

१०५८

५० २०

२४
१५५८

आप [दात निरुप] तंत्री
श्रीमन्नारायण विश्वनाथ पादक

१९८८

भारत

संस्थापक
श्रीमन्नारायण विश्वनाथ मिश्री

५

५५ १७

૧ ગ્રન્થમિ [કાવ્ય]	નાથલાલ દવે	૧
૨ પ્રક્રિયાળ	જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે એમ. એ	૨૬
૩ પાનગોષ્ઠિ	ચન્દ્રવિ	૧૩
૪ દિલ્લી વિજ્ઞાન પરિષદ	ડૉ. નરસિંહભુ. શાહ	૧૬
૫ બિરાદરીસ્તાન [નવલિકા]	જમનાથ દેસાઈ	૧૭
૬ ધર્મસૂત્ર કે કિસા ?	અંબાલાલ પુરાણી	૨૫
૭ કાવ્યતરવિચાર-આચાર્યશ્રી આનંદચંદ્ર	રતિલાલ મો. ત્રિવેદી	૨૬
૮ રાત્રિ [કાવ્ય]	નાથલાલ દવે	૩૪
૯ ચિત્રનાં છ અંગ	ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જયન્તીલાલ આચાર્ય	૩૫
૧૦ દિલ્લરને કોડેસસમાં શું મળશે ?	કુંભરશી-ધરમરાજ સંપદ	૪૩
૧૧ રામાં રાણા [લેખમાળા]	શ્રી. દિલીપકુમાર રામ શ્રી. નગીનદાસ પારેખ	૪૮
૧૨ પુરાતન દિલ્લી ઉવાનકળા	શ્રી. એસ. દેસાઈ	૫૫
૧૩ પુસ્તકપરિચય	નાથલાલ દવે	૫૬

૭

લવાનમ : હિંદમાં ૫-૦-૦; ખર્ચ તથા પરદેશમાં ૬-૮-૦; મૂલક નકલ ૦-૮-૦

લખો : પ્રવચાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : ગુણોદય કેમુરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ વ, જામતીનિવાસ સોલાપટી, એલિસચિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જનનલાલ શાહ, નવપ્રગાત પ્રિ. પ્રેસ, ધીર્ગંટા રોડ, અમદાવાદ

તા. ૨૨-૧૧-૪૧

To Advertise

in

The PRASTHAN

is to successfully develop your
business in Gujarati-reading
public.

An Advertising medium should
be judged by, the quality and
quantity of its circulation; by
its editorial contents; by its
advertisers; by the evidence it
offers of reader interest: on all
these counts Prasthan meet
the most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA

Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

: સવારમાં :

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
દિનિશ, માસિક	૫-૦-૦
સરસ્વતી યથામાત્રા	૨-૦-૦
ટોલસ્ટોય યથાવત્તિ	૧-૦-૦
સ્વીન્ડર યથાવત્તિ	૧-૦-૦
પૂર્ણદ યથાવત્તિ	૫૦૦

: પ્રસ્થાન :

પ્રસ્થાન જાહેર પ્રગતિ

પ્રસ્થાન માં

જાહેર ખબરના આવ

જાહેર ખબર વિભાગમાં

	૧ માસ	૩ માસ	૬ માસ
૧૨ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૫
૧ માસ	૨૫	૧૨	૬

રીડિંગ મેટરમાં

માસિક-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આડપેપર-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૂર્ણ ઉપર

પૂર્ણ પૂર્ણ નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦
" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦
" ૪ " ૫૦ " ૫૦૦

(જાહેર ખબર સ્ટીચીંગ માટે પુછાવવું)

પ્રસ્થાનમાં સારી જાતની જ જાનખ.
લેવામાં આવે છે.

રીડિંગ મેટરમાં સમાવિત પ્રમાણની જ જા. ખ.
અને તે પછી બધું જ થોડી
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે.
લાંબા મોંઢાદર માટે પત્રચલદાર કરવો.

: સખા :

ખબરચાપક: 'પ્રસ્થાન' જાનખ. વિભાગ
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે.

અમીરી જીવન [રજસ્ટર્ડ]

અકસીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતજાતની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપ્રકારે બનાવે છે.

કિંગડ તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રત્નના રૂ. ૪-૦-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, અતુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, છર્ણનવર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

પ્રતિજ્ઞા અમ

અમૃત તુલ્ય છે. કિંગડ બોટલો ૧ નો રૂ. ૧) તથા બોટલો ૩ નો રૂ. ૨-૧૦-૦

બિંબા ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

સુંબાઈ નં. ૨, પુના સીટી તથા બિંબા.

દરેક રથને એન્જિન જોઈએ છે. એન્જિનના નિયમો તથા આપુર્વોદ્ધિ દ્વારા સ્વીચ મંદિત

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સામે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવી વીમા પોલિસીની વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરોના દાવાઓનો ત્વરિત નિર્ણય, તખીખી તપાસ વિના વીમા ઉતરાવવાની અનુકૂળતા કે જે ગ્રામ જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના થઈ પડી છે,—એ સર્વેએ જનતાના હૃદયને આકર્ષવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

વધુ વિગત માટે પ્રેસપેક્ટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એસ્યોરન્સ કં. લી.

હેડ ઓફિસ:-
કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-
રીડરોડ,
અમદાવાદ

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો નોંધાયે છે.

“કુદાચ પસ્તાણું ખડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમા

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હુડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેતા વેધુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

હર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૩ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાભગ્રાહી પ્રામાણિક એજન્ટો

વ્યગરથી અગર દેખરેખથી બોર્ડેજ છીએ.

વધુ જુઝાસ માટે મેળો ચાલો—

ઓફિસો—

મુંબઈ ઈલાકાના સાન્ન મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેસાઈની કું.

કુશનપુરી બાગેળ, મુમ્બઈ

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ
શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય કૃત

દિનચર્યા

તદુસ્ત રહેવા માટે આખા દિવસની
કુદી જુદી ક્રિયાઓ કેમ કરવી તેમણેએ તે
મતાવતું સુદર પુસ્તક.

૧ વહેલા ઊઠો.

૨ સ્થિતપાન.

૩ અવોસ્થા.

૪ કાંધાવન.

૫ તૈલાભ્યાસ.

૬ આધામ.

૭ વ્રમાન.

૮ બાને ધારણા.

૯ વસ્ત્રપરિધાન.

૧૦ કંઠપ્રસાદન.

૧૧ આ.

૧૨ સામુદ્રાભ્યુજ્ય.

૧૩ જોજન.

૧૪ હાસ્યાન.

૧૫ પેરવા જરુ.

૧૬ પચરખા.

૧૭ મંદિયાન.

૧૮ અક્રીણ.

૧૯ આંખની સંભાળ.

૨૦ શયન.

૨૧ સંપ્રયોગ.

૨૨ જીવનનિર્વાહ.

૨૩ અત્યયો.

૨૪ આયુષ્યવાન યવાના ઉપાયો.

૨૫ સફટાત્મ.

પૂર્ણસંખ્યા ૩૨૮ કિંમત-૧-૮-૦

મરયાન કાર્યાલય

રાયપાઠ : અમદાવાદ

સુઅર્ધમાં : સી. જમનાદાસની હાંસી
પ્રિન્સિપલ ઝી.

પૂર્ણયોગના સાધકોનું પાથેય

પૂર્ણયોગનો જ્ઞાનયોગ (બે ભાગ) ૨-૮-૦

પૂર્ણયોગનો યોગિયોગ ૧-૦-૦

પૂર્ણયોગનો વિદ્યાનયોગ (પાકું) ૨-૮-૦

પૂર્ણયોગ નવનીત (બે ભાગ) ૨-૪-૦

યોગ વર દષ્ટિયોગ ૦-૧૦-૦

યોગ-સાધનાના પાપા (બે ભાગ) ૧-૨-૦

શ્રી માતાજી સાથે વાર્તાસાથ ૨-૦-૦

શ્રી અરવિંદ દર્શને ૦-૧૦-૦

સયમ અને ભક્તિમાર્ગ ૧-૮-૦

દર્પણના ટુકડા (નવલકડા) ૧-૦-૦

પારિજાત (કાવ્યસંગ્રહ) ૨-૦-૦

પથિકતા પ્રુષો (બે ભાગ) ૩-૦-૦

પથિકતા પત્રો (ત્રણ ભાગ) ૨-૧-૦

ગીતામર્મ (પ્રથમ પાઠ) ૦-૮-૦

જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું રહસ્યકરણ ૦-૮-૦

વૈદિક સરસ્વતિ-ઓવાયલી નદી ૦-૪-૦

શ્રી અરવિંદ-અંક (કોમ્પ્યુટર) ૦-૧૦-૦

ધાર્મિક કાવ્યન ૦-૮-૦

સત્યાવલી ૦-૪-૦

વિરહ-અશીષ્ય મંગાવો.

દર તૈયાર થાય છે. ધર

પૂર્ણયોગની પરિભાષા

પૂર્ણયોગના આરિજાપિક શબ્દોનો આકાશ

જન્ય લાવામાં અસિદ્ધ થશે.

૧૦

શ્રી અરવિંદજીને શ્રી માતાજીની જમી :

રેકોર્ડો એક આતો.

શ્રી અરવિંદના મુજબ અંગ્રેજી અને તમા

દિવસો અનુક્રમે તેમજ અન્ય તમામ

સાહિત્યો મેળવવા સખોન.

શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય : આણંદ

શરીર અને જીવન ધડતરનું સાહિત્ય

સ્વદેશી.....સસ્તા.....સરસ

	કો.	ટ.	ખર્ચ
અધ્યભાઈના પત્રો	૦-૯-૦	૫-૦-૧-૧	
ત્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦	૫-૦-૧-૩	
રમતોના નિયમો	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૬	
શાહી રમતો	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
સંઘ વ્યાયામ	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
વ્યાયામ શિક્ષણ	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
સાહિત્યમાળા	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
માનવ શરીર વિકાસ	૧-૮-૦	૫-૦-૪-૦	

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઈનલ

ચેનના

તથા

બધુ બેસે

ખાલસા

વાપરે

અનેક મ્યુ. એફિસો, મીસો, શાળાઓ તથા સ્ટેટમાં તેમજ વ્યાપારી દરેક દરેક સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો:-

શ્રી નેરોલ એજન્સી

તથા દરવાજા : અમદાવાદ

આવડે-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની હાઈવેમાં

જીવનનું સાહિત્ય વસાવે અને તમારા દેહનું અને જીવનનું ધડતર કરે. વ્યાયામ, આરોગ્ય અને રમતોનું સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર આ એક જ સંસ્થા છે.

વિશેષ વિગતો માટે સ્વીચપત્ર મંગાવો. ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ પો. કસોડી. જિ. સુરત.

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય આશય અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગંદી

બચ્ચાંઓને થતા દરેક દર્દને મટાડી તેમને તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને હાલ્દુષ્ટ બનાવે છે. આ સોગંદીનું સેવન કરનારાં બાળકો

આરોગ્ય સ્ફૂર્તિ નવચેતન પામ્યાં છે. આ સોગંદી રૂઢી પદ્ધતિથી તદ્દન મુક્ત છે અને

બચ્ચાંઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગંદીના ચાલુ સેવનથી હળવે બાળકોએ આરોગ્યની મોટી મેળ જ મેળવી છે.

કિંમત ૩૫૦૦ એકતા આર આના

વી. પી. ખર્ચ જુદું

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગંદી ડેપો : ભાવનગર

મુંબઈમાં: મહેતા આયુર્વેદિક ફાર્મસી, સી. પી. ટેન્ક વોડ, લાડની વાડી, મુંબઈ.

અમદાવાદમાં: ભાવસાર જીવજીવાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બજાર.

ગ્રે શ મ લાઇફ એશ્યોરન્સ સોસાયટી લીમીટેડ

[સ્થપાઈ ઇંગ્લેંડમાં : ઇ. સ. ૧૮૪૮]

● તમારી થાપણ રોકવાનું સર્વોત્તમ ડેકાણું

☆ કુટુંબના સદસ્ય માટેની પોલિસી
☆ ઇબ્સ બેનફીટ પોલિસી
☆ પ્રેશમ સ્પેશ્યલ સ્ટીમ
☆ બાળકોના સદસ્ય માટેની પોલિસી
☆ સસ પોલિસી પન્શન બોન્ડ
... તથા સંલેગેન અનુકૂળ આવે તેવી બીજી
અનેક યોજનાઓ સ્થપાઈ આવે છે.

દાવા ચૂકવ્યા રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળેા અગર લખો:—

ડી. એસ. સુરતી

ડિરેક્ટર મેનેજર

ભા. : અમદાવાદ.

ભાનુશંકર બી. ઠાકર

ચીફ એક્ઝેક્યુટીવ ઓફીસર

એજન્ટ

રાવર રોડ, અમદાવાદ

અને વળી સ્મરાવતી કરુણ કાવ્ય ગોદાવરી,
સ્મરું અજળ નેગના જલપ્રપાત કાવેરીના
પ્રચંડ; યમુનાતટે વિરહગાન રાધાતણું.
પહે વિપુલ લાન્હવી શહતી ધૂર્જટિની જટા
સુમંજુલ કલસ્વરે મધુર હાસ્યકેનિલથી
હસી, ન ગચ્છારતી શ્રકુંટિલંગ ગૌરીતણું. ૨૦

વળી વિવિધ પ્રાન્તપ્રાન્ત હૃદયે ધસે; હું અહું
હિમાલય તણી મહા શિખર-માળ ઉતુંગ ને
અનેય, હિમમંડિતા; ધવલ શૃંગ કૈલાસનાં,
મરાલયૂથ જ્યાં લઇ કમલનાથ અંબુમહી
ઊટે ગગન, આંકતાં નિજ છબી શુચિમાનસે.
લળી મૃદુ તુષારના ધવલ પદ્મવે નિદ્રિતા
નિમિડ વનરાજી ને વિજન કંઠરાઓ, જ્યહાં
અરણ્ય ઘનચોર શાં અમિત દેવદારતણું.
અહું વળી સરોવરે વિમલ શાંત દારમીરનાં
જ્યહાં ગિરિવરે તણી ધવલ સિન્ધુ છાયા ઢળે
સુનીલ જલમાં, સુમંધ પમરંત મલયાનિલે. ૩૧

તિકુન્જતલ શી રસાલ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્રની
અનંત ગિરિમેખલા; સજલ બંગદેશે વળી
ઠરે નજર; વૈદ્ર તપ્ત મરુલોમકા કચ્છની
મુગેયુગ ધકી રહી ચિરતૃષાર્ત; પંજાબની
પુરાતન સુસપ્તસિંધુ મહાભૂમિ આર્યોતણી
જ્યહાં પ્રગટી સંસ્કૃતિ પ્રથમ; હર મદ્રાસના
પ્રચીત તટ, તાડનાં વન સમીરના મર્મરે
સુમંદ સુધરિત—એ હૃદયમાં રમે સર્વદા.
નિરંતર તરંગમાલ લહરંત સિન્ધુ તણી
પદે તવ, નીલામ્બુરાશિ કલમંદ્રસૂરે સ્તવે.
અયિ જતની! તાહરાં અજળ રૂપ વૈવિધ્યની
નિહાળું ભરીને દગો તુજ અનંત સમૃદ્ધિને,
છતાં હૃદયની તૃષા નવ કદી, ન કેમે શમે. ૪૪

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દટિપૂતં ન્યસેન્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૩

કારતક : ૧૯૪૮

અંક ૧

જન્મભૂમિ

નાથાલાલ દવે

હેઃ શ્રેયવધી પેલી તથા અંતરમાં વસી,
જનની જન્મભૂમિસ્થ સ્વર્ગોદયિ ગરીબલી ।

અમંદ અવિશાલ્ય હે મુગ્ધ અનન્ય માતૃભૂમિ!
વિરાટ મુગ્ધ રાષ્ટ્ર! તારા કદીય તે હુતી દૃષ્ટના
અગાવીશ ઉરે અપાર દુર્દમ્ય આ જંખના
તવ પ્રણયભાસ, મુગ્ધ મનની મહા કામના!
અહે તયન ન્યાળવા વિપુલ નીલ મેદાનની
અનંત પનખુંજ, જે કુસુમપુંજભારે લસે
રસાદ્ય કંઠરાશિથી, નવીત ધાન્યભેરો થકી
સુશેખિત અમીમ શા હંરિત રમ્ય ભૂમિતલે. ૧૦

થકું ઉર ભરી સરિતઃ ચલિદવાહિની તાહરી.
મહાનદ સુપ્રદ્યુતઃ વળી સિંધુ પંજગને
અખર નલમીગને છવન અર્પેતી; નર્મદા
વિશીર્ણુજલ ઉપલેખ્યથિત વિધેયપાદે બહે.

અને વળી સ્મરાવતી કરુણ કાંચ ગોદાવરી,
સ્મરું અજળ ભોગના જલપ્રપાત કાવેરીના
પ્રચંડ; ચમુનાતટે વિરહગાન રાધાતણું.
પહે વિપુલ જાન્ઠવી અહતી મૂર્જિતિની જટા
સુમંજલ કલરવરે મધુર હાસ્યકેનિલથી
હસી, ન ગણદારિત્રી પ્રમુદિલંગ ગૌરીતણા. ૨૦

વળી વિવિધ પ્રાન્તપ્રાન્ત હૃદયે ધસે; હું ચહું
હિમાલય તણી મહા શિખર-માળ ઉતુંગ ને
અજેય, હિમમંડિતા; ધવલ શૃંગ કેલાસનાં,
મરાઠ્યૂચ જ્યાં લઈ કમલનાળ અંચુમહી
ઊટે ગગન, આંકતાં નિજ છળી શુચિમાનશે.
લળી મુદ્દ તુષારના ધવલ પદ્મવે નિદ્રિતા
નિગિઠ વનરાજિ ને વિજન કંઠરાઓ, જ્યહાં
અરણ્ય ધનધોર થાં અમિત દેવદારુતણાં.
ચહું વળી સરોવરો વિમલ થાંત કાશ્મીરનાં
જ્યહાં ગિરિવરો તણી ધવલ સિન્ધુ છાયા હળે
સુનીલ જલમાં, મુગધે પમરંત મલયાનિલે. ૩૧

નિમ્બજલ શી રસાલ યુગરાત, મહારાષ્ટ્રની
અનંત ગિરિમેળલા; સજલ બંગદેશે વળી
ઠરે નજર; શૈલ તપ્ત મરુલોમકા કચ્છની
યુગેયુગ થકી રહી ચિરતૃષાર્ત; પંજગની
પુરાતન સુસમસિંધુ મહાભૂમિ આર્યોતણી
જ્યહાં પ્રગટી સંસ્કૃતિ પ્રથમ; દૂર મદ્રાસના
પ્રયાંત તટ, તાડનાં વન સમીરના મર્મરે
સુમંદ સુષારિત—એ હૃદયમાં રમે સર્વદા.
નિરંતર તરંગમાલ લહરંત સિન્ધુ તણી
પહે તવ, નીલામ્બુરાશિ કલમંદસૂરે સ્તવે.
આયિ જનની ! તાહરાં અજળ રૂપ વૈવિધ્યની
નિહાળું ભરીને દગો તુજ અનંત સમૃદ્ધિને,
છતાં હૃદયની તૃષા નવ કઠી, ન કેમે ચમે. ૪૪

ન માત્ર પ્રકૃતિતણા વિરલ વૈભવોને ચહું.
 ઘઈ પુનિત જાનહવી પ્રગટ વિશ્વકારક્યની
 અહીં, સકલ વિશ્વમાં રહી અઝોડ જે સંસ્કૃતિ.
 મને જગતમાં કહે ભરતદેશ ! એ ક્યાં મળે
 કયા પતિતપાવની રઘુપતિતણી ? હીમ્મના
 મહા વ્રત મળે કયહાં અવર ? નીર કાલિન્દીનાં
 કરી સ્થિર શ્રીકૃષ્ણના અહીં જન્મત બંસીધનિ.
 પ્રથંડ પુરુષાર્થ કોણ વીસરે કદી પાર્થના ?
 અને અહીં જ બુદ્ધનાં તપ કથાં, અશોકે કરી
 અહીં સકલ વિશ્વને પરમ ધર્મની ઘોષણા.
 વળી અકબરે મહાસમન્વયતણા સ્વપ્નને
 કરેલ જમહાં મૂર્તિમંત; વિકસાવી ન્યારી કલા
 હળી અચલ અક્ષરે પ્રણયલેખ, દિલ્હીપતિ
 અર્ધ અહીં તાંજના ધવલ આરસે કોતરી
 ગયા વિરહવેદના. પદ

ગયા દિવસ દૂર એ ? જનની ! એમ ગાયો હું ?
 હજી જનપદોમહીં સજીવ ધર્મમંત્રો રહ્યા.
 અહીં વિવિધ વર્ણને વિવિધ ધર્મના જૂથમાં
 વિરાટ જનતા તણું હૃદય એક, મા ભારતી !
 નિહાળું તવ પ્રાણના અમિત ભર્ગ, બોજસ્વિની !
 પ્રજાલ હજી અસ્ખલિત ગતિમંત સંસ્કારનો
 પુરા પ્રગટ જે થયો પરમ આર્ષદ્વ્યાતણી
 તપોવનભૂમિ થકી ગણીર મંત્રધોષે અહીં.
 હજી ગૃહગૃહે પવિત્ર, ગૃહિણી, સુપ્રેમેભરી
 બહેન, શિશુવત્સલા જનનના સુધારનેહમાં
 પ્રકાશ નજરે ચડે તુજ અજસ્ર પાવિત્ર્યનો;
 હજી અગહળે શિખા પુનિત એમની નિર્મળી.
 તજી લય ધરે અસંખ્ય તવ પુત્ર કારાગૃહે
 સહે કઠિન વેદના દિવસરાત, બૂંસી રહ્યા
 લલાટ પરથી કલંક પરતપ્રતાનું, મથે
 ફરી પ્રગટવા અહીં પુનિત સૂર્ય સ્વાતંત્ર્યનો. ૭૫

અસીમ જનની ! દીસે તુજ વિભૂતિરાશિ પારે;
 તું આજ પરતંત્ર, તોય હજી વિશ્વને ખોળવે
 સમર્પણ કરે મહા જીવનચીર રત્નો સમા.
 રવીન્દ્રતણી કાવ્યગંગા વહે દેશદેશાન્તરે,
 પ્રકાશ અરવિંદના ! પુનિત વર્તુલે વિસ્તરે;
 મહાપ્રબલ આત્મશક્તિ વિકસાવી ગાંધી કરી
 કહે જગતને : 'નધી સુખ, ન શાંતિ હિંસા થકી.'
 અને, અલય, રનેહ, સમજીવનના સુમંત્રાક્ષરો
 પ્રકાશમય આક્ષરે જગતનેત્ર સામે રમે. ૮૪

મર્યો જગતઆંગણે પ્રલયનાય હિંસા તણો;
 પ્રકાંડ પ્રલયાગ્નિમાં જગતની પ્રભ નાચતી
 ભગાનક વિનાશનૃત્ય, કંકડાટ ભાંગી પડે
 મહાલય મનુષ્યની પરમ સંસ્કૃતિના; પથ
 રહ્યો મનુજના ઉરે અતિ ઉદ્ધ રાપેલમી
 મથે પ્રગટવા વિલીધણ સ્વરૂપ પોતાતણું.
 મૂરોપ રહું ચુકવી સુખવિલાસ - ઐશ્વર્યનું
 અહો કપરું મૂલ્ય ! રનેહ, સમભાવ, સૌજન્યના
 તહે સહુ વિચારસ્વપ્ન; યોગીની જતી ભાવના;
 ગને મનુજ ધ્યેયશૂન્ય, નિઃસ્વપ્ન, શ્રદ્ધાહીણો. ૮૫

તહા હૃદય રૂંધતાં સહુ તિગિર નૈરાશ્યનાં
 સરે, લયડતા ડગે મહી પૂરાય શક્તિ વળી,
 સમુન્નત શિરે, સગૌરવ નિહાળું ન્યારી પ્રભા;
 પ્રભાત ઉદયાચલે પ્રગટતું અહીં પૂર્વમાં.
 ઉદાર તુજ સાદ ભારત ! રહું યદા સાંભળી-
 "રચો જીવનયત્ન, શોધ તણ વ્યર્થ ઐશ્વર્યની;
 શ્રમે પ્રભુચનીરઘી પ્રખર વૈરદાવાનલો.
 વિલાસ નહિ, સંયમે, તપ અને ઋતે, આત્મની
 અજસ પ્રગટે પ્રભા, નહિ જ દેહનાં પૂજને.
 બની બસ નિજાત્મનિષ્ઠ, ભયમુક્ત, આત્મોજસે
 પ્રચંડ પુરુષાર્થથી મરણને હરાવી ગનો
 વિમુક્ત, નહિ માર્ગ હે અમૃતપુત્ર ! બીજો કથો." ૧૧૨

ઉદાત્ત તુજ સાંભળી અમૃતવાણી મૃત્યુંજયી
 હજે હૃદય માત હે ! અમિત ગર્વથી હું ચાહું
 ફરી જીવન અત્ર, વત્સલ તવાંક ચાહું સદા.
 એયિ જીવનમોહિની પરમપ્રિય માતૃભૂમિ !
 સુધન્ય મુજ જન્મ આ અગિત રાષ્ટ્રઉત્થાનના
 મહાયુગ મહીં કરું જીવન ધન્ય અપીં તને. ૧૧૮

તારાં લોકાંલયે જન્મી, પીને અમૃત શો પયં,
 તારાં અન્ને ઘડી કાયા, અતપૂર્ણા ! સુધામય.
 નેત્રો નિહાળતાં શીખ્યાં પામી તારા પ્રકાશને,
 જન્માવી વિકસાળ્યો તે આત્મા કેરા ઉગસને.
 તારાં પુષ્પો, વનો, વૃક્ષો, સરિતા ને ગિરિવરો
 ઋતુએ ઋતુએ ધારે રસરૂપ નવાં નવાં.
 વર્ષે વર્ષે પ્રતિભાસે દિને દિન પળે પળે
 સૌંદર્ય સર્વ સીંચેશું અર્ધમાર્ગે અમીઘારથી
 એ રીતે પ્રગટી મારા પ્રાણની જ્યોત નિર્મળી.
 શી રીતે ચૂકવું તારાં મહા : પ્રાણ ? તપસ્વિની !
 મારાં નાનકડાં હૃદયે સ્નેહનો લઘુ પુંજ જે
 સમર્પું અરણ્યે તારે, સ્વીકારીશ ? અરે ભૂમિ !
 તને હે જનની ! કોટિ કોટિ રાંતાન અર્ચતાં
 તેમાં ક્યાં જઈએ ચોધુ અદ્ય નેવેઘ માહુરું ?
 નાના એકલ હેયાના છાના અંતરપ્રેમને
 બાણે શું તું કહી, માતા ? બાણે કે તું ઉરે વસી,
 કે તને મેં સદા માતી સ્વર્ગથી થે ગરીબસી ? * ૧૩૫

“કેટલા વાગ્યા, ખગર છે ?”

“દોઢ થઈ ગયો.”

“હવે સૂઈ જાઓ. પછી કાલે ઉઠાશે નહિ.”

“પણ હજી જાંઘ આવતી નથી. અને હજી પાનાં ખાકી છે.”

“તે કંઈ નહિ. પણ હવે સૂઈ જાઓ. દોઢ થઈ ગયો.”

“હવે જોકું છે કે નહિ ?”

“હજી જોકવાનું મન થતું નથી.”

“પણ નવ થવા આગ્યા. પછી ‘ઓફિસ’ જતાં મોઢું થઈ જશે.”

“પણ હજી જાંઘ ખગર જોડી નથી.”

“એ તો આ પીશે એટલે જોડી જશે. ખગર છે, નવ લાગી ગયાં !”

“દસ થયા હોં ! હજી મહાયા નથી ! આજે જરૂર મોઢું થવાનું.”

“જમવા આવવું છે કે નહિ ? સાડા દસ થવા આગ્યા.”

“પણ મને જૂપા નથી.”

“કંઈ નહિ. એ કોળિયા ખાઈ લો.”

“કેટલું મોઢું થયું ! હું તો ફિકર કરી કરીને અડધી થઈ ગઈ.”

“કેમ ! હજી તો સાડા સાત જ થયા છે.”

“હા. પણ રોજ સાડા છએ આવો છો ને આજે સાડા સાત થઈ ગયા છતાં ન પાગ્યા તે અમને કેટલી ફિકર થાય ?”

“આજે જરા કામ વધારે હતું એટલે મોઢું થયું.”

“હું તો કપારની ઘડિયાળ સામે જોઈ જોઈને ચિંતા કર્યાં જ કરું છું કે થયું શું ?”

રાતે સૂતાં પહેલાં રોજ ઘડિયાળને ચાવી આપતાં હું મનમાં ખાંડ ખાંડ છું કે હું ડિયાળને ફરવી આપી ચલાવું છું. પણ વસ્તુસ્થિતિ એથી જોધી જ છે. ઘડિયાળને હું દિ, પણ મને ઘડિયાળ ચાવી આપીને ચલાવે કં. એ કહે છે ત્યારે મારે અંધી જતું પડે : — જાંઘ આવતી હોય કે નહિ તોપણ એની આગા થાય ત્યારે મારે, જૂપ લાગી જાય કે નહિ-તો યે, જમવા બેસવું પડે છે. મને કેટલી જાંઘ આવતી હોય તો યે એ

દુકમ કરે છે ત્યારે મારે પરાણે પણ પધારીને ત્યાગ કરવો પડે છે. કાળની ગતિ માપવાનો રીત કરતી એ આપણને ગતિમાન કરે છે. 'જાલો ન યાતો વયમેજ વલ્લભઃ—વખત જતો નથી, આપણે જ જઈ રહ્યા છીએ.' અરખે માનીએ છીએ કે ધડિયાળ માલે છે, પણ ખરી રીતે એના દોષો આપણે જ આહીએ છીએ.

હવે છે કે પંચમો માણસોને પંચ જેવા જનારી દીધા છે. એમાં એ ધડિયાળે તો હદ વાળી છે. એણે મનુષ્યને પૂર્ણપણે કબજે લઈ લીધો છે. બનીડ શીએ એક રમણે લખ્યું છે: 'ત્રીભૂતિની પુરુષવર્મ' શુદ્ધામગીરી કરે છે એથી વધારે અધમ શુદ્ધામગીરી દુનિયામાં બીજા હશે જોડી ?' પરંતુ ધડિયાળની શુદ્ધામી મનુષ્યમત કરી રહી છે તેથી વધારે શુદ્ધામી બીજા કોઈ નહિ હોય. અને જે મનુષ્ય અથવા જે પ્રજા એની શુદ્ધામી વધારે દડતાથી પાળે તે મનુષ્ય અથવા પ્રજા વધારે સંસ્કૃત ને સમ્ય ગણાય. ધડિયાળના સાધનનું ઉદ્દેશ્ય કરનાર ક્રાંતિકારી તરીકે માન ન પામે એટલું જ નહિ, પણ અસમ્ય, જંગલી ને અગુણની ઉપાધિ પણ મેળવે એક વખત એક પ્રતિષ્ઠિત મુદ્દસે મને મળ્યા બોલાવ્યા હતા. હું એમને ત્યાં એમણે આપેલા સમયે મધે ત્યારે એ નહોતા. તપાસ કરતાં એમના મુતીએ કહ્યું: "હમણાં જ તમારી વાટ જોઈને આહી મયા." "કેમ ? મને ખાર વાગે મજવાનું કહ્યું હતું ને ? હજી હમણાં જ ખાર મયા." "ના સાહેબ, અત્યારે ખારના ઉપર ખાર મિનિટ થઈ છે. ખાર ને ત્રણ મિનિટ સુધી તમારી રાફ જોઈ ને પછી આહ્યા મયા." "ઓહો ! પાંચ મિનિટ પણ વાટ ન જોઈ ?" "પાંચ મિનિટ !" આશ્ચર્યની અવધિ દર્શાવતા મુતીમ બોલ્યા: "પાંચ મિનિટ મારા રોડ રાફ જુએ ! તમે એને ઓળખતા નથી ?" "ના, આ રીતે તો નથી જ ઓળખતો." "એમનું કામ બરાબર ટાઈમસર — એમાં જરા પણ હેરફેર થાય તે એમનાથી ખમાય નહિ. રોડવાનું જ વાગે, પોતા છએ નહિ ને સવા છએ પણ નહિ; દાતણ કરવાનું જ ને પાંચ મિનિટ: આ પી લેવાતી જ ને પંદર મિનિટ: જમવાનું દસ વાગે—દસમાં પાંચ ક્રમે નહિ ને દશના ઉપર પાંચ પણ નહિ; પેટીએ જ્યાં માટે અગિયાર ને અગિયાર મિનિટ નીકળે — તેમાં અગિયાર ને દસ મિનિટ કે અગિયાર ને બાર મિનિટ થાય તે ન ચાહે. સમજતા ?"

"હા, સમજ્યો. આટલી ચોક્કસ તો ધડિયાળ પોતે પણ ન રહી શકે. અને...તમારા શ્રેષ્ઠ આગ મરવાનો વખત પણ જરાબર નક્કો કરી મૂક્યો હશે ?" મેં કહ્યું ને જવાબની રાફ તેમાં વચર ત્યાંથી નું ચાલી નીકળ્યો.

જ્યાં માણસ છેક આવ્યા ધડિયાળરૂપ જની મયા નથી લેતા, પરંતુ ધડિયાળનો એકમાત્ર મનાવ તો આપણા સર્વ પર પડે છે. યજ્ઞોએ મનુષ્યને પંચ જેવા જનારો છે એ ખટું છે, તેમ એ પણ સાચું છે કે મનુષ્યે યજ્ઞમાં ઓળીવતી માણસાઈ પણ મૂકી છે. અને માણસને છેક પંચ સમો જનાવવામાં ઓળી વધારે સફળતા મેળવનાર ધડિયાળ પોતે બીજા સર્વ યજ્ઞ કરતાં વધારે માણસાઈથી લાગે છે. યજ્ઞી વાર નો એ પંચ નથી, પણ કોઈ પ્રતિષ્ઠામિતરાણુ પ્રાણી છે એમ પણ લામી આવે છે.

આપણી ખરબરી સદચરી, પત્ની કરનાં વધારે, ઘડિયાળ છે. ધરના ઓરકામાં, શાળામાં ને એફિસમાં, નાટકશાળામાં ને દવાખાનામાં અધે-ઘડિયાળ હોયી જ નોકરો. એટલું જ નહિ, પણ આપણા હૃદયની પાસે રહી ગળવાનો ક્યારે પણ, કી કરતાં વધારે હકથી, એણે લીધો છે. પત્ની તો એક વખત લગ્નસંમરે કરગ્રહણ કરે છે. આ તો રોજ કરગ્રહણ કરી કર પર ચડી એમે છે. ગૃહિણી વગરનું શુદ્ધ, કોયત રૂથવારા ગમે તે કહે તો થે, હોઈ થકે; ઘડિયાળ વગરનું ઘર નહિ પૈરીની. ટૂંટકું ન સાંભળીએ તો આપણે, પણ ઘડિયાળની ટૂંટકું સાંભળ્યા વગર છૂટકો જ ન થાય. અને ગૃહિણી, કાનતા કે પ્રિયા, કાઈ પણ કરતાં એને સાચવતી પણ વધારે કાળજીથી પડે.

સ્ત્રીની પેઠે ઘડિયાળ બલે જ અસંકારક છે, 'હાંસ એ વંશાદીરની' શાખીન છે. માતા કે પત્નીની પેઠે એ જગાડે છે ને ઉઘાડે છે, એ ગભરાવે છે, ને આત્મચાલન પણ આપે છે; ધરની બહાર કાઢે છે ને ઘેર જવાની ઉત્કંઠા પણ કરાવે છે. 'પારકાનાં ઘરમાં નજર કરવા એ આપણને પ્રેરે છે. એને પોતાનો અંતર સાંભળવો ગમે છે' ને આપણને સંભળાવવા પણ આતુર રહે છે. એ હાથ સમા કાંટા પહેળા કરી જાણે એ કંઈ આગતી હોય એમ આપણને લાગે છે. પ્રિયતમાની પેઠે એને પાંજું એક વાર જોઈને કાઈ ધરાતો નથી. એના મુખપદ્મનની ઉત્કંઠા વારંવાર થાય છે. પોતાના કાંમલ અંધારા ગંભીર સ્વેરથી એ આપણા ચણણું ને સુંદર મુખચન્દ્ર વડે નયનનું રંગન કરે છે. સ્નેહ વિના એને ચાલતું નથી. સોહના અજાણે એની કાર્યશક્તિ મંદ પડી જાય છે. એ 'ધરમાં હોય' તો એકંદર લાગતું નથી. રાતના કાંઈ ન હોય ને જિંદગી ન આવતી હોય ત્યારે એના અધાજથી આપણને દ્રઢ મળે છે ને આપણે એકલા જ નથી એવું લાગે ને.

રસસ્વાસ્થમાં નાચિકાના બેદ પાડ્યા છે તેવા ઘડિયાળના પણ પાડી શકાય. કેટલીક સુગંધા અજાત યૌવના જેવી હોય છે, તો કણીખરી પડિતા પણ હોય છે; દુષગર્વિતા તો લગભગ બધી જ હોય છે — રૂપ હોય કે ન હોય તો થે. રૂપનો ગર્વ તો એને હોય જ છે. કેટલીક એવી ચરમાળ હોય છે કે આપણે હાથ અડકે એટલે ગંભીરતાને અટકી જાય. ધીરા-અધીરાના બેદ તો લગભગ બધાના અનુભવમાં આવ્યા હોય છે. તરે ગમે તેટલી સમજવો, પટાવો, ધમકાવો. ઘડિયાળ પાસે હાથ નઈ દુરસ્ત કરાવો તો થે કેટલીક ઘડિયાળો એવી હોય છે જે રોજ મોડી જ જવાની. કેટલીક એવી ઊંચડી રીતે હમેશ વહેલી જ આવવાની. સંમયની સાથે રહેવાનું જાણે એ શીખી જ ન હોય એમ લાગે છે કેટલીક પ્રગતિવાદી હોય છે, એટલે ચાલુ સમય કરતાં ક્યાક અડધો કલાક આગળ વહેવું જ નોઈએ. એવો એનો દૃઢ નિશ્ચય યદ્ય ગમે હોય છે. ત્યારે બીજી કેટલીક પ્રાચીનતાની પૂજારી હોય છે ને એની નજર હમેશ જૂઠાણ તરફ જ રહે છે. પણ સર્વથી અદ્યુત ઘડિયાળ તો હમણું મારી પાસે આવી છે તે છે. એણે બને લક્ષણોનો સુંદર સમન્વય સાધ્યો છે. ધીરા-અધીરા બને નાચિકાના ગુણો એણે પોતાનામાં ઉતાર્યા છે. એ દલાડા એ આંખા માગતી ઘડિયાળ કરતાં આગળ રહે છે ને ત્રીજે દલાડે એકદમ સૌની પાછાંડે આવી જાય છે. આજે અડધો કલાક વહેલી હોય તો આવતી કાલે વીસ મિનિટ મોડી પણ પડે. એના પર કાઈ રીતે ભગ્નોસો રાખી શકાય જ નહિ. અને ક્યારે વહેલી જશે અથવા ક્યારે મોડી જશે એનો પણ કંઈ નિયમ નહિ. દલાડા વગાડવાની આજનામાં તો એ લગભગ કિટ્ટરી રૂગતના જેવી

અદ્ભુત અનિશ્ચિતતા દાખવે છે. ક્યારે એ કેટલાં ટકારા વગાડશે એ કહો શકાય નહિ. એક વખત એણે અમારે ત્યાં આવેલા મહેમાનને ગભરાથી મૂક્યા હતા. સવારની ગાડીએ એમને જવાનું હતું. પાંચ વાગે જાડવાનો નિશ્ચય કરીને, અને એ નિશ્ચયપાલનમાં અમારે બધાએ એક સદાય કરી એવું અમારી પાસેથી વચન લઈને એ નિશ્ચિતતાથી સંઈ ગયા. “હા સંઈ ગયા ને મને કાઈએ જવાડ્યો નહિ—અરે! જોડો, જોડો, હા વાગી ગયા” એમ ખૂબ્બરાડા પાડતા એમણે મને જણાડ્યો. “અરે! હજી તો હું હમણાં જ સૂતો છું, આટલી વારમાં હા શી રીતે થાય?” એમ કહી હું ઊભો થયો. “અરે! હમણાં જ મેં ધડિયાળમાં જતા ટકારા સાંભળ્યા ને!” એમણે કહ્યું, અને અગ્રે દોરો કરી ધડિયાળ આગળ જઈને જોયું તો સવાળાશુ થયા હતા! હજી તો બહુ વાર છે એમ કહી અગ્રે અને પાછા નિરાધીન થઈ ગયા. થોડી વારે “આલો, હવે તો ખરા પાંચ થયા” કરીને એમણે મને પાછો જણાડ્યો. આંખ ચોળતા ચોળતા આસપાસ પ્રસરી રહેલું ગાદ અંધારું જોઈ મેં કહ્યું: “નહિ, હજી ધણી વાર છે.” “ના, આ વખત તો આઠ ટકારા થયા. ત્રણ વાગ્યે હા ટકારા થાય, તો આઠ ટકારા થાય ત્યારે પાંચ વાગ્યા સમજી લેવાનું. તમારી ધડિયાળમાં ત્રણ ટકારા વધારે થાય છે.” “તમે જુલો છો.” “જાહું, આપણે જોઈએ.” ફરી દોરો સળગાવી અગ્રે ધડિયાળ આગળ જઈને જોયું તો આડમાં દશ કમ હતી! અને તે પછી તો જાણે રસ પર ચડી હોય તેમ સવારના સાત સુધી એણે આજુ ટકારા વગાડ્યા જ કર્યા. મારા મહેમાને એકાચન સુધી ગણીને ને મેં એકસો ને ત્રેતાણીશ સુધી ગણ્યા પછી આગળ ગણવાનો પ્રયત્ન છોડી દઈ જીંધવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો, ને પછી જીંધવાનો યત્ન છોડી દઈ વાત કરવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો, ને હેવરે વાત કરવાનો યત્ન છોડી દઈ ફરી જીંધવાનો યત્ન કરી લેયો. પણ એ દુઃસંધ્યાન અમને કાઈને ધડવાળને વાગતી અટકાવવાનો યત્ન કરવાનું સમર્થ નહિ! હમણાં કેટલા દિવસથી એ ધડિયાળને ફરો આપવાનું મેં છોડી દીધું છે, પણ એની લિજીવવા એવી પ્રયત્ન છે કે હજી એ ચાલ્યાં જરૂર છે!

જરાજરામાં કમાન છટકી વળ્ય એવી પણ કેટલીક હોય છે. તમે એની સાથું જુઓ કે એની કમાન છટકી જવાની. આવી કસબાનરિતા નાખિકાઓ બહુ મોંઘી પડી જાય છે. એ ક્યારે વંકાઈ જરાની એતો પણ નિવમ નહિ.

કેટલીક બહુ આગસુ હોય છે. પડી રહેતું જ એને ગમતું હોય છે. એને જોવી રાખો તો એ નહિ આવે. જાતે લટકાવે તો એ અટકી પડશે. પણ ટેમજ પર કે. બીજે કાઈ સ્થળે એને સુવાડી દે એટલે એ તરત આવવા માંડશે તેમ વારે વારે ચરદી થઈ જાય એવી નાલુક તગિયતની ધડિયાળ પણ મેં જોઈ છે. શિયાળાના દવાડામાં એને ધણુંખડું ચેક કરવો પડતો. સપડી આગળ લઈ જઈને એને જરા ગરમાવો આપવામાં નહિ આવતો તો એ કે ત્રણ દિવસ માંડમાં ચાલીને પછી એ અટકી પડતી.

મલોક ધડિયાળને ચોતપોતાતું વ્યક્તિત્વ હોય છે. દરેકના-દેખાવ ને સંજ્ઞાવ લુહા હોય છે ને જોનારાના મુદ્દયમાં લુહાલુહા બાવ ઉત્પન્ન કરે છે. કેટલીક નાની બાલિકા જેવી સરળ ને નાલુક દેખાય છે; કાંઈક ચૌદવની મરતીથી બહેલી, તો કાંઈક ફરેલ ને મવડી પ્રેમ, તો કેટલીક મરવાને વાંકે જતી રહી હોય એવી જણા સગી પણ દેખાય છે.

કાષ્ટક આપણી નજર આપો વખત જેથી શમે એવી હોય છે, તો કાષ્ટક એના સામુ જોવાનું જે મન ન થાય એવી હોય છે. કાષ્ટક ક્ષણવારે એવી હોય છે તો કાષ્ટક દોષ ઉત્પન્ન કરે એવી પણ હોય છે. ઘણા વખત પર અમારે ત્યાં એક મોટી ધડિયાળ હતી. ધીર, ગંભીર, પ્રૌઢ, દમ્ભામદાર એવી એ ધડિયાળને રજુકો પણ એવો જ લગ્ય તે ગંભીર હતો. સાંભળનાર પણ ખે ધડી ધબી જતો. અમારો તોફાર એ ધડિયાળવાળા ઝોરડામાં જતાં ગભરાતો, અને એના ટકારા સાંભળી યોડીવાર શૂન્યમનસ્ક બની જતો. મેં એને એક વખત પૂછ્યું: “તું આ ધડિયાળ જોઈને આટલો ગાભરો કેમ થઈ ગય છે?” “મને આ ધડિયાળ દેખીને મારી સાસુ સાંભરી આવે છે!” એણે જવાબ દીધો, “હેં? સાસુ? આ ધડિયાળ જોઈને તને સાસુ સાંભરી આવે છે? પણ તેમાં કંઈ છે શું કામ?” મેં સવાલ કર્યો: “મારી સાસુનું મોં જરાબર આ ધડિયાળ જેવું જ છે. તે એનાથી હું ઠાણુ જાણે કેમ પણ ગભરાઈ બહુ. એથી તો આજ કટલાં વરસથી સાસરે જતો નથી. ત્યારે મારી સસરા એ અહીં આવી!”

મતબેદના વિષયમાં તો એ વિદ્વાનેને પણ ટપી ગય એવી હોય છે. ખે વિદ્વાને કોઈકવાર એકાદ આખતમાં એકમત થાય, પણ જે ધડિયાળ કદાપિ એકસરખી નહિ આવે. આપણામાં કહેવત છે કે કપાળે કપાળે ભુદી મતિ: તેમ કહી શકાય કે ધડિયાળે ધડિયાળે ભુદો વખત. બ્યોર્ન યોશિંગ્ટન વિષે અનેક સાચીભૂટી આખ્યાયિકાઓ રચાઈ છે, તેમાંની એક એવી છે કે એનો કારભારી દમ્ભેશ મોડો આવતો. એક દિવસે યોશિંગ્ટને એને વેળાસર આવવાનું સૂચન કર્યું. કારભારીએ પોતાનો બચાવ કરતાં ધડિયાળને વાંક કાઢ્યો ને કહ્યું: “ધડિયાળ મોટી હોવાથી મને મોડું થાય છે.” “તો તમે ધડિયાળ બદલો, અથવા મારે કારભારી ગુરૂવચો પડશે,” યોશિંગ્ટને જવાબ વાળ્યો તે એ કિરસો અમર રહ્યો ગયો. પણ યોશિંગ્ટનની શુદ્ધિમત્તા, એનું ચારિત્ર્ય, એની હિંમતપરાયણતા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ વિષે બહુમાન છતાં, કહેવું જોઈએ કે ધડિયાળ વિષેનું એનું જ્ઞાન અત્યંત પરિમિત હોવું જોઈએ. બીજી ધડિયાળ દમ્ભેશ સાચો સમય જતાવે એવી જ આવશે એ વિષે એની ખાતરી હતી? અને એની પોતાની ધડિયાળ સાચી તે એના કારભારીની ખોટી એમ પણ એણે કેમ ગાની લીધું? કદાચ એમ ધારી લઈએ કે બીજી બધી ધડિયાળ કરતાં એ કારભારીની ધડિયાળ મોટી હતી, એટલે કે એ લઘુમતીમાં હતી તો કહેવું જોઈએ કે કાલગણતા એ પણ શું પ્રજાતંત્રવાદ છે કે એમાં પણ બહુમતીના જોરે સત્યનો નિર્ણય કરી શકાય? ખરું જોતાં, એના પર આખી દુનિયા વધારેમાં વધારે વિશ્વાસ મૂકી પોતાનાં સર્વ કાર્યો કરે છે, તે ધડિયાળ સૌથી આઠામાં આછી વિશ્વાસને પાત્ર છે. અને એક ધડિયાળને ખરી માની બીજીને ખોટી દેરવનાર આપણે કાણ? એટલું જ નહિ, પણ બધાં પંદર સત્તર ધડિયાળ ભુદો ભુદો વખત દર્શાવતી આપણી સામે ધૂરકો ગદી હોય ત્યાં કાનું માનનું ને કાનું નહિ? દાખલા તરીકે, આજે હું ઘેરથી ધડિયાળમાં અગિયાર જોઈને નીકળ્યો. અને ફક્ત મારા મહોલ્લાની જ આઠ ધડિયાળો જોઈ તો તેમાં નીચે પ્રમાણે વખત થયો હતો: પહેલીમાં ૧૦-૪૫, બીજીમાં ૧૧-૫, ત્રીજીમાં ૧૧-૩, ચોથીમાં ૧૦-૫૨, પાંચમીમાં ૧૧-૧૫, છઠ્ઠીમાં ૧૦-૪૬,

સાતમીમાં ૧૧-૩૫ ને આઠમીમાં ૯-૪૫, આમાં મારે શું સમજવું ? હજી વધારે ધડિયાળો જોઈ હોત તો આથી મેં વધારે મૂંઝવણ જોઈ શકત. એના કરતાં નવ ને આઠમી વચ્ચેનો સમય થયો છે એમ માની એ મનનું સમાધાન કર્યું, વધારે પંચાત કર્યાં સિવાય કેટલા વાગ્યા છે એનો વિચાર કર્યો મારી વાગ્યો.

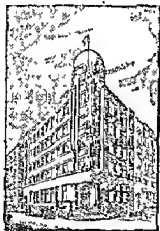
નિરંતર ગતિ કરી રહેલા આ સંસારનું ધડિયાળ બહુ હિતમ પ્રતીક છે. હમેશા એને ચામચો જ કરવાનું. જરાય થોભવાનું નહિ. અટકે એટલે એ નકામી. અને આટલી આટલી ગતિ કરી જવાનું કશું નહિ. આખરે તો હતા ત્યાંના ત્યાં. પ્રગતિવાદીની પેઠે એ પણ ‘હું હમેશા પ્રગતિ કર્યો કરું છું’ એમ માનીને મલકાયાં કરતી હશે. પણ આખરે તો ચક્રમાં પૂરાઈને એને ફર્મા કરવાનું જ છે. એના કાંટા બિચારા ફરીફરીને હતા ત્યાંના ત્યાં જ આવે છે. મનુષ્યો એકબીજા સાથે ભેગા થાય છે ને પાછા છૂટા પડી જાય છે ને ને માટે એક સંસ્કૃત કવિએ સંમુદ્રમાં ભેગા મળતા ને ભેગા મળીને પાછા વિખૂટા પડી જતા લોકડાના દુકાની ઉપમા આપી છે, એને શહેરે વારંવાર ભેગા ગતા ને પાછા છૂટા પડી જતા ધડિયાળના કાંટાની ઉપમા આપી હોય તો એ વધારે હુક્ત લાગે છે. ઘણી વાર એક કાંટો જાણે બીજા કાંટાને શોધવા—પકડી-પાડવા મથતા હોય એમ પણ લાગે છે ને તે જોઈને ગ્રીક ફિલસફે એ ને પુરુષને અવિશંકત આત્માનાં જે અડધિયાં તરીકે ગણાવી એક અર્ધાત્મા બીજા અર્ધાની શોધમાં ફરે છે એવી દેખના કરી છે તે યાદ આવે છે. અવિલક્ષ્ય સમય-ભગવાનનાં આ બે અડધિયાં એકબીજાની શોધમાં ફરે છે. કવચિત ભેગા થઈ જાય છે, પણ વિધિની (કે ધરિયાળીની) ફર લીધાને બળે ફરી જુદાં પડે છે ને ફરી પાછાં જાડે છે. એમની એ અતન્ત પ્રમણા પૂરી થતી જ નથી.

હમણાં હમણાં ધડિયાળો ‘કાઈ ચોરસ, કાઈ અષ્ટકોણ, કાઈ લંબચોરસ એમ જન્મ-જાતનાં ધાટની આવે છે. પણ ધડિયાળ તો જોળ જ હોઈ રહે એવો મને મારા મનમાં પૂર્વજ્ઞ અધોર્ષ થયો છે. જોળ હોય તે જ ધડિયાળ, જીજી બધી ધડિયાળની વિશ્રુતિ. મગ્નક હોય એમ, કોણ જાણે કેમ મને લાગે છે. નાનપણથી ધડિયાળની જોળાકૃતિ જોઈને એની બીજી આકૃતિ હાઈ જ ન શકે એવું મનમાં લગાઈ મળું છે. ધડિયાળ જોળ હોય તો જ એમાં કાંટા ધાંચીની ધાણીના બગદાર પેટ ફર્મા કરે, ચોરસ કે ખૂણાવાળી ધડિયાળ હોય તો કાંટા એના ખૂણામાં લગાઈ બેસે અથવા એકાદ ખૂણો તોડી એમાંથી માર્ગ કાઢી નાસી જાય એવું મને લાગે છે. અને સમયની અનાવનનતા પણ ધડિયાળની જોળાકૃતિ વડે જ સ્પષ્ટાય છે.

ઈશ્વર મનુષ્યને પોતાની આકૃતિ પ્રમાણે જ ઘડ્યો એમ કહેવાય છે, તે જ પ્રમાણે મનુષ્યે પોતાની સુખાકૃતિ પરથી જ ધડિયાળના સુખની આકૃતિ પણ નક્કી કરી છે અને એ આકૃતિ બદલવી એટલે મનુષ્ય ને ધડિયાળ વચ્ચેના, સામ્યને થોકા પહોંચાડવા જોઈએ તે એમ મને લાગે છે. શત્રુમાંથી સુદિ સરસ્વતી એ યાન પણ મોઢા એવી ધડિયાળ સમજાવે છે.

અને એક રીતે આપણે સૌ પણ ધડિયાળા. જેવા જ છીએ ને ? કાર્મિક આપણને આવી આવી દીધી છે અને તેથી આ સંસારચક્રમાં પડી આપણે ચાલ્યાં જ કરીએ છીએ. સંસારના અનાદ્યનંત ચક્રમાં આપણે નિરંતર લામણ, નિરુદ્દેશ ને, નિરુપાય ક્યાં જઈએ છીએ; કાણુ કહી શક કે આનંદલવનના આ અનંદરત ભ્રમણનો ઉદ્દેશ શા છે, કયે સ્થાને જઈએ એ ચાલકો ? આપણને આપેલી આવી જિતદ્રી ગરી એટલે ભ્રમણમાંથી મુક્તિ મળશે એમ માની મનનું સમાધાન કરી લઈએ છીએ ને એને મોક્ષનું, મોટું નામ આપી ધર્મોધર્મ, નીતિઅનીતિ, કાર્યાકાર્ય આદિના નવનવા કંટાળા સરખવી તે વડે, સમય જેવા જ અગમ્ય ને અનાદ્યનંત એવા મનુષ્યત્વનું માપ કાઢવા મથીએ છીએ.

મને નવાઈ લાગે છે કે આનંદલવનની તુલના વિચારકોએ અનેક વસ્તુ સાથે કરી છે, પણ એને ધડિયાળ એકે કેમ નહિ સરખાવ્યું હોય ? અને અનેક ખાખતોમાં સરખાં જ છે.

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના
ગૌરવોજ્જવળ લાવિનું સૂચક હોય
તો એક મહાન કંપની સરળ
રહી છે એ વાત નિઃશંક છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડિસેમ્બર ૧૯૪૮ના આંકડા :

ચાલુ કામકાજ રૂા.	૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
નવું કામકાજ (૧૯૪૦)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતનો પૂરવડો	૧૧,૦૦,૦૦૦
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦
પ્રીમિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦

::: જોનસ :::

એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ લાઈફ ઉપર રૂા. ૧૨-૮-૦

આજે વોર્ડન મુવાન છે છતાં બીજા કેટલીયે જિંદગીના વીમાની કંપનીઓ કરતાં થોડાંતુ એક કરોડ રૂપિયાનું ચાલુ કામકાજ ધરાવવાના ગૌરવ માટે તેણે એાજાં વર્ષો લીધાં છે એ જ એની નક્કર, સાબૂત અને એકધારી પ્રગતિ બતાવવા પૂરતું નથી !

એવી કંપની સાથે આપ શા માટે સંબંધ ન જાઓ !

ધી વોર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ-મુંબાઈ

શાખાઓ: અમદાવાદ અને હિંદુસ્તાન

રશિયાના દ્વારકાવાદી લોકોએ તો હૃદ દરી. હું તો મરુ પશુ તને રાંડ કરું - એવી વાત આપણે સાં તો અકલનિહોણી મનાતી. પણ જો પાતમાં જ સાચી અકલ લારાભાર ભરેલી છે એ ખંખરં તો થતી આપું મળી ! જો કે ખીલો કાઈ બુદ્ધિવાળી હોત તો તો એણે રસ્તો એવો ખોળ્યો હોત કે હું મટું નહિ, પણ તને તો રાંડ કરું ! પણ આ તો હજી વીસપચીસ વર્ષ પહેલાં જ કાઢાળા પાવડા છોડીને રાજદારી બુદ્ધિનું ખેતર ખેડવાનું શરૂ કરેલું નાં, એટલે, જરાક બૂલ થઈ ગય ! હવે ખીલું ગમે તે થાય. ગરિયા મરગે ને જાનીની તો રંડારો ! એકં બહુવાળો રહેશે આપણો સરકાર માખાપ ! ને ડોલરવાળો રહેશે આપણો ડોલરગિયા અમેરિકા. પછી તો ઈંગ્લંડને કિનારે ઉભેલી કિર્નરકરીઓ આશે કે

ડોલરગિયા હરિયાપાર ડોલર ડોલે છે !

માતો ધીરણપદ્મોનાં રાજ ! હિંદ હજી હુંડે છે !

આવી રીતે આપણો લોકકવિતાનો ડોલરગિયા રાખ્ડ એક ઈંગ્લંડને કિનારે હિંચનજય કરશે એટલે મુંબઈ યુનિવર્સિટી ડોલે કે ન ડોલે પણ શ્રી. મેધાણી તો ડોલી ગઈશે ને 'કુલજાન'નો એક ખાસ એક પ્રગટ કરશે. તમને લાગતું હશે કે હું આ ખંધી કલ્પના કરું છું. પણ જુઓ જાઈ, યુદ્ધ વખતે ને શત્રુ વખતે કલ્પના સતેજ થાય છે એમ કલ્યા માનસશાસ્ત્રીઓ માને છે. ને મારી કલ્પના સતેજ લાગતી હોય તો કાં મૃત્યુ આવ્યું હોય ને કાં યુદ્ધ આવ્યું હોય. ખરી રીતે તો તમે ત્રેશો કે વિશ્વભરમાં અત્યારે તમને કલ્પના સતેજ થયેલી શબ્દમ પડશે. સુરખમાં તો આટલેક મૃત્યુ ને યુદ્ધનો પયારો પડ્યો છે ગાંઠે ત્યાંનાં લોકોની કલ્પના સતેજ થઈ છે. અને આંદોનાં લોકોની કલ્પના પણ સતેજ થઈ લાગે છે એ ખતાવે છે આંદો પણ યુદ્ધ આવવાનું છે !

યુદ્ધનો આ જેવો તેવો લાજ નથી કે સાધારણ રીતે કવિતા અને કલ્પના સાથે ખામોસ ચંદ્રમા રાખનારા રાજદારી પુરોષો પણ યુદ્ધ વખતે કવિ ખની જાય છે ! જુઓને હંમણાં જ રૂએડે, શ્રીકૃષ્ણભગવાનની 'યદા યદા હિ પન્થસ્ય વાગા' લોકોની ઘટાધી, બહેર ન રહ્યું કે નાઝીઓના જંગલી અત્યાચારથી દુનિયાને મુકા કરી છે ! હવે એવા મહાન આદર્શવાદી સામે કલ્પ પપુડી વગાડે, નહિતર આંદોનાં તો કાળિયા લગીનાં છંદરો પણ ઉભેલો થઈને પૂછે—અવખત આંદો સમ્રા ભરી હોય ને રૂએડે લાવણુ કરતો હોય તો — કે માંખાપ ! નાઝીઓના જંગલી અત્યાચારથી તો તમે દુનિયાને છાંવશો. પણ પ્રભુ ! તમારા સુધરેલા ડોલરના અત્યાચારથી દુનિયાને કાણ છાંવશે ! એ તો પછી ખયા ડોલર તમારે ત્યાં હશે પછી અમારે ત્યાં શું હશે ? કાળિયા લગીનાં છાંવગને

“ જેસી જીવ, જેસી જીવ ” શાય તે એ જેસી જીવ પણ લોકોમાં ફાણુ જાણે શી લીધી મતિ પડી છે કે તમે જે કંઈ બોલો એનું તરત સાચું પાસું મૂકવાના કે ‘ કરી ખતાવો ! ’ જુઓને આપણા બહાદુર પ્રધાન ચર્ચિલને પણ આઠકલામી વાત માટે લોકો હાપર નહોતા મડાવવા માંડ્યા ! એ તો સારું થયું કે ચર્ચિલસાહેબ જવા બુદ્ધ મલાવવામાં આગ્રહી છે તેવા જ પોતાના જૂના વિચારને વળગી રહેવામાં જાકી છે એટલે પરપોટો ફૂટી ગયો. તે વાત નીકળી ગઈ કે બિરાદરો ! આટલાટિક મહાસાગર તો અમેરિકા ને ઈંગ્લેન્ડની વચ્ચે છે. માટે આ આઠકલામી ધર્મસૂત્ર એ જે દેશ વચ્ચે છે ! તમારી અને અમારી વચ્ચે તો બ્રમ્હા સમુદ્ર છે. એટલે ત્યાં જે કલ્પો લખાય તે તમને લાગુ પડે !

હમણાં હમણાં કલ્પના સતેજ છે તેથી કે ગમે તેમ પણ દરેક વસ્તુનું સામાન્ય માંડ ચોવીસ કલાક ટંક છે ! તે પહેલાં એક વાત આવી હતી, અલગત આંહીના વર્તમાનપત્રના કોઈ ખબરપત્રીના કાકાએ ત્યાં મોરકો પાસે રોડીનાં બેતર-કરેલાં એટલે એ ગોળના આસવમાથી એના મનમાં કલ્પના સરી બેઠી કે મારુ બેટું, કહો ન કહો, પણ રશિયાની જમીન ઉપર પગ મૂકતાં જ જર્મનીના ટાંટિયા ધ્રુજવા માંડ્યા છે ! આનું કારણ શું ? ગોળના આસવની એક ટથુડી વધારે મડાવીને એણે શોધી કાઢ્યું કે રશિયાની રાક્ષસી ટેંકા બેઠીને જ જર્મનીના ટાંટિયા ધ્રુજવા માંડ્યા છે ! એણે તો આસવ સાથે આ ખબર પણ આંહી મોકલી દીધી ! ને આપણા આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિના અભ્યાસી વર્તમાનપત્રો પછી તો જાણ્યા રહે કે ! એમણે તો તરત હાપી માચું કે જર્મનીના ટાંટિયા ધ્રુજે છે. અને એનું કારણ રશિયન ટેંકા છે, પણ આ સ્ટેલિન, કહી ચબ્બારી ગપગોળાને પૂરો અભ્યાસી લાગતો નથી. એણે બાકી માચું કે ના લાઈ, અમારી પાસે ટેંકા જ ઓછી, એટલે અમે નથી પહોંચ્યા ને તે છતાં અમે જપ લખ તો ઉપાડી લીધા છે ! પણ એને બિચારાને ક્યાં ખબર છે કે જડણના બોર ઉપર તો હિટલરે સત્તા પ્રાપ્ત કરી છે. હિટલરે જવાબ દીધો કે બેટ-મજા ! અમારા તો જપ છે પણ તમારા નવડે મીડે નેનું છે તે હમ બોલતા નથી ! હવે બોલો, આમાં ફાણુ સાચું ? મને તો લાગે છે કે બન્ને સાચા છે. હવે સ્ટેલિન જવાબ આપે કે તારું કહેવું સાચું પણ જર્મની સાફ ચર્ચ થયું છે એ કેમ ખતાવતો નથી ? અને મારું સાફ ચર્ચ થયું હોય તો તારું ક્યાં સફાચટ નથી થયું ? અને ખૂબી આ છે કે બન્ને સામસાગા ગપગોળા મારીને એક પરમ સત્યનું નિદર્શન કરી રહ્યા છે કે બન્ને નાસ્તિમાં જઈ રહ્યા છે ! આ પ્રમાણે કેવળ ગપગોળામાંથી પરમસત્યની આશાધના થઈ હોય એ તો આ યુદ્ધની નવી જ અલિધારી છે !

હિટલરને જે વિશેષણ સરકાર આપે છે તેના કરતાં આપણાં વર્તમાનપત્રો વધારે આગે છે એનું કારણ મને હમણાં જ શોધ કરતાં મળ્યું.

સરકાર પાસે ખિતાબો આપવાની સત્તા છે. વર્તમાનપત્રો પાસે એ નથી. આવો કોઈ વિરલ પ્રસંગ મળે ત્યારે જ એ સત્તા સરકારકૃપાથી વર્તમાનપત્રોને મળે છે. ને બોળમારાથી આટલે પચિછ હબર માર્કલ દર પોતાની એકદિશમાં સપરેટ દુધની આ ને સૂડી ગયેલ એવડો ખાતાં ખાતાં આટલો મેથિા શબ્દલઘાવો મળે છે ત્યારે લાવને લઈ લઈએ એમ ધારીને સૌ આ ખિતાબો આપે જાય છે !

એ રીતે તો—દેવળ શાબ્દિક વીરત્વમાં—આપણા ગૃહરાતને તોલે દાર્દની આરે!
 ગૃહોને હમણાં જ દાર્દ ભાઈ મુંઝમું ધુલક વખતે જે દિવસ રેતોરામાં આં પી
 આંખ્યા તો એ વીરત્વ વિશે ત્રણ અડવાડિયાં મુઠ્ઠી અડવાડિકને બિચારાને કાલમભરણી
 મળી ગઈ! બાકી સુદમાં જોતરણું ન જોતરણું, શું કરણું શું ન કરણું, એ બધી વાતો એક
 બાજુ મુઠ્ઠી દઈએ તો વિનોદ સંમેલન કે દૂત્યક સંમેલન કરતાં પણ એક વધુ સુંદર
 સંમેલન ભરવાની તક અત્યારે ચાલી જાય છે! આ સંમેલન લે ગપગોળા સંમેલન.
 એમાં જે વધારેમાં વધારે ગપ મારી શકે તે વધારે વીર. આપણે ત્યાં પેલી બાર હાથનાં
 ચીમણાવાળી કહેવત નથી? તો એવું એક ગપગોળા સંમેલન ગોકલો ને! જ્ઞાનંદ પણ
 થાય, હસવાનું પણ મળે, બ્યાંબાંમ પણ થાય, ક્ષીર સુધારે ને જ્યાબજારી તો દાર્દ હોય
 નહિ એટલે તમારે ગપ શોધવાની પણ મહેનત નહિ! ને ગપ શોધવાં જ હોય તો
 આર છ અડવાડિયાંનું 'કોઈનું' સુદવાચન વાંચી ગયા! ને પછી આંનરરાષ્ટ્રીય નિષ્ણાતની
 દબ્બંચી ન ખોલીએ કે મને લાગે છે કે શિયાળો આવે છે. ને શિયાળો હમેશાં ઠંડી લેને!
 આવે છે. આ વખતે એ વધારે ઠંડી લાવશે ને સુદ ઠંડું થશે તો પાનખરમાં ચોક્કસ
 કાંઈકે નવીન થશે. ને નવીન નહિ થાય તો કાંઈકે નવીન આવશે. પરંતુ, એ તેમ આંતર-
 રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ જોતાં સુદ લાગશે. ને નહિ તબાવ તો ચોક્કસ દ્રેશગે. સુદ દ્રેશગે તો
 કાવો ગગડશે. ને એ ભાવ રિશર કરવા નવું અર્થોકરણ થશે. એટલે ઉંચકે સુદ ખતમ
 તો થશે. પણ ખતમ સુદ થશે ત્યારે માણસો એને ખતમ કરશે કે માણસો નહિ હોય
 માટે ખતમ થશે એ એક દેાપેરો છે. ગપગોળાતો આવો વિષય મળે તો ગપસંમેલન
 ભરતાં કરવું નહિ. કારણકે એ તો જખાએ પણ કહ્યું છે કે

‘કીંકુ’ સોમતાં લાધી પોળ, કર અખા હરે આકમકીળ.’

☆

ગૂ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં
 વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર ખાદર

રોશન સામે; અમદાવાદ.

"There are two ways of knowing: namely by statement (argumentation) and by experiment. A statement lays down, and makes us define the scope of a problem: but it neither confirms doubt nor removes it in such a way to give one trust in the attainment of certitude, unless it arrives at the truth by the way of experiment..."

—R. Bacon

ચાલીસ વર્ષ પૂર્વે—વીસમી સદીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ઉચ્ચ કેળવણી અંગતી આપણા દેશની સરકાર સ્થાપિત વિદ્યાપીઠો જૂની ધરે શિક્ષણ આપે જતી. આ રીતિમાં સુધારણા કરવાની જરૂર તે સમયની સરકારને લાગી. આ સુધારણા કદ 'જાતની' હોયી નેઈએ અને કેવી રીતે તેને અમલમાં મૂકવી, એ સંબંધમાં વિચાર કરી સરકારને લક્ષમણો કરવા તે સમયના હિંદના વાઈસરોય લૉડ કર્ઝને એક સમિતિ નીમી. આ કર્ઝન સમિતિની લક્ષમણોના પરિણામે એવો દરાવ કરવામાં આવ્યો કે વિદ્યાપીઠોમાં શિક્ષણનું ધોરણ જીંચુ લાવવા અભ્યાસક્રમોમાં ફેરફાર કરવો. અત્યારે સામાન્ય રીતે ઓળખાતો 'ગ્રીનસ'નો અભ્યાસક્રમ આ રીતે શરૂ થયો.

એ જમાનાની વિદ્યાપીઠો માત્ર પરીક્ષા લેનારી સંસ્થાઓ હતી. શિક્ષણનું કાર્ય વિદ્યાપીઠોએ માન્ય રાષ્ટ્રીય મહાવિલાસ્યો કરતાં. 'ગ્રીનસ'નો અભ્યાસક્રમ સાબલ થયો એટલે પ્રત્યેક વિષયમાં શિક્ષકોની સખ્યા વધારવાની જરૂર પડી. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ આ સુધારાની અસર થઈ. કર્ઝન સમિતિએ પોતાની અચનાઓમાં શોધખોળના કાર્યને વિદ્યાપીઠો ઉત્તેજન આપે એવા પ્રયત્ન કરવા રૂપરૂ સૂચના કરી હતી. આનો અર્થ એવો નથી કે હિંદુસ્તાનમાં શોધખોળ અસ્તિત્વમાં નહોતી. મોટે ભાગે સંશોધનનું કાર્ય સરકારી ખાતાંએ કરતાં. વિદ્યાપીઠોમાં સંશોધનને લગતું કાર્ય નહિવત હતું. કોઈપણ વૈજ્ઞાનિક મંડળો અસ્તિત્વમાં નહોતાં, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યાપીઠોમાં વૈજ્ઞાનિક વાતાવરણનો અભાવ હતો. સંશોધકો અને અધ્યાપકો અરેસપરસ સંપર્કમાં આવે, સંશોધનને લેગતી ચર્ચા કરે એવી કોઈપણ સંસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવતી નહોતી. છુટાછવાયા કાર્યકરો પોતાનું સંશોધનકાર્ય કરતા. આશરે ત્રીસ વર્ષો પહેલાં (૧૯૧૦-૧૯૧૧) વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને લગતી આ રીતિ હિંદમાં પ્રવર્તતી હતી.

આ પરિસ્થિતિમાં કેટલાક વિજ્ઞાનના અધ્યાપકોને લાગ્યું કે અરેસપરસ કાર્યકરોનો સમાગમ વધે તો સંશોધનના કાર્યને વેગ મળે એટલું જ નહિ પણ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની અગત્ય સામાન્ય પ્રજામાં પણ ફેલાયી શકાય. આ વિચારને અમલમાં મૂકવા જરૂરી પગલાં

બિરાદરીસ્તાન

[એક મૂંઝક નવસિકા]

જગન્નાથ દેસાઈ

રાજનગરની શેરીઓમાં સુતકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. કયથી ફફડતાં પગીઓની માફક લોકો ધરતી ચાર દિવાલોની અંદર કપાઈ રહ્યાં હતાં. મેનિન્ઝાઈસિસ કે મદામારીથી થે વધુ ભયંકર એવો કોમી હુલ્લડનો રોજ રાજનગરમાં એ દિવસથી ફાટી નીકળ્યો હતો. અફવાએ લોકોને આંધળા બતાવ્યા હતા. શહેરમાં પ્લેગ કોમળિયું જેવા અનેક રોગો ધણી વાર આવી ગયા હતા, અને તેના પ્રતિકાર રૂપે શહેરીઓનાં હૃદયમાંથી દુઃખ, શોક, અનુકંપા અને સેવાનાં ઝરણાં ફૂટતાં હતાં; પણ આ કોમી વિદ્રોષનો ઉન્માદ તો કોઈ જુદા જ પ્રકારનો રોજ હતો; અફવાઓની આગ આ ઉન્માદને બહેકાવતી હતી; અને તેના પાયા રૂપે માનવ-દેવામાં ભય, કામરતા, દ્રેષ અને હિંસાનાં ચૂતેલાં બળો દિલોળા લેવા લાગ્યાં હતાં.

એક, અબાં અને અવિનિઝગપણે ચાલતા રાજનગરના શહેરી જીવનમાં એકાએક બે ઊવણીઓ પડી ગઈ. આ ઊવણીઓ કાળા ગોરાની નહિ, શ્રીમંત ગરીબની નહિ, સર અસરની નહિ, પણ હિંદુ મુસ્લીમની ઊવણીઓ પડી ગઈ. એક ભૂમિ, એક હવાપાણી અને એક પ્રદેશનાં અન્નપાણી ખાઈને ઉઠેરેલાં એક ભાષા બોલતાં માનવ સંતાનો વચ્ચે કોઈએ જાણે એકાએક દિવાલ ખડી કરી દીધી હોય અને હિંદુ મુસ્લીમ વચ્ચેનું અંતર જાણે ઉતાર દર્શિયુ મુલ વચ્ચેનું જ અંતર હોય એવી ભમણાનાં જંતુઓ ઠેર ઠેર વધવાં લાગ્યાં. કાળજીવર કે કોમળિયુંની જંતુઓ તો શરીરના એકાદ અવધવનો કમળો લે છે, પણ કોમી વિદ્રોષનાં જંતુઓ તો માનવ અસ્તિત્વના કેન્દ્ર સમા હૃદયનો કગળો લેતા હોવાથી તેની ચોટ વધુ ભયંકર હોય છે.

રાજનગરના આવા વિહુલ્લ વાતાવરણમાં એક રાતે આઠ વાગે ૧૬ વર્ષનો એક મુસ્લીમ જુવાન પોતાના લતામાંથી બહાર નીકળ્યો. કપડાંની અંદર કાંઈક શસ્ત્ર છુપાવેલું હોય એમ તેના શરીરની દિલચાલ ઉપરથી જણાતું હતું.

“અફવા કોણુ છે, કયાં ચાલ્યો અસારે?” નાકા ઉપરના પહેરેગીરે તેને ટાંક્યો.

“જમાદાર સાહેબ, હોસ્પિટલમાં મારા કાકા બિમાર છે, તેમની પાસે મારે જવું છે. આ જુઓ થોડાં મોસાંથી પણ લીધાં છે. મારું નામ અબ્બાસ.” મુસ્લીમ જુવાને જવાબ વાલ્યો.

હજી હવાલદારી પણ નહોતી મળી એવા સિપાઈને જમાદારસાહેબનું આનવાચક સંબોધન મળતાં તેની ટેકાઈ ઝાઝી ચઈ.

“પણ અત્યારે રાત્રે? નવ વાગ્યા પછી તો કશું આઈરે લાગુ પડે છે” સિપાઈએ અબ્બાસને યાદ આપ્યું.

“મને ખતર છે, પણ હું રાત ત્યાં જ મારા બિમાર કાકા પાસે રહેવાનો છું.”

“તો બારે, પણ રસ્તામાં સંભાળજે, કોઈ ટીપી નાખે નહિ. હિંદુ લતામાં જુલેયૂઝથી પણ જતો નહિ, નહિતર તારાં માથાપ રવડી પડશે!” સિપાઈએ મુસ્લીમીવટથી સલાહ આપી.

“ના રે ના, હોરિપટલમાં જતાં રસ્તામાં ક્યાં દિંદુ લતો આવે છે ?”

અબ્બાસ આગળ ચાલ્યો. કપડામાં છુપાવેલ શસ્ત્ર ઉપર હાથ રાખીને સ્વગત બોલ્યો :
“ગગદૂર છે, ગને કાઈ હાથ અડાડી શકે !”

મુસ્લીમ લતામાંથી અબ્બાસ નિર્જાંબણે અને ખુશખુશાલ દિલે આગળ ચાલી નીકળ્યો. એ લતો પૂરો મગા પછી થોડાં સરકારી અને ગુનિસિપલ મકાનો આવતાં હતાં. હોરિપટલની આબુબાલુ છૂટીછપાઈ દુકાનો હતી, જેની પાછળ દિંદુ લતો આવેલો હતો.

રસ્તામાં ચારે બાજુ સ્મશાનથી વે વધુ શાંતિ હતી. કાઝા કાગડો પણ ક્યાંય દેખાતો નહોતો. આડે દિવસે ગાડીઓ અને રાહદારીઓની પ્રવૃત્તિથી ધમધમી રહેલા આ રસ્તા ઉપર અબ્બાસને સામે એક પાણુ માણસ ન મળ્યું. આવા નિર્જન એકાંતમાં પોતાની જાતને સોળત આપવા તે હજવે સુરે “અગર ઈન્કાર કીયા હોતા”ની પંક્તિઓ લલકારી રહ્યો હતો. હોરિપટલનું મકાન હવે દેસેક મિનિટને અંતરે હતું. ત્યાં તે અબ્બાસને કાને એકાએક આબુબાલુ સરકારી મકાનમાંથી કાઈ માણસો દોડતા જવાર નીકળતા હોય તેવો અવાજ આવ્યો; અને લપની એક મુજરી તેના અગમાંથી પસાર થઈ ગઈ. પોતે કાઈ વધુ વિચાર કરી શકે તે પહેલાં તે તેના વાંસામાં લાટીતો એક મળજૂત ફટકો પડ્યો. ભાગવાનો કે સામે પ્રતિકાર કરવાનો વિચાર કરે તે પહેલાં તે પીળા માણસે અબ્બાસના પગમાં લાટી બરાબરને તેને નાથે નાખી દીધો. અને એ માણસોએ તેને બોલ ઉપર દબાવી દીધો, અને મળજૂત હાથે મોઢું દાખી દીધું.

“રામુ, આ કમળતને અહીંથી ઉઠાવી દ્યો; અહીં હોરિપટલ નજદીક છે, વખતે આપણી ધમાધમીથી કાઈ દોડી આવશે; આપણે તેના ત્યાં લઈ ગયા પછી ઈન્સાફ કરીશું.” એક હુકમ આવ્યો. તરત જ એ માણસોએ તેના પગ પકડ્યા, અને બેએ તેના હાથ પકડીને બાજુની અંધારી ગલીમાંથી ઝપાટાજંધ દિંદુ લતામાં ધસી લઈ ગયા. ત્યાં અબ્બાસને પચીસેક માણસોનું ટોળું ઘેરી વળ્યું; એકે તેના ખિસ્સા તપાસ્યાં, અને પીળાએ તેનાં કપડાં તપાસીને તેમાંથી છરી કાઢી છરી નીકળતાં આબુબાલુ ઉભેલાઓમાં ખુબસ ઉભરાયું:

“મારો સા... ગુંડાને” એવા અવાજે થવા. વીસ પચીસે વરના ટોળાં વચ્ચે હવે જકરી જેવા દીન વદને ઉભેલા અબ્બાસ ઉપર લોકો તૂટી પડ્યા. હુકમમાં કાઢીને બાઈ માર્યો મર્યો હતો, કાઢીને પુન ધવાયો હતો, તે કાઢીની દુકાન બળી ગઈ હતી એ ગયો વસ્તુઓની યાદ તાઝ કરીને બાજુ વેર વાળવાનો આ અવસર હોય તેમ તેઓ અબ્બાસ ઉપર તૂટી પડ્યા. અબ્બાસનાં કપડાં ફાટી ગયાં; લાતો સુકી ગઈ પાટુ વગેરે દારૂ લોકોએ પોતાનો રાવ શાલ્યો. અબ્બાસને આવરદાનો અંત નજદીક લાગ્યો.

ટોળાંમાનસને પશુતાનો ચેપ જલદા લાગે છે. અને એકવાર પશુતાતું પ્રદર્શન ક્યાં પછી તે વૃત્તિ વધુ ને વધુ ઉગ્ર થતી જાય છે. અબ્બાસને મરજીતોય મારથી મોઢે રીજી આવી ગયા. પણ ઝંરો સુડેલા હુમલાખોરોને ગટકાવનાર કાઈ નહોતું. અબ્બાસની છેલ્લી ધડીઓ મથાવા લાગી. ત્યાં એક સ્વચ્છું:

“આ વીંછીના બચ્ચાને અહીં જ બલાવી દઈએ.”

“અરે હા, એ મરાખર,” બીજાઓએ અનુમોદન આપ્યું. એક જણો બાલુના ધરમાં બાસતેલ લેવા ગયો. બીજાએ દીવાસળી અને થોડા લાકડાની તૈયારી કરી. અને સૌ કોઈ ભણે એક એવું નાટક લખવાનું હોય એવી તકરબતાથી જોઈ રહ્યા. મોંઘ પર પડેલા અબ્બાસને હવે શું થાય છે, તે બાલુવાની પજુ સોં નહોતી. આ બધા બનાવથી લતામાં કોલાહલ વધી ગયો. કેટલાક વધુ બીકણુ માણસો ધરનાં વાસેલાં બારણાં બરાબર બંધ છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા લાગ્યા. ત્યાં એકાએક મધુર છતાં સત્તાવાદી અવાજ આવ્યો :

“અરે, અરે! આ શું માંડ્યું છે તમે? આવી હેતુનિયત? આટલા બધા માણસો એક નિર્દોષ છોકરા ઉપર પૂરી પડતા શરમાતા નથી?” અબ્બાસને મારનાર લોકો એકજમ થઈ ગયા. ખાદીની સાડીમાં સજ્જ થયેલી ૨૫ વર્ષની એક યુવાન સ્ત્રી સૌની વચમાં આવીને ઊભી રહી.

“કંઈ નથી સવિતાબહેન, આ તો એક સાધારે ખેટો હાથમાં આવ્યો છે, એટલે તેને પ્રસાદી આપીએ છીએ” એકે કહ્યું.

સવિતા એક જાણીતી સ્ત્રી કાર્યકર હતી. જ્યોતિસંઘમાં તેણે ત્રણેક વર્ષ તાલીમ લીધી હતી અને ત્યારપછી સ્ત્રીઓની અનેક સામાજિક પ્રવૃત્તિથી તેણે આ વિભાગમાં સારી આખર મેળવી હતી.

સવિતા, કંઈ ભેદમાં સિવાય તરત અબ્બાસ પાસે ગઈ. અબ્બાસના કોદીથી ખર-કચેલ કપડાં જોઈ તેનું હૈયું રકું રકું થઈ રહ્યું. માનવી માનવી પ્રત્યે આટલો ધાતકી કેમ થઈ શકેતો હશે એવો તેના હૈયાને પ્રશ્ન ઊઠ્યો.

“અરે, આ તો હમણાં મરી જશો; મને કોઈ મદદ કરો, આને હોસ્પિટલમાં લઈ જઈએ.” સવિતાએ કહ્યું.

લોકોના મોઢા ઉપર આતાકાની હતી. પણ સવિતાની લોકપ્રતિષ્ઠા અને તેજસ્વી વ્યક્તિત્વની શોદથી હૃદયહોરો મૂંઝા રહ્યા. છતાં એકે કહ્યું :

“અમને શું કહ્યો છે? જાવને પેલા મુસ્લીમ મુંડાઓને કહેવા કે જેમણે નિર્દોષ હિંદુઓને રહેંસી નાખ્યા છે, અમારી દુકાનો લૂંટીને આળી નાખી છે, બહારગામથી દૂરનાથી કીતરેલા હિંદુ મુસાફરોને છરાથી ઘાયલ કર્યા છે. તેમને સમજાવો. આ વીંછીના બચ્ચાને અમે અહીંથી જીવતો જવા નહિ દઈએ.”

“હા, હા, તેને તો પૂરો જ કરવો જોઈએ, નહિતર તે જીવતો રહીને બીજા પાંચ હિંદુઓને મારશે.” ટોળાંમાંથી અનુમોદનના બીજા મુરો આગ્યા.

“તમારે આવી કાયરતા માટે ધરમાડું જોઈએ. એકલા અટુલા આ છોકરા ઉપર પૂરી પડવામાં શી બઝાફરી છે? હાલકું આ તો આપણા લતામાં આવેલો છે, એટલે આપણે તેને આશ્રય અને અકાબર્યાન આપવાં જોઈએ. તમારામાં જે ખરી બઝાફરી જ હોય અને તમે મુશ્કેલી જ કરવા મગતા હો તો જાવ. જઈને સામી જાતીએ મુસ્લીમો સામે લડો. ખરી રીતે તો તેમાં ૫ કાંઈ બઝાફરી જેવું નથી, છતાં આના જેવી નાપુશ્કતા તો તેમાં નથી જ.”

મુસ્લીમ ફકીર પોતાની ફિલ્સુફી વધુ ચલાવે ત્યાં તો “અબ્બાગળ” કહેતો અબ્બાસ એકાએક આવી ચડ્યો. બાપ દીકરો બન્ને બેઠી પડ્યા. અહમદે ઠોકરાના આખા કપોલ-પ્રદેશ પર ચુંબનોની ઝડી વરસાવી.

“બાવા, હું ખચી ગયો એ ખુદાની કરામતથી જ.” એમ કહી અબ્બાસે પોતે કવી રીતે ફસાયો, પોતાને કેમ માર પડ્યો અને સવિતા તેને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ ત્યાં મુધની કથા કહી સંભળાવી.

સંભળતાં વેંત અહમદનું લોહી બિડળી આવ્યું, તેની આંખોમાં ધ્રુવસ લગાડ્યું.

“પણ બાવા, સંભળો તો ખરા.” અબ્બાસે વ્રાત આગળ ચલાવી.

“સવિતાખેન મને લઈ ગયાં. જે દિવસ સારવાર કરી, અને સારી રીતે ખવરાવ્યું, પીવરાવ્યું, પણ ખીજે દિવસે વધુ દિંદુઓનાં ખૂન ચવાયી તે મહોલ્લાનું જ વાતાવરણ. વધુ ગરમ થવા લાગ્યું, અને મારો સલામતીની સવિતાખેનને ચિંતા થવા માંડી. તેથી તેણે તેના બાપને પણ ખખર ન પડે તેવી રીતે મને દિંદુ ઠોકરાતો વેશ પહેરાવીને સંજના સાત વાગે દિંદુ લત્તામાંપી સહીસલામત બહાર મૂકી દીધો. અને જતાં જતાં મને કહ્યું કે જો તું સાચો મુસ્લીમ હો તો આના બદલા તરીકે દસ દિંદુઓના જન બચાવને.”

“આફરીન, આફરીન, બેટા! તે દિંદુ ઠોકરીના ચુંબન-પર. દસ નહિ પણ બધા દિંદુઓને બચાવવાની કોશિષ હું હવેથી કરીશ. તને અબ્લાહે જીવતો રાખ્યો અને આટલું હું ન કરું તો હું મુદાનો મુનેગાર કરું.” અહમદે પોતાનો હૃદયપટ્ટો નહોર કર્યો.

ફસેલીનો સમય બહુ દૂર નહોતો. શહેરના વાતાવરણમાં હજી લાવા લીકળતો હતો. અહમદની હવેની વજલ્યુ તેના કામીતોને માટે મુંઝવણ લાવેલી ધઈ પડો. કેટલાક-તો એટલી હદ મુધી કહેવા લાગ્યા કે અહમદ તો દિંદુડો ધઈ ગયો, પેલા ગાંધીના પંથમાં બળવા માગે છે. વગેરે વગેરે.

*

*

*

આઠકે દિવસ પછી સમીસાંજે પાંચ દિંદુઓ સ્ટેશનેથી ગાડીમાં ચાલ્યા આવતા હતા; જરૂરી લૌકિક હતું એટલે નહૂટેકે ગામમાં આવવું પડ્યું હતું. મનમાં ભય પૂરેપૂરો હતો એટલે સ્ટેશનેથી પોલીસ નેવા લાગતા બે માણસોનો સાથ લીધો. પણ આ પોલીસના માણસો મુંઝા ટોળાના નસસ હતા, તે આ અન્નપયાને જાગ્યે જ ખખર પડે.

થોડો રસ્તો કાપ્યો ત્યાં દરથી મુસ્લીમ ટોળાંના કોલાહલ સંભળાયો. પેલા પોલીસ નેવા લાગતા માણસો તુરત ગાડીમાંથી હેઠા ફરીને ટોળાં તરફ દોડ્યા. ગાડીવાળા માડી મૂકીને નાહાં. દિંદુઓ ગલગલ્યા. નાસે ક્યાં? મોત સામે આવ્યું દેખાયું.

“આ બાબુ, આ બાબુ, મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો.” બાબુની ગલીમાંથી અહમદનો અવાજ સંભળાયો. ધડોળર દિંદુઓને થંકા થઈ કે આ ‘કોઈ ખીલું કાવતું’ તે નહિ હોય? પણ અણીની ધડીએ માનનીના જીવનમાં આવતી કાઈ અગાત ગ્રેરણના ધડકાવા તેઓ અહમદની પાછળ પાછળ ગયા. એમણે ગલીઓ વટાવીને અહમદ તેમને પોતાના ઘરમાં લઈ ગયો. સામેથી અબ્બાસ અને સૌંઈ આવતા દેખાયા. “અહલાનો બડો આવતું નામ” સૌંઈએ અહમદને શાખાશો આપી.

મુસ્લીમ ટોળું મોર માર કરતું આવ્યું: સિદ્ધાર નાસી છૂટવાથી તે વધુ વિફળ હતું. સાંધેને જોઈને ટોળામાંથી કોઈ એ સવાલ પૂછ્યો:

“અરે, સાંધ, તમે આટલામાં કોઈ દિંદુએ દોડી આવતા દોડા ?”

“ના રે સાંધ, પણ સાચી ખાતું કોઈના દોડતા પેગમની અંગૂઠા સંભળાયો હતો ખરા.” સાંધે ટોળાને કીધે જ મારો દોરવ્યું. સાંધના આ જુદાણા પર અક્ષાહે આશીર્વાદ વરસાવ્યા: ટોળું બીજે મારો ગયું; પણ દૂર વખતમાં વિફરવા વાધતી માફક તે પાછું ફર્યું. અહમદના કોઈ પારોડીએ ખચર આપી કે અહમદના ઘરમાં કોઈ બેઠો માણસો દેખાય છે ખરા.

અહમદે પોતાની ખારીમાંથી ધારિયું આવતું લાવ્યું. તરત જ ઘરમાંથી પોલીસ યોદ્ધાએ ટેલિફોન કર્યો કે પાંચ દિંદુઓ મારા ઘરમાં સલામત છે, તેમને જમાવવા તુરત મદદની જરૂર છે. બીજે ટેલિફોન દિંદુ સંરક્ષણ સમિતિની આફરે કર્યો કે ઘેરી લાવીને તમારા દિંદુઓને લઈ જાઓ.

પોતે ખાચળા વાસીને નીચે જીત્યો.

“અહમદસાંધ, પેલા દિંદુઓ તમારે ત્યાં ભરાયા છે.” ટોળામાંથી એકે પૂછ્યું.

“ખોટી વાત છે. કાફરોને તે હું કદી અથમ આપું ?”

“તો અમને જોવા જવા દો.”

“તે બને, મારી ખાખી ગિજાર છે.”

પણ ટોળું હવે માને તેમ નહોતું. ‘મરણો બાળા, મુસ્લીમો માર્યા ગયા’ એવી અફવાઓથી બહેકેલા આ ટોળાને સારાસારની ગતાગમ રહી નહોતી.

“અહમદ, બાણુ હરી જ.” એકે ખૂબ મારી.

“નહિ બને.”

“તારી ખેર નથી.”

“જેવી ખુદાની મરણ” અહમદે બેપરવાઈથી કહ્યું.

“હવે બાણુ હાલે, ચાલ્યા” કહેતાકેને એકે ધકો માર્યો. અહમદે મગજૂત હાથે ખાચળાને પકડી રાખ્યો. ટોળાનો વડેમ હવે દડ ચલ્યો.

અંદર દિંદુઓ ફફડતા હતા. પણ નાસી છૂટવાને કોઈ રસ્તો નહોતો.

ખાખી મદદ અબ્યાસ દોડ્યો. ઉપરથી સાંધ પણ નીચે આવ્યા. ટોળામાંથી હવે લાકડીઓના ધા કોર ચલા અબ્યાસને સાથે લાકડીનો એક મગજૂત ફટકો પડ્યો. અહમદ તેને જમાવવા જતા પડખેથી એક છોરા કોઈએ તેને ભોંભ્યો. ‘મા અલ્લાહ’ ના પોકાર સાથે તે જમીન પર ટળી પડ્યો.

“અરે, અધે, તમે મુસ્લીમને જ મારી નાખ્યો !” સાંધે પોકાર કર્યો.

ટોળું સાંભળતા જેટલી સાતત્ય હતું જ નહિ. પરંતુ મારીને ખાચળું તોડ્યું અને ‘જેવા અંદર વસવા અથ છે, ત્યાં સામેથી મોટરકોરી બારીને લશ્કરી સિપાઈઓ અને બે

ગોરા સાર્જન્ટો આવી હાજ્યા. તરત જ વીજળીને વેગે આખું ટોળું વિખેરાઈ ગયું. અહમદના મૃત દેહનો પોલીસે કબજો લીધો.

મુસ્લીમ જનતામાં ખીન્ને દિવસે હાહાકાર મચી રહ્યો. અહમદ જેવા પ્રતિષ્ઠિત અને પૈસાદાર મુસ્લીમનો આ અંત ? મુસ્લીમોને હાથે જ હિંદુઓને બચાવતાં મુસ્લીમ માર્થો ગયો ? સાર્જન્ટો અને અબ્બાસે મુસ્લીમ હતામાં ઘેરઘેર ફરીને સવિતાની હિંમત અને અહમદના હૃદયપલટાના બેદની વાત કહીને ટોળાંની ભેવફૂફી પર પ્રકાશ પાડ્યો. ગામમાં કોઈ જાદુની માફક વાતાવરણ પલટાયું.

હિંદુ હતામાં આ આખી વાત ફેલાતાં સવિતાના પિતા, આખી હિંદુ સંરક્ષણ સમિતિ અને નગરના અગ્રજનો અહમદની અવલમંજલામાં પોતાનો શોક દર્શાવવા આવ્યા.

રાજનગરે કદી જોઈ નહોતી એવી બજાર પાવદરત અહમદની નીકળી. શહેરમાં ઠેર ઠેર તેના શબ ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ મળી. ગોખરે સવિતા, સાર્જન્ટ અને અબ્બાસ હતા, નગરને માટે આ દ્રશ્ય નવીન હતું.

અહમદની કબર ઉપર લોકોએ એક તકતી કાતરાવી, જેમાં ફક્ત 'ખિરાદરીસ્તાન' એટલા જ શબ્દો હતા.

આ જાન્ય પ્રસંગની યાદમાં હજુ થયું દર વર્ષે આ 'ખિરાદરીસ્તાન'માં એક મેળો ભરાય છે, ત્યાં હિંદુ મુસ્લીમો અને બધા મિલાવીને કોમી ખિરાદરીની ગાંઠ વધું તાણ કરે છે.

આરોગ્યમ્ •

તું ચોક્કસ બેનસેન વગરનું

== બેનસનું ધી ==

ગરમ કરો ગોળોને સોલગધ દીનમાં
અથવા છટક પૂરું પાડવામાં આવે છે.

આરોગ્યને આવશ્યક બીજી રચના
ખાવ વસ્તુઓ મળવાનું ટેકાણું:

● એસિસાલિજ : કાપડિયા બજાર
વા. સા. હેરિપટવની બાજુમાં,
અમદાવાદ

ધર્મયુદ્ધ કે હિંસા ?

[અર્થના ઉત્તરને પ્રત્યુત્તર]

અવ્યાસના પુરાણી

યુદ્ધ વિષે મહાત્માઓ વચ્ચેના મતભેદ વિષે ચર્ચા કરવાની જવાબદારી મારી નથી. એ ચર્ચામાં મેં આરંભથી જ ભાગ લીધો નથી. 'પ્રસ્થાન'માં જે લેખ પ્રગટ થયો તે પણ ચર્ચા કરવા કે લખાવવા માટે લખાયો ન હતો.

'દિશોર' માસિકમાં "માણસ કે વર ?" એ મથાળાવાળો લેખ વાંચ્યો ત્યારે મને યુધ્ધ કે લેખકે પોતાની બાબતો કેવળ લાગણીના ઊભરા રજુ કર્યા હોઈ કેવળ એક-તરફી-ફર્જન કર્યું છે અને દરાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એટલે કાંઈ નહિ તો દાલતી, ખીચ બાબત રજુ થાય એ મને જરૂરી લાગ્યું.

આમ મૂળ તો મારો લેખ 'દિશોર' માસિક માટે લખાયેલો. અને ઉપરોક્ત લેખના દૃષ્ટિબિંદુના ઉત્તર રૂપે નામનિર્દેશ કર્યા વગર જ મેં દલીલો રજુ કરેલ છે. 'પરંતુ' બોઈ રણહોડાબને-એ લેખ 'પ્રસ્થાન'માં મૂકવા જેવો લાગ્યો. અને તેમણે રા. કિ. ધ. મને ઉત્તર આપવાને આમંત્રણ કર્યું. એમણે પોતાના ઉત્તરમાં કેટલાક પ્રશ્નો રજુ કર્યા છે અને દલીલો. એ પ્રશ્નો વડે સૂચવી છે તેમના મુદ્દાસર ઉત્તર આપવા જરૂરી લાગે છે.

પ્રથમ તો આ વિષય હિંદને માટે "વ્યાસપીઠનો વિષય વધારે છે" એવું બંદોર રીતે કહેતારા રા. કિ. ધ. મ. પહેલા જ છે એમ મને લાગે છે. પરાધીન હિંદના ગમે તેવા સાચા વિચારો અને નિષ્કૃષ્ટિ જાગૃતી રાજકીય, અને તેમાં પણ યુદ્ધને અંગે જાણી એવેલી, પરિસ્થિતિને અસર કરી શકે એમ એક વખત પણ રા. કિ. ધ. મ.એ ચંલીરતા પૂર્વક માન્યું હોય તો તે નવાઈ પમાડે તેવું છે !

પરંતુ આજુ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ ઉપર, યા તો, અંધડતી કે તદરથ પ્રભુઓના માનસ પર, હિંદની વિચારબુદ્ધિ કે યુદ્ધની ચર્ચાથી અસરે કરવાનો પ્રયત્ન નથી. પ્રશ્ન એ છે કે હિંદીઓએ આ યુદ્ધ પ્રત્યે કેવું વલણ લેવું જોઈએ.

" એ વલણ હાલે તાત્વિક વિચારોથી કે સિદ્ધાંતોથી કે વ્યવહારુ નીતિથી ઘસાયેલું હોય પરંતુ તેની અસર તો વ્યવહારુ જ હશે.

માનવ સંસ્કૃતિની રક્ષાને ખાતર યા તો પોતાનો રાજકીય હિતની દૃષ્ટિએ હિંદે આ મહાન યુદ્ધમાં જોતો પદ લેવો યા તો કેવું વલણ ધારણ કરવું એ પ્રશ્ન નિરાકરણ થાય તો હિંદના રાજકીય પક્ષોની વ્યવહારુ નીતિમાં ફેર પડે જ. આમ એ પ્રશ્ન વ્યાસપીઠનો નહિ પરંતુ અપત વ્યવહારુ પ્રશ્ન બની રહે છે. તેથી જ મહાત્માવાદીઓએ જેલોમાં જતું કે નહિ, યુદ્ધ અનિષ્ટ જ હોય તો યુદ્ધની તપાસમાં બાધા નાખવી કે નહિ, સિપાહીઓના ઉપયોગ માટે હામજાં વેચવા કે નહિ, અનાજ વેચવું કે નહિ વગેરે પ્રશ્નો વ્યવહારુ છે, વ્યાસપીઠના નથી.

કાવ્યતત્ત્વવિચાર-આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈ

રતિલાલ ગોહનલાલ ત્રિવેદી

આજથી આશરે બાવીસ વર્ષ પૂર્વે ગુજરાત કોલેજ છોડી બનારસ જતા આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈને કોલેજના જૂના અને નવા વિદ્યાર્થીઓએ અર્પણ કરેલા માનપત્રમાં શ્રીયુત વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈએ સ્વ. ગણિશંકર ભટ્ટની નીચેની પ્રક્રિયાઓ ઉતારી હતી:--

ઉન્નત ગિતિશૌચાનાં વસનારો તમે :
કતર્યો રંક ધરે, શો પુણ્ય પ્રભાવ જો !
શુભ્રા સારો ના અમને આવડી :
લેશ ન લાધ્યા સલિત ઉરોનો સ્થાવ જો !

આજ પણ આચાર્યશ્રીના સંબંધમાં એ જ અનુભવ આકાંક્ષા ગુજરાત સેવે છે અને એ મહાન જીવન સાથે પ્રેરતો સમાગમ સાધી શક્યું નથી તે માટે ધૃશીવાર દિલગીર બને છે. આચાર્યશ્રી વિદ્યાન અવિદ્યાન અનેકને, એક 'સપ્રજ્ઞ' રૂપે-એક ટામડા રૂપે-નહા છે. એમનામાં જે પીઠ પ્રસા અને આગર સંસ્કારસમૃદ્ધિ ભરી છે તેના પ્રભાવમાં ગુજરાત એમની પાસેથી કેમ જૂજ લઈ શક્યું છે અથવા ગુજરાતને એઓ કેમ ઓછું આપી શક્યા છે-એ પ્રશ્ન ધણે રથળે વારંવાર પૂછાય છે. આમ છતાં, ગુજરાત એના અધ્યગ્રસ્થ જ્ઞાનધીરને પૂર્ણ ઉત્સાહથી સન્માને છે, ળંગળતા લક્ષિતાપથી પૂજે છે અને પોતાના આમિત્યન ગણી એમની અપૂર્વ વિદ્વત્તામાં અભિપ્રાય લે છે. આચાર્યશ્રીના ઉન્નત જીવનને સમજવાને યત્નિયત યત્ન કરતાં કેટલીક ઉપમાઓ કલ્પનાનેત્ર સામે ખડી લાય છે. જેમ સમુદ્રનાં અનંત મોનામાંથી એકાદ મોઝું ધોઈકવાર આગળ વધી વિશાળ જળપ્રદેશ ઉપર વિસ્તરે છે, જેમ ધગધગતી રેતીના રણના સમગ્ર પ્રદેશ ઉપર એકાદ સાહસિક પ્રવાસીના ચરણ ફરી વળે છે, અથવા જેમ ઉન્નત ધવલગિરિના શિખર ઉપર કોઈ અદ્ભુત મારા-કમલાલી શાહસવીર ચડે છે, તેમ મનમનદ પ્રગતિ કરતા, માનવસમૂહમાંથી કોઈ વિરલ ક્યદકિત જ બહુ આગળ જાય છે અને જનસમાજને નમૂનારૂપ બને છે. મનુષ્યજીવનના વિકાસમાં હજી ખરું મનુષ્યત્વ ખીંચ્યું નથી. હજી તો માત્ર ક્યાંઈકે ક્યાંઈકે અન્ધકારને વિદોરતું એકાદ મનસ દીન માનવજન્મુઓની પ્રાકૃત અવરધાથી અધિક, જોયે ચડીને ઠોકિયું કરે છે પરંતુ અસંખ્ય જનો તો રાત્રિના ઘોર અન્ધકારમાં પડેલાં છે. મનુષ્ય-સ્વભાવની મર્યાદાને ઝોળગીને આગળ જનાર થોડાક મહાવીરો આજ પણ આ જગતમાં રહેલા છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. જેમના જન્મ અને જીવનથી જગત ધન્ય અને વિજયપ્રાપ્ત બને છે એવી જગત્તી એ વિરલ વિશ્વતીઓ છે. એઓ આજીવન શુદ્ધ જ્ઞાનની સેવામાં પોતાનું જીવન સમર્પે છે. એઓ જ્ઞાનની સિદ્ધિઓથી દેવત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો અભિપ્રાય રાખતા નથી પરંતુ અપૂર્ણ અને અર્ધવિકસિત મનુષ્યોની મંથમાં પૂર્ણ મનુષ્યત્વથી પ્રકાશે છે. આવા પૂર્ણ મનુષ્યો જ પરમાત્માભિમુખ થઈ શકે છે, એઓ જ

સામાન્ય મનુષ્યોમાં નવી શ્રદ્ધા, નવી આશા અને નવા આનંદોનું નિર્મલન કરે છે અને વસન્તની મનોહરતા સર્વત્ર વિસ્તારે છે. એઓ બીજા નહિ પણ અર્જુન છે, ભૂતકાળનું અન્ધ અનુરણ નહિ, પરંતુ વર્તમાનની અભિનવ દૃષ્ટિ છે. એઓ જૂની શ્રદ્ધાથી નહિ પરંતુ સાચા હૃદયથી સત્યનો સ્વીકાર કરી નવી-શ્રદ્ધા અને નવી લાગણીથી ભૂતકાળની નવસમજણ (reinterpretation) આપે છે. સાચા-જોડાના સાંકડા વિચારોથી એઓ પર છે અને તેથી જ એઓ જીવનમાં મુન્દર સમન્વય કરી શકે છે. કીર્તિના આંશ નાંખે તેવા અચ્ચદિત પ્રકાશ કરતાં એકાન્ત ગુહાનો ઝાંખો પ્રકાશ એઓ અધિક પસંદ કરે છે. મનુષ્યકલ્યાણથી હલિત એવું બોલું કાઈ કલ્યાણ એઓ કલ્પતા નથી. કાઈપણ મનુષ્યમન્થુના જોએ એઓ કાઈ પણ શક્તિ મેળવતા નથી. મનુષ્યને ખાતર, મનુષ્યત્વના વિકાસને ખાતર, મનુષ્યસેવામાં એઓ પોતાનું સમગ્ર જીવન સમર્પણ કરે છે. ગૂઝરાત અને સમસ્ત હિન્દુસ્થાનને પોતાનું સાક્ષરજીવન સમર્પણ કરનાર આચાર્યશ્રી આનંદશંકર-ભાઈ આર્યા પૂર્ણ મનુષ્યત્વથી ભરપૂર ભરેલા અક્ષરમંત્ર આપણા મહાન ઉપાસક છે. વળી જે જનસમુદાય પર હોય, બહુ જેએ હોય, તેને જનતા શી રીતે વળે ? એમને જાણવા એટલે આપણે એવા થઈએ અને એ તો ક્યારે અને કેભ્યારે, બ્રાહ્મિનિંગ કહે છે તેમ, સમસ્ત જનસમુદાય પોતાની સર્વશક્તિઓનો વિકાસ કરે અને મનુષ્યજાતિનું ખરું શેશવ આરંભાય ત્યારે આચાર્યશ્રી આપણા સમકાલીન જનોના આદર્શ જ રહેશે. એમના પુણ્ય નામ આપે પ્રકાશ હંમેશાં જોડાએલો રહેશે અને જેમ જેમ મનુષ્યજાત ખીણશે તેમ તેમ અવિષ્કૃતી જનતા એ મહાન વિચારક, સંશોધક અને સમર્થને અધિકાધિક સમગ્રશે.

આચાર્યશ્રીએ એમના ભંચ જીવનના ચિન્તનનું શુભ પરિણામ કેટલાક અમૂલ્ય મનોમાં અને 'વસન્ત' પત્રમાં અર્પણ કર્યું છે. લગભગ ચાલીસ વર્ષ પર્ષત 'વસન્ત' ની 'મહુરસાદર્શમંડરીઓ'એ ગૂઝરાતને નવપ્રસ્થિત કર્યું છે અને જીવનનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં નવપ્રકાશ ફેલાવ્યો છે. 'આપણો ધર્મ' એ ગૂઝરાતી ભાષામાં ધાર્મિકતાનો અદ્વિતીય અન્ધ છે અને એમાં દર્શાવેલા ધર્મના નિર્ણયો આચાર્યશ્રીને સાહુત્વની જાવના જીવનમાં ઉત્તારનાર એક પરમ લક્ષ્મ અને ધર્માત્મા તરીકે પ્રગટ કરે છે. 'રામાનુજ' ભાષ્ય નો અનુવાદ અને એ-અન્યનાં આરંભની વિદ્યતાપૂર્ણ પ્રસ્તાવના એ પ્રકારના મનોમાં અતીત ઘેચુ રચાન લે છે. આ ઉપરાંત વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલા, 'હિન્દુ (વેદ) ધર્મ' (શિક્ષકપયોગી), 'ધર્મવર્ણન', 'નીતિશિક્ષણ', અને 'હિન્દુધર્મની બાળપોથી' પણ તે તે વિષયોમાં પ્રધાન પુસ્તકો છે. આચાર્યશ્રીએ અંગ્રેજી ભાષામાં પણ કેટલુંક સાહિત્ય પ્રગટ કર્યું છે. 'સ્વાધ્યાસમંડરી'નું સંસ્કરણ, બીજી અને ચોથી 'અખિન્દિત તત્ત્વચિન્તક પરિષદ'માં પ્રમુખ તરીકે કરેલાં ભાષણો, ટેનિસન અને બ્રાહ્મિનિંગ વિષે નિબંધ, 'જ્ઞાતરા-હિંદુ કુનિવર્સિટી'ના સુખપત્રમાં લખેલા લેખો ઇત્યાદિ એમની મુખ્ય કૃતિઓ છે. આમ આ મહાપુરુષના આત્માની અનંત સમૃદ્ધિમાંથી અક્ષર-જીવનનો સતત પ્રવાહ વહી રહ્યો છે અને વર્તમાન મનુષ્યજીવનનાં બહુવિધ ક્ષેત્રોને અપૂર્વ સરસતાથી અભિષિંકત કરી શક્યો છે.

થોડાક સમય ઉપર ગૂઝરાત વર્નાક્યુલર મોસાવરી તરફથી આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈના 'વસન્ત'માં પ્રસિદ્ધ યજ્ઞેલા વિદ્યાજ વિવેચનસાહિત્યમાંથી 'કાવ્યતત્ત્વવિચાર' અને

‘સાહિત્યવિચાર’ને એ જુદાં પુસ્તકોમાં સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી ‘કાવ્યતત્ત્વવિચાર’ નું અને અવલોકન કરીશું.

કવિ એટલે ‘કાન્તદર્શી’-‘જે વસ્તુની પાર જોઈ શકે તે’ અને કવિતા એટલે ‘અણ્ણામદ્વનઃ કલમ્’-‘આત્માની અમરકલા’-એ સિદ્ધાન્તને સૂત્રરૂપે મૂકી આચાર્ય-શ્રીએ આ લેખસંગ્રહમાં કાવ્યતત્ત્વનું વિવેચન કર્યું છે. આખાંસ વર્ષથી વ્યાસજીની પેઠે આચાર્યશ્રી આ સિદ્ધાન્ત પોકારતા આવ્યા છે. એનો આવિષ્કાર કરતાં તેઓ વધાર્થ રીતે કહે છે કે : “અત્યારે ‘કવિનું કાન્તદર્શી’-વિશેષણ સામાન્ય પ્રયોગમાં આવી ગયું છે, પણ એમાં રહેલો મારો પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્ત-કે કવિનું જગત્ જોઈ સત્ય જગત્ છે. એ સિદ્ધાન્ત-જેને હું ખરી હૃદયતાનો સિદ્ધાન્ત માનું છું-એ સ્પષ્ટરૂપે પ્રતિપાદન થતો હું કોઈકે જ રચે એક નહીં છું. સાધારણ રીતે, કવિનું જગત્ અને આપણું જગત્ એમ બેઠા પાંચવામાં આવે છે, પણ કવિનું (કાલ્પનિક જગત્) ખરું છે, અને આપણું ખોટું છે એ દ્રષ્ટિ ખરું જાણી નથી.”^૧ વળી “કાવ્યની ઉત્પત્તિમાં હૃદયનો શોભ (ચિત્તશોભ) અને તત્ત્વજ્ઞ ઉદ્ગાર એ જ કાવ્ય અને કાવ્યનું ખીજ નથી. હૃદયના જાવની પાર રસનામક કોઈકે અસૌકીક પદાર્થ માનીને એને કાવ્યનો આત્મા કહેવામાં એટલું સ્વીકારાઈ જાય છે કે કાવ્યના આત્મામાં હૃદયના જાવ ઉપરાંત પણ કેટલાંક તત્ત્વો છે જે જાવને રસિક બનાવે છે.” આ ‘રસિક તત્ત્વો તે પ્રતિજ્ઞા, અને એ પ્રતિજ્ઞાને સુન્દર બનાવનાર શબ્દ અને અર્થના અલંકાર’ ઇત્યાદિ. ૨ વળી તેઓ ઉમેરે છે કે “આત્મા જેમ ભુદ્ધિમાં, હૃદયમાં અને કૃતિમાં અને એ ત્રણેયી પર પરમાત્મસ્વ-સ્વરૂપાનુસંધાન-માં અર્ધાંત ધાર્મિકતામાં વિરાજ રહેલો છે, તેમ કવિતા-કવિતાની ઉત્તરોત્તમ જાવના સિદ્ધ કરતી કવિતા પણ, મનુષ્યનાં ભુદ્ધિ (Intellectual), હૃદય (Emotional), કૃતિ (Moral) અને અન્તરાત્મા એટલે કે ધાર્મિકતા (Religious-Spiritual) ની જરૂરિયાતો સતોષે એવી હેલી જોઈએ.”^૩ આમ કવિતાના ઉલ્લેખસ્થાનને (હૃદયને બદલે આત્મા કહીને) વધારે વિસ્તૃત કરવાથી, કવિતામાં “જગત્ના કવિઓની અસંખ્ય મહાકૃતિઓનો સમાવેશ કરી શકાય છે; એટલું જ નહિ, પણ હૃદયની જર્મિ ઉપરાંત બીજાં ઘણાં તત્ત્વોની, દૃષ્ટિએ કાવ્યની પરીક્ષા કરવાનું આવશ્યક કરે છે.”^૪

પૂર્વોક્ત ‘કાન્તદર્શન’ અને ‘આત્માની અમરકલા’ના સિદ્ધાન્તોમાં રહેલા ‘અક્ષર’ માને ‘અસૌકીક જાવના’નું દર્શન આચાર્યશ્રી ‘સાહિત્ય અને સાક્ષર’ નામના લેખમાં કેવી પ્રૌઢ, ગંભીર, સુન્દર અને સમતોલ વાણીમાં કરાવે છે તે સાંભળો:—

“સૌથી પરમ અક્ષર તે કાન્તદર્શી કવિનું છે : ‘અક્ષર’ એટલે ‘બ્રહ્મ’ અને ‘બ્રહ્મ’ એટલે નિત્ય શબ્દ, વિદ્યા, શ્રુતિ-જેના ‘જગા બ્રહ્મકાર’ આ ‘જોડી

૧. પૃ. ૩૮ : મનુષ્યાક્ષના યોગક સિદ્ધાન્તો.

૨. પૃ. ૧૫૮-૫૯ : સામાન્યનો જોધ.

૩. પૃ. ૫ કવિતા.

૪. પૃ. ૪૦ કાવ્યશાસ્ત્રના યોગક સિદ્ધાન્તો.

જગતની 'માં' નિત્ય વાગ્યા કરે છે અને કહ્યું હોય તે સાંભળે છે. એ જ 'વોર્લ્ડ ઓફ આઈડીઝ' 'World of Ideas' વૈષ્ણવો જોને 'અક્ષરધામ' કહે છે તે... કાવ્ય જોડેથી અંશે જગતનું બધું જગતની પાર રહેલા અક્ષરનું અનુકરણ કે સૂચન કરે, અને આભાસ દ્વારા પણ એનું સૂચન કરાવે, તેટલો એનો મહિમા અને ઐહિકતાના મહિમા કુંડમાં કીડાઓની માફક ખદબદતી મનુષ્યહૃદયની સ્થૂલ વૃત્તિઓને દેહાન્તર કરાવી રસદોષની સ્વર્ગામાં—રસમન્દાકિનીમાં—સ્નાન કરાવે એટલી એની ઉચ્ચતા. આમ કવિની કૃતિમાં એ તરવો જરૂરનાં દે છે : (૧) એક તો 'અક્ષર' યાને અસૌકિક ભાવનાનું દર્શન, અને (૨) બીજું એ દર્શન કરાવનાર 'Reason' ની ઉચ્ચ સંવિત્તિમાં Passions એટલે કે સ્થૂલ વૃત્તિઓનો વિલાય. "૫

હવે આ 'અક્ષર' તે આ ક્ષર જગતની પાર ? કે એના અન્તરમાં અને પાર એમ બંને ? એવો પ્રશ્ન કરી ઉચ્ચ કવિતામાં દર્શિગાયર ચતા ભાવનાવાદ (Idealism) અને વાસ્તવવાદ (Realism) નો સમન્વય કેવો હોવો જોઈએ તે વિષે સમર્થ અને સંસ્કારી વાણીમાં નીચે પ્રમાણે તેઓ ઉત્તર આપે છે:—

"Ideas યાને અક્ષર તે આ જગતમાં તેમજ આ જગતની પાર છે. આપણા પ્રકૃત વિષયમાં એનો વિનિયોગ કરતાં આ દ્વિત ધાય છે કે કવિ આ જગતને અવગણી માત્ર ભાવનાના પ્રદેશમાં જ રમ્યા કરે અથવા તો ભાવનાના જગત પ્રત્યે અન્ધ રહી આ જગતનાં જ યાન્ત્રિક ચિત્રો યાને ફોટોગ્રાફ લીધાં કરે તો એ કવિ અધૂરો. જગતના કેટલાક રહેલા કવિઓમાં પણ આ જગતની ખામી હોતી નથી એમ નહિ—અર્થ કવિ હોઈને પણ પોતાના પ્રદેશમાં સરસાકૃષ્ટિ કામ કરીને તેઓ પણ મેળવે છે. પણ પ્રથમ પકિતાના મહાન કવિઓ તો તે જ છે કે જેઓ આ ક્ષરમાં અને ક્ષરની પાર એમ ઉભયાર્થે અક્ષરનું દર્શન કરે છે અને કરાવે છે. ક્ષર અને અક્ષરનો અભેદ, સમન્વય, વાસ્તવિક અક્ષર અભિવ્યક્તિ હોયર હોઈ શેક્સપિયર એ વર્ગેની કૃતિમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ એમાં પણ કાંઈ અક્ષરનું દર્શન ઝાંખું કે પરાક્ષ રાખે છે, જેમકે શેક્સપિયર, તો કાંઈ એને પ્રકટ કરવા જતાં ક્ષરને અક્ષરમાં તરબોળ કરી નાંખે છે, જેમકે હેન્રી. ઉપર કહ્યા તેથી જીતરતી પકિતા જે કવિઓ છે તેઓની કૃતિમાં તો એક કે બીજી તરફ એક અત્યંત યંત્રી ભાવ છે: અને જગતના ઘણાખરા કવિઓ આ વર્ગમાં આવે છે. "૬

ક્ષર અને અક્ષરના પૂર્વોક્ત કુશલ સંયોજન ઉપરાંત આગકાલ બહુ ચર્ચાતા વાસ્તવિકતાના સિદ્ધાન્ત પરત્વે આચાર્યશ્રી નીચે પ્રમાણે વધુ પ્રકાશ નાંખે છે:—

"વસ્તુતઃ કહ્યા જે યથાર્થતા માગી લે છે તે 'સામાન્ય' લોકદ્રષ્ટિની યથાર્થતા નથી, પણ કલાની યથાર્થતા છે, અને કલા સુન્દરતા સિવાય બીજી યથાર્થતા

૫. પ. ૬૭, ૬૮, સાહિત્ય અને સાક્ષર.

૬. પ. ૬૯, સાહિત્ય અને સાક્ષર.

સમજતી નથી. “યો નિશાં સર્વમૂલ્તાનાં”માં નિર્દેશિલો દિવસ અને રાત્રિનો, સત્ય અને અસત્યનો, વ્યક્ત્ય લોકની અને જ્ઞાનીની હાથનો જ નથી, પણ લોકદેહિ અને કવિદેહિને પણ ઝોટલો જ લાગુ પડે છે.”

વળી કલાનો આનંદ ધરતુની વાસ્તવિકતા સાથે સંબંધ ધરાવતો નથી પરંતુ સૌન્દર્યનો અપરાધ અનુભવ છે એ વિષે વિવેચન કરતાં એઆર્ચી કહે છે કે:—

“કવિહૃદયને પ્રભાંડના પદાર્થ માત્રનો ઉપયોગ છે, પણ સકલ પ્રભાંડના લક્ષ્મીને એને જગપણુ હિપ્પોગ્રા નથી. કવિહૃદય તેમજ સહૃદય દોરામાણેકની ખાણોની લક્ષ્મીને ઝોળખતું નથી, પ્રાતઃકાળનાં ખીલેલાં ફંચ ઉપર એ લક્ષ્મીનો વાસ જુએ છે. સૌન્દર્ય ઉપભોગાર્થે (for joy) છે, ઉપશેખાર્થે (for utility) નથી, એ સિદ્ધાન્ત રસસાસ્ત્રિનો Magna Charta યાને સ્વતંત્રતાની સનદ છે... કંઈદેહિ એકલા સૌન્દર્યને જ નહીં પણ માર્ગે છે.”

પરંતુ આટલેથી જ ન અટકતાં ‘સૌન્દર્યનો અનુભવ’ નામના લેખમાં આચાર્યશ્રી આગળ જઈને કહે છે કે:

“આમ હતાં ઝોટલું તો કહેવું જોઈએ કે મનુજ-આત્મામાં કેવળ શક્તિની જ પિપાસા રહેલી નથી. અને તે જ રીતે કેવળ સૌન્દર્યના પૂર્વનથી સતોષ પામીને એ રહી શકતો નથી. એ સૌન્દર્યની પાર એ કોઈ સત્ય જોવા અને જીવનમાં જોને ઉતારવા એ ઇચ્છે છે. અને તેથી જગતના પરમ ટ્રાટિના મહાકવિઓ સૌન્દર્ય સાથે આત્માની ખીજ ભાવનાઓ પણ લક્ષ્યમાં રાખે છે. આ રીતે સર્વ ભાવનાઓને સંતૃપ્ત કરતો કવિ તે ઉત્તમ કવિ : વ્યાસ, વાલ્મીકિ આ વર્ગમાં આવે. પણ એકાન્ત ભાવનાને પણ સારી રીતે પોષે. કવિ—ઉદા. કલિદાસ, ભગવતિ આદિ—એ વ્યાસ વાલ્મીકિની ટ્રાટિમાં ન મૂકાય તો પણ—એ શકુ ઊંચા... પણ સર્વ ભાવનાઓની થોડી થોડી તૃપ્તિ કરતો કવિ, તે એક બે ભાવનાને પૂર્ણ રીતે સંતૃપ્ત કરતા કવિ કરતાં ઊંચો ન લેખી શકાય.”

હવે, કાવ્યવિવેચનના એક મહત્વના પ્રશ્ન—Classicism અને Romanticism ને ‘સંસ્કારી સંઘમ અને જીવનનો ઉલ્લાસ’ નામના ઐતિહાસિક તત્ત્વચિન્તનથી ભરપૂર એક લેખમાં અપૂર્વ પ્રતિભાના તેજશી શંભોર અને સશ્વિત શૈલીમાં આચાર્યશ્રીએ ગૂંચો છે તેમાંથી જોડાડ બે અગત્યનાં અવતરણુ લાવ્યાં:—

આચાર્યશ્રી ‘કલેસિકલ’ને ‘સંસ્કારી સંઘમ’ અને ‘રાનેન્ટિક’ને ‘જીવનનો ઉલ્લાસ’ એવું નામ આપે છે અને ઉમેરે છે કે આ સૃષ્ટિ સર્જનહાર પરમ કવિનાં “તપ” અને “આનંદ”માંથી ઉત્પન્ન થઈ છે એમ શ્રુતિ કહે છે તો તત્ત્વસાર એ બે કલાના પ્રકારને “તપ” અને “આનંદ” એવા ટૂંકા નામથી ઝોળખીએ તો પણ ખોટું નથી. આચાર્યશ્રી

કલાના આ બે પ્રકાર સ્પષ્ટ ભિન્ન હોઈને પણ એક જ યુગમાં, બે જ એક જ કવિમાં, અને એક જ કવિની એક જ કૃતિમાં, અને તે પણ એક જ કથનમાં દેખાવ દે છે. એ વિશે કહેતાં બારપૂર્વક નિશ્ચય છે કે કલ્પસિક્ષ અને રોમેન્ટિક કલાના બુદ્ધા બુદ્ધા મોઢા થઈ શકે એમ નથી એનું ઉદાહરણ કાલિદાસના શકુન્તલમાં જોઈએ. શકુન્તલાનો જન્મ અને એનો ઉછેર રોમેન્ટિક છે. આ 'વનવતી'નું રાગ સાથે પરણતું એ પણ એનું જ રોમેન્ટિક છે. પણ શકુન્તલાનું રૂપવર્ણન કલ્પસિક્ષ સંયમનો નમૂનો છે. શકુન્તલાના પ્રસ્થાન સમયનું દૃશ્ય રોમેન્ટિક છે, પણ કવયતી મનોદશા અને વર્તનનું વર્ણન કલ્પસિક્ષ સંયમની ભવ્યતા દર્શિત્રાયર કરે છે. પાંચમો એક આખો કલ્પસિક્ષ છે. સાતમો પણ બુદ્ધી રીતે એ જ પ્રકારનો છે, પણ કસપના આશ્રમમાંથી કવવનો આશ્રમ જોતાં અને જોતાં જોતાં આરંભ ઉપર દષ્ટિ નાખતાં આખું વસ્તુ એક કલ્પસિક્ષ કલાની રોમાન્સ થઈ રહે છે. છેવટે વર્તમાન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં નર્મસિદ્ધરાવ, મણિરાંદર અને રમણભાઈ કલ્પસિક્ષ કલાનો, અને ગોવર્ધનરામ, ન્દાનાલાલ અને મુનશી રોમેન્ટિક કલાના પ્રતિનિધિઓ છે, ૧૦ એમ કહી એમની કૃતિઓનું અવલોકન આ કલાભેદના દર્શિનિદ્ધથી કરવા અને તે કરવામાં ઉદારરચિ કેળવવા તેઓથી બચામણ કરે છે.

અન્યમાં, પ્રાચીન ગૂજરાતી કાવ્યવિવેચનના લેખોમાંથી પૂર્વોક્ત સિદ્ધાન્તોના મુન-રાવર્તન રૂપે એક મનનયોગ્ય દૃશ્ય રજૂ કરી આ લઘુ અવલોકન સમાપ્ત કરીશ. "ધીરા-જયન્તી" ને પ્રસંગે લખાએલા એક લેખમાં આચાર્યશ્રીએ નિઃકવિતા એ આત્માનો આવિર્ભાવ છે એ ઉપરનો સિદ્ધાન્ત ઉલ્લેખ્યો છે. કવિતાનું લક્ષણ બાંધતાં તેઓથી કહે છે: 'કવિતા એટલે અલૌકિક મૂર્તિ અને આનન્દદાયી સ્વદર્શન. રૂપે આત્માનો આવિર્ભાવ'. આ લક્ષણમાંથી એક પરિણામ તો એ ફલિત થાય છે કે આત્મામાં જેમ મગજ હૃદય વગેરે સર્વવૃત્તિઓ આવો ગમ છે તેમ કવિતામાં પણ એ સર્વને અવકાશ હોવો જોઈએ; અને એ રીતે કવિતાનું લક્ષણ બાંધીએ તો જ એમાં દેવેદ, કાકિર, ડિરાઈન કોમેડિ, પેરેડાઈઝ લોસ્ટ કે મહાભારત જેવા અન્યોનો સમાવેશ થઈ શકે. આ લક્ષણમાંથી એક બીજી કવિતાની ક્ષેત્રી પણ ફલિત થાય છે. અને એનો જ હું પ્રકૃત પ્રસંગે ઉપયોગ કરવા ઈચ્છું છું. આત્માનો આવિર્ભાવ એ લક્ષણ જેમ કવિતામાં સ્વરૂપનો અર્થ નિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી છે, તેમ તે કવિતાના પ્રદેશ ઉપર એના વિવેચનો મૂલ્યોદાઉપર પણ ધાર્યું અગત્યનું અનવાણું નાખે છે. આ વિચની જે જે વસ્તુમાં મૂર્તિવે આત્મામાં રેસ લઈ શકે છે તે સર્વ કવિતાનો વિષય છે, અને રસ ઉપજાવનાર વસ્તુ તે આત્મામાં બહારથી આવેલી પડતી નથી પણ આત્માનું પોતાનું જ સ્વરૂપાનુસંધાન જોઈએ, એટલે આત્મા પોતા જ એની સંપૂર્ણ વિશાલતામાં, અગાધતામાં, અને ઉચ્ચતામાં કવિતાનો વિષય કરે છે, કવિતામાં પ્રકટતા પામે છે, કવિતામાં રૂપ ધરે છે એમ કહી લમણ જેમ કવિના આત્માની વિશાલતા, તેમ તેની કવિતાનો પ્રદેશ મોટો; અને જેટલું કવિનું વિશ્વ-રસાત્મક વિશ્વ-મોહું તેટલો એના આત્માનો વિસ્તાર; આમ આત્મા અને કવિતાનો પ્રદેશ બને એક જ અખંડ પદાર્થની બે બાજુઓ છે. ૧૧

૧૦ પૃ. ૩૪-૩૬ સરકારી સંપત્તિ અને કવવનો ઉલ્લેખ.
૧૧ ૨૮૩ પીરોજબલી.

કાબ્યતત્ત્વવિવેચનનું, આદ્યું હોંડું અને વિશાલ ચિન્તન અને વાણીની આવી પ્રસન્નતા, ગંભીરતા અને સરેકારિતા અન્યત્ર ક્યાંથી મળશે? જ્ઞાન પ્રત્યે એકનિષ્ઠ વ્યક્તિનું મહાન ઉદાહરણ આચાર્યશ્રી સિવાય અન્યત્ર ક્યાંથી લાવશું? ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિદ્યતે—એ જ્ઞાનની પવિત્રતાનો પદાર્થપાઠ એમના સિવાય ગૂજરાતે ક્યાંથી શીખવે? જ્ઞાનનો ધવલગિરિ કેવો ઉજ્જવલ અને ઉન્નત છે એનું વારંવાર દર્શન એ એકલા જ આપણને કરાવી રહે તેમ છે. જેમ મહાત્મા ગાંધીજીમાં ગૂજરાતનો આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ પરાક્રાષ્ટ્યે પહોંચ્યો છે તેમ ગૂજરાતનું બ્રાહ્મણત્વ, એનાં વિચાર અને વાણી, એની વિદ્યતા અને સરેકારિતા, ઉત્કાન્તતા મહાનિયમને અનુસરી, એમનામાં પરિસીમએ પહોંચ્યાં છે. ગૂજરાતને બધ રહે છે કે એના નજીકના કે દુરનાં બવિધ્યમાં આવી બીજા ક્ષેત્ર વિભૂતિ એને કદાચ નહિ મળે. ગૂજરાતના અક્ષરજીવનના મહાન સંવર્ધક આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ ધણેશ્વરી. +

રાત્રિ

[આલોક]

રજનીનો પાલવ ફરકે ધીરે,
 રયામલ સરિતા નીરે
 રજનીનો પાલવ ફરકે ધીરે.
 અંધ્યાં પંખી તરવરખાળે,
 અંખી જ્યોત્સ્ના સરવરખાળે;
 રજનીગંધા મહેકે મોંઘી
 શીતલ ચાંત સમીરે,
 રજનીનો પાલવ ફરકે ધીરે.
 પોદયા જમર કુમુદલસંગે,
 અંખી રમણી હમિત ઉછંગે;
 આતુર કુમુદિની આજ ઉમંગે
 ચંદ્ર મુધારસ ઝીલે;
 રજનીનો પાલવ ફરકે ધીરે.
 નાથાલાલ દવે

+ તા ૨૦-૧૦-૪૧ ને ગુરુવારે 'આલોક'નિવા રેડિયો 'ના મુખપના સ્ટેશનથી કરેલું એક નાનું બ્યાખાન. એ રેડિયો સ્ટેશનના સૌજન્યથી થોડાક વધારા ત્રાવે અને આપ્યું છે.

ચિત્રનાં છ અંગ

મૂળ લેખક : શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
આપાંતરકર્તા : જયંતીલાલ આચાર્ય

આપણા સહિતસ્વ પ્રમાણે એકે કહ્યું કે હું બહુ યશશી, - એમ સહિતી સંસ્કૃત સર્ગ.

એકમાં બેદ થયો ત્યારે જ રૂપ ઉત્પત્ત થયું. આ રીતે રૂપમાં બે પ્રકારના પરિચયની જરૂર છે: એક તો જ્યાં બેદ છે ત્યાં બહુનો પરિચય અને જ્યાં મેળ છે ત્યાં એકનો પરિચય.

જગતનાં રૂપોમાં આપણે માત્ર સીમા ઉપરાંત સંયમ પણ જોઈએ છીએ. બીજા બધાંથી પોતાનો તફાવત દર્શાવવામાં સીમા છે, અને બીજા બધાંની સાથે પોતાનો મેળ સાધવામાં સંયમ છે. રૂપ એક બાબતથી પોતાને માને છે અને બીજા બાબતથી બીજા બધાને માને છે; અને ત્યારે જ તે ટકી શકે છે.

તેથી જ ઉપનિષદ જણાવે છે કે સર્વ અને ચંદ્ર, હ્રસ્વોક્ અને ભૂલોક્ એકના શાસનથી ટકી રહ્યાં છે. આ સર્વ, ચંદ્ર, હ્રસ્વોક્ અને ભૂલોક્ પોતપોતાની સીમાદ્વારા ખંડિત અને બહુ છે, - ત્યારે તેમનામાં રહેલા એકને આપણે ક્યાં જોઈ શકીએ છીએ ? ત્યાં જ કે જ્યાં પ્રત્યેક પોતપોતાનું ગુરુત્વ જાળવીને કાર્ય કરી રહ્યાં હોય, જ્યાં પ્રત્યેક સંયમના શાસનથી નિયંત્રિત હોય.

બેદ દ્વારા બહુનો જન્મ થાય છે, પરંતુ મેળ દ્વારા તેનું રક્ષણ છે. જ્યાં એકને ટકવું પડે છે, ત્યાં પ્રત્યેકને પોતાનું પરિમાણ સાચવીને ગુરુત્વ સમાધીને ચાલવું જરૂરી છે. આ વિશ્વચરાચરમાં સર્વનાં રૂપોમાં, અર્થાત્ જ્યાં સીમામાં, પરિમાણનો જ સંયમ છે તે સંયમ જ મંગળ છે, તે સંયમ જ સુંદર છે, કારણકે સિય થતી છે.

આપણે જ્યારે સૈન્યના ઇજને ચાલતું જોઈએ છીએ, ત્યારે એક બાબતથી તેમાંની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પોતાની સીમા દ્વારા સ્વતંત્ર હોય છે, અને બીજા બાબતથી પ્રત્યેક પોતપોતાનું નક્કી કરેલું પરિમાણ અને ગુરુત્વ સાચવીને ચાલે છે. અહીંયાં પણ તે પરિમાણના સુસંવાદ દ્વારા આપણે જોઈ શકીએ કે તેમના બેદમાં પણ એકનો પ્રકાશ થઈ રહ્યો છે. આ એકત્વ જોટલું પરિસ્ફુટ તેટલું જ તે સૈન્યદળ સત્ય હોઈ શકે, પરંતુ જ્યારે બહુ, ઇર્દુજવાયું પડી જઈને બીડ કરીને એક બીજાને ધક્કા મારતું કાઢીને વળી પગમાં કચડી નાંખતું આગળ ધપે છે, ત્યારે આપણે માત્ર બહુને જ જોઈએ છીએ, એકને જોઈ શકતા નથી. એટલે કે તે વેળા માત્ર સીમા જ જોઈએ છીએ, ભૂમાને જોતા નથી, અને ખરી રીતે તો આ ભૂમાનું રૂપ જ કલ્યાણરૂપ છે, આનંદરૂપ છે.

શું જ્ઞાનમાં, શું પ્રેમમાં, શું કર્મમાં, કેવળ બહુ મનુષ્યને કલેશ આપે છે, તેને કલાન્ત કરી મૂકે છે. આથી જ મનુષ્ય પોતાના જીવવામાં, ચાલવામાં, પામવામાં, ફરવામાં, તે બહુની અંદર રહેતું એક શોધ છે; નહિ તો તેનું મન માનતું નથી, તેનું મુખ ટકતું નથી, તેના પ્રાણ શાંત થતો નથી. ત્યારે મનુષ્ય તેના વિજ્ઞાનમાં બહુમાં રહેલા એકને પામે છે ત્યારે તે નિયંત્રે તે પામે છે, તેના દર્શનમાં બહુમાં રહેલા એકને પામે છે ત્યારે તે તત્ત્વમાં પામે છે, તેના સાહિત્યમાં, તેની કળામાં બહુમાં રહેલા એકને પામે છે ત્યારે તે સૌન્દર્યને પામે છે, તેના સમાજમાં બહુમાં રહેલા એકને પામે છે ત્યારે તે કલ્યાણને પામે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય એકને પામવા માટે બહુની તપસ્યા કરે છે.

આટલી ચર્ચ ભૂમિકા હવે આપણે તોઈએ કે આપણું સિલ્પશાસ્ત્ર ચિત્રકળાનાં વિષયમાં શું જણાવે છે.

તે શાસ્ત્ર જણાવે છે કે ચિત્રનાં/ચિત્રચર્ચામાં રૂપમેદ, પ્રમાણ, ભાવ, લાવણ્ય, સાદર્ય, અને વર્ણિકાલંગ.

“રૂપમેદા”, એટલે શરૂઆત ચર્ચા શરૂઆતમાં જ મેં જણાવ્યું છે કે બેદમાં જ રૂપનું સર્જન છે. પ્રથમ, રૂપ પોતાના અનેક વૈચિત્ર્ય દ્વારા આપણને દૃષ્ટિગોચર થાય છે. તેથી જ ચિત્રની શરૂઆત ચર્ચા રૂપના બેદથી, એકની સીમાંથી, બીજાની સીમાંથી શરૂઆતમાં.

પરંતુ, માત્ર બેદમાં તો વૈષમ્ય જ જણાય છે. જો તેની સાથે સુષમા ન હોય તો ચિત્રકળા માત્ર ભૂતનું કીર્તન બની જાય. જ્યારેના સૃષ્ટિકર્મમાં વૈષમ્ય અને સૌન્દર્ય (=લાવણ્ય) પ્રત્યેક રૂપે રૂપે લાગેલાં છે. જો આપણા સર્જનકાર્યમાં તેથી ઓછું અને તો તે સૃષ્ટિ બને નહિ, એ તો અનાસૃષ્ટિ થાય.

હવે જ્યારે રતબધ હોય છે, ત્યારે તે સંપૂર્ણ રીતે એક છે. જો તે એકને વીણીને તાર દ્વારા આઘાત કરવામાં આવે તો તે બહુમાં પરિણમશે. આ બહુમાં ત્યારે... બધા ધ્વનિ ગોઠી બીજાનું પરિમાણ સાચવીને આવે ત્યારે તે સંગીત બને. તે વેળા એકની સાથે બીજાનો સુનિયત સંબંધ હોય છે, સમસ્ત બહુ સેતાતર વૈચિત્ર્ય દ્વારા એક સંગીતને પ્રગટ કરે છે. અહીંયાં ધ્વનિ રૂપ છે, અને ધ્વનિની સુષમા જે સુર છે, તે તેનું પ્રમાણ છે. ધ્વનિમાં બેદ છે, સુરમાં એકત્વ છે.

આથી શાસ્ત્રમાં ચિત્રનાં છ અંગોનાં ઉલ્લેખમાં બધાં રૂપમેદ છે, તેના પછી તરત જ પ્રમાણાનિ, અર્થાત પરિમાણ આવે છે. આ પરથી સમગ્ર શકાય છે કે બેદ વિના મેળ સંભવે નહિ તેથી જ બેદ છે, નહિ કે બેદ માટે બેદ; સીમા વિના સૌન્દર્ય પ્રગટ નહિ તેથી જ સીમા છે; નહિ તો સીમામાં પોતાનામાં સાચી કતા નથી. ચિત્રકળામાં આ વાત ખૂબ જાણવી જરૂરી છે. રૂપને તેના પરિમાણમાં ગોઠવતું પડે છે. કારણકે જો કોઈ પોતાના સાચા માપ પ્રમાણે આવે, અર્થાત જો ત્યારે બહુની સાથે મેળ આવે તે જ સુંદર જણાય. જે રૂપ પ્રમાણ માને નહિ તે રૂપ અજાણ, કારણકે તે સમમનું વિરોધી બન્યું.

જેવું રૂપની આગતમાં તેવું જ દાનની આગતમાં પણ છે. જે સુક્તિ પ્રમાણ મને નહિ તે કુચિત ગણાય, એટલે કે સમસ્તના પ્રારણની દૃષ્ટિથી જેના માપમાં વધતું જોણું માપ, સમસ્તના તુલાદંતી દૃષ્ટિથી જેના મુરુત્વમાં વધારા પડે, તે જ સિદ્ધા નીવડે છે. કેવળ પોતે પોતામાં જ સત્ય તો હોઈ શકે નહિ; તેથી સુક્તિસાક્ષમાં પ્રમાણનો અર્થ એ છે કે અન્યને મારે પોતાને માપવું. આથી જણાય છે કે સત્ય અને સુદરનો એક જ અર્થ થયો. એક બાજુથી તે રૂપની વિશિષ્ટતા દ્વારા ચારે બાજુથી જુદું પડે છે અને પોતેનામાં વિચિત્ર છે, અને બીજી બાજુથી પ્રમાણની સુષમા દ્વારા ચારે બાજુથી સાથે તેમ જ પોતામાં સામજ્યસ્થો મળે છે. આથી જોઈ શકાય છે કે સમસ્તના છે તેથી જણાવે છે કે સત્ય જ સુદર છે, અને સુદર જ સત્ય છે.

ત્યારે હવે ચિત્રમાં જ અંગોની સાંજાતની વાત થઈ. રૂપમેદા પ્રમાણાનિ. પરંતુ આ તો તેની બહિરંગ થયા; તેની આંતરંગ ક્યાં? કારણકે મનુષ્ય માત્ર તેની આંખથી જોતો નથી, પરંતુ તેની પાછળ તેનું મન પણ છે. જે મનથી જોઈ શકાય છે, તેનું જ આંતરંગ પ્રતિબિંબ મન જુએ છે તેમ નથી. આંખના ઉચ્છિદને જ મન ગ્રહણ કરે છે એ વાત માન્યે સાક્ષર નહિ; પરંતુ આંખની દૃષ્ટિમાં અને પોતાની દૃષ્ટિ ત્યારે મેળવે ત્યારે જ તે ચિત્ર મનુષ્યને માટે સંપૂર્ણ બને છે.

તેથી શાસ્ત્ર "રૂપમેદા પ્રમાણાનિ" - માં જ અંગનાં બહિરંગ સમાપ્ત કરીને આંતરંગની વાત જણાવે છે કે - "ભાવલાવણ્યયોજનમ્". ચહેરાની સાથે બાવ અને લાવણ્યનો એક દરજો, નોંધ એ, આંખના કાર્યની ઉપર મનનું કાર્ય ફળતું લેઈએ. માત્ર કારીગરીનું કાર્ય સામાન્ય કાર્ય છે, પરંતુ ચિત્ર કરવું નોંધ એ, - કારણકે ચિત્રનું પ્રધાન અર્થ ચિત્ર દ્વારા સાથે છે.

બાવ એટલે શું તે આંખથી સંદર્શ રીતે જાણીએ છીએ. આથી જ તેને સમજાવવાના પ્રયત્નમાં જે કહેવાય તે સમજવું મુશ્કેલ પડે. સ્ફટિક જેવી રીતે તેના અનેક પાણી દાણા બાંધીને રહે છે, તેવી રીતે બાવ પણ અનેક અર્થના દાણા બાંધે છે. મુશ્કેલી એ છે કે આંખથી તેના બધા જ અર્થ પૂર્ણ થાવે વ્યવહારમાં મુશ્કેલ નથી. જરૂર પ્રમાણે તેની અર્થછટાને - લિન લિન રીતે સજાવીને અને કાંઈક વધારે ઘટાડા કરીને તેના ઉપયોગ કરીએ છીએ. બાવ એટલે feeling, idea, characteristics, suggestion એમ અનેક રીતે તેના અર્થ થાય છે.

પરંતુ અહીં બાવ એટલે આંતરંગ રૂપ-સમજવાનું છે. મારે બાવ એક હોય, તમારે બીજો હોય, એ રીતે હું આશિ જેવો છું, તમે તેમાંથી જેવા રૂપનો ભેદ જેમ જાહારો ભેદ છે, તેમ જાવનો ભેદ આંતરંગનો ભેદ છે.

રૂપના ભેદ વિષે જે વાત કહેવાઈ ગઈ તે જ વાત બાવનો ભેદનો અનુબંધમાં પણ લાગુ પડે. એટલે કે જો તે માત્ર એકતરફી થઈને ભેદનો જ પ્રદર્શ કરે તો તે બીજા સુધી બને છે. તેનાથી સર્જન થતું નથી, પ્રેલિન જ થાય છે. ત્યારે બાવ પોતાની સાચી તુલાને માને છે, અર્થાત્ પોતાની ચારે બાજુની સમગ્રતાને માને છે, વિશેષ માને છે, ત્યારે જ તે બાવ મધુર બને છે. જેમ રૂપનું ગૌરવ તેનું પ્રમાણ છે, તેમ બાવનું ગૌરવ તેનું લાવણ્ય છે.

દ્રાઈ એમ રખે માને કે લાવ માત્ર મનુષ્યના સંબંધમાં જ લાગુ પડે છે. માનવમન અચેતન પદાર્થોમાં પણ એક પ્રકારનો અંતરનો પદાર્થ દેખે છે. તે પદાર્થ તે અચેતનમાં વસ્તુતઃ છે કે આપણું મન તેનું તેનામાં આરોપણ કરે છે, એ તત્ત્વશાસ્ત્રના તર્કની વાત ધર્મ. અહીં તેની જરૂર નથી. અહીં એટલું જ જાણવાની જરૂર છે કે માનવમન સ્વાભાવિક રીતે જ બધા પદાર્થોને પોતાના કરી લેવા ઈચ્છે છે.

ત્યારે આપણે ત્યારે દ્રાઈ એક ચિત્ર ભેઈએ છીએ, ત્યારે આપણે એ પ્રશ્ન કરીએ છીએ કે આ ચિત્રનો લાવ શો છે? અર્થાત્ ચિત્રમાં રહેલું હાથનું ત્રિપુણ્ય તો ભેઈ, આંખે ભેઈ, નૈચિયા પણ ભેઈ; પરંતુ તેમાં ચિત્રનું ક્યું રૂપ વ્યક્ત થાય છે, એ ચિત્રના કારણ એક મન બીજા મનની પાસે કયી લિપિ પાઠવે છે? ધારે કે એક ઝાડ ભેઈ. પણ ઝાડ તો આપણે અનેક ભેઈ છે, પરંતુ આ ઝાડની અંતરની વાત શી છે, અથવા તો જોઈ તે આંકણું છે તેના અંતરની વાત શી છે તે જો આપણે ના પામીએ તો ઝાડ ચીતરવાથી શું બન્યું? અલગત, વનરપતિશાસ્ત્રના પુસ્તકમાં જો ઝાડનો નમૂનો આપવો હોય તો તે શુદ્ધ વાત છે; કારણકે ત્યાં તે ચિત્ર નથી, માત્ર દર્શાવે છે.

નહીં રૂપ કે નર્મો લાવ માત્ર આપણને જોગર જ થાય છે. “મને જુઓ” “મને ભણો” ત્યાં સુધીની જ તેની વાત હોય છે. પરંતુ “મને રાખો” “એ માગણી કરતી વખતે કાંઈક વધારેની જરૂર છે. મનના દરબારમાં અનેક વસ્તુઓ પોતપોતાના રૂપ કે લાવ લઈને હાજર થાય છે તેમાંથી મન કેટલીકને કહે છે “એણે”, કેટલીકને કહે છે “ભણે”!

જોએ કલાકાર હોય છે, તેમનું હૃદય એ હોય છે કે તેમણે સર્જેલ પદાર્થ મનના દરબારમાં નિત્યનું આસન પામે. જે મુખ્યજોના સર્જનમાં રૂપ પોતાના પ્રમાણમાં, લાવ પોતાના લાવણ્યમાં પ્રતિષ્ઠા પામે છે, તેઓ જ સિદ્ધના આદરપાત્ર (cladastic) બને છે, નિત્યસ્થાનને પામે છે.

આથી ચિત્રકળામાં હસ્તાક્ષરી નિષુણ્ણતા જેટલી તેના પ્રમાણમાં તેમજ લાવણ્યમાં હોય છે, તેટલી તેના રૂપમાં તેમજ લાવમાં નથી હોતી. આ પ્રકારનાં સત્યાસત્યનો અંદાજ માત્ર પોચીની વિદ્યાથી ન પમાય. આમાં સ્વાભાવિક પ્રતિભાની જરૂર છે. ત્યારે દેહના ગુરુત્વનો યોગ. સ્વાભાવિક બને છે, ત્યારે હલનચલન સહજ થાય છે, અને ત્યારે જ નવી નવી અડચણો, રસ્તાના નવા નવા વળાંકોની સાથે આપણે દેહની ગતિને સહજ રીતે બહારની અવસ્થાની સાથે તાનમાં તેમજ લયમાં મેળવીને ચાલી શકીએ છીએ. જો આ ગુરુત્વયોગ સંપૂર્ણ રીતે આપણા અંતરમાં લગી ન બનય, તો રેલગાડીની માફક એક જ બાંધે માર્ગે પંચના આકર્ષણથી ચાલતું પડે છે, એક ઈચ્છા પણ જો જમણે કે ડાબે ખસ્યા તો સર્વનાશ! તેવી રીતે રૂપ અને લાવની બાબતમાં જોમનો પ્રમાણયોગ આંતરિક બન્યો હોય છે, તેઓ નવનવોન્મેષશક્તિની છાદિને માર્ગે કલાસર્જનને આગળ ધરાવે છે. જોનામાં તે બોધ નથી, તે હવે રાખીને એક જ ચીજે જકડાઈ જઈને કારીગર બને છે, તે સીમાની સાથે સીમાનો નવો સંબંધ જમાવી શકતો નથી. આથી દરેક નવા સંબંધથી તે વાંદનની માફક ડરે છે.

અત્યાર મુઠ્ઠી આપણે ચિત્રનાં પ્રગર્ભમાં જો અંગો, જે બહિરંગ અને અંતરંગ, તેની વાત કરી. હવે જે પ્રાચીન અંગમાં તે બંને એક થઈને મળે છે તેની આવોચના કરીએ. આ અંગનું નામ “સાદસ્યમ્”. સાદસ્ય છે. નકલ કરવાથી સાદસ્ય બરાબર સમવાય છે એમ જો કોઈ જાણીએ તો શાસ્ત્રવાક્ય તેને માટે ફોકટ થઈ જાય છે. ગાય કે ઘોડાને ગાય કે ઘોડાની જ માફક આંકવામાં રેખા, પ્રમાણ, ભાવ અને લાવણ્ય વગેરેનું આટલું ઉચ્ચોગપર્વ સાનું ? (—આટલી મમાલ સાની ?) એમ હોય તો કોઈ વળી એમ પણ જાણી શકે કે ઉત્તરના ગોમૃદમાં ગાયની ચોરીના કાંઠે માટે જ ઉચ્ચોગપર્વ હતું, કુરુક્ષેત્રના મુદ્દને માટે નહિ !

સાદસ્યની બે બાજુઓ છે, એક, રૂપની સાથે રૂપનું સાદસ્ય; અને બીજું, ભાવની સાથે રૂપનું સાદસ્ય. એક છે બહારનું, બીજું છે અંદરનું. તે બંનેની જરૂર છે, પરંતુ સાદસ્યને મુખ્યત્વે કરીતે બહારનું ગણ્યે ચાલે નહિ.

ત્યારથી આપણે રેખા અને પ્રમાણની વાત છોડીને ભાવ અને લાવણ્યની વાત સ્વીકારી, ત્યારથી જ સમજી શકાયું હશે કે ગુણીના ચિત્રમાં જે ચિત્ર છે તે મુખ્યત્વે રેખાનું નહિ, પરંતુ રસનું. તેની અંદર એક એવી અનિર્વાચનીયતા રહેલી છે કે જે પ્રકૃતિમાં નથી. અંતરના તે અમૃતરસના ભાવદર્શનને ત્યારે દક્ષમાન કરી શકાય ત્યારે જ રસની સાથે રૂપનું સાદસ્ય યાય, અંતરની સાથે બહારનો મેળ જન્મે;—અને ત્યારે જ અદસ્ય દસ્યમાં પોતાનું પ્રતિરૂપ જોઈ શકે. અનેક પ્રકારનું ચિત્રવિચિત્ર રૂપ ઉત્પન્ન થયું, પરંતુ બીતરના રસના ચિત્રની સાથે બહારના રૂપના ચિત્રનું સાદસ્ય થયું નહિ;—ક્યાં તો રેખાની ત્રુટિ રહી ગઈ, ક્યાં તો ભાવની,—આમ એક બીજાનું સાદસ્ય થયું નહિ. વર પણ આગ્યો, કન્યા પણ આવી, પણ અશુભ લગ્નમાં મિલનનો મંત્ર વ્યર્થ ગયો ! વિઠ્ઠલમિતરે જન્મ ! બંનેનાં માણસોએ પકવાન ખાઈને ખૂબ સતેષ જણાવ્યો, પરંતુ જેઓ અંતરની વાત સમજે છે તેઓ તો જાણી ગયા કે બધું જ ધૂળમાં સ્પર્શોગાઈ ગયું ! મોટા ભાગના માણસો માત્ર આંખને ભોળવે તેવી કુશળતામાં મોજ માણે છે, પરંતુ, જેઓ રૂપની સાથે રસનો સાદસ્યબોધ પામ્યા છે, જેઓ આંખની એથિ જોતાં જ સમજી જાય છે કે રસ રૂપમાં બરાબર વ્યક્ત થયો છે કે નહિ, તેઓ જ ખરા રસિક છે. જેની રીતે વાનુમંડળ સર્પનાં કિરણો ચારેબાજુ ફેલાવવાનું કાર્ય કરે છે, તેની રીતે રસિક પુરુષ પણ ગુણીએ સર્જેલ કલાસૌન્દર્યને જનસમાજમાં પ્રચલિત કરવાનું કાર્ય કરે છે. કારણ કે જે માનવ ભરપૂર-રસ પામે છે, તે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાંથી આપ્યા વિના રહી શકતો નથી,—તે જાણે છે કે તજદંત વક્ત્ર દીવલે. સર્વ સ્થળે અને સર્વ કાળે મનુષ્ય આત્મા મધ્યસ્થને સ્વીકારે છે ! આવા મનુષ્યો જાણે કે ભાવલોકની બેઠકના ક્વાદિતા જેવા છે; તેમની પાસે અનેક હેઠાણેથી અનેક થાપણોના પૈસા આવે છે,—તે બધા પૈસા વીજેદીમાં પૂરીને રાખવા માટે નહિ;—પરંતુ સંસારમાં અનેક માણસો અનેક પ્રકારનાં કમોમાં પૈસા ફેંકવા મળે છે, તેમની પાસે પોતાની મિલકત પૂરતી નથી હોતી. જે આવી બેઠક ન હોય તો તેમના જેવાનું કામ પણ બધું થઈ જાય.

આ પ્રમાણે રૂપનો ભેદ પ્રમાણમાં બંધાયેલો આવતો વેળા લાવવામાં સંવત થયો, અને બાકી સાથે રૂપનું સાદર્ય પટ ઉપર મુસૂં પૂરું રીતે બંધારી તેમજ બંધારી પૂરેપૂરું મળી ગયું. આમ બધું જ પડી ગયું ત્યારે હવે બાકી શું રહેલું ?

પરંતુ આપણા સિદ્ધપદાનું નગન હજી પૂરું ન, ગયું, સ્વયં દ્રોષદીને તે વટાવી ગયું ! પાંચને વટાવીને જે હજીમાં તે પ્રવેશ્યું તે છે વર્ણિકામજ્જ, રંગની, બગી.

અહીં મુશ્કેલી આવી પડી. મારી પાંચે એક ગુણનું બેઠકો છે, જેમની પાસેથી આ શ્લોક મેં મેળવ્યો. મેં તેમને પૂછ્યું : રૂપ અથવા તે રંગની પાતે વર્ણમાં સર્વપ્રથમે આવી અને આ રંગની લગીની વાત જ્યાંને અંતે આવી, ત્યારે ચિત્રકળામાં આ બુદ્ધેમાંથી સરળામણીમાં કોનું કેટલું પ્રાધાન્ય ?

તેમણે કહ્યું : કહેવું હારે છે.

તેમને માટે બારે એટલે શું ? તે ઉપરાંત વર્ણો તેમનું અંતરનું આકર્ષણ એવે દેહાણે નિરાસક્ત મનથી વિચાર કરે તો તેમના દારા ચાલે નહિ. હું શ્લોક પાંચ વગરનો, જોયો બહારથી મિત્રીકણ કરવું મારે માટે સહજ.

રંગ એને રંગો બોલે દારા પૃથ્વીનાં બધાં રૂપ આપણને જણાય છે, આ બધાં માંથી રંગો રૂપની સીમા દર્શાવે છે. અને આ સીમાનો નિર્દેશ જો વિનું પ્રધાન લક્ષણ છે, અનિર્દિષ્ટતા ગાંતમાં હોય, ગંધમાં હોય, પરંતુ ચિત્રમાં સંભવે નહિ.

આથી જ કેવળ રંગો દારાચિત્ર થઈ શકે, પરંતુ કેવળ રંગ દારા ચિત્ર ન થઈ શકે. રંગ જો રંગોનું આનુષંગિક લક્ષણ છે.

ધોળા ઉપર કાળો કાપ પડવાથી ચિત્રની રૂઝઆંત થઈ ગણાયો આપણે સ્પષ્ટિમાં જે કાંઈ આંગે ભેદજો હીજો તે અસીમ આલોકનો ધોળા ઉપરનો અસીમ કાપ છે. આ કાંઈ પ્રદાસનો વિરોધી છે, તેથી જ તે જણાય છે. આલોકથી નિર્ગમ્ય તે કાળાં, આલોકની છાતી ઉપર તેનો વિહાર થાય છે.

કાળાથ પોતે પોતાને જણાવી શકે નહિ તે સ્વયં અધકાર છે. અધિકારની શાહીની જેમ જેવો ધોળા ઉપર તેનો કાલ લાગ્યો કે તે તરત જ જણાઈ આવે છે. ધોળા આલોકનો પટ વૈચિત્ર્યહીન અને સ્થિર છે, તેના ઉપર કાળી રંગો વિચિત્ર રૂપે ફરેલી છે કે જે ચિત્ર થતી જાય છે. શુભ્ર અને નિસ્તંબ અસીમ છે રંગગિરિ સમાન, તેની છાતી ઉપર કાળીનો પગ ચડ્યો બનીને રંગોએ રંગોએ રંગોએ રંગોએ ચિત્ર ઉપર ચિત્ર આકે છે. કાળી રંગોના તે વૃત્તના હૃદયી જ ચિત્રકળાનાં રૂપમેદા પ્રમાણમાં છે. વૃત્તની વિચિત્ર પંગદાં રૂપનો ભેદ દર્શાવે છે, અને તેના હૃદયો તોલે પ્રમાણ સાચવે છે.

આલોક અને અધકાર, અર્થાત આલોક અને આલોકનો અભાવ, એ દ્વંદ્વ ધણે ઓક્તિય છે. બધા રંગો તેની અધવચમાં આવે છે. એ બધા જણે કે વીણાના આલાપની મીઠ જેવા છે. આ મીઠ દારા સુર ગણે કે સુરથી કંઈક અતીતનો પગ પગે ધસારા કરે છે, તેની પ્રત્યેક બગી દારા સુર પોતાને જોળાવી જાય છે. તેથી રીતે રંગની બગી દારા રંગો પાછું પોતાને ઝોળાવી જાય છે; જણે કે રંગો અરેખાની દિશામાં પોતાનો ધસારો

કરતી ચાલી જતી હોય! રેખા એ મુનિર્દિષ્ટ વસ્તુ છે, અને રંગ નિર્દિષ્ટ અને અનિ-
ર્દિષ્ટનો સેતુ છે. તે ઘોળા અને કાળાની વચ્ચેના અનેક તાનની મીડ છે. સીમાના બંધનથી
બંધાયેલા કાળી રેખાના તારને ઘોળા રંગ બળે કે ખૂબ તીવ્ર રીતે પોતાની તરફ તાણે છે
અને કાળો રંગ તીવ્રમાંથી અતિક્રમણ સુધી જ્યાં જ્યાં રંગે રંગે અસીમનો સ્પર્શ કરતો
ચાલ્યો જાય છે. તેથી જ એ, જ્યારે રંગ રંગ એ રેખા અને અરેખાની વચ્ચેની બધી બંધી
છે. રેખા અને અરેખાના ચિત્રનથી જો, ચિત્રનું સર્જન થાય છે, તે ચિત્રમાં આ મધ્યસ્થનું
પ્રયોજન છે, રેખા વગરના ઘોળાની છાતી ઉપર જ્યાં કાળી રેખાનું તત્ત્વ થાય છે, ત્યાં એ
જ્યાં રંગો ભેગાં થાય છે. સારમાં તેમનું નામ બધાને છેડે હોવા છતાં તેમનું કાર્ય
કંઈ જોણું નથી.

પહેલાં જ એ જણાવ્યું છે કે ઘોળા ઉપર માત્ર રેખાનું ચિત્ર થઈ શકે, પરંતુ માત્ર
રંગનું ચિત્ર થઈ શકે નહિ, તેનું કારણ એ છે કે, રંગ એ વસ્તુ માધ્યમ છે, એ પશ્ચિના
વચગાળા સિવાય કોઈ સ્વતંત્ર સ્થાનમાં તેનો અર્થ રહેતો નથી. આટલે સુધી વર્ણિકાઓનો
વિચાર કર્યો.

ચિત્રનાં આ છ અંગોની સાથે કવિતાનો કેવો મેળ છે તે જણાવવાથી કદાચ વળી
વરણ રીતે સમજાશે.

જેવી રીતે ચિત્રનું સ્થૂળ ઉપાદાન રેખા છે, તેવી રીતે કવિતાનું સ્થૂળ ઉપાદાન વાણી
છે. સેનાની આક્રમી શાક તે વાણીની આસમાં એક પ્રકારનું ગુરુત્વ, એક પ્રકારનું પ્રમાણ
છે, અને તે જ છે છંદ. આ વાણી અને વાણીનું પ્રમાણ એ બહારનાં અંગ છે, તેનાં
અંદરનાં અંગ એ લાવ અને માધુર્ય.

આ બહારનાં અંગે અંદરનાં અંગોનો મેળ ચલે લેઈએ. બહારની વાતો અંદરના
જાપને સાદશ્ય હોવી જોઈએ. આમ થાય ત્યારે જ બધું મૂળીને કવિનું કાવ્ય કવિની કલ્પનાનું
સાદશ્ય જળવી શકે.

બહારનું સાદશ્ય, અર્થાત્ કવિની સાથે કવિનું સાદશ્ય, એટલે કે જે કંઈ દેખાય છે
તેને હીકાક કરીને વર્ણવવું, એ કવિતાની મુખ્ય વાત નથી, તે કવિતાનું લક્ષ્ય નથી, પરંતુ
ઉપલક્ષ્ય માત્ર છે. આથી જ જે કવિતાનું પરિણામ માત્ર વર્ણન છે, તેવી કવિતાને રસત
લેકા હોવા દરતી કવિતા ગણવા નથી. બહારનાને અંતરનું કરીને બોલું અને અંતરનાને
બહારના કવિમાં વ્યક્ત કરી બતાવવું એ જ છે કવિતા અને એ જ છે સમસ્ત કવિતાનું લક્ષ્ય.

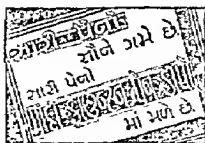
મુશ્કિલી પોતાની પ્રેરણાસ્ત્રોતમાંથી સર્જન કરે છે, તેમનો બીજો કોઈ ઉપસર્ગ
હોતો નથી. પરંતુ જ્યારે આસપાસ માનવના સ્થિતિના તારને જીવજીવાતીને કોઈએક માનસ
પ્રકારને સર્જે છે, ત્યારે તે કોઈએક રસનો સ્ત્રોત બને છે, ત્યારે તે બહાર પ્રગટ થવા
છેલે છે. આ વાત જ મનુષ્યનાં બધાં સર્જનની પ્રાથમિક વાત છે. આથી જ તેનાં સર્જનોમાં
બહારના અને અંદરના આકાશ પ્રત્યાકાશ લેવામાં આવે છે. આ હેતુથી મનુષ્યનાં
સર્જનમાં બહારના જગતનું આધિપત્ય છે, પરંતુ જો આ આધિપત્ય એકાધિપત્યનું સ્વરૂપ લે,

જો કોઈ કલોકાર માત્ર પ્રકૃતિની પુરામતમાં જ અર્પણ કરી માને, તો તેના દ્વારા સર્જન જ ન થાય. શરીર બહારનું આવડાનું અવ્યક્ત આધ છે, પરંતુ તેને અવિકૃત રીતે બહાર કાઢવા માટે નહિ. પોતાનામાં તેને પચાવીને તે બોરાકને પોતાનો બનાવી લે છે. ત્યારે જ તે બાહ્ય એક બાબતથી રસરકતરૂપે બાહ્ય આકાર અને બીજી બાબતથી શક્તિ, સ્વાસ્થ્ય અને સૌન્દર્યરૂપે આંતરિક આકાર ધારણ કરે છે. આ શરીરનું રચનાકાર્ય છે. મનનું સર્જનકાર્ય પણ તેનું જ છે. ત્યારે બહારના વિચરે પચાવીને તે પોતાનું બનાવી લે છે, ત્યારે તે માનસ પદાર્થ એક બાબતથી વાક્ય, રેખા, સુર વગેરે બાહ્ય આકાર, તેમજ બીજી બાબતથી સૌન્દર્ય, શક્તિ વગેરે આંતરિક આકાર ધારણ કરે છે. આ જ ચયું માનસિક સર્જન.

ત્યાર પછી ચિત્રમાં જેમ વર્ણિકાલંબ છે, તેમ કવિતામાં વ્યંજના (suggestiveness) છે. આ વ્યંજના દ્વારા વાણી પોતાના અર્થને ઓળખી જાય છે. તે જે જણાવે છે તેના કરતાં કાંઈક વધારે હોય છે. આ વ્યંજના વ્યક્ત અને અવ્યક્તની વચ્ચેની મીડ છે. આ વ્યંજના કવિના કાવ્યમાં વાણીના નિર્દિષ્ટ અર્થદ્વારા નથી થતી, પરંતુ તેની અનિર્દિષ્ટ ભાગી દ્વારા, એટલે કે વાણીની રેખા દ્વારા નહિ, પરંતુ તેના રંગ દ્વારા તે સર્જાય છે.

મન થાન એ છે કે બધી સાચી કળામાં એક પ્રકારનું બાહ્ય ઉપકરણ અને એક પ્રકારનું ચિત્તનું ઉપકરણ હોવું જરૂરી છે; એટલે કે એક રૂપ, અને એક ભાવ હોવાં જરૂરી છે. તે ઉપકરણોને સ્વયં દ્વારા બાંધીને ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. બહારનું બંધન પ્રમાણ છે, આંતરનું બંધન લાવણ્ય છે. ત્યાર પછી એ હીતર તેમજ બહારનાં ઉપકરણોને કોને માટે મેળ કરવો? સાદસ્યને માટે. આ સાદસ્ય કોની સાથે? ધ્યાનરૂપની સાથે કે કલ્પરૂપની સાથે? જો બહારના રૂપની સાથેનું સાદસ્ય મુખ્ય લક્ષ્ય હોય, તો ભાવ અને લાવણ્ય માત્ર અનાવશ્યક તો થું, પરંતુ વિરુદ્ધ બની જાય છે. આ સાદસ્યને વ્યંજનાને રંગે રંગ્યાથી કૃષ્ણમાં સાફર ભર્યા સમાન અને છે, કારણકે તે વખતે તે સાદસ્યના કરતાં બ્રહ્મ બની જાય છે. તે રેખા તેના દ્વારા થું વ્યક્ત થાય છે તે સ્વયં રચયિતા પણ જાણતો હોતો નથી, તે વખતે સર્જકનું સર્જન તેના સંકલ્પને પણ વટાવી જાય છે.

માટે જ, જણાય છે કે ચિત્રનાં જે છ અંગો છે, તે બધી કળાનાં છે, અર્થાત્ આનન્દરૂપનાં પણ તે જ છે.

હિટલરને કોકેસસમાં શું મળશે ?

કુંગરશી ધરમશી સંપાદ

હિટલરે રશિયા ઉપર આક્રમણ કર્યે પાંચમો મહાન યુદ્ધ છે. જર્મનીના આ આક્રમણમાં એક કરોડ સૈનિકો રોકાયેલા હતા. તેમાંથી ૩૦ લાખ તો ધાત્રી થયા અથવા માર્યા ગયા છે. જર્મનીએ આ ખાટ પૂરી પાડવા માટે ફીનો, રુમાનિયનો, સ્લોવેકો, હંગેરિયનો, ઇટાલિયનો, સ્પેનિયાર્ડો, બેલ્ગે, ડેનોનાં નર્સ સૈન્યો ગણ્યાં કરી મૂક્યાં છે. હમણાં યુરોપ લગભગ આખું એના કબજામાં છે. એની પાસે વિશાળ સશસ્ત્ર સામગ્રી બનાવવાનાં યુરોપનાં મહાન કારખાનાંઓ છે. સશસ્ત્રસામગ્રી સાથે પુષ્કળ કાર્યાલયો પણ યુરોપમાંથી એને મળ્યાં છે. રશિયા ઉપર પાંચ માસમાં એણે મહાન વિજયો મેળવ્યા છે. રશિયાનો મોટો મુકેશમિ પ્રાંત આખો એના હાથમાં આવ્યો છે. તેમાં દર વર્ષે ૨૦ લાખ ટન ઉપર ધર્તી પોક છે. કાલસા અને બીજાં પણ અનેક દ્રવ્યો ત્યાંથી એને મળશે. આ રીતે જર્મની પાસે યુદ્ધ માટે વિશાળ સાધનો એકત્ર થયાં છે. યુરોપની મનુષ્યશક્તિ, કાર્યાલયો અને કારખાનાંઓનો એણે રશિયા છતવા માટે ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે.

રશિયાની ખીલેહટ

રશિયાનો આ વિશાળ થોડો યુરોપમાં બાકી મોટે ભાગે એશિયાની અંદર આવ્યો છે. એ વિભાગમાં મોટા પર્વતો, ખીણો, વિશાળ જંગલો અને મેદાનો પણ છે. એમાં શિયાળામાં જરૂર પડે છે ત્યારે એ પસાર કરવો દુર્ગમ થઈ પડે છે. આ વિભાગ રશિયાનાં જુસ્તરા, તેલ, ફળો માટે મહાન સ્ટોરનું કામ કરે છે. રશિયાનો પાછા હટાવતું જર્મની આગળ વધતું વધતું રશિયાનોના મહાન ઉદ્યોગોવાળા પ્રદેશો છતવું નવ્ય છે. કીવ, સ્મોલેસ્ક, આડેસા, ખાર્કોવ પડ્યાં છે. મોસ્કો, લેનિનગ્રાડ, મરમનસ્કનું ખંદર, વોલોગ્ડા અને કોલેસીઆના મુખ સુધી જર્મન સૈન્યોનાં ધાર્ડો આવી પહોંચ્યાં છે. રશિયાના ખૂબ બહાદુરીથી એમના દેશના રક્ષણ માટે મહાન બોગો આપી રહ્યાં છે. એમનો પરાજય થાય છે, પાછળે હડે છે, મોટી નુકસાની ભોગવે છે; પરંતુ અચ્ચરસ્થ નથી, ગલરામણ નથી. આથી સામનો કરવાનું બધું રશિયામાં જીવંત જાગતું છે.

કોકેસસ વિસ્તાર

એના બે સ્વતંત્ર વિસ્તારો છે. આઝરબૈજાનનો પ્રજાતંત્રનો પ્રદેશ અને ત્યોર્ક-આનો પ્રદેશ-આમાં આઝરબૈજાનની રાજધાની બાકુ છે. જન વિભાગો સોવિયેટની સાંકળમાં ફરીએ જ્યાં પ્રજાતંત્રના શાસન નીચે છે. આઝરબૈજાનનું ક્ષેત્રફળ ૩૨,૬૮૬

ચોરસ માઈલોનું છે. એની વસ્તી ૩૦ લાખની છે. બ્લોઈઆ કોંકિસસના પશ્ચિમ ભાગને આવૃત રહે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૮,૦૦૦ ચોરસ માઈલિ ક્ષેત્રફળનું છે. એની વસ્તી ૬૨ લાખ લગભગની છે. બંને દેશોની ભાષા જુદી જુદી છે. પરંતુ એક જ રશિયન ત્રિપિમાં લખાય છે. રહેલિન પેતે બ્લોઈઆનો વનની છે. કોંકિસસ વિભાગ સોવિયેટ રશિયાના આર્થિક તંત્રમાં અગત્યનું સ્થાન રાખે છે. એના ઉપર રશિયાનો મોટો મદાર છે. જારકોફ, દીવ, મોરકા અને લેનિનગ્રાડના મહાન ઉદ્યોગો હંમેશાં તે રંગપો ધારણ કરી બેઠાં છે એટલે હવે સોવિયેટ રશિયાને કોંકિસસ વિભાગ અને સાઈબેરીઆના વિભાગોમાંથી રાજ્યસામગ્રી મેળવવાની રહી. જાપાન જર્મનીનું સાથો અન્યું છે. તે પણ બે સાઈબેરીઆમાં રશિયા ઉપર આક્રમણ કરે તો રશિયાની ઝિયતિ ખૂબ, જયારે એટલું જ નહિ પણ દયાજનક થઈ પડે.

કોંકિસસમાંથી તેલ

કોંકિસસના બાકુ વિભાગમાં જગતમાં અતિ મહત્વના તેલના અગ્રણી ક્ષેત્રો આવ્યા છે. રશિયામાં વાર્ષિક ૩ કરોડ ટન તેલ જમીનમાંથી નીકળે છે. તેમાં ૭૫ ટકા માત્ર કોંકિસસના બાકુ વિભાગમાંથી નીકળે છે. ઉત્તરે આ જ પ્રદેશમાં શેલી અને મેકાપના તેલના ક્ષેત્રો પણ પ્રુષ્ઠળ તેલ આપે છે. આ પ્રમાણે માત્ર કોંકિસસ વિભાગ જ રશિયન તેલનો ૧૬ ભાગ પૂરો પાડે છે. આટલાથી જ એની અગત્યતા સમજાશે. કારણકે આજની આધુનિક કુદપદ્ધતિનો દારૂગણા કરતાં પણ તેલ ઉપર વધારે આધાર છે. જર્મની જે વસ્તુઓમાં પછાત હતું: એક તેલ અને બીજું અનાજ. અનાજ એને સુક્રોઈનિનાં ફળદ્રુપ ખેતકેશમાંથી મળશે, અને નાજીઓએ છત્રી લીધેલા જાડકન્સના પ્રદેશથી ૧૦૦ માઈલ દૂરના કોંકિસસના પ્રદેશમાંથી એને અગ્રણી તેલના ભંડારો મળશે. જર્મનો આથી જગતમાં ચક્રવર્તિ અને એ કોંકિસસના વિજય ઉપર આધાર રાખે છે.

ભૂતકાળ

કોંકિસસ ભૂતકાળમાં અનેક મહાન જગવિગ્નેતાઓની કૃત્યશ્રુતિ ઘડી હતી. જંગીસખાનથી તે મહાન સીકંદર સુધીના મહાન આક્રમણકાર આ જૂમિ ઉપરથી પસાર થયા હતા. તેપોત્તિયના પાંચ લાખના સૈન્યની કબજે બે રશિયામાં ગોદાઈ નહોત તો જરૂર એ કોંકિસસને માર્ગે હિંદવિજય માટે વિજયકંઠ્ય હત. પોરથી, કામન મહાન વિગ્નેતા, આ વિભાગ છતી શક્યો નહોતો. પરંતુ સને ૧૯૧૭-૧૮માં રશિયનોના નવા રથપાયેલા આરોગવિદ્યા કરીકામ ચાલ તે પહેલાં જર્મનીએ એમનો સખ્ત પરાજય કર્યો હતો. પરિણામે બેરુટ-લીટાવસ્કની સંધિ કરવાની રશિયનોને નામોથીકરેલી ફરજ પડી હતી. તેમાં બાકુના તેલનો ૬ ભાગ હંમેશ માટે જર્મનીને આપવાનો કરારી સંજ્ઞ હતી. જર્મની સેને ૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધમાં મિત્રરાજ્યોથી હાથું અને આ સંધિ ચામત્રમાં આવી જ નહિ હવે તો હિટલર આ પ્રદેશ છતી લીધા પછી ક્યારે પણ એનો કબજો છોડશે નહિ. જર્મનીને યુદ્ધમાં અછત જનાવનારા પદાર્થો તેલ, ધડ, મેન્ગેનીઝ અને કાચા પદાર્થોના મહાન ભંડાર સમા આ પ્રદેશ છોડવા કેમ ગમે ?

કોઈસંસમાં ધાતુઓ

જર્મનીને મેન્ગેનીઝ પાણી જોઈએ જીએ. જર્મનીને પોલાદ બનાવવા માટે મેન્ગેનીઝ તો ભારે ઉપયોગી ધાતુ છે. તેમાં પણુ ટેન્કે અને તોપો તો મેન્ગેનીઝની સીલાવટ મગર બને જ નહિ. સને ૧૯૧૮માં જર્મનીએ ત્યારે જ્યોર્જીઆ દુક સમય માટે છતી હીથું ત્યારે સીઆલુરી ખાતે કિમતી જીંચી જતના મેન્ગેનીઝના અપૂર લંડાણ એમણે જોયા. જર્મન ભુરતરસાસ્ત્રીઓએ પાકી સરવે નક્કશાઓ સુદાં તૈયાર કર્યા હતા. એ સ્થાનનાં પુશ્કરમાં ૫૦ ટકા ચોકળા મેન્ગેનીઝ મળે છે. કોઈસસના કરાળ પહાડોમાં અનેક ધાતુઓ પણુ મળે છે. રશિયનોએ પૂરાં પાંચ વર્ષ સુધી આખી ૧૭ કરોડની પ્રગતિ પેટે પાટા બાંધી, મહાન તપ કરાવી, તેમાંથી બચાવેલા પૈસાનો ઉપયોગ આ વિભાગને સમૃદ્ધ કરવા પાછળ કર્યો છે, એસ્ત્રી અને મારકોફ રામન ખાતે પ્રખ્યાત નેષ્ઠા લંદેલો છે. ચાંદી, સોનું, સીસું, કાંસુ સારા પ્રમાણમાં રશિયનો કાઢે છે. એન્થ્રાસાઈટની ધાતુ, કાલસો અને લોહની ખાણો પણુ ત્યાં છે. કોક્સીઆનાં ફટલાક પ્રદેશોનું વિશુદ્ધરણ આ ક્ષેત્રના ખેડાણમાં ઉપયોગી બન્યું છે. તે સિવાય નહેરોની રશિયનોએ વિશાળ યોજના અમલમાં મૂકી છે. આથી નાનાં વહાણોની આવનવય અને મોટા અનાજનાં પાકો ઉત્પન્ન કરવાની યોજના પણુ સફળ થાંતી છે.

કોક્સીઆની તડુ-જંમીન

કાળા સમુદ્ર અને પર્વતોની હારમાળાથી એ પ્રદેશમાં દક્ષિણ પશ્ચિમમાં ખૂબ વરસાદ વરસે છે. પાણીનાં અહીં અપૂર સાધનો છે. રશિયન એન્જીનિયરોએ એનો સફ્ટઉપયોગ કરીને મોટી નહેરો બાંધી છે. જર્મન ભારે ફળદ્રુપ અને જીંચી કાળી માટીથી ભરપૂર છે, તથા ખૂબ સમશીતોળું છે. બહુ બરમી પણુ નહિ, બહુ હારી પણુ નહિ. વરસાદ વધારે. માન ઉત્તરમાં પુષ્કળ બરફ પડે છે. આ દક્ષિણ અને પશ્ચિમની તડુ અનાજ અને વનસ્પતિ માટે ખૂબ સરસ છે. વરસમાં તડુચાર પાકો ઉમાડવાં એ અહીં તદ્દત શક્ય વાત છે. રશિયનોએ આ પ્રદેશમાં ખેતીનો ભારે વિકાસ કર્યો છે. તેમાં પણુ ઉનાળાના પેદા કરેલ ધર્કમાં લોટનું પ્રમાણ કાઠું હોવાથી એના ઉપર યુરોપના કારખાનાંવાળા તૂટી પડે છે. ફળદ્રુવોનો આ પ્રદેશ ભંડાર છે. નારંગી, સંજા, મુલાખ વગેરેનો અહીં મોટે પાયે અને બહુ સરસ પાક છે.

ખેતી

એમ આ કોક્સાસ પ્રદેશના ઉદ્યોગો-બુનતરોનો મોટો વિકાસ થયો છે. તેમજ ખેતીમાં પણુ સોવિયેટ-રશિયાએ ખૂબ વિકાસ કર્યો છે. જમતના એક પછાત ભાગને એઓ મોખરે લાવ્યા છે. અહીં રશિયાની કુલ પેદાશના ૧૦ ટકા ઘઉં થાય છે. જ્યોર્જીઆનો ૪૦ ટકા ભાગ જમ્બેથી ભરેલો છે તેમાંથી કિમતી જીંચી જતનું લાકડું મળે છે. કોક્સીઆન અખેડનાં પૃષ્ઠો સેરસ ફોરા અને લાકડું આપે છે. ચોખા પણુ આ વિભાગમાં પુષ્કળ પાકે છે. પીઓઝ, જમકોજો પણુ પુષ્કળ થાય છે. સર્પમૂળીનાં ફલના મોટા પાકમાંથી સરસ તેલ મળે છે. જમતમાં ભારે સુમરીદાર તમાકુ અહીં જાગે છે. બુરગેડીની આસપાસ

ચાતા બગીચા આવેલા છે, અને રીએનની ખોલમાં શુભાગના કોરોના હજારો એકરો વાવે છે. સરસ અત્તર અહીં જાને છે. કોંકસસમાં શેતુરનાં લાખો ઝાડો છે. શેતુર હોય ત્યાં રેશમના કીડા બહાર કાઢે. રેશમના કીડાઓના ફોટોગ્રાફોથી જગતભરમાં મહાન રેશમની મીલો રશિયનોએ સ્થાપી છે. કપાસીઆ પીલવાનું કારખાનું પણ મોટું છે. સર્પશુષ્કો તેમ પીલવાનું પણ કારખાનું ધમધેકાર ચાલે છે. કાગળની મીલો, લાકડાની મીલો વિદ્યુતજળથી ચાલે છે. પર્વતો ઉપર ચરતાં વેટાંઓ મોટી સંખ્યામાં જીવ પૂડું પાડે છે. કપાસનું પાવેતર દિનપ્રતિદિન વધે છે. રશિયનોએ આ વિભાગને અત્યંત વિકાસ થોડા સમયમાં કર્યો છે. અને ભવિષ્યમાં જગત્પર રહેશે ખરો એને સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવવાની ઝોમની ઉમેદ હતી. આ પ્રદેશમાં જનવરો અને પશુપાલન મોટા પ્રમાણમાં થાય છે. ઉત્તર સમુદ્ર અને કાર્પીઅન સમુદ્રની સમીપતાને લીધે દક્ષિણનાં મેદાનોમાં કોંકસસ પર્વતની તળેટીમાં વિશાળ પાંદો પેદા થાય છે. દ્રાક્ષના મોંઝા તે અસંખ્ય છે.

શરૂ લોકો

અહીંની પ્રમુખ જૂન જનતા અને લગભગ છે. એઓમાં ભેદ પડામાં બળવો જગાડવાની ઉદ્દેશ્યો દિદસરની પાંચમાં કનારે વિશાળ પાયે કરી હતી. પરંતુ લેંકિ સોવિયેટ શાસનને કોડવા રાજ નથી. તેથી જળનો ફાટયો નહિ. એ રશિયાને તફત વફાદાર રજા છે. આરમેનીઅન લોકોની રાજકીય સંસ્થા હમેશાં સોવિયેટને શીંગડા ભરાવતી હતી. પણ આ સમયે તે એ પણ સંપૂર્ણ ઠાકી બની ગઈ છે. રશિયાના બહાર સિપાઈઓ કોંકસસમાંથી આવે છે. કુશાન અને ટેરેક નદીના કોંકેક ૭ ફોટથી પણ ઊંચા હોય છે અને વિશાળ વક્ષરથો ધરાવે છે. એઓ હમેશાં રશિયાના એક સિપાઈઓ તરીકે, આપણા શીખોની જેમ પ્રખ્યાત છે. એમનાં જૂતકાળનાં પરાક્રમે રશિયન પ્રતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે આલેખાયેલાં છે. જ્યાંજ્યાં રશિયનોને ધિક્કાર છે. એમની ભાષા લોખંડ ના પાડે છે. પરંતુ વ્યારથી રટોરને આખા રશિયાને જ્યોર્જિયાનું ખડિયું બનાવ્યું ત્યારથી તેઓ રટોરના પાકા અનુયાયીઓ બન્યા છે. જ્યોર્જિઅન લેંકિ હરોળમાં મોખરે રજા છે.

કોંકસસની કુદરતી કિલ્લેખથીઓ

કોંકસસ એનું રક્ષણ એનાં વિકરાળ ગિરિશિખરો અને ભયાનક ખાડા ખજાડાં વાળી જમીન દારૂ કરી રહ્યું છે. એમાં ૨૦ હજાર ફોટ ઊંચાં શિખરો બારફથી ભરેલાં રહે છે. શિયાળામાં એ ઝોળાંમયાં લગભગ અસંખ્ય છે. દરિયામાં એ આક્રમણમાં અત્યંત મુશ્કેલીઓ છે. એના રક્ષણ માટે રશિયનોએ કુદરતનાં મુંદર સાધનો સાથે કિલ્લેખથીઓ બાંધી એને રાત્રીઓ સુમે કદીન વિજય તરીકે કરી મૂક્યો છે. આ પર્વતમય વિભાગમાં વિમાનોથી રક્ષણને માટે સરસ બનાવસ્થાનો છે. બહારુપનો મોસલોવસ્કીના કિલ્લા જેવા કિલ્લા આધુનિક સાધનોથી પણ જલદીથી છતાપ તેમ નથી. રટોરનાની નીતિ બધું ભરખીમૂત કર્યું જવાની છે. એણે તે ગજબ કર્યો છે. અખરે કમ્લો ખચીને બનાવેલા આ પ્રદેશને ભરખીમૂત કરતાં એને બરાબર દ્રાક્ષ લાગે તેમ નથી. ફેલ્લે, નરેરા, તેમના ફ્યાઓ, વડાઓ, હસતાં ખેનચે, મોટા પ્રાસાદો અને કિલ્લાઓ પ્રાપ્તિએટ અને ગતપાઉરથી દર્તાન-નદનાં ધર્મ જતાં વાર લાગતી નથી.

જર્મનન્યુન

આરોગ્ય પદ્ધતિ છે. ૭ મોટાં વિમાનો બનાવવાનાં કારખાનાં, ફાક્ટોરિયા બનાવવાનાં કારખાનાં, ત્રણ રેલવેઓનાં જંકશન અને અનેક ઉલોગોનાં રથાન પદ્ધતિ એટલે રશિયનોને ભારે તકલીફ સસ્ત્રસામગ્રી મેળવતાં પડશે. કોલેસસ તરફ ધસતાં જર્મન સૈન્યોને રશિયા હજી અટકાવી શકેલું નથી. માર્શલ દીમોશ્કોના પ્રયત્નો હજી અકળ રહ્યા છે. રોસ્ટોવ ઉપર જર્મનોનાં આક્રમણ સમીપ આવ્યું છે. રોસ્ટોવ કોલેસસનું પ્રવેશદ્વાર છે. મોટી ડેન નદીના મુખ પાસે રોસ્ટોવનું ઔદ્યોગિક સહેર આવેલું છે. કોલેસસના તેલની મોટી પાર્શ્વ લાઇન આ સહેર પાસે પસાર થાય છે. પરંતુ શિયાળો ઉપર આવે છે. શિયાળાના બરફની કોલેસસમાં શરૂઆત થઈ છે. રોસ્ટોવ છત્તા પછી કોલેસસના બરફમાં પર્વતો ઉપર કૂચ કરવી એ લગભગ અશક્ય જ છે. હિંદુસ્તાને મોસ્કો અને લેનિનગ્રાદના બરફની ફિકર દરી નથી. પણ કોલેસસનો બરફ અને કડીન રસ્તા ઉપર શિયાળામાં જર્મન સૈન્યો ગળ્ય એ અતિ ફાલુ કામ છે. વિનાશવાદી જર્મનો કુદરતને પણ પાળી શકે છે. જતાં કોલેસસને શિયાળામાં ખાળવો એ સહેલી વાત નથી.

હિંદુસ્તાના આક્રમણ માટે બીજો માર્ગ

રોસ્ટોવ સુધી તો હિંદુસ્તાનાં સૈન્યો પહોંચ્યાં છે. લાંબી પૂર્વ તરફ કાશ્મીરન સમુદ્ર કાંઠા ઉપર આરોગ્યાના તરફ સૈન્યોની કૂચ શક્ય છે. આથી એ રશિયન તેલની બાકીની જો મોટી પાર્શ્વ લાઇનો આવે છે તે જીતવી શકશે. તે સિવાય રશિયાને અંગ્રેજો અને અમેરિકા તરફથી દરરોજ ત્રણથી પાંચ હજાર ટન માલની ઇશિનમાર્ગ મદદ મળે છે તે પણ અટકાવી શકાશે. કાશ્મીરનથી હા કાળા સમુદ્ર સુધીના બધા કિનારો પોતાને કબજે કર્યા પછી શિયાળો કાતરો હિંદુસ્તાને પોતાનાં સૈન્યોને કોલેસસ ઉપર છૂટાં મૂકી શકશે. પણ રોસ્ટોવ છત્તા પછી પણ ૩૦૦ માઈલની આરોગ્યાનાની કૂચ લાંબી મજલ ગણાય: જો કે હિંદુસ્તાનાં પાંચ ગાદીઓમાં બેકેલાં સૈન્યોને માટે બહુ લાંબું છેલું નથી. માર્શલ દીમોશ્કોને માટે હિંદુસ્તાનાં સૈન્યોને અટકાવવાનું કામ ભારે મુશ્કેલ છે. એક જ અગ્નિપ્રવામાં જર્મન સૈન્યો ખૂબ આમળા વધ્યાં છે. કોમિયામાં પણ રશિયનોની પીછેહઠ શરૂ થવાના બજાર જર્મન રેડિયો આવે છે.

અવિધ્ય

રશિયનો પરાજીત થયા છે પણ અવ્યવસ્થિત કે નાહિમેદ થયા નથી. મોટા ભોગો આપ્યા એમની શક્તિ અને ધીરજ છે. એટલે ત્યાં ૧૫ નવેમ્બર પછી કમ્પ્લે શિયાળો શરૂ થયે રશિયનોને હવાય સહેજ સહન મળે. પરંતુ વિશેષ રાહત મળે તેવું લાગતું નથી, કાશ્મીર જર્મન સૈન્યે બતાવ્યું છે કે તાપ, કાલ્દ, વરસાદ અને બરફ (એમનાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોના ઉપયોગથી) એમને અટકાવી શકતાં નથી. ઇશિન છતી લેવાના જર્મનોનાં દાડ છે. એને આજ સુધી કોઈ સૈન્યો અટકાવી શક્યાં નથી. હવે અવિધ્યમાં ફેડી શકે એવી પ્રજા નીકળે તો બહે. હિંદુ ઉપર હવાઈ આક્રમણ ઇશિન છતી લીધા પછી જ શક્ય બને. જો કે આજે તો જર્મન વિગ્લયાવા ખૂબ ત્વરિત દેખાય છે.

અનુસંધાન પૃ. ૧૬]

લેવા કેટલાક પ્રાધ્યાપકોએ દિલ્લિયાન સરકારી જેવટે કલકત્તાની એશિયાટિક સોસાયટી જેમાં જોગાવના મકાનમાં ૧૯૧૨ના નવેમ્બરના પહેલા અઠવાડિયામાં (તા. ૨-૧૧-૧૨) કેટલાક વૈજ્ઞાનિકોનું એક નાનકડું મંડળ મળ્યું. મરહૂમ સર હેનરી હેયર્સન પ્રમુખપદે, અગત્યનો કરાવ એ હતો કે “દર વર્ષે સરવાની વિજ્ઞાન પરિષદની વ્યવસ્થા કરવાનું” લેવા એશિયાટિક સોસાયટી આંદ્ર જોગાવને વિનિતિ કરવામાં આવે છે.” પણ આ દીવમાં પડ્યું. જેવટે, ૧૯૧૪ના જાન્યુઆરી માસમાં કલકત્તામાં મરહૂમ સર આર્થર મુકેરજીના પ્રમુખપણા નીચે પંદેલી બેઠક મળી. ત્રણ દિવસની એ બેઠક હતી અને મુકેરજી સંશોધન-નિબંધો અર્થાં માટે આપ્યા હતા. દિંદી વિજ્ઞાન પરિષદનો આરંભ આ રીતે

*

*

*

૧૯૪૨ના જાન્યુઆરીના પહેલા અઠવાડિયામાં દિંદી વિજ્ઞાન પરિષદની યોગજીવે બેઠક વડોદરામાં મળે છે. આ પ્રસંગ મુજબાતને માટે ખાસ મહત્વનો છે. મુંગઈ દે બાદ રાખતાં, મુંગઈ ઈસ્ટમાં અત્યાર મુધી બીજો ટાઈ થયેલો વિજ્ઞાન પરિષદની મળી નથી. સામાન્યતઃ વિદ્યાર્થીઓનાં કેન્દ્રસ્થળોમાં જ આ પરિષદ મળે છે. વડોદરા આ નેધિવાઓનું અપવાદ રૂપ બને છે. વડોદરા આ મોકુડું માન પ્રાંતે કરી શક્યું છે. વરા બીમંત ગોપકવાડ સરકારની વૈજ્ઞાનિક કેળવણીની યાગ્યતામાં મુંમસિદ્ધ નીતિને વાર મળી શકાય. વડોદરા કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. કુંવરજી ગો. નાયક અને તેમના કક્ષ વૈજ્ઞાનિકોએ આ પરિષદને સારી રીતે પાર ઉતારવાનું કાર્ય ઉત્સાહપૂર્વક માથે લીધું ડૉ. નાયક આ પરિષદની બેઠક વડોદરાના આંગણે આમંત્રવા ખૂબ ઉત્સુક હતા. જે જરૂરમન ફગીમૂત થઈ છે. વડોદરા વૈજ્ઞાનિક શિક્ષણ અને સંશોધનમાં આગળ વધે તે બેનો આ પુરાવો છે. આ પરિષદની બેઠક બી સપાછ જ્યુનિટી વિજ્ઞાન સંસ્થામાં જ આ રીતે સપાછવિજ્ઞાનસંસ્થાની સાધનસામગ્રી પરિષદની બેઠકમાં અગત્યનો હિસ્સો બ નછકના ભવિષ્યમાં વડોદરા યુનિવર્સિટીની સ્થાપનામાં આ પ્રારંભિક પગલું છે?

*

*

*

વડોદરાની બેઠકના પ્રમુખ : શ્રી. ડી. એન. વાડીયા

તેમનો પરિચય

વિધિનો એ સુભોગ છે કે મુજબાતમાં મળનારી આ વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખ હારાશાહ નોયરવાન વાડીયા (સામાન્ય યોગજીવમાં વિશેષ પરિચિત મિ. ડી. એન. વાડીયા એમ. એ., બી. એસ. સી., એફ. ઇ. એસ., એફ. આર. ઇ. એસ., એફ. આર. એ. એસ. એફ. એન. આર્ષ. આપણા મુજબાતના એક સપૂત છે, એટલું જ નહિ પણ વી કોલેજના એક વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થી હતા. જેમ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું પ્રમુખપદ એક રૂપ

મહામાન ગણાય છે, તેમ વૈજ્ઞાનિક જગતમાં હિંદી વિજ્ઞાન પરિપત્તુ અમુખપદ અત્યંત ગૌરવવર્તુ ગણાય છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનરૂપ તપસ્યાનું એ ક્ષણ છે. ખાસ નોંધપાત્ર સિદ્ધિઓ મેળવનાર વૈજ્ઞાનિકને આ માન પ્રાપ્ત કરવાનું હાથ સાંપડે છે. શ્રી. વાડીઆને આ મહામાનયી હિંદી વૈજ્ઞાનિકોએ સન્માન્યા છે એ મુંઝવેશતંત્ર વૈજ્ઞાનિકોને ગૌરવ ધરવા નેતું છે. આ માન શ્રી. વાડીઆના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની યશઃપ્રાપ્તિ છે.

શ્રી. દાસસાહ નેશરવાન વાડીઆનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૩ના એપ્રિલ ૨ માસમાં થયો હતો. તેમણે ઉચ્ચ કેળવણી વડોદરા કોલેજમાં લીધી હતી તેઓ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની વિજ્ઞાનના વિષયમાં બેચેરી પદવી ધરાવે છે. હિંદુસ્તાનના પહેલ કરનારા વૈજ્ઞાનિકોમાં એમનું સ્થાન છે. પોતે સ્વાધ્યયથી પોતાના વૈજ્ઞાનિક સંશોધનકાર્યમાં આગળ વેગેલા છે, અને ખતપૂર્વક સંશોધન ગરી રાખીને વૈજ્ઞાનિક જગતમાં નામના પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રી. વાડીઆને ખાસ વિષય ભૂસ્તરવિદ્યા (Geology) છે અને તે ૧૧ મુધી (૧૯:૭-૧૯૨૦) પોતે જન્મુ (કાશ્મીર)ની પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ કોલેજમાં ભૂસ્તરવિદ્યાના પ્રાધ્યાપક હતા અને પ્રિન્સિપાલની પદવી સુધી વધ્યા હતા.

જાત મહાપુદ્ મુધી ૧૯૨૧માં શ્રી. વાડીઆએ, તે વખતની પાર્કસરોવરી કારોબારીના સભ્ય સર ચોમસ હોલ્ડની, આગ્રહભરી વિનંતિને માન આપીને કોલેજનું પ્રયાત વાતાવરણ છોડ્યું અને હિંદી સરકારના ભૂસ્તરીય માપણીખાતામાં (Geological survey of India) સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે જોડાયા.

આથી આપણા દેશની ભૂસ્તરવિદ્યાના અભ્યાસને ઘણો ફાયદો થયો છે, કાશ્મીર, ખીમીટ અને હઝારાના પ્રદેશોમાં વામન્ય ખૂણે આવેલા હિમાલયના પ્રદેશોની ભૂસ્તરીય માપણી શ્રી. વાડીઆએ કરી છે, 'પૂર્વ' વિભાગનો સંખ્યાવેશ કરીને કાશ્મીરના પ્રદેશનો મોટો ભાગ, નીચા પરબતના પ્રદેશની, ભૂસ્તરવિદ્યા સંબંધી શ્રી. વાડીઆએ સચિત્તર સજ્ઞા-ધનો બહાર પાડેલા છે. પંજાબના પોટવારના સામટ પ્રદેશ અને મધ્ય હિમાલયના ખરક આગ્રહિત ઝંકર પ્રદેશ પર્યંત અત્યંત વિકટ કુમરાળ પ્રદેશનો લગભગ ૧૨૦૦૦ ચોરસ માઈલનો વિસ્તાર તેઓ પોતાની ભૂસ્તરીય અભ્યાસ માટે ફરી વળ્યા છે.

શ્રી. વાડીઆની આ સિદ્ધિઓ ઉપરાંત તેઓનું નામ *Geology of India* કરી તરીકે વંધારે પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રકારેનું એટલું સરસ છે કે તેની 'મંજુ' આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે અને ભૂસ્તરવિદ્યાના હિંદી વિદ્યાર્થીઓની ત્રણ પેઢી આ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરતી આવે છે. ગ્રોહકામના 'મેનુએલ'ની જગ્યા આ પુસ્તકે લઈ લીધી છે.

શ્રી. વાડીઆ જન્મુમાં હતા ત્યારે તેમને અત્યંત દુઃખદાયી આફતામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું. તેમનું એક જ બાળક મૃત્યુએ ઝંકી લીધું. શ્રીમતી વાડીઆ જેવાં દુઃખમાં ભાગ લેનાર સુશીલ પત્ની અચાનક કળેતા ભોગ મર્ધ પડ્યાં. આ આફતો તેમણે અત્યંત ધૈર્યપૂર્વક અને શાંતિથી સહન કરી છે. શ્રી. વાડીઆ સાદા, ખીલનસાર અને પરાપકારી

સ્વભાવના છે. તેઓ તેઓનાં સમાગમમાં આવે છે તેઓ સૌ તેમનાં સ્વભાવ માટે એકમત થાય છે.

હિંદના વૈજ્ઞાનિક જગતમાં જ નહિ પણ બહારના દેશોમાં પણ શ્રી. વાડીઆનું નામ મુખ્યસિદ્ધ છે. તેઓ અનેક વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓના સભ્ય છે. હિંદુસ્તાનની ભુદી ભુદી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થાઓમાં તેઓ અગ્રસ્થાને હોય છે. ૧૯૨૧ અને ૧૯૩૮માં હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદના અસ્તરવિધા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેઓ ચૂંટાયા હતા.

ઇ. સ. ૧૯૩૮માં શ્રી. વાડીઆ સરકારી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા, એ અત્યંત આનંદની વાત છે કે સિંઝોનની સરકારે તેમને પોતાના ઘાણમાં જસ્ટરશાસ્ત્રી તરીકે આવવા નિમંત્રણ મોકલ્યું. અત્યારે શ્રી. વાડીઆ સિંઝોન સરકારના ઔદ્યોગિક જસ્ટરશાસ્ત્રી (Mineralogist) તરીકે કામ કરે છે. તેમના કામમાં તેઓને ફોલ્ડ મેગે અને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને રાષ્ટ્રના હિતમાં આવજી ધણાવવા પ્રભુ તેમને દીર્ઘાયુ આપે એવી સૌ વૈજ્ઞાનિકોની પરમ શુભેચ્છા સાથે આ દૂંડી નોંધ પૂરી કરું છું.

Still o'er the earth hastes opportunity,
Seeking the hardy soul that seeks for her.

—James Russel Lowell

શ્રી. વાડીઆનાં વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનો

1. *Geology of India* (Macmillan) (1919, 1926, 1938)
2. *Syntaxis of N. W. Himalayas* (1931)
3. *Geology of Mangra Parbat and Gilgit Districts* (1932)
4. *Recent Ideas on Structure of Himalayas* (1933)

ઉપર દર્શાવેલ મુખ્ય પ્રકાશનો ઉપરાંત ખીન અનેક સંગ્રાહન-નિબંધો, લેખો, ભાષણો દર્શાવી.

પુરાતન હિંદની ઉદ્યાનકળા

લેખક : શ્રી. એલ. દેસાઈ
B. Ag., F. R. H. S. (London)
આર્ટિન મુપરિન્ટેન્ડન્ટ, ગેવર્મેન્ટ ઓફ ગ્રામ્મી.

હિંદની ઉદ્યાનકળાનો ઇતિહાસ વેદ અને પુરાણો જેટલો જ જૂનો છે. પણ કોળના વહેણમાં આપણાં અનેક ઉપયોગી શાસ્ત્રોની સાથે જૂની આગવિદ્યા પણ ધૂળી મઈ હને તો એના ઉલ્લેખો દ્રેદાલ્પવાયા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી અને કાઠકિવાર બહુ જૂના સ્થાપત્યકળાના નેમૂનાઓમાંથી જ શોધવાના રહ્યા. કેટલીકવાર તો રામાયણ કે મહાભારત અથવા અર્થશાસ્ત્ર કે શુક્રનીતિમાંનાં લખાણો ઉપરથી એ કળા ક્ષી હશે તેની માન લેવાના જ કરવા રહી.

હિંદમાં ઉદ્યાનકળાનો ઉદય ક્યારે થયો તેનો એક નિશ્ચિત કાળ બાંધી શકાય એમ નથી. મત્સ્યપુરાણ, વરાહપુરાણ, શકપુરાણ કે અગ્નિપુરાણમાં આડે ફળાવ મારે ઉલ્લેખનાર માણસને ઇસ્ત્રી ત્રીસ હજાર વર્ષ સુધી સ્વર્ગમાં રહેવાનું સુખ મળે છે, અને એક ઉપયોગી આડે કાંપનારે માટે શૈરવ નર્કમાં પણ સ્થાન નથી, એવું એવું તો ઘણું લખ્યું છે. આ પુરાણો વાંચી આપણે ઠંટાળી જઈએ ત્યાં સુધી સ્વર્ગમાં રહેવું પડે એ બીકે કદાચ આડે શાપતાં હોય એ તો પણ ન શાપીએ, પણ હજારો વર્ષ પહેલાં એ વૃક્ષ સંવર્ધનનો મહિમા મણી હવો તે વિશે એ મત નથી જ.

અત્યુક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ કે પ્રસંગના સમય નક્કી કરવાની ઇતિહાસ લખનારાઓની ઉદ્દેશ્યમાંથી ભંગવાન ગૌતમબુદ્ધની જન્મતિથિ કૃષ્ણવાદીના અભ્યાસોને ધણી માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૬૩માં સિદ્ધાર્થનો જન્મ થયો ત્યારથી માંડીને તે બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા પછીનો પ્રભુ અધી ઇતિહાસ તે જમાનાનો ઉદ્યાનો, વિહારો અને ઉપવનોની સાથે ઘણો સંકળાયેલો છે. બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવનારાઓએ એ ધર્મને સહજ માંખડી કમળ સાથે સરખાવ્યો. કમળની પાંખડીઓ એક મૂળમાંથી ફૂટી બધી દિશાઓમાં પ્રસારે તેમ બુદ્ધનાં વચનો આખા સંસારમાં ફેલાય, એવી તેમણે મહેનજા રાખી અને, તેમાં કેટલેક અંશે સફળ પણ થયા. સંસ્કૃત કવિઓની નાવિકાએને વિરહાવરયામાં શાન્તિ આપનાર કમળને આપણે અહીં એક મહાન ધર્મના પ્રતીકરૂપે અને બગીચામાંની નાની મોટી તળાવડીઓના મુખ્ય અંગ તરીકે જોઈએ છીએ.

પાણી ભાપમાં લખાયેલા ‘મહાવંશ’ નામના ગ્રંથમાં બુદ્ધના નિર્વાણ પછી આશરે બસો વર્ષ સિંહલદીપ સિલોનમાં બુદ્ધધર્મ કેવી રીતે ફેલાયો અને તે વખતે કેવા સુંદર, મહાન બાગબગીચાઓ બુદ્ધ ધર્મના ઉપાસક લખપતિઓએ બીધે ધર્મગુરુઓને બેઠ આપી લીધા તેનાં વર્ણનોનો ટોટા નથી. એ જ મહાવંશમાં, ઈસુ ખ્રિસ્ત પહેલાં બસો વર્ષ ઉપર સિલોનમાં રાજકર્તા દત્ત યાગ્નિની, રાજ્યને ભગવાન બુદ્ધ જે વૃક્ષ તરીકે નિર્વાણ પામ્યા તેને મળતું સોના, રૂપા અને માણિક-પરવાણાંનું ઝાડ તૈયાર કરાવી ક્રાણુવેલી નામની જગ્યામાં મુકાવ્યું, એમ લખ્યું છે. એટલે શોખને ખાતર નહિ તો ધર્મને માટે

પણ લોકો કૃત્રિમ જાડો વગેરે તે વખતે, પણ સ્નાવતઃ એમ મોંનીએ તો ખોટું નહિ. આ ઋણવેશીનાં ખડિયેશમાં થયેલાં ખોટાંસમોં જૂનો વખતનાં યૌધિ ઉવાનેમાં પાણીનાં મોટાં તળાવો, સ્ત્રોતાગારો, જાડોને પાણી પાવાની નહેર વગેરેની ગોઠવણ ઘણી સગવડવાળી હતી, એમ જણાય છે. એ જ મહાવંશમાં રાજ્ય પરાક્રમે એક આગ તૈયાર કરાવ્યો હતો તેનું વર્ણન આવે છે. તે આપણે જોઈએ:—

“નન્દનને નામે જોળખાતા એ ઉવાનેમાં ચમેલીની વેલ તેમાં આવેલાં મોટાં વૃક્ષોને વિંટળાઈ વળતી. મધમાખનાં રોળેટોળાં સુગંધિત પુષ્પોની પરગ લેવા માટે બાગમાં જતરી આવતાં. એ વારીમાં ફળનાં જાડો પણ હતાં, અને તેમાં ફેટલાંક તો દેશપરદેશથી મંગાવવામાં આવ્યાં હતાં. કમળ અને ચોપણીથી ભરેલી ઘણી તળાવડીના રમ્ય કિનારા ઉપર સારસનો ચિત્કાર અવારનવાર સંભળાતો!” આવા, યગીચાઓ અને વિહારો ગામથી બહુ આધે નહિ તેમ જ બહુ પાસે નહિ; ઝવેસદારેની સગવડવાળા; ત્યાં જનારાં. લોકો સહેલાઈથી પહોંચી શકે એવા; પાણી અને છાયાની સરસ યોજનાવાળા; દિવસના બહુ ગરબડ ન થાય તેવા અને રાત્રે પરંપ શાન્તિ મળે એવા હોવા જોઈએ એમ, તે વેળાના ધર્મમંથો સૂચવતા.

જગમાં પણ ફેટલાંક પુરાણાં મદિરાની દિવાલો ઉપર ઋષિમુનિઓને તપસ્યા કરતાં ચીતરવામાં આવ્યા છે. તેમાં જાડો, પશુ, પક્ષી અને માછલીઓ પણ દોરી છે. આ જાડોની ફરતે પાણી પાવા માટે, આપણે જોડે તળપડી બાધામાં ખામણું ફેલીએ, તે પણ બતાવવાનું ચિત્રકાર જુઓ નથી. જુદા ધર્મના ચૂસ્ત અનુયાયી અસોહના શિક્ષાલેખોમાં પણ જીવંત સાથે જુદાંવર્ધનને મદિમા રમ્ભે રમ્ભે આલેખાયેલો જોવાય છે. આ બધું તે વખતમાં પણ ઉવાનેકળા જીવતી જગતી હતી એમ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે.

જગા સુધી જ આપણે જુદા ધર્મને પગલે અનુસરી કરિ કલિદાસ અને ભાસ, શ્રાદ્ધ અને બાણની રસિક ભૂમિમાં પાછા વળીએ, ને તે સંમયમાં નિષ્પરેલા સાદિત્ય-કાળમાં મળી આવતા બામખગીચાઓના અવશેષો ઉપર નજર નાંખીએ.

જૂના વખતમાં લખાયેલાં સંસ્કૃત નાટકો અને કાવ્યોનો સંગ્રહ બહુ વિશાળ છે, એટલે તે બધાને હોળવવા કરતાં આપણે અમુક જ વિખ્યાત કવિઓનાં લખાણો ઉપર દષ્ટિપાત કરીએ.

મહાકવિ કલિદાસના કાળ વિષે એકમત નથી. પરંતુ પાંચ છંદોની પહેલાં રાજ્ય વિક્રમદિત્યના સમયમાં એણે પોતાનાં નાટકો લખવાનું ઘણાખરા માને છે. તેમજ વરજીવ અને હેમચન્દ્રો એ સમકાલીન મહાકવિ.

કલિદાસે રચેલાં ‘અભિજ્ઞાન શાકુંતલ’ માં શકુન્તામાં જ તયોવનમાં ઋષિદંવકાઓ પણ લઈને નાનાં જાડોને પાણી પાની આપણે જોઈએ છીએ. આમજ આલતાં દુષ્યંત રાજા અને શકુન્તાના વચ્ચેના પ્રેમપ્રસંગો માટે, નાવક નાવિકાનો વિરહાવસ્થાની અસ્વસ્થ મનોદશાની શાન્તિ માટે, કવિ કલિદાસે પુષ્પચાટિકા, શીતમૃદ કે દોઈ નાનગીયાં ઉવાનેનો જ આશરો લીધો છે.

આ ઉપવનમાં બનાવેલાં જળાશયોમાંનાં કમળપુદો તથા કમળપત્રો કે મણિકીલા પદ્મ જેવાં આસનોએ, વનવતા કે માધવિલતા જેવી ઠંડક આપનારી વેલીઓએ, એ રસિક યુગવનાં જીવનમાં કંઈ જોઈએ લાગ નથી જમન્યો. આ નાના મોટા બાગ માટે સંભાળ રાખનાર સ્ત્રી કે પુરુષ પણ નીમવામાં આવતા. એ જ કવિના ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં તેમ જ બીજે કેટલેક દેશોએ, અશોકના ઝાડને ફૂલ આણવા માટે નવોદા સ્ત્રીઓ પાસે હોલક દિવા કરાવાતી તે અમુક જ્વલતું ખાતર આપવાની રીત પણ હોય એમ અનુમાન થાય છે.

પુરાતન કાળમાં પણ બાગબગીચાઓમાં દિવ્યકાઓ નખાતા, પથ્થરનાં અને લાકડાંનાં આસનો—ખાંડકાઓ પણ લોકોને ખેસવા માટે મુકાતા; ઝાડની હારની હાર રસ્તાની બને બાજુએ રેપાતી અને તેને પાણી પાવા માટે ઘણી જગદેશ્વર ઉઠાવાતી. કાલિદાસે મેઘદૂતમાં ઉદયી સાપિત ઘણેક વક્ત્રના ઘરનું અને ત્યાં બનાવેલા બાગનું વર્ણન પણ કેટલાં સરસ કર્યું છે ?

કાલિદાસ પદ્યો ઉત્તરમાં ભાસે લગભગ એ જ આરસામાં અથવા તેા ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા અથવા બીજા સદ્કામાં લખેલા ગ્રંથો ‘સ્વપ્રવાસવદતા’ ને ‘પ્રતિમા નાટક’ તેમ જ દક્ષિણમાં થઈકે લખેલું ‘મૃચ્છકટિકમ્’ તપાસીએ.

સ્વપ્રવાસવદતામાં, બાગબગીચાઓમાં મૂકેલાં આસનોને તે જગ્યાનામાં જુદાં જુદાં નામ આપવાનો રિવાજ હોય એમ કેટલાંક વાક્યો ઉપરથી જણાય છે. એ સિવાય ‘સમુદ્ર-મંથનમ્’ એટલે દરિયાકિનારા જેવાં ઠંડક આપનારાં સ્થળો અને તેમાં મૂકેલાં જલપત્રો —આપણા આધુનિક ફવારાઓના વડવાંઓ—નું મુદર વર્ણન એ પુસ્તકમાં આપણને વાંચવા મળે છે.

થરકનું ‘મૃચ્છકટિકમ્’ જૂનાં સંસ્કૃત નાટકોમાં નથી જ ભાત પાડતું હોઈ તે વખતના ઉદ્યોનો વિશે પણ આપણને કંઈકે નથી જ માહિતી મળે છે. આ નાટકની વસ્તુનું મૂળ બીજાં નાટકોની જેમ કોઈ રાજા કે રાણો નથી. ગણિકા વસન્તસેનાના ચારદત્ત નામના પેપારી માટેના પ્રેમની આસપાસ એની વસ્તુચંપણી થાય છે, તે વખતે પણ દેવાલયો અને મહેલોના બગીચાઓ, સંધારણુ માણસોના ઘરની આસપાસની મૃદઉદ્યાન જેવી વાંટિકાઓ, ઉપરાંત સહેરની ગળા માટે પણ બાગો હતા. એના મનના માનેલ ચારદત્તને મળવા, વસન્તસેના પણ અત્યારના હૈંગામ ગાર્ડન કે વિક્ટોરિયા બાગ જેવાં જામ બહાર આવેલાં પુષ્પ કુરંડકમાં જતી આપણે જોઈએ છીએ. વધુમાં, બગીચાઓમાં ફવારા અને આસનો, દરવાજા અને વાડો, તથા કમળતળાવડી ઉપરાંત ફૂલ અને તેની ઉપર ફેટ પણ મૂકતા. મૃચ્છકટિકના મુખ્ય પાત્ર ચારદત્તને પણ નસીબની ચક્રતી-પક્તી વર્ણવવા માટે કુપ્યાંત ઘટિકા-રેટના ધરીઆંત્રી ચક્ર-જીતરની જ ઉપમા આપવી પડી. વળી પુષ્પ-કલાની જાણનાર વસન્તસેનાએ તો પોતાનાં ઘરની વાડીમાં પારેવાંના બનાવટી માખા સાથે સાથે કામરેવનું મંદિર પણ રચાવ્યું હતું.

રાજા થરક પદ્યોને આસરે પાંચસો વર્ષનો ગાળો જોખળી આપણે શ્રીકૃષ્ણ, આણુ અને ભદ્રમતિનાં લખેલાં કાળો, નાટકો કે ગ્રંથો તપાસીએ, તો તેમાં એ સમય દરમ્યાન ફૂલવાડી રોપવાની કળાનો કળો વિકાસ થયેલો નજરે ચડે છે. શ્રીકૃષ્ણદેવના ‘પ્રિયદર્શિકા’

અને 'નાગાનંદ'માં સરકૃત સાહિત્યમાં હમેશાં આલેખાતાં, બીજા આગેતાં વર્ણનો ઉપરાંત મન્મથોદ્યાન કે કુસુમકરોદ્યાન જેવા ખાસ આગેતાં પણ નિર્દેશ થયો છે. વળી જો જમાનામાં કેળનાં અને ચંદનનાં લતાગૃહો પણ પ્રમાણમાં વધ્યાં હોય તેમ જણાય છે. કુવારા-જલ-પંત્રમાંથી ઝરમર ઝરમર વહેતાં પાણીના અવાજે હર્ષદેવે મોઢલા પણ નચાવ્યા છે. અને નાની નહેરોમાંથી પાણી સાથે ફૂલની રમ્યછો પણ વહી વહોતે ઝાડની ફરતે ક્યારામાં એકઠી થતી દેખાય છે. વધુમાં, કુદરતી વન અને માણસે બનાવેલાં નંદન વચ્ચેનો તફાવત હર્ષના 'નાગાનંદ'માં આપણે સારી રીતે જોઈ શકીએ છીએ.

આગળ આવતાં સરકૃત સાહિત્યના મહારથી બાણની 'કાદંબરી'માં આપણને તે જમાનાના ઉદ્યાન-સૌન્દર્યનો મહિમા એટલો વાંચવાને મળે છે તેટલો બીજાં કાંઈ પુસ્તકમાં મળતો નથી. ઈ સના છઠ્ઠા સૈકાના અંતથી તે સાતમા સૈકાના મધ્યકાળ સુધી બાણ જીવ્યાનું મનાય છે. કાદંબરીમાં આવતાં ઉપવનો અને પુષ્પવાટિકાનાં સેંકડો રમ્ય વર્ણનો માંથી એકાદની પણ પૂરી સમાલોચના કરવા એટલો સમય આપણી પાસે નથી. એટલે ઉલ્લેખિની નગરી તથા તેનાં શાખાનગરો — વિલેપારલે કે શાન્તાકુમ જેવાં પરં; ધારાગૃહો, તમાલના છાયાવાળા રસ્તાઓ, કૃત્રિમ કમળદળો અને બનાવટી મોર ને કીડાપર્વતોનાં ફક્ત નામે જ ગણાવી ચંદ્રાપીડની દષ્ટિએ જોયેલાં લીમશુદમાં ડોકિયું કરીએ તો, તેમાં 'વહેતી, ચંદન રસથી ભરેલી ગૃહનદિકાઓ — નહેરો, ગ્રતાં કમળનાં ફૂલપાંદડાંથી ઢંકાયેલી તેની ફર્શ', ને રક્તવર્ણ નિમ્બલનાં ઝાડોની ઠંડી છાયા, બનાવટી મોર, બનાવટી હાથી વગેરે અનેક મનોરંજન કરનારી ચીજો આપણી નજરે પડે. કાદંબરીના કાળમાં ખેતરની કે બાગેની ફરતે ઘાડો કરતા અને ફૂલવેલીઓ ચઢાવવા માટે લોખંડની કમાતો પણ પ્રચલિત થઈ ગયાનાં ઉદાહરણો ધણાં મળી આવે છે.

બાણે નીપજવેલાં સાહિત્યનો ફાલ એટલો વિપુલ અને રસિક છે કે બાણ પછી પણ ૭૪૧ થી ૧૧૫૦ ઇસ્વી સુધીમાં લખાયેલાં સાહિત્યમાં એના વિશે કાંઈક ને કાંઈક વાંચવાનું મળે છે. છેવટે ઉદ્યાનકળાના આ વનોવણાં પછી આશરે ૧૧મા સૈકામાં દક્ષિણ હિંદમાં થઈ ગયેલા આનુકૂળ રાજા સોમદેવની 'અભિલાષીતાય' ચિંતામણી' કે ૧૩મા સૈકામાં ઉત્તરમાં રાજકર્તા હમીર રાજાના વખતમાં લખાયેલ સારંગધરની 'સારંગધર પદતિ' આપણે જોઈએ. સોમદેવના પુસ્તકમાં બગીચાના હુતર ઉપરાંત ધણા વિષયો ચર્ચાયા છે, તેમ સારંગધર પણ આયુર્વેદ, અર્ધશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વગેરે વગેરે અનેક શાસ્ત્રો ઉપર ધણું લખ્યું છે, તેમાં 'વૃક્ષાયુર્વેદ'નો પણ સમાવેશ થાય છે.

અંતમાં, એટલું તો નક્કી થાય છે કે સારંગધરના વખતમાં એટલે કે ૧૩મા સૈકામાં પણ બાગ બનાવવાના હુતરનો ઘણો વિકાસ થઈ ગયો હતો. પણ અત્યારે તો આપણા દેશમાં સમપના ધસારાથી બચેલી ફૂલવાડીના અવંત નમૂનાઓ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. એટલે ઉદ્યાનકળાના અભ્યાસીએ તો પુસ્તકોમાં આવતાં પ્રાણુ વિનાનાં બોખાં ઉપરથી જ પુરાણ કાળના બાગબગીચાઓની પુનરુત્થાપ કરવી પડી.*

મધુકર:—લેખક: શ્રી. વિનોબા ભાવે. પ્રકાશક: નવજીવન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
મુદ્ર: બે રૂપિયા.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ પ્રથમ સત્યાગ્રહી તરીકે શ્રી વિનોબાને પસંદ કર્યા અને એથી શ્રી વિનોબાનું નામ આખા રાષ્ટ્રમાં જાણીતું થયું. પણ એથી અસાધારણ પ્રસિદ્ધિ મળવા છતાં તેથી જળકમળવદ્ અલિપ્ત રહી મૂંગા મૂંગા પોતાને રસ્તે કામ કર્યા કરે એવા શ્રી વિનોબા છે. આ પુસ્તકની ટૂંકી એવી પ્રસ્તાવનામાં શ્રી મહાદેવ દેસાઈએ તેમના સ્વભાવની વિશેષતાઓનો નિર્દેશ કરતાં કહ્યું છે કે 'તેઓ નૈષ્ઠિક પ્રત્યક્ષારી છે; એવા નૈષ્ઠિક પ્રત્યક્ષારી કદાચ બીજા પાસે હશે. તેઓ પ્રખર વિદ્વાન છે; એવા પ્રખર વિદ્વાન બીજા પાસે છે. તેઓ સાદાઈને વર્ષા છે; એમનાથી પણ વધારે સાદાઈથી રહેનારા ગાંધીજીના અનુયાયીઓમાં કેટલાક છે. તેઓ રચનાત્મક કાર્યના પુરસ્કર્તા અને રાતદિવસ એમાં જ મંડયા રહેનારા છે; એવા પણ ગાંધીજીને અનુસરનારાઓમાં કેટલાક છે. એમના જેવી તેજસ્વી સુદ્ધિશક્તિવાળા પણ કેટલાક છે. પણ એમનામાં કેટલીક એવી વસ્તુઓ છે જે બીજા કોઈમાં નથી. કોઈ નિશ્ચય કર્યો, કોઈ સિદ્ધાંત ગ્રહણ કર્યો, તો તે જ ક્ષણથી તેનો અમલ કરવો એ એમનો પ્રથમ પંક્તિનો શુભ છે. એમનો બીજો શુભ નિર્ણય વિકાસશીલતા છે. આપણામાં ભાગ્યે જ કોઈ એવો હશે જે કદી શકે કે હું પ્રતિક્ષણ વિકાસ કરી રહ્યો છું. ગાંધીજી સિવાય બીજા કોઈમાં મેં એ શુભ જોયો હોય તો તે વિનોબામાં જોયો છે. આવા શુભોને લીધે જદ વરસની હિંમરે તેમણે અરબી જેવી અધરી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો, કુરાને શરીફ પઢવા માંડ્યું અને તેના લગભગ હાર્દિક થઈ ગયા. જાણુના ઘણા મોટા અનુયાયીઓ એવા છે કે એમનો જનતા પર બહુ પ્રભાવ પડે છે; પણ જાણુના કોઈ જ અનુયાયીઓ, વિનોબાએ જેટલા સત્ય-અહિંસાના પૂજારી અને કાર્યરત સાચા સેવક તૈયાર કર્યા છે, એટલા કર્યા હશે. 'યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્' એ અર્થમાં વિનોબા સાચા યોગી છે. એમના વિચાર, વાણી અને આચારમાં જેવો એકરણ છે એવો એકરણ બહુ ઓછા કાર્યકર્તાઓમાં હશે.'

આવા એક આત્મનિષ્ઠ રાષ્ટ્રસેવકના રૂપ લેખેલો આ સંગ્રહ છે. અને એ જીવનના અનુભવથી લખાએલા હોવાથી તેમાં વિચારોની રસ્ટિક જેવી નિર્મલતા દેખાય છે. સેવા, આચાર, શ્રમદેવની ઉપાસના, શિક્ષણ, હિન્દુમુસ્લીમ એકત્વ, ધર્મ, સાક્ષરતા, આશ્રમસેવા વગેરે અનેકનેક વિષયો તેમણે હાથ ધર્યા છે અને દરેકમાં એમની વિશદ વિચારસરણીનો પ્રભાવ અમકથા વગર રહેતો નથી. અને તેથી તુકારામ, રામદાસ, જ્ઞાનદેવ વગેરે સતોનાં પાક્યો, રામાયણ-મહાભારત આદિ ગ્રંથોમાંથી અવતરણો, ગીતાના શ્લોકો, ઉપનિષદના મંત્રો, સરસ મરાઠી કહેવતો, જૂના ધર્મગ્રંથોમાંથી રસમય પ્રસંગો વગેરે તેમના લેખોમાં

અવારનવાર આવ્યા કરે છે. તેઓ રેડિયો, કોંત્રણ, ખાદી કે તકલી જેવા વિષયો વિશે પણ તેઓ ઘણું ઘણું નવીન કહી શકે છે, નહું જ દૃષ્ટિબિન્દુ આકર્ષક હતાં સચોટ દલીલોથી રજુ કરી શકે છે. 'સ્વતંત્રતાની પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ', 'શ્રેમજીવિકા', 'અવહારમાં જીવન-વેતન', 'જીવન અને શિક્ષણ', 'માત્ર શિક્ષણ', 'રેડિયાના સહચારી ભાવ', 'તરણોપાવ શો?' વગેરે લેખોમાં રાષ્ટ્રજીવનને સ્પર્શતા વિવિધ પ્રશ્નોની એવી ખૂબીથી લેખકે ચર્ચા કરી છે કે એથી વાચકને નવી દૃષ્ટિ મળે છે, અસ્પષ્ટ વિચારોનું કુમ્મસ ઊડી જાય છે. અને લેખકની શૈલીમાં જે મિતભાષિતા, માર્મિક વિનોદ કરતા જવાની ટેવ, સરસતા માટેનો આગ્રહ ઈત્યાદિ ગુણો છે તેને લીધે સાડાચારસો પાનાંનો આ ચિંતનાત્મક ગ્રંથ જરા પણ યાક્યા વગર વાંચી શકાય છે. શ્રી વિનોદાના લખાણમાં એવી તાઝગી છે કે વાચકો તેથી વિચાર કરવા પ્રેરાય છે.

ખાપુઃ—લેખક શ્રી ધનસ્યામદાસ ગિરલા. પ્રકાશક : નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ.
મુદ્રણ બાર આના.

શ્રી ધનસ્યામદાસ ગિરલાએ બે વરસ પહેલાં 'ચાર' નામનું હિન્દીમાં ગાંધીજી વિશે પુસ્તક લખ્યું હતું તેનો આ ગુજરાતી અનુવાદ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી બહાર પડ્યો છે. આપણો દેશ ગિરલાજીને મોટા ધનપતિ તરીકે ઓળખે છે પણ તેઓ એક સમર્થ લેખક પણ છે તેનો ખ્યાલ તો તેમનાં પુસ્તકો 'ચાર', 'જાયરી કે હુલ્લ પન્ને', 'ચિત્તરે વિચાર' એ વાંચ્યા પછી જ આવે.

ગાંધીજી સાથેનાં છેલ્લાં પચીસેક વર્ષોના નિકટના સંસર્ગને લીધે લેખક ગાંધીજીના જીવનનાં વિધિવિધ પાસાંઓ ઝીણવટથી જોઈ શક્યા છે. આ પુસ્તક તેમના જનમત અભ્યાસ, અનુભવ અને નિરીક્ષણનું સુંદર ફળ છે. ગાંધીજીના સમૃદ્ધ જીવનમાંથી કેટલાક પ્રસંગો તેમણે અહીં ચર્ચા કર્યા છે. ગાંધીજીની અહિંસા, તેમની ઉદ્યમશક્તિ, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માટેના તેમના પ્રયત્નો, તેમની નિર્ણયશક્તિ, જોરાકના પ્રયોગો, સત્યાગ્રહની સાત્ત્વીયતા, પ્રતિજ્ઞાપાત્રનમાં દૃઢતા, તેમની ક્ષમાશીલતા વગેરે અનેક વિષયોની તેમના જીવનના મુશ્કેલ પ્રસંગો હાઈ અહીં તકરરપણી જણાવટ કરી છે. ગાંધીજીના સ્વભાવ વિશે જાગૃત અનુભવો લેખકે સ્પષ્ટ રીતે રજુ કર્યા છે, તેમની દિનચર્યા અને રોજગીરી ટેવોનો પણ છેલ્લાં પ્રકરણમાં સરસ ખ્યાલ આપ્યો છે. ગાંધીજીની રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રવૃત્તિઓ પાછળ રહેલા પ્રખંડ ચારિત્ર્યબળને અને તેમની ઉદાત્ત માનવતાને સમજવામાં આ પુસ્તક ખૂબ મદદરૂપ થાય તેમ છે.

લેખકની સરસ અને વેધક શૈલી તેમના વિચારની વિશદતાના પુરાવારૂપ છે. ગીતાના શ્લોકો કે જૂનાં હિન્દી કવિઓની પદ્યોનો યાદ કરતા કરતા તેઓ ગાંધીજીના જીવનની સમીક્ષા કરે છે. સાથે સાથે આખા દેશ કે પ્રસન્ન દાસની ઝલક પણ આપી જાય છે. શ્રી મહાદેવભાઈએ સરસ આદિત્યન લખીને ગિરલાજીની લેખનશૈલીનો પરિચય કરાવ્યો છે. અગિયાર સુંદર ચિત્રોથી આ નાનાં પુસ્તકને સુશોભિત કરવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે એ ગુજરાતમાં ઘેર ઘેર પહોંચી જશે.

વિવાહિતા:—અનુવાદકર્તા: શ્રી રમણલાલ સોની. પ્રકાશક: એન. એમ. કમ્પની કંપની, મુંબઈ. ૫૪ સપ્તા ૨૪૪. મૂલ્ય : ત્રણ રૂપિયા.

શ્રી જતીન્દ્રમોહન બાગચીની જંગળી નવલકથાને શ્રી રમણલાલ સોનીએ આ અનુવાદ કયો છે. વાર્તા સરલ છે. પણ નદીના જાડામાં વઢાણુ લક્ષ્મી જતાં લલિતયાત્રીનું કુટુંબ મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે. તેમની પત્ની હિમાતારા, પુત્રી મલ્લિકા વગેરે સહુ એક અભય નામના ઉત્સાહી અને સેવાભાવી યુવકની મદદથી ખાવાનું પામે છે. પછી અભયને એ કુટુંબ સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ જામે છે. મલ્લિકા અભયને ચાહવા લાગે છે. પણ જગદીશ નામના યુવક સાથે તેનું વેવિશાળ નક્કી થયું હતું. કન્યાસહજ લજ્જાને લીધે મલ્લિકા એ વાત પોતાની વિધવા બહેન વિધુ સિવાય કોઈને કહી શકતી નથી. તેમાં જ ત્યારે અભય જ્યાં સેવાપરાયણ યુવકની જગદીશ ઈર્ષ્યાને લીધે નિન્દા કરે છે ત્યારે મલ્લિકા નિશ્ચય કરે છે કે તે જગદીશને નહિ જ પરજો.

પણ પછી જંગળી વાર્તાઓમાં હોય છે એવો લાગણીઓની રમતો આવે છે. અભય મામડામાં રહી જાય છે. મલ્લિકાના લગ્નનો દિવસ આવે છે. લેખકને એમાંથી રમતો કાઢવાનો જ હતો. તેથી મલ્લિકા માંદી પડે છે. અભયની માતા મૃત્યુ પામે છે અને મલ્લિકા પણ અંતિમ મિત્રન પછી મૃત્યુ પામે છે. અભયને માટે વિધવા વિધુ એક માત્ર આશ્રયરૂપ બને છે. આટલી વાત કહેવામાં વિસ્તાર જરૂર થયો છે. આખી નવલમાં પહેલેથી ઉભે સુધી ભોજનની જ વાતો આવ્યા કરે છે. આ વાર્તા પરથી તો વાચક એમ જ ખ્યાલ જાણે કે જંગળીના લેખકને જમવા અને જમાડવા સિવાય ખીલું કામ જ નહિ હોય ! પાત્રો એક બીજાને ભાત, ખીચડી, પૂરી, માછલી અને છેવટે માંદગી આવી હોય તો આ કે કોઈ કંઈ ને કંઈ ભેવાનો આગ્રહ કર્યા જ કરે છે. તેમાં જ આ વાર્તાના નાયક તો પાક-શાભમાં પૂરા નિષ્ક્રાંત છે, અને પ્રવાસમાં માત્ર પોતાને માટે નહિ પણ અનેક મુશ્કાલોને માટે તે રસોઈનો સામાન અને કાઠિયાં બાજકો માટે દૂધ પણ સાથે રાખીને ફરે છે !

વાર્તા ત્યારે શ્રી જતીન્દ્રમોહન બાગચીની લખેલી છે ત્યારે પ્રકાશકને એટલું પૂછવાનું રહે છે કે ભલે તે શરદ્યાત્રીએ સંપાદિત કરી, પણ પુસ્તક પર નામ તો લેખકનું જ હોતું જોઈએ ને ? ‘શરદ્યાંત્ર રહોપાધ્યાય સંપાદિત’ એમ મોટા અક્ષરે જાખ્યા છે તો એ વાંચી કોઈ અનખિત ગ્રાહક શૂલ ખાય તેવો સંભવ નથી ?

મમતા:—અનુવાદક : શ્રી મદુલ. પ્રકાશક : નવયુગ પુસ્તક જાંડાર, રાજકોટ. મૂલ્ય બે રૂપિયા.

સ્વ. શરદ્યાત્રીની એક વાર્તા ‘ચાંદમુખ’નો હજી સુધી શુજરાતી અનુવાદ થયો ન હતો. જંગળીમાં પણ અત્યારે તો દુષપાથ એવી એ રૂતિ શ્રી મદુલે શુજરાતીમાં ઉતારી છે. ‘ચાંદમુખ’ એટલે ‘ચંદ્રવદન’. શ્રીકૃષ્ણને માટે જંગળમાં વપરાતો એ શબ્દ શુજરાતને માટે ખુબ સ્થાનાવિત ન લાગવાથી અનુવાદકર્તાએ વાર્તાનું નામ ‘મમતા’ રાખ્યું છે અને વાર્તાનું વસ્તુ જોતાં એ નામમાં ઔચિત્ય પણ છે એમ જરૂર કહી શકાય.

વૃદ્ધ અને કુટુંબરહિત હરદયાળ વૃંદાવન જતો હોય છે ત્યાં રસ્તામાંથી તેને એક અનાય આગ્રહ વૃંદાવન મળી જાય છે. પછી હરદયાળનો એનામાં જીવ બધાય છે. વૃંદાવન મોટો થાય છે. હરદયાળને એવા કાંડ છે કે વૃંદાવન મોટો થતાં એક રાત સહનશીલ કન્યા પુંડી જોડે તેના લગ્ન થશે. પણ વૃંદાવન શહેરમાં ભણવા જાય છે. ત્યાં તે એક શ્રીમંતની પુત્રી આલાને અકસ્માતમાંથી બચાવે છે. આલા તેના તરફ આકર્ષાય છે. એ રીતે બોળી શ્રદ્ધાળુ પુંડી અને અચ્ચ સ્નેહાળ આલા એ બે વચ્ચે કાની પસંદગી કરવી તેમાં વૃંદાવન મંજાય છે.

એ પ્રણયત્રિકાણુ દરતાં પણ વૃદ્ધ હરદયાળનું પાત્ર વાર્તાનું વધારે જીવંત આકર્ષણ છે. પુત્ર પર ગુસ્સે થયા કરતો, જતાં તેને જાનામાતા પૈસા મોકલતો આ સ્નેહાળ વૃદ્ધ સર્જની શકાનુભૂતિ છતી લે છે. અંતે વૃંદાવનની બેદરકારી સહન ન થતાં સંસારની માયા મમતા ભૂલી જવા તે ફરી વૃંદાવન જાય છે પણ ત્યાં એ કૃષ્ણને પ્રદેશે પોતાના પાત્રિત-પુત્રનું મુખ જ તે ઝાંખ્યા કરે છે. અખૂટ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસથી પુંડી વૃંદાવનને પાછો મેળવી લે છે. કશા જ વાંક વગર પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવી બેસતો આલા વાર્તામાં કરુણાની ધેરી છાયા મૂકી જાય છે.

અનુવાદની ભાષા શુદ્ધ અને સરસ છે. નાના પ્રવેશકને અંતે શ્રી મુદુલે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે 'આ સ્થળે અન્ય પ્રકાશકમિત્રો પાસે માગણી કરું છું કે તેઓ કૃપા કરીને લુદાલુદા નામ નીચે શરૂના આ પ્રથમે પ્રગટ ન કરે. કારણ કે 'એથી વાચકવર્ગને ખૂબ સહેલું પડે છે, અને એક જ વાર્તાનાં બંને પુસ્તકો ખરીદીને પરિચાન થવું પડે છે. પ્રકાશકોની અવિવેકબદ્ધી અધ્યામણુનો ભોગ વાચકો અને એ ઠાઈ રીતે ઇચ્છનીય ન ગણાય.' પણ શ્રી મુદુલની એ ઇચ્છા ખર આવી નથી. આ જ વાર્તાને તેના મૂળ 'ચાંદમુખ' એ નામે શ્રી રમણલાલ સોનીનો અનુવાદ તાજેતરમાં પ્રગટ થયો છે. જો કે શ્રી સોનીનો એ અનુવાદ પણ આદરો જ સરસ અને સચોટ છે એટલું આશ્ચસન તેમાં છે જ.

રૂપશાણી:—અનુવાદક : શ્રી વલ્લુ કોટક. પ્રકાશક : નવમુગ પુસ્તક બંડાર, રાજકોટ. મૂલ્ય : રૂપિયા ત્રણ.

હેક ગરીબીમાંથી ધીરે ધીરે કીર્તિના સોપાને ચડીને જગદિષ્ઠ્યાત ચમેલી નર્નડી ઈસાડોરા ડંઢેનની આત્મકથાનો આ અનુવાદ છે. માતા સંગીતકાર હોવાથી જયપણુધી ઈસાડોરાને નૃત્યનું વાતાવરણ મળે છે. તે ખૂબ સ્વમાનપ્રિય અને લાગણીપ્રધાન હોવાથી શાળામાં તેને બહુ ફાવતું નથી. અને પિતાએ ઈસાડોરાની માતા સાથે છૂટાછેડા લીધા હોવાથી કમાવાનો બાર નાનપણુધી ઈસાડોરા પર આવે છે. તે સાદસ કરીને પ્રવાસો ચર કરે છે. ધીરે ધીરે મદદ કરનાર મળી આવે છે.

અમેરિકાથી ઈંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, ઈટાલી, ગ્રીસ, દંજરી, જર્મની એમ શુદ્ધ શુદ્ધ દેશોમાં ફરતી ઈસાડોરા પૂરોપૂરો વિષ્ણુવાત લેખકો, કવિઓ, ચિત્રકારો, ચિદ્ધીઓ, નેતા વગેરેને મળતી જાય છે. તેનાં બે બાળકો અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામે છે. સોહન ગ્રીન નામના પ્રેમી

સાથે તે ઇન્જિનિયરી યાત્રા કરે છે. પોતે રથપેલી નૃત્યરાજાને ટકાવી રાખવા, પોતાના નવા વિચારો નૃત્યદારા રજુ કરવા તે લગીરથ પ્રપ્તો કરે છે અને અંતે યુરોપના નૃત્ય વિશેના વિચારોમાં તે પરિવર્તન કરી શકે છે. છેલ્લા મુદ્દ વખતે યુરોપના વાતાવરણથી તે મુગ્ધાય છે અને લેનિનના સમાલવાદી રશિયમાં બંધીને પોતાની કલા વિદ્યાથી શકારી એમ લાગતાં તે રશિયા જવા તૈયાર થાય છે. ત્યાં ગોટરના અકસ્માતથી તેના જીવનનો અંત આવે છે.

આખું પુસ્તક રસથી વાંચી જવાય છે. ઇસાડોરા ખૂબ નિખાલસતાથી પોતાની જીમ્નિયા વ્યક્ત કરે છે અને મુક્ત પ્રેમમાં માનનારી એ રમણીના મનના આવેગો અને સંવેદનો જીવંત, સાધાર્માં તે પોતે આલેખે છે. સમ્પત્તિ એ આત્મકથાનું પ્રથમ આવશ્યક તત્વ આ પુસ્તકમાં સંગીતોગ લખ્યું છે. રસાયનશાસ્ત્રી વરનન, ચિત્રકાર વોટસ, મુશ્કેન કેરીગેર, શિક્ષી રોડિન, નાટકનો અભિનેતા રોમિયો, લેખક હેવી થોડ, રશિયન નર્તિકા સિન્કો અને પાવલોવા, રંગભૂમિની સમ્પત્તિ જાણનાર ગોર્ડન ફેગ, સંગીતકાર વોલ્ટર હેમરોસ, લોહન ગ્રીન, ઇટાલીનો કવિ ડી' એનનકીયો, અભિનેત્રી ઇલીનોરા ડ્યુસ, વગેરે સ્ત્રીપુરુષોના સંસર્ગમાં ઇસાડોરા આવે છે અને તેમનાં સરસ રેખાચિત્રો આ પુસ્તકમાં તેણે આલેખ્યાં છે. પોતાની પ્રથમ સમર્લાવરથાની તદ્દાભરી સ્થિતિ અને પ્રસૂતિની વેદનાનું આભેખન જોઈએ કે લોહન ગ્રીન સાથેના ઇન્જિનિયરના પ્રવાસનું ચિત્ર જોઈએ તો એ જીનીનો લેખનશક્તિનો તેમાં સચોટ પુરાવો મળી જાય છે.

પણ સાથે એટલું કહેવું પડશે કે મુક્તપ્રેમમાં માનનારી આ નર્તકીનો ઉદ્દામ વ્યક્તિત્વવાદ આપણા દેશને ઉપયોગી નીવડવા સંભવ નથી. ઇસાડોરા માથે પીતેલી આફતો, તેની પ્રખર કલાસાધના એ લહે આપણા કલાકારોને મારે એ વલુ ફાટકે ગુજરાતીમાં રજુ કર્યાં, પણ ઇસાડોરાની આ આત્મકથાનું એક લખવાન છે. આખા ક્રંધમાં જે એક પછી એક તેના નવા નવા પ્રેમપ્રસંગો આવતા જાય છે તે સંયમ અને શીલથી ભીંજાએલી હિન્દની ધરતીને જાહુ માફક આવે તેમ નથી. આપણી અને યુરોપની નીતિભાવનામાં તફાવત છે એ સાચું છે. પણ તેથી જીવનની પવિત્રતા, સંયમ અને સાત્વિકતાની ઉપાસના દ્વારા જ શાશ્વત કલ્પની પ્રતિષ્ઠા થાય છે એમ હિન્દના કલાપ્રેમીઓ ભારપૂર્વક કહેતા આવ્યા છે, એ કથન પણ એટલું જ સાચું છે. કલા અને જીવન એ ભુદી ભુદી વસ્તુ નથી. અને એકની ઉપાસના મારે બીજીની ઉપેક્ષા ચર્ચ શકે એ જામ છે. જિંદગીની જવાબદારીમાંથી જો કલાકાર છટકવા પ્રપ્ત કરે તો તે સર્વોચ્ચ એવી જો જીવનકલા છે તે યુમાવી ખેસે છે. કહેવાતા કલાકારોનો મોટો વર્ગ પોતાને અસામાન્ય માણસો ધારે છે. ચારિત્ર્ય-શુદ્ધિ અને નીતિની વાતો તેમને પોતાનાં વ્યક્તિત્વને રૂંધી દેનારી લાગે છે. સમાજનાં બંધનો કે જીવનની જવાબદારી તેમને અસ્વિકર ચર્ચ પડે છે, અને કલાની ભક્તિને પહોંતે રસિકતાભર્તુ જીવન ગાળવાને તેઓ ક્રાંખ્યા કરે છે. હવે રસિકતા એ જાહુ સરસ શબ્દ છે અને જીવનને જોયે લઈ જવામાં તેનો ઉપયોગ થાય એ ખૂબ ઇચ્છવાલાયક છે. પણ તે સાથે એ ધણો મુલાયમ શબ્દ છે, અને આપણે જોઈએ છીએ કે તેની પાછળ પડનારના હાથમાંથી તે સરકી જાય છે અને માત્ર લપટતા જ બાકી રહે છે. રસિકતાને

પદ્ધતિ મન મુલાજા સહચાર, તરફ ઘણી ગંધ, આત્માની આરાધનાને બદલે હૃદયોના આરામ પાછળ માણસ વલખાં મારવા લાગે. રસિકતા પોષવા બનાર કલાભક્તને માટે એ મોટો ભય છે. એવું બને તો સમાજને ઉચ્ચ દ્રાવિની કલાની ખોટ આવે છે, પણ તે સાથે સૌથી વધારે તો કલાકાર પોતે ગુમાવે છે, કારણ કે તેનું જીવન પાંગળું અને ઊંછડું થઈ જાય છે, તેનું આખું જીવનદર્શન વિકૃત થઈ જાય છે. અને મનુષ્યને માટે, અને સંવેદનશીલ કલાકારને માટે ખાસ, એવા ઊંછડા જીવનથી વધારે ભયંકર શાપ બીજો શો હોઈ શકે? નીતિની વાત બાલુએ મૂઢીએ તો પણ, ચોતાની જીવનશક્તિને વ્યર્થ દ્વાસ ન થાય એટલા ખાતર પણ કલાકારને વિશુદ્ધ જીવન ગોળ્યા વગર છૂટકો નથી, કારણ કે આત્માની શાંતિ વગર સર્વોચ્ચ કલાસર્જન અશક્ય છે. જેમને પ્રેરણા આપવાના હેતુથી શ્રી કોટકે આ પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે તે જગતા કલાકારો આ નીતિકાની કલાસાધનામંથી પ્રેરણા બરેર લે. પણ સાથે એટલું બરેર યાદ રાખો કે જે અતુકરણ કરવા યોગ્ય છે તે તો હિસાબરારની તપશ્ચર્યા છે. નહિ કે તેના આવેશો ને ઉન્માદોથી ભરેલું જીવન. એવું આવેશપૂર્ણ જીવન જીવવાથી મહાન કલાકાર થવાશે. એમ કોઈ તારતમ્ય કાઢે તો અનર્થ જ થાય.

નાથાલાલ દવે

★

આંખોના નંબર મફત તપાસીને
તેમજ ડોક્ટરોના પ્રીસ્ક્રીપ્શન
મુજબ ગેરંટીથી ચરમા બનાવનાર
: તેમજ :

બેઠ આપવા માટે લેટેસ્ટ નોવેલ્ટીસ તથા ફાઉન્ટેન પેનો
બ્યાન્ડબી ભાવથી વેચનાર:

રંજનલાલ એમ. શાહ

પાનકાર નાકા સામે : મોટેર સ્ટેન્ડ પાસે,

અમદાવાદ

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂકેલાં પુસ્તકો મુખ્ય ધિકાકાના ડેપુટીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વૌર વાન્દ્યમાર્ગ	૦-૨-૬
ગામડાની વાતો	૦-૩-૦
અગ્રેસિકર્મ સ્વા. યુદ્ધ	૦-૪-૦
અલકાપાસિકર્મ	૦-૪-૦
કનિષ્ઠ	૦-૬-૦
કાનિકાની લક્ષ	૦-૩-૦
૧૮૫૭ વળવાની બીજી બાજુ (નથી)	
હોલીનો મુનિષ્ઠ	૦-૬-૦
વોલ્ગા દાઘા બા. ૧	૦-૨-૦
દાર્શનિક અને સ્વાસ્થ્ય	૦-૪-૦
બાર્દોલીની દિલ્લસ	૦-૨-૬
મોંધીયા આક્રમક	૦-૪-૦
ભોસલની વીરચનાઓ	૦-૨-૦
મુલ્યુ દિ'ર	૦-૩-૦
મુખ્ય કમળ (નથી)	૦-૩-૦
રિયાતુ બા.	૦-૪-૦
રિમ્લને મળે	૦-૪-૦
રક્ત ખાદ્ય	૦-૩-૦
પરોડી કાપાની દરોડાઈ	૦-૮-૦
મોલે મુલ્કી	૦-૮-૦
ચેતુરો	૦-૧૦-૦
કાપા લખાની હાલો વાળી	
અને મરીખોનાં ચીતો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ ગિરમ્પાઈ	૦-૮-૦
કમ્પાઈ	૦-૩-૦
વહેલ તાર	૦-૮-૦
તારવેશમાં પ્રવેશની કમ્પાઈ	
પત્રો (સુધારેલો આદરિત)	૦-૬-૦
લખવેશ	૦-૧૦-૦
નૈન રિયામત ટોલિયું	૦-૮-૦
ગ્રીન લખાની પાટા	૦-૮-૦
ત્રીજીકનો કુનો	૦-૩-૦
ભોલોચિત્ર અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
કમ. ૧ પ્રપચ ૧	૦-૮-૦
રેલવે (નથી)	૦-૮-૦
સાંચવાઈ અને સંવોદ્ય	૦-૬-૦
સહીનો મરેશ	૦-૧૨-૦
કાના	૦-૩-૦
અપાનો આદાર	૦-૬-૦
ઓનુરુપ-મખાઈ	૦-૪-૦
પ્રિતિયા સુખ	૦-૮-૦
બીમદ સામ્યેક લખાઈ	૧-૪-૦

દેવેર ટોચ ગ્રન્થાવલિ

X પ્રેમનો દંભ (ગ્રીન આદરિત)	૧-૪-૦
X સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આદરિત)	૧-૦-૦
X ક્યાવલિ બા. ૧	૧-૪-૦
X નવો અવતાર બા. ૧	૨-૪-૦
X નવો અવતાર બા. ૨	૨-૦-૦
X નવો અવતાર બા. ૩	૧-૦-૦
X કષ્ટપરિવર્તન	૧-૪-૦
X ક્યાવલિ બા. ૩	૧-૪-૦
લક્ષમુખ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

X ધરે-બાલિરે	૨-૦-૦
X ચતુર્થ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નોકાપુરી	૨-૮-૦

બુલ્લુ ગ્રન્થાવલિ

કોકાનિકારની આત્મકથા બા. ૧	૧-૪-૦
કોકાનિકારની આત્મકથા બા. ૨	૧-૪-૦
X માતા આસોપાલવ	૧-૮-૦
X કિરેકની વાતો બા. ૨	૧-૪-૦
X ગીતામન્યન	૧-૪-૦
X સામ્યુક લખન	૦-૧૦-૦
લક્ષપ્રેમ્ય	૩-૮-૦
શેખનાં કાળે	૨-૦-૦
સ્વેચ્છેલો બા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકાશ પ્રકાશનો

X કિરેકની વાતો બા. ૧	૧-૪-૦
સ્વેચ્છેલો બા. ૧	૧-૮-૦
સુખ અને બીજી વાતો	૧-૪-૦

ભારતપુણ્યપ્રવાસ

ગાંધી મહિમદોસ્ત વાંક	૧-૪-૦
કયે રસ્તે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (ગ્રીન આદરિત)	૦-૮-૦
બુદ્ધ અને મહાવીર (૧)	૦-૬-૦

X ધરમયુ વેદક	૨-૦-૦
X દિનચર્યા	૧-૮-૦
X સાબરમતી	૧-૪-૦
X રશિયાનું ધકતર	૨-૦-૦
અખમનો કપાય	૨-૦-૦
સહીનો સદેશ (પાછો)	૧-૦-૦
શ્રીમદ્ રામચંદ્ર લખાઈ	૧-૮-૦
X નમને બે નદિ અખમ	૦-૬-૦
અસલકાર	૨-૮-૦
અપારવશમાં ગાંધી	૧-૮-૦
મહિમપ્રવાસ	૧-૪-૦
કારાવાસની કડાણી	૧-૮-૦
અને વા	૦-૦-૦

લિવાજમ	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
દિરેશ માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સટોય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બુલ્લુ ગ્રન્થાવલિ	૬-૮-૦
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન અલ્લે પ્રગતિ	

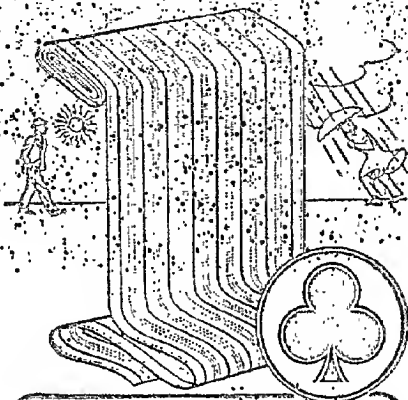
નવું પ્રકાશન

ખાંડાની ધાર

પાકું પાકું

રૂ. ૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય મુખ્ય ધિકાકાના ડેપુટીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.

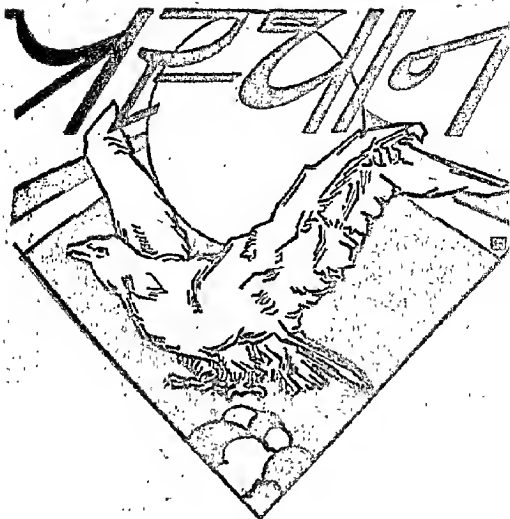

અમિ, તે કશું હોય તે પછી, તમને માહમ પડશે કે, આરવિંદ, મિત્રી
કાપડ વગેરે ઉપરથી પ્રથમ કહેવું છે તે લગભગ જાણ્યું છે તેથી તે સંતાપનામાં
આવે છે. તે કાપડ લાગે છે અને કાપડ કાપડ છે. હવે તમે લગભગ માટે
ધોવણી, શીટ, પાટી, કપડા, પાંચલી, ચુલ, કોમ, નેનરુ, લેન, દોરીઓ
અને વાઈલ ખરીદો ત્યારે કુલેશનાં એકાગ્રને માટે જોઈને કાપડ ખરીદો.

આરવિંદ મિત્રી

આરવિંદ મિત્રી લીમીટેડ,

આ. સી. ટી. હ.

आप [दान निष्ठ] तनी

रामनारायण विमलाय पाठक

१९६८
भारत

समाप्त
रत्नोत्तम केसूरभाई मिश्री

पृष्ठ १०
अंक २

અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૩૩

ભાગશર : ૧૯૯૮

અંક ૨

૧ મિત્રોને દૂતન વર્ષે [કાવ્ય]	અભયરામ રાવળ	૬૫
૨ પ્રાણમન	શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર વિનોદ કોઠારી	૬૬
૩ શીશરત્નો ભસ્તિકતા	વકાસાહેબ ફાટેલકર	૭૨
૪ 'ત્યાગી' [વાર્તા]	પ્રો. વિ. કા. રા. અમીત	૭૪
૫ ચિંતાદર્શન [કાવ્ય]	મુંદરજી ગો. બેટાઈ	૭૬
૬ 'સમાતા હૃદયાનિ વઃ'	વકાસાહેબ ફાટેલકર	૮૦
૭ 'સાદાનચાહ અકબરચાહ'; એક અર્પણ	પ્રો. અનંતરાય રાવળ	૮૧
૮ વિશી	સરોજિની મહેતા	૮૬
૯ કેળાં	ડો. એન. એમ. શાહ	૯૩
૧૦ સ્વં વિમળાને [કાવ્ય]	'ભાનુ'	૧૦૨
૧૧ પ્રેમ [વાર્તા]	અનુ : મુલાખદાસ ધોક્કર	૧૦૩
૧૨ અમેરિકા અને જાપાન : એક સરખામણી		૧૧૭

સવાળખ : હિંદમાં ફા. ૫-૦-૦; અર્ધ તથા પરદેશમાં ફા. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણજીભાઈ કેસરભાઈ મિત્રો : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રજ્ઞાત મિ. પ્રેસ, વીક્ટોરિયા રોડ, અમદાવાદ

તા. ૨૫-૧૨-૪૧

To Advertise

in
The PRASTHAN

is to successfully develop your
business : in Gujarati-reading
public.

An Advertising medium should
be judged by the quality and
quantity of its circulation; by
its editorial contents; by its
advertisers; by the evidence it
offers of reader interest : on all
these counts *Prasthan* meet
the most exacting test.

Ask for a specimen copy
PRASTHAN KARYALAYA
Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

1 સલાખમ :	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અધ્યયન	૨-૦-૦
ટોલસ્ટોય અધ્યાવસિ	૧-૦-૦
સ્વીન્ડ અધ્યાવસિ	૧-૦-૦
પૂણ્ડ અધ્યાવસિ	૫૦૦

: પ્રસ્થાન :

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

‘પ્રસ્થાન’ માં

નહેર ખબરના લાલ

નહેર ખબર વિભાગમાં

	૧ પાકું	૨ પાકું	૩ પાકું
૧૨ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૮
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮

રીડીંગ મેટરમાં

આલુ કાગળ-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આલુ પેપર-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૂંકા ઉપર

પૂંકા પૂંકા નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦
" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦
" ૪ " ૫૦ " ૫૦૦
(નહેર ખબર સ્ટીકીંગ માટે પુછાવડું)

પ્રસ્થાનમાં સારી નતની જ નતખ.
સેવામાં આવે છે.

રીડીંગ મેટરમાં મર્યાદિત પ્રકારની જ ન. ખ.
અને તે પછી પાકું જ થોડી
સંખ્યામાં સેવામાં આવશે.
સાંખ્યા કાન્દાર માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

: સભા :

વ્યવસ્થાપક : ‘પ્રસ્થાન’ નતખ. વિભાગ
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

દરેક ભંતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી ઇંચન [રજસ્ટર્ડ]

અમીર પુરવાર થયેલું છે. માનવતંત્રની નબળાઈ, ધાતુશીલતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. શીષ્ય થયેલા શરીરને નવપ્રકારિત બનાવે છે.

દિંમત તોલા ૧૦ ની રીસીના રૂ. ૧-૪-૦; રતલના રૂ. ૪-૦-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, ગ્રાવિટી, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, ઇર્ષ્યજ્વર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક ભંતના રોગો માટે

સુંદરી સંજવની

અમૂલ્ય સુખ છે. દિંમત ખાટલી ૧ નો રૂ. ૧) તથા ખાટલી ૩ નો રૂ. ૨-૧૦-૦

ભંજા ફાર્મસી

ગાંધીચોક, અમદાવાદ

સંબંધ નં. ૨, પુના સીટી તથા ભંજા,

દરેક સ્થળે એજન્ટો એમ છે. એજન્ટીના નિયત્રો તથા આયુર્વેદિક
દવાઓનું મુન્દીપત્ર મહેન

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત લાંબા સમયે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતો ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

❖

જનતાને અનુકૂળ પ્રદે તેવી વીમા પોલિસીની
વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરના દાવાઓનો
ત્વરિત નિર્ણય, તપીઓ તપાસ વિના વીમો ઉતરાવવાની
અનુકૂળતા કે જે આમ જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ
યોજનામાં રાઈ પડી છે—જો સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને
આકર્ષવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

★

વધુ વિગત માટે પ્રોપેક્ટસ માંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એસ્યોરન્સ કો. લિ.

રેઠા ઓફિસ—
રેડ, મુંબઈ

સેન્ટ્રલ
સીક્રેટરી
અમદાવાદ

શરીર અને જીવન ધડતરનું સાહિત્ય

સ્વદેશી.....સરતા.....સંસ્કૃત

	કી.	ટ. ખર્ચ
અંબુલાઈના ધંપો	૦-૬-૦	૫-૦-૧-૬
ગ્રેસ વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦	૫-૦-૧-૬
રમતોના નિયમો	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૬
સાદી રમતો	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦
સંઘ વ્યાયામ	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦
વ્યાયામ શિક્ષણ	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦
સાહિત્યમાળા	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦
માનવ શરીર વિકાસ	૧-૮-૦	૫-૦-૪-૦

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટેન
ચેનના
તથા
કલ્પુ બહેક
ખાસા
વાપરો

અતેક મ્યુ. ઓફિસો, મીડો, શાળાઓ તથા સ્ટોરમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટોરનારને નેરોલની શાહી માટે પૂછો-
ધી નેરોલ એજન્સી

મણુ દરવાજા :: અમદાવાદ

આવશ્ય:-કોલુપુર દરવાજા, અદાર, ગાંધીની સાક્ષિનાં

જીવનનું સાહિત્ય વસાવો અને તમારા દેહનું અને જીવનનું ધકતર કરો. વ્યાયામ, આરોગ્ય અને રમતોનું સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર આ એક જ સંસ્થા છે.
વિશેષ વિગતો માટે સ્વીપત્ર મંગાવો.
ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ
પા. દસાડી. ત્રિ. સુરત

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદાત્રી રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

બચ્ચાંઓને થતા દરેક દર્દને મદદી તેમજ તંદુરસ્ત, લીધાંયુષી અને હૃદયુષ્ઠ બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારો બાળકો

આરોગ્ય સ્ફૂર્તિ નયચેતન
પામ્યાં છે. આ સોગડી કેફી પદાર્થોથી તૈલન મુક્ત છે અને
બચ્ચાંઓ માટે અમૃતસરખી સજીવની માત્રા છે.

સોગડીના ચાલુ સેવનથી હજારો બાળકોએ આરોગ્યની ચીઠ્ઠી મોજ મેળવી છે.
કિંમત ૩૫મી એકના બાર આના

વી. પી. ખર્ચ જુદું

વેદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડેપો : ભાવનગર

મુંબઈમાં મહેતા આયુર્વેદિક ફાર્મસી, સી.પી. રેન્ક રોડ, લાટેની વાડી, મુંબઈ.
અમદાવાદમાં ભાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બજાર.

ગ્રે શ મ

લાઈફ એશ્યોરન્સ
સોસાયટી લીમીટેડ

[સ્થપાઈ ઉત્કલમાં : ઇ. સ. ૧૮૪૮]

તમારી થાપણ શેઠવાલુ સર્વોત્તમ ઠેકાણુ

☆ કુટુંબના સંપત્તિ માટેની પોલિસી
☆ ડ્યુલ બેનેફીટ પોલિસી
☆ ગ્રેશમ સ્પેશ્યલ સ્કીમ
☆ બાળકોના સંપત્તિ માટેની પોલિસી
☆ ખસ પોલિસી પેન્શન બોન્ડ
તથા સંબંધિત અનુબંધ આવે તેવી બીજી
અનેક યોજનાઓ સ્વયંમાં આવી છે.

દાવા ચૂકવ્યા રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળી અગર લખો:—

ડી. એસ. સુરતી

ડિસ્ટ્રીક્ટ મેનેજર

લેટ : અમદાવાદ.

ભાનુશંકર ખી. ઠાકર

ચીફ એક્ઝેક્યુટીવ
એજન્ટ

ટાવર રોડ, અમદેલી

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

દયવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

તે

આવધી જ

સૈ દોઢ અબમાવવા માંડો

લવન માં

અતિ આ વશ્યક

સ્વાદિષ્ટ-પૌષ્ટિક

ખોરાક

જી

એ જ [લવન]

લીલાં આંખનાં સાથે બીજાં પાચક

અને સોદો વધારનાર ઔષધો

મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નેખજાર્ધનાં અને મગજની

નેખજાર્ધમાં સંગીત કામ આપનાર

સાન્નિવક ઉપાય

જી

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમીટેડ મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

લો ગી લા લ ય ધ સર્-રીચાર્જ

અમદાવાદ

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ३३

भागशर : १६६८

अंक २

भित्रीने नूतन वर्षे

प्रभाराम रावण

[अनुप]

नगतनी कंटाणी आ आरीमां लमहुँ सदाः
अडवावो पगे देता कंटाचो हंश कारमा.

कंटाणी आणीचो असे अनेकानेक वाटमां
तीखा न्होर लराचीने जिररी अंगने रहे.

अशंक पगवुं मांडुं धरा वीवी निहाणीने,
निमूढ पाडाचो त्या गगे पग अचानक !

अरता मणुवता, लांज्या रहे त्या औषधि समा
शीला अभुत शा रूपेरे आपो छे नवलवनः
हुयानो रस पाईने सदा राचो संलवन !

अक्षय अमीना कुणो ! वांछुं मंगल आज शुं,
'छेसे दि' मीत जंधाळी ते दि 'वी वांछी नेरहुं ?

एवहुं गमतुं नेथी, जेवी भित्रीप्रीति सुधा
वडो प्रत्येक हुयामां संलवनकरी गुला !

મારી જારીની સામે લાલ્ માટીની સડક છે. એના પર બોલો એવતા બળદના ગાંઠિયા ચાલે છે. ગ્રામ સ્ત્રીઓ ધાસની લારીઓ માંમાં પર લઈ બજારમાં જાય છે અને સાંજે વાતોના રસમાં હસતી હસતી ઘેર પાછી ફરે છે.

પણ મનુષ્યની હાલચાલ તરફ આજ મારું ધ્યાન નથી.

જીવનનો જ ભાગ અરિધર છે, જે અનેક બાવનાઓથી ઉદ્ભવે છે, જે અનેક ઇચ્છાઓથી ચંચલ છે, તે આજે દુઃખાયે છે. સરીર આજ પીડિત છે, મન આજ અનાસક્ત છે.

મોજાવાળો સમુદ્ર એ તો જહાઝનો સમુદ્ર છે, અંદર ન્યાં પૃથ્વીની ગંભીર મર્જાશ્યા છે, ત્યાંની વાતોને મોજાઓ પોતાની ચરખામાં બુલાવી દે છે. મોજાં જ્યારે થંભી જાય છે, ત્યારે સમુદ્ર પોતાની ગોચર વસ્તુઓથી માંડી અગોચરનો સાથે, ગંભીર તળથી માંડી છેક સપાટી સુધી અખંડ એકતામાં સ્તબ્ધ થઈ વિરાજે છે.

તેવી જ રીતે મારા સંવેદ પ્રાણે જ્યારે જહાઝની ચંચળતા છોડી ત્યારે તેણે પેલા ગંભીર પ્રાણમાં રચાત મેળવ્યું, જે વિશ્વની વ્યવસ્થાથી લીધાંમૂર્તિ છે.

સામાન્ય રીતે જ્યારે હું રસ્તા પરથી પધાર થતો ત્યારે પેલી સડકની ધાર પર આવેલા વડ સામે મારું ધ્યાન જતું નહિ; આજે રસ્તા છોડી જ્યારે હું જારીમાં આવી જાઓ છું ત્યારથી મારી એની સાથે મુલાકાત થતુ થઈ ગઈ છે.

મારી સામે જોતાં જોતાં પહે પહે તે વ્યાકુળ થઈ જાહે છે, જુલો કહેતો હોય, “કેમ સમજતું નથી?”

મેં તેને શાન્ત પારતાં કહ્યું, “સમજ્યો, બધું સમજ્યો; પણ તું આમ વ્યાકુળ શા મા.”

થોડીવાર સુધી શાન્ત માર્ગ જાય છે, ફરી જોઈ છું તો જ્યારે ચંચળ થઈ જાય છે, વળી એ જ ચરચર, ઝરઝર, ઝલમલ.

ફરી તેને ઠંડો પારતાં કહ્યું, “હા, હા, તારી વાત તો ઠીક છે. હું પણ તારી રમતનો જ સાથી, લાંબો કરોડો વર્ષો સુધી મેં પણ આ માટીના ખેલ - ધરમાં તારી માફક ખોખે ખોખે સૂર્યના તેજસ્વ પાન કંઈ છે, અને ધરણીના સ્તન્ય રસમાં પણ હું તારો ભાગીદાર હતો.”

ત્યારે તેની અંદરથી અકસ્માતે હવાનો શબ્દ સંભળાયો, કહેતો હતો, “હા, હા, હા.”

જે કાલા લોહીના ધમધમાટી માસદ્દમર્ષિગાં જળ્યા કરે છે, જે પ્રકાશ અંધકારનો નિઃશબ્દ આવર્તાનખનિ છે, - એ કાલા એના પાંદડાના મર્મરથી મારી પાસે આવી પહોંચે છે, એ જગતની સરકારી કાલા છે.

એની મૂળ વાણી આમ છે, “હું, હું, હું-હું, અમે બધાં છીએ.”

એ વાણી બારે ખુશીની વાત છે. એ ખુશનુમામાં વિષતા અણુ પરમાણુ ચરચર કરે છે.

એ વડની સાથે આજે એકે જાણમાં શોરી એકે આનન્દની વાત ચાલી રહી છે.

તે મને કહે છે, “તમે છો ને?”

હું જવાબ દઉં છું, “હોસ્ત, હું છું.”

આમ ‘હું’ અને ‘છો’ મળી-એકતાવ થઈ રહ્યો છે.

૨

એ વડ સાથે મેં ન્યારે વાતો કરવાં માંડી ત્યારે એનાં પાંદડાંઓ વસન્તને લીધે કાચાં અને કોમળ હતાં, એની અનેક ડાળીઓની વચમાંથી મહાર થઈને પ્રગટ પૃથ્વી પરના માંસની હાવા સાથે છપાઈ ગેલ કરતો.

એ પછી અપાદની વર્ષા આવી; એનાં પાંદડાંઓનો રંગ વાદળોમાં જેવો સ્વામ થવા લાગ્યો. આજે એ પાંદડાંઓનો પુનઃ પીંડ માણસની પાકી સુદિની માફક માડ બની ગયો છે, બહારના પ્રકાશને એમાં થઈને જવાનો રસ્તો મળતો નથી. પાંદડાં વડ હતો એક મરીત ધરની છોકરી જેવો; આજે એ શ્રીમન્ત ધરની મુદ્દિછી છે : મણે પર્વાસ પરિવૃત્તિનો ચહેરો હોય !

આજ સવારે એણે પેતાનો વીસ વીસ મોતીઓવાળો મરકતમણિનો દાર દલાવતાં મને કહ્યું, “આમ માથા પર ઊંટ પાચર એટી શું બેસા છે ! મારી માફક એકદમ પ્રત્સર્માં બહાર આવો ને.”

મેં કહ્યું, “મનુષ્યે અંદર અને બહાર સાવધાની રાખી ચાલતું બેઠું.”

વડે જરા હસીને કહ્યું, “સમજી લકરો નહિ.”

મેં કહ્યું, “અમારી બે હુનિયા છે : એક અંદરની અને બીજી બહારની.”

વડે કહ્યું, “તમે તો ગળત્ય કરો છો ! અંદરની બીજા જ ક્યાં છે ?”

“મારી પેતાની અંદર.”

“ત્યાં શું કરો છો ?”

“સહિ કરું છું.”

“સહિ, અને તે પેતાની અંદર ! તમારી વાતો સમજવી મુશ્કેલ છે.”

મેં કહ્યું, “જેમ તટના જન્મનમાં પડી નહીં યાવ છે એમ જન્મનમાં ધેરાઈ એક સહિ થાય છે. એક ચીજ જન્મનમાં પડી લીરાનો દુકડો યાવ છે; ન્યારે બીજી વડતું વડ.”

વડે પૂછ્યું, “તમારી અંદર શું છે એ તો કહો !”

મેં કહ્યું, “એ તો મારું મન છે. એમાં ને કંઈ આવીને અટકે છે તે સહિ જની નવું છે.”

વડે કહ્યું, “એ તમારી સૃષ્ટિ—અન્ધનમાં ઘેરાયેલી સૃષ્ટિ. અમારા ચન્દ્રસૂર્ય પાસે કેવી હશે?”

મેં કહ્યું, “ચન્દ્ર સૂર્યથી તો એને માપી નથી શકાતી, ચન્દ્ર સૂર્ય તો બહારની ચીજ છે.”

“તો પછી માપણ શેનાથી?”

“સુખથી, અને ખાસ કરીને દુઃખથી.”

વડે કહ્યું, “આ જુઓ, પૂર્વની હવા મારા કાનેમાં વાતો કરે છે, મારા પ્રાણમાં એની લાગણી જાગી ઊઠે છે, પણ તમે કેણું બાણે કેવી વાત કહી મયા કે હું તો કંઈ સમજ્યો જ નહિ.”

મેં કહ્યું, “સમજવું કેવી રીતે? તમારો એ પૂર્વની હવાને જ્યારે અમે વીજાના તારોમાં બાંધી દીધી ત્યારથી એ એક જોછ સૃષ્ટિમાં જઈ પહોંચી છે. એ સૃષ્ટિ કયા આકાશમાં સ્થાન મેળવે છે, કયા વિરાટ ચિત્રના સ્મરણાકાશમાં, એ તો હું પણ નથી જાણતો. એમ લાગે છે કે એ કેઈ બાણે વેદનાં આકાશ છે, એ કેઈ માપવાનું આકાશ નથી.”

“પણ એનો કાળ?”

“એનો કાળ? એનો કાળ કેઈ એકકસ ઘટનાનો કાળ નથી. તેથી તો એ કાળ સંખ્યાતીત છે.”

“એ કાળ અને એ આકાશના છવ હો તમે, તમે અદ્ભુત છો! તમારી અંદરની વાત કંઈ સમજ્યો જ નહિ.”

“ન સમજે તો કંઈ નહિ.”

“મારી બહારની વાતો તમે શું બરાબર સમજો છો?”

“એ તમારી બહારની વાતો મારી અંદર આવેલી એવી બની જાય છે કે એને સમજવું કહો તો તે સમજવું છે, એને ગીત કહો તો એ ગીત છે, એને કથના કહો તો એ કથના છે.”

૩

વડે તેની સમગ્ર કાળીઓ હલાવતાં કહ્યું, “એક પણ ચોમો. તમે તો ખૂબ વિચારો છો અને ખૂબ બકવાટ કરો છો.”

સાંભળીને મનમાં થયું, “એ વાત તો સાચી છે.” પછી મેં કહ્યું, “શાન્ત થવા માટે તો તારી પાસે આવું છું, પણ અબ્યાસના દોળથી શાન્ત રહેતાં રહેતાં પણ બોલી જવાય છે, જેમ કેટલાક બોંધમાં ચાંસે છે તેમ.”

કામળ પેન્સિલ ફેંકી દઈ તેની સામે અનિમેષ નેત્રે તાકી રહ્યો. તેનાં કામળ પાંદડાંઓ ઉત્તાદની અંચુલિની માફક તે જ વીણા પર દુતતાલ અનુપવા લાગ્યાં. અકસ્માત મારું મન બોલી ઊઠ્યું, “તમે જે જુઓ છો અને હું જે વિચારું છું તે એની વચ્ચે મેળ ક્યાં છે?”

મેં તેને મમરી દેતાં હતાં, “વળી તારો અન્ન ? ચૂપ કર.”

શોડીવાર શાન્તિથી એક દષ્ટિએ જોઈ રહી. શોડા સમય બાદ જણ બોલ્યો, “કેમ, સમજ્યા ?”

મેં હજી, “સમજ્યો.”

૪

એ દિવસે તો શાન્તિમાં ચાલ્યો ગયો. બીજો દિવસે મારું મન મને પૂછવા લાગ્યું, “કાંકે તમે જણ સામે જોતાં જોતાં અમાનક બોલી બીકવા હતાં ‘સમજ્યો’; શું સમજાવેલો ?”

મેં હજી, “મનુષ્યનો પોતાનો પ્રાણ અનેક ભાવનાઓથી મગ્ન થઈ ગયો છે. પ્રાણનું જો વિશુદ્ધ રૂપ જોવું હોય તો તે ઘાસની અને જણની અંદર છે.”

“શું જોવું ?”

“મેં તો એ જોવું છે. પ્રાણને તો પોતાને પોતાની અંદર કેવો આનંદ હોય છે ! પોતાનાં પાંદડાંઓમાં, પોતાનાં ફૂલોમાં, પોતાનાં ફળોમાં કેવા કેવા રંગ, કેવી કેવી ગંધ અને કેવા કેવા રસ ખૂંચા છે.” પછી એ વગી સામે જોતાં શાન્તિથી હજી, “હે વનસ્પતિ, ત્યારે પ્રથમ પ્રાણનો જન્મ થયો ત્યારે ધરણીમાં જે આનંદરસનું બીકપો હતો તે હજુ તારી શાખાઓમાં છે. તે આદિ યુગનું સરસ દારમ તારાં પાંદડાંઓમાં કલમલી રહ્યું છે. મારી અંદર એ પ્રથમ પ્રાણ આજે અંતર થયો છે. આજસુધી એ પ્રાણ ચિન્તાઓની અંદર જલકાર્ષ જન્મી હતો, આજે તેં એને જન્મ પાડી હજી, “અરે ! પ્રકાશમાં આવે, હવામાં આવે, અને મારી માફક લઈ આવે તારી રૂપની પીછી, રંગની વાટકી અને રસનો ખાલી.”

એક પળ સુધી મારું મન શાન્ત રહ્યું, ત્યાર પછી કંઈક વિચારીને બોલ્યું, “તમે આ પ્રાણની વાતને મોટી કરો મા. હું જે વિષય અને વસ્તુઓ બેઠો છું છું તેને સમજીને જેમ બોલતા નથી !”

“તારી એ વાતને વધારે તો શું કહું ?” એ તો પોતાની મેઝે જ ટંકાર, ઝંકાર, ફેંકાર, જેંકાર કરી આકાશને કંપાવો દે છે. તેના કારથી, તેની જટિલતાથી, તેની જનનગથી પૂર્ણત્વ હવે સ્થિત થઈ બીક્યું છે. એનો અન્ત જ મને દેખાતો નથી. પણ હિપર પણ અને ગાંધીઓ હિપર જેટલી ગાંધીઓ અકાશો ? એ પ્રશ્નનો જવાબ આ જણનાં પાંદડાંઓમાં છે.”

“એમ ! શો જવાબ છે ?”

તે બોલે છે, “ત્યારે પ્રાણ નથી ત્યારે જનું પાપાણ છે, જનું કારણ છે. પ્રાણના રૂપમાંવધી વસ્તુઓ, વસ્તુઓમાં મળી જઈ એક અખંડ સોનું થઈ બીકે છે, એ સોનું આ વનસ્પતિઓમાં છે, એની બંસી આ વગી છાંવામાં વાગે છે.”

એ કાઈ રાત્રિ પછાનું પરાદ હતું.

પ્રાણે એની સુષ્પિ શય્યા છોડી દીધી; તે પ્રથમ રસ્તા બહાર અભયપા ઉદ્દેશ તરફ જઈ જંગલના અનન્ત પ્રદેશ પર નીકળ્યો.

ત્યારે તેના દેહમાં યાક ન હતો, મનમાં ચિન્તા ત હતી, ત્યારે રાજપુતના પોશાકની માફક તે ધૂમરહિત હતો, તે છિદ્રહીન હતો.

એ અપાઠની સવારે તે વૃક્ષમાં મેં એ અકલાન્ત, નિશ્ચિત, અમ્હાન પ્રાણને એવો, ઝાળાઓ હલાવીને તે એવો, "નમરકાર."

મેં કહ્યું, "રાજપુત, મરદેત્યની * સાથે કેવી લડાઈ ચાલે છે ?"

તેણે કહ્યું, "બરાબર ચાલે છે. એકવાર ચારે તરફ જુઓને."

એણે તેા ઉત્તરમાં કાસથી દંકાયેલાં ખેતરો, પૂર્વમાં ડાંગરનાં ખેતરો, નદીનાં બંધ તરફ મધ્યમાં તાડના શ્રૂં, પશ્ચિમમાં શાલ, ખજુરી, આંખા એ બધાંએ એવી તેા બીડ લગાવી હતી કે ક્ષિતિજ અલોપ જ થઈ ગયું હતું.

મેં તે પ્રાણને કહ્યું, "રાજપુત, ધન્ય છે તને ! તું કામળ છે, તું કિશોર છે, અને પેલો દૈત્ય તેા છે પ્રૌઢ તેમજ ક્રોર; તું નાનો, તારું કામઠું નાનું, તારાં તીર નાનાં; અને એ છે વિશાળ, એની આમડી કેટલી જડી અને તેની ગત કેવી ભારે છે ! છતાં પણ ચારે તરફ એતાં તારી જ શ્વળ બીડે છે. દૈત્યની પીડ પર તેં પગ રાખ્યો છે, પથ્થર પોતાની હાર સ્વીકારે છે, માટી પણ રસ્તો કરી આપે છે."

વડ એવો, "તમે આવો મધો સરંજામ ક્યાં જોયો ?"

મેં કહ્યું, "તારી લડાઈમાં શાન્તિરૂપે, તારા કર્મમાં વિશ્રામના રૂપમાં, તારા વિજયમાં નમ્રતાની મૂર્તિ રૂપે, જોયો. એટલા માટે જ સાધકા, યુદ્ધમાં સહેલાઈથી જ્ય મેળવવાના અને સહેલાઈથી અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના મન્ત્રો શીખવા તારી હાયામાં આવે છે. પ્રાણ કેવી રીતે કામ કરે છે તે જાણવા માટે જ ક્રોર અરણ્યમાં તારી પાઠશાળાઓ ખૂલી છે. યાજ્ઞો તારી હાયામાં આવે છે, કુઃખી તારી વાણી શોષે છે."

મેં ક્રોલી પ્રથમ સાંભળી વહની અંદર રહેલો પ્રાણપુરુષ ખુશ થયો, તે બોલી બહાર, "હું મરદેત્ય સાથે લડાઈ કરવા બહાર પડ્યો છું, પણ મારે એક નાનો ભાઈ છે, જે લડાઈમાંથી ક્યાંક ચાલ્યો ગયો છે તેને હવે હું મેળવી શક્યો નથી. થોડીવારે પહેલાં તમે એના વિષે શું કહ્યું ?"

* મરદેત્ય એટલે અસાવનારી સુષ્પિ, ત્યાં કદા પણ મળે નહિ. અધુરું કાળજતું, ત્યાં જ્યો ત્યાં બધે અસાવ, અકાલ. હવે આપણે સમજવા માટે મરદેત્યના એમ અર્થ બેરહીએ. એટલે આમ અર્થ થયો: મનુષ્ય પૂછે છે, "રાજપુત, અસાવના દૈત્ય જેટલે લડાઈ કેવી ચાલે છે ?" રાજપુત મનુષ્યને ચારે બાજુ જોવાનું કહે છે. મનુષ્ય જુએ છે તેા ચારે બાજુ જાયું લીડું લીડું છે. સપ્તમી જગ્યા બેઠો છે. ક્રોર અસાવ નથી. એટલે એમ સ્પષ્ટ છે કે મરદેત્ય જેટલે પ્રાણ (રાજપુત) બરાબર જાયું છે અને અસાવનો ચારે બાજુ વિનાશ કરે છે.

—અનુવાકક

"હા, તેનું મેં નામ પાડ્યું છે, મન."

"તે મારાથી પણ અંધ છે. તેને રોનાવથી સંતોષ થતો નથી. તે અજ્ઞાન્ત છવના સમાચાર અને આપી શકે."

મેં કહ્યું, "હા, થોડું મહત્ત્વ કહી શકું. તું છવના માટે લડે છે, એ મેળવવા માટે લડે છે; અને ખીલ એક લડાઈ ચાલે છે ત્યાગની. તારી લડાઈ જરૂરની સાથે છે, એવી લડાઈ અભાવની સાથે છે; ખીલ એક લડાઈ ચાલે છે, સંધરવાની. લડાઈ જરૂરિય જનતી જન્ય છે, જે તેના રક્ષણમાં પ્રવેશ કરે છે તે પાછો તેમાંથી નીકળી શકતો નથી. હારજીત કોનીયશે એ કહી શકાય એવું નથી. આ દિધારાં તારી લીલી પ્વજઓ યોદ્ધાઓને આવાસન દે છે અને બોલે છે, "જય, પ્રાણુની જય." તે જાનતો તારૂ મોટા થતો જય છે, ક્યા સમકથી ક્યા સમકમાં ચડ્યો તેનું ડેકાણું નથી. આવી રવરની માથાફૂટમાં, તારો તંબુર સરલ રવરામાં બોલે છે, "કંઈ નહિ, પરવા નહિ," અને બોલે છે, "આ મારા તંબુરમાં મેં મૂળ સર પાંધી રાખ્યો છે, એ આદિ પ્રાણુનો સર છે. બધા ઉન્નત તાન આ આહા સૌન્દર્યનાં સરમાં આવી મળશે, આ આનંદગીતમાં. બધી જગતની લેવડદેવ ફૂલની માફક ફૂટશે અને ફળની માફક ફાલશે."

આંખોના નંખર મફત તપાસીને
તેમજ ડોક્ટરોના પ્રીસ્ક્રીપ્શન
મુજબ ગેરંટીથી ચરમા બનાવનાર
: તેમજ :

ભેટ આપવાં માટે લેટેસ્ટ નોવેલ્ટીસ તથા ફાઉન્ટેન પેનો
વ્યાજબી ભાવથી વેચનાર:

રંજનલાલ એ.મ. શાહ

પાનકાર નાકા સામે : મોટર સ્ટેન્ડ પાસે,

અમદાવાદ

ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે ખૂબ જ લખાય છે. અને દરેક લેખક માને છે કે તેણે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ નિર્વિવાદ સિદ્ધ કરી દીધું છે. આ યથું ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે. પરંતુ ઈશ્વરના આસ્તિકત્વ વિષે કોઈએ વિચાર સરખો કર્યો છે? 'આસ્તિક' અને 'નાસ્તિક' એ બન્ને વિશેષણો માણસને જ લગાડવામાં આવે છે. બોલચાલની ભાષામાં, જે ઈશ્વરને માને છે તેને આસ્તિક કહે છે. ઈશ્વરના અસ્તિત્વ વિષે જેને વિશ્વાસ નથી તે નાસ્તિક છે. એવી સ્થિતિમાં ઈશ્વરને આસ્તિક કહેવો એ લોકોને અર્થમાં નાંખવા બરાબર છે. તોપણ, ઈશ્વરનું આસ્તિકત્વ એ એક સાચી વસ્તુ છે અને તેમાંથી જ મનુષ્યોને મોટામાં મોટું આશ્વાસન મળે છે.

હકીકતે આજસુધી ઈશ્વરને કોઈ બાદબાદ જેવો માન્યો છે. તેમણે તેને સર્વ. શક્તિમાન બનાવ્યો છે. કર્તૃમ્, અકર્તૃમ્ અને અન્યથા-કર્તૃમ્ શક્તિ તો તેની જ ગણાઈ છે; તે જે વખતે જેવી ઇચ્છા થાય તેવો બની જાય છે, તેની ઇચ્છાને શક્તિનાર કોઈ વસ્તુ નથી,—આવાં આવાં ઉત્સાહવચનો હકીકતોનાં મોંઝાંઝાં આપણે હમેશાં સંભળતા આવ્યા છીએ. શોકો બૂધી ભય છે કે હમવાન સર્વશક્તિમાન હોવા છતાં તે પોતાની એ શક્તિ કણે ને પગે વાપરતો નથી. તે ક્યારે છે કે માણસ પોતાનું સામર્થ્ય પોતાની જાતે જ વધારે. 'વિદ્યા' અને 'ઈર્ષ્યા'ની સત્તા હમેશાં હાથમાં હોવા છતાં તેને ન વાપરવી, એ જ એનો આનંદ છે. તે સર્વશક્તિમાન તો છે જ, પરંતુ તે સર્વશક્તિ રહેવામાં જ પોતાના ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરે છે. ગમવાન બધું જ સદન કરે છે. ધીરજપૂર્વક અનંત કાળ સુધી તે રાદ નેવા કરે છે. અનંતથીયે હોવા છતાં પણ અનંતધીરજ ધારણ કરે છે અને માણસને ખૂબ પ્રમાણમાં સ્વતંત્ર રાખીને તેને પોતાની સમગ્ર અનુસાર પોતાની પાસે આવવા દે છે. જ્યારે કોઈ શાહુકાર કોઈ સમજાવતે રકમ ધીરથી પછી જુએ છે કે તેના પૈસા નિશ્ચિત મુદતમાં પાછા આવે એવા નથી ત્યારે તે કહે છે : 'મને ખબર છે કે મારી રકમ જોખમમાં નથી, પણ મુદત તો જરૂર જોખમમાં છે.' અને બેવધારમાં મૂળ ધન કરતાં મુદતની જ કિંમત વધારે હોય છે. જે પૈસા વખતસર ન મળે તેમજા જેવા જ સમજવા બેઠીએ. ઈશ્વરને ત્યાં મુદતનો સવાલ હોતો જ નથી. તેના જમાખર્ચનો દિસાગ અનંતકાળનો જ હોય છે. અને દરેક જીવને વિષે ઈશ્વરને પોતા વિશ્વાસ હોય છે કે મૂળ ધનને કદી પણ જોખમ નથી. સાચેસાચ, માણસ પોતાની ઉપર જેટલો વિશ્વાસ રાખે છે તેના કરતાં વધારે વિશ્વાસ તેની ઉપર ઈશ્વર રાખે છે.

આ વસ્તુ સમજાવવાને માટે માણસની વિચિત્રતાનો જરા ખ્યાલ કરવો બેઠીએ.

મનુષ્યનો અર્થ છે 'દેહધારી આત્મા'. વિષયોની તરફ દોડનાર શરીર અને ઈશ્વરની તરફ અખંડ ખેંચનાર આત્મા એ બન્નેના મેળ વચ્ચેનું પારિવારિક જીવન, દોડોડો સંસાર એ જ મનુષ્ય જીવન છે. આ જીવનમાં શરીર અને આત્માની વચ્ચે, વાસનાઓ અને બકિતની વચ્ચે, પ્રવૃત્તિ અને નિરતિની વચ્ચે સનાતન કાળથી અજમાયદ ચાલતો આખો છે. આ

ગુજરાતમાં દુર્બળ માણસ ચોક્કસ દાર ખાઈને નિરાશ બની જાય છે. તે માનવા લાગે છે કે, "મારે માટે ઉત્તરિના માર્ગ જ નથી. હું એક વખત ગળકચો તે ગળકચો જ રહેવાનો. હવે મારે માટે ચક્રવાની વાત જ કર્યા છે? અને એનો પ્રયત્ન પણ શા માટે કરું? એમાં શો લાભ છે? હવે તો ઇન્દ્રિયમુખ જ પાસે દેખાય છે. તેનો જ સ્વીકાર કેમ ન કરું?"

ત્યારે માણસ આ રીતે પોતાની જાત ઉપરનો વિશ્વાસ ખુલાવી બેસે છે, તેની શ્રદ્ધાનું દેવાળું નીકળે છે, ત્યારે પણ ભગવાન તેને અપનાવે છે. ભગવાન કદી પણ કશાથી નિરાશ જનતો નથી. આવા માણસની પણ આત્મશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ભગવાન કહે છે. હું હજી પણ રાહ જોઈશ. હજી પણ એ આદર્શને કાઢીને કાઢી દિવસ અણસારા થશે જ. અને તેટલી જાડી ખાઈમાં ભસેને એ પાંચો હોય તો પણ તે ત્યાંથી કાઢીને કાઢી દિવસે બહાર નીકળી આવશે જ અને ઉત્તરિના પહાડની ટોચ સુધી પહોંચવાનો જરૂર પ્રયત્ન કરશે. મારી પાસે ધીરજ છે. હું રાહ જોઈશ — તેના અનેક જન્મો સુધી રાહ જોઈશ. આજે તે મને ખૂબી ગયો છે. પરંતુ તેને મારું સ્મરણ અવશ્ય થશે. આજે તે જે માર્ગે જઈ રહ્યો છે તેમાં તેને આનંદ તો આવે છે, પરંતુ એ મન દમરોને માટે નહિ ટકે. તેનાથી તે કંટાળી જશે અને ઉપરે મારે જ શરણે આવશે. અત્યારે તે મૂંઝેલો છે, પરંતુ હું મૂંઝેલો નથી. હું તો જાગતો જ છું. અત્યારે તેના મનમાં મારા પ્રત્યે કાંઈ ભક્તિભાવ નથી પરંતુ હું તેને આહું છું. મારા મનમાં તેના પ્રત્યે ભક્તિ છે. (ભગવાનનું વાતસલ્ય એ છેવટે તો એક પ્રકારની ભક્તિ જ છે.) એ મનુષ્ય પોતાના ઉપર નેટલો વિશ્વાસ રાખે છે તેના કરતાં વધારે વિશ્વાસ મારા મનમાં તેને વિશે છે. અને મારા એ વિશ્વાસ જ તેનો ઉદ્ધાર કરશે. પોતાની દરેક વાતના દ્વારા અને દરેક કાર્ય દ્વારા આજે લોકો તે મને ખરાબ કરે, પરંતુ હું નિરાશ મનાર નથી. આખરે તે છે તો મારો જ. તે મારાથી એક પણ ધણુ દૂર જવાનો નથી અને હું તેને ખોવાનો નથી.

ઈશ્વરની આ વૃત્તિ, ભગવાનની આ નિષ્ઠા, એ જ એની આસ્તિકતા છે. ઈશ્વર આસ્તિક છે, એ જ કારણે દુનિયા ટકી છે અને એ જ કારણે દુનિયા સમગ્ર ઉત્તરિનો સાધનકમ મોજૂદ છે, અને સાચી રીતે ચિંતારીએ તો આસ્તિકતા એ જ ઈશ્વર છે. *

જાનેવારી, ૧૯૪૧.

વોતે જાણવા જવી છે. ખરી નહિ લાગે પણ સાચી છે, જરા ધ્યાન દઇને સંભળજો.

દરિયા પર હું રાજ ફરવા જતો. તેમાં તન્દુરસ્તી સાચવવાનો કે કુદરતનો શોખ જેવવાનો હેતુ ન હતો. ફક્ત વખત પસાર કરવા ખાતર હું ત્યાં જતો. અનેક પ્રકારનાં લોક ત્યાં આવતાં, અને કાંઈનું કાંઈ ખારી સાંજ રસમય બતાવવા મળી રહેતું.

એક નવા કાંઈ એ એક દિવસ દેખાવ દીધો. ચહેરા પરિશ્રિત લાગ્યો પણ તે ઝોળખાયા નહિ. તે આકર્ષક કપડાંમાં હતા, બેકિંગ દેખાવા યત્ન કરતા હતા, અને ફરવાના બહાના નીચે કાંઈને શોધતા હોય તેમ જોતા હતા. ચોકું ચાસ્યા પછી તેમની નજર દૂર બેઠેલી બેરણી સ્ત્રીઓમાં ફરી. શોધની ઝીંજ જડી જાણી, પણ તે તે તરફ ગયા નહિ; અને જાણે કંઈ ન હોય તેમ બેરકારી બતાવતા ચાલી ગયા. તેમના વર્તનમાં રહસ્ય હતું. મેં તેમના તરફ ધ્યાન આપતું શરૂ કર્યું.

પચેક દિવસ પસાર થયા, પણ પહેલે દિવસે દેખાણું તેથી વધુ દેખાણું નહિ. સ્ત્રીઓ ખેસતી તે તરફ તે જોતા, તેમાંની એકની નજર મળતી કે તરત પોતાની દૃષ્ટિ ફરવી નાખી આજા તિરસ્કાર મિશ્રિત બેરકારી બતાવતા ચાસ્યા જતા. સ્ત્રીમાં તેમને માટે તિરસ્કાર ન હતો. ઘણી સુવતીઓમાં હોય છે તેમ તેમનામાં તોફાન, અમકારો અને થનગનાટ હતાં. પણ તેમાં તિરસ્કાર-સાથી!—થું દરો?

સ્વભાવે હું દુઃખી થવા સર્જાયો છું. કાંઈ બાબત મનમાં આવી તે પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી મનમાં રમ્યા કરે. એ બાકિના બેરકારી વર્તન ઉપર અને ખૂબ વિચારો આવવા લાગ્યા. એ વિચારોથી કહો કે જૂની ઝોળખાણથી કહો, એ કાંઈ મને નિકટના સ્ત્રીની જેવા લાગવા લાગ્યા. એક દિવસ સાગા મળતાં મારાથી ‘કેમ છે!’ થઈ ગયું અને અમારું જૂનું ઝોળખાણ તાણું થઈ.

તે મારા સહાધ્યાયી નીકળ્યા : નાનો હતો ત્યારે નિયાળમાં સાથે ગણતા હતા. પછી તેમના પિતાની બહી ધણેલી તેથી તે બીજો ગાય જાણેલા. ફરીથી મળવાની તક અમને મળેલી નહિ. દસ વરસમાં તે સામાન્ય વિદ્યાર્થી મટી ડુનિયાના માણસ બની ગયા હતા. નસીબચેગે તેમને મામાનો વારસો મળી ગયો હતો. તે પોતાની સુખઈની મિલકતની વ્યવસ્થા કરવા આવ્યા હતા. સુખઈ આવ્યા પછી અહીં જ રહાઈ બેસવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. તેમણે મને ઝોળખેલો, પણ, હું તેમને શ્લોક મળે હોઈશ (I) માની ઝોળખાણ તાણું કરેલું નહિ.

હવે અમે સાથે ફરવા લાગ્યા. બંનેને એકબીજાની સોબત બુદ્ધિગમનીવડી. એકલા ફરવા કરતાં કાંઈને સાથે રાખી ફરવામાં મિત્રનું સ્વમાન સચવાતું. તેમના વિચારો, બાવનાઓ, પરાક્રમો હું વિના વિરોધે સંભળતો; તેમાં તેમને સતોષ રહેતો અને મને, ખારી શોધ કાપથી ઝાઝળ આવે તેમ હતું.

એક વખત ફરતા ફરતા તે તીરછી નદરે પેલી ઓ તરફ જોતા હતા તેવામાં જોખોભાવ દર્શાવતાં મેં પૂછ્યું :

“કાણુ છે એ ?”

“કાણુ, એ ?” પહેલાં ચમકી, પછી બેઠકારી બતાવતા તે બોલ્યા : “અમારા પાંચોમીની દીકરી છે, કાંઈ સારા વરની શોધમાં છે.”

“હ... હીક છે.” વાત કઢાવવા હું જરા નફરત બન્યો.

“કેમ, તમારે પરણવી છે !... કહો તો જાહેરથી કરી દઈ.”

બાબત મારા ઉપર આવતી હતી. “મારે ગરીબને એ ત શોભે, તમે—”

“હું એને પરણું - કદી નહિ —”

“હું જોઈું છું ?”

“બહુ જોઈું છે. અરે, એ છોકરી તે મારે લાયક છે. જોના કાવભાવ, કલનચલન હલકટ ભેરી જેવાં છે. આખો દહાડો મારા પ્લોક આગળ ચનચન કર્યા કરે છે. પાંચવાર કપડાં બાંધે છે, પંદરવાર વાજ હોળે છે અને પચીસવાર પાઉંડર કરે છે. જાણે આમ કરી તે મને આકર્ષી શકશે એવી તેની માન્યતા જ હું ધિક્કારું છું !”

“આ તો બધાં ધુવાન સ્ત્રીઓનાં સામાન્ય લક્ષણ છે. આપણે હરતાં ફરતાં જોઈએ છીએ. તમારો તિરસ્કાર જોઈ મને આશ્ચર્ય થાય છે.”

“થાય આશ્ચર્ય, તમારા જેવા સ્ત્રી-શોખીનેને !” તેમના શબ્દોમાં કટુતા હતી.

“એટલે રૂપ સૂઝી, નખરાં છોડી, ગરીબ બની તે તમારી પાસે આવે તો તમે સ્વીકારો !” મારી ઉપર સ્ત્રી-શોખીનેના મુકાબેલા આણેપધી હું જરા મરમ બન્યો હતો.

“તમે જરા કઠોર વક્ષા વાપરો છો; પણ તેની પાછળ રહેલા અર્થમાં મારી સંમતિ છે. હું તેને પરણવાને નથી. પણ તેને ગાદી કરું એવી મારી ઈચ્છા ખરી.”

તેમના શબ્દોમાં સખ્તાર્થ હતી. મને લાગ્યું કે મેં તેમની પર કટાક્ષ કર્યો તેથી તે ચોક્કસ છે. વાતાવરણ સુધારી લેવા મેં અવાજ બદલ્યો : “આ તો ધડી મરમત કરતો હતો, જોઈું લાગ્યું નથી ને ?”

તે કંઈ બોલ્યા નહિ. વધુ બોલ્યા વિના અમે ફરવાનું પૂરું કર્યું, અને મારા દિલે છૂટા પડ્યા. મારું મન હંખતું હતું. યા માટે કટાક્ષ કર્યો ! મિત્રતા મિત્રતા પાછળ અનુભવ કે જીંડો વિચાર હતો. કારણ વિના બગાડ્યું અને શોધ અધૂરી રહી જશે !

ખીક ખરી પડી. ત્યારપછી મિત્ર મહિનાઓ સુધી મળ્યા નહિ. એટલું જ નહિ, પેલી સ્ત્રી પણ અસોપ થઈ ગઈ. મનુષ્યસ્વભાવની નજાગઈ શોધી તે ઉપર કટાક્ષ કરવાનો મારી ટેવને શિક્ષા કરવાની કુદરતની ઈચ્છા હોય તેવી પટના બની. કોઈ ચક્રિયશાળી સંબંધી મુમાવતાં એકલા પાવાની નિઃસ્વહાય સ્થિતિનો અને અનુભવ થયો. મેં તિલસે ફરવા જવાનું બંધ કર્યું. ખૂબ ઈચ્છા થતી તો રાત્રે નીકળતો.

મારી જૂની માન્યતાની વાત કરું છું. ખરા શોખીનો—કુદરતના, દ્રવ્યના કે મનુષ્યના—રાતે જ દૂરવા, નીકળે છે. રાતને વખતે માણસ એકાગ્ર વધુ યર્ષ શકે છે. એક ચીજમાં રહેલો બધો રસ તે વખતે જ અનુભવી શકાય છે. પણ રાત્રે દૂરવા નીકળવાના અનુભવ પછી મારી માન્યતામાં ફેર પડ્યો. જાદુ મહેનત કરી પણ અંધારો રાત્રિના તારકો કે સંદ્રના પ્રકાશમાં મને રસ પડ્યો નહિ. ધડો વાર જોવાનું હોય તો ઠીક છે, લાગે વખત તેમાં શો મજ પડે ! મનુષ્ય વિના તે બધાને શું કરવું ? સોજત-શૂષ્કા દિવસે દિવસે દરિયા પર દૂરવા આવતા સહેલાણીઓ વાદ આવવા લાગ્યા, મિત્ર મગજમાં દત્તા, પેલી બાઈનું શું થયું હશે તે જાણવાનું મન થવા લાગ્યું. કદાચ એ એકા પાછાં આવ્યાં હશે ધારી મેં દિવસે દરિયા પર દૂરવા જવાનું પાછું શરૂ કર્યું.

મારી આચા કૂળી નહિ. કેટલાયે દિવસો ગયા, તે દેખાવાં નહિ. આપણું નાલાયક મન કોઈ વખત ઘણું ખરાબ બની જાય છે. જે વસ્તુ ન મળતી હોય તે માટે ખૂબ પ્રયત્ન કરાવે, જે ખાતતો હોય નીકળે તેમ ન હોય તેની પાછળ પડ્યું રહે, બધે જીવનની ઉપયોગી ચીજો તેને લીધે આપણે ગુમાવીએ ! જાણે મિત્રનો સંબંધ ગુમાવ્યો તે પૂરતું ન હોય તેમ, તેમનો અને પેલી લીનો પ્રશ્ન મને મૂંઝવ્યા કરતો હતો. જીવનના ખીલ પ્રશ્નોમાં, ચોપડીઓમાં, દરિયા પર આવતા લોકમાં અને પાઠોશીમાં (!) હું રસ લેવા, જતો પણ કદામાં રસ પડતો નહિ. એ ખાતતને પૂરી કર્યા વિના મનને નિરાત નહિ પણ એમ મન સાથે તકલી કરી હું મિત્રની શોધમાં નીકળ્યો.

મિત્રે મને પૂરું સરનાયું આપેલું નહિ. તેમની વાતચીત પરથી જાણી શકાયું મેં બાંધેલી હું ત્યાં ગયો અને તપાસ કરી. મિત્રના એક પાઠોશી મળ્યા. તેમણે મિત્રની જગાના બારણે તાળું બતાવ્યું અને કહ્યું કે ઘણા દિવસથી બહારગામ ગયા છે. કયે ગામ ગયા છે, ક્યારે આવવાના છે, શા માટે ગયા છે તે કંઈ તે, મુંઝવેના પાઠોશી માફક, જાણતા ન હતા. હું નિરાશ થઈ પાછો નીકળ્યો. મનને આશ્વાસન આપ્યું: કંઈ નહિ, મહાનમાં રહેવાનું ચાલુ છે, વહેલામોડા મળશે.

પંદરેક દિવસ પસાર થઈ ગયા પછી તે મને અચાનક દેખાયા: શાક ખજારમાં, હાથમાં ધારેલી થેલી સાથે, પહેલા મોંએ. એક વખત તો હું તેમને ઓળખી શક્યો નહિ. આવેલો વારસો ગયો કે સદામાં પેસા ગુમાવ્યા કે શું થયું એવા પ્રશ્નો મારા મનમાં સદાજ થયા. કેટલા એકિંકર, સ્વસ્થ અને મગરૂર તે દત્તા, અને આમ કેમ ? હોંડા વિચારમાં તે આંધ્ર જતા હતા. મેં તેમને ખજો પકડી બોલાવ્યા ન હોત તો તે મને ત્યાં દેખત પણ નહિ !

“કાણ, બાઈ નવનીત !” તેમના શબ્દોમાં મુરબ્બીને બંને તેરી ગંભીરતા હતી.

“હા, મારા મહેરમાન, અત્યાર સુધી ક્યાં હતા ?”

“અરે, તું ક્યાં હતો ? મુંઝવે આવ્યો ત્યારના તારા વિચાર કરું છું. તો પરત ફેરવું આપેલું નહિ એટલે તારી શોધ પણ ક્યાં કરું ? ઠીક થયું. તું મળ્યો તે !”

“તમે મને સરનામું આપેલું નહિ છતાં તમારી શોધ કરી આવ્યો હતો. પંદર દિવસ પર આવ્યો ત્યારે તારાચંદ્ર હતો.”

“હા, હું હમણાં જ આવ્યો, દેશમાં ગયો હતો. . . . દોસ્ત, હું તો ખૂબ ફસાઈ ગયો!”

“હું!”

“હા, તને યાદ છે તે દિવસે આપણે જરા ગરમ ચર્ચા કરી પકડાઈ ગયા હતા, પેલી છોકરી બાળત?”

“હા.” તેમને આગળ સાંભળવા હું ખૂબ હિચકિત બન્યો.

“તેની વાતચીતથી મારું મગજ ઘેરોરાયેલું હતું. તેનો જ મને રસ્તામાં સંઘાત થયો. આખો રસ્તો તેના આળાયટકા આંત્રુ હતો. તે વખતે મને એમ થઈ મથું કે જાણે આ છોકરીને ષડીને ગળું ઘાળી નાખ્યું!”

“હા.”

“પણ એમ કંઈ કાઢતું ગળું ઘાળી નાખાય છે કે કાઢી પછી રીતે એ છોકરીને ઠેકાણે આણવી એ મારા મનમાં હતું. બહુ વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે તેને પરણીને જ ઠેકાણે લાવી શકાય. એ તેની સાથે લગ્ન કર્યું!”

“હું!” અભિનંદન આપવાને બદલે હુંદો જ બાવ મેં બતાવી દીધો. પછી અભિનંદન સાંભળ્યું: “અભિનંદન!” મિત્ર મશ્કરી તો કરતો નથી એવો ચાક મારા મનમાં ઊભો થયો હતો.

“બહુ તારું અભિનંદન! તું મારી વાત સાંભળ તો ખરો! તે પરણ્યા પછી એકદમ એવી ફરી ચર્ચા થઈ કે જાણે મને ઘેરોરાવ જ એ બધા આળા કરતો ન હતો! તેને ઠેકાણે લાવવાની મારી ઈચ્છા મારા મનમાં જ રહી ગઈ. હું તો બોધા બોધો તેના વર્તન તરફ નજર જ રહેવા લાગ્યો!”

“હા. . . પછી?”

“પછી શું, હવે ધરતી માલિક થઈ બેઠો છે! મારી પાસે ન કરાવાનાં કામ કરાવે છે. સમાજમાં ખરાબ દેખાય એ જીકે મારાથી કંઈ બોલાતું નથી. તે જાનતી જાય છે, હું ચક્રાંતો જઈ છું. મારી તેને જરા પણ જીક લાગતી નથી. તે અહેરો એવો કંઈ રાખે છે કે જાણે હું હંમેશા જૂલ ફેરું છું અને તે નિશ્ચયી છે! છોકરાં ચરો એટલે આવી બન્યું જાયતું. મારો ધરમાંથી એકઠો જ કાઢી નાખ્યો!”

“સંતતિનિયમન રાખજો.”

“પરણ્યા પછી એ કંઈ આપણા હાથમાં છે? દોસ્ત, તું મારી વાત ન માનતો હોય તેમ મશ્કરી કરે છે. પણ હું તને ખરી વાત કહું છું. મારી અવગતિ કેટલી ચર્ચા છે તે હું મિત્ર છું તે કહું છું. આ શાક લઈને જઈ છું અને મને તેને ફીક નહિ હોય તો ખાવા મારે કરવાનું! મારે ઉતાવળ છે એટલે બધો વાત કરાતો નથી. તું એક દિવસ આવી મારો સંસાર જોઈ જા, પછી મારું દુઃખ સમજાવો. બોલ, ક્યારે આવીશ?”

મેં દિવસ કલો મિત્ર ગયા. જાર એ'યતા બજદ માફક નીચું જોઈ જતા તેમને હું જોઈ રહ્યો. હવે મને લાગવા લાગ્યું કે તેમણે લગ્ન કર્યું છે તે સાચી વાત છે અને તે દુઃખી છે તે પણ સાચી વાત છે. એક વખત તો મને તેમના માટે લાગણી થઈ. બિચારા ઉશ્કેરાઈ જઈ જોડું ફાડી પાડ્યું તરત લાગણી નાજૂદ થઈ ગઈ. ઉશ્કેરાઈ જઈ લગ્ન કરવા સુધાની તેમની તૈયારી જોઈ મને થયું કે ઉશ્કેરાટ ઉપરાંત તેમનામાં યુવતી માટે કંઈ ફેણી લાગણી હતી. નહિ તો આટલા જલા તે ઉશ્કેરાય નહિ. અને ફેણી લાગણી માટે તે દુઃખી થયા હોય તો તેમાં નવાઈ જેવું કંઈ ન હતું. તેવા માટે બલકલાએ જોન અને રાજપાટ ગુમાવ્યાં છે તો આ મિત્ર તો શ્રી વિસાતમાં! આથી પણ વધારે દુઃખને લાવક તે હતા. મારે દિલ બાળવાની જરૂર ન હતી.

વસ્તુ સર્જનને લેખકના મનમાંથી નીકળી જાય તેમ મિત્રની બાબત મારા મનમાંથી નીકળી ગઈ. એવી કોઈ નવી ઘટનાની શોધમાં હું પાછો દરિયાકિનારે આંટા મારવા લાગ્યો.

ઝૂ જ સ ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર અધર્સ
રોશન સામે: અમદાવાદ.

આજે ચિત્તે ક્યમ ચમકતી રાત એ પોષ કેરી
દીધી જ્યારે પ્રિય સ્વજનને ઘોર છેલ્લી વિદાય ?
પેદાવી ને જલધિતટપે ટાઢમાં સૂસવાતી.
પ્રેરતી છે લડલચક અંધાર ઘોરે ચિતા, તે
હૈયે પાછી જલતી, નયને શોકનાં અગ્નિ પાછાં
ઉઠે શાને, ઘટ ભરી ભરી દીધ હારી જ તોયે ?

રે આજે તો જગત જ ચઢ્યું ઘોર કે ચેક માથે,
ને આ જાળે શતશત દહે, વાયુ એ અગ્નિદાજ્યા;
હર્યોદશાસો, રતિ, વિરતિ, ઉત્સાહ, આશાસિલાખા:
હો સંચેલાં ઉરભર, ગન્યાં તે જ શુ ઈન્ધને! આ ?
રે શો વ્યાખ્યો દિશ દિશ ભરી ચંડ દ્વાં ઉન્મથાટ ?
આ તે મૃત્યુ નિયતિકૃત વા માનવી આત્મઘાત ?

રે પેકું તો ઘણડહન ! આ દાહ તો અવતાંનો !
ત્યાં શો યાવો પલ્લુ ખરખરો અવતાં ને મુવાંનો ?

પરમાત્માનો આ આદેશ ઋગ્વેદના છેલ્લા મંડળના અંતમાં આવ્યો છે. બધા પ્રકારનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપ્યા બાદ વેદપ્રભુ ભગવાને સંગઠનનો મંત્ર બતાવ્યો છે. જે લોકો ધૈર્ય ઝંખતા નથી, અસરકારી છે, અસંયમી છે, સ્વાર્થી છે, દ્રોહી છે, તેમનું સંગઠન જ્યતને માટે વિનાશક છે. તેથી ધર્મરેઢાસ્થનું બધું જ્ઞાન આપ્યા પછી જ ભગવાને સંગઠનનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

આ વૈદિક ઉપદેશ મનુષ્યજાતિને માટે બધી રીતે દિતકર છે.

“હે ધાર્મિકા, ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને તમે સૌ એક જ દિશામાં પ્રગતિ કરો. તમારી વાણીમાં પરસ્પર મેળ હો. તમે તમારા મનને એક જ આદર્શને માટે સંસ્કારી બનાવો, અને દેવોમાં જેમ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોના પાલન માટે આમ્રક રહે છે તેવી રીતે તમે પણ પોતપોતાને બાંધે આવેલાં કર્તવ્યોનું પાલન કરો.

“તમારા લોકોની કાર્યનીતિ (મંત્ર) એક જ પ્રકારની બનો. તમારું હિત વિચારનારી તમારી સલાહ પણ એક જ હો. તમારાં મન અને ચિત કદી પણ પરસ્પર વિરોધી ન હો. આ સંગઠન જો દહ દરવું હોય તો તમારે એક વિચારથી ચાલવું પડશે. બધાં ઉપભોગોમાં પણ તમારી વચ્ચે અસમાનતા ન હોવી જોઈએ. ઉપભોગોમાં અસમાનતા આવવાથી વેર પેદા થાય છે અને એક આદર્શ પણ ટકી શકતો નથી. પરિણામે સંગઠન વૂટી જાય છે. તેથી મારા આદેશ છે કે તમારું શ્વેય એક રાખો તથા રહેણીકરણનું ધોરણ પણ એક રાખો.

“તમારા લોકોનાં હેતુ અને શ્વેય, બધાં એક જ રહેવાં જોઈએ. તમારાં હૃદય પણ એક થાયો. તમારાં મન પણ એક જેવાં થઈ જાયો. આ મારે તમારું સંગઠન સારી રીતે ટકી શકશે અને તમારું કલ્યાણ થશે.”

આ અંતિમ ઉપદેશનો મર્મ શી છે? જીવન એકરૂપ બનો, ઉદ્દેશ એક બનો, મંત્ર એક જ હો, પ્રગતિની દિશા એક હો. આ બધું ત્યારે સીનાં હૃદય એકરૂપ અને સૌ એક-બીજાને બાધવિધર્મી દૃષ્ટિએ જોતા યજ્ઞ ત્યારે જ સિદ્ધ થશે. વિચારમાં મગે તેટલી મિનતા હોય પણ હૃદય એક હોય તો એકબીજાની વાત સમજવામાં કશી તકલીફ નહિ નડે.

સૌથી બારે શક્તિ તો સત્યની જ છે, એ સત્ય તો હૃદયથી જ સમજી શકાય છે.

હૃદયેન દિ રાત્યં જાનાતિ; હૃદયં દિ જવ આત્મા ॥

તેથી, જો હૃદય શુદ્ધ હોય, અને હૃદયોનો પરસ્પર મેળ હોય તો બાકીનું બધું આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જશે. ભગવાનના આદેશનો મર્મ એ છે કે તમારાં હૃદય એવાં શુદ્ધ બનો, એવાં ઉદાર બનો કે જોયી આપસઆપસનો મેળ આપોઆપ સ્વપાર્થ જાય. તમારાં હૃદય એકરૂપ બનીને બેગાં થઈ જાય એ જ સંગઠન છે, એ જ સામર્થ્ય છે, એ જ સિદ્ધિ છે.*

નવમ્, ૧૯૪૧

'શાહાનશાહ અકબરશાહ': એક અભ્યાસ

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ એમ. એ.

(રેનિસાનના Akbar's Dream એ પ્રબંધ) અને પછી હાઈનેના 'મોગલ બાદશાહો'ના વાચનથી પ્રેરાઈ તદ્વિષયક અન્ય ઈતિહાસકથાઓની સહાય લઈ મુગલ બાદશાહો અને તેમના જમાનાને સત્વરે બાદશાહનામું લખી ફરિદૌલીના શાહનામાની કંઈક અંશે સ્પર્ધા કરવાનો કવિશ્રી ન્હાનાલાલને થયેલો પ્રાર્થનાગુજરાતને અત્યાર સુધીમાં બે નાટકો સંપાદી કૃતાર્થ બન્યો હશેવાય. 'શાહાનશાહ અકબરશાહ' એ બાદશાહનામાનું કવિની મોગલના મુગલ ત્રીલોક પદ્ય પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થવામાં તે બીલું (પહેલું 'જહાંગીર-નરનકાન' ૧૯૨૮માં પ્રગટ થયેલું) નાટક છે.) પાંચેનાં સંભાષણ ડાહ્યગૃહીમાં થાય છે તેમજ વચ્ચેનાં અવારનવાર સુંદર ગીતો પણ આવે છે, એ રીતે બાલ સ્વરૂપે કવિનાં અન્ય નાટકો જેવું જ એ લાગે, પણ તેનો વિષય અને કથાનો આશય તેને બીજાં નાટકો કરતાં લુહું પાડી દે છે. પાંચે, પ્રસંગો, વાતાવરણ ક્રિયાદિ આની ઉપાદાનમૂલ સામગ્રી ઇતિહાસની છે, અને ઇતિહાસ કવિની કલ્પનાલીલા પર નિર્મિતજી રૂપ ગણાય. ઈન્દુકુમાર કે

૧ 'સામ્યુવરાલને સહાર' (૧૯૦૫)માં એમાંથી 'સત્ય, શાન્તિ, સ્નેહ અને ન્યાય' એ પંક્તિ જવારી પાછળ નોંધમાં પણ અકબરના 'અદ્વિતીય અને અશિષ્ટ' સ્વભાવની કવિધોએ વાત કરી છે. રેનિસનનાં કેટલાંક કાવ્યોનાં એમણે કરેલાં કાવ્યોત્તરો તેમજ 'લક્ષ્મીનેદુનો વિદેહકથામાં દેવ' એ લેખમાં 'પ્રિતોષ'માંથી આપેલા કથાસંગ્રહો અને લેખની વિચારસરણી કરી આપે છે કે અકબર-કાળમાં જન્મેલું વિદેહકથાના એ સામ્યકવિનું આકર્ષણ કવિના લેખનાંસંક્રાંતમાં પણ વાદ્ય રહ્યું છે. ખરું રેનિસનની આવી અસર જોવા સારી એ પણ ન ભૂતું ધરે કે યુનિવર્સિટીની કોમી મોટે દરેલા ઇતિહાસના અભ્યાસે, કાલીશમ દેવ જેવા બાદનાશીલ અભ્યાસકે આપેલી ઇતિહાસકથાએ અને સ્વકીય બાલનાશીલ ગુણગુણો કવિને જેમ અગ્રોહના તેમ આખાના પણ પૂર્વ-પ્રચલક બતાવવામાં એકાદ ફોનો નથી આપ્યા. અશીષ અને અકબરના સ્તુતિપુસ્તક સમજાવેલેઓ કવિની કૃતિઓમાં ધણીવાર આવે છે તે આથી.

૨ 'કુરુક્ષેત્ર'ના કાંઈ પણ વર્ણન પરંતુને સમયાનુક્રમ જાળવીને પહેલાં પહેલો, પછી બીજો, એમ ન લખ્યાં કવિઓએ આકાશવણા લખતા નહીં પ્રગટ કર્યાં છે. બાદશાહનામામાં પણ એમ જ બન્યું ગણાય. એમનાં નાટકોમાં પણ પણ પાછલા પ્રવેશો પહેલાં ને આગલા પછી લખાયા દોષ છે. એમની આ વિવેચન દેવનો અર્થ એ નહિ કે તેઓ કશી બચસ્થિત થોડાના પિના લખે છે. થોડાના તે પહેલેથી નિર્ધારી લઈ 'કુરુક્ષેત્ર' જખતું દોષ તેા તેના કાંઈ, 'સત્ય' જેવી નવલલખવી દોષ તેા તેનાં પ્રસંગો, અને નાટક લખતું દોષ તેા તેના અકા ને પ્રવેશોનાં બોળાં કે હાસપિત્ત તથા તેમાં મુશ્કેલી સામગ્રી તેઓ નહીં કરી ન લખે છે, પણ એમ ક્યાં જણી પોતાની શક્તિ અને કલ્પને તેમની રચિ ને અનુકૂળ પ્રમાણે તેમાંથી. અને તે કાંડ કે પ્રવેશ કે પ્રસંગ કે, અંક પહેલો ઉપાદાનની તેઓ સદા પત્રવાનથી આપી દે છે. અન્તે પછી એ સ્વતંત્ર રીતે નિર્ગમિત અલખલે આપી મુખ્ય કૃતિના હાલમાં તેમને કવિન રચને એકાદ નવ્ય. કવિની કૃતિઓની વસ્તુસંલગ્નતાને અભ્યાસ કરતાં આ પ્રો દશમાં લેવાથી, કેટલીક વાર તેના કેટલાક પ્રવેશો સ્વતંત્ર પ્રવેશો તરીકે કેમ સારા લાગે છે અને સમય સંકલતા કેમ સમજી રીતે નહીં હામવાને બાકે ટીકા બાંધની લાગે છે, તે સમજાઈ જશે.

જ્યાં કે જ્યંત જેવાં પાત્રો અને તેમનાં કાર્યો કવિની કલ્પનાસૃષ્ટિનાં, ત્યારે અહીં તો અકબર, પ્રતાપ વગેરે પાત્રો અરબ, ઘર્ષ, ગ્લોબી અને સકચ તેટલી પ્રમાણભૂત માહિતી જેને વિશે ઇતિહાસે સંઘરી-નોંધી રાખી છે તેવી સાચી વ્યક્તિઓ છે અને તેમનાં કાર્યો અને તેની પાછળ પ્રવર્તતા હેતુઓ ઇતિહાસખ્યાત છે. પરિણામે આમાં તો કવિના હાથ ઇતિહાસથી જલકાર્ષ જાય અને તેથી એનું સ્વરૂપિત વસ્તુવાળાં નાટકોની માફક પાત્રો ઝાંખાં ભાવનામૂર્તિ અને વાતાવરણ રંગદર્શી ને અસ્પષ્ટ અહીં બની શકે જ નહિ. પાત્રોનું, પ્રસંગોનું અને વાતાવરણનું ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વિગતોથી ખચિત સ્પષ્ટરૂપ (concrete) નિરૂપણ ક્યાં વિના આથી ચાલે નહિ. કવિએ એવું નિરૂપણ કરવાનો જેમ 'જહાંગીર-નરજહાન'માં તેમ આ નાટકમાં પણ દાખલબદલો પ્રયત્ન કર્યો છે. અકબર ને તેના સેનાપતિઓ, મિત્રો, પ્રતિસ્પર્ધીઓ આદિ પાત્રો અને તેમનાં કાર્યો ઇતિહાસ-કથિત વિગતોની સમ્યક્ સાથે મુગ્ધ જમાનાનું વાતાવરણ બળવીતે અત્ર રજૂ કરાયાં છે.

✓ પણ ઇતિહાસકથન કંઈ કવિનું સાધ્ય નથી. એમનું સાધ્ય તો છે તેની મદદ લઈ અકબરશાહનું ગુણસંકીર્તન કરવાનું અને અકબરશાહનું વિશ્વતિમત્ત વ્યક્તિચિત્ર એમાંથી ઉપસાવવાનું. એટલે આ નાટક એકલું ઇતિહાસિક નથી રહેતું પણ ચરિત્રાત્મક પણ બની જાય છે. આની અસર નાટકની વસ્તુસંકલના પર-ઘણી થઈ છે. સકલના 'કવિએ એવી કરી છે કે અકબરનાં જીવન, સ્વભાવ, ચારિત્ર્ય અને ભાવનાઓ પર અબજાણું પાથરતા મહત્વના પ્રસંગો અકબરજીવનમાંના તેમના સમપાત્રક્રમને અનુસરતા એક પછી એક પ્રવેશમાં આવતા જાય. આથી બન્યું છે એવું કે બધા પ્રવેશો કાર્યકારણભાવથી સંકળાયેલા રહેવાને બદલે કે બીજાથી દ્વંદ્વાગમ સુધીના વસ્તુવિદ્યાસતી ક્રમિક શ્રેણીનાં, જેમાંથી એકને ખસેડી ન જ શકાય એવાં, સોપાન બનવાને બદલે સમાનકક્ષ રહી સદચારી ભાવે જ જોડાયેલા રહ્યા છે. નાટકમાંના બાવીસ પ્રવેશમાંથી એકાદબેને નાટકની સમગ્ર ઇમારતને જોખમાવ્યા વિના કોઈ એમ કહીને ખુશીથી હાલી નાખી શકે કે એ પ્રસંગોમાં અકબરના ચારિત્ર્યસૂતક અને નાટ્યોપદ્રારક અંશો ભારે મતે બહુ છે નહિ. તોપણ, કષ્ટાના કલતયાગ તોરણનાં પાન જેવા કે કોઈ લાંબી ચાલીની એક પછી એક આવતી કતારબંધ ગોરડીઓના જેવા આ નાટકમાંના પ્રવેશો પોતપોતાની રીતે સ્વયંપર્યાપ્ત અને સ્વતંત્ર લાગતાં છતાં પ્રત્યેક પ્રવેશમાં થોડું થોડું નિરૂપાતું જતું અને આખરે બધાની સમગ્ર અસર રૂપે લેખકનું અકબરનું ચરિત્ર એ એમને એક પથેમાં જોડનારું, તોરણની માથાપટ્ટી જેવું કે ચાલીની લાંબી મઝિવારી ચાલ કે જોસરી જેવું, તત્ત્વ છે તો ખરું. શ્રોતા 'સેટ જોન' કે ફિલ્મોટરના 'અક્ષદામ લિન્ડન' જેવાં ચરિત્રનાટકની સાથે સકલનાની બાબતમાં 'સાદાનશાહ અકબરશાહ'ને મૂકી શકાવ જ નહિ એ સ્પષ્ટ છે. ખરી વાત એ છે કે અકબરી ઇતિહાસ, અકબરચરિત્ર અને સર્વસમન્વયની ભાવનાએ અનુક્રમે કવિનું બધું લક્ષ જકડી લીધું છે. નાટ્યગત્ત્વનો વારો ત્યાર પછી આવ્યો છે. નાટકના કેટલાય પ્રવેશોમાં ખુદમાં નાટ્યતત્ત્વનું સારું પ્રમાણ

૧ ત્યારે, આ નાટકમાંની સંકલનાપદ્ધતિને માટે 'તેલજુદીશી' કે 'ચાલીસેલી' એવું નામ વપરાય કે કે નહિ. વિનયરાય પેઠે 'જહાંગીર-નરજહાન' નાટકને 'પ્રસંગચિત્રોનો દારદો' કહી એલખાણું ટપું ('નૂઈ અને કેટલી.' પૃષ્ઠ ૨૧૭). એ સ્વીકારીએ તો 'દારદાસેલી' એવા ત્રીજે રાજ પણ થોળ્યો પડે.

હોવા છતાં એ બધા પ્રવેશોમાંથી નાટક ઉપજાવવા મળતી ગૂંથણીમાં નાટ્યોચિત્રતા ઓછી છે એમ ધલુતે લાગ્યાનો સંભવ છે તેનું કારણ આ છે.^૧

(આ તો યદી નાટકના બાહ્ય સ્વરૂપની વાત. એની આંતર સામગ્રીનો વિચાર કરતાં સૌથી પ્રથમ નજર બધ છે તેમાંના ઇતિહાસતત્ત્વ પર. ઇશોર અકબરની હાથીસવારી, પાણીપતનું યુદ્ધ, હેમુચંદ, નગરચર્ચા, અકબરની અજમેરીની યાત્રા, હિંદુ રાજકુમારી જોડે લગ્ન, જાન્યાજ્ઞોની અને તીર્થયાત્રોના વેરાની માટી, ‘સંગ્રામમાં ગુલામ હાંબાની બંધી,’ ખાનખાનાનો બળવો અને તેમની પ્રત્યે ઉદાર વર્તાવ, ગવર્ણિયર-ગૌનપુર-અજમેર-મંદ્રાવગઢ-ઝોલવન-ચિતોડ-રણુથજોર-કલિંજર-મુઝગાત-ગંગાળ-અહમદનગર-કાશુર-આસીર-ગઢ પર ચડાઈઓ અને દિગ્વિજય, આધ્યમખાનને શિક્ષા, કાશ્મીરયાત્રા, મહામૃગયા, મીના બગરમાં મળેલો જોધપાક, અનારકળીને શિક્ષા, નવરત્ન દરબાર, ટોડરમલને જમીનમહેસલની બ્યવસ્થિત યોગનાનો આદેશ, આઈને અકબરી ને અકબરનામાનું લેખન, ધર્મશિક્ષાના ને કૃત્તેપુર સીંહીના ઇમાદતખાનામાં ધાર્મિકતા, દીને ઇલાહીની સ્થાપના, જોધપાકથી, મુરાદનું દારૂબાજીથી મૃત્યુ, છવનસંધ્યાએ ઝોંકલતા ને વિષાદ, સલીમનો પિત્રદ્રોહ, ગાદી માટે પક્ષાપક્ષી, આમેરકુમારીનો આપઘાત-અકબરના છવનમાંના આવા બધા મહત્ત્વના પ્રસંગો ઇતિહાસને વફાદાર રહેવાની પૂરી ચીપટ સાથે કવિએ જે રીતે અત્ય રમૂ કર્યા છે તે તેમના ઇતિહાસપ્રેમની અને શ્રમની સાક્ષી પૂરે છે. ખાનખાનાનાં ચડકોની સ્વભાવ ને આચરણ, અકબરના પીતામહરપરિધાન ને ચાંદબીબીને ‘સીસુ’ ખૂટતાં સોનારપાની ગોળાઓથી કરવા પડેલા સામના જેવી ઝીણી વિગતો પણ કવિ નાટકમાં લાવતાં ચૂક્યા નથી. સીંહીના રાજમહાસય, સુલક દરવાજે તથા ઇમાદતખાનું, ચોરગીચોકમાં છવતી સણુગરસોગડીઓ વડે ખેંચાતો ચોસર (અંક ૨, પ્ર. ૧), પ્રખાતનું ‘ઝખાદર્શન’ (પૃ. ૨૦૦), નવરત્ન દરબાર આદિની વિગતો તેમજ પાંચેનાં પેશાક, સીન્ટો-કરવા જેવી કિયાઓ ઇત્યાદિનાં સ્થાન મુગલયુગનું વાતાવરણ કુશળતાથી સરજી આપવા સારુ જ યોગ્યચેત્તા છે એમાં શક નથી. ઇતિહાસોધને અને તેણે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને આપેલા મદાતે કવિ આ નાટકમાં સંભારે છે તે અકબરનો યશ હ હનર માર્ચલ દરના ટાપુ સુધી વિસ્તર્યો હતો એ કૌતુકસિક્ક દર્શકન ખતાવવા સારુ તો ખરું જ પણ સમકાલીન ઐતિહાસિક વાતાવરણ રમૂ કરવાના આશયથી પણ, પરંતુ કવિ લખી રહ્યા હતા નાટક, ઇતિહાસમય તદિ; એટલે આની વિગતોનો સંભાર બાબતે પ્રવેશોમાં કંઈસવા જતાં તેઓ પ્રસ્તાવનામાં કહે છે તેમ તેમને ‘સાલવારીને ફેરવી-વેળા ગૂંકાવવી ને કાઈક વેળા ઉડાવવી પણ પડી છે.’ ‘દલાન્ત તરીકે : ખાનખાનાના પ્રવેશમાં ૪. સ. ૧૫૫૭, ૧૫૬૦ ને ૧૫૬૨ના પ્રસંગો ગૂંથેલા છે. મુઝગાતવિજયના પ્રવેશમાં ૧૫૭૨ ને ૧૫૭૩ના બે મુઝર સંગ્રામોનું અંશિયણ છે. ‘શક્તિમા પદ્મઓમાં’...પ્રવેશમાં પણ બન્યાસાચ કરતાં પાંચેક વર્ષોનું ઉલ્લેખન દેખાયો.’^૨

૧ કવિથી આ બધું તો છે જ. એથી જ એમણે પેલાનાં નાટક રોલી ને મળતી સીંહીનાં છે એ આ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ. ૧૬) કહી ચાક દેવદાણુ છે. મનમગ કે સંકલ્પના આદિ બાબતો પાત્રે ૧૬૪ નાટક પાત્રે રખાતો બપેશાઓ એમનાં નાટકો માટે રાખવા સાથે કવિ સૌને આમજાવી મેનવી ર છે.

પણ અસ્વાભાવિક લાગે તેવી ઉતાવળ બતાવેના નિરૂપણમાં કવિને આને લીધે કરવી પડી છે. ખાનખાનાના બળવાના સમાચાર પછી યોડી જ વારમાં એની દારના સમાચાર આવે, એ સમાચાર કહેવાવાના પૂરા થાય નહિ ત્યાં તો એ 'ચપ્પ' એ દુરાચારીને કાળ આવે ને પ્રવેશને અંતે તો એ મક્કા શરીફની સ્થિતિએ જ્યાં બિપટે એવું ખાનખાનાના (અં. ૧, પ્ર. ૩) પ્રવેશમાંનું નિરૂપણ આવું દર્શાવે છે. 'દક્ષિણની દેવડીએ' (અં. ૩, પ્ર. ૪) એ પ્રવેશમાં મુરાદનું મૃત્યુ, અકબરનું આગમન, સોનાશ્યાની ગોળીઓથી લડતી આંઢળીઓની વીરતા ને તરત જ તેના ખૂનના સમાચારની વિગતો રજૂ કરતાં પણ એટલી જ અપ્રતીતિકર ઉતાવળ થએલી જણાય છે. કવિને કહેવી છે અધી જ વિગતો, ને એમના હાથમાં છે નાટકના પ્રવેશોનું જ મર્યાદિત સાધન, એટલે આમ બન્યા વિના રહે નહિ. પરિણામે, આ કૃતિ ન શુદ્ધ નિર્મેળ ઇતિહાસગ્રંથ કે ન ચોકખી નાટ્યકૃતિ, પણ એ બંનેના એકબેકમાં ભળેલા મિશ્રણપાણી રચના બની ગઈ.

ઇતિહાસની આ વિગતોમાંથી અકબરની પાત્રમૂર્તિ કેવી ઉપસી આવે છે એ જોવું એ નાટકની આંતરસામગ્રીનો અભ્યાસ કરવામાં બોહ અમલની વસ્તુ છે. આગમનપાકુ એ પ્રતાપી^૧ શહેનશાહની રુક્તિ^૨ અને લીમ્સેની તાકાત^૩ ધણી છે. એની ઉદારતાને હદ નથી. હેમુને, ખાનખાને, પરાજીત થએલા રાજવીઓને એ ક્ષમાશીલ ઉદાર વર્તાવથી નવાજે છે. એમની પ્રત્યે રોષ કે વેરનો છાંટો મુઠાં એના હિલ્લમાં કચારે થ દેખાતો નથી. બીલહું, દુર્ગાવતી, આંઢળીબી, પ્રતાપ, દાઉદ જેવા સજ્જન પ્રતિસ્પર્ધીઓની વીરતાને એ વધે છે ને મુજાકદે પ્રશંસે છે. વાચક આખા નાટકમાં એને રોષે લાલુડી જીતે તો માત્ર એ જ વેળા જુઓ છે—કાકલતાશ આધમખાનને અને આનારકળીને શિક્ષા કરમાવતી વેળા, જે બંને પ્રસંગ એનો સુસ્ત નીતિપ્રેમ વ્યક્ત કરે છે. પણ અકબરના સ્વભાવનાં આ શુભ-લક્ષણો કરતાં વધુ મહત્વનાં કવિએ એકથી વધુ વાર બતાવેલાં લક્ષણો તો બીજાં છે. એક છે અકબરની એના પટ સાથે ઘડાઈને જ આવેલી ધર્મનિષ્ઠાસા અને એનાથી પ્રેરાયેલો વિશ્વનું પરમ રહસ્ય પામવાનો એનો અભિલાષ^૪ આથી એ સતિ ને ઝોલિયાઓનો સમાગમ પ્રેમથી સેવે છે. શેખ સલીમ ચિસ્તી, શેખ મુજારફ, શેખ અબ્દુલ લતીફનાં ચરણ એ એવે છે તેમ પ્રજ્ઞાવેશે મગમાં મીઠાંબામ અને અન્ય સંતમંડળીનાં દર્શન^૫ પણ નર્વ

૧ પ. ૧૪. ૨ 'વિષ્કંભક' માની દાથીચવારી (પ. ૩૧-૩૭). ૩ 'મદામુખા' (અં. ૧, પ્ર. ૫) માં શૈનિકાની વાતચીત. ૪ જુઓ એના ઉદ્ગારો:

(૧) 'સંસારના પર પાછળના થા—

તેજાવાના આ અદાપટાએમાં,

જગતકંઈ હું શું રોડું છું ?' (પ. ૪૬)

(૨) 'દીવડો રોડું છું અવકા અલમમાં.' (પ. ૫૧)

(૩) 'હાડાં મળશે મારા અલમનો પત્થરવતી ?' (પ. ૫૩)

(૪) 'એની જ રોડમાં છું હું :

આતમાની સીતલવાની રોડમાં.' (પ. ૧૩)

(૫) 'પરબીથી થે મદામુખા, મારે પીસાં છે છત્રનાં પાંખી.' (પ. ૧૫)

(૬) 'મારે ક્ષાંતગવા છે સસાલપાંડાં રાખો.' (પ. ૧૧)

૫. ઇતિહાસની ઝીણીઝીણી વિષયોને આધારે લખાયેલા આ આખા નાટકમાં ઉતાવળના

આની ‘બાદશાહ તો છે સતીનો નરસાંબાજી-દો’ એ વાક્ય ખરેખર સાચું પાડે છે. એનું બીજું એવું જ મહત્વનું અને વસ્તુતઃ એનાં બીજાં બધાં ગુણધર્મોને ઢાંકી દઈ પ્રધાનપણે આગળ આવતું સ્વર્ભાવપદાણુ તો સર્વધર્મસમન્વયનું મહારવળ છે જે આ ધર્મગ્રિયાસાનું જ સંતાન નહિ તો સંકળન્ય સહોદર છે. એ સ્વપ્નની સિદ્ધિને અર્થે જ એ હિંદુ, ખ્રિસ્તી, જરથોસ્ત્રી અને જૈન ધર્મગુરુઓને અને સૂફીઓને નોતરીને^૧ તેમની ધર્મચર્ચા સાંભળે છે. ‘સુલહ-યે-કુશ્લ’ ના ખ્યાનમંત્રો તો તેર વર્ષની (લુઓ વિષ્ણુજી, પૃ. ૪૫) ઉમરથી તે મરવાની ધડી સુધી (પૃ. ૩૧૩-૧૪) અખંડ ભાષ જપતો અને દોને ઇલાહીની સ્થાપના કરીને એ મંત્ર સિદ્ધ કરતો અકબર આધીજી^૨ ‘પૃથ્વીનો પરમહંસ’, ‘ગેઓ’, ‘રાજરાજર્ણિ’, ‘પ્રભુના મધપૂકાની માંખ’ દલાહિ પ્રકટ અને ‘મહાદી’ એ સૂચિત શબ્દોથી કવિ વડે ગિરદાવાયો છે. ‘અફઘાનનું સ્વપ્ન’ સાચું પાડનાર આવા દ્વિધર્મ-રાજર્ણિનો દેહ લાલે મોગલનો હોય, એનો આત્મા તો પૂર્વજન્મના ચોગાનો જ છે,^૩ એટલે અલેક્ઝેન્ડરે એનાં કારને એ એક ગણે અને હિંદુપત અને ઈસ્લામને પોતાનાં કાર્યાજમણાં નયનવે લેખે તેમાં નવાઈ લીધી.

આ પરથી, કવિ અકબર પર ખૂબ વરસ્યા હોય એમ કહીને લાલે લાગે, પણ રખીદાસને ‘બોજ સમોલક જૂપ’ કહેવા જેવી અતિપ્રશંસા તો અહીં નથી. આ સર્વધર્મ તો એટલું જ કહેવાનું કે ત્યાં ત્યાં પોત્તે કશું શ્રીમાન, વિશ્વતિમાન, કે ઊર્જિત સત્ત્વ લાગે ત્યાં ત્યાં એને વદે એવી ગુણપૂજકતા^૪ એ તો કવિનો એક વિશિષ્ટ સ્વભાવગુણ છે. સમન્વયદષ્ટિ, ઉદારતા, વીરતા જેવા ગુણોનો પ્રકટ વિજ્ઞાસ અતિદાસિક અકબરમાં નિરખી કવિ એના ગુણુમુગ્ધ પ્રશંસક બન્યા છે. પણ તો એ રજા પ્રકૃતિએ કવિ, ને વળી એવા કવિ જે જેને જેને સ્પર્શે તેને લાવના અને કવિતાથી રસી દે, એટલે એમનું આલેખન કંઈ ઇતિહાસકારનું આલેખન રહે નહિ એ સમજી રાખવું તેમ છે. કવિને હાથે અકબરની ઉદારતા, ક્ષમાશીલતા, ગુણપૂજકતા, ધર્મગ્રિયાસા, આધ્યાત્મિકતા, વિકમશીલતા, સંદેશરિતા, રાજનયનીતિચતા, નીતિપ્રેમ, અને સમન્વય લાવનાનું એનાં વાણી ને વર્તન દ્વારા એવા ઉત્કળા રહે આ નાટકમાં આલેખન થયું છે કે ઇતિહાસકારણા એ નિરાધાર ન હોવા છતાં

પ્રશ્નો પેલ છે : એક, અકબરની આંતરજાત્રા અને બીજો, મુકંદ બદાશાહીની કથા, અકબરે મળ જઈ-મીસંતા કરેલા દર્શનની દંડકા બહુ ત્રયલિપિ દોષ તેમ, સંવત ૧૬૫૪માં પ્રકટ થયેલા ‘મહાત્મા પ્રતાપસિંહ’ નામે હિંદી નાટકના ચોથા અંકમાં એ પ્રશ્નનો એક પ્રવેશ છે તે પરથી, જણાય છે. અકબર મહાત્મા પ્રતાપસિંહના દર્શને ભષ છે એ પ્રવેશ (અંક ૩, પ્ર. ૨) તો કહાય આ દંડકા પાસે કવિને સૂઝ્યો નહિયર છે. આખા નાટકમાં એ પ્રશ્ન કવિદક્ષિણ છે અને અકબરની વિશ્વવિજયકતાનું એક વધુ લેખનું દર્શન પડે પાડવા ચોખવેલા લાગે છે.

૧ પૃ. ૧૪૨, ૨૨૨.

૨ એ બનાવવાનો તક મિલના ઇતિહાસે રેખિયો મુકંદ બદાશાહીના જન્મનાવરની દંડકાનો નાટકમાં ઉપયોગ કરીને કવિએ ઝડપી લીધી છે.

૩ પૃ. ૩૧૨.

૪ કવિઓએ દલાહમ, પ્રેમાનંદ, દલપતરાય, પદિયા આદિને આપેલાં અંતરિક્ષોમાં તેમજ સનાતનીઓ, આર્યસમાજીઓ, વૈષ્ણવો, મતરીઓ, દલાહીઓ અને સૂફીઓની સમતોષમાં પોતાનો સમન્વયવાદી ગુણધર્મ રજીરો એ લિખ લિખ ધર્મ, અપ્રદાય, કામ, લભિ, સંસ્કૃતિદાતાં વિશિષ્ટ તણે એઈ તેની કોલો વાળની પ્રશંસામાં એમનો આ ગુણ પ્રગટો નહાય છે.

અકબરને એ અર્થદેવી કે ભાવનામૂર્તિ^૧ પુરુષવિશેષ બતાવી દે છે. આમ સપ્તદોમાં, ઇતિહાસમાંથી-
 ઊંડા અકબરના ચિત્ર પર કવિની પીછી ફરી છે અને તેટલે અંશે એ ચિત્ર ઇતિહાસનું
 જ રહેવાને બદલે કવિનું પણ બન્યું છે. અકબરનાં સખતનો કવિ નથી બતાવતા એમ તો
 નથી, મીનાખમરવાળા તેમજ સમગ્રવીણવાળા પ્રસંગે એની એક નમણાઈ—કામુક્તા—
 કવિ સૂચવે તો છે જ, પણ એ બંને પ્રસંગોએ સામી અગ્નિઓએ શીખવેલા ભોધપાઠને
 તદ્દાણુ ઝીંકી લઈ પુનઃ સ્વરચ-નિર્માણ બની જતો, અને મીનાખમરવાળા પ્રસંગે પછી
 તો તરત પોતાના જ જેવા દોષની વકીલાત કરતી અનારકળીને દૂર શિક્ષા થ ફરમાવતો
 એને કવિ ચીતરે છે. એ હેઠલા (અનારકળીને દંડવાના) પ્રસંગના નિરૂપણમાં કવિ

‘એક અંબાને સત્ત નથી કરતો :

આ તો છે બાદશાહીનો

દલસપ્તદરીએને સજા.’ (૫. ૧૭૬)

એમ અકબર પાસે કહેવરાવી સામાન્ય રીતે મનાતા તેની ફરતાના એ દોષને છાવરવા
 ને તેનો જવાબ કરવા મધ્યા જણાય છે. અકબરને ઊંજો ચિતરવાનો આશય તો હતો
 જ, તેમાં વિલાસ વિં ઉદ્વિધનિમ્મલ-સંયમ-વેરાબની પોતાની પ્રિય ભાવના રચી કરવાનો
 એ રીતે એક મોઢા મળી ગયો તે કવિએ ત્યાં લઈ લીધો! એ જ રીતે, ધણી ઇતિહાસકારો
 અકબરના રજપૂતો સાથેના લગન-મૈત્રી-સંબંધમાં રજપૂતોના કંઈકને કંઈ પાડી તેમની
 મૈત્રી ને વફાદારી છતી લેવાની મુસલમાનોએની નીતિ અને દીને હિંદીઓની રચાપનામાં
 એ નવા ધર્મના પહોંચા બની રાજસત્તાની સાથે ધર્મસત્તાની કુલ લગામ પોતાના
 અખત્યારમાં રાખવાનો અકબરનો ગુપ્ત આશય અને અદ્ભાવર (તેમજ પોતાને હેરાન
 કરનાર ચુરત દીનપરરન મુસલમાનોને ચૂપ કરી દેવાની શીખ મુજારકે સાધેલી તક) જુએ છે,
 પણ કવિએ તો તેમાં સમન્વયની અને હિંદુઓને જેની ખાસ જરૂર હતી તે હિંદુતાની
 દિલિ જ લેઈ છે, અને નિરૂપી છે.

૧ છતાં અકબરનું પરેખર વાસ્તવિક ને માનવો (human) હાથે એવું જાણેબન થાય નથી જ.
 ધણું એમ નહિ કહેવાય. માફી માગવા આવેલા સહીમને એક પ્રથમ દેશમાં ગુપ્ત આવરી લેતો અને
 પછી એને વાંધી નાખતાં જેવું સંબોધતો અકબર એના રવા પછી સહીમાએબમને કહે છે :

‘સલામ, શાદબેગમ ! સિદ્ધિયો.

બાળા એકડો છે, આત્મદત્તતા કરો.’ (૫. ૩૦૬)

ત્યારે દુસાંબેલા પિતાનું ઘડીમાં રોષ ભૂલી આશુ બની જતું પુત્રવત્સલ હૃદય અસરરે કેવું અમર
 બની જાય છે ! વળી તે જ વખતે બહાર જતી સહીમાને એ માર્ગેન્મુખ બાદશાહ

‘દલ તો મીરનીમાં દસાવવાં છે

—અત્વાદત્ત આરેય તો.

ચણ્યાએ શીસડી ને બદખ્શાનીને...’ (૫. ૩૦૬)

કહો ‘ફોર ન કીરમ, દલ તો હું છાવતો મું, હો!’ એમ ચૂચી ધીરજ ને આશાસન આપવા
 થતુ કરે છે ત્યારે પણ કેવું સાચું માનવી ચિત્ર કવિની કલમ સરળ આપે છે !

૨ ‘અલ્લાહો અકબર’ અને ‘જાહે જહાનુડુ’ એ બે દીને હિંદીઓના રુનિમિત્તમાં અકબર
 ને તદ્દાહીન એવાં એવાં બે નામો સુચિત રીતે વજાર્યાં છે તેથી પણ આમ માને છે.

પણ આમ અને એમાં નવાઈ જરોકે નથી. કૃષિશ્રી ન્હાનાસાસ જેના લખનાર હોય તે નાટક ક્રિપ્ત હોય કે ઐતિહાસિક પણ એ ભાવનાપ્રધાન બન્યા વિના રહેજ નહિ. એમના નાટકના મંદિરમાં સિંહાસને બેઠેલી દેવમૂર્તિ તે હમેશાં હોય છે કોઈ સંસાર-કલ્યાણક ઉન્નત ભાવના. એ ભાવના જ કવિનું પ્રધાન વક્તવ્ય હોય છે અને નાટકમાંનાં પાત્રો તથા પ્રસંગો તે એ ભાવનાને અજવાળવા, પુછ કરવા કે સિદ્ધ કરવા સારુ જ યોગ્યેશાં હોય છે. આ નાટક પણ અકબરની ભાવનાપરતીને લીધે એવું ભાવનાપ્રધાન બન્યું છે. નાટકમાં અકબર દ્વારા રજૂ થતી એ મુખ્ય ભાવના છે સર્વસમન્વયની, સર્વકલ્યાણની. આ નાટક જેટલું અકબરચરિત્રાલેખન માટે છે તેટલું જ આ ભાવનાને માટે પણ છે. પણ દેહવાસનાથી મુક્ત એવા આત્મસંનતી ભાવના માટે જ્યાં અને જ્યાં નજીવો પાત્રો કવિને સર્જ્યાં પડ્યાં છે તેમ અહીં સમન્વયની ભાવના માટે પાત્ર સર્જવું પડ્યું નથી, પણ અકબરના ઐતિહાસિક પાત્રમાંથી એ ભાવના ઉપસાવાઈ છે. એ ભાવનાના મૂળમાં રહેલી છે હૃદયની અભિગ્ન ઉદારતા, અને આવી ઉદારતાનું અકબરના સંબંધમાં પ્રથમ પગરણ સ્વાભાવિક રીતે જ દિલ્હી અને ઉસ્તામ એ બે ધર્મેનો અને તેમના અનુયાયીઓનો સંકુચિત બેઠાવ બૂલવાની સાથે થતું આ નાટકમાં જતાવાયું છે. શેખ મુબારકને ‘અલેક ને એમકાર એક છે’ (પૃ. ૬૦) એ બોધ, શેખ સહીમ ચીશીની ‘પાણી ને આજ એક’ (પૃ. ૬૭) તથા ‘અનુકંધાય એવી નથી એ પાણી’ (પૃ. ૬૮) એ વચનોથી વધુ પુછ મછ અકબરના ચિત્ત પર એવી અસર કરે છે કે કાશ્મીરમાંના ફકીરખાદશાહને (પૃ. ૧૫૭-૬૦) અને બિઘૌનીને (પૃ. ૨૪૭-૪૮) એ સંબંધમાં આપેલા જવાબના જેવા ઉદ્ગારો તે અકબરને સ્વભાવસહજ બની ગય છે. એ બિઘૌનીની જન્મની અને અત્યનિષ્ટ ઉસ્તામભક્તિ (જુઓ પૃ. ૫૮ અને ૨૪૭) અકબરની આ ઉદારતા અને તેની અંતિમ પરિણતિ રૂપ સર્વધર્મસમન્વયની ભાવના સામે પડછા કે વિરોધદર્શનથી તેને ઉજળવા માટે જ રજૂ કરાઈ છે એ તે સ્પષ્ટ છે. દિલ્હીના હજી સુધી ૫ કમલાએ સંગતતા રહેલા દિલ્હી-મુસલમાન એકતાના પ્રશ્નો, એક સાદિલ્હીદાર આપી શકે તેની મદદ આપી, આવી સાચી ઉદાર દૃષ્ટિથી કાયમી અંત લાવવાનો કવિનો સહાયક પણ અહીં કામ કરે ગયો છે એમાંય દોષ શક નથી.

‘જેમ દિલ્હીધર્મ અને ઉસ્તામમાં જેમ બીજા કોઈ પણ એક ધર્મમાં બધું જ પરમેશ્વરી સત્ય સમાઈ ગયું હોવાની એ ના પાડે છે. અકબર જુઓ છે જ એવી વિશાળદર્શી નજરે કે એ કોઈ એક ધર્મનો બની શકે જ નહિ.’ આવી એવું મનોરાજ્ય

૧ જુઓ એના વક્તવ્યો :

૧

(અ) ‘પ્રભુ મપરખમાં જ નથી,

પ્રભુ મશરકમાં જ નથી :

પૃથ્વીના પ્રભુ દરે દિશાઓમાં છે.

પ્રભુ દિનુઓનો જ નથી,

પ્રભુ ઉસ્તામીઓનો જ નથી.

પ્રભુ માનવસાલનો છે,

આદમની આજ્ઞા આદમિયાનનો છે.’ (પૃ. ૨૪૦)

(બ)

‘ઉસ્તામ કહે આગસાહા ઉસ્તામી છે;

દિલ્હીએ અને અકબરસાહ-દિલ્હી છે;

...

...

...

‘ સન્નસન્નતાં નિરખ્યાં ઉત્તર,
ધર્મધર્મના કીલ્બા ઉ ધર્મધર્મો,

...
પ્રભુની પરખપરખનાં

પીયાં છે તીર્થજલ.

...
પાંડિતાં કલ્પજાલ નદિ

વનના બોલ સાંભળવા છે;

ખાદીઓના કલ્પજાલ નદિ,

મદાસાગરના સખ્તો સુણવા છે.

...
રહો બોલવું છે અતર્કાચી એકતરવ’ (૫. ૧૪૨-૪૩)

એવા એના જ ઉદ્ગારોમાં કવિ બ્યક્ત કરે છે. સંકુચિત ધર્મજનૂનની, પાયોને વડાવી મળેલી અકબરની ઉદાર વિશાળ દૃષ્ટિની સહોદરી જેવી એની ધર્મજિજ્ઞાસા પણ તેમાં કામ કરી રહી છે એ પણ કવિએ અકબરના મોમાંથી તેવા અનેક ઉદ્ગારોર પ્રકાશને બનાવ્યા કયું છે. અને છેવટે,

‘ અનેકમાંના એને જુને છે,

એની દેવી આંખ ઉપરેલી છે’ (૫. ૧૫૬)

એમ કહેતા અકબરને સર્વધર્મોના સમન્વયમાં એવું -ગીતાભાષ્ય’ સ્થિતિક જ્ઞાનને મળે છે, એની દેવી આંખ (એને કવિએ ‘ગેળી’ કહ્યો છે ને એકથી વધુ વાર આતમમૂર્છામાં ને સમાધિમાં પડી જતો વર્જુઓ પણ છે.) ઊપડે છે અને ‘પૃથ્વીની ધર્મગાયોના ઘી’ જેવો અને ‘પ્રભુના પરિમલ-પરિમલના લાડાર’ ‘ધૃતિરી મધપૂરા’ જેવો દોને ધૃત્વાહી એ કથાએ છે. એમ નિરૂપી કવિ સર્વસમન્વયનો પોતાની ત્રિષલ લાવનાનો આ

‘ (અનુસંધાન ૫. ૧૧૧)

અકબરશાહ તો છે જુદાનો જુદો.

...
અકબરશાહ એકદેરાવાસી નથી,

સમસ્ત માનવજાતિનો છે;

અકબરશાહ એક ઉવાળનો નથી,

જલ્દાંડના મદાવનનો છે. (૫. ૨૨૬)

૨ જુઓ ૫. ૮૪ની પાઈનોંધ ચોથી.

૩ ‘અવિગત્ત વિમલેષુ તજ્ઞાને વિદિ તાત્ત્વિસ્મ્ ।’ (૧૮-૨૦)

૪ ‘ક્રિષ્ણમાર અંક ૨’ (૧૯૨૭) માં ‘સંસ્કૃતિઓના સમન્વય’ની (૫. ૬૪-૬૫, બીજી આદિતિ), ‘વિદ્યગીતા’ (૧૯૨૭) માં સર્વધર્મસમન્વયની (૫. ૧૨૩, બીજી આદિતિ), આ ‘સદ્ગાનશાહ અકબરશાહ’ (૧૯૩૦) માં આપણે એવું તે રીને સર્વધર્મસમન્વય દ્વારા સર્વકલ્યાણની, ‘ક્રિષ્ણમાર-અંક ૩’ (૧૯૩૨) માં જાન્ય, પ્રજા, દેશ ને યુગની સંસ્કૃતિઓને બદલે એક માનવસંસ્કૃતિની ‘આકબરશાહ આવાળા’ની (૫. ૫૮-૫૯), અને ‘ગોપિકા’ (૧૯૩૫) માં સહેરો અને ગામડાંના-‘સંસ્કૃતિ અને

હિંદુસ્તાનના મુસ્લીમોનાં ફાંસની સામ્રત રાજસભા ન્યાયી નામે છે તે વિશી હાલમાં છાપામાં ખૂબ જવાય છે, પણ જ્યારે આ પરિસ્થિતિનું સ્વપ્ન પણ નહતું ત્યારે પણ વિશી એક 'સ્પા' (પાણીના ઉપચારના સ્થળ) તરીકે મુશાય અને અમેરિકામાં બહુ જ પ્રખ્યાત હતું. ત્રણ વર્ષ પહેલાં અને ત્યાં રહેવાના પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલા. ક્યાં તે વખતની આહવાદક શાંતિ ને ક્યાં અત્યારની હિંમત દર્શાવે છે.

ફાંસના મધ્ય ભાગમાં આવેલો નદીને કિનારે વિશી આવેલું છે. ગામ નો કે સુદર છે, પણ જમીનના 'સ્પા' બાકન-બાકન કે વિશેષ નજીકના બાકન જેટલું સુદર ન કહી શકાય, પણ અહીંનાં ગરમ પાણીના ઝરા દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી દેશદેશથી લોકો જુદા જુદા રાગોની સારવાર માટે અહીં આવે છે. મે મહિનાથી આઠટોચર સુધી ગામ બરબર રહે છે. અરેબી પીકાતો લોકો પણ આવે છે, અને શ્રીમંતાઈને લીધે માની લીધેલાં દરો માટે આવનારાની સંખ્યા પણ મોટી હોય છે. કારણકે વિશી જરૂં તે એક પ્રકારની મોટાઈ ગણાય છે.

આખા મામમાં પાંત્રીસ ગરમ પાણીના ઝરા છે. દરેક ઝરા ઉપર પાંત્રીસ હોજ બાધી લીધેલાં હોય છે અને તેની વચમાંના ચાંબલા ઉપર ફરતા નળ મૂકી તેમાં ઝરાનું પાણી લાવવામાં આવે છે. લોકોને લોકો રહેવા માટે હોજની આસપાસ મોટા મોટા બાધી ઉપર છાપરું કરેલું હોય છે. પાણી માત્ર નળ વાટે જ બહાર આવી શકે છે, કદો ખુલ્લો રહેતો નથી, તેથી સ્વચ્છતા બરાબર જળવાય છે. હોજની અંદર પાણી આપનાર સ્ત્રીઓ ઊંચી રહે છે અને દરેકનાં માસેબુમાં નળમાંથી પાણી ભરી આપે છે. કલાકો સુધી બોની જગામાં લોકો રહી નોકરી કરવાની હોય છે તેથી એ સ્ત્રીઓ પત્રમાં એક આસ બનાવટનાં લાકડાનાં ખૂટ પહેરે છે, જેથી પગ લીના ન થાય. પાણી ઝરણમાંથી નીકળે તેવું જ ગરમ પીવું જોઈએ તેથી દરેક જગ્યા પોતાના ગ્લાસ લઈને ઝરા આગળ જાય છે. દાકતરે બતાવેલા માપસર પાણી પીવા માટે અંચ પાડેલા આસ ગ્લાસ વિશીમાં મળે છે. દરેક વસ્તુને સમજાવરી અને સુદર કરવાની પાકાત્ય ચીવટને લીધે આ ગ્લાસ મૂકવા માટે નાનીસરખી. લોણવાળી સુદર નેતરની ટાપલી હોય છે જેને ખમે ભરવવા માટે આમકાનો પટો જડેલો હોય છે. આખા વિશીમાં ખમે તે વખતે ખમે તે રસ્તે જાયો તેા કેમેરા માફક ખમે ભરવેલી ટાપલીવાળાં સ્ત્રીપુરુષો મળે. ઝરાની સંભાળ સરકાર રાખે છે અને પાણી પીવાના ક્યા પૈસા ખેસતા નથી.

વિશીમાં દાકતરોની સંખ્યા લગભગ સ્વસ્તી જેટલી છે. જુદા જુદા રાગોના 'સ્પેશિયાલિસ્ટ' તરીકે પણ ખરા દાકતરો પ્રખ્યાત છે. દાકતરોનાં એલોપથિ, હોમિયોપથિ, બાયોમેનિક પદ્ધતિ, મસાજ, યોગ, સિત્તિસિત્તિ ઉપાયોમાં માનનારા બધા જ અહીં રહે છે.

દરેક દાકતર દરદીની જરૂર પ્રમાણે અમુક ઝરામાંથી પાણી પીવાની સલાહ આપે છે. દરેક ઝરાના પાણીનાં તરવેા લુદાં હોય છે એટલે અમુક રોગ પર અમુક ઝરાનાં પાણી કામ આવે છે; તેથી દાકતરની સલાહ મુજબના ઝરામાંથી પાણી પીવું ચોખ્ખું છે. વગર વિચારે ગમે તે પાણી પીવાથી નુકસાન થયાના-દાખલા બને છે. કેટલું પાણી પીવું ને દિવસમાં કેટલી વાર પીવું તે પણ દાકતર નક્કી કરી આપે છે. સાથે 'પોતાની માન્યતા મુજબની' એકાદ દવા કે ચપી એવું કંઈ બતાવે છે, પણ મુખ્ય ઉપચાર તો પાણી જ છે. *

પીવાના પાણી ઉપરાંત નદાવાના પાણીના પણ ઝરા છે. આ ઝરા ઉપર 'યર્માલ બાય' (ગરમ સ્નાનગૃહ)નાં વિશાળ મકાન બાંધેલાં છે. પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એમ ત્રણ વર્ગનાં ત્રણ જુદાં જુદાં મકાન છે, અને વર્ગ પ્રમાણે અંદર સારવારના પૈસા હોય છે. દાકતરના લખી આપ્યા મુજબ ત્યાંના માણસો સ્નાન કરાવે છે. કાંઈને અમુક ડિઝીના કમરેપૂર કે હાંતીપૂર પાણીના ટબમાં નિયમિત વખતે બેસી રહેવાનું હોય છે, કાંઈને પેટ પર સુંઘથી પીચકારી મારવાની હોય છે, કાંઈને વજાળાઓ શેક લેવાનો હોય છે, એમ અનેક પ્રકારની સારવાર ત્યાં થાય છે. દરેક યર્માલમાં ઓછોનો વિભાગ જુદો હોય છે અને ત્યાં સ્ત્રી-નોકરો સારવાર કરે છે. કામ કરનાર સ્ત્રી પુરુષો અત્યંત અપજા હોય છે અને રાજ્યાં સેકેડો દરદી આવતાં હશે છતાં ચાંતિથી હસતે ચહેરે કામ કરે છે.

પાણી પીવા અને સ્નાન કરવા નેટલું જ મહત્ત્વ વિશીના દાકતરો અને રાજ્ય ખોરાકને આપે છે. આખા ગામની હોટેલોમાં મસાલા વાપરવાની મનાઈ છે, કારણકે ત્યાંના મત મુજબ મસાલા અનેક રોગોનું મૂળ છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ધેરધેર વપરાતો સરકો (Vinegar) વાપરવાનો ત્યાં સમૂળગ્રો પ્રતિજ્ઞ છે. કારણકે એને પાચનશક્તિનો દુશ્મન ગણવામાં આવે છે. ખાતી વખતે સ્નાદ માટે ઉપયોગી લેવાય છે તે શીશીઓમાં મળતા ટમટો સોસ, ગુરુદેશાચર સોસ, એવા મસાલેદાર પ્રવાહીઓ ગામમાં રોધ્યા જડતા નથી. છતાં ફ્રાંસની પ્રખ્યાત રાંધણકળા દરેક વસ્તુને સ્નાદિષ્ટ બનાવી શકે છે. દરેક દરદીને દાકતર એક લાંબી હાંપેલી યાદી આપે છે. આમાં હોટેલોમાં મળી શકતી એક એક વાતીનું નામ હોય છે. અને તેમાંથી જે દરદીએ ખાવોચોખ્ખું ન હોય તે દાકતર ઉઠી નાંખે છે. હોટેલના 'મેન ડે તેક' (મુખ્ય નોકર)ને એ યાદી આપી દઈએ એટલે તે મનાઈ કરેલી વસ્તુઓ દરદીને પરિસાવનો જ નથી. આખી હોટેલમાં અનેક મુસાફરો હોય ને દરેકને જુદી જુદી ચીજો ખાવાની હોય તે છતાં કાળજી રાખી બધાંની અતુદ્ગતતા મુજબ રસોઈ કરાવવામાં આવે છે અને ફરિયાદનું કારણ કહી પણ રહેતું નથી. પાશ્ચાત્ય દેશો ખોરાકમાં દદીની ઉપયોગિતા સમજતા જાય છે અને તેથી દરરોજ બપોરના બોજન સાથે દદી આપવામાં આવે છે. ગમે તેવી ઠંડી ઋતુમાં માત્ર પાંચ કલાકમાં દદી અખરાઈ

* મુંબઈમાં વિશી પોટરની સીલગંધ બાટલીઓ મળે છે. પણ એમ કહે છે કે અમને તો એથી કાંઈ ફાયદો ન લાગે. પણ મુંબઈમાં માત્ર 'સિલેસ્ટીઆ' એ એ જ જાતનું પાણી મળે છે. તે ક્યા રાત્રીને માટે જરૂરી છે તે તે વિશીના દાકતરો જ કહી શકે. વળી ખરો કાલુ ઝરામાંથી નીકળતા શ્રમ પાણીનો જ છે. ધાંતો નથી.

નવ્ય એવા ખાસ બનાવટનાં ડાબા ત્યાં મળે છે. દુધના દહીં ઉપરાંત 'ક્રીમનું' દહીં મળે છે તે ઘણું જ વધારે સ્વાદિષ્ટ હોય છે. તાજાં ફળોની ટોપલી ભરી જમનારના મોં આગળ મૂકી દે છે. સજ્જડ ડાબામાં વેચાતાં ચાસનીની ચંદર ભરી રાખેલાં ફળો જે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં બહુ જ સામાન્ય છે તે આપવાની સદ્ગતર મનાઈ છે.

વિશીના દાકતરોમાં એક જે મુખ્ય આકર્ષણ છે તે તેમની સહૃદયતા. આમ ક્રીસની પ્રજા સહૃદયતા માટે જાણીતી છે જ. પણ વિશીના દાકતરોએ એ મુજબ ખાસ કેળવેલા છે. વળી ખીજ દેશોના દાકતરો આફ્રિક, પહેલાં દામ ને પછી કામ એવો વ્યવહાર અહીં નથી. પહેલાં કામ અને પછી જ દામ લેવામાં આવે છે. લગભગ દરેક દરદીને ત્રણ આવાડિયાં સુધી સારવારમાં રહેવું પડે છે. અને એ પૂરી થાય ત્યારે આપણે જાતે જઈ મિલ માગીએ ત્યારે જ આવે છે. પહેલી મુલાકાતે આપણે સ્વાભાવિક રીતે શીનું પૂછીએ ત્યારે "તમારી સારવાર તો પૂરી થવા દોઃ પછી પૈસાનું ચર્ચ પડશે" એમ દાકતર કહે છે. દહાર ફેંક એટલે પાંસઠેક ફિપિયા આપી સારવારના લે છે. તેમાં તમારે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે સલાહ લઈ આવો. દરદીને સવારમાં કોઠો ખોલેલાં લેતાં પહેલાં તપાસે તો વધારે સમજાય પડે એમ માની એકાદ વખત સવારમાં છ વાગે હોટેલમાં આવી દાકતર તપાસી જાય છે. આ મુલાકાત પણ એ દહાર ફેંકમાં જ આવી જાય છે. નિર્દોશ ઉપરાંત એકંદરે વાતચીત કરવાની રીત એટલી બધી સૌજન્યભરી હોય છે કે દાકતરને આપણે મિત્ર જ ગણતાં થઈ જઈએ છીએ. બે કાઈ લુગ્ગો જાણુસ ત્રણ અઠવાડિયાંની સારવાર પછી પૈસા આપ્યા વગર જ નોસી જાય તો દાકતર કંઈ કરી શકે તેમ નથી હોતું. પણ પરદેશી મુસાફરો પર પણ વિશ્વાસ રાખી એ લોકો પહેલેથી પૈસા લીધા વગર સારવાર કરે છે તે ઉપરથી લાગે છે જ કે એમના વિશ્વાસનો જંગ કરતાં લુગ્ગા માણસો પણ ઘરમાંતાં દરો.

યુરોપનાં બધાં હવાખાવાનાં સ્થળ આફ્રિક વિશીમાં પણ 'ક્રીસીનો' એટલે જુગારખાનું છે. પણ અહીં મોંટ કાલોં જેવા મોટા પાયા પર નથી. જુગાર ઉપરાંત ત્યાં ગાનતંત્ર અને વૃત્તના જલસા વારંવાર થાય છે. ક્રીસીનોના મકાનની આસપાસ વિદ્યાર્જનગીયો છે તેમાં જુરસીઓ મીઠસી હોય છે. નજીવું દામ આપી જુરસી પર કલાકો સુધી બેસી રહી શકાય છે. ત્યાં બેસી મિત્રોનાં ટોળાં મળી ગપ્પાં મારતાં હોય તો જાણવું કે અમેરિકન કે ફ્રેન્ચ લોકો હશે; એકલી બેકી બેકી ભરત ચુંચણ કરતી સ્ત્રી કે એકલો બેસી સિગરેટ પીતાં પીતાં વાંચતો યુરુષ લુગ્ગો તો જાણવું કે અંગ્રેજ દરો.

આગ્રિયેર નદીનો કિનારો બધો જ સુંદર છે. સામે કિનારે જાડી અને ઘાસનાં મેદાનો છે. ફરવા માટે હોડીઓ મળી શકે છે. નદીનો પદ નાનો છે. ગામ તરફના કિનારા પર પર્યટની પાળ બાંધી લઈ પાટલીઓ ખૂંટી છે. અને તેના ઉપર બેસી સામેનું સ્પષ્ટ-સીધું નિહાળ્યા કરતાં અનેક સ્ત્રીપુરુષો નજરે પડે છે. કિનારા પાસેના રસ્તા પર બે બાણુ ઝાંઝાના રમ્ય યંત્ર આવી રહી છે. નદીના પાણીમાં દસેક કુવારા દારબંધ કરવામાં આવ્યા છે. અને મહિનામાં બેએક વખત સવિવારે રાત્રે તે ખોલવામાં આવે છે. આખું ગામ તે જેવા એકદુર સાય છે. જાતજાતના ઘાટ બનાવતી કુટારાની શેરા નાચતી રૂઢતી

નીકળે છે અને તેના ઉપર ધડીએ પલકે ખટલાતા રંગવાળા વીજળીના પ્રકાશો પડે છે ત્યારે અવર્ણનીય શોભા બની રહે છે. એક મિનિટ સુધર શુભાવતા છેડાની પાદ આપતા ધોટ અને રંગ બને, તો ખીજી મિનિટે સળગતી જવાળાઓ દેખાય. પેરિસના ૧૯૩૭ના પ્રદર્શનમાંથી લાવી આ કુવારા અહીં ફાટી તેમને કાચમની ઉપયોગિતા આપી છે.

ક્રાંસની મોજાલી પ્રભા આમે આનંદી અને ફરવા ફરવાની શોખીન છે. તેમાં વિદ્યામાં તો સૌ કોઈ આરામ અને આનંદ માટે જ આવે છે. પરદેશી મુસાફરો પણ બધી ચિંતા દૂર રાખી અહીં આરામ લે છે. ઉતાવળ, કાંધણ, ગરબા, ધોંધાટનું નામનિશાન નહિ. મોટર પણ રસ્તામાં કવચિત મળે. ત્યાં જુઓ ત્યાં રાત્રિ, આરામ, આનંદ. નાસ્તા રસ્તા પહોળા, સ્વચ્છ, અને બંને બાજુ ગ્રાહીની ઘટ્ટાવાળા. નાનું ગામ એટલે દરેક ઠેકાણે પગે ચાલીને જ જવાનું. તે છતાં શહેરી જીવનની સમવડાઈ ટેવાયેલાને કરી જ અગપક ન લાગે. હોટેલો અવરિષ્ઠત, વિશાળ, સ્વચ્છ, અને વીજળી, ગટર, ટેલિફોન વગેરે એકેએક સગવડથી સંપૂર્ણ બનાવેલી. ફુકાનો મોટી નહિ છતાં સુશોભિત અને ઉપયોગ તેમજ સજાગારની એકેએક વીજળી જરૂર હોટેલોમાં આવેલા વખત સાચવવાનો, તે સિવાય આખો દિવસ ફરસદનો. મરિયાલ નોવાની જરૂર જ નહિ. વિદ્યામાં ત્રણ અડવાડિયાં જ ચિંતા રહિત રાત્રિ અને આરામમાં ગાળ્યા હતાં તેવાં નિદ્રામાં ઠાઈ ઠેકાણે ગાળ્યાનું પાદ નથી.

આપણા દેશમાં પણ ઊનાં પાણીના અનેક ઝરા છે. ગુજરાતમાં જ લસુદ્રા, દુવા અને દેવડી ઉનાઈના કુંડ છે. મુંબઈ પાસે વલ્હેધરીના કુંડ છે. રોગોનું તો આપણા દેશ એક સંચરકાશન છે. છતાં કુદરતી ધન લાપરવાની કોને પડી છે? જોખની પાસે પૈસાનું સાધન છે તે વિદેશી દવાઓના બાદલા પીએ છે અને ઇન્જેક્શનો યોગ્ય લે છે. જોખની પાસે સાધન નથી તે વગર સારવારે મરી જાય છે. ગરમ પાણીના કુંડે આગળ બાહણો અને બાવા સાધુઓ અંધ બ્રહ્માજીઓ પાસેથી પૈસા ધૂતો લે છે. અમૂલ્ય ધન એજે વંદો જાય છે. કોઈ સાહસિક હાકાર કે વિદ્યાની રા માટે એ ઝરાનાં પાણીનું સંશોધન કરી તેમાંનાં ઉપચારક તત્ત્વો શોધી લે કહે! પશ્ચિમના દરેક દેશમાંના ઝરાનાં પાણીને વૈદ્યાનિક રીતે ઉપયોગ થાય છે અને ચક્રચક્રિત, સ્વચ્છ હોયને અને રનાનગૃહોમાં જઈ જનતા પાણીને લાભ લે છે. આપણે ત્યાં કાર્તિકી કે ચૈત્રી પૂનમે એ કુંડે આગળ મેળા ભરાય છે અને બ્રાહ્મણો પાણીને ખૂબ અસ્વચ્છ કરી મૂકે છે. વધારામાં, મંદજીને લીધે કાસેરા કે એવો ઉપદ્રવ ફાટી ન નીકળે તો પ્રગતું ભાગ્ય. કુદરતી બક્ષીસનો જગવાદી પાશ્વત્ય પ્રભા લેખિના કલ્યાણ અર્થે શેગીઓને સહેલા ઉપચારથી રોગમુક્ત કરવામાં ઉપયોગ કરે છે અને આધ્યાત્મવાદી પૂર્વની પ્રભા દેશને ભારરૂપ મૂર્તીવા બાહણો અને બાવાઓનાં પેટ ભરવામાં ઉપયોગ કરે છે!

"The level of physical efficiency of Indian workers is above all else, a matter of food... Nowhere in the world is this outstanding influence of food more conspicuously illustrated than in India.. As we pass from the North-West regions of the Punjab down the Gangetic plains to the coast of Bengal, there is a gradual fall in the stature, body-weight, stamina and the efficiency of people. In accordance with this decline in manly characteristics, it is of utmost significance that there is an accompanying fall in the nutritive values of dietaries and more especially in the average level of protein metabolism attained by the people of the Punjab, U. P., Behar and Bengal...."

Major-General Sir MacCarrison

કેળાનું વાવેતર ઉષ્ણકટિબંધ તથા સમશીતોષ્ણકટિબંધ પ્રદેશોમાં સર્વત્ર ખૂબ ચાલે છે. કેળાને બેઝવાળી ગરમ હવા ખૂબ અનુકૂળ આવે છે. ફ્લોરિડા, ફેનેરી ટાપુઓ-ઇન્ડિયા અને ફિલિપ્પીન્સમાંથી મળીને કેંઠ નાતાલ તથા ફિલિપ્પીન્સમાંથી પ્રદેશો સુધી કેળાનું વાવેતર પહોંચી મળે છે.

કેળાનાં બીજ ૧૦-૧૫ ફૂટ ઊંચાં અને મજબૂત ત્રાંચાં ધરાવતાં ચાલે છે. તેનું થડ ખૂબ જાડું અને જીંચું લાગે છે, પરંતુ એ વાર્ષિક યૌનથી, પણ કેળાના પાનના છેવટનાં ફૂંદાં એક બીજને લીટાઈ વળાને બનેલો જાય છે. અંદર તેના આકાર પોલી નળી જેવો હોય છે. જ્યારે કેળ ફાટે છે ત્યારે ઉપર વર્ણવેલા ત્રાંચાં યડની નળીમાંથી વાર્ષિક યૌન નીકળે છે. તેને છેડે નળીના આકારનાં પુષ્કળ ફૂલો-ખાંડો હોય છે, અને ફૂલની દરેક ગોળ હાર ઉપર તેને રક્ષણ આપતું એક રંગીન પાંદડું (bract) આવેલું હોય છે. વખત જતાં ફૂલોનું કેળામાં રૂપાંતર ચાલે છે અને ત્યાં કેળાની લૂનો જન્મે છે. રંગીન પાંદડું પછી ખરી પડે છે.

કેળાનું વાવેતર તદ્દન કસબી રીતે (vegetatively) ચાલે છે, કારણકે કેળાને બીજોતો નથી. માત્ર એક જાતમાં બીજોતી કાળી સૂરી કડણી જીણી જીણી ગોળાઓ ચાલે છે; પરંતુ તે જિગતી નથી. કેળાની બીજી જાતો જાતોમાં બીજાં થતાં નથી.

કેળાના સમાવેશ નેચરલ સ્પ્રિંગ Musacaમાં કરવામાં આવેલો છે. તેની જાતને Musa કહેવાય છે. મુસા અને Muchaમાંથી ઉતરેલો લાગે છે.

મધ્યયુગના પ્રવાસીઓએ કેળાને 'સ્વર્ગનું અંજીર' (fig of paradise) અથવા તે 'હિંદુસ્થાની અંજીર' (fig of India) તરીકે વર્ણવેલ છે.

સામાન્યતઃ વપરાતાં ફળાં *Musa paradisica* ની જાતની ફળમાંથી થાય છે. આ ફળ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણ એસિયાની મૂળ વતની છે અને ત્યાંથી બધે પ્રસારેલી છે. આ ફળની બીજી પુષ્કળ પેટાજાતિઓ અને પ્રકારો છે, જેનું વાવેતર કંચામાં આવે છે. *Sapientum* નામની પેટાજાતિમાંથી ‘બનાના’ તરીકે મશહૂર ફળાં થાય છે. આ ‘બનાના’ કાચા ખવાય છે.

હિંદુસ્થાનમાં સૌથી સરસ ફળોની જાતો થાય છે; અને જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે. જેમકે, દાકાઈ, મરતમાન, ચાંપા, કાન્તાલી, રામકલા વગેરે. પાકાં ફળોની છાલ જુરાય પડતા પીળા રંગની હોય છે, પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં એક જાત એવી થાય છે કે જેની છાલ ફળાં પાક્યાં પછી પણ લીલી રહે છે. આ લીલી છાલનાં ફળાં કહેવાય છે. રામકલા મુંગઈ ઈલાકામાં ખાસ જાતની જાતનાં ફળાં તરીકે વપરાય છે. જ્યારે કાચાં હોય ત્યારે તેની છાલનો રંગ કાળાચ પડતો રાતો હોય છે અને જ્યારે પાકે છે ત્યારે પીળાચ પડતો રાતો રંગ પકડે છે.

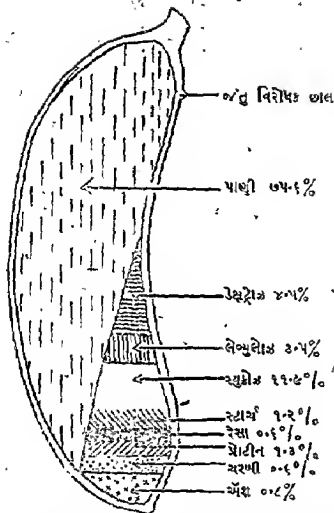
હિંદુસ્થાનમાં પાકતાં સઘળાં સામાન્ય ફળોમાં ફેરી પ્રથમ સ્થાને છે. ફળોનું સ્થાન ત્યાર પછી આવે. બીજાની જાતનાં ફળાં હિંદુસ્થાન તેમજ મહાપાતા ધણી જાગેમાં મુખ્ય ખોરાકની વસ્તુ તરીકે વપરાય છે. ઘઉં તથા જવનું જે સ્થાન ખોરાકની વસ્તુઓમાં છે, તે સ્થાન ઉચ્છુકટિબંધ પ્રદેશોમાં ફળાં ભોગવે છે. કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો માને છે કે એક એક જમીનમાં વાવેલી ફળોનો પાક તેટલી જ જમીનની બીજી કોઈ પેદાશ કરતાં ધણી વધારે માણુઓને નવાબી શકે. ફળાં બધી જાતુઓમાં પુષ્કળ મળી શકે છે. શિયાળામાં (જ્યારે બીજાં ફળો મળવાં મુશ્કેલ હોય છે) ખાસ કરીને તાજાં ફળો તરીકે ફળોનો ખોરાકમાં સમાવેશ થોડે ખર્ચે થઈ શકે.

સમશીતોષ્ણ પ્રદેશોમાં તાજાં ફળાં વિલાસની વસ્તુ ગણાય છે, છતાં લંડનની ગરીબ જનતા પોતાનાં આજકાલે ફળાં નિર્વિમલ આવે છે, કારણકે ત્યાં ફળાં બીજાં ફળોને મુકાબલે સસ્તાં હોય છે.

લગભગ સવાસો વર્ષ પૂર્વે અમેરિકામાં ફળાં પહેલવહેલાં આયાત કરવામાં આવ્યાં હતાં. ક્યુબાથી ૩૦ લાખ ન્યૂયૉર્કમાં લાવવામાં આવી હતી. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં સરકાર આયાત દાા કરોડ લાખની થઈ હતી. યુરોપના બીજા દેશો માટે પણ આ રીધતિ પ્રવર્તે છે. ઉપરની હકીકત દર્શાવે છે કે જો કે ફળાં ઉચ્છુક પ્રદેશોની પેદાશ છે, છતાં અમેરિકા અને યુરોપમાં સામાન્ય આહારની વસ્તુ તરીકે તેનો ખૂબ ઉપયોગ વધતો જાય છે. વિલાયતી મારકેટોની આ વધતી જતી માગણીને લીધે જન્માઈકામાં ફળોનું વાવેતર દિનપરદિન વધતું ચાલ્યું છે.

ફળોનાં ધોષક તત્ત્વો

ધોષક તત્ત્વોને દિસાએ ફળાં ખરેખર અમૂલ્ય ખાદ્ય વસ્તુ છે. અત્યંત લોહપ્રિય ફળો સાથે ફળોને અમૂલ્ય રીતે સરખાવી શકાય. ફળોમાં સહેલાઈથી પચી શકે એવાં કાર્બોહાઈડ્રેટ (carbohydrate) ધણી સારાં પ્રમાણમાં છે; ચરબી (fat) તથા રેશા (fiber) નું પ્રમાણ નહતું છે. ફળોમાં ખનીજ તત્ત્વોનું પ્રમાણ પણ ગુણની દૃષ્ટિએ ધણું સારું છે,

એકંદર સાકર
૧૯.૯%

એટલે કેળું લેવાથી શરીરને બોઈતાં ખનીજ તત્ત્વો સારી રીતે મળે છે. આ ખનીજ તત્ત્વો એશ (ash) કહેવાય છે. કેળાંમાં ગરમી આપવાની શક્તિ ધણી છે; દર પાઉંડે લગભગ ૪૦૦ કેલોરી નેટલી ગરમી શરીરને મળે છે. એક કેળું સરેરાશ સો ગ્રામ વજનમાં હોય છે (પાણીથી બરાબ ઓછું) અને લગભગ ૧૦૦ કેલોરી નેટલી ગરમી આપે છે.

અમેરિકન કૃષિખાતા તરફથી બહાર પડેલી પત્રિકામાં તેનાં પોષક તત્ત્વો સંબંધમાં કેળાંની સરખામણી બીજાં ફળો સાથે કરવામાં આવી છે, તે નીચેના કોષ્ટકમાં આપી છે:-

પાણી% પ્રોટીન% ચરબી% કાર્બોહાઈડ્રેટ એશ% ગરમી દર પૌંડે (કેલોરીમાં)

કેળાં	૭૫.૬	૧.૩	૦.૬	૨૨.૦૦	૦.૮	૪૬૦
તાલ	૭૭.૪	૧.૩	૧.૬	૧૯.૦૨	૦.૫	૪૫૦
પેરી	૮૦.૯	૧.૦	૦.૮	૧૬.૦૭	૦.૬	૩૬૫
પકરગળ	૮૪.૬	૦.૪	૦.૫	૧૪.૦૨	૦.૩	૨૯૦
પેસંબી	૮૬.૯	૦.૮	૦.૨	૧૧.૦૬	૦.૫	૨૪૦

પીચ	૮૯૪	૦૦૭	૦૦૧	૯૦૪	૦૦૪	૧૯૦
તાપૂચ	૮૯૦૫	૦૦૬	...	૯૦૩	૦૦૬	૧૮૫
રોબેરી	૯૦૦૫	૧૦૦	૦૦૬	૭૦૪	૦૦૬	૧૮૦

કેળાંની છાસ

કેળાંની ઝીણાં જંતુઓ (bacteria) અસર કરે છે કે નહિ અથવા તેની છાસમાં થઈને અંદર પ્રવેશી શકે કે નહિ તે નક્કી કરવા અનેક પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. કાચાં કેળાંથી માંડીને તે પરિપક્વ થાય ત્યાં સુધીની દરેક સ્થિતિમાં અનેક પ્રયોગો કરીને સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે કેળાંનો અર્થ તદ્દત જંતુવિહીન છે—તેને અસર થતી નથી. છાસમાં થઈને તેની અંદર જંતુઓ પ્રવેશી શકતાં નથી. એક આકરે પ્રયોગ એવો કરવામાં આવ્યો હતો કે કેળાંની જંતુઓ (culture) વાળા પ્રવાહીમાં કુખાડી રાખવામાં આવ્યા હતા, છતાં પણ છાસમાંથી એકપણ જંતુ અંદર પ્રવેશ પામી શક્યું નહતું. કેળાંની છાસનો આ ગુણ ખાસ નોંધવા લાયક છે. કેળાંને સાવચેતીપૂર્વક રાખવામાં આવે તો જ્યાં સુધી જાલ સહીસહાયત રહે ત્યાં સુધી અંદર જંતુઓ પ્રવેશ થવાનો સંભવ ધણો ઓછો છે. કેળાંની છાસની આ વિશિષ્ટતા છે!

કેળાંનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ

પાકે કેળાંનું રાસાયનિક પૃથક્કરણ કરીને તેમાં રહેલા પદાર્થોનું પ્રમાણ નીચેના ટાકામાં બતાવ્યું છે: આપેલા આંકમાં જુદી જુદી તરેહના કેળાંના નમૂનાઓ તપાસીને સરેરાશ કારેલા છે :

જાલ ઈલાદિ (refuse)	૩૩ ટકા
પાણી	૭૪.૮ "
પ્રોટીન	૧.૨ "
ચરબી (fat)	૦.૨ "
ખનીજ તત્ત્વો (ash)	૦.૮૪ "
રેસા (fibre)	૦.૬ "
સાકર (sugars)	૧૬.૨ "
ખાટા પદાર્થો (acids)	૦.૩૯ "
અરબી (કેસીરીમાં)	૪૪૫ "

આપેલા આંકમાં બતાવે છે કે જીર્ણ કાષ્ઠ તાજાં ફળો કરતાં કેળાંમાં પાણીનું પ્રમાણ ઓછું અને જન પદાર્થો (solids)નું પ્રમાણ વધારે છે; ચરબી તથા પ્રોટીન પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં છે. જાલને બાદ કરતાં બીજાં કેળાંમાં ૧.૫ ટકા પ્રોટીન, ૨૦-૨૫ ટકા કાર્બોહાઈડ્રેટ અને બાકીનામાં બધાં સ્ટાર્ચ (starch) હોય છે. થીંગી જાલનાં પાકાં કેળાંમાં, કાર્બોહાઈડ્રેટ ૧૬-૧૦ ટકા ઓછાં (૮૬ ટકા લગભગ) હોય છે. એ બાદ કરતાં બાકીના પદાર્થોમાં મોટે ભાગે સાકર (soluble sugars) છે. ટૂંકામાં, એથ કદી યકષ્ઠ કે પાકાં કેળાંમાં કે સાકર, અને લીલી જાલના કેળાંમાં સ્ટાર્ચ છે, બાકીનો ભાગ પાણીનો છે. એટલે આહારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, પ્રોટીનનું પ્રમાણ વધાર્યા વિના, કેળાંની અરબી આપવાની

શક્તિ (Caloric-value) ધરાવે છે. આથી મૂત્રાશયમાં દરેકમાં કેળાં ધણું ઉપયોગી થઈ પડે છે.

કેળાંનાં પ્રોટીન શરીરના પોષણની દૃષ્ટિએ ખાસ અસરકારક નથી. ખટાટામાં રહેલાં પ્રોટીન કેળાંના પ્રોટીન કરતાં વધારે અસરકારક છે. શરીરમાં રહેલાં પ્રોટીનના ૪ ભાગ પૂરા પાડવા ખટાટાના પ્રોટીન પાંચ ભાગમાં લેવા જોઈએ. કેળાં આ દૃષ્ટિએ તદ્દન અસર વિનાનાં છે, છતાં પૂર્વ આફ્રિકાના સમુદાયિકાના પ્રદેશો, કોન્ગો અને પેસિફિક ટાપુઓ જેવા ઉષ્ણકટિબંધ પ્રદેશોનાં દેશી વતનીઓ વર્ષોકાળના છ મહીનાઓ દરમિયાન કેળાં ઉપર નમે છે. ખટાટા કરતાં તેઓ કેળાં વધારે પસંદ કરે છે, કારણકે કાર્બપચ્ય જાતની બીજ મહેનત વિના કેળાં મળે છે અને ખર્ચ સકાય છે.

કેળાંનાં ખનિજ તત્ત્વો

કેળાં અને ખટાટામાં ઘણી સમાનતા છે. બંનેમાં ગરમી આપતાં પોષક તત્ત્વોનું પ્રમાણ લગભગ સરખું છે. નાર્બીયોજનવાળા પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ તથા એથ પથુ લગભગ સરખા પ્રમાણમાં છે.

કોઈ પણ બીજાં ફળ કરતાં કેળાંમાં એસનું પ્રમાણ વધારે છે. કેળાંની જુદી જુદી જાતોમાં ખનિજ તત્ત્વો અને તેની એથ, અને ખાટા પદાર્થોનું (acid) પ્રમાણ લગભગ સરખું રહે છે. કેળાંમાં ખાસ કરીને લોહ, ત્રાંજુ, મેન્ગેનીઝ જેવાં ખનિજ તત્ત્વો છે. લોહ એવી રીતે રાસાયનિક પદાર્થોમાં જોડાયેલો છે કે તેનું શરીરમાં જલદીથી લોહીમાં તરવામાં ફેરિતર થઈ જાય છે. રાસાયનિક પૃથક્કરણ પરથી માલુમ પડે છે કે પાકાં કેળાંમાં ખનિજ તત્ત્વોનું પ્રમાણ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ છે :

કેલ્સિયમ (Ca).....૦.૦૦૯

ક્લોરીન (Cl).....૦.૦૧૨૫

ત્રાંજુ (Cu).....૦.૦૦૦૦૨

લોહ (Fe).....૦.૦૦૦૦૬

મેગ્નેશિયમ (Mg).....૦.૦૦૨૮

મેન્ગેનીઝ (Mn).....૦.૦૦૦૮

ફોસ્ફરસ (P).....૦.૦૦૩૧

પોટાશિયમ (K).....૦.૦૪૦૧

સીલિકા (SiO₂).....૦.૦૦૨૪

સોડિયમ (Na).....૦.૦૦૩૫

રંધક (S).....૦.૦૧

કુલ ખનિજ એથ.....૦.૦૮%

આ આંકડા દર્શાવે છે કે કેલ્સિયમ અને મેગ્નેશિયમનું પ્રમાણ ફોસ્ફરસ કરતાં વધારે છે. આથી કેળાં ખાંધા પછી જે એથ શરીરમાં રહે તે તેમણે alkaline હોય છે. એટલે હોળરીમાં ખટાટા વધો પ્રમાણથી થતાં દરેકમાં કેળાં ઉપયોગી થઈ પડે છે. ખટાસ (acidity)ને કારણે છે, ઉપરાંત કેળાંમાં રહેલાં ખનિજ પદાર્થોમાં લોહી જનાવવાનો સરસ ગુણ છે. આ પુરવાર કરતાં મારે કેળાં ઉપર ઘણું જાળોડને રાખવામાં આવ્યાં હતાં. તેમનું લોહી તપાસતાં એમ નક્કી થયું કે જ્યારે તેઓ કેળાં પર નમતાં, ત્યારે તેમના લોહીમાં હેમોગ્લોબીન (haemoglobin) નું પ્રમાણ વધારે રહેતું. આનું કારણ એ છે કે કેળાંમાં લોહ, ત્રાંજુ અને મેન્ગેનીઝ જેવાં ખનિજ તત્ત્વો છે. હેમોગ્લોબીનની જનાવટમાં લોહની ગરૂર પડે છે,

* લોહીના રાતા પદાર્થોમાં રંધક, હેમોગ્લોબીન અને ગ્લોબ્યુલીન ઉપરથી જનાવેલાં રાંધ.

જે કેળાં પુરું પાડે છે. કેળાંને સ્ક્રવીને બનાવેલો બૃહા રાસાયનિક પદ્ધતિએ તથા પાંડુરોમ (anabermia) થી પીપ્રતા ઉદર પર પ્રયોગો કરીને તેમાં રહેલા લોહપ્રમાણ માટે તપાસવામાં આવ્યો હતો. એ ઉપરથી પુરવાર થયું કે કેળાંમાં રહેલા લોહના પ્રમાણમાંથી મોટા ભાગ ઉપયોગી થાય છે. પ્રાણીઓ ઉપરના પ્રયોગોથી એ નક્કી થયું કે કેળાંની સ્ક્રી બૂકીમાં જે પ્રમાણમાં લોહ હતું તેમાંથી લગભગ બધું હેમોગ્લોબીનની બનાવટમાં વપરાઈ ગયું. આ લોહને ઉપયોગ બરાબર થવા માટે ત્રાંસુ ગોળ પ્રમાણમાં ભેઈએ, જે કેળાંમાં છે. જીદીજીદી ઝતુઓમાં ખરીદેલા પાકાં કેળાંના સાત નમૂનાઓમાં લોહનું પ્રમાણ તપાસતાં માલમ પડે છે કે સરેરાશ ૦૦૦૦૧૪ ટકા લોહ કેળાંમાં હોય છે.

કેળાંની સફેદી (albumen)

જંતુથી બરેલાં ખરાબ પીણું લેવાથી, વારંવાર થોડે અંતરે ખા-ખા કરવાથી જંતુઓનો ચેપ ગળાના નીચેના ભાગમાં થાય છે. આ ચેપની અસર સારી રીતે ડફરએલા (well-buffered) અને જરા ખારના તત્ત્વવાળા ખોરાક લેવાથી દૂર કરી શકાય છે. આવો ગુણ કેળાં ધરાવે છે. કેળાં ખાવાથી લાગેલો ચેપ કાઢી શકાય છે. હોબરીમાં પણ કેળાંનો ગર (pulp) આવા ડફરએલા ખોરાકનું કામ કરે છે. ૧૦૦ ગ્રામ કેળાંમાં (પાંતરીથી જરા ઓછું) ૧.૫ ગ્રામ સફેદી (albumen) છે. આલ્બુમીનનું પ્રમાણ ઓછું હોય એવા ખોરાકની જરૂર હોય ત્યારે દાકતરો કેળાંવાળા ખોરાકની બહામણ કરે છે. ૧૪૦૦ ગ્રામ (૨૧-૩ પૌંડ) કેળાંને મેદા ૧૬ ગ્રામ આલ્બુમીન ૧૦૮ ગ્રામ મીઠું (salt) અને ૧,૨૨૫ કેસેરી ગરમી આપે છે. મધુપ્રમેહના દર્દીઓને આવી જાતનો ખોરાક ખાસ જરૂરી છે.

કેળાંનું ખાર તત્ત્વ (Alkalinity)

હારમય ખાદ્ય પદાર્થોમાં કેળાં અમરચાને મૂકી શકાય. કેળાં ખાવાથી શરીરમાં જે પદાર્થો પેદા થાય છે તે બધા ખારવાળા પદાર્થોના ગુણો દર્શાવે છે. આ પદાર્થોનું અંતિમ પરિવર્તન alkaline આવે છે. કેળાંમિશ્રિત ખોરાક લેનારનો પેશાબ પણ alkaline હોય છે, એટલા માટે acidosis (ખાટાસાતિરેક)માં કેળાં ઘણો ફાયદો કરે છે. ૫ થી ૧૩ વર્ષના બાળકોના ચાર ચારની ટુકડીમાં વિભાગ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ટુકડીને કેળાં વિનાનો ખોરાક, બાકીની એને કાર્બોહાઇડ્રેટ વિનાનો: પરંતુ તેને બદલે એટલા જ પ્રમાણવાળો ૩ થી ૬ કેળાંવાળો ખોરાક આપવામાં આવ્યો હતો. અમુક સમય પછી ખોરાકનો અલોખડો કરવામાં આવ્યો હતો. બાળક દીઠ ખોરાકનું પ્રમાણ, મૂત્ર તથા મળનો હિસાબ રાખવામાં આવ્યો હતો. કેળાં પર નમતા વિભાગમાં બાળકોનું મૂત્ર ઓછું અને મળનું પ્રમાણ હમેશા વધારે આવતું. આ વિભાગના કાંઈ બાળકને અતિસાર લાગ્યું નહોતો પડ્યો. પેશાબ ચોક્કસ alkaline આવતો.

કાર્બોહાઇડ્રેટ્સ (Carbohydrates)

પાકાં કેળાંનાં એકંદર વચ્ચનને હિસાબે ૨૨ ટકા બાગ કાર્બોહાઇડ્રેટ એટલે સાકર અને તેની જાતના પદાર્થોનો છે. આ બધી સાકર એવા રૂપમાં આવેલી છે કે નાનાં બાળકો પણ એને સરેલાઈથી પચાવી શકે. હાલને કાલી નાંખતી કેળાંમાં સાકર ઈઈ ઈઈ જાતની અને કેટલી છે તે નીચે બતાવ્યું છે:—

ફાસફો સાકર (જ્યુકોઝ)...૫.૮૨%

ફળની સાકર (ફ્રુક્ટોઝ)...૩.૭૮%

ગ્લુકોઝની સાકર (ગ્લુકોઝ)...૬.૫૮%

આર વા કાંઈ - (રહાઈ)...૨.૦૨%

કુલ ૧૮.૦૨%

સૂર્યના કિરણોની શક્તિથી હવાના કાર્બોનિક ઓક્સિડ ગેસ (CO_2) અને પાણીમાંથી ફળના પાનમાં સાકર પેદા થાય છે. (photo-synthesis) આ સાકરનો રસ પાનના રેસાઓમાં બધે ફેલાતો જાય છે. ત્યાંથી તે આગળ વધે છે અને સાથે સાથે તેનું રૂપાંતર (inversion) થાય છે. આ રૂપાંતરના પદાર્થો ફળમાં બધે માલમ પડે છે. આ પ્રગતિ કરતાં તે ફેળાંની જગ્યામાં પહોંચે છે અને ફળમાં-ફેળાંમાં આવે છે.

ફેળાં જેમ જેમ પાકતાં જાય છે તેમ તેમ તેમાં રહેલા રહાયતું પશુ પરિવર્તન થાય છે, અને તેમાંથી સાકર બનતી જાય છે. કાર્ય ફેળાંના સ્વાદ કઠોર લાગે છે, પરંતુ જેમ જેમ રહાયતું સાકરમાં પરિવર્તન વધતું જાય છે તેમ તેમ પાકાં ફેળાંની અનુકૂળ સુગંધ આવે છે. આ સુગંધ amyli acetate નામના પદાર્થને લીધે છે. આ પદાર્થ જુવા પ્રમાણમાં પાકાં ફેળાંમાં હોય છે. કાર્ય છતાંરેલા ફેળાંને જો એકદમ ઠંડીમાં રાખવામાં આવે તો તેના પરિપાક અટકી પડે છે. આવા અધકચરા ફેળાંમાં થોડા acetaldehyde નો અંશ પેદા થાય છે.

પ્રથમથી જાણી જાય છે કે ફેળાં પાકતાં હોય છે ત્યારે તેમાં રહેલા રહાયતમાંથી સાકર અને તેમાંથી થીજી સાકરો જુવાજુવા રાસાયનિક ફેરફારોને લીધે પેદા થાય છે. ઉપરાંત ફેળાંમાં રહેલા ટેનીન (tannin) યાજી પદાર્થોમાં ખૂબ ફેરફાર થાય છે. સાથે સાથે સુગંધ અને સ્વાદમાં પણ ફેરફાર થઈ શકે છે. આ પરિપાકના ફેરફારની પ્રગતિ પ્રથમ નિયમસર વધતી જાય છે અને પછી પ્રગતિ મંદ પડી જાય છે. આ ફેરફારો ખૂબ કાળજીપૂર્વક તપાસવામાં આવ્યાં છે અને તે ફેરફારો દરમિયાન ઉત્પન્ન થયેલી ગરમીનું માપ બરાબર લેવામાં આવ્યું છે. ફેળાંના દર કીલોગ્રામે (લગભગ ૫૫ પૌન્ડ) ૬૨ કલોરી કે થી ૧૩૬૦૦૦ કલોરી પેદા થાય છે. આ બધા ફેરફારોમાં રહાયતું પરિવર્તન થાય છે, પરંતુ પ્રોટીન, 'ચેસ્ટ'ના પ્રમાણમાં નહીં ફેરફાર માલમ પડે છે.

૧:૧૦૦ બાજે ethylene નામના વાયુવાળા વાતાવરણમાં ફેળાં એકદમ પીળા થઈ જાય છે. આ વાયુ જાણે પકાવવામાં ખૂબ હિતજન આવે છે. રહાયતું સાકરમાં પરિવર્તન કરાવવામાં ફેળાંમાં રહેલાં enzymes કારણરૂપ છે.

કાર્ય અને પાકાં ફેળાંની સાકર ખૂબ તપાસવામાં આવી છે. રહાયતે સાકરમાં ફેરવવા બદ્દી Emulase ફેળાંમાં નથી, છતાં ફેળાંમાં આ ફેરફાર જલદી થાય છે.

પાકાં ફેળાંમાં ૦.૨ ટકા ખટાસવાળા પદાર્થો છે. આમાં મુખ્ય મેલિક એસિડ (malic acid) છે. રહાયતમાં આ ખૂબ હોય છે. પરંતુ જેમ જેમ ફેળાં પાકી જાય છે તેમ તેમ તેનું પ્રમાણ ઓછું થઈ જાય છે.

કામાં કેળાંમાં ખૂબ રહાયું હોવાથી તેનો સ્વાદ ઘુસાટ હોય છે. આનું કારણ એ છે કે તેમાં ટેનીન (tannin) પાણીમાં દ્રાવ્ય થઈ શકે એવા રૂપમાં હોય છે; પણ જ્યારે કેળાં પાકે છે ત્યારે અદ્રાવ્ય સિદ્ધિમાં તેનું રૂપાંતર થાય છે એટલે પાકાં કેળાંનો જલદ સ્વાદ આવતો નથી.

વિટામીન

કેળાંમાં આવેલા વિટામીનનું કોષ્ટક નીચે આપ્યું છે:-

વિટામીન	A	+	10	++
"	B ₁	+		
"	B ₂	+		
"	C	++		
"	D	તકત નથી		
"	E	+		
"	G	++		

+ = વિટામીન છે

++ = વિટામીન સારા પ્રમાણમાં છે.

દા. ગ્રામ વજનનાં કેળાં લગભગ ૨૫૦ એકમ વિટામીન 'એ', ૨૭૦. ગ્રામ વજનનાં કેળાં લગભગ ૫૦ એકમ વિટામીન 'બી' અને આશરે ૩૦ એકમ વિટામીન 'સી' આવે છે. (૪૫૩ ગ્રામ = ૧ પીંડ)

વિટામીન 'એ' ખૂબ હોવાથી કેળાં દાંતને સારી રીતે લાગાકર્તા છે. સામાન્ય તંદુરસ્તી જાળવવા માટે કેળાં સરસ ઉપાય છે. વિટામીન 'એ' ને કીધે કેળાં દર્દી નિવારવામાં થા તે તેને શકવામાં ખૂબ ઉપયોગી છે. સ્ત્રીરતના વજનના પ્રમાણમાં ૨૬ લાગ. કેળાં દરરોજ લેવાથી ફાયદો થાય છે. ૩ વર્ષના બાળકને (વજન ૧૨-૧૪ કીલોગ્રામ) આ દિસાએ ૪ થી ૫ કેળાં આપી શકાય. ગ્યોરથી નમના પેતાનિઃ એવું શોધી કાઢ્યું છે કે ખોરાકમાં જાણીતા વિટામીન ઉપરાંત એક વિટામીન તત્વ એવું રહેલું છે કે તેના અભાવે ખરજત્તા જેવું આમરીનું દર્દ થાય છે. આ દર્દ મટાડવા ખોરાકમાંથી એક એવું તત્વ તેણે શોધી કાઢ્યું છે જેને Vitamin H factor નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ એવ વિટામીન (Vitamin H) તાજાં કેળાંમાં છે. ૪ થી ૫ ગ્રામ તાજાં કેળાં આ દિસાએ દર્દ મટાડવા માટે પૂરતાં છે.

દૂધ-કેળાં.

દૂધની સાથે કેળાં લેવાથી સંપૂર્ણ પૌષ્ટિક તત્ત્વોવાળા (completely balanced) ખોરાક મળી રહે છે. દૂધમાં વિટામીન 'એ' ખૂબ છે. વિટામીન 'એ' વાળા કુદરતી ખોરાકથી થતી અસર માપવા માટે દૂધ અને કેળાં સાધનરૂપ છે. કેળાંમાં અરખોનું પ્રમાણ એટલું છે પણ વિટામીન 'એ'નું દ્રાવ્ય કરવા જરૂરી પ્રમાણ તેમાં છે. (vitamin A 'એ' ને fat-soluble vitamin પણ કહેવાય છે.) દૂધ એટલું સંપૂર્ણ ખોરાકનાં

તરતોવાળું નથી. તેમાં કાર્બોહાઈડ્રેટની ખામી છે. તેને જંતુવિહીન કરવા જતાં (pasteurise) વિટામીન 'સી'નો નાશ થાય છે, એટલે દૂધ-કેળાં આહારચાલની દૃષ્ટિએ એક સરસ જોડી બને છે. ટમેટાંના રસમાં જે વિટામીન 'બી'નું તત્ત્વ છે તે જ કેળાંમાં છે. કેળાંમાં, મેસેંબી તથા ટમેટાંનાં રસમાં વિટામીન 'સી' પુષ્કળ છે. લાંબા વયતથી ખીઝતા ulcerative colites (આંતરધાતું એક જાતનું દર્દ)ના દર્દીઓને એક પાકું કેળું, ૬ ગ્લાસ મેસેંબીનો રસ તથા બે ચમચા સુપ (purie) દરરોજ આપવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. દરરોજ ૧૦-૧૫ ગ્રામ કાચાં કેળાં રક્તપિત્તનો (scurvy) રોગ અટકાવી શકે છે એમ ડાક્ટર લેવીસ જણાવે છે. અનેક અયોગો કરીને પુરવાર થયું છે કે રક્તપિત્તના રોગ સાથે કેળાં સરસ ઈલાજ છે. પુષ્કળ શોષણોળના પરિણામે એમ સિદ્ધ થયું છે કે રક્તપિત્ત, મરડો, ઝાડા (અતિસાર); મધુપ્રમેહ તથા મૂત્રાશયનાં દર્દો તથા ચામડીનાં દર્દો માટે કેળાં અત્યંત ઉપાય છે.

કાચાં કેળાં

કાચાં કેળાં હોજરીને તુકસાનકારક છે. કાચા-બટાટા (નહિ બાફેલા) ખાવાની જેમ કોઈ સલામતી ન કરે તેમ કાચાં કેળાંનું પણ છે. કાચાં કેળાંમાં રહેલો અપકવ રટાર્ય હોજરીને હિયલાવી નાંખે છે. નવાઈની વાંત એ છે કે ઘણાં માણસો પાકાં કેળાંને છાલ જરા કાળા પડેલી હોઈને સહેલી પરત્વે તરીકે ગણીને ફેંકી દે છે! જ્યાં સુધી રટાર્યનું પરિવર્તન સંકરમાં ન થયું હોય ત્યાંસુધી કાચાં કેળો જેવાં કે કેળાં સફરજન ખાવાથી ફાયદાને બદલે તુકસાન થાય છે. આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે ફળોનો દોષ કાઢવો એ જેવું અજીવું કહેવાય!

ઉપસંહાર

કેળાં સસ્તાં ફળ છે, બધી સ્થાનિઓમાં સહેલાઈથી મળી શકે છે. તે સ્વાદિષ્ટ, પુષ્ટિકારક અને જલદી ખચી શકે છે. કેળાંનું સેવન કરવાથી ઘણાં દર્દો મટાડી શકાય છે. દૂધની સાથે કેળાં સંપૂર્ણ પૌષ્ટિક-તરતોવાળો ખોરાક થાય છે. કેળાંમાં વિટામીનનું પ્રમાણ ઘણું સારું છે.*

* 'પ્રજાજ્યોત્સવ' - ગુજરાત સમાચાર - દીપાવલી અને (૧૯૨૪)માંથી ઉદ્ધૃત

કમળશી વિમળા હતી નિર્મલા,
સહનશીલ, સુશીલ, સ્મિતોન્નવલા,
પતિપરાયણ, સંતતિવત્સલા,
ગર્ભ સુવાસ જગે, લારી મંગલા.

અતિથિઃ સ્વાગતની ગતઃ, જાણતી,
સુજનતા જનતા તુજ માણતી,
મૃગતી તું સહુને સમભાવથી,
સહુને વર્તુલ નિત્ય વધારતી.

પરમ લાઘ્ય વિના નવ સાંપડે
સહચરી અનુકૂલ સ્વભાવની,
સુલગ લીલન કાન્તર્થ તુંવડે,
ગદન ત્યાં પડી છાંય વિપાકની.

લય જની તરણી મજધારમાં,
પતિ સુરે સ્મરણો મહીં કારમાં, +

તા. ૧ : ૧૨ : ૧૯૪૬

[વિશિષ્ટ સારોમાન (William Saroyan) અભ્યાસના અમેરિકન દૂધી વાર્તાલેખકોમાં અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. છેલ્લાં પાંચદસ વર્ષમાં દૂધી વાર્તાની કલા અમેરિકાના લેખકોના હાથ નીચે નવાં નવાં રૂપ ધારી અમ છે અને એ કલાના રૂઢ સ્વરૂપની માન્યતાઓ પણ પડકાર ખાલી અમ છે. *The Daring Young Man on the Flying Trapeze* એ પુસ્તકમાંથી આ વાર્તાનો અનુવાદ કર્યો છે તે-૧૯૩૪માં પ્રસિદ્ધ થતાં એને લેખક પ્રતિભાસંપન્ન અગ્રગણ્ય લેખકોમાં પાતાનું સ્થાન મેળવી ગયો. પછી તે તેની સર્જનધારા ચાલુ રહી. બેએક વર્ષ પહેલાં અમેરિકનું સાહિત્યનું સર્વોચ્ચ પારિતોષિક-The Pulitzer Prize-એને મળ્યું. એ માન તેના એક નાટકને આગે મળ્યું. એ નાટકનું નામ *The Time of Your Life*.

સારોમાનની વાર્તાઓમાં વસ્તુઓની વિશિષ્ટતાઓ હોય છે જ, પણ હસાવિધાનની અને આશ્ચર્યજનની વિશિષ્ટતા તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવી છે. આ વાર્તામાં પણ એ વિશિષ્ટતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. તેની બાહ્યીચાલી, વાક્યરચના વગેરેને પૂરતો વફાદાર રહેવાનો મેં ધ્યાન કર્યો છે. સંવાદો પણ “ ” અવતરણ ચિન્હો વિના જ એ લખે છે એટલે આ વાર્તામાં બધા સંવાદો એ રીતે જ હપાગેસા દેખાશે.

—શુભાષદાસ શ્રોતર]

મુંબરાતને થોડી જ વાર બાકી રહી હતી. શહેર ઉપર વરસી રહેલું ધુમ્રમણ વરસાદમાં ફેરવાઈ ગયું અને છટે રસ્તે ચાલી જતા એકને એક ધરતો. આશય લેવો પડ્યો. ત્યાં બીજા રહી તેણે કપાળ ઉપરથી રુમાલ વળી વરસાદના પાણીને સાફ કર્યું. આપણને અહીં વરસાદ નહિ નહે, તેણે પોતાના મિત્ર પેટ ફેરવેને કહ્યું. વરસાદ રહી જાય ત્યાં સુધી આપણે ઉપર ચાલ્યા જઈએ અને ત્યાં જ શેકાઈએ.

અરો, પેટ કંઈ, પણ હૈં આડું અવળું કરવાનું નહિ.

મેલે જાન દાખ્યું અને તરત જ, ધાણું હોય તે કરતાં પણ વધારે ઝાપથી ફટ દઈને બાર બેપડી ગયું. ધંધો કંગાલ દાક્તરમાં ફરી ચેટને લાગ્યું. સીડીના છેક બેપટ્ટા પગથિયા ઉપર તેમણે જાગી જોઈ, પ્રાદ ઉમરની સીડી નોકરેડીને જોઈ. તે રિમત કરતો હતો, જાણે એમને જોઈને ખુશ ન થઈ હોય એવું બતાવવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી.

ગોળમાં છે તે ? પેટ તને કંઈ, કેમ છે કહે તો ખરી ?

કેમ રોડીઆવ કેમ હો ? તે જાણે કંઈ. સીધા આગળના ભાગમાં જઈ. આગલા ભાગમાં બેસજો.

તે જાણે એ નાના અગિયાર બોરમાં દાખલ થયા, બાર બંધ કર્યું અને બેઠા. ઓઝરોએને ત્યાં બોલાવી લાવવા નોકરની નીચે ચાલો મર્ડ. જગ્યા ખૂબ ઘાંત હતી અને તે બોધો નોકરની નીચે જતો હતો તેનાં પગલાં સંભળી રોકતા હતા. બોરમાંથી વધુ ખુશીઓ હતી અને રંગોન લાલીતા મમાળાવાળી એક નીચી ટીપાઈ હતી. તે ટીપાઈ ઉપર એક ચાખરખણી પડી હતી. બોરમાંની બે દિવાલો ઉપર ચિત્રાકો હાથેથી દોરાથેલાં બે નર ચિત્રો હતાં. એ નર ચિત્રો સરસ નહેતાં લાગતાં, જરા બાલુએથી આગળવળાં દોરાયાં

હોય એવાં એ હતો. ટીપાઈના નીચલા ભાગમાં દલકા કાગળવાળા એકાદ સામયિકની ત્રણ નકલો પડી હતી. એ સામયિકનું નામ 'પ્રેમ' હતું. એરડા રસ્તા ઉપર પડેલા હોતો પણ બે બારીઓ તો પડાઈથી દંકાઈ મઠ હતી. જાગીમાંથી બહાર નોતો નોતો પેટ રસ્તા ઉપર પડતા વરસાદને નોંધ રહ્યો.

હવે તો નેરશી પડે છે, તેણે કહ્યું. આપણે ત્યાંથી આવી આવ્યા એ સાંતું થયું.

ફરી પાછો તે બેસી ગયો. તું આ ઊઠરીએને ઓળખે છે? તેણે પૂછ્યું.

ના, મેંયે કહ્યું. આ જગ્યાએ હું પહેલવહેલો જ આવું છું. આ રસ્તા ઉપર આવતી બધી યે નાની હોટલો આના જેવી જ છે. વરસાદ પડેલો હોય ત્યારે આ રસ્તા ઉપર મને ત્યાં આપણને આશરો મળે. આ હોટલો કે એરડાઓ બાદે નથી આવતી.

પણ આપણે કે આડુંઅવળું કરવાનું નથી હોં, પેટ કહ્યું.

ચોક્કસ, મેંયે કહ્યું. વરસાદ અંટકી જાય ત્યાં સુધી આપણે ખાલી વાંતો કરીશું.

નીચેના હોલમાંથી ઉપર આવતી ઊઠરીએનો અવાજ તેમણે સાંભળ્યો. એ ઊઠરીએ નાંતો વાત કરતો કે નાંતો દસતો અને મને તેમ પણ એમનું આવવું પેટને જરા જરા પણ શોકમય લાગ્યું. તેણે એક સિગરેટ સળગાવી. હું ધમ્મું છું કે એ કોકો - મારા મનમાં એમને માટે દુઃખમય વિચારો પેદા ન કરે, તેને થયું. હું ધમ્મું છું કે અહીંથી એમને જ વિરે ચિન્તા કરતો હું બહાર ન જાઉં.

બાર ઉપડ્યું અને ઊઠરીએ દાખલ થઈ. ત્રણ ઊઠરીએ આવી—આવી જગ્યાએએ હંમેશા પહેરાય એવા જ લેઆસમાં સળંગ જતીને. પહેલવહેલાં તો એની નજર તેમના શરીર ઉપર પડી પણ થોડીવારમાં એ જ નોંધ રહેવાંથી એ કંટાળ્યો અને પછી તેમના ચહેરાએ સામે તેણે નોંધું. તેમની આંખો અને તેમના ચોક્કની સામે તે નોંધ રહ્યો. એ લોકોને આ અર્થે જેનું લાગતું હતું એ જાણવા માગતો ન હોય એ રીતે.

હમેશા આ સંલોગોમાં અપાય છે એનું આમત્રણ તેમાંની દરેક ઊઠરી બોલી ગઈ. પેટ કે મેંયે એનો કે જગ્યા ન વાળ્યો. એને ખરેએ એ તો રિમત કરતા કરતા મૂંઝા ખેડા રહ્યા. પછી એ ઊઠરીએ જ ધધા માટે પોતે ત્યાં આવી હતી તે ભૂલી ગઈ લાગી અને ધધાદારી લાપા બોલવી બંધ કરી દીધી.

વરસાદ પડે છે, નહિ? એમાંની સૌથી નાની ઊઠરીએ કહ્યું. તેની ઉંમર ઓગણસિક વર્ષની હશે અને તે ખૂબ ગભરાયેલી લાગતી હતી. એનાથી વધારે ગભરાયેલી લોગતી કાઈ પણ સ્ત્રીને પોતે નોંધ હોય તેવું પેટને માદ ન આવ્યું. આ ઊઠરીમાં બરાઈ બેઠેલા બપોનો નાશ કરી નાખવાનું, આવી જગ્યાએ એને કદી પણ ન મળી શકે એ જાતનો આધાર એને આપવાનું, માત્ર એની આગળ દાગર રૂઢીને એને પોતામય બનાવી દેવાનું, પોતાના બગનો વિસ્તાર કરીને એને બગવાન બનાવી દેવાનું તેને તરત જ મન થઈ આવ્યું.

હા, તેણે સાદી ગીતે કહ્યું. અહીં આવ. મારે તારો સાથે વાત કરવી છે.

તેનું આશ્ચર્ય તે નોંધ રાક્યો. જાણે કે સ્વરસૂચક કરતી હોય એ રીતે તેણે એકાદ ધધાદારી વાક્ય ઉચ્ચાર્યું અને એના પગ ઉપર બેસી ગઈ. તે તેને અડધો નહિ પણ માત્ર તેનો હાથ તેણે પોતાના હાથમાં ઘીધો. એ હાથ તદ્દન દંડો હતો અને એના નખ લોંબા હતા, કઠકા હતા, રાતા રંગે રંગેલા હતા.

તાકું નામ શું ? તેણે પૂછ્યું. તેને ખબર હતી કે એ પોતાનું નામ આપવાની નહિ
જ પણ તેણે પોતા, માટે કશું નામ બોળી કાઢ્યું હતું એ એને બાણું હતું અને એની
સાથે એને વાત કરવી હતી.

માર્થા, પેલીએ જવાબ આપ્યો. ચાલો, તેણે કહ્યું, આપણે એક ચોરડામાં જઈએ
અને હેર કરીએ.

માર્થા કેવી ? તેણે પૂછ્યું. તું યદુદણ્ય જેવી લાગે છે.

માર્થા બહુમ્, તેણે કહ્યું. ચાલોને, ખાસ, આપણે મોજ ઉડાવીએ.

હવે એવું એવું રહેવા દે, તેણે કહ્યું. તને કેમ છે અહીં ?

મને લાગે છે કે મજા છે.

મેક્ષ બીજી બે છોકરીઓને સંભાળતો હતો. એમાંની સૌથી પહેાળી, જે ખરેખર
ખૂબ પહેાળી હતી, જાડી જ કહી શકાય એવી, મેક્ષના બોળામાં બેઠી અને મેક્ષ એને
અડવા માંડ્યો. તેને એ બહુ જ ગમ્યું કેમકે તેને લાગ્યું કે થોડી જ વારમાં મેક્ષ પોતાને
એક ચોરડામાં લઈ જશે અને એને અંગે આ હોટલની માલિકશ્રી બાઈ ઉપર પોતાની
સારી છાપ પડશે.

અરે ! મેક્ષે કહ્યું, કેટલી મુંઝવે તારી કાયા છે ? અને તેણે તેના શ્વેત સાથે અટકાવ્યો
કહ્યું, તું તો જળારી મા બન એવી છે. હોં !

ચાલો, જ્ઞાલા, જાડી છોકરીએ કહ્યું, ચાલો આપણે પરણી જઈએ, ચાલો આપણે
પણીપણીઆણી બની જઈએ.

જરૂર, ત્રીજી છોકરીએ કહ્યું, તમે બન્ને શા માટે એક ચોરડામાં જઈ મોજ કરતાં નથી ?

ખરેખર, પેટને ધક્કું, ધધો તદ્દન કંગાડ રોતે ચાલતો હશે અને આ છોકરીઓ પણ
એને અંગે તદ્દન વટ વિનાની ચર્ચા કરી છે. કદાચ એ લોકોને નોકરી જવાનો ભય લાગતો
હશે. તે ચિંતામગ્ન તો દેખાતો હતો જ. ચિંતામગ્ન હોય એવો એમનો અવાજ તો જરૂર
હતો. એ લોકો ખૂબ કામ ગ્રેર એવી હોય એમ દેખાવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી એ તો
ખરેખર દરુણ હતું.

ઓહો ! મેક્ષે કહ્યું, તારા સાથે કેટલા મજાનૂત છે.

ઓચિંતા પેલી જાડી છોકરીને પણ જાણે જાણે એવો હોય તેમ તે બંને ધધે
ગમે અને બારી પાસે પહોંચ્યો. ઓચિંતા તે કડક બની ગયો, જાડીને તો જાણે બૂઝી જ
ગમે હોય તેવો બની ગયો અને પાછો ત્યારે તે ખુરશી ઉપર બેઠો ત્યારે પેલી જાડી
છોકરીને તેના બોળામાં બેસતાં બીક લાગી. જરા ગમઝાઈ ગઈ હોય એવી, જરા મૂંઝાઈ
ગઈ હોય એવી તે બની ગઈ. પોતાનું શૂળ શરીર, જાડા બોલ, આખી કામોતજક કાયાની
જાણે કશી કિંમત નહોતી, અને આ બે જણા તો જાણે પોતે લાકડાની કે એવા કાચાની
બનેલી હોય એવી રીતે એની સામે બેઠા રહ્યા હતા ! પેટને ધક્કું કે એને ખૂબ
દુઃખ થયું છે. ફરી ત્યારે મેક્ષને પોતામાં રસ લેતો કરવાનો તે પ્રયત્ન કરવા લાગી ત્યારે
પેટને ખૂબ તીક ગઈ, દુઃખ થયું.

આ ખોટું, તેને યહું, આ હલકોઈ છે, આ સ્ત્રી ઉપર આપણે ત્રણે કે કોઈ હલકી સુક્તિ અનુભવી રહ્યા છીએ. આને અંતે તો આપણે ચાલ્યા જઈશું પછી પણ મહિનાઓ સુધી આ ઊંઘરીઓને દુઃખ રહી જશે. આ તો એ લોકો કદી જૂઠી શકશે નહિ.

તેણે ગોરડામાં છેક સામી બાજુ બેઠેલા મેક્ષ સામે જોયું. ચાલો, તેણે કહ્યું, આપણે જઈએ.

ગાંડા કાદ માં, મેક્ષે કહ્યું. બહાર વરસાદ પડે છે. આ ઊંઘરીઓને આપણાં જેવા દેખાવડા લુવાનીઓએ કેં દંમેશાં અડવા મળતાં નથી.

એમાંની ફરેક ઊંઘરીએ હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમના હાસ્યનો અવાજ બતાવી કાઢેલો અને ઠરુણ લાગ્યો.

ઉપરાંત, મેક્ષે કહ્યું, ઊંઘરીઓ, જો તમે કામમાં હો તો ચાલી જાઓ. અમારી સાથે તમારે રહેવું પડે એમ નથી. તમારા પિતા અમારે અહીં બેસવું પડે તો અમને વાંધો નથી. જુવો હવે, એ કેં સારું કહેવાય ? ત્રીજી ઊંઘરીએ કહ્યું. તે મેક્ષના બોલામાં ખેડી અને મેક્ષે પોતાના હાથથી એને વીંટી લીધી.

તને ખમર છે, તેણે કહ્યું, તું જરા પણ ખરાબ નથી. તારામાં યે ફેંક છે હોં !

પછી તેણે મોઢું બગાડ્યું ત્રણે કથુંક મંદું સુધેતા નહોત્ય તેમ.

મોડી ઊંઘરી એક ખૂણામાં બેસી હતી. તે ઘણી દુઃખી લાગતી હતી. તે આશ્ચર્ય-મૂક બની ગઈ હતી; ખુશને ખાતર કહો, તે એમિતી બોલી જોડી, તમે લોકો પોલિસના માણસો નથી, નહિ ?

તું ઉંચેરા માં, મેક્ષે કહ્યું. ચાંત ચા. માડું નામ છે મેક્ષ કેન. હું બોલિંગમાં જતો છું. કદાચ તેં માડું નામ સાંભળ્યું પણ હશે. મારા આ દોરતનું નામ છે પેટ ફેરાસ. એ કથું કરતો નથી. એ ઘોડા બેસે છે અને પાનામાં ઉતરે છે. અને બહાર વરસાદ પડે છે, અને તો વરસાદથી બચવાને અહીં આવ્યા છીએ. જો તમારે લોકોને અહીંથી જવું હોય તો ખુશીથી જાવ. તમારે અહીં રહેવું હોય અને મજા કરવી હોય તો રહો.

જોડ, ઊંઘરીઓએ કહ્યું.

ત્યારે તમે રહો છો ? મેક્ષે પૂછ્યું

ત્રણેમાંથી કોઈ ઊંઘરી ચાલી જવાને બોલી ન શકી. તે લોકો છટકારો પામી હોય એવું તો જરાતરા લાગતું હતું પણ નિરાશ ચર્ચ હોય એવું તો સ્પષ્ટ દેખાતું હતું.

ચાલો ત્યારે, સરસ, મેક્ષે કહ્યું. હવે અપણે રોને વિષે વાતો કરીશું ?

તે હસવા અને ઊંઘરીઓ સાથે વાતો કરવા માંડ્યો અને પેટ પેટી નાની થકી ઊંઘરીને એક સિગરેટ સળગાવી આપી. તેણે જીડા દમ લીધો અને તેની સામે વિવાદનરી નમ્ર કરો. એ નમ્રથી પેટ એને માટે દુઃખી થયો. એને લાગવા માંડ્યું કે આ ઊંઘરી પોતાને ખૂબ ગમતી હતી અને પોતે પણ એના જીવનમાં કેંક અર્થ રૂપ બની જાય તો સારું. જે રીતે આ વેશ્યાગારમાં બનતું હતું એમ નહિ, પણ ખરેખર એને એ ઊંઘરી ગમતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. એ ઊંઘરી પોતે જ, એનું શરીર અને એ શરીર ઉપર કરી શકવાની ક્ષિયાની સગવડતા નહિ, તેની સાથે યોડી મિનિટો સુધી રહેવું અને પછી ચાલો જવું એમ નહિ, પણ તેને આગળથી, અંતરતઃમ રીતે આગળથી, તેની અંદર રહેલી જે વસ્તુ પોતાને આટલી બધી પ્રશંસાપોષ્ય લાગતી હતી તેના એક ભાગરૂપ બની જવાનું

તેને મન થતું જતું હતું તેમ તેને લાગ્યું. એ વિચાર તો મૂર્ખાઈ લહેલો હતો પણ તેને લાગ્યું કે પોતે આ છોકરીને ખરેખર ચાહતો હતો, ખરેખર એને વિશે, એને પોતે છુપાવી પણ નહોતી શકતી એટલો વિચાર એની આંખોમાં ભર્યો હતો એ માટે, એને ખૂબ લાગણી થતી હતી. એને તો બિચારોને એનો પાસે કોઈ પણ આવી ચડે તેને સંતુષ્ટ રાખવાના જ હતા, પછી કહેને તે ધુન્ધા હોય કે શક્ત્યો હોય. પોતાના મનમાં જે કે ધડમધડ ચાલી રહી હતી તે જોતાં તો તે પોતે પણ ચકિત ચર્ષ થયો પણ એને એ પહે જ ખાતરી થઈ ગઈ કે જો પોતે જિંદગીમાં કોઈ પણ છોકરીને ખરેખર ચાહી હોય, કોઈ પણ છોકરી માટે ખરેખરી લાગણી-સેવી હોય તો તે આ જ છોકરી હતી. એ એની સાથે ધીમે ધીમે વાત કરવા મંડ્યો બ્યારે પેલી બાલુ મેક્ષ તો પેલી બે છોકરીઓ સાથે રાડો પાડતો હતો, તેમના નિતંબ ઉપર ચપાટો મારતો હતો અને વરસાદ બારી સાથે ભટકતો જતો હતો, કોઈકોઈ વાર એકદમ આવેગપૂર્વક પછાતો અને કોઈક વાર જાણે રુદન કરતો હોય એટલી મૃદુતાથી અડી જતો.

તને ખરેખર શું થાય છે ? તેણે કહ્યું.

છોકરીએ સિગરેટમાંથી ધુમાડો બહાર કાઢ્યો અને એના ગંભીર ચહેરામાં જોઈ રહી, જાણે જાણવા માગતી ન હોય કે એ ગંભીરતાથી વાત કરતો હતો કે માત્ર સમય પસાર કરવા માટે પોતાને બનાવતો હતો.

એહ, તેણે કોઈ પણ ખાસ ભિંમિ બ્યક્ત કર્યા વિના કહ્યું, મને મઝા છે.

ના, પેટે કહ્યું, એક રંડી જેમ મારી સાથે ના બોલ. મારે સાથે જ જાણવું છે. આ બધું તને ગાંડી કરી મૂકે છે ? જાણે કે નદીમાં ભુસ્કા મારવાને તૈયાર હો એવી તું સાગે છે. એટલું બધું ખરાબ છે આ ?

તેણે ફરીથી પેટની આંખમાં જોયું અને પેટ જોઈ શક્યો કે એને તો એમ જ લાગતું હતું કે મેક્ષની માફક એ માત્ર સમય પસાર કરવા માટે જ વાત કરતો હતો અને વરસાદના બંધ પડવાની રાહ જોઈ રહ્યો હતો.

મારે જાણવું છે, તેણે કહ્યું.

એટલું બધું ખરાબ નથી, પેલીએ કહ્યું.

પણ તારે એ છોડી દેવું છે, નહિ ?

પેલી છોકરીએ બીજી છોકરીઓ આ જાંબી વાત સાંભળે છે કે નહિ તે જોવા તેમની સાથે જોઈ લીધું. આટલું મોટાથી બોલો માં, તેણે કહ્યું. ને શેઠાણીને હું અહીં વાત કરું તું એ આ છોકરીઓ કહી દેશે તો મારી નોકરી જશે.

ભલે જાણ, જવાબ દે, પેટે કહ્યું, જલ્દનમમાં ગઈ એ નોકરી.

એની મઝા નથી એમાં, પેલીએ કહ્યું. ને બીજી કોઈ નોકરી ન મળે અને સૂવા માટે રહેવાના અને ખાવા માટે બનાજનાં સાંકા પડે તો.

તું અહીં કેટલા વખતથી છે ? પેટે પૂછ્યું.

આજે નવમી રાત છે, છોકરીએ કહ્યું.

આ છોકરી, તેને વિચાર આવ્યો. હું એને અહીંથી તો કાઢીશ જ. હું નોકરી મેક્ષરીય, નાની એવી જગ્યા જાડે રાખીશ અને એને ખાવાની અને સરખી રીતે

સૂદાની અને કસરત કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપીશ. હું એને અડીશ પણ નહિ. ફરી પાછી પોતાના પગ ઉપર ઊભી રહેવા તૈયાર થઈ જાય ત્યાં સુધી જ હું એની સાથે રહીશ. એક અકવાલિયું ચાલે એટલા પૈસા તો મારી પાસે છે. અને સવારમાં ઊઠતાં વેત જ નોકરી મેળવવાની એજન્સીમાં જઈશ અને નોકરી માટે તપાસ કરીશ. આ તો હું કરીશ જ. આ છોકરીને મદદ કરવા કોઈપણ પણ ન કરું તો તો હું નીચ કહેવાઉં.

તેની સાથે શાંતિથી તે વાતો કર્યે ગયો અને એ બધો વખત એ છોકરીને ગાંડી બનાવી દેતી આ જિંદગીમાંથી એને ખસેડી લઈ જવાનો વિચાર એ કર્યે ગયો. હવે તો એને લાગતું જ હતું કે એ છોકરી પોતાની સાથે આવશે જ, ગમે ત્યાં. એને લાગતું જ હતું કે એની મિત્રતા પણ પોતા સાથે આવવાની હતી જ.

બારણાની ઘંટી વાગી તેનો અવાજ તેણે સાંભળ્યો અને કોઈ દાદર ચડ્યું તેનો અવાજ પણ તેને ઠાને આવ્યો. પછી તેણે નોકરડીએ બારણું ઉઘાડ્યું અને બધું કર્યું તે અવાજ પણ સાંભળ્યો. નોકરડી કોઈ પુરુષ સાથે વાત કરતી હતી તેમ પણ તેને લાગ્યું. નોકરડી એ બોરડામાં આવી અને છોકરીઓની સામે જોયું.

નબર આઠ, માર્શા, નોકરડીએ કહ્યું, અને છોકરી તેના પગ ઉપરથી જંગલે કરી પ ઈજાસક્તિ વિના ચાલતી હોય તેમ ઊભી થઈ ગઈ.

તે ધા ખાઈ ગયો હતો. તે પણ છોકરીની સાથેસાથ ઊભો થઈ ગયો અને નોકરડીને જલ્દનમાં જવાનું અને પેલી છોકરીને અને પોતાને એકલાં મૂકી ચાલી જવાનું કહેવાનું તેને મન થઈ આવ્યું. પોતે આ છોકરીને માહતો હતો. કોઈપણ ગંદા મવાસી આગળ, જેનું શરીર ગંધાતું હોય અને મન સડી ગયેલું હોય, એવા માણસ આગળ આ છોકરી નાગી થઈ પડી રહે તે તેને ગમતું નહોતું, અને કોઈપણ માડીનથો ન્તે આડો આવે તો તેનું આમકું ફાડી નાખવાનું તેને મન થઈ આવ્યું. કોઈપણ માણસ પોતાના ગંદા હાથથી આને અડ્યા જશે તો તેને પોતે મારી નાખવાનો. એ રીતે એ લોકો એને ગાંડી કરી મૂકતા હતા, એની અંદર રહેલી સારપનો નાશ કરી નાખતા હતા, એ સારપ ભલેને એ છોકરીએ ગમે એટલો રંગ લગાડ્યો હોય કે ગમે એ રીતે એ વાતો કરવાનો કે મેશપા જેવી લાગવાનો યત્ન કરતી હોય છતાં પોતે જોઈ શક્યો હતો. આખી નાપાક હોટલના પોતે બુકેબુકા કરી નાખવાનો અને આ છોકરીને પોતાની સાથે લઈ જવાનો. ખદમાશો, એને બિચારીને મરવું ગમે એવું કરતા હતા ! એને બીકથી અધમૂર્છા કરી નાખતા હતા !

પેટ તે છોકરીની આગળ જઈને ઊભો રહ્યો. નોકરડીની સામે તાકી રહ્યો.

આને કાણ મળ્યા માગે છે ? તેણે પૂછ્યું.

એને જવું જ પડશે, નોકરડીએ કહ્યું. જદાર એક માણસ ઊભો છે તે એને મળવા માગે છે. કાલ રાતના એ અહીં આવ્યો હતો.

ચાલ મને લઈ જા એ ખદમાશ પાસે, તેણે ધીમે સાદે કહ્યું. હું એને મારી નાખીશ. મેં પોતાના બોળામાં બેઠેલી છોકરીને દૂર દડસેલી દીધી અને પેટને ખંભેથી પકડ્યો.

શું ગાંડા કાઢે છે, મૂખાં, તેણે દસીને કહ્યું, એ છોકરીને ખરા છે. તને શું થઈ ગયું પણ ? મેં તને આ રીતે વાન કરતાં અમાલિ કોઈ દી જોયો નથી તે મને ખબર છે કે તે દારૂ તો પીધો નથી.

કાંઈ પણ આને હાથ અડાડવાનો પ્રયત્ન કરશે તો એનો જન લઈ લઈશ, પેટે કહ્યું.
આ ઊંઘીને કાંઈ એ હાથ અડાડવાનો નથી.

યા ખુદા, મેક્ષ બોધ્યો. તું ગાંડો થયો છે. તે પોતાના મિત્ર સામે હસવા લાગ્યો.
ખરેખર આ અજબ લાગે છે, તેણે કહ્યું, આ તો હારે કહેવાય.

વારુ ત્યારે, નોકરડીએ કહ્યું. તમારે માર્યા સાથે એક ઓરડામાં પહેલાં જવું હોય તો
તમે જવ. હું પેલા માણસને ચોડીવાર રાહ બેવાનું કહીશ.

મારે કાંઈની સાથે કાંઈ ઓરડામાં જવું નથી, પેટે કહ્યું, અને ફરી કાંઈને પણ હું
આ ઊંઘીને હેરાન કરવા દેવાનો નથી.

અધેડાની જમ વાતો કર માં, મેક્ષે કહ્યું.

હું જઈને શેઠશીને બોલાવી લાવીશ, નોકરડીએ કહ્યું.

પછી તેણે પેલી ઊંઘીને પોતાની સામે ખેંચે કુલુ રીતે બેઠી રહી ઉઘાડા બારણા-
માંથી નીચે હોલમાં દોડી જતી બેઠી. નોકરડી પણ બહાર ચાલી ગઈ અને બારણું
બંધ કરતી ગઈ. અને તે બેસી ગયો.

મેક્ષે તો હજી એ તેની સામે હસતો હતો. એક મિનિટ તો, મેક્ષે કહ્યું, મને પણ
લાગ્યું કે તું ખરેખર ફેંક કરી બેસીશ.

હું કહેવું તે ઊંઘીએને તો યજ્ઞ પલ નહિ. પેટે એક સિગરેટ સળગાવી. ફીક,
તેને વિચાર આગ્યો, ખરેખર એ પણ અજબ, કે પોતે આંદોની એક ઊંઘી બાગતમાં
આ રીતે વસ્યો. પોતે હુમાડો છાંડો ઉતારતો જતો અને બહાર કાઢતો જતો જતો હસવા
લાગ્યો. તે બારી પાસે ગયો અને બેઠું કે વરસાદ રહી ગયો હતો.

આસો જઈએ, તેણે કહ્યું. હો, તેણે ઊંઘીએને કહ્યું, તમે લોહો આવો દારૂ પીજો.
અને તેણે બન્ને ઊંઘીને એકેક રૂપાનો દોલર આપ્યો. એમને ફેંક આપ, તેણે મેક્ષને કહ્યું.

ચોક્કસ, મેક્ષે કહ્યું. આ તારો પ્રિયતમા માટે આપું છું. એણે એક ડોલર ટેબલ
ઉપર મૂક્યો અને તે લોહો ઓરડો છોડી ગયા.

હોલ તરફ નીચે જતાં જતાં પેટે આઠ નંબરનો ઓરડો ભેગો અને ઓરડાની
અંદર પોતાનો ધધો બજારી રહેલી પેલી ઊંઘીને એ દૃષ્ટી ચડ્યો. એ ઊંઘીને વિચાર
કરતો કરતો, પોતે ને કરવા માગતો હતો તે ન કર્યું અને આ હેરાનના લાગીને બુક્કા
ન કરી નાખ્યા તે મટે પોતાને બાપલો અણુતો ગણતો અને સાથે સાથે પોતા વિશે આ બધું
કેવી રીતે બની ગયું એના વિચારે આશ્ચર્ય પામતો પામતો તે કપાટાખંધ દારૂનો કિતરી ગયો.

એક મિનિટ માટે તો, મેક્ષે કહ્યું, મને લાગ્યું કે તું ખરેખર ફેંક કરી બેસીશ. હું તો
તાડું જાયું તોડી નાખી તને બહાર ખેંચી બળા તૈયાર થઈ ગયો હતો.

એમાં ફેં નહોતું, પેટે કહ્યું. આવી બધી જગ્યાઓમાં હું હંમેશાં ગુંગામી બનું છું.

પણ તેને ખબર હતી કે પોતે છુટું બોલતો હતો, કે એમાં કશુંક હતું જ, કે ને
પોતે કદિ પણ કાંઈ ઊંઘીને ચાહી હોય, કદિ પણ કાંઈ વ્યક્તિ માટે પોતે ફેંક અર્પણ
થવા ઇચ્છ્યું હોય તો તે પેલા ઓરડામાં ને માણસનું આમડું પોતે ફાંડી નાંખવું બેઠું
હતું તે માણસની બાજુમાં નવરત્નો પહેલી પેલી ચલ્લી ઊંઘી ને હતી.

પ્રકૃતિનો અભિસાર

અમીદાસ પ. દાણદિય

તેજતિમિરનો પાલવ ઓડી

ઊભી અનન્તને આરે.

ચાલી ક્યાં અભિસારે ?

ભાત અનેાખી દિગન્તની ઓંમાં

આલેખી અફલુત તારે.

ચાલી ક્યાં અભિસારે ?

જિયા આલનાં આંગણાં છેડી,

પૃથ્વી તણા પગધારે.

ચાલી ક્યાં અભિસારે ?

આંખડી એક કાં હર્ષથી નાચતી,

ખીલ કાં આસુડાં સારે ?

ચાલી ક્યાં અભિસારે ?

શ્વનમોતની લોભ લમી લમી,

વિરમે નહિ ક્ષણ વારે.

ચાલી ક્યાં અભિસારે ?

અમૃત વિપનાં ફલડાં વીણી,

ચેરતી વિશ્વને ઢારે.

ચાલી ક્યાં અભિસારે ?

પ્રકૃતિ ફરતી ફદડી, ચુંદડી,

રંગ નવા નવા ધારે.

ચાલી ક્યાં અભિસારે ?

અનુસંધાન પૃ. ૮૮]

નાટકમાં વિજયપ્તય દરકાવે છે. ‘ધર્મ’ અનેક છે રે, શાસ્ત્ર અનેક છે રે, સદ્ગુણ હરિવર છે એ એક’ એ ‘સમન્વયસ્તોત્ર’ (પૃ. ૧૫૬) તેમજ ‘દશે દિશાએનો સમન્વય એ આલ’ (પૃ. ૧૬૪), ‘પ્રભુનાં સત્ય પ્રત્યેક મહાધર્મમાં છે : પરમ સત્ય સર્વસમન્વયમાં છે’ (પૃ. ૨૩૨), અને ‘વૃક્ષો અનેક છે, વન એક છે’ (પૃ. ૨૪૪) જેવાં નાટક દરમ્યાન આવતાં ઉચ્ચારણો નાટકમાંની આ પ્રધાન ભાવનાની જ ધૂન મગવે છે. ‘સુલહ-યે-કુલહ ! સર્વસમન્વય ! સર્વકલ્યાણ !’ તો જાણે અકબરજીવનકાવ્યનું અને આ નાટકનું યુગપદ હોય તેમ, અકબરને આપણે પ્રથમ જોઈએ છીએ ત્યારથી તે નાટકમાં એ આપણી વિદાય સે છે ત્યાં સુધીમાં એ મંત્રનું એકચુતિ માન એને મુણેથી ધણીવાર મળ્યા જ કરે છે. પરિણામે અકબર આ ભાવનાની મૂર્તિ કે પ્રતિનિધિ કે ઉદ્ગાતા બની ગયો છે.

આ ઉપરાંત બીજી પણ એકમે પોતાની પ્રિય ભાવનાને અહીં લાવવાનો મોહ કવિ ખાળી રહ્યા નથી. એમાંની એક છે કામ વિગ્ર પ્રેમની, વિજ્ઞાસ વિગ્ર ઉદ્વિગ્નિગ્રહની ભાવના, જે અહીં બીજા અંકના ત્રીજા પ્રવેશમાં ફકીરશાહશાહ અને અકબરના સંવાદમાં અને તેજ અંકના ચોથા પ્રવેશમાં અનારકળી સાથેના અકબરના સંવાદમાં કવિએ જરૂર જાણ્યાં સંવિક્ષિતનો દોષ વહેરી દર્શને પણ રજૂ કરી છે. ફકીરશાહશાહ અકબરને રસિકા : ધમ્મજિતાની દિલસૂદી સમન્વયી ‘કામ કે વિલાસ કે વિહાર’ કરતાં પ્રેમનું સ્થાન તો ગણ્યું ને નિરાણું છે એ સીધવે છે. અનારકળી અને અકબર વચ્ચેના સંવાદ તો ‘જ્યા અને જવન’ માંના નૃત્યદારી- અને જ્યા વચ્ચેના અને ‘ઈન્દુકુમાર-અંક ત્રીજા’ના છંદા

મૂલતિ ‘ના-સમન્વયની’ (પૃ. ૮૪) ભાવના કવિએ રજૂ કરી છે એ દર્શકોત આ સંબંધમાં ખાસ નોંધપાત્ર અણાવી જોઈએ. વસંતધર્મ અને લગ્નસાવનાથી પ્રરથાન કરી, પછી ભારતલક્ષિ-સેવાની ભાવના સાથે વિલસવિરોધી વૈરાગ્યની ભાવનાનો મહિમા આપી, આખરે પોતાના વનપ્રવેશની સાથે આ સમન્વયભાવનાનો બુલંદ સ્વરૂપ મળાવી. એમણે શ્રોકપ્ત મારે કહ્યું છે તેમ, કવિ ‘સુંદર મઠો બન્યો ધવા’ હોય એમ નથી લાગતું? એમનો આવો ભાવનાવિદાસ જેવો દોષ તો આપણે એમ કહી શકીએ કે ‘આનહી ભાવનાઓનું’ ઘરાઈને જાનજીવન કર્યું પછી એમની સૂક્ષ્મદર્શી કવિદષ્ટિને નમત વ્યર્જિત્યજિતા, દોષકોમતા, પદપદના, રાષ્ટ્રરાષ્ટ્રના (ધેળી, કાળી, પીચી, આદિ), એન્થ્રોસેક્સન, સેમિટિક પ્રભાવના અને ધર્મધર્મના ઝડપને કલહને પશ્ચિમે વિનસાક વિસંવાદના રોજથી પીકાતું દેખાયું, અને એ જોના પ્રતિકાર માટે ‘સર્વસમન્વય-સર્વકલ્યાણ’નું ઔપચ એમણે મૂલવવા માંડ્યું છે. કાણ કહેશે કે એ ભાવનામાં વિદ્યના ભાવિ કલ્યાણનો સાથો રાહ નથી ?

આ ભાવના પ્રત્યેના કવિના પ્રેમનાં મૂળ તપાસવાં જેવાં છે. કોસીનમાં શીખેલા અગ્રહેતા ઉત્તિહાસના અને ટેનિસનના *Alfred's Dream* એ કાવ્યના વાચનના સંસ્કારોનાં બીજા કવિના દારાના-વિશાળતા-પ્રેમી હૃદયની અનુકૂળ ભૂમિમાં વચાઈ આ ભાવના ઉભી હશે એમ, નીચેનાં

૧ ‘અકબરશાહે કીધા અવનીતવમાં

ધર્મસમન્વયના મહાપ્રયનો.’ (વિશ્વગીતા પૃ. ૧૨૪)

૨ ‘અકબરના શાહ સગી કાલસમાન.’ (ઈન્દુકુમાર અંક ૨, પ્ર. ૫)

જેવાં અન્યત્ર ઉચ્ચારતાં વચનોમાં કવિને આ ભાવનાનું સંસ્કારસાદર્શ્ય (association) અકબર સાથે જ છે એમ દેખાય છે તે પાયાં, સમન્વય છે. પણ એ સાથે જ, એવર્ષનસામની ‘સરસ્વતીધર’ માંની સંસ્કૃતિએના ત્રિવેણીસંમળની ભાવના પાછળ વહેલી સમન્વયદષ્ટિની પણ એમની લગાવાવના કે પ્રજ્ઞામીમાંસાના નેહલી જ, અસર કવિ પર ચર્ક દોણી જોઈએ એ પણ સ્પષ્ટ છે.

પ્રવેશમાંના પ્રમદા અને ક્રાન્તિ વચ્ચેના સંવાદ જોવા જ છે. એ પ્રવેશમાં અનારકળી દલ-
દારી અને પ્રમદાની બહેન જ બની જઈ દેહ, રૂપ, ને હૃદયોની પૂજનો-વિલાસનો-પક્ષવાદ
જોવી દલીલો સાથે કરે છે કે અકબર એની સાથે સખળ ચર્ચા કરી શકતો નથી (આખા ૪
સંવાદમાં અકબર અનારકળી કરતાં ઘણું જ ઝોલું બોલે છે) પણ રાધે કાર્યને એની
માફ કરવા ધારેલી સખ ચાલુ રાખે છે) એને અંગે થોડો વખત તો એવું બને છે કે
અકબર કરતાં અનારકળી જ વાચકની સહાનુભૂતિ જીતી જાય છે અને ‘આ તો છે બાદશાહીની,
દલસપૂજારીઓને શિક્ષા’ એ અકબરના શબ્દો તો જાણે અકબરના એ કૃત્યનાં અચાવી
ઘસ તરીકે કવિએ વાપર્યા છે એવું વાચકને લાગવા મંડી જાય છે, પણ પછી તરત જ
બોલાતા બિરખવતા

‘ પાપને શુદ્ધતા વાધા સમવતો
ઉવસપૂનના ઉવસી ધમંગેઓ
એ જ છે પૃથ્વીના પરમ ભાર ’

એ શબ્દો દેહવિલાસની રૂઝિને સાચ દુદરતો દલી તેની પૂજા કરવામાં રહેલી અનારકી દલીલોની
સંતોષનાનો ખ્યાલ આપી અકબરના કૃત્યને વાજળી ફગાવવાનો જરાક પ્રતીતિકર મત્ત કરી
જાય છે. મેવાડમાં થતા વિલાસના આગ્રહને સચિત નપને જોતા મરણોન્મુખ મહારાજા
પ્રતાપની ‘ શિશોદિવાનાં સંન્યાસ ને તપશ્ચર્યા ’ ના લાખી વિશેની શીકર (પૃ. ૨૫૬-૨૫૮) માં
પણ કવિએ વિલાસનિંદા કરી ત્યાગમદિમા ગાયો છે. કવિની બીજી લાવનાઓમાં લખતોહની,
શ્રીક નિર્મળ દાંપત્યની, બીજા અંકના પહેલા અને ત્રીજા અંકના સાતમા પ્રવેશમાં અકબરને
સહીમા બેગમના દાંપત્યના સુભગ ચિત્રમાં સ્થિત રીતે મૂર્ત થઈ છે-અને વસંતભાવના દીને
દસાદોની રથાપનાના પ્રસંગને વસંતપંચમીને દિવસે થોડાંને વસંતનો મદિમા સ્ખલનપવાની
(પૃ. ૨૩૨-૩૩) કવિએ લીધેલી તકને લીધે આ નાટકમાં જરાક ડોઝિયું કરી મૂક્યું છે. નાટકનાં
વસ્તુ, પાત્રો ને વાતાવરણ ઐતિહાસિક હોવા છતાં એ પ્રજો ૪ તરફે કવિની લાવનાશીલતાથી
કેવી રીતે રંગાર્થ ચર્ચા છે ને એમ બનવાથી પ્રસ્તુત નાટક વસ્તુ-પાત્રો-વાતાવરણમાં અન્ય
નાટકોથી ભિન્ન હોવા છતાં એ કેવી રીતે એના બાહ્યતર સ્વરૂપમાં કવિનાં અન્ય લાવનાઓનાં
નાટકો જેવું જ બની ગયું તે આ બધી દલીલત સમજાવી દે છે.

અને જેમ એ લાવપ્રધાન નાટકોમાં તેમ અહીં પણ (અહીંતહીં ઉચિત સ્થાને
જોડવાયેલાં કાળો ને ગીતાં નાટકની શોખમાં અગિરકિ કરે છે. નાટકનો ઉપાદ્ધ ગીતથી થાય
છે અને અન્ત પણ ગીતની શુરવલિના શુભન સાથે જ આવે છે એ ખાસ જોવા જેવું છે.
અદસ્ય સરથો એનાં ગાનારાં છે એ એના કીટકાંજુની કે જોઓ કવિતા તરીકેની એની
કિંમત ઝાઝી નથી, પણ શ્રીક નાટકના ‘દારસ નો ધર્મ’ તે અનર્થ છે તેમાં તેની ખરી
ખૂબી રહેલી છે. ‘ કાળનાં ચોવડિયાં વાગે સૌઆગવનાં ’ એ કુરશોબની બતાવબનું પહેલું ગીત
‘ ત્રિદાળના સમ્રાટ ’ અકબરના વિજયવતી અને એથી આવનાર ભારતના સૌભાગ્યની મંજલ

૧ એવું બાખ્ય સંપાદમાં લખે કરાઈ છે આજના અંરસાલ પછી તરત સહીમ, સખ મળ
આદિ પાત્રોએ એને આપેલી અંજલિઓમાં (પૃ. ૩૧૪-૧૫). પૃ. ૨૩૭ ના પૂર્વાર્કમાં પણ એવું
છ, પણ ત્યાં એકી પ્રસંગ છે, ભલ્ય નથી.

વધામણી ખાવ છે અને ‘આજ જગત ફાલગ્યાં રે, ઉત્સવો ઉજવાય દેવતીર્થમાં’ એ સમાપ્તિગાન વચમાં નિરપાઈ ગયેલા અકબરજીવન પર ઊંચું મિતામૂરી લાખ્ય પડી ગયું છે. એ રીતે અકબરચરિત્ર રજૂ કરતા આ નાટકની અતુટ જીમિકા અને ઉપસંહાર અતુટને વિષ્કંભક અને છેલ્લા ‘અન્તર્નાટક’ (એને અન્તર્નાટક કરતાં સમાપ્તિ-દ્રશ્ય-*Epilogue* જ કહેવું ઘટે, જેમ વિષ્કંભકને પ્રસ્તાવના કે *Prologue* કહેવાય તેમ) સિમરમાં ધાવ છે તેના કરતાં આ એ; આખા નાટકને બાવસમગ્રતા (*Unity of impression*) સાધી આપતાં, ગીતોમાં જ યોગ્યગેલ છે એમ નિઃસંકાચ કહી શકાય. નાટકમાંનાં આકર્ષનાં ગીતો પરત્વે એટલું કહી શકાય કે એમાંનાં પછાં પ્રસંગાતુક છે, કેટલાંક પાત્રાતુક છે ને કેટલાંક નાટકની મુખ્ય બાવનાને ને વાતાવરણને ખાતર મૂકાયાં છે. ‘આજની રાત રહે રમુવીર’, ‘મહારાજ ચોસર એલો’, ‘આ કિંદગીના જહાજે’ અને ‘ગીત’ પછાંમાં પ્રસંગાતુકતા રહેલી છે એ તો તરત જ કળાર્થ આવે છે. ‘ફસાં જળને-જળને રે’ અને ‘પખિણી પ્રેમવતની’ એ કથમતીનાં જેવાં ગીત જેમ પાત્રાતુક ને પત્રગત બાવાતુક છે, તેમ ‘ભરેલા વિશ્વમાં આ દિલનાં સિંહાસન ખાલી’ એ અનારકળીની ગઝલ પાત્રાતુક હોવા સાથે એ પાત્રની જીવનફિલસૂફી રજૂ કરે છે. ‘ધર્મ’ અનેક છે રે’ એ ગીત તો સીધી રીતે અકબરને બાવતી બાવનાનું જ કથન કરે છે અને ‘હો શરમયુ, આવતો અમ ઘેર’ તથા ‘આ જગતી માણો સમયે એ ક્યાં છે અમૃતમેહુલા’ એ ગીતો જગતના અંધાર સામે ફરિયાદ કરી એને વિદારવા કોઈ સન્તને માટે પુકારે છે. કવિ ગંજના છપ્પા, નરહરિને ગોમાતાની ફરિયાદ વ્યક્ત કરતો છપો, પૂરીશજ્જના પ્રતાપ પરના ઐતિહાસિક પત્રમાંના ફહા, રાયમવીણે ગાયેલું શુભલચરણ મજૂ સ્વર-દયાન એ ગીત, મહેરુનિસાએ ગાયેલી હારીકતી ‘તામે ખતામે નો બની’ એ ગઝલ : એ સૌ પ્રાચીન ગીતોનાં નાટકમાં ઘમેલા અવતરણનું તેમજ અજ-મેરીનાં પાંચ સ્તવનગીતોનું પ્રયોજન પણ સ્પષ્ટ છે. વળી ચિતોડનો, શુજરાતનો અને કાશ્મીરનો મહિમા ગાતાં ‘જય હરિચતીર્થ ચિતોડ’, ‘અમ શુજરાતજીનાં ખાણુ’ અને ‘સરવરિયું દ્વેષી દ્વેષી આ જાય’ એ ગીતો (જેમાંનાં છેલ્લાં એ તો શુજરાતજો ને કાશ્મીરિયજોને કટ્ટીથી મવાતાં પછાંબ્યાં છે) ય ત્યાં એ મૂકાયાં છે ત્યાં સાવ પ્રયોજનરહિત તથા લાગતાં, પણ તે તે પ્રદેશની વિશિષ્ટતાઓનું યોગ્ય વાતાવરણ જમાવી આપે છે.

આ સમગ્ર ગીતસમુદાયમાં ‘જહાંવતની સન્તમંડળી’ (કવિએ જેમ ‘વિશ્વગીતા’માં બધા પયગંબરો ને ધર્મપ્રવર્તકોનો સમીચો યોજ્યો છે તેમ આ પ્રવેશમાં અકબરી યુગનાં બધાં જ સંતોને અકબરના અને વામડોના લાભાર્થે એકઠાં કરી દીધાં છે) એ પ્રવેશનાં ગીતો પોતાની સ્વદીય વિશિષ્ટતાઓને લીધે જુદાં જ તરી આવે છે. નંદાસજીનું ‘અથુ અથુમાં રમે રાસ’, મારાનું ‘આકાશરો મેહુલો જાજે મહદાર’, હરિદાસજીનાં ‘આવો મારો રસિકપરની કુંજે, રસરાજ’ અને ‘હો વજરાજ ! તારી વાંસળીએ’, અને સરંદાસજીનાં ‘ફુનિયાં જોવી કીધી દૂર’ ને ‘લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય’ એમ ચાર સંતોનાં એ છ ભજનોમાં (અલગત એની ગેયતા ભજનોની નહિ પણ રાસની છે), એનાં ગાનારનાં ગળાંની પાછળ કવિશ્રી ન્હાનાલાલનો કંઠ વરતાય છે તોય, થોડી પાત્રાતુકતા છે એ જોઈ શકાશે. એ ગીતોમાંનું સંગીત, લય, સંસારવિમુખ સંસારવિરમાદક ભજનગંતી, કાવ્યસમગ્રમાંથી

રુદ્રતા આધ્યાત્મિક ભાવનો ભગવો રંગ,^૧ અને અગોચર-અનહદ-ના પ્રદેશનું દર્શન-સ્પર્શન-કવન, એ ગીતોમાંનાં ચારને આ નાટકમાંનાં ગીતોમાં તો ખરા જ પણ કવિની સમમ કવિતામાં પણ આગલી હરણમાં મૂકી દે છે. અને એને એનાં ભાવગરત ગાનારાંના જ દેડે ગવાતાં સાંભળવાના અકબરને મજેલા અમૃત્યુ લહાવાની ઈર્ષ્યાસહાયોમાં (હા, સહાયોમાં જ; સહાયો સિવાયનાઓ માટે તો જેમ કવિનું નાટક નંદી તેમ આ જેમ પણ નથી) ઉપખલે એવાં છે. એ ગીતોમાં ને એકતારાનો ને વ્રાંસળીનો સુર સંભળાય છે તો 'કમ્બુજા કાંધા નાહોલિયા' માં મુદન કે ઢોલક પરની યાપનો અને 'જય કેસરચીર રણધીર રમે' એ રણગીતના કુલદ શૌર્યલક્ષકારમાં પદ્મમના અવાજ ને સિંધુગાના મરઘાની સુર સંભળાય છે. લોકગીતોના લગ્નોમાં પોતાના કાબરસને વહાવતાં જે સફળતા કવિને મળી છે તેવી જ સફળતા ચારણી હંદના પ્રયોગમાં (જેમ 'વિશ્વગીતા'માં^૨ તેમ અહીં પણ) (એ બીજા ગીતમાં કવિને મળી છે એ ચોકખું છે. એ એ પણ બતાવી આપે છે કે કવિ મુંગાર અને અધ્યાત્મભાવની માફક વીરરસનેય કુશળતાપૂર્વક કરી શકે છે.)

કવિનાં ગીતોની એક વિશિષ્ટતા એવા જેવી છે, એમનાં નાટકમાં મૂકાતાં ક્યાં ગીતો આમ તો સ્વતંત્ર જ સંખ્યાએલાં હોય છે અને પછી નાટકમાં ઉચિત સ્થાને તેમને કવિ ગોઠવી દેતા હોય છે. આથી નાટકમાં પ્રસંગ કે પાત્ર કે ભાવને અનુકૂલ માગતાં એ ગીતોની નાટક પૂરતી પ્રસંગાનુકૂલતામાં સ્વતંત્ર કાળો તરીકે એ બહાર શોભી શકે એવી, કવિતાને કમની, સર્વકાલીનતા પણ હોય છે. જે 'આજની રાત રહો રણધીર,' 'હો શરમણ આવજો અમ ઘેર,' અનારકળીની ગજલ અને એવાં બીજાં ગીતોમાં જોઈ શકાય છે. ખનિ, અલકાદેશ, કંપનાસાસિય, ભાવામાધુર્ય જેવા ગુણો તો યોગાવસ્થા પ્રમાણમાં બધાં ગીતોમાં છે, પણ એમાંનાં 'જયકેસરચીર રણધીર રમે,' 'આલમાં ઊગતી ઠલાનો અંદ જગ્યો,' 'ફૂલો જન્મે-જન્મે રે' ('રેવાકુંજે વિધ્વનિકુંજે, વનમાં, જનમાં, રણમાં'), 'હો મજરાજી તારી વાંસળીએ,' 'લહરિયાં સાગરમાં ન સમાય' જેવાં ગીતોમાંનું ખદ્દાલિત્ય અને સ્વરસંગીત એક ગણાવવા જેવું આકર્ષક તત્ત્વ ગણાય. કવિ-પોતે બલે સરસ રીતે ગાઇ શકતા ન હોય; પણ એમને લોકગીતોમાંનું સંગીતસૌંદર્ય પારખનારી સૂક્ષ્મ અવગેહિય છે અને એથી જ એ માધુર્યઝરતા અનેક ગીતોના રચયિતા બન્યા છે, એ વાતની એનાથી પ્રતીતિ મઈ નય છે. અલખત, નાટકમાંનાં એજાણીસે ગુનુગાતી ગીતો (એમાં કેટલીક ગજલો પણ છે) એક સરખી કક્ષાનાં નથી, (પ્રથમ પકિતમાં મૂકવા સાપક પારકેને જરૂર ગણી શકાશે). તો પણ આટલાં ગીતોથી નાટક પર કાબરસનો અભિપ્રેક કરી કવિએ અનેક ઐતિહાસિક પ્રસંગોથી બરપૂર એવા આ નાટકને શુદ્ધ બની જતાં અટકાવ્યું છે એ તો ચોક્કસ.)

૧ આ રંગે રંગયિતાં ગીતોનું સંખ્યાપ્રમાણ આ નાટકમાં ગણું છે, એ આ છમાં 'હો શરમણ આવજો અમ ઘેર,' 'આ જગની કલો સમવે,' 'આ સિંહગીના નહાળે' અને 'ધર્મ અનેક છે રે' એ ગીતો લેખવતાં જણાશે. નાટકમાંની સાવના અને આખર પોતે જ એ રંગે રંગયિતાં છે એટલે આમ બને તેમાં નવાઈ શી ?

૨ 'વિશ્વગીતા' ૧ અંક ૩, પ્ર. ૫ : મર્જનેગીએ ગાયેલા વિરાટને : રસ.

૩ પુ. ૩૨૩માં પર અપાયેલા ગીતોના અનુક્રમાંક પ્રમાણે આટલાં : નં. ૩, ૫, ૬, ૧૨, ૧૭, ૧૮, ૨૨, ૨૪, ૨૫, ૨૬, ૨૮ અને ૩૨.

રા. ન્હાનાલાલ ઇતિહાસકાર પછી ને નાટકકાર પછી, પણ સૌથી પ્રથમ તો છે કવિ જ. એમના એ કવિસ્વભાવે નાટકમાં પોતાનો લાગ તો લગ્યવો જ જોઈએ ને ?

ને એમ તો (નાટકનાં કૌંસમઢ્યાં અલિનયસૂચનોમાં તથા પાત્રોના સંભાષણવાળી ડાહ્યશૈલીમાં) પણ કવિ કવિ જ રહ્યા છે. એથી જ તો ઇતિહાસપોથીમાંથી સૌધાં આલ્યાં આવતાં પાત્રો જાણે કવિની જ ભાષામાં કવિની જ ભાવનાઓ ઉચ્ચારી રહ્યાં હોય એમ ધણીવાર લાગે છે. પણ ડાહ્યશૈલીમાં યથાપાત્રતા આવતી નથી અને ભાષા બધો વખત એક જ ઢાળાની રહે છે એમ નિર્વિવાદપણે કહી શકાય નહિ. નગરશેઠ, અને કવિરાજ દરોહી શાહના મોંમાંથી નીકળતી ભાષા પોતે પાત્રોના અકિતવનો ખ્યાલ આપી તેમનાં પાત્રોને સજીવ બનાવી શકે છે ખરી. ક્યારેક મિતાક્ષરી ને સમોટ (એક જ ઉદાહરણ : રાપખીણ ને અકબરનો સંવાદ, પૃ. ૨૦૮), ક્યારેક તેજસ્વી વાફુદાવાળી (દા. ત. અનારકળીની, અ. ૨, પ્ર. ૪ માં), ક્યારેક ભાષણિયા, ક્યારેક કાવ્યમય, ક્યારેક લાગણીઓ ને ભાવોર્મિઓ ઉછાળતી, ક્યારેક કૃત્રિમ, ક્યારેક નાટ્યાતુલ્ય એવી ડાહ્યશૈલીની સિદ્ધિઅસિદ્ધિઓનું દર્શન નાટકમાંથી આપણને મળી રહે છે. એમાં ધણાને ખૂબે એવું તત્ત્વ એમાં ફારસી શબ્દોનો જે બહોળા પ્રમાણમાં ઉપયોગ થયો છે તે છે. મુગલ જમાનાનું ને પાત્રોનું આ નાટક છે તો મુગલ દરબારની ભાષાનું થોડું તત્ત્વ એ વાતાવરણને યોગ્ય ઉઠાવ આપવા માટે જરૂરી છે એવી માન્યતાએ કવિ પાસે આમ કરાવ્યું લાગે છે. ફારસી શબ્દો ને વાક્યપ્રયોગો (‘સુલહ-એ કુદ્દસ’ : ‘બ સરો અરમ, બ મનો હમર’ : ‘જહાને જલાલુદ્’ જેવા) ઉપરાંત ‘અધિ અખ્તરે કિશાદી’ જેવી સ્વતંત્ર ગત્રુલો ને હાફીઝની ‘તાજે ખતાજે નૌ બની’ એ આખી જ ગત્રુલ પણ નાટકમાં ઉતારાઈ છે તે એ જ આશયથી. એ સંબંધમાં, નાટક જે ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યું છે તો નિર્મેળ ગુજરાતી ભાષામાં જ અકબર ને અબુલફઝ જેવાં પાત્રો પાસે બોલાવડાવવું જોઈએ એ મત વાજખી લાગે છે, વળી કેટલીક વાર તો ફારસી

૧. જુઓ ! ‘અકબર : કુશળ તો છા ને ? નગરશેઠ !

નગરશેઠ : સમા પ્રમાણુસ્તો, આલમપનાહ !

બાદશાહનાં હશને ઠમીના નહિ રહે.

નગરશેઠ : ને સહાનનની પેરાકસ ને ઘાળ

પણ માણુકચોડમાં ચરો ને ?

અકબર : વારેવરે પેરાકસ ન હોય, રોકછ !

નગરશેઠ : રોજરોજ બાદશાહ

હર્યાં હોય છે જમારે બાણે ?

ન. આલે : હે ! લેવી જોઈશે. (પૃ. ૧૫૬)

આકાશ શબ્દોમાંથી અમદાવાદી નગરશેઠનું બ્યક્તિચિત્ર નથી કપસી આવતું ?

(બ) ‘કવિરાજ : એ પાપ ન નમે, લા : ન નમે.

કુવ ચને, મેર હો

કે મગ મરડે દિસવાન

પણ એ પાદ ન નમે.

એ-એ ! અપમાન ધાવા ન દેવાં

એ ય છે મ્હોટપ ને બહુમાન. (પૃ. ૨૧૮)

શબ્દોની સાથેસાથ જ અથવા ત્યાર પછી તરત જ સંસ્કૃત શબ્દો પણ વપરાય છે ત્યારે તો વાતાવરણ ખાતરે ફારસી લાગતી સંમતિ જળવાતી લાગતી નથી. હા, એક વાત છે: આ નાટક ને જળવાય તો મુગલ જમાનાના પોશાક ને દાદીચહેરાપાળાં પાસે એ દરબારી વાતાવરણ (setting) માં કેક સુધી વળીને સહેનશાહને સીજદો કરીને છટાદાર રીતે 'બસરો અસ્મ ખ જને છગર' જેવા શબ્દો બોલે તો તે કવિએ ધારેલી અસર અવશ્ય જમાવી શકે. પણ નાટક માત્ર આંખથી વંચાય છે ત્યારે તો ફારસીનું મુજરાતી પરનું આક્રમણ વાંચનારને મૂંઝવણમાં નાખે છે. કોઈ કોઈ ફારસી શબ્દો શુદ્ધ કે સાચા અર્થમાં વપરાયા નથી એમ પણ અણકારોને પૂછતાં જણાયું છે.)

'શું કહ્યું? જળવાય તો?' હા, જળવાય તો નાટક આખું જળવવે લાંબું પડે અથવા રંગભૂમિને અતુલ્ય બરનું ન પણ નીવડે, પણ 'મધ્યભારતની મહારાણીઓ' અને 'ચિતોડગઢ' એ પહેલા અંકના બે, 'વૃંદાવનની સન્તતમંડળી' અને 'નેવરન દરબાર' એ બીજા અંકના ત્રણ, અને 'દીને ઇલાહી', 'આરાવલીના કોંતરોમાં', 'હાદીગઢ', 'મહામૃગયા', 'એકલવાયો ખાદશાહ' અને 'અનન્તની યાત્રાએ' એ ત્રીજા અંકના પાંચ, મળી કુલ દસ પ્રવેશોમાં રંગભૂમિયોગ્યતા ને નાટ્યતત્ત્વ એવા પ્રમાણમાં છે કે તે પ્રવેશો જળવાય તો રંગભૂમિ પર સફળ નીવડે એવો પૂરા સંભવ છે. અવ્યયત તેની સફળતાનો આધાર, નાટકના ખરા પ્રાણમાં જીતરી તેને તથા પોતાને જાળવવાના પાત્રને પૂરું સમજી લેનાર અને કોલનશીલીને તેમાંના કાવના હાર્દને વ્યક્ત કરે એવી છટાપૂર્વક ઉચ્ચારી શકનાર સંસ્કારી અભિનેતાઓ પર અને મારમાર કરતા ત્વરિત કાર્પિકાસની અને દ્વિધકાવતાં દશ્યોની અપેક્ષા કોરે મૂકીને એમની કથા જેવા-મણુવા આવેલાં સંસ્કારી નરનારીઓના બનેલા પ્રેક્ષકદંડ પર, ધણે અંશે રહેલો છે. મુજરાતની નાટ્યકલા અને રંગભૂમિ ને સતેજ ને પ્રગતિશીલ હોત તો કવિનાં જેવાં શાસ્ત્ર મનાતાં નાટકના તલમાંથી અભિનય યોગ્યતા કે દસ્યતાનું તેલ કેલુંક-જરાક કે જરાય નહિ? - નીકળે છે એ થોડી ખાટ ખમીને ય, ચકાસી લેવાના સાહસિક અખતરાઓ એકમે નહિ, કેટલાય થયા હોત. એવી દષ્ટિદીણી સાહસશૂન્ય દશા એની અત્યારે ય પ્રવર્તે છે. એટલે 'અકબરશાહ' માંના ઉપરકલા પ્રવેશોની વાંચનામાં દેખાતી અભિનયયોગ્યતાને અભિનયપ્રયોગ દ્વારા સિદ્ધ કરવાનો દિવસ તો કાલુ નાણે ક્યારે આવશે.

(જી. દિવસ. આરે. નહિ. સ્પાં. યમી. એક મુલાકાતે અંજી મરીંદે પ્રેરેલુત નાટકને. વાંચતપાયાં, ખેડું નથી. વાંચતાં, 'બસે એમાં નાટક કરતાં કવિતા, કવિતા કરતાં સમન્વયભાવના, સમન્વયભાવના કરતાં અકબરચરિત્રસંકીર્તન, અને અકબરચરિત્ર કરતાં ઇતિહાસ આગળ ઘઈ ગએલ લાગે, Innumerable and loosely connected scenes, constant shifting of place, prolonged time.....' એવી શેક્સ્પીયરના 'Antony and Cleopatra' નાટક મારેતા અભિપ્રાય આને ય લાગુ પડે એવો-અજે-લાગે, પણ એથી ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન અને કવિતાની પુનિત ત્રિવેણીમાં સ્નાન કરવાનું તો જરૂર બનશે, અને એ લાભ કંઈ ઓછો નથી.)

૧ મુજરાતના એક કદાચ અભિનયવિદ્ સં. અંકુશન મહેતાને 'અકબરશાહ' જળવવા જેવું છે એમ કહી પોતાનું કે મુજરાતનું કેઈ નાટકપર હેલ્ય તો તેને જળવવા માટે પહેલી તકે હાથ ધરવાની અભિલાષા અત્રા કરી છે એ વાત આ મુલાકા સમર્પનાર્થે અવ સંભારવી લેઈએ.

અમેરિકા અને જાપાન : એક સરખામાણી

કુંગરશી ધરમશી સંપત

અમેરિકા અને જાપાન વચ્ચે લાંબા સમયથી ચક્રમ્ક ચાલે છે. એ મોટી લઘાઈનું સ્વરૂપ લે એવી સંભાવના છે. જર્મનીએ દમણું યુરોપમાં ફિગ્લિવિજય કર્યો છે. એણે ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, ડેન્માર્ક, હોલેન્ડ, નોર્વે, ઝેકોસ્લોવેકિયા, ઓસ્ટ્રિયા, પોલોન્ડ, યુગોસ્લોવિયા, ગ્રીસ વગેરેને પોતાના બાહ્યબળથી પરાજીત બનાવીને એનાં આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને મનુષ્યોના બનેલાં સૈનિક સાધનોના મહાયુદ્ધના એક મોટા યંત્ર તરીકે ઉપયોગ કર્યો છે. એ સર્વે સાધનોનું સમીકરણ કરીને એણે રશિયા ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. માત્ર એક બિટન, અમેરિકાની સહાયતામાં જીબીતે, જર્મનીના ફિગ્લિવિજયમાં અંતરાય નાંખી રહ્યું છે. જાપાન પોતે પણ ચીન સાથેના જાા વરસેના યુદ્ધમાં ભારે તકલીફો ભોગવે છે. એની પ્રગતી હાકમારોએ અતિ બપંકર છે. છતાં એકસંધી અને સંગઠનની કદર પીછાનનારી પ્રજા આવા ટોકાટીના સમયમાં રાજ્યના યુદ્ધપ્રયાસને સહકાર આપી રહી છે. જાપાન બપંકર સ્થિતિમાં છે, છતાં એનો રાજ્યલોક એને આવા સંક્રમણના સમયમાં પણ પ્રગતિરીક્ષ ચવ. પ્રેરે છે. જાપાન પાસે કાર્યા દ્રવ્યોની ઉણપ છે, છતાં યુરોપમાં રાજ્યોને યુદ્ધમાં રોકાયેલાં નોર્થ આ સમયનો લાભ લઈ જાપાન નવા દેશો હાથ કરવા માગે છે. કાર્મ કહે છે કે યુદ્ધની કમઠાડી આપીને જાપાન આં સમયમાં જે લાભ મળે તે લેવા માગે છે.

અમેરિકા-જાપાનનું સામ્ય

અમેરિકા અને જાપાન બંને નવીન સંસ્કૃતિએને વર્ષો છે. બંનેની પ્રજા બણેલી છે. બંને પ્રજાઓ શાહીવાદી છે. ઉદ્યોગોના વિકાસથી પોતાના દેશની ઉન્નતિમાં માનનારી છે. બંને પ્રજાઓ બળવાન છે. ચેત્રવાદની હિમાયતી છે. બંને પ્રગતિરીક્ષ છે. જર્મીનનાં સૈન્યો, સાગરની મનવાસ અને વિમાનોનો મોટો વિકાસ કરીને અતિ બળવાન થયું. સ્વયંઓનો હિંસાથી પરાજય કરવો, અને જાતે અપરાજીત રહેવું એ બંનેના કામ છે. આ સિવાય પોતાના દેશમાં કાર્યા સાધનોની પેદાશ વધારી, એ કાર્યા સાધનોમાંથી પાકાં સાધનો બનાવીને મોટા ઉદ્યોગો સ્થાપીને વિશાળ પ્રમાણમાં વસ્તુઓની પેદાશ કરીને જગતની બજારમાં આર્થિક ફિગ્લિવિજય કરવા બંને પ્રજાઓ ખૂબ મહેનત કરી રહી છે. બંને પ્રજાઓએ આ કામ માટે વિશાળ સાધનો ધરાવનાર મોટી કંપનીઓ બિંધી કરી છે. આ પ્રમાણે બંને પ્રજાઓની મહત્ત્વાકાંક્ષાઓનો પાર નથી.

જાપાનની વિશેષતાઓ

જાપાનની પ્રજામાં મતભેદ નથી. તેઓ રાજ્યને સંપૂર્ણ વફાદાર છે. રાજ્ય પ્રજામાં રાજ્યનીતિમાં મતભેદ હશે, પરંતુ કાર્યક્ષેત્રમાં ત્યાં એકમતી છે. જાપાનની ખંધી પ્રજા મેગિ-સિપન એટલે એક જ જાતની છે. એના યુવકો યુદ્ધની ધમચવાળા છે. યુદ્ધને પોતાની સંસ્કૃતિના વિકાસ રૂપ ધુણ સાધન માને છે. પોતાની ઉદ્યોગનીતિ, અર્થનીતિ અને રાજ્યનીતિ એ ત્રણેયના રૂપરૂપ સંનિગ્ધીતિને માને છે. સૈન્યો સ્વચ્છતા બનાવવાં, યુધ્ધન વિમાનો બાંધવાં,

સાગરનો મતવારનો મોટો કાફલો ઊભો કરવો તથા મોટા પ્રમાણમાં ટેકા બાંધવામાં એ મોટાં કરજો કરીને પણ પ્રગતિ કરે છે. એની મહત્ત્વકાંક્ષા મોટી છે. એનો લોભ પાર વગરનો છે. એણે એશિયામાં કાષ્ટ પણ મોટા ભોગો આપીને ચક્રવર્તિ બનવાના કાંડો બહેર પણ કરી દીધા છે. સરતો માલ પેદા કરીને એણે જગતની જગરોનો દિગ્વિજય કરવા ધાર્યો છે. એના કારીગરો પંચકામમાં ખૂબ ચતુર છે. એની ઓળો પણ ઉદ્યોગમાં ભારે હોશિયાર છે. એના એન્જિનિયરો પણ શોધક બુદ્ધિના છે. જાપાનમાં મજૂરો ભારે ઉલોમો અને લાંબા સમય સુધી મહેનત કરનારાં છે. એમના પગાર ખૂબ ઓછા હોય છે.

જાપાનની નબળાઈઓ

જાપાનની પ્રજાની મહત્ત્વાકાંક્ષાથી મણા દેશો એના સમ્રાજ્યની કુંસરી નીચે લાવી શકાયાં છે. પરંતુ જાપાન પાસે તેની પૂરી ખીલવણી માટે અખૂટ ધન નથી. તે સિવાય આ દેશોમાંથી જાપાનનાં સૈન્યો માટે સશસ્ત્રામર્થોએ બનાવવાનાં કાર્યા સાધનો પણ પૂરાં પ્રમાણમાં મળ્યાં નથી. જાપાન ૬૦ ટકા પેટ્રોલ, ૪૦ ટકા કોલસો, ૬૦ ટકા કપાસ, ૧૦૦ ટકા રબ્બરના જેવી ઉપયોગી વસ્તુઓ માટે પરદેશી પર આધાર રાખે છે. પોલાદ માટે પણ ૨૫-૩૫ ટકા એ પરદેશોને આધાર રહે છે. જાપાને ઉદ્યોગોમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે, પરંતુ જગતના

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના ગૌરવોજ્જવળ ભાવિનું સૂચક હોય તો એક મહાન કંપની સરળ થઈ છે એ વાત નિઃશંક છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડીસેમ્બર : ૧૯૪૮ના આંકડા :

ચાલુ કામકાજ રૂા.	૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
નવું કામકાજ (૧૯૪૮)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતનો પૂરવઠો	૧૨,૦૦,૦૦૦ „
લાઈફ ઇન્ડ	૭,૦૦,૦૦૦ „
પ્રીમિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦ „

: : : બોનસ : : :

એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ લાઈફ ઉપર રૂા. ૧૨-૮-૦

આજે વોર્ડન યુવાન છે છતાં બીજી કેટલીયે જિંદગીના વીમાંની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું એક કરોડ રૂપિયાનું ચાલુ કામકાજ ધરાવવાના ગારવ માટે તેણે ઓછાં વર્ષો સીધાં છે એ જ એની નકર, સાબૂત અને એકધારી પ્રગતિ બતાવવા પૂરતું નથી ?

એવી કંપની સાથે આપ શા માટે સંબંધ ન બાંધો ?

ધી વોર્ડન ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લિમ

હુડ એગ્રિસ-મુબાઈ

રાખાઓ : અમદાવાદ અને દિલ્હીમાં.

ખીજ દેશોએ એના માથે ઉપર મોટી જકાતો નાખી હોવાથી એને બહુ થોડા નફા ઉપર છવતું પડે છે. જાપાનની પ્રજા ધનવાન નથી. દમણી ચીન સાથેના મુદ્દથી એને બપકર હાથમરોએ ભોગવવી પડે છે. જાપાનનું જીવનધોરણ અતિ ગરીબ છે. આ સિવાય જાપાન એ દળર નાના નાના એટોનો ખતેલો છે. એ દેશની જમીનમાં કુદરતે બહુ મહેર કરી નથી. જાપાનમાં આપ બળદ વગેરે જાનવરો થોડાં છે. ત્યાં વારંવાર ધરતીકંપો થઈ મોટું નુકસાન કરે છે. આ દેશ ફેસીટ છે.

અમેરિકાની વિશેષતાઓ

અમેરિકા એટલે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ એન્ડ અમેરિકા ખૂબ ધનવાન દેશ છે, જગતમાં એના જેવો કે એની સાથે બેસે એવો એકેય ધનવાન દેશ નથી. એની પ્રજામાં સમૃદ્ધિની ફેશલ વહે છે. સેંકડો અતિસમૃદ્ધિશાળી-કરોડપતિઓ અને અબજપતિઓ. એ દેશમાં છે, અમેરિકામાં જીવનનું ધોરણ અતિ ઊંચું છે. એક મજૂરને દરરોજ આઠથી દસ રૂપિયા રાજ મળે છે. પરંતુ જીવનધોરણ ઊંચું હોવાથી એટલા મોટા રોજમાં પણ નિર્વાહ મુશ્કેલીથી થાય છે. અમેરિકાનાં લોકો ખૂબ શોષક શુદ્ધિના છે. નવી નવી શોધો કરી જ રહે છે. ઓછો પણ ભારે અર્થતીશીલ છે. અમેરિકામાં દર વર્ષે માથાસે એક મોટરકાર હોય છે. દરેક માણસને ઘેર રેડિયો હોય છે. દરેક સ્ટ્રીટમાં જેવા જાળ છે. દરેકને ફરજિયાત શિક્ષણ મેળું પડે છે. લોકો ખૂબ સ્વતંત્રતાપ્રિય છે, પ્રજાસત્તાવાદી છે. વિજ્ઞાનમાં આ પ્રજા આગળ વધી છે. અમેરિકાની પ્રજાને કોઈ દેશને છતી લેવાની મહત્વાકાંક્ષા નથી. એના દેશમાં પુષ્કળ ખોરાક અને કાચી વસ્તુઓ પેદા થાય છે. એ દેશ મણાંખરો કાચાં દ્રવ્યો પોતે જ પેદા કરે છે. આખા જગતમાં સૌથી મોટા કપાસ પેદા કરનારો, સૌથી મોટા મકાની પેદાશ કરનારો, સૌથી મોટા કાલસાની પેદાશ કરનારો, સૌથી વધુ પોલાક અને લોદાની પેદાશ કરનારો, સૌથી મોટી પેટ્રોલ તેલની પેદાશ કરનારો દેશ છે. એ દેશમાં સોનું પણ પુષ્કળ નીકળે છે. ત્રાંસુ, પ્લેટીનમ, એલ્યુમીનિયમની કોમ્પાઈટ ધાતુ, ખાંડ, અને બીજી અનેક ચીજો નીકળે છે. આ દેશ આત્મસતોષી છે. દરેક કાચીપાકી વસ્તુ એ દેશમાં નીકળે છે. આથી જ આ દેશ જગતમાં સૌથી સમૃદ્ધિવાન અને જહોજલાલી ભરેલો છે. એકસો માળવાળા અને બારસો ફૂટ ઊંચાં મકાનો જેવાં જગતચુંબી મકાનો આ દેશમાં છે. જગતમાં જે સેનાસપાતો જરૂરો બેસેન્સમાં છે, તેમાંથી ૭૫ ટકા આ દેશમાં વગર વપરાયે સરકાર પાસે પડ્યો છે. જે જે મહાન, વિશ્વતિમય, શ્રેષ્ઠ, સરવશાળી વસ્તુઓ આ જગતમાં છે, તેનો મોટો ભાગ અમેરિકામાં છે. અમેરિકામાં નવાં યંત્રો, વિદ્યુતનાં સાધનોની શોધો સર્વત્રે છે.

અમેરિકાની નજળામણી

અમેરિકાની નજળામણી પણ અનેક અને વિવિધ છે. તેર કરોડની એની પ્રજા અનેક જાતોની બનેલી છે. આમાં લગભગ ૧ કરોડ ઇટાલિયનો, ૬૦ લાખ જર્મનો, ૫૦ લાખ આયરિશો છે. આથી, આ પ્રજા વૈવિધ્યને લીધે જુદા જુદા માર્ગે જેવાઈ જાય છે. તેમાં પણ ૩૩ કરોડ દબસીએની લઘુમતિ તો અમેરિકાનાં ગોરાઓને માટે મોટા ફૂટ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો છે. અમેરિકાનાં કપાસનાં ખેતરોમાં કામ કરવા આફ્રિકાથી આવેલાં સીદીઓની વસ્તી વધતી જાય છે. એમના માટે તો દક્ષિણ અને ઉત્તર અમેરિકાને જૂલકાળમાં પડરપડ મહાન મુદ્દ થયું હતું. ત્યાં દબસીઓને ગોરાઓ જેવા દબો મળતા નથી. ત્યાં એમના ઉપર

ગેરારાઓના ક્રેટલાક લાગેના રોષ પણ છે. અમેરિકામાં હાલુમતિઓનો સવાલ જોવા કઠીન છે, તેવો જ કઠીન સવાલ યુનેગારોનો છે. ત્યાં જગતમાં સર્વે દેશો કરતાં વધારે યુનાઓ થાય છે. યુરોપના યુનેગારો ત્યાંથી લાગીને અમેરિકામાં વસ્યા છે એટલે ત્યાં યુનાનું માનસ વધારે છે. તે સિવાય અમેરિકા નાનાં મોટાં ૪૬ રાજ્યોનું સંયુક્ત રાજ્ય છે. આથી એકમતિનો પ્રશ્ન ત્યાં યુરોપ બને છે. અમેરિકામાં વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યને વિશેષ મહત્ત્વ આપતું હોવાથી જે શિસ્ત નોંધે તે ત્યાં નથી. તે સિવાય અમેરિકામાં જમીનનું સૈન્ય બહુ નાનું છે, કસાયેલું નથી. આથી અમેરિકા જમીનમાર્ગે મોટાં યુદ્ધો કરવા માટે તરત તૈયાર થઈ શકે તેમ નથી.

જાપાનનો અમેરિકા પ્રત્યે દ્વેષ

અમેરિકાનો એશિયાવાસીઓને પોતાના દેશમાં આવવા દેતા નથી. એમાં જાપાનીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. ત્યાંના જાપાનીઓ તરફ અમેરિકાએ સદાનુમતિભરેલી વલણ દેખાડી નથી. કોસટું, ત્યાંના સત્તાવાળાઓએ અને પ્રજાએ એમને અપમાન લાગે એવી રીતે વર્તન કર્યું છે. અમેરિકામાં વસેલા જાપાનીઓને પ્રજાના દુકો અપાતા નથી. તેમ નવા આવનારાઓને હાખત્ર કરાતા નથી. આથી અમેરિકાનો પ્રત્યે જાપાનીઓનો જૂનો રોષ હતો. જાપાન એશિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ રાજ્ય થવા માગે છે. જર્મની જાપાનની આ મહત્ત્વાકાંક્ષાને દેશ આપે છે. ઇટાલી પણ જાપાનના આ દાવા પ્રત્યે સદાનુમતિ દર્શાવે છે. પરંતુ અંગ્રેજોના એશિયામાં અગત્યના તાબેના દેશો હોવાથી અંગ્રેજો જાપાનીઓના વિકાસને બંધની નજરે જુએ છે. જાપાનીઓને આશય વધતા આજ દિવસ સુધી અંગ્રેજો અટકાવતા હતા. અંગ્રેજો હમણાં જર્મની સાથેના યુદ્ધમાં શકાયેલા છે. આથી જાપાનને એશિયામાં સરસ વિકાસ માટેના લાગ મળ્યો છે. પરંતુ અમેરિકા જાપાનના લોકોને અટકાવે છે. આથી જાપાનનો ઉગ્ર રોષ અમેરિકા પ્રત્યે ફાટી નીકળ્યો છે.

અમેરિકાનો એશિયામાં મોટો લાંબ છે. ચીન સાથે એને મોટો વેપાર છે. અમેરિકાનો મોટો વેપાર પેસીફિક મહાસાગરમાં વ્યાપક છે. જાપાનનો વિકાસ આ વેપારને કુધી નાખે છે. આથી જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે સારો સંબંધ રહ્યો નથી. ચીનમાંના અમેરિકન લાભો જાપાને દટાવી દીધાં છે. ચીનનું આક્રમણ કર્યા પછી જાપાને ચીનના મોટા કુળદ્રુપ લાગે અને જાહેરા કમળે કર્યાં છે. ત્યાં જે મોટો અમેરિકન વ્યાપાર હતો તે તેણે રદ કર્યો છે. તે સિવાય ફ્રાન્સના ઈન્ડો ચાર્જનામાં પણ જાપાને મોટું સૈનિક થાણું સ્થાપી બેઠણ લાખ સંનિધિ બેઠા કર્યાં છે. આથી પણ અમેરિકાને જાપાન પ્રત્યે નારાજ રહે છે. જાપાનની લોકમજ્જિતિ અમેરિકાના પેસીફિકના મહાન સંસ્થાન શીલીપાઇન તરફ હોવાના પ્રમાણ મળ્યા છે. આથી અમેરિકા વધારે નમ્ર થઈ છે, એને જાપાનીઓની વધતી જતી મહત્ત્વાકાંક્ષા મોટી ચિંતા હિસાબે છે.

બંને પક્ષો યુદ્ધની તૈયારીઓ કરે જ જાય છે. બંને વચ્ચે સમાધાનની શૂંચિત્તા તૈયાર નથી. આ બંધા સંજોગો ભેટાં, કયે વખતે જાપાન અને અમેરિકા વચ્ચે યુદ્ધ ફાટી નીકળશે તે કહી શકાય નહિ. અને એ યુદ્ધ ફાટી નીકળતાં, પૂર્વ અને પશ્ચિમ બંને ખંડોમાં યુદ્ધનો દાવાનજ સળગી બીકશે.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[X મુદ્રેશ પુસ્તકો યુગર્થ ઇલાકાના રેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

બીર વસ્ત્રશાસ્ત્ર	૦-૨-૬
ગુલકળી વાતો	૦-૨-૦-૦
અપેક્ષિત સ્વા. મુદ્ર	૦-૪-૦
ભાગ્યશાસ્ત્ર મંદ	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૬-૦-૦
શાન્તિકાંતી લક્ષ	૦-૩-૦-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી વાલુ (નથી)	
દિવાળી મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦-૦
બીરની દાઢવ કા. ૧	૦-૧૨-૦
શ્રવણેશ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦-૦
ખાસોશીની દિવસ	૦-૨-૬
મધોદય આરામ	૦-૮-૦-૦
ગેરસલની બીરજવાઓ	૦-૩-૦-૦
દુર્લાભ વિદ્ય	૦-૩-૦-૦
કોઈનું કમળ (નથી)	૦-૩-૦-૦
શિવાજી સાહુ	૦-૫-૦-૦
કાન્તિને માણે	૦-૫-૦-૦
કિને ખાસ	૦-૩-૦-૦
સરેશી કોઈનું દેશીકાઈ	૦-૮-૦-૦
મારી કલશલી	૦-૮-૦-૦
ચતુર્થી	૦-૧૦-૦
પા બજારની કાચી વાણી	
અને વરીઓનાં મીતો	૦-૮-૦-૦
પ્રત્યક્ષ અંગમાઈ	૦-૮-૦-૦
કળાનુર	૦-૩-૦-૦
વરિલા લાર	૦-૮-૦-૦
પારવશમાં પ્રવેશી કાન્તિ	
પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૫-૦-૦
લખનપત્ર	૦-૧૦-૦-૦
ગુલન મિયામાં રાકિયું	૦-૮-૦-૦
ચીન ભણતની યાત્રા	૦-૮-૦-૦
મરીબાઈનો સુને	૦-૮-૦-૦
બોલેશિવિષ્ણુ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦-૦
લક્ષ કે પ્રવેશ ૧	૦-૮-૦-૦
રેવરસ (નથી)	૦-૮-૦-૦
સામવશ અને સુવૌદય	૦-૬-૦-૦
રાહીનો સરેશ	૦-૧૨-૦
કાવા	૦-૩-૦-૦
આપણો આદાર	૦-૬-૦-૦
સી-મુદ્રેશ-મુદ્રાઈ	૦-૬-૦-૦
ચિત્રામ આપુ	૦-૮-૦-૦
પીરમદ રાજ્યકંદ અને નકશા	૧-૪-૦

ટોલ્કટોય ગ્રન્થાવલિ

X પ્રેમનો ફલ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
X સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
X કથાવલિ કા. ૧	૧-૪-૦
X નવો અવતાર કા. ૧	૨-૪-૦
X નવો અવતાર કા. ૨	૧-૦-૦
X નવો અવતાર કા. ૩	૧-૦-૦
X દશિપરિવર્તન	૧-૪-૦
X કથાવલિ કા. ૨	૧-૪-૦
લક્ષમણ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

X ધરે-આહિરે	૨-૦-૦
X ચતુર્થ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
મીકાદૂબી	૨-૮-૦

મૃદુલ ગ્રન્થાવલિ

એક કાન્તિકારની આત્મકથા કા. ૧	૧-૪-૦
એક કાન્તિકારની આત્મકથા કા. ૨	૧-૪-૦
X ખાતા આસોપાલક	૧-૮-૦
X કિરેદની વાતો કા. ૨	૧-૪-૦
X ગીતામન્યન	૧-૪-૦
X સત્યમેય જીવન	૦-૧૦-૦
લક્ષ્યપત્ર	૩-૮-૦
ચેપનાં કાળો	૨-૦-૦
સ્વેચ્છિકાર કા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

X કિરેદની વાતો કા. ૧	૧-૪-૦
સ્વેચ્છિકાર કા. ૧	૧-૮-૦
સુખન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦

ભારતપુણ્યવાસ

મોંઘી મણિમહોત્સવાંક	૧-૪-૦
કો સ્તે ૧	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
જુદ અને મહાવીર (ન)	૦-૬-૦

X પરમચુ વેદક	૨-૦-૦
X દિનચર્યા	૧-૮-૦
X સામરમતી	૧-૪-૦
X રશિયાનું ધરતર	૨-૦-૦
સુખમનો દુષ્ટા	૨-૦-૦
રાહીનો સરેશ (પાછી)	૧-૦-૦
પ્રીમદ રાજ્યકંદ અને નકશા	૧-૮-૦
X તમને એ નદિ સમજાય	૦-૬-૦
અસદકાર	૧-૮-૦
ચંપારણમાં મોંઘીજી	૧-૮-૦
મહિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
કારાવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

સવાજમ	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિરોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્કટોય ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
મૃદુલ ગ્રન્થાવલિ	૬-૮-૦
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન ગ્રંથક્રમ ગણતી	

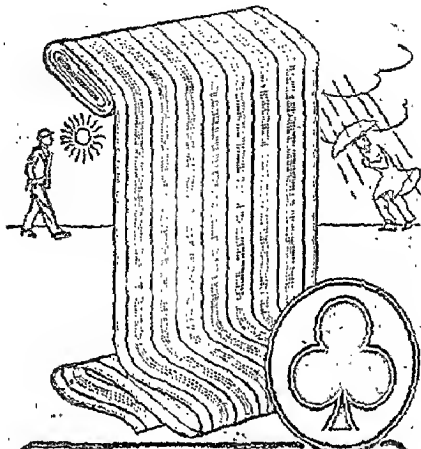
: નવું પ્રકાશન :

ખાંડાની ધાર

પાકું પકું

કિં. ૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાણપા : અમદાવાદ

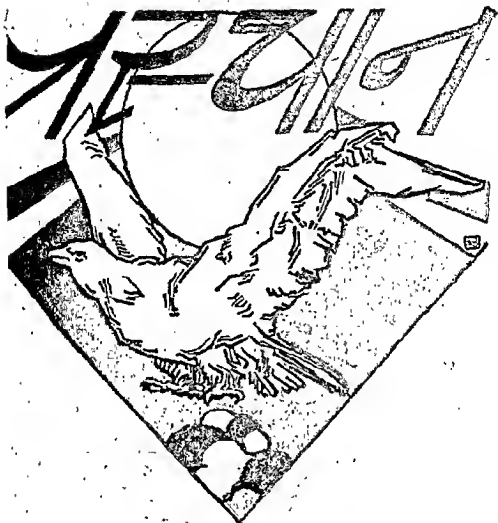

મમે તે જાતુ હોય તેા પણ...તમને માલુમ પડશે કે, આરવિંદ મિલ્સ
હાલ તમારા કપાનો પ્રશ્ન ઉઠે છે. તે લાંબા વખત છે તે રીતે બનાવવામાં
આવે છે. તે સારું લાગે છે અને મુંઝવે દૂર પાડે છે. હવે તમે તમારા માટે
સાલિયા, સાડી, ઘડીયા, પોપલીન, મુઠા, કેપ, નેનસુટ, કોટ, દોરીયા
અને વૈભવિ ખરીદો. પારે "કુલિયારા જોશી"ના માલને જોઈને હાલ ખરીદો.

લામડા માટે આરવિંદ વાપરો !!

આરવિંદ મિલ્સ લીમીટેડ,

અમદાવાદ

આચ [દાસ નિવૃત્ત] તંત્રી
રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

૧૯૬૬
૫૫૪

સંસ્થા:
રણછોડભાઈ કેસુરભાઈ મિશ્રી

૩
૭૭

૫૪ ૧૭
અંક ૩

૧ દેસ [કાવ્ય]	'સ્નેહરશ્મિ'	૧૨૧
૨ હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદ	પ્રો. નૃસિંહ	૧૨૨
૩ હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદ	ડૉ. યશવંત ગુલામભાઈ, નાવક	૧૨૭
૪ ડૉ સિદ્ધુ અખડાનંદજી [કાવ્ય]	બાલકૃષ્ણ દવે	૧૩૦
૫ રવામીઝી અખડાનંદજી	ચંદ્રદત્ત સાસ્ત્રી	૧૩૧
૬ ભૂડા અખતરો [વાર્તા]	પનાલાલ પટેલ	૧૩૭
૭ કાન્તનાં પ્રણયકાવ્યો	પ્રો. મનસુખરામ મ. ઝવેરી	૧૪૨
૮ સત્ય શિવે સુન્દરમ્ [પુત્રક]	હરિદર, બદ	૧૪૪
૯ ચૂંટણી	ભૈરવીનાંદ દ. દવે	૧૪૫
૧૦ સમાધિ [કાવ્ય]	પ્રભાકર રાવળ	૧૪૨
૧૧ પિંજરનાં પંખીની વાત [કાવ્ય]	નાથાલાલ દવે	૧૪૩
૧૨ સર્વિની ચિત્રલેખા : સીમરી ઉંચેર	કૃષ્ણજન જેતલી	૧૪૫
૧૩ ખાદુ મુલાને તો કહુ ! [સંવાદ]	રમણલાલ છોટાલાલ મહેતા	૧૪૫
૧૪ વજામણાં [કાવ્ય]	વેણીભાઈ જ. પુરોહિત	૧૪૬
૧૫ છટ્ટા મણકા		
કુધિલિનું એક અમન વચન	હરિવંશભાઈ ભાવણી	૧૪૭
૧૬ કુદનોંધ	રામભાઈ પટેલ	૧૪૭

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; બહાર તથા પશ્ચિમમાં રૂ. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦

લગો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

ગૂ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ : જહાંગીર બ્રદસ.

રેસાન સામે : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ અ, કારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસાબેથ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ હનનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, લીડિંગ રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૫-૧૨-૪૨

દેખાય છે. આજકાલ આવા રસાયણો જાપાનથી રહેતાન આમવા આટોફિસિયલ રેશમ એ નામે આપાત થતા હતા. આજે જાપાનની આપાત બંધ થઈ છે એટલે ડો. નાઝિર અહમદના પ્રયોગોનો લાભ લઈ હિંદના ધનપતિઓ આ ઉદ્યોગ હસ્તગત કરે તો કેવું! ડો. નાઝિર અહમદે એ પણ ખતાબું કે ભવિષ્યમાં ફના પ્રાકરે આ બનાવટી રસાયણોની સાથે હરીફાઈમાં કીતરું પડશે. એ સમયે હિંદના ખેડૂને એની કેવી અસર થશે એ પણ વિચારવું જરૂર છે.

હકીકત મુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર પ્રો. બી. બી. રામે ભૌતિકશાસ્ત્રના વિભાગ તરફથી રશ્મિદાના પરમાણ્વના અધારણી કેટલીક મૂંઝા કિસ્સામાં એક્સ-કિરણોનો તેમજ કેવો ઉપયોગ કર્યો છે તે તથા તેનાં પરિણામો સમગ્રવર્તુ એક સુંદર બાષણ કર્યું હતું. એ સાથે એક્સ-કિરણોના મહત્વના ભૌતિક ગુણધર્મો ઉપર પણ એક સુંદર પ્રસ્તાવ કર્યો હતો. એમણે પોતાના એક્સ-કિરણો દ્વારા ચયેશાં સંશોધનો ઉપર એક જ માત્રના અનેક ક્ષારોના રશ્મિદાની રચનામાં કેટલું સામ્ય છે અને કેટલો તફાવત છે એ ખતાબું હતું.

હંદરાખાદની એશ્માનિયા મુનિવર્સિટીમાં રસાયનના પ્રોફેસર ડો. એમ. કુરેશીએ “પ્રકાશ-રસાયણ” (Photo chemistry) ઉપર એક વિદ્વાતપૂર્ણ નિબંધ વાંચ્યો હતો. રસાયણિક ક્ષારો ઉપર પ્રકાશની કેવી, કેટલી અને કેવી રીતે અસર થાય છે તે સમગ્રવર્તા એમણે એ વિજ્ઞાનની અંદર થતી શોધખોળોનો વ્યાવહારિક અને ઉદ્યોગોમાં કેવો ઉપયોગ થાય એ તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું.

હોરેશન્ટ ફોરેસ્ટ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટના વનસ્પતિશાસ્ત્રી ડો. એન. એલ. ખોદે વનસ્પતિ-શાસ્ત્રના વિભાગી પ્રમુખ તરીકે હિંદની વનસ્પતિની સામુદાયિક વહેંચણી તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું. સંજોગે અને પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લેતાં અમુક જગ્યાએ અમુક પ્રકારની વનસ્પતિ જન્માપ્ત અને સમૂહમાં કેવાં કારણોથી વિશેષ બિગે છે તે બાબતમાં એમણે સુંદર પ્રકારે પાઠ્યો હતો. ‘આપણે ડાંગનાં જંગલોમાં થતા સાગના સમૂહો, મહાબાર કાંઠા ઉપર થતા નાળિયેરીનાં વૃક્ષો, વગેરે અનેક ઉદાહરણો વનસ્પતિ સમૂહને ભેદીને છોડે ત્યાં આપણને એ પ્રદેશની હિચિદતા જાણવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. આ વિચિદતા આપણે સમજતા થઈએ તો અનેક પ્રકારની વનસ્પતિનો પણ સમૂહઉદ્ધર થઈ શકે એમ પણ શક્ય લાગે છે. એમણે હિંદમાં વનસ્પતિશાસ્ત્રના આ પ્રકારના વનસ્પતિના સમૂહઉદ્ધર (ecology) નો અભ્યાસ કરે એવી અનેક પ્રયોગશાળા સ્થાપવાની ભલામણ કરી હતી. ત્રાવણકોર રોડને આ દિશામાં એક મહત્વનું પગલું ભર્યું છે એ બધી અર્જસનીય બાબત છે.

આ ઉપરાંત અનેક વિભાગોનાં ભાષણો થયાં હતાં. એ સર્વનો સાર કોઈક વાર આપી શકાશે એટલે વિજ્ઞાન પરિષદની પૂર્ણાકૃતિ ઉપર ટૂંક દષ્ટિપાત કરી આ સેવા પૂર્ણ કરીશ.

કૈં ભિક્ષુ અખંડાનંદજ્ઞને—

આલમુકુન્દ દવે

[અવધૂપ]

ભિક્ષુ હે ભગવાંધારી ! પોઢયા આજ તમે અહીં,
તેજના પુન્નમાં પાછી સમાજી તેજની, કણી.
આશિષો લાખ અદ્ય દીનહીન જનો તણી,
તમારા આત્મની શાંતિ જંખે મૂક રહી રહી.
હજારી ગાયની પાટું સહીએ, તેમ સૌ અમે,
તમારો ઉમ તેજ્યો સ્વભાવે છરવી જતા.
પિતાની ભેગ પંપાળી, પાછા પોતે મનાવતા;
કાઢીને દડવાં વેણે, પિવાડયા પયધૂંટડા.
શુન્દરીગાતની મોંઘી હેરીએ ગેરુલી ધન,
તમે રોપી ગયા સાધો ! ફરકે જોડની છટા.
ગામને ગોંદેથી તે ચેરની ચેરીઓ લંબી,
પેટાબ્યાં પુરુષાર્થી ! તેં ગીતાનાં જ્ઞાનકોડિયાં.
લાબ્યાં સાહિત્યમંગાને હિમાદ્રિશૃંગથી તમે,
કેડીઓ કેતરી નીચે, ભડવીર ભંગીરથ !
મૂંગા મૂંગા ઘણું ખોલ્યાં, લખ્યા વિષુ લખ્યું ઘણું;
ઘડાવ્યા ઘાટ જાએરા, આપીને શિષ્યપટાંકણ.
કર્મનો દંઠ ધારીને, કાયા કીધી કર્મડલ,
ઉદ્યોધ્યો ચોગ તેં જાઓ, કર્મચોગી નમું, નમું.

હૃદયમાં એક ચિત્તચારી જાગે અને સદસશિષ્ય પ્રકાર પ્રગટી જાય, એનું ઉત્તમત્વ દર્શાવતું સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીનાં જીવનમાં જોવા મળે છે. નિરાળમાંથી રમણપાદે નીકળી જતાં, કૃપાઓનાં ઓલાલોમાં બપોરી આળનારો, પશુપંખીઓ સાથે ચેલ કરનારો, બાળ-વયે બાળલગ્નની સૂઝમાં ભરાઈ પડનારો, યૌવનના કિછળાટમાં લહેરિયાં ખાનારો, અને વેપારની ઝંઝટમાં ઝપટાઈ જનારો એ જીવ-જેક ક્ષણે અખૂટ શ્રદ્ધા તથા દૃઢ નિર્ધાર સાથે સર્વ કામ્ય કમેનિ ત્યાગ કરીકારે છે, ભગવાં પહેરે છે, દીનદુઃખિયાંમાં નાણાં વેરે છે, અને હિંમોલ્લયની યાત્રાએ જીપડે છે. ત્રીસ વર્ષની એ જવાન કંઈ જીવર 'યોગનાસિધ્ધ'ની ઘેલી રાખીને જરૂરપાશરી વિષમ પચારો ચડે છે, માણસોના માણસો કાંચે છે, અને પગમાં જોડા જોડા ચીરાઓ પડે છે છતાં આગળ ધપતો જ રહે છે. દેવતાત્મા હિંમયાનની યોદ્ધા, નિર્ભયના નિર્બાજ સૌન્દર્યમાં, સાધુસંતોના તીર્થસમાજોના પુણ્ય પરિમલમાં, અને સ્વામી શમતીર્થજીના નિકટતમ સહવાસમાં તે 'નગદ ધર્મ'ની નૂતન શ્રદ્ધ મેળવે છે, નવીન વિચારોનાં તેજો ઝીરે છે, અને ભગવાંધારીઓની જૂની બરેડને છડીને નવી કેડી ખેંચવાનો સંકલ્પ કરે છે. નિષ્કામ સેવાના-મનોરથોને પ્રત્યક્ષ કરવા એ પાછો આવે છે, અને એનું સમસ્ત જીવન કમૈયોગના કોશલનું પ્રતીકરૂપ યઈ રહે છે. આજન્મ વિરાગવૃત્તિ ધારનારો, પ્રસિદ્ધિથી સદાય અળગા રહેનારો, અને જનતામાં જતાઈનનો સાક્ષાત્કાર કરવાની નિરંતર તાલાવેલી સેવનારો એ અવધુતે જ આનાના દેવદારના ખોખાથી સરખાત કરી છે, અને યુગરાતને જામડે ગામડે જ્ઞાનની ગંગાજલિ પહોંચાડી છે. 'સરવ સાહિત્યવર્ષક કાર્યલય' એ સ્વામીજીની અદ્ભુત વેવંશક્રિા, અવહારકુશળતા અને નિષ્કાંક્ષી કાર્યોપાસનાની પ્રસાદી છે.

ખેડા જિલ્લાના ખેરસદ ગામમાં લુહારી જાતિમાં જન્મજીવન કંકરને ત્યાં લલ્લુભાઈ કંકર સંવત. ૧૬૪૦માં જન્મ્યા હતા. માતા હરિયા અને પિતા જગજીવન અને ધાર્મિક વૃત્તિના હતાં. ઘેર કુશળો, ચાલંતી, કુટુંબની સ્થિતિ સુદૃઢ હતી, અને ખાનદારી જોડી હતી. લલ્લુભાઈને ખીજા ત્રણ ભાઈ બાઈઓ અને બે ભાડી બહેનો હતાં. ઘેર સાધુસંતોની સત્તા આવજવ થાસે, દીનદુઃખિયાને અન્નદાન અપાય, રાતે ભજનકોર્તનો રેસાય, અને મોરેતહેવારે કથાવાર્તાઓનાં ગર્જોદક વહે. આવા પ્રાચીન કુલાચારમાં લલ્લુભાઈએ વળગી જીવનનું બાધું મેળવ્યું હતું. માતાના સંસ્કારોએ જોમના જીવનને અનેક પહેલ પાડી હતી. માતા સાદા, નિરંજિમાન, ભક્તિપરાયણ, અને વિશ્વલક્ષણ હતાં. બાળકોને સાચું જીવન-દર્શન મળે તે અર્થે પોતાના જીવનમાંથી તે ઉત્તમોત્તમ સંસ્કારપાન કરાવતાં. અક્ષરજ્ઞાન ન પામેલાં છતાં, સાધુસંતોના સહવાસથી તથા કથાવાર્તાના અવલુથી તે આર્થ સંસ્કૃતિના સુંદરતમ વર્ણોને સિદ્ધ કરી શક્યા હતાં, - અને કુટુંબમાં સત્તાગ્રીવદ્ ભોગવતાં હતાં. લલ્લુભાઈ બેગલું વરસતા હશે, ત્યારે ષણ એમની ધાર્મિકતાની આગાંવી આપતા હતા. તે એક દિવસ ખેરબો લઈને રમતા હતા અને તેને ચૂસતા હતા, ત્યારે કુંભમુર મદંત મોહનદાસજીએ સહજતાથી કહી દીધું હતું કે આ બાળક ભવિષ્યમાં કોઈ સમર્થ

સંન્યાસી થશે ! આને અવિધ્વાણી કહો કે ન કહો, પણ લલ્લુભાઈ સામે જ સમર્થ સંન્યાસી થયા હતા એ તો યુગ્મરાતે પ્રત્યક્ષ જોયું છે.

છસાત વર્ષની ઉંમરે લલ્લુભાઈએ કુટુંબનાં બીજાં બાળકો સાથે ગામડી નિશાળે જવા માંડ્યું. પણ આ વિચિત્ર બાળક શાળાના અધ્યાપક ઓરડામાં પુરાઈ રહેવા કરતાં ખુલ્લા ખેતરોમાં ફરતા અને ખેલકૂદ કરતા. આ કારણે માસ્તર સાહેબો તેમને માર પણ સારો મારતા. નિશાળને વખતે ઘેરથી નીકળવું અને નિશાળ છૂટવાને સમયે પાછા ઘેર આવી રહેવું, પણ વચમાં રમ્યાં કરવું — એ લલ્લુભાઈને 'સિદ્ધચુક્રમ' હતો. લલ્લુભાઈની આ દોશિવારી પિતાના જાણવામાં આવી ગઈ, એટલે તેમને વિશેષ મેથીપાક જમવા મળ્યો. બારતેર વર્ષની ઉંમર સુધી આ પ્રમાણે 'અભ્યાસ' ચાલ્યો, અને લલ્લુભાઈ ચોથી શ્રેણી પૂરી કરીને જાણે કે અટકી ગયા ! સંવત ૧૯૪૪માં પિતા અવસાન પામ્યા, એટલે કુટુંબ ખંભાત પાસેના સારોદ ગામમાં રહેવા ગયું. મોટા ભાઈ એ ત્યાં વેપાર ચલાવે અને લલ્લુભાઈ તેમને મદદ કરે. માતાના આમદથી જોમતેમ કયાકાર્તામાં રસ લેવા મહેલા લલ્લુભાઈ હવે તો કયાકાર્તાના રસમાં જાણે કે તન્મય થઈ ગયા હતા, અને એને પરિણામે એમનામાં નવું જાણવા વિચારવાની તરસ ઊપડી હતી. વાચનનો શોખ આ એક બીજા-માંથી વધ્યો હતો, એટલે દુકાન ચલાવતાં ચલાવતાં લલ્લુભાઈ વાંચવાનું ખોળ્યા જ કરતા. જરાક ગાંઠા મળતો, એટલે તે કંઈક ચોપડી વાંચે, સુધવારિયું વાંચે, કથાકીર્તનમાં ઊપડે, ભજનમંડળીમાં જાણે, અને એમ જ્ઞાનસાધના કર્યાં કરે. આમ, એક બાજુ લલ્લુભાઈ વેપારી હતા, તો બીજી બાજુ જ્ઞાનસાધક હતા. વેપારમાં સત્ય, પ્રામાણિકતા અને નીતિ જાળવતે જ કમાઈ કરવાની તેમની નેમ હતી. તે કાંઈને ઉતરતા નહિ, તેમ કાંઈને ઓડું આપતા નહિ. પરંતુ બીજા ભાઈઓને લલ્લુભાઈની આ રીત રુચી હતી નહિ, એટલે તેમણે ભાગલામ વહેંચી લીધા. હવે દુકાન કાકા તથા એક ભાઈના હાથમાં ચાલવા લાગી, અને લલ્લુભાઈને તેમાં ખરીદીકામ સોંપાયું. આ કામ મળતાં લલ્લુભાઈને વધારે મોઝ-જાણ આવી, અને તે સાધુઓનાં જમાતોમાં તથા ભજનમંડળીઓમાં વધારે છૂટથી જાણી શકતા. ખરીદીકામ દરમ્યાન સાડું પુસ્તક ખરીદી લેવું, ગરીબશ્રુરખાને યોગ્ય મદદ કરવી, સદ્વૃત્તિઓનો સતત વિકાસ સાધવો, અને જીવનમાં જરૂરે ડોળદમામ ન આવવા દેવો એ લલ્લુભાઈના લક્ષ્યમાં હતું. દીલાંટપર્ક કરવાં કે ઉપરઉપરથી બક્ષતી છાપ લેવી એ એમના સ્વભાવમાં નહોતું, એટલે તેઓ ક્યારેક 'નાસ્તિક' ગણાતા અને 'લહેરી' પણ લેખાતા.

જીવનિયાના દુકાન પછી, સંવત ૧૯૫૭માં કુટુંબ પાછું બોરસદ આવ્યું. સ્વર્ગસ્થ ગ્રામજાદાસજી મહારાજની કથામાં લલ્લુભાઈને ખૂબ રસ પડ્યો, અને તેથી વાચન તથા મનનમાં તેમને સારી નહદ મળી. સંસારમાંથી ઉપરામ ચલાવી વૃત્તિએ આ વખતથી જ ખીલવા માંડ્યું એમ કહી શકાય. એ જ અરસામાં શૈરખીવાળા પરમહંસ જનકીદાસજી સાથે તેમને સારો પરિચય વધ્યો. બીકીતમાડુ ઊંઝવાની પ્રતિજ્ઞા લલ્લુભાઈએ આ સંતની આગળ લીધી, અને તેને તેમણે જીવનકર પાળી. સંત રામચરણજી તથા સંત માધવા-નંદજી સાથે સમાગમ, ભજનકીર્તન અને સેવાશ્રુત્યા કરતાં કરતાં લલ્લુભાઈ આત્મિક

આનંદમાં વધુ ને વધુ મસ્ત રહેવા લાગ્યા. મીતા, યોગવાસિકા, અને યોગનાં ધ્યાનધારણા તરફ તેમની પ્રીતિ વિશેષ ને વિશેષ વધતી રહી. આસનો તથા ધ્યાનધારણાના પ્રયોગો પણ તે કરવા લાગ્યા. પણ હજુ તેમને પોતાનું અંતર કસતું હતું. સાતઆઠ વર્ષની નાની કંચે તે લગ્નથી બંધાયેલા હતા, અને તેમને એક પુત્ર પણ થયો હતો. પરપોટા જેવા વેરાગ્યને તે ધ્યાનતા નહોતા, અને યૌગ્ય વિનાના ત્યાગની તેમને મન કચી કિંમત નહોતી, પત્ની ધનસાન ધરનાં પુત્રી હતી. પતિની વિકસતી જતી વિરાગવૃત્તિને તે પૂરેપૂરાં સમજી સક્યાં ન હશે, અથવા પતિની હૃદયજાવનાને જોતાં છતાં તે તેમની સદાનુમૂલિ મેળવી સક્યાં ન હશે. એ તાંપત્રની આ અર્પણ દશે, એટલે લલ્લુભાઈ ઘણીવાર અમૂઝયુમાં પડી જતા, દંઈકવાર કંટાળી જતા, અને એમનું મન કપાંક છૂટીને પૂર્વસંસ્કાર પ્રમાણે ઠાસ રોધવા ઝંખ્યા કરતું. આમ છતાં, સંસારનાં કળે અને મુશ્કેલીઓથી ફરી નર્થ લાગી છૂટવાનો કાપર ને એકવરેયા માર્ગ લે એવા લલ્લુભાઈ નહોતા. એમના તેજસ્વી જીવનમાં કાપરતાને અવકાશ નહોતો, અને તેથી લગભગ ત્રોસપા વર્ષ સુધી તેમણે મૃદસ્થાશ્રમને સારી રીતે ચલાવ્યો. પછી, ઉપરિત પાકો ચર્મ અને લલ્લુભાઈ ધરથી 'વેપાર વહોરવા' ને નીકળી પડ્યા. સંવત ૧૯૬૦ના માઠ માસની વદ તોરણે, મહાસિવરાત્રિના મંગલ દિને, એમણે અમદાવાદમાં સાબરમતીની દેતમાં સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી પાસે સંન્યસ્તદીક્ષા લીધી, અને લલ્લુભાઈ મંદીને એ અખંડાનંદ થયા. પતિના સંન્યસ્તના સમાચાર સાંભળીને પત્નીને અત્યંત આઘાત થયો, અને એ વિરહવેદનામાં જ દોઢ માસના અરસામાં એમણે દેહ છોડ્યો.

સ્વામી અખંડાનંદ દિમાસવતા પુણ્યપ્રદેશોની યાત્રાએ નીકળ્યા, અને સાથે લીધેલા છસો રૂપિયા ઉત્તર દિશમાં દુકાળ ને રેલમાં સપડાયેલાં કુખીઓની સેવામાં એમણે વાપરી નાંખ્યા. પછી, હપોદરા અને ઉત્તર કાશીને રસ્તે એ દિમાસવ કીપડે હે અને મંજીત્રીનાં દર્શન કરે છે. આં માત્રામાં તે અવજી, મનન તથા નિદિધ્યાસન આદરે છે; તે ધ્યાન, ધારણા તથા સમાધિના અનુભવો લે છે; અને તે અનેક સાધુસંતોની સેવાઆદરી કરે છે. અહીં જ તેમને સ્વામી રામતીર્થજીનો નિકટતમ પરિચય યાવ છે, અને સ્વામી રામતીર્થજી એમને વિશે કહે છે: 'તે હમારા સગ કુજ હૈ.' ભારતગુપ્તજી પંડિત માલવીવજી સાથે પણ સ્વામીજીને આ જ તીર્થમાં મેળાપ થાય છે. આમ, ઉચ્ચતમ કોટિના સંન્યાસી સ્વામી રામતીર્થજી અને ઉચ્ચતમ કોટિના શૂદ્રથી પંડિત માલવીવજી એ બે મહાત્માઓના મંસર્જથી સ્વામીજી અંતઃપ્રકાશ પામે છે, લોકસેવામાં પોતાની જગતી કંચાને કાંચનમયી કરવાનો એ સંકલ્પ કરે છે, અને એ પાછા આવે છે. સંવત ૧૯૬૨ના ચાતુર્માસમાં તે નિમિષાદમાં ભાગવતનું શ્રવણ કરે છે, અને તેમાંના 'એકાદશ સ્કંધ' તેમના મનને અત્યંત આકર્ષિત કરે છે. તે એમાંના સરસ સરસ સુંદર શ્લોકો ઉનારવા લાગે છે, અને તેમને યર્ષ આવે છે: 'આ સ્કંધ જો સસ્ત્રામાં નીકળે તો કેટલા બધા લોકોને લાભ મળે ?'

એ પછીના ઉનાળામાં સ્વામીજી ફરી દિમાસવ જવાનું મન કરે છે, અને તે માટે તે મુજબ આવે છે. કોઈ જાહેસલરને ત્યાં ભગવતનું પુસ્તક લેવા તે જાય છે, અને તેની અત્યંત આદરી કિંમત જોઈને જતિશય ઉકળાટ અનુભવે છે. તેમને વસોપાત થાય છે: 'અંત મહાત્માઓએ પોતાનો જીવનરસ અરપીને આ આપણને અમૂલ્ય અખ્યાતસ વારસો આપ્યો

છે, આ બુદ્ધિસેવરો તો તેને હપટાવી બેઠા છે અને તે ઉપર વેપારોની મહેસાતો બિંબી કરે છે! આપણા દીનદીન દેહને ગામડે ગામડે અને બૂંપડે બૂંપડે આ જ્ઞાનગંગા વહે તો કેટલું સરસ! કંઈક તો કરવું જ નોંધ્યો. તેમને 'એકાદશ રકમ' છપાવવાનો ને તેનો બહેળો પ્રચાર કરવાનો વિચાર કરી નેર કરીને બીપડી આવે છે. કંઈંતર્યા બધાય છે, કંઈંસાંમી દલીલો થાય છે, કંઈંવાર વિચાર આવે મુકાય છે, પણ છેવટે નિશ્ચય કરાય છે : ગાળાંતર મળી રહેશે, પુરતકા તૈવાર થશે, નાણાં ધીરનારને નાણાં પાછાં અપાશે, અને બુદ્ધિસેવર મારફત વેચાણુ થશે, એટલે 'પછી જવું હતું ત્યાં ચાલ્યા જવાશે.' સ્વામીજી તે વખતે સ્વ. સર વિદ્યલક્ષ્મણનાં માતૃશ્રી સ્વ. શ્રી નાથીળાઈના સંન્યાસીઆશ્રમમાં આસન રાખે છે, સ્વ. અમૃતલાલ પદ્ધિવારને વાત કરે છે, અને 'એકાદશ રકમ' છપાવવાની પાટી ગોઠવણુ કરવા માંડે છે. પૂર્વોચ્ચમના એક સ્વજન સ્વામીજીને આ કામ માટે રૂ. ૮૦૦ની રકમ ધીરે છે. સ્વ. શ્રી ઈન્દુલારામ દેસાઈ જાણાંતર આવે છે, અને 'શુભરાતી સુદ્ધ્યાલય'માં પુરતક છપાવા માંડે છે. સ્વ. શ્રી નાથીળાઈ પોતા તરફથી એક હજાર પ્રતો વધારે કંઠાવે છે; અને એમ કુલ ચાર હજાર પ્રતોવાળી 'એકાદશરકમ'ની પ્રથમાવૃત્તિ નીકળે છે. આ પ્રમાણુ સસ્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની પ્રવૃત્તિનો મંગલ આરંભ આ મંગલ પુરતકથી સંવત ૧૯૬૦ ના અષાઢ માસમાં થાય છે. આ પુરતકની કિંમત ૭ આના રાખવામાં આવે છે, અને તે સાથે સ્વામીજી સસ્તું સાહિત્ય પ્રસારવા સંબંધી વિચારો ને યોજનાઓ જોડે છે. ખાવાજી પોતે જ બહારગામના પારસલો પેક કરે છે, અને પોતે જ સ્ટેશનથી તેની પહોંચો લેઈ આવે છે! ચાલો, પુરતક તૈવાર થઈ ગયું, વેચાણુની કંઈક ગોઠવણુ થઈ ગઈ, એટલે આપણે બીપડીએ દિમાલય—એવું એમના મનમાં થઈ આવે છે. પણ, હોકકલાણુને અર્થે આદરેલી આ પ્રવૃત્તિ સ્વામીજીને કંઈ અધવચ્ચે છૂટા થયા દે? પહેલી આરૃત્તિ તો જોતજોતામાં ખપી ગઈ, એટલે બીજી-ત્રીજી જોઈએ, અને એમ વિચારતાં છેવટે તે આવ્યા. કાર્યમાં બેઠાણુ વર્ષ લાગુ જોઈઈ રહેવાનો નિર્ણય કરે છે. પછી, સંવત ૧૯૬૪ના ફાગણ માસમાં 'એકાદશરકમ'ની બીજી આરૃત્તિ નીકળે છે, તેની દશ હજાર પ્રતો કાઢવામાં આવે છે, અને તેની કિંમત સાઢા ૭ આના રાખાય છે. આ પછી સ્વામીજી યોગ્ય સહકાર મળી રહેતાં 'શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા'ની દશ હજાર નકલો કંઠાવે છે; અને તે સાથે 'સરતા વાચનની સૂચના' એ નામનું એક નાનકડું ચોપાનિયું પ્રકટ કરે છે. પૃથ્વીની વાત છે કે જે સુદ્ધ્યાલયમાં ગીતા છપાતી હતી, તેના અવરચાપકે આ ચોપાનિયું જાણી આપવાની તા પાડી હતી. કેમકે, તેને લાગ્યું હતું કે એ ચોપાનિયું 'વેપારીઓના હકને 'હુકસાનકારક' હતું!

આ ચોપાનિયું બહાર પડ્યું, સસ્તી પુસ્તકો નોંધણવા માંડ્યાં, અને પ્રવૃત્તિ હવે વિશેષ પ્રસારે એમ હતું, એટલે વિરોધીઓ મેદાનમાં આગ્યા. તેમણે સ્વામીજીની સામે જણે વંદાળિયા ચઢાવવા માંડ્યા. કંઈંકને સ્વામીજીની પ્રવૃત્તિમાં રોજસલ્લીપણું લાગ્યું, કંઈંકને ભગવાં લજ્જવંવાનો ધધો લાગ્યો, અને કંઈંકને સાહિત્યની કુમેવા સાગી; પણ સ્વામીજી આવા વાવંદાળથી હરે એવાં નહોતા. એમની લક્ષિત તો કરીરની હતી. તેમણે એક કામથી જવાબ બહાર પાડી દીધો અને પ્રજાને સર્વ કાળ માટે ખાતરી આપી : આ

ચોજના કાઈ પણ વ્યક્તિના દિત અદિતના વિચારથી નહિ જ, પરંતુ સાખા અને કરોડે દેશભાંધવોના સામાન્ય દિતના આશયથી જ મુલ્યવાર્ધ છે. આ પછી સ્વામીજીએ 'દેવી તથા મુલ્યવારેલી' કીડાઓ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું નથી.

હવે, દિમાલખનો દવાથી 'તરખતર' થઈ આવેલા આવાજ 'ચારપાંચ માળવાળા મહાનને લેખતળિયે, છેક પાછલી બાનુએ મોટીમોટી ઈમારતોની વચમાં, અને નણુ તરફ ગરેશ તમા ચોથી બાનુ બજરોઓના ઘેરા વરૂએ આવેલી' એક વખારમાં 'એકાદશ-રકષ' મળવાનું ટેકાણું રાખે છે! અધકાર અને દુર્ગંધથી ભરેલા એ મદાસપમાં નજરું સ્વામીજીને એકે કરોડીરૂપ ચાપ છે. 'એટલે પછી, એકાદ કલાકમાં જ તેમનું મન પૂરેપૂરું રિસપ્ત જાય છે. ચોક્કસ મહિના પછી તે એટલા ઉપર બેસીને લખવાનું રાખે છે. ત્યાં, નવ્ય: પંથા વિરતેજ્યનાય તો સાક્ષાત્કાર સ્વયંવતો એક અદિતીય માર્ગ તેને અડીને જ જાય છે. બીજી બાનુએ 'અગ્ર કુટરંધભાવે એરણુખર્ષ બેઠેલાં' છે, અને 'તેની ઉપર પડતા મોતીભાંધવો દશેકાના મંગલવેધી ઘડાકાઓ' સ્વામીજીને 'બાદશાહી તોષોની પેઠે લોકલેવાની સલામી' આપ્યાં જ કરે છે! 'કાર્યની ત્વરા' અને 'રોકાણને ખાતર' સ્વામીજી 'ભારત-કેવલ છાપખાનાની સાંકડી આદિસતો ઉપયોગ રાત્રિવાસ માટે કરવા મઠે છે.' ત્યાં 'મંદિ-કેથી સજ્જન રહેતા દુકા બાંકા પર 'તે' દુઃસ્થિત વળાણને સાથરા પ્રમાણે 'ચળવ દો કરી શકે છે, પણ 'બાંકા સ્વકાવના મંદક મહારાજે' પોતાની 'સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી એવી જનની જન્મમુખિને' આમ બીજા મહારાજના 'પ્રભુત્વમાં ગયેલી જોખને તેને પાછી રવતંત્ર બનાવવા સારુ સત્તાવનના બળગાંની પેઠે સામટો હરેલો' લઈ આવે છે. સ્વામીજી અહીં પરાજ્ય પામે છે, એ 'બાંકા ધમ'નો કમલો છોડી દે છે, અને 'તેની તળેટીમાં આવેલી મિયાં પથરખાંની ચાર પ્રકંડી જાવણીવાળી' જગ્યાને સાફ કરીને 'સમીપના મેજની નીચે પગ લંબાવીને સુવાની સમય' કરે છે! આમથી જ સંવત ૧૯૬૪ના વૈશાખ મુદ ત્રીજને દિવસે 'સરતુ' સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય' ચાપ છે! ગીરગામ એક રોડ ઉપર, દુબાસ બિહીંમને મેઠે, એક એરડો આ માટે ભાડે રખાય છે, પંજ કામ અને પાટિયું તો હવેમાન ગલીની જોરડીમાં જ થોડા મહિના સુધી રહે છે! આ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ વધતા મંડી, લોકોમાં પ્રસ્તુતોના પ્રચાર થવા માંડ્યો, એક સંસ્થા જેવું થયું. એટલે 'ત્રીન લોક જગીરમે'માં માનતા 'સાગ નણુ હાથના આવાજ' એના સ્વામિત્વ વિશે વિચારવા લાગે છે. તે નક્કી કરે છે, કે આ પ્રવૃત્તિમાં કદાચ સમગ્ર આયુષ્ય જતાનું હોય, તો પણ તે સાથેતો અંગત સંબંધ સ્વામિત્વનો નહિ જ હોઈ શકે, તે તો હાસનતો જ હોય. આથી, સંવત ૧૯૬૪માં તે એક લેખાણ કરે છે અને 'સરતુ સાહિત્યવર્ધક મિત્રમંડળ' રચાવે છે. આ મંડળમાં સ્વ. શ્રી. અમૃતલાલ પડિયાર અને શ્રી. રણછોડાસ પેટલાદી હોય છે. આ પછીના વરસમાં સ્વામીજી ગીતાનો બીજી આવૃત્તિ કાઢે છે અને તેની ૧૬૦૦૦ પ્રતો પ્રસિદ્ધ કરે છે. સંવત ૧૯૬૫માં 'ભાગવત'નો 'દ્વયરકષ' તથા ચોજવાસિષ્ઠ'નું 'વૈરાગ્યમુમુક્ષુપ્રકરણ' તે કાઢે છે, અને એ શિવગાથામાં હાંધીકથ તરફ પાંચજ મહિના માગી આવે છે. ત્યાંથી પાછા આવેને સ્વામીજી સ્વેં નારાયણ દેવમંદનું 'સરતુષી જાગકો' છપાવે છે અને એટલામાં તત્કાલની મર્યાદા આવી રહેતી લેગે લાગે છે. દરેક નવા પુસ્તક એમને આંતરિક આમયલ ચાપ છે. એમને લાગે છે કે

‘વ્યાવહારિક કુશળતા વિનાના બિહુએ માત્ર લાગણીથી જ દોરવાઈને નવીન પ્રસંગો સ્વીકારવા, એ દ્વારે કરીને જ વિશેષ અને શ્રમની વિશીષતા વહોરી લેવા જેવું છે.’ પણ, વળી કહે છે : ‘અનેક વ્યાવહારિક અગવડ, વિશેષ, શ્રમ વગેરે બોગવવાનું આવે એમાં નવાઈ નથી.’ ત્યાં તો, ‘અંદા ચકરમ’ વળી ઠીકે છે, એમના ‘મનજીભાઈ કંટાળીને’ અસહ્ય જાય છે, અને ‘કાર્ય’ને જેમનું તેમ મૂકી દઈને ચાલ્યા જવાના વિચારે’ ચડી જાય છે. પણ, ‘મીઠાશને બદલે’ તીખાશવાણે અને રોકડું પરખાવવાનો ‘સ્વામીજીનો સ્વભાવ કંઈક ઠીક પડે છે, અને તેમને ‘ભાન’ આવે છે : ‘કાર્યમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ તેને અધરતાવ મૂકી દેવામાં નહિ, પરંતુ નવાં કાર્યો ઉમેરાવા નહિ દઈને જૂનાં કાર્યોને આટોપતા રહેવામાં જ છે.’ આમ અનેક ઠેકાણે અધકામણુ થયા છતાં, અધિક મુશ્કેલીઓ વધતી જતી હોવા છતાં અને ગોઠવાયેલી અવસ્થાઓમાં કાચરો પડ્યા છતાં, સ્વામીજી ‘પોતાની શાંતિને ખાતર અમુક સારું પુસ્તક દળરોના વાચનમાં જાતું અટક’ એ ભરાખર નથી એવો નિર્ણય કરે છે, તેમજ ‘વધુ વખત ખેંચવાથી આ સોદહિતના વિષયમાં કેટલી બધી વૃદ્ધિ થશે’ તે વિચારથી અનંદ અનુભવે છે. છેવટે, તે પ્રતિજ્ઞા કરે છે : ‘એક વાર આરંભ થયો, એટલે તો પછી વચમાં વિશેષવિવાદ ગમે તેટલો આવો, પરંતુ કાર્યનું વહન કંઈ જ છૂટકો.’

આટલા સમય દરમ્યાન સ્વામીજીએ ૫૪,૦૦૦ નેકલો કાઢી હતી, અને નવીનવી યોજનાઓ કરવા માંડી હતી. ૧૯૬૭ના કારતક માસથી તે ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ શરૂ કરે છે. ૧૯૬૮માં ‘ચરિત્રમાળા’ કાઢે છે, અને પછી તે જ અરસામાં ‘મુદ્રદ ગ્રંથમાળા’ આરંભે છે. આમાં જાનેશ્વરી ગીતા, શિવાજી હજરતી, ભાગવત, રાજરથાનનો ઇતિહાસ, સ્વામી રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ, આર્યવિષ્ણુ વગેરે ઉત્તમોત્તમ ગ્રંથો તે બહાર પાડે છે. ૧૯૭૦માં જાણે ‘મહાભારત’ની યોજનાનો આરંભ કરવો હોય, તેમ તે ‘શાંતિપથ’ કાઢે છે. પછી ભગવતી ભાગવત, યોગવાસિષ્ઠ અને દાસજોષ એ મહાગ્રંથો બહાર પાડે છે. આ પ્રમાણે, સંવત ૧૯૭૨ સુધીમાં સ્વામીજી ૮૩ પુસ્તકો બહાર પાડે છે, તેમાં ૧૧ એ વાર, ૩ ત્રણ વાર અને ૨ પાંચવાર પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ બધાની એકંદર કિંમત લગભગ પોણા બે લાખ રૂપિયાની થાય છે. કોઈ કહે છે કે આ બધી પ્રવૃત્તિઓની પાછળ કાંઈ ધનવાનની સહાય હતી, પણ સ્વામીજીએ પોતાના આખા જીવનમાં આવી સહાયનો પરવા રાખી નથી. અપૂર્ણપત્રિકા, જીનો, જીવનચરિત્ર કે એવાં બીજાં ‘વળતરો’ સાથે જે મદદ લેવામાં આવે છે, તેમાંનું કંઈ જ સ્વામીજીએ ક્યું નથી. એમણે તો ગોટે ભાગે ઉછીની રકમોએ જ કામ ચલાવ્યાં છે, અને હડીતોડ મહેનત કરીને એ નાણાં પાછંએ પાછં પાછાં વાળ્યાં છે. મધ્યમ વર્ગના યોગ્ય માણસોએ રાજજીવીથી જે મદદ ખિનશરતે આપી છે, તેનો આંકડો માત્ર જો દળર રૂપિયામાં સમાઈ જાય છે. એટલે, સ્વામીજીએ જે કાંઈ ક્યું છે, તે પોતાની આવકતથી, હોશિયારીથી, અને કાપા ધસી નાંખવાની ભંકિતપરાયણતાથી છે.

આજે તો ‘સત્તું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય’ એક વિશાળ અને સુદૃઢ સંસ્થા થઈ છે. તેણે અત્યાર સુધીમાં ત્રણસો જેટલાં પ્રગ્રજનો ક્યાં છે, અને એની નકલો લાખોથી ગણી શકાય તેટલી થઈ છે. સ્વામીજીએ પોતે પોતાની અમકદાર કલમથી સંરેખાનાં પહેલાં દસ વર્ગોનો અહેવાલ આપ્યો છે, અને તેમાં એના લવિષ્ય વિશે ધણાં ઉમદાં ચર્ચા કર્યાં છે.

મેં ત્યારે જાણ્યું કે એ તે જ દિવસે ઘર ખાલો કરી ગયો છે ત્યારે મને ખરેખર નવાઈ લાગી. ફક્ત પણ એટલી જ મતી હતી. એને યશું છે શું? એક જ મહિનામાં આ ઘર ખાલી કરી જવાનું કંઈ કારણ? અડવાડિયા પર હું મળ્યો હતો ત્યારે નો ગોઠવું, 'સરસ હાલે છે' એમ કહેતો હતો?—કે પછી તબિયત ત્યારે લઘડી હતી?

હમણાં હમણાંની ખંસોની તબિયત ઠીક ન હતી. એટલે જ તો એણે પેશું—લાંબા વસવાટવાળું ઘર પણ ખાલી નાખ્યું હતું. પત્નીને પણ દેશમાંથી તેડાવી હતી. અને ત્યારે મહિનાની રજા લીધી ત્યારે તો મેં એની મજકરી પણ કરી: "ભાઈ, માન ન માન પણ તું 'લવ-સોક' પડી ગયો છે."—મેં બે દિવસ પછી માંક માંક એના નવા ઘરનો પતો મેળવ્યો. હેમુને સાથે લાઈ હું એની ખબર કાઢવા ગયો.

એને પુરસીમાં એટલો નોંધ ને ફક્ત તો જાણે કંઈક બાહ્ય થઈ. આમ અચાનક ઘર ખાલી નાખવાનું કારણ પૂછતાં મને લાગ્યું કે બરાબર કારણ નહતો આપતો. એના બોલવા પરથી કંઈક એક જોડું લાગતું હતું. મેં એને સોજન દીધા: 'જો સાચેસાચી વાત ન કહે તો તને ભાભીના સોજન છે.'

ખંસોએ ફિક્કું દસતાં કહ્યું: 'સાચું કલા વગર નહિ જ ચાલે કેમ? પણ એમાં તમને કે મને કાંઈ ને વં લાભ થવાનો નથી.'

'નોંધે હવે,' મેં કહ્યું. હેમુએ પણ કાન માંક્યા.

ખંસોએ એના આગલા જીવોકનો અને રસોડા પૂટની ગલી છોટી સામેના જીવોકનો, આગલા ઘોરી રેરતા પર પડતા ને બીજા આગને સામે પેલી ગલીમાં પડતા જીવોકનો ખ્યાલ આપ્યા પછી ઉમેર્યું:

'એ જીવોકમાં ત્રણ જ માણસ હતાં: એક ડાહી, એક પન્ગીસેક વર્ષની યુવતી અને એક બાવીસેક વર્ષનો છોકરો. છોકરો તો સવારથી સ્વં નોકરી પર જ રહેતો હતો. ડાહી પણ લગભગ આખો દિવસ આગલા જીવોકમાં પડી રહેતી એક આરામપુરસીમાં બેસી રહેતી. ફક્ત એક પેલી યુવતી જ ઘરમાં આમતેમ ફરતી ને કામ કરતી દેખાવા કરતી. પહેલાં તો મેં ધારેલું કે એ પેલા-છોકરાની પત્ની હતી. પરંતુ દેખતી જીતે જ એ કન્નેક્ટ હતું. મહી તરફના જીવોકમાં એ અવારનવાર આવતી: કોઈ વાર કંઈક સાફ કરવા, તો વળી કોઈ વાર કપડાં સુકવવા; કોઈ વાર અંદરની પુરસીઓ મૂકવા, તો વળી પાછી અંદર લઈ જવા. અને થોડાંક દિવસ પછી તો મને લાગ્યું એ માથું પણ ત્યાં જિલ્લી જિલ્લી જ હોળવતી. એની બાંતી નજર કોઈકોઈ વાર મારી રમ તરફ પલકારે મારી જતી. એ નજરમાં મને કંઈક મૂંઝવણ જોડું લાગ્યું, અને પછીથી તો મને એના હલનચલનમાં પણ એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા દેખાતી હતી. મને યત્ન: "મધ્યમ વર્ગનું સરકારી કુટુંબ હોવા છતાં ય આ કન્નેક્ટ કેમ થવા પામ્યું હતો?" એ કે આ સવાલનો જવાબ તો 'જાળલમ'માં મળી રહે

ઉપર વિશ્વાસ ન મૂક્યો. બાકી એ વખત તો મને એમ લાગેલું જાણે જતાં જતાં એણે કહેલા પરથી હાથ ઉપાડતી વખતે મને કંઈક ઈશારો ન કર્યો હોય ! અને બપોરે એણે એની માને, “હું જરા ચકલામાંથી દાતણ લઈ આવું.” એમ કહ્યું ત્યારે તો હું ત્રીસે બપોરે પછી તૈયાર થયોઃ કાટ લેવા ગયો. પણ તરત જ થંભી ગયો. મને હસતું આવ્યું: “માનસ પારખવાને બદલે અત્યારે તો તું તારું જ પ્રદર્શન કરી રહ્યો છે !”

‘અંદરની ખુરશી પર બેસતાં મને થયું: હવે આટલેથી અખતરો બંધ કરવો હીક છે. પરખ કરવી હતી તે તો લગભગ થઈ ગઈ છે: પૂરેપૂરી સ્ત્રી છે—એની બધી જ નિર્જનતાઓ એનામાં છે.’—

બંસીએ હસીને કહ્યું: ‘પણ બાઈ, માણસનું માનસ પણ વિચિત્ર છે: પોતાની જાત સાથે એ જે અટપટા હાથ બેસે છે એવા તો એ કદાચ દુનિયા સાથે પણ નહિ બેસતો હોય !—અને તેથી જ બીજો દિવસે પેલી યુવતીમાં કંઈ વિદ્યુતના કે એવું કંઈ ન જોતાં મારી માન્યતાને અવગણીને મેં પાકે પાંચે ખાત્રી કરવા એ યુવતીને મોઢેથી જ એકરાર ન થાય ત્યાં સુધી મેં મારો આ જૂઠો અખતરો આણુ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો. એ વખત મને થતું હતું: મેં જાણતું જ માની લીધું હોય !—પેલી બાઈ કહેતી હતી એમ એ સીધી લાઈનની પણ હોય ! માણસ માટે અરાકચ પણ થું છે ! કક્ષિતમાં ને કામમાં મન વાળો લીધે વાસનાઓ કંઠી પડી જાય એ સ્વાભાવિક છે.—

‘પણ મેં મારી જ ફક્તોલેને આહવાહન આપ્યું: “એનામાં એ વાસનાઓ છુવતી છે. હવે તો હું એ હાથ જેવું કરીને જ દેખાડીશ.”

‘પછી મેં શું કંઈ’ એમને ! એ જ પાછું—એ છળમાં આવેલું ને જોરડીમાં સંતાળું; સાંજે છળમાં બેસતું ને ફરવા જતાં જતાં એની નજરે પડતાં જતું, વચેરે તપ મેં આંધરી દીધું.

‘અને થોડાક જ દિવસમાં મારી ધારણા પ્રમાણે બન્યું: હું કાટ ટાપી પહેરીને છળમાં ટહેલવા લાગ્યો એટલામાં એ યુવતી પણ દેખાઈ. અને તે દિવસે એણે જેમ હાથ કર્યો હતો એ જ રીતે મેં પણ હાથ સહેજ હલાવ્યો. તરત જ પીઠ ફેરવી ગયો. પાછળ જોયા વગર જ મેં એ ગહી વટાવી—પણ થયે જ આવશે. સરિયાન રસ્તા પર આવી દિવાસળીની પેટી ખરીદવાને બહાને જાણુતી દુકાન આગળ ચંબ્યો. અને પરચૂરણ ગણી ખિસ્સામાં પૂરું નાખું છું ત્યાં તો મેં એને ગલીમાંથી બહાર નીકળતી જોઈ.’

બંસીએ પગ પર પગ ચડાવતાં એક બારે આસ લઈ આગળ ચલાવ્યું: ‘એ મારી આગળ હતી, હું સહેજ પાછળ—જાણુમાં ચાલતો હતો. એ વખતની એની ચાલ, એની આંખો—અરે એનાં થોડાકમાં પણ મને તો વિદ્યુતના દેખાતો હતો. આખરે મેં ઠિંકત એકડી કરીને પૂછી નાખ્યું: “કેમ દાતણ લેવા ચાલ્યાં ?”

‘એ સહેજ થંભી: આસપાસ નજર નાખતી એની આંખોમાં ડર હતો. મારી તરફ નાખેલા પલકારામાં સકામ, લાચારી, રેતલ વચેરે વચેરે કંઈક મને લાગ્યું. અને જાણે કાંઈ બહાવરી ન હોય એમ કમળના ખિસ્સામાંથી એક વળેલો કાગળ કાઢી મૂળતે હાથે મારી સામે ધર્યો. હું લઈ ન લઈ તે પહેલાં તો એ પાછી પણ ફરી ગઈ. હું તો એની પીછે તાડી જ રહ્યો.

‘પાંચમા દિવસની આ વાત છે. બીજો દિવસ મેં ઘર ખોળા કાઢ્યું. પરમ દિવસથી અહીં છું.’ કહેતો એ ઊભો થયો. ડાઠના ખલાવાળા ખિંસામાંથી કાગળ કાઢી મારી સામે ધરતાં કહ્યું: ‘આ એનો એ કાગળ.’

મેં કાગળની ગડી ઉઠેલી. નોટમાંથી ફાડ્યો હોય એમ લાગતું હતું. પેન્સિલથી લખ્યો હતો. અક્ષર ચોકખા હતા.

વહાલા મિત્ર,

આ કાગળ લખવાની હિંમત જોઇને જ તમને મારા હાંસ વહેમ આવશે પણ એ પહેલાં હું સોગન ખાઈને કહું છું કે અત્યાર સુધી હું ખિલકુલ પવિત્ર છું. વધારે તો શું લખું પણ મારા અંગને પુરુષનો હાથ સ્પર્શ નથી અડક્યો. બીજું, મારી આ રામકલાણી લખીને તમને દુઃખ થાય એવું પણ નથી ઈચ્છતો. પણ મારી હાંસત હું તમને ન જણાવું તો બીજા કેને જણાવું?

મારી હિંમત અટકીસતી થઈ પણ હજી હું કુંવારી જ છું. મારી માતિમાં વરની ધણી અછત છે. વળી અમે ગરોબ છીએ. એટલે મારે એ મારા બાઈ તથા બાની ચિંતા ઝોઢી કરવી હોય તો કુંવારા જ રેવું જોઈએ. મેં મારો આ નિર્ણય મક્કમતાથી જાહેર કર્યો. પહેલાં તો મને એ બહુ સુરેલ નોટ લાગતું પણ પછીથી, ને જ્યારથી તમને જોયા છે ત્યારથી તો હું અકબાઈ જ ગઈ છું. નથી મને બાગવત વાંચતું મંમતું—અરે નોવેલ પણ એર જેવાં લાગે છે, ને ધરગમમાં પણ કરી આવ નંધો લાગતો. મારી એકએક ધડી વરસ જેવડી થાય છે. ગાંડાની માફક હું ક્યાં કેડું છું. શું કરવું એ મને કંઈ સૂઝતું નથી. મુવાની કેટકેટલો ત્રાસ આપે છે એ તો એક હું જ જાણું છું! માટે, આટલા ઉપરથી મારી દયાનો વિચાર કરીને તમને થોડું લાગે તે રસ્તો કેળાવ્યો. કહેશો તે કરવા તૈયાર છું. વધારે શું લખું? કાલે આ જ વખતે હું અહીં આવીશ. કાલ ન જને તો પરમ દાંડે. પણ મને નિરાશ ન કરશો. વધારે નહિ તો એ આંકડામાં જે તમને થોડું લાગે તે જવાબ મને જરૂર આપશો. કાગળ બંધ કરતાં કરતાં તમને વિનવું છું: મારા માટે ખોટા ખ્યાલ ન બાંધશો ને જવાબ લખતાં પહેલાં મારા ચાવનતો, મારી મનોદશાનો જરા વિચાર કરી જોજો. એજ

તમારી દામી

એક ભારે શ્વાસ લેતાં હું જળકચો: ‘અખતરો ક્યાં પણ ખણે ભૂડા!’—એક મુવાતીની કરમાઈ ચૂકેલી લાવનાએને છાંછવા બદલ બસીને કંઈક કહું તે પહેલાં તો મારો નમ્ર એતી ફિક્કી સૂરત પર પડી. હું ચૂપ થઈ ગયો. અને કાગળને પણ ફાડી નાખ્યો.

અમારા પગ આગળ પડેલા દુકાન તરફ જાંસીની-મારી તથા હેમુની પણ—આંખો મંદાઈ રહી હતી. ત્રણેનાં બિંચાંનીચં થતાં ફેક્કાં સિવાય બીજું જ બકવત હતું. ક્રિયાળના ટકટક અવાજ સાથે વહે જતો કાળ પણ જાણે અમારી વચ્ચે જતો વિચારતો થઈ ગયો હતો.

કાન્તનાં પ્રણયકાવ્યો

પ્રો. મનમુખલાલ મ. ઝવેરી એમ. એ.

કલ્યાણીની માફક કાન્ત પણ, એક રીતે કહીએ તો, પ્રણયતા લાવેના જ ગાયક છે. 'પૂર્વાશાપ'માં કાન્તે અનેક લાવેને માવા છે એ ખરું; પણ પ્રો. રામનારાયણ માફક કહે છે તે રીતે, 'કાન્તનું દર્શન - એમનાં કરુણ કાવ્યોમાં જ વ્યક્ત થાય છે.' અને એ કરુણ કાવ્યોમાં પણ કાન્તે પ્રણયનો જ લાવ ગયો છે.

એ પ્રણયમાં, 'હિંમત' કે 'દેવયાની' જેવાં અપવાદ રૂપ કાવ્યોમાં છે તેથી, સચીગની મસ્તી અને ખુમારીનું ક્યારેક આલેખન થયું હોય છે એ ખરું; પણ એકંદર રીતે તો કાન્તનાં પ્રણયકાવ્યોમાં વિદોગનું દર્દ અને નિરાસાનું રુદ્ધ જ દેખાય છે. કાન્ત જેવો સુકુમાર હૃદયનો કવિ, પ્રણયની શોધમાં જ્યારે દારેદાર બનતો છે; અને બધેથી એને એક જ પ્રકારની નિરાશા અનુભવવા મળે છે. નિરાસાનો એ આતંરેવ કાન્ત પોતાનાં કાવ્યોમાં વ્યક્ત કરે છે: અને તેથી કલ્યાણીનાં કાવ્યોની માફક કાન્તનાં પણ "Sweetest songs are those, that tell of saddest thoughts."

'પૂર્વાશાપ'નાં એ કાવ્યો એ પ્રકારનાં છે: મૈત્રીનાં અને દામ્પત્યનાં. દામ્પત્યનાં કાવ્યો પોતાનાં બન્ને પત્નીઓને હૃદયીને લખાયેલાં છે; પણ તેમાં પણ કાન્તનાં પ્રથમ પત્ની સ્વ. નર્મદાને અનુલક્ષીને લખાયેલાં કાવ્યો મુખ્ય છે.

એ બધાં કાવ્યો દ્વારા પ્રગટ થતા કવિ મનરવી છે. પોતાનાં પ્રિયજનોનો પ્રેમ જો એને મળે તો જગતની એ કશી પણ પરવા કરે તેમ નથી. એના જ શબ્દોમાં કહીએ તો:

"વહું સ્વેચ્છાચારે જગતભણી દટ્ટિ જ ન લહું."

તેથી જ પ્રમાદી નાવિક પોતાની પ્રિયતમાને લઇને મુખનાવમાં બેસીને સફર કરવા માટે નીકળે છે; અને પોતાની પ્રિયતમાના પ્રણયને જ પોતાનું સર્વસ્વ ગણીને એ પોતાની સુખનાવને કોઈ પણ જાંદર પર નાંચરવા દેતો નથી.

આમ જગત સાથે એ પ્રણયનો લાવ કેળવતો જ નથી; કારણકે એના પ્રણયનું એકમાત્ર કેન્દ્ર તેનાં પ્રિયહૃદયો છે. એનાં પ્રિયહૃદયોએ એને સ્થોન આપ્યું છે એ અદ્વાયી અને ખુમારીથી તો એ કહે છે કે:

વચ્ચે હુંથે તારે,

રહો એ આધારે,

પ્રિયે । તેમાં મારે કષ્ટનુ દુનિયાંથી નવ ધશે.

નવા સંબંધોનો સમય રસલીનાં પણ ગશે.

પણ નવા સંબંધો કેળવી સકાય તેવું સુકુમાર, સુદોમળ માનસ રહ્યું નથી તેનો હુદ્દોગ કવિને કશો જ નથી: કારણકે કવિને શ્રદ્ધા છે કે જગતની વિષમ વાસ્તવિકતાની સામે લડતાં લડતાં ચોક્કસ હૃદયના મણોને રૂઝવવા માટે પ્રિયજનોની તેમજ સંજીવની એક જ બસ છે, અને એ તો પોતાને મળી ગયેલી છે:

‘હરે દર્શિ, બહાવી, મદ્ય મુદુ તારી ન રહને.’

એ એક જ સદ્ય મુદુ દર્શિ જે સદાકાળ ટકી રહે તો કવિના જીવનની પ્રાયેક ક્ષણ અને કવિનું જીવન સમગ્રતા કૃતકૃત્ય થઈ જાય.

કવિ આમ મનસ્વી છે; અને છતાં પ્રણયને જ પોતાના જીવનનું સાર્વકોમ આધારન ગણી રહ્યો છે; એટલે જ જગતમાં ખીન્નાં કાશાંની એ પરવા ન કરતો હોવા છતાં, પોતાનાં પ્રિયજનો સમીપે એ શિશુસમાન સરળ બની જાય છે:

“નહીં હેણું કાંઈ સકરુણ કહો સ્વલ્પ પણ એ,
તમારી જાણે તો હુમ્મ સરખો કાન્ત ગણજો.”

અને આમ છે તેથી જ જગતનાં તો કીક, પણ પોતાનાં વિદુર સ્વપ્નોને પણ ‘તિમિરાશયના ગદને પદાર્થ’ નિદાણાને પણ તે ધીરજ ધારી શકે છે. તથી સદી સકતો એક માત્ર “વાસવનાં નયનો રડતાં.”

આવો ઊર્મિધ પ્રેમ પ્રિયજનોના પ્રેમનો પણ એવા જ ઊપગ્રસ્ત મુદ્દે એ સ્વાભાવિક છે. પોતે જેમ પોતાના પ્રિયજનોને પોતાનું સર્વસ્વ ગણી રહ્યો છે તેમ પ્રિયજનો પણ એને પોતાનું સર્વસ્વ ગણે એમ એ સ્વાભાવિક રીતે જ ઝંખી રહ્યો છે. એટલે આવો ઉત્કટ રોદ પોતાની સાથે પોતાનો જીવન પણ લાવે છે. પ્રમાદી નાવિકનો પ્રિયતમા જળમાં ને જળમાં રહે, કદાચ જક યદ્યે જવાશે એવા ભયથી કિનારે જઈને, જરા જનસમાજમાં લગજની ઇચ્છા ભક્ત કરે છે; પણ નાવિક એના પર કશું ધ્યાન આપતો નથી. અને પછી પ્રિયતમા જતાં પસ્તાય છે કે:

“અહો! હૃદયલીનતા! અવધિ છે કાન્તિની!
ભરત ન સ્વલ્પ યદ્યે પ્રિયતમા મુખે દેખતી!”

પ્રણયનો પોતાનો પ્રવાહ આવો ઉદ્રિકા હેરાયો, સામા પાન તરફથી પણ એ એવા જ ઉદ્રિકા પ્રવાહની આસા રાખે છે:

‘પ્રેમ છે, એટલા માટે પ્રેમ મળી રહું નહિ?’

એ પૂછે છે: અને પોતાની એ માગણી સફળ ન થતાં એ નિરાશામાં ડૂબી જાય છે:

“રોહી, રોહ તણે અનાદર કહે શી રીતથી હું સહું?
આતપી, ઉઠેલ કેવલ વહું સખી નિશ્ચય હું?”

પ્રણયનો પ્રતિધ્વનિ સુણવા માટે એ જનોમાં અને જગતમાં સર્વન ભગે છે. પણ સર્વન એને એક સરખી જ નિષ્ફળતા સાંપડે છે. ‘મૃગવૃણ્ણ’માં મુખ્યતા તો ‘રમા’માં પ્રણયૈકભાવ, ‘કલ્પના’ અને કરતૂરીમૃગ’માં રામબદ્ધતા તો ‘અતિગાન’માં સાત્ત્વિક રપક્ષની ઝંખતા, ‘વસન્તવિજય’માં રસકથો વલસાટ તો ‘ચક્રવાકમિથુન’માં મુખ્ય સદયારની ઝંખતા : કશું પણ કંચાલિ પણ સફળ થતું કવિને દેખાતું નથી. ‘રમા’ અને ‘કલ્પના’ અને ‘કરતૂરીમૃગ’ માં છે તેમ કયાંક પ્રેમમાત્ર જ નિષ્કુર અને લાગણીહીન હોય છે, તો ‘વસન્તવિજય’ અને ‘ચક્રવાકમિથુન’ કે ‘અતિગાન’માં છે તેમ, પ્રેમીએ એક ખીન્ન માટે પ્રાણ પાથરતાં હોય તે દેવ, વિધિ, નિયતિ કે Fate, કાલ પણ પ્રધારનું અંદજ તરવ તેમના માર્ગમાં કંટક પાથરે છે.

આમ, કાં તો પ્રિયપાત્રની નિષ્કૃષ્ટતાથી તે કાં તો ફેવની વક્તાથી પ્રભુપ જોયો.
અપારિચ્છિત ભાવ આ જગતમાં નિષ્કૃષ્ટ જ જતો કવિને દેખાય છે; અને તેથી જ જીવન
પશુ તેમને નિષ્પ્રયોજન અને નિષ્કૃષ્ટ હોય તેમ લાગે છે. 'અશ્વને આવાહન' માં એ
કહે છે તે પ્રમાણે:

“વિચારુ” એ, વચ્ચે પ્રભુપ સરખી છે નહિ અંહી,
પ્રતીતિ કીધી કે ફેવ લવ નથી જીવન અંહી.”

અને જીવનની આ, અનન્ત નિષ્કૃષ્ટતાનું જ ગીત, અમહદ્ભવ. કવિ પોતાના પ્રભુપ-
કાવ્યોમાં ગાય છે.

એ બધાં જ પ્રભુપકાવ્યોમાં કાવ્યમુદ્ધુ એક સરખો જળવાઈ શક્યો નથી. 'પ્રમાદી
નાવિક' જેવા કોઈ કોઈ કાવ્યમાં ભાવની સાચી પકડ કે ચોટ જ આવી ચઢી નથી,
એટલે એવાં કાવ્યો કિંચિત્ જાણ્યાં કરે છે તે 'પ્રિયને પ્રાર્થના', 'કુસુમ સરખો',
કે 'પુરાની પ્રીત' જેવાં કાવ્યો ભાવની કે કલ્પનાની અપૂર્વતાને અભાવે તેજન સામાન્ય
કલાનાં બની ગયાં છે. 'પ્રભુપમાં કાલક્ષેપ' જેવાં કોઈ કોઈ કાવ્યનો અર્થ પણ અવિશ્વા
રહી ગયો છે.

આમ, બધાં કાવ્યો એક સરખાં ઉત્કૃષ્ટ ન હોવા છતાં, સાચી સહૃદયતાને સુર તે
એ બધાં જ કાવ્યોમાં સમાન રીતે વહી રહી છે. એ બધાં કાવ્યો આદર્ કવિહૃદયના
જીવ અન્તઃસ્રોતમાંથી જન્મ્યાં છે; અને એ બધાં જ કાવ્યોમાં 'કુસુમ સરખો કાન્ત'
મુરેખ રીતે પ્રતિબિંબિત થયો છે.

સત્યં શિવં સુન્દરમ્ ।

જેના સત્ય સ્વરૂપથી જગતની સર્વે સુવિદ્યા વહે,
તે જેના શિવ રૂપથી વિકસીને સૌ ભિર્વગામી રહે,
જેનું સુન્દર રૂપ મૂળ અશ્વ સર્વે સુરેષો વહું,
વન્હું મંગલ તત્ત્વ તે જગતનું સત્યં શિવં સુન્દરમ્ ।

"ઉપર લખેલી મારી લાખકાત જોતાં તમને લાગે કે હું આ જગા માટે યોગ્ય છું તો તમારા મત મારી તરફથી મેં માંગવા કૃપા કરજો."

"આ બધું જોતાં તમને સમજાશે કે હવે એવો સમય આવ્યો છે કે આપણી શ્રેષ્ઠ ને પાંચળી બની. એએલી સંસ્થામાં નવા ને નરણુ સધરનો સચાર કરવાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા જોવી થઈ છે. એ સંસ્થાઓમાં તમારા પદોએ મન મને જ આપજો એથી આજા રાખું કે."

"તમારા બધા જ મતો મને આપી જનસેવા કરવાની મને તમ આપજો એવી મદદ રાખું છું."

"કેઈની પણ શેઠમાં તજવાયા બિના પ્રજાનાં હિતપ્રયો સાધી શકે એવા લાખક સેવકો આપણી જાહેર સંસ્થાઓમાં મોટે ભાગે અભાવ જોવામાં આવે છે. નિર્ણય રીતે, ફક્ત ત્રણજી, ને જગ્યાજારીના પૂરેપૂરા ભાગસહિત સ્વાર્થનો લોભ આપી દાઈ પણ જોખમ વેદિને સાચી લોકસેવા કરી શકે એવા કાર્યકર આપણને જોઈએ છે. તો તમારા મત મને આપી તમે મને ચૂંટી મોકલવા કૃપા કરજો."

"આ ઉપરથી તમારા પ્રતિનિધિ તરીકે તમારા અવાજ રજૂ કરવા હું સમર્થ થઈશ એ વિશે તમારી આતરી યાદ દશે. અયોગ્ય ઉમેદવારને આપીને તમારા મત નિષ્ફળ ને નિષ્ફળ બનાવવાને બદલે મને આપજો એવી આજા રાખવી વધારે પડતી નથી."

હવે હું મુનિસિપાલિટી, મુનિસિપીટી ને અન્ય જાહેર સંસ્થાઓના સભ્ય થવા માટે જોવા એએલા ઉમેદવારોના ઉપર લખ્યા મુજબનાં વિનંતીપત્રો વાંચતો જ નથી. પહેલાં બધું કાળજીથી પ્રત્યેક ઉમેદવારનું લાખલુ હું વાંચી જતો. વાંચી જતો એટલું જ નહિ, પણ તે પર વિચાર કરતો. વિચાર કરીને બેસી રહેતો નહિ. પણ એ વિચારને પરિણામે અણુ-નિર્ણય પર આવવાનો પ્રયત્ન કરતો. અને એ નિર્ણય કરી રહ્યા પછી બીજા ઉમેદવારનો પત્ર વાંચી, વિચાર કરી પહેલાં નિર્ણય ફેરવી નવા ઉમેદવારને મત આપવાનો કસાવ કરતો. તે પછી બીજા ઉમેદવારનો વારો આવતો. અને ઉમેદવારોને અજમા કરી એ મારા મતનો અધિકારી બની જતો. આજ આક-દશ ઉમેદવારો વિશે નિર્ણય બાંધી, ફેરવી, ફરી બાંધી, ફરી ફેરવી, ફરી બાંધી આખરે બધું બૂલી જતો ને મતપ્રદાનને દિવસે મારી મત ને લઈ જતું તેને વગરપૂજ્યે આપી દેતો. હવે અંતુભવે હું શોખ્યો છું કે ઉમેદવારોની લાખકાતનું જાન હોતું એ આ કાર્ય માટે બિલકુલ જરૂરનું નથી, તેમજ ઉમેદવારો પોતે ને વિનંતીપત્રો મોકલે છે તેમાં વણચિલી એમની લાખકાત ને એમની સાચી મોખતા એ જે વચ્ચે સાહિત્યસૃષ્ટિ ને અવધારસૃષ્ટિ નેદરેલો હોય છે.

અને કાઈ પણ જાહેર સંસ્થા માટે અમુક પ્રકારની યોગ્યતાવાળો. ઉમેદવારના મોકલેલો જો એવો અગ્રદ ગણવેલો એ મૂર્ખાઈની નિશાની છે. એટલે ઉમેદવારનાં વિનંતીપત્રે યાંથી કયા કાલશેષ હવે હું કરતો નથી.

પરંતુ, દિવસે દિવસે ચૂંટણીનાં હોત્રો વધતાં જાય છે, ઉમેદવારની સંખ્યા વધે જાય છે એટલું જ નહિ, પણ મારા ઝોળખીતા, મારી જાતિના 'ને' મારા પર લાગેલ અલાવી શકે એવા ઉમેદવારો—એકથી વધારે—એક જ એક મારે જોવા થવા લાગ્યા છે અને હીંમે મારે કેટલો ત્રાસ વેકવો પડે છે, એની એ ઉમેદવારોને ખબર પડતી નથી.

મતદાર હોવું, કાઈને ચૂંટવાની શક્તિ આપણી પાસે હોવી, એ આપણા અભિમાન પોમે છે. આપણે પણ કંઈક હીંમે એમ આપણને એથી લાગે છે ને જતાભજા માટે મત માગવા આવે છે એમ કહી આપણે આપણી જાતને કૃતકૃત્ય માનીએ હીંમે હું અનેક સંસ્થાઓમાં મત આપવાનો અધિકાર ધરાવું છું એથી મને સ્વાભાવિક રીતે આનંદ ને ગર્વ થાય છે. હજી આથી થે વધારે સંસ્થાઓમાં મત આપવાનો મને અધિકાર મળે તો હું નાપુરુષ નહિ થાઉં. હું અક્રોધ નથી, છતાં બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ માટે ઉમેદવાર ચૂંટી મોકલવાનો મને અધિકાર કાઈ આવે તો હું ના નહિ કહું. એ જ રીતે અધિકાર ચીન, જાપાન, અમેરિકા કાઈ પણ દેશના પ્રમુખથી માંડી સામાન્ય સંસ્થાના સભાસભા ચૂંટણીમાં મત આપવાનો મને હક મળે તો મને નવાઈજંદર લાગે—પણ દિલ્લીની નહિ થાય.

આમ છતાં, મને ધણીવાર 'હું મતદાર ન હોત તો સારું થાત' એમ ધણીવાર છે. ગર્વદારણુ બનેલાં પોતાનાં શિંગડાં, આખરે સાખરને દુઃખના કારણરૂપ થઈ પડેલ તો, તેમ જોને મારે હું અભિમાન રાખું છું તે માટે મતાધિકાર ધણીવાર મને ભાં મૂંઝવણમાં મૂકી દે છે. મારા જે મતને ખાતર અલ્પમુદાઓ માટે પરિચય શોધતા આવે છે એ જ મતને હીંમે મારા કેટલાય પરિચિતો મારી સાથે વંકાઈ જાય છે. એક જ જગા માટે વીસ-બીસ ઉમેદવારો જોવા થાય તેમાંથી કોને પસંદ કરવો એ નર્મ કરવું અથડું છે. પણ એની મને બહુ મૂંઝવણ થતી નથી. એમાંના કાઈ પણ સાથે મારા ખાસ પરિચય ન હોય તો હું જોમે તે એકને મત આપી દઉં છું—ધણીવાર કાઈ પણ આપતો નથી. પણ હમણાં વારંવાર જનવા માંડવું છે તેમ જ્યારે એક કે જગા માટે પંદર-સત્તર ઉમેદવારો બહાર નીકળે પડે ને તેમાંના ચાર કે પાંચ સાથે મારે અંગત પરિચય હોય, બીજા એકલા મારા પર ભારે લાગવગ લગાડી શકે એવું સ્થિતિમાં હોય, ને ત્રણવાર મારા જાતિજન હોઈ મારી સાથે, ખરી રીતે નિકટનું નહિ પણ ચૂંટણી જેવે પ્રસંગે નિકટનું કહી શકાય એવું સગપણ ધરાવતા હોય, ત્યારે મારા સ્થિતિ બહુ વિષમ થઈ જાય છે. હું તો ચારે વગર કારણે અનેકની પ્રતિજ્ઞા વહેર લેવી પડે છે, અથવા તો ન પ્રત્યક્ષપરિચય (અગ્રિય સત્ત ન જોતવું) એ આવે 'હા તમને જ સત આપીશ' એમ દરેકને કહી અસત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે. પણ હવે તો, સાધારણ રીતે અને માટેમાંથી ઉગારી લેનારુ આવું અસત્ય પણ દાર્વસાધ નીવડી શકતું નથી. મત આપીશ' એટલું વચન સાંભળી હવેનો ઉમેદવાર સતો માતૃતો નથી, પણ મતપ્રદ આપણી પાસેથી લઈ, પોતાને મત મળ્યો છે કે નહિ

જોઈને ખાતરી કરી લેવાને એ હંમેશા ઇતેમત રહે છે. અને એને હીંધે આપણે માન
એકે જ સતોષી રાકીએ છીએ. જાકીના જ્યાં આપણા પર નારાજ થાય છે. અમમાંથી
હુમ્મી આપણે 'મત દે' એને હિંદી ભાષામાં વચાવી કાઢીને પણ મત નહિ આપવો
એવા નિર્ણય કરી લઈએ છીએ તો તેવાં એ કંઈ વળગતું નથી. એને હીંધે તો આપણું
જ્યાં જ નાખુશ કરીએ છીએ. ન્યાતમનના કે જીવન કાંઈપણ બેઠા બેસ્યા સિવાય
કેવળ લાગણતા ધોરણે પણ નક્કી કરવું એ સુદેશ કામ છે. કારણકે સામાન્ય રીતે
અધિકાતરફિત, નમ્ર ને સફળથી મનુષ્ય પણ કાંઈ જગ્યા માટે ઉમેદવારી નોંધાવ કે
તરત એનો પોતાને મારેલો અલિપ્રાય એકદમ જાણે ચડી જાય છે. એ જગ્યા માટે
પોતે જ સર્વથા લાભક છે, પોતાનાથી વધારે યોગ્ય કાંઈ હોઈ શકે જ નહિ એવો એની
ખાતરી ઘટ્ટ જાય છે એટલું જ નહિ, પણ તમારી પણ એવી ખાતરી થએલી હોવી જ
જોઈએ એમ એ માનવાં માટે છે. અને એ ઉપરાંત, એ આપણા પરિચિત હોય,
આપણા મિત્રતા સમાની 'ઓફિસ'માં કામ કરેલો હોય, આપણા ઉપરીની ચિહ્ની લઈ
આપેલો હોય, કે આપણો જાતિયું હોય તો પછી એમાં કંઈ કહેવાપણું રહે જ નહિ.

આપણા ઓળખીતાને, મિત્રને, કાંઈની લાગવગ લઈ આદરનારને કે આપણું કંઈ
લાગુ કરવાનું વચન અપનારને મત આપવાં કરતાં, આપણને જે યોગ્ય લાગે તેને જ
મત આપવો એ, મારે કંઈપણ કરવું જોઈએ કે, હું માનતો નથી. આપણી મૈત્રી જેણે
મેળવી હોય, આપણો પરિચય જેણે સાધ્યો હોય કે આપણા પર જેની લાગવગ પહોંચી
રહે એમ હોય એની જ લાગણત સૌથી વધારે ગણાવી જોઈએ એમ હું માનું છું,
અને તે રીતે વર્તું પણ છું. અમુક ઉમેદવાર અમુક જગ્યાએ ચૂંટાઈને જાય અને તે
મતે કાંઈ પણ રીતનો ફાયદો કરી શકે એમ હોય તો એ જગ્યાએ એ ચૂંટાય એ
માટે મારે અનહી મદદ કરવી જ જોઈએ. કાંઈ મારું બહુ કરી શકે એમ હોય તો
તેને તેમ કરવાની હું તક ન આપું તો મારા જેવો મૂઝવણ બીજો કાંઈ નહિ. "તમારો
મિત્ર માટે તમે એને મત આપો ને ? એ તમને ફાયદો કરી શકે એમ છે મારે જ
તમારો મત તમે એને આપો ?" એવો પ્રશ્ન મને કાંઈ કરે છે ત્યારે મને હસવું
આવે છે. એમાં સંવાસ પૂછવા જેવું છે જ શું ? મારા ફાયદાની વાત હું નહિ કરું તો
શું કાંઈ મારું નામે નહિ સાંભળ્યું હોય એવો આદર્શ આવીને કરી જવાનો હતો ?
અને મારા મિત્રને હું પૈસા ધીરું, ચોપડી આપું, તો મત શા માટે ન આપું ? હું
કાંઈ લાગણતાં લાયક વાંચનારને શોધીને મારી ચોપડી આપવા જતો નથી, મારા મિત્રને
જ આપું છું. તો પછી મારો મત એને આપું એમાં ખાટું શું ? મારો મત એ
મારા મિત્રને જાય ન લાગે, મારું બહુ કરી શકે એવા ઉમેદવારને એ આપવાનો ન હોય,
મારા ઉપરી અધિકારીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન ન બની શકેલો હોય તો એ
મતનું પ્રયોજન શું ?

પણ ખરી વાંચાન તો, ઉપર કહ્યું છે તેમ, મારા એક મત માટે એકથી
વધારે મિત્રો, પરિચિતો, ઉપરી અધિકારીના - જોળખીતાઓ, કે જાતિગતો ઉમેદવારો

નોંધાવે છે ત્યારે જીભી થાય છે. મને તેવા સારા માણસ પણ એવે પ્રસંગે મારી રીયતિ સમજ સક્તા નથી. દરેક જણુ મારા પર સરખો દાવો કરે છે ને, જાતિમાં સારા વા ઘણા હોય, પણ દીકરી તો એકને જ દઈ શકાય તેમ, ઓળખીતા ઉમેદવારો અનેક હોય, મત તો એકને જ આપી શકાય એ સાદું સત્ય તેઓ સમજવાની ના પાડે છે. અથવા 'એ એક તે હું જ' એમ આગ્રહપૂર્વક કહે છે એટલું જ નહિ, પણ મતનું અદાન એટલે અગત અપમાન એવો જીલલારો તો વિચિત્ર સિદ્ધાન્ત પણ આપી બેસે છે. અને જ્યારે એનો ખપ પડે છે ત્યારે, 'મત આપતી વેળા તો બીજાને માદ કર્યો હતો' એવું મહેણું મારવાનું પણ ચૂકતા નથી. આમ, મારા મતાધિકાર નિષ્કારણ કંપારાનું કારણ બને છે. એને લીધે મિત્રો વચ્ચે, એક બીજા માટે નીચા અભિપ્રાય ને જોયાં મના થાય છે. ગદ્ગદહીતરુ કરવા છતાં ઉપરો અધિકારીની અપ્રસન્નતા વહોરવા પ્રસંગ જોવા થાય છે.

આને માટે મને એક જ રસ્તો સૂઝે છે. દરેક ચૂંટણી વખતે મારે પણ ઉમેદવાર તરીકે જોવા થવું અને જે ટાઈ મત માગવા આવે તેના મતની સામી માગણી કરવી. હલે ચૂંટણીમાં નિષ્ફળતા મળે પણ એથી ટાઈને નાખુરા કરવાનો પ્રસંગ તો નહિ આવે! પણ આમાં જે મોટા વધો નડે છે, ચૂંટણી માટે જોવા ચનારા દરેક ઉમેદવારે અમુક રકમ અનામત મૂકી નોંધાવે તે અમુક ટકાથી એને ઓછા મત મળે તો 'એ રકમ' જમ થાય એવો કાપડો, અમુક સંસ્થાના સભ્યોની ચૂંટણી અંગે ગુખવામાં આવ્યો હોય છે, હું એવી ચૂંટણી માટે ઉમેદવારી નોંધાવું તો મારે અમુક રકમ નિયમિત રીતે ગુમાવ્યાં કરવી પડે. એ શી રીતે બને? મિત્રો ગુમાવવા પાલવે, પૈસા કેમ ગુમાવવાય!

આથી, મને થાય છે કે ચૂંટણી જેવી વસ્તુ જ ન હોય તો સાદું, એને લીધે જ યોગી થઈશ, તોફાન અને જે ઉપરાંત વજર કરાવના કસ્ટ ને કંકાસ પેદા થાય છે, પણ ચૂંટણી એ આપણા જીવનમાં એવી યોગ્યોત ઘટ્ટ મઠ્ઠ છે કે એને દેશવંદ્યા આપવો એ લગભગ અશક્ય હોય છે. શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં, સાહિત્યની સંસ્થાઓમાં, પરિવેદોમાં ને સંમેલનોમાં, રાજકીય બાજુઓમાં ને સામાજિક જીવનમાં બધે જ ચૂંટણીના પ્રસંગો વારંવાર આવે છે. ચૂંટણી એ આપણા પ્રજાજીવનનું મહત્વનું અંગ બની ગઈ છે. અને એમાં નવાઈ પણ નથી. આ જગતનો પ્રજાશાસનનો છે. સર્વત્ર પ્રજાનો અવાજ સંભળાવો નોંધાવે, લોકમતને અનુસરીને જ આપણી સર્વ મહેર સંસ્થાઓએ કાર્ય કરવું નોંધાવે એવો આગ્રહ વધતો જાય છે. અને ચૂંટણી એ તો પ્રજાશાસનનો પ્રાણવાયુ છે. કેટલીક વાર એ પોતાનું પ્રાણવાયુ તરીકેનું રૂપ ગદ્ગદી આપી ને વંટોળવાનું રૂપ ધારણ કરે છે ને પ્રાણપ્રદ થવાને બદલે પ્રાણહારક નીવડે છે એ ખરું, પણ એ તો અપવાદ તરીકે ગણી લેવું પડે. ચૂંટણી વિના પ્રજાનો અવાજ રજૂ ન કરી શકાય. અને પ્રજાનો અવાજ રજૂ ન થઈ શકે તો પછી પ્રજાશાસનનું દફ્ફું ચાલે જ શી રીતે?

આ પ્રકારની ચૂંટણી એ પશ્ચિમની પેદાશ છે ને બીજી અનેક સારી વસ્તુઓની પેઠે એને પણ અહીં આણી આપણે 'અપનાવી' લીધી છે. આપણે ત્યાં પ્રાચીન કાળમાં આ પ્રકારની ચૂંટણી નહોતી થતી, પણ એવું તત્ત્વ છેક અગાઉનું નહોતું. આપણી પ્રાચીન

સ્વયંવરની પ્રેમ એ એક તત્ત્વની ચૂંટણી જ કહી શકાય. અવગત, આ ચૂંટણી અને એ ચૂંટણી વચ્ચે ફેર ખરો. અત્યારની ચૂંટણીમાં ચૂંટનાર મતદાર વર્ગ મોટો હોય છે, અને ચૂંટાવા તૈયાર થતાના ઉમેદવારો એતથા જોડણી સંખ્યામાં હોય છે. સ્વયંવરની ચૂંટણીમાં મતદાર વર્ગ જાણ નાનો—એક જ કન્યા ને ઉમેદવારો ધણ. પરંતુ, પ્રકારાન્તરે એ આમાં પણ ચૂંટણીનું જ તત્ત્વ રહેલું છે એમ કહી શકાય. અને ‘વર’ શબ્દ પણ ‘પસંદ કરવું,’ ‘ચૂંટવું’ એનાં પરથી જ આવ્યો છે એ પણ સ્પષ્ટ છે.

પ્રાચીન કાળના ધણા રીતરિવાજો હુમ થતા જાય છે ને તેની સાથે આપણું ગાહેર-જીવન પણ બદલાતું જાય છે. અસહ્ય જીવન એ મોટા ઉત્સવનો પ્રસંગ ગણાતું ને એ પ્રસંગે જાતિજનો સ્નેહીઓ વગેરે બેઠાં મળી જીવનનો ઉત્સાહ માણતાં. એ પ્રસંગે તાનામેટાના ભેદ વિસરાઈ જતા. ન્યાતનો પેલ, પોતાને લાંબા જીવનપ્રસંગ આવતાં, જેની પહેલાં સામું પણ ન જોયું હોય એવા ગરીબમાં ગરીબ જાતિજનને ઘેર બેઠે બેઠે તેને નિમંત્રણ દઈ આવતો. કોલનાસાં, ને કાથીની સવારી સહિત, સાંગેલાઓ સાથે વરરાગનો સરથોદો કાઢવામાં આવતો, દેવું કરીને પણ કન્યા ને વરના પિતા કે વડીલ મોટા મોટા વરા કરી સમસ્ત જાતિજનને જમાડી પ્રુષ્ઠ લાંસણ કરતા. એ જાણું હવે જોઈું થતું જાય છે ને જીવનપ્રસંગનાં એ નિધિઓ. ચૂંટણીપ્રસંગે પાળવામાં આવતા જાય છે. ગામનો, શહેરનો કે આખા દેશનો પ્રતિષ્ઠિતમાં પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ, જે આમ તો આપણી સામું થે ન હોય તે, ચૂંટણીમાં જીતે રહ્યો હોય તો આપણે ખાણે ધક્કા ખાય છે. ચૂંટણી મટિના ઉમેદવારો તરફથી કાર્યકરોને માટે ને ફટલીક વાર મતદારોને માટે પણ બોજનાદિનો પ્રબંધ કરવામાં આવે છે. ઉમેદવારના સરવસ કાઢવામાં આવે છે; જીવનના મંગળાદૃષ્ટ જેવાં જેને માટે શુભિચિંતા વચાવ છે અને જીવનપ્રસંગે સ્ત્રીઓ ફટાણાં ખાય છે તેવી પ્રતિષ્ઠા મટિનાં ફટાણાંઓ પણ લેડવામાં આવે છે. જીવનની પેટે, ચૂંટણી માટે પણ મટિનાઓથી તૈયારી કરવી પડે છે. જીવનપ્રસંગના જોસરતા જતા સામુદાયિક આનંદો-ત્વજ અને ઉત્સાહ ચૂંટણીને પ્રસંગે નવચેતન પામતા દેખાય છે.

‘ચૂંટણી’ શબ્દ સાંભળીને મને ‘ચટણી’ યાદ આવે છે. ચટણીપ્રિય મહારાષ્ટ્ર દેશ છે—ગુજરાત નહિ, જેમ સાધારણ રીતે મનાય છે, પરંતુ જેમ ગુજરાતમાં મહારાષ્ટ્રીઓએ પ્રવેશ કર્યો છે, અને ઘણાંએ તો ગુજરાતને જ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવી લીધું છે, તેમ ચટણીએ પણ ગુજરાત સરકારમાં પ્રવેશ કર્યો છે અને આપણી રસસામગ્રીની વસ્તુઓમાં એણે અમરયાન પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. અને ચૂંટણીએ તો ચટણી કરતાં પણ વધારે આપક જની આખા હિંદુસ્થાનને જ નહિ પણ સમસ્ત સંસ્કૃત દેશને સર કર્યો લીધો છે.

જેમ ચટણી એ સાખ્ય નથી, સાધન છે, મુખ્ય બોજન-સામગ્રીનો રસાસ્વાદ તૈયારવાને સ્વર્થે એનું અસ્તિત્વ છે, તેમ ચૂંટણી પણ સાધન છે. દેશદિતનાં, પ્રજાદિતનાં, કોમદિતનાં કે પછી એ સર્વનાં અદિતનાં કાર્ય કરવા માટે ચૂંટણી સાધનરૂપ છે. આમ જતાં, ચટણી ને ચૂંટણી અને ઘણીવાર સાખ્ય જની જાય છે. જે કાર્ય માટે બનેલો વિનિયોગ થયો હોય તે નથી થતો. કેટલાક રસાસ્વાદ રસિકો મુખ્ય બોજનનો ત્યાગ

કરી ચટણી પર જ મંડવા રહે છે અને તેથી જે વધારે પ્રમાણમાં નિહાળેલા કાચો કરવાની 'ધમશ'થી પ્રેરાયેલા લોક, દેશ, શહેર, જાતિ કે મંડળના કંટલાક નેતાઓની દષ્ટિ મુખ્ય કાર્ય કરતાં મોટે ભાગે ચૂંટણી તરફ જ વધારે દબેલી રહે છે. ચૂંટણી પહેલાં ને ચૂંટણી વખતે જેવું ને જેટલું કાર્ય એ લોકો કરે છે તેવું ને તેટલું કાર્ય ચૂંટણી વચ્ચે ગયા પછી તેમનાથી થતું નથી. ચટણીમાં બીજા અનેક રસાદ હોવા છતાં જેમ તીખાશ અગ્રભાગ ભળવે છે, તેમ ચૂંટણીમાં પણ તીખાશનું સ્થાન આગળ પડતું હોય છે. એ તીખાશ વધારે પ્રમાણમાં હોય તો માણસને જિજ્ઞાસુ કરી દે ને તેથી જે વધારે હોય તો સુવાડી પણ દે. ચટણી તૈયાર કરતાં જેમ ભારે પૂર્વતૈયારીઓ કરવી પડે છે, કેટલેક વસ્તુ વાટચી પડે છે, કેટલીક તળવી પડે છે, કેટલીક ઝણવી પડે છે, કેટલીક વસ્તુ ઝાટકવી પડે છે, તેમ ચૂંટણી માટે પણ ઘણી તૈયારી કરવી પડે છે. કાંઈકને વાળવા પડે છે, કાંઈકને વાટી નાખવા પડે છે, ઘણાને ઝાટકો નાખવા પડે છે અને જેવડે બધું કરીને કંઈક ઉકાળી બતાવવું પડે છે. ચટણી ગરમ ને દાઢક વસ્તુ છે. એવું વારંવાર સેવન કરવાથી મગજ ગરમ રહે છે, તે જ પ્રમાણે ચૂંટણી પણ ગરમાગરમ ને દાઢક હોય છે. એનો વારંવાર રસાસ્વાદ લઈ ચૂકેલા મનુષ્યોનાં મગજ તે જ રહે છે એ જાણીતી હકીકત છે.

બીંધને ઉરાડવાનો શુણ્ણ પણ ચટણીમાં છે. એના આ શુણ્ણનો પ્રયોગ જાણુ કરવામાં આપતો નથી. પણ કેટલીક વાર મોટી રાતનાં કાતિભોજનને પ્રસંગે નાનાં બાળકો બીંધવાની ઈચ્છાથી જગાસાં ખાવા માંડે છે, ત્યારે તેમની માતા કાં તો બનીજીતી કડીમાં તેમને હાથ બોળાવી દે છે, અથવા તો એમનાં અર્ધવિકસિત મોઢામાં તીખી તીખી ચટણી મૂકી દે છે ને બાળક સફાણું નાચત ઘઈ જઈને ટકવા માંડી આસપાસનાની નિદ્રા પણ ઉરાડી મૂકે છે. આમ ચટણી જેમ બીંધ ઉરાડી શકે છે તેમ ચૂંટણી પણ બીંધ ઉરાડવાનું જાણુ સમજ સાધત છે. બીંધતાં મંડળો, બીંધતી સંસ્થાઓ ને બીંધતો દેશ ચૂંટણીને લીધે સફાણાં નાખી જાડે છે. સાહિત્ય પરિષદના સંમેલનને પ્રસંગે લોકોને સાહિત્યમાં કે સંમેલનમાં જેટલો રસ પડે છે તેથી અનેક ગણો વધારે સંમેલનના પ્રમુખની, સ્વાગત મંડળના પ્રમુખની તેમજ વિષયસમિતિના * સભ્યોની ચૂંટણીમાં પડે છે. પંચી ને છંદી ધારાસભાઓ, મુનિસિપાલિટી વગેરેના મતદારોને ને ત્યાં જવાના ઉત્તેજવારોને પણ ચૂંટણીને પ્રસંગે જ એ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ સાંભરી આવે છે. આપણી યુનિવર્સિટીના પદવીધરા, પોતાને એ યુનિવર્સિટી સાથે કંઈ પણ સંબંધ છે એમ 'ફેલો' વગેરેની ચૂંટણીને લીધે જ સમજા શકે છે. આમ ચટણી ને ચૂંટણી બંનેમાં બીંધ ઉરાડવાનો શુણ્ણ રહેલો છે. અને તેથી આપણે નાચત રહેવું હોય તો ચૂંટણીને દેશવટો આપ્યે નહિ ચાલે. ચૂંટણી નહિ હોય તો આપણાં મંડળો, સંસ્થાઓ, સમિતિઓ, મુનિસિપાલિટીઓ, યુનિવર્સિટીઓ, ધારાસભાઓ—અરે! આપણો આખો દેશ બીંધી જશે ને સર્વત્ર અંધારનું સામ્રાજ્ય ફેલાઈ રહેશે.

* 'વિષયવિષયારિણી સમિતિ' એવા હાંખા સમ્મદ કરતાં 'વિષયસમિતિ' એવો મધ્યમપદગ્રાપી સ્માસ વાપરવો વધારે યુક્ત લાગે છે. અંગ્રેજીમાં પણ *Subject Committee* જ છે.

કેટલાક એવો વાધો ઉઠાવે છે કે ઉમેદવારો ચૂંટણી પહેલાં ને ચૂંટણીને વખતે જેટલું કામ કરે છે તેટલું કામ ચૂંટાયા પછી નથી કરતા, અને ચૂંટણી એ જ એમનો પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર બની રહે છે. પણ આમાં કંઈ ખોટું નથી. આપણા ધર્મે પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિ ઉભયનો બોધ કર્યો છે. પૂર્વજીવન પ્રવૃત્તિમુલ્ય ગણી ઉત્તરજીવનમાં નિવૃત્તિનું સેવન કરવું એવી આપણી પ્રજ્ઞાલિકા છે. તે અનુસાર ઉમેદવાર પૂર્વજીવન પ્રવૃત્તિમય ગાળો ચૂંટણી થઈ ગયા પછીના ઉત્તરજીવનમાં નિવૃત્તિપરાયણ બને તો તેમાં કંઈ ખોટું નથી. એ રીતે તો એમણે આ પ્રકારના જાહેર જીવનને પણ પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિ બનેનો સમન્વય સાધી આપણી સંસ્કૃતિને સર્વથા અનુરૂપ બનાવ્યું છે. અને ચૂંટાયા પછી એ ઉમેદવારો કંઈ જ કરતા નથી એમ કહેવું એ ખોટું છે. એ કંઈ કરતા દેખાતા નથી, પણ ફરી વારની ચૂંટણી માટેની તૈયારી કરતા હોય છે એમાં શંકા નથી. એઓ જાણે છે કે એક જ જીવન એમ પારલૌકિક જીવન માટેની તૈયારી કરવા સારુ છે, તેમ એક વારની ચૂંટણીને બધે પ્રાપ્ત થએલું જાહેર જીવન, બીજી વારની ચૂંટણીની તૈયારી કરવા સારુ જ છે, અને એમ એ ન કરે તો ચૂંટણીનું અધ્યાધિક વ્યર્થ થાય! પણ કેમ કરે ?

★

પ્રજનો વિશ્વાસ એટલે

“ ઓ રિ એ ન્ટ લ ”

હિંદુસ્તાની અબ્જેડ અંગ્રેજી લાઇફ એસ્યુરન્સ કંપની.

વોમા પોલિસીની રકમ ૩૧-૧૨-૪૦ સુધીમાં રૂ. ૮૩ કરોડથી વધુ

ફક્ત ફક્ત “ રૂ. ૨૭૬ ” “ ”

વાર્ષિક આવક “ રૂ. ૪૬ ” “ ”

વોમા પોલિસીની વિવિધ શાકેપીઝ યોજનાઓ તેમ જ બીજી અનેક ઉપયોગી માહિતી - વીગતો રજૂ કરતા અમારા પ્રાચીન સહકારી નકલ માટે આજે જ લખો અગર મળે:-

ઈન્દ્રવદન સુનીલાલ મહેતા, બી. એ. એલ. એલ. બી.

એડીંગ બાન્ક સેક્રેટરી.

ઓ રિ એ ન્ટ લ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુ. લાઇફ એસ્યુ. કં. લીમ.

ઈલેક્ટ્રીસિટી લાઇસ : લાઇ દરવાજા : અમદાવાદ.

★ લે. ઓફિસ : મુંબઈ

દિવસ સ્થાપના : ૧૯૦૪ ★

સંમાધિ

મુજરામ રાવળ

[મુજરામ રાવળ]

હાથે જે કે તે બધું મુજને મળે.

તુમા ઘણીયે વેળ જગને બૂલીને હેયું રમે.

તારી છટામાં મહેલતું કદિ, કદિક તારી આંખના

મસ્તીભર્યા તોફાનમાં

છિછળી રહેતું ખરા શુસ્તાનમાં

શુબવાઈ નાતું વાળના શુચળા મહી

કે હીંચતું સ્વચ્છંદ તારી ઊડતી લેટ સ્કાઇને.

ફરફર ઉઠે ફરફર થતા તુજ સાડીના છેડા સહે!

કદિક દેહવર્ગકમાં

વળી નાચ અફસુત ચપળતાથી લલિત આપની ચાલમાં!

પૂંઠે પૂંઠે ફરતું કદિક, કદિક આપની સંગાથમાં.

સ્સ્તામહિં ઘણી વેળ સામું ચે મળે.

પીપળાના પાન જેવું ફેરફેર.

ઝેરથી મુજ હે! અજળ સુન્દર સકળ અંગાંગતું

અતિથિ બનેલું ચિત્તડું

હેરા લગાવે ત્યાં જ દિનના દિન લગી રહેતું ખડું!

ના જો નહું.

આજની પણ વાત તમને ચેં કહું?

કીધા વિના ચે ચે રહું?

કેવું મળે કેવું ચે તે પળ મહીં

નજરે પડી છે આજ તમ હોઠો તણી સુલખાંદરી

કે ત્યારથી,

મેઠેલ છે ત્યાં ચિત્ત દદ આસન જમાવી ક્યારથી!

હાવા તણે! અંસવ જરી દિસતો નથી!

હાથે ય કે ના, તે ય કહી શકતો નથી!

દમદમ મહીં જસ એજ લગની લાગી છે!

લાગી ગઇ કંઈ અજળ તમ હોઠોની આજ સમાધિ છે!

★

પિંજરનાં પંખીની વાત

નાથાલાલ દવે

“કહો કહો, મહેતાજી ! અમને
કામ દિવસનું પૂરું થયું ને
સહુ બાળકો હોંશભર્યા ત્યાં
પિંજરનાં પંખીની વાતો
જોખારો ત્યાં જાણ શિક્ષકે
“સાડું, સાંભળો”. કહી ચલાવી

“હર હરનાં જંગલ માંડી
રાજ પ્રભાતે બહી બેસતું
નીલ ગગનમાં જાયે જાયે
હવા તણા સાગરમાં તરતું,
સવાર સાંજે ખીલી બહતા
ભેધ ભેધ એના નાનકડા
દિયે દિશામાં દોળે સૂરજ
પંખી ત્યાં અંતરનાં મીઠાં

અને અખિલ આસ્માન ભરી
પંખી સુખ ગગનનું ખ્યાસી,
એક દિવસ નિષ્કુર પારખી
સર્વે તે દિન એમ આજુ થે
લોહું બુલબુલ ગાતું ગાતું
પગ ખંધાયા, પાંખો યાદી,
પંખીને લઈ ગયો પારખી
રાજકુમારો રાજ બેળતી
ઉમંગથી એણે લઈ લીધું
સોનાનાં પિંજરમાં પૂરી

નો કરચા કર હાસ દાસી એ
મીઠાઈમેવા જાવા આપે,

પિંજરનાં પંખીની વાત.”
સાંજ તણી દીસે ચડ્યાત
માસ્તરને વીંટાઈ વળ્યાં,
સાંભળવા ઉત્સુક થયાં.
બાળકને બોલાવ્યા પાસ,
પિંજરનાં પંખીની વાત.

એક રહેતું જુલજુલ,
એક ફૂલથી ખીજે ફૂલ.
ફરે એની નાની પાંખ;
ગિરિશિખર પર માંડે આંખ.
વિધવિધ વાદળીઓના રંગ,
હૈયામાં નળ માય ઉમંગ.
તેજ તેજ દેરા અંબાર,
ગીત તણી રેલાવે ધાર.

જુને એનાં નાનકડાં ગીત,
પ્રકાશ સાથે એને ખીત.
જંગલમાં પાથરતો ભજ;
કરી મૂકેલું લાલમલાલ.
બળ મહીં જ ગયું સપડાઈ,
આદ્યો ના એકેય ઉપાય.
જિંઘાળ્યાં રાજના મહેલ,
નવા નવા મનગમતા ખેલ.
સુંદર એ નાનું બુલબુલ,
લણ ચૂકવી દીધું મૂલ.

સહુ રાખે પંખીનું ધ્યાન,
પંખીને જાહુ આપે માન.

તો ય પંખીને એન પડે - ના
લાખ લાખ ફોના નાણે
બોલાવે વનવનનાં વૃક્ષો,
'આવ! આવ!'ના અવાજ દેતો
પિંજરની બાજીમાં પંખી
સોનાના સળિયા નવ તૂટે
રાજકુમારી રહે 'પંખી આ
ખાય પીએ ના ગીત ગાય ના
રંગરંગનાં ભડે પક્ષીઓ
પિંજરનાં પંખીલું હૈયું
આપું બોમ પ્રકાશે છલકે
હાય! પંખીની હૃદયજંગના
વાતવાતમાં મહેતાભની
"પછી શું થયું? પછી શું થયું?"
પૂછી રહ્યાં બાળક સો સાથે
નાણે શું લોળાં બાળક કે
ગર્ભ મચાવી ભડો ભડો
હુએ એને ફેંક અધૂરી
તુચ્છ જીવનનાં પિંજરમાંથી
રોળાતી અંદગી તણા રે
"પછી શું થયું? શું થયું?" તણી
"થાય પછી શું? રાજકુમારી
છાડી મૂક્યું પંખી," કહીને
રાજી થાને છુદાં પક્ષીયાં
માન્યાં બાળક, મન મનાવવું

જંગલ એને આવે યાદ,
ફર ફરથી આવે, સાદ.
બોલાવે - નદીઓનાં નીર,
દશે દિશામાં વાય સમીર.
ફરી ફરી ફફડાવે પાંખ,
થાકી રે નાનકડી આંખ.
કેમ રહે છે છેક ઉદાસે?
શી એના જીવવાની આશ?"
નવાં મધુરાં ગીતો ગાય,
સૌની પાછળ દોડ્યું જાય.
ખલકે રે નદીઓનાં નીર,
સમજે ના કોઈ જ લગીર."
આંખોમાં છલકાયાં નીર.
કેમ અધૂરી મૂકી વાત?"
મહેતાભનો બાલી હાથ.
શિક્ષકના હુએ ઉતપાત,
પિંજરનાં પંખીની વાત.
હતી કામના લાખમલાખ,
પૂરાઈને તૂટી રે પાંખ,
આકેદે લોંબાથી આંખ.
ચાલી જે ચોમેર ધમાલ,
કેરા મનમાં આવ્યો ખમાલ,
લાવ્યા વાત તણા જ નિકાલ.
સમય થતાં શાળાનાં બાળ,
રહેલો એ નહોતો જ સવાલ.x

મધ્યકાલીન નોર્વેની ચિત્રલેખા :

સીગરી ઉસેટ

કુલ્યુવદન જેતલી એમ. એ.

“Undset writes with the steady hand of the mature, the wise, the experienced matron. She is always, as it were, plunging her hand into the bag of human passions—domestic human passions—and examining her haul; but they are all, to borrow a stage-phrase, quite ‘straight’: they never deviate from the regular; the reactions that are expected of humanity in stated circumstances. Undset’s bag is, to mix the metaphor like a peal of bells on which she rings the changes, but never monotonously.”

—J. E. S. Arrowsmith.

પ્રકાશિત સ્વપ્રોથી સભર ગૂઝન રંગદર્શી હીલચાલને કચકાતા આંતિમુક્તા નવીન વાસ્તવવાદે નોર્વેમાં ચેતાના મુખ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે સ્ત્રીલેખિકા સીગરી ઉસેટને પસંદ કરી. ૧૯૨૨માં નોર્વેનિયન લેખિકા સીગરી ઉસેટને સાહિત્યનું નોબેલ પુરસ્કાર અર્પણ થયું, તે પ્રહેલાં ૩૬લાંક વર્ષોથી હર્નામને યોગ્ય ઉમેદવાર તરીકે તેનું નામ ચર્ચાનું હતું. હુસેપના અનેક દેશોમાં અને અમેરિકામાં તેની ઉમદા પોતદાર તથા રસદીન કરનારી નવલકથાઓથી તેણે અનેક વાચકોને પરિચિત કર્યા હતાં. સરજાતમાં બણીવાર રાંધા અને બેપરવાઈ ગતાવનાર વાચકોએ પણ તેનામાં, સેંકડો પાનાંના ત્રણેક અથો સુધી કથનાતી મુક્તિઓ કે લાગણીવેશ સિવાય ફક્ત સ્વબળ પાત્રાલેખન અને સજીવ વાતાવરણથી જ આશ્ચર્યમુગ્ધ કરનાર લેખિકાનું દર્શન કર્યું હતું. આ પાત્રો અને તેમની શૂંભિકા, સામાન્ય રીતે નોર્વેની ચાલની કે મંદરમી સહીના હોવા છતાં, સહાનુભૂતિ વારી સમજણ પર એમની પ્રબળ અસર થતી અને એ સ્ત્રીપુરુષોના કાવ્યાઓ એટલા જીવંત સત્ય સમા લાગતા કે આ વિશ્વવ્યાપી માનવસ્વભાવના આલેખનમાં સમય અને રચન ગોણું બની જતાં. લેખિકાએ તેની નવલ-ત્રિપુટી *Kristin Lavransdatter* અને નવલચતુષ્ટય *The Master of Hesselsten* માં દાખવેલી સહૃદયતા અને પ્રામાણિકતા તથા મધ્યકાલીન રીતરિવાજોનો ગૂંથણમાં વપરાયેલ અનેકરંગી ઝીણી વીંમતોમાં પણ એક લક્ષ્યને સાચવી રાખવાની કલા માટે વાર્ધક્ય તેને પ્રદક્ષિના અનેક અર્થો આપતાં અને આપે છે. સીગરી ઉસેટનો મુંદર પરિચય તેને સ્ત્રીથી ચારી રીતે સમજનાર કુમારી હાના એસ્દ્રુપ દારસને આપેલ છે.

ચિંતનમય અંતરે વદન, હીર્ષદંટિ ફેંકતી આંખો, અને દૃઢ મોં તથા દૃઢપણી રાખી આત્મે પણ સીગરી તેના રેમફેક્ટર પાડેલા પરિચિત ફોટામાંથી વાચકને તાકી રહે છે. ૧૯૨૨માં કાલુન્ડબોર્ગ નામે એક મોટા ગામમાં ઉત્તરનાર્કમાં તેણે જન્મ મયો હતો. તેનો પિતા ઇગ્નાસ માર્ટિન ઉસેટ ગાલ્પિતા બુદ્ધા દિશ્વનો અભ્યાસી-પુરાતત્ત્વજ્ઞ હતો. ઐતિહાસિક

સંશોધનની કાંઈ પણ કડી ખંડિત રાખ્યા સિવાય નોર્વેના પ્રતિદાસના અધ્યયનમાં રસ અને ઉત્સાહ આપેલા માટે તે તેના પિતાની ઝાણી હતી. તેના પિતાની માફક તેને પણ પોતાનાં ક્ષેત્રમાં સત્યની શોધ માટે ક્યારેય એટલા વેધક અને રમટ બનવું એ તેનું પ્રેમ હતું. તેની માતા ડેનિસ હતી. સીગરી એસ્લેના ઓઓના મહાવિદ્યાલયમાં શિક્ષણ પામી હતી.

પિતાના મૃત્યુએ તેના લેખિકા ચવાના વિચારને થોડા વખત માટે પુણી મૂકવાની ફરજ પાડી અને દસ વર્ષ સુધી તેણે એસ્લેમાં મંત્રીકામ કર્યું. દિવસ દરમ્યાન તે આ કામ કરતી, પણ સાંજ પછી અને રમઝોમાં તે લેખનપ્રવૃત્તિ અટકાવી શકવા અસમર્થ હતી. પરિણામે, ૧૯૦૭માં નોર્વેપોથીના રૂપમાં લખેલ *Fra Martha Oulie* તેની પ્રથમ નવલકથા પ્રગટ થઈ. માનવરચનાવતા આલેખનમાં પ્રામાણિક, કાંઈક અનંગત તે એક સ્ત્રીની લાક્ષણિક કૃતિ છે. એક સ્ત્રી પોતાના પ્રામાણિક પણ સંકુચિત માનસના પતિને ખેવડા અને છે અને તે માટે પસ્તાય છે—આ પુસ્તકનો કેન્દ્રીય વિચાર છે. ૧૯૦૬માં *The Happy Age* નામના વાર્તાસંગ્રહમાં લેખિકાએ કંટાળાગ્રસ્ત, એકધારા, મુશ્કેલીઓ ભર્યા જીવનમાં પણ સ્વતંત્ર મિત્રજ રાખનાર બાળાઓ મુખેનાં સ્વમાં સેવે છે અને તે સ્વને અક્ષય જતાં પણ તેઓ અચ્છુનમ જીવન જીવે નહીં છે; એવા આત્મવિશ્વાસભર પાત્રોનું આલેખન કરી પોતાના વધતાં જતાં આત્મવિશ્વાસને સજ્જ રીતે સ્વક્ષ્ણ કર્યો છે. સીમરી હોસેટ પ્રથમ સફળતા *Jenny* (૧૯૧૧) નવલ દ્વારા પામી; આ હિંમતભરી વાસેનાપ્રધાન નવલકથામાં એક આઝાદ જુવાન કલાકાર મુવતી એક જુવાન અને તેના પિતાના પ્રેમમાં પડેલી આલેખવામાં આવી છે. આ નવલકથા પાત્રાલેખનની દૃષ્ટિએ પ્રગતિ બતાવે છે અને તેની સાથે જ સીગરી હોસેટના ચૌવનકાળની કૃતિઓનો તળકો પૂરા થાય છે.

આ નવલપ્રસિદ્ધિ પછી થોડા સમયમાં જ તેણે કલાકાર એ. મિ. સ્વાર્ટેડ સાથે લગ્ન કર્યા અને પત્ની, માતા અને લેખિકાની મિશ્રિત જિંદગી તે ગ્રાળવા લાગી. ૧૯૧૪માં પ્રગટ થયેલ *Stjærnen* નવલકથામાં તે નીતિવાન તરીકે દેખા દે છે. મુદજીવનના આનંદો, ઓપુરબના એક બીજાના પ્રેમથી ચતાં આનંદદૃષ્ટિ અને વિકાસ તથા મુશ્કેલીઓમાંથી આસાવંત દૃષ્ટિર્ણિદુ આ પુસ્તકના વજુટનાં સાધનો છે. શાંત અને ચોર્કિડ પરણી છૂટા થાય છે અને ફરી વડુ દલ પ્રેમખંડનમાં નડકારા ભેગાં આવે છે.

૧૯૨૧થી તે 'લિલે હેમર'માં મુદકામ, પ્રકાશક અને થોડાં વર્ષોથી કૌશલિક સંપ્રદાયમાં ભળેલી હોવાથી કૌશલિક દેવળની ફરજને માન આપતી ઉલોગી રહે છે. તે ધીમે પણ સતત લખ્યા કરે છે. ન્યાંમુધી પાત્રો સાથે તાલિમય ન સંધાય, ત્યાંમુધી તે તેમની સાથે રહે છે. તેથી જ તેમના આનંદોમાં તથા કષ્ટોવાર રાતદિવસો સુધી ચાલતાં માનસિક અને આધ્યાત્મિક કષ્ટોમાં, એ પાત્રો વચ્ચેના સજ્જ જીવંત લાગે છે. પહેલાંની વાર્તાઓમાં તે નિરીક્ષક અને આલેખિકા તરીકે વર્તે છે, પણ મધ્યકાલીન નોર્વેની નવલોમાં તેણે ચોક્કસ રચના અને જીવનસિદ્ધાંતનું ધકતર કર્યું છે. ન્યારે પાત્ર જાતિનાં બંધનો અને નીતિના કસ્ટઓનો અનાદર કરે છે, ત્યારે તેનું સામાન્ય વલણ કરુણિકા તરફ ટળે છે. ચોક નાટકોમાં અનિવાર્ય હોય છે તેમ, વચ્ચેવિકાસ પદ્ધતાપ અને પ્રાંતિકિતનાં દરોમાંથી થાય

છે. પછીની તેની નવલકથાઓમાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટીની દ્રવ્ય શાંતિમય મંદો અને દેવળની આત્મજીવિદાનમય વ્યવહાર સેવામાં તેને જડી છે. તેનું લલિત આલેખન તેને માનવતા પ્રાપ્તેનો અત્યંત રસ દર્શાવે છે.

સીમરી ઉંસેટનાં પાત્રો ઝીદની અને પંદરમી સદીના નોર્વેના મધ્યમ વર્ગમાંથી ઝાપડામાં આવ્યાં છે. એતરમાં કે બજારમાં, ઘરમાં કે નાના સામાજિક વર્તુળમાં વસતાં જમજીવોઓનો દૈનિક જીવનને તે એટલું તાદરસ બતાવે છે કે આપણે તેમના હૃદય શોખો અને મોટી મુશ્કેલીમાં લાગ લાગ એ જીએ. તેની જ દૃષ્ટીના નવલકથાકાર Jonas Lieની પ્રસન્ન પ્રકૃતિ સાથે સીમરીના ગાંભીર્યને સરખાવતાં બંનેની પ્રકૃતિ વચ્ચેનો તફાવત આપણને માલમ પડે છે. આધુનિક સમયની વાતની 'જેની' થી માંડીને તે મધ્યકાલીન નવલોમાંની કિસ્તીન અને ઇગલ સુધીનાં તેનાં અપાત્રો તેમના ઝીણમોટા લક્ષણો દ્વારા 'સનાતન ઓલ'ની લાવના રજૂ કરે છે. બીજી દૃષ્ટિએ જોતાં, તે તેમનો યુગ અને સંજોગોને યોગ્ય જ લાગે છે. તેમનાં સંજોગો ઝીણી વીમલો દ્વારા વર્ણવવામાં આવે છે અને ધણી વખત આ બાલ અપરો દ્વારા જ પાત્રનું અનાવરણ થાય છે. ઝીદમી સદીના નોર્વેનું ગ્રામ વાતાવરણ, નીલમી સદીના અનેક અંતરોથી વિષૂદ્ધ પંડેલ રથોમાંનાં વાગડોને પણ પરિચિત લાગે એટલી પૂર્ણતાથી સીમરીએ પચાવ્યું છે. ભૂમિકાનો ગદ્યાત્મક વારતવિકતામાં જૂની કથાઓ અને રસોમાંથી, માનવીય ધાર્મિક નેતાઓના તત્ત્વજ્ઞાનક્રોધો વેરી, વિચાર અને શૈલીનું કવિત રચ્યું છે.

મધ્યકાલીન સાહિત્ય સંમીપ, તે ખૂબ આરંભે ગઈ છે. યુવાનોના જીવનકલહો અને મપસ્યોનો, સ્વાશ્રયી યુવતીઓનાં વિચ્છેદ અને શાંતિભંગમાં પરિણમતાં કળેડા-લગ્ન, વગેરે આધુનિક વસ્તુને લક્ષમાં રાખી તેણે નવલલેખિક તરીકે પોતાની શક્તિ મારપલા પાતાંબો લખી. આ પૂર્વાભાષોની સૌથી હૃદયસ્પર્શી નોવેલા *A Stranger* માંની *Edelone* એડેલા છે.

એડેલા તેની આ લેખિકાને આંતરરાષ્ટ્રીય નામના અપાવનાર નવલ 'જેની'ની નોવેલા જેનીની પુરોગામી હતી. મધ્યકાલીન નવલોની સફળતા પછી 'જેની' તેની મૂળગત કરુણતા અને સાહિત્યકલા ગદિ અનેક આશ્ચર્યમાં પ્રગટ મઠ છે અને રસપૂર્વક વંચાય છે. નોર્વેમાં રુધાચેલ જુવાનીના બંધન-તોડી, રોમમાં કસાતો અભ્યાસ કરી, તેમાં દહૂતા મેળવવા જતી એક પ્રભાવશાળી લાગણીપ્રધાન યુવતીની આધુનિક વાતાવરણના એકામાં બેડેલી આ વાર્તા છે. તેના કળાપ્રેમ તેના સ્વભાવની એકબાજુ સંતોષે છે, પણ અઘ્વારીસમે ખોં તેની બીજી બોપાસા વ્યક્ત થતા ઝંખના કરે છે—પ્રેમ અને પ્રેમી માટે ઇચ્છા. તેના પ્રેમાતુર સ્વભાવમાં આ લાગણી જગાડનાર હેલ્ને જેની કરતાં માનસિક અને નૈતિક દિશામાં વધુ નબળો છે. જેની તેના પ્રત્યે પત્નીના અને માતાના પ્રેમને મિશ્રિત કરતો પ્રેમ ધરાવે છે. જનિને ત્યાં પાછી તે-નોર્વેમાં આવે છે અને સાંતિચક્ર બની શોક અનુભવે છે. ફરીથી કથાની રસજાગૃતિમાં પ્રેમની નિરાશાને દહનાવવાના ઇરાદાથી તે આખરે રોમ જાય છે. પણ વાચકને ત્રાસ આપતા રસદીન, કરુણ અનુભવોથી ધીમાતી, તે જિંદગીનો અંત આણે છે ત્યાં સુધી જનહૃદયની અસલ વેદના સહન કરે છે. અત્યંત કરુણ શીર્ષિકારી આ કથા

છે. પોતાના મિત્ર કલાકાર શુભાર હેમનને જેની જે શબ્દો કહે છે, તેમાં લેખિકા પ્રેમથી અતૃપ્ત સ્ત્રીઓનો દ્વિવિધ સ્વભાવ દર્શાવતી પોતાની વાર્તાઓનો પ્રધાનચર ચતુ્ર કરે છે : 'કાર્ય પૂરતું નથી, કારણ, તે એટલું બધું સ્વર્થમય છે. આપણે કાર્યના આનંદમાંથી જે જીંડો રસ પ્રાપ્ત કરીએ છીએ, તે બીજા સાથે સમભાગે અનુભવી શકતાં નથી. ત્યાં સુધી બીજું કોઈ આપણા આનંદમાં ભાગ ન લે, ત્યાં સુધી તે આનંદ સુખમાં રૂપાંતર પામતો નથી.'

સીગરી ઉસેટ જુદાં જુદાં પાત્રો લઈ દૂંડી મર્્યાદામાં ધણી લઘુનવચો લખી છે. ૧૯૧૨માં પ્રગટ થયેલ *The Poor Fates* નામના સંગ્રહમાંની *Simonsen* નામની વાર્તા નોર્વેની સર્વોત્તમ કથાઓના સંગ્રહમાં મુકાઈ છે. એમાં એક - વીરચુણાવાળા મરીય દરજ્જાનું પાત્ર કાબ્યમય ગદ્યનદિષ્ટિથી આલેખવામાં આગું છે. ૧૯૧૮માં પ્રગટ થયેલ *The Wise Virgins* માં પ્રથમ સાથી મુક્ત, વૃક્ષપ્રેમના લક્ષ્મીની, આત્મજલિદાન દેતી ઉદાર ચરિત સ્ત્રીઓનાં પાત્રો છે. દૈવીક વખત તે વાર્તાઓમાં પોતાની માતા જેવી ડેનિશ માતાનું મિત્ર આલેખે છે અથવા પશ્ચાદ્ ભૂમિકામાં ડેનિશ દેશ દોરે છે, પણ સુખ્યત્વે તે નોર્વેજિયન ભૂમિકા અને મધ્યમ વર્ગનાં એકધારું ગ્રમણી જીવન ગાળતાં સ્ત્રીપુરુષોને જ આલેખે છે.

સીગરીએ મધ્યકાલીન વાર્તાઓ તરફ ડગતાં પહેલાં એ વિષયનો અત્યંત કીજીવટથી અભ્યાસ કરી લીધો હતો અને જૂની ગાયાઓ અને રાસોને અર્વાચીન રૂપ આપવા પ્રયાસ કર્યો હતો. જૂની ગાયાની ભૂમિકા પર રચાયેલ પુરાણો નોર્વેના જીવનની કથા *Vigd Lof and Vigdt*, તેણે ૧૯૦૯માં, તેની નવલકથાઓ પહેલો ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો. તે અમાઉ અગિયાર વર્ષ પહેલાં, લખી હતી. ૧૯૧૫માં તેણે સગ્ગ આર્થર અને તેના દરબારીઓની કથાઓ નોર્વેજિયન ભાષામાં ઉતારી. આ રીતે તે છેલ્લાં કેટલાક વર્ષોથી સુદર વધુનોથી ગુલાઓલી મધ્યકાલીન નવલકથાઓ લખે છે તેની તેણે માનસિક અને કાલ્પનિક તૈયારી કરી રાખી હતી. અને તે જ વાતાવરણમાં તે વસી રહી હતી. આ જમાનામાં એ તે પુરાણ કાળની ભાતવાળો પોશાક પહેરે છે. તેને નોખેલ ધનામ મળ્યું ત્યારે તેની મુલાકાતે આત્મનર વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિઓને પણ તેણે જણાવી દીધું હતું : "માફ કરજો, તમારી સાથે વાતો કરવા મને કુરસદ નથી, હું અભ્યાસમાં રોકાયેલી છું."

Kristin Lavransdatter નવલ લખવી શરૂ કરતાં પહેલાં તે જે નિજીયો વિશે ખાત્રી કરી ચૂકી હતી. એક તો, યૌદ્ધમી સદીનાં સ્ત્રીપુરુષો મુખ્ય ખાખતોમાં વીસમી સદીનાં ખાખતો જેવાં જ હતાં. બીજું, આધુનિક કર્મ અને વિચારમાં ઉદારત્વ લાખલ કર્યો, ખરાં અને ખોટાં તથા પાપ અને તેનાં પરિણામોને નજીવી હુદ માન્યતાઓ ખનાવી શકતાં નથી. "સમજવું એટલે માફ કરવું" એ સિદ્ધાંત જેઓ પોતાની કુવાતીના આદર્શોને વફાદાર જીવન ગાળી શકતાં નથી તેઓ માટે સરકું, નામદને ચોખ્ખા બહાનું છે." ૧૯૧૯માં પ્રગટ થયેલ તેના *A Woman's Viewpoint* નામના નિબંધસંગ્રહમાં તે જણાવે છે કે મધ્યકાળમાં પ્રેમ ત્રણ દિષ્ટિથી સમજતો હતો અને ચર્ચાિત હતો. 'સર્વ' વસ્તુઓને તુચ્છ ગણનાર ઉચ્ચ વાસના તરીકે, તીચ અને હુદ કાલ્પપ્રેરક સાલચ તરીકે, અને સામાજિક બળ તરીકે : અર્વાચીન વિચાર પાસે તેમાં ઉમેરવા જેવું નવીન કોઈ નથી.'

સીમરો ઉત્તરની નવલકથાઓ અને વાર્તાઓનો મુખ્ય વિષય સ્ત્રીત્વ હોય છે. તેની ચર્યાતાની વાર્તાઓમાં સ્ત્રીપાત્રો મુરુપપત્રો કરતાં વધુ ચર્ચિતાઓ અને આકર્ષણમાં જે વધુ સજ્જ હતાં. તેના મનમાં ત્યારે તે તેની નવલકથાઓની વસ્તુ અને પાત્રોનો ઘાટ થકી રહી હતી. ત્યારે તે તેની નાવિકા કિશિનાનાં જાળપણ, યૌવન અને ઉત્સાહ દિવસોમાં તેની સાથે જ રહી હતી એવું લાગે છે; કારણ, એ પાત્ર વાચકના મનમાં વસી રહે એટલું અનોખું અને અચર્યકારક વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. કિશિનાના જીવનમાં ખોટા અનેક સ્ત્રીઓ આવે છે, જેમાં તેની મા રમણિક પણ છે, પણ *The Bridal Wreath* નામના જાગતા ઉત્સાહસ્થ સુધી તેનું વ્યક્તિત્વ પહોંતે જ અર્ધદંડાએલું રખાયું છે. કિશિનાના જીવન પછી તે તેના પંતિને પોતાના પૂર્વજીવનમાં અનુભવેલાં લાગણીઓના સંવેદનોની ગ્રામકથા કહે છે. ત્રણમાંના પ્રથમ જાગમાં કિશિનાની માતા કરતાં તેના પિતાનું સખળ પાત્ર પ્રાધાન્ય મેળવે છે.

લાલાન્સ (હોરન્સ) બ્યોર્ગેસન નોર્વેના કિશિનામાં સારા કુળનો હતો. તે તેના મધ્યયુગના વારસાને વફાદાર હતો, છતાં પણ ખિરતીધર્મના સ્વીકારે તેને વધુ મૂક અને ધર્મયુક્ત બનાવ્યો હતો. પત્ની અને પુત્રી તરફ પ્રેમમાં, જમાઈ તરફ સહાનુભૂતિભર્યું સમજણનું વશણ દાખવવામાં તે એક વીરોચિત પિતા જેમ વર્તે છે. પિતા અને પુત્રી પર્વતનો રાજકીય પ્રદેશ ખેડી રહ્યાં હોય છે, એ દશવના ધરના અને વિદ્યાસ કરતાં સાદિત્યમાં વધુ મનોહર અને સુંદર વર્ણનો બીજાં થોડાં જ કરે. 'જે મજબૂત અને તેજસ્વા, થોડા મુશ્કેલીની કૃતિ' બાળુબાળુના પ્રદેશમાં ફેલાઈ છે, પણ જે તેના માસિક પાસે નમ્ર થઈ જાય છે, અને લામાન્સ એને મારે કહેતા કે એ થોડો તેને નાનાભાઈ જેવો વધાયો છે, 'એ થોડા પર લામાન્સે બનાવેલી ઝમ્ઝાની બેઠક પર પિતાની પાછળ સ્થાપ થઈ સાત વર્ષની કિશિના જાય છે, તે મુસાફરીના આનંદ અને ઉત્સાહમાં વાચક પણ ભાગ લે છે. ખોટીની સુંદરતા, રંગીન ફેસો, સુવાસિત લાસના કુંક, ખેતર પાસેથી પસાર થતા ખેડોનો મુળેજાઓ સાથે 'નાની ઊઠી તો મુશાય જેવી છે અને ક્ષત્રિયની દોકરી જેવી લાગે છે' એવી પ્રશંસા, વચ્ચે દરમિયાન આકર્ષણ સજ્જ બને છે. વધુ ઉત્તેજક અને રોમાંચક તો કિશિનાનો થોડા સાથે તથા તેણે કંપેક્ષ 'વામન-સુંદરીઓ'ના દશવનો પ્રસંગ છે.

કિશિના અને એરલેન્ડના જીવનના ઉત્સવમાં રસિક રિવાજ સાથે રંગીન ભૂમિકાની ગૂંથણી થઈ છે. કોમારત્વના પ્રતીક સમી વધુએ પહેરેલી સોનાની દામણી પાછળ એ પ્રેમી-ઓના વાસનાકુળ ગર્ભરથ જાળકની માતા છે અને એ કપટ તેમણે ઉત્સવમાં રમમાણ પોડોસીથી છુપાવ્યું છે, તે જાનનો ઘેરા પાછળથી એ દશવના પ્રકાશ પાછળ પડી રહે છે. જેમ પોતાં આમણ ધપે છે, તેમ પરાક્રમી, હિંમતવાન અને આર્થિક એરલેન્ડનાં કૃત્યોથી તે અને કિશિના ખૂબ આનંદ અને પચાતાપ અનુભવે છે. *The Mistress of Hvasby* નામના ખીન જાગમાં આ મુશ્કેલી અનેક રસોમિંઓ અને સંવેદનની વેદનાઓમાંથી પસાર થાય છે. એરલેન્ડની પિતાન થયા પહેલાં કિશિનાનું વાગ્દાન તેના પ્રેમી સિમોન એન્ડ-સેનને થયું હતું. એના પ્રવાસોથી જ એરલેન્ડ રાજકીય કાવતરોને અંગે થયેલી ભયંકર સખમાંથી મુક્ત મેળવે છે અને પાછો કુટુંબમાં લાગી રહે છે. પણ તેને જાત થયેલ 'ફસાખી'ની જમીન છોડી પડે છે.

ક્રિશ્ચિના પત્ની થે છે તે માતા પણ છે. તેની પ્રથમ પ્રસૂતિના તાદશ દશ પછી, તેનો પ્રેમ તેના ધૂની અને બદનામ મથેલ પતિ તરફ અને બીજા બાજુ તેના સશક્ત પુત્રો, સુહૃદ અને ગોટ તરફ આમતેમ અપદાય છે. ન્યારે પુત્રો પરણીને, પોતાના ઘર સંભાળે છે. ત્યારે એસ્લેન્ડના મૃત્યુ બાદ, કરુણાગ્રનક દશમાં આપણે ધાર્મિક અશ્રમમાં બોમ્બની સેવા કરતાં તેને વીર નેમ કાળા મૃત્યુની ભોગ યતી બોધિએ છીએ. *The Cross* માં તે પોતાની કમળી અંગૂઠીને ગોટ તરીકે આપે છે, તે પ્રસંગ યાદગાર છે. પોતાનું વચન પ્રણવા લે વીટી આપે છે, ત્યારે તે વીટીનું પોતાના જીવનમાં શું સ્થાન હતું, તે યાદ આવતાં તેની આંખમાં આંસુ ઉભરાય છે. તે વીટીએ તેને જે જીવન સાથે બોડી હતી, તેની તે વિશદી હતી, તેની સાથે તે બખડતી હતી, ચીમતી હતી અને સામે થવા દ્વિંમત કરતી હતી; છતાં થે તેને ચાહતી હતી, તેમાં આનંદ માણતી હતી સારા અને ખરાબ દિવસોમાં તેને જીવન પ્રભુ પાસે ધરતાં બીજા આકરું લાગસે એવું નહોતું લાગ્યું. તે સ્મરણે જગ્યાનાર વીટીને જોડતાં તેને શોક થાય એ સ્વાભાવિક હતું. બચપણથી ૧૩૫૦ની સરકોમાં ક્રિશ્ચિના મૃત્યુ પામે છે ત્યાં સુધી આપણે તેની જિંદગી પર થતી સમયની વિવિધ અસરો અને તેમાં થતા ફેરફારોને રસપૂર્વક અવલોકીએ છીએ અને તેને સ્મૃતિમાં જળવી રાખીએ છીએ. 'વાચકને ફરજિયાત ૫૦૦ વર્ષ પહેલાંના જીવનકાળમાં જરૂં પડે છે.' રાજા પાંચમા હાકોન અને મેક્સનો એ લુગ સંપૂર્ણપણે આપણને લેખિકાના નક્કર મોન અને જીવંત વિરાટ કથના દ્વારા અસરકારક વીજતેથી સજીવન અને રસપૂર્ણ લાગે છે.

Harry Scherman ચૌક ભાષામાં અનુવાદિત થયેલ આ પુસ્તક વિશે લખે છે:

"The book inspires one in its spaciousness, its spirituality, and its warm human details with the same feeling as a Gothic cathedral does. The folk-ways of the time, all the minutiae of that olden life, are here as inextricable background to a story that is as modern and as ancient as the passions of human kind."

શુ લેડેબોલ ક્રિશ્ચિનાને પશ્ચિમના સાહિત્યની અમર નામિકાઓ, ટોલ્સ્ટોયની આના કેરેનિના, ફ્લોબેરની માદામ બોવારી અને બાલઝાકની યુગેન્ટિ મિલિતની ક્લામાં સફર તેને 'બધા થે યુગોની ઓ' કહે છે. પુસ્તક વિશે લે લખે છે: "As you read you feel the movement of the turning world."

માનવજીવનમાં દુષ્ટ અને શોકને ગૂંચી, તટસ્થ રીતે પાત્ર અલેખી, ડાહ્યાજીવનું તત્ત્વજ્ઞાન દાખવી સીરરી ઉસેટ વાચકને જીવન અને તેના અંશજ સંજોગો પર વિચાર કરવા પ્રેરે છે. સમજાની સરળતા અને મધુરતા તથા ઉચત વિચાર અને લાગણીનું સુંદર ગિથલ્ય કરવામાં જ તેની સાહિત્યકલાની લાક્ષણિકતા છુપાઈ છે. તેની નવલચતુષ્ટ *The Master of Hestviken* માં (*The Axe, the Snake Pit, In the Wilderness, The Son Avenger*) તેની નવલચિત્રી બેરલો નાટ્યતત્ત્વનો પ્રભાવ નથી. અમુક પ્રશ્નોની ચર્ચા અને અમુક પ્રકારનાં પાત્રોના અલેખનની ગર્ભાક્ષમાં જ ન્યારે પુસ્તકનો વધારો થયે જ જાય, ત્યારે લેખકની પ્રતિભા એક જ રસમપાટી પર રહી કણે કણે નવીનતા કે ચમત્કૃતિ ન

દાખલ થઈ, તો તેમાં કંઈ અરનાભાવિક નથી. એમાં કેટલીક વખત પાત્ર કે દમનું પુનરાવર્તન થતું હાથે છે અને રસક્ષતિ ચલી જણાય છે; નવલકથાપુરી અને નવલચતુષ્ટયના અતિ કાંઈક સામ્ય ધરાવે છે—કારણ બીજી નવલકથાનો નાવક પણ કિંચિત્ જોમ મકમાં આત્મવિસર્જનમાં જીવનનો અંત વીતાવે છે. આવી સામાન્ય ન્યૂનતા છતાં આ નવલકથામાં જીવંત માનવપ્રેમો છેકાયા છે; તેઓમાં મધ્યકાલીન પ્રતિદાસ અને કંતકયાઓ મર્ત્ત સાથે છે અને પાત્રવિકાસ પણ રસગર્ભો છે. તેઓ છૂટક પણ લાંબી શકાય, છતાં સજ્જ માળામાં લાંબાં સૈખિયાની પાત્રવિકાસ કરવાની અગત્ય ચાતુરીનું આપણે સાચું મૂલ્યાંકન કરીએ છીએ.

*The Master of Hestviken*ના મુખ્ય પાત્ર ઝોલ્ફ ઝોલ્ફસનની પત્ની ઈર્મન અને કિચિત્ વચ્ચે વ્યક્તિત્વનો અને દિશ્વતનો મજો તફાવત છે. લાભાન્સ જેટલો ધરાપ્રેમી હોય-તેટલો ઝોલ્ફ સમુદ્રપ્રેમી છે. તેના જીવનની કથા નોર્વેજિયન પ્રતિદાસ અને વ્યાપારિક સાદસોથી વણાયેલી છે. ઝોલ્ફ જોમ ઐરિકના પાત્રનો વિકાસ પણ એક સુમધી બીજા સુગ સુધી ચલો દર્શાવ્યો છે. ઐરિક ઝોલ્ફનો પુત્ર છે, એમ મનાય છે. છતાં તે વ્યાપારસંબંધવાસી ઈર્મનના પ્રેમી ટેઈટથો ઇમનને ચણેલ પુત્ર છે—ટેઈટનું ઝોલ્ફને ખૂન કર્યું હતું. તેને વારસામાં ટાઈટિલ અને આર્થિક નવજાઈ મળી છે. મજા વખત સુધી ઝોલ્ફ પોતાના કુટુંબને યાદ કરતો નવજા અને સાયકામત્રા ઐરિકને ધિક્કારે છે. પણ વખત જતાં લકવા અને એકલતાથી પીડાતો ઝોલ્ફ ઐરિકના પ્રેમ પર જ આધાર રાખે છે. ઐરિક જ તેની ઝોરમાન બહેન સેસિલિયાને પિતા તરફ સામળી ન રાખવા બદલ દરેક ગતિ અને યુગને લાગુ પડે. તેવા શબ્દોમાં કપડાં આપે છે:

‘મજુ આપણને માફ કરે બહેન—આપણે આપણા પિતા કેવા હતા તે જાણ્યું જ નહિ. પણ હું મોટી થઈ ત્યારે તને સત્ત જણાશે કે તેમના સંતાન માટે સૌથી સારો વારસો તેમના શુભ નામની સ્મૃતિ છે. આમાણિક માણસના વંશને માટે એ પ્રભુત્વી મેટ છે.’

સેસિલિયાનું જીવંત પાત્ર તેની આગર મા ઈર્મનના પાત્ર સાથે સરખાવતાં નોંધપાત્ર તફાવત દર્શાવે છે. તેની કૌમાર્યવરણમાં તે તેના પિતાને મન ‘હિયા જેવી યાત્ર અને મુશીલ લાગે છે; એ પવિત્ર અને દૃઢ મનની બાળાને ઈર્મ માણસ સુમાર્ગથી આડે રસ્તે દેશરો, એ વાત જ માન્યામાં ન આવે એવી લાગતી.’ સેસિલિયાની પિતા અને પતિ બેરુન્ડ પ્રત્યે ફેરજ અને સમાજથી અદિકૃત પ્રેમી આરગ્રાક તરફ. તેના પ્રેમ—તે ‘વચ્ચે અધ્યાપમણના આલેખનમાં લેખિકા પ્રેમ અને વિરક્ષારની લાગણીઓથી અદિલિત ઓત્વના મૂળ તરત દર્શાવે છે. આ પ્રર્ષણ અને તેના કુટુંબ અનુસંધાનને પરિણામે ઐરિકને સેસિલિયાના વહનમાં અને સ્વભાવમાં મહાન ફેરફાર જણાતો. તે કહી દસતી નહિ અને તેનાં બાળકો સાથે રમતી નહિ અને ‘તેની ચમકતી આંખોનું’ દર ઓહું થયું હતું. તે દરિયાકિનારા પર પડેલા દિક્ષા જુખરા બીજા પત્થરના કાંકરા જેવી લાગતી.’

લેખિકાની નવલકથાઓનો પાયો કુટુંબ અને તેના આંતરિક સંબંધોમાં છે; આ વિષયની આસપાસ જ તે સંવાદ અને પ્રસંગોની ફૂલગૂંથણી કરે છે. વડિલ પુરુષની જનજાણ તો બહુ સર્ગો અને ચાકરોવાળા કુટુંબની અજાણી માટે સંગઠિત થઈ કાપ કરતો એ નાનો જનસમૂહ છે. કુટુંબની રૂચોમાં ઓલવે છેલ્લાંક સુધી જાય છે, પણ તેને મધ્યકાલીન લંડનનાં ગૃહવ્યવસ્થાથી દરજો છોડી ખેતરના દેશની—ગ્રંથની સરળ નિઃશંકીમાં પાછો ફરતાં આનંદ થાય છે. કેટલીક વખત મરનાં સામાન્ય કામોની વીગતોથી અને ખેતરો તથા ટેકરીઓની વારંવાર આવતી ભૂમિકાથી પૃથો બરચક લાગે છે, છતાં સામાન્ય બનવો કાર્ય અને પાત્રોને રંગભૂમિ પર રજૂ કરવા માટે સુંદર ગૂંથણો, પ્રદોષ બતાવે છે. એમાંથી કાઢી વીગત દૂર કરતાં, દરખતે આપણે જ્ઞાનિ પહોંચાડીએ છીએ એમ લાગે છે. ક્રિયાત્મક બધા ધીમે છે, કારણ, સીગરી હાંસેટની નવલો ઉતાવળે કલાકમાં વાંચવાની નહિ, પણ દિવસો અને અડવાડિયાં સુધી વાંચવાની અને યાદ રાખવાની છે. છતાં તે અમુક ધ્યેય અને પાત્રવિકાસમાં પ્રગતિ કરવાનું ચૂકતી નથી. કુકર્મો બદલ પશ્ચાત્તાપ અને પ્રાથમિકની આધ્યાત્મિક અશક્તિ પછી દેવળ દ્વારા શાંતિ આવે છે. લેખિકા આમ કેવળ આશાવાદ જ નથી બતાવતી; તે નિઃશંકી પર પડતા પમજાવાઓ દાંડવા કદી બે પ્રયત્ન કરતી નથી; તે તો એરિકના કમ્પોઝીશન હો છે: ‘નિઃશંકીમાં કાઢી માણસ પાપ વિના પચાર થતો નથી.’

આ પછી ૧૯૩૧માં પ્રગટ થયેલ *Wild Orchid* ૧૯૦૫થી ૧૯૧૪નો સમય આલેખતી તેની આધુનિક નવલકથા છે. પોલ સેફમરના જુવાનીના અનુભવો આલેખવા માટે તે ધીમે ધીમે માનસનું અનાવરણ કરતી પાત્ર અને નવલનો વિકાસ સાધે છે. તેના બે પ્રેમપ્રસંગો અને જીવન તથા ધર્મ વિષેના ખ્યાલો વસ્તુગૂંથનની દોરીઓ છે. તેની માતા જુલોતું પાત્ર અજળ છે. લેખિકા તેની મધ્યકાલીન નવલો જેટલું સંગમ નાંદવનંતરે આણી શકી નથી. ‘પાર્થિવ પ્રેમ’ને રજૂ કરતી આ નવલકથાનું અનુસંધાન ‘દિવ્ય પ્રેમ’ દર્શાવતી નવલ *The Burning Bush* માં છે. તે પછીની નવલ *Gunnar's Daughter* માં આપણે ફરીથી ‘દરિયાખેડોનો’ જીવન જોઈએ છીએ. ગુનારની પુત્રી વીગડીસ અગત્ય ખડતલ આઈસલેન્ડવાસો સ્થાપના પ્રેમમાં પડે છે. દેશ તરફી છૂટા થતાં તેને અત્યંત નુકસાન પહોંચાડે છે, અને તેનું વેર લેવા વીગડોસ શું કરે છે—એ વાર્તાનું વસ્તુ છે. આ નવલ સંગળ અને સુંદર છે.

સીગરી હાંસેટ અને રિવડિય લેખિકા સેફમા લેગરલોકને સરખાવીએ તો, આ બે મહાન લેખિકાઓ વચ્ચે આપણને સ્વભાવ અને કલાતો તફાવત જણાયું વિના રહેશે નહિ. ૧૯૩૦માં સીગરી હાંસેટની *The Son Avenger* અને સેફમા લેગરલોકની *The Ring of Hovenskoldis* નવલો પ્રગટ થઈ. પહેલી નવલમાં માનવની ગૂંથણ, વેદના, પ્રશ્નાત્તાપ, જ્ઞાનાનાં ધોરાં દરજોમાં કુટુંબપ્રેમનો પ્રકાશ ઝાંખું અજાણું ફેંકે છે; બ્યારે બીજી પુસ્તક આનંદમત્તક, હર્ષભર્યા હૃદયને દર્શાવતાં દરજો, તરણી પાત્રો અને નિશ્ચિત આશાવાદ બતાવે છે. પિસ લેગરલોકે પણ *Gosta Berling Saga*, *Lillicerona's Home*, *The Outcast* વગેરે ગંભીર ઉપન્યાસો લખ્યાં છે, પણ તેની પકવ મૃતિઓમાં દેવાનો આનંદ, સ્વીકૃતિની દંતકથાઓ, સહાનુભૂતિમય દૃષ્ટિની ચળવળથી આલેખેલ પ્રસંગો અને પાત્રો, વિખાદ કરતાં મૈત્રીભર્યા અને હૃદયસમય લાગે છે. ‘જન લેખિકાઓએ ગ્રંથજીવનને

નવલકથાઓની અને વાર્તાઓની મુખ્ય ભૂમિકા તરીકે રચાયે છે. અનેએ તાદર્ય આલેખન, ધીમી અને રાષ્ટ્રીય પરંપરા તથા રજા પ્રગળ પાત્રોનું સચોટ ચિત્રણ કરી દુનિયાના સાહિત્યમાં ફાળો આપ્યો છે. સીગરી હોસેટમાં સેથા લેટરહોડના શાસ્ત્રિક સાદગર દ્રાવનો અશ્વર્ય છે. Life in its richness, and sterile griefs, in its moods of depression but compensating moods of hope and heroic purpose is reflected in their fiction.

અંતિદાસિક નવલકથાઓ લખવામાં સીગરી હોસેટ જે સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે, તેની થોડાઓએ જ કરી છે. 'She has demonstrated her ability to project human emotions and problems of the twentieth century, of any age and race, into an atmosphere of seven centuries ago and maintain the perfect consistency of past and present.' પરંતુ વર્ષો સુધી તેણે અખચલતા નોર્વેના પ્રતિદાસનો અભ્યાસ કર્યો હતો. નાટ્યતરત્તમરી કલ્પના ધરાવતી તે એક વાર્તાવાદી છે. ખરાબ કામ અને તેના ફોલ જતાવતાં તે સંકોચ પામતી નથી, કાંઈ, એ સંતોષ અવગણી શકાય તેવા નથી. તે ધર્મથી વિશુદ્ધ બનતાં પાત્રના વિશ્લેષણ પદ્ધતિ અને પ્રાપ્તિની સુદૃઢ અસરમાં દર માન્યતા ધરાવે છે. ભૂમિકા અને માનવસંબંધો આલેખવાની તેનામાં અદ્ભુત સર્જનાત્મક કલ્પના અને શક્તિ છે.

તેની ભૂતકાળની સફળતાઓ સાથે શક્તિ અને ઉચ્ચાકાંક્ષાઓના વર્તમાનનાં પરસોનો ખ્યાલ કરતાં, તે આ સદીની એક પ્રતિભાવાળી સાહિત્યસ્વામિની છે. ધીમી પણ દર અંતિદાસ તેણે સર્જીતનાં શ્રેણીમાં તેમજ સાહિત્યકલામાં પ્રગતિ સાધી છે. તેની એકચિત્ર અને મૂર્તચિત્ર કલ્પના આટુરી જાણુવાં તેની ૧૯૦૭ની વાર્તા *Fru Martha Oulie* અથવા 'જેની' સાથે તેની નવલકથાપુરી અથવા નવલકથાપુષ્ટ અને સરખાવવાની જરૂર છે. તરંગો ધણી એટલેની સંકલ્પ અને સજા પ્રેમધારી પત્ની કિંચિત્તા અથવા નવલકથાપુષ્ટના ધીરજવાન અને જગવાન આલેખ અને તેની જાળપણથી, મરણ સુધી નયણ અને કુખી પત્ની ઇશન અને તેમની આંસુપાસનાં સ્ત્રીપુરુષો અને જાળકોની એ ઇખિઓ પાત્રમાં આવે તે એક એટલે ચિત્રસંગ્રહ તેવાર માલ.

લ્યોન્ડોન, એન. યુરટરે, ૧૯૨૬ના ૬મી માર્ચના *The Commonwealth* માં *The Snake Pit* ને એમેરિકન લેખક હોથોર્નની નવલકથા *The Scarlet Letter* સાથે સરખાવી છે:

"In both the keynote is suffering from unatoned sin but Sigrid Unset has more of the mystical, more of the saga form, while she is even more grim in her realism than is Hawthorne." ૧૯૨૩ માર્ચના *The Literary Digest* of *International Book Review* માં હેના એટલે લખેલાં 'A Norwegian Epic of Womanhood' માં સીગરી હોસેટનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. તેના હિમ્મતો આવેજ,

શ્રાંતિશ્વસ, વેદના વગેરે વિશે દૃઢ ખ્યાલોમાં તે નટ દાસસમના સૂચનો નુએ છે. સોગરી ઉસેટ ઉપદેશક નથી. તે તેનો સંજોગ બોધવા માટે કોઈપણ કૃત્રિમ ઉપાયો ચોજતી નથી. તેનાં પાત્રો અને તેમને જે પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડે છે, તેં વિશે તે ખૂબ ચુસ્તતા બતાવતી નથી. એટલા માટે જ તે મહાવિદ્યાલયોમાંનાં દુવાન રશીપુરુષોમાં તેને ટેકો આપનાર મોટું મતદાર મંડળ ધરાવે છે. દુવાનો તેનાં જીર્ણ અને નાટ્યતત્ત્વબળો પૃથ્વી અને તાદ્દશ વિકાસ પામતાં પાત્રોના લાગણીના અદિલનો ઝીલી લે છે. તેમને મન તે બહુ સજીવ છે. કારણ મિત્ર લારસન ગળ્યાવે છે:

“She lives with her people and makes us experience with them the struggles through which their view of life changes and develops. The message of the book is never a forgone conclusion; it is born in travail.”
તે જીવનશીખને વાવે છે અને તેના નૈસર્ગિક વિકાસમાં જ તેનો જીવનસંદેશ છુપાયેલો છે.

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના
ગૌરવોદ્ભવળવળ ભાવિનું સૂચક હોય
તો એક મહાન કંપની સરબંધ
રહી છે એ વાત નિઃશંક છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૪૨ના આંકડા :

આણ કામકાજ રૂા.	૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
નવું કામકાજ (૧૯૪૦)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતનો પૂરવડો	૨૧,૦૦,૦૦૦ "
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦ "
પ્રીમિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦ "

::: યોનસ :::

એન્ડરિમેન્ટ અને હોલ લાઈફ ઇન્સર રૂા. ૧૨-૮-૦

આને વોર્ડન દુવાન છે જતાં બીજા ફેટલીને નિર્ભીતા વીમાની કંપનીઓ કરતાં ચોલાનું એક કરોડ રૂપવાતું આણ કામકાજ ધરાવવાના ગૌરવ માટે તેણે એનાં વર્ષો લીધાં છે એ જ એની નફર, સાબીત અને એકધારી પ્રગતિ બતાવવાં પૂરતું નથી ?

એવી કંપની સાથે આપ શા માટે સંબંધ ન બાંધો ?

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હું એપ્રિસ-મુબારક

શાખાઓ: અમદાવાદ અને હિંદલારમાં

ખોટું ન લાગે તો કહું !

રમણલાલ ડોશીલાલ મહેતા

“કૃપા ! તને ખોટું ન લાગે તો કહું !”

“શું ?”

“પણુ જો, ખોટું ન લગાડવી હો !”

“વારુ.”

“—અરે, પણ કૃપા ! સીનેમા જેવા જવાનાં છીએ તે જમવાનું શું કયું ? આવીને પછી બનાવશે ?”

“સવારનું છે.”

“તે તું ટાહું અવગણવાની ?”

“હા.”

“લગન પહેલાં તો તું મને હરોજ દોસતાગતી તી કે જાલા, તમને કાઈ દિવસ, જાલા, ટાહું નહિ અવગણું, જાલા !”

“—હમણાં તમે મને શું કહેવા જતા હતા ?”

“હું ?”

“હા, તમે કંઈ—”

“જા જા, ખોટું આજ નહિ ચૂક.”

“તને ખોટું ન લાગે તો કહું !” કહીને તમે કંઈ કહેવા નહોતા જતા !”

“હા, હા, કંઈ કહેવા જતો હતો ખરો.”

“શું ?”

“શું તે તે વચ્ચે ખોટીને જુઝાવી કાઢ્યું.”

“ત્યજે હું ખોટી !”

“અહ, જો વાદ આલ્યું. પણ ખોટું ન લગાડવાનું વચન આપે તો જ —”

“વારુ.”

“એ તો ગપા મગજવારે દાળમાં જરા મીઠું ઓછું હતું. . . . જો મીઠું પડી ગયું ને કે તને જરા જરા વારમાં ખોટું બહુ લાગી આવે છે. એ તો જરાક જ ઓછું હતું. ચાલી આવે એવું હતું. . . . કેમ રહ્યા જેવી થઈ મઈ ? જા, હાઈ, જા, તને ખોટું લાગે એવું કંઈ કહેવું જ નહિ જોઈએ.”

“મારે હાથે કાઈ દિવસ મીઠું ઓછું નખાય જ નહિ. તેમાં જો દાળમાં તો કાઈ દિવસ એવી જૂલ યાય જ નહિ.”

“તો જાતમાં હશે.”

“તમારામાં તો કંઈ સમજ જ નથી.”

“હું એમ. એ, એલએલ.બી, ને મારામાં કંઈ સમજ નહિ!!! અરેરે, મુંબઈ યુનિવર્સિટી!”

“ભાતમાં મીઠું નખાય નહિ એટલું તો ખબર નથી,”

“એમ? હશે, હશે. જવા દે એ વાત . . . નો, સીનેમામાંથી આવતાં આને સાકાઆક-નવ યઈ જશે, હો! ફિલ્મ જરા લાંબી છે.”

“હું નથી આવવાની.”

“કેમ?”

“બસ એમ જ.”

“પણ કંઈ કારણ?”

“કારણખારણ કંઈ નહિ. અમારી જોવી મરણ.”

“ઓહો, એટલું બધું?—પણ એટલી વારમાં તને ચુંચઈ ગયું? સીનેમાનું તે જ જીવું કરેલું, રમેશ આપારે વાટ પણ ભેતો દશે, ને તું જ આમ, ભાંગી પડાવે તે કેમ ચાલે? . . . તે મેં તને એટલામાં કહી પણ ચું નાખ્યું. . . કેમ બોલતી નથી? મંગળવારે દાળમાં મીઠું એણું પડેલું એવું કહ્યું એમાં માડું લગાડવાનું! જા, ભઈ જા, તારે જોઈએ તો કાલે વધારે નાખજે, પણ . . . કેમ, પાછું મોઢું ચડી ગયું? ઉપા, રમેશ વાટ ભેતો દશે ને જીએનીચો યતો દશે. ચાલચાલ દવે, તાજી પરજોલી છોકરીની જેમ રીમા નહિ—

“—ઉપા! મારી જૂલ યઈ. મંગળવારે દાળમાં મીઠું ખરાખર, એટલું જોઈએ તેટલું જ, તદ્દન યોગ્ય પ્રમાણમાં હતું. તારે હાથે દરેક મંગળવારે મીઠું બહુ જ પ્રમાણસર પડે છે—ખાસ કરીને દાળમાં. એ તો મારું મોઢું જ ફિક્કું પડી ગયું દશે. તું જાણે છે ને મારી તખ્મિત લગભગ મંગળવારથી જ બગડેલી છે તે? તે દિવસે મારા મોઢામાં ફિક્કાચ ચઢી આવી દશે, નહિ તો કાંઈ દિવસ તારે હાથે દાળમાં મીઠું એણું, નહિ પડે ને ચપા મંગળવારે જ કેમ પડે? નહિ, નહિ, ઉપા, મારી જ જૂલ દશે.—

“—આલ ઉપા, જલદી જલદી કપડાં બદલી નાખ, અને—”

“તમારે કપડાં નથી બદલવાં? મારે તો ચાલી જશે. એક જરા કાંસડી ફેરવી લઉં . . . ચાલો, હવે તમે પિતિયું બદલશો ને ખમોસ બદલશો. પછી મોઢું ચશે ને મારો વાંક કાઢશો. ચાલો, ચાલો, રમેશભાઈ આપણી વાટ ભેતો દશે.”

“તે તું પેલી જૂરી સાઠી પહેરી લે ને.”

“ચાલો, વાતમાં વખત ન ખગાડો, જલદી કરો.”

“શરૂઆતમાં વાતમાં તે વખત બગાડે—”

“શું? તમે શું કહો છો?”

“ના, ના, કંઈ નહિ. એ તો હું એમ કહેવા જતો હતો કે આજે મંગળવાર હોવાથી દાળ બહુ જ સરસ બની હતી.”

“પાછા વાત પર ચડ્યા? . . . ચાલો, હું તો આ બિતરી.”

“હાહર ખરાખર છે તે જરા સંભળાને બિતરજે.”

અનુસંધાન પૃ. ૧૭૬]

સ્વામીજી પોતે એ 'લવિષ્ય'ને વર્તમાનમાં ઉતારી શક્યા નથી, એ એમની મર્યાદાને, એ દશે અથવા તંત્રાલીન પરિસ્થિતિ પરિણામે દશે. સંસ્થા અત્યારનાં મહાનમાં તો સંવત ૧૯૭૩ના આખર ભાગમાં આવી છે. પણ એ પહેલાં મુખર્જિનાં મુખ્ય કમેરી હતી અને એની શાખા અહીં અમદાવાદમાં હતી. પાછળથી અમદાવાદ જ સ્વામીજીનું મુખ્ય કેન્દ્ર થયું અને અહીં જ એ પ્રવૃત્તિએ નિતનિત પાંગરવા માંડ્યું.

સ્વામીજીની આ પ્રવૃત્તિએ ગુજરાતમાં 'અનુકરણ, રૂપકા, અને નવીનતા' આપ્યાં છે, એ આજે સમજાવવાની વાત છે જ નહીં હોય. પણ, પરંપરામાં આ પ્રવૃત્તિએ નવીન માર્ગો ચીંધા છે એ નોંધપાત્ર છે. દિંદોમાં ચાલતું 'સર્વ સાદિત્ય મંડળ' (દિંદો) તો સ્વામીજી પાસેથી જ સૂચના મેળવીને કામ કરતું થયું છે. પણ 'હલ્યાણુ' મંડળને (ગોરખપુર) સુદા આ પ્રવૃત્તિમાંથી જ ગ્રેરણા મળી છે, એમ માની શકાય છે. ગુજરાતમાં આજે અમુક વિભાગો બાદ કરતાં સાદિત્ય સર્વ થયું છે, એ અનુભવની વાત છે. આજે 'નવજીવન' અને એવા બીજા બહુ સંસ્થાઓ પોતાના પ્રકાશનોની કિંમત સામાન્ય જનતાને પોસાય એવી રાખે છે, પણ તેમાં 'સર્વ' સાદિત્યવર્ધક કાર્યાલયની છાપ છે જ. આ રીતે માંડ પાંચજ ચોપડી લેણે અને માત્ર સાક્ષરતાના પ્રાચીન પદ્ધતિના સહવાસથી ગ્રેરણા પામેલો માણસ, જેવળ હલ્લની ઉત્કટ શક્તિથી, અણુનમ પ્રતિજ્ઞાથી, એકલરીરના જેવી શરીરતાથી, અને કર્મચોરીની બદલ નિષ્કામતાથી ગુજરાતને દર્શાવેલો દુદ્ધા બંધાવે છે, એ હલ્લને પ્રતાપે ગુજરાત નવપ્રજાતની તાજગી અનુભવતું થાય છે, પોતાનો પ્રાચીન વારસો સંભાળવા સારું છે, નવી મૂડી મેળવવાનો ઉત્સાહ મેળવે છે, અને ગાંધીજીના મંગલ આદેશને ક્રીડવાની ભરો ભૂમિકા રચે છે.

સ્વામીજીના કર્મચોરીનું હૈયસ ગુજરાતે આજ પ્રત્યક્ષ જોયું છે. વેપારીને પણ આગળ કરાવે એવી આવડતથી એમણે કામગીરી કરી છે, છાપખાનું ચલાવ્યું છે, સોદાઓ કર્યાં છે, અને વેચાણો ચલાવ્યાં છે. બવરચાશકિત તો તેમની જ હતી શકાય. આજે પોતે અમદાવાદમાં હોય, મુખર્જિમાં હોય, કે દિવાલચંદા પ્રદેશમાં હોય, પણ તેમણે કાર્યાલયના દિવાલોની તેમજ બવરચાની દમેશાં બવરદારી રાખી છે. કાર્યને માટે, લોકસેવાને અર્થે તેમણે ટાલટાલ વેકપાં છે. આંકપીઠાની અંગવડે સડી છે, જિંદગીસાગરે અળગા રાખ્યાં છે, નિંદા મરકરીઓને પચાવી છે, અને એતેર એતેર દલાક સુધી પહોંચી વાળીને ગુજરાતને ઝાનગરતની પ્રસાદી વહેંચ્યાં દરી છે. હેઠલા દાયકાથી સ્વામીજી અનેક રંગોથી પીડાતા રહ્યા હતા, જોલનુંચાલતું પણ મુશ્કેલકર્મ થયું હતું અને અંગેજના અનેક પ્રકારના બ્યાધિઓ જિપ્પી આપ્યા હતા, તેપણ તે પોતાના કાર્યમાં અવિચલ રહ્યા અને અવિચલ ઉત્સાહ રાખતા હતા. ત્યારે વાચનની અભિરુચિ જ યોડી હતી, સદવાચનની સામગ્રીએ દુર્લભ જેવી હતી, અને અસરજ્ઞાન અંદર હતું, ત્યારે તેમણે ગુજરાતને નવગ્રેરણાની હલ્લા આપી છે. એક જમાનામાં માણુપોએ માણુ રણુકાવે અને કીર્તનકારોએ કરતાસો ગમગીને આપણા પ્રાચીન વારસાને પ્રભુ આજીવું પવે રાખ્યો હતો; તો આજના આપણા પછડાવેલા સંજોગમાં સ્વામીજીએ પોતાની કાપા એમાળીને ગુજરાતને મૂંઝેમૂંઝે હમરો પુસ્તકો પહોંચાડી તે વારસાને સજીવ

રાખ્યો છે. ધાર્મિક ગ્રંથો, ઇતિહાસગ્રંથો, ચરિત્રાવલિઓ, આલોપયોગી પુસ્તકો, વૈદ્યકીય પુસ્તકો અને વાર્તાસંગ્રહો એમ વિવિધ ગ્રંથોદ્વારા સ્વામીજીએ ગુજરાતમાં જ્ઞાનગંગા વહેવી છે.

પણ, આ બધું 'સાહિત્ય' 'સરતું' કરવાની ઊલટમાં સ્વામીજી કંઈવાર 'સાહિત્ય' તરફ ઉપેક્ષાદષ્ટિ કરતા હતા. એમનાં પુસ્તકોમાં વિષય અને વિચારનો ક્યારેક વિવેક પણ વીસરાઈ જતો હતો. આમ તો, સ્વામીજીએ સંન્યાસની નવી જ વ્યાખ્યા જીવનમાં રચી દીધી હતી. તેમણે સુધારક વિચારો રાખ્યા હતા, અને એવાઓની જગ્યાએ સ્થાપવાનો કંઈ અભિપ્રાય રાખ્યો જ નહોતો. છતાં, આત્મીયતા પ્રત્યે એમને યાદ અનુરાગ હતો, અને તે કદીક નર્મી પણ પાતળી જડતાને પણ ધારી બેસતો. આ જ ઊલટને પરિણામે એમણે લેખક વર્ગ પાસે બારે ભોગ અપાવ્યા હતા. પણ પોતે યશ માંગ્યો છે, તો એ યશમાં સહાય કરનારાઓએ પણ એમની સાથે હોમદશ્ય આપવાં જોઈ એ ને! અને કારણે સંસ્થાનાં પ્રકાશનો સુધારણાનો અવકાશ માગતાં રહ્યાં છે, અને એનો દશિમાં સુગદર્શનની અપૂરપ રહી છે.

સ્વામીજીનું જીવન કર્મભય રહ્યું છે, પણ તે નિષ્કર્મ કર્મશોગની સાધનારૂપ છે. તે આશુકોષ દેના, તો આશુતોષ પણ દેતા. ભૂતદવાને તે એક યજ્ઞ માનતા હતા. વાતવાતમાં રાત્રી આખો કરનારા આ બાબાજી, આવે તે વસ્ત્રને ઝીંકી નાખતા હતા; છતાં એક અપંગ, નિર્ધન ને તામા બાળકને ભેટાં જ તેમની આંખમાં ઝળઝળિયાં બારાઈ આવતાં હતાં. મધ્ય રાત્રે દાઢમાં યરચરતાં આબાટતાં કંઈ કિખારીએતે તે ભેટ જ હામળ એવોડી આવતા હતા! કંટુ શબ્દો કહેતાં તે અચકતા નહોતા, પણ ધડી પડી એના ભોગ ધર્મ-પગારા નાનામાં નાના પગારદાર પટાવાળાની પણ તે મારી માગતા. 'ભાઈ !' તે પ્રણીવાર કહેતા : 'આ ધરીર આતું બૂંડું છે, શું કરું?' અને, સ્વામીજીના હૃદયમાં કૃદલી ખંધો આર્દ્રતા હતી તે ધડીધડીએ સતાંજીકતાં 'મો સમ કોન કુદિલ ખત્ર કામી' એ એમની કક્કાના જેવી વેદનામાં પ્રત્યક્ષ થતી હતી. તેમણે હરિજનો માટે, દુધ્ધાળપીડિતો માટે અને અનાથો માટે હજારો રૂપિયા આપ્યા છે, અને પોતાનો અમ્મ અંગત ખર્ચ સંસ્થામાંથી લીધો હોવા છતાં તે બીજે 'જન્મ લક્ષ્મી' પણ વાળી આપવાનો તેમણે વિચાર સેવ્યો છે. ભજનો બાજુ એમનો મહાઆતંદ રહ્યો છે, અને એમાં એમણે જીવનનાં સર્વ દુઃખો એમાળી નાંખ્યાં છે. એમનું મુક્ત હાસ્ય ભેટાં ભેનાર ધડીબર વિચારમાં પડી જતો. આટલી ભયૂકતી આગ જેવો, કઠોર વ્યવહારવાળો, અને પ્રવૃત્તિની બીડમાં બી-સાઈ રહેશે માણસ બાણે સર્વ આધિ બાધિને ઉપાધિથી મુક્ત હોય તેમ મુક્ત હાસ્ય વેરતો હતો, અને એમના હાસ્યે ખૂણેખૂણા માણ જીંદના હતા, ત્યારે એની પાછળ રહેલી નિર્બીજતા વિરોધીઓ તથા શંકાચીવેતે ભારમુકત કરી દેતી હતી પોતે પોતાના ઉપર પણ ગજબનું હસી શકતા હતા! પોતાની ભતને 'પ્રેત', 'સ્વરૂપ', અને 'વ્યોમદેવો' તરે સરખાવાથી નવાજીને વિરોધોનાં વિષ જીરવી કાઢ્યાં છે, એમને મર્યાદા છે, પણ એ એમની મોટાઈ છે. જનેતાને ખેળે બૂઝવાનું એમને સદ્ભાગ્ય સાંપડ્યું હતું, જે જનતા ગુજરીને અંકે જ એમણે અંતકાલની પચારી કરી છે. પોતાની ભતને 'અરાધ્ય', 'બેલી-ધેલી' અને 'અવગુણસાગર' બતાવનાર આ સંન્યાસીએ સંસાર સફળતાથી જીત્યો છે. તા. ૩-૧-૧૯૪૨ ને રોજ એમની બીજા સંકેશક મૃત્યુ છે, પણ એમના જીવનની સુવાસ ગુજરાતને લાંબા કાળ સુધી મહેકતું રાખશે એ નિર્વિવાદ છે.

[અધ્યોપનતિ]

સંન્યસ્તના મંદિર પે સુહાતી,
છૂંખાધતી કૌટિક નિન્દગીને,
કૃત્યાણુભાવી તુજ કાય, યોગી !
શી રૂરૂરૂંત લગલી ભવજ્યેષ્ઠ અંડી !
હે કર્મદંડી !

જગાડનારો લખ અંતરોને
પોદી ગયો સન્નિભત તું ય આજે.

અલ્લેકધોધે—

હે ટેલિયા ! માનવજાડય લેહતો
ધૂમી મળ્યો અંતરની ગલી ગલી.
અંધારિયા કૂપ સમાન હૈયે
તેં મૂકિયાં કૌટિક દીસ કૌટિયાં,
પંખાળીને કેંક સૂતાં જગાડિયાં,
કેવું જગન્મંગલ ગાન ગાયું !
નિર્મોહ હે શ્રેયસના પ્રવાસી !
તું તો ગયો નશ્વરથી અનશ્વરે.
કાળે ભલે જીવનવારિ રૂહોળિયું,
આજે ભલે જા, તમે વૃદ્ધ યોળિયું;
વિદાયવેળા અખ ના ભીંજાવવો,
તેં લીધ દિવ્ય અજરામર પંથ આધી !

હે કર્મદંડી !

આજે દઈ છું હરખે વળામણાં,
બાલે હરે વિશ્વમહી વળામણાં !

યુધિષ્ઠિરનું એક અધન્ય વચન

એ તો સર્વાવિદિત છે કે ગ્રીસ, રોમ, ભારતવર્ષ અદિનાં વીરચરિત કાવ્યો ('એપિક્સ') ધણાં જ મૂલ્યવંત ગણાય છે તેમાં, તેમની દ્વારા તે તે પ્રજાના હીર-ખીરનો અમુક અંશે થતો આવિષ્કાર, પ્રજાના સંસ્કાર-મહત્તર પર પડેલા અને હજી પણ પડી રહેલા તેમનો પ્રબળ પ્રભાવ, અને તેમનો ચિરંજીવ સાહિત્ય-અંશ એ સૌ કારણભૂત છે. વીરચરિત કાવ્યોનાં પાત્રો અને પ્રસંગો યુગયુગથી તે તે પ્રજાને માટે આદર્શરૂપ અને પ્રેરણાદાયી બન્યાં છે. વ્યક્તિ, કુટુંબ ને સમાજની પવિત્રતાને અને સ્થિરતાને અખંડ રાખતા તેમજ અસમધારણુ તત્ત્વોનું નિવર્તન કરતાં એવાં સનાતન નીતિસૂત્રોને, કંઈક અંશે પાશ્વર્ય દ્વારા જીવંતરૂપે રજૂ કરીને તે કંઈક અંશે બોધ-હિપ્તરૂપે દ્વારા સીધા આદર્શોને વીર-કાવ્યોએ અબ્યાપિત પરંપરાથી સમાજના જીવનપ્રવાહના એક માર્ગદર્શક, સંરક્ષક અને પાવનકારી નિયામક તરીકે કાર્ય કર્યું છે. તેમાં જે આપણાં વીરકાવ્યો તો ધર્મ ને નીતિની સામગ્રીથી નીતરતા હોવાથી, આપણા સમાજ જેવા મુખ્યત્વે ધર્મપ્રસિદ્ધ સમાજ માટે, તેમનું મૂલ્ય અનેકગણું વધી જાય છે. આ દૃષ્ટિએ તે કાવ્યોમાં રજૂ થયેલા આદર્શરૂપ પાત્રોમાં ધણી જ હિમ્મત ક્ષાની ઉદાત્તાની આપણે આજ રાખીએ એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

અને બીજી દૃષ્ટિએ, સાહિત્યને લક્ષમાં રાખીને પણ આપણે એવું જ વિધાન કરી શકીએ. વીરકાળનું સ્વરૂપ તેના પછીના શિષ્ટકાળના સ્વરૂપથી અમુક અંશે તાત્ત્વિકપણે જિત છે, વીર પાત્રોની જીવનવાટિકામાં સંસ્કારિતાની બહુકે જે શિષ્ટતાનો પમરાટ ખટું નહિ મળે. સુસ્થિતતા, સૌમ્યતા, કલાત્મક સંયમ એ શિષ્ટકાળનાં લક્ષણોનાં વિશેષે વીરકાળમાં ઉત્કટ આવેગ, કાર્યનો તરવરાટ, સમુદાયારત્નો સૂક્ષ્મતાઓથી વંચિત, ને સંસ્કાર-ક્રમકને અભાવે ઔદત્તમહરી લાગે તેવી રીતભાત; એ સૌ લાક્ષણિક રીતે નગરે ચમશે. પણ વીરકાળનાં પાત્રોનું વ્યવર્તક ગણી શકાય તેવું લક્ષણ તે તેમની ઉદાત્તા, તેમની તેજસ્વિતા. આ તેજસ્વિતા તેમને પછાદ દેહ બશે છે, અને માનવહૃદયના સાચાં જાણે આપણી જેમજ તેમની હૃદયમાં ધમકતા જેઈ શકાતા હોવા છતાં તેઓ કોઈ હિમ્મતરૂં ભૂમિકા પર વિહરતા પાત્રો હોય એવું આપણને લાગે છે. તેમની ચરિત્રલેખા આપણે જીર્ણદૃષ્ટિ બનીને જ નિહાળવી. પડે છે. તેમની ઔજસભરી મદાકાશતા માપવા માટે આપણને કેટલીક વાર આપણી દૃષ્ટિ વામન લાગે છે. અને, એ તો હોવા જેવું છે કે આચરણની ઉદાત્તા વીરપાત્રોના પ્રાણરૂપ હોઈ, તેને વ્યક્ત કરતા પ્રસંગો પણ હિમ્મત પ્રતિભા હોવા જ જોઈએ. જ્યાં સળંગ ચરિત્ર-મુંઝણી સંગીન બનાવવાની હોય, ત્યાં બિતરતી દૃષ્ટિઓને વ્યક્ત કરતું હોય તેવા આચરણને અવકાશ જ ન હોય.

એક બીજી વસ્તુષ્ટતા પણ લક્ષમાં રાખવાની છે. પાત્રોના ચરિત્રના પ્રક્ટીકરણ માટે કાવ્યમાં વળાયેલા ક્યાપ્રસંગો અમુક પ્રમાણમાં ચંચળ સ્વરૂપના છે. પરિવર્તનના સદાગતિ

બળને વધ વર્તીને મુગધું લોકોના જીવનન્યવહારના દરેક પ્રદેશમાં કાઈ નહિ ને કાઈ પ્રકારનો પકડો આવ્યા કરતો હોય છે અને તદ્દતુસાર લોકોનીના રંગ પણ અવનવા પડતા છે છે. પરિણામે, વીરકાવ્યોના પ્રસંગોના ધાટ પણ બદલાતા રહે છે; કેમકે નવતર પ્રણાલી-જોના વિકસવાને પરિણામે કાઈ એક ભૂમનાં લોકોનું જીવન અને તેમનાં વીરકાવ્યોના પ્રસંગોમાં અંકત થતું પ્રાચીન જીવન એ બે વચ્ચે વધારે અંતર પડે તો એ વીરકાવ્યો જીવંત રમશે ગુમાવી બેસે અને સમય જતાં વિસ્મૃતિમાં મરક મરક જાય એ દેખીતું છે. લોકોને અંકત: પેંણ આત્મીય હાથે તેવું સ્વરૂપ જળવાઈ રહે તે માટે વીરકાવ્યોના પ્રસંગોની કાળપક્ષત મંત્રી રહે એ તદ્દન આવશ્યક છે. આને પરિણામે કાવ્યપ્રાનોના મૂળ લક્ષણોમાં અંકક પ્રકારની વિકૃતિ દાખલ થાય કે તેમનું સમૂળયુ રૂપાન્તર થઈ જાય એ પણ બહુ જ અસંભવિત છે.

આ સામાન્ય વિચારણા પરથી એક એ નિર્ણય વાંધી સકાય કે લોકોનો જીવનત રમશે જંગીને રહેલા કાઈ પણ વીરચરિત કાવ્યના પાત્રોના મૂળ સ્વરૂપમાં સમવાતુસાર ને ને નવતર અંશો પ્રવેશ પામ્યા છે, તેમની ઉપરિત લોકોની તે તે સમયની જીવનપ્રણાલીને અંકકે આપવી સકે છે. અને તો, ઉદાત્ત વીરપાત્રોના બહારમાં મળી આવતા તદ્દન જીવંતી કોટિના અંશો કે તેમના નિરૂપક પ્રસંગોને વિકૃતિ મળી તેમને લોકોની તે તે સમયની અધોગત જીવનદૃષ્ટિના અભિવ્યંજક ગણવા એમાં કશું ખોટું નથી.

સદીઓ થયા મહાભારત આજણુ લોકપ્રિય સાહિત્યધનના ભંડારમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થાને મિલકે છે. તેની અનેક વાચતાઓ અને તે દ્વારા વ્યક્ત થતો કાવ્યસામગ્રીનો અતીવ સંકેત રૂપપટ્ટો એ આ જ દુકીકૃતનાં દોતક છે. એટલે સામાન્ય જનનાં રૂપાન્તરોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના ક્રમિક હાસનાં પણ કેટલાક પરિવર્તો મળી આવ્યા વિના ન રહે એ સ્વાભાવિક છે. એ વિષય પરના ચાત્રીય નિર્ણયો તો એકાદ દંડકા પછી જ વિદ્વાનો આપણી પાસે રજુ કરી શકી. પણ ને કેટલેક સ્થળે આપણી રસરસિને, આપણી ઉદાત્ત પ્રેમી ભાવનાને અસલા હાથે તેવો આધાત ઉત્પન્ન કરતી દીનકમિ કે દીન પ્રસંગદંડના દેખા દે છે અને પછી ઊંચી મૂલ્યવત્તાવાળી સામગ્રીમાં આવેા હલકો કચરો કઈ રીતે પ્રવેશ પામ્યો અને કદાચ પ્રવેશ પામ્યો તો આજ સુધી જળવાઈ કેમ રહ્યો એ બાબત આપણને વિચાર કરતા કશી મૂંઝે છે, તે અંશો પ્રશ્નિત જ પુરવાર થશે એમ લાગ્યા વિના નહીં રહેતું.

મહાભારતના સભાપર્વના એક ખૂબ જળણીતા પ્રસંગમાં અથવા પ્રકારની ધાવમેજ થઈ હોય તેમ લાગે છે. વ્રુતમાં બધું જ દારી ગયેલા પાંચવો દાસ તરીકે દીન દંડમાં દોરસસાગાં ઉપરિયત થયા છે. તેમની માનદાનિને પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડવા માટે દુર્યોધન દ્રોણને દાસી તરીકે સભામાં લઈ આવવા સત્પુત્ર પ્રાતિકામીને મોકલે છે. ઉત્તરમાં મુદિધિરને દ્રોણી પ્રુભવે છે કે પહેલા તમે તમારી જાતને દારી ગયા કે અને? પ્રાતિકામી તે પ્રશ્ન દુધિધિરને પૂછે છે ત્યારે દુર્યોધન દ્રોણીને પ્રાતિકામી દ્વારા કહેવરાવે છે કે અહીં સભામાં આવીને જ એ પ્રશ્નો નિર્ણય કર. ઉત્તરમાં દ્રી દ્રોણી કહેવરાવે છે કે આ બાબતમાં મારું શું છે તેનો સમાસદો નિર્ણય કરે એટલે તે પ્રમાણે પ્રું કરીશ. પ્રાતિકામી દ્રોણીનાં વચન સલા સમજ મૂંઝે છે. પણ દુર્યોધનથી પ્રજાવિત સમાસદો નીચાં મુખ રાખી મૂંગા રહે છે. પછી,

યુધિષ્ઠિરસ્તુ તચ્છ્રુત્વા દુર્યોધનચિહ્નોર્વિતમ્ ।

દ્રૌપદ્યાઃ સંમતં દ્યુતં પ્રાહ્ણિનોદ્ મરતર્થમ ॥

एकवह्ना त्वधोनीवी .रोदमाना रजस्वला ।

समामागम्य पात्रास्त्री श्वधुरस्यामतो भव ॥

अथ त्वामागतं दृष्ट्वा राजपુत्रीं समं तदा ।

सभ्याः सर्वे चिन्तिन्देरन् मतोभिर्धृतराष्ट्रजम् ॥

[સભાપર્વ (નીલકંઠી વાચના), અ. ૬૭, શ્લો. ૧૮-૨૦]

“હે ભારતોમાં એક, યુધિષ્ઠિરે તે (વચ્ચે) સાંભળીને અને દુર્યોધન શું કરવા ઇચ્છે છે (તે જાણીને) દ્રૌપદી પાસે તેનો વિશ્વસનીય દૂત મોકલ્યો (અને તેની સાથે કહેવરાવ્યું કે) ‘હે પાંચાલી, તું એકવહ્ના, અધીનીવી, રજસ્વલા અને રક્તી (એવી અવસ્થામાં—) સભામાં આવી તારા શ્વધુરની આગળ ઉપરિચિત થા; એટલે, તને રાજપુત્રીને (એવી અવસ્થામાં) સભામાં આવેલી જોઈને બધા સભાસદો મનમાં મનમાં ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રને દોષ દેશે.’”

અર્થ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. યુધિષ્ઠિર પોતાના સર્વસ્વ પાછળ પોતાનો આત્મા પણ હારી બેઠા હોય તેમ લાગે છે. કુરુવંશીની ધર્મશુદ્ધિ દુર્યોધનના પ્રભાવે કુપિત થઈ ગયેલી હોવાથી, તેમને પોતાની તરફેણમાં લાવવા માટે યુધિષ્ઠિર માટે એક જ રસ્તો હતો : દુર્યોધનનું કુશર્ત્ય ખૂબ જ પ્રકટપણે તેમના લક્ષ પર આવે તેવું ઠંઠક કરી તેમની અનુકરપાદિત બગાડવી. આ તદ્દન સામાન્ય ઠાટિના રત્નાર્થો હેતુ માટે યુધિષ્ઠિર ન્યાય, વિવેક, હિતચિત્ત, કુલપ્રતિજ્ઞ, સ્વમાન, રાજવીને ઉચિત ઉદારતા બધાપણુ લીધામ કરે છે અને પોતાની પત્નીને આમાં સાધન તરીકે વાપરવી યોગ્ય ધારે છે! ખૂબ જ શોચનીય અવસ્થામાં રહેલી દ્રૌપદીને સભામાં આવી પોતાનું પ્રદર્શન કરવાનું કહેણ મોકલે છે! ઉદાત્ત ચરિત્ર જેના પ્રાણરૂપ હોય તેવા વીર-પાત્રોનું આથી વધારે અવનતિબધું આચરણ કહી શકાય ખરું? ઉદાત્ત ભીમિ—આવેઓના વાતાવરણમાં વીરજાણેલા અને દ્રૌપદીના જ્વલંત વીર-પાત્રોચિત સ્વભાવને મૂર્તિમંત કરતા સભાપર્વના આખા ચે બિજળા પ્રસંગ પર યુધિષ્ઠિરનું એ એક વચન મચ્છેનો કૂચડો ફેરવી દેતું હોય એમ લાગે છે. આનું પ્રસંગનિરૂપણ મહાભારતનો મૌલિક અંક હોય એ માન્યામાં નથી આવતું. સંસ્કારિતાની આર પરિસીમાએ પહોંચતાં, લોકામાં ધર કરી રહેલી હીનરચિ જ આનું નિરૂપણ કરે કે સહી લે. ઉદાત્ત સર્જનમાં આવી મલિનતાને અવકાશ જ ન હોય. વીસમો શ્લોક પાછળથી જ પ્રવેશ પામ્યો હોવો જોઈએ એવી આપણી દૃઢ માન્યતા થવા વિના રહેતી નથી.

પાસિફિકના વિઝલુની સમાધાનના

ગુપ્તા અંકમાં જે પાસિફિકના વિઝલુની સમજૂતી વિશે ઉલ્લેખ કર્યો હતો. એ પછીના કમળમ જે માસમાં ત્યાં યથા મહત્વના બનાવો બની ગયા. એ બનાવોની અસર મિત્રરાજ્યોના વ્યૂહરત્ન ઉપર સઘર્ષ પૂરી થશે ત્યાં સગી પહોંચશે. કારણકે પાસિફિકની પીઠેઠક મિત્રરાજ્યોને એમાં સઘર્ષ પૂરી કરશે—અને વિજયવંત બનીને પૂરી કરે તો પણ—ત્યાં સુધી કામગીરી માટે ગેરલાભની રીયલિટીમાં મુઠ્ઠી રાખશે. ફિલિપાઈન્સમાં અમેરિકન ફોર્સેની દાર, આખા મલાયાના દ્વીપકલ્પની જપાનીઝ કબજેગીરી, કમ્બોડિયાની ઉપર જપાને કરેલું ફોર્સેમંદ આક્રમણ, આસ્ટ્રેલિયા ઉપર વિમાનવાહક જહાજો મારફત ચડેલું વિમાની આક્રમણ ને એમાં એમને મળી રહેલી સફળતા, ને છેવટે આબેચી (તા. ૧-૨-૪૨) જપાને સિંગાપોરને લાલેલો ઘેરા : આ બધી મહત્વની પીઠેઠકો ને દૂરમનને મળેલા વિજયો છતાં પાસિફિકમાં મિત્રરાજ્યો ટકી ચકશે અને આગામી થોડા માસમાં જપાનીઝ આક્રમણકારિને ખતરનાક ધુવારીમાં ઉતારી શકશે તો જ આ વરસે તેમને ગુમાવવા પડેલા પ્રદેશો ખાજા મેળવવાની શક્યતા ઊભી થાય. જપાન ઉપર સીધું આક્રમણ કરી શકવાની તો આ વરસે વાત જ નથી. હવેથી મિત્રરાજ્યોના પાસા સરળા પડે તો પણ, એમને ગુમાવેલું મેળવતાં જ આ આખું વરસ તીકણી મશે એમાં શંકા નથી. બ્રિટિશ વડાપ્રધાને હમણાં જ પાર્લામેન્ટમાં દોઢ કલાકનું જે લાંબું મુદ્દબજોડન કરેલું તેમાં પાસિફિકના સામલ્ય વિશે એમણે કરેલા ઉલ્લેખ ઉપરથી માલમ પડે છે કે સૈન્ય, વિમાનો અને નૌકાઓ એ ત્રણે બાજતમાં મિત્રરાજ્યોના સાધનો ઓછા હોવાને કારણે જપાન અત્યાર સુધી ફાવી શક્યું છે અને હજી પણ બધારે ફાવશે. સાધન-સામગ્રી ને સૈન્ય બાજતમાં જપાનની હાલતી સરસાધને પહોંચી શકે એવું એક ચિદ્દ હમણાં તો દેખાતું નથી. ઉપરાંત, ગુમાવેલા ને ગુમાવાતા, જતા પ્રદેશોમાં એમને જે સાધનસામગ્રી ને એ પ્રદેશોની ખનિજ અને કુદરતી સંપત્તિની ખોટ એમને લાગવાની અને એનો લાભ વિજેતાને મળવાનો. આમ હમણાં તો મિત્રરાજ્યોને એવડો ગેરલાભ ખરકારત કરવાનો રહેશે.

મિત્રરાજ્યોને પછે ખીજો ગેરલાભ, અને તે મહત્વનો ગેરલાભ, એ છે કે બ્રિટન અને અમેરિકા બંનેમાં શીઘ્ર નિર્ણયશક્તિ ને દૂરદેશીય ખતરનાક અભાવ માલમ પાચો છે. કેટલાંયે વરસોથી જપાનની તૈવારીના હેવાલો એએ-અમેરિકન અખબારોમાં પ્રસિદ્ધ થતા હતા, અને બ્રિટિશ કે અમેરિકન સરકારોમાં તો જપાનમાં એલચી ખાતો ને માલિલી ખાતો પણ હતા. એ સાધન દારા એમને જપાનની વરસો સુધી ધરમમેલી તૈવારીની અતિમ બચાવતાની ખબર જ નહોતી પહોંચી એમ આજે માનીશું ! સુખ્ય વસ્તુ એ છે કે એએ-અમેરિકન સરકારો ચેતાના પરંપરાગત ધર્મદમાંથી જ ઊઠી નહોતી આવી. અમેરિકન પ્રજામતને મુદ્દ નહોતું ભેળવું. એમને અલખતાવાદની અને અમેરિકન ગાળાધની રિપાઈ મુરજિતતાની લહે લાગી હતી. એને લીધે એમણે યશસ્વજતા તરફ તિલકુલ ગેરકારી જતાવી હતી. એમણે એમ માનેલું કે બ્રિટન-અમેરિકાના સંયુક્ત સામર્થ્યની વિરાટતાને લીધે જપાન એમની સામે વિમુદ્દ કરવા સુધીના અખાત્ર નહિ જ કરે. કારણકે

એઓ એમ માનતા હતા કે મહત્વની કાચી વસ્તુઓ ને મોટા ભાગના નિકાસ-વેપાર માટે પોતાના ઉપર આધાર રાખનાર જાપાન એમની સામે વિપ્રદ માટે એ એને માટે આત્મઘાત — હારાકીરી — નો રસ્તો હતો. પણ પોતે સામાને વિશે જે માનતા હોય તેવું જ સામો એને પોતાને વિશે માને છે એવું માનવાની બૂલ કરવી એ રાજનીતિપદ્ધતિની બારે ખામી ગણાય. કોલકું સામે પોતાને વિશે (સાચું યા ખોટું) જે માનતો હોય છે તે જ રાજદરજીમાં અને ખટપટિયા સામ્રાજ્યવાદી રાજકારણમાં તો મદતવતું હોય છે. અને આત્મઘાતનો તો જાપાનમાં શિરસ્તો છે. હારાકીરી એ જાપાનીઝ પ્રજાની આસિયત છે, એ શું એંગ્લો-અમેરિકન રાજપુરુષો વીસરી ગયા હતા? ચર્ચિલ પહેલાંના બ્રિટિશ વડાપ્રધાનો બાહુલીન અને એમ્બરલેઈન એ જાપાનમાં સજગ નહોતા રહ્યા અને એને લીધે જ એમણે ફાસિસ્ટ આક્રમણનો ભય જ્યારે પિછાણ્યો નોંધતો હતો ત્યારે નહોતો પિછાણ્યો. એમની આ નબળાઈને લીધે તો ફાસિસ્ટ આક્રમણકાર પોતાની ચોળાની સફળતા પરત્વે વધારે શ્રદ્ધાવંત બન્યા. હું ધારું છું પ્રિન્સ બિરમાઈ જ કહી ગયો છે કે,

'To know the weak spot in your opponent and to know it for certain, is the key to success in war and in diplomacy.' દિત્તેશ્વર મુસોલિની અને જનરલ ટાન્નેએ એ બાબત બરાબર જાણી હતી, પણ આ તો આડી વાત યર્ર.

મુખ્ય બાબત એ છે કે પુરોગામીઓની બૂલો ચર્ચિલને બરદાસ્ત કરવી પડે છે. પોતાના છેલ્લા ભાષણમાં એણે એ જણાવ્યું છે કે રશિયાથી માંડીને ફિલિપાઈન્સ સુધીના અરબી પટ્ટીના પટ નેટલા વિસ્તારમાં પથરાયેલા મોરચા માટે જરૂરી સરંજામ કે સૈન્યો સામ્રાજ્ય પાસે નહોતાં. એટલે એણે મહત્વના મોરચા ઉપર જ લઘુ એટલી સાધન-સૈન્યની શક્તિને કેન્દ્રિત કરી. અને હમણાં જ બ્રિટિશ વડાપ્રધાને પાર્લામેન્ટમાં કરેલા જાપાનનાં ઉદ્દેશ્ય ઉપરથી એમ માલમ પડે છે કે શુદ્ધ ચર્ચિલને પણ ખાતરી નહોતી કે જાપાન કુદમાં જીતારશે અને જીતે તો પણ આમ અણધાર્યું ને અણધારેલું વખતે, આથી મલાયામાં જાપાનનો સફળ સામનો થઈ શકે એટલી તૈયારી રાખેલી નહિ.

આ ઉપરાંત, યાર્ષ દેશ જાપાનને ઘરણે થઈ ગયો એનો પણ જખરદસ્ત મેરલાલ મિત્રપક્ષને વેઠવો પડ્યો છે. કારણકે મલાયા ને જર્માની વચ્ચે એ દેશ આવેલો હોઈ જર્મા ને મલાયાની સરહદો ઉપર યાર્ષ દેશમાંથી જાપાને આક્રમણનો મુખ્ય કસારો ચાલુ કર્યો. નહિ તો જર્મા ઉપર આક્રમણ કરવા માટે જાપાનને સિંગાપોર સામેના દરિયામાં થઈને લશ્કર લઈ જવું પડત. જર્મા બ્રિટનને સિંગાપોરની નાકાબંધીને કારણે એક જ રથે સામનો કરવાનું આવત. યાદશ્લેષ મળવાને લીધે જર્મા અને મલાયાની એમ બે સરહદો તરફથી આવતા આક્રમણને ખાજવા માટે બ્રિટનને બે મોરચા રચવા પડ્યા જેથી બમણું સૈન્ય ને સાધન શેકાર્યા.

પ્રારંભિક આક્રમણમાં જાપાને મિત્રપક્ષ ઉપર ઓચિંતાનો છાપો માર્યો એટલે એમની સ્થિતિ પીઠ પાછળથી અજણતાં ગળગીએ પકડાયેલા માણસ જેવી થઈ. પીઠ પાછળથી ગળગી પકડાવાને લીધે મજબૂત માણસના હાથપગ પણ નકામા થઈ પડે છે. પાસિફિકમાં બ્રિટન-અમેરિકાની જાપાને ગળગી પકડી છે. આથી ત્યાં એ ઓછામાં ઓછા નુકસાને સામાને પરાસ્ત કરી શકે છે. મોગરદમ મોરચા ખડા કરીને એણે મિત્રરાજ્યોની હવાઈ,

ફિસિયર્સ, અને પુરકી તાકાત પહોળી કરી નાખી છે. અને પોતાને પણ પુરવઠો પહોંચાડવાનું મથ-base of supply-પાસે હોવાથી ખુવારીનું સમારકામ તરત જ થઈ શકે છે. મિત્ર-પક્ષને મદદ પહોંચાડવા માટે સાગરો વીધવા પડે છે.

મલાયા

મલાયા તો લશ્કર ગયું જ. એની કારપૂર ખનીજસંપત્તિ લાભ જાપાન પૂરેપૂરો ઉઠાવશે. હવે સિંગાપોરનો એટ રજી, એની સ્થિતિ હોંગકોંગ ને પિનાંગ જેવી રશે — સિવાય કે પૂરતી અને વખતસર મદદ એને મળી રહે. અલગત, હોંગકોંગ કે પિનાંગના કરતાં સિંગાપોરમાં અચાવનાં જગમગ સાંધેલાં છે. આખો એટ મજબૂત કિલ્લેબંદોરણ છે, ત્યાં કારે તોપખાનાં પણ છે. એટલે, એટમાં લશ્કર ઉતારતાં જાપાનને કંઈ પ્રાણ આપશે. પણ ઉપરથી બપોરે બોંબમારો કરતાં એને જાટકાવી ચકાશ એમ નથી. એ અટકાવવા માટે સંખ્યાબંધ વિમાનો ત્યાં જઈ પહોંચે એવું કરવાનો જનતોડ પ્રયત્ન મિત્રપક્ષ કરી રહ્યો છે અને લાગે છે કે સિંગાપોરની કાઠી નહિ પડે.

તો તે ... ?

પણ, સિંગાપોરનું પતન થાય એટલે પાસિફિકમાં નીચે પ્રમાણે લાભ જાપાનને મળે એવો સંભવ થેલ થાય :

૧. મલાયાનું યુદ્ધ ખતમ થઈ ગયાય એટલે ત્યાં શાંતિ ને વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટે જરૂરી સિવાયનું બહુ લશ્કર જાપાન ફાજલ પાડી શકે. એ લશ્કરને એ બધાં ઉપરના આક્રમણને મજબૂત કરવા મોકલી શકે. એમ થાય એટલે ત્યાં મલાયા જેવી સ્થિતિ થવાનો સંભવ. બધાંમાં ચીની અને હિંદી સૈન્યનો બરાબર ઉમેરો વખતસર ન કરવામાં આવે તો જિલ્લે બધાં ગુમાવવા તેજાર રહેવું પડે. એ સ્થિતિ એ સોખી શકે ? મને નથી લાગતું. એટલે એવી અવધા ન થવા પામે એટલા માટે ત્યાં મદદનો ધસારો થવા માંડ્યો છે.

૨. ફિલિપાઈન્સને કબજે કરવા માટે પણ સૈન્ય ફાજલ પાડી શકાય.

૩. સિંગાપોર હાથમાં હોવાને કારણે આજસુધી બ્રિટનની જે વર્ચસ્વભરી સ્થિતિ પાસિફિકમાં હતી તે જાપાનની થાય. અને એનો લાભ એ પૂરેપૂરો ઉઠાવે. એટલી કળ, સત્ત ને તકેદારી એનામાં છે.

૪. પાસિફિકમાં આવેલાં ૩૪ અને સ્થિટિય સેરવાનો ઉપર ચકાઈ કરવાની વધુ સરળતા મળે.

૫. હિંદુ હિંદુ આક્રમણનો સ્થાન જમે. આખા પૂર્વઝિમિરો હિંદુ ખમને હાકોડી પડી જાય.

આમ અતિચંબીર પડી આવવા સાચી છે. હવે પ્રશ્ન એ થાય છે કે અમેરિકન કાડેલો મણે કયાં ? અમેરિકાથી મદદ આવવાની જાહેરતોનું શું થઈ રહ્યું છે ? કે પછી હજી એને માટે આવતી સાલ સુધી રાહ જોવી રહેશે ? દરમિયાન આ રીતે જાપાન ફાવતું જશે તો પછી એ આવતી સાલ સુધીમાં કયાં જઈને બેસું રહેશે ?

ખીજ બાબત રશિયન મોરચા ઉપર ચિંતાળાના દિવસો. હવે એટલા મતા જાય છે. કિતાજો આવશે એટલે હમણાં જ દિલ્લે જાહેરત કરી પ્રમાણે પાણું ભરકાર જર્મન આક્રમણ શરૂ થશે. તો ચિંતાળા દરમિયાન ચોવિચેટ પણ તરફથી જાપાન સામે પાસિફિકમાં ખાંધણ કરવાની અવધા કેમ થતી નથી ? હમણાં જો રશિયા જાપાન સામે આક્રમણ શરૂ કરે તો ઉતાળામાં જર્મની તરફથી ફરી આક્રમણ થશે તે વખતે જ જાપાન પણ

આક્રમણ કરવાનું. તો હમણાં જ્યારે જાપાન એક તરફ રોકાયેલું છે અને જર્મની શિયાળાને-
 કારણે ખૂંપી ગયું છે તે વખતે જાપાન સામે રશિયા વિરુદ્ધ યુદ્ધ કરે તો જ પરિસ્થિતિમાં
 મિત્રપક્ષની સ્થિતિ સુધરી એક એવું દેખાય છે.

પણ નવું આક્રમણ કરવા માટે રશિયાને અમેરિકા સાધન પૂરાં પાડી શકે એમ છે !
 આ જ એક મહત્વની ગૂંચ છે અને એનો હિસાબ નેટલો મુશ્કેલ તોટલી હાનિનો એમને
 પાસિક્કિમાં સુધાયલો કરવાનો રહેશે.

પ્રમુદ્ધ સ્થિતિનમાં

હમણાં જ ઉત્તર આયર્લેન્ડમાં અમેરિકન સૈન્ય સ્થિતિની મદદે ઊતર્યું છે. દક્ષિણ
 આયર્લેન્ડ તરફથી ડી વેલેરાએ એ સામે વાંધો ઉઠાવ્યો છે. અને એવો પણ શક જાય
 છે કે દક્ષિણ આયર્લેન્ડમાં મિત્રપક્ષ વિરુદ્ધ જર્મન તરફથી દોરીસંચાર થઈ રહ્યો છે.
 શું દક્ષિણ આયર્લેન્ડનો ઉપયોગ સ્થિતિ સામે કરવામાં ડી વેલેરા દિલ્લસરને મદદ કરશે ? એવી
 શક્યતાની વધારે માહિતી સ્વિટ્ઝ સરકારને વધારે હોય. તો પછી જેમ ઇરાનમાં હતું એ
 પ્રમાણે દક્ષિણ આયરનો વિરુદ્ધપૂરતો કબજો લેવો એ મિત્રપક્ષને માટે જરૂરી પગલું બન્યો.

હિંદનો પ્રશ્ન

ખર્ખ અને સિંગાપોરમાં આવી પહોંચેલી લશ્કરની પક્ષા હિંદમાં પહોંચવા લાગ્યા છે.
 હિંદના પૂર્વ કિનારાએ તરફ જતાં જતી તેવારી કેવીકે હશે તે તો હિંદી સરકાર જાણે.
 હિંદના ખ્યાલનો ઈર્ષાથી હિંદી સરકાર રાખેલો હોવાથી હિંદની પ્રજાને કિંદી તરફ
 આખ માંડવા સિવાય ખીલે આરા રહી નથી.

પણ સિંગાપોરનું પતન થશે ? તો હિંદ ઉપર જાપાન આક્રમણ કરી શકશે ? આ
 સવાલ હવે દરેક હિંદીના મનમાં છતાં થઈ રહ્યો છે. એનો જવાબ તો પાસિક્કિ મોરચાના
 સરસેનાપતિ જનરલ વેવેલ પણ નહિ આપી શકે. કારણકે જાપાન શું કરશે એ કહી શકાતું
 નથી અને મિત્રપક્ષનાં સંરક્ષક સાધનો અત્યાર સુધી અપૂરતાં જણાયાં છે. હવે આપણે
 પૂર્વેય યુદ્ધવ્યૂહના વર્તુળમાં આવી ગયા છીએ એટલે સરકારી માહિતી વિના કાર્ડ પણ
 જાતનો નિષ્વાતમક અભિપ્રાય આપવો કઠિન ખની જાય છે. અને સરકારી માહિતી ધરાવનારા
 પણ કાંઈક નથી વાટતા ? એનું તો પાસિક્કિની હાલતી દશા એ પરિણામ છે.

અગત્યનો સવાલ

હવે આપણે માટે અને સ્વિટ્ઝ સરકારને માટે હિંદના આંતરિક અને બાહ્ય
 સંરક્ષણનો સવાલ ગંભીરપણે ખડો યાય છે. દહાડો પાકેશે. હશે તો બધું હવે ખાલ
 અમ્મવરથા થોડીપણી તો ફેલાવાની એમ લાગે છે. તેવે વખતે આંતરિક અમ્મવરથા
 ફેલાશે ! હજી પણ સરકાર અને પ્રજાના જવાબદાર પક્ષે વચ્ચે મેળમેળાપ યાય તો એને
 પહોંચી શકાય. પણ હિંદની અટળક માનવશક્તિ ને ઉત્પાદક શક્તિનો સહકારને ધોરણે
 લાલ ઉઠાવવા નેટલી ઇચ્છા સ્વિટ્ઝ સરકારમાં પેદા થયેલી જણાતી નથી. યુદ્ધસંચાલનની
 આ પણ એની એક જગ્યા ખામી છે. અને એ સુધરે એવું જણાતું નથી. આને સીધે
 પ્રજાનું યુદ્ધસંચાલન માટે સહકારી ને સામુદાયિક સંગઠન હિંદમાંથી મિત્રપક્ષને થોડા
 સમયે મળી શકે એમ લાગતું નથી. એની હાનિ એકથી હિંદી પ્રજાને જ ભોગવવી પડે
 એમ નથી સ્થિતિને પણ વેકવાની રહેશે. પ્રજાને પક્ષે વૈમનસ્કજનિત નિષ્ક્રિયતા છે અને
 શાસકને પક્ષે ભ્રમંડી આત્મપ્રમાદ છે. પણ યુદ્ધમાં તો એ જને આત્મધાતી તરવો છે.

To Advertise

in
The PRASTHAN

is to successfully develop your business in Gujarati-reading public.

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest: on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

Ask for a specimen copy
PRASTHAN KARYALAYA
Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

: સવાળમ :

પ્રસ્થાન માસિક	૪-૦-૦
ત્રિમેસિક	૪-૦-૦
સપ્તમેસિક	૨-૦-૦
દોહરદોષ પ્રચારણિક	૧-૦-૦
સ્વીન્ડ પ્રચારણિક	૧-૦-૦
પૃથક્ પ્રચારણિક	૫૦૦

: પ્રસ્થાન :

પ્રસ્થાન એકલે પ્રગતિ

'પ્રસ્થાન' માં

જાહેર અખબરના ભાવ

જાહેર અખબર વિભાગમાં

૧ પાનું ૩ પાનું ૪ પાનું

૧૨ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૮
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮

રીડિંગ મેટરમાં

આલુ કાગળ-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આટલેપર-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૂર્ણ ઉપર

પૂર્ણ પૃષ્ઠ નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦
" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦
" ૪ " ૪૦ " ૪૦૦

(જાહેર અખબર સ્ટીડીયોમાં આટે પુકાવવું)

પ્રસ્થાનમાં સારી ગતની જ જાનખ,
લેવામાં આવે છે.

રીડિંગ મેટરમાં મર્યાદિત પ્રકારની જ જા. ખ.
અને તે પછી બદલ જ થાયો
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે.

લાંબા કાન્ડાકટ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

: લખો :

અવરજાણક: 'પ્રસ્થાન' જાનખ વિભાગ
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

દરેક બાલની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [૨૭૨૮૬]

અમીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતજાતની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ ગમેલા શરીરને નવપ્રકૃતિ બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રાસના રૂ. ૪-૦-૦

— સ્ત્રીઓના —

૧૬૨, અંતુદોષ, વંધ્યતા, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, છર્જાનવર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક બાલના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧) તથા બાટલી ૩ નો રૂ. ૨-૧૦-૦

બી.આ. શર્માસી

ગાંધીચોક, અમદાવાદ

મુંબઈ નં. ૨, પુના સીટી તથા બી.આ.

દરેક રથને એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓનું સચીપત્ર મફત.

સેન્ટીનલ 'નું' સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સામે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી 'સેન્ટીનલ'નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

૦

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવી વીમા પોલિસીની વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરોના દાવાઓનો ત્વરિત નિશ્ચય, તંબીઓ તમાસ વિના વીમા ઉતરાવવાની અનુકૂળતા કે જે ગ્રામ જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના ધર્મ પડી છે,—એ સર્વેએ જનતાના હૃદયને આકર્ષવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

★

વધુ વિગત માટે પ્રોપેક્ટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એસ્યોરન્સ કું. લી.

હેડ ઓફિસ:-
કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-
રીડરોડ,
અમદાવાદ

ફરેક સ્થળે લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો ભેળવે છે.

“ કદાચ પરતાવું પડે તે પહેલાં ” ૪

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ-ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં બહાર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિર્દોશીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૩ ટકા વળતર.

મહેનતુ તેમજ લગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી આગર કમિશનથી બેઝબે છીએ.

જુ બુલાસા માટે મળો ના લખો:—

ઓફિસો:—

મુંબઈ પ્રિસાકાના પાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેસાઈની કું.

જુરાનપુરી લાગેળ, સુરત

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ
શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય કૃત

દિનચર્યા

તંદુરસ્ત રહેવા માટે આખા દિવસની
બુદ્ધિ બુદ્ધી ક્રિયાઓ કેમ કરવી જોઈએ તે
જ્ઞાતાવતું સુંદર મુદ્રતક.

૧ વહેલા જાગ.

૨ ઉપાશન

૩ મલેત્સર્જ

૪ દંતધાવન

૫ તૈલાભ્યાસ

૬ આયામ

૭ સ્નાન

૮ શ્યામ ધારણ

૯ વસ્ત્રપરિધાન

૧૦ કેશપ્રસાધન

૧૧ આ

૧૨ તામ્બુલ ભક્ષણ

૧૩ બાજન

૧૪ કુમ્ભપાન

૧૫ દૂરવા નવું

૧૬ પગરખાં

૧૭ મઘપાન

૧૮ બાફીણ

૧૯ આંખની સંવર્ણ

૨૦ સંપન

૨૧ સપ્તયોગ

૨૨ જીવનનિર્વાહ

૨૩ અભ્યુષણ

૨૪ આયુષ્યવાન યવાના ઉપાયો

૨૫ સંપ્રત્યક્ષ

પૃષ્ઠશબ્દા ૩૨૮ કિંમત રૂ-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

રાયખંડ : અમદાવાદ

મુખ્યમંત્રી : સી. જમનાદાસની હાં.,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

પૂર્ણયોગના સાધકોનું પાથેય

પૂર્ણયોગનો જ્ઞાનયોગ (બે ભાગ)	૨-૮-૦
પૂર્ણયોગનો ભક્તિયોગ	૧-૦-૦
પૂર્ણયોગનો વિજ્ઞાનયોગ (પાકું)	૨-૮-૦
પૂર્ણયોગ નવતીત (બે ભાગ)	૨-૪-૦
યોગ પર દષ્ટિઓ	૦-૧૦-૦
યોગ-સાધનાના પાયા (બે ભાગ)	૧-૨-૦
શ્રી માતાજી સાથે વાર્તાલાપ	૨-૦-૦
શ્રી અરવિંદ દર્શન	૦-૧૦-૦
સંયમ અને જડિતમાર્ગ	૧-૮-૦
દર્શનના દુકડા (નવત્રકયા)	૧-૦-૦
પારિભાષિત (કાન્ધારી-ગ્રંથ)	૨-૦-૦
પદિકનાં પુણ્યો (બે ગુચ્છ)	૩-૦-૦
પદિકના પત્રો (ત્રણ ગુચ્છ)	૨-૧-૦
ગીતામર્મ (પ્રથમ પાકું)	૦-૮-૦
જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું તૃતીયકરણ	૦-૮-૦
વૈદિક સરસ્વતિ-બોધાવલી નદી	૦-૪-૦
શ્રી અરવિંદ-ચંક (કૌમુદીનો)	૦-૧૦-૦
વાગિક સાધન	૦-૮-૦
સુતારલી	૦-૪-૦

વિસ્તૃત સ્વચ્છીપત્ર મંગાવો.

દેવ તૈયાર થાવ છ. દેવ

પૂર્ણયોગની પરિભાષા

પૂર્ણયોગના પારિભાષિક સંબંધોનો આકાશ
ત્રણ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીની જગી :

દરેકનો એક આનો.

શ્રી અરવિંદના મૂળ અગ્રિજ પ્ર-પો તથા

દિન્દી અનુવાદો તેમજ અન્ય તમામ

માદિતી મેળવવા લખો:-

શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય : આણંદ

શરીર અને જીવન વડતરનું સાહિત્ય

સ્વદેશી.....સસ્તા.....સરસ

	ડી.	ટ.	ખર્ચ
અબુલાઈના પત્રો	૦-૬-૦	૫-૦-૧-૬	
પ્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦	૫-૦-૧-૩	
રમતોના નિયમો	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૬	
સાદી રમતો	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
સંઘ વ્યાયામ	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
વ્યાયામ શિક્ષણ	૧-૦-૦	૫-૦-૦-૦	
સાહિત્યમાળા	૧-૦-૦	૫-૦-૦-૦	
માનવ શરીર વિકાસ	૧-૮-૦	૫-૦-૪-૦	

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટેન
પેનના
તથા
બ્લુ બ્લેક
બારલ
વાપરો

અનેક મ્યુ. એફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા રોડોમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા રોશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો:-

ધી નેરોલ એન્જન્સી

અથુ દરવાજા :: અમદાવાદ

ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ
પા. કંદારી... જિ. સુરત.

બાન્ધ:-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઈનમાં

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય આપઘ અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

બચ્ચાંઓને થતા દર્દો દર્દને મારી તેમને તંદુરસ્ત, થીમીયુધી અને હૃદયપુષ્ટ બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

અરોગ્ય મૂર્તિ તપચેતાન પામ્યાં છે. આ સોગડી કેફી પદાર્થોથી તદ્દન મુક્ત છે. અને બચ્ચાંઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગડીનાં અંશુ સેવનથી હળવે બાળકોએ અરોગ્યની મીઠી મેળ મેળવી છે. કિંમત ૭મી એકના બાર આનાં વી. પી. ખર્ચ જુદું

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી રુપે : ભાવનગર

મુંબઈમાં: મહેતા આયુર્વેદિક ફાર્મસી, સી.પી.ટેન્ક રોડ, લાડની વાડી, મુંબઈ.

અમદાવાદમાં: ભાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બજાર.

ગ્રે શ મ લાઇફ એશ્યોરન્સ સોસાયટી લીમીટેડ

[સ્થપાઇ ઈસાકમાં : ઇ. સ. ૧૮૪૮]

● તમારી થાપણ શેકવાનું સર્વોત્તમ ઠેકાણું ●

☆ કુટુંબના સદસ્ય માટેની પોલિસી
☆ હાઇ બેનેફીટ પોલિસી
☆ ગ્રેશમ સ્પેશ્યલ સ્કીમ
☆ બાળકોના સદસ્ય માટેની પોલિસી
☆ રૂાસ પોલિસી: પેન્શન બોનસ
તથા સંભોગને અનુકૂળ આવે તેવી બીજી
અનેક યોજનાઓ સચવામાં આવી છે.

દાવા ચૂકવ્યા રૂા. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળો: અગર લખો:-

ડી. એસ. સુરતી

ડિરેક્ટર મેનેજર

ભદ્ર : અમદાવાદ.

ભાનુશંકર ખી. ઠાકર

ચીફ એક્ઝેક્યુટીવ ઓફિસર

ટાવર રોડ, અમદાવાદ

બળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

રચવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

તે

આજથી જ

સૌ કોઈ અનુભવવા માટે।

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ--પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [જીવન]

હીલાં આંખનાં સાથે બીજાં પાચક

અને લોહી વધારનાર ઔષધો

મેળવી ખનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સાસ્ત્રિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

લો બી લો લ ડ્ર ધર્મ-રીચાર્જ

અમદાવાદ

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દ્રષ્ટિપૂર્ણં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૩

પોપ : ૧૯૬૮

અંક ૩

ટેલ

‘સ્નેહરશ્મિ’

આજે છવનના વિશાળ તટ પે.ઉલ્લાસ આદર્શનાં
પોતાપૂર ચડી વહે સભર જે, ને ઊર્મિના થીકરે
હીંને પ્રાણ પ્રકુલ્લ તે હૃદયને ના તું કરાવીય રે ।
એવો કે અનુભૂતિ કે વહી જશે રેજે પ્રણે, બચાહરે
એકેએક દિશાથી જોસરી બધાં પૂરે યુવાની તણાં
ત્યારે, શેષ પ્રથાન્ત સૌ વિક્ષેપ હા । એ જિન્દગીને તટે
રેજે કાદળ કે સડયા છવનના કોવાટવાળે અને
ગંધાર્તા મૃત માછલાં અલુકળ્યાં સ્વપ્નાં તણાં કેવળ !

તું તો રેલ વહાવ એવો નિત કે જેથી દિનારા તણી
પોવાણ સપ્તગી જશે મલિનતા ને નૈક રેજે પૂટી
નિત્યે દૂર સુદૂરતા ય રણની વેરાનતમાં અરા;
ને જોજે મૂંઝી બચ તે વહી જતાં એવાં જાંઘાં નીર કે
તેને નિર્મળ અન્તરે ગગનતરી રેજે બધી શ્રી લસી !—
નિર્મળ્યે જોસરવું જ છવન મહીં—સૌને તું તો આણું કાં ?

હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદ :

વડોદરા અધિવેશનનું વિહંગાવલોકન

ડૉ. 'દસિંહ'

આજી વર્ષના નવન્યૂઆરી માસના પહેલા અઠવાગિયામાં વડોદરાને આગણે વિજ્ઞાન-સન મંડાયું હતું : હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદનું યોગ્યગ્રીસનું અધિવેશન શ્રી ૦. ડી. એન. વાડિયાને પ્રમુખપદે મળ્યું હતું. વિજ્ઞાન પરિષદની સાથોસાથ વિજ્ઞાન-વિષયક અન્ય પરિષદો પોતાની બેઠકો ભરે છે. આ વર્ષે હિંદ આંકડાશાસ્ત્ર પરિષદ (Indian Statistical Conference) નું પાંચમું અધિવેશન સર. ટી. વિજયરામવાચારિયરના પ્રમુખપદે, અને ફાર્માસ્યુટિકલ કોન્ફરન્સનું દ્વિતીય અધિવેશન રાયબહાદુર ડૉં ૦ કે. એન. બાગચીના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયું હતું. આંકડાશાસ્ત્ર પરિષદની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ રમૂજ છે. પોતાના વિષયની ચર્ચા કરવા આંકડાશાસ્ત્રીઓએ વિજ્ઞાન પરિષદને આગ્રહભરી વિનંતિ કરી કે આંકડાશાસ્ત્રને (Statistics) એક વિભાગ (section) પરિષદમાં રાખવો. વિજ્ઞાન પરિષદે એ માગણી અરવીકાર્ય મળી અને જવાબ વાલ્યો કે “ જો તમને વિભાગ આપવામાં આવે તો પછી જ્યોતિષશાસ્ત્રને પણ એક વિભાગ આપવો પડે. ” પરિણામે, છુટી સંરચા અસ્તિત્વમાં આવી. અભાર સુધી સરવતીનાં ધામ જેવાં વિદ્યાપીઠોનાં કેન્દ્રધરોમાં આ પરિષદ મળતી આવી છે. ગુજરાતને આગણે આવી વિજ્ઞાન પરિષદો ભરવા માટે વડોદરાએ પહેલ કરી છે. વિજ્ઞાન પરિષદને વડોદરામાં આમંત્રી સમૂહ રીતે પાર ઉતારવી એ નાનુંમનું કામ ત્રહતું. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ વિના આ મનોરથ કદાચ ફળ્યો ન હોત. પરિષદના સ્થાનિક મંત્રી ડૉ. કુંવરજી ગો. નામક અને તેમના સહકારીઓએ ખડે પગે રહી પરિષદની બોલક ફતેહમંદ પાર ઉતારી છે. તેમનો અદમ્ય ઉત્સાહ શબ્દોમાં ઉતારવાનું કાર્ય મુશ્કેલ છે.

વિજ્ઞાન પરિષદ એટલે સમગ્ર હિંદમાંથી એકત્ર થયેલા જિજ્ઞાસુ વિજ્ઞાનિષ્ઠોના સમુદાય— સાદી ભાષામાં કહીએ તો મેળો. ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ હિંદના સમૂહના પ્રતિભાંધી અને દેશી રાજ્યોમાંથી પ્રતિનિધિઓ આવે. અને વિજ્ઞાન પરિષદ વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓને આવરી લે, એટલે ગણિત, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, ભૂરત્તરવિદ્યા, ખેતીવાડીવિદ્યા, માનસશાસ્ત્ર, વૈદકીય સંશોધન એવા એવા બધા મળીને ૧૪ વિભાગો છે. આવી વિશાળ સંરચા તથા તેના પ્રતિનિધિસમુદાયની સમગ્રડો તૈયાર કરવી અને સાંચવવી એ કાર્ય ખૂબ બેવરયાપૂર્વક થતું જોઈએ. અને વડોદરામાં આ બધી સમગ્રડો જોશી કરવા ત્યાંના સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી હતી.

સ્વચ્છેદક દળ પોતાનું કાર્ય અચ્છી રીતે બજાવતું હતું. તેમને તાલોમ સારી મળી હતી અને તેમની સેવાવૃત્તિ રૂપક દેખાતી હતી. પરંતુ કંઈક અનુભવની ખામી અને કંઈક નવીનતાનું વાતાવરણ હોયું થયેલું હોવાને લીધે રમૂજ પ્રસંગે પણ લીલા ચતા, જેમ (jam) ની માગણી નમકૂળથી (guparva) સતોષવા કારણમ થતી. વેદોક્તની આપખમીને લીધે મોટરની અગવડ જોશી થતી. એમાં સ્વચ્છેદકોના દોષ કાટવા કરતાં સંજોગોને એ આભારી હતું એમ કહેવું મને બાજબી લાગે છે. જો યુદ્ધ ન હોત તો દેશનાદમાં જેમ

પ્રતિનિધિઓ મારે બંધારતની વિપુલ સંગવડો તૈયાર રાખી હતી તેમ વડોદરાએ પણ કરી બતાવ્યું હોત. કુપત પદ્ધતિ સારી છે. પણ સ્વયંસેવકોની આ અંગતી ફરજ અમુક કિસ્સાઓમાં જરા મુશ્કેલીભરી બની હતી. સરકારને ખર્ચે લાકડાં લાવ્યું હર્ષ અધિવેશનમાં હાજરી આપનારા સભ્યો એક સંવાચનાની કુપત આવવવા જેવું સંકુચિત માનસ દાખવે એનું વેશુંન કયા શ્રમદોમાં કરવું ?

* * *

“ Society, Science, and the individual are one indivisible whole.”

વડોદરાનું અધિવેશન આજુ વિષમુદ્દની અવરમાંથી બરુનું નથી. પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા ધાર્યું કરતાં ઓછી હતી. અમાજ તરફના પ્રતિનિધિઓ ધારેલી સંખ્યામાં હાજર રહી શક્યા નહોતા. જૂના પુઠારીઓ ના દર્શન એવળ થતા. વિજ્ઞાન એકતાપ્રેરક બળ છે એને તેના પૂજારીઓ તક અને વાડામાં રામતા નથી. છતાં વિજ્ઞાન પરિષદમાં ઊભડું દશ્ય દેખાવા લાગ્યું છે ! આવતી વિજ્ઞાન પરિષદના ચુંટાયેલા પ્રમુખ શ્રી પદિત જવાહરલાલ મેદજીને આ પરિચિતિનો સતોષકારક નિવેદો લાવવાનું કાર્ય હાથ પર લેવું પડે. વિજ્ઞાન પરિષદની ત્રીસમી મેટક લખતી વિદ્યાપીઠે આમત્રી છે એને આ આમત્રણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે એમ વાંત જાહેરમાં આવી છે.

એલેમ્બિક કેમિકલ વર્કસ, હલ્લબલન, ગ્રામલેલોગ સંસ્થા, સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરી, વડોદરાનો સુપ્રસિદ્ધ કામેટી બાગ અને સમદરશાન, શ્રીમંત ગાયકવાડનો નમરમાંગ મહેલ તથા લાંબું બેંગલત પ્રત્યાદિ વડોદરાનાં જોવાલાયક સ્થળોનાં પર્યટનો એલેમ્બિકમાં આવ્યાં હતાં. એલેમ્બિક ગુજરાતની — આખા મુળઈ પ્રલાકાની એક જોવાલાયક ઔદ્યોગિક સંસ્થા છે. રવા-આવધિઓ અને રસાયેનોની બનાવટમાં એલેમ્બિક નામની કાઠી છે. એલેમ્બિકવાળા શજરનું લાંબલાલ અમીને બધી પરિષદના પ્રતિનિધિઓને પોતાનાં કારખાનામાં આમત્રી આપાણીને મેળાવડો જોડાવ્યા હતા. કલાંજનું ઔદ્યોગિક કેળવણીની એક ઉત્તમ સંસ્થા તરીકે મરાઠર ચતું નેમ છે, એ ગુજરાતને આનંદમાં જેવું છે. મરાઠમ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડની દીર્ઘદષ્ટિનો આ પરિપાક છે.

નામદાર મદારાજ ગાયકવાડનો એટ હોમ કામેટી બાગમાં જોડાવામાં આવ્યો હતો. રંગનાયે જુદી જુદી રમતો, સંગીત, નાચ, હાથીસ્વારી ઇત્યાદિનો પ્રયત્ન કરેલો હતો. ખાસ ખાન ખેમે તેવે પ્રયોગ ચોપટોનો હતો. પોષ્ટ જેવું ચર્ચેણ પૂરી મોટર ચલાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તોપ પણ ફોડી શકે છે એ ખાસ ખાન ખેમે તેવું દશ્ય હતું. રવાગત સમિતિનું ખાલું ગુજરાતની ચિરપરિચિત અતિથિસ્થાનની લાપનાના પ્રતીક રૂપ હતું. સમાજ વિજ્ઞાન કેલેજની લગ્ન ઇમારતના અગ્રકાંચે સુંદર બગીચાના ચોમાનામાં વીસેક વાનીઓ ખીરસવામાં આવી હતી અને આને કળસ સમ્પર્કમાં સર ટી. વિજયરામવાચારીની રમણ વાગજીએ સાંને આહવાદા હતા. પ્રયોગશાળાઓમાં ગોંધાઈ રહેતા વૈજ્ઞાનિકોને માણેકરાવનો અખાડો અને ત્યાંનાં પ્રાચીન હથિપદોનો સંગ્રહ જોવાની તક આપવાનું કેમ વીસરાઈ ગયું હશે ?

* * *

આ બધી વાતો પછી પરિપક્વતા મુખ્ય કાર્ય પર આવીએ. પહેલે દિવસે વિજ્ઞાન પરિપક્વતા ઉદ્ઘાટન ક્રિયા હતી. વડોદરાના હીવાન સાહેબ સર વી. ડી. કૃષ્ણમચારીએ સ્વાગત સમિતિના પ્રમુખ તરીકે 'ભાષણ કયું'. તેમણે વિજ્ઞાન પરિપક્વતા પ્રમુખ તથા પ્રતિનિધિઓ વડોદરામાં આવકાર્યા. માનવસંહારમાં આવી રહેલા વિજ્ઞાનના દુરુપયોગ સંબંધી બોલતાં તેમણે કહ્યું કે વૈજ્ઞાનિક સત્યો નિરબાધિત બહાર કરવા માટે ભૂતકાળમાં ઘણા વૈજ્ઞાનિકોને યદીદી લેવી પડી હતી. વિજ્ઞાનની શોધોનો મુદ્દમાં દુરુપયોગ કરવા માટે વૈજ્ઞાનિકોને દોષ ન કાઢી શકાય. પણ આવી સ્થિતિમાંથી હુનિયાને મુક્ત કરવી જોઈએ. કેવી રીતે આ સાધવું એ વિશે વિચારકોએ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી પ્રશ્ન વિચાર કર્યો છે. આ સંબંધમાં સર રાધાકૃષ્ણન કહે છે કે "The aim should be to insist on the high mission of science and relate it organically to the central purposes of human life and society, to reconcile religious wisdom with scientific achievement." ભૌતિક વિજ્ઞાન કરતાં સામાજિક વિજ્ઞાન પર વિશેષ ધ્યાન મૂકવો જોઈએ. આલુ વકરેલી પરિસ્થિતિમાંથી બચવા વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનો પ્રવાહ અટકાવવાની જરૂર નથી. પણ માનવ સંબંધો તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનને સ્પર્શતાં વિશેષ સંશોધનની—તેના વિશાળ અર્થમાં—જરૂર છે. આ સંશોધનનો ઉદ્દેશ પ્રત્યેક જિંદગીની એકતા દર્શાવતો હોવો જોઈએ; તે જ દરેકને પોતાનો સંપૂર્ણ વિકાસ સધાય એવી નવી સંસ્કૃતિનું નિર્માણ થઈ શકે.

પછી નામદાર મહારાજ સર પ્રતાપસિંહ ગાયકવાડે એક નાનું ભાષણ કરી આ અધિવેશનની સફળતા ઈશ્વરી હતી. ત્યારબાદ શ્રી. ડી. એન. વાડિયાએ પોતાનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ વાંચ્યું. પ્રમુખના ભાષણનો વિષય "હિંદુસ્તાનની ભૂસ્તરીય બનાવટ" હતો. આ ભાષણમાં હિંદુસ્તાનના ભૂસ્તરીય બધારણના અમુક દૃષ્ટિબિન્દુઓની સમાલોચના હતી. આ વિષય પર શ્રી. વાડિયાએ વર્ષો સુધી સંશોધન કયું છે અને છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી સિલોનમાં જે કાર્ય તેમણે હાથ ધર્યું છે તેનાં પરિણામો આ વિષય પર વિશેષ પ્રકાશ ફેંકે છે. આખું ભાષણ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ મનન કરવા જેવું છે. હિંદુસ્તાન એક નાનકડો ખંડ છે. તેની રચનામાં ગુણ અને બધારણમાં એકદમ કિન્ના એવાં બે વિશિષ્ટ જમીનનાં પડો આવેલાં છે. આ નિરાળાં પડો કેવી રીતે હિંદુસ્તાનની રચના કરી શક્યાં એ ભૂસ્તરશાસ્ત્રનો એક વજુહિદ્યો વિષય છે. કેટલાક ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ માને છે કે હિંદ એશિયાનો ભાગ નથી. તેઓ એમ કહેવે છે કે એશિયાના હીપકલ્પો જુદા પડીને દૂર દૂર ચાલી ગયા છે અને આફ્રિકા આ પ્રદેશનું બાકી રહેલું છેન્દ છે. બીજા ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓ એમ માને છે કે હિંદની બનાવટ એક ઉત્ક્રાંતિકારક ક્રિયા છે અને જે બે પડો આવેલાં છે તે જિન પ્રકારનાં છે. હિમાલયની રચના આ સંયોગીકરણમાંથી પેદા થયેલ એક પ્રકારના દબાણને આજારી છે. દક્ષિણ હિંદ અને સિલોનની રચનામાં કાંઈક સામ્ય રહેલું છે. આ ચોથો પ્રથમ દિવસના પ્રભાતનો કાર્યક્રમ. બપોરના ફાર્માસ્યુટિકલ કોન્ફરન્સ મળી હતી. પ્રમુખના ભાષણ બાદ 'ઔષધોમાં રસાયનનો દિરસો' એ વિષય પર ચર્ચા થઈ હતી. ડૉ. એચ. કે. સેને આ ચર્ચા શરૂ કરી હતી અને બીજા વક્તાઓમાં મુંબઈના ડૉ. આર. સી. શાહે સારું વિવેચન કયું હતું.

વિભાગીય સંશોધનના લેખો મા નિયમો સંબંધી અદીયા વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાનું

ધાતુ' નથી, કારણકે પુષ્કળ લેખો હોવાથી તેમાંથી કોનો ઉમેળ કરવો ના ન કરવો એ મુશ્કેલ કાર્ય છે. આ બેકમાં એવી લોકનાયક સંભળાઈ હતી કે કેટલાક વિભાગોમાં લેખો મોકલનારા લેખ વાંચવા ઉત્સુક ન હોતા : ચર્ચાની તો વાત સી કરવી ?

- દેવે વિભાગીય પ્રમુખોનાં બાપણો જોઈએ.

મેતીવાદી વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. નાજીર અહમદ માદુગામાં ફોટન ટેકનોલોજિકલ પ્રયોગશાળાના નિવાસક છે. તેમના બાપણનો વિષય 'વજ્રાટમાં ઉપયોગી બનાવટી તંતુઓ' હતો. ભવિષ્યમાં ફની સાથે દરીદ્રાઈ કરી ચકે એવા તંતુઓની બનાવટના અગત્યના સફળ થતા તથા છે. રતું લાવિ રું થવાનું છે? એ અભ્યારથી કેવી રીતે લાખી સમ્પ્રદાય, લૌકિક વિજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ પ્રો. બી. બી. રાય કલકત્તાની યુનિવર્સિટી કોલેજમાં એવા પ્રેરિ-સરની ખુરશી શોભાવે છે. તેઓએ 'રફ્ટિક રચના (Crystal Structure) અને ફ્લુકિરણો' પર એક લાંબું બાપણ 'કથું' હતું. જૂસ્તર વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. રાજનાથ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં એ આતાના વડા છે. અને તેમના બાપણનો વિષય 'કન્ઝની જૂસ્તરીય રચના' હતો. રસાયન વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. એમ. કુરેશી હૈદરાબાદની ઓરમા-નિવા વિશ્વપીઠમાં રસાયન ખાતાના વડા છે. તેઓએ 'પ્રકાશ-રસાયન'ના (photo-chemistry) અમુક મુદ્દાઓ પર પોતાનું બાપણ આપ્યું હતું. પ્રકાશ-રસાયનનો સિદ્ધાંત અને અવદારમાં આ રાસાયનિક ક્રિયા કેવી રીતે ઉપયોગી થાય છે તે સંબંધી કેટલીક સવિસ્તર માહિતી આપો હતી. ફોટામાઈમાં આ ક્રિયાની અગત્ય તથા તેમાં થયેલી આધુનિક પ્રગતિ સંબંધી સવિસ્તર ઉલ્લેખ કર્યો હતો. દહેરાદૂનના ફોરેસ્ટ રીસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટના વનસ્પતિ-શાસ્ત્રી ડૉ. એન. એસ. ખેર વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિભાગના પ્રમુખ હતા તેમના બાપણનો વિષય રસમય હતો. જેમ મનુષ્યો સમૂહમાં રહીને પોતાનો વાડો બાંધી તેમાંથી સમાજ-રચના કરે છે તેવી રીતે વનસ્પતિ પણ સમૂહમાં ઊગે છે. 'આની રીતે વનસ્પતિસમૂહમાં એક જાતની વનસ્પતિ અમુક જગ્યાએ વધારે પ્રમાણમાં, તો કેઈ જગ્યાએ ઓછા પ્રમાણમાં સંગેજોતુસાર ઊગે છે. આ વિષયને Ecology કહેવાય છે. મુજરાતીમાં તેનો અર્થ 'વનસ્પતિ સમાજશાસ્ત્ર' થોડા સકાય. ડૉ. ગોરે હિમાલયની વનસ્પતિનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેના લખણા લઈ મૅગ્ઝિન લેન્ટન' વડે બાપણ રસમય બનાવ્યું હતું. ડૉ. એરને વિષય Ecology: Its Theory and Practice એમ હતો, એટલે તેમણે સિદ્ધાંતિક અને આધ્યાત્મિક અને દર્શનિક દ્રષ્ટી વિષયને ઉઠાવેો હતો. પ્રાણીશાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. એચ. શોનિવાસ રાય કલકત્તામાં હિંદી સરકારના ઝૂલોજિકલ સર્વેમાં સુપરિન્ડેન્ડ છે. 'દિહુસ્તાનમાં બાયોલોજિકલ રેસર્ચના રચાપવાની તારકાલિક અવરિયાત' એ વિષય પર તેમણે બાપણ આપ્યું. આ જીવંત પ્રજા છે અને હેલા દસક થયાં વારવાર ચર્ચાયા કરે છે. વાવણુકાર રાજ્યે આ ક્ષિત્તમાં પ્રગતિશીલ પગલું ભર્યું છે અને વિવેન્દ્રમમાં સિદ્ધણ અને સંશોધન માટે એક આવું રેસર્ચ સ્થાપ્યું છે. એકલા કુરોપમાં જ ૭૫ આવાં રેસર્ચો છે. નેપલ્સનું રેસર્ચ જગમગાહર છે. ગણિત વિભાગમાં પ્રેરિસર પી. સી. મદાલાનોખીસ, ઝૂલોગ વિભાગમાં શ્રી. જ્યોત્ કુરિયન, જંતુવિજ્ઞાન વિભાગમાં શ્રી. ડી. મુખરજી, વેડકીય સંશોધન વિભાગમાં ડૉ. સી. જી. પંડિત, માનવશાસ્ત્ર વિભાગમાં પ્રો. એમ. એમ. કુંખા, માનસશાસ્ત્ર

અને શિક્ષણ-કેળવણી વિભાગમાં ડૉ. ગોપેશ્વર પાઠ; શરીરવિજ્ઞાન વિભાગમાં પ્રો. બી. ટી. કૃષ્ણન અને ઇજનેરી વિભાગમાં ડૉ. એ. એચ. પંડ્યા—આ બધા પ્રમુખોએ પોતાપોતાના વિભાગના પ્રમુખ તરીકેનું કાર્યજી લુહા લુહા દિવસોએ આપ્યું હતું.

*

*

*

લેખો અને વિષયો ઉપરાંત વિભાગોમાં સામાન્ય ચર્ચાઓ ગોઠવવામાં આવી હતી કેટલીક ચર્ચાઓ સંયુક્ત વિભાગોની હતી. આ બધી ચર્ચાઓની ત્રીસ જેટલી સંખ્યા જાહેર થઈ હતી, પરંતુ કેટલીક ચર્ચાઓ સભ્યોની ગેરહાજરીને લીધે મુલતવી રાખવી પડી હતી. આ તો ઉકાવવામાં આવી હતી. એવી કશિયાદ આ વખતે સાંભળવામાં આવી હતી કે વિજ્ઞાન પરિષદ એક સામાજિક મેળાવડો બનતો જાય છે; વૈજ્ઞાનિક તત્ત્વ ઓછું થવા લાગ્યું છે. આ વખતનાં જાહેર લાપસોમાં પણ શ્રોતાઓની સંખ્યા ઓછી રહેતી. લાપસોમાં એ સભ્યે કહેલું અને યાદ આવે છે કે “સર રામન અને બાટનાગેર એવા વક્તાઓની ગેરહાજરી રૂપિય દેખાઈ આવે છે.”

રંગન કાર્યક્રમનો ઉદ્દેશ્ય ક્યાં વિના આ અવલોકન અપૂર્ણ રહેતાનું. વડોદરા પ્રોવેનિયલ વિદ્યાથી અને વિદ્યાર્થીનીઓએ સંગીત-ગરબ-નાટ્યપ્રગોળો ઇત્યાદિ કાર્યક્રમ ગોઠવી ગુજરાતની રસિકતાનું હિંદી વૈજ્ઞાનિકોને જ્ઞાન કરાવ્યું છે. ક્યાકબાન, લક્ષ્મીબાઈ વગેરેનું સંગીત આદરણ્ય હતું. બનાઈ શોનું *Fascinating Foundling* એકાંકી નાટક સરસ જાણવાયું હતું. પણ પાંચમી તારીખે જાણવેલો મરહમ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનો બંગાળી ઓપેરા રંગન કાર્યક્રમની પરાકાષ્ટા રૂપ હતો.

આ ઓપેરા *The Genius of Valmiki* ટાગોરે વાસંતી વર્ષે લખ્યો હતો, અને વિજ્ઞાન શ્રોતાવર્ગ સમક્ષ કલકત્તામાં ટાગોર કેટુંબના પૂર્વજોના ગૃહમાં પ્રથમ જાણવાયો હતો. રવીન્દ્રનાથે પોતે વાલ્મીકિનો ભાગ લીધો હતો. આપું ઓપેરા સ્ત્રોતમય, બંગાળી ભાષામાં જાણવાયું હતું. સરસ્વતીનું કાર્થ વડોદરાના નાવજ દોવાન મિ. મુખરજીના પુત્રી રીટા મુખરજીએ સુંદર રીતે જાળવ્યું હતું. આ ઓપેરાનું સુઝન મિસિસ મુખરજીના હાથમાં હતું. અને બહું કલામય વાતાવરણ ઊભું કરવામાં આવ્યું હતું. ડૉ. કૃષ્ણાન એફ. આર. એસ.ના શબ્દો ટાંકીએ તો “ઓપેરા સંપૂર્ણ ફોલ હતો. બંગાળ બહાર ઇતર પ્રાંતવાસીઓને અથવા શુદ્ધ ઉચ્ચારવાળા બંગાળીમાં ગાતાં એ વડોદરામાં સાંભળ્યાં.” આ ઓપેરામાં ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. સર વિજયરાઘવાચારિયેરે કહ્યું તેમ, “કોલેજમાં ડૉ. નાથક આત્ર રસાયન શીખવતા નથી, પરંતુ કલાના સુંદર પાઠો પણ લાગુ આવે છે.”

આ પરિષદ ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન પ્રત્યે વિશેષ અભિરુચિ પેદા કરે અને માનવ-કલાઓમાં ગુજરાત પોતાનો દિવસો આપે એમ ઇચ્છી આ અવલોકન પૂરું કરું છું.

હિંદુ વિજ્ઞાન પરિષદ

રેલ મું અધિવેશન : વડોદરા

ડૉ. યશવંત શુભામભાઈ નાયક

પૂર્વમાં ચાલતી લઘાઈના ભયે આ વર્ષે વડોદરામાં ભરાયેલી વિજ્ઞાન પરિષદમાં સહાસોની હાજરીની સંખ્યા પ્રમાણમાં જુજ હતી. સુજરાતમાં આ પરિષદ પ્રથમ વાર ભરાય છે, એટલે શરૂઆતમાં અમને ખૂબો ખેદ થયો. દરેક વિભાગના સંશોધનના જે નિબંધો વર્ગીકૃતિ તેના ઉપર ચર્ચાઓ થતાં તેમાં આ વખતે કંઈક નિરાસતા લાગતી હતી. આમ છતાં, દરેક વિભાગીય પ્રમુખનાં ભાષણો અને શોધખોળની વસ્તુ તપાસતાં નિસ્સંશય એમ કહી શકાય કે આ પરિષદ ઘણી સફળ થઈ છે. આ પરિષદ અંગેની મહત્વની જે ગાળતોનું પ્રથમ યત્ન કરી શકું.

આવડે વર્ષે વિજ્ઞાનની પરિષદ લખનૌ ખાતે પડિત જવાહરલાલ નહેરુના પ્રમુખપદે મળ્યો. પડિત નહેરુની ચૂંટણી જે રીતે યુક્ત કહી શકાય : એક તો એ કે પડિતજી વિજ્ઞાનના પ્રેમીએટ છે. એમણે બાયોલોજી (જીવ અને ઉદ્ભવશાસ્ત્ર) નો અભ્યાસ કર્યો છે. પીપ્લુ એ કે, પડિત નહેરુ નેહરુના પ્લાનિંગ કમિટિના પ્રમુખ છે. એ કમિટિના પ્રમુખ તરીકે એમને અનેક આર્થિક વિજ્ઞાનના મુદ્દાઓનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો હતો. પડિતજીની હાજરીથી વિજ્ઞાન પરિષદના કાર્યને અદ્યુત વેગ મળ્યો એમાં તો શંકા જ નથી.

આ પરિષદની સફળતાનો મોટો યશ ડૉ. કુંવરજી નાયકને જાય છે. ડૉ. નાયક એક મોટા વૈજ્ઞાનિક છે એ ઉપરાંત એક ઘણા નિપુણ અને કાર્યદક્ષ વ્યવસ્થાપક પણ છે એ આ પરિષદ વખતે ઘણાનાં સહમાં આવ્યું છે. એમણે ખડે પગે રાતરિત જે મહેનત કરી છે તેનાથી સહાસોને અનેક જાતની રાહતો મળી શકી હતી અને તેમનો સમય જ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત અનેક જાતના સુખચેતના ઉપભોગ ઘણા આનંદમાં વ્યર્જિત થયો હતો. એસીઆઈ કેમિકલ : વર્કર્સ, આમઉદ્યોગ શાળા, કલાંસવન, રાજમહેલ વગેરે સ્થળોની મુલાકાતો, ઉપાધ્યાયના અને કુશલિયોડિંગી સંસ્કૃત, તાદ્ય પરીજો અને અભિલેખ અને અલેક માર્ટી અને જમણેના કાર્યક્રમોથી વિજ્ઞાન પરિષદનો મનોરંજન કાર્યક્રમ બહુ જ ફરેહમંદ કહી શકાય.

દરેક વિભાગના પ્રમુખનાં ભાષણોમાં આંતરેશીય વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં મહત્વનો ફાળો આપે એવી ચર્ચાઓ હતી. એ સિવાય દરેક વિભાગમાં જે શોધખોળના નિબંધો વંચાયા હતાં તે પણ પ્રત્યેક ભૌતિક હોઈને દિલમાં ચાલી રહેલી સંશોધન પ્રવૃત્તિનો આંખો ખ્યાલ આપતા હતા.

હિંદુ-વિજ્ઞાન પરિષદની રેલમી એક કુશલી યુક્તિ યોમંત. મહારાજ પ્રતાપસિંહ નાયકના ઉપજ્ઞાણ હવું કે પીપ્લુ આંતરની સરખામણીમાં સુજરાતનો વિજ્ઞાનમાં અર્પેનો

ફાળો ઝોલો છે. વડોદરામાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો થયાં વિદ્યાનના વિકાસને માટે જે અદ્ય પ્રયાસો કરવામાં આવે છે તેનો નિર્દેશ કરતાં તેમણે તેમનો વિદ્યાન પ્રત્યેનો અનુરાગ જાહેર કર્યો હતો. વિદ્યાન પરિષદ વડોદરામાં મળી તેથી તેમની વિદ્યાનમાં વિકાસ સાધવાનો પ્રયત્નમાં ખૂબ વેગ મળશે એવી અદ્ય તેમણે ખતાવી હતી. વિદ્યાનની શોધખોળ દ્વારા માણસની મુખ, સંપત્તિ અને સ્વાસ્થ્યનાં સાધનો અનેક રીતે વિપુલ થયાં છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. એ શોધખોળોમાં દિદે પણ ખૂબ જ ફાળો આપ્યો છે અને સર સી. વી. રામન, પ્રો. મેથનાદ સહા, સદગત સર જગદીશ બોઝ, અને સ્વ. શ્રી. રામનાથમ જેવા પૈરાનિદેશો દિદેનું નામ અમર કર્યું છે એ બધાને માટે અત્યંત ગૌરવ લેવા જેવી બાબત છે.

વિદ્યાન પરિષદના પ્રમુખે “દિદેનું ઘડતર” (The Making of India) એ વિષય ઉપર એક મનનીય લાઘણ કર્યું. શ્રી. વાલિયા દિદેના ઘૂસતર “સંશોધન ખાતામાં” નોકરીએ હતા, અને હાલમાં સિલોનની સરકાર તરફથી સિલોનના ઘૂસતરના વડા તરીકે કામ કરે છે.

એમણે પોતાનાં લાઘણમાં જણાવ્યું કે દિદે પુરાતન કાળમાં એસિયાનો એક ભાગ ન હતો. અસલ દિદે અને ખીન્ન દ્વીપકલ્પો દક્ષિણમાં આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયાને સાધતા એક વિશાળ ભૂમિપટના અવશેષો છે. એ વિશાળ ભૂમિપટનો વચ્ચેનો ભાગ કાળક્રમે સમુદ્રને તળિયે જઈને એડો અને ઓસ્ટ્રેલિયા, આફ્રિકા દિદે વગેરે છૂટી પડી ગયાં. દિદેના ઘડતરમાં પુરાતન પ્રદેશ—સલાદિ પ્રદેશ—જે ઇક્કન ટ્રેપને નામે ઓળખાય છે એ છે. એ પ્રદેશના તળમાં અનાદિ કાળથી લાવા રસનાં મોટાં પડો વિસ્તરેલાં છે. એ લાવા રસનાં પડોથી, દક્ષિણ દિદે એક અચળ અને અપરિવર્તનશીલ પ્રદેશ ઘર્ષ પામ્યો છે. એક કાળે એ દક્ષિણ પ્રદેશની ઉત્તરે, હિમાલય, રાજપુતાના, ગંગાપ્રદેશ અને બંગાળ પ્રદેશમાં ભૂમધ્ય સમુદ્ર સુધી વિસ્તરતા સમુદ્રનાં પાણીઓ જીજગતાં હતાં. તિમેટ અને ચીન દિદેથી વિકસત હતાં. ભૂમિતળની નીચેના ભૌતિક ફરકોને લીધે ઉત્તર એશિયાના ખંડો ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ ધસવા લાગ્યા. આ ધસારાને દક્ષિણ દિદેના ટ્રેપ (ખડકો)ના પ્રદેશ અટકાવી દીધો. અને પરિણામે, ઉત્તર એશિયા અને દિદે વચ્ચેના સમુદ્રતળનો મોટો પ્રદેશ એવક વળીને જામ્યો થવા લાગ્યો. કાળક્રમે હિમાલય સહિત આખો એ ઉત્તર ભાગ સમુદ્રથી બહાર આવ્યો દિદેના દક્ષિણ ભાગને એશિયાની સાથે જોડી દીધો. હિમાલય હજી યે ધીમે જામ્યો થતો જાય છે, કારણકે ઉત્તર એશિયાના વિશાળ ભૂમિતળોનો ધસારો હજી અધ ધરો નથી. અંતમાં, તેમણે દિદેની ભૂમિપટની સપાટી ઉપર પવન, પાણી, આમોહવા અને ધરતીકંપથી કેવા ફરકારો ઘર્ષ રહ્યા છે તે તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું. શ્રી. વાલિયાનું આખું યે લાઘણ દિદેના ભૂમિપટના ઇતિહાસની એક સુંદર સમીક્ષા રૂપ હતું.

એતીવાડી વિભાગના પ્રમુખ, ડો. નાઝર અદમદે (માટુંગાના કોલન ટેકનોલોજિકલ લેબોરેટરીના નિયામક) બનાવટી રેસા (artificial fibres) ઉપર વિવેચન કર્યું હતું. એમણે એમની પ્રયોગશાળામાં ચાલતા પ્રયોગો ઉપર ચર્ચા કરી ખતાવ્યું કે કાપડને માટે વનસ્પતિમાંથી બનાવટી રેસાઓ ઘણા મોટા થાવા ઉપર બનાવી શકાશે એ તદ્દન શક્ય

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂલ્યોમાં પુસ્તકોના મુખર્ષી ઉપાકરણો જેવાવર્ગીખાતા તરફથી મંદુર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વલ્લભનાથ	૧-૨-૦
સિદ્ધી વાતો	૦-૩-૦
સિદ્ધિ રત્ન. પુષ્પ	૦-૪-૦
પાલક મંદ	૦-૨-૦
	૦-૬-૦
સી હમ	૦-૩-૦

ગંગાવતી બીજી ખાલુ (નથી)	
મે મુનિપત્ર	૦-૬-૦
સિદ્ધિ ભા. ૧	૦-૧-૨-૦

૧ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
સાધી દિવસ	૦-૨-૬
મુક્ત આલમ	૦-૬-૦

મહત્તી વીત્તિનાઓ	૦-૨-૦
સુદિદિ	૦-૩-૦
સુદિ મળ (નથી)	૦-૩-૦

સુદિ મળ	૦-૪-૦
સુદિ મળ	૦-૪-૦
સુદિ મળ	૦-૩-૦

સુદિ મળ	૦-૬-૦
સુદિ મળ	૦-૬-૦
સુદિ મળ	૦-૧-૦-૦

૧ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
સાધી દિવસ	૦-૨-૬
મુક્ત આલમ	૦-૬-૦

મહત્તી વીત્તિનાઓ	૦-૨-૦
સુદિદિ	૦-૩-૦
સુદિ મળ (નથી)	૦-૩-૦

સુદિ મળ	૦-૪-૦
સુદિ મળ	૦-૪-૦
સુદિ મળ	૦-૩-૦

સુદિ મળ	૦-૬-૦
સુદિ મળ	૦-૬-૦
સુદિ મળ	૦-૧-૦-૦

૧ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
સાધી દિવસ	૦-૨-૬
મુક્ત આલમ	૦-૬-૦

મહત્તી વીત્તિનાઓ	૦-૨-૦
સુદિદિ	૦-૩-૦
સુદિ મળ (નથી)	૦-૩-૦

સુદિ મળ	૦-૪-૦
સુદિ મળ	૦-૪-૦
સુદિ મળ	૦-૩-૦

સુદિ મળ	૦-૬-૦
સુદિ મળ	૦-૬-૦
સુદિ મળ	૦-૧-૦-૦

ટોલ્કટોલ ગ્રન્થાવલિ

X પ્રેમનો દંભ (વીજ આદિતિ)	૧-૪-૦
X સ્ત્રી અને પુરુષ (વીજ આદિતિ)	૧-૦-૦
X કથાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
X નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
X નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
X નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
X હિરણ્યવર્ધન	૧-૪-૦
X કથાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
હરચુપ	૧-૪-૦

સ્ત્રીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

X પદ-બાહિરે	૨-૦-૦
X ચંદ્રાન અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નાકાદ્વી	૨-૬-૦

બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ

બોક્કાનિકાદની આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
બોક્કાનિકાદની આત્મકથા ભા. ૨	૧-૪-૦
X ગાતા આસોપાવણ	૧-૬-૦
X હિરેન્દ્રી વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
X ગીતામન્યન	૧-૪-૦
X સત્યમય સ્વરૂપ	૦-૧-૦-૦
સમપ્રેય	૩-૬-૦
સેવના કાવ્યો	૨-૦-૦
સ્વેદવિદાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

X હિરેન્દ્રી વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વેદવિદાર ભા. ૧	૧-૬-૦
મુખન અને બીજી વાતો	૧-૪-૦

મારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધી મહિમંદોલસાંક	૧-૪-૦
કુલે સ્ત્રી	૧-૬-૦

રામ અને કૃષ્ણ (વીજ આદિતિ)	૦-૬-૦
પુષ્પ અને મહાવીર (..)	૦-૬-૦
X પદમયુ વૈદ્ય	૨-૦-૦

X દિનચર્યા	૧-૬-૦
X સાભામતી	૧-૪-૦
X રસિયાનું યદન	૨-૩-૦

મુખમનો કથા	૨-૦-૦
ભાદીનો મરેશ (પાછો)	૧-૦-૦
શ્રીમદ્ રામચંદ્ર સ્વપ્નભાગ	૧-૬-૦

X ભને એ નહિ સમગ્ર	૦-૬-૦
અસદકાર	૨-૬-૦
ચ પારકમો ગાંધી	૧-૬-૦

મહિમંદોલસાંક	૧-૪-૦
મહાવાસની હાલતી	૦-૧-૨-૦
અનંતા	૦-૬-૦

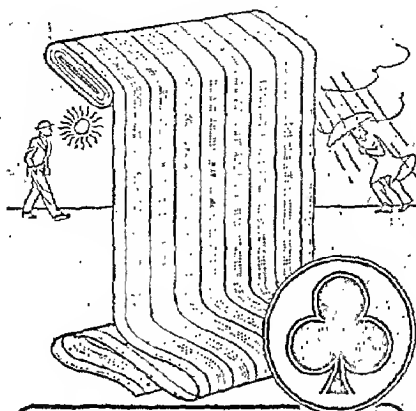
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન માસિક	૪-૦-૦
દિશાર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્કટોલ ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
સ્ત્રીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
બુદ્ધ ગ્રન્થાવલિ	૬-૨-૦
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન એક પ્રગતિ	

: નવું પ્રકાશન :

ખાંડાની ધાર

પાકું પુકું
કિં. ૨-૬-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રૂપમ : અમદાવાદ

મને તે જાતુ દોષ નો પગ...તમને માણસ પાસે કે, આરવિંદ મિત્ર
કાપડ તમારા કપડાનો પ્રથમ વસ્ત્ર છે. તે લાંબો વખત ટકે તે રીતે બનાવવામાં
આવે છે. તે શુદ્ધ લાંબો છે અને સુંદર દેખાય છે. હવે તમે તમારા મોટે
પેશિયા, સાદા સારી, ટવીગ, પોપલીન, મુલ, કેપ, મેનસુક, લેન, દોરીયા
અને વોર્લ્ડ ખરીદો ત્યારે "કુદરતના ગ્રામ"નો આશરો લેશો કાપડ ખરીદો.

તપાસી માટે અરવિંદ વાપરી

અરવિંદ મિલ્સ લીમીટેડ,

અમદાવાદ

દરેક સ્થળે વેપારીઓ અને સ્ટોકિસ્ટો છે.

No. 5

અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ૩૩

મહા : ૧૯૨૮

અંક ૪

૧ સત્તાવનમે [કાવ્ય]	ઉમાશંકર બેપી	૧૭૭
૨ કવિનું પહેલું નાટક—૧	પ્રો. અનંતરામ મ. રાવળ	૧૭૮
૩ વિગ્રહના આર્થિક પ્રત્યાઘાતો	નયનુખલાલ ક. મહેતા	૧૯૧
૪ દેર [કાવ્ય]	'સ્નેહરસિમ'	૧૯૪
૫ સંવાદ [વાર્તા]	'સ્વપ્નરથ'	૧૯૫
૬ અદ્વૈતાત્માનું આત્મપુરાણ	બેપોતીન્દ્ર હ. દવે	૨૦૩
૭ કલિક અવતાર	પ્રો. ડાહરરામ માંડલ	૨૧૪
૮ સ્વ. દવેને [કાવ્ય]	'ભાનુ'	૨૧૯
૯ શાબ્દનિષ્ઠ અને સ્વરનિષ્ઠ લય :		
છંદ અને સંગીત	રમણલાલ હોઠાલાલ મહેતા	૨૨૦
૧૦ કાન્તનાં ખંડકાવ્યો	પ્રો. મનમુખલાલ મ. ઝવેરી	૨૨૧
૧૧ સુદનોંધ	રામભાઈ પટેલ	૨૨૬
૧૨ પુસ્તક-પરિચય	નાથાભાઈ દવે	૨૩૧

નવું પ્રકાશન

ખાંડાની ધાર

લેખક

રામનારાયણ નાઠ પાઠક

આજના યુગની, સ્ત્રીજનના અનેક પ્રશ્નો રજૂ કરતી, તેજસ્વી અને પ્રસાદયુક્ત કલમથી લખાયેલી સામાજિક નવલકથા. આજના જનજીવનના પ્રશ્નો આમાં આર્થિક અને મનોવિશ્લેષણયુક્ત વિચારણાથી રજૂ કર્યા છે.

દરેક ગુજરાતીએ આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ.

પાકું પૂકું

ડિ. રૂપિયા અઢી.

લખાણમ : હિંદમાં ડા. ૫-૦-૦; બમાં તથા પદ્મરામાં ડા. ૭-૮-૦; છૂટકે નકલ ૦-૮-૦

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ધીરંદા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૦-૨-૪૨

Advertise

in

The PRASTHAN

is to successfully develop your business in Gujarati-reading public.

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest : on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA

Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

લવાઈએ :

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
દિનિય માસિક	૪-૦-૦
અસ્તવતી અર્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલસ્ટોય અર્થાવલિ	૧-૦-૦
સ્વીન્ડ અર્થાવલિ	૧-૦-૦
બુલ્ક અર્થાવલિ	૩૦૮૬

પ્રસ્થાન :

પ્રસ્થાન ગ્રાહક પ્રગતિ

‘પ્રસ્થાન’ માં

જાહેર ખબરના ભાવ

જાહેર ખબર વિભાગમાં

૧ પાનું ૩ પાનું ૬ પાનું

૧૨ માસ	૨૦૦	૩૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૮
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮

નીચી મેટરમાં

આધુ કાગળ-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આધુ પેપર-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૂર્ણ ઉપર

પૂર્ણ પૃષ્ઠ નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦

" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦

" ૪ " ૫૦ " ૫૦૦

(જાહેર ખબર સ્ટીચીંગ માટે પ્રકાશનું)

પ્રસ્થાનમાં સારી ગતિની જ જાનખ.
લેવામાં આવે છે.

નીચી મેટરમાં અર્થાવલિ પ્રકારની જ જા. ખ.
અને તે પછી બધું જ થોડી
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે.

સાંખા કાન્દાકટ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

: લખો :

અવરમાપક : ‘પ્રસ્થાન’ જાનખ. વિભાગ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

ઢરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન

[૨૯૨૨૬]

અમીરી પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતવંતુની નબળાઈ, ક્ષાત્ત્રીયતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. ફીલ્ડ થયેલા શરીરને નવપ્રસ્થિત બનાવે છે.

કિંમત-તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રતનના રૂ. ૪-૦-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, અતુલ્ય, વંધ્યતા, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, દુર્ગુણત્વ, તથા સુવાવડ પછીના ઢરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

દા.સી.સી. ઓપ

અમૂલ્ય તુલ્ય છે. કિંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧) તથા બાટલી ૩ નો રૂ. ૨-૧૦-૦

બા.જા. કર્મસી

ગાંધીરાં, અમદાવાદ

મુંબઈ નં. ૨, યુના સીટી તથા બા.જા.

ઢરેક રથળે એજન્ડો જોઈએ છે. એજન્ડાના નિયમો તથા આયુર્વેદિક દવાઓ અસીપત્ર મહેત

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સામે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

જનતાને અનુકૂળ પ્રદે તેવી નીમા પોલિસીની વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોદ્દાઓના ઘણાઓનો ત્વરિત નિકાલ, તબીબી તપાસ વિના વીચો ઉત્તરણવાની અનુકૂળતા કે જે આમ જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના ચર્ચા પડી છે,—એ સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને આકર્ષવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

✽

વધુ વિગત માટે પ્રોસ્પેક્ટસ મંગાવો.

ધી.

સેન્ટીનલ એસ્યોરન્સ કં. લી.

હેડ ઓફિસ:-
કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-
રીડરોડ,
અમદાવાદ

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો ભોળાં છે.

“ કંઠાંચ પરતાવું પડે તે પહેલાં ” ૪

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની કરજ અદા કરો:

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિર્દોશીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

નાર્થિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૩ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી જોઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો. યા લખો:—

ઓફિસ:—

મુખર્મી ઈલાકાના આન્ય મેનેજર્સ

મુખર્મી, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

જ્ઞાનપુરી માર્ગ, સુરત

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ
શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય કૃત

દિનચર્યા

તંદુરસ્ત રહેવા માટે આખા દિવસનો
લુછી લુછી ક્રિયાઓ કેમ કરવી જોઈએ તે
ખતાવતું સુંદર પુસ્તક.

૧ વહેવા ઊઠો.

૨ ઉપાધાન

૩ મલોત્સર્ગ

૪ કંતધાવન

૫ તૈલાભ્યંગ

૬ આયામ

૭ સ્નાન

૮ ધ્યાન ધારણા

૯ વસ્ત્રપરિધાન

૧૦ દેશપ્રસાધન

૧૧ આ

૧૨ તાન્ત્રીય લાક્ષણ્ય

૧૩ સાંજન

૧૪ પુષ્પાન

૧૫ ફરવા જવું

૧૬ ખમરખાં

૧૭ મલપાન

૧૮ અક્રીણ

૧૯ આંખની સંભાળ

૨૦ શયન

૨૧ સપ્તયોગ

૨૨ જીવનનિર્વાહ

૨૩ નસુચર્યા

૨૪ આયુષ્યવાન થવાના ઉપાયો

૨૫ સંદેશ

પુસ્તકખ્યા ૩૨૮ કિંમત ૧-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

રાયખંડ : અમદાવાદ

મુખ્યમંત્રી : સી. જમનાદાસની કું.,

પ્રિન્સેસ રોડ.

પૂણ્યયોગના સાધકોનું પાથેય

પૂણ્યયોગનો સાનયોગ (બે ભાગ)	૨-૮-૦
પૂણ્યયોગનો ભક્તિયોગ	૧-૦-૦
પૂણ્યયોગનો વિજ્ઞાનયોગ (પાકું)	૨-૮-૦
પૂણ્યયોગ નવમીત (બે ભાગ)	૨-૪-૦
યોગ પર દષ્ટિઓ	૦-૧૦-૦
યોગ સાધનાના પાપા (બે ભાગ)	૧-૨-૦
શ્રી માતાજી સાથે વાર્તાલાપ	૨-૦-૦
શ્રી અરવિંદ દર્શન	૦-૧૦-૦
સંયમ અને ભક્તિમાર્ગ	૧-૮-૦
દર્પણના દુકેશ (નવલકષ્યા)	૧-૦-૦
પારિજાત (કાવ્યસંગ્રહ)	૨-૦-૦
પથિકનાં પુષ્પો (બે ગુચ્છ)	૩-૦-૦
પથિકના પત્રો (ત્રણ ગુચ્છ)	૨-૧-૦
ગીતામમ' (પ્રથમ પક)	૦-૮-૦
સાનપ્રાપ્તિનું તૃતીયકરણ	૦-૮-૦
વેદિક સરસ્વતિ-જોવાપત્રી નદી	૦-૪-૦
શ્રી અરવિંદ-અંક (કૌમુદીનો)	૦-૧૦-૦
યાગિક સાધન	૦-૮-૦
સત્યાવલી	૦-૪-૦

વિસ્તૃત સૂચીપત્ર મંગાવો.

દ્વિતીય આવૃત્તિ

પૂણ્યયોગની પરિભાષા

પૂણ્યયોગના પારિભાષિક શબ્દોનો આદેશ
ત્રણ ભાષાઓ પ્રસિદ્ધ થશે.

•

શ્રી અરવિંદ અને શ્રી માતાજીની જીવી :

દેરકેનો એક આતો.

શ્રી અરવિંદના મૂળ અંગ્રેજી શબ્દો તથા

હિન્દી અનુવાદો તેમજ અન્ય તમામ

માહિતી ગ્રેજનવા લખો:-

શ્રી અરવિંદ કાર્યાલય : આણંદ

શરીર અને જીવન યોગ્યતાનું સાહિત્ય

સ્વદેશી... સસ્તા... સરસ

	કો.	ટ.	પાયા
અધ્યુભાષના પત્રો	૦-૬-૦	૫-૦-૧-૬	
પ્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦	૫-૦-૧-૩	
રમતોના નિયમો	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૬	
સાદી રમતો	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
સંઘ વ્યાયામ	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
વ્યાયામ શિક્ષણ	૧-૦-૦	૫-૦-૨-૦	
સાહિત્યમાળા	૧-૦-૦	૫-૦-૦-૦	
માનવ શરીર પિકાસ	૧-૬-૦	૫-૦-૪-૦	

નેરોલની

સંગ્રહ

શાહી

કાઉન્ટન
પેતના
તથા
બંધુ બહેન
આપણા
વાપરો

અનેક ન્યુ, ગોર્ડિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટોમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટોનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો:-

ધી નેરોલ એજન્સી

ચણુ દરવાજા ૧૧ અમદાવાદ

આન્ય:-કાણુપુર દરવાજા બંધાર, ગાંધીની લાઈનમાં

ઉપરનું સાહિત્ય વસાયે અને તમારા હેતુ અને જીવનનું યત્ન કરો. વ્યાયામ, આરોગ્ય અને રમતોનું સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર આ એક જ સંસ્થા છે.

વિશેષ વિગતો માટે સૂચીપત્ર મંગાવો. ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ પા. દરોડી. જિ. સુરત

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રશિયન ડૉક્ટર કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

બાળાઓને થતા દરેક દર્દને મઘાડી લેખને વંદુરસ, દીર્ઘાયુષી અને હૃદયપુષ્ટ બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારા બાળકો

આરોગ્ય સૂચિતિ નવચેતન.

પામ્યા છે. આ સોગડી કોઈ પદાર્થથી તૈયન મુક્ત છે અને

બાળાઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગડીના ચાહુ સેવનથી હળસા બાળકોએ આરોગ્યની મીઠી મેળ મેળવી છે.

કિંમત ૩૫૦ી એકના બાર ચાના વા. પી. મચે. હૃદ

વેદ્ય યોગ. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડૉપો : બાલનગર

મુળધર્મો: મહેતા આયુર્વેદિક ફાર્મસી, સી.પી. ટેન્ક રોડ, લાડની વાડી, અંબઈ.

અમદાવાદમાં: આવસાર જીવાલુલાલ દેવશીલાઈ ખાનવાળા, સરસપુર બજાર.

ગ્રે શ મ લાઇફ એશ્યોરન્સ સાસાયટી લિમીટેડ

[સ્થપાઈ ક્રિસ્ટાબ્દમાં : ઇ. સ. ૧૮૪૮]

● તમારી 'આપણું શેફવાનું' સર્વોત્તમ ઠેકાણું ●

- ☆ કેકે/મના રક્ષણ માટેની પોલિસી
- ☆ ડબલ બેનેફીટ પોલિસી
- ☆ ગ્રેશમ સ્પોરેસ સ્કીમ
- ☆ આગમોના રક્ષણ માટેની પોલિસી
- ☆ પક્ષ પોલિસી : પેન્શન બોનસ
તથા સુખોચિત અનુકૂળ આવે તેવી બીજી
અનેક શોખનાઓ સ્વચ્છમાં આવી છે.

દાવા ચૂકવ્યા રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળો અમર લખેલ—

ડી. એસ. સુરતી

ડિરેક્ટર મેનેજર

સદ્ર. : અમદાવાદ.

લાલુશંકર બી. ઠાકર

ચીફ ઓફિસર
એજન્ટ.

દોહર રોડ, અમરેલી.

બાળ-પુષ્ટિ-તેજ

વધારનાર

છવન માં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

ઝંડુ

દયવન પ્રાશ

એજ [છવન]

લીલાં બાળમાં સાથે બીજાં પાચક

અને લોહી વધારનાર ઔષધી

મેળવી બનાવેલ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

સાધારણ નબળાઈમાં અને સગળતી

નબળાઈમાં સંગીન, કામ, આપનાર

સાત્તિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

લો ગી લાલ અલ્પ સિ—રીચરસ

અમદાવાદ

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માટે

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તકે ૩૩

મહા : ૧૯૯૮

અંકે ૪

—સત્તાવનમે*

ઉમાશંકર જોષી

તમે જ વનમાં નથી. ચિથુક ત્રીશ ને વીશના
અમે ય લખતા અગોર વન — શૂન્ય વેરાન-માં !
દિશા નવ સૂરે, ન પંખ, નહિ કંટકોની મધ્ધા,
પડે ઊઝરડાયલા પગ ડગત બેલાનમાં.
—તહીં મનુજ હિંસ વન્ય ળની સામસામાં સજી,
સુલીક્ષ્ણ નખદંત તાંડવ રમે મહોનાથનાં,
અહીં ગભડુ જૂથ કોટિ હરિણોનું તંદ્રા ભજી
પદ્યું દિગ્ગજ આઇ કો પરમ સત્તની આશમાં.—

તમે ય વનમાં ? તમે પરિકલ્પ્ય ? હા તોય, શે
હવે પદતલો મ કે હૃદય હોય આળાં ? હરે
હગો મુવરરિમસેર પર, ચિત્ત ચાતાલર્થુ.
તમે કુટિર પામશે, વન વટાવશે પાસમાં;
તમે ન વનમાં, અમે હરઅરહ્ય જૂલા સમા.
તમારી પગકેડીએ વિતરલો સુતેજસ્ નર્મુ.

* કાર્તિક વદ : દશમે અંકે, કામાસુદેણ, કાલિદાસને પદ્યનું વચ્ચે મેલવાં.

કવિનું પહેલું નાટક-૧

પ્રો. અનંતરાય મ. શવળી એમ. એ.

(૧)... It is graceful and idealistic of course; but it is not heavy with learning. Airy, fine, elevated at times: passionate, volcanic, thundering, deep and prophetic every now and then, and always beautiful—such words come to me as I think of Indukumar."

[સ્વ. કાન્તના કવિશ્રી ન્હાનાલાલ પરના પદમાંથી]

ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં હપાયેલા 'ઈન્દુકુમાર'નાં પહેલાં અંકે આમ એકલા કાન્તને જ નહિ, અનેકાને તે વેળા અને ત્યાર પછી મુગ્ધ કરી કેટલાકાના તો પ્રિય પુસ્તકની પક્ષી પ્રાપ્ત કર્યાનું હવે આપણે જાણીએ છીએ. ૧ બધાને એવી કવિતાએ કામચુકું કર્યું હતું, કેટલાકાને એનો વાગ્ધિભવ ગમ્યો હતો, કેટલાકાને એમાંની સ્વદેશસેવાની ભાવનાએ આકર્ષ્યા હશે અને બધાને, ખાસ કરીને જુવાન દિલોને, એમાં નિરૂપાયેલી ઉત્તરવળખાનોદર લક્ષ્યભાવનાએ મુગ્ધ

૧. આદ્ય સમર્થન કરશે ત્રિવેના ઉતારા :—

(અ) "૧૯૦૬ માં 'ઈન્દુકુમાર'નો પ્રથમ અંક હપાયો; અને ભાવનગરથી માંડીને—મણિરાજે ત્યાં હતા; 'ઈન્દુકુમાર'ને જોવાનાં હતા—મુંબઈ પર્યન્ત—મુંબઈમાં હતા પ્રે. મન્નડ ને સાહિત્યપરિષદના પિતા જ્ઞાનિવરસમ : અને એ 'ઈન્દુકુમાર'ના અનન્ય વાંચકો હતા.—ભાવનગરથી માંડીને મુંબઈ પર્યન્તનું પાતાપરણું હિલોળે એકઠું હતું. ભાવનગરમાં ત્યારે એક વીસપચ્ચાસ વર્ષની મુલતી હતી, ને મુંબઈમાં રહેતી. એણે વસંતસ્વનાં શેવેલાં હતાં; પાણુ ફૂલ ઉપર દિપ પડે એમ એને દિપ પડ્યાં હતાં.....એણે 'ઈન્દુકુમાર' વાંચ્યા, અને વાંચ્યા એવો જ હડપી લીધો. પછી રાહનરૌલીમાં નાટક લખ્યું ને બેએક વર્ષમાં હપાવ્યું. મહારી રાહનરૌલીને પ્રથમ અપનાવનારી એ મહારી સૌથી વહેરી આતમપુત્રી સ્વર્ગસ્થ સૈ. સુમતિ."

(મુંબઈમાં સં. ૧૯૦૧ની વસંતપૂર્ણિમાને દિને 'સ્વ'નસ્વાની અથવા વસંતનો રહેલિયો' નામે કવિશ્રી ન્હાનાલાલએ કરેલું ભાષણ, પ. ૧૬.)

(આ) "...બી. એ. પાસ થયો ને તરત 'ઈન્દુકુમાર' બા. ૧લા વાંચવા ગયો. કવિએ પોતે મારા પિતાને તે જુદા આપેલા. બધું વસ્તુ સુધી એ મારું" પ્રિય પુસ્તક હતું છે. એ અનેકવાર વાંચ્યું છે. એ અનેકવાર વાંચેલી મારી નક્ક કાઈ લઈ ગયું છે તેનો ખેદ હજી મરતો નથી. તે પછી ન્હાનાલાલનાં બીજાં બધાં વાંચ્યાં. તેમનાં કેટલાંક ૧૨૬ કાવ્યો—જેવું કે સરપૂર્ણિમા—બધાં જ ગમે છે. પાણુ 'ઈન્દુકુમાર' બા. ૧લા જેવું તેમનું કાઈ બીજું પુસ્તક મને પ્રિય થયું નથી."

(રામનારાયણ વિ. પાટક : 'મારું' પ્રિય પુસ્તક, 'રેખા, વર્ષ ૧ હ્રી. અંક ૨.)

(ઉ) "મહારા પ્રિય મંત્રુલાલ જમનારામ દવે—બ્રાહ્મી—કવિ ન્હાનાલાલના 'ઈન્દુકુમાર'નો સંદેશો વાંચ્યા.... 'ઈન્દુકુમાર' વાંચીને એ પણુ મુંબઈ જીર્મિયા અને કલ્પનાઓ અનુભવી. 'ઈન્દુકુમાર'માંથી આખી ન્હાનાલાલની કાર્યસંધિનો હું પૂર્ણ જાણી ગયો."

(વમજીલાલ વ. દેસાઈ : 'મારું' પ્રિય પુસ્તક', રેખા, વર્ષ ૧, અંક ૪.)

કેશ હશે. ગદ્યમાં નહિ પણ ગદ્યની સહેજ ગમિયાતી અને ગદ્યપદના સીમાકા ભૂંસવા મમતી આવ ને છતાવાળી ડોલનસૈલીમાં લખાયેલાં એ નાટકનું શુદ્ધરાતને તે વખતે તો પહેલી વાર જોવા મળતું આશ્ચર્યવર્તર સ્વરૂપ પણ તેની નવીનતાને લીધે સૌ સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચે તેવું હતું. કવિએ જોની પછી-તો ક્ષત્ર ઉપરાંત નાટકો લખ્યાં છે; - પણ તેમણે સ્ત્રીકારવા ને પ્રચારવા ઇચ્છેલા નાટ્યસ્વરૂપને પ્રથમપહેલો લાગે ને એમાં બંધાયો—કહો કે કવિયી બધાઈ ગયો—તે જ એ બધાં અનુગામી નાટકોનો પણ રહ્યો છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં, ‘ઈન્દુકુમાર’ નો પહેલો એક જોક સમગ્ર નાટક નથી પણ તેની એક અંક જ છે તેમ છતાં, કવિનાં બધાં નાટકોનું નાટ્યસ્વરૂપ તેમાં એટલા ભાગ પૂરતું જે આદ્ય આકાર પામ્યું છે તે કારણે તેને સુખેથી કવિનું પહેલું નાટક કહી શકાયે. કવિનું આ પ્રથમ નાટક જેટલું વખાણાયું છે તેટલું વિવેચાયું નથી એ આપણા વિવેચનસાહિત્યનું દારિદ્ર્ય સૂચવે છે. આપણા વિવેચન-સાહિત્યના એ દારિદ્ર્યને ક્ષીટાકવા સારું નહિ—એને ક્ષીટાકનાર હું તે કોણ?—પણ એ કૃતિના વાચન અને અધ્યાપનથી મને મળેલા અનંદમાં અન્ય નાચનારાઓને સહવાળી કરવાની, અથવા ખીજા સમુદાયમાં, એક સહૃદય અન્ય સહૃદયોને પોતાના ચિત્ત પર પડેલી પુસ્તકની છાપની વાત કહું તે રીતે એને વિશે કહેવાની હૃદયમાં રફુરેલી, પણ રફુરેને પછી અંકિત રહેલી, વૃત્તિને ‘પ્રચ્ચાન’ના સંચાલકની આગ્રહભરી માગણી બહાર ખેંચી લાવી, તેને પરિણામે આ લેખ લખાય છે.

‘ઈન્દુકુમાર’ એક ૧લી નાટક છે, પણ એ એક એવા સાહિત્યકારનું નાટક છે જે તત્વતઃ કવિ છે અને જે, જે કંઈ લખે તેમાં ને ત્યારે લખનારવિહારી કવિ જ રહે છે. એવા લખનારવિહારી કવિએ સર્જવા કારેલા એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું એ નાટક છે એ જાત એનો અભ્યાસ કરતાં ધીરજાર પણ વેગળું કરવું ઘટવું નથી. નહિતર, કવિની અન્ય નાટ્ય-કૃતિઓ વિશે જોલતી-લખતી જેવા વાસ્તવદર્શી દ્રશ્ય નાટક પાસે રખાતી અપેક્ષાઓ તેમની પાસેથી રાખી દ્રશ્ય નાટકને કાટલે તેમને જોખવાનું કરતાં કેટલાકાથી અગમ્યતા ઘટી ગયો છે, તેવા અન્યાય કવિને યદ્ય જવા પૂરતો સંભવ છે. લેખકના આશયને ગરાયર ‘સમજી લઈ’ એ આશયને કેટલે અંશે પોતાની કૃતિમાં એ સિદ્ધ કરી શક્યો ના નહિ અને તે શાં શાં કારણે, એ તપાસવામાં જ અરે સહૃદયધર્મ રહેલો છે. ૨ આખ્યાનકાર પ્રેમાનંદને નરસિંહભીરાનું પહેલું ધારણે તમે મૂલવી શકો નહિ, તેમ દયારામની ગરબીએને કે નરસિંહ ને મીરાંનાં

૨ આ કૃતિને ગદ્યના નીચેના અસિદ્ધાચરે આગર છે :—

“There is a destructive and a creative or constructive criticism; the first measures and tests literature according to mechanical standards: the second answers the fundamental question, ‘What has the writer proposed to himself to do, and how far has he succeeded in carrying out his plan?’”

કાલકલનું નીચેનું વક્તવ્ય આ જર્મન કવિ-ક્રિતિકાર મતને સાંચવિસ્તાર જ છે :—

“The critic's first and foremost duty is to make plain to himself what the poet's aim really and truly was, how the task he had to do stood before his eyes, and how far with such materials as were afforded him he has fulfilled it.”

પોતે પ્રેમાત્મી આખ્યાનને માટે આપી સકો નહિ. આ વિચારસરણિએ આદર્શ, કવિએ પોતાની નાટ્યરચનાના સ્વરૂપ વિશે 'ઈન્કુબાર'ના પહેલા અંકની પ્રસ્તાવનામાં જે કહ્યું છે તે ખાસ લક્ષમાં લેવું પડશે. તેઓ કહે છે :

"નાટકો એ જુદી જુદી વ્યવસ્થા છે, જે આ નાટકને પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ ભેટી શકાય. એક દૃષ્ટિબિન્દુથી નિરખતાં આ ભાવપ્રધાન નાટક—*Lyrical Drama*—છે. ભાવપ્રધાન કાવ્ય—*Lyrical*—દૂર્ગમ જ હોય એવું નથી. મેષદૂત, ગીતગોવિંદ અને શ્રીમદ્ ભાગવત એ આપણાં મનોમથક ને વિશાલ ભાવપ્રધાન કાવ્યો છે. દિયેએતું લાંબામાં લાંબું ભાવપ્રધાન કાવ્ય કવિ શેલીનું સુવિખ્યાત નાટક 'પ્રોમિથિયસ અબબાન્ડ'—*Prometheus Unbound*—નામનું છે. યુરોપનું સુવિખ્યાત ભાવપ્રધાન નાટક જોઈએતું 'ફાસ્ટ'—*Faust*—છે. ભરતનાટ્ય-શાસ્ત્રમાંના ભેદ વિચારતાં આ હરથ નહીં પણ શ્રાવ્ય નાટક છે. વળી યુરોપીય રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અવલોકતાં આ કાવ્ય ગ્રીસની *Classical* કહેવાતી પદ્ધતિનું નથી, પણ *Romantic* પદ્ધતિનું છે. ત્યજતા આશ્ચર્યપ્રવેશી ગ્રેટા નાટકમાંના આંતર નાટક જેવું આ એક ઉત્કલ્પન તો વસ્તુતા છે ન. 'નાટક' શબ્દથી 'કાલિદાસ-રોક્ષસિંહ રીલીટ' હરથ નાટક' એવા અર્થ સામાન્યતા સમન્વય છે. આ નાટક ગોઈથેની ને શેલીની યેજોને મળતું છે, રોક્ષસિંહરીલીટનું નથી."

(પોતાના 'ઈન્કુબાર'ને અસહિષ્ણુ ભાષામાં શેલી ને ગટેની, શેલીના ભાવપ્રધાન રોમાન્ટિક આખ્ય નાટક તરીકે જોળખાવતાં કવિ એની વિશિષ્ટતાઓ અને મર્યાદાઓને અણકપી રાખાને કથી નાખે છે. કવિ શેલી ને ગટેની પાસે પોતાનો પાટલો નાખે છે—એમની પ્રકૃતિ, પ્રતિક્ષા તે કાવ્યદૃષ્ટિ એ બે કવિઓના જ પ્રકારની છે : એથી જ રોક્ષસી-પર તરફ એ બહુ આકર્ષણ નથી ને ખર્નાઈ રેણ તો એમને મુદ્દલ ગમ્યો નથી : વારતવત્તુ જ ચિત્રણ ભાવનાપ્રધાન માનસને બહુ રચતું આવે નહિ—અને પોતાના નાટકના સ્વરૂપપરિ-અથ માટે *Prometheus Unbound* અને *Faust* ના નામનું આગળ ધરે છે તે-હકીકત બહુ સત્ય છે. આગલી કૃતિ નાટકદેહી *Lyrical* કવિતા જ છે અને કવિની પ્રતિક્ષા પણ શેલીનીની માફક *Lyrical*ની છે એ મસિદ્દ ખિના છે. બીજી કૃતિમાં, સૌજન્યસુક્તા કલાવિધાનની ને વિસ્તારની પરવા વિના ગટેના કવિરવરૂપે અને ફિલસૂફરવરૂપે કરેલી જીવનસમીક્ષા અને યુગમીમાંસા છે, જેને પરિણામે એ કેટલેક અંશે *Epic-Drama* બની જાય છે. કવિ નહુનાલાસ પણ ભાવતાના ઉપાસક છે, *epic-scatology* શાખાન છે અને એને પહેલેવાની શક્તિ પણ ધરાવે છે. એ સાથે જીવનસમીક્ષા ને યુગ-મીમાંસા પણ એમની પ્યારી પ્રવૃત્તિ છે જે એમની કેટલીયે કૃતિઓની અંદર કાઢી ને કાઢી રીતે આવડતી દેખાય છે.) આમ હોવાથી, સામાન્ય પ્રેક્ષકસમુદાય સમગ્ર રંગભૂમિ પર નટમંડળી વડે બાજવી બતાવવી ફાવે એવી રચના તે નાટક એવી આખ્યાને સંતોષતા નાટકો કરતાં કવિનાં આ અને અન્ય નાટકોની માંડણી હમેશાં ધણી જાગી રહે છે. આ સામાન્ય ખ્યાલ સાથે લેવાતાં 'ઈન્કુબાર' અને ત્યારપછી પ્રગટ થયેલાં નાટકોના અભ્યાસને આધારે કવિના નાટ્યપ્રકારનાં મુખ્ય લક્ષણો તપાસવા જેવાં છે.

એથી આગળ તરી આવતું લક્ષણ તો એ કે કવિનાં નાટકો બધાં ભાવનાપ્રધાન હોય છે. નાટકમાં રચ્ય કરવાની કે લખવાની કેન્દ્રવર્તી ભાવના જ નાટક લખતી વેળા કવિને મન સૌથી મહત્વની ધ્યાનપાત્ર વસ્તુ હોય છે. એ ભાવના ને વિચાર પણ કાઢી

કવિ પાસેથી આવે એવાં હોય છે; કાંઈ સમાજશાસ્ત્રી કે તર્કવીર વિચારકનાં નહિ. બેકારી, તોકારી કે રોટીના પ્રશ્નોને બદલે જીવન અને જગતને સ્પર્શતા જોડા ને વ્યાપક પ્રશ્નો જ કવિ ઉપાડે છે ને પોતાની રીતે નાટકોમાં ચર્ચા પોતાનો કવિસંદેશ જતતાને આપે છે. આથી ભાવના પ્રથમથી વિષય તરીકે નક્કી કરી કવિ તેના પર નાટક લખતા હોય એમ પણ ક્યારે લાગવા સંભવ છે. પરિણામે વસ્તુ, પાત્રાલેખન, સંવાદ આદિ નાટકનાં અંગોને, કવિને હાથે સામ્યરૂપ બની જતી આવી ભાવનાનાં સાધન જ બનવું પડે છે. આથી, નાટકમાં વસ્તુ નહિ, પણ આલસૂર જેવી ભાવના જ સુખ્ય, વસ્તુ તે ભાવનાને જ અક્ષત રહેવા પૂરતું; વસ્તુવિકાસ તે નાટકમાંના સંવાદ કે પ્રસંગો દ્વારા એ ભાવનાનો જ તેના સ્થાપન કે સિદ્ધિ તરફ દોરી જતો વિકાસ, નાટ્યોચિત આંતરબાહ્ય સંપર્કો ને છેલ્લે પરાક્રમો તે પણ ભાવનાનાં જ, આથી તે એ ભાવનાને મિત્રભાવે શા શત્રુભાવે ઉચ્ચારતાં ને આચરતાં તેનાં પ્રતિનિધિ કે વિરોધી માનવીઓ અને સંવાદક્રિતાદિ તે વ્યવહારના ઉચ્ચારણ-પ્રતિપાદનનાં સાધન, એવી કવિના ચિત્તમાંની કાંઈ અંતર્ગત વ્યવસ્થા એમનાં નાટકોમાં કામ કરતી હોવાનું સહેજે કંટાળી શકાય છે. આથી બન્યું છે એવું કે કવિનાં બધાં જ નાટકોનું વસ્તુ તેમાંની ભાવના કે કવિસંદેશ જતાવનારા એકમે સબ્દોમાં તમે સહેજાઈથી સમાવવી શકો:

ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુ પર બધી નજર રહેવાને કારણે નાટકના વસ્તુ પ્રત્યે કવિ બહુ ઝાઝું કાંઈ આપતા નથી; આથી શક્તિ નહિ હોય અથવા પોતાનો ઉદ્દેશ સારે એવડું પ્રસંગોદિનું માળખું તૈયાર કરી એટલાથી સંતોષ માની બેસા કરી. માનવી કિંવાઓ અને પ્રસંગોને બદલે તેના ગ્રેસક હેતુઓ અને માનવી આંતર ભાવોનું દર્શન અને નિરૂપણ કવિને વધુ કાવતું હોઈ. (એક પ્રસંગ પછી બીજો તરત આવ્યો જ છે એવી દોડતી પ્રસંગબદ્ધતા તેમનાં નાટકોમાં બહુ જોવા-મળતી નથી અને વસ્તુના જીવંતમૂલ અંશ રૂપ જે દોષાધિષ્ઠ પ્રસંગો તેમણે લીધા હોય છે તેની ગૂંથણી થઈ વજીરવાણી હોતી નથી. આનો અર્થ એમ નહિ કે તેમનાં નાટકો વસ્તુરૂપ હોય છે, ભલે પાંખું અને ચરચરતીની આછીપાતળી તથા આડી અવળી લહેરાતી ધૂસરેર જેવું પણ વસ્તુ તેમનાં બધાં નાટકોમાં હોય તો છે જ. પણ એમાંની કેટલીક વિશિષ્ટ જોડા કવિના મનમાં સ્પષ્ટ હોય છે તેટલી વાચકોને કેટલીક વાર મધ્ય કે સ્પર્શ બની શકતી નથી હોતી; એમાં વાચકની જોડું જોઈ ન શકતી દૃષ્ટિના કે બધું સમજતા મમતાની ધીરજ કે સહૃદય જીવિતા અભાવનો જ એકલો દોષ નહિ. કાંઈ કાંઈ કવિએ કવિવેશે પણ, મૂલ્યે વર્ણવતાં વર્ણન અમૂલ્ય બની જાય એવી એમની પ્રતિદેશ લખાવટ, ખંતાવો ને વિગતોની કડીએ કડી સાંધવાની ને સમાવવાની બેધરવાઈ અને માત્ર સૂચન કરીને બીજું થઈ પડતું મૂકી વાચકને પોતાની મેળે સમજી લેવા સાડુ બાકી રાખવાની પાછળ કામ કરતો તેમનો લાઘ્યિક ધ્વનિરોપ, એ ત્રણ બાબતો પણ એને મારે કેટલેક અંશે જવાબદાર ગણીશો. ક્રિયા (action) પણ આ નાટકોમાં ઝાઝું ને કંટાળી કે એકધારી સતતવાદી ગતિવાળું નથી હોતું પણ પાત્રોત્કર્ષ ને ખડું તો પ્રતિપાદ્યભાવના યોતક (સંવાદની ઝાડી વચ્ચે અટવાવું આવે છે) આથી જ કંઈ વસ્તુવિકાસ નાટકોમાં સમાય છે તે સૂક્ષ્મરૂપી નજરે જ જોવો શક્ય બને છે. વસ્તુની સંકલનમાં જવા બનતું માં,

એને રંગશૂભિયાગ્ય બનાવવાનો આશય હોવાથી, જરા વધુ (એકે તે પણ) કવિ આપી શકે તેટલું જ,) આત્મ આધાર્ય હોય છે. જદાંગીર અને એકમર, પૂરનાં ઐતિહાસિક નાટકોમાં એમના જીવનના મહત્વના પ્રસંગો એક પછી એક પ્રવેશમાં નિરૂપાતા જ્યેષ્ઠ એવી યોગ્યતા યદ્ય છે, અને 'વિશ્વગીતા'માં વસ્તુની એકતાને વેગલે મૂકી સ્વયંપર્યાપ્ત ને નિરાળા પ્રસંગ-વાળા પ્રવેશોને એક ધ્યેયના દોરમાં પરાવીને જાણએકતાને વસ્તુની એકતાને રચાને બેસાડવાનો પ્રગટક સંકલનાપ્રયોગ ચોર છે. આ ચાર સિવાયનાં કવિનાં બીજાં નાટકોમાં 'પ્રેમકુંજ', 'પુણ્યકથા' જેવામાં આણું ને 'ઈન્દુકુમાર', 'ગોપિકા', 'રાજર્ષિ' વગરતે જેવામાં તેથી જરાક વધુ એમ વસ્તુનું પ્રમાણ્ય કર્યાક વધુઓહું હોય છે પણ તેની સંકલના અને આંતરપ્રવાહ પ્રકારદષ્ટિએ એક સરખાં છે. આ ઉપરાંત વસ્તુનાં આરંભ ને જન્મપટ, કાર્યવર, આંતરજાલ સંધર્ષ, નાટ્યોચિત તંગદિક્ષી સર્જની પરિસ્થિતિ (dramatic tension), અને અંતિમ પરાક્રમ જેવાં તરંગે અહીં સાથ નથી હોતાં એમ નહિ પણ તે જાવપ્રધાન કાવ્યનાટકનાં જરનાં, રંગશૂભિયાં દસ્ય નાટકોના જરનાં નહિ.

આ નાટકોમાંનાં પાત્રો ખૂબજ આપણી-ચોમર-જોવામાં આવે તેવી સ્વાભાવિક માનવીઓ કરતાં જાવનાનાં પ્રતિરૂપો વિશેષ બની જાય છે. એમનાં પોશાક, વાપા, વર્તન, વૈયક્તિક આસિયતો ઇલાદિની વિગતો, જે-આચારના-નાટકકારો-ખાનાં-ભરીને-આપતા હોય છે તે, કવિ આપવાના જ નહિ. વળી પાત્રો જાવનાને જ આતર યોગ્યતાં હોય છે. દૃત્ય-દાસી ને વામાચાર્ય દેવદાસના, વિકાસ અને સ્વૈરાચારનાં પૂતળાં જેવાં ચીતરાય તો જ્યાં અને જ્યાંત દીપ્તિનિમગ્ન અને આત્મલગ્નની જાવનાનાં માનવી પ્રતીક જેવાં બની જાય એ પ્રકારની પરિસ્થિતિ કવિનાં ધણાં નાટકોમાં જ્યાં અને જ્યાંત ની માફક જતાવી શકાય તેમ હોય છે. આને પરિણામે પાત્રો ધણી વાર સાથ જાળળાં, તો કથારક પૂરાં કાળાં બની અમુક વર્ગ કે ખાનામાં વહેંચાઈ જાય તેવાં બની જાય છે અને એકેમકની વ્યક્તિતા એટલે અંશે ખીગ્ન કરતાં નિરાળા હોય છે તોપણ પ્રધાનતઃ એ (જાતિ કે પ્રકાર (type) ના નમૂના બની જાય છે ને વ્યક્તિના (individual) નમૂના રહેતાં નથી. એટલે આસિ-વાસ્તવિકતાનો પ્રતીતિકર અંશ એનામાં જોયેા હોય છે અને ધણી વારે તો એમ પણ લાગી આવે કે કવિ પોતે જ એકના જાદુ ચર્મ પાત્રોરે વહેંચાઈ જાય છે. બીજી એમનો દેહ એવો જાવના-કવિતાધક્યો ને કેટલીક વાર કલ્પનારંગ્યો હોય છે કે એમને અપાર્થિવ કવિશ્ચિત્તાં જ નિવાસીઓ માનવાં પડે. પોંખરી કે જ્યાં, ઈન્દુકુમાર જે-જ્યાંત રંગ ને રખાનાં ચિત્રમાં રંગ ચાય તો ગમે તેવો કુચળ એનો ચિત્રકાર નહોતો તો પણ નાટકો વાંચીને આપણા મનમાં ઊભી થએલી એ પાત્રોની કલ્પનાને એ સતોષ આપી શકે જ નહિ એવાં જાવનારંગી એ હોય છે. એ પાત્રોનાંય મંચન (દા. ત. કાન્તિકુમારીનું 'ઈન્દુ-કુમાર'માં) અને વિકાસ નાટકમાં દર્શાવાય તો છે. પ્રથમ અંકના આરંભનો ઈન્દુકુમાર વિકાસીને-ત્રીજા અંકને છેડે ઈન્દુદેવ અને છે, અને જ્યાં અને જ્યાંતનાં વ વિકાસ, જેમાં પોતાનાં જેવાં વીતકો અનેક સીતામાતાએને શવજીને દારે બેઠવાં પડતાં હોય છે એવા જગતનો જવાને અનુકલ કરાવીને અને જગતને વચગાળામાં તપસ્યાથી દિલમાંના દેવોને જીતવાનો અનુકલ આપીને, કવિએ નિરૂપી જતાઓ છે. દૃત્યદાસી, વિકાસ, અને

‘પુણ્યક્રમ’ના નોંધક-જેવાં પાંપથી અરડાયેલાં પાત્રોનું અન્તમાં તેમનાં ઉદ્ધાર અને ક્ષમારોહણ બતાવીને આમુદ્ધાત પરિવર્તન થતું કવિ દર્શાવે છે તેમાં પણ આવે પાત્રવિકાસ દેખાય છે. પંથુ એમાં યે માનસશાસ્ત્રીય કીલ્પવટથી એનાં સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓના વચસો બધો વ ક્રમ નિરૂપવાની બહુ કાળજીકરેલી કાશિય કવિને હાથે ચલાવી નહિ. એ બાજુ કે એમનાં પ્રયોગનક્ષેત્રમાં આવતું જ નથી.

૭. ૧૫. ૨૨

‘એ પાત્રોનું કવિસૃષ્ટિનાં છે તે સૃષ્ટિનું વાતાવરણ પણ એવું જ કવિતારબુ’ અને અદ્ભુતરસિક હોય છે. કવિ જેવા પૂરેપૂરા રોમેન્ટિક પ્રકૃતિના કલ્પકની નિર્મિતિ એવી અન્યા સિવાય રહે જ નહિ. કવિની સૌંદર્યદૃષ્ટિ અને પ્રકૃતિપ્રેમ પણ એમાં કામ કરે છે. પાત્ર બનેલાં સુનવીઓની લીલા સરોવર, વનખટા, આમકુળ, ગિરિશિખરો તે સાગર જેવાં પ્રકૃતિનાં રમ્ય ને ભવ્ય દૃશ્યોની પશ્ચાદ્ભૂતી ઓથે બેલાલી બતાવવાનું કવિને બહુ ગમે છે એ ‘ઈન્ડુકમાર’, ‘ન્યાળખન્ત’, ‘ગોપિકા’, ‘પુણ્યક્રમ’, જેવાં નાટકોમાં રમ્ય થએલી એવી વાતાવરણભૂત પશ્ચાદ્ભૂત બેલાલી સમગ્રાય છે. નાટકનાં રમ્યકાળ પણ વાસ્તવદર્શી વિચિત્રતાથી વિસ્તારી રીતે કહી બતાવવાની અત્યારનાં—પણ નાટકોમાં—પ્રથમ હોય છે તેને બદલે અરપજતા જે મનોહરતા આપે તેવી મોઢક અરપજતાથી તે વિશિષ્ટ રહે છે, તે પણ કવિની ‘રોમેન્ટિક’ વૃત્તિનું એક સદજ પરિણામ. એમનાં પ્રેમોદિષ્ટ, પ રોમેન્ટિક અને અપ્રત્યુત્તર બાથી વાસ્તવ સૃષ્ટિ પરનાં મુન્દરાત કે કાંકિયાવાડનાં શાખાં હોવાને ખ્યાલ જન્માવવાને બદલે કવિનાં મુન્દર કલ્પનાગ્રામે (Utopias) બંની જાય છે. ત્યાંનાં લોકો, તેમની ભાષા, વર્ણહાર, ભાવનાઓ આદિ એ જ છાપને મળ્યુંત કરે એવાં હોય છે. કાળમાં, મુખ્ય જમાનાનાં અને નાટકો, ‘સંપ્રદા’, ‘રાજા’ ભરત, અને ‘વિશ્વગીતા’ જેવામાં ઐતિહાસિક ને પૌરાણિક સમય એમાંનાં પાત્રો ને પ્રસંગોને લીધે કવિને સ્પષ્ટ રીતે બતાવવો ને મળવો પડ્યો છે, પણ આક્રીનાં નાટકોમાં ‘ન્યા અને જયન્ત’ (જોને સમય ‘દાપર અને કવિની સંખ્યા’ ને નિર્ણય કરાયો છે: જોયો તો પવતપાવડીએ ઊઠતા દેવર્ષિ ને અપ્સરાઓ જેવાં પાત્રો અને જ્યાંને ચાપમાં ભરાવી જયન્તનું દેહતું, મહિરો લુભટ હોડી જ્યાંનું બદાર નીકળતું, આકાશવાણી ને ત્રિકાળદર્શન જેવા અદ્ભુત બનાવોને તેમાં રચાવ મળ્યું છે) સિવાય બીજાના ચોક્કસ સમયનિર્દેશને અજાણે, વાંચનારે તેમાંની આંતરિક સામગ્રી પરથી તેના કાળ વિશે પોતાપૂરતા અમુક નિષ્કૃય પર આવતું પડે એવી સ્થિતિ હોય છે. સમગ્ર રીતે જોતાં એ નાટકો વાંચતા હોઈએ તેટલો વખત આપણી રાજનીતિ દુનિયાને સાવ બુઝાવી દઈ કવિનિર્મિત સૃષ્ટિમાં આપણને ઉપાડી જઈ ત્યાંના વાસીને સહૃદય ગેહ્લેક આપણને બતાવી દે એટલું કલ્પનાબળ તો કવિનાં નાટકોના વાતાવરણના સજ્જનમાં અવશ્ય પ્રવર્તતું હોય છે. (કવિની ભારતીના ખરો વિજય તો ‘વિશ્વગીતા’ના ત્રીજા અંકનાં છેલ્લા એ જેવા પ્રવેશોમાં છે. લેડોતર કલ્પનાને જલે એવી રસપૂર્ણ, ઉત્તર ને સાહિત્યિક બેલાઈપર ભાવસૃષ્ટિનું દર્શન (Vision) કવિ ત્યાં ‘અહુ’ કરે છે કે ‘સમજાવી વાંચકો અણુભાવ અનુભવતા મુગ્ધભાવે એક ઢાર ઊભા રહી એની સાંખી કરી એટલા સમય પૂરતા તો વિમલિતવેદાન્તર આનંદનો સાક્ષાત્કાર કરે છે)

ગદ્યારે પણ માનકર્તૃ સ્થાન પામી શકે એવાં હોય છે તે) નાટકના સંદર્ભથી રવતંત્ર એવાં (એમાંની) ઉત્પત્તિસ્પર્શ અને સર્વકાલીનતા (universality) નાં તત્ત્વોને લીધે.) કવિને કાવ્ય મતી (ગીતોની ગોઠવણી પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી હોય છે. ગીતોને બધી વેળાં કવિ એક સ્થળે આપ્યાં જ નથી છાપી દેતા, પણ પ્રથમ માનારને અદૃશ્ય રાખી તેના ગીતટુકારને દૂર દૂરથી તરતો આવતો વર્ણુરી, એ સંગીતમય પાશ્વશ્રીકામાં અન્ય પાત્રોના સંવાદ સૂચી, બહી એ ગીતધ્વનિને ને કોઈ વાર તેનાં માનારને ખાસે લાવી, પાત્રોના આહુ સંવાદને વચ્ચે તેનાથી આંતરી, વચ્ચે પ્રવેશના હિદ્દિષ્ટ લાવને કે વાતાવરણને એ ગીતો વડે કવિ જમાવે કે પુષ્ટ કરે છે. એમનાં ધણાં નાટકમાંથી આનાં કેટલાંય ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ છે પણ વિસ્તારભયે તેમ કરવું અત્યંત યોગ્ય તેમ નથી. ધણાં નાટકો તો ગીતથી શરૂ થાય છે અને ગીતનો સુશવલિને તરતો મૂકી સમાપ્ત થાય છે, અને વચ્ચેમાં ગીત વિનાના તો બહુ જ જોડા પ્રવેશો આવે છે: જરા આગળ વધાયું કે ગીત આવ્યું જ છે! (આર્મી ગીતો નાટકસમગ્રતા વાતાવરણને ભરી દઈ આપા નાટકની અંદર સંગીતમુખરિત પદ્યાર્થનિર્મલો લીધી કરી કવિનાં નાટકોને ખરેખર Lyrical-સંગીતપ્રધાન-બનાવી દે છે) એ મુદ્દો પણ એનો અભ્યાસ કરવા માગનારથી જરા ય-વિસરાયે થઈ નહિ.

(આ બધાં લક્ષણો કવિનાં નાટકોની વિશિષ્ટતાઓ ય ગણાય તે મર્યાદાઓ પણ ગણાય. પોતાના બાધા નાટ્યપ્રકારને તેઓ શેલીની શેલીનું બાધપ્રધાન નાટક એમ કહી ઓળખાવે છે ત્યાં 'લાવપ્રધાન નાટક' Lyrical Dramaના શુદ્ધરાતી પર્ણ તરીકે વાપરે છે. પણ ખરી રીતે કવિતાપ્રધાન નાટકભક્તિના Poetic Drama અને Lyrical Drama એવા બે મુખ્ય પ્રકારો અગ્રેજ સાહિત્યમાં ગણાય છે. પ્રથમ પ્રકારમાં, નાટકના વિષય અને સંવાદભાષા કાવ્યમય હોય એટલું જ, બાકી આખી કૃતિ સ્વરૂપે ને પ્રાણે તો નાટક જ રહે છે, એટલે કે નાટ્યલેખક પોતે તટસ્થ રહી પાત્રો ને તેમના આચર્યો ને કાર્યોને ખરલકી કળાથી રજૂ કરી શકે છે. બીજા પ્રકારમાં, એથી ઊલટું, 'નાટ્યલેખક એવી તટસ્થતા (objectivity) પ્રારંભમાં જાળવવા જાય છે પણ તરત જ એ આત્મલક્ષિતામાં સરી પડી પાત્રો અને તેમનાં આચર્યો, બાધા ને કાર્યો મારફત પોતાને જ વ્યક્ત કરવા મંડી પડે છે. આ બંને પ્રકારમાં પાત્રો દ્વારા કવિ પોતાની લાગણી વહાવે ને વ્યક્ત કરે, એટલે લાંબાં સ્વગત બાધણો (soliloquies) પણ સારા પ્રમાણમાં આવે. (આપણા કવિનાં નાટકોમાં પણ આવે છે જ.) શેલીનું *Prometheus Unbound* એ આ બીજા પ્રકારનું નાટક છે, કારણ તેમાં પાત્રો આખરે સૂરા (voices) બની જાય છે ને એ સૂરા શેલીના જ છે : શેલી જ તેમાં જગતમાં પોતે જ જોઈ, કવિહૃદયથી અનુભવ્યું ને જાણ્યું છે તેને વાચા આપે છે, તેના બીજા નાટક 'સેન્સી' ને પહેલા એટલે Poetic Dramaના પ્રકારનું વિવેચક ગણે છે. કવિથી ન્દાનાલાલનાં નાટકો સમગ્ર દૃષ્ટિએ એવાં તો કવિતાપ્રધાન નાટકભક્તિનાં જ છે એમાં શક દબે છે જ નહિ, પણ એમાં આ બંને પ્રકારનું મિશ્રણ થયેલું જોવાય છે. એમનાં 'પ્રેમકુંજ', 'ઈન્દુકુમાર' અ. ૧, ને 'પુષ્પકંથા' જેવાં નાટકોને તમે Lyrical અને 'જ્યા અને જ્યન્ત', 'ગોપિકા', 'લક્ષ્મી-દરગઢ', 'રાગર્ષિ ભરત' જેવાં Poetic નાટકોના વર્ગમાં મૂકવાનો, કરવો હોય તો, પ્રયત્ન કરી શકો. એમનાં નાટકોમાં આહું આહું તોય અમુક નિશ્ચિત વસ્તુ ને રપટ ખેંચ હોય છે અને એમના વિશિષ્ટ પ્રકારની

પણ નાટકની જરૂરી સામગ્રી હોય છે એ દૃષ્ટિએ એ *Prometheus Unbound* ના કરતાં જરા જુદાં પાતાં ને Poetic Dramatic ના વર્ગમાં જતાં માત્રમ પૌરો, તે ખીજે પક્ષે નાટકમાં એમાં પાત્રોમાં કવિને જ પ્રસન્ન આત્મા યુગંતો ને ચોતાવાં જ દર્શાવે, અનુક્રમ અને હ્રસ્વરસમાં એણેલી લાવતાઓને વ્યક્ત કરતો જણાય છે એટલે અંશે એમાં Lyrical Dramatic તત્ત્વ પણ હોય છે, અને એમ. ધણીવાર બનતું હોવાથી એ અંશ એમનાં નાટકમાં વધુ પ્રમાણમાં છે એમ પણ કહેવાશે. આપણે તો 'ભાવપ્રધાન' એ શબ્દમાં કવિનાં નાટકોમાંના આ અને પ્રકારના અંશોનો સમાવેશ માની લઈ, એ શબ્દથી જ કવિનાં નાટકોને ઓળખીશું તો સુગમ થશે.)

આ કવિતાપ્રધાન નાટ્યપ્રકાર, એક લેખક કહે છે. તેમ, બહોળી જનતા સમઘ કવિતાને લઈ જવાનું એક સૌથી વધુ સફળ નીવડે એવું સાધન છે એ ખરું, પણ તેમાં જુદું કામ કવિને જ કરવું પડવાનું, પ્રેક્ષકો કે શ્રોતાઓ. કશી તરદી લેવાના નહિ. અને જેમ કવિને માટે તેમ એના અભ્યાસી કે વિવેચકને માટે પણ એ એવું જ ભારે કામ લીધું કરે છે. વિવેચકે તેને કવિતા તરીકે અને નાટક તરીકે એમ એ રીતે જોવાનું હોય છે, અને તે એક કામ એક જ વખતે સફળતાથી પાર ઉતારે તેવી શક્તિ બધાની પાસે કંઈ આછી જ હોય છે એટલે મોટા સંભવ તો એવો જ કે એને માત્ર નાટક તરીકે જોવાવિવેચવાની તૈયારી આદરી બેઠેલા અભ્યાસી એના કવિતાપાસાને ઉલેખશે, બ્યારે ખીજા દેટલાક એની કવિતા પર જ દૃષ્ટિ એકાગ્ર કરી એના નાટ્યસ્વરૂપ પર બહુ ધ્યાન નહિ આપે, અને એમ સમગ્રદૃષ્ટિએ એવું સાચું તોલન થઈ શકવાનું નહિ.

(કવિતા લેખેની અંતર્ગત વિશિષ્ટતાઓ આવાં નાટકોને માટે રંગભૂમિ પર તેમની મર્યાદાઓ કેમ બની જાય છે એ જોવું અપરું નથી. અપરનના 'મેરિનો ફેલીસો' અને રોબર્ટ આલેનિંગના 'રેફ્રેક્ટ' ની માફક શેલીના 'પ્રેમિયિયસ અનખાઉન્ડ' નો ભાવ રંગભૂમિએ જેમ ઇચ્છામાં બહુ પૂછ્યો નથી, તેમ કવિનાં નાટકો પણ સુજરાતી રંગભૂમિ પર આવી શક્યાં નથી. કવિએ પોતે જ પોતાના નાટ્યપ્રકારને શ્રાવ્ય તરીકે ઓળખાવ્યો છે તે બતાવે છે કે તેમને એ બાબતમાં કંઈ કામ કે અપેક્ષા મૂળથી જ હતી નહિ. તેમ જ સિંદ્ર નાટકો જોડેના સંપર્કે શ્રાવ્ય જોડેથી અને પોતાની પુરાણી પ્રજ્ઞાલિકામાં જ મસ્ત અને પરિણામે અપ્રતિશક્તિ એવા ધંધાદારી સુજરાતી રંગભૂમિએ તો નહિ જ, પણ એટલી વાત છે કે ગિનધંધાદારી અભિનયકલાશોખીતા ('એમેયોર') ના વર્ગે પણ, આ વાંચવે અને કવિને કહે શ્રાવ્ય મનાતાં ભાવપ્રધાન નાટકોને દરમ અભિનયપ્રયોગથી કરી જોવાનું, ભણે સાદસ તો સાદસ, ભેજણુ છૂટક અપવાદો સિવાય કંઈ નથી. એટલે ખરું પૂછો તો કવિનાં નાટકોને એવા રંગભૂમિની ખરી ચકાસણી (trial) જ મળી નથી. સુરેખમાં તો ચીદૂસનાં તેમ જ જેનાં પાત્રો અને વાતાવરણ કલ્પનાપ્રધાન, રૂપકમય કે પ્રતીકાત્મક અને ભાવાત્મક છે તેવા મેટરલિક જેવાનાં 'નીલ પખી' (*The Blue Bird*) જેવાં નાટકો, અને જેમ્સ જેરીનાં 'પિટરપેન' જેવાં નાટકો સફળતાપૂર્વક લખવામાં છે. એટલું જ નહિ, જેની પ્રસ્તાવનામાં 'વરુ પાત્રો ને આશયની સુચયિત સંકલના કે અવશિષ્ટ રૂપવિધાન અહીં નથી, ભાઈ! અહીં તો વિદગમદૃષ્ટિએ જોવાતી ગિનદૃષ્ટિ છે,' એવું કંઈક કહી લેખકે જેને માત્ર

કંપના સમક્ષ લખવાના (mental performance) માત્ર જાહેર કરેલું તે થોમસ હાડીના *Dynasts* કંપે ને એનિવર્સ આર્કરે સફળતાપૂર્વક રંગભૂમિ પર દર્શ કરી બતાવવાનું સાબત કર્યું છે ! આપણે ત્યાં રવીન્દ્રનાથના ' ચિત્રાંગદા ' ને ' પૂર્ણચિણ્ણી ' જેવાં ઘણાં નાટકો ચાંતિનિકેતનમાં (અને અન્યથા) મુંદર રીતે લખવામાં જાણીએ છીએ. આમ છે તો, સંસ્કારી કલાદષ્ટિને સુઝાની બનાવીને, સંગીત તત્ત્વ પોતાક પ્રકાશ આપીને થોડા મદદ વડે જોયી રચનાવાળા મર્યાદિત પ્રેક્ષક સમુદાય સમક્ષ કવિનાં નાટકોમાંથી થોડા જાણ્યા તેનાંતેના પ્રયોગ ને તેમાંથી નિર્ણય બાંધવા જેટલી સંખ્યામાં ચાંપ તો કવિનાં નાટકો ગ્રાવ્ય જ છે કે દર્શ્ય થઈ શકે એવાં પણ છે, એની ખબર પડે. એવા પ્રયોગો કદાચ સફળ પણ નીવડે, કદાચ નિષ્ફળ પણ જાય. સફળ થાય તો તો કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી અને નિષ્ફળ જ નીવડે તો પણ નિર્ણયક રીતે એમ કહે કે ટાગોર ને ચીટ્સનાં નાટકોમાં રંગભૂમિયોગ અતર્હિત તત્ત્વો છે, બ્યારે કવિનાં નાટકોમાં તે નથી.)

પણ નાટકની અભિનેયતા (stageability) પર આટલો બધો ચાર મૂલ્યે વાજ્યા છે ખરો કે કેટલીક વાર તો સૂચનારની આવડત, રંગભૂમિસજાવટ અને લખવાનાર નટવજના અભિનયનો એમાં અધઃઅજેરો દિસે છે; એટલે એ તો એમના પર અવલંબતી વસ્તુ બની જાય છે. રંગભૂમિ પર લખવી શકાય તે જ નાટક નામને પાત્ર કૃતિ^{૧૦} એવા અનેક નાટ્યવિવેચકોના અભિપ્રાય છે એ ખરું, પણ સર્જન જેવા પ્રતિભા અને સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારના વિષયને કોઈ કાવ્યથી બંધતો કે મર્યાદાઓ જકડી શકતાં નથી; કેટલીક એવા એ નાટ્યકૃતિઓ હોય જે એટલી નાજુક હોય કે રંગભૂમિની સ્થૂળ દૃશ્ય એરે પીગળાવી નાખે અને કેટલીક એવા વિચારાગ્રસ્તકી પણ હોય કે રંગભૂમિની સીમા એને સાંકડી પડે. એવી કૃતિઓને રંગભૂમિ પર લાવતાં કવિની કંપના ને જાવનાનું વિરોધ^{૧૧} થવાનો સંભવ એણે ન ગણાય. પુસ્તકના વાચન પરથી ખાત્રીની ને વાતાવરણની પ્રેક્ષકોએ બાંધેલી કંપનાને લેમને નાટ્યચર્યામાં ખંડિત થતી કેળાઈના કરતાં નાટકને માત્ર પુસ્તકમાં જ અને એ રીતે સમાજની વાચકોના મગજમાં જ રાખવાનો આગ, તો પછી, વધું સારો નહિ? અને, વસ્તુતઃ એવી કૃતિઓ ક્યાં સાવ અછુલ્લજવાયેલી રહે છે? સ્થૂળ રંગભૂમિ પર એ જાહેર ન, જાણનાય, પણ એવો વાચકને રસાદગ્રાહ વેળા કંપનાની રંગભૂમિ પર પોતાના વનચર્યાથી એને લખવાંતી તો કદેક સહાય ભુલે છે જ. અને કુનિયાની મોટી નાટ્ય-

૧૦. નક્કીત નાટ્યવિવેચક પ્રો. એલાર્ડસ નિકોલ કહે છે :-

' A drama is never really a story told to an audience; it is a story interpreted before an audience by a body of actors. '

૧૧. વાંચી:

' Are not greatest emotions inexpressible, greatest pictures unpainted, greatest plays not only unproduced but also unwritten? What is most suggestive and elusive is either altogether lost or hopelessly vulgarised in a theatre. . . . '

(Barrett H. Clark)

કૃતિઓમાંની સર્ણીખરી તો, એક નાટ્યવિવેચક કહે છે તેમ, આવા ‘માનસિક અભિનય-પ્રયોગ’ને જ પાત્ર હોય છે. ૧૨ કવિનાં નાટકોને રંગભૂમિની કસોટી પર ધરી એતાં એ ત્રે પૂર્ણ દ્રશ્ય ન હોય તોય, આ દૃષ્ટિએ એતાં એને કસોટી જ હોતી નથી.

અને એમ તો કવિનાં નાટકોને ‘નાટકો’ નામ નહિ આપો તોય એને કસોટી હાનિ પહોંચવાની નથી. શેલીના *Prometheus Unbound*ને વિવેચકો કવિતા જ ગણે છે અને નાટક તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી. કવિશ્રી ન્યૂનાસાહને પણ પોતાનાં નાટકોને ‘નાટકો’ તરીકે જ ઓળખાવવાનો આગ્રહ નથી. બલકે એમણે તો પોતાના ‘ઈન્દુકુમાર’ અને ૧૬ાના નાટ્યસ્વરૂપનો પરિચય આપતાં, ભાવપ્રધાન કાવ્યની વાત કરી, આપણે ત્યાંનાં તેનાં નમૂના અતાયી, જે નમૂનાને પોતે અનુસર્યા છે તે શેલીના *Prometheus Unbound*ને ભાવનાપ્રધાન કાવ્ય જ કહ્યું છે (જુઓ પૃ. ૧૮૦ પરનો ઉત્તરો). એ જ રમણે છેવટે ‘નાટક’ શબ્દને અવતરણમાં મૂકીને અને પોતાના નાટકને શેલી-ગટ્ટેની શૈલીનું કહી પણ તેમણે પોતાની એ સમજ રૂપરૂટ અતાવી દીધી છે. નાટકને કવિતાનો જ એક પ્રકાર ગણવાની પ્રાચીન આર્યવર્તનાઓમાંની તેમજ પ્રાચીન ગ્રીકોની માન્યતા કવિની પોતાની પણ છે એ, ત્યાં તેમજ નીચેના જેવા અન્યત્ર ઉચ્ચારાયેલા કે લખાયેલા તેમના ઉદાહરણો પુરવાર થાય છે:—

(૧) “નવકવિઓ! વિચારો! આ નાટક કાવ્યનો એક પ્રકાર છે. ગ્રીસ એ માનવું હાન્યમાં રેસીની-શુભો એ માનતા; ઉત્તરોમાં રોમનીયર-માર્સો એ માનતા; કાલિદાસ એ માનતા. હું તો કહી કહીને થાક્યો કે આર્યો આર્ય નાટકો કાવ્યો છે.” (કાળા ટાઈમ માસ છે.)

(‘કવિજ્ઞાનકર કાલિદાસ’—મુંબઈમાં તા. ૨૨-૨૩-૪૦ના સાપ્તાહમાં).

(૨) (કુમારસંભવદિ. પાંચ સંસ્કૃત મહાકાવ્યો ગણાવી પોતાનું ‘કુરુક્ષેત્ર’ એ પ્રકારનું નથી એમ સ્પષ્ટ કરી કવિ કહે છે કે) “આ કાવ્યલેખકનાં કંઈક એ કોટિનાં મહાકાવ્ય તે તો એનું વિશ્વપ્રસિદ્ધ સંહિતાશેકોનું નાટક ‘વિશ્વગીતા’ અને સુલભ સિંધ મંગલના નાટક સહુ મળ્યોનારું ‘ઈન્દુકુમાર.’”

(‘કુરુક્ષેત્ર’ અર્પણ અને પ્રસ્તાવના’ પૃ. ૨૪)

(૩). “...કલ્પની વસ્તુઓ, ‘ઈન્દુકુમાર’નું મહાકાવ્ય આરંભાનું ને વર્ણનો, વસંતો, તનુ સ્થાપો ને છપાવો.”

(એવના પૃ. ૨૭)

‘ઈન્દુકુમાર’ ને ‘વિશ્વગીતા’ મહાકાવ્યો ગણાવ કે નહિ તેની ચર્ચા અત્ર અપ્રસ્તુત છે, પણ કવિ પોતે એને કાવ્ય કહી ઓળખાવે છે એટલું જ અત્યારે તો ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. અને વાત ખરી છે. કવિ પ્રકૃતિએ કવિ જ છે અને જેમ એમના સમગ્ર

૧૨ કલાક લખે છે:—

“Truly most of the world's great plays are for mental performance alone... Either the plays of the Greeks are not plays at all, or we must consider them as fit only for the theatre of the mind.”

સર્જનમાં તેમ નાટકમાં પણ કવિ જ રહ્યા છે. એકલા ટૂંકા ભિમિંગીતોમાં પોતાનું આત્મનિવેદન (self-expression) પૂરું નહિ થઈ શકે એમ જોતાં કવિશ્રીએ વસ્તુતઃ તો પોતાના આત્માના જ ટુકડા જેવાં પણ જાણાણાંસે બિલ દેખાતાં પાત્રોત્તરી એક કાર્પનિક નાટ્યસૃષ્ટિ રચી તેમનાં હૃદયમાં પોતાનાં કાન્ધરસ ને જ્વાલનારસ ઠંડાવ્યો છે. એટલે એમનાં નાટ્યોનો પ્રાણ તો કવિતા જ છે એમાં સંક નથી. ખરી રીતે તો કવિની જીજ્ઞાસા પ્રવાહવાળી કાવ્યખરતો નાટકના નવા વહેણમાં વહેવા લાગી છે એમ જ મન્યું. જોઈએ.

પણ પ્રાણ કવિતાનો તોય એનો દેહ નાટકનો છે એ જૂસું જોઈએ નહિ, અને તેટલે અંશે એને નાટક કહેતાં અચકાવું જોઈએ નહિ. જો થીટસ, મેટરલિક ને ડાગેરનાં નાટકોને અને ગ્રીક નાટકોને જલે Symbolic કે Poetic કે Mystic કે Lyrical એવા વિશેષતાવાચક શબ્દો લગાડીને પણ, નાટકો કહેવામાં આવે તો કવિશ્રી નહાનાલાલનાં નાટકોને પણ 'નાટકો' કહ્યા વિના ચાલશે નહિ. આપણે જોયો તેવો, ગુજરાતી સાહિત્યનો અને ગુજરાતી નાટકનો એ એક વિશિષ્ટ પ્રકાર છે અને કવિનું આપણા સાહિત્યને રમણીય અર્પણ છે એ ખાસ યાદ રાખવાનું છે. એને એવા તરીકે ઓળખી તેનો પોતપોતાની શક્તિ-મતિ-રસરસિ પ્રમાણે આસ્વાદ લેવો જોઈએ.

‘ઈન્દુકુમાર’નું રસદર્શન તેના આ નાટ્યરવરૂપને લક્ષમાં લઈને હવે કરીએ. આટલા જૂમિકા લાંબી છતાં અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જરૂરી હતી.

[ચાલુ]

વિગ્રહના આર્થિક પ્રત્યાઘાતો

જ્યેષ્ઠાધિકારી કે. મહેતા એમ. એ.

હિંડિયન મેનેજરિંગ એસોસિએટ, મુંબઈ

આજ સમયના અત્યંત વર્ષથી હાલનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે અને તેથી આ વિગ્રહની આપણા આર્થિક તંત્ર ઉપર કેવી અસર થઈ છે તેનો આપણે જોઈ શકે અભ્યાસ કરીએ તો તે સ્પષ્ટ થઈ પડશે. જુદી જુદી ચીજો અને વસ્તુઓના ભાવતાલ ઉપર લગાઈની જે અસર થઈ જોઈએ અમારે તો દેશના અલગ ઉપર અલગ તો સારા-સારા રેપાર-રેગ્યુલેશન અને ઉદ્યોગ ઉપર લગાઈની જે અસર થઈ જોઈએ તેને લગતાં અર્થશાસ્ત્રીઓનાં પ્રખ્યાત સિદ્ધાંતો અને તેઓની માન્યતાઓ હાલની લગાઈએ જુદાં સાબિત કર્યાં છે. એક વખત ગંભીરપણે એમ મનાવું હતું કે લગાઈની આર્થિક અસર એટલી બધી ગંભીર અને હાનિકારક છે કે કોઈપણ પ્રજા ચાર કે છ માસથી વધુ વખત માટે લગાઈ ચલાવી શકશે જ નહિ અને લગાઈ તેટલા વખતમાં જ વખત થઈ જશે. પણ, હેઠા મહાન યુદ્ધ આપણને ખતારી આપ્યું કે કુનિયાના આગેવાન દેશી પાંચ પાંચ વર્ષ સુધી ભાનનકે જંગ ચલાવી શક્યા. લાખો માણસોની હતલ ઉપરાંત કીમતી માલની પણ ખુબારી થઈ, અને તે છતાં આર્થિક લગાઈ પ્રતિષ્ઠા ઉપર કોઈપણ ખાતના દાગ વગર જુદી જુદી પ્રજાઓએ લગાઈ ચલાવી શકી. હજુ તો એ દાવકા માંડી વીત્યા અને ત્યાં તો હેઠાં અત્યંત વર્ષથી ભયંકર ખુતાગરકી અને પારાવાર માલની હોનારત ચાલી રહ્યાં છે. અને આપણે લગાઈના સંચાલન માટે સંવેદના પ્રયત્નો ઝિંકવિત કરવામાં આવે છે. કાંઈ પ્રજા માટે થઈ હોય તેમ જાણવું નથી; બિલકુલ જાણે જાણુએથી એમ જાહેર કરવામાં આવે છે કે લગાઈ આગળ લેવાવવાની અને ફરજોને હાર આપવાની અમે મહાન તૈયારીઓ કરી રહ્યા છીએ. એટલે સે કાંઈ એટલું સમજવાનું છે કે જે આર્થિક નિવેશો અને સિદ્ધાંતો આપણે સામાન્ય રીતે અત્યાર સુધી સ્વીકારતા આવ્યા છીએ તે હેઠાં મહાન યુદ્ધની માંડેક હાલના યુદ્ધના સમયમાં પણ જરાય ખપતા નથી.

હાલની લગાઈના ચર્યાતના કેટલાક મહાનાઓ દરમિયાન વસ્તુઓના ભાવતાલમાં સારો વધારો થયો હતો, ત્યારબાદ ભાવો અચાઉની હદે પાછા આવે ગયા હતા અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં તો ભાવો ધૂન નરમ થઈ ગયા હતા. ૧૯૪૦ માં જાણવાણના તથા ચાના ભાવમાં અને માતુઓના ભાવમાં વધારો થયો હતો. ૧૯૩૯ ના આગસ્ટ મહીનાની સાથે સરખામણી કરીએ તો દરેક ચીજના ભાવમાં લગભગ ૧૬ ટકાનો વધારો થયો હતો, પણ ખાંડના ભાવમાં કંઈક ઘટાડો થયો પાંચમો હતો, અત્યારે તેલીબીયાના ભાવ જેમના તેમજ રહેણાં; ૩ અને સુતરાઉ કાપડના ભાવો કંઈક વધ્યા હતા, પણ ચામડાના ભાવોમાં કંઈ ફેરફાર થયો ન હતો. હેઠાં લગાઈ વખતની પરિસ્થિતિ જો આપણે તપાસીએ તો આપણને જણાશે કે લગાઈનાં ચર્યાતનાં ત્રણ વર્ષ સુધી અત્યંત અને જાણવાણના ભાવોમાં કંઈ ખોસ ફેરફાર થયો ન હતો. તેથી જ રીતે આ, ખાંડ, અને તેલીબીયાના ભાવ પણ

કાયમ રહ્યા હતા; ત્યારે સંજ્ઞાના આવેશમાં ઘણા જ ખટાડો પડ્યા હતા. પણ ૧૯૧૬ અને ૧૯૧૭ની સરખામણીમાં ૧૯૧૮માં સંજ્ઞાની બનાવટના આવેશ અતિશય યદી મળ્યા હતા અને સુતરાઈ કાપડના આવેશનું પ્રમાણ ૧૯૧૮માં અનુક્રમે ૩૩૫ અને ૨૦૨ હતું. ત્યાં ૧૯૧૬માં ૩૧૧ અને ૩૦૦ હતું; ૧૯૧૬માં અનુક્રમે ૧૦૨ અને ૧૨૧ હતું, ત્યાં ૧૯૧૭માં અનુક્રમે ૧૨૩ અને ૧૮૬ હતું. ૧૯૧૭ની સાલ પછી ધાતુઓના આવેશમાં પણ સારો વધારો થયો હતો. લગાઈના પાંચ વર્ષ પછી એટલે કે ૧૯૧૬માં લગભગ દરે ચીજના આવેશ ઘણી જાંચી હઈ સુધી ચડી ગયા, પણ ૩ અને સુતરાઈ કાપડ, અનાજ, શાળદણો, ખાંડ, ધાતુ, સામગ્રી અને બધાકામમાં વડેરી ચીજોના આવેશનું પ્રમાણ ૧૮૦ થી ૧૯૧૬માં ૧૨૩ હતું. આ ઉપરાંત એટલું જણાશે કે ગઈ લગાઈમાં છેલ્લે છેલ્લે આવેશ વધવા માંડ્યા હતા, ત્યારે આ લગાઈમાં લગાઈ સર થવાને નજીક માસ થયા ત્યાં તે આવેશમાં ઉછાળો આવેલો.

દરે આપણે આપણા ઉત્પાદનની બાબત તપાસીએ. ૧૯૩૬-૪૦માં સુતરાઈ કાપડ, ઉત્પાદન ૧૦૧ કરોડ વાર હતું ત્યારે ૧૯૪૦-૪૧માં ૪૨૭ કરોડ વાર હતું. ૧૯૪૧-૪૨ ને એપ્રિલમાં ૩૮, મેમાં ૩૪, જુનમાં ૩૭, જુલાઈમાં ૩૮ અને ઓગસ્ટમાં ૩૮ કરોડ વાર કાપડનું ઉત્પાદન હતું. ત્યાર પછીના મહાનાઓના ઉત્પાદનના આંકડાઓ હજી મળતા નથી. આપણને એ જાણીને તવાઈ લાગશે કે ૧૯૦૮-૦૯માં આપણા કાપડનું ઉત્પાદન ફક્ત ૮૨ કરોડ વારનું હતું જે ૧૯૧૩-૧૪માં વધીને ૧૧૬ કરોડ વાર થયું, ૧૯૧૮-૧૯માં ૧૪૫ કરોડ વાર થયું, ૧૯૨૧-૨૨માં ૧૭૩ કરોડ વાર થયું, ૧૯૨૪-૨૫માં ૧૯૧ કરોડ વાર થયું અને ૧૯૨૫-૨૬માં ૧૯૫ કરોડ વાર થયું.

છેલ્લી લગાઈ સર થઈ તેના આગળ વર્ષમાં એટલે કે ૧૯૧૩-૧૪માં કુલ ૩૧૩ કરોડ વાર કાપડ આયાત થયું હતું. ૧૯૧૪-૧૫માં આ આયાત ધટીને ૨૪૦ કરોડ વારની થઈ અને ૧૯૧૮-૧૯માં ૧૦૭ કરોડ વારની થઈ. ત્યારબાદ આયાતનો આ ખટાડો બહુ રહ્યો અને ૧૯૧૯-૨૦માં ૧૦૦ કરોડ વાર આયાત હતી, ત્યારે ૧૯૨૬-૩૦માં કાપડની આયાત ૧૯૧ કરોડ વાર હતી અને ૧૯૩૦-૩૧માં ફક્ત ૮૯ કરોડ વાર હતી. ત્યારે આ આંકડાઓમાં યોગેસો ફેરફાર જણાવી આપણને બહુ આશ્ચર્ય થાય છે. આ પ્રમાણે છેલ્લા બે દાયકામાં બ્રિટિશ કાપડની આયાત ધીમે ધીમે ઓછી થઈ ગઈ છે. જાપાન જે ઐશ્વર્યવાળી હિતરતી પકિતનું હિંદુસ્તાનનું દરીફ નીવડ્યું છે. અને આ લગાઈ પછી જાપાનીસ કાપડની આયાત બધે થશે એવું અનુમાન આપણે બાંધી સહીએ શકીએ.

હિંદુસ્તાનની ૧૯૧૪-૧૫માં બધા પરદેશોમાંથી કુલ આયાત રૂ. ૧૩૭ કરોડની હતી જે ૧૯૧૮-૧૯માં વધીને રૂ. ૧૬૯ કરોડની થઈ; ૧૯૧૪-૧૫માં આપણી નિમાસ રૂ. ૧૭૭ કરોડની હતી ત્યારે તે વધીને ૧૯૧૫-૧૬માં રૂ. ૧૯૨ કરોડની થઈ, ૧૯૧૬-૧૭માં રૂ. ૨૨૭ કરોડની થઈ, ૧૯૧૭-૧૮માં રૂ. ૨૩૩ કરોડની થઈ અને ૧૯૧૮-૧૯માં રૂ. ૨૩૯ કરોડની હતી. ૧૯૩૯-૪૦માં હિંદુસ્તાનની કુલ આયાત રૂ. ૧૬૫ કરોડની હતી.

અને ૧૯૪૦-૪૧ માં રૂ. ૧૫૬ કરોડની હતી, જ્યારે આ બન્ને વર્ષોમાં નિકાસ અનુક્રમે રૂ. ૨૦૦ કરોડ અને રૂ. ૧૮૬ કરોડની હતી. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે બેલા બે દાયકામાં આપણે આપાત તેમજ નિકાસ વેપાર ધરી ગયો છે. આ લગાઈ પૂરી થયા બાદ આપણા દરિયાઈ વેપાર ઉપર લગાઈની શી અસર થાય છે તે જોવાનું રહે છે. બેલા મહાન લગાઈ કરતાં હાલની લગાઈની અસર આર્થિક દૃષ્ટિએ આપણા દેશને નુકસાનકર્તા છે. ઐટલિટન સિવાયના આખા મુદ્રણ સાથે આપણે વેપાર નથી કરી શકતા, અને હવે દૂરપૂર્વ સાથેના આપણા વેપાર પણ તૂટી ગયો છે. હાલ આપણે ફક્ત ઐટલિટન, અમેરિકા અને બ્રિટિશ સંરચના સાથે જ વેપાર કરી શકીએ છીએ. દુરમનના દેશ સાથે વેપાર ચલાવવા ઉપર લગાઈના સમયમાં જરૂરી એવા પ્રતિબંધો મુકવામાં આવ્યા છે, તે ઉપરાંત આપાત-નિકાસને લગતાં નિયમનો પણ મારવામાં આવ્યા છે. આપાત ઉપર અંગ્રેજી મુકાએલા હોવાથી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓમાં ખસેલા પહોં છે અને નિકાસ ઉપર નિયમનો લાદવાથી ઔદ્યોગિક તેમજ ખેતીવાડીની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર અંગ્રેજી મુકવા છે.

ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનની આખતમાં ખીજ પણ કેટલીક ચીજોનો ઉત્પાદન ઘટી ગયું છે. પણ હોખાનું આપણું માસિક ઉત્પાદન ૧૬ કરોડ ટન છે. ૧૯૨૬-૪૦ ના એપ્રિલમાં આપણું રટીસ ઈન્સ્ટાલમેન્ટ ઉત્પાદન ૭૬ કરોડ ટન હતું તે વર્ષને ૧૯૪૦-૪૧ના સપ્ટેમ્બરમાં ૧૦૬ કરોડ ટન થયું. આપણું ઉત્પાદન પણ મળું જ વધ્યું છે પણ તેને લગતા બેલા આંશિક મળતા નથી. આ મુખ્ય મુખ્ય અને મોટા મોટા ઉદ્યોગો ઉપરાંત ખીજ કેટલાય નાના નાના ઉદ્યોગોની પ્રવૃત્તિને લગાઈએ વેગ આપેલો છે અને દિંદુરતાન અત્યારે લગાઈમાં જરૂરી એવી અનેક ચીજો ઉત્પાદન કરવામાં જોશબેર કામે લાગી રહ્યું છે. દિંદો સરકારના સંસ્થાપ ખાતા તરફથી રૂ. ૧૬૪ કરોડની વધારે કીમતના ફોન્ટ્રેટો દિંદુરતાનમાં અપાયા છે. સંસ્થાપ ખાતા તરફથી વખતોવખત ને અંકિડાઓ બહાર પાડવામાં આવે છે તે સ્પષ્ટ રીતે ખતમી આર છે કે દિંદુરતાન લગાઈમાં ઉપયોગી એવો ફટકો માલ પૂરા પાડે છે.

લગાઈના સમયની વેપારો અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ તરફ આ લેખમાં આજે દૃષ્ટિપાત કરવામાં આવ્યો છે અને આ પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ૧૯૧૪-૧૮ના યુદ્ધની તેમજ હાલ ચાલતા યુદ્ધની શી અસર થઈ છે તે પણ આપણે જોઈએ. પણ હાલના કેટલાક પ્રશ્નો ઉપર, અત્યારે અધિકાર આપણે એ અંગે ખૂબ કંઈ છે. આપણાં અવધારનાં સાધનો સફળતાપૂર્વક કામ આપી શક્યાં છે કે નિષ્ફળ ગયાં છે; આપણા વેપાર-સંબંધાર અને ઉદ્યોગો, ઉપર આ લગાઈએ સારી અસર કરી છે કે બેલા લગાઈની માફક ટૂંક સુદને જ અસર કરી છે; આપણી પ્રજાનાં જીવનનું ધોરણ જીવનું ગયું છે કે નીચું જતું છે, અને આપણા દેશની આર્થિક પ્રવૃત્તિ યથા છે કે અવ્યવસ્થિત; આ અને આવા સવાલોને જવાબ લગાઈ ખતમ થયા પછી જ આપી શકાય. અત્યારે તો, અનિશ્ચિત વાતાવરણ વચ્ચે, આપણા દેશ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ આમ જ ચલાવે જાય છે. એક ગામડી કહેવત પ્રમાણે, પીડા ચાક ઉપર છે—જોળા જીતરફે કે ગામર, તે અત્યારે કહી શકાય નહિ.

[ગિત]

‘પડયો મહેતાળ, મહેરવાંદ,
રદીમ, ને ‘તે ત્રીજી દૂકીના
બીંધાઈ ગોળી થકી ચાળવી ચા
અંગે મુદાતાં સહુ વીર સૂતા—’

રહે ઠરી કાસદ વાકય પૂરું, તે
‘પેલાં રદ્યા ગાણ અધીર શબ્દ—
‘યયું, યયું! હા, સહુ એ પડયા તો
કરાવી દેવાં કમી નામ તેમનાં
ને કે’ ને ચા મુદના હાલં બીજાં!’

પછી વધુ વાસદનું સુચીને,
તાણ્યે વાન્યું ના કશું હોય તેમ
નિમગ્ન સેનાપતિ તે યયો, ફરી,
નિહાળવામાં નકશો જ મુદનેશી

‘પડયો મહેતાળ!’ ફરીથી શબ્દ એ
પડયા બીજા કાન પર અને હા!
ત્યાં — ‘હાય, બેટા!’ વડી પામી મૂછો
અનાય રી એક બુઝર્ગ માતા!
હા! એક શબ્દો! — પચુ ફેર બેનો! *

✽

હેન્રીના ગાદીનનાં કોણીકામાંથી સાંજને કામળ તાપ વિદાય લઈ રહ્યો હતો. સાથ સાથ કિરણો ચેરાં નીચાં, મંદ પવનમાં દલતાં પાંદડાંઓ પર રમતાં લાગતાં હતાં. બાગમાંથી લગભગ બધાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં. હું જાજ દરોજ કરતાં સહેજ મોડો હતો. માર્ક ખૂણમાં, કુપાલેશુ યુગલ કે છેલ્લી બાબાનાડી સાથે રહેલી બાપા પશુ અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં. છતાં પ્રમળ છટકવિધારી પાંદરોમાં જમી પડેલી વનસ્પતિની માઠ સુગંધના મોહે હું બેસી રહ્યો હતો.

પાછળનાં કુંડમાંથી ખજર ન પડે તેવી માથે એક દેશી કિંચિપન પહેરવેસવાળો માલુસ નીકળી આવ્યો. હું મારા વિચારોમાં એટલો ગુસ્સાન હતો કે મને, એ મારા જ નાંક ઉપર બેસી ગયાં છતાં ખજર ન પડત, પણ એ બેસવા વળતો હતો એ જ વખતે મને તેની કાંક બરમીઠ ચીરટની વાસ આવ્યો. બાંકને બીજે છેડે હું જતા સડાચાઈને ખસ્યો.

બેસતી વખતે એની વિવેકલરી કાળી સગજદાર લાગતી આંખો મારા તરફ ફેરવી એણે પૂછ્યું :

“દરકત નથી ને ?”

“કાંઈ જ નહિ.” મેં કહ્યું.

લગભગ પાંચેક મિનિટ અંતે મારા બેસી રહ્યાં. મને મુંઝવેના અનેક ગુસ્સા-ખદમાસો વિશે ખ્યાલ હતો. પરંતુ બાકી નજરે નેતાં એ પણ મારી માફ બેસવા અને પોતાનાં વિચારમાં લીન લાગ્યો. તેની ચીરટની અંધારી અને કંઈક અંશે સાંજની થંડી દવાથી મને સિગરેટ પીવાની મુંઝા થઈ. પરંતુ દીવાલમાંની પેરી હું લાવતી બૂલી ગયો હતો એ મોડામાં સિગરેટ મૂકવા પછાન ખજર પેરી ચીરટનાં બે પીસાં અને બાંકિયાનું એક ખોસું મેં બેસેલું વખત નાકમાં તપાસી જોયા પછી એણે જ સુપસુપ મૈચીક કાઢી કહ્યું : “લો.”

“આસાર” કહી મેં સિગરેટ ચેતાવી. તેના દમથી પ્રસન્ન થઈ મેં સદજ કહ્યું :

“બહુ મોડું થયું. બધાં ચાલ્યા ગયા છે. હવે થોડીવાર પછી બધ થશે.”

પહેલાં તો તે જાણે મારો અવાજ સાંભળતો હોય. તેમ સ્તબ્ધ બેસી રહ્યો. પછી તેના અસંભવિત પાપા પણ થમી ગયા હોય તેટલો વખતે બોલ્યો :

“મને તો આ દવાની સુગંધ બહુ મને છે.”

તેની મોલવાની રીત દલન સંકળ વચેરે તે તરૂન અગાધરો, પરંપરી લાગવા છતાં એટલાં સદજ અને સાવજનિક લાગતાં હતાં કે હું મારી નેચિ અચ્ચાઆ વિના ન રહી શક્યો :

“મને પણ. આ હું વચેરે સહાડી કોડોની સુગંધકાઈ અંચત વસ્તુ નેટલી મને છે.”

“સાડું ફોં લાગે છે ?” તેણે કહ્યું.

“નહિ; પણ મધિમંધાટમાં મહાજલેબર, માથેરાન વચેરેમાં ઠીક રખાયો છું” મેં ખુલાસો કર્યો.

તેની આંખો, અને એ કાંઈક સાત ચહેરા પણ અસ્ત યતા સાલસપાનાં તેને કે પાંખો જુની માદની ઝલકથી ઝંખકી ઊઠ્યો.

"એ સોદીમાં છે." એણે કહ્યું.

મને જરા નવાઈ લાગી. એક ખીજનાં વિચારો અત્યુપત્તિરૂપ બને એવું બાળે જ બને છે. અને કિશિયતો વિષે મારા મત 'અત્યુપરણુ ઠરનારા' થી વિશેષ ઉપર વળાએ જ ગયેલાં. તિરસ્કાર નહિ, માત્ર ખીન-અતુલ્ય એવું ઠારણુ હતું. જો કે મને દક્ષિતવર્ગનું એક નવું ધોરણુ જોઈ કદિ કદિ અતુલ્ય થઈ હતી ખરી.

મેં પૂછ્યું : "ખરેખર ? મું તમે એ જાણું માનો છો ?"

"અલખત, સોદી એ કાંઈ જેવી તેવી વસ્તુ નથી." અને જરા રહી ઉમેર્યું : "અને માણસની ઉત્ક્રાંતિમાં, સંસ્કારની પ્રગતિમાં, માન્યા છતાં એ પણ માનું છું."

'પણ' જીંકું પાણી.' મેં વિચાર્યું; પછી બોલ્યો : "મગાણુ કેટલું, બનેલું ?"

એણે બોંકીને મારા તરફ જોયું પરંતુ એ જ વખતે બાગનો રમેવાળ આવી બોલ્યો : 'દરવાજ બંધ કરના દે, આપકો જતા હોશો.'

અને બન્ને સાથે જ લીલા ધર્મ બહાર નીકળ્યા. ટેકરી કીતરતાં કીતરતાં એણે કહ્યું :

"માથેરાન તમે જોયું છે ? એ ડુંગરાઓના મૂળ વસનારા મારા આપદાલાઓ હતા ?"

મારી સમજમાં એવું કહેવું કિતારું હોય એમ એ બે મિનિટ મૂંઝો રહી બોલ્યો :

"આદિવાસીઓ. દસ-બાર વર્ષનો ઘરો ત્યાં સુધી હું એ બધાની જ સાથે, હતો,

એ જ જિંદગી કીરતો. ડુંગરાઓને ઊર્ધ્વ દેતાં ગાદ વનોમાં મારા પ્રાણ પૂર મળજીત બન્ને છે. હવે તમને સમજાશે કે વનની સુગંધ એ મારે માટે શું છે ? એક માત્ર વન નહિ, અકેશને હું આજ સુધી તેની સુગંધથી જોળખી ચૂકું છું. એક વખત તેનાં અવજન, પ્રાણી, બધાનાં સદબ દલનયત્રન પણ જોળખી જતો : આજે એ શક્તિ મંદ પડી ચર્ધ છે."

"તમે ગુજરાત કેવી રીતે ચલાવતા ?" મેં પૂછ્યું.

"ગાયત્રી ચરાવીને, જંગલી સસલાં વગેરેના સિદ્ધાર કરીને; મુરલી પાળતા, ફૂંચો ખાતા. એ મુશ્કેલ નહોતું."

"એટલે ?" મેં પૂછ્યું.

"એ જ કે આજે આપણે જોઈથી સાદગ્રીકતાથી આ મોટરો અને ફાળો વગેરેથી માત્ર હાટીએ જાએ એથી વધુ મુશ્કેલ નહોતું. કાંઈ વખત વામ વગેરેથી ચેતતા રહેવું પાતું, પણ એ આજની આપણી સમાજનાં કેટલાંક કષ્ટક જણાયાં ચેતતા રહેવા કરતાં વધુ મુશ્કેલ નહોતું."

હું જરા મોટેથી હસી પડ્યો; પછી કહ્યું :

"તમે પણ હીક તટસ્થ રહેવા મથો છો."

"જરા સમજાવશો ?" એણે પૂછ્યું.

મને નવાઈ લાગી છતાં મેં કહ્યું :

"આપણા સમાજનો સડો..." અંધારાએ જ તેણે કહ્યું :

"હા, પણ હું તટસ્થ છું જ, રહેવા મથતો નથી. માણસમતની વચ્ચે રહી જે

પ્રેમ હું પામ્યો છું તેનું પ્રમાણ કદાચ જોતું હશે પણ એનું મૂલ્ય મારે માટે, સમાજ માટે પણ, બહુ વધુ છે. સડો તો નાશ પામતો જ આવે છે પણ પ્રેમ !—”

મેં પણ અસવચ્છે જ કહ્યું :

“મારા પ્રથમ પ્રશ્નો ઉત્તર મળી ગયેા. પણ તમે જંગલના જીવનને તેના કરતાં ઊતરતું ગણતા હાશે છો એ જ નથી સમજાતું.”

એ જરા હસ્યો : “બહુ લાંબી વાત છે. એ જ કહેવાની મેં સરખાત કરી હતી. પરંતુ તેનો અંતિમ ભાગ વચમાં કહેવાઈ ગયો.”

હું સાંભળવા સાંત રહ્યો. એણે કહેવાનું સર કહ્યું. તે પહેલાં ચોપાટીના પાંક ઉપરની બત્તીના તેજમાં મેં એને ધારીધારીને જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો : લગભગ ચાલીસેક વર્ષનો સારામાઠા અનુભવો પાર કરેલો, આધુનિક રીતઝાતને સમજતો, સ્વચ્છ બાંધોનો એ માણસ હતો : તેના સામાન્ય શામળા ચહેરામાં અત્યંત કાસમાં વહેતાં પવન જેવું સ્મિત ભરી આવતું. તો વળી કોઈ ક્ષણે એક ગંભીરતા, કોઈ માનસિક એકાગ્રતા અને આંતરિક શુસ્સાના વેગે તેને આપણાથી જુદો એવો ધૂની માણસ બતાવતી. પણ બધે વખતે એની વાતચીત એકસરખી સમજપૂર્વક વહેતી હતી.

“જમલ એટલે શું ? એ આપણે જમલી કોઈએ ત્યારે પૂરેપૂરું સમજાતું નથી. જંગલમાં રહેનારાં તેના અર્થને નથી સમજતાં. એને માટે જુદી જ દૃષ્ટિ જોઈએ છીએ. જમલમાં આપણે તેના એક અંસ જ બની જઈએ છીએ. એથી જ રીતે બહારના માણસો પસંદ કરેલા સમયે, પસંદ કરેલો સોજતમાં જંગલનું ખૂબ નિરીક્ષણ કરી જાય પણ જમલી જીવનનો અર્થ કદિ પામી શકતા નથી.”

“તમે...”

“હું બારેક વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી મારાં માબાપ વચ્ચે જમલોમાં જ રહેતો હતો. એક વખત બેલાસીસ કરીને એક આયરિશ પાટરી મને એની સાથે લઈ ગયો. એ બધી વાતને આપણી વાત સાથે કંઈ સંબંધ નથી. હું કામ કરતો, લાગુતો અને આખરે એક વિદેશી કેંપનીમાં સેક્સ મેનેજર પણ થયો. દરમ્યાનમાં હું ખોસ્તી થયો. પરણ્યો અને વિધુર પણ થયો.”

હું તેના ચહેરા સામે જોઈ રહ્યો હતો. ખણી વાર માણસ પત્નીનાં કે સ્વજનનાં મરણની વાત કરે ત્યારે આકું જાય છે. પણ આણે જરાખર મારી આંખોમાં નેત્રું. એ ગમતા અને ખિંમતાની ગાઢ સંજ્ઞામાંથી જોતાં કોઈ તદ્દવ જેવી આંખો મને સજ્જોથી અનેકમણું વધારે સમજાતી રહી હતી. મારી આંખોના જવાબથી નચિંત ચહેને કે પછી મેળે જ એ જરા નિરાંતથી બાંધને ઓળ્યો અને બોલ્યો :

“જે જ પ્રસંગ છે : એક વખત હું ચિરસાની માંદગીને કારણે અદ્યોધી માથેરાન નાસો છૂટ્યો હતો. પહેલેથી જ એની તબિયત બહુ નાજુક હતી. હું, બધારે જમલી હોવા છતાં ક્રોંત લાગ્યું હું ત્યારે એ વર્ષોનાં સંસ્કારી કુટુંબની હોવા છતાં કુદરતની આનંદની એક લદ્દર જેવી મસ્ત અને નાજુક હતી. બહુ સુંદર નહોતી પણ ત્યારે હસે ત્યારે બહુ એક સ્વર્ગ હલકી જવું લાગતું. અને એથી માંદગીમાં પણ એ હમેશાં હસતી જ રહેતી.”

“હું આ બધું આ માટે કરું છું એ સમજાવું નથી. હા, આ બાબત નગર તમે પાછળની વાત પણ નહિ જાણો શો.”

“માથેરાન મારું મૂળ સ્થળ છે એ હું જાણી ગયો નહોતો. એટલી સહેલાઈથી હું કદિ કંઈ જાણી શકતો નથી. પરંતુ, હું મારી જૂની જાતને તો જાણી જ ગયો હતો. તમે તમારા બાળપણના, આજનાં જીવનથી તદ્દન ઊલટા એવા કેઈ પ્રસંગો ઘાટ કરીશો તો કદાચ મારી જૂની જાતની વાત સમજાશે.”

અચાનક એણે ઊંચું માથું કરી અંધારામાં છુપાયેલા હૈન્ડોંગ ગાર્ડની કાળી બ્રૂમી રહેલી ખટાઓમાં નજર કરી. મારી નજર પણ એની પાછળ ગઈ અને તેથી પણ ઉપરના આકાશમાં જઈ તેમાં ટમકતી દુનિયાઓથી અંતરને સંયોગ કરતી પાછી ફરી.

“સૂર્યોદયની અક્ષરેક શુભાશ-સોનેરી શોભામાં સૃષ્ટિ ફૂલી મઈ હતી. પવનની થંદી-સદૃશમાં નાચતાં વનોનાં પાંદડાંમાંથી અસંખ્ય આનંદખિન્દુઓ આખિયામણાં કરતાં હતાં. લાલ માટીની મુરેખ ગડીઓને કિનારે સોનેરી ઘાસમાં એ દાસ્ય શાંત ચાઈ રહેતું તો વળી કાળા નખ શિલાઓને બેઠી જઈ અદસ્ય મઈ જતું. ગાડીનાં મીચ ઊંઘાણમાંથી પંખીઓ સદાજદ તેજના સૂરો વહાવતાં લાગતાં હતાં. એવે જખતે અમે વનદ્રી હીલના પથર-સ્થંભ પર આવી ઊભાં હતાં કે, જ્યારે સમસ્ત સૃષ્ટિ અમારા પર ચત્રા સંખ્યાભિપ્રેક્ષી આનંદમાં આવી ગયેલી લાગે.

“મુખ્ય ખડકથી જરા ઊંચે આવેલી વનદ્રી હીલના શ્તંભ પર ચત્રાં ચિરસા ખૂમ જ ચાડી મઈ હતી. પરંતુ મેં તમને કહ્યું તેમ, એ હમેશાં હસતી જ હતી. એના ચંદ્રા ક્ષિપ્ત મહેરા પર કેઈ અનિર્વચનીય સ્થિત રૂમી રહ્યું હતું. તેનાં સોદ વજોની ગડીઓમાં છુપાવા ચત્રાં શુભાળી કિરણો જાણે મુગ્ધ ચંઈ ત્યાં જ પડી રહ્યાં હતાં.

“ઉપર ચડી અને એણે મારા ખસા પર એનું માથું મૂક્યું. એ વખતે જ મને લાગ્યું કે વિશ્વસમરતની સુદરતા આજ મારાં હૃદયમાં આવી બેઠી રહી છે. આજે જાણે હમરો વર્ષોમાં ક્વચિત જ ગળાકતું એનું સૂર્યના પ્રેમનું રૂપ દુનિયાની દરેક વસ્તુને એક બીજાથી બેઠાડી પ્રેમ કરાવી ઉપર અસીમ આનંદનાં મોજાં ઉઝાળી દિશ્માનોમાં સરી રહ્યું છે.”

“જરા નિશ્વાસ મૂકી ચિરસા પણ મારા વિચારો જ ગોલી : ‘પ્રેમ અને સોંદર્ય’ અને માથું સરકાવી મારો આંખોમાં ભેંસું. એ સ્વચ્છ કાળી રેશમી આંખોમાં આ અંધા આનંદનાં મોજાંનાં રૂપ જેવો હૃદય, છતાં મર્યાદા પાર ફેલાયેલી આશાઓ, સ્વચ્છ આનંદ કલકી રહ્યો હતો. મેં એનાં સ્તિબ્ધ સ્નેહનાં ઊંઘાણોમાં ભેળાં, એને ચૂમી જાડી.

“‘આજ પ્રણ’ સારું લાગે છે. યાદ નહિ જેવો જ લાગ્યો.’ એ ચોડી વારે બોલી. એનો મીમો છતાં સ્પષ્ટ અવાજ મને સંજીવની રૂપ હતો. પાછલા ક્ષિપ્રોમાં દરેકજ વધુ ને વધુ ક્ષિપ્રી પડતી ચિરસાએ મારા હૃદયમાં સતત એક અવ્ય મિજામી દીધી હતી : ‘કદાચ હું એને બોઈ બેસીશ’ હજી પણ એ મારે ખભે જ અડેલીને ઊભી હતી. પાછળ જરા અવાજ ચત્રાં મેં ભેંસું કે, કેઈ કુદૃષ્ય રૂપ આગું હતું પણ અમને ભેંઈ ત્યાં જ

જીવ રહી ગયું હતું. એ બધાંની મોં પર પણ મને ચોપાસ લહેરાતી મુખની લહેરાતા મર્મર પ્રકટ થતાં લાગતાં હતાં.

“અમે એ બધાંની કાર્યે જોળખ કરી. અતે ખૂબ આતંક કરતાં છેર મળ્યાં.”

અમે બેઠાં હતાં એ બાકે જાણે નવું વજન આવ્યું હોય તેમ ચરફી બેઠકો અને જરા તીચે મૂક્યો લાગ્યો. મેં એની સાથું જોવા અત્યંત ડરો પણ એ અધારમાં હતો. થોડી વાર એમ લાગતું હતું કે એ સાંખ રંગીની કણ્ઠોએની બનેલી આંખો મારી તરફ સીધી મેંઝાઈ છે. અને તેના લાલ લોટા મારાં બોલો પર પડે છે તો થોડી વારમાં તેના શાગળા ચહેરામાં ગાલનાં ઢાઢાં પર પોપડાં નિઃસીમ વેદનારી ઢળી પાયાં લાગતાં હતાં. પરંતુ એ બધી મારી પોતાની જ અધારસૃષ્ટિ હતી.

હાંથી વાત સંભળવાના બારથી કે પછી મને તેમ પણ, મને સિગરેટ પીવા છૂંછા પડી હતી. પરંતુ દીવાસળીનું અંજવાળું કરતું એ એને સહાય આપવા બેસીયર હતું. ના, મેંથીજ તો એની પાસે જ હતો પણ તે માગ્યો કેમ? તેના બાજુ પર ઢળેલા હાથમાં અર્ધ-જલ્દી, કંચેલી લાગતી ચીરટ હતી પણ હતી.

અમારી આલુબાલુમાંથી મોટરો, માલુસો ધણી પસાર ચાઈ ગયાં હશે પણ મને હતી સુધી ખ્યાલ નયો નહોતો. હવે મેં જરા આલુબાલુ જોયું. ચોપાટીની મુખ્ય ધમાલ મધ્યે ફર હતો પણ ત્યાંની ટોળીઓના અવાજ તથા મોટરોનાં કોઈ હોર્નના અવાજ અહીં સુધી આવતાં હતાં. એ તરફ જોતો હતો ત્યાં જ અચાનક તેના ચહેરા પર લાલ ચીરટ અમળી લીધી; એટલે જરા રહીને મેં મેંથીજ માગી. સિગરેટ સળગાવતી વખતે તો, એનો ચહેરો જોવાની મારી છૂંછાં શમી મઈ હતી. પણ હું એને વિશે વિચાર દોઢાવ્યા વગર ન રહી શક્યો.

ચિરસાની વાત અંજન્ય સુંદર હતી. એની બેઠક મને તેને વસમી લાગે. ત્યારે આ અનુભવોનાં બીંદાજ બોગતાં માલુસને કેટલું લાગ્યું હશે? આમ તો દુનિયામાં ઠીક આમળ વંચે છે પણ જંગલનાં જીવનથી તે આજ સુધીમાં બીજાં પણ દુઃખો-નિરાશાઓ પણ શું નહિ પામ્યો હોય? એવી થી વસતુ છે કે દરેક માલુસ જુદી જ જગતના અનુભવો મેળવે છે અને સરવાળે સુખ અને દુઃખ જ ભોગવે છે? દિવસના સામાન્ય પ્રકાશમાં આ માલુસ આવા અનુભવો પોતામાં સંધરી બેઠો છે એ કદપતા મને આવત પરી?

મારી સિગરેટ અર્ધીક જલ્દી રહી હશે ત્યારે તેણે ફરી શરૂ કર્યું:

“એક વર્ષમાં તો બહુ પતી ગયું. નવાઈની વાત છે કે એ સ્થસ્તિતની બીજી જ સવારે એની તબિયતે બિઘલો આપો અને ઉતરોત્તર એ જગમગી મઈ. એ પછીની મારી રિયલિતું વજન હું કરી શકું તેમ નથી. પણ તમે જાણશો અથવા જાણી શકા છો.

“મૂળ વાત પર હવે આવું છું. દુઃખના સતત અનુભવથી પણ હું ધંરકૃતિ અને જંગલી દશાને એક પામી શક્યો નહોતો. ફરી, ચોક્કસ બોલાવવાથી માથેરાન જતું પડ્યું અને બોલો અનુભવ મળ્યો ત્યાં સુધી હું પ્રથમની જ અગળ મનોદશામાં હતો.”

“નવો વેપાર હાથ ધરવાની ઉચ્ચાઈ રેંઠે અને બહારની ખબર પૂછવા બોલાવ્યો હતો. પણ કામ એટલું બહુ નીકળ્યું કે મને ક્યાંય ફરવા જવાનો પણ વખત મળતો નહિ. જંગલમાં બેઠાં બેઠાં, ટાઈપ કરતાં કરતાં, એક પછી એક સવાર-સાંજ જોતાં જાણે લાંબી

ગયેલી ચિરસા મારા અંદર રહી બહારની દુનિયાની અરુપવિત પ્રવૃત્તિની અંદર શાંત નિહાળી જીવી રહી લાગતી હતી. તેની અર્ધ ઉઘડેલી આંખોમાં પસાર થતી અનેક, બાળક-વજેરની આશાઓ હું મારા હૃદયમાં ધબકતી અનુભવતો હતો.

“એવા ગંભીર વાતાવરણમાં પત્રો લઈ બેઠો હતો ત્યાં શેઠે આવીને બધા પત્રો રૂ કરાવ્યા અને હું તદ્દન નવરો પડી ગયો.

“સુમારે ચારેક વાગ્યા હશે. અને મેં બહાર પત્રમાં માંડ્યાં. લૂઈસાની ઝાડીઓમાંથી મન ફાલે તેમ રસતો કાપતો હું નવા જ વાતાવરણનો પ્રબળ પ્રવાહ અનુભવવા લાગ્યોઃ ચોપાસ જાગી પડેલાં વનનાં કાળાં લીલાં પાંદડાંઓમાંથી એક જાતનો પીળો પ્રકાશ સ્તબ્ધ થયેલી હવામાં જળાં બની વહેતો હતો. અચાનક જાણે બહુ મૂંઝું બની ગયું હોય તેમ મારા પગલાં અને ચાલવાથી હલતાં કેપડાંના અવાજ મારા કાન પર આવવા લાગ્યા. બેએક પંખીઓ મૂંઝાં મૂંઝાં મારી આગળ આગળ એક પછી એક કાળી વટાવતાં જાણે મારી અંદર રાખવા વારેવારે આંચ ફેરવી જોયા કરતાં હતાં. મારી નસોનસ સખ્ત બની ગઈ અને તેમાં ગરમ લોહી ફરવા લાગ્યું” સારે જ મને આ બાલ વાતાવરણની સૂચકતા સમજાઈ. મારી આગળની કેડી એક કરાંડ પર ચર્ચિત્તી ગઈ હતી. પાછળ કેડી જેવું કંઈ જ નહોતું. વનનાં સ્તબ્ધ પાંદડાં પર ઈન્દ્રગદ્ગદ ફેલાવી બેસેલ સૂર્યનાં પીળાં પ્રકાશ જળાંમાં કપો તોડલી કેડી મળતી હતી પરંતુ પચરસતાનું નાનું સરખું પથ નિશાન નહોતું.

“મેં તમને કહ્યું તેમ, એક જાતની સચેતતા મારે ફેફફે ફરકતી હતી, ત્યારે પથ નાની સરખી કાંકરીનો સ્પર્શ જાણી શકે છે, ત્યારે ચામડી પર આડાં તેજની કે હવાની ફેફફે ફેફફે પહોંચતી ઉષ્ણતા કે ઠંડકની લહેરો શરીર નેધે છે, ત્યારે ચિત્તમાં બગરહિત એકાગ્રતા આવી જાય છે, ત્યારે હૃદયમાં લોહી ધસતું અને ખાંડું ફરતું અનુભવી શકાય છે, એવી વનની સદૃશ ગંભીરતામાં છૂપેલી જાગૃતિની સમાજમાં હું પ્રવેશી ગયો હતો.”

“જૂદ મોજાને નિરર્થક અડચણ રૂપ સમજી મેં કાઢી નાખ્યાં અને બરાબર છુટો ચર્ચ કરાડની કિનારી પર બેઠો. નીચેનાં છસો સાતસો ફીટનાં સીધાં જિંકાણમાં કોઈ અછળ લીલો અજગર ગૂંચળું વાળી પડ્યો હોય તેવી વતોની એકાકાર નીરવતા જનાઈ ગઈ હતી. કવચિત્ જાણે એ શ્વાસ લેતો હોય તેમ આખાં વનો દહીં બેઠાં. કોઈવાર જાણે એણે ખાંધેલું કંઈ પેટમાં ચાલતું હોય તેવો અંતર્યકોઈ કરાનો મંદ અવાજ કાન પર કંપી જતો.

“અજાણે જ મારી નજર બાલુની ખડવાળી જમીનમાં ગઈ. અનેક જગલી ઠાડીઓ મારી સજીવતાથી શબરાતી આમથી તેમ ટોડી રહી હતી. બાલુનાં એક નાનાં સરખાં કાળાં ચા આગળ એક કરોળિયાની મોટી માદા લપાઈને બેઠી હતી. સાધારણ રીતે એ અમરતી જ બેઠી હશે એમ લાગે, પરંતુ એના ડાંગમાં અમડાં તેજથી જ હું સમજી ગયો કે, મારી ઢાંગરીયોએ પરિચિત છે. શ્વાસ પર પડતાં એક પાંદડાં પડાણે હલતો જોઈ મેં મારી પાછળ જાણે જોયું તો નાનો સરખો દુબળો કરોળિયો તેનાં જળાંમાં જવા ટોડી રહ્યો હતો. મેં એ બાલુ જોયું એટલે એ અટકી જરા વાર નિર્જીવ પડી રહ્યો. છતાં પણ જોયે શખ્ખું એટલે બેપરવાની માફક કાળીઓ પર ફરવા નીકળ્યો. મેં એની પરિક્ષા જોયા કરીઃ મારી પાછળ, ઉપર, બીજા બાલુ અને લગભગ સામે પણ એણે અનેક ચક્કર માર્યાં.

“અચાનક મારી બરાબર સામે ખગ્ગીસેક કાળાં દૂર કરાડની અરુપટ દેખાતી ખા- માંથી એક તોળિયા જેવડું વાંદરાનું ખચ્ખું ચડી આવ્યું અને એક પાંતળા ચડ પાછળ

હુપાઈ ગયું. મોટા દેહકા નેવો; 'ફિક્કિલ-ફિક્કિલ' અવાજ કરો એ સ્તબ્ધ હવામાં અચ્ચલ મોજા ઉછાળવા મંડ્યું. એકવાર ખોલ્યું ત્યાં સુધી કાંઈ ન બન્યું. પણ થોડીવાર રહી ફરી એજે ભેરથી ચીખવાનું શરૂ કર્યું. તરત જ નીચેનાં ગાંઠ વનોમાંથી 'હેડો, હેડો' નો ખિચવાટકમયો, દુઃખ, પશ્ચાત્તો અવાજ એને ઉત્તર દેવા માંડ્યો. હવે એ તાનું માંકડું યકની બહાર નીકળવાનો દિશ્મત કરી શક્યું. એકથી બીજા યાદમાં ધ્રુમતું એ 'ફિક્કિલ, ફિક્કિલ' ની તીવ્ર-સિસોદીઓ. બગ્ગવતું હતું અને વનમાંથી પ્રથમ મોટા અને પછી એપરવાહી ધોમો અને થોડીવાર મળતો 'હેડો' નો જવાબ મને ખીજ અડાવતા હતા. એની સાવચેતી હું સમજતો હતો. પણ હું કશું જ કરતો નહોતો, છતાં દસ-પંદર મિનિટ ચાલેલી આ વાતોથી હું કંદાળી ખીજ્યો હતો. એક પરત્વર ઉપાડી મેં એની ઉપર નાખ્યો એટલે એ 'ચક્ર ચક્ર' કરતું પાછું કરાડને ખૂંચે જીતરી ગયું."

"એની મેજ જ ફરી એક સચેતતાની લહર મારા શરીર પર ફરી વળી, એને જવાબ મળતાં પંદર-વીસ પંચ ગઈ હશે. ગ્રુપગ્રુપ ત્રણેક લાસ માંકડાં-હવે મારા મોટાં હતાં-કરાક પર ચડી આવ્યાં. અને ત્યાં-એસી અવિશ્વાસુ આંખો ટમટમવાની મારી સામું જરા આંકું જોતાં, કંઈક આવતાં, એકબીજાનાં કાન સુધી વાતો કરવા લાગ્યાં. કાળી રાખના રંગની ચળકતી આંખોવાળું એક નુવન માંકડું જીવડાં મારવાનું બહાને બીજાનું માંકડું ઉમેળવ્યું મારી સતત બાળ રાખતું હતું. મેં ખીજ તરફ જોયું તો પેલી કરાળિયાની માદા થ્રમ મઈ હતી. મેં પાછળ જોયું તો એ અને બીજાં કરાળિયાં અને ફરીને જ દેખાય તેથી જગ્યાએ મોકું નાણું. કુચી ખાન રાખવા બેઠાં હતાં.

"આ સાવચેતીઓની ચીડથી મેં મારા કાન ઉપર લોઠી ફરકતું અનુભવ્યું. અચાનક એક કાંખળી-લઈ મેં એ નાણું તોડી નાખ્યું. પરંતુ જાણે એ જ કૃત્યની રાહ જોવાઈ રહી હોય તેમ માંકડાં અદસ્ય મઈ મયાં અને વનનાં પીળાં પાંદડાંઓ તેના પ્રકાશે જળાઈએ સાથે ફરકી જીક્યાં. મેં ત્રીણી આંખો કરીને જોયું તો જાણે મારી ચોખ્ખાસની આંકી નવો પ્રયત્ન શ્વાસ લેતી હતી. મારો દિશ્મ વૃત્તિની મધે લઈ એકપણ એક પાંદડાંઓદારા આપી સજીવ સંજિને સાવધાન કરતી હતી. પળભર હું સ્તબ્ધ બની ગયો. મારાથી આવડ્યા ચેતવાની કાંઈને પણ શી જરૂર હતી? ખીજ જ પળે હું જીતો ચઈ ગયો. વનનાં પાંદડાંઓમાં ગુંજતી મારા જંગલી જાતિવાદીઓની કૂચની છુપરીઓનો 'ફિક્કિક, ફિક્કિક' નો અવિશ્રાંત આવાસ-રવ મને અચૂક વરતાઈ આપ્યો. થોડી વારમાં એ તદ્દન બંધ પડી ગયો. એએક પાંદડાં કચમચાનો, અંધાજ આંખો અને તરત મારી સામે કરાંકની કિનારી પર ચારેક કાંટવડી ચડી આવ્યા. એનાં નાનાં, પાતળાં, કાળાં, લીલાં શરીરો જાણે ચિત્તાની માંકડું ઠેકવા તેવાર હોય એમ મને એકદિન સ્તબ્ધ મઈ ગયાં. એ જાણની આંખો મારી આંખોમાં સ્થિર મંકાઈ હતી. મારો વેદ એકદિન એ લોહી સમજનાં હતાં કે આ માણસ હુમલો કરે એવો નથી. પણ હારો વર્ષની ટેવ એમની કાળી-પીળી-વાદળી આંખોમાં ચમકી રહી હતી. એ જો, અને એ પુરુષ હતાં. એમનાં લગભગ નંજ, નુવન, તંદુરસ્ત શરીરમાં મારા સહેજ જાણ થયેલા દેહ કરતાં વિશેષ સીંદ્યું હતું.

"માણપણનાં અનેક અરપટ દસ્યો મારાં મનમાં પસાર ચઈ ગયાં. ચોખ્ખાંનાં સહો અધરાયેલાં વરસતાં વનમાં ઝૂંપડીમાં બરાઈ એસતા એ, શિપાળોનાં કાયાં માંસમાટે કચમચા

એ બિપત્તા દિવસો અને પછી ઉનાળામાં ગરમ હોવા દિવસોમાં સાપ અને નાચતા શેઝ બરોજનાં દર્શનો અને બધાંની વચ્ચે દાઢાં ૩૭૫ પી પી ને ખૂન વઢાવતા અને! અને પૂરે ચાંદનીમાં જંગલના પેશા સાલ પાણી આગળ અને નાચતા એ!

“પરંતુ બધું ધૂસર સરખું અરપટ હતું. રપટ હતાં : સાવચેતી, અવિશ્વાસ, ડર અને ડહાં એના પ્રબલ આસોચવાસથી જળી રહેલી અમારી જંગલી જાતિઓની જિંદગી!”

“અરે જા! હું એને જિંદગી નથી કહેતો! એના કરતાં તો પરચર રહેતું સારું છે. જે મવાઈને ખૂન કરતો નથી, જે જોડે તેને વિશ્રામ આપે છે! જેમ જેમ હું એમને જોતો ગયો એમ એમ એ બધાનાં સહજ માનવી સૌંદર્યની પાછળની એક અવિશ્વાસ દારુણ બાઈતા મારાં હૃદયમાં સળગી રહી હતો. પરંતુ બાપાઓથી પણ ન સમજવાય એવો એ બધાનો આજનો પૂર્વમુદ્દ જલો નિહાવતું જીવનને આવાહન હતું. જલો સૃષ્ટિમની વિરાટ અર્થહીનતા આપણી માનવ સંસ્કૃતિના નાના રા પ્રેમજન અર્થને એ અવિશ્વાસ આંખો વારે છુદ્ડ જણાવતી હતી!”

આ જે પ્રસંગોનાં સત્ય દર્શનથી હું સાવ મૂંઝા બની ગયો હતો. પછેક મને ધધું કે એનો હાથ લઈ હું ઘણું, પણ ચાંત રહ્યો. પરંતુ એ દહાંનેને સંધિનાર દહા મૂંગો રહી શકે તેમ નહોતો : અવાજને જોર આપીને એણે પૂછ્યું :

“તમે શું કહો છો? આપણો સહા, આ પરાપણી માણસો અને દંબી સંસ્કૃતિની અંદર શું નાનો રો પ્રેમ, એક સારા માણસનો બીજા પર વિશ્વાસ, આનંદ, શિશુષુ, ગ્રાન અને જીવનને સુંદર કરતો-જેવા પ્રેરતો સંસ્કૃતિનો અમારોપ પ્રેમ! અદિતીય નથી? તમે શું કહો છો?”

મેં ઘૂસત કાંઈ પ્રત્યુત્તર ન દીધો. પછી કહ્યું :

“તમારી શ્રદ્ધા અને સ્વપ્ન મદાન છે!”

“એટલે?” એણે પૂછ્યું.

મેં કહ્યું : “હું જોઈ શકું છું કે, સંસ્કૃતિ અથવા જીવનની સાર્થકતા માટેના પ્રેમે તમારા હૃદયમાં એવી અજળ શ્રદ્ધા બરી દાખી છે કે તમારાં સ્વપ્નો વિશે કાંઈ ન કહેવા કરતાં, આપણા સહા કે પ્રેમ વિશે કાંઈ મન બાંધવા કરતાં, દબેલી જિંદગીને વધુ જીંદગી રસતે લઈ જવા મન થાય.”

હવે એણે મારો હાથ પકડ્યો :

“મારી શ્રદ્ધા પણ અનંત નથી. આપણી અંદરના દેવ-દેગા, લોકો, મને પછી વખત ચક્રવિચલ કરી નાંખ્યો છે, મારા પોતાના જ કોષ અને પ્રબલ ઇન્જાઓ મને એકાવી દે છે. પરંતુ ધિરસાની અંતિમ વાત જેવી એ સાજ અને વનનો એ જીવરતો બેસર, એ જાન બાઈઓની દહા મને ફરી રદ કરી દે છે. હું વિચારું છું : એક આસા જ આ બધું રંગી થયે છે, તો એની જ વાત અંતરમાં ધરવી. કદાચ, કાંઈ દિવસે, સમસ્ત સુખી માનવ-જાતિથી અલગિત આ પૃથ્વી તેનાં અજાણિત પ્રાણીજીવન અને ન જોયેલાં સ્વર્ગો સ્વર્ગે, એ સાંજથી અનંતજળી સુંદર બની યકરી!”

અહપાત્માનું આત્મપુરાણ

સંપાદક : જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે એમ. એ.

આથ પ્રસ્તાવના

“હું લેખ લખવા માગું છું ત્યારે પ્રથમ વિષયની શોધ કરું છું,” પહેલા સાહિત્યકાર ગોસ્વા.

“મારી ટેવ એવી છે,” બીજા સાહિત્યકારે કહ્યું. “કે વિષય જડી આવે—”

“રે હું તો સ્ફુરણા ધર્મ આવે—” ત્રીજાએ કહ્યું.

“વિષય એક એટલે તે પર વિચાર કરું, મુદ્દાઓ—” પહેલાએ પોતાની કથા આગળ ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“—કે વિષય જડી આવે તો જ તેના પર લખવાનો વિચાર કરેલાં. લખવાનો વિચાર કર્યો એટલે—” બીજાએ પોતાની આત્મકથાનો તંદુરુસ લખાવવા પ્રયાસ કર્યો.

“ત્યારે જ લખું, નહિ તો—” ત્રીજાએ પોતાની વાત આગળ ચલાવવા પ્રયત્ન કર્યો.

“—મુદ્દાઓ શોધી કાઢું, પ્રત્યેક મુદ્દા પર વિચાર કરું, પછી બધા મુદ્દાઓનો સમારો વિચાર કરું, બધો વિચાર કરી રહ્યા પછી—” પહેલા સાહિત્યકારે વાત આગળ ચલાવવા વાગીરથ પ્રયાસ કર્યો.

“નહિ તો લખું જ નહિ. પ્રવલ્તસાધ્ય લેખનરીતિ મને—” ત્રીજાએ કહ્યું.

“—લખવાનો વિચાર કર્યો એટલે લખવાનું કાંઈ તરત જ ચારંબું. ને એક વેળા કાગળ પર ફાઉન્ટેન પેન ચાલી કે પછર—” બીજાએ કહ્યું.

“—પ્રવલ્તસાધ્ય લેખનરીતિ મને હેરા પજુ રચતી નથી. મને તો પ્રતિભા ને પ્રેરણા—” ત્રીજાએ કહ્યું.

“હું કેમ લખું છું તેની હું વાત કરતો હતો. તમારે ન સાંભળવું હોય તો—” પહેલાએ કંટાળાને કહ્યું.

“ના, ના, સાંભળું છું ને. હું પણ એ જ વાત કરતો હતો. હું મારી વાત કરતો હતો.” બીજાએ કહ્યું.

“ને હું મારી કથા કથતો હતો,” ત્રીજાએ જમ્બાબું.

“હું ત્યારે પરવાની નેવેમાં હતો—” એક દેરાજાએ પાસે બેઠેલા બીજા દેરાજાને જણાવ્યું.

“‘અવસર’ પેમાસિકમાં ‘જિમ’ નામક કોઈ ‘અહપાત્મા’એ આ આત્મપુરાણ રાહ કર્યું હતું. પરંતુ તે પછી ‘અવસર’ બંધ પડતાં એ પુરાણ પણ આજી પડ્યું હતું. આપણા પુરાણપ્રિય રોમાં કોઈ પણ પ્રકારનાં પુરાણ અટકી પડે એ દીક ન લાગવાથી એ બધા પુરાણનું સંપાદન કરી ‘અવસર’ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરું છું.”

—સંપાદક

“તમે યરવઢાની જોલમાં દતા કે? આપણે તો સાબરમતીમાં જઈ આવ્યા છીએ.” દેશબક્ત નંબર ખીજાએ કહ્યું.

“ત્યારે મહાભાઈ-પણ ત્યાં જ દતા. હું એમને મળી શક્યો—” દેશબક્ત નંબર એકે કહ્યું.

“એમ કે? તમે મહાભાઈને મળેલા? હું પણ મળ્યો હતો. પણ યરવઢામાં નહિ. આપણે તો એમના સાબરમતીના આશ્રમે જ જઈને ધામા નાંખેલા.”

“આ દેશનો ઉદાર ખાદી વડે જ યઈ શકશે એમ એમની વાતચીત પરથી હું સ્પષ્ટ સમજી શક્યો. એમની સાથે વાત નહોતી યઈ ત્યાં સુધી—”

“ને આપણે તો પહેલેથી જ ખાદીમાં શ્રદ્ધા રાખી છે.”

“ત્યાં સુધી મને ખાદીથી દેશનું દળદર થીટ એમ લાગતું નહોતું. હવેથી મેં ખાદી ને રેડિયોને મારો જીવનમંત્ર મહ્યો છે. દેશની સેવા—”

“ને આપણે પણ બસ રેડિયો ને ખાદી જ—”

“પણ હું વાત એ યરવઢાની જોલ વિષે કરતો હતો. રાજદારી કેદી ને સામાન્ય કેદી બન્ને કરો બેઠ જ નહોતો રાખવામાં—”

“અમારી સાબરમતીમાં પણ કરો બેઠ રાખવામાં નહોતો આવ્યો.”

“સદ્ગૃહસ્થને ન જાળે એવી રીતની વર્તણૂક અમારી સાથે મહાભાઈમાં આપતી—”

“અમારી સાથે પણ એમ જ—”

“મેં તો જોલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહ્યું—”

“આપણે પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાહેબને સંભળાવી દીધું—”

“—કે અમે સામાન્ય મુનેગારો નથી, સદ્ગૃહસ્થ છીએ. જેટલી એમની પોતાની આયર જગતમાં છે તેટલી જ અમારી પણ છે. અમે—”

“કે અમે પણ તારા જેવા જ છીએ સમજ્યો ને? ને અમારી જોડે સીધાસીધા નહિ ચાલશે તો—”

“અમે સત્વામદીઓ જોલના નિયમોનો ભંગ કરવા નથી માંખતા. પરંતુ અમારી સાથે સારી વર્તણૂક રાખવામાં નહિ આવે તો—”

“—સીધાસીધા નહિ ચાલશે તો સત્વામદ કરીશું, તમારા પોકેટો છાપામાં પ્રગટ કરીશું ને તમને ખેંચાઈ કરીશું.”

“મેં કહ્યું કે અમારી સાથે જો તમે સારી રીતે—સદ્ગૃહસ્થને જાળે એવી રીતે—”

“આપણે પણ એમ જ કહી દીધું. આપણે તો સંભળાવી દીધું કે આ એક વાર કરી દઈએ છીએ. સીધાસીધા નહિ ચાલશે—”

“પણ સારી વાત જરા સંભળશે?”

“ત્યારે આ શું કહું છું? ... આપણે તો ચોખ્ખું કહી દેવાના—જેવું હોય તેવું પછી મોટા સુપ્રીટેન્ડન્ટ હોય કે તેનો બાપ!”

“તારે ને તારી જ વાત કરવી હોય તો હું મૂંગો રહું.”

“ના, ના, બાઈ! તું તારે તારી વાત કરની. સૌને પોતપોતાની વાત મીઠી લાગે.”

*

“તે દિવસે પાર્ટીમાં પેલી મિસ દરતુર પીરાણ સાડી પહેરીને આવી હતી તે તે જોઈ હતી?” એક સન્નારીએ ખીન્ન સન્નારીને પૂછ્યું.

“હા. મારી પાસે એવા જ રંગની, જરાબર એ જ નમૂનાની, સાડી હતી. પણ મારી જગલી નાની હતી ને—” ખીન્ન સન્નારીએ જવાબ દીધો.

“મને પણ એવી સાડી લેવાનું. મન થયું. પણ રું કરું? એમનો સ્વભાવ આકળો બહુ—”

“જગલી નાની હતી ત્યારે એક દિવસ જગલીના બાપા, હું ને જગલી સોનિયા જોવા ગયાં હતાં. સાં—”

“એમનો સ્વભાવ આકળો એટલે મેં વિચાર કર્યો કે આમ માંગોશ તો મીઠાઈ મારે લાવ એક યુક્તિ કરું—”

“ત્યાં એકદમ અધારે યર્ધ, યર્ધ એટલે જગલી ગભરાઈ ગઈ તે રહ્યા મંડી—”

“આમ એમનો સ્વભાવ જરા આકળો ખરા, પણ પોતાનાથી કંઈ પણ વસ્તુ ખરડે તો જોની એ વસ્તુ હોય તેને એ તેના કરતાં દશગણી સારી વસ્તુ વ્યપાવે. મેં પેલી તપખીરિયા રંગની મારી સાડી છે ને—”

“જગલીને છાતી રાખવા મેં તો બહુ બહુ કહ્યું પણ એ કેમે કરી છાતી રહે જ નહિને! જગલીના બાપાએ કહ્યું: ‘લાવ, હું એને જરા બહાર ફેરવી આવું.’ મેં એમને આપવા—”

“એમને એવી રેવ છે કે રાતે મોઢા બજાવીને ચાક્યાપાક્યા આવે તેવા તરત સૂઈ જાય. તે મેં પેલી મારી તપખીરિયા રંગની સાડી છે ને—”

“હા. તે જગલી તો એવી રડે કે કંઈ પૂછવાની વાત જ નહિ. આસપાસનાં બધાં કંઠાળા બધાં. પછી જગલીના બાપા કહે છે: ‘બધી! લાવ તું મને આપ. હું એને જરા બહાર ફેરવી આવું.’ મેં જગલીને એમના હાથમાં—”

“હા. તે પેલી મારી તપખીરિયા રંગની સાડી છે ને તે મેં એમના આશોક નીચે ફેંસે કરીને મૂકી. એ તો બહારથી બજાવીને રાતે મોઢામોઢા આવ્યા ને—”

“હું એમના હાથમાં જગલીને આપવા ગઈ. પણ અધારે બહુ એટલું બધું હતું કે મને કંઈ દેખાયું નહિ ને—”

“એ તો મોઢામોઢા આવ્યા ને તરત સૂઈ ગયા. કાલે સવારે જવા રીતે વાત કરવી તેનો વિચાર કરવામાં મને રાતના હોંધ પણ ન આવી. ખીન્ન દિવસે—”

“અપારામાં એમના હાથ ક્યાં છે તે મારાથી દેખાયું નહિ ને મેં તો એ લેયેરતો એમ મારીને જગલીને મારા હાથમાંથી છેડી દીધી. ને બિચારી જગલી તો જમીન પર નિરધી—”

સાનાં રજો ઓળંગી કાવ્યતીર્થને કંઠે સાહિત્યનાં પરમાશ્રિત પીધાં હોય; કાઈ મહાધર્મપુરધર હોય, જેણે કાંઈ પામર જીવને સ્વર્ગનાં દરવાજા ખતાવ્યા હોય; કાઈ મહામુત્સદ્દો હોય, જેણે સેંકડો રાત્રીઓને પાપમાલ કરી આત્મસમૃદ્ધિ સાધી હોય : આવો કાઈ મહાન આત્મા હોય ને તે આત્મચરિત્ર લખે તે જાગે. જેણે કશું કર્યું ન હોય; છેક અધકારમાં એક ખુશામાં અનખ્યા પડી રહી નિઃશ્વે પૂરી કરી હોય; જેણે હીરાની ખજારીથી માંડી કટાઈ ગમેલાં તોળાંઓ ખોઈ નાખી તે શોધવામાં આ અમૂલ્ય માનવજીવનનો અર્થ ઉપરાંત ભાગ્ય વ્યતીત કર્યો હોય; જેણે નાનપણમાં દૂતરાની પૂછડી આમળી તેને રડાવ્યાં હોય; યૌવનમાં સ્ત્રીનાં અલંકાર વેચી તેને રમવાી હોય ને વૃદ્ધાવસ્થામાં હાંત વિનાના બોખા મોં પરે પ્રતિ કાદી બાળકોને રડાવ્યાં હોય : એવા અસ્પાત્મ પ્રાણીઓનાં જીવન શાં ? તેની કથા શી ? તેનાં પુરાણ શાં ? એનાં આલેખન શાં ને વાંચન શાં ?

શાહરવાના જીંદગી પેઠે આવા એક પછી એક પ્રશ્નો વાચકની મનોમુશ્મિમાં ફરી નીકળશે એમ હું માનું છું. હું કબૂલ કરું છું કે હું અસ્પાત્મા છું. શીર્ષકમાં જ મેં મારું અસ્પાત્મત્વ સ્વીકારી લીધું છે. મને એમાં શરમ નથી. ખરું કહું તો અસ્પાત્મા થવામાં હું ગૌરવ માનું છું. મેં કરોડો મનુષ્યોનાં જીવન સુધારી નાંખ્યાં નથી. દેશદેશાન્તરમાં ધાર્મિક, રાજકીય કે સામાજિક મુદ્દાઓની ધગશભરી ચળવળો ચલાવી નથી. તેથી મારું કાંઈપણ તુકસાન ચલું નથી તેમ જ કાંઈ બીજાને પણ ગેરસાજ નથી થયો એની મને ખાતરી છે. હું અસ્પાત્મા છું તેની મને ખાતરી છે. ને મારા અસ્પાત્મા રહેવામાં જ મારું તથા જગતનું કલ્યાણ સમાર્યું છે એમ હું દઢતાથી માનું છું.

પરંતુ અસ્પાત્માનાં આત્મપુરાણો ન હોય એમ હું માનતો નથી. મહાત્મા કે અસ્પાત્મા પ્રત્યેક આત્માનાં પુરાણ હોય જ. મહાત્માનાં મહાત્મ આત્મપુરાણોમાંથી ન જડે એવું અસ્પાત્માઓનાં ક્ષુદ્ર આત્મપુરાણોમાંથી મળી શકે છે. મહાત્માઓનાં જીવનમાં જે નથી હોતું — અસ્પતા — તે અસ્પાત્માઓનાં જીવનમાં હલોહલ કરેલું હોય છે, ને અસ્પત્તાનો અરવાદ ફેંકી દેવા જેવો તો નથી જ એમ હું સ્વાનુભવને આધારે કહી શકું છું. આ કારણથી હું માનું આત્મપુરાણ ઉઠેલું એમાં કાંઈ ખોટું નથી. વાચકને એ વાંચે તો તેમાં પણ બહુ તુકસાન જેવું નથી. જે અતેજાતેક મહાપુરુષોની જીવનકથામાંથી એને નિદિ ધાંધું હોય તે આમાંથી મળશે એની તેને ખાતરી આપું છું. ને હવે આ ઉપોદ્ધાત, પ્રસ્તાવના કે એ જોવા પૂરા કરી, હું આત્મપુરાણ લખવા શી રીતે પ્રેરાયો તેની કથા ઉપર આંતું છું.

નૈપાથિકા કહે છે કે અમુક વસ્તુનું અમુક જ પરિણામ આવે. પરંતુ ઈશ્વર અથવા કુદરત નૈપાથિકાને જોતા પાશ્વ દમયેય તૈવાર હોય છે. કુદરતના કાવદા ઉપર નૈપાથિકા જાડું ભાર મૂકે પરંતુ કુદરત ખોતે જ, કુદરતના કાવદા જેવું કાંઈ નથી અને જો હોય તો તે કાવદા કોઈથી સમજાય એવા નથી, એમ પ્રતિજ્ઞો દર્શાવે છે. જે કારણથી જે ન જનવું નેમ્મિએ તે કારણથી તે બને છે. ખિસાડી ઉઠતો સંદાર કરવાને બદલે તેને જન્મ આપે છે; શરીર સાચવતાર દમયેય મરિા રહે છે; શરીરની દરકાર-કર્તા વચર ચાલોમ કરી ઝોઝાવ નાર અલમરત જેવો ફરે છે. આવા આવા અનેક અમરકારોનું સ્વાભાવિક પરિણામ એ આવવું નેમ્મિએ કે કુદરતના કાવદા જેવું કાંઈ નથી એમ માણ્યને સમજવું નેમ્મિએ. જ્યાં

એ ચમત્કારને પરિણામે માણસની કુદરતનો કોઈક વિશેની શક્તિ વધતી જાય છે એ પણ એક ચમત્કાર જ છે ને ?

આ આત્મપુરાણ પણ એવો એક ચમત્કાર જ છે. નયનોમાંથી તેજોધારા ફેલતી, મુખમાંથી શિખતા અમૃતપ્રવાર હરાપતી, ક્રાંતિકંઠે માનવકુલને પ્રેરતી કોઈ હૃદયકોસલ કુંદરીએ મને સંબોધ્યો નથી કે ‘હવે તમારી આત્મકથા ને જગતને પાટલે વાંચો તમારાં આત્મપુરાણ.’ કોઈ કવિરાજ સમા પ્રોત્સાહન ને પ્રતાપી સાહુરોત્તમે સ્વપ્ન સમા ધીર-મંજીર મેરીનાદે ઉચ્ચાર્યું નથી કે ‘અલ્યા ! તું તારી આત્મકથા આલેખ.’ જીવનની કોઈ મન્ય પદે આત્માના કીર્ત્તિ કીર્ત્તિમાંથી ફૂલની ફેરમ સમો અવાજ પણ નથી સાંભળ્યો કે ‘જગતને સંભળાવ તારી જીવનકથાની અમૃતાશ્વરી’ તેમજ મદન ને મદિરાથી થે વધુ માલક એવી ચાના નશામાં પજુ મેં આ કથા નથી ચીતરી નાંખી. સાહિત્યસર્જનનાં જે કામાન્વ કારણો હોય છે તેમાંના એકથી પણ પ્રેરાઈને મેં આ આત્મપુરાણ ઉત્પન્ન નથી.

પ્રાચીન કવિઓ સરજતા અપરંપર જગતને જાન કરાવવામાં, માણસને પ્રતિશ્રુષ્ઠ મુશ્કતા કારમા ચિત્રથી ગમરાતો રાખવામાં કૃતકૃત્યતા માનતા. હવેના સાહિત્યકારોએ એ પ્રશ્નાધિક્ષ ઉડી દીધી છે. પરંતુ પ્રાચીન કવિઓનાં આદર્શ અપૂર્ણ રહ્યાં નથી. વીમાકંપનીના એન’ટાએ હિત્સાહમેરે એ કાર ઉપાડી લીધું છે. પ્રાચીન કવિઓ તો મૃત્યુ વિશે લખીને સતિષ માનતા. વાંચતું હોય તે વાંચે, ન વાંચતું હોય તે ન વાંચે; પરંતુ વીમાકંપનીના એન’ટા તો તમારે ઘેર આવીને કોઈપણ કલ્પનિક કારણથી ગમરાઈ જવાને આદર એવા અવિગ્ન તથા આસવર્ન, સમક્ષ મૃત્યુતી અપકરતા ને જીવનની અશ્વગતા વિશે સચોટ, વિસ્તારી ને હૃદયબેદક આપણો કરે છે.

દોઢ દિવસ પર એવા એક વીમાકંપનીના એન’ટા મારે ત્યાં આગ્યા હતા. એઓ મારા જોગખીતા હોવાથી હું એમને, મારા હમેશના રિવાજ મુજબ, ઘર બહાર ન કાઢી શક્યો. થોડીવાર આડીઅવળી વાતચીત કરી પછી એમણે અમારા આખા કુટુંબને એક યજ્ઞેકું ભેદી મંજીર ખતી મારા પરમ દિર્ઘથી હોવાનો ડાળ કરી જણાવ્યું: “સાક્ષી ! આમણે દેજી પોતાનો વીમા કેમ નથી ઉતારાવ્યો ?”

“હું શું જાણું ?” અણધાર્યો ઉત્તર મળ્યો.

પણ નિરાશ ન થતાં એમણે આગળ મઝાવ્યું: “એમ નહિ જુઓ આ વખત કેવો છે ?”

“સારો છે. શો ખોટો છે ?” મેં પૂછ્યું.

“અરે ! તમને તો એમાં તેમાં મગ્ગક કરવી જ સહે છે. પણ વખત કેટલો આશીક છે તેની ખબર છે ?”

“પણો જ આશીક છે—વખત જતાવનાર ખડિયાળનાં કાંટા કરતાં પણ વખત પોતે વધારે આશીક છે એ હું જાણું છું.” હું જોલ્યો.

“હું મળકની વાત નથી કરતો.” થઈ ચકાસ એટલા મંજીર થઈને એમણે જણાવ્યું.

“પણ હું કરું છું ને !” મેં પ્રત્યુત્તર વાંચ્યો.

“આ તો કંઈ સગલ્યાનાં જ નહિ. સાક્ષી ! તમે સંભળો.”

“ભાઈ નહિ સમજે તે બાંધી પણ નહિ સમજે. દહ અમારા વચ્ચે અણસમજની એકતા રહી છે.” એ કહ્યું.

હું જાણે એકસો જ ન હોઈ એમ એમણે આગળ ચલાવ્યું: “અત્યારે વખત એવો આવ્યો છે કે કોઈ માણસના જનમાલનો બરોસો રાખી રાખવ નહિ. હું અહીંયાં બેઠો છું પણ એક મિનિટમાં મારું હૃદય બધે પડી જાય ને મરી પણ જઈ.”

“અમારાં એવાં સદ્ભાગ્ય ક્યાંથી?” હું મનમાં બબાલો.

“તમે સમજો છો કે આ કોંત નક્કર છે, આ છાપડું સલામત છે. પણ તમે કોંધતાં દો ને કોંત તૂટી પડે, આખું છાપડું દાઢમૂસ કરીને તમારાં બધાંની ઉપર તૂટી પડે ને—”

“હે?”

“હે” શું? અત્યારે જ ધરતીકંપ થાય ને આ તમારું નાનું બેળી છે તે તમારા હાથમાંથી ઊછળીને ખારી બહાર મળી પડે—”

“ઓ મા!” કહી, ભાભીએ બેળીને છાતી સરસું ચાંધું.

“સામેના ખૂણામાંથી લપકર ઝેરી સાપ એકાએક નીકળી આવશે તમને કરડે, બાર્ષ બૂલમાં દવાને બદલે ઝેર પાર્ષ દે—”

“એમ?” જરા ડોળા કાઢી મારી સાથું જોતાં, ભાભી બોલ્યાં: “એ જરા બૂલકથા તો છે.”

“ભાઈ બધાંની મજાક કરે છે પણ એકાદ દિવસ મોટરની હાકલમાં આવી જાય, દ્રામ નીચે ચગદાર્ષ જાય, એમના પર મોટી હીવાલ એકાએક તૂટી પડે ને એમનું એકે હાકલું દાખમાં ન આવે, કોઈ ઉરેરાએસો મવાલી પાછળથી આવી એમની છાતીમાં છરી ભેંજી દે, રેલવેના પાટા ઝાળંગતાં ગાડી નીચે કચરાઈ જાય, એમના પર વીજળી પડે કે ઇસેફ્ટિ-સિટીનો તાર તૂટી પડે—”

“ઓ ભગવાન!” મારાથી વિના પ્રયત્ને બોલાર્ષ મળું.

“હિંદુ-મુસલમાનનાં કુલ્લક ફાટી નીકળે ને તેમાં એ સપદાર્ષ જાય ને પોતાની ઈચ્છા નિરુદ્ધ ‘કુતાલ્મા’ બને, કોઈના ખૂનનો આરોપ એને માથે આવે ને ફરીએ ચાકું પડે, એકાએક ગાંઠા યદ્ધને આપધાત કરે—”

“બસ-બસ!” એ કહ્યું, “બહુ મળું ભાઈ! હું સમજીશ. જીવન ક્ષણિક છે. હું ક્યારે મરી જઈશ તે નક્કી નથી. આ ખૂણામાંથી ક્યારે મૃત્યુ મસી આવશે તે કોઈ કહી શકે એમ નથી વગેરે વગેરે. પણ તમે દાખલા ન આપો. ને આપવા જ દોષ તો મારા નહિ, કોઈ બીજાના આપો.”

“ના, હું ખાસ તમને જ કહેવા માગું છું. પોતાની વાતથી માણસને જેટલી અસર થાય તેટલી બીજાની વાતથી ન થાય, કેમ કાઢી!” એણે મારાં જુદ કાકાને સંબોધીને કહ્યું.

“હા ભાઈ! ખરી વાત છે. દલે આપણે જેટલાં કાકાં છે તેટલાં કાકાનાં નથી.”

“કાકા! પણ જમે તો દહ જીવાન-છીએ.” એ કહ્યું.

“તેમાં શું? મારો દીકરો જીવાનન્નેષ ફાટી ગયો! જીવાનીઆનો જિંદગીનો તો સરોસો જ નહિ. નહિ મનમાં ને નહિ ચિત્તમાં: એક રાતમાં ને રાતમાં કિપકી ગયો. તું છે, પણ એના જીવો નહિ. એ તો સરીર એવો હતો—” કાઠી એટલાં.

“જિંદગીનો સરોસો જ નથી.” વીમાકંપનીના એજન્ટે ફરી પોતાની વાત ચક્ર કરી. “મોત ક્યારે ને ક્યાંથી આવશે તે કહી શકાય એમ નથી.”

અને આ હજી એણું હોય એમ, અર્થો કસાક. બાપણુ ક્યાં પછી કોઈ વડતા ‘હવે હું મૂળ વિષય પર આવું છું.’ એમ કહે તેવી રીતે એમણે કહ્યું: “ને હવે આ લડાઈની વાત લો.”

“નથી લેવી,” એ અકળાઈને કહ્યું.

“એ કંઈ તમારા હાથની વાત નથી,” કહી એમણે પોતાનું બાપણુ આગળ ચસાવ્યું: “આ લડાઈમાંથી કોઈ દેશ હંટકી શકે એમ નથી. ત્યાં નગર નાંખો ત્યાં મુદ્દાં સિવાય ખીજી કંઈ દેખાતું નથી. રોજના કરોડો માણસો મરે છે. દરિયામાં પાણીને બદલે લોહોની નીકા વહે છે. જમીન પર માણસનાં મુદ્દાં પડ્યાં પડ્યાં ગંધાઈ જો છે. સમુદ્રની સપાટી પરથી, જમીન પરથી ને આકાશમાંથી હજાર હાથે મોતની લદાઈ કરી રહેલાં આ અવનીવત્ પત્રો આગળ માણસ લાવાર ચર્ષ ગયો છે. આપણે અસારે આમ બેડાં છીએ ને એક બોમ્બ ઉપરથી પડે ત્યાં એક ફજીમાં આપણે સીનો જૂદો નીકળી જાય અને આપણાં લડાઈ શોખાં નહિ જડે.”

આ પ્રમાણે મુખ્યર્થના મવાલી ને મોટરથી ગાંડી ઈશ્વરદત્ત મરડી, કોલેરા ને વિશ્વ-મુદ્દ સુધીના ચમરાવનાં સદિસવાહોની એમણે સવિરતર ચર્ચા કરી.

આખા ધરમાં મૃત્યુનો સુનકાર પથરાઈ રહ્યો. હૈયેહૈયામાં મૃત્યુના કારમા વાપનું સાક્રાન્ત્ય રચપાઈ ચૂક્યું. અન્ને બધાં ચળખૂત પરના એક ક્યારામાં નહિ, પણ દૂધવાની અણી પર આર્વેલી નીકામાં બેઢેલાં ઉતાડએ હોઈએ એમ અમને લાગ્યું. ધારેલી અમ્મર ચએલી ભોઈ એમણે મને પૂછ્યું: “ત્યારે શો વિચાર કર્યો?”

માઠ નિશ્ચયમાંથી ગળતેડ હોઈ તેમ ચમકીને એ જવાબ દીધો: “હેં! હા. ખરી વાત છે. કોણ ક્યારે મરી જશે તે કોઈથી પણ કહી શકાય એમ નથી.”

“ના, ના. એમ નહિ,” એમણે કહ્યું.

“હા, હા. એમ જ.” એ ઉત્તર આપ્યો.

“હું એમ પૂછું છું કે પછી વીમો ઉતરાવવા સંખ્યા શો વિચાર કર્યો?”

“કાલે વિચાર કરીને જવાબ દઈશ” એ જવાબ.

“હજી વિચાર કરવાનો બાકી છે?”

“હા. હમણાં તો મૃત્યુ સિવાય ખીજ કશાનો વિચાર આવતો નથી.”

“તેથી જ કહું છું ને કે વીમો ઉતરાવી દો.”

“ના. આજે તો મારું વિશ્વ કરી લઉં. પછી ખીજ વાત.”

“બલે ત્યારે. હું કાલે આવીશ. નહીં કરીને—અરે! એમાં નહીં શું કરવાનું છે? કાલે જ વીમો ઉતરાવી નાંખીશું. ત્યારે જરૂર કાલે આવીશ.”

“હા, કાલે જવતા હો તો આવજો. હું જવંતો હોઈશ તો તમને મળીશ.” એ જવાબ દીધો.

“અરે! એમ ગભરાઈ શું ભયો છે?”

“એ તમારા જ પ્રતાપ.”

તે રાતે કાંઈ બીધી કશું નહિ. મારું કાઠીએ આખી રાત, કાનસ લઈને કદાચ કાંઈ ઠેકાણે સાથ ભરાઈ રહી હોય એવી બોકથી ખૂણાએ તપાસવા કીધા. મારાં ધર્મપત્નીએ દીવાલ તૂટી પડશે એવા ભયથી ફાટી આંખે ને ધનકતે હૃદયે ઉચ્ચરપ્રાર્થનામાં—પ્રાર્થનાની ચેષ્ટામાં—રાત ગાળી. કાની મોટરમાં ને ક્યારે ક્યારાઈ જઈશ, ક્યા ખૂણામાંથી ક્યારે ને કેવે રવરે મૃત્યુ આવશે તેના વિચારમાં મેં તરફડિયાં માર્યાં કર્યાં. ‘ઓ! આખ્ય પાંચો’ કરી જરા અવાજ થતાં જામે બધાંએ આખી રાત ગભરાટ ને બીકમાં બીતાવી.

પહેલાં મૃત્યુનો મેં ઝાઝો વિચાર કર્યો નહોતો. પણ તે રાત્રિએ તો મૃત્યુ સિવાય વિચારનો મારે માટે બીજો કાંઈ વિષય ન હતો. હું મરી જઈશ? હમણાં ને? હમણાં અકસ્માતનો ભોગ બનીને નહિ તો ધરડો ઘસીને મરીશ તો ખરો જ ને? મારા મર્યા પછી શું થશે? મેં વિચાર કરવા માંડ્યો. શું થશે? કંઈ નહિ થાય. મારું નામનિકાન પૃથ્વીપટ પરથી હુમ થઈ જશે! હું હતો કે નહિ તે પણ લોકો ભૂલી જશે. એ તો બોહું, મારે કાંઈ કરવું ભેદજી...

પણ કું? શું? ફેટા પાતું? પણ તે પણ શક્ય નહિ રહે. ત્યારે... હા, મારું છપંગ-વરિય કાંઈ લખે તો હું અમર થાઈ. પણ કોણ લખે? એક સાક્ષરના કાર્ડનાં સાક્ષુ મૃત્યુ પામ્યાં ત્યારે તે સાક્ષરે એમનાં મૃત્યુ પર નિવાપાંજલિ બખીં તેમને અમર કર્યાં હતાં. પણ મને કોણ કરવાનું હતું? મારી છપનડયા કોણ લખશે? ખરી વાત છે. પાસડી આઠ રજા નિરાશ. હું જ શા માટે મારી આત્મકથા ન લખું? પણ હું—અપાપા-મારે શું તખવાનું હોય?... લખવું હોય તો ધણું લખાય. લોકો પોતાના ‘ગંધિરીથી મુન્નાઈ’નાં, ‘મોદીખાતેથી માસે’દસ’નાં, ‘ચોરવાડથી જખાન’નાં, ‘યુરોપની મુસાફરી’નાં, ‘કતાર-આમથી ઉધના’નાં પ્રવાસવખુંનો લખે; રાજનીતિનો ‘છેલો’ ‘યુરોપનો’ મદાવિયદ ને તેમાં મારો ફાળો, ‘પાલમેટમાં પચ્ચીસ વર્ષ’, ‘જેલમાં સાત મહીના’, ‘ઈલાહિચિરે પોતાની અનુભવકથાઓ આલેખે; સાહિત્યકારો પોતાનાં ‘સંરમરણો’ ને ‘સ્મરણમુકુરો’ પ્રસિદ્ધ કરે તો હું એ ‘આત્મપુરાણ’ કેમ ન લખું?

બીજા દિવસે વીમાકંપનીના એજન્ટ અકસ્માતથી મરી ન જવાથી વાપણ મુજબ મારે ત્યાં આખ્યા. હું પણ રાત્રિ દરમ્યાન મૃત્યુ ન પામ્યો હોવાથી એમને મળી શક્યો.

“જાણે, પછી નક્કી કર્યું કાંઈ?” એમણે પૂછ્યું.

“હા, નક્કી કરી દીધું.” મેં જવાબ દીધો.

“ચાલો ત્યારે, હું જાણતો જ હતો. કેટલાનો ઉદરાવનો છે?”

“હું! વીમાની વાત કરો છો?”

“ત્યારે તમે શું સમજ્યા?”

“મેં કંઈ વીમાનું નક્કી નથી કર્યું.”

“ત્યારે?”

“મેં તો ‘આત્મપુરાણ’ લખવાનું નક્કી કર્યું છે.”

“એટલે ?”

“આત્મપુરાણ—આત્મકથા—મારું પોતાનું જીવનચરિત્ર.”

“પણ તેથી શો કાવરો ?”

“હમં ! હું મરી જઈશ તો મેં અંતર રહીશ. લોકો અને સૂત્રી નહિ નાં.”

“પણ—પણ વીમાનું શું ?”

“વીમાનું ? વીમાનું હમણાં કંઈ નહિ. હું આ લખી રહું પછી વાત.”

“પણ કાલે આપણે વાત કરીને—”

“તે પરથી જ આત્મપુરાણ લખવા પ્રેરાયો છું ને ! તમે જ મારા પ્રેરક છો.”

“તે તો કીક : પંચ વીમો—”

“નહિ, નહિ; વીમાની વાત હમણાં નહિ. મૂઝો પહેલું પ્રકરણ હું આમ લખવાનો છું—”

“પછી કહેજો. હમણાં મારે જરા કામ છે. બેએક જગ્યાના વીમા ઉતારાવવાના છે.

પછી આવીશ, સાહેબજી.”

એ ગયા તે મેં આત્મપુરાણ આલેખવાનો આરંભ કર્યો.

[અપૂર્ણ]

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ ચીના
ગૌરવોજ્જવળ લાવિનું સૂચક હોય
તો એક મહાન કંપની સરખાઈ
રહી છે એ વાત નિરાંક છે.

ચોટાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડિસેમ્બર ૧૯૪૦ના આંકડા :

આણું કામકાજ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ	
નવું કામકાજ (૧૯૪૦)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતનો પૂરવઠો	૧૧,૦૦,૦૦૦ ”
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦ ”
પ્રીમિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦ ”

::: ઓનસ :::

એન્ગલો-સિયામ અને હોલ લાઈફ ઉપર રૂ. ૧૨-૮-૦

આજે વોર્ડન યુવાન છે. છતાં જીજી કેટલીયે નિર્દોશીના વીમાની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું એક કરોડ રૂપિયાનું આણું કામકાજ ધરાવવાના ગૌરવ માટે તેણે આજાં વર્ષો સીધાં છે એ જ એની નક્કર, સાબત અને એકધોરી પ્રગતિ બતાવવા પૂરતું મૂકી ?

એવી કંપની સારે આપ આ માટે મંત્રણ ન બાધી ?

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હું આદિત્ય-મુખાર્જી

શાખાઓ: અમદાવાદ અને હિંદલસરા.

સામાન્ય રીતે આપણે માનીએ છીએ કે કલ્પિત અવતાર ૯૭૭ વર્ષે થયો છે. પણ આ અવતારનું ખરું રહસ્ય શું છે એ એની પાછળ કાઈ ઐતિહાસિક જૂમિકા છે કે નહીં એની તપાસ કાઈ વિદ્વાને ૯૭૭ સુધી કરી નથી. એટલે આ પ્રશ્ન ઉપર અહીંમાં કેટલોક વિચાર કરવાની જરૂર લઈ લેઈ.

જુદાં જુદાં પુરાણોમાં કલ્પિત વિશે માત્ર નીચે પ્રમાણે દર્શીકત મળે છે : “શમ્ભાસ-
 ૨. આમમાં વિષ્ણુવંશની નામના બાહ્યજુષ્ટ્યને ત્યાં એનો જન્મ થયો અને એ કલિયુગનો સંહાર કરશે અને કૃતયુગનો (= સત્યયુગનો) પુનરુદ્ધાર કરશે.”^૧ આમાંથી તો કાઈ જાતની ઐતિહાસિક જૂમિકા મળે એમ નથી પણ કલ્પિતપુરાણમાંથી કલ્પિત અવતારને માટે કેટલીક માદિતી મળે છે, જે, મારા મતે ઐતિહાસિક છે. કલ્પિતપુરાણમાં કલા પ્રમાણે શમ્ભાસ-
 શામ માદિખતીનાં રાજ્ય નીચે હતું, અને માદિખતીમાં એ વખતે વિદ્યાખગૂપ નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો.^૨ આપણી પૌરાણિક વંશાવલીઓમાં વિદ્યાખગૂપ નામનો એક જ રાજા આવે છે. પ્રઘોતવંશના ત્રીજા કે ચોથા રાજાનું નામ આપણાં બધાં જ પુરાણો વિદ્યાખ-
 ગૂપ આપે છે. એટલે કલ્પિત, જે વિદ્યાખગૂપ રાજાનો સમકાલીન હતો તેનું રહસ્ય અને તેની ઐતિહાસિકતા સમજવાને માટે આપણે તે વખતના ઉત્તર દિન્દુરયાનની રાજકીય પરિસ્થિતિની કેટલીક વાંગતોમાં ઊતરવું પડશે.

આપણાં પુરાણોમાં પહેલાં પ્રઘોતવંશ અને પછી શૈશુનામવંશ એમ ક્રમ છે. પણ ડો. સીતાનાથ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે પ્રઘોતવંશ અને શૈશુનામવંશ સમકાલીન હતા. ખરી રીતે ઉત્તર દિન્દુરયાં તે કાળનાં જુદાં જુદાં રાજ્યની વંશાવલીઓનો ખારીક અભ્યાસ કરીને એમણે એક કોષ્ટક બનાવ્યું છે, જે આપણને આ વિષયમાં ઘણું ઉપયોગી છે. એ કોષ્ટક આ સાથે છાપ્યું છે (કોષ્ટક સં. ૧). એ કોષ્ટક ઉપરથી સમજાશે કે વિદ્યાખગૂપ, સુધવંશનો છેલ્લો રાજા મુષિત્ર, ચંદ્રવંશનો છેલ્લો રાજા હોમક અને શિશુ-
 નામ નન્દિવર્ધન વગેરે સમકાલીનો હતા. વળી ડો. રાયચૌધરીએ બતાવ્યું છે કે એ વખ-
 તના સૌ વર્ષના ગાળામાં ઉત્તર દિન્દુરયાનમાં નીચે મુજબ મુખ્ય રાજ્યો હતા—મગધ, મૈથાલી, કાશી, કોસલ અને વસં. એ બધાંમાં કાશી અને મગધનાં રાજ્યો બળવાન હતા. તો પશ્ચિમ દિન્દુરયાં અવન્તીનું રાજ્ય મગધની સાથે રૂપમાં ઊતરે એટલું નિરદાર હતું.

૧ જુઓ: બાગવત (૧૨, ૨, ૧૮-૨૦); અર્ચ (૧૬, ૮-૧૦) વગેરે.

૨ કલિપુરાણ, પહેલો અંક.

૩ જુઓ: એમનું પુસ્તક: *The Chronology of Ancient India* પૃ. ૨૨૧

૪ જુઓ: એમનું પુસ્તક: *Political History of Ancient India* પૃ. ૧૧૬ અને ૧૧૮.

બાહ્ય વંશનો હોયો. રાજા રિપુંબજ ન્યારે મગધની ગાદીએ હતો ત્યારે મગધનું રાજ્ય નખતું પડી ગયું હતું. અને થોડા જ વખતમાં બિમ્બિસાર હર્ષક નામના મહારાજાએ પુરવે મગધ ઉપર ચડાઈ કરી રિપુંબજને મગધથી અવન્તી નાથી બચાવી ફરજ પાડી. પણ બાહ્યદીન રિપુંબજને અવન્તીમાં પણ સુખે બેસવા વારો આવ્યો નહીં; કારણ કે થોડા જ વખતમાં તેના મંત્રી પુષ્ટિકે તેનું ખૂન કર્યું અને પોતાના પુત્ર પ્રલોતને અવન્તીની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. આવી રીતે બાહ્યદ્રવ વંશના ચિન્તાસ પછી મગધમાં બિમ્બિસાર ગાદીએ આવ્યો અને અવન્તીમાં પ્રલોત ગાદીએ આવ્યો. પણ રિપુંબજના વારસ તરીકે પ્રલોતની આંખ મગધ ઉપર ચોટેલી રહેતી અને તેથી ગમ્મ અને અવન્તી વચ્ચે વૈર વધાર્યું. એટલામાં આ વૈરને વધારે હદ બનાવે એવું એક કારણ બન્યું. મગધના રાજા બિમ્બિસાર, તાબેતરમાં જ, પાંચપચીસ વર્ષમાં જ સરુ મચેલા કૌનધર્મ તેમ જ બૌદ્ધધર્મ તરફ પક્ષપાત બતાવવા માંડ્યો. અવન્તી તો શૈવધર્મનું મુખ્ય ધામ હતું. એટલે પ્રલોત અને બિમ્બિસાર વચ્ચે રાજકીય દૃષ્ટિએ તો વૈર હતું જ તેમાં ધાર્મિક વૈર વધુ બહુલું. જ્યાં બિમ્બિસારે પોતાની સત્તા એટલી અધી જમાવી દીધી હતી કે પ્રલોત મગધના રાજ્યને માથી રીતે કાઈ પણ હાનિ કરી શક્યો નહીં. બિમ્બિસારનાં મૃત્યુ પછી એના પુત્ર અન્નતશત્રુને પ્રલોતની ચડાઈ તો બહુ બમ્મ રહેતો, પણ અન્નતશત્રુ ગાદીએ આવ્યો પછી પાંચેક વર્ષમાં જ પ્રલોત મરી ગયો. આથી કરીને અન્નતશત્રુને પ્રલોતની બીક તો ઢળી, પણ પોતાના રાજ્યને હદ બનાવવા માટે એક પછી એક વૈશાહી, કાશી, કોરાસ અને વત્સ દેશના રાજાઓને એવો હરાવ્યા, તેથી કરીને મગધને આ બધા દેશો સાથે વૈર બધાર્યું. આ રાજ્યોમાંથી કાશીનું રાજ્ય વધુ બળવાન હતું અને શૈવધર્મનું મુખ્ય મથક હતું. બિમ્બિસારની પેઠે અન્નતશત્રુએ પણ બૌદ્ધધર્મને પોષ્યો હતો.

પ્રલોતનાં મરણ પછી અવન્તીમાં પાલક, એની પછી અન્નક અને એની પછી અવન્તીવર્ધન એમ રાજાઓ થયા. અવન્તીવર્ધનનો બાઈ વિશાખયૂષ. અવન્તીના પશ્ચિમ બાગની રાજધાની માહિષતત્તેના રાજા હતો. ન્યારે માહિષતત્તેના વિશાખયૂષ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે મગધમાં અન્નતશત્રુના પુત્ર ઉદાપીતું રાજ્ય પૂરું થયું હતું અને ઉદાપીતો એકાદ નખળા પુત્ર ગાદીએ હતો.

કલિક, જે વિશાખયૂષનો સમકામીન હતો તે ન્યારે મોટો થયો ત્યારે ઉત્તર દિન્દમાં અને પશ્ચિમ દિન્દમાં રાજકીય સ્થિતિ આવી હતી. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ભેલા પોણાસોથી તો વર્ષમાં બે નવા વર્ષો (લેન અને ગૌક) સ્થપાયા હતા અને લોકપ્રિય બનતા જતા હતા. જોમાંથી બૌદ્ધધર્મને તો મગધને રાજ્યકથવ પણ મળ્યો હતો. આ વખતે શુદ્ધ અને મહાવિરનાં મરણને ૪૦-૫૦ વર્ષ ચાલ્યાં હતાં. કલિકપુરાણમાંથી એમ દર્શાવત મળે છે કે બૌદ્ધ અને કૌનધર્મનો સંહાર કરવા માટે કલિકે તે વખતના ગુરુ ગુરુ રાજાઓને એક સંધર્માં ભેળા કર્યા.^૫ કલિકપુરાણ પ્રમાણે કલિકને સાથી પહેલો ટેકા આપનાર વિશાખયૂષ હતો. તે પછી સુર અને અન્દવંશના રાજાઓ, સુગિત અને. કોમક પણ એમની સાથે ભેળાયા.^૬ ઉપરાંત, એકબે બીજા રાજાઓને પણ કલિક પોતાની સાથે ભેળવી શક્યો.

પછી કાશીના રાજાને પોતાની સાથે લેઈવવાને માટે આ એકત્રિત થયેલા રાજાઓ પોતાના સૈન્ય સાથે કાશી ગયા. કલ્કિપુરાણમાં કાશીને બદલાટ કહ્યું છે, પણ બદલાટ કાશીનું બીજું નામ હતું.^૭ કલ્કિપુરાણ પ્રમાણે કાશીમાં એ વખતે શશિધ્વજ નામે રાજા હતો. શશિધ્વજ પહેલાં તો આ નવાં સંગઠનમાં જાણે નહીં. તેથી એકત્રિત રાજાઓએ તેની સાથે લડાઈ કરી પણ એમાં શશિધ્વજ હાર્યો. છતાં એની છત પછી પણ, એમ લાગે છે કે, કલ્કિની સમજવટને લીધે શશિધ્વજે એ સંગઠનમાં જોડાવાનું કબૂલ કર્યું.^૮ આવી રીતે સંગઠિત થયેલું લશ્કર મગધ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયું. કલ્કિપુરાણમાં મગધને કીટક કહ્યો છે, પણ કીટક એ મગધ જ છે.^૯ જે યુદ્ધ થયું તેમાં મગધનો રાજા હતો. આવી રીતે કલ્કિના ઉત્સાહથી મગધનો અને બૌદ્ધધર્મનો પરાજય થયો અને બ્રાહ્મણધર્મનો વિજય થયો.

પછી યું થયું તેના વિશે તમા કલ્કિના પોતાના આગળપાછળના ઇતિહાસ વિશે કલ્કિપુરાણમાં ખાસ વધારે કંઈ કહ્યું નથી. પણ મારી એવી કલ્પના છે કે મગધના પરાજય પછી સંગઠિત રાજાઓએ શશિધ્વજને મગધની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો હતો. હું માનું છું કે આ શશિધ્વજ તે જ પુરાણોના શિશુનામ છે. ડૉ. પ્રધાને બતાવ્યું જ છે કે બિમ્બિસાર વંશના અન્ત પછી શિશુનામ મગધની ગાદીએ આવ્યો, અને એમનાં કાણુ ઉપરથી જ્યારે રહેશે કે શિશુનામ વિશાખદુષ્પ, સુમિત્ર વગેરેનો સમકાલીન હતો. વળી શિશુનામ વિશે પુરાણો એકી બધાને એમ કહે છે કે એ, પોતાના પુત્રને વારાણસીમાં ગાદી ઉપર બેસાડશે અને પોતે ગિરિવંશમાં (જે મગધની રાજધાની હતું) જઈને રાજ્ય કરશે.^{૧૦} આનો અર્થ એટલો જ હોઈ શકે કે શિશુનામ પહેલાં કાશીનો રાજા હતો અને પછી તે મગધનો રાજા થયો. તેથી કરીને પુરાણો તેમ જ સમકાલીન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને હું એમ માનું છું કે શશિધ્વજ તે જ શિશુનામ હતો. બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકો ઉપરથી એમ જણાય છે કે શિશુનામને લોકોએ પોતાના રાજા તરીકે પસંદ કર્યો હતો.^{૧૧} એનો અર્થ પણ એ થાય કે મગધના પરાજય પછી સંગઠિત રાજાઓએ તેમ જ મગધના લોકોએ શશિધ્વજને (= શિશુનામને) મગધના રાજા તરીકે પસંદ કર્યો. બીજા કાંઈને નહીં અને શિશુનામને પસંદ કરવાનું કારણ તો એટલું જ કે એ બધાથી વધુ બળવાન હતો. એણે એકત્રિત સૈન્યોને હરાવ્યા હતાં. કાશી તો એનું પોતાનું હતું જ. માતૃપદે એ વૈસાલીનો હતો.

૧ કલ્કિપુરાણમાં તો ચૂર્ણવંશના રાજાનું નામ મરુ અને ચન્દ્રવંશના રાજાનું નામ દેવાપિ આપ્યું છે. પણ મરુ અને દેવાપિ તો વિશાખદુષ્પથી ૩૦-૩૫ પેઢી આગળ થઈ ગયા છે. તેથી એ એના સમકાલીન હોઈ શકે નહીં; ડૉ. પ્રધાને કિંદ કહ્યું છે જ કે ચૂર્ણ અને ચન્દ્રવંશના વિશાખદુષ્પના સમકાલીન રાજાઓ સુમિત્ર અને ક્રોમક જ હતા; અને કલ્કિપુરાણને પણ એ જ અજિમત છે. એક જગ્યાએ તો મરુ પોતાનું બીજું નામ સુમિત્ર દત્ત એમ કહે પણ છે. (અંશ ૩૦૪). છતાં દેવાપિ અને મરુનાં નામો અહીં બ્રાહ્મણોએ તે બીજાં કારણે છે તે હું સંબોધનાં બતાવીશ.

૭ વુડ્ઝો: *A Political History of India* પૃ. ૧૨.

૮ વુડ્ઝો કલ્કિપુરાણ. ૪ હો અંશ.

૯ કલ્કિપુરાણ. અંશ પહેલો. નિરુક્તિમાં કીટક તે જ મગધ છે એમ ૨૫૫ છે.

૧૦ વુડ્ઝો પાઈટ *Thynasties of Kali Age*, પૃ. ૧૧.

૧૧ વુડ્ઝો *A Political History of India*. પૃ. ૧૩૨.

તેથી વૈશાલી પશુ એનું હતું. આમ સર્વત્રેય રાજ્યને જ મગધ આપવામાં સંગઠિત રાજ્યોએ તથા લોકોએ યોગ્ય જ કર્યું હતું.

આવી રીતે કલ્કિ અવતારની ઐતિહાસિકતા સિદ્ધ કરી શકાય છે. તેણે જૈન અને બૌદ્ધધર્મના ઉત્થ પંક્તિ પહેલો જ તકે તેને સામનો કરીને બ્રાહ્મણધર્મને ફરીથી સંસ્થાપિત કર્યો : માટે તો કલ્કિને અવતાર તરીકે ગણવામાં આવ્યો હતો.^{૧૨}

આટલું છતાં વ્યક્તિ તરીકે કલ્કિ કેણુ હતો એનો ખુલાસો ક્યાંય મળતો નથી. એનાં નામની પેઠે એનું વ્યક્તિત્વ પણ હાથના છદ્મને છટકી જાય છે. છતાં એના વિશે એકબે સૂત્રનો કરું છું, તે માત્ર ચૂચન રૂપે જ, સિદ્ધાન્ત રૂપે નહીં. કલ્કિપુરાણ પ્રમાણે મગધના પરાજય વખતે વિશાખયુષ અને શશિધન અને સારી પેઠે વૃદ્ધ હતા. તેથી હું એમ ધારું છું કે મગધના પરાજય પછી એ બંનેનાં ગરજો તરતમાં જ થયાં હશે. ડૉ. પ્રધાનનાં કેણુ ઉપરથી જણાશે કે વિશાખયુષનાં મરણની સાથે જ અવન્તીવર્ધનનું મરણ (અવન્તીમાં) થયું હશે. આમ કલ્કિએ મેળવેલા મહાન રાજકીય અને ધાર્મિક વિજય પછી તરતમાં જ અવન્તી અને માલિખતીનાં સિંહાસનો ખાલી પડ્યાં, અને મારી ક્રૂપના એમ છે કે વિશાખયુષ અને અવન્તીવર્ધન પછી અવન્તીમાં કલ્કિને પોતાને લોકોએ રાજ તરીકે સ્થાપિત કર્યો હતો. આ દરમિયાને માટે કશો જ આધાર નથી પણ એ વખતમાં ખતેલા બધા જ બનાવોને દૃષ્ટિમાં રાખતાં આ વાત મને પોતાને વધુમાં વધુ સમજાવત લાગે છે. આની સાથે જ એક બીજી કલ્પના પણ જોડવાનું મન થાય છે. આપણાં સાહિત્યમાં જેવું અરપટ અને રહસ્યમય વ્યક્તિત્વ કલ્કિનું છે તેવું જ અરપટ અને રહસ્યમય વ્યક્તિત્વ એક બીજી વ્યક્તિનું પણ છે. મુચ્છકલ્કિના કતાં ચક્રક વિશે આપણે લગભગ કંઈ જ જાણતા નથી, માત્ર એટલું જણાવ્યું છે છીએ કે એ પોતે બ્રાહ્મણ હતો અને પાછળથી અવન્તીનો રાજ થયો હતો. વળી મુચ્છકલ્કિમાં વણેલો આર્યકનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે એવું તો હવે સાબિત થઈ ગયું છે. તેથી અને વળી આવા તોના પ્રસંગોમાં લગભગ એક જ કાળના અને એક જ સ્થળના લોકોને રસ પડે તેથી હું એમ માનવાને લજ્જાકે છું કે મુચ્છકલ્કિનો ચક્રક આર્યકતા જમાના પછી તરત જ થઈ ગયો હશે. ડૉ. પ્રધાને બતાવ્યું છે કે મુચ્છકલ્કિનો આર્યક તે જ પ્રહોતવંશનો ત્રોતે રાજ અગ્રક છે.^{૧૩} એટલે એ કાળના અવન્તીના ઇતિહાસને લગુમાં લેતાં અગ્રક પછી તરતના જ કાળમાં જો ચક્રક અવન્તીનો રાજ થઈ ગયો હોય તો એ કેણુ હોઈ શકે? ચક્રક જન્મે બ્રાહ્મણ હતો અને પછી અવન્તીનો રાજ થયો હતો એટલો જ આધાર છે છતાં એ નજવા આધારે પણ હું એમ કહું છું કે કલ્કિ તે જ ચક્રક હતો. કલ્કિ પણ જન્મે બ્રાહ્મણ હતો, અને વિશાખયુષનાં મરણ પછી એ અવન્તીનો રાજ થયો હોય એવો સમ્ભવ છે. આટલી આ એક જ વાત ઉપરથી એ જિન વ્યક્તિઓની એકતા સિદ્ધ ન થઈ શકે એ ખરું છે છતાં તે કાળના ઉત્તર

૧૨ આ જ વિષય ઉપર જ્ઞા વીજોતોમાં લખેલીને જો અંગ્રેજીમાં એક લેખ લખ્યો છે : *Kalki: the Earliest Check to Buddhism*; જુઓ *New Indian Antiquary*, January, 1912.

૧૩. જુઓ *Chronology of Ancient India*, પૃ. ૨૩૨ અને પછી.

૧૪ મુચ્છકલ્કિ : પ્રસ્તાવના.

હિન્દુસ્થાનના તેમ જ અવન્તીના ઇતિહાસમાં કલિક અને શૂદ્રકની એકતા યોગ્ય રીતે બધે એસતી થઈ ગય છે તેથી માત્ર સૂચન રૂપે જ એ વાત અહીં મૂકી છે. ૧૫ -

છતાં પ્રશ્ન લીધો રહે છે કે આમ જો કલિક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોય તો પછી એ બિવિધમાં ચંનારો અવતાર શા માટે ગણવામાં આવે છે. પણ જેમણે પુરાણોની વંશાવળીએ ધ્યાન દઈને વાંચી છે તેને માટે આ પ્રશ્ન જરાયે મહત્વનો નથી. મહાભારતના શુદ્ર પર્વ પાંચમી કે છઠી પેઢીના રાજાઓને પુરાણો સાંપ્રત રાજાઓ તરીકે ગણાવે છે. આવી રીતે સૂર્યવંશમાં દિવાકર અને ચન્દ્રવંશમાં અધિસીમકૃષ્ણ સાંપ્રત રાજાઓ ગણાય છે. આ રાજાઓને સાંપ્રત ગણ્યા છે તેનો અર્થ એક જ હોઈ શકે કે પુરાણકારોએ એમના વખતમાં વંશાવળીઓને અદ્યતન બતાવી. ખરી રીતે તે તે રાજાઓનાં નામ આવે છે ત્યારે પુરાણોમાં એમ કહ્યું છે કે — આ રાજાઓ હાલ રાજ્ય કરે છે અને હવે પછી ખીજ રાજાઓ રાજ્ય કરશે એટલે કે હવે પછી જે રાજાઓ રાજ્ય કરશે તે બિવિધના રાજાઓ થશે. આવી રીતે વંશાવળીની યાદી બધે થયા પછી અમુક પેઢીઓ પછી વળી નવાં વંશાવળીઓને અદ્યતન બતાવવાનો વખત આવ્યો ત્યારે “હવે પછી ખીજ રાજાઓ થશે એટલે કે બિવિધના રાજાઓ થશે” એ પુરાણનાં વાક્યને ધ્યાનમાં રાખીને પુરાણકારોએ સાંપ્રત રાજાઓ પછીના રાજાઓ માટે બિવિધકાળ વાપર્યો. વિશાખદૂષ, સુમિત્ર વગેરે મહાભારતના વખત પછી ૨૯મી-૩૦મી પેઢીએ થઈ ગયા છે. તેથી તેમને પણ બિવિધ રાજાઓ ગણવામાં આવે છે. અને તેથી જ તેમની સાથે થઈ ગયેલા કલિકને પણ બિવિધનો અવતાર ગણવામાં આવે છે. એટલે એ તો માત્ર લાપાળ્યકિતનો પ્રશ્ન છે, હકીકતનો નથી.

કોષ્ટક નં. ૧

[ડૉ. સીતાનાથ પ્રધાનનાં પુસ્તકમાંથી ઉદ્ધૃત ૫. ૨૨૯]

	અવન્તી	મગધ	કોસલ (સૂર્યવંશ)	કૌસામ્બી (વરુણ (ચન્દ્રવંશ)
[મહાવીર]	પુણિક	ત્રિપુલ્લય		
	પ્રદ્યોત	બિગ્નિસાર	મહાકોસલ	સત્યાનિક ૨
[શુદ્ર]	પાલક	અનનસનુ	પ્રસેનજિત	ઉદયન
	અગ્રક	ઉદાપી	શુદ્રક	વહીનર (નરવાહન દત્ત)
	અવન્તીવર્ધન	અનુરુદ્ધ, મુગ્ધ	કુમ્ભક	દયાપાણિ
[કલિક]	[વિશાખદૂષ]	[શિશુનાથ]	સુમિત્ર	સેમક

[કલિકમાં લખેલાં નામો એ મૂક્યાં છે.]

૧૫: આ દષ્ટિએ મૂલ્યકલિકની અમુક દાષપ્રત્યમાં શુદ્રને બદલે શૂદ્રક નામ મળે છે તે સૂચક છે. બન્નેનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ હોય અને શૂદ્રા દીર્ઘ હોય હોયે એમાંથી શુદ્રક અને શૂદ્ર બન્ને બહુપત્ન થઈ શકે. અને કલિક લેવા વીરને મટિ સૂચક થોડા જ છે.

સાદાઈની સરલતા પસને વસેલ,
 સફલાવની સુશમતા નયને ઠરેલ,
 સૌજન્યની સહજતા વચને વરેલ,
 ચંદ્રારની મધુરતા સહને ઝલેલ;
 સેવામહી વહન જીવનનાં વળેલ,
 નિષ્કામયોગિ નિજજીવનમાં વણેલ,
 પૂર્વાર્ધ જીવનતણે પઠને પળેલ,
 ને પાંડને અંવર અર્ધ વહી રહેલ;—
 ત્યાં તો અરે! જગતનાટક સૂત્રધાર
 આત્મા કરે,—તરત હા! પડે પડત,
 જુઝાય છે વિરલત્યોત વિમૂતિવંત,
 શોકે ડુબે સ્વજન, મિત્ર, પિછાણનાર.
 સત્કારતું સ્મિત વડે મુખડું દેવેનું
 જોવું રહ્યું સ્મારણ કે છળિમાં હવે શું?

પાટણ

૧૫૬૧૨-૧૯૪૧

શબ્દનિષ્ઠ અને સ્વરનિષ્ઠ લય : છંદ અને સંગીત

રમણલાલ ઠાકરાલાલ મહેતા

પૃથ્થમાં જે શબ્દનિષ્ઠ લય હોય છે અને સંગીતમાં સ્વરનિષ્ઠ જે લય હોય છે તે બંને લયનું સ્વરૂપ વિચારવા યોગ્ય છે. એના વિચાર થશે હોય તો તે મારી નજીમાં નથી, એટલે એ આગત હું અહીં એસાર શબ્દો લખી વિષ્ટરૂપ કરતો હોઉં તો માફ કરશો. મારા નમ્ર મતે આ બંને લય વચ્ચે લય તરીકે કશો ભેદ નથી. છંદમાં કે ગીતમાં આ લય પડનચી કે મુકવાંચનચી (પ્રગટ કે અપ્રગટ ઉચ્ચારથી) વર્ણોના ધ્વનિથી ઉત્પન્ન થાય છે. છંદમાં વપરાતા આવા લયનું ધ્વનિનું આલંબન એ સંગીતનું આલંબન છે, કારણ લયનું ધ્વનિ એ સંગીતનો પ્રદેશ છે.

સંગીતમાં ધ્વનિ કાળના આશરો વિના અનુપસ્થિત છે, અને શબ્દમાત્ર ધ્વનિ છે. આમ સંગીતરસ્ય ધ્વનિ અને શબ્દરસ્ય ધ્વનિમાં તત્ત્વિક દૃષ્ટિએ કિમ્બિત્ત્વાદ ફેર નથી. ધ્વનિએ અમુક પ્રકારની ઉત્કાન્તિ (Evolution) કરીને સાર્થ અવાજને વર્ણો ને શબ્દો ધરાયા, તે એ રીતે ધ્વનિરૂપ અક્ષરોશબ્દો સાદિત્વનું આલંબન બન્યા. આ જ ધ્વનિએ બીજી દિશામાં પ્રગતિ કરી આરોહાવરોહરૂપ સ્વરાવલિ પેદા કરી, અને એ સ્વરાવલિ સંગીતનું આલંબન બની.

શબ્દોમાં અંતર્ગત જે લય હોય છે તેનો આપણે વિચાર કરીએ. આ અંતર્ગત લયને માનવભાવો નેડે સંબંધ છે. ધણાવા શબ્દોની વ્યંજના એના લયને આભારી છે. અર્ધાનુકૂળ લય બોલતી માનવવચ્ચાવ છે, અને તેને લીધે આપણે ધણા જે લઘુ કે યુગુ ઉચ્ચારો કરીએ છીએ. 'કુશુ' જેવો શબ્દ બોલતો વખતે હ્રસ્વ 'કુ'નો લીધે 'કુ' ઉચ્ચાર થતો. ધણાને મોઢે સાંભળીએ છીએ તેમાં પણ ભાવવ્યક્તિત્વનું જ કારણ છે. આમ માનવભાવ સાથે, ભાવવ્યક્તિ સાથે, શબ્દાંતર્ગત લયને સંબંધ છે. આ લય શબ્દ સાથેના સંબંધ ઓડ્યા વગર વાક્યોમાં પણ અનેક લીલાસાદિત વિસ્તરે છે, અને સૈદ્ધીએતે જન્મ આપે છે.

આ શબ્દાંતર્ગત લય માનવભાવોને અનુકૂળ એવી અનેક મુઞેજ વ્યવસ્થામાં પરિણમી અનેક પ્રકારનાં પદો તેમજ છંદોમાં રિધર ચર્ષ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પદોંતયા છંદોમાં અનેક પ્રકારના લયોની મુઞેજ રચના નોંધીએ છીએ. આ અનેક પ્રકારના લયોની મુઞેજ રચના સંગીતનું જ આલંબન છે, કારણ સંગીતમાં એ તો આધારસ્તંભ છે. આ દૃષ્ટિએ પદ સંગીતકળાનો ઉપયોગ ફેર છે. — અને આમ કહેવામાં આપણે સાદિત્વ પ્રત્યે જેવફા નથી બનતા; બલકે વિશેષ અભિરુચિ સારીએ છીએ.

ચોટાક વિશેષ વિચાર કરીએ. લયનો મુઞેજ જે લોકગીત ને પછી છંદમાં સંધાયો, તે, લયની અનેકવિધ ચિત્રવિચિત્ર ગતિલીલાઓનાં સંગીતકલાએ સાધેલાં બદ્ધવિકસિત રૂપોની સરખામણીએ માત્ર આરંભકાળનો કે જાલકોદિનો છે. શબ્દરસ્ય ધ્વનિનો ઉપયોગ પણ કાવ્યે કર્યો પણ તે ધ્વનિ પણ ધ્વનિની ઉત્કાન્તિનું બદ્ધ જ પ્રાથમિક સ્વરૂપ છે. આમ લય અને ધ્વનિ, જે સંગીતનાં આલંબન, તેનાં અત્યંત પ્રાથમિક સ્વરૂપોનો. એ બંનેની ઉત્કાન્તિની નીચી દશાએતો, કાવ્ય કોર્ષે સાદિત્વે ઉપયોગ થયો છે. સંગીત અને સાદિત્વનો સંબંધ એવો હોય તો તે તમે અહીં જ નોંધ શકો.

કાન્ત'નાં ખંડકાવ્યો

પ્રો. મનમુખલાલ મ. ઝવેરી એમ. એ.

ગુજરાતી કવિઓમાં "લલિત કોમલ કાન્ત પદ્યવલ્લિ"ના સર્જકનું સ્થાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું છે. કો. આનન્દશંકરભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો, તેમણે "ચોડાં પણ અતીવ સુંદર" રતોની ગુજરાતી કવિતાકામિનીને લેટ ધરી છે. (પ્રસન્ન, મધુર, સંસ્કારલક્ષી ભાષા, ભાવેને સર્વથા અનુરૂપ ભવ, પ્રવાહી અને અનવશ હૃદયરચના અને રમણીયતા લયો અર્થ : આ બધી કાન્તની વિશિષ્ટતાઓ છે. પણ તેમ છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યને તેમનું સર્વોત્તમ અર્પણ તો તેમનાં ખંડકાવ્યો જ છે.)

(ખંડકાવ્યોના સ્વરૂપનું શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ દર્શન કાન્તે જ આપ્યુંને પહેલી વાર કરાવ્યું. એ દર્શન, એ રીતે, અપૂર્વ તો છે જ; પણ ખંડકાવ્યોની દ્રશ્યની જે સર્વોત્તમ સિદ્ધિઓ તેમણે શાખવી છે તે એવી તો અનન્ય છે કે કાન્તનું સ્થાન ખંડકાવ્યોના કવિ તરીકે હજી સુધી ગુજરાતીમાં અદિતીય રહ્યું છે.) નરસિંહરાવ, ન્હાનાલાલ, કલાધી અને ખોટાદશરથી શરૂ કરીને સુંદરજી ખેડાઈ અને ઉપાસાદેર જોડી સુધીના અગ્રણીઓએ ખંડકાવ્યો લખ્યાં છે, પણ એ બધાંની કલાસિદ્ધિને માપવાનો માનદંડ હજી સુધી તો કાન્તનાં જ ખંડકાવ્યો રહ્યાં છે.

(ખંડકાવ્યો પણ કાન્તે સંપ્રમાદશિષ્ટે ઘડ્યાં નથી લખ્યાં. એમની વિખ્યાત કાવ્યત્રયી— 'વસન્તવિજય', 'ચક્રવાક મિથુન' અને 'દેવયાની'—અને 'અતિશાન' : આ ચાર જ ખંડકાવ્યો પર એમનો કવિપદ્ય પ્રતિબિંબ યથેસો છે. બાકીનાં 'યુગનૃષ્યા', 'રમા' અને 'હૃદયના અને હૃદયરીમ્મ' : આ ખંડકાવ્યોમાં કાન્તની પ્રતિકા પોતાનો અમલકાર બતાવ્યા વિના રહી શકી નથી એ ખરું; છતાં એ કાવ્યોમાં પ્રારંભદશાની કયાંય તો રહી જવાં પામી જ છે.)

(પણ એ બધાં કાવ્યોનું પણ સમય દર્શન કરીએ તો, પ્રથમ હપ્તિક્ત એ દેખાણ છે કે એ ખંડકાવ્યો કોઈ ને કોઈ પ્રકારના વસ્તુ પર આધાર રાખે છે. એ કથાવસ્તુ માનવવ્યવસ્થામાંથી વીણાયું હોય છે, અને માનવવ્યવસ્થામાં પણ જે પહે માનવીની સમસ્ત માનવતા, તેનું ધૈર્ય અને પૌરુષ, તેની ઉદારતા અને તેની ચંભીરતા ક્ષોડીએ ચડી હોય છે, અને જેના પરિણામમાં જીવનનું કોઈ ચંભીર અને રહસ્યપૂર્ણ સત્ય પ્રગટ થતું હોય છે તે જ પશુનું આસેખન ખંડકાવ્યમાં દરવામાં આવે છે.) આમ 'વસન્તવિજય'માં પહોંતા, તો 'ચક્રવાકમિથુન'માં ચક્રવાક દંપતીના, 'દેવયાની'માં કચે અને દેવયાનીના, તો 'યુગનૃષ્યા'માં બાલદરિદ્રો—જેને માનવમુખતાનું પ્રતીક ગણીએ તો જ કાવ્યનો અર્થ સુશ્લિષ્ટ રહે છે; નહિ તો 'પૂજે, કહેા, જલ દઈ કષાદિ, એમ કેને ક' અને 'માતાપિતા સ્મરણુ આર્ત દિલે કરે રે।' જેવી પંક્તિઓ નિરર્થક લાગે છે. માટે માનવમુખતાના પ્રતીક જેની બાલદરિદ્રો—ના, 'અતિશાન'માં સહુદેવના, 'રમા'માં રમાના, અને 'હૃદયના અને હૃદયરીમ્મ'માં

મૃગના અને મૃગની હૃદયકરુણાના દૃષ્ટા કવિના જીવનની ગંભીરમાં ગંભીર પળોનું જ આલેખન થયું છે.)

(એ અણીની પળના આલેખનમાં પણ કવિ આપણને મૂઢામૂઢ કારણોની શૃંખલાનું જ દર્શન કરાવે છે, સમૃદ્ધ અને અનિવાર્ય એવી પરિણામનું નહિ. 'વસન્તવિનય'માં પાંડુનું મૃત્યુ થયું કે નહિ, 'ચક્રવાકમિથુન'માં ચક્રવાકયુગલ ખરેખર જમીન પર પછાડાઈ ને મરી ગયું કે નહિ, 'દેવવાની'માં કય અને દેવવાની પરસ્પર કે નહિ, કે 'અતિશાન'માં સહદેવનું ખરેખર મૃત્યુ થયું કે એ માત્ર બેલાન જ થઈ ગયેલો એ વિશે કવિ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કશું કહેતા નથી. એ જ પ્રમાણે 'રમા'માં પણ રમાનું હૃદય સ્વરસ થયું કે નહિ તે વિશે કવિ કંઈ પણ લખતા નથી. 'મૃગનૃણ્યા' અને 'હૃદયના અને હરતૂરીમૃગ'માં એમ કરવાને બદલે કવિ છેક અંતિમ પરિણામ મુઠી કાઢીને લખાવે છે.) (પણ એ કાવ્યો પ્રારંભશાળી છે, કવિનું કલાજ્ઞાન જેમ જેમ સતેજ બનતું આવે છે તેમ તેમ સ્પૂલ પરિણામનું મંદસ્વ કેવિની દૃષ્ટિએ ગૌણ બનતું જાય છે અને પ્રાધાન્ય એ પરિણામની ઘટક અને હૃદયકર કારણ પરંપરાને મળતું આવે છે.)

(જ્ઞાનનાં ખંડકાઓમાં, આમ, જીવનની નિષ્ક્રિય પળનું જ આલેખન થયું હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ એ પળે વ્યક્ત થતું જીવનનું કોઈ ગંભીર અને ગદ્યપૂર્ણ સાત પક્ષ શુધ્ધાનું હોય છે.) જ્ઞાન માને છે કે દેવ, અદૃષ્ટ, નિર્ધારિત કે અજ્ઞેય કરુણાન્ત નાટકમાં દેખાતું Sense of Fate જેવું કોઈ અગમ્ય તરવ માનવમાત્રના વ્યવહાર પર પોતાની છાયા પાથરે છે એ તરવની પાસે માનવીનું કશું જ આવડતું નથી.) સમજે માનવીને Free Will, સ્વતંત્ર ઇચ્છા, અથવા કવિ ન્હાનાકાલના શબ્દોમાં કદીએ તો, સ્વયંભાવ રાજ્યો છે એ ખરું; પણ, કોણ જાણે કેમ પણ, અણીની પળે માનવી પોતાની અંતર્ગત નિર્જીવતાને લીધે એને વીસરી બેસે છે અને પેલા અદૃષ્ટ બાહ્યનેનું રમકડું જ બની બેસે છે. પાંડવગીતામાં કહ્યું છે તેમ,

જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રરતિ:

જાનામિ ધર્મ ન ચ મે પ્રિયત્તિ: ।

કેનાપિ દેવેન હૃદિ રિપતેન

ચથા નિયુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥

તેથી જ પાંડુ કે ચક્રવાકયુગલ, કય કે સહદેવ વર્તે છે તેથી જુદી રીતે વર્તે. જ્ઞાનનાં નથી. અને તેથી જ, પ્રો. રામનારાયણ પાકક જતાવે છે તે પ્રમાણે, ('મૃગનૃણ્યા'માં મૃગની અને 'હૃદયના અને હરતૂરીમૃગ'માં રાગગદતાની, 'ચક્રવાક મિથુન'માં પ્રભુવૈકલાયની અને 'વસન્તવિનય'માં જ્ઞાનની, તો 'અતિશાન'માં અતિશાનની કરુણ આકૃષ્ટિઓ અપાય છે.) આ આકૃષ્ટિઓ, અલગત, નિષ્કર્તવ્ય, પુરુષાર્થરીન પ્રારબ્ધવાદીની નથી, પણ પ્રારબ્ધનાં પૂર સામે ખૂંટનાર ચોક્કાની છે. એટલે જ જ્ઞાનનાં ખંડકાઓમાં દર્શનની કરુણ સાથે લખતાના રંગો પણ પુરાય છે.)

(નિધિના આ દુર્લભ વૈભવનું વસ્ત્રવ્ય જ્ઞાનના પ્રત્યેક ખંડકાઓમાં, એક અથવા બીજી રીતે, મૂર્ત થયું છે. એ સ્વરસ, અદ્યત્ત, પ્રણયના જ વર્ણનમાં રમી રહ્યું છે.)

પ્રણયવૈષમ્યતા એ વકતવ્યને કાન્ત એ પ્રકારે આકેષે છે: કોઈ તો આપણી અમુક વ્યક્તિને માહતાં હોઈએ, છતાં એ વ્યક્તિ તરફથી આપણા પ્રેમનો પ્રતિબંધિ શા માટે નથી પાતો? એ પ્રશ્ન 'રમા', 'કલ્પના અને કરતૂરીમુગ' અને 'દેવધાની'ના પૂર્વાર્ધમાં રજુ થયેલ છે. અને બીજું, એ વ્યક્તિઓ પરસ્પર પ્રેમ રાખતી હોય, છતાં કોઈ અદૃષ્ટ તરફ, Fate, એ પ્રેમને શા માટે પાંતરવા દેતું નથી? આ પ્રશ્ન 'વસન્તવિજય', 'ચક્રવાક મિથુન' અને 'અતિશયન'માં વહેંચેલ છે.)

(આમ મર્યાદિત હોવા છતાં એ વકતવ્ય તદ્દરપથી તે છે જ; અને એને વ્યક્ત કરવામાં કાન્તે અપૂર્વ કલાવિધાન સાધ્યું છે.)

કાન્તના ખંડકાવ્યોનું સંવિધાન અંગેજી કહ્યુઅન્ત નાટકને, Tragedyને મળતું આવે છે. અંગ્રેજી કહ્યુઅન્ત નાટકની માફક, કાન્તના ખંડકાવ્યોના પ્રારંભના સ્લોકમાં Exposition-વસ્તુરજોટ-ગાય છે. ત્યારપછી Rising Action-વસ્તુવિકાસ-પર્તા થતા Climax-પરાક્ષણ-આવે છે. ત્યારથી Falling Action-પરિણામશાંતિ-તર-ધકને અન્તે Denouement-પરિણામ-આવે છે. આમ 'વસન્તવિજય'ના પહેલા ત્રણ સ્લોકમાં વસ્તુરજોટ ગાય છે, અને પાંદુ અને માદ્રીની કથાના આવશ્યક અંશો આપણને તજવા મળે છે. પાંચમા સ્લોકથી વસ્તુવિકાસ થતો આવે છે; અને અનિદ્રા, દુઃસ્વપ્ન, માદ્રીવિકાસ સરોવરનું દર્શન, 'પૂર્વનાં રમણો', 'સનહર વચ્ચંતપ્રસર', 'સૌદમ્યપિપાસા અને તપ વચ્ચેનું સંઘર્ષ' માદ્રીનો સદમાર અને પહેલાં જોયે ગિતને વલોવી નાખ્યું હતું એ જ ઉપવનમાં 'વશક' ધારિણી અને છતાં 'લાવણ્ય મયી' સ્ત્રીએ મમંગોષ્ઠી અને 'હતુંમ, નમ્ર ઉદયાર'નું દર્શન: આ દ્વારા વસ્તુવિકાસ થતો જાય છે, અને 'પાંદુનું ધૈર્ય મળતું' જાય છે. અન્તે, 'ધીમે ધીમે છટાથી' વાળા સુપ્રસિદ્ધ સ્લોકમાં વસ્તુનો પરાક્ષણ આવે છે. પાંદુ પોતાનું 'ધૈર્ય અધુ' યે શુભાવી બેસે છે. અને માદ્રીને પણ 'જરા રંગ' ગમ્ય તેવી રીતે 'પંચમ વ્રુષ્ટિથી' ન્હાવાનો પોતાનો અસિદ્ધાવ્ય વ્યક્ત કરે છે. અદ્રીથી વસ્તુ પરિણામવાતી બને છે. 'પાંદુનું પોતાનું આત્મજન ક્ષીણ ચર્ચ મધુ' હોવાથી, માદ્રીના વિરોધ અન્તે તો નિષ્ફળ જ થવાનો એ સ્પષ્ટ હોવા છતાં, માદ્રી 'જરા ગાતાં રહી' જાય છે તેનાથી સહેજ આશા બંધાય છે. પણ 'સખી', 'દેવી', 'બહાલી', 'રંગા' વગેરે ચાટુકિતો સામે પાંદુના પોતાના દિલને માટે ટકી ઘડનારું માદ્રીનું સ્ત્રીહૃદય પાંદુનો નિરાધારતાથી દ્રવી જાય છે; અને અન્તે, માદ્રી 'નરેન્દ્રશુભની મદી', 'અંતવાતી' પડે છે. આમ અનિવાર્ય એનું પરિણામ આવે છે અને કાવ્ય પૂરું થાય છે.)

(આ જ રીતે 'ચક્રવાક મિથુન', 'દેવધાની' અને 'અતિશયન' વગેરે કાવ્યોમાં પણ સંવિધાન સમાયું છે. આ સંવિધાનમાં અંગ્રેજી કહ્યુઅન્ત નાટકના કલાઅંશોની સાથે રમણીય નાટ્યતરવ અને પ્રકૃતિની મનોરમ ભૂમિકાના અંશો પણ જોવા છે.)

(ખંડકાવ્યોમાં જીવનના અમુક વિશિષ્ટ જ ખંડનું સંક્ષિપ્ત છતાં સંપૂર્ણ આલેખન કરવાનું હોવાથી કાવ્યના મહાકાવ્યોવિત ધીર, અંબીર પ્રારંભને અંવકાશ રહેતો નથી. એટલે વર્ણનનું તો કાન્ત કાવ્યનો પ્રારંભ, 'કલ્પના અને કરતૂરીમુગ', 'વસન્તવિજય' અને 'દેવધાની'માં થયો છે તે પ્રમાણે, એકાદ પાત્રની ઉક્તિથી કરે છે; અને આ રીતે વાચકની જિજ્ઞાસાને પ્રારંભની પહેલી જ રક્તિથી કાવ્યવસ્તુ તરફ અભિમુખ કરે છે.)

(સંભાષણથી, આ રીતે કથાવસ્તુની મધ્યમાંથી પ્રવેશ કરીને ધીમે ધીમે પ્રશ્ન ભૂમિકાને

રકુટ કરે છે. અથવા, એ રીતે પ્રારંભ ન કર્યો હોય ત્યાં પણ વાચકનું કુતૂહલ તરત જાગત ચાલે તે રીતે પહેલાં જ શ્લોકથી વસ્તુના મુખ્ય અવાકમાં કંઈક સાચે છે. એમાં શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં પ્રકૃતિનું નાનું સરખું ચિત્ર આપીને ઉત્તરાર્ધમાં કાંઈક સામાન્ય વ્યક્તિ અથવા ભાવનો ઉલ્લેખ કરે છે. આ રીતે 'રમા'ના પ્રારંભનો શ્લોક:—

બોમથી જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી.

ઢળી પથ્થરને પાથે સુન્દરી રહતી હતી.

એમાં ઉત્તરાર્ધમાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ ન કરતાં, સામાન્ય 'સુન્દરી' શબ્દનો પ્રયોગ કાન્ત કરે છે; અને તેને પરિણામે કઈ સુન્દરી? શા માટે રહતી હતી? વગેરે પ્રશ્નો તરત જ કુતૂહલ જન્માવે છે. એ જ પ્રમાણે 'મૃગતુષ્ણ' માં બાલદરિદ્રીનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરવાને બદલે કાન્ત 'અરે રે! કાણુ બાલા આ દોડી શ્રમિત ચાલે છે?' આમ પ્રયોગ કરે છે. 'અતિશય' માં 'લાગી બધે પ્રસર્યા પુરમાંદિ વાત' એ પંક્તિ આવતાં જ ક્યા પુરમાં? શી વાત? વગેરે પ્રશ્નો આપણા હૃદયમાં રકુરે છે. 'અઠવાક મિથુન' માં આ જાતના પ્રશ્નો પ્રારંભમાં રકુરતા નથી એ ખરું; પણ પૂર્વાર્ધમાં:

પ્રસરી રહી સાખાઓ ચોપાસે રૌંચરાળની;

એટલા જ શબ્દોમાં ઉત્તુંગ, ભગ્વ મિરિમાળાનું ચિત્ર આલેખ્યા પછી, ઉત્તરાર્ધમાં,

'ન નય્યાધ, જરો ફેરી ઇંચા એ મંથે આળની.'

આ શબ્દો દ્વારા એ મિરિમાળામાં કંઈક અપૂર્વ, કંઈક અસાધારણ, કંઈક અલુપાર્યો બનાવ દર્શાવ બનશે એમ આપણને લાગે છે. અને તરત જ એ બનાવનું, એ ભાવનું સ્વરૂપ જાણવા માટે આપણી બધી શક્તિઓ એકાગ્ર થઈ જાય છે. આ રીતે કાંઈ ઉક્તિથી અથવા તો જિજ્ઞાસાપ્રેરક કાંઈ સૂચનથી કાન્તનો પ્રારંભ કરવામાં નાટ્યતત્ત્વ રહેલું છે. અને એ નાટ્યતત્ત્વમય પ્રારંભ કાન્તની સંવિધાનકલાનો મહત્ત્વનો અંશ છે.

એવો જ બીજો અંશ પ્રકૃતિની શ્રુતિના ચોળવાનો છે. ખંડકાઓમાં કાન્ત પ્રકૃતિનો ઉપયોગ માત્ર માનવભાવને સ્પષ્ટતર બનાવવાના જ હેતુથી કરે છે. માનવભાવનું જ આલેખન પ્રધાન હોવાથી, ખંડકાઓમાં કાન્ત પ્રકૃતિનું આલેખન દ્વંદ્વેષી ગાણુ પડે શકે છે. તેથી કાન્તનાં ખંડકાઓમાં પ્રકૃતિ કદિ પણ મુખ્ય ચિત્ર ન બનતાં, પશ્ચાદ્ધ તરીકે જ રહે છે.

પશ્ચાદ્ધ તરીકે કાન્ત પ્રકૃતિનો ઉપયોગ એ રીતે કરે છે:

'ફેરવી પથરાયીને વનિયા રહતો હતો.

બારીએ જલની ધારા જોરમાં પડતી હતી.' (રમા)

અથવા

'થટા મહિા કુમુદવનને માતરિયા વહે છે,

કોઈતો જ્યાં તપસ અવક્રમેણિ સાથે વહે છે;

બાહ્યને એ જાગત કરતો દાખરે આમિતમય,

પ્રેરે નૃત્યે પદ રમિડને અથણી દક્ષિણાત્ય.' (દેવવાની)

આ ઉદાહરણોમાં થયું છે તે પ્રમાણે, ક્યારેક પ્રકૃતિ અને માનવજીવનના સંવાદ રૂપે કાન્ત પ્રકૃતિની શ્રુતિના ચોળે છે; અથવા તો 'અઠવાક મિથુન' અને 'કંપલા અને કસ્તૂરીમૃગ' માં થયું છે તે પ્રમાણે, ભાવ કોણે પ્રકૃતિચિત્રની વચ્ચે અડપ અને ઠરણ

માનવજીવનને મૂકીને, કાન્ત એ બે વચ્ચેના વિરોધને ઉપસાવે છે. 'વસન્તવિજય' અને 'દેવયાની' જેવાં કાવ્યમાંના પ્રકૃતિચિત્રો 'માનવજીવનને સર્વ'માં સમજાવશીલ અને પ્રેરક બને છે, તે 'કલ્પના અને કસ્તૂરીમુગ' કે 'ચક્રવાકમિથુન' જેવાં કાવ્યોમાં પ્રકૃતિનું આલેખન કોઈ નિષ્કૃષ્ટ નિર્દય, અને માનવઆવ પ્રાયે કેવળ ઉદાસીન તરવ તરીકે ચર્ચુ છે. સંગીતકુબ્જ કસ્તૂરીમુગ દળવળી દળવળીને મરે કે નિર્દોષ. ચક્રવાકમિથુનનું હૃદય તેટલું ચૈતન્ય ઓગળાઈ જાય એમાં વિકટ અને વિરત્ત પ્રકૃતિદર્શનની રેખા સરખીયે બદલતી નથી, પ્રકૃતિ તો હતી તેવી ને તેવી જ, મોના હીસાના રિમતની જેમ, અકળ અને અગમ્ય રહે છે, અને પ્રકૃતિના આ ઉદાસીનભાવને હીધે ચિત્તની કરુણ વધારે થેરા રંગ ધારણ કરે છે.

આ ઉપરાંત બાવાનુકૂલ વૃત્તવિધિ પછી કાન્તમાં ખંડકાવ્યોનો એક સુંદર અંશ છે. એક જ કાવ્યમાં રસાયણક દષ્ટિએ બિન્ન બિન્ન વૃત્તોનો પ્રયોગ કરવાનો પ્રારંભ પછી કાન્તે કર્યો. એક જ વૃત્તમાં વિવિધ ભાવોનું આલેખન થઈ શકે છે એ ખરું; રામાયણ, મહાભારત, રઘુવંશ અને મેઘદૂત આનાં ઉદાહરણો છે. પણ પ્રત્યેક વૃત્તને પોતાનું અનંતર્ગત સૌન્દર્ય હોય છે. સિદ્ધાંતદષ્ટિએ ગમે તે વૃત્તને ગમે તે ભાવનું આલેખન કરવા માટે વાપરી શકાય, પણ વ્યવહારમાં તો કરુણરસ વૈતાલીય કે મન્દાકન્તાની પ્રાદ ધીર મતિમાં જ વધારે સારી રીતે વ્યક્ત થઈ શકે છે. પ્રિયંબુ ભર્મિએને માટે સગવડ વધારે અનુકૂલ વાહન બની શકે છે. વર્ણનમાં કે ગંભીર ભાવોના આલેખનમાં અનુકૂળ સફળતાથી વાપરી શકાય છે. આમ, પ્રત્યેક વૃત્તને પોતાનું આવડું સૌન્દર્ય હોય છે. અને તેથી વિવિધ અને પ્રતિષ્ઠા બદલાતા સંચારી ભાવોને અનુકૂળ વૃત્તવિધિ બે સિદ્ધ કરી શકાય તો કાવ્યમાં વૃત્તોનું પછી નવીન એવું સૌન્દર્ય નિર્માણ કરી શકાય.

કાન્તે પોતાનાં ખંડકાવ્યોમાં એવું સૌન્દર્યનિર્માણ કર્યું છે. અને અનુકૂળની સાથે શિખરિણી, મન્દાકન્તા, 'વસન્તતલકા, દૂતવિલમ્બિત અને 'વસન્તવિજય' ના તેજીશમાં શ્રોકમાં દરવામાં આવેલ છે તે ગ્રન્થો સગવડની મેળવણી કરીને, પોતાનાં ખંડકાવ્યોમાં વૃત્તવિધિના સફળ પ્રયોગો કર્યા છે.

કાન્તનાં ખંડકાવ્યોનાં વૃત્તવિધિના આ સૌન્દર્યની સાથે, મિલન કે ટેનિસનવું રમરણ કરાવે તેવી, અર્થાનુસારી વર્ણરંગના પછી ઝોળા મહત્વનો અંશ નથી. 'વિદુહલિલ પ્રબલ ચમકી જ્યોતિ સાથે મળે છે' (રમા) માં વર્ણરચનાના સંપૂર્ણાદરે જ વીળળીના ચમકારાનું સૂચન કરે છે. તે 'ધોમે ધોમે છતાયી કુસુમરજ્જ લઈ ડોલતો વાધુ વાય' (વસન્તવિજય)માં આપણે વાધુનું ખરેખરું ડોલન અનુભવી રહીએ છીએ. 'રવેન્જાના વા કુદિલ કૃતિના મન્દ અચ્ચત રોર' (ચક્રવાક મિથુન) માં આપણે પોલા અને ધોખરા અવાજ સાંભળી રહીએ છીએ. તે 'પ્રેરે નૃત્યે પદ રસિકને અમણી દાદિજીવ' (દેવયાની) માં આપણે જલનો થનકાર સંકલ્પ્યા વિના રહી શકતા નથી.

કાન્તનાં ખંડકાવ્યો, આમ, તેમની ધોગૈકનિષ્ઠાથી, રહસ્યપૂર્ણ વક્તવ્યથી, શવિધાન-કૌશલથી અને કલામય અશોધી આપણા સાદિત્યમાં અનન્ય રમાન બોમવી રહ્યાં છે.

ખજાણા

જાપાનીઝ લશ્કરે સિંગાપોરની અગ્રેષ્ઠ ગણાતી કિલ્લેબંધી બેઠી સક્યા છે એટલું જ નહિ, પણ માંડ પંદર દિવસમાં એમનાં ધાડાંનાં ધાડાં નાનકડી હોડાઓમાં ચડીને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના પૂર્વના સિદ્ધારના દરવાજા તોડી રહ્યા છે. અને આ તોંધ પ્રસિદ્ધિ પામશે એ દરમિયાન સિંગાપોરનું પતન એ કદાચ મર્યાદાની ગુજરી બની ગઈ હશે !

સિંગાપોર શહેરથી માત્ર દસ જ માઈલ જાપાનીઝો રહ્યા છે એમ આગ્રના (તા. ૧૩-૨-૪૨) સમાચાર જણાવે છે. અને ત્યાં તો જાણે દિંદની બૂમ ઉપર એમણે ખરેખાર પગ નહિ મૂકી દીધો હોય એમ સારા ચે બારતનાં કિનારા ઉપર આવેલાં શહેરોમાં અસામાન્ય ખજાણાટનું મોલું ફરી વળ્યું છે. ખજારો મગસો મળ્યાં છે. લોકો ભાગવા મંડ્યાં છે. સોના ચાંદીનાં સંગ્રહ માટે એની ખરીદી વધી પડી છે અને એકદમ એના ભાવોમાં ઉછાળો આવી ગયો છે; જ્યારે અત્યાર સગી commercial કે money crop ગણાતી કામી ચીજોના ભાવો છેક તીચલી સપ્તાહોએ પહોંચી ગયા છે. ૧૯૪૦ના જુનમાં ફાંસનું પતન થયું તે વખતનાં કરતાં પણ વધારે ગભરાટ લોકોમાં માલુમ પડે છે. લોકોને દિંદી સરકારની સંરક્ષક શક્તિમાં વિશ્વાસ નથી. લોકોમાં પેતામાં તો બ્રિટિશ રાજની દુવાથી લશ્કરી કટોકટીમાં ધીર રિપર રહેવાની વૃત્તિ જ રહી નથી ! પેતા વનાનાં લોકો કાળની કટોકટી સામે રક્ષામાં જનીને આમતેમ ભાગીને શક્ય એટલી સલામતી શોધી રહ્યાં છે. હજી કટોકટી તીવ્ર-અતીવ્ર ખનશે અને આખી સિવિલિયન પ્રજા સરકારનાં કાળજી કંડાં ફરી દે એવી નાસભાગ ફરશે. શુદ્ધાત્મ પ્રજાને શિસ્ત, સંગઠન અને આત્મરક્ષણની શક્તિ વિનાની ફરી મૂકવામાં સામ્રાજ્યની રક્ષા આપણા રાજકર્તાઓએ બાંધે માની હોય, પણ હવે તો એ એમને ગભરાથી મૂકનારી જુએદારી જ ચર્ચને બેસી રૂડે છે. નહિ તો આટલું ખર્ચ માનવવંશ અને જાનરક્ષત સુખ લશ્કરી તાકાત ને સાધનસંપત્તિ બૂગિની પ્રજા સામ્રાજ્યની રક્ષણદાર ચર્ચને નહિ બેસી રહેત ?—જો રાજના સ્વતંત્રતાએ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરીને એ પ્રજાના દેવાનો સદકાર એમણે યુદ્ધની શરૂઆતથી જ મેળવી લીધો હોત તો ? ચલાવેલાં, પાસિક્કમાં સામ્રાજ્યનાં અવરજો કપાઈ રહ્યાં છે ત્યારે પણ દિંદના યાસકોને એ સદકાર માટેનો વિચાર સૂઝતો નથી એ હકીકત શોચનીય નથી ?

બે મહાસાગરો ખુદસા થાય છે

ઉપરની કદવના તો દિંદના યાસકોએ શું ન કાઢ્યું તેનાં રાહણાં રજા માટેની છે, એઓ હવે શું કરે એ પણ વિચારવાની સ્થિતિ રહી નથી. દંવે તો સિંગાપોરનો કબજો લેવાની શક્યતા ખડી કરનાર કીમજા જાપાનીઓ શું કરશે એની વિચારણા આવરક છે.

સિંગાપોર મિત્રપક્ષને એટલે તત્કાળ ખૂરનું તો જિતવને શુભાશનું પડે એટલે પૂર તરફથી ધસી આવતા જાપાનને રાહવાનો દરવાજો જિતવે શુભાઓ જવાબ આને લીધે એને દિંદી મહાસાગરમાં આવવા માટેનો માર્ગ ખુદસો થયો. બોછ બાદ પાસિક્કમાં આવેલું ડચ તાજાના જાવા, સુમાત્રા વગેરે ટાપુઓ અને એન્ડનેસિયા ખંડને લગતમ જાપાનના કાશ્વાની દવા ઉપર મૂકી દે એવી રીતે આટલુંક કોઈ કાળ પણ એના હાથમાં આવે.

એક તરફ સિંગાપોર અને સામી તરફ કરો : હિંદના લશ્કરી બચાવની દૃષ્ટિએ એ બે દુરની સરહદો મળ્યા છે. એમાં હવે સિંગાપોર ખતમ થાય છે. એટલે દુરની સરહદની પહેલી ચોક્કસ એક મથક આપણા હાથમાંથી જાય છે. જાપાનના હાથમાં એ મથક આવતાં હિંદી મહાસાગરમાં કે બંગાળનાં ઉપસાગરમાં ઘૂસી આવવા માટે જાપાનીઝ કાફલાને વિસામામથક કે તેમાં વગેરે ગરવાનું મથક હાથમાં આવ્યું છે. અહીંથી એનાં સામગ્રીવાહક જહાજો, સામગ્રી વગેરે પૂરાં પાડી મૂળ મથકે પાછાં જઈ શકશે, આ જાપાનને પહેલે એક ચંચળ દાવા થયો મળ્યા. દુકમાં, સિંગાપોરની કબજેગીરીથી બિટનને જે લાભ મળે હતા તે હવે જાપાનને મળશે અને બિટનને જાપાન તરફ ઘૂસતું અહીંથી અટકાવી શકાય. જે કે સિંગાપોરનું અંદરૂબ મહત્ત્વ બિટનને બહુ રહેવા નહિ દીધું હોય; પણ એ તો થોડાં દિવસમાં સમારકામ કરીને પૂર્વવત્ રિયનિમાં લાવી શકાય.

સિંગાપોર હાથમાં આવવાથી જાપાન નહત નિરંકુશ નથી થઈ શક્યું. કારણકે હજી એની પીઠ પાછળ તે પડખે જાવા, આસ્ટ્રેલિયા, સુમાત્રા, અને સેલિબીસ તરફ બિટિશ અને ક્ય નૌકાકાફો સચેત થઈને ઊભા છે. અને જાપાન તરફથી સિંગાપોર તરફ આવતા એના કાફલાને મહાસરની સામુદ્રીનીમાં અને જાવાના મુશાયામાં અને એથી આગળ બટ્ટેનીઆ આગળના સમુદ્રમાં સખત યુદ્ધ આપવાનો બિટિશ અને ક્ય કાફલા પ્રયત્ન કરશે. સિંગાપોરથી છટકી નાઠેલ કાફલો પણ એમની સાથે જોડાઈ જશે, કારણકે આપણે એ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે હજી સિંગાપોર ખાતે જાપાનીઝ નૌકાદળ નથી પહોંચ્યું. પહોંચ્યું હોય તો તે સમુદ્રમાં એકાદ જહાજ, સિંગાપોરના કબજે લીધે છે સામે જોહોરને કાઢીથી આવેલાં નાનાં નાનાં હોટમાં મારફત ઊતરેલા ખુશી સૈન્યો. આખો મલાયા જાપાનના હાથમાં આવ્યોને કારણે અને સામે કહિ જોહોરનું કાણું જાપાનીઝ કબજે કરી બેસવાને કારણે લશ્કરી દૃષ્ટિએ તો સિંગાપોર ખતમહત્ત્વની બની જાયું હતું. કારણકે સામે કાઢીથી સહેજાઈથી તોપખાશો થઈ શકતો હતો. તોપખોળાની મર્યાદામાં આવી જવાને કારણે નૌકામથક તરીકે પણ એનો ઝાઝો ખમ રહ્યો નહોતો. મોટું ખુશી કે તરી રળ આથી અહીં દેનિદત કરીને નિરાંતે બેસી શકાય એમ નહોતું. એની ઉપયોગિતા ચોકિયાત મથક—Watching station—બેટલી જ થઈ થઈ હતી.

આથી હજી પણ મિત્રપક્ષનો કાફલો સજાળ અને પૂરતી માદ મળી ગઈ હોય એવી રિયલિમાં આવી ગયો હોય તો,—

(૧) મુશાયા આગળથી જાપાનીઝ કાફલાને આગળ વધતો અટકાવે, અગર ત્યાં જાપાનદરત નૌકાકાફા થાય; અને

(૨) સાંધો એ કાફલો આગળ વધવામાં ફળીમૂત યાય તો જાવા-સુમાત્રા વચ્ચેની સુદાની સામુદ્રીની સાંધેથી નીકળી બટ્ટેનીઆ જાંદરથી આગળ મર્તા એને જાપાનદરત ચિકલ સામે અને સિંગાપોરને જાપાન તળના મૂળ મથકથી તરી સામે સંધાતું અટકાવી દે. અને સિંગાપોરના પતનને કારણે હિંદી મહાસાગરમાં જાપાનને મજબૂત વિજયને નહિવત્ કરી મિત્રપક્ષને અને હિંદને એના ગેરકામથી છાતરી દે.

મારો ખ્યાલ એવો છે ને આપણે શ્રી આશા રાખીએ કે એક બાબુએ આસ્ટ્રેલિયાના પોર્ટ ડાવિનથી ચડ કરીને છેક સુમાત્રાની રોચ અને સામે કાઢે સિંગાપોર, બોનિથો અને

સેલિયસની વચ્ચે આવેલી સમુદ્રની દબરો-માઈસ લાંબી પટ્ટીના આરા પાણીમાં ડચ અને બ્રિટિશ ક્રાફ્ટો ઇતિહાસમાં અત્યંત એવું કામ કરે નૌકાયુદ્ધ એકથી અને જાપાનીઝ ક્રાફ્ટોને આવતો અટકાવશે અગર એને સિફરત આપી એનો વિનાશ કરશે. એમ જો ન થાય તો સિંગાપોર આ દ્વિતીય મહાયુદ્ધમાં બ્રિટનને માટે પૂર્વનું ડંકડું જનશે. સિંગાપોરને તોણક તો ન બનાવી શકાયું: હવે એને ડંકડુંની યુનિવર્સિટી થવું અટકાવવું એ બ્રિટનને માટે કારે મદદરતું છે. નહિ તો ડંકડું પછી બ્રિટનની ડાલી વાઈગો નાખે એવી સિંગાપોરની કાયંદર દાર એને કાળજી દેકારશે.

૩૪-બ્રિટિશ ક્રાફ્ટો યુદ્ધ આપશે જ. એ હજી અચૂનક ને સાબુત છે. એને માટે મદદ ધસી રહી છે. અમેરિકન ક્રાફ્ટો પણ દૂર રહીને એના ઉપરનું દયાળુ ઓછું કરવા જાપાનીઝ નીકાક્રાફ્ટોના અમુક ભાગને રોકાયેલો રાખવા પ્રયત્ન કરશે. બ્રિટિશ વદાણુથીઓનું ખરું ખમીર બતાવવાનો પ્રસંગ બ્રિટિશ ખાડોમાં નહિ પણ પાસિફિકનાં શાંત જળોમાં આવેલી કોઈ ખાડો કે સામુદ્રધુનીમાં જોશે થશે અને તે માત્ર અપવાગાંડ્યા દિરેશોમાં અચિલે હજી છે તેમ, બ્રિટિશરો 'સુગર કેન્ડી' નથી. એ દીશે નીકાક્રાફ્ટો એને ચૂસવા નીકળનાર શોત માંખોને જ નીકળે.

સિંગાપોર ઉપરનું નેખમ તરીમાગે' નહિ પણ મલાયા મારફત ખુરશી ફગવી જાપાને મેળવેલી સરસ્થઈને આહારી છે. દિંદો મદાસાગર કે જાળાળના ઉપસાગરમાં આવવા માટે હવે જાપાનને માટે તરીમાગે' સિવાય ખીજે કોઈ રસ્તો છે નહિ. અને જાપા, શુમાત્રા, ઓસ્ટ્રેલિયા કે દિંદુસ્તાન ઉપર આક્રમણ કરવા માટે જાપાને પોતાના નીકાક્રાફ્ટોને ઓસ્ટ્રેલિયન, અમેરિકન, ૩૪ અને બ્રિટિશ નીકાક્રાફ્ટોના સંયુક્ત બળ કરતાં વધારે બળવાન બનાવવું રહ્યું અને એમ કરીને એ સંયુક્ત નીકાક્રાફ્ટોને નીકાક્રાફ્ટોમાં સિફરત આપવી રહી. તેજ જાપાન આખા પાસિફિક અને દિંદો મદાસાગરનાં જળરથળ ઉપર કાબૂ મેળવી શકે. સિંગાપોર જાપ એવો કંઈ એ કાબૂ આવી જતો નથી. અક્ષયત, એથી ઇન્ડો-પાસિફિક જળરથળ ઉપર કાબૂ મેળવવાની પહેલી મુશ્કેલી પૂરી થાય છે. પણ પહેલો કોડો સર કરવા છતાં હજી એને ધણા કોઠા પસાર કરવાના રહે છે.

અનુભવનો માંચો પદાર્થપાઠ

ઉપરાંત ફિલિપાઈન્સનાં અને સિંગાપોરનાં પાણીમાં જાપાને શરૂઆતમાં દરેકા સફળ આક્રમણ પછી એના આક્રમણોના પ્રકાર મિત્રપક્ષના નીકાક્રાફ્ટો જાણમાં આવી ગયો છે. પર્લ હાર્બર ખાતે અમેરિકાએ લેઈલી ખુપારી અને સિંગાપોરના દરિયામાં 'પ્રિન્સ ઓફ વેસ્ટ' અને 'રીપબ્લિક' શુમાત્રીને બ્રિટને ખમેલી ખુપારી મેળવી પામે તે સમયે દવાઈ ફાર્મટર પ્લેટોનો અમાર દનો તેને આહારી છે. હવે જજાણ છે કે મિત્રપક્ષના નીકાક્રાફ્ટોને વિમાનવાદક જલાને મારફત ક્રાફ્ટર એરોપેલોનો અત્યંત યુગલો મળી રહ્યો છે. અને થોડા જ સમયમાં એન્ડો-અમેરિકન નીકાક્રાફ્ટ જાપાની નીકાક્રાફ્ટોને ખનિજો ભેટા શીપરો. 'રીપબ્લિક' અને 'પ્રિન્સ ઓફ વેસ્ટ' શુમાત્રીને બ્રિટિશ નીકાક્રાફ્ટ મેળવેલ પદાર્થપાઠો સામ હવે એને મળશે. જાપાનીઝ નીકાક્રાફ્ટની લાક્ષણ રીતરચમતી એને અનુભવ મળી છે. હવે એનો સામનો બ્રિટનના નાવિરો પોતાના જરૂરયાતન કોઈક ને મિત્રદલીથી કરશે.

સાત્કાલિક લય નથી.

આથી, દિંદી દિનારાને ત્યાં સુધી જાપાનીઝ નૌકાદળ મિત્રપક્ષના નૌકાદળને શિક્ષિત નહિ આપે ત્યાં સુધી સાત્કાલિક કટોકટી ઊભી થઈ નથી અને જાપાનીઝ નૌકાદળ એવી અસરકારક શિક્ષિત આપી શકે એમ મને નથી લાગતું. સિવાય કે, આપણા સામ્યવિધાતા-ઓનો પ્રમાદ હજી ઊઠ્યો નહિ હોય.

જર્મીના સમાચારો પણ જણાવે છે કે હજી જાપાનીઝો સાફરીનું નદી યોગ'ગી શક્યા નથી. ઉપરાંત યુ'ગદીન ખાતેના બ્રિટિશ જનરલ એન્ડર ડેલીતા જણાવ્યા પ્રમાણે, જર્મી ખાતેનાં આઈનીઝ હજો જાપાનીઝ હજો સાથે અધ્યયનમયમાં આવ્યાં છે. આમ દ્વાવાધી હવે જર્મીમાં વધુ યુરવો મોકલ્યા વગર જાપાનીઝ આગેકૂચ શક્ય નથી લાગતી. સાફરીનને કાંઈ જાપાનીઝ આક્રમણને અટકાવી શકાય તો જર્મીના યુરફી માર્ગે પણ જાપાન દિંદ ઉપર આક્રમણ કરી શકે એમ નથી. જર્મીમાં હવે અસરકારક પ્રતિકાર કરવામાં આવશે.

આનો અર્થ એમ નથી કે દિંદ ઉપરના આક્રમણની મંજીરતા યોગી છે. આક્રમણ તો દિંદની લાગણી આવી પહોંચ્યું છે અને ત્યાં જ એને અટકાવવાનો તનતોડ પ્રયાસ કરવામાં આવશે. ત્યાં એ ન અટકી શક્યું તો . . . એનો જવાબ આપવો નિર્ધારક છે.

આફ્રિકન માર્ગે

આફ્રિકામાં જનરલ રોમેસ સામે વળતું આક્રમણ કરીને થોડા માસ પહેલાં બ્રિટિશ હજો સારી સફળતા મેળવેલી અને રોમેસને જીવંત પકડવાની વાતો પણ સમાચાર સંસ્થાએ વહેતી મૂકેલી. એ વધારે પડતી જલ્જલાનાજી હતી તે હવે રોમેસનાં હજો સામે પાછાં હકંતાં બ્રિટિશ હજોની હાથાકી ઉપરથી લાગે છે. એમણે જે લાગે મેળવ્યા હતા તે-પાછા કાઢી આપવા પડે છે.

રશિયન માર્ગે

રશિયામાં હિટલરને મળેલ વિવૃત્ત આક્રમણની સફળતા એને માટે આપણે ચર્ચા કરી છે. અને હમણાં જ રશિયા ખાતેના માજી બ્રિટિશ એલબી-સર સ્ટેફન્સ ક્રોસે એક મુલાકાતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, રશિયામાં જર્મન આક્રમણને વધારે ને વધારે જીડે ધુસારી દઈ શિયાળો આવતાં મજબૂત પ્રત્યાક્રમણ કરીને એની ખાનાખરાખી કરવાની યોજના મૂકી જોવાયેલ યુરધારોની હતી. એટલે એમણે વ્યવસ્થિત પીછેઠઠ કરીને વખત આવ્યે સામનો કરીને જર્મન આક્રમણકારોને લયેદર હાનિ પહોંચાડી છે. હજી ત્યાં શિયાળાને દોઢ માસ બાકી છે એ દરમિયાન રશિયન આગેકૂચ લેનિનગ્રાદને જર્મન નામચૂદથી મુકત કરશે, રોમેસેરક સુધી જર્મન હજોને હાંપી-કાઢશે, ખાકેવ જીતી લેશે અને સેન્કારોપોલથી બહુ દૂર જર્મન દરેજોને ખસેડી મૂકશે. આ બુદ્ધમાં રશિયાએ જે દીર્ઘદર્ષિ, નૈમુખ્ય, ધીખતી ધરાની નીતિનો સો ટકા અમલ, અને લશ્કરી વ્યૂહકુશળતા ઉપરાંત ફનાગીરીની ધીરતા દાખવી છે એ કોઈ પક્ષે દાખવી નથી. નાત્સીઝોની ધીરતા પણ અદ્ભુત છે. પણ યુરોપમાં દેરદેર એમણે મેળવેલ વિજયો, પાંચમી ક્તાર, આક્રમણનો ભોજ ખનનાર દેશોના રાજપુરુષોના આંતરિક મતનેહો, સંડો અને આત્માની બલ સામે સવેળા એકત્ર થઈ શંકવાની અશક્તિને આભારી

મીઠી નગરો:—લેખક: શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા. પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠીની કે.પી. મુબઈ. મૂલ્ય એ રૂપિયા.

ઈ. સ. ૧૯૦૮માં સાહિત્યની રમતમાં ઊતરી હજી પણ નોટ-આઉટ રહેનાર શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતાના વનપ્રવેશ વખતે તેમના સાહિત્ય તથા ચિત્ર, નૃત્ય, અભિનય આદિ કળા વિશેના વિવેચનલેખોનું આ પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે. શ્રી. વિજયરાય વૈદે તેનો કાળી ક્લેમે પરિચયલેખ લખ્યો છે.

‘મહાત્મા ગાંધી’ એ શ્રી કનુ દેસાઈના ચિંતનમંદિર વિશેના લેખ કે શ્રી સોમાલાલ શાહની ચિત્રમાલા ‘રંગરેખા’ વિશેના લેખ જેતાં લેખકની વિશિષ્ટ વિવેચનશૈલીનો ખ્યાલ આવે છે. એ નિરાડખર અને મર્મગામી ચિત્રવિવેચન પરથી સહેજે સમજી શકાય છે કે એના લેખકે વિપુલ અભ્યાસ તેમજ ચિત્રોનાં અવલોકનદ્વારા ઊંડી રસિકતા કેળવી છે, અને એ વિષય પર પૂરતો વિચાર પણ કર્યો છે. તેથી પ્રાપ્ત થયેલી દૃષ્ટિને કીધે મુબઈ આર્ટ્સ સોસાયટીના ‘કૌમુદી’ માટે લખાએલા ‘ચિત્રપ્રદર્શન’ના પ્રાસંગિક લેખો. પણ રસમય અને અતીતીય ખતી નય છે. પુસ્તકના બીજા વિભાગમાં સરસ નિબંધ- ‘રંગમુખિ’ અને બીજા ‘નૃત્ય-અભિનય-કલા’, ‘કોન્સર્ટ’ વગેરે લેખોમાં કર્તા જે જે દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરે છે તેમાં પણ તેમની ઉચ્ચ રસિકતા અને વિષય સાથે જીવંત સંપર્ક દેખાવા વગર રહેતી નથી.

‘સાહિત્ય સંમાલોચના’ વિભાગમાં ‘સ્નેહસંભ્રમ’ વિશેના લેખ સર્વોત્તમ છે. ‘આગ’ ગાડીનું અવલોકન, શ્રી મરતઠકીરના ‘કેળાવાળી અને બીજી વાતો’ના પરિચય-લેખમાં હાર્દયરસ વિશેની ચર્ચા, ‘એકલા ન જન્મી’ના રચનાર શ્રી અવિનાશ વ્યાસનો ગીતસંમદ ‘લત્તમણી’ સહારતાં લેખકે ગરબા વિશે રજુ કરેલાં મંતવ્યો, ‘નવલકથા’ વિશેના નિર્ગમ, વિશાળ વાચનનો અનુભવ રજુ કરતો ‘મારું પ્રિય પુસ્તક’ એ લેખ—વગેરે પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લેખક પાસે વિશાળ અનુભવ છે, તેમજે કાળું વાંચ્યું છે. તેમની પાસે મૌલિક દૃષ્ટિ છે જેથી આ લેખો સુવાચ્ય બન્યા છે.

‘રવ. સર. રમણભાઈ’, ‘રવ. માદ્રી દેસાઈ’ અને ‘રવ. કર્નવાલાલ વકીલ’ એ ત્રણ નાનાં જીવનચિત્રો છે. ‘કાદંબર’ના કર્તાને હાસ્યરસના એક ઉપાસક ભવભરી અંગતિ આવે એ ઉચિત જ છે. પણ ગુજરાતના સમર્થ રવ. વકીલ અને સીસિલી રવ. માદ્રી દેસાઈના કાવ્યોનો પરિચય આપીને લેખકે અત્યંત આવશ્યક કાર્ય કર્યું છે. નદિતર ગુજરાતના લેખકોને માથે સઘને માટે આ કલાવાકતો તરફની ઉદાસીનતા મારેનું મહેલું રહેત.

પુસ્તકના છેલ્લા વિભાગમાં ‘હાહો માદ્રી! હિયો આવે!’ ‘કેના ચરણમાં?’ વગેરે પાંચ-છ પ્રાસંગિક કાવ્યો મૂકવામાં આવ્યાં છે. પણ એમાં કોઈ ખાસ કાવ્યતત્ત્વ રહેલું છે એમ નહિ કહી શકાય.

કલાવિવેચનનું સાહિત્ય આપણે ત્યાં નહિ જોઈએ, તેમાં સરસ અને સુરેખ લેખન-શૈલીથી લખાએલા, વિવિધ કલાવિષયોને સ્પર્શતા આ લેખોનો સંગ્રહ મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે.

સ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મહેતા પુસ્તકો મુખર્ષી ઉત્સાહના કેળવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

રવતી અન્યમાળા

અભ્યાસ	૦-૨-૬
૧ વાર્તા	૦-૩-૦
૨ સ્વા. પુષ્પ	૦-૪-૦
૩ સ્વદ	૦-૩-૦
૪ સ્વદ	૦-૪-૦
૫ સ્વદ	૦-૩-૦
૬ સ્વદ	૦-૩-૦
૭ સ્વદ	૦-૩-૦
૮ સ્વદ	૦-૩-૦
૯ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૦ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૧ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૨ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૩ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૪ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૫ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૬ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૭ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૮ સ્વદ	૦-૩-૦
૧૯ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૦ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૧ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૨ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૩ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૪ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૫ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૬ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૭ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૮ સ્વદ	૦-૩-૦
૨૯ સ્વદ	૦-૩-૦
૩૦ સ્વદ	૦-૩-૦

ટોલરેટોય અન્યાવલિ

X પ્રેમનો દંભ (ગીઠ આદિતિ)	૧-૪-૦
X શ્રી અને પુષ્પ (ગીઠ આદિતિ)	૧-૦-૦
X અવાલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
X નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
X નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
X નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
X હિંદુપરિવર્તન	૧-૪-૦
X અવાલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લગભગ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર અન્યાવલિ

X ધરે-આદિતિ	૨-૦-૦
X રવિન્દ્ર અને એ બહેનો	૧-૪-૦
ગાકારુણી	૨-૪-૦

પ્રહુદ અન્યાવલિ

એક કાન્ટિકા રમી આત્મકથા ભા. ૧	૧-૪-૦
એક કાન્ટિકા રમી આત્મકથા ભા. ૨	૧-૪-૦
X ગાતા આશિષાસવ	૧-૪-૦
X હિંદુની વાર્તા ભા. ૨	૧-૪-૦
X ગીતામંથન	૧-૪-૦
X સત્યમજ્જ છવન	૦-૧૦-૦
લગભગ	૩-૦-૦
રોમાં પ્રાપ્તો	૨-૦-૦
સ્વેચ્છિકાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

X હિંદુની વાર્તા ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વેચ્છિકાર ભા. ૧	૧-૪-૦
શુભ અને ખીલ વાર્તા	૧-૪-૦
ભારતપુણ્યમવાસ	૧-૦-૦
ગાંધી મણિમહોત્સવાં	૧-૪-૦
કવે રસને ?	૧-૪-૦
શ્રમ અને કૃષ્ણ (ગીઠ આદિતિ)	૦-૮-૦
જુદ્ધ અને મહાવીર (ગી)	૦-૬-૦
X ધરમથુ વેદિક	૨-૦-૦
X દિનચર્યા	૧-૮-૦
X સમરમતી	૧-૪-૦
X રસિધારી પકતર	૨-૦-૦
ભૂખખરનો કપાય	૨-૦-૦
રાહીદેનો સંદેશ (પાછી)	૧-૦-૦
શ્રીમદ્ રામચંદ્ર છવનકથા	૧-૮-૦
X તમને એ ગદિ સમજાય	૦-૬-૦
અસહકાર	૦-૮-૦
સંપાદકશ્રી ગાંધીજી	૧-૮-૦
મદિરાપ્રતાપ	૧-૪-૦
વકાશવાસની કહાલી	૦-૧૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

સવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અન્યામાળા	૨-૦-૦
ટોલરેટોય અન્યાવલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર અન્યાવલિ	૬-૦-૦
પ્રહુદ અન્યાવલિ	૬-૦-૦
પ્રસ્થાન	૧-૦-૦
પ્રસ્થાન જીવલે પ્રગતિ	૧-૦-૦

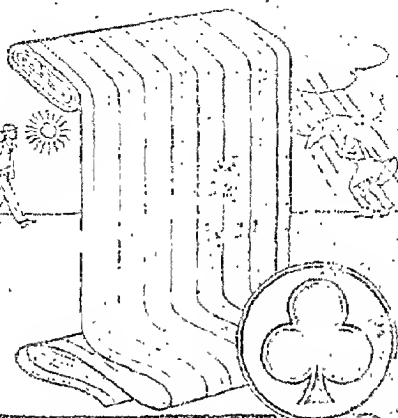
: નવું પ્રકાશન :

ખાંડાની ધાર

પાક પૂડું

કિ. ૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાજપા : અમદાવાદ

એમે તે જાતુ રોય તે પાવુ...અને માત્ર પાવે કે, અર્થિદ મિત્ર
કાપ વધારા જપ્તિય પ્રય કરે છે. તે સર્વિ વખત રહે તે રીતે જતાપયામાં
અને છે. તે સર્વ હાથે છે અને નુદર દેવાય છે. હવે તમે તમારા મરિ
પ્રિયમાં સારી સર્કિન, કલેવ, રીલકીન, મપ, કપ, મેનકુપ, માન, દોરીયા
અને ગોરો જરીયા ત્યાં મુકેવના મેન"તો મારો એમે કાપ મનેનુ

અ. ર. વિ. દ. સિ. લ્સ. લી. મી. ટે. ડં.

અ. ર. વિ. દ. સિ. લ્સ. લી. મી. ટે. ડં.

અ. મ. દા. વા. દ.

આવ [દાવ નિરવ] તંત્રી

સાચાં જીવનનું નિયંત્રક

૧૯૨૮
દેશચક્ર

સંસ્થાપક

વર્ષ ૧૭
અંક ૫

૩૩

૧ સુંકાની હોત [કાવ્ય]	પ્રેમચંદ્ર દ. જાડ	૨૨૩
૨ ને સમ્પાદનો વિસ્તાર	કાકળાદેવ જાલેલકર	૨૨૫
૩ કવિનું પહેલું નાટક-૨	ડૉ. અનંતરાય મ. રાવળ	૨૨૭
૪ ખાનગોળિ	અ-કવિ	૨૨૯
૫ માનવપ્રગતિ [કાવ્ય]	અમીતાસ મ. કાળીકિયા	૨૩૧
૬ અદ્યાત્માનું આત્મપુરાણ [વિજ્ઞાનગીત]	જ્યોતીન્દ્ર-દ. દવે	૨૩૮
૭ ગાંધીનું માણસ [નાટક]	પુષ્કર અંદરવાડે	૨૪૦
૮ સુકાકો	રમેશચંદ્ર શિખર	૨૪૩
૯ કવિતાનું મંત્રરૂપ	અખાલાલ પુરાણી	૨૪૬
૧૦ પુસ્તકપરિચય	નાયાલાલ દવે	૨૪૭

નવું પ્રકાશન

ખાંડાની ધાર

સેખ

રામનારાયણ નાં પાઠક

આજના યુગની, સ્ત્રીચળતા અનેક પ્રશ્નો રજૂ કરતી, સેન્સેટીવ અને આસાદયુક્ત કથામયી સમ્પાદેશી સામાજિક નવલકથા. આજના સગનજીવનના પ્રશ્નો આમાં માનિક અને મનોચિકિત્સાપણુપૂર્ણ વિચારણાથી રજૂ કર્યા છે.

દરેક ગુજરાતીએ આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ.

પાકું ૪૬

ડિ. રૂપિયા અઢીના

સવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; બર્મા તથા પશ્ચિમમાં રૂ. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૦-૮-૦

લેખો : પ્રશ્ન-આન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રજીસ્ટર્ડ કેમ્બ્રિજ મિત્રી : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસાબેથ, અમદાવાદ
મુદ્રક : અણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ઘીઝોટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૧૧-૪-૪

Advertise

in

The PRASTHAN

is to successfully develop your business in Gujarati-reading public.

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest: on all these counts *Prasthan* meet a most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA

Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

સંવાગમ :

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
ક્રિતિકા માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ત્રિમાસિક	૨-૦-૦
ટોન્ટોય ત્રિમાસિક	૬-૦-૦
સ્વીન્ડર અન્ધાવસિ	૬-૦-૦
પુષ્કર અન્ધાવસિ	૪૨૬

મસ્થાન :

પ્રસ્થાન એક પ્રગતિ

‘પ્રસ્થાન’ માં

જાહેર અખબરના ભાવ

જાહેર અખબર વિભાગમાં

૧ પાતું ૨ પાતું ૩ પાતું

૧૨ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૬
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮

દીર્ઘ મેટરમાં

આધુ કામગીરી-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આર્ટિસ્ટ-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૂઠા ઉપર

પૂઠા પુષ્કર-૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦
" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦
" ૪ " ૫૦ " ૫૦૦
(જાહેર અખબર સ્વીચીયોગ માટે પ્રકાશવડ)

પ્રસ્થાનમાં, સારી જાતની ન જાનખ,
લેવામાં આવે છે.

દીર્ઘ મેટરમાં મર્યાદિત પ્રકારની ન જા. ખ.
અને તે પશુ ખદુ ન થોડી
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે.

લાંબા કાન્ડાકટ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

સંખ્યા :

અવરજાપક : ‘પ્રસ્થાન’ જાનખ. વિભાગ
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી ઇવન [રજીસ્ટર્ડ]

અમીરી પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતવંતુની નબળાઈ, ધાતુહીણતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. હીણ થયેલા શરીરને નવપ્રસ્થિત બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ ની શીશીના રૂા. ૧-૪-૦; રતલના રૂા. ૪-૦-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદન, અતુલ્ય, વંધ્યતા, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, હર્થનવર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજવની

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત બાટલી ૧ નો રૂા. ૧) તથા બાટલી ૩ નો રૂા. ૨-૧૦-૦

બી.આ. ફાર્મસી

ગાંધીરાંડ, અમદાવાદ

સુંબઈ નં. ૨, પુના સ્ટ્રીટ તથા બી.આ.

દરેક રકમો એજન્ટો લેઈએ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આકર્ષક દવાઓ સંબંધિત અંગ્રેજી

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સામે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

✽

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવી વીમા પોલિસીની
વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરના દાવાઓનો
ત્વરિત નિકાલ, તબીબી તપાસ વિના વીમા ઉતરાવવાની
અનુકૂળતા કે જે શ્રામ જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ
યોજના ધર્મ પડી છે,—એ સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને
આકર્ષણમાં અગત્યનો ભાગ લઈએ છે.

✽

વધુ વિગત માટે પ્રોસ્પેક્ટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એસ્યોરન્સ કં. લી.

હેડ ઓફિસ:-

કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-

રીડરોડ,

અમદાવાદ

સેંક સ્થળે લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો એકઠા છે.

“કદાચ પંસ્તાવું પડે તે પહેલાં” ૪

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૬

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની કરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક યોગસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

લિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧ ફે ટકો વળતર.

મહેનતું તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી એકમતે છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળે મા લખો:—

ઓફિસ:—

મુંબઈ મિલાકાના પાલ્લ મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

જુથનપુરી કામોળ, મુરત

શરીર અને જીવન ધડતરનું સાહિત્ય

સ્વદેશી.....અસ્તા.....સરસ

	કી.	ટ. ખર્ચ
અખુલાઈના પત્રો	૦-૬-૦	+૦-૧-૬
ત્રિરંગ વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦	+૦-૧-૩
રમતોના નિયમો	૧-૦-૦	+૦-૨-૬
સાદી રમતો	૧-૦-૦	+૦-૨-૦
સંઘ વ્યાયામ	૧-૦-૦	+૦-૨-૦
વ્યાયામ શિક્ષણ	૧-૦-૦	+૦-૦-૦
સાહિત્યમાળા	૧-૦-૦	+૦-૦-૦
માનવ શરીર વિકાસ	૧-૮-૦	+૦-૪-૦

હિપરતું સાહિત્ય વચાવો અને તમારા દેહનું અને જીવનનું ધડતર કરો. વ્યાયામ, આરોગ્ય અને રમતોનું સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર આ એક જ સંસ્થા છે.

વિશેષ વિગતો માટે સૂચીપત્ર મંગાવો.
ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ
પો. કંચાડી. જિ. સુરત

નેરોલની

લંગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટન
પેનના

તથા

જલ્યુ બોક્સ

બોક્સ

વાપરો

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટોટામાં તેમજ આપણી દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વંપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો.

ધી નેરોલ એજન્સી

મજુ દરવાજા :: ગમદાવાદ

આવડે-કાલુપુર દરવાજા પહાર, ગાંધીની લાઈનમાં

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય આપદ અને બાળકોની જીવનદાત્રી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

બચ્ચાંઓને ધતા દરેક હર્ષને મગાડી તેમને તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુષી અને હૃદયપ્રદ બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારાં બાળકો

અસૈર્ય

સ્ફૂર્તિ

તવચેતન

પામ્યાં છે. આ સોગડી કદી પદાર્થોથી તલ્લુ મુક્ત છે અને

બચ્ચાંઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગડીના આહુ સેવનથી હજારો બાળકોએ આરોગ્યની મીઠી મેળ 'મેળવો' છે.

કિંમત ૩૫ની ઝોઝના બાર આના

વી. પી. ખર્ચ જીવ

વૈદ્ય એન. એચ. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી ડેપો : બાવનગર

મુંબઈમાં: મહેતા આયુર્વેદિક ફાર્મસી, સી.પી. ટેન્ક રોડ, લાઠની વાડી, મુંબઈ.

અમદાવાદમાં: ભાવસાર જીવજીલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બંજર.

ગ્રે શ મ

લાઈફ એશ્યોરન્સ
સોસાયટી લીમીટેડ

[સ્થપાઈ ઉઠ્યાં : ઇ. સ. ૧૮૪૮]

● તમારી થાપણ રોકવાનું સર્વોત્તમ ઢેંકાણું ●

☆ કેંદ્ર'બના રૂઝુ મારની પોલિસી
☆ ડબલ બેનેફીટ પોલિસી
☆ ગ્રેશમ સ્પેશ્યલ સ્કીમ
☆ બાળકોના રૂઝુ મારની પોલિસી
☆ રૂઝ પોલિસી પેન્શન બોનુ
તથા સંજોગોને અનુકૂળ આવે તેવી બીજી
અનેક યોજનાઓ સ્વચામાં આવી છે.

દાવા ચૂકવ્યા રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળો અગર લખો—

ડી. એસ. સુરતી

ડિરેક્ટર પ્રેમજીવ

ભદ્ર : અમદાવાદ.

ભાનુશંકર બી. ઠાકર

ચીફ એક્ઝેક્યુટીવ
એજન્ટ

ટાવર રોડ, અમદાવાદ

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

છ વ ન માં

અ તિ આ વ શ્ય ક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

ઝંડુ

રચવન પ્રાશ

એ જ [છ વ ન]

લીલાં આંખળાં સાથે બીજાં પાચક

અને લોહી વધારનાર ઔષધો.

મેળવી બનાવેલ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સાસ્ત્રિક ઉપાય

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીં મુંબઈ

ને

અમદાવાદના એજન્ટ :

આજથી જ

લો ગી લા લ ધ ડ—રીચીરાહ

સૌ કોઈ અજમાવવા માટે

અમદાવાદ

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्तं त्यजेत् पादम् ।

પુસ્તક ૩૩

ફાગણ : ૧૯૨૮

અંક ૫

સુકાની હો !

પ્રેમશક્તે હ. શટ્ટ.

ક્યાં છે જીવનના કિનારા ?
સુકાની હો, ક્યાં છે જીવનના કિનારા ?
ચંદ્ર તો અંધારો પછી વાયે ક્યાં વાયરા ?
એવે હવેસાં શે તૂટ્યા આ અવસા ?
ધૂંધળો દિશાને બીધે દેખ તેજ મારા ?
ધૂંધાએ સમઠરના આરા ?

...સુકાની હો

ભીટલી લોગળો આ અંતરને ખારણે,
સાંભળીને સાદ મૂક મળવાને કારણે,
મૂંઝા અલીક પટે કાઢેથી સાદ,
ખંધુ ! હાંકી બા હોડી મજધાર !

—સુકાની હોં.

આવો વરુણ રુદ્ર જંજાને ઘોડલે,
આસન માંડો વિરાટ ! નાનકડા હોડલે,
એને દર દર પંથ કે બતાવો !

—સુકાની હોં.

છોને સુકાન, સદ, તટે હલેસાં
જંખતાની પાંખને ચંબલું ગમે ના !
મને ઠેકુનાં નોતરાં દેવાણાં,
જેથી હૈયે આ ઈધણાં ચેતાણાં !

—સુકાની હોં *

૪

વે સમ્રાટોની શિક્ષામણ

શ્રી. જાકાસાહેબ કાલેલકર

મોંઘાતા, મરુત વગેરે ને પુરાણકાળના મોટા મોટા સમ્રાટ યદ્ય ગયા તેમાં વ્યાપ્તિનું પણ નામ આવે છે. વ્યાપ્તિનું અર્થ જાણે અનેક દષ્ટિએ મદરવનું છે. સુર-અસુર, બ્રાહ્મણ-શૂનિય, બહેની સાથે એનો સંબંધ રહેલો હતો. પુરાણોના વર્ણન પ્રમાણે આ સમ્રાટ પોતાનું મૌલન વધારીને હજાર વરસ સુધી પૃથ્વીને ઉપભોગ કર્યો. પણ આખરે તે કહે છે :—

મૃત્યુચિદ્યાં કૌહિયવે હિરણ્ય પથવઃ સ્ત્રિયઃ ।

મૃત્યુષ્ણિ ન પચામઃ; તસ્માત્ તૃણાં પરિત્યજેત ॥

યા હસ્તઃકા હર્મતિભિર્ગાં ન ઝર્ગતિ ઝર્ગતઃ ।

સોડસો ડાળાનિલો રોગઃ તામ્ તૃણાં ત્યજતઃ કુલમ્ ॥

આ વચન કાંઈ વિરક્ત મહાત્માનાં અથવા તે 'દાદુ ખાડી છે' એવું કહેનાર નિર્ધનનાં નથી. સમુદ્રવલ્લખિત અગ્રેષ્ઠ પૃથ્વીના સામ્રાજ્યનો એક હજાર વર્ષ સુધી ઉપભોગ કરનાર સમ્રાટનાં એ વચન છે. સમ્રાટ વ્યાપ્તિ કહે છે :—“આ પૃથ્વીમાં શોખા, જન્મ વગેરે ને કાંઈ ધનધાન્ય છે, સુવસ્તુ છે, પદ્મ-પદ્મી છે, દાસ-દાસી છે—એ બધાં ને કદી એક જ માણસને મળે, તોપણ તે તેને માટે પૂરતાં નહિ થાય (એટલાંથી એને સતોષ નહિ થાય). તૃણાં એ તો એક પ્રાણીતિક રોગ છે, એટલા માટે એનો ત્યાગ જ કરવો જોઈએ, પરંતુ જેની હિતિ શુદ્ધ નથી તે તૃણાંને કદી નહિ છોડી શકે. કુદાખાથી ચરીર ફોણ થાય છે, તોપણ તૃણાં ફોણ થતી નથી. એને છોડનાર જ સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.”

આગળ જતાં વ્યાપ્તિ કહે છે :—“પૂરાં એક હજાર વરસ મેં પૂરાં વિષયોપભોગ કર્યો, તોપણ તેના પ્રત્યેની મારી તૃણાં વધ્યા જ કરે છે. તેથી હું કહે એ તૃણાંનો જ ત્યાગ કરીશ.”

મુશોપ-અમેરિકાનાં મોટાં મોટાં રાજ્યો અને સામ્રાજ્યોની આવી જ દશા નથી શું? દુનિયા-ખરતી સાધનસામગ્રી લૂંટી-લૂંટીને ત્યાંના લોકોએ પોતાનાં ભોગ અને અર્થ વધાર્યો, તે મેળવવા તમા તેનું રક્ષણ કરવા તેમણે મોટાં મોટાં સરકારી રાખ્યાં. આસમાની, ખુશી, દરિયાઈ અને પ્રમાણ—એ માર પ્રકારનાં શુદ્ધ અસાધ્યો. તોપણ નથી કાઢીને સતોષ થતો કે નથી પૃથ્વી ઉપર ચાંતિ સ્થપાતી.

જ્યાં આખી પૃથ્વીની ધન-ધાન્ય-સંપત્તિ એક માણસની તૃણાવૃત્તિ માટે પણ ખર્ચા નથી, ત્યાં સાચા અને કરોડોની વસ્તીવાળાં સામ્રાજ્યોને સતોષવા માટે તે ક્યાંથી પૂરતાં-ચવનાં? આ યદ્ય પુરાણકાળની વાત.

એતિહાસિક સમ્રાટોમાં એટલી મોટું નામ મળ્યા છે અશોકનું. દિમાસરથી શરૂ કરીને સમુદ્ર સુધી અને કલિંગ દેશથી શરૂ કરીને પશ્ચિમના બાલ્હીક દેશ સુધીનું આખા હિંદુસ્તાન તમા અધીનસ્તાનનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને આશ્ચર્ય કે સ્તુતિન્યપ્ત કરતાં ધર્મવિન્યસ જ અટકાવતો છે. તેણે પોતાના શિલાલેખોમાં પોતાના સામ્રાજ્યની અર્થનીતિ બે નાનાં વાક્યોમાં આપી છે—‘જન-મંગલા સાધુ, બહુ-અજ્ઞા સાધુ’—સત્ય થોડાં કરવો અને વ્યય થોડો કરવો એ મનુષ્યસામાજ્યને માટે એવરકર છે. જેમ બૂખ કરતાં વધારે ખાવાથી રોગ થાય છે તેમ સામાજ્ય-સ્વાસ્થ્યને માટે નેટલી ઉપરોમી હોય તેના કરતાં વધારે સાધન-સંપત્તિ એકાં કરવાથી સામાજ્યમાં જાતજાતના સામાજિક રોગ પેદા થાય છે.

અને વ્યય કરવામાં પણ આપણે નો ઓછામાં ઓછો વ્યય કરવાનો નિયમ સમીપીશું. તો જ આપણું જીવન નીરામી અને નિષ્પાય જનની નહિ તો બધે જ અવ્યવસ્થા, અસતોષ, રૂપ્યાં અને મત્સર પેદા થવાના.

જેને નામે હિંદુસ્તાન અજિવાન લાઈ રહે છે અને જેની જીવનચક્રિતિને કારણે ભારતીય સરકાર પોતાને પ્રાન્ત માને છે, એવા આ બે સમય અને પૂતપૂર્ણ સામ્રાટોનો આ

અભિપ્રાય માત્ર હિંદુસ્તાનને જ માટે નહિ પણ દુનિયાભરના પ્રજાકીય સમ્રાટો માટે વિચારવાની વસ્તુ છે.

પૃથ્વીના પેટમાં અદળતક ખનિજ તથા ઉદ્ભિજન સંપત્તિ ભરેલી પડી છે. સોનું-ચાંદી પણ છે અને લોહ, કાલસા તથા ખનિજ તેલ પણ છે. પણ આ બધા પદાર્થ પરિમિત પ્રમાણમાં જ છે. પૃથ્વીનું પેટ ચીરીને તેનાં આંતરડાં ખેંચી કાઢી આ બધી ચીજો બહાર કાઢવાની શક્તિ આજે આપણને આવી છે. તેથી પૃથ્વીનાં આંતરડાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરતાં કરતાં મનુષ્યજાતિ પોતાને જ અતમ કરવા સુધી તત્પર થઈ ગઈ છે.

ઉદ્ભિજન પદાર્થોની પણ એ જ સ્થિતિ છે. પહેલાં જરૂર કરતાં વધારે અનાજ, કપાસ અને ફળો પેદાશ કરીને પાછળથી જાતરભાવ સાચવવાને માટે તેનો નાશ કરવામાં મનુષ્યજાતિને આજે સક્રિય થતા નથી. ન્યાં જે ચીજ પેદા થાય છે, ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરવાને બદલે પૃથ્વીના એક ખૂણાની વસ્તુઓ બીજા ખૂણા સુધી પહોંચાડવાનો, રિવાજ મનુષ્યજાતિએ ચલાવ્યો છે. આ રિવાજ એટલો સાર્વજિક થઈ ગયો છે કે એની વિચિત્રતા કાંઈના ધ્યાનમાં જ નથી આવતી.

દુનિયાભરના અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે જો આ યુગમાં કાંઈ પણ ખરી બાબત હોય તો તે સંપત્તિની વ્યયોગ્ય વહેંચણી છે. કાંઈને પેટ ભરીને ખાનાતું નથી મળતું, તો કાંઈને એકકા કરેલા મનતું શું કરવું તે સ્પષ્ટ નથી. મનુષ્યજાતિની જરૂરિયાતની વસ્તુઓની વ્યયોગ્ય વહેંચણી એ ભારે દોષ છે જ. પરંતુ સમજ્યા-વિચારો સિવાય વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરતા જવું એ પણ ઘેર વિશ્વદોષ છે. અર્થશાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન આ વસ્તુ પ્રત્યે ભણે ન શકે હોય, પરંતુ સમ્રાટ અશોકનું ધ્યાન એ તરફ પૂરેપૂરું મથે હતું. તેથી જ તેણે પોતાના મર્મશાસનમાં કહ્યું છે— ‘અપભાડતા સાધુ.’

આગકાલના અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે ધનનો જેટલો વધારે વ્યય થાય તેટલો સારો. કારણકે તેમ થતાં સોમને કામ મળે છે, મજૂરી મળે છે, વસ્તુઓના બાવ વધે છે, કળા-કાશસ્થની ઉન્નતિ થાય છે અને માણસો વધારે સુખી થાય છે. સમ્રાટ યજ્ઞતિ આવા જીવનનો અનુભવ કરીને પોતાનો અભિપ્રાય આ કથનની વિરુદ્ધ આપે છે. તે કહે છે કે, દુનિયાભરની વસ્તુઓ એક જ માણસને મળે તોપણ તેને સંતોષ થવાનો નથી. માણસની જરૂરિયાતો વધારાય તેટલી વધી શકે છે. પણ એ તો એક ગ્રાણ્યનિતક રોગ છે. તેના ત્યાગ કરીને જરૂરિયાતો ઓછી કરવાથી જ સમાજનું કલ્યાણ થયે. ભગવાને આ પૃથ્વી ઉપર આણીઓ માટે જરૂરી છે એટલી જ ચીજો પેદા કરી છે. માણસ પોતાની જરૂરિયાતો વધારે તો તેટલા પ્રમાણમાં તે કુદરતનો સ્પર્ધી બને છે અને તેનું સર્વ ક્ષીણ થાય છે. તેથી પરિગ્રહ મટાડવો જોઈએ, ઉપભોગ પરિમિત કરવો જોઈએ, અને સાધન-સંપત્તિની શક્તિનો વિશ્વાસ પણ કાઢી એક મર્યાદાથી આગળ ન જવો જોઈએ.

આ માટે આપણે આપણું બધું જીવન બદલવું જોઈએ. શહેરો ઊંડીને ગામડાંમાં રહેવા જવું જોઈએ. નાણાંનો વ્યવહાર ઓછો કરીને જરૂરિયાતની વસ્તુઓનો જ વિનિમય કરવો જોઈએ. ચંત-કારખાનાં વધારવાનું જોઈએ કરીને શૂદ્ધ-ઉદ્યોગો અને મામ-ઉદ્યોગોને મદત આપવું જોઈએ. તથા આજસ, વિલાસિતા, તેમ જ અસંતોષ ઊંડીને ઉદમ, સંયમ તથા સંતોષ વધારવાં જોઈએ.

આપણે જો માણસોની વસ્તી એકલી શહેરોમાં કેન્દ્રિત ન કરીએ, સત્તા કેન્દ્રિત ન કરીએ, આપણી પોતાની મહેનતથી ફક્ત આવશ્યક વસ્તુઓ જ ધરતી પાસેથી માગી લઈએ અને આપણા હાથે જ તેમાંથી આપણી જરૂરિયાતની વસ્તુઓ બનાવીએ તો માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ નહિ પણ આખી દુનિયામાં, સંતોષ અને શાંતિ, સ્વાતંત્ર્ય અને બંધતાનું વાકુમંડળ સિધ્ધ જનરો. *

કવિનું પહેલું નાટક-૨

પ્રો. અનંતરાય મ. રાવળ, એમ. એ.

(‘ઇન્દુકુમાર’ની આકૃતિ કવિશ્રી ન્દુનાલાલના મગજમાં દોરાયેલી અને તેના સેખરનો પ્રારંભ, તેમણે ‘કુરુક્ષેત્ર’ની પ્રસ્તાવનામાં એક સ્થળે કર્યું છે તેમ, થયેલો ઈ. સ. ૧૮૬૬)માં, ‘વસંતોત્સવ’ પહેલાં, પણ તે આખું તો નહિ પણ તેનો પહેલો અંક કવિએ પ્રમટ કર્યો તે ‘વસંતોત્સવ’ના ‘સાનસુધા’માંના પ્રકાશન પછી અગિયાર અને પ્રયાગારી પ્રકાશન પછી ચાર વર્ષો. આંખે સાખ પાકે પછી જ લોકાય એમ માનનાર કવિની, કૃતિને તેના પ્રથમ અંકમાં મોંઘા પછી બેચારપાંચ વાર વજ્રયાગ્યે સુધારતા-શૂંસતા-વધારતા જ્યાંની ટેવનું એ પરિણામ ગણાય. આમ થવાથી એક ફાયદો એ થયો છે કે ‘વસંતોત્સવ’ અને ‘ઇન્દુકુમાર-૧’ લગભગ એક જ માળાની કૃતિઓ હોઈ તેમાં સ્વાભાવિક રીતે આવે તેવું સામ્ય? થયું છે, છતાં ‘વસંતોત્સવ’માં કવિએ સ્નેહની ને

૧ નુઓ આ ‘વસંતોત્સવ’માંથી:—

- (૧) પ્રણપ્રાણની સ્થાપના તે સ્નેહ.
- (૨) સ્વર્ગ ને સ્નેહશ્રુત્યું તૂટવાં છે.
- (૩) સરસ બાલે! પ્રણવું ધામ
પ્રેમનું પરમ મંદિર છે;
ત્યાં એકલદસા ઢેરી ?

...
ત્યાં ત્યાં હોમારના કરંભાસ ...

- (૪) પ્રણયના દરબારમાં તો
આત્મહાનને તખ્ત કહે છે. ...
- (૫) પ્રેમ પરમ પત્રવ્રતા છે,
આત્મહાની અર્પણરીતો છે.
- (૬) કાર્તિકેયે દોરતો, સ્નેહતાણીછાં.
- (૭) ગદાસ કવનનો સ્વરૂપ
સૌમાયકિશોર જ વિરાગ છે.
જગત્પ્રસન્નમાં ઇવન દોરશે તે, નાથ !

ને સરખાવો આ ‘ઇન્દુકુમાર-૧’માંથી:—

- (૧) આત્મ એળખે તે વર ...
- (૨) સ્નેહલક્ષ્મી તે જ સાક્ષાત્ સ્વર્ગલોક:
સૌભાગ્યસુધાનું નિત્યધામ,
પ્રણયનું પરમ મંદિર.
- (૩) નવદાં નવદાં સ્નેહલક્ષ્મી છે

સંવનનની જ વાત કરી જ્યારે 'ઈન્દુકુમાર' માં એવાં રંગે પર રચાયેલા લગ્નની આદર્શ લાવના ઉપરાંત લગ્નરનેદનો પણ ઉત્કલ્પણ આદર્શ સમજાવી કવિ એક કમલું તેનાથી આમળ વધ્યા છે એમ કહેવાની આપણને એમણે તક આપી છે.

આમ 'ઈન્દુકુમાર-૧' ની મુખ્ય લાવના લગ્નની છે. પણ કવિની લગ્નલાવના માત્ર રનેદલગ્નથી પેલી જતી નથી. રનેદલગ્ન સાથે લગ્નરનેદનો પણ. એમાં સમાવેશ ચાપ છે. 'વિદ્યાસતી રોલા' એ કાવ્યમાં

‘સંસ્કૃત તુમારં સદુ ભદ્ર જ રનેદલગ્ને
ને લગ્નરનેદ મહાં દિવ્ય વિલાસશોભા.’

એ પંક્તિઓમાં કવિની જે આ માન્યતા પ્રગટ થઈ છે તેનો આ નાટકમાં પણ કવિએ ઉપયોગ કર્યો છે. આ નાટકમાં રનેદલગ્નની લાવના 'ત્રિપદસાનની' ઉપા જોડી પણ જોયાં સહવાર ન જેમનાં 'એવાં કાન્તિકુમારી અને ઇન્દુકુમારનાં દષ્ટિમિલન, પ્રણયસંવેદન, સ્મરણ, ઝંખના, મંથન આદિની કથા દ્વારા રજૂ કરાઈ છે, અને લગ્નરનેદનો આદર્શ વચ્ચેથી અને ભદ્રરાજ (જેને આ પહેલા અંકમાં તો સાવ અનામી અને સમિત પાત્ર તરીકે રાખેલ છે) ના ઉલ્લાસભર મસ્તરસિક સુભાગ દાંપત્ય કે લગ્નવોગના ચિત્ર દ્વારા ઉપસાવવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ અંકનું નામ 'લગ્ન' એવું રાખ્યું છે તે એ રીતે આમ સહેલુંક લાગે છે : યશનોં લગ્નનખંડી ઉત્સવ ઉજવાતો ખતાવી અંક પૂરો થાય છે એટલે એમનું લગ્ન તેમાં ઉદ્દિષ્ટ હોય, અથવા કાંતિ ને ઇન્દુના આત્માનું પરસ્પર લગ્ન એટલે ભોલાયું—આત્મા આત્માને ભોળખે એવું—જેને સીધે એમની પ્રથમ 'નેત્રલગ્ન'થી મોડી

(૧) કેમકે તે તો કમાવાનું,

યજી હોય શું પુણ્ય

કે શું શું કરીની વેલ.

(૫) મહારા જનસંજનની સહેલકા :

તહારી દીક્ષા લઈ કું;

તહારા કું ને તહારા રહીશ.

.. .. .

તહારાં સમર્પણ સ્વીકાર્યાં

ને બદલાવલખ બાંધ્યા.

(૬) ત્રિમની પરમ પાંખ મળે.

.. .. .

પ્રાણનાથની પેરણાવે પ્રગી

જીવનના જીવંતજ હટાવજે.

(૭) ...સંસારસાવરમાં મહારી નૌકા

જેના કર્મશીલ્યમાં ધીર

એવો રસવીર નાવિક :

આપા વિશુદ્ધ રનેદ ને એવા રનેદ પર રચાતાં લગ્નમાં-લગ્નમાં આરે આરે છે તેની રાખે 'વમસોત્કલ્પ'માં થ જેમણે ટેકાણે પ્રદાદ છે : 'ઈન્દુકુમાર'માં એ ચમ્પુ કમળે બસવાયું છે.

પરસ્પર માટેની પ્રાણના પુષ્કર જેવી લગ્નની સમજણી સહેલી અને છે તે કવિના મનમાં હોય. આમાં કલિકુમારી અને ઇન્દુકુમારના રોદને મુખ્યત્વે તો સગાં ને રોદીનાં દેવ કરાવે એવા જનતાના દુષ્કર્મવાદને કારણે (અને ગૌણપણે ઇન્દુકુમારના મતને કારણે) લગ્નની સાક્ષ્યસિદ્ધિ સુધી નદિ પહોંચી ચક્રતો ગતાવીને એ કથા કવિએ કરુણાંશુવાળી બનાવી છે, અને યજ્ઞદેવીના સૌભાગ્યવરદ લગ્નરોદને વિજયોસ્વાસી બતાવી તેને સુખાન્ત બનાવ્યો છે. આમ કરીને કવિએ, કાન્તિને પણ બનતાં અટકાવનારા વડીલો ને સમાજ-વ્યવહારને મુતેગારના પાંજરામાં બેસાડી રાખવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરિણામે, કલિકુમારીના ખોલમાં ક્યારેક દઈ, અત્રિશ ને વસોવાટ હોય છે, જ્યારે જમીનથી એ કૂટ અંધર દવામાં જ સેદલી લાગતી યશના ઉગાર સોસ્વાસ ને ઉત્સાદપૂર્ણ હોય છે. પૂણું કવિ નાટકમાં યશની કેવી દરકાર રાખે છે એ આપણે ગયા લેખમાં જોઈએ છે. એટલે કાન્તિ-ઇન્દુની ને યશની રોદકથા ને પ્રસંગ દ્વારા કવિની ઇષ્ટ બાવનાનું પ્રતિપાદન થાય છે તેના કરતાં એ બાવનાનું ઉચ્ચારણ અને પાત્રપાત્રના સંવાદ દ્વારા ચતી ચર્ચા અદ્દા વિશેષ થાય છે.)

‘ઇન્દુકુમારે’માંની મુખ્ય બાવના જે લગ્નની, તેની એવી રજૂઆત તપાસતાં સૌ પહેલી એક કસોટી એ ખાન ખેંચે છે કે ‘મોટી બાજે કવિએ કલિકુમારીના પાત્ર દ્વારા જ એનું ઉચ્ચારણ કરાવ્યું છે. પહેલા પ્રવેશમાં ‘લગ્ન લેશે કે કૌમારવ્રત ?’ એવા પ્રશ્નના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘કુમારને તો કરમાવાનું’ એમ સ્પષ્ટ કહી કાન્તિ લગ્નમંદિરમાં વળી જાય છે:-

લગ્ન પ્રણયિકાસનું મત છે,
સ્વર્ગ-પન્થનું પથરિયું છે,
માનવજાતનો ધર્મ માર્ગ છે.
પરજનું તે તો પ્રજાતામાં પગલાં મોકલવાં.

તો પછી ‘કુલમન આપે છે’ તેનો ‘ધન, રૂપ, ગુણ ને વિદ્યા’ વાળો ‘વર ઠાં નથી વરવો ?’ એવા પ્રશ્નના બીજા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં

આત્મા ઓગળે તે વર,
ને ના ઓગળે તે પર

એમ સંકળાવી કાન્તિ ચોતાતો પતિનો આદર્શ સમજાવે છે:-

નદિ અધૂરો, નદિ સંપાવડો,
પણ પ્રણેશર, ઇવનનિવન્દો ?
જેના આરેય મમ લેવું જોઈ
નેવ રાણી પ્રણિપાતો કર :
સંસારસાગરમાં ઘડાવી નૌકા
જેના કરોડોલ્લસમાં પીર
એનો રસધોર નાલિકડ
ઘડાવો આત્મજોત વરણી રવામિલ :
ઘડાવો આસાદેન્દ્ર દરબનાથ :
ઘડાવો પૃથ્વી ઉપરનો પ્રજા :
ઘડાવાન નમન નમવા.

પ્રેમયાત્રી ભરી ભરી પૂજ્યા,
રહારે મહાદેવ ભેટ્યો છે.

આમ, પહેલા પ્રવેશમાં લગ્નનું મહત્ત્વ સમગ્રની કાન્તિ પતિનો આદર્શ બતાવે છે તો સાતમા પ્રવેશમાં એ યજ્ઞને વરદાન આપવાને મિથે પત્નીનો આદર્શ શીખવે છે. 'દેવખાલા' નું મીઠી મરકરીમાં પોતાને અપાયેલું પદ અગંગીર બાવે સ્વીકારી સર્વ તરફ જ ગંગીર બની જઈ યજ્ઞને વર આપે છે કે

ને દેવખાલાનું વર છે, યસા !
પ્રિયની પરમ પાંખ ધરે,
ને સંસાર ને નસોત્તમ દલ જોડવારી
પ્રિયને જીતારને પ્રભુના પદમાં,
વિશાસનાં ધનકપવતમાં,
સોહામણી સૌભાગ્યકુલેમાં,
કન્યની વિધાત્રી ધર્મ વિહારાવળે,
પ્રાશુતાયની પ્રેમજારણે પ્રગટી,
જીવનના જયજ્યેષ્ઠ હરણવળે.

... ..
કુલને કપારે માતાની મંજરી મેઢારી
સંસારપાટ સ્વર્ગ માર્ગને,
આંગણું, જોરડો ને હર
સ્વામીનાં આજવાળી હાજવળે,
એવી પત્નીશ્રેષ્ઠ પમરણે :
વરને વરી વરની ધરે.

એકમે વાંતો અહીં ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. એક તો એ કે પહેલા પ્રવેશમાં આદર્શ પતિમાં હોવા જોઈતા ગુણોની નજરે કે ચાલી આપી છે અને આ રથને પરીક્ષા રીતે પત્નીના ધર્મ સમજાવવામાં આવ્યા છે, પણ બીજે સ્થળે કાન્તિ પતિ અને પત્નીની લાયકાત વર્ણવી પોતાના હૃદયમાંનો લગ્નનો આદર્શ જ સમજાવે છે. ખીણ એ કે એક ભાવનાશીલ કોઠમરી મુઝા કુમારીના પતિ અને પત્નીના આદર્શોની આપણને અહીં નજર મળે છે એટલે વિશેષતઃ સીના દષ્ટિકોણથી આદર્શ લગ્ન રચતાં યુગતના ગુણ, લાયકાત, ધર્મો આદિનો અને યોગ્ય થાય છે.

પણ જરા વિશેષ ધ્યાન એએ એવી જાગત તો અપરિણીત કાન્તિને મોંઝીથી કવિ આ શબ્દો બોલાવે છે તે છે. 'લગ્નને મહિમા એ વર્ણવે' છે તે તથા આદર્શ પતિની તે વાત કરે છે ત્યાં પોતાના ગુપ્ત અભિધાનને કાન્તિ બજા કરે છે એટલે એ જરા સમજાય એવી વાત છે, પણ યજ્ઞને સંબોધતી વેળા તો હજી પરવ્યા વિનાની તે નજરે કોઈ લગ્નમુખ જોગથી ચૂકેલી પ્રેમ પોતાથી નાનેરી નવસીઆવતાને આશીર્વાદને મિથે દાહી ને ગંગીર ઘિખામણ તેના ધર્મ વિશે મુરખગીઆવે આપતી હોય એવી લાગે છે, એમ કહી આપણને જરાક હસવાનું મન થાય તેમ છે. પણ જરાક વધુ વિચાર કરતાં એ હળવી વૃત્તિને દૂર કરી ગંગીર બની જવું પડે એવું એમાં પ્રજ્ઞ છે. તે એ સમજાવી કે

માણસનત ઉપરના પ્રયોગો

માણસ રૂઢિના ગુલામ છે એમ સુધારકો કહે છે. માણસ પોને પોતાનો ગુલામ છે એમ તત્વજ્ઞો કહે છે. માણસ બીજનો ગુલામ છે એમ રાજદારી પુરુષો કહે છે. માણસ કાઈનો ગુલામ નથી એમ દ્રષ્ટાઓ કહે છે. અને માણસ સૌનો ગુલામ છે એમ માણસનો પોતાનો અનુભવ કહે છે. હવે આટલા જઘા વિચારમણુકામાં એક દોરો પરેલી શકવો એ મુશ્કેલ કામ છે. આંદોં મેં વિચારમણુકા શબ્દ વાપર્યો છે. અને કાઈ મને અપદરશ્યો દેવાની કાંટે તો સ્વ. નરસિંહરાવે થા. મુનશીનો ક્યોં હતો તેવો માંગે બૌદ્ધિક બચાવ કરનાર કાઈ નથી. એટલે હું જ પહેલાં કહી દઉં કે આ શબ્દ મેં વાપર્યો છે છતાં તેમાં અપદરશ્ય નથી. અપદરશ્ય હમેશાં-માણસ વસ્તુનું કરે છે. છૂટક શબ્દોનાં અપદરશ્ય કરવામાં કાઈ મળ પશ્ય નથી. કહેવત છે કે મારવો તો ખીર. અપદરશ્ય કરવું તો આપું કરવું. પહેલાના વખતમાં કવિતા એ રાગઓની ઢાસો હતી. ભાટચારજો કવિતા કરતાં તે રાગઓની પ્રચરિત ભાષા માટે. અત્યારના એક સાક્ષર તો એટલે સુધી કહે છે કે કાલના કવિઓ પણ એમના જેવા જ છે. પહેલાના વખતમાં રાગઓની ગુલામી હતી, આજના વખતમાં લોકપ્રિય યજ્ઞની ગુલામી છે, પણ ગુલામી તો ત્યાં છે જ. જુઓને, આપણા અંતઃકરણમાં કાઈ પણ વાદ અસર કરે કે ન કરે છતાં લોકપ્રિય ચટી જવાની બીકે આપણે વાદનાં ગુણગાન નથી કરતાં રાગની કે વાદની પણ એ ગુલામી તો ચર્ચ જ નાં !

એવું એક ઉદાહરણ આપું. સર રાધાકૃષ્ણનું બાપણ ટાઉનહોલમાં હતું ત્યારે પણ સાંભળના મંચા હતા. બાપણે સાંભળવાનારે આજમાં આછો રસ જે કાઢીને હોય તો તે મ્યુનિસિપાલિટીનાં મેમ્બરોને હોય છે. કારણકે તેઓ જાતે હમેશાં બાપણો કરે છે, અને એમને ખબર હોય છે કે આ બાપણ જો કરીએ તો જવાનાની એક પ્રકારની છુલ મીઠાઈ છે. એમાં કાઈ જોડો અર્થ નથી હોતો. તે દિવસે રાધાકૃષ્ણનું બાપણ સાંભળના માટે મ્યુનિસિપાલિટીના મેમ્બરો પણ આવેલા. માણસોનો પણ ખસારો હતો. બાપણ પણાએ સાંભળ્યું નહિ હોય. સમજ્યા તો બહુ થોડાજ દરે. પણ એમના રૂપેરી સુંદર વેવાને બહુને એવો બમ ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો કે એમણે બાપણ સાંભળ્યું છે. ને અનેકને એમથી એવો બમ ચણો હતો કે એ બાપણ સમજ્યા છે. સાંભળવું ને સમજવું એ બુદ્ધિભુદ્ધિ ક્રિયા છે એવું તો અત્યારના શિક્ષણમાં પણ આવતું નથી. એટલે એમાં એમને દોષ પણ કેમ દેવાય કે જુઓને, અત્યારે પરીક્ષા જ ઉકરે શું સમજ્યો છે એની રદી જ નથી—એણે શું સાંભળ્યું છે એની જ રદી છે. બે મ્યુનિસિપલ મેમ્બરોનો સંવાદ આંદોં ટાંકું છું.

એક મેમ્બર : સાહેબ ! તમે બાપણ સાંભળ્યું નહિ પણ અમે તો સાંભળ્યું.

બીજા મેમ્બર : શું કહ્યું !

પહેલો મેગ્ગર : બસ, બીજું કંઈ એમને કહેવાનું નથી. ગીતાની વાત કરે છે. ને કહે છે કૃષ્ણ ભગવાન તે ગાંધીજી જ છે ને અર્જુન તે વડલભાઈ છે. કૃષ્ણની, અર્જુનની, ને ગીતાની વાત કહી. ત્યાં એ બે છે ત્યાં વિષય છે.

આમાં વિચારની રચના મુલાખી છે, પણ એને મુલાખી ન કહેવી હોય તો મુલાખી ન કહેતાં અધશ્રદ્ધા કહેવાય. જૂના જમાનામાં આરણ્યો કે બાટો રાજાઓની પ્રશંસા કરતા ત્યારે રોટલા મળતા. આ જમાનામાં પણ માણસો રોટલો રળવા માટે પ્રશંસા કરે છે. એટલે સવાસ એટલો જ છે કે આજનો માણસ મુલાખીથી એટલો તે કેટલોક દૂર નીડળી મથો છે કે એ વારંવાર પોતાની જાતને સ્વતંત્ર મણવા મથે છે ? હવે, એટલું ખરું, આ જમાનાએ એક નવી સિદ્ધિ મેળવી છે. દમરો માણસો જે રીતે વિચાર કરે તે રીતે જ વિચાર કરવો એને આ જમાનાએ એક રૂપાણું નામ આપ્યું છે ખરું. લોકમત. ખરી રીતે તો લોકમત જેવી કાંઈ વસ્તુનું અસ્તિત્વ જ નથી. એની આખી મતપ્રણાલિકા એવી કૃત્રિમ છે. બપહારમાં જો કાંઈ એમ કહે કે એક ગાંડો, એક મૂર્ખો, એક અદેશ, એક ઘેડો, એક શીખંત, ને એક ગરીબ—સૌનો એક મત જ મણાય તો એને આપણે દોઢાલો કહીએ. પણ લોકમત ચોજ જ એવા છે કે એમાં સૌની શુદ્ધિને સરખો મણવામાં આવે છે. અને છતાં ખૂબી એ છે કે પ્રયોગમાં તો એકની શુદ્ધિને જ માન્ય કરવામાં આવે છે ! એટલે આ આપું તંત્ર એક પ્રકારનું એવું વિચિત્ર ને વિરોધાભાસી સ્વરૂપ પ્રગટ કરે છે કે માયા ન માનનારને પણ માયાનો સ્વીકાર કરવો જ પડે. ભુએને, હમણાં જ ગાંધીજીએ બનારસમાં ન કહ્યું કે આપણી યુનિવર્સિટીએ મુરોપની યુનિવર્સિટીએના બ્લોટીંગ પેપર જેવી છે ? અને મુનશીજીએ દમણાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની વાત કરી ત્યારે પહેલાં તોળણે જરીપુરાણા પડિતો, જે બાકરણમાં ફળી ગયા હોય, મુનશીજી દોરી ફરવે એટલી વાર વળી સોલંકીઓના સિકાઓમાં ફૂળ્યા હોય, અને એવા તો વૃદ્ધ બોખડમજ જેવા હોય, ને 'દિહુસ્તાનના પ્રાંતપ્રાંતમાંથી ભેગા થ્યાં હોય કે પેલા બ્લોટીંગ પેપરનું પાણું બ્લોટીંગ પેપર ચર્મ નવય ! હવે આમાં કેણુ સાચું ? અને સાચા ? અને ખોટા ? ગાંધીજી. કહે છે કે બાઈઓ, તમે પહેલાં તો નિરક્ષરતા દૂર કરો, પ્રાંતભાષાને અપનાવો. મુનશીજી વારંવાર કહે છે કે I follow Mahatama. હવે કિયામાં એમને એવા પડિતો નેમ્પએ ઊંચે કે જે આ જમાનાના પણ ન હોય ને આ જમાનામાં રહેતા પણ ન હોય ! પહેલાં તો વધેાં સુધી એમને વાતાવરણુ રચવું છે. એટલે કે પુસ્તકોમાં ભેગાં કરી એમાં ફૂળી જનારા વિદ્વાનો નેમ્પએ છીએ. હવે આ પણ એક જમ જ છે નાં ? જનામાં પુસ્તકોમાં ફૂળી જવાની શક્તિ હશે, એ બીજા કોઈનું નહિ ને છેવટે શ્રી. મુનશીજીનું ઝરણું લેશે ? પણ આપણે આમાં ઊતરી ગયા. જો કે આપણે કહેવું હતું તે તો સિદ્ધ થયું છે. યુનિવર્સિટી શબ્દ જ એટલો મોઢક છે કે એ કાંઈ છાંડી ચડતા નથી. એટલે એમાં પણ છેવટે પ્રાંતભાષાની સ્વતંત્રતાની વાત કરી કરીને આવે છે પાછા ત્યાં ને ત્યાં મુલાખી ઉપર !

બીજું એવું એક ઉદાહરણ આપું કે જેમાં માણસ ધારે છે કે એ સ્વતંત્ર થાય છે ને થાય છે મુલાખ ! મને તો એમાં તત્ત્વચર્ચા જ મળે છે. જ્યારે માણસ માને છે કે એ મુક્ત છે ત્યારે એ ખરી રીતે બંધનમાં હોય છે. ભુએને, તે પહેલાં લોકા સંસારમાં

પીતે દુઃખી થતા, પરણતા ને દુઃખ આતતું, હવે વળી પરણ્યા વિના દુઃખી થાવ છે. દુઃખ અટકાવવા માટે એમણે એ પ્રયોગ કર્યો. ને હવે દુઃખ તો રહ્યું જ. તે પહેલાં માણસને કુવારા રહેવા માટે કારણો આપવા પડતાં. આજે પરણવા માટે કારણો આપવાં પડે છે. માણસગતની જ એ ખૂબી છે કે એ કાંઈ જે કાંઈ કરશે તે બીજાના અનુકરણમાં કરશે. પોતાની જાતથી એ કાંઈ વસ્તું શરૂ નહિ કરે. સુરોપમાં મોટી હાંમરે પરણે છે એ જોઈને આ દેશના લોકો મોટી હાંમરે પરણવા માંડ્યાં. ત્યાં 'કલ્યા' છે એ જોઈને આંદો 'કલ્યા' શરૂ કરી. હવે ત્યાં રાજકીય પક્ષોની લડાઈ છે માટે આંદો પણ રાજકીય પક્ષોની લડાઈ શરૂ થઈ! જાપાનનો કે જર્મનીનો સરમુખત્યાર લાખો માણસોના સશસ્ત્ર સેનાના પીડનથી જેવાં વાકગો કાઢે, કે જે એમને શોભે, એવાં વાક્યો આંદોના નેતાઓ પણ કલ્યા માંડ્યા—ને પાછળ પીડન તો કાંઈ હતું નહિ એટલે મોઢા પડ્યા!

હવે જુઓને, બીજાની ગુલામીની વાત કરવા કરતાં મારી પોતાની જ ગુલામીની વાત કરી દે. હું માણસ છું. મને પણ મિત્રો વખાણે એ ગમે છે. હવે મિત્રો વખાણે એ તો સૌને ગમે. પણ મિત્રો વખાણે માટે જે ગુણો મિત્રો કહે એ કાંઈ આપણામાં થોડા હોય? અને છતાં એ ગુણો નથી, એમ માનવા છતાં, થોડા વખત પછી એ—સુણે! મારામાં છે એવો જ વિચાર દડ જની જાવ છે. મને તો માથા વિરેની ફિલમુદી ને બી. એ. માં નહિ સમજાવેલી તે આજે આમાંથી સમજાઈ ગઈ. જે નથી તે નથી એમ જ્યારે મનુષ્યને સમજતું નથી ત્યારે એને માથાપીન મણી સકાય. હવે એ દષ્ટિએ આજનાં મણાં માણસો ને એમનામાં નથી, તે એમનામાં નથી, એમ સમજવાની સક્તિ ધરાવતાં નથી અને એની નફરિયાત તો, આ જાહેરખબરના જમાનામાં ને મૂર્ખ હોય તે જ સ્વીકારે. હવે હું એમ પૂછું છું કે આ પણ ગુલામી ખરી કે નહિ? માણસગત ઉપર આ સુધારાએ—એટલે કે લાલના પેટાનિકાએ—ઘણા અપભ્રંશ કર્યા છે. એણે, એને જુઓને, વધારે કામી બનાવ્યો—અને છતાં એ તો જાણે કલ્પયર્થાશક્તી મળાયે : એણે એને ધણું જુલાબું—અને છતાં એણે માનુષ્ય કે એ પણ ઓખ્યો. એને હવે ભોંયરામાં રહેતાં સીખવે છે—અને એને બનાવવામાં આવે છે કે આ જહાજુરી છે. જુઓને તે પહેલાં એને વ્યક્તિ આંગણે લાગતું—આજે આંગણું આક્રિષ્ટ નેટલું દૂર લાગે છે. એમ કહેવાય છે કે જાતશાદ અંધારે એક પ્રયોગ કર્યો હતો. એક ઊંચાને જંગલી પરુઓમાં રાખી તેના વાણીઆપાર ને વર્તનનો અભ્યાસ કર્યો. તેમાંથી એને સમજાયું કે માણસ પોતાના વાતાવરણમાંથી પોતાની જાતને સરજે છે. હવે સંલપિત છે કે આ વાત અકર. બાલ્યાદની અંતિવાસિક રીતે ન હોય, ને મારી પોતાની હોય—તોપણ એમાંથી જે કહેવાતું છે તે મળી આવે છે. તે પહેલાં પુદમાં લંબનારા લોકો એ દેશના સંસ્કારીમાં સંસ્કારી આત્માઓ હતા. આજે તો પુદમાં એ જ લોકો છે ને પુદ માટે જ નિર્માણ હોય છે.

આ પુદનિર્માણની ભૂમિકાનું સર્જન એ પણ માણસગત ઉપરનો એક પ્રયોગ જ નથી! હવે સુરોપના દેશની આ પ્રયોગશાળા જુઓ. લાલના માટે માણસને પરુ જેવો રાખવો. તે લગાઈ જનવા માટે એને જીંદગીમાં જીંદગી ફિલમુદીનો દ્રાક્ષાસન દેવો : એ પણ ઈશ્વરી ખાખાનું જ એક રૂપ ને મણાય! આટલું બધું તત્ત્વગોળ જેમાંથી મળે છે તે પુદને લોકો શા

માટે ઈચ્છતા નથી એ હજી પણ મને સમજતું નથી. બીજા કક્ષાની ખાતર નહિ તો જોય
આદર્શનાં આપણે સાંભળવા મળે માટે પણ લોકોએ યુદ્ધમાનસ દર્શાવવું જોઈએ. જુઓને,
હિટલર નવા યુરોપની વાત કરે છે. જાપાન નવા એશિયાની વાત કરે છે. અને નવા યુરોપી
વાત બોલું કાણુ નથી કરતું ! માણસોનો સમજાવશક્તિનું માપ કાઢવાનો આ પણ એક
પ્રયોગ નહિ હોય ?

માણસ જાત હંમેશાં પ્રયોગશીલ રહે છે. એ પ્રયોગશીલ છે એટલે તો નભે છે. ધારો
કે યુદ્ધનો પ્રયોગ ન હોય : દુનિયા ઉપર માનવસંખ્યા કેટલી થાય એનું માપ નીચળી સકે
ખરું ? એ રીતે જોતાં માણસ જે જે પ્રયોગ કરે છે તેમાં એ જે જે સદન કરે છે, તે વડે જ
એ પોતાનો પંથ નિર્માણ કરે છે. જુઓને, બાલકઓએ બાંધેલાં કળેકાં આપણને તરુણ
સમનમાં એવી લાગ્યાં. હવે વળી તરુણ સમનમાં બાંધેલાં કળેકાં - કોઈ બીજા પ્રયોગમાં
એવી જશે ? ધારો કે ઔદ્યોગમાં અને એમાં આજીવન ચતાં અલગનમાં મેં એમ સાંભળ્યું છે.
કે સમનમાં શું થશે - ગ્રાળી કીતરશે કે ગોલ્ડા - એ ખબર નથી પડતી એ જોઈને તો
અમેરિકા વગેરે દેશોમાં કુવારા રહેવાની સંસ્થા સ્થપાઈ છે. જાવિખતી લડાઈઓ અટકાવવા
માટે પણ આ પ્રયોગ ખોટો નથી. પ્રભુ હોય તો લડે-ન હોય તો કાણુ લડે ? વગી હિંદુસ્તાન
જેવા દેશોમાં તો એનો બીજો ફાયદો છે. આઠી તો ધરધરની સદાઈ છે, એમાં આ પ્રયોગથી
સંપ પણ વધે. પ્રયોગ વિના માણસ કોઈ પણ સત્ય સ્વીકારતો નથી એ એની સુદ્ધિ આ
જમાનામાં વધારે આગળ આવી છે. જુઓને તે પહેલાં જ - એટલે હજી ભાગ્યે જ સો દોઢસો
વર્ષ થયાં હશે - ત્યારે આપણી સરકારે એક પ્રયોગ કર્યો : અલખત આપણા કલ્યાણ માટે જ
કે આપણે મોટો દેશ છે એને હથિયારની શી જરૂર ? એણે આપણને હથિયાર વાપરવામાં
રહેલા જંગમીપણથી બચાવ્યા. હજી એ પ્રયોગ પરિષદ થાય તે પહેલાં જ હમણાં પાલ્કા-
મેન્ટમાં એક સુદ્ધિલાળી લોડે ન કહું કે આવડી મહાન પ્રભુ છે તે પોતાની આઝાદી માટે
લડી સકશે માટે એને હથિયાર આપો ! આ હથિયાર લઈ લો - અને હથિયાર આપો - એની
વચ્ચે ભાગ્યે જ સો વર્ષ વીત્યાં હશે. પણ મહાન રાજદ્વારી સુદ્ધિલાળી પુરુષો કોઈનું માને
ખરા ? નહિતર હથિયાર લઈ લીધાં ત્યારે ધણાએ કહ્યું નહિ હોય કે અમારા રક્ષણ પૂરતું
તો રહેવા દો. ત્યારે જવાબ આપો : હશે કે શું સરકારી તંત્રનો રણચુસકિતમાં તમને
આટલી બધી અગ્રદા છે ? આજે વળી કહેવામાં આવે છે કે અમે તમારું રક્ષણ કરીએ તેમાં
તમે સાથ આપો. ને એને માટે હથિયાર આગી લો. આનું નામ પ્રયોગશીલતા.

કેળવણી ખાતું બાળકો ઉપર પ્રયોગ કરે છે. ઘડીક 'કાયરેક્ટ' મેયડનો સાહેબ આવે
ત્યારે એ કહેશે અગ્રજી જેવી રાજભાષા તો આપણા ઘરમાં બોલાતી જ હોય છે માટે
'કાયરેક્ટ' મેયડ, રાખો : બાળકોને શિક્ષકો સૌ એ રીતરસમ પકડે ત્યાં બીજો સાહેબ
આવે : એ કહેશે આ રીત ખોટી છે, મારી રીત વાપરો ને તે મારી લખેલી ચોપડીમાં છે !
કોઈકે પણ ઈ-નેક્શનમાં ફેરફાર કર્યા જ કરે છે. એક કાળની લોકપ્રિય ગણાતી
નાટકની રેકર્ડો બીજો કાળ ફેસન બદલ ગણાય છે. મકાનોના માટ જુઓ. કેટલી બધી
પ્રયોગશીલતા ! માણસજાત પોતાના ઉપર આ પ્રયોગો ચલાવી રહી છે એ જોઈને મને
એક ભાગ્યું ધર માદ બાંધે છે. એ ધરનો દાદર બહાર રસ્તા ઉપર પડેલો હશે. ધરનો
મોલિક જરા ભોળિયો જોવા દેતો. અમે એ ધર ઘાટે રાખ્યું ત્યારે એ દાદર ઉપર સાતમે

પ્રયોગ આપતો હતો ! એક ખેડૂત આરે એ કહેશે : દાદર રસ્તા ઉપર નહિ સારો, કોઈક પડી જાય. જીતે લોકો આરે તેને કોઈક જ ન હતું—એણે કહ્યું : દાદર રસ્તા ઉપર સારો. કદ જઈને ઊભરી જવાય. જોતે આરે તેણે કહ્યું કે દાદર તો ધરની પછાડે હોય એક મિત્રો ત્યાં ઊભો હતો—તેણે કહ્યું કે આરે જ ! વાત સાચી છે હો ! દાદર તો ધરનું નાક છે. એ તો સાચવવાની ચીજ છે—પ્રગટ કરવાની નથી. કાઈ એ કહ્યું દાદર તો ધરનો સજ્જમાર છે માટે આગળ જોઈએ. મને તો માનવની આ પ્રયોગશીલતા જોઈને, નાનાં કોઈક નદીની રેતીમાં રમત કરતી વખતે, આશ્ચર્ય મંદનોની કલ્પના કરે ને પછી ઘેર જવાનો વખત આવતાં જતું એમ ને એમ કોઈને ચાલ્યા જાય એ વાત યાદ આવે છે. આ પ્રયોગશીલતા એ એના બાહ્યસ્વભાવની જ નિશાની નહિ હોય ! એ પ્રયોગ કરે ને જેવડે કાઈ જ ન કરે ! એને જો એમ સમજાઈ જાય કે પ્રયોગ કરવામાં રહેલ પુરુષાર્થની કિંમત છે—ને પ્રયોગ તો જાણના ધરમાં એક ચિત્ર દોરી કાઢીએ, જે ઘડી આનંદ કરવા માટે—એના જેવો છે, તો તો—એનો બેડો પાર પડી જાય ! પણ પોતાના પ્રયોગની કાઈ એવી હીલ્લી આંકણી કરે કે ! જુઓને, હેસિટિક, આટલાટિક ચારે સ્તર ઉપર સામાન્ય સ્થાપવાની મુશ્કેલી ધરાવનારા પોતાના પ્રયોગને ઊભાવિત થતો જુએ છે છતાં એ જ પ્રયોગમાં શક્તિ નથી ધરાવતા ! ને એમને પગે પગાડું મોડનારા પણ એમ જ નથી કરતા !

શ્રી પ્રયોગશીલતા એ બાહ્યસ્વભાવ જ માનવજાતનો નિત્યનો સાધ્ય રહેશે !

☆

ગુજરાતનાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાંપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર અધર્સ

રોશન સાહેબ : અમદાવાદ.

કેવા હતા એ દિન કારમા અહો !
મદાંધ ત્યારે નૃપ આવતા ધસી,
લાખો અનૂની લઈ માણસોનાં
ધારાં, મહા દેા જલધીધ તેવાં.
રસ્તે જતાં ગામ અસંખ્ય જાણતાં;
સંસારતા મુંદર ને પુરાણાં,
અનેક મોટાં નગરાં; ઉત્તકના
અનાજનાં ખેતર, ગાગ, વાડીઓ,
ઉપાડી જતાં ધનધાન્ય લોકનાં;
દેવાલયો ભવ્ય મુરખ તોડતા.

૧૦

અસંખ્ય લોકો ધરબાર ઠોડી,
નાસી જતાં એ જ ઘસાવવા મુલે,
ત્યાં ચળદ, 'આવે દળ દુશ્મનોનાં'
અનેક બૂખ્યાં ભટકી મરી જતાં.
નરાધમો ત્રાસ થયે શુભરતા,
ઝી ગાળકો ને પુરો અસંખ્ય,
તેની ઠરી ઠારમી કલ રાચતા.
જંધોસખાં, તૈશુર, એરિલાનાં
પોશંકુર્ષો ત્યાં ફરી પાસ ના ડિગ્ધું.
વિચાર બળ્યા મીતિદાય પાંચતાં.

૨૦

અહો ! યયા ત્યાં નવના ટકેલ,
નથા દગે યા જગવર્તમાન !
એ બાજુના ઉત્સુક રતીય ખોડી,
ને રેરિયોના રજુમોખરાના.
સૂડ્યા સમાચાર; અમુક ગામે,
અમુક ગહેરો પર બોમ્બ ફેંક્યા,
લોરિયટલો ને મલખા બોમ્બાં
મળી ગઈ માનવની પુત્રી.

હંમેશાં એવા ખખરો વિતાશતા,
આવે મહાવિગ્રહના વધેથી.

૩૦

ગામો બળી ભસ્મ થયાં હુંગરો,
દેવાલયો, ધામ કલાવણી ધણાં,
જે ખાંધતાં વર્ષ અનેક લાગ્યાં.
અખૂટ ખર્ચે, વળી ભવ્ય સ્મારકો,
ઉદ્યોગ મોટા — સહુ નાશ પામતું,
ને કાલની લોપણ કંદરામાં
લાખો ઘણાં માનવી નામ શેવ,
અશક્ત; માંદાં, ઘરડાં, અપંગ,
સ્ત્રી બાળકો એ — બચતું ન કોઈ,
વિનાશનાં દારુણ તોપખાનાં.

૪૦

નવાં નવાં યન્ત્ર, વિમાન, યસ્રો,
ને જેરી વાયુ છવલેણુ, એવાં,
વિજ્ઞાનનાં સાધન સર્વ શોધી,
વધે જનો આગળ વર્તમાનના,
શી આપણી માનવતા! વિકાસ શો
સંસ્કારિતાનો! પ્રગતિ પ્રયાણ શાં!

પ્રસ્તાવના

[ચાલુ]

આ પ્રમાણે મેં આત્મપુરાણ આલેખવાનો નિશ્ચય તો કર્યો. પરંતુ હું ને પ્રશ્નપત્રી જેટલે કરવો સહેલો છે, નિભાવવો મુશ્કેલ છે. પ્રાચીન કાલના પુરાણકારોનું આદર્શ આદર્શ માદ્વાત્મ યાને લીધે છે તે મને હવે સમજાયું. પુરાણ લખવું એ સહેલું કાર્ય નથી. એક નાનકડું, બિનજવાબદાર, રસીકું, આકર્ષક ને ઉપદેશગ્રામી ભરેલું પુરાણ લખી કાઢવું એ તો રમત વાત છે એમ માનવું એ મૂલ્યભરેલું છે એને માટે કેટલી સાધનસામગ્રીની અપેક્ષા છે, કેટલી કષ્ટનાશક્તિની જરૂર પડે છે એ તો લેખક જ જાણી શકે.

વીમા કંપનીના એજન્ટને વડાપ કર્યા પછી હું પહેલું પ્રકરણ લખવા બેઠો. આ દમણાં જોતજોતામાં પૂરું કરું છું એવી વૃત્તિ તે કાલે મારી હતી. પહેલાં લખવા કરતાં વાંચવાની વૃત્તિ વધારે લાગવાથી જરા આજનું વર્તમાનપત્ર જોઈ લખે પછી હમણાં પહેલું પ્રકરણ લખી નાંખું એમ ધારી વર્તમાનપત્ર મંગાવી વાંચવા માંડ્યું. વર્તમાનપત્ર ઉપરઉપરથી જોઈ જવાનો પ્રથમ વિચાર કર્યો તો તેને બદલે સરખાતથી તે 'આવ રેપર હમામ રટીટ મધે કાટમાં મચેરજી મરધાએ છાપું' તે ઉપલે સપજેથી પોતાને માટે 'પરસિધ કપું' ત્યાં સુધી વાંચું. અક્ષરેઅક્ષર વાંચી ગયા અને અક્ષરો અને પદ્ધતિઓ વચ્ચેની ઠારી જગા પશુ જોઈ ગયા પછી, પાછું 'આત્મપુરાણ'નું પ્રકરણ લખમાં લીધું.

જન્મ એ અદ્વિત, અલૌકિક ચમત્કાર છે એમ તત્ત્વજ્ઞોએ ને જ્ઞાતીઓ કહે છે તે જોઈ સૃષ્ટિ પરત્વે તેટલું જ સાહિત્ય પરત્વે પણ સત્ય છે. મેં આત્મપુરાણ લખવાની ઈચ્છા તો કરી પણ એ પુરાણની શરૂઆત શી રીતે કરવી ? ખરી રીતે હું જન્મો સ્મરણી કરવી જોઈએ. પરંતુ હું જન્મો તે વખતની કંઈ પણ વાત—અરે ! હું જન્મો તે વાત પણ—મને યાદ નથી. અને એમાં લખવું શું ? હું જન્મો ત્યારપછી રાખો હોઈશિ, શોડાક કાક પછી છૂંટણિયાં તાણતાં ને પછી ચાલતાં શીખ્યો હોઈશિ. પણ મારા આત્મજાનની મારી વિચિત્રતાઓ, મારી લાક્ષણિક દેવો શી હતી તે હું જરાયે જાણુંતો નથી.

પ્રીતિ બાલ ઉપાધિનો આધાર કદી ભેટી નથી એમ આપણા પ્રાચીન કવિવરે કહ્યું છે. તે પદ, પાઉર, સિપ્પરૂક, દોરમેટિક વગેરેના ઉદાવ ઉપરથી બોલું છે એમ આપણે કહેવા લક્ષ્યાણએ, પરંતુ એ જતાં પ્રાચીન કવિવર તરફની ભક્તિને લીધે એમનું એ સ્વ આપણે માન્ય રાખીએ. પણ સાહિત્ય પ્રજા બાલ ઉપાધિની અપેક્ષા નથી રાખતું, એ પણ

રવચ પ્રતિકાષ્ણે ઉત્પન્ન થાય છે એમ મને એવો પ્રાચીન કવિવર કહે તો પણ હું તે માનવાને તૈયાર નથી. ખડિયો, કલમ, કામળ, વિષય, એકાંત ઇત્યાદિ બાહ્ય ઉપાધિની હું વાત નથી કરતો. સાહિત્ય સાથે જરા સંબંધ નહિ એવી અનેક બાહ્ય વસ્તુને આશ્રય લેખકને લેખ લખવા માટે લેવો પડે છે.

હું લખા લેખકોના સમાગમમાં આવ્યો છું. તેમને લખતા એવાનું સહાગ્ય પણ મને અનેકથા સંપાદ્યું છે. લેખકો કેમ લખે છે એ વિષે 'કોમુદી'માં કેટલીક કહાકતો પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. પરંતુ એમાં લેખકો દીવેકો, ચા, પાન, સોપારી, પર્પટન, બીનો, દુવાલ, પુનરાવર્તન વગેરે બાહ્ય ઉપાધિને કેવો આશ્રય લે છે તે વિષે કંઈ પણ ઉલ્લેખ નહોતો.

મારા એક લેખક મિત્રને ચા પીધા પછી જ લખી શકાશે એમ હાગવાથી લેખ લખવાનું શરૂ કરતાં પહેલાં એ દંમેશાં ચા પીએ છે. થોડુંક લખ્યા પછી તેમનું ગાંડું અટકી જાય છે એટલે ફરી, પાછું એકાદ ચાનું પ્યાલું લે છે તે એમ આઠેક ચાનાં પ્યાલાં પૂરાં કરી છએક પાનના લેખ લખી કાઢે છે. પછી તેને સુધારતાં પાછાં ત્રણેક પ્યાલાં જોડે છે.

બીજા એક લેખકને એવી ટેવ છે કે લેખ લખતાં પહેલાં પચાસેક સોપારીનાં કકડા તેઓ પાસે રાખે છે. સોપારીનાં કકડાં ચાવતા જાય ને લેખ લખતા જાય કકડાં ચવાઈ રહે એટલે કલમ એની મેળે અટકી જાય. પાછો એક કકડો મોંઢામાં નાખે ને વળી પાછી કલામ ચાલવા માંડે. જે દિવસે એમને ત્યાં સોપારી ખૂટી પડે તે દિવસે એમનાથી લખી શકાય નહિ.

એક પ્રતિષ્ઠિત સાહ્યરને પચાસાત લીટી લખી પાએક કલાક હીંચકા ખાવાની ટેવ છે. એક કવિરાજ માથે બોનો દુવાલ મૂકે ત્યારે જ તેમને કાગળની ફુરુણા થાય છે. એક સમય વિચારક પોતે આગળ લખેતો બાજુ વારંવાર વાંચે પછી જ અગાડી લખી શકે છે. એક લીકાકાર, વાંકામાં પૂરી રાખેલો મકાડો થોડી વાર જોળ જોળ ફરે, તેમ હીંચકાની કે ટેનલની આસપાસ થોડી વાર ચક્કર મારે ત્યારે જ તેમને લખવાની યેરણા થાય છે. પરંતુ એક આધ્યાત્મિક લેખકની ટેવ તો આ સર્વથી અદ્ભુત છે. એઓ નવરા હોય, એમને કંઈ કામ ન હોય ત્યાં સુધી એમનાથી કંઈ પણ લખી શકાતું નથી. લખવાને વિચાર પણ કરાતો નથી. પરંતુ જ્યારે એમને માથે કંઈ કામ આવે ત્યારે જ લખવા બેસે છે.

એક વખત એમણે મને જમવા નોતર્યો હતો. હું ગયો ત્યારે રસોઈ ચતાં કંઈક વાર હતી એટલે હું એમની સાથે મથાટા મારવા બેઠો. એટલામાં એકએક કંઈક ચાદ આવ્યું હોય એમ એ બોલી ઊઠ્યો : “અરે આજે શુક્રવાર ?” મેં કહ્યું : “હા, આજે શુક્રવાર. કેમ એ બાબતમાં કંઈ વહેંચે ?” “પણ ખરેખર આજે શુક્રવાર છે, શુક્રવાર !-ખરેખર ?” “હા, ખરેખર શુક્રવાર. દિલગીર છું કે આજ સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શનિ કે શનિવાર નથી. પણ શુક્રવાર તમારું એવું શું જગાડ્યું છે કે-” “અરે ! પણ આજે તો મારે લખી મોકલવું જોઈએ. પરમ દહાડે તો પેપર બહાર પડશે તે હજી સુધી તો મેં કંઈ લખ્યું નથી.” “ત્યારે તમે જમવાની વેળા થાય ત્યાં સુધીમાં લખાજ એટલું લખો. હું કંઈક વંચીય અથવા ભાખી જોડે ગર્યાં મારીશ,” મેં કહ્યું. “ના, ના. હમણાં મારાથી કંઈ નહિ લખાય. અત્યારે હું નવરા છું.” “નવરા છો મારે જ કહું છું કેની કે અત્યારે લખાજ એટલું લખો.” “હું એમ નહિ બને,” કહી એમણે મારી સાથે આડીઅવળી વાતો કરવા માંડી. થોડી વારમાં નીચેથી મીઠો ને મદુ જવાજ આવ્યો : “એ વખત મર્યા છે.” એઓ

એકદમ દૂધા. ભોજન માટે એમની ચાટલી ચાતુરતા જોઈ હતી ચિત્ત થયો. થયું તોયે જવાને બદલે એમણે કાગળ ને ફાઉન્ટનપેન લીધાં ને ટેબલ આગળ જઈ લખવા બેસી ગયા. “ભાભીએ કહ્યું તે સાંભળ્યુંને? જમવાની વેળા થઈ છે,” મેં વાદ દેવકાંચુ; “હા, હા, હું બહુ છું. તેમાં જ લખવા બેઠો છું.” મને જરા જવાઈ લાગી. પણ એમના લેખનકારમાં ખલેલ ન પહોંચાડવાના ઇરાદાથી હું ખૂંચી રહ્યો. થોડુંક લખીને એ પાછા વાત કરવા બેઠો. મેં પૂછ્યું: “લખી રહ્યા?” એમણે જવાબ દીધો: “અરે નારે! હજી તો ક્યાં? હજી તો એક જ ફકરા લખાયો છે.” “ત્યારે પૂરું કરોને, પછી નિરતિ જાળીને વાત કરીયું.” “લખું છું. હિતાવજ શી છે?” થોડીવાર રહીને ફરી ખૂમ સંભળાઈ “એ ક્યારની વખત થઈ ગઈ છે હોં!” તરત ઝાપ મારી ફાઉન્ટનપેન દ્વારમાં લઈ એ પાછો લખવા બેસી ગયા. ખીન્ને એક ફકરા લખી પાછા ત્રીજા વાર ખૂમ પાડવાની ચાટ જોઈ. પણ ખૂમ ન સંભળાઈ એટલે એમણે મને કહ્યું: “એક કામ ન કરો? તમે હેડળ જાઓ ને તમારા ભાભીની પાસે પાછી ‘જમવાની વખત થઈ છે.’ એમ ખૂબ પડાવો.” “આ બે વાર ખૂમ પાડી તે તમને ઝોાછી લાગે છે?” “હજી ખીજી ત્રણવાર વાર ખૂમ પાડે તો આ લેખ પૂરો—” “જાણી આ તે શી રીત? થઈ આવ્યું હોય ત્યારે થયું—અરે! સાંભળો છો કે? આ જમવાનું બધું રાહું થઈ જાય છે.” ફરી પાછી હેડળથી ખૂમ સંભળાઈ. આ વખતની ખૂમમાં પહેલાની મૂલત ને મીઠાચને બદલે અધીરાઈ ને કંઈવાળા દર્તા. ખૂમ સંભળતાની સાથે એમણે પાંખું લખવા માંડ્યું. રસોઈ ટાટી થઈ જાય છે એમ સાંભળી મારી ખૂબ લણી વધી ગઈ. આમ ને આમ ચાલ્યા કરશે તો સંજ મુઠીમાં જમવાનું નહિ મળે એમ મારી હતી નીચે ભાભી પાસે ગયો. “હવે તમે બિલકુલ ખૂમ ન પાડો,” મેં એમને કહ્યું. “થયું છુએને કેટલી વાર—” “માટે જ કહું છું. તમે જોમ ખૂમ પાડો છો તેમ એમને લખવાનું થર છૂટે છે, માટે હાંધ બેલશે નહિ તો થાકીને એની મેળે નીચે આવશે.” થોડી વાર થઈ એટલે ઉપરથી એમનો અવાજ સંભળાયો: “અરે! વખત થઈ કે?” ભાભી જવાબ દેવા જતાં દર્તા પ્રજા મેં પ્રસારતથી એમને અટકાવ્યાં. “જમવાની વખત થઈ કે નહિ.” તે જણવાનું બેતજ વાર નિરર્થક કુતૂહલ દર્શાવી આખરે એઓ હેડળ આપ્યા. એમને જોડતે ભાભીથી ન રહેવાયું: “ચાલોને, આમને ક્યાં સુધી ઝોટી કરવા છે?” આ વાક્ય સાંભળીને એઓ ઉપર જતા દર્તા તેમને મહામહેનતે સમજાવી મેં રોડી રાખ્યા અને જોમ તેમ કરીને જમવા બેસાડ્યા.

આમ બાલ ઉપાધિના આશ્રયથી કેટલીક વાર લેખનની રકુરણ થાય છે એવું જોયેલું હોવાથી મેં થયું બાલ ઉપાધિને આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. સાધારણ રીતે કાંઈ ન કરે ત્યારે આપણે આ પીએ છીએ. મેં પણ પહેલાં આ મંત્રાવીને પીધી. છેલ્લે છૂંટકો પૂરો થતાં હવે કંઈક લખી શકાશે એમ મને લાગ્યું. દાવમાં કલમ ને કાગળ લીધા પછી દુનિયાનો મુસાફર ફરી ફરીને પાછો ઘેર આવે તેમ એનો એ પ્રજા પાછો આવીને બેસે રહ્યો. ચરખાત ક્યાંથી ને શી રીતે કરવી? જ્યાં જન્મકાગળથી ચરખાત કરે છે તેને બદલે હું મારા અત્પરના જીવનથી ચર કરી બીધે કેમ જન્મકાગળ સુધી જઈ?

એ વિચાર મને ઠીક લાગ્યો. દમણાંની વાજ વાતો હું સારી રીતે લખી શકીશ એમ મને લાગ્યું. પરંતુ જૂઠાકાગળ વાતો ક્યાંથી લખાવી એ પ્રશ્ન તો એમાં પણ આવવાનો જ.

જીવનકથાનો કમ વિપરીત છે એ ખાસ લાભ કાઢી પશુ-રીતો નથી એમ અને કોશીનો એક કપ પીધા પછી સમગ્રયું.

થોડી વાર રહીને પાછો આવો એક કપ લીધો ત્યારે મને જાન થયું કે જહોન, જ્યોર્જ, એડવર્ડ, ઇલિઝાબેથ, અશોક, અન્દર્યુમ, કર્ણ પેરો, લક્ષ્મણ જેઠેનો, અકબર, મહમદ તથા અન્ય ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ અતેકાતેક રોજકર્તાઓનાં નામ ને કામની માહિતી મને છે, પણ મારા પોતાના જીવનના બનાવો મને પૂરેપૂરા માદ નથી! આપણા અત્યારના શહેનશાહ જ્યોર્જ છઠ્ઠાની સાતમી પેઢીએ કોણુ થઈ ગયું તે હું સહેલાઈથી કહી શકું, મારે તેનું સમચરી કે શ્રાદ્ધ કરવાનું નથી તેણે તેના મૃત્યુની એકસ તારીખ પણ કહી શકું. પરંતુ જેનાં સમચરી કે શ્રાદ્ધ મારે કરવાં જોઈએ એવા મારા પિતામહનું મૃત્યુ ક્યારે થયું તે મને જરા ખબર નથી!

મેં આગળ લખ્યું છે કે હું એ આ વિશ્વનું મધ્યબિન્દુ છે. માણસને પોતાનામાં જ રસ છે તેટલો બીજા કોઈ આખતમાં હોતો નથી. છતાં તેને પોતાના જ જીવનની હકીકતો જાણી જઈ શિક્ષણમાં ધણે દુર એવાં રાજરાણીના જીવનની સુર હકીકતો જોખીજોખીને યાદ રાખવી પડે છે એ આપણી આધુનિક શિક્ષણપ્રણાલિકાનો મોટામાં મોટો દોષ છે.

પરંતુ જ્યાં જ્યાં છાપરાં લાં લાં નળિયાં તો હોવાનાં જ. તમે ગમે એટલાં વિદ્વાં લાવો પણ તેના લેવાય પણ છે જ. મનુષ્ય પોતાની જીવનકથા જાણી પારકી પંખાનો વહેંચીને પોતાનું સ્વત્વ ગુમાવે એવી પ્રથા આ શિક્ષણપ્રથાએ રોપી કાઢી એટલે એના ઉતાર તરીકે લોકોએ નોંધપોથી રાખવાં માંડી.

નોંધપોથી રાખવાની પ્રથા પહેલવહેલી કાણે શખસ કરી, તે તેનો વિકાસ કેવી રીતે થયો તેની ટૂંકી રૂપરેખા પણ અહીં આપાને છે. પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે એ પ્રથા આજકાલ સર્વમાન્ય થઈ પડી છે ને તેનો વધારેમાં વધારે ઉપયોગ સાહિત્યકારો અથવા પોતાને સાહિત્યકાર માનનારા યુરોપી કરે છે.

નોંધપોથીમાં શું લખાય તેના સર્વસામાન્ય સિદ્ધાન્તો હજી સ્થપાય નથી એટલે જોને જે ફાવે તે પોતે પોતાની નોંધપોથીમાં ઉતારે છે. બધી નોંધપોથીઓ લેખી કરી તેમાંના ઉતારા પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય તો તેનું વાચન નવલકથા કરતાં પણ વધારે રસિક થઈ પડે એ નિઃસંદેહ છે.

ટેલોક નોંધપોથીઓ જૂના દસ્તાવેજ જેવી કિમતી થઈ પડે છે. અને ટેલોક નોંધપોથી લેખકને પોતાને માટે પણ તદ્દન નકામી હોય છે. શખલા તરીકે, મારા એક મિત્રની નોંધપોથીમાં નીચેની વિગત છે.

શુક્રવાર તા. ૧ લી જાન્યુઆરી

૭ વાગે જાડવો. થોડી વાર આગસ મરક્યાં કર્યું. ૭ વાગે દાતમ્ય કર્યું. ૭ વાગે સંજો સજગામી આવું પાણી મૂક્યું. હજેરની તપેલી આજે ન જાડવાથી દાળ ઓરવા માટેની તપેલીમાં આ કરી. કાંઈ નહિ, પછી દાળ ઓરતી વેળા માંજ લેવાશે. ૭ વાગે આ પીધા. એક કપ માટી માટે રહેવા દીધું તા ૧૧ વાગે નાહ્યો. પછી રસોઈ કરવા માંડો. આજે રવિયા પુરિયાનું શાક બનાવ્યું. ૧૦ વાગે જમવા બેઠો. ૧૧ વાગે જમી રહ્યો. પછી ઓફિસ

ગયો. ૧૧૧ ને પાંચ મિનિટ પહેલેથી. ટ્રામ બધી બારેલી હતી એટલે જે દ્વાર પર ચઢવા જ્યો તે પરથી 'ફુસરી માઠી' કરીને મને ઉતારી મૂકતા એટલે મોડું થયું. ૬ વાગ્યે ઘેર પાછો આવ્યો. રસ્તેથી બટાકા લેતો આવ્યો હતો તે ખાઈવા મૂકી દીધા. ૭ વાગ્યે બટાકા ઘઉં રજા પછો આ બનાવીને પીધી. એક કપ ધાટી માટે રાખ્યો. ૭૧ વાગ્યે સળંગાની રોટલી કરવા બેઠો. ૮૦ વાગ્યે રોટલીને બટાકાનું સાક બનાવી ને ખાધો. ૮ વાગ્યે ફૂંચો ધાટીને આપો બેઠોના રૂમમાં નવનીતરામને ત્યાં ખાતાં રમવા ગયો. આજે હું સાત વખત જીત્યો. પરમ દિવસે નવ વાર જીત્યો હતો. હવેથી ખાનાં પર વધારે ધ્યાન આપવું. ૧૧ વાગ્યે આવીને સૂઈ ગયો. કાલથી ૧૦૧ વાગ્યે સૂવું છે.

રાત્રિનાર તા. ૨ ૭ જાન્યુઆરી

૭૧ વાગ્યે જીત્યો. ૭૧ વાગ્યે દાતણ કયું. ૭૧ વાગ્યે સંચો સળંગાની ચાનું પાણી મૂક્યું વગેરે વગેરે.

આ નોંધપોથી ઉપરથી એમણે કયે દિવસે શું ખાધું હતું ને કેટલી વાર આ પીધી હતી તથા ધાટી માટે કયારે એક કપ રહેવા દીધું હતું તેની બહુ ચોક્કસ માહિતી મળે છે. એમને કયું સાક પ્રિય છે તે વર્ષ દરમ્યાન એમણે જે સાક તરફ પક્ષપાત બતાવ્યો હોય તે નક્કી કરી સકાય. એઓ હંમેશા કયારે સતા ને કયારે ઉકેલતા તે પણ ચોક્કસપણે જાણી સકાય છે. છતાં એમનું જીવનજીત લખવું હોય તો એ નોંધપોથી બહુ ઉપયુક્ત ન થઈ પડે. એઓ શું ખાતા તે જાણવા કરતાં તે શું કરતા જાણવું વધારે જરૂરનું છે.

મારા બીજા એક મિત્ર છે. તેઓ નોંધપોથીમાં માત્ર પોતાના વિચારતરંગો જ લખે છે. સ્વૂળ બનાવોનાં વધુન કરતાં એમના પોતાના વિચારો પ્રિન્સ એક વેલ્સથી માંડી રોયલ હોસ્પિટાલ સલૂનમાંના રજુહોડ તીક્ષ્ણ વિષેના એમના અભિપ્રાયો-એમાંથી જાણવાના મળે છે. એમને સૂચના કરવા જેવું લાગે છે ત્યારે ઈશ્વરને પણ એઓ સચેતા કરે છે :

તારીખ ૧૮ માઈ ડિસેમ્બર.

કહે છે કે ઈશ્વરે માંજુસને બનાવ્યો. ખરી વાત, પણ આટલાટલાં વર્ષો થયાં મનુષ્યની અવધવરચનામાં એને કાંઈ સુધારાવધારા કરવા જેવું લાગતું જ નથી ? ખ્યાસ હતો વર્ષ ઉપર મારા પૂર્વજની અવધવરચના કરી તેવી જ મારી પણ કરી !

જો સુધારા કરવા જ હોય તો મનુષ્યની અવધવરચનામાં પણ સુધારા કરવાનો અવકાશ છે.

એક હાડકા પાસે બીજું હાડકું મૂકી ઉપર ચામડો ચોંટાડી દીધી છે તેના કરતાં ફક્ત-સીસ્ટમ કે ખીસીપસિસ્ટારની વ્યવસ્થા રાખી હોત તો કેવું સાક ? મને આટલો બધો સંજોગમ થયો છે તે નાક ડોક્ટરને ત્યાં સુધારવાને આપી આવત. વાપણ કરતી વેળા હાથ તેલન નકામા હોય એવા લાગે તે ને વચ્ચે નહિ છે તેને બદલે રમૂશી હાથ ખજા સાથે લેવા હોત તો વાપણ કરતાં કે ઘેર મૂકીને નિરાંતે આવી સકત. માંજુસ જોઈ ઘઉં જાંબુ ને તેનાથી પોતાનો ભાર ન ઊંચકી સકાય તો એના પગ બદલીને તેને બદલે જાડા ને મજબૂત પગો મૂકી સકાય. કોઈ વાતુકિવાને ત્યાં જવાનો પ્રયત્ન આવે તો કાન ઘેર મૂકીને નિરાંતે જઈ સકાય.

આ ઉપરાંત પેટને માટે એક નાનકડું આરણ્ય જેવું બનાવ્યું હોત તો કેટલું સારું પડત ! આરણ્ય ઉધાડીને, પેટના ખાનામાં જોઈ એ એટલું અનાજ મૂકી સઘાપ ને વધારે પડે તો તરત જલાર પશુ કાઢી લેવાય. મગાને રસ્તે જ અંધુ કિતારતું પડે હું લેના કરતાં બહા-રોગદાર પેટમાં મૂકવાની વ્યવસ્થા ઈશ્વરે કરી હોત તો કેટલું સહેલું ને સરળ થઈ પડત !

આમાં એક ગેરસાબ છે. કપડાં, કપડાં, વાસણ વગેરેની મેડે નાક, કાન, હાથ ને પગની પશુ એવી થવા માંડશે. જેનું નાક નકામું મઈ મધું દઈ તે પોતાનું નાક ડોકને ત્યાં મૂકી બઈ તેનું સારું નાક ઉપાડી જવાની પેરવીમાં રહેશે. અને અત્યારે લગ્નને લીધે સ્ત્રીપુરુષની કળેડાં જોવામાં આવે છે તેમ વ્યવસ્થાનાં કળેડાં પણ પ્રચારમાં આવશે. લાંબા મોઢા ઉપર દોડું નાક, લાંબા ને પાંતળા પગ ઉપર જાડું ભરાવજાર સરીર, નાનકડું મોઢું ને લાંબા કાન આવાં દસે નાકસન વગેરે સુરફર સઈ જવાથી જોવાનાં મળશે છતાં અત્યારે જે બધાનાં બધાં વ્યવસ્થા કર્યાં સમગ્રમાણ છે ? અને સ્ત્રી-સૌરસથી જે લાભ મળશે તેના બદલામાં થોડી આગળ જોવાની એમાં કાંઈ ખોટું નથી. ઈશ્વર સમજશે ?”

આના અનેક મૌલિક ને અદ્ભુત તકાં એમણે પોતાની નોંધપોથીમાં નોંખ્યા છે. એ મેવાનો અવધાસ એમનું મગજ શી રીતે કાર્ય કરે છે તે મણુવા માટે જણા અમલ્યનો છે. છતાં એ ઉપરથી એમના હવતના બનાવો માટે કાંઈ પણ માહિતી મળી શકે એમ નથી.

બનાવો અને તે જ નોંધપોથીમાં નોંધાયેલા હોય છે એમ પણ નથી. કેટલાક તો નોંધપોથીના લખનારે ખતેલા માની લીધેલા જ બનાવો હોય છે. આપણને જે સામાન્ય જાણે તેમાં કાંઈક અસાધારણતા ધારી લઈ ખાડીનું કલ્પના વડે તેઓ પૂરું કરે છે. મારા એક કુવાન સાક્ષરમિત્રની નોંધપોથી (જે હવાવાળાઓના સર્ટિફિકેટ પેઠે સૌ ઠાઈને સારું જોવા માટે પુરસ્કી છે તે) આવા બનાવોથી ભરેલી છે. એ નોંધપોથીમાંનો એક જ દિવસ જોઈએ.

તા. ૧૮ મી. જુલાઈ

સવારના આઠે ઘાક લેવા ગયો. રેસમો કહની, માથું ઉધાડું, પગમાં ચપ્પલ, એક હાથમાં નાણુક વોડિંગ-સ્ટીક, બીજા હાથમાં ચાકની ઝેળો-ચાર આનાવાળી, વાળ છૂંટી, અણુહોળેલાં. રસ્તામાં મૂકેલ રેસોયો આમળ મિસ પી. મળ્યાં. મારે બહુ કામ છે? એમ કહ્યું, છતાં લગભગ કલાક-દોઢ કલાક પણ હેમ-મારી સાથે વાત કરી એવી વાત !

એટલામાં રેસોયોમાંથી મિસ ડી. આગ્યાં. તેમની આંખમાં અંધારાઈ જોઈ. મિસ પી. મળ્યાં પછી મિસ ડી. મારી સાથે જોઈ દરમાં : Expect a letter to-morrow. ઘેર આવ્યા ત્યારે મિસ દેસાઈ ક્યારનાં મારો વાટ જોતાં જોતાં હતાં. એમને ખાસ વાત કરવી હતી. Such stuff!

આજે દોલેજમાં પ્રીવિયસમાંનાં મિસ ડી. ખાસ મારા કથાસમાં આવ્યાં હતાં. શા માટે પ્રોફેસરના લેકચરમાં ખ્યાન નહોતું તે હું મોકલ ગઈ છું. કથાકમાં ૪૯ વાર મારી સાથું જોયું હતું. હજી છે ? એ રેનિસ સાથું રંગે-છે. હશે, તેમાં મારે શું ?

સાંજે મેવાયોજાને ત્યાં ડી.પાટી દંની. ત્યાં રેલાં નવાં વિતાવિની આવેલાં હતાં. એમનાં કાકા મારા મોઢા વાઈ સાથે બેઠેલા. એ યોગજાણુનો લાભ લઈ એમણે મારી

સાથે જાણે આખા ઓરડામાં મારા શિવાય જીલું કાઢી ન હોય, એમ વાતો કર્યા કીધી.
These girls are the limit!

કાઠ 'મિસ જી. એન. ડી.'ને મારા પર પરમ દિવસે પત્ર, કહ્યું ને આજીજીઓ, આજી હતો. તેમાં લખવા મુજબ અન્ને મારે તેમને મળવા હેંગીંગ ગાર્ડનમાં જવાનું હતું. તેમ વખતસર ગયો, પદરેક આંટા માર્યા, પણ કોઈ દેખાયું નહિ. હું 'ધારું છું' કે પેલી જૂરા સ્પોર્ટ્સની સાદીવાળી છોકરી જ હતો. એનો લાઈ જોડે હતો એટલે એનાથી કંઈ બોલાયું નહિ હોય. બાકી હું જ્યારે જ્યારે એ બાજુએ જતો ત્યારે હંમેશાં એના મુખ પર મોહવા મારે અધીરાઈ દેખાતી.

આજ સંજની ટપાલમાં મારા હિપ્પે આર કવિતાઓ આવી છે. મિસ એમ. ની સૌથી સરસ છે. કોલેજના દાર પર મને ચડતો એ પોતાના ક્લાસમાંથી જીએ છે ત્યારે એને મિસ બેસાનિયાના ઝાપરાની પાછળથી જિતેલો સર્પ ગાદ આવે છે. Fine & fine! બીજી કવિતાઓ છે—ઠીક છે. પણ આના જેવી કોઈ નહિ. પણ ચાલો, હવે મારે સર્પ જીવું નોંધું નહિ તો કાલે જ વાગ્યે મિસ દરતૂર આવવાનાં છે તે વેળા ટોઈસેટ પણ નહિ કરી રહ્યો હોઈ. અરે હા! પણ મારે એમને જરા વહેલું coconut આપવું પડશે કારણકે સામાન્યતઃ તો મિસ પંચમા પધારવાના છે ને એ બે અહીં મળી જાય એ તો ઠીક નહિ. કંઈ નહિ, એની તો કંઈ situations સમાલો લીધી છે, પડશે તેવા દેવાશે.

Rotten—absolutely! આ તે કાંઈ છત્રી છે! મિસ પી. એ. મારો ફોટો પાઠીને મોકલ્યો છે, તે મિસ ડી.ને બતાવીશ. કેવી મજા આવશે! મિસ ખરેસે મારો ફોટો પાઠ્યો હતો. That was a beauty.

પણ હવે તો સર્પ જીવું. સવારે ઉઠાશે નહિ ને જ વાગશે એટલે પેલી દસ્તૂર—
Oh, my God! આને નિર્ગતે જિંદગી પણ નહિ.

આ નોંધપોથી ઉપરથી કોઈ એમનું જીવનચરિત્ર લખવા બેસે તો એમને અર્ચાચીન કૃષ્ણના અવતારરૂપ જ આલેખવા પડે. પરંતુ હું ચોકસ બાંધું છું કે એ લોકભાષામાં કદં તો, શાવ 'ખાંડ આવ છે.'

એક કાઠિયાવાડી સાક્ષરની મેં નોંધપોથી જોઈ હતી. તેમાં સમુદ્ધનું વર્ણન જ હતું. એઓ હુમસ ગયા હતા તે વેળા સંતે દરિયાકાંઠે ફરવા જતા ને ધેર આવીને દરેકજ સૂતાં પહેલાં એમને તે સમુદ્ર કેવો લાગ્યો તે નોંધપોથીમાં લખતા. કાંઈક વખત પવનથી હાલતી માલુનીની જૂરી સાડી જેવો, તો કાંઈક વખત કપડાં મારે ધોળીએ તૈયાર કરેલું ગળીના રંગનું મોટું વાસણ ઢોળાઈ ગયું હોય તેવો, કાંઈક વખત કીટલીમાં જીજળતા પાણીમાં ચાને બદલે બ્લુબ્લેક શાદી નાંખાઈ ચઈ હોય તેવો, તો કાંઈક વખત આભને અવનિ ઉપર ઉત્તાયું હોય એવો સાગર એમને લાગતો. એમની નોંધપોથી વાંચનારને એ કાંઈ જળચર પ્રાણી જેવા લાગે તો નવાઈ નહિ.

પરંતુ સૌથી સરસ નોંધપોથી રાજ્યનારા તો મારા એક દુરના કાકા છે. આવારે એમની ઉંમર ૬૬ વર્ષની છે. છેક ૧૬ વર્ષની ઉંમરથી એમણે નોંધપોથીમાં પોતાની દિનચર્ચા આલેખવાની શરૂઆત કરી હતી. એમના જીવનમાં બનેલી ઝીણામાં ઝીણી વિગત પણ એણે ચીવટાર્પથી ઉતારી છે. જેના જેના સમાગમમાં એઓ આગ્યા છે તે બધાનાં પણ એણે ચીવટાર્પથી ઉતારી છે. જેના જેના સમાગમમાં એઓ આગ્યા છે તે બધાનાં નામકામ, તેના દેખાવનું વર્ણન, તેની જોડે સો વાત ચક્ર, તેને વિશે કેવો અભિપ્રાય બંધાયો

વગેરે એમાં એમણે લખ્યું છે. એમણે વાપરેલી ઉપમાઓ સરસ, સચોટ ને મોલિત છે. 'ભોળકરી જેવા મોંઢાવાળો મંગળ,' 'કાંચ વાલ જેવા મોંવાળી શાનિલાલની છાકરી,' 'મોઢામુખો વામન,' 'ભગિયા જેવું નાક,' 'તાબૂચ જેવા લાલ ગાલ,' 'ટકરા જેવું કપાળ,' 'કાંડિયા જેટલું કપાળ,' 'દજારી મથેલા પાકા જમરણ જેવી મોંઢામ' હતાદિ ઉપમાઓ ઘણી સચોટ છે એમ જેને માટે એ વપરાઈ છે તેમને પણ કબૂલ કરવું પડે એમ છે.

એક વખત વાતચીત દરમિયાન એક મુદ્દરથે કહ્યું, "આળીસ વર્ષ ઉપર મારા પિતા મુંબાઈમાં માલિકમહાલ નામના મકાનમાં મહાપારદિલ પર રહેતા હતા"—વાત અધવચ અટકાવીને કાકા બોલી બીધ્યા, "ખેડી વાત છે. આળીસ વર્ષ પર તારો બાપ મહાપારદિલ પર રહેતો ન હતા." "ત્યારે ખીજે કસો દશે," દહીને એ સદ્મુદરથે વાત ત્યાં અટકાવી. પરંતુ એમને ખીજે જ દિવસે કાકા તરફથી નીચેની મતલબતો પત્ર મળ્યો:

"આજથી આળીસ વર્ષ ઉપર મુંબાઈમાં હું તારા બાપને ચોપાટીના મેદાન આમળ પહેલવહેલો મળ્યો હતો તે રિથે માટી નોંધપોથીમાં આ પ્રમાણે નોંધેલું છે: 'આજે ચોપાટીના મેદાન આમળ સેવકસાલે નગોનદાસ તોલાટનું ઓળખાણ કરાવ્યું. દેખાવમાં...સદ્મુદરથ જેવા લાગ્યા. એમનું સરનામું હોરાની ચાલ, રમ નં. ૬, ફાંદાવાડી, મુંબઈ એમ છે. આ ઉપરથી ભેઈ રકશે કે તારા બાપ જે મકાનમાં રહેતો હતો તે મકાનનું નામ મહાલ નહીં પણ હોરાની ચાલ, ને જે જગામાં એ મકાન હતું તે જગાનું નામ મહાપાર દિલ નહીં પણ ફાંદાવાડી હતું."

એમની નોંધપોથી ઉપરથી એમનું એકલાનું જ નહિ પણ ખીજી ત્રણયાર વ્યક્તિઓનું જીવનચરિત્ર પણ સંગોપાંગ આલેખી કાઢાય, પરંતુ હું જાણું છું કે એવો પ્રયત્ન કાઈ કરવાનું નથી.

પણ આ તો 'મે' આત્મપુરાણને બદલે પારકા પુરાણો ઉકેલવા માંડ્યાં. આટલા બધા લખસા આપીને મારે કહેવાનું એટલું જ છે કે દરેક પોતે નાનપણથી નોંધપોથી રાખવાની ટેવ પાડે એ જરૂરનું છે. જીવનચરિત્રને માટે 'પંચધારા' કરતાં આવી નોંધપોથી બહુ ઉપયોગી થઈ પડે છે. પરંતુ એ નોંધપોથીમાં જેને જેમ ફાવે તેમ લખવાની છૂટ ન હોવી જોઈએ. આદર્શ નોંધપોથી કતી. રાખવી જોઈએ તે વિશે સાચાઓમાં શિક્ષણ આપવું જોઈએ અને જેને જીલેજીલો જાતની નોંધ કરવી હોય તે તે તે વિગ્રામવાર પૃથક નોંધપોથી, આદિસતી ફાઇલો ચેડે રાખે.

પરંતુ મેં નોંધપોથી રાખી જ નથી. તેમ મારા બાલ્યજીવન પર પ્રકાશ પાડે એવો પત્રબ્યવહાર-કાષ્ટએ પણ ક્યો હોય તો તે સચવાયો નયો. પત્રબ્યવહાર પણ જીવનકથા લખવા કે લખાવવાના દરિગિંદુથી મરો જોઈએ એ સત્ય હવે ધીરે ધીરે સમજાતું જાય છે. પહેલાંના વખતમાં તો 'હું સારો છું, તમે સારા દશો. અહીંયાં ઠંડો બહુ છે. તમારી તરફ કેમ છે?' એવું એવું લખવામાં આવતું. સારા પ્રતિજિત પુરશે જો કાંઈ નોંધવાલાગત લખવાનું હોય તો અંગ્રેજીમાં જ પત્રો લખતા. ગુજરાતીમાં લખે તો એટલું જ કે 'હું તા. ૧૭ મીએ થોર આવી પહોંચીય, ઘાટો પાસે મકાન સાફસૂફ કરાવી રાખજો ને પાણી વગેરેનો બદોબસત કરજો."

પરંતુ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાની ભયોતની સાથે સ્વભાવાગૌરવની ભાવના પણ જાગી બીટી

છે. આથી યુવરાત્રી બાપમાં જ બહુ ખર્ચા પત્રવ્યવહાર કરતા શીખ્યા છે. અને તેમણે પત્ર લખનાર 'હું જે આ લખું છું' તે લખિયેલી પ્રતિ વાંચવાની છે. એવા જાનપૂર્વક લખે છે. સાહિત્યની, રાજકારણની, સામાજિક સુધારાની ચર્ચા પણ હાગે થવા માંડી છે. અસહના "જેવા શુદ્ધતા બાપનું આજે જમાસી હતું. ત્યાં અને બધાં જમવા મળ્યાં હતાં. બંધુગણે પણ જોડે લઈ મળા હતા. બાપુદી પૂરીનું જમવાનું હતું. સાકા જેવળું હતું પણ બધાં એમાં તેજવાળાં હતાં. બાપુદી આપણા મહોદધના મગન બાટિયા પાસે તૈયાર કરાવી હતી. નરી વાણિયાશાદી હતી." આવી વિગતો ભરેલાં પત્રોને બદલે હવે ગોળું 'સેંટ્રલ નેન' વાંચ્યું કે? કમાલ છે, નહિ! તે કાલના હિતિદાસને શોએ. કેટલી મથાર્થતાપી ખડો દર્શો છે? તમે શું લાગે છે તે જણાવજો. કુમારી જવવતી એ કંઈ ખરેખરી લેખિકા નથી. એ તો પેલા મિસ્ટર આપણને 'રણગર્જના' ના નાટકમાં મળ્યા હતા ને તે પોતે એ નામથી લખે છે. આ વખતે હું પત્રમાં નાનાટાલ ને ખોટાકર ઉપર સખત રીત કરવાનો છું. વાંચી જજો. એ મારે તારે કંઈ લખવું હોય તો કું તે પ્રસિદ્ધ કરાવવાની ગોઠવણ કરીશ. આજે અહીંયાં લેખ્યું હતું. તમે અને મોટા પંક્તિ મળ્યા છે પણ મને તો એનું લાપણું છેક કચરો લાગ્યું. એ મારે આવતા અકરાકાવાનું પણ લેતો રહેજો. 'એવાર એવી સંજગાતો દેવાનો છું' કે કોઈએ એને બાપ જન્મકામાં નહિ સંજગાતો હોય. અસહકાર મારે તે લખ્યું છે પણ મારે મત છુદો છે....." આવા પ્રકારના પત્રો લખતા જવ છે.

પત્ર લખવામાં પહેલા કરતાં કાળજી પણ વધારે રાખવામાં આવે છે. પહેલાં તો ગમે તેવા અક્ષરો કાઢી બાપાશુદ્ધિની જરા દરકાર વગર ગમે તેમ 'કે કે અન્યથા મળ્યા છે' જેનું લેખો લખી નાખતા. હવે તો સફાઈથી દાર્શિયો પાડી કાપી-બૂટી પેટ દેરવી દેરવીને અક્ષરો કાઢી પ્રેસને માટે તૈયાર કરવાના હોય એવી રીતે પત્રો લખાય છે. અને એ પત્રો કાલાનુક્રમે સંધરી રાખવામાં આવે છે. મનમુખ્યમાં પાંચીસમે વર્ષ નહિ વાપરી હોય એવી 'બાપમાં દસ વર્ષનો બોલક કાળજી લખે છે. 'સદરવતીચંદ્રના ચારે બાપમાં એવધનરામે નહિ કાલજી' હોય એટલું જાન બાર વર્ષનો અગ્રેજી ત્રીવુ' પીરણ લખતો હોદશ પોતાની આઠ વર્ષની બહેનને લખા. એલા કાળજીમાં ઠાલવે છે. ને જીવન દરમિયાન નવલરામે નહિ કરી હોય એટલી પુસ્તકચર્ચા વીસ વર્ષનો યુવક સદાખ્યાવિનીત સાહિત્યનું જાન આપવાને લખેલા પત્રમાં કરે છે.

આ પત્રલેખનનું સાહિત્ય વિસ્તાર ને ઊંડાણમાં પ્રગતિ કરવું જવ છે, પરંતુ એ હજી જીવનચરિત્રલેખન માટે ઉપયોગી થઈ પડે એટલું ખોટું નથી. હા, કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષો ઉપર લખેલા પત્રની પહેલ્ય સંધરી રાખી તેતેના જીવનચરિત્રમાં છાપવામાં આવે છે. લખવા તરીકે મેં એક પત્ર દેશનંદુ દાસને લખ્યો હતો. તેના જવાબમાં 'તમારો પત્ર મળ્યો છે. પત્ર મારે આભાર માનું છું' એ મતલબનો એમનો પત્ર મારો પાસે છે. આ ઉપરથી મારે દેશનંદુ દાસ સાથે ગાંઠ પરિચય હતો એમ દર્શાવવા મારા જીવનચરિત્રમાં એ પ્રગટ કરી રાખ.

પરંતુ જીવનચરિત્ર માટે આટલી સામગ્રી જલ નથી. અને તેમાં મારી પાસે તો નથી તેલેપોથી કે નંધી પત્રમાલા. અને પહેલેથી ખજાર હોત તો દુનિયોથી રાખવા માંડત તેમજ પત્રવ્યવહાર બધી સંધરી રાખત પણ હવે તો મારે માત્ર સ્મરજીવિતો જ આશ્રય લેવો પડે.

[હિતારાના કોરવાની પશ્ચિમ તરફની બે બારીઓ તડૂન ખુલ્લી છે. આ બે બારીઓની વચ્ચે મુખીસાહેબની બારી, તકિયો, એક ઈસ્કાતરો અને લેવડદેવડ, જમાડિધાર, દંડમહેરુદ્ધ, અને પૈસા-ખરીના હિસાબના ચોપડા સંબંધવાનો અડીખમ પહારો છે. પહારાની ઉપર એક ગેડિયો છે. ગેડિયાને માથે માં છે.]

મુખીસાહેબે બે બારી વચ્ચેની વાંધી નાંખ્યાં છે, છતાં ય શરીર એવટલું છે. મુખીનું માથું ખુલ્લું છે. બદન પર હાલનું 'ધોરિસ ગળીવાળું' પહેરતું ને કેરે ગળીમાં બિગેસ તથા મહારપાટનું ચેપાકું પહેરેલું છે. માથા પર નાનકડો વાળ છે. ને વાના સિકાટા આજનાં જોડણી-ક્યારેક ક્યારેક છાંતે મોં પર આવી જાય છે.

હિતારાના આગળિયાનો કચુ...૨...૦૦૮, કચુ...૦૬, ૧૬ અવાજ કાને પડતાં મુખીસાહેબ જરાક-રવરય અને છે. મૂઝ પર હાંથ ફેરવે છે. બાજુમાં મૂઝો રાષ્ટ્રક પાથડને માથાં થા. ગાંધીને સમી નમી કરે છે. ત્યાં તેા દેશન મુખીની કને આવી પહોંચે છે.]

દેશન : મુખીસાહેબ, હું હાલે છે ? (તકિયાની ઉપર પર બેસે છે.)

મુખીસાહેબ : હિનાબાના દીના. બપોરે છાં હોય ?

દેશન : લગરીક આંખનું ડેર મોઝું પાડ્યાં દઈ.

મુખી : તકિયે માથું ટેકવીને !

દેશન : હિનાબાની રાતે પૂરી તિર ન હઈએ તો દીએ પાંખો. બીચી પડે છે મારા સાસરાની. મારે ય આજ દીએ સૂવું પડ્યું ને !

મુખી : તારી વાત સાંવ સાચી. આજ જરાક ખાવામાં દુધરાક આગ્યે, મહતિયો દુધપાક, વળી રાતે મસાણુ તરફ જરાક ખબર કાઢવા ગયે તો તેં માણું દીએ ઝોકાં આવળાં મંડી ગયાં.

દેશન : કાલની રાતે મસાણુમાં કાલની તો રાત ! મેલા માણુકનાં પેટ નેવાં !

મુખી : કાલની રાતે જ. મસાણુની આંખમાં હેરે ગયે તો.

દેશન : મુખીસાહેબ, કાલની રાત તો ઈચારી જ હતી થોં ને ! વળી ઈમાં વાનીં કપડું ! મારે ય રમવા જવુંતું, પચ્ચ કાળજી કામ નો દીધું. રમત ફેરીકે જામીંતી !

મુખી : (મોં પર હાથ લાગીને) ફલતકારમાં. કાનિયે બેય મૂંઝા બળદ મેલી દીધા. ને મારો બેટો સુંદર શેરડી ! કંઈ જોરમાં ! કાનિયાના બે ય મૂંઝા ને હરખા ભોડીની માડી ને બધા ય રામ તેના દાંમાં. મારા દીકરાના નચીય કંઈ પાથરાં ! જોઈ બંદર માંએ એટલે અંદર જ ને ! ને ચઢઈની રાણી પર કંઈ લેણું ! નેઈ સોને એની સાથે સગન કર્યું જણે !

દેશન : ને હવરાજ હાલે આપરી મૂઝી :

મુખી : મૂઝી દે, એમાં શી છે નવાઈ ! મોં તો બહુ ય એક વેળા વટાવી આપેલાં. પણ હેલો એટલે કાંઈથી કંઈ બોલાય ! હાલ જ તો તો વાલી જઈ ને !

દેશજી : અજધરી બબર વચોવચ છવરાજ છવરો ને મુંદર રોરડી બચમબચ્યા આવી ગયા.

મુખી : અરે દેશજી ! મારા સાસરાને વાર ના, વાર એનો બાપ પેસોં માંધીનો માણુદ.

દેશજી : તે શું કરતો'તો ?

મુખી : કરે તો શું, પણ આ તો નથી ને જો મારું નામ લેવારી તો મીંદરી ઉપર ફૂતરો સંવાર થશે. એ પાપે તો ફાજદારને કંઈ જિજ્ઞાસે લેવાયતો'તા !

દેશજી : ક્યા ફાજદારને ?

મુખી : રસ્તમ બટાટીને. મારી માની વહેરી છે ને એટલું જાણું હતું તે. અલ્યા, આટલી વારમાં બૂલી ગયો ! સીગરેટ મેંમાં ને મેંમાં રાખતું. વેળા ક્વેળા આવી અમારી મદી બગાડતું એ. કંઈ મજામાં રાખણું ! બસ, મુનેગાર દેખે એટલે દૂધે જ એકડો.

દેશજી : તે રસ્તમ બટાટી માથે જિંદગી અરજી નાખવી'તી કે માથે કંઈ બેવડો રાખતો'તો ! સાબનરવા જવા કીમ હતી ?

મુખી : ના રે બાપ ના. નો થાથ આપણાથી. એવું હોય ત્યારે છે ને ગાંધીનું માણુદ ! જો, વાત એવી હતી કે આ છે જયમતિયો. ગોપાળ ગેડિવાળાનો જયમતિયો. કંઈ જુગાકાનો રસિયો ! રાત નો જુએ, દી નો જુએ. મોમાસાની વાવણીના દી ન જુએ કે નો કલે કાવણીની મોસમ. એને સામો મળવો જોઈએ રસિયો. બસ, એમાં ગોપાળનો ગેડિયો જીક્યો. બસ, રસ્તમ બટાટીને વાત કરી પછી તો માપણુ કંઈ તાપ છરવે ! જીકળી હાથું. રસ્તમે નહીનાં કઠિ મસાણની અગિસીએથી રાતનાં જતાં જતાં તથા વાગ્યે ઝાલ્યો ને જ નીચો, તે એવો નીચો કે ભોઈ જાય વામીટમાં.

દેશજી : જયમતિયો એવો જુગાકાનો ? આ જ તો આપણી ઠાર કરડી નજરું દે છે !

મુખી : દેવા કે ને ! એ દોકરાએથી ખજૂરાનો એકેય ટાંટિયો મરડી ચકાપ પૂંમ નથી. એને સારા પરતાપ મારા છે.

દેશજી : તમારા પરતાપ !

મુખી : હા, બાપ હા. પછી મેં જયમતિયાને કીધું કે પકા ગાંધીનાં માણુદને. એ જ પાંસરા કરશે એવા બટાટીને તો ! મળ્યા ગાંધીનાં માણુદ કંઈ દિંમતનાં ! બસ. ભગવાનને કહું છું કે હોદરાં આસ તો એવા જ આસજો. અક્ષરેય દૂર નહીં જુવાનીમાં. તાકુકે રાવજાળને જવાબ દે કંઈ ! તે દા'કાનો જયમતિયાને ગાંધીનાં માણુદ ઠાર નેહ હત્યો. ને એની વાંકે આખા ગામના જુવાનિયા. ગામને ટેકણે લાવી દે ગાંધીના માણુદ જો આમ ને આમ બેતજ વરદ આપણા ગામમાં કાઢે તો !

દેશજી : આપણી રમત બાંધી પડે ને !

મુખી : એ વાત સાચી. ખરય એણું કરીએ કે બીજી વાત ? અતારે આ ગેડિવાના ઘોડે તમારી બધાની કનેધી પૈસા લઈ છું ને સારે તો મળે.

દેશજી : અરે મુખીસા'બ ! ઈ શું બોલ્યા ! પે'લાં ધડે આવે તમારી કેસીએ ને પછી ગાંધીનાં આમારા છાપરે. અતારલગણુ કંઈ એણું રાખુ' છે અમારું ! મને તજ વરદની લાકડી પડી તારે તમે નો દોત તો મારા હોદરાના માથે આજ જ'હનો ને !

મુખી : પણ મારા માથે માણુકાં ઘેલાણાં એનું કેમ ? કે દેશળ જેવમાં છે ને એની વહુને... પછી તો ભગવાન છે ને ! સારા વાટ થઈ ગઈ, છોકરું એના રસ્તે. પણ... દેશળ : હું કંઈ એક વેણે ચ બોલ્યો'તો ?

મુખી : તું કોના બોલ ! (ઘાંટી પાડીને) અલ્યા, લખરા... આ... આ.

[લખરાનો ખાતળા સોટા એવો દેહ. ચારણે પહેર્યો છે. ને કંઠે પછેડી વીંટી છે. માથા પર મગલીનનો ફેંટો બાંધ્યો છે.]

લખરા : મુખીસા'બ !

મુખી : જા તો, દૂધની ખખર કાઢ તો !

લખરા : અરે સા'બ, મારા હીકરા બહુ કોઈ માનતા જ નથી ને !

મુખી : અલ્યા, પણ મક્તબકત આણવું છે કંઈ ?

લખરા : પણ કોઈ તમારો વિસવાસ કરતું નય.

મુખી : ઉધાર લાવવું હોય તો કોઈ વિશ્વાસ ન કરે ! આપણે તો મૂળાનાં પતીકાં જેવાં ગણી દેવાં છે.

લખરા : શેકડાં કાંવડિયાં મેકિયે છાંએ તો ચ કે' છે કે અમારે ત્યાં નય. નય જા. સા'બ, રક્તના કાપ રાતે ગીધા. પેદા તો આપણે રાતે, અધરાતે, ખરા ખપોરે, ફાવે ત્યારે સેકય પગલી લેતા, પણ આ તો હવે બાર સામા શીમડાં મારે છે.

મુખી : કંઈ ફાટલઈ !

દેશળ : હો હોના રી છેને !

મુખી : મારા સાળા ગાંધીના માણુકે ગામમાં કંઈ સજગાવી મેરચું છે ને ! (લખરા તરફ ફરીને) જા તો, ખખર તો કર.

લખરા : મુખીસા'બ, હું વાહમાં પેટું છું ને ખડકીયું દેવા મંડે છે. તમારા... પા... તમારા લીધે મારા ઘરે ગા' બધીરી પડી.

[મુખીસાહેબ પટેલજીના ગળવામાં હાથ નાખે છે. એક આની દેશળ તરફ ફેંકે છે.]

મુખી : તારાથી નહી જ કોઈ માને લાર ? દેશળ, તું જ કંકુ કપાળે ચોરી લાવ્ય. આ સાળા. ગાંધીના માણુકના પાપે મારું માણુ'ય ભગવી નાખ્યું છે. ત્યાંત્યાં મરતું પાપ મોરચો મારીને ગેરું જ હોગ ! (દેશળ સોટો લઈ દૂધ લેવા ગય છે.) અલ્યા લખરા, ચૂલામાં છાણું મેરચું, પાણી ઉકાળી રાખ્ય. મોરસ-મોરસ નાખી રાખ્ય.

[લખરા મોરડાની બદાર વેચ છે. કોઈવાર કોઈ ન દેલતથી મુખી ગાદી પર નિશ્ચિત તકિયા પર લાંબા ઢાલ છે. અધિરે ગાંધીને પડ્યા રહે છે. લખરા પાછો આવે છે.]

લખરા : સા'બ, છાણું કે કોટિયાં, કંઈ નથી. તણુ તણુ દો થી ખૂટી ગીયાં છે હી ખખર પારાપાળા દેડને છે તો ચ હી મરતો નય. આંટા બાધા વિના નઈ મરવાનો ! બાત છે કંઈ નક્કર !

મુખી : સારું.

[મુખીસાહેબ જતા વહુને આમતેમ હવે જોરડામાં આંટા મારે છે. માણુવાની મતિમાં સિધિવતા છે. માથા પર કંઈ નથી. વાહપાંચ આંટા માર્યા પછી બાજી તરફ નજર કરે છે તો રામેચી દેશળ લેટિર ઉઘાળેલી આવતો દેખાય છે.]

(જારીમાંથી નોંધ ને) દેશળ, દુધ નો મળ્યું?

અવાજ : બધા ય ધર વાટકચો, પણ કોઈ ખીનો નો લણ્યું ને જનકી ડોશીને ત્યાં હતું...

મુખી : સાંધી લાવવું તું.

અવાજ : કહોં વાત માલીયા આવીને. (મુખી પાછા આવીને તકિયાને અડીને ગાદી પર બેસે છે. દેશળ પ્રવેશે છે.)

મુખી : રી છે વાત, કહે હવે!

દેશળ : જનકી ડોશીએ રોર દુધ લણ્યું ક્યું....

મુખી : બે કાવડિયા ફેંકી હાલ્યા આવવું તું. ખીનું શું થાય! મમળાવી મમળાવીને દાંડા કાઢવાના છે. હવે તો થોડી રહી ને બંદોત ગઈ!

દેશળ : મેં તમારું નામ દીધું તો...

મુખી : પ્રાર્થુ રી દીધું બોલણમાં!

દેશળ : ના રે આપુ. થયું ઈમ કે મેં દોડવાની વાત માંડી વાળવાની તૈયારી કરી હાલતો થીયો. પણ જનકી ડોશી પહિયી....

મુખી : પછી ચોપડયાં ડોશીએ બેમાર પરજાતિયાં?

દેશળ : હા રતો! શું થાય બોલું.

મુખી : સારું.

દેશળ : સારું શું? દોષ પણ મારા હાથમાં છે ને! લાવીને પૂરી કપડા બે-સાર ડોખા કે પછી કપડા વોશી!

મુખી : રવા દેજે! જનકી ડોશીને જણ્યું છે ને! રાત કરાતની ને વગડે ભેટભેટકિયા થીયાં તો દીખી પ્રાણશે દીખી! વળી તારા ઉપર ફેંદારી મીડે તોય ના નો કેવાય! પછે છે પહોંચું! હવે હું પેલાનો મુખી નથી રીયો કે બેરના વાંકે આવે એટલે આડીઅવળાં વાત કરીને કેસ નો નોંધું! પેલો જખડો નો ફરિયાદીની કાર હોય તો મારો તો શું પણ મારા આપનો ય કેસ મારે લખવા વિના છૂટકપો નહીં ને!

(લખશે આવે છે.)

લખશે : મુખીસાંબ, કો'વાડાં મંગાવો હવે.

મુખી : કેમ, અલ્યા!

લખશે : શું સાંબ! સૂઝેલા ય નેયે.

મુખી : શું છે તારે? કાટચ ને?

લખશે : ઢેઢાં છાશ્યાં લાકડાં નાંખવા આવવાની સોઈ કાટકોને ના પાડે છે. એટલે મારે કે તમારે જ ઈ કરવાનું રેશે ને! નેઈ, આ ગંધીના માણદંતી આ'કુરી!

મુખી : મામમાં આસરો આપો એટલે મારા જ મામમાં મૂખી લખાવી.

લખશે : પૂણી લખાવી રીતી ઈમાં! એટલું કે ઢેઢવાણા લખી ગંધીના માણદ.

મુખી : માણે કંઈ અડ નાંખ્યા છે ગામ ઉપર! અંધણું થઈ એની વદિ જ સૌ આવે છે!

લખશે : સાંબ, હું મોતો કેતો કે અધમ નો ટકે બડો!

મુખી : (કરડી દૃષ્ટિએ, બેવાં ચકાવીને) શું ?

લખરા : અરે સા'બ, હું તો અધરમ, સોમા ગોરની સીરડી અળપસળપ મઈ છીં

દેશળ : મુખીસા'બ, અતારલંગણ તમને ખબર નથી પડી ? કાલ રાતની મૂઠું છે.

મુખી : હા, સગડ કાલના પગીને

દેશળ : અધરમ ધરતી માથે-ટકે ખરો ?

મુખી : કેમ, શેનો અધરમ ?

દેશળ : કોમ, ખબર નથી તમને ?

મુખી : પણ શેની ?

દેશળ : આ ભગવાનનાં છોકરાં ભેળી દાલતી'તી !

મુખી : કયો ભગવાન ?

દેશળ : આ ભગતડો.

મુખી : નારણ ભગત ? આટલી ઉમ્મરે ? ધોળામાં ધૂળ પડી.

દેશળ : અરે મારા બાપ ! શું જ્ઞાન છે ? આમાં કે છે કે મેં સોર માપ્યાં. મેં બારવટિયા કાપ્યાં.

મુખી : ત્યારે ચોખ્ખું કર ને !

દેશળ : આ ગાંધીનો માણસ !

મુખી : અરે હા, પડી ખબર. તને પાકો ખબર છે ?

દેશળ : હા, એને તો મંઈના

મુખી : તું તો છે ને-કાંલા ! તારી પહે કુનિયાની રંગરંગ વાતો આવે છે ને શું ? પણ શેના નથી ને આમાં ! ?

દેશળ : નાપકી સુવાણી કે'તી'તી, કે હીરડી મારી પહે આવતી'તી કંઈ વેળાસર કામ . . .

મુખી : બગલગંત, માથા બાકા પગે આવવામાં કંઈ મજા નથી દાળી ! જ્યાં જ્યાં કપડો બાળ્યો, કલમ લાળી, મારી હુકમત-જાગી ને માથકવાડી તંજરે ચંડી ત્યાં ત્યાં બાકો બાળ્યો છે એ ભગતડો. જ્યાં સુધી મારા બાથમાં ચલ્યા નો'તી ગેલતો ત્યાં સુધી તો મેં મ' આંખ આંધા કાન કપાં, પણ હવે તો મારા બાથમાં જ પાણી રડવા માંડ્યા છે.

દેશળ : તારે જ સોગંદી આવી પડે.

મુખી : આવે કંઈ મેળ-હરરાજ આવે કંઈ ? મેંશું તો તો મૂરખું-કાણુ મારા જોશું !

દેશળ : (આંખ નંચવતી) કીડી જ-તો ત્યારે તો !

મુખી : લખરા . . . આ . . . આ . . . (બાજુમાંથી લખરા બોલે છે.)

લખરા : પડખામાં જ છું ને !

મુખી : જા, સોમા ગોરને આંધા કાંઈ લાવ.

(લખરા જાય છે.)

દેશળ : શું છે ઈનું આંધા કામ ! એ આવાં ધોળાં ભગત કરતાં આપણે કેવાં બિજળા રિશનાં ! કુનિયા આખી જલોને અણે કે દેશળ બૂગડિયો છે બૂગડિયો. પણ ખૂણમાં રહેને આવાં કામ જોન જોન કરીને નથી કર્યાં ને !

મુખી : બાથકો કંઈ નીકળ્યો !

દેશજી : (મોં જગાડતાં) શું નપાવડ તીકજો? જયારી આ મરીજ મા'ના હાંત જેની છાડીને કવ ચૂંધ્યો!

મુખી : શેનો કવ ચૂંધ્યો? માખાપે આટલી ફટવી એટલે કવ મુધારી લેને!

દેશજી : હં! ઈમ જ હાલે આ દુનિયા તીકર કળજગ વરતાવ શેજો?

[સોમા ગોર આવે છે. મુખીની હેડના છે. સાંઠાં કપડાં પહેવાં છે. કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર છે. ખભા પર ખેસ છે. માથે ધોળી પાધરી છે. મુખી સ્વાગતવા સારા નય છે.]

મુખી : (આવકારતાં) ગોર મહારાજ, રામરામ. આલો, પધારો.

(સોમાગોર આવીને તકિયા પર ખેસે છે.) કારે યઈ. આ મહપણમાં હેલું
જોવાપણું આવ્યું.

સોમા ગોર : (ખિન મુખે) જિન્દગાની કોથ જેવી છે, બરાબ ને કલવાય.

મુખી : પણ કારે યઈ, પ્રભુ. પ્રભુ!

સોમા ગોર : કારે તો શું, પણ મને મારી હોરાનો પૂરો વિશ્વાસ છે. પાતાળ કે આકાશમાંથી મારી હોરા આવીને ઊભી રહેશે.

મુખી : એ તો હું ૫ કહું છું કે ત્રણ જણ હતાં એટલે આવીને ઊભી રહેશે. બેખડ પાપા વિના રહેવાની છે એ ત્રેખડતી?

સોમા ગોર : કેમ ત્રેખડ?

મુખી : આ સગડમાં ત્રણ જણનાં પગલાં છે. એક ઉપાડપગનાં. બીજા એક ચપંધનાં ને એક વિસાવતી જૂટનાં. મશરૂ પગીએ બચારાએ બે દી મુઢી પગિયારું કાઢ્યું, બૂખ્યા ને તરસ્યા. નો જોઈ રાત ને ન જોઈ નીંદર. પણ પાત સામી હેતો આવ્યો.

સોમા ગોર : શેની વાત?

મુખી : સોમા ગોર, આ તો મારી તમારા ઘેર બેસરણ એટલે આટલો પરસેવો હું પાકું. તમારી ચરમ આડી આવે છે માટે તમારી હીરડી માટે આટલું પગીરું. જાકી તમારી હીરડીએ ને પેલા મા'તમાએ મારા માથે રાતનો મેલ ધોયો છે!

સોમા ગોર : રમણકાઈ ગંધીવાળાનું સાચાણું જાણું. તમે ને જરાક સાચના આગેથી આઠા હાલો તો તમારી કાનખૂટ પકડે!

મુખી : સાચતું પૂતણું માટે જ તમારી હીરડી સાચના આગે ગઈને! હું તપું સાચું કહું છું કે તમારી છોડીને લગાડનાર એ જ રમણિયો. હોષરખોલ છે ને મુકસિસ જેવો. પગમાં જોડો નથી મળતો જોડો. સગડમાં તેના પગ ફંગાણા, મારા દેવ!

સોમા ગોર : એ માણસ એવો નથી. સ્કીલ લૂપાનો દુવાલ ખેવાળો છે તે નવો દુવાલ હેતો નથી. મેં કીધું કે દુવાલ લઈ દ્યો ને! ત્યારે કહે છે, " હ મહોના મુઢી ચાલે તેવો હતો, માટે મારે હ મહોના મુઢી ચલાવી લેવું જોઈએ. " આવો તો માણસ. પરમ દી આ દેશજાની વહુને એક મહુ જાદ અપાવી'તી તેના કાંતવાના પેસામાંથી!

મુખી : દેશજાની વહુને!

સોમા ગોર : હા, દેશજો જૂગડામાં બંધુ ૫ હારી ગયો. ગોદાનો કામચિયો ૫ હારી ગયો ને! તેક જાદવાનો સોસો ૫ મુઢી દીધો! બોધ, શું આ જૂગડું ગામમાં! પછી ઉપર જતાં ત્યારે એની વહુએ આ કહ્યું ત્યારે હોડાં રંગી નાખ્યાં, ચરેરે!

મુખી : સોમા ગોર, ગામમાંથી જૂગડું તો મસાણમાં ગયું!

સોમા ગોર : મુખી, તમે ગામમાં પડ્યા રહીને આ પીધા કરો !

મુખી : (કાન આડા હાથ હાકીને) તો પછી લગવાન જણે !

સોમા ગોર : આ ખરા ઉનાળાની ઝાતમાં દેશની વડુને છોડરા માટે જોડાના પૈસા આપ્યા રમણભાઈએ. મુખીસાહેબ, ક્યાના ક્યાને છોડી દેતાં તમારી જિભર નથી ચાલતી ત્યાં તો

મુખી : સોમા ગોર, આ તો તમને સાચે એ ખરું. પણ મારી ફરજ છે એટલે કંઈ છું કે લમણે એ જમાઈરાજ નાથડી સુચાણી કરે ગયો હતો પણ ખરો ! આટલી દરે વાત મઈ તોય તમને કંઈ ખબર જ નથી !

સોમા ગોર : અહું ખોટું, રમણભાઈ સાચું સોનું છે. એ તો ઉપાડાછોએ કહે છે કે મારે પરણવું ફરી તે હી

મુખી : જવા ઘો જાંવી વાતો. જો એટલો ગધો સાચો હતો તો કેમ તમારી હીરડી સાથે લગન ન કર્યું ને આડા વેવાર

સોમા ગોર : વાત મૂકે એ વાત સાચી ન જ મનાય. એ માણુસે અમારા ધરતો ઉદ્ધાર કર્યો છે. મારી હીરાને સાચો માર્ગ બતાવ્યો છે. હું તમારા હીધે પડ્યો રહેતો તો પેલી કાલણુને ત્યાં, ત્યાંથી મને એણે છોડાવ્યો છે. રમણ તો કંચન છે.

મુખી : સોમા ગોર, સોમા ગોર, અમારે ય જુવાની હતી. જુવાનીમાં મેં શું શું કર્યું હતું તેનાથી તમે અજાણ છો ?

સોમા ગોર : ના.

[બહાર બારી પાછળ માણુસોના અવાજ સંભળાય છે : 'રમણભાઈ જવાડું ત્વા મોડું' 'રમણે જમણુ કીધું'; 'અલ્પ, આ તો મા'ભા'; 'આ તો કાળિયો નાથ;'' 'વખરું જાઈ થાય, બઈ બહુ.' એવા એવા ટોળાના મિશ્રિત ચોકાર સંભળાય છે. પચ્ચીસતી આસપાસનો, પાતળા સોરા લેવા, ફંફડું બહુ ખાદીનું પુગિયું, હાથમાં તલ્લી, ખલે બગલથેલી, હપાડા માથે-વાને ય નહીં તેવો, પગે ય કંઈ નહીં, એક બાંધિયું ચહેરેલ એવા રમણભાઈ ઉતારામાં પ્રવેશે છે.]

મુખી : અલ્પ, લખરા. આરજી કે બહાર આ રી ધમાચકાં આનું તો પ્રુવ્ય રેલા જેમ જ રેલર્થ ગમું લાગે છે ને શું ?

(લખરા રમણભાઈને આવતાં બટકાવે છે.)

લખરા : મુખીસાહેબે ના કંઈ છે !

રમણભાઈ : બાઈ, મારે તો સોમદેવને જ મળવું છે.

લખરા : સોમાગોર બાર દમણાં ટળશે.

મુખી : લખરા, કોની સાથે હૈયાકાશ કરે છે ?

લખરા : એ ... એ ... જોઆ, મા'ભા !

મુખી : આવવા કે ! (રમણભાઈ ઉતારાના બોરમાં તરફ આવે છે.)

સોમા ગોર : રમણભાઈ !

રમણભાઈ : સોમદેવ !

મુખી : કેમ મદાઆ !

રમણભાઈ : મુખીસાહેબ ! (ચેલીને બાજુમાં મૂકી બોલતીયે ઝોકારે છે.)

સોમા ગોર : અત્યારે અહીં કેમ ?

રમણભાઈ : આ સુંદરિયાણીમાં સમૃદ્ધતાંતણુ હતું તે ત્યાં ગયો'તો.

દેહળ : હં. બાંકુરિતે મોક્ષળ દાંકવા.

મુખી : બધું બીધું જ બોલવાતું. પ્રભુ ! પ્રભુ !

સોમા ગોર : મુખી, તમારી આંખમાં કમળા છે તે ...

(રમણભાઈ તો તક્લીમાં તક્લીન બન્યા છે પરંતુ આ સાંભળી ચમકે છે.)

રમણભાઈ : સોમદેવ, હીરાબહેન માટે મને વાત મળી તે સાચી !

સોમા ગોર : હા, બાઈ !

રમણભાઈ : પણ બેન તો ...

સોમા ગોર : બાપ, કોકે રાતમાં મોટરબોટમાં ખૂરીને આ કામ કર્યું હાતે છે.

રમણભાઈ : એટલી દિંમત દાખવનાર મામમાં છે !

સોમા ગોર : શી ખબર ! પણ હીરા એમ તો કંઈ ...

મુખી : હં, કંસારાના વેશના સીંધીને બાદલાહીના વેશ બજવતાં બારે આવડે છે.

સોમા ગોર : રમણભાઈ !

રમણભાઈ : દેવ, હીરાબહેન એટલાં તો દિંમતવાન છે કે પાતાળના કાળા પથ્થર તોડીને
ઝગકવા વગર નહીં રહે !

મુખી : રમણલાલ, કાલે તમે ક્યાં દતો !

રમણભાઈ : સુંદરિયાણા.

મુખી : આ દેહળ કહે છે કે તમારી સાથે કોકે બીજે આદમી દતો.

રમણભાઈ : પણ હીરાબહેન ન દતો.

મુખી : પાછળથી આવી દરી.

રમણભાઈ : આવ્યાં જ ન દતો.

મુખી : આવી દતી. અમારું પગેરું કહે છે.

રમણભાઈ : તો તો અમને મળે ને !

મુખી : સહેરું દાકમ દમલામાં જ રે'વા મથામણ કરે ! સમજ્યા મારા બાં'માં ! કાલ રાતે
હીરડી તમારી સાથે જ દતી.

રમણભાઈ : કાલે તો હું સમૃદ્ધતાંતણુ ...

મુખી : (સહેરુ કાકાઈથી) તમારું સમૃદ્ધતાંતણુ ! (બારી તરફ ડોકું ફેરવીને) તમે મામને
બાટ કરી મેંધું.

[બદારના બવાલે વરે છે. તેમાં જવાબ આપે છે " બદાર નીજા. રમાયુ. " " અમારું
નખખેલ વાળી દીપુ. " " ગોરની સંડીયંદે હોડીને બગાડી ? હન ચંડાળ. "]

તારા પુણ્યે મારું મામ ધોવાઈ ગયું છે. તદીનાં તીર ખૂટ્યાં. મેધ ચોરાણો.
ધકમાં ગેરું આવવા હામ્યાં. ખરા ઉનાલે માવાં થવા હામ્યાં. (બરાલે
અત્યંત ઉમ રવડપ લે છે.) આ બેડૂનાં દાણાં ખૂટ્યાં. કપાંથી આ ધરતીમાતા આ
અન્યાય સંખી લે ! અને તારા જ પ્રતાપે કૂવાનાં કૂટિયાં થયાં ! (બદારથી પથરા
આવે છે.) (ટોળાને ઉઠીને) તમારા બધાનો વિચાર છે ત્યારે કે હોવાનો નથી.

સોમા ગોર : મુખી, તમારું કમસું ટેકાણું નથી.

દેશજન : ગોર, નખરાં જોયા કરો. આંખો આ કમચતની વાતો તો આર જ, થાય છે ઈ જ રહે છે !

રમણભાઈ : મુખીસાહેબ !

મુખી : (આંખોમાં જઈને) આમાં કંઈ માણુ આવે તેમ નથી. આ ત્યાં શહે બરાબર છે. મારી વાત હોત તો જવા દીધા હોત.

દેશજનો અવાજ : જવા દેના દે ! દાઢકાં બેઠખરાં કર્યાં. વિના ઈ બેઠખાં લૂગાં પહેરીને આવ્યા ધંધા !

મુખી : આ વાત અમથી નથી થઈ ! માથ પાસે ધણી ધણી નોકાર વાતો છે ત્યારે જ તમે દીવામાં ઝાપઈ ગયા છો.

દેશજનો અવાજ : બસા મૂર્ખ, બસા મૂર્ખ, હીરડીનું બૂત. અધ્યા બઈ શૂત છે.

મુખી : હવરા, ખારણા પર બરાબરનો જાપતો રાખજો. ચાલું વ ન ફરકતું જોઈએ. (રમણભાઈ આંખો તરફ જાય છે.) રમણ ! ટાણું ઠીકેરાઈ ગયું છે. રવા લો.

રમણભાઈ : હું ચાલું રહીશ.

મુખી : તોફાન થાય તો. કાંતિ રાખવી તે મારી ફરજ છે ! હું આંખો આગળ જવાની તમને મના કરું છું.

[સોમા ગોર આવા નેરા બની ગયા છે. જાણું માણું તાખીને ફસાઈ શકે છે. દેશજ આંખો નચાવી રહ્યો છે. બહારના દેશો સાથે આંખની ભાષાથી દેશજ વાતો ને મક્કલત ચલાવી રહ્યો છે. બિચારો ચિહીનો આકર લપરા વલારાનો બારણા આગળ બેઠખનું કામ શકે છે.]

રમણભાઈ : (જોરથી, મોઝા પાડીને) હીરા ! બહેન !

સોમા ગોર : આંખું માણું રતન !

મુખી : જ્યારે અહીં તેને દાખલ કરવામાં નહીં આવે.

રમણભાઈ : તો હું ત્યાં જઈશ.

મુખી : ટાળા વચ્ચે !

રમણભાઈ : હા.

મુખી : ચૂંદી ખાલો.

રમણભાઈ : સ્વયં માટે ને ! (ગોંધર જાની રહેલ કોથળી રેખાવ્યા રાજ રીતે તરી નીકળે છે.)

મુખી : હવરા, ખારણું બધખૂંટયું રાખીને પેલી ઝાંજીને આવવા દેજો.

[જાણું આવેલ ભાણુ ધડીક ચાલ ચાય છે. સોમા ગોરનું ચૈતન્ય નાણે ચેતારાઈ ગયું હોય તેમ લાગે છે. અત્યાર મુખી લહેરમાં દેખાતો દેશજ જ્યાં છાંવેલો દેખાય છે, બહાર માણસો પાંચાઈ કરી રહ્યાં છે. "અધ્યા, ના કવ કું" ને ! તારા ટોસાએ ના પાડી છે ને ! તારા ટોસાએ કું રાખેલા ઝાલ્યો છે ! " ટાણું દરકાર ક્યો વખત અંદર પેસે છે. ટાણામાં હીરાં પાલ છે. હીરાની ઉંમર નીચેક વર્ષની છે. ગોંધરનું કિંકરું પડી ગયું છે. લૂમડા પર મૂળ ચોંટી છે.]

મુખી : ગોંધર જોવાનો ધર્મ છે !

સોમા ગોર : હીરા તો માણું રતન !

દેશજ : તો લટકાવો દરડીએ.

મુખી : પછી બીજી બધી વાત. મારા કેસ લખી લેવા લો.

રમણભાઈ : લખો હવે.

મુખી : બે મા'તમાએ જોગા થઈને ગામના આમણના છોકરાની છોકરીને બાઈ કરીને નસાડી મૂકી.
(ટોળાનો હોહો... અવાજ.) કાલ સાંજનાં મોટરમાં નાખીને બગવી. (હીરા તરફ જોઈને) મોટરમાં નાખીને લઈ ગયા.

હીરા : (ચરમાતાં) હા...રમણભાઈ છોબીલા પડે છે.)

મુખી : ને પછી દવાખાનામાં લઈ ગયા.

[ટોળામાંથી અવાજ આવે છે. રમણભાઈની સાથે આંજળીએ વીંધાય છે. આંખમાં સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાય છે : "એ તો ગાનારે અવૈયા ! કાલ રાત્ર કૂદીને ગયું તે રાસવા હી ચડશે ત્યાં લગણ ! "

ખીએ દોષ દતો ગગતડો, તરસોછ ! બગતમાનું બસતાણું બોમાં ન બ'કારાણું ! બોસો.

હીરા : મુખી, શું છે આ બધું ? સ્પષ્ટ કરો.

મુખી : આ તને નસાડનાર. (કંઈ અભિનય નથી તે વખતે નથી ઠાઈના સાથે નજર ફેરવતો)

ટોળામાંથી અવાજ : આ જ મા'તમા. કાલ રાતે તો હતા મુંઢરિયાણામાં.

મુખી : શુનેગાર !

અવાજ : મા'તમા, હીરા છે !

હીરા : તમારું કંઈક કાવતરું દેખાય છે. કાલ રાત જેવું, મને ફસાવી હતી તેમ રમણભાઈને ફસાવો છો ?

મુખી : બેસ, બેસ, કાઠજી !

અવાજ : મુખી, મુખી, કાળા કરતૂનો કરનાર, બસ મુખી જ.

[દેશજ સરડીને નાસી જાય છે.]

મુખી : દેશજા !-મારું પાપ !

હીરા : કાલ રાતે મુખીએ મોટરમાં બેસાડીને મને ફસાવીને વેચવા પારી હતી. . . .

મુખી : (આક્રંદતા) પાપ બીરો નીકળ્યું.

[ટોળું રમણભાઈ પાસે આવે છે. "રમણ મા'તમાની જે" એવા જયનાદે બનારો ગાઇ લો છે. ક્યારેક ક્યારેક મુખી સાથે ફરિયાદના શરૂ નીકળે છે. રમણભાઈને હીરાને આમજ લઈ ટોળું મુખાપુમ કરે છે. બધાના હૃદયમાં આનંદની લાગણી પ્રસરી પડી છે. "સુધવતિ રાધવ"ની ધૂન મચાવતાં હીરા બેસી જાય છે. મુખી તરફ પાંચ સાંજના થઈને મોં નીચું ધાલીને પડે છે. ભૂડો...જમખૂમ]

(પડો પડે છે) *

હાર્યા હાર્યા થઈ ને લગી
વરસી વેળા અનન્ત;
મુક્ત જાની પાછા વળે
કાં મેઘો, કાં સન્ત !

શીલ સમો અચલ નહિ,
આશા સમ નહિ રંગ;
મન સમ કો અચલ નહિ,
જીવન સમ નહિ જન્મ.

અરુણ વિના બહારું નહિ,
અર્થ વિના નહિ શાબ્ય;
ઉલટ વિના ગાણું નહિ,
પ્રતિભા વિણ નહિ કાવ્ય.

હિત નહિ તે હર નહિ,
પ્રેમ ન વિણ વિશ્વાસ;
મુક્ત નહિ તે મુર નહિ,
જીવન નહિ વિણ આશ.

શમતા ગિરિદત્ત કાશ્મા,
શમતા હધિ-ધુધવાટ;
વજ્રચૂકવાયા જલ્પતણા,
શમે ન હર-ઉચાટ !

કારણ વિનાનું પુછવું,
અકાળ ખેડવું ખેત;
મન વિનાનું શીખવું—
(એ તો) દોષનું વારિ રેત.

હૈયે વડવાનળ જળે
તો એ સાગર ગાય

હસી જાણે જગા ઝેર થી
યૌવન તે કહેવાય.

કાળ સમી કરવત નહિ,
કામ સમો નહિ ઝેર;
સત્ય સમું અમરત નહિ,
વૈર સમું નહિ ઝેર.

કણુના નેવું ઉગાડતી,
પૃથ્વી એવી ઉદાર;
તો એ શિક્ષ. મનવા, રહે
જુષ્ટા તને અપાર ?

નહિ વર્ણ, વેશે નહિ,
નહિ ધર્મે, નહિ કર્મ;
મનવા, પરપ તારી થતી
વિચાર ઢેર મર્મ.

ખીખ્યા વિણ નહિ દુકા,
લોક તણા સંધાય;
નિખતે હર લેગાં મળ્યાં,
જુદાં કરી ન ચાય.

વર્ષા સમ વારિ નહિ,
પ્રેમ સમો નહિ ત્યાગ;
વેણુ સમી ચિનગારી નહિ,
ગિરહ સમી નહિ આગ.

એકલ પાંખ ઉડાય ના,
એકલ નહિ હસાય;
એકલ રવિ નહા સંચરે,
એની લડકે સળગે કાય.*

કવિતાનું મંત્રરૂપ

[એક પત્રમાંથી]

અખાલાલ પુરાણી

રા...શ્રી અરવિંદનું *Future Poetry* વાંચે છે જાણી જ્ઞાતંદ થયો. એમના વિચારો પર પણ જરા ચર્ચા થઈ હતી. શ્રી અરવિંદનું મંત્રરૂપ તેઓ સમજ્યા નથી એવું શ્રી અરવિંદને પણ લાગે છે અને મને પણ લાગે છે. શ્રી અરવિંદ કવિતાની અંદર મંત્ર-શક્તિના ઉદ્ભવની સંભાવના જુએ છે એનો અર્થ એવો નથી કે ભવિષ્યના કવિઓ જુદાઈ થયેલી વૈદિક ભાષામાં અગ્નિવેદના જેવા મંત્રો લખવા માંડશે !

પ્રથમ તો મંત્રનો શ્રી અરવિંદને અર્થ કરે છે તે જ્ઞાનમાં રાખવો જોઈએ. જકિમચંદ ચેટરજીને વિષે તેમણે એક લખાણ (monogram) લખ્યો છે, તેમાં 'વદમાતરમ્'ને એમણે મંત્ર તરીકે જાહેર કર્યું છે. એટલે કે મંત્ર શું તેનો એ જ્ઞાપ્તિ આપણને કાંઈક વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. મંત્રનો ઉદ્ભવ ઇન્દ્રિય પર એવી શિખર-મનની શ્રમિકામાંથી થાય છે.

ક્યારે જાગૃત થાય છે ?—"Mantra—the poetic expression of the deepest spiritual reality, is only possible when the three highest intensities of poetic speech meet and become indissolubly one, a highest intensity of rhythmic movement, a highest intensity of verbal form and thought-substance, of style, and the highest intensity of the soul's vision of Truth."

એટલે કે, વાણીમાં-જાગ્યની વાણીમાં-ન્યારે ત્રણે પ્રકારની કાવ્યશક્તિની તીવ્રતા ત્રિવેણીરૂપે એકત્ર થાય ત્યારે મંત્રનો જન્મ થાય : છંદની ગતિતી, શબ્દરેખ અને વિચાર-તત્ત્વની, ટૂંકમાં શેલીની, તથા આત્માને સત્યનું દર્શન થાય તેવી દૃષ્ટિની—સત્યના કાંતદર્શનની-તીવ્રતા—ઉદ્ભવતા એકીવખતે કવિમાનસમાં જાગૃત થાય તેવારે મંત્રનો જન્મ થાય છે.

આ રીતે જાગૃત થયેલો મંત્ર શબ્દરેખ અને છંદની ગતિ સંદિત આવે છે એટલું જ નહિ પરંતુ જે સત્યને તે વ્યક્ત કરે છે તેનો સાચાહાર પણ તે દ્રશ્યને કરાવે છે.

'વદમાતરમ્' એવો મંત્ર એ અર્થમાં છે કે જે મંત્રની શક્તિએ જકિમને દિંદની રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના રક્તચતુ દર્શન કરાવ્યું એટલું જ નહિ. પરંતુ જે મંત્રે લખ્યો દિંદીએને જાગૃત કર્યો, અને સજ્જતાપૂર્વક એ મંત્રની સિદ્ધિમાં જોડ્યા. એવી પ્રેરણા આપવાની અપૂર્વ શક્તિ એ મંત્રમાં છે. અત્યારે સારી પેઠે પ્રચલિત સમાજવાદના આગ્રહવારક શબ્દ 'માર્કસે' "Workers of the world, unite" કે એવું કાંઈક કહેવું શક્ય છે. વર્તમાન મજૂર અને શ્રમકર્મીની જાગૃતિનો એ મંત્ર જણાય તેવું શક્ય છે.

પરંતુ બધી ભાવિ કવિતાનું એ જ સ્વરૂપ હશે એમ માની લેવું બહુજાહેર છે. ત્યારે

મંત્રની સક્તિ જાગૃત થઈ હશે ત્યારે પણ પુષ્કળ કવિતા સૌંદર્યલક્ષી, ધણી જે ભિન્નપ્રધાને અને જીવનની વારંવારિકતાને લગતી હશે. ધણી તાત્કાલિક માનમાનસની પરિસ્થિતિ, લાગણી ને ઇચ્છા, આકાંક્ષા અને વાંછના પ્રગટ કરનારી હશે. અને એમ થાય એ જ ઈચ્છ છે. કાંઈ પણ સૌંદર્યસ્વરૂપમાં બેસેને કવિ જીવનના કાંઈ પણ ક્ષેત્રને કવે !

ત્યારે સમગ્ર માનવજાતિમાં એ જુદીથી પર ચેતનાની જ્યારે થવા માંડી હશે ત્યારે ઉપર જણાવેલા પ્રકારની કવિતામાં પણ પ્રાણનો વિપુલ સંચાર આપણને દેખાશે. એમાં પણ માનવજીવનનું જે દર્શન થશે તે વિશ્વમાનવની દૃષ્ટિએ કરાએકું હોઈ એમાં વિહુટમેનની પેઠે કુદમાં પણ ઘૂંટતને, અણમાં પણ વિરાટને, સાંતમાં અનંતને તે જોશે;—જેઈ શકશે— અને દેખાશે.

જેથી એ અભિવ્યક્તિમાં આપાતું જાંધારણ, પ્રજા તથા વ્યક્તિની પ્રતિભા, સંસ્કાર, માનવજાતિના વિકાસની સ્થિતિ—ઈમાતા-વગેરે પણ, અગત્યનો લાગ જાગવશે, ભાવિ કવિતાનું સ્વરૂપ નિર્માણ કરશે.

એ મંત્રકૃતિથી પ્રેરિત કવિતાનાં અનેક રૂપોમાં વિહુટમેન વિષે તો આજણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો જ છે. રૂપની દરકાર કર્યા વિના જ પોતાના દર્શનને વ્યક્ત કરવા મથવો આ આદિ કવિ—આધુનિકોનો આદિ કવિ—આપણને માનવનું સંગીત ગાઈ સંજાણવે છે. માનવના વિરાટ સ્વરૂપને તે જુએ છે, તેના શાશ્વત આત્માને તે નિહાળે છે, અનુભવે છે અને કહે છે. માનવની સ્વતંત્રતા, તેની મહત્તા અને લગ્યતા તે જુએ છે અને આપણને ખતાવે છે.

* Passage indeed O soul ! to primal thought,

Not lands and seas alone, thy own clear freshness

The young-maturity of brood and bloom,

To realms of budding bibles.

અનુવાદ : [આ અનુવાદો શ્રી મુનશિ કરેલા છે.]

હે આત્મ ! આલો પથ આદિ ચિત્તને
નાં ભૂમિના, સાગરના ને માગ,
પથે ચલે; તે જાહી અમલ કુલવા
તારી, પ્રભ પ્રૌઢ યુવાન શ્રીલરી,
તે દેશ આલો મથકી મઠક યજુરે ખીલે.

મલો ચલો આદિમ સ્વર્ગજમાં,
સંજાનની નંમસ્યલી વિષે ચલો,
તે આલિલે મુક્તા લીલા પ્રદેશે
પુનઃ ચલો શીખત સદિ હશે.

પરોપચાર હે !

અનામી હે, શાસ્ત્રકલ્પવલ્લ, અનન્દ !

હે તેજના તેજ,

વિશ્વે રચી હું રમતાં મૂકે અને

હું નેમનું કેન્દ્ર, લાલચિલ એમી

હું કેન્દ્ર છે સત્ શિવ પ્રીતિરૂપ,

આજ આકાશની વિસ્ફોટિમાં

ભમત, સંસારિત સ્વસ્થ વેગે

વારાચળા-સર્ચકાદિ કરા

પ્રવર્તક, પ્રાણુની નાડી હે હું !

હે, હેગ હું પ્રાણુ ધરી શકું, શા

જેરી શકું, ચિંતની વા શકું કથમ,

વરી શકું કમ હું જે મહત્તર

વિશ્વેની યામા તથ આદરી શકું ?

To reason's early paradise,
Back, back to wisdom's birth, to innocent initiations,
Again with fair creation.

... ..
O Thou Transcendent,

Nameless, the fibre and the breath,
Light of the light, shedding forth universes, thou
... .. centre of them,
Thou mightier centre of the true, the good, the loving,

... ..
Thou pulse—thou motive of the stars, suns, systems,
That, circling, move in order, safe, harmonious,
Athwart the shapeless vastness of space
How should I think, how breath a single breath,
how speak, if, out of myself,
I could not launch, to those, superior universes?

અવતરણુ તો હજી એ આપવાનું મન માય છે—પણ કાળજી લખું છું કે સાદિત્ય ? પણ આ કવિતાનું અવતરણુ કોઈ ઉપનિષદની સમયના દશનું સમિર્થ નથી લાગતું ? કો દેવાન્નાર ? કા પ્રાણ્યાર ? ચંદ્રેય આકાશ આનન્દો ન સ્વાત્ । અથવા તો પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત ચતુષ્પદ ચતુઃ । પર્વતોન સ્થિતો જગત્ । તદેજતિ તત્ત્વજતિ તદ્વદ્ધરે તદ્વન્તિકે । સ પર્યાવાત્ શુક્લમ્ અવ્યયમ્ અકાલિરમ્ શુદ્ધ-મયપવિદ્મ્ ।...જ્યોતિર્માનસિ તત્ત્વજ્યોતિસ્તમસઃ પરુષ્મતે । વગેરે ઉપનિષદની બધી મૂલપદ્ધિઓ મનમાં ખડી થઈ ગય છે !

પણ એ તો વિહુતભેન—રૂપનિરૂપદ—લગભગ ગામડી બાપામાં લખનાર—દ્રષ્ટા કરી થકે. બુદ્ધિઓ, આ રહી કેટલીક પદ્ધિઓ, રૂપના સાગમાં રજૂ થયેલી કોઈ આધુનિક કવિની,—આધુનિક, એટલે ભાવિની આગાહીરૂપ.—

—કવિ આર્ચવાનંદ. J. A. Chadurick.

Unicorn uncreated,*

(1) Time may grow tired—not you !
For changes of rhythm are dated,
By the clang of your topaz shoe.

* અન્યતઃ અશ્વવરશ્ચ

યાશી જરો કાળ કરી—નહિ તું !
વૈદુર્ધની તારી ખુસાની વેણણ
રૂપી રહી સૌ લખમાન કાલનાં.
ન રૂઢિ તુંને કરી આવરી શકે,
નિર્લેપ તારે વિહરત શું.
બ્યાખ્યા કરી તારી કહે ન ભાવિ.
તું માન છે કે નવજન સુહિદુ.

નિશ્ચય દે સ્વર્ણની દિવ્ય સીસિ—
દે સન વિશીર્ણી આનંદગામાં,
દે સમ આદ્યને મદ્ય આદિ અદ્યનઃ
વિદ્યન તું નિર્મળ આદિ પ્રેરિત
તે સર્વ મધ્યાદ્યનની બાનિમાંથી
સંવર્ધવા સોદ્યનશીલ નવાવા.
(તું ને યાજી શાં અવનીર્ણી તે તો
પ્રમાણ હાન થશે ય સર્વ).

(2) Custom shall never confine you;
Tameless the sweep of your horn :
Nor shall the future define you,
Song of a world new born !

(1) Shadowless splendour of heaven-
Sapphire of endless extent;
Eldest Day of the seven :
Immaculate bird that is sent
From the high noon descending
To foster the questing flame
(for far beyond comprehending
shines that from whence you came.)

પથ આ તો બહુ મુશ્કેલ!—આ તો નાજિરેર જેવી કેમ? તો હો આ અમલ
કિશ્કીની તેથી વધારે ઉપયુક્ત પેલી "This Errant Life":

* "This Errant Life is dear although it dies;
And human lips are sweet though they but sing
Of stars estranged from us; and youth's emprise
Is wondrous yet, although an unsure thing.

Sky-lucent Bliss untouched by earthiness !
I fear to soar lest Tender bonds decrease.
If thou desirest my weak self to outgrow
Its mortal longings, lean down from above,
Temper the unborn light no thought can trace,
Suffuse my mood with a familiar glow.

* આ જિન્દગી ભરૂંર તોય છે પ્રિય,
મેં એક જાણ ચકિ પાસે દુરસ
તારાણેલું તદપિ મેં મીઠા.
અને યુવાની રહી અંચલા ભાં
છે તેહનું સાદસ રોમકર્ણ.
આકાસ શી નિર્મળ સંમુદા હે
પ્રતિબિંબથી મુક્ત દરું હું બહાનું—
આ કામળા બધું રંજિતે સરી પડે.
ને તું બહેન-કુર્બાન નત મારી
આ મર્ત્યભૂમિ તણી વાસનાઓ
તજ વડે ભર્યું દિલે, તું તો તો
તારાં ભર્યાં આસનમીથી સુક,

ને ન્યાં ગતિ બુદ્ધિતણી અને તદો
અનતે તે તાહરી ફાનદેમિનિ
અહાય તેથી હાજી કરી દે.
ને માહરે અંતર જેવી અપા
આપાવ નેને હા આજખી રહે.
હું તો સતત હું મુન ચર્મજામયી,
હૈયા સરીસો લજને મને તું
આત્મીયતાવંતી સુણાવ વાણી.
સમસ્ત અંબાર અરપ તારા,
હું પ્રેમ રૂપે પલટાવી દે અને,
એ તાહરો ખાડવ પ્રેમ આંહો
એને હું માનવની મુખાદિ.

For 'tis with mouth of clay I supplicate :
 Speak to me heart to heart words intimate,
 And all Thy formless glory turn to love
 And mould thy love into a human face.

માનવજીવનની આસક્તિઓનું આકર્ષણ અને જીર્ણ પ્રત્યે એવાણુ એ એની વચ્ચેની ત્રિશંકુ જેવી માનવની સ્થિતિ અને તેમાંથી એ જીર્ણલોકવાસી પૂર્ણ સ્વરૂપને માનવતામાં અવતરણ કરવાને આમંત્રણ—એણુ—માનવઅંતરની પ્રભુ સાથે ગાઢતા સાધવાની સનાતન તૃષ્ણા. આ બધાં તરવે એવી કોઈ એકતા અને સંવાદ સાથે અભિન્યક્તિની તીવ્રતા સાથે છે કે એના કવિને આ કાવ્યમાં પ્રગટેલ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એમ. ક્ષી શકાય. સહૃદયતા અંતરમાં એ જ અદિશનો જગાડવાની શક્તિ આ કાવ્યમાં છે, અને વાંચનાર જોઈ શકે તો સ્પષ્ટ પણ સાચ કે એની પ્રેરણાનું મૂળ જોડે અંતરાત્મામાં તથા જીર્ણ માનસિક ભૂમિકામાં છે. જાણે જીવન—પ્રાણ શક્તિ—પેલે પોતાની મર્યાદાઓ જુએ છે, જાણે છે, અનુભવે છે—અને છતાં જીર્ણમાં જવા માટે અથવા વધારે સાચી રીતે જીર્ણને જીવનમાં પ્રાપ્ત કરવા માટે—તેનો ભોગ કરવા માટે, તલસે છે. જાણે છે કે આ અદિક ભોગવિલાસમાં અંતિમ અરિતાયતા થે નથી ને સાચી સનાતન આનંદ કે સુખની પ્રાપ્તિ પણ નથી,—એ તો જીર્ણમાં રહેલ પ્રભુમાં છે,—પ્રભુતામાં છે. પણ અચ્છરીરી કોઈ સત્તાનો ભોગ પ્રાણ શ્રી રીતે સર્વ શકે? કેવળ દિવ્યત્વોત્તિની શિખા આમળ તે અંખવાઈ ન જાય. તો બીજું? હું યાચ! એટલે પ્રાર્થ છે કે તારી નયોતિ અને પરિચિત એવી કોઈ દૃશ્યતા દીપ્તિ કે પ્રભાનો રૂપમાં ફેરવી નાખ; જીર્ણમાં ન રહે—છેક પાસે આવ, મને તારા હૃદયની સમીપ થે અને તારા સર્વે રહસ્યોમાં—અંતરતમ રહસ્યોમાં ભાગીદાર બનાવ, કોઈ માનવરૂપ પારણ કરીને બચાવ આ!—આ વાણી કોઈ પ્રાચીન સમયનો દ્રષ્ટા બોલતો હોય એમ માનીએ એમાં વિસંવાદ મને જણાતો નથી!

બીજા આધુનિક ગૂજરાતી કવિઓમાંથી વળી કોઈ બીજા વાર આ ભાવિ દિશાનાં સૂચક વલણો બતાવવા ઇચ્છા રાખું છું. એટલું જ નહિ પરંતુ અત્યારે. ઉચ્ચાંમાં છેલ્લા મહાદુર પછી સર્વે કળાઓ પેઠે કવિતામાં પણ જે પડતી ભેડી છે તેમાં પણ છૂટાછવાયા વિરલ ઉદગારો આભાવિદિશા સૂચવે છે. અને આખા થે કળાદોષમાં કોંઈક નતું કરી નાંખવાની, નવા જ રસ્તાઓ, નવી કેડીઓ શોધવાનો આગ્રહ, નવા જ રૂપે સર્જવામાં, કેવળ રૂપની બાબ તરવે ઉપર જ નજર કેરવતી આ બધા બુલબુલેલા ખ્યાલો અને પ્રયત્નોની પાછળ પણ અસલ તો એ જ મૌલિક પ્રેરક તરવે આપણને કાર્ય કરતાં જણાશે. એક, પ્રાણની અવમેતન ભૂમિકાને,—તેમ જીવનના અધરતરવેને—તથા તેની ક્રિયાઓને કવિતામાં રજૂ કરવાની શક્તિ, એ રીતે કાવ્યસ્ત્રવને વિશુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા; બીજું,—કોઈ જીર્ણ તરવે પ્રગટ કરવાની અતાત ઇચ્છાનું દર્શાવ.

પ્રાણની અવમેતન ભૂમિકાની શક્તિઓ, શક્તિઓ, અશક્તિઓ વગેરે પેલે આંકારવાળે, નિમિત્ત રૂપવાળી બાજે જ હોય છે—એટલે Sur-realism જેવા, શુદ્ધિથી ન સમજાય તેવી કવિતાને ઉપયુક્ત સિદ્ધ કરવા મળતા માર્ગો આપણે લેવાતા જોઈએ છીએ. આ માટે કવિતા સમજાવી જ જોઈએ? જેમ આવે, જે આવે, એટલું આવે તે રજૂ કરી રેડું નહિ

ક્યા માટે? અને એમાં શે જાતીયરૂઝિના વિવિધ સ્વરૂપો, કામવાસનાજનિત મૂર્ખાઈઓ, વિકૃતિઓ વગેરે પ્રત્યે એક પ્રકારના પક્ષપાત અને આકર્ષણ-આપણને જણાય છે. વિષયના સંબંધમાં કવિના માનસમાં થતા ફોબના સંબંધમાં, આ જમાનો એકરકાર જેવો લાગે છે. અને તે વિષય લાંબને તેની-સામાન્યતાને રજૂ કરવામાં એને વિચિત્રતા—નાવીત્ય દેખાય છે।

પણ આ તો હું આડો ચાલ્યો!—એ વળી કાઠવાર તમને અવતરણો—અદ્યતનમાં અદ્યતન અવતરણો સદિત ખતાવવા ધારું છું. કાણ જાણે ક્યારે!—

*

*

*

આધુનિક કવિઓની કૃતિઓતા નમ્રતાઓ સારી રીતે જોવામાં આવ્યા છે. શ્રી અરવિંદે પણ એ વર્ષમાં તે બધા જોઈ નાખ્યા છે. અને જ્યારે ભવિષ્યમાં *Future Poetry* ને 'ભાવિ કવિતા' ઇંગ્લીશ ભાષામાં તેઓથી એકબે નવા પ્રકરણો આ આધુનિક મુશ્કેલી કવિતાની સમાલોચના કરવા માટે અને ભાવિ સ્વયં માટે ઉમેરે પણ ખરા એવો સંભાવ છે.

દરમિયાન મારા વિચારોની રૂપરેખા તમને જણાવવી અનુચિત નહિ મણાય. (૧) આધુનિક કાવ્યમાં જે વિષયની-કવિતાના શ્રેયની-નૂતનતાનો દાવો કરવામાં આવે છે એ ખરું જોતાં વિવાદાર્થ છે. (૨) કાવ્યના આજ સ્વરૂપમાં નવીનતા અલગપણ લાવવામાં આવી છે, એટલે સ્વીકાર કરવો જ પડે. પ્રશ્ન એ છે કે એ નવીનતા પ્રતિભાજન્ય છે ખરી?—બીજું, એ નવીનતા સૌંદર્યપોષક નીવડે છે?—નીવડી છે? કેવળ નવીનતા-નવીનતાને જ કારણે-સર્જકતાનું સ્થાન, સાચી સર્જકતાનું સ્થાન, લઈ શકે ખરી?

હતાં, એમની નિષ્ફળતાના હિપર મહાર બાંધીને આધુનિકને અન્યાય કરવો એ પણ ખરાબર નથી. એટલે આપણે શોધવું જોઈએ કે તેઓ શેની શોધમાં છે? આ બધી અસ્વસ્થ પ્રવૃત્તિ કરીને કેયું લક્ષ્ય તેઓ લાંબવા માગે છે, પણ વીધી શકતા નથી—(નિદાન આપણને તો લાગે છે કે નથી વીધી શકતા).

એ લક્ષ્યમાં મારી નજરે પ્રથમ આવે છે મુક્તિ—આ મુક્તિની તૃષ્ણા જન્મવાનાં અનેક કારણો છે. તેમાંનું એક તો જગતની પલટાયેલી પરિસ્થિતિ છે. આધુનિક કવિ વાંછે છે સર્વ સંસ્કૃતિને પોતાના ક્ષેત્રમાં લેવા. દેશનાં, જાતિનાં, રાષ્ટ્રનાં જંબો તે તોડવા માગે છે. માનવ તરીકેનો જે હક્ક વર્ષો પૂર્વે વૈદ્યક્ટિલિટીએ (કવિને) ઉચ્ચાર્યો હતો તે આજે એ સાચો કરવા માગે છે, તેને આચારમાં હિતારવા, કૃતિમાં રજૂ કરવા વાંછે છે. કરી શકતા નથી એટલે ખીચારો કરી મૂકે છે,—સુચિત્રતા સાધી શકતા નથી, કારણ કે ખનિની સુરપટના હથ એને લાધી નથી. જ્યાંજ્યાં, જ્યાંજ્યાં તે તેને લાંબી છે ત્યાંત્યાં એણે અસાધારણ સર્જકતા વડે સૌંદર્યસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન પણ કરી છે. આનાં ઉદાહરણો—(અનેનાં) હું તમને કાઈ વખતે આપી શકીશ.

(૨) તે અલ્પમાં વિરાટ જોવા અને દેખાડવા માગે છે;—જીવનના અપરિચિત, અજાણ અને ઉપેક્ષિત ખૂણાઓ,—માગે, અવધવાનું તે દર્શન કરાવે છે તે જીવનની સમગ્રતા સિદ્ધ કરવા માટે. તે કહેવા માગે છે કે તમે બધા આદર્શોનાં સુવર્ણ સ્વપ્નાઓ રચો છો અને

જીવનમાં સ્વપ્નો લાવવા ચલ કરે છે. પણ તમે તો જીવનને જ સ્વપ્ન બનાવી રહ્યા છો. જુઓ તો ખરા આ રહ્યા જીવનના ખૂણાઓ, વિચારો પ્રદેશો ન્યાં તમારાં સ્વપ્નાની બધે પહોંચી નથી"—અરુ. પરંતુ એ બિચારો એટલું જ બતાવે એવી શો અર્થ કરે! અણુમાં વિરાટ તો ધણીવાર તે નથી દર્શાવી શકતો—કારણકે, કદાચ, તેને પોતાને વિરાટનાં દર્શન કરતાં અણુની તીવ્ર અણુતાનું સંવેદન વધારે સ્પષ્ટપણે થયેલું હશે—એટલે પછી અણુ જ આલેખી રહે છે, અપરિચિતને જ ધેરા રંગમાં રંગુ કરે છે, અકબરને જ તે જીવનનું સર્વસ્વ હોય તેમ બતાવે છે, અને ઉપેક્ષિત વસ્તુઓને આસાધારણ યોગ્યતાવાળી રાખે છે.

કદાચ આમ થતું શરૂઆતમાં સ્વાભાવિક મથાનું ભેદજે.

(૩) ત્રીજું, યુક્તેષી એને લઈને લાભી થાય છે કે આધુનિક દ્રષ્ટિ નવીનતા અને પ્રતિભા બનેને એક મળે છે. નાવીન્યમાં જ કંઈક અપૂર્વ સંગઠિત રહેલી છે એમ માનવાની ભૂલ કરીને તે નાવીન્યમાંથી વૈચિત્ર્યમાં પણ ધણીવાર લપસી પડે છે. પોતાની વિચિત્રતામાં જ કંઈ અપૂર્વતા રહેલી છે એટલું જ નહિ પરંતુ હોલી જ ભેદજે એમ તે માને છે ને મનાવવાનો આગ્રહ કરે છે. ઉ. ત. 'યુક્તેષી',—જેમ્સ જેમ્સનું.

અને આ નવીનતા પણ મોટે ભાગે તો કાવ્યસ્વરૂપના બહિર્ગમને જ સ્પર્શે છે! એને લાગે છે કે કાવ્યનો ખાલ દેહ, અને તેનાં અત્યાર સુધીનાં સ્વીકૃત બંધનો જાણે તેના આત્માને જકડી રહ્યાં છે. ને કાંઈ ઉપાયે એ બંધનો તોડી નાંખવામાં આવે તો પુરાણે કાવ્યપંખી આકાશમાં પહોંચી જાય! એ કાવ્યનાં બાહ્યબંધન બંધનો છે? એ અને આશા રાખે છે એટલું જ નહિ પરંતુ માને છે કે કાવ્યપંખી—ના, કાવ્યચર,—એક આકાશને ચંદરવે જઈને આકશે! અને જુઓ ત્યારે!!—બિચારું કાવ્યપંખીનું કાંઈક ચંદ્રને જમીન પર પડે છે!!

અલગત, અહીં આપણે આધુનિકોને જરા પણ જરા નહિ આપવાની દૂરતા ન આચરવી ભેદજે. એના અંતરમાં તો એ વાંછતા છે કે આરે જે કંઈ નવું કરવાનું છે તેને માટે આ કાળ, આ ખાલ દેહ ખરાબર નથી, પૂરતો નથી. પણ એને ખૂબો કે "બાઈ, તારે જે કથવાનું છે તે તારા મનમાં વિશ્લેષણે તું જાણે છે, આ તો પ્રેરણામાં કે પ્રેરણા વડે તેને અનુભવે છે ખરા?" તો ધણીવાર ઉત્તરમાં જણાશે કે "કંઈક" કહેવાની અમુકજી સિવાય ખીલું કંઈ સ્પષ્ટ નથી હોતું. અને જે કંઈક તે કહેવા માંડે છે તે કેવળ કંઈક જ હોય છે. પેલું "નવીન" પેલું "મહાન" એવું અત્યાર સુધી અવ્યક્ત રહેલ કિમિપિ તો તે જાણે જ નોવડે છે.

બ્યારે તેને સમજશે કે આ પ્રયોગો આ ખાલ દેહના સંધાની પુનર્ખંટના અને તેમને ભાંગવાની કિંપા નવીન કાવ્યદેહના નિર્માણની પ્રયોગ દશા જ કેવળ છે ત્યારે તે પ્રથમ પ્રેરણાની સાચી છુટ્ટીની શોધમાં લાગી જશે. ત્યારે તે કબૂલ કરશે કે કાળમારેલો અને ઘુરે દેહ બને હોય પણ તે મૂલ દોષ તો આ કામનો!

અને આ વસ્તુ કેવળ સાહિત્યમાં જ બની રહી છે એવું નથી. સમગ્ર કળાના ક્ષેત્રમાં—ચિત્રમાં, શિલ્પમાં સર્વત્ર—એ જ ખાંખાળેળાં, અસ્પષ્ટ લહેરો, અધીર ઉત્સાહ, આમલીવિખાનો,

નવીનતાની વિચિત્રતાઓ, અર્થરસોની પૂજા, આદિ સુગતે ફરીને પ્રગટાવવાની મુશ્કેલી, સુશ્લિષ્ટતાની સુગમ સંયમનો ત્યાગ, ઔચિત્યનો અનાદર, કુરૂપને સુરૂપ બનાવવાનો અને મનાવવાનો દુરાગ્રહ, મુશ્કેલિના ભંગને સ્વાતંત્ર્યનો કક્ક ગણવાની વૃત્તિ વગેરે આપણે જોઈએ છીએ.

આ વૃત્તિના લીધે તમ સ્વરૂપોમાં તો તે બુદ્ધિને તિલાંજલિ આપવા માગે છે ! સરસિયા-વિદ્યમનો-“વાસ્તવિકતાથી પર”-થવાનો દાવો તો આપણને સમગ્રમ ગાંધ્યજીના દરવાજા સુધી લઈ જાય છે ! કવિતા “સમગ્રમ”-બુદ્ધિ વડે સમજી શકાય-એવી શા માટે હોવી જોઈએ ? સમગ્રતાની માગણી એ જ શું કવિતાદેવીને બંધનરૂપ નથી. અર્થ જ સમગ્રતા માટે નથી-ન હોતું જોઈએ. કવિ માનસનું પ્રતિબિંબ જોવા માટે તમને ઉત્તમ તક કામ્ય આપે છે. એ માનસમાં ફણે ફણે જે કંઈ પસાર થાય તેની રજૂઆતમાં જોઈ શું છે ? અને એ વ્યાપાર સમગ્રમ નહિ તેથી કળા તરીકે જોહો મટી જાય છે ! કાંઈ સ્વપ્નનો અશક્યરત્ન હાથેનો કુકડો, કપડાનો કાંઈ કુકડો, મગજનો કાંઈ છુટ્ટો, કે ફાંકો, કેવળ અશ્વર સામ્યની-અનુભાસ જેવી કે બીજી-કાંઈ કંઈને ગઝગલિયા કરે એવી બાત...આ બધાં કે આમાંના કાંઈ જેમ આવે તેમ સાથે જોડાઈ દેવામાં શો બાધ !—

બાધ તો કાંઈ નહિ...પણ...પણ-બાધ તો કવિના મગજમાં છે તેનું શું ?

જાણી જીવનની-સામાજિક જીવનની-પુનર્જાતનાની મીમાંસાના પ્રચાર માટે પણ આ કલાઓનો સાધનો તરીકે ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે. જ્યાંસુધી સાચી સર્જકતાના ચિરસ્થાથી નિષ્ક્રોધ પાલન કરવામાં આવે છે અને સાથે સાથે પ્રચાર પણ કરવામાં આવે છે ત્યાં સુધી તો કોઈને કાંઈ જ કહેવાનું હોય નહિ. જયજા તો “પ્રચાર જ કરીએ છીએ” “દશા સર્જન નહિ” એમ ખુલ્લું કરીને કાપે કરનારનો પણ કાંઈ વાક નહિ કાઢે. વધી ત્યાં આવે છે જ્યારે એવા પ્રચારિયા લેખકો હિતપ્રેમી સર્જકો હોવાનો દાવો કરે છે અને બહુમતીના જોરે સંસ્કારના હેતુમાં પણ પોતાના ટટવાને અરજખી ધોષ તરીકે પકાવે છે અને અંકાવે છે. અને એથી પણ વધારે વધી તો જ્યારે કાંઈ રાજ્યખાસરથી કે બળવાન રાજકીય પણ “હિતમ” અને “કનિષ્ઠ” એવી હાથે પોતાની મરજી પ્રમાણે, મીમાંસા પ્રમાણે, પદ્ધતિ કાર્યક્રમની દૃષ્ટિએ-ને સર્જકતા સિવાય બીજી કાંઈ પણ દૃષ્ટિએ, મારવા માટે છે ત્યારે જોઈ છે ! ત્યારે આપણને એમ પણ થઈ આવે-ફિલ્મકર કે થીયેટરનું જીવન દકાવવા માટે રોહડો આપનાર આ જીવનમાં એના સ્પૂર્ણકાર્યના બદલામાં માનવની માનસિક સ્વતંત્રતા જ હાથેકને માટે લઈ લેવા માગે છે કે શું ? તમને રોહડો, ભૂડાં અને ધર-કામ, રોમ અને આરામ-વગેરે વગેરે આપીશું. પણ અમે કહીએ તે પ્રમાણે વિચાર કરતા થઈ જાઓ. ને બીજા વિચારો કયાં તો તમે સચાચત નથી ! !

જોતાં જાણે કામ્યસર્જન વિષે આપણે નિરાશ થવાનું કારણ નથી એમ મને લાગે છે. આ બધા ઉધામોની પાછળ તેમને પ્રેરી રહેલી વસ્તુ સાચી છે એ તો આપણે જોઈએ. ઉપરાંત, સુરોપની સંસ્કૃતિના આ-પ્રયત્નો અને પ્રયોગો તેની કલાતિની દશામાં અપેક્ષા હોય એ બનવા જોય છે. પરંતુ જનતાની બીજી સંસ્કૃતિઓ, અમવા તો પશ્ચિમની અસર નીચે આવેલી સંસ્કૃતિઓમાંની કાંઈ એ પ્રયત્નોમાં વધારે સફળતા નહિ મેળવે એમ માની લેવાને કોઈ

કારણ નથી. જગતની પુનર્જાતના કરવા તરફ જનપૂર્વક કાર્ય કરી રહેલી યક્તિઓમાં જેમ સામાજિક અને આર્થિક સુવ્યવસ્થા, ન્યાયી વ્યવસ્થા કરવા તરફ, એક છે તેમ અંતરની પ્રાણતમાં પણ વધુ ઉચ્ચ સ્તરે તરફ જવા પ્રત્યે પણ દયાણુ છે. માનવ સુક્તિ વાંછે છે તે કેવળ રાજકીય, આર્થિક અને સામાજિક અર્થમાં જ કે જેતમાં જ નહિ પરંતુ ચેતનાના જેતમાં પણ, અને આધ્યાત્મિક અર્થમાં.

એટલે એના કલાસજનનાં જેતોમાં અત્યારે ભલે આ બાણ વધણું અને વૃત્તિઓ પ્રેરકબળો, તરિક્કે અપૂર્ણ સફળતા સાધે, અગર તે તેની પ્રેરણા કાર્ષ્ણ ઊર્જાલોકમાંથી આવવાની છે. એટલું તો નહીં—પછી તે પરિણામ માનવ ઊર્જાલોકમાં આરોહણ કરવાને કે તે ઊર્જાલોક માનવ ચેતનામાં અવરોહણ કરશે તેને પરિણામે આવે.

સંવાદની, સૌંદર્યમય છંદનાં સ્વરૂપોની, જર્નીની—કાર્ષ્ણ દિવ્ય સૌંદર્યની ભૂમિકા—ઊર્જામાં છે. માનવ અહીં તેનું પ્રતિબિંબ પામે છે, મા તે તેની કાર્ષ્ણ અપૂર્ણ કે તૂટક સુરાવલીનું અવણુ કરે છે,—ભાગ્યે જ તે આઘંતપૂર્ણ સર્જન એ લોકમાંથી અહીં દિતારી શકે છે. પરંતુ એવો સમય આવશે જરૂર જ્યારે એના કલાસજનમાં, તેની અણુની કે અમદની અભિવ્યક્તિમાં પણ એ ઊર્જા, સંવાદમય લોકની મુલાકાત જ કેવળ નહિ પરંતુ સમર્થ પ્રેરણા, અને સર્જક યક્તિ પણ દશે અને એ સર્જન આપણા અત્યારના અપૂર્ણ પ્રવલ્નો વડે સમય બનશે, એવી પણ આશા રાખવી વધારેપડતી નથી.

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યુરિટી હાઉસ એસ્યુરન્સ કું. લી.

હિંદુસ્તાનમાં નાગરિકોને લડાઈના જોખમ અંગે કાંઈ પણ વધારાનું પ્રિમિયમ લીધા વિના, પેલિસીઓ કાઢી આપવાનું ચાલે છે.

હિંદુસ્તાનમાંના આ કંપનીના પેલિસીઓહોલ્ડરોને આથી જીલ્લાવવામાં આવે છે કે તેઓની પેલિસીઓમાં લડાઈનાં બધાં જોખમોનો વીમો આવી નય છે અને દુસ્મનના હુલાઈ, દરિયાઈ અગર બીજા હુમલાઓથી મરણ નીપજે, તો તેમની નીકળતી રકમ તેઓના વારસોને આપવામાં આવશે. આ જાણત એ. આર. પી. માં જોડાયેલા સમસોને પણ હાથ પડે છે.

બી. એફિસ : ઓરિએન્ટલ ઇન્ડર્સીંગ, કેન્ટ, મુંબઈ

બ્રાંચ એફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ, લાલ દરવાજા, અમદાવાદ

અનુસંધાન પૃ. ૨૪૦]

કવિએ મૂળ તો કાંતિના એ ઉદ્ગારો દ્વારા પોતાની લગ્નભાવના જ સમજાવવા પારી છે અને એ શબ્દોમાં એવો આદર્શ સ્વામી મેળવવાનો એનો અજિલાષ અને એવા સ્વામીની આવી આદર્શ પત્ની બનવાના એના કોડ આમ પરાક્ષ રીતે સૂચવી, એના આ અજિલાષ તો તૃપ્ત થવાના નહિ એવી એના જીવનની કશુંક તરફ વાચકોનું ધ્યાન હસારાથી જ દેરી, (આ ઉદ્ગારોની જ પહેલાં યશની લગ્નપૂર્ણિમાના ઉત્સવિયાઓના હર્ષોલ્લાસ વચ્ચે કાંતિની અંતર્ગૃહ વ્યથા સૂચવતા એના સ્વગત ઉદ્ગારો કવિએ મૂક્યા છે તે પણ આ હેતુપુરસ્કર) કાંતિના પાત્રની રેખાઓ પોતાથી શક્ય તેટલા પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન છે. એ સાતમા જ પ્રવેશમાં ત્યારે પછી થોડી વારે પ્રિયજનના પ્રથમ દર્શન પછીના મીઠા આનંદસંવેદનનું સુંદર ભાવભર્યું વર્ણન કાન્તિકુમારી કરે છે તેને તો એના સ્વાતુભવનો જ આધાર છે એ સમજાય તેમ છે. ત્યાં પણ એવું દર્શન એને થયું છે તોય એ મિલનને લગ્નમાં પરિણમવાનું નહિ એમ જાણનાર વાચકને એના હૃદયમાંની વેદના જ રેખાવાની, ને એ પાત્ર કશું જ લાગવાનું.

કાન્તિકુમારી સિવાય જ્યદેવ અને જોડણીના પાત્રોને મુખેથી પણ કવિ લક્ષભાવના સમજાવનારા ઉદ્ગારો ને પ્રવચનો રહાવે છે. નાટકમાંનાં એ મુરખી સાધુજન કાન્તિકુમારીના જ પ્રતિમા પ્રત્યક્ષર રૂપે એ જોશે છે) એ પણ નોંધપાત્ર બીના છે. (એવો પ્રવેશ આખો લગ્ન-ભાવનાની ચર્ચા માટે જ યોગ્યેલો લાગે છે. તેમાં અતિથિ હોયે પાંખડીને જમવાનું કહેવા આવેલી કાન્તિ અને જ્યદેવ વચ્ચે સંવાદ થતો બતાવાયો છે, એ સંવાદમાં કાન્તિ પૂરેક કે પૂર્વપક્ષી અને છે. અને જ્યદેવ તેને સ્વસ્થ ચિત્તે જવાખ આપે છે એવી ચોજના છે. તે વેળા કાન્તિકુમારી લખતે ‘અખંડઅગ્નિ ચિતા,’ ‘નરકની અખંડઅગ્નિ લટ્ટી’ કહી ‘બધું નિરર્થક ને નિર્દય નથી તે!’ એમ જ્યદેવને પૂછે છે) ત્યારે બીજાને આશ્ચર્ય થાય કે લગ્નનું મહિમ્નસ્તોત્ર ગાનાર કાન્તિકુમારી આ જોલે છે! પણ ખરી વાત એ છે કે ત્યાં કાન્તિના મનમાં છે સમાજલક્ષ જ—આત્મા-ઓળખ્યા વરને પરણવામાં અનેકવિધ અંતરાય ઊભા કરનાર સમાજ પરણનાર વરકન્યાની છત્તા મુજબ નહિ પણ પોતાની અલિખિત રૂઢ પ્રણાલિકા અનુસાર ગોઠવેલાં લક્ષ જ. એવાં સંસારલક્ષની સારે એનો ઉગ્ર પુણ્યપ્રકોપ ત્યાં વ્યક્ત થતો જોવાય છે. એવો પુણ્યપ્રકોપ એનો પ્રત્યક્ષ ભેદ છે તે એના પોતાના સ્વાતુ-ભવને લીધે. એ એવા સમાજલક્ષની ચિતાની ઝાળમાં પકડ પકડ ચર્મ રહેલી છે. એથી એના ઉદ્ગારોમાં રોષ, કડવાસ, આવેદન ને ઝૂન જીછળે છે. જ્યારે કાન્તિ આમ વાસ્તવમાં લક્ષ કેવાં હોય છે તેની વાત કરી તેના પર પ્રહાર કરતી લક્ષસમસ્તને કડવાસના આવેશમાં ઝૂકવા મંડી પડે છે, ત્યારે જ્યદેવ તેને લક્ષ કેવાં હોવાં જોઈએ અને એનું ભગવાનની સર્જન-વ્યવસ્થામાં શું મંગલ પ્રયોજન છે એ મીઠાશથી વાતસલ્યભાવે સમજાવતાં એને તેના ચિત્તમાં સમઘુલ્લા ને સ્વસ્થ દર્શન સ્થાપવા મંચે છે. આથી જ્યદેવ કાન્તિને ‘હોમારનાં કોધ-નયને’ ‘દેવની હૃદયાકીને’ ન નીરખવા કહી, પ્રથમ બાળકનો મહિમા વર્ણવી, પછી એને જન્માવનારી ને ધણાવનારી ‘સૃષ્ટિવિકાસની સદાયક મહાદેવીઓ’ એવી માતાઓના પુણ્ય ધર્મકર્મનું—લક્ષ જેમાં સદાયક અને છે એવા સ્ત્રીવના ઉત્તજવળ પાસારૂપ માતાત્વનું—(ભાવભર્યું વર્ણન કરી, લક્ષભાવનાની ઉત્તજવળતાના સ્થાપન માટેની બુનિદ્ધ રચે છે. સમગ્ર

આવી નિર્મળ ભાવનાની માનવીએ ને જગતે કેવી ભયંકર વિકૃતિ ને વિદંબના કરી નાખેલ છે એનું જ્ઞાન કરાવવાનો કવિનો આશય સિદ્ધ કરતી કાન્તિ એની સામે ખરી વસ્તુસ્થિતિનો આગનો ધર્મા કરે છે ત્યારે

અઠાંડળી બહારથી વાણીમાં
પૂર્ણિમા ને અમાસ ખડાં છે.
મનુષ્યે કો અમાસ લઈ એટલે
એ પણ પ્રભુને કહાંકી

એમ કહી, માણસે કિરતારની એ મંગલમથી ચોજનાનું શુંનું શું કરી નાખ્યું છે તે પરાશ્વ રીતે કળ્હી, તેમાં તો દોષ માનવીનો—સમાજનો, લગ્નનો નહિ, એમ સમોટપણે કહેવા જયદેવ પ્રયત્ન કરે છે. એ કહે છે :

સુજન સ્વર્ગ વિસ્તારવા છે,
પ્રભુવા પાવરવા છે.
સંસારે એ સરણીએ યુજવા ભેઈશે.

અને એને માટે સ્નેહલગ્નને યુગ્મ સાધન તરીકે કો આગળ કરે છે :

જુહાં જુહાં સ્નેહલગ્ન છે
ત્યાં ત્યાં સંસારમાં સ્વર્ગ જ છે.

...
વસે ૧ પૃથ્વીની પરિભ્રમણે તો
સ્નેહલગ્ન તે જ સાક્ષાત્ સ્વર્ગલોક
સૌભાગ્યમુધાનું નિત્ય ધામ,
પ્રભુતાનું પરમ મંદિર.

આવાં સ્નેહલગ્ન ન થાય તો ? તો—

સંસારાસીઓ સ્નેહલગ્નને નહીં સંસારે
તો ઓટી લગ્નવેલો ફાલશે,
ને પરામવિદેશજી, ફૂલનામી ફૂલ જેવાં
શ્રીમદનક, બાલકનામી બાલકો જન્મશે.

એ ચોતાના પાપનું દુહ્ણ સમાજે બોધવું પાશે.

જયદેવ પ્રતિપાદિત લક્ષ્મીભાવનામાં એક સુદો ખ્યાનમાં રાખવા લાયક છે. જયદેવનાં

સ્નેહનાં સતિયત્ને વૈધવ્ય નથી કરી,
તેમ કૌમારે નથી, કુમારી ।
અક્ષમાના પુરુષપવિત્ર અપરાધમમાં
ચરીર લેખને સાંભરતાં યે નથી .

એ વચનોમાં કવિની 'જયા અને જયન્ત' નાટકમાંની દેહરચ્ચંચી અદ્વિત આત્મલક્ષની ભાવના બીજન્દશમાં સતેલી માતૃમ પડે છે. કવિનો આશય ત્યાં એમ કહેવાનો લાગે છે કે સ્નેહલગ્ન પાછળ પ્રેરકબળ દેહનું આકર્ષણ નથી હોતું, એ તો 'પ્રાણપ્રાણની રક્તકથા' કે આત્માની ઝોળખાણ પર જ બદુધા અવલંબે છે. પણ આ નાટકમાં કર્ણવ દેહમાનનું સંપૂર્ણ વિશેષણ તો કવિએ પ્રતિપાદ્યું જણાતું નથી—કન્દુકમાર કાન્તિકુમારીના સૌર્વર્ણ્યલક્ષને

અને પછી એના સ્મરણે શા કાવ અતુલવે છે, કાન્તિ ઇન્દુકુમારદશને કેવા કાવ અતુલવે છે, કાન્તિ અને યશોદેવીના દેહલૌક્યની કેટલી બધી વાર પ્રશંસા અહીં થઈ છે, ઇન્દુકુમાર 'મુશાંબ ઉપર મુશાંબ'ની માફક કાન્તિનાં 'મુખમાં ઉપર મુખડું' માંડવાની કેવી ઉત્કંઠા બતાવે છે, કાન્તિ યશને 'વિલાસનાં વનઉપવનમાં' કંચની વિધાત્રી થઈ વિહરાવવાનું કેમ રહે છે, યશની ત્રીજા પ્રવેશમાંની 'આનંદસ્મૃતિપૂર્ણ સુખવાર્તામાં' એના નાથે કેવી રીતે એને 'અપહું કરી જગાડી' અને એના 'મુખ શું મુખ માંડ્યું' હોવાની એ વાત કહે છે, અને છેલ્લે 'લગ્નદીક્ષાનાં સૌભાગ્યસૂક્તો' ને એ ઉચ્ચારે છે તેમાંય પરસ્પરના અસ્થિ, ત્વચા તે માંસના ધોળની વાત કેમ આવે છે, એ વાંચનારાં ભેરો—એટલે આ નાટકમાં આ પંક્તિઓ બહુ સારી નથી લાગતી. પણ એમને કાઢ્યે 'સંસારલગ્નની વિકટ યાત્રા' મંડાઈ હોય એવા, છટ રનેહલગ્નથી વંચિત રહેનારાઓના સમજાવન સારુ.

દેહલગ્નનાં તથાવનનાં તપસ્વીઓ

સંયમ સાધી, રાત્ર પાળી

આત્માને હિન્દ્રિયોમાં ન વરી જવા દે,

પણ હિન્દ્રિયોને આત્મામાં પરતી રાખે,

તે પુણ્યકર્મો આ પ્રભુતામાં જ છે સદા.

એવો, શોભનરામ જેને સંપ્રત્યયાત્મિક કહે છે તેનાં અને કાન્તિના આણેખને પ્રાગ એવાં સંસાર-લગ્નોના પરિશોધનને—પમડું પાતું સકળ તેટલે અંશે સુધારીને નિભાવી લેવાનો—માર્ગ બતાવતાં હિન્દ્રિયનિગ્રહની વાત કરી એટલે એવાં દેહલગ્નનાં દંપતી કરતાં સ્નેહલગ્નનાં દંપતીનો ઉચ્ચાધિકાર સુચવવા કવિને આમ લખવું પડ્યું છે. વળી દેહલગ્નનાં-સંસારલગ્નનાં પાત્રોમાં મોટી વાત કરી છે હિન્દ્રિયનિગ્રહની, જે એના રાગનું આસ આપ્યું નથી; મૂળ લગ્નનું પ્રેરક તત્ત્વ જે સ્નેહ તે જ પૂરતો હોય ત્યાં આત્મા કઈ રીતે કોળવાનો હતો, હિન્દ્રિયનિગ્રહથી જ એટલે ખેડું તો એમ લાગે છે કે કવિએ આ મુદ્દાને અહીં લાવવાની જરૂર જ હતી નહિ. જેવી છે તેવી આ પંક્તિઓ તો 'જ્યાં અને જ્યાંત' માંની આપોજી લખવાને અપેક્ષી (anticipating) લાગે છે.

(જ્યોદેવી માફક નેપાળી જોગણ પાસેથી જ કાન્તિકુમાંરી લગ્નદીક્ષા પર એક નાનકડું સુબોધક પ્રવચન મેળવે છે) તે સાતમા પ્રવેશમાં, યશની લગ્નપૂર્ણિમાંની ઉજવણીને પ્રસંગે કાન્તિની 'લગ્નદીક્ષા એટલે શું એ સદમળવેળે' એ વિનંતિના પ્રત્યુત્તર લેખે, જોગણ ઉચ્ચારે છે:—

લગ્નનો અર્થ તો સત્ત્વ છે.

ચરાદેવીને પૂછા, પદાવશે.

પતિએ પત્નીમત લેવું

ને પત્નીએ પતિવત લેવું :

એવી પરસ્પરની પુણ્યપ્રતિજ્ઞા તે લગ્ન.

મહાપ્રતાપી માર્તંડરાજ

ને સુધાભરી શરણેઆ સુખી

પુણ્યમુન્દરીની જે તેજસ્વળી

અન્વેષને રાજગારે તે સોભાવે.

આત્માતાં ઓત્તર અને શરીરનાં સૌંદર્ય
 વિદ્યમાને ને વિદ્યમાને :
 અન્ધકારની શુદ્ધિ આપે અન્ધકારને :
 સંસારમાં રહેલનાં સ્વર્ગ સરખાવે :
 એકબીજાની સદ્ગુણ સમાવે :
 અને કલ્યાણપદની પ્રેરણા સમા
 પરસ્પરને પ્રભુતામાં પેરે :
 એ લગ્નગતની દીક્ષા.
 રાત્રિ અને સંસારના પશુ કરતાં
 એ જાવ જીવ છે જન્મતાં.

અહીં વચ પાસેથી આ શીખવાનું કહ્યું છે તેથી લગ્નરતેલની અને રતેલને જોવાયેલાં
 દંપતીના લગ્નોત્તર ધર્મોની જોગણ દ્વારા કવિએ વાત કરી છે એ સ્પષ્ટ છે. લગ્નગતની આ
 આદર્શ મહદંપતીએ તો સિદ્ધ કર્યો છે. આમાંની પરસ્પરને પ્રભુતામાં પ્રેરવાની વાત આ
 જોગણ પાસેથી શીખી તેના જ ઉપયોગ ત્યારપછી થોડી જ વારમાં વચને સંજોગથી વેળા
 'મિત્રની પરમ પાંખ ચળે' ઇત્યાદિ શબ્દોમાં જણે કાન્તિએ કરી લીધી કે છાં, એમ
 કાન્તિને હોઠે પ્રમ આપી જશે.

રતેલલગ્નની અભિલાષિણી કાન્તિ લગ્ન વિશે જોલે તે તો સમજાય, પણ આ જ્યારે
 અને જોગણ જેવાં સંસાર ને લગ્નયોગને કયાંય વટાવી આંખ જાળી ગયેલાં સાધુસૌંઠ
 સંસારી લોકનાં લગ્ન પર આવાં લાપજો આપે એ દલીલત કવિશ્રી ન્દાનાલાલને નદિ
 નાણનાર કેટલાકને મૂંઝવશે. પણ ખરી વાત એ છે કે કવિને મન લગ્ન તો જીવનનો પાયા-
 રૂપ મહત્વનો પ્રસંગ છે, 'આયુષ્યની વસંતના શુકલપદ્મે' એ 'એક જ તિથિ '૨ છે' (ને
 એમ માનવામાં આપણને ય દરકત નથી; લગ્ન સુધર્મુ તેનું જીવન સુધર્મુ, અને એ જેનું
 જગદયુ તેનું જીવન ધન્યાય નમઃ, એમ તો આપણે ય માનવું પડે છે), અને તેથી (નરસિંહરાવ
 કહે છે તેમ, 'લગ્નલાવનાની દિવ્યતા સ્થાપવી એ રા. ન્દાનાલાલના કવિત્વનું માંડાણ
 (વિશિષ્ટ, આદિ કર્તવ્ય) જ આરંભકાળથી જણાય છે.' (૩) આમ હોવાથી કવિને હાથે પાત્ર
 રૂપ પામેલા સંસારનું કલ્યાણ વાંછતા ને સંસાર તથા સંસારીઓની સેવા કરતા સાધુસતો ને
 મહાત્માઓની લગ્ન પર ખાસ અભીદષ્ટિ હોય છે. વર્ષા સંસાર વચ્ચે અભિષેક રહી ભર-
 વરતી વચ્ચે ખડેરમાં વસતી જોગણ અને જામજદાર આશ્રમમાં રહેતા ગુરુ જ્યારે
 સંસારીઓના સંપર્કમાં રહી તેમને યથાપ્રસંગ ઉપદેશ આપતા રહી અને તેમની પ્રવૃત્તિઓને
 પ્રેરી તેમને સંસારી જનાવવામાં પોતાનો દિરસો ધણો આપે છે. એટલે જ્યારે રતેલલગ્નનો
 મહિમા સમજાવે છે અને જોગણ યજ્ઞની લગ્નજ્યોતી વેળા હાજરી આપે છે એટલું જ
 નદિ પણ જણી 'લગ્નની દીક્ષાને માને' બહેનને શય્યારવાનું વચની બધી સદચરીઓને
 સંભારી આપે છે. 'રસદલામાં ધર્મકલા' ગૂંચવાનું પ્રયોજન એમ જ સફળ થાય. 'જ્યા
 અને જ્યન્ત'માં નાવકનાવિકાને પોતે ન ગાયાં 'એ સંસારનાં ધ્વજાસંગીત' સંસારી નર-
 નારીઓને જીવવા મંગાને સામસામે કહિ આશ્રમ સ્થાપતાં બતાવવામાં પણ કવિનો
 આ જ હેતુ છે. આ સંબંધમાં આટલું કહી શકાયે કવિની સાધુ પાત્રો 'સરસ્વતીચંદ્ર'માંના

પદ્યજવાસી સાધુસાધ્વીઓના જેવાં, કદાચ એથી જરાક વધુ, અર્વાચીન એટલે નવા યુગના સાધુ હોય છે. પદ્યજવાસી સાધુસાધ્વીઓએ મધુરી અને નવીનચંદ્રની પ્રશ્નપત્રમાં માત્ર નિઝાસ નહિ પણ સક્રિય રસ લીધેલો. કવિ પર એની અસર થોડીક હોવી નોંધીએ.

રનેહલગ્નની સાવનાના નિષ્પણ્ણમાં કવિ એકલા સાવનાના મગ્નમાં જ ઊઠ્યા નથી. એમણે રનેહલગ્નને અંકુરવા, વિકસવા, પ્રકુલવા જેવી ધરતી આપણે ત્યાં વાસ્તવમાં છે કે કેમ તે આકસ્તરી રીતે ચર્ચાને થોડું વાસ્તવદર્શન પણ કરાવ્યું છે, કાન્તિ અને ઇન્દુ કિરોર વચમાં 'વંસોત્તમ-માર્ગનાં કુસુમી'—અને નવનની-આકાંસાએ ખેંચ્યાંકૂંડાં છે, જાનેનાં હૃદયમાં પરસ્પરને માટે રનેહના અંકુર પણ ફૂટ્યા છે, ઇન્દુકુમાર ઉપરના રનેહને લીધે પોતે કુમારી રહેશે, ને કુમારી રહેશે ત્યાં સુધી ફલપરણ માંડશે એવો ન્દાનપણમાં કાન્તિકુમારીએ ઇન્દુકુમારને' હોય પણ આપેલો છે. એવી પરિસ્થિતિમાં જાનેને ભૂદાં પાવાનું થાય છે. પછી ધણી સમયે ઇન્દુ વતનમાં આવતાં તેના ને કાન્તિના દષ્ટિએ (જેમાં ઇન્દુકુમાર અને એણે છે, પણ કાન્તિ તેને એણે વેશપત્રો ક્યોં હોવાથી એણેથી ચકતી નથી.) પછી ઇન્દુનો જે પ્રશ્નસંવેદન, અંતઃસૌહારને આત્મસુખ અને બીજે પક્ષે કાન્તિનો ચોતાળા નાનપણના હૃદયસ્થ પ્રિયજનની મૂર્તિની આલુ ઝખના જેવા મળે છે તે પરથી તેમનો પ્રેમ અવિલોપ્ય છે એમ આપણને વાચકોને લાગે છે. પણ એ પ્રેમ લગ્નપરિણામી નથી નીવડી શકતો તેમાં કાન્તિનું કુટુંબ આકું આવે છે, અને એ બાબતમાં કવિનું વાસ્તવદર્શન થોડું રહ્યું છે. કાન્તિના અતેક પ્રત્યક્ ઉદ્ગારો દ્વારા, ચોથા પ્રવેશમાંનાં લગ્નપ્રહારક વચનો દ્વારા અને તેનું મનોમંથન દર્શાવનારા હજી પ્રવેશમાંના

અરેરે! પણ હૃદયની આજ્ઞા એ,
ને ચરણનાં ચાલવાં બીન'

...
જેવડા તદારાં દુઃખધરોમાં
રનેહી અને સખાંનાં દૈવ ધરાં.

૧. ભૂમી (૧) નથી મુન્ન કને કાંઈ નથી.

...
ભૂમી ગદારી દેવી સંપત્તિ કુલનેભે :

...
આમતપુરેનિ કોયે એવિ આકેરે :

(૨) ને ! વસન્ત પાછળ ઓમ સખરે—

...
રૂઢાં અંજારામાં વાવચોડી વડીયા !

(૩) જહા કપાલી ગદારાં કુલનેભે

...
ગદારી મૂર્તિ સાજવા ફૂલોં છે.

(ચીત્ત પ્રવેશમાં)

(૪) —સન્તાનેનિ દુધ પીતાં કમ્બે,

...
મા હણસે, માતાઓ ! ને પિતાઓ !

...
પણ હૃદયનાં અમૃત પાઈ પાઈ --

...
ઘનપત્ની ચિતામાં મા સીંચેલો—

(ચોથા પ્રવેશમાં)

સંસારે રૂબ મારો ।

વનમાં બહારમાં મહેને લૂંટ્યો ।

મહેને મહારા સ્વામીનાં સ્વપ્નાં પામે ।

એવાનાઈ મહિયનાં પાવળાં છે.

જેવા, જેની પક્ષિએ પક્ષિમાંથી નિસાસો સંભળાય છે એવા, સર્મરપર્ચો કરુણ ઉદ્ધારો દ્વારા કવિએ સમાજની એ હૃદયહીન જાતતા પર વાચકની નજર એચવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

(પણ કાન્તિને જો એનાં કુલજનો નડે છે તો ઇન્દુને નડે છે એવું ગુરુદીપ્ત એક વરચત્તુ એકાદી મત, જેમાં વેશપત્રો સાધી એ અમૃતપુરમાં ઉત્થિા કરે છે અને જેમાં એને કાન્તિના 'દર્શનની...બાધા નથી', માત્ર 'સ્નેહકથાનો સંયમદોષ' છે. ઇન્દુના મહેને 'સ્નેહદિશામાં ગિલાતો દોઢો' એટલે ગુરુએ એક વર્ષની અવધ બાધી છે. તે આમ તો કથા-વસ્તુને આમળ લાંબાતું ચક્રપ બનાવે એવો મહારવનો બનાવ છે. પણ એ તો વસ્તુની દૃષ્ટિએ એની ઉપકારકતા યદ્ય, બાવનાદૃષ્ટિએ એમાં 'સ્નેહનાં તપ' તપવાની કવિની બળ્લીતી પ્રિય બાવના કામ કરે છે એ ખાસ નેધિવાલાયક ગુરો છે. 'જ્યાં અને જન્મત'માં પણ પોતાનું જપધનુધ જવાતે ચરણે ધરી લક્ષ વાચતા જન્મન્તને 'દિલમાંના દૈત્યોને' છતવાતો જ્યાં આદેશ આપે છે ત્યારપછી એ બનેને આકરી તપશ્ચર્માંથી પસાર થતું પડે છે. 'પુણ્યકંથા'માં પણ 'પ્રેમનાં બીજાપતિમાં' પ્રેમદાસજી અને તારિણીચિયાને 'જીવનદોષ' બહારપર્ચી અવધે 'સ્નેહનાં રહવાર' બીજે છે. શરીન્દનાથે જેમ કાલિદાસના શાકુન્તલ અને કુમારસંભવમાં જોઈ છે તેવી પ્રેમની તપસ્યા આમ કવિ પણ પોતાનાં પાત્રો માટે પદ્ય આની તેનું પાલન તેમની પાસે કરાવે છે. ઇન્દુકુમારના

નિર્માણ ! જગવના જુદમ !

સ્નેહ પાછને જ છુની બોલારબી :

વિધાતા ! એ ચા ત્હારા સકેત ?

એ શબ્દો કવિનાં પાત્રો પોતાના વિધાતા ન્હાનાલાલને વાગળી રીતે કહી શકે તેમ છે. તપસ્થાપૂત પ્રેમની કવિની આ બાવના રસની આડે પુરવની—સંયમની પાળ હોવી જોઈએ એ એમના બીજા પ્યારા સિદ્ધાંતમાંથી કુલુગારે કૂટેલી ગણી લકાપ એ તો છે જ. વધુમાં સગ અને વૈરાગ્ય એ એની વચ્ચે જેનું દૈયું ગ્રહતું હતું એવા ગુજરાતી સાહિત્યના અમર માત્ર સુરવતીચંદ્ર જેવા વિરક્ત સંસારીની બાવનાની અસરનું પણ એ એક સાવ સીધું નહિ તો પરોક્ષ પરિણામ ગણાય. એથી જ આ ઇન્દુકુમાર, જન્મન્ત, અગિરાજ જેવાં પાત્રો પાત્રે કવિએ પ્રેમ અને ભેખ બંને પાસપાસે ગ્રહ્યાં છે.

પ્રેમની તપસ્યાની આ બાવના ઉપરાંત 'સ્નેહની પૂતળ બાવનાની ઉદયકલાનાં દર્શન' નમતી ભિમિ, ઉદ્દેગના આવર્ત તે વચળવારિ નિરખતાં, વસ્તુતઃ મહાકર્તૃબની અર્ધરુકુટ-અરુકુટ પ્રેરણા છે એ અન્તર્ગત સિદ્ધાંત જેના કવિને હાથે થયેલો વિનિયોગ પણ એમના સ્નેહનિરપણુની એક વિશિષ્ટતા છે. પ્રથમ પ્રવેશના અન્તમાગમાં કાન્તિના સૌંદર્યદર્શને ઇન્દુકુમારના ચિત્તમાં કઈ બાવોમિઓનું પુર બીમટે છે તે જુઓ :—

૧ પહેલા પ્રવેશની પાછળ કવિએ આપેલી દીકામાંથી,

અન્તર્યામી આત્મા ! સ્વસ્થ થાવ.
 નહાકડા હરમાં તેણેને મૂખે છે,
 અમોઘ વાયુ આવી આવી
 નિઃશ્વરનાં શબ્દ ચોરી નાખે છે.
 શિષ્ય સાથે ? પદ્મસિ રીધે ચઢતા ?
 વિશ્વસીથી વાસનાના આકુર કુટે છે.

વેઢે તારાએ વીણી પૃથ્વીમાં ?

કે સાગર દલદલી સંસાર કોઈ ?

હા ! સંસાર ને સંસારીની
 શી શી સેવા સજી ?

જનકુલના શ્વસો કઈ ?

કેમ જોતું ? અગ્નિ ઘોળી ખીડ ?

આજ કોણ સર્ગ ઉપાડ ?

વિશ્વોદારની કે અસ્તુ વંધા—

(કવિએ અન્યથા 'વસતોત્સવ'માં કહ્યું છે કે 'પવિત્રતાનાં ઉન્નત સત્યો રનેહીને કશું ન
 હે છે' અને 'ત્યાં અને જ્યન્ત'માં પણ 'રનેહ જ છે સત્કર્મની પ્રેરણા' એ પંક્તિ
 આવે છે ત્યાં રનેહની પ્રેરણા ખતાવવાનો કવિનો આશય, સ્પષ્ટ વરતાય છે. ધન્વકુમારના
 મોંમાં કાનિષ્ઠ મોટે 'સંદર્ભાવનાની મુજ પ્રેરણારેખા.' એવા સંબોધનોદ્વાર મુકાયો છે અને
 ખતિપાત્રી 'કલ્યાણપન્થની પ્રેરણાઓ સમાં, પરસ્પરને પ્રભુતામાં પ્રેરે' એવું લગવતની
 લોચાતું રહેલ સંતમાં પ્રવેશમાં નેપાળી ભોગજી શીખને છે તે આ હેતુથી જ. રનેહનાં પાત્રોની
 પ્રેરણાશક્તિથી જ પુરુષની દામ્પ્ન્યક્રિતિને વેગ મળે, આ પ્રેરે, પુરુષ પળે એ વિચાર પણ
 એમ 'જ્યાં અને જ્યન્ત'માં.)

જ્યાં શ્રીશ્વ એવાં જ્યન્ત

તં રેહાડે ધતુષ્ઠ

હું તદારે બાણ.

એ જ્યન્તનાં વચનોમાં તેમ અહીં પણ અંતર્ગત છે. આ વિચાર પરંતુ ટેનિસનનું કવિ
 પર થોડું અણુ હોય એમ સહેજે કલ્પી શકાય છે.

(આમાંથી જ સ્ફુરતું કવિની લક્ષ્યાવનાનું એક તત્ત્વ, એ છે કે કવિ લક્ષમાં જ
 રનેહીઆના રનેહની ધતિથી ચર્ષ જતી નથી માનતા. લક્ષ આગળ પૂર્ણવિરામ ન આવે પણ
 તરત જ લક્ષ્યોનાં હિપાસકે દેખાતું દેશ, વિષય કે લોચની સેવાતું સહકર્મચરણી ક્ષેત્ર સંદે
 થાય એવી યોજના કવિની મથી કૃતિઓમાં આ કારણે દેખાય છે. જ્યાં અને જ્યન્ત
 આત્મલક્ષ સાધીને તરત જ સંસારી દંપતીઓને સંસ્કરવા—ઉદારવાના પ્રયાસ આરંભી દે
 છે. કુમુદ સાથે સ્વદેશ પ્રીતિના અદ્વૈતથી ભોગ્યેલા સરસ્વતીચંદ્રને મુંબઈ આવી કલ્યાણમામની
 યોજનાનો અમલ કરી દેશસેવા કરવા ચડી જતો ગોવર્ધનરામે અનાયો છે એની પાછળની

ભાવનાનો કવિશ્રી ન્હાનાલાલે પોતાની રીતે આમ વિસ્તાર જ કર્યો છે એ ચોક્કસ છે) આ 'કન્ડુકુમાર-૧' માં (જોગણ પોતાની કમંઠયા કલા આદિ ગાંધમાં આવેલાં આમ માટે જયદેવના આશ્વાસનગર્ભ મધુ ઉપાલંબને, ઉત્તર વાળતાં પોતાની આનિતું સાચું કારણ આગળ કરતાં કહે છે કે

એક પગે પહારે હવે

હિન્દયાત્ર કરવી પડે છે;

બારતને એકને બદલે, સન્તાઈ !

એ પાંખ ઉપર અમે ઠરાવત.

ત્યારે એની સ્વદેશભક્તિ જ એકથી નથી દેખાતી, લગ્ન પછી કરવાની દેશસેવા કે જન-સેવાની ધર્મપ્રવૃત્તિનો વિચાર પણ તેમાં સ્પષ્ટ કળાય છે એવા જ રીતે પોતાના પતિએ પોતાને મું કહ્યું તેની વાત કાન્તિને કરતાં યશ બોલે છે,

તે કહ્યું, જગતમાં નથી તે કર્યું :

... ..
તે દેવાતું અમૃત આલુશ

આપણા અમૃતપુરને કાળે,

સંસારમાં સર્વ દેવતાં સોદામણા.

ત્યાં પણ કવિ જ પોતાની આ ભાવનાને પરાધ રીતે ઉચ્ચારતા લાગે છે. સ્નેહલક્ષ્મી જોધાધેલ નરનારી 'હું' અને 'તું'માં જ પોતાની દુનિયાને સમાવી ન દેતાં છવ અને ઇશ્વરની માફક સમાન વૃથની કાઈ પુણ્યકર્મો પ્રવૃત્તિની કાળ પર એક સાથે બેસી જઈ પોતા સિવાયની વિચાળ દુનિયાની યથાશક્તિમતિ સેવા બજાવી ફતારાં માથે અને લગ્નનું એવું અરું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે એવો આદર્શ લગ્નનો સ્થાપિત કવિશ્રી ન્હાનાલાલે તેતું ગૌરવ પ્રાપ્તિનું જવારી છીધું છે એમાં કશી શક નથી.

આમ હોવાથી, સરૂળ લગ્નના અને લગ્નનેહના આદર્શનુંત યશ અને તેના પતિના અદ્ભુત મનોહર દાંપત્યનું કવિએ જાદુ ઉત્કલિત ચિત્ર દર્શ્યું છે એમાં જશય નવાઈ નથી. યશની કાન્તિ અને અન્ય પાત્રોને મેળિ મૃમ પ્રજ્ઞેસા' કવિએ કરાવી છે અને સાતપ્રવેશી આ પ્રથમોકમાં ત્રીજો ને સાતમો એ બે પ્રવેશો એને આપ્યા છે તે પણ આ કારણે જ.

૧ કાન્તિકુમારો યશને 'ઉભાસતો સાનર', 'અમૃતપુરની કીમલ', 'અમૃત કોલતાં ધરાવહર્ણી', 'અમૃતની ભરેલી વાદળી', 'જગતની લાલુ પેદારેથી સદ્ભાવના' (આ બધું ત્રીજા પ્રવેશમાં) 'વેગઅરેલા ધરા જેવાં પુરુષરંગી ડગભાળાં' અને 'વપૂએનાં વિધુસણી' (આ સાતમ પ્રવેશમાં) એમ અનેક ભાવનાનાં સંજોધનોથી નવાળે છે.

પાંખડી પણ

'મરાઠીની આસિધી તો,

ચન્દ્ર પહો છે સ્નેહમંદિર...'

એમ કહી એની પ્રસંસા કરે છે અને

'સકળિ ને નારાયણ લગ્નવાળના

સંસારજનનં એ સાસડાં...'

એમ એ કપતીને સંલોભે છે. (પ્રવેશ સત્તમો)

નોન પ્રવેશમાં નનસૌભાગ્યવતી રસિકા—જાણે કવિની રાધિકા !—યજ્ઞ વસંતપંચમીને દિવસે
 દેવામાંથી ઊઠારાઈ છલકાઈ જતા હરખે ધૈસી બની પોતાની સવારની સુખવાર્તા કાન્તિને
 કહે છે એ વણુનાત્મક વીંગતોમાંથી હમરનેહની બધી સુગંધ વાગકોના મનોવાતાવરણમાં
 ફેલાવવાની કવિએ કોશિય કરી રપટ જણાય છે. એમના કાપત્તયોગનું

ગદને કહે : તું મહારા શ્રદ્ધાકળી :

મહે કહ્યું : તારને મહારા કલવિષ્ણુ.

એ પંક્તિઓમાંથી અને એમના 'રસજીવનનાં આદર્શ'નું

કહે છે મહારા હૈયાના બાવ બોલક,

કહે છે મહારા પ્રણયી કવિતા ગાક.

કહે છે મહારા ધર્મની નયાયો હચ્ચારક,

કહે છે મહારા પ્રણયી પ્રતિમા છે, ...

એ વચના જ ઉદ્ગારોમાંથી કેલું સુખ્ય દર્શન આપણને યાપ છે ! 'મીઠું' દહીંકળે રે
 બધી કાચકડી !' એ એ પ્રવેશને આદિમાં ને અન્તમાં વીંટી લેતા ગીતની

હકરે હકારે, હલું ગીતકું, બધી કાચકડી !

એ તો ગ્રાહું રહે' અને અપ્રાસ :

જોની પંક્તિઓ પણ મધુર વ્યંજનાથી આદર્શ હમરોગને સમગ્રની દેવા માટે જ પોમ્પદેસી
 નથી ભાગતી ! સાતમા પ્રવેશમાં વચના 'હમોત્સવનું' સ્નેહપરવ 'ઉજવાતું ખતાચી, વધે' વધે'
 પ્રથમ હમોત્સવનાં રમરજોને તાન' કરવાની અને એ રીતે વધે' વધે તેમ પ્રેમ ક્રમે નદિ
 પહું વધે એમ સિદ્ધ કરવાની કવિએ પ્રયત્ન કરી છે. વધે' વધે' હમોત્સવ જીભથી 'પુનરપિ
 હમનીહા' લેવાની ભાવના પણ કવિની એક ગ્રિપ ભાવના છે, જે 'પુનર્લંઘન' નામે
 કાવ્યમાં પણ એમણે સરસ રીતે રજૂ કરી છે.

કુમારી શાન્તિ અને સૌભાગ્યવતી વચના ચિત્રણ ઉપરાંત કવિએ જરા આગળ બઈ
 જોના છવતી એક ત્રીજી અવસ્થા જે વૈષ્ણવની તેનો વિચાર જોગણના પાત્ર દ્વારા કર્યો
 છે. નેપાળી જોગણે એક સ્નેહહમનો ને એક દેહહમનો એમ બબે પ્રવાસ લાવના કર્યા છે
 પણ એમાં એને હમનસુખની નિષ્ફળતા જ મળી છે, એટલે પછી 'પ્રભુએ સંધવા નરાખી
 તે વિધવા' એમ માની વૈષ્ણવને સદી લેવાની સિતિહા અને સમાધાનરૂપિ તે જણવે છે અને
 'માતબુમિ આર્વાવર્ત'ને ખાતર જોખ લે છે. તેના પાત્રનિરૂપણ દ્વારા કવિ એક તો
 'પુનર્લંઘન એ એક જ વિધવાનો ઉદ્ધાર નથી' એ જોગણના અનુભવનો બોધપાઠ આપણને
 આપવે છે અને તદુપરાંત, સ્નેહહમનો નિગ્રાવાન પ્રયત્ન કરી લીધા બાદ કુર્માવ્યબળે જોને
 માથે વૈષ્ણવ આવી પડે તેવી વિધવાઓને માટે ઉદ્ધારનો એક બીજો માર્ગ દેશસેવા, અને
 સાક્રમેવાનો છે એ પણ આપણને સૂચિત-રીતે જણાવે છે. કવિનું એ સૂચન જોગણના

હા! સૌ વિધવા ધર્મદીક્ષા લે તો

મદારે દેશ સામ્રોજ્યાનાં યત વાસે.

સમ્પત્તી, ધન્યવતી, ને દરિયાં મંદિરે—

એ શબ્દોમાં તો જનું પણ યર્થ નાપ છે. નિષ્ફળ સ્નેહ કે હમનસુખનું જીર્ણોદ્ધરણ
 (sublimation) કરવાને તે તેને દેશસેવામાં વાળવાનો આ માર્ગ જતાવીને કવિએ દર્શ

દેશહિતૈર્થી સમાજશાસ્ત્રીની તબક્કા આપણા સમાજમાં જેનો ભવંર વચા (waste) થઈ રહ્યો છે એવા અનેક કારકારી પણ વિધિવશાત્ વિધવા અનેલી નારીઓનાં જીવનને સમાજ-દેશ-હિતાર્થે ઉપયોગ કરવાની રીત સૂચવી છે એમ આપણને લાગતું જોઈએ. 'સૌ વિધવા ધર્મદીક્ષા લે' એ વિચાર કવિને સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પરિચય અને સંસ્કારોને લીધે રહ્યો આશ્યે હતો એ ખરું; પણ પછો તેમનું કાર્યક્ષેત્ર ધર્મગદિશા ઉપરાંત શાળાઓ અને ફાળાનાંઓ સુધી વિસ્તારવામાં તો, જૂની પ્રજ્ઞાવિકાઓને નવા જમાના-દેશકાળ-ને બંધબેસતી ને ઉપકારક બનાવવાની, કવિની અવીઓન બાવના જ કામે લાગી છે એ દેખીતું છે. ગોવર્ધનરામે પણ વિષ્ણુદાસ મદતદ્વારા સરસ્વતીચંદ એટલે સરકારી ભાવનાઓલ પુરકોને પંચમહાવત્તની ભાવના આ નવા યુગમાં કાર્યસાધક રીતે ઉપયોગ શક્ય એ રીતે સમજાવી હતી. એવી વિધવાઓને બચસુક્ત અને શંકાસુક્ત રીતે સેવાર્થે જોગણુના જેવું યદ્યદ્વાવિચરણ કરવા દેવા જોઈએ સમાજ તૈયાર છે કે નહિ એની કશી જ અર્થા કલિ કરતા નથી; જોગણુ જેનો અનેક વિધવાઓ જે આમ સેવાર્થે નીકળ્યા પછે તો આપોઆપ સમાજમાં એમના પ્રત્યે આદરમાનયુક્ત વલણનો હવા તૈયાર થઈ જ જવાની એવી કવિની બદા અહીં અધ્યાહત છે)

આ રીતે, 'મન્દુકમાર-અંક ૧' માં કવિથી ન્હાનાવાલે વિશુદ્ધ સ્નેહ અને લગ્નની ભાવનાનું નિરૂપણ કર્યું છે. એવું નિરૂપણ એમણે પોતાની બીજી અનેક કૃતિઓમાં કર્યું છે અને એ રીતે 'પ્રેમજ્ઞાનિત' એ પોતાના ઉપનામનો પૂર્વાર્દ સાચો કર્યો છે. (વસ્તુતઃ સ્નેહ, સેવા, સંયમ અને સમન્વય એ ચાર ભાવનાઓનો એમનો જે સમય કવિસંદેશ, તેમાં સ્નેહ પ્રથમ અમત્વનું સ્થાન જોગવે છે. એની પ્રેરણા કવિને થોડી ગોવર્ધનરામ પાસેથી અને થોડી ટેનિસન પાસેથી મળી છે એ ખરું, પણ એની રજૂઆત એ જોના જેવી નહિ પણ કવિની વિચિત્ર પોતીકી છે. કવિ કોઈ પ્રમાણશાસ્ત્રી કે વિચારક કે નિયંત્રકારની માફક તર્કબદ્ધ દલીલોના અને પ્રમાણોના અંકાગ્રાથી સુયોજિત સુચિત વિચારસરણી રજૂ કરતા નથી, એમની પ્રકૃતિને એ ફાવે એમ નથી. એ તો કોઈ પચંગબરની અદાથી કે કવિની ભાવોદ્રેકમય છટાથી નિરૂપ્ય ભાવનાનું સીધું મંત્રાભ્યાસ કે સુવોચ્ચારણ જ કરી નાખે છે. આથી એમના પ્રતિપાદનમાં પ્રમાણશાસ્ત્રમાન્ય સત્ય (Truth of logic) કેદલીકવાર નથી હોતું, પણ ઉચ્ચ સાહિત્યકૃતિઓમાં હોતું જોઈએ તે વિચારનું-તત્ત્વનું સત્ય (Truth of ideas) તો અવશ્ય હોય છે જ. ગોવર્ધનરામ જેવાને હાથે વ્યવસ્થિત સુચિતિત દલીલોવાળી પ્રણયમીમાંસા અને દેયસ્થિતિની ચર્ચા મળે, પણ કવિની પાસેથી તો એ પોતાના આત્માને અભિમત ભાવના હોઈ રસાભિષિંકત અને લાગણીબીનું સીધું ભાવના-મંડોર્તન જ મળે. આ નાટકમાં સ્નેહ અને લગ્નની ભાવનાની મીમાંસા કરતાં મહિમા-સ્થાપન અને મહિમાગાન વિશેષ ઘણું લાગશે તે આ કારણથી. કારણ વિશે બેલતાં. પણ પૂલતી જાતીએ ઉમળકાભેર એના મહિમાનું ગાન જ વિશેષ કર્યું જણાય છે એ પણ આ જ કારણથી.) પણ કવિની સ્વદેશગતિની ભાવના વિશે હવે પછી.

પુસ્તકપરિચય

રૂપમતી—લેખક: શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, પ્રામિર્યાન :

પ્રજાપદુ પ્રેસ, રવડો બજાર, અમદાવાદ મુદ્રા : રૂપિયા બે.

શ્રી. સુનીલાલ શાહે લખેલી આ ઐતિહાસિક નવલકથા 'પ્રજાપદુ'ના માહકાને સને ૧૯૪૧ની મેટ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આજથી આશરે પોણાચારસો વર્ષ પૂર્વે માળવામાં બાકમંહાદુર અને રૂપમતી થઈ ગયાં. તેમનાં જીવન પરથી જ લોકકથા રચાઈ, કવિતાઓ લખાઈ ચિત્રો દોરાયાં, એ સર્વને હીમી એ અદ્ભુત પ્રણયકિસ્સો અણપિપર્યંત જીવતો રહ્યો છે. મહિં બધવા માંભગત પર બાકમંહાદુરનો મહેલ અને રૂપમતીની છત્રી છે અને ત્યાં એ બંનેની જીવન કથા આલેખી છે. આઝા અને સારંગપુર વચ્ચેના રાજમાર્ગ પર તારાગઢ નામનું રથળ છે જ્યાં બાક અને આજરનાં સૈન્ય વચ્ચે યુદ્ધ થવાનું માનવામાં આવે છે. આ પ્રણયી યુગલ વિશે શક્ય તેટલી ઐતિહાસિક માહિતી એકઠી કરી તે પરથી શ્રી શાહે આ નવલકથા રચી છે.

વાર્તાનો આરંભ ખૂબ જ રવાનાવિદ્ધ રીતે થાય છે. ધાર્મિક પિતાના મંદિરમાં રાધા, લલિતા અને રૂપમતી એ ત્રણ મુગ્ધ કન્યાઓ ઠાઠારજીનો પેલાક પહેરીને જાતન થઈ છે અને પરિણામિ વઢલો શુરસે થાય છે. મંદિર રૂપથી ઘોલું પડે છે અને રૂપમતીને પ્રાયશ્ચિત માટે ત્રણ ઉપવાસ કરવા પડે છે. રસ્તામાં કૃષ્ણ જોઈ યુવાન શાહજોડા બાક બધી વાત પૂછે છે. અને બૂખથી રૂપમતીનું શું થયું હતું એ જોવા તેને ધેર જાય છે. પછી રૂપમતી બાકને બળતો સંભળાવે છે. પિતાના મૃત્યુ પછી બાક માળવાનો બાદશાહ બને છે ત્યારે રૂપમતીને તે પોતાની પાંચે બેલાવે છે. પરંપર આકર્ષણમાંથી ગંભીર પ્રણય પ્રગટે છે અને એ રવાકિમાની અંજા પછુ અપૂર્વ સ્નેહમરતી મનુભવતી રૂપમતી બાકનો જીવનમાં નવા નવા રંગો વિકસાવે છે. વૈષ્ણવ કુટુંબની કન્યા પરધર્મી બાદશાહને ચાહવા લાગે છે એ બતાવ પાછળનું કમિક માનસપરિવર્તન લેખકે સાવધાનીપૂર્વક આલેખ્યું છે.

લલિતા અને રાધાના પિતા નંદલાલ એ બંને કન્યાઓ પર ચોક્કસ પહેરો રાખે છે, તેમને ગાંઠો દે છે અને ગોવિંદ અને સુંદર સાથે તેઓ જરા વાત કરે તો બારે કંઠાથી નંદલાલ મીઠાઈ પડે છે એ સર્વથી વાર્તામાં હાસ્યનાં બીજ વેરાય છે. પણ પછી તો એ જ નંદલાલ ધાર્મિક અનુભૂતી ઉચ્છેદાઈને જરૂરપણે એર લઈ રૂપમતીને પાવા મોકલે છે. ત્યારથી વાર્તાનો પ્રવાહ કલુષિત થાય છે. રૂપમતીને બદલે જરૂરપણે પોતે જ એર પોતે આત્મહત્યા કરે છે. તે વખતનો પિતાપુત્રીનો સંવાદ રવાનાવિદ્ધ નથી. રૂપમતી તેના પિતા આજળ પ્રેમની એવી વાતો ન કરી શકે. આજરની સેના માળવા પર ચડી આવે છે અને તેમાં બાક હારે છે. બાકનો વિશ્વાસુ વજીર ચતુષ્પદમાં બળી જાય છે. લેખકે તેની કશી ભૂમિકા તૈયાર કરી નથી તેથી તે પરિવર્તન આકસ્મિક લાગે છે. પોતાની બેમો દુશ્મનના હાથમાં ન જાય તે માટે બાક સદ્દ બેમોની કતલ કરવાનું ઘાતકી દુશ્મન મોકલે છે, અને અન્યન્યાનામાં આખી રાત એ બીપણ હત્યાકોટ માણ રહે છે. ક્યાના નાવડતો એ માટે કોઈ રીતે બચાવ કરી શકાય તેમ નથી. ગોવિંદ અને સુંદર બોટા અવેશમાં આવીને ચતુ સાથે લડે છે અને મૃત્યુ પામે છે. રૂપમતી એર ખીએ છે, ગોતલ સેનાપતિ અહમદખાન રાધા અને લલિતા એ બે નિર્દોષ કન્યાઓની કતલ કરાવી નાખે છે, કોથી એમને યકડવાની વાત અકબર સુધી પહોંચે નહિ. એક પછી એક બનતા જતા આવા કારકર જનાનો રૂપમતી અને બાકની રનેહકથામ. ધેરા અનાકર્ષક રંગો પૂરે છે, વરસોના ગાળા પછી વૃદ્ધ બાક આવે છે અને રૂપમતીની કબર પર મસ્તક મૂકી દેહ છોડે છે એ નવલકથાનું છેલ્લું દરર હૃદયરપણું છે.

વાર્તાનો પ્રવાહ આજર સુધી સેગવંત વહે છે અને લલિતા, રાધા, જરૂરપણ, નંદલાલ, ગોવિંદ, સુંદર, રૂપમતી, બાક, મુસેમાન, ખુલાનન વગેરે પાત્રો પછુ સિદ્ધરસ્ત લેખકની કલમની સાખીતી આપે તેવાં સજીવ છે. પણ આવી નવલકથામાં બધુ જરૂરી તે સંવાદમાં

સચોટતા અને પાત્રોચિત વૈવિધ્ય આવેલ નથી. 'અકબરનું રાજકરણ' જેવાં પ્રકરણમાં અકબર અને બહેરામખાનની તકરારોનું સર્વવિદિત વર્ણન વાંચતાં વાર્તાને બદલે લેખક ઇતિહાસ શીખવવા બેઠા હોય તેવા ખ્યાલ આવે છે. કથામાં બહુમાં મુંઝર પડે લેખક મૂક્યાં છે, પણ "ચાંતે માથું તીર (પૃ. ૨૨૦)" જેવાં નિર્બળ ગીતથી ભારે કરુણ લેખક જીવવાની વાત લેખકે લખી છે તે કાઈ રીતે બંધ છોડતી નથી. આવા રોષો બાદ કરતાં નવલકથા એકંદરે સુવાચ્ય અને રસપ્રદ છે અને ઐતિહાસિક નવલકથાના લેખક તરીકે શ્રી સુનીલાલ માટે આમ કરેલી પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરે તેમ છે તેમાં શંકા નથી.

કાઠિયાવાડના ઘડવૈયા:—લેખક: શ્રી નિરંજન વર્મા અને જયમલ પરમાર. પ્રકાશક: શ્રી નાથાલાલ શાહ, રવાઘીન મુદ્રણાલય, રાણપુર. મૂલ્ય : ઠાસું પૂઠું ૦-૧૨-૦ પાકું પૂઠું ૧-૦-૦

કાઠિયાવાડના વંશ અનન્ય લોકસેવકા—મોતીભાઈ દરજી, ફૂલચંદભાઈ તથા ચમનભાઈ વૈષ્ણવનાં સક્ષિપ્ત જીવનચરિત્રો આ પુસ્તકમાં શ્રી નિરંજન તથા જયમલે આલેખ્યાં છે. શ્રી મેઘાણીભાઈએ કહ્યું છે તેમ, એ એવી વ્યક્તિઓનો ઇતિહાસ છે જેમાં 'સૌરાષ્ટ્રની નવજાગૃતિનું ને નવવિધાનનું મંચન કરાઈ રહ્યું હતું.' સમસ્ત જનસમાજની સેવામાં પરમાત્મદર્શનનો સાચો રાહ છે એમ લાગવાથી વહવાણમાં નાનું એવું પુસ્તકાલય શરૂ કરી, અક્ષરજ્ઞાન, ગોસેવા, રસેશી, હાથવણાક, યુવકજીવણી, તથા યોગ પ્રજ્ઞાસેવાનાં કાર્યો અને પ્રવૃત્તિઓ, ગાંધીજી આદિકાંથી હિંદમાં આવ્યા તે પહેલાં, હાથ ધરનાર સ્વ. મોતીભાઈ દરજીની સાધનાનો ઇતિહાસ જોટલો સરલ છે તેટલો જ તેમની અવિરત તપશ્ચર્યાને લીધે રામાંગક છે. ગાંધીજીએ તેમને વિશે કહેલા શબ્દો 'સત્ય તો મેં મોતીલાલની આંખમાં જોયું હતું', એ ખરેખર એક જીવનભરના તપસ્વીને યોગ્ય અંજલિ છે. કાકા કાલેલકરે જેમને 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આદ્ય અધ્યાપક'નું બિરુદ આપ્યું તે સ્વ. ફૂલચંદભાઈના જીવનની રૂપરેખા પુસ્તકનાં સો જોટલાં પાનાં રેખે છે. કાઠિયાવાડનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોમાં અનેક સત્યાગ્રહો તથા અન્ય રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં ધૂમી વળનાર ફૂલચંદભાઈથી કોણ અજાણ્યું છે? એ કમંડીરનાં આપજોડિયાં મીસો—'કરો સાધા રીસા સરકારના રે,' 'અને રોષેા સત્યાગ્રહ માંડેા રે,' 'દેઠા વાગેા લડવૈયા શુર: જગજે રે' વગેરે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં ધેર ધેર પહોંચી ગયાં છે. તોજી જીવનકથા છે સાધક ચમનભાઈ વૈષ્ણવની. 'તેનોસ પત્રો'નાં એ 'અગાત' કતાં તેમની મૂંઝી સેવાપ્રવૃત્તિને લીધે અગાત રજા છે. લક્ષ્યર્પણની પ્રતિમા લખતે 'જેને શિરે લમની ધૂંસરી નથી તેણે પોતાની કવિ સમાજસેવાની ધૂંસરી લેવી જોઈએ' એમ કહી સતત પ્રવૃત્તિશીલ રહેતા, 'શું પ્રશ્ન પાળવાવાળો નથી બેઠો કે ભવિષ્યની સલામતી હું મારે હાથે કરવા બેઠો છું?' એમ કહી અચરિત્રદ મત પાળવાનો નિશ્ચય કરતા, 'જે બાવના તત્કાલે જ કાર્યમાં નથી પરિણમતી તે કાવના, જાવના નથી, પણ અધઃપતન માટે તૈયાર કરેલ મનની નિર્બળતાનો ફાંસો છે' એમ કહી પોતાના વિચારોને અમલની કસોટી પર ફસતા ચમનભાઈના આ દ્રષ્ટા જીવનચરિત્રમાં પણ સરસ રીતે પરિચય થાય છે. વહવાણની રાષ્ટ્રીય યાજ્ઞ માટે તેમના પ્રયત્નો, એ યાજ્ઞનું હરિજન આજમમાં પરિવર્તન, સત્યાગ્રહની લડત વખતે વિરમગાય તાણકામાં તેમનું કાર્ય અને જેલમાં પસાઈ જતું તેમનું શરીર—એ સર્વ જોતાં આલોક-સેવકનો આત્મા જેટલો પ્રજલ દતો, તેમની પાસે કાવનાનું જેટલું બળ હતું તેની પ્રતીતિ થાય છે.

આ ત્રણે મહાન આત્માઓએ લોકોની સેવા એ જ પ્રવૃત્તિની સેવા માની, સંકટનાં માર્ગે જઈને આત્મવિકાસ સાધ્યો, કાવનાની સિદ્ધિ અર્થે અવિરત તપશ્ચર્યા કરી. કાઠિયાવાડમાં નવા પ્રાણ અગતાવાર એ ત્રણ સાધકોની આ સરલ મુંઝર જીવનરેખા આપોતે શ્રી નિરંજન તથા જયમલે ખૂબ અગત્યનું કામ કર્યું છે, એ લેખકયુગલને અભિનંદન થોડે છે.

નાથાલાલ દવે

સ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મહેતાં પુસ્તકો મુખર્ષી ઇલાકાના દેખવળીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સ્વતંત્ર અન્યમાળા

ગ્રંથમાર્ગ	૦-૨-૧
બી વાતો	૦-૩-૦૦
બી સ્વા. મુદ્ર	૦-૪-૦૦
ગ્રંથ મદ	૦-૪-૦૦
	૦-૫-૦૦
હામ	૦-૩-૦૦

માયાની બીજ બાલુ (નથી)

પુસ્તિકા	૦-૧-૦૦
હાલ બા. ૧	૦-૧-૨-૦

૪ અને સ્વરાજ

બી દિગ્ગજ	૦-૨-૧
-----------	-------

આલમ

બી વીરાંતનાઓ	૦-૨-૦
--------------	-------

હાલ

મયા (નથી)	૦-૩-૦૦
-----------	--------

હાલ

માર્ગ	૦-૫-૦૦
-------	--------

મંત્ર

હાલ	૦-૩-૦૦
-----	--------

માર્ગની હોરીફાઈ

માર્ગ	૦-૪-૦૦
-------	--------

માર્ગ

માર્ગ	૦-૩-૦૦
-------	--------

માર્ગ

માર્ગ	૦-૩-૦૦
-------	--------

માર્ગ

માર્ગ	૦-૩-૦૦
-------	--------

માર્ગ

માર્ગ	૦-૩-૦૦
-------	--------

માર્ગ

માર્ગ	૦-૩-૦૦
-------	--------

માર્ગ

માર્ગ	૦-૩-૦૦
-------	--------

માર્ગ

માર્ગ	૦-૩-૦૦
-------	--------

માર્ગ

માર્ગ	૦-૩-૦૦
-------	--------

સવાજમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦૦
----------------	--------

કિશોર માસિક	૪-૦-૦૦
-------------	--------

સરસ્વતી અન્યમાળા	૨-૦-૦૦
------------------	--------

ટોલરેન્સ અન્યમાળા	૧-૦-૦૦
-------------------	--------

રેવીન્ડ્ર અન્યમાળા	૧-૦-૦૦
--------------------	--------

અન્ય અન્યમાળા	૧-૦-૦૦
---------------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

પ્રસ્થાન	૧-૦-૦૦
----------	--------

ટોલરેન્સ અન્યમાળા

X પ્રેમનો દામ (ગીત આપતિ)	૧-૪-૦૦
X બી અને પુરુષ (ગીત આપતિ)	૧-૦-૦૦
X ક્યાવલિ બા. ૧	૧-૪-૦૦
X નવો અવતાર બા. ૧	૨-૪-૦૦
X નવો અવતાર બા. ૨	૨-૦-૦૦
X નવો અવતાર બા. ૩	૧-૦-૦૦
X દિગ્ધરિવર્તન	૧-૪-૦૦
X ક્યાવલિ બા. ૨	૧-૪-૦૦
મમલુખ	૧-૪-૦૦

રેવીન્ડ્ર અન્યમાળા

X પદે-બાદિરે	૨-૦-૦૦
X પુરુષ અને બે બહેનો	૧-૪-૦૦
નોકાદૂબી	૨-૮-૦૦

અન્ય અન્યમાળા

એક કાનિકારની આત્મકથા બા. ૧	૧-૪-૦૦
એક કાનિકારની આત્મકથા બા. ૨	૧-૪-૦૦
X વાતા આરોપાલ	૧-૮-૦૦
X કિરેકની વાતો બા. ૧	૧-૪-૦૦
X ગીતામંથન	૧-૪-૦૦
X અધ્યયન છવન	૦-૧૦-૦૦
સમગ્રપ્રથ	૩-૮-૦૦
શોખનાં કાન્યો	૨-૦-૦૦
સ્વેરવિદાર બા. ૨	૧-૪-૦૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

X દિગ્ધરિવર્તન બા. ૧	૧-૪-૦૦
સ્વેરવિદાર બા. ૧	૧-૮-૦૦
શુભ અને બીજ વાતો	૧-૪-૦૦
મારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦૦
આંધ્રી મહિમકાવ્ય	૧-૪-૦૦
કેવલ રત્નો	૧-૮-૦૦
૨ મ અને ૧૫૫ (ગીત આપતિ)	૧-૮-૦૦
મુદ્ર અને મહોવીર (૧)	૦-૬-૦૦
X પદે-બાદિરે	૨-૦-૦૦
X દિગ્ધરિવર્તન	૧-૮-૦૦
X સામગ્રી	૧-૪-૦૦
X કિશોર પુરુષ	૨-૦-૦૦
અન્યમાળા કપાલ	૨-૦-૦૦
સાદીને સદેશ (પાઠી)	૧-૦-૦૦
મોમદ રામચંદ્ર છવનકથા	૧-૮-૦૦
X તમને બે નહિ સમજાય	૦-૬-૦૦
અસહકાર	૨-૮-૦૦
ચંપારણ્યમાં ગાધીજી	૧-૮-૦૦
મહિમાવત	૧-૪-૦૦
કાશવાસની કહાણી	૦-૧૨-૦૦
અનંતા	૦-૮-૦૦

નવું પ્રકાશન :

ખાંડાની ધારે

પાક પડે

કિં. ૨-૮-૦૦

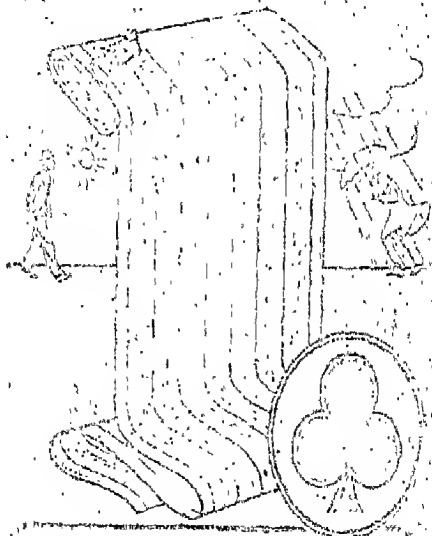
૨૦/૧૦/૨૦

૨૦/૧૦/૨૦

૨૦/૧૦/૨૦

૨૦/૧૦/૨૦

અસ્થાન કાર્યાલય : રાયમડ : અમદાવાદ

અમે તે જાતુ હોય તો પણ...અમને માત્ર પડશે કે, અરવિંદ મિત્ર
 માપડ વમારા પ્રપંચનો પ્રશ્ન કરશે છે. તે લાંબો વખત છે તે રીતે જનાર્ચનામાં
 આવે છે. તે સારું લાગે છે અને સુંદર દેખાય છે. દલે તમે વમારા માટે
 પોતિયાં, સાડી, રાઈઝ, ટવીલ, પોપલીન, મુલા કેપ, મેનસુટ, હોન, દેરીયા
 અને જોઈલ ખરીદો ત્યારે "કુલેવના મોક્ષ"નો મારફત મેળો માપડ ખરીદો.

व्यास [वास मित्र] तंत्री

रामनारायण विमनाथ पाठक

१९५८
मै

४२५४
रथुडाडल डेसुरबाध मिली

૧ કાલિંદી [કાવ્ય]	નાંધાસોલ દવે	૨૮૬
૨ અવંતીનાથની વિદ્યાસલા	ધૂમકેતુ	૨૬૨
૩ વાઈટમીન વિધે	કાન્તિલાલ	૨૧૭
૪ રમરણ [કાવ્ય]	રઘ્વનમ્	૨૧૭
૫ અસ્પર્શમાતુ આત્મપુરાણ [લેખમાળા]	નરોત્તીન્દ્ર હ. દવે	૨૦૮
૬ આ જનમનો ફેરા [વાર્તા]	હરજીવન ચોમીયા	૨૦૬
૭ કલ્પના [કાવ્ય]	'લાતુ'	૨૧૧
૮ શૂદ્રી પૂજાંત આરા [કાવ્ય]	ગોવિન્દ સ્વામી	૨૧૧
૯ શુદ્ધનોધ	રામભાઈ પટેલ	૨૧૧

નવું પ્રકાશન

ખાંડાની ધાર

લેખક

રામનારાયણ નાંધ પાઠક

આજના યુગતી, સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો રજૂ કરતી, તેજસ્વી અને પ્રાસાદયુક્ત કલમથી સખાચેલી સામાજિક નવલકથા. આજના જીવનજીવનના પ્રશ્નો આમાં માનિક અને મનોવિશ્લેષણયુક્ત વિચારણાથી રજૂ કર્યા છે.

દરેક ગુજરાતીએ આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ.

પાકું પૃકું

દિ. રૂપિયા અઢી.

લવાજમ : હિદમાં રૂ. ૫-૦-૦; બમાં તથા પચ્છેશમાં રૂ. ૭-૮-૦; પૂરક નકલ મળે.

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણછોડજી કેસુરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, વારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિજ, મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રકાશ પ્રિ. પ્રેસ, ઘીફંદા રોડ, અમદાવાદ તા ૧-૨-૨૮

Advertise

The PRASTHAN

is to successfully develope your business in Gujarati-reading public.

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest : on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA
Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

દરવાજા :	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અંધમાળા	૨-૦-૦
ટોલસ્ટોય અંધમાળા	૧-૦-૦
સ્વીન્ડ અંધમાળા	૧-૦-૦
પ્રકાશ અંધમાળા	૪૮૩

પ્રસ્થાન એક પ્રગતિ

‘પ્રસ્થાન’ માં

જાહેર ખબરના આવ

જાહેર ખબર વિભાગમાં

	૧ પાનું	૨ પાનું	૩ પાનું
૧૨ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૮
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮

રીડીંગ મેટરમાં

માહુ કમળ-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આર્ટિસ્ટ-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૃષ્ઠા ઉપર

પૃષ્ઠા પૃષ્ઠા નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦

" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦

" ૪ " ૫૦ " ૫૦૦

(જાહેર ખબર સ્ટીકીંગ માટે પુષ્કાલુ)

પ્રસ્થાનમાં સારી જાતની જ જાનખ,
લેવામાં આવે છે.

રીડીંગ મેટરમાં મર્યાદિત પ્રકારની જ જા. ખ.
અને તે પણ ખુબ જ યોગી
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે.

લાંબા ટોન-ટ્રાક્ટ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

: લખો :

વ્યવસ્થાપક : ‘પ્રસ્થાન’ જાનખ, વિભાગ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

ઠરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [૨૭૨૨૬]

અમીરી પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાતિતંત્રની નબળાઈ, ધાતુહીન્યતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપ્રસ્થિત બનાવે છે.

કિંમત તોલ્લા ૧૦ ની કીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રતસના રૂ. ૪-૦-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, ઝટુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, ઇર્ષ્યજનક, તથા સુવાવડ પછીના ઠરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૂલ દ્રવ્ય છે. કિંમત ખાટલી ૧ નો રૂ. ૧) તથા ખાટલી ૩ નો રૂ. ૨-૧૦-૦

બિંબા કર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

મુંબઈ નં. ૨, પુના સીટી તથા બિંબા.

ઠરેક સ્થળે એજન્ટો નોંધાયે છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આપુરવેદિ.

દવાઓનું સુચીપત્ર મફત

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અતિશ્રિત લાભ સાથે આર્થિક રીતે સ્વચ્છ
આપત્તી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

✽

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવો વીમા પોલિસીની વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી ફોર્ડરોના દાવાઓનો ત્વરિત નિકાલ, તળીયી તપાસ વિના વીમો ઉતરાવવાની અનુકૂળતા કે જે આમ જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના યર્થ પડી છે,—એ સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને આકર્ષવામાં અગત્યનો ભાગ લાગ્યો છે.

✽

વધુ વિગત માટે પ્રેસચેક્ટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એસ્યોરન્સ કું. લી.

હેડ ઓફિસ:-

કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-

રીડરોડ,

અમદાવાદ

ફોર્ક સ્થળે લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો ભેળવે છે.

“કહાવ્ય પસ્તાવું પડે તે પહેલાં” ૪

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની કરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેસ્ટ્યુએશન રિયોર્ટમાં જાહેર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૬ ટકા વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારધી અગર કમિશનથી ભોજી છીએ.

વધુ જુલાસા માટે મળેલા લખો:—

ઓફિસ:—

મુખર્મી કલિકાના પાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કું.

સુરતપુરી માર્ગ, સુરત

ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યરાજ શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય કૃત

દિનચર્યા

તાંદુરસ્ત રહેવા માટે બાપા દિવસની
જુદી જુદી ક્રિયાઓ કેમ કરવી તેમણે તે
ખતાવતું મુંદર પુસ્તક.

૧ વહેલા ઊઠો.

૨ ઉપવાસ

૩ મધોત્સર્ગ

૪ દંતધાવન

૫ તૈલાભ્યંગ

૬ બાપાંગ

૭ સ્નાન

૮ શ્યામ-ધારણા

૯ વજ્રપરિધાન

૧૦ કેશપ્રસાધન

૧૧ ચા

૧૨ તાંબુલ મણિપુષ્પ

૧૩ જોબન

૧૪ કુપ્રપાન

૧૫ ફરવા જવું

૧૬ પત્રપાં

૧૭ મધપાન

૧૮ અદીપુ

૧૯ અખિની સંજાળ

૨૦ સ્વપ્ન

૨૧ સંપ્રવૈશ

૨૨ જીવનનિર્વાહ

૨૩ અમુચાર્યા

૨૪ આયુષ્યવાન થવાનો ઉપાયો

૨૫ સદૃશ્ય

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૨૮ કિંમત રૂ-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

રાયખડ : અમદાવાદ

મુખ્યમાં : સી. જમનાદાસની કું.

પ્રિન્સિપલ સ્ટ્રીટ.

લગ્ન-જીવન વિષયક ગ્રંથો

	રૂ. આ
લગ્ન પ્રપંચ (નરસિંહભાઈ)	૩-૮
પ્રેમનો દંભ (દોસ્તોય)	૧-૪
સ્ત્રી અને પુરુષ (,,)	૧-૦
લગ્નગુપ્ત (,,)	૧-૪
લગ્ન કે પ્રપંચ ? (નરસિંહભાઈ)	૦-૮
કન્યાને પત્રો	૦-૬
સ્ત્રી-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૫
કાન્તિકારી લગ્ન	૦-૬
કાન્તિને માર્ગ	૦-૩

રસિયન કાન્તિ-સાહિત્ય

એક કાન્તિકારની આત્મકથા

આ. ૧	૧-૪
આ. ૨	૧-૪
રસિયાનું ધરતર	૨-૦
જૂજમરાનો ઉપાય	૨-૦
કાન્તિ	૦-૬
કાન્તિકારી લગ્ન	૦-૪
નૂતન રસિયામાં ડોકિયું	૦-૮
જોશીવિગ્રમ અને બીજી વાતો	૦-૬
સામ્યવાદ અને સર્વોદય	૦-૬

સામાન્ય જ્ઞાન

ચીન-જાપાનની યાત્રા	૦-૮
શરીરનો સંદેશ	૧-૦
વાંદાણું કિંદ	૦-૩
જીવનચર્યા	૦-૧૦
પ્રિન્સ બિસ્માક	૦-૮
ચાણુનો	૦-૧૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

શરીર અને જીવન યાત્રાનું સાહિત્ય

સ્વદેશી.....સસ્તા.....સરસ

અંબુલાઈના પત્રો	૦-૬-૦	૪૦-૧-૧
પ્રેરક વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦	૪૦-૧-૩
રમતોના નિયમો	૧-૦-૦	૪૦-૨-૬
સાદી રમતો	૧-૦-૦	૪૦-૨-૦
સદ્ વ્યાયામ	૧-૦-૦	૪૦-૨-૦
વ્યાયામ શિક્ષણ	૧-૦-૦	૪૦-૨-૦
સાહિત્યમાળા	૧-૦-૦	૪૦-૨-૦
માનવ શરીર વિકાસ	૧-૮-૦	૪૦-૪-૦

જીવનનું સાહિત્ય વસાવો અને તમારા દેહનું અને જીવનનું યાત્રા કરો. વ્યાયામ, આરોગ્ય અને રમતોનું સાહિત્ય પ્રગટ કરનાર આ એક જ સંસ્થા છે.

વિશેષ વિગતો માટે સૂચીપત્ર મંગાવો.
ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ
પો. કચેરી. જિ. મુરેત

નેરોલની

લગર છાપ

સાહી

ફાઉન્ડેશન

પૈનના

તથા

બધું બધું

બાહ્ય

વાપસો

અનેક મ્યુ. એફિસો, મીસો, શાળાઓ તથા રોડોમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા રોડોનારને નેરોલની સાહી માટે પૂછો:-

ધી નેરોલ એજન્સી

તથા દરવાજા :: અમદાવાદ

સાન્ય:-કાલુપુર દરવાજા બકાર, ગાંધીની લાઈનમાં

આયુર્વેદનું અમૂલ્ય ઔષધ અને બાળકોની જીવનદારી

રજિસ્ટર્ડ કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી

બચ્ચાંઓને થતા દરેક દર્દને મરાઈ તેમજ તંદુરસ્ત, દીર્ઘાયુની અને હૃદયપુષ્ટ બનાવે છે. આ સોગડીનું સેવન કરનારા બાળકો

આરોગ્ય રૂઝ્તા નવચેતન

પ્રાપ્ત છે. આ સોગડી કેફી પદાર્થોથી તૈયાર થયેલ છે અને

બચ્ચાંઓ માટે અમૃતસરખી સંજીવની માત્રા છે.

સોગડીના ચાકુ સેવનથી હજારો બાળકોએ આરોગ્યની મીઠી મોજ મેળવી છે.

કિંમત ૭૫ની એકતા બાર આના

વી. પી. ખર્ચ જુદું

વૈદ્ય એન. જોય. મહેતા : કાઠિયાવાડી બાલામૃત સોગડી રેષો : ભાવનગર

મુખ્યમંત્રી : મહેતા આયુર્વેદિકે ફાર્મસી, સી.પી. રેન્ક રોડ, લાડની વાડી, મુંબઈ.

અમદાવાદમાં : ભાવસાર જીવણલાલ દેવશીભાઈ પાનવાળા, સરસપુર બજાર.

ગ્રે શ મ

લાઇફ એશ્યોરન્સ

સોસાયટી લીમીટેડ

[સ્થપાણ દિવસ : ઇ. સ. ૧૮૪૮]

ૐ તમારી થાપણ રોકવાનું સર્વોત્તમ ઢેકાણું ૐ

★ કુટુંબના રક્ષણ માટેની પોલિસી
 ★ હાઇ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા પોલિસી
 ★ ગ્રે શ મ એશ્યુરન્સ સ્કીમ
 ★ બાળકોના રક્ષણ માટેની પોલિસી
 ★ ૧૫૫ પોલિસી પેન્શન બોનસ
 તથા સંતોષોત્તે અનુકૂળ આવે તેવી બીજી
 અનેક યોજનાઓ સ્વયંમાં આવી છે.

દાવા મુકવ્યા રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળે અગર લખો:-

ડી. એસ. સુરતી

ડિરેક્ટર મેનેજર

ભાદ્ર : અમદાવાદ.

ભાનુશંકર બી. ઠાકર

ચીફ એક્ઝીક્યુટીવ
 એજન્ટ

૬૧૨ શેક, અમદાવાદ

હે કાલિંદી! લહર લહરમાં શાં શાં ગાન જગાવે?
તારાં પ્રાચીન ગોરવ કેરાં હજીયે સ્વપનાં આવે?
ભુવનપાવની! તવ તટ પર મૃણ્મે ઉચ્ચારી ગીતા,
ગંગા સાથે સંગમ તારો જોતાં રઘુપતિ-સીતા.

ત્રિપુરારિના ગૌર દેહ પર ભુજંગ શાં સોહાતાં,
ધવલ કમલના વનમાં જાણે નીલ કમલ મૂંઝાતાં,
શરદ્ અબ્રમાં રંધ્ર મહીંધી શ્યામ ગગન રહે શોભી—
તેમ જાન્યવીજલ સંગે તુજ વારિ રહે મનલોભી.

અને એકદા પૃંદાવનની કુંજ મહીં તવ તીરે
લલિત લવંગલતાના સ્પર્શે કોમલ મલયસમીરે
નંદનંદને વેણુ વગાડી; મગ-સુંદરી-ગણ સંગે
રાસ રચે; તે જોતી તું યમુના! શું સ્તબ્ધ તરંગે?

તે દિન તવ કુંજે અલિકુલનાં શુન્ગન રમ્ય રસાળાં,
નવમદલી ને કદમ્બ પર શાં ખીંચ્યાં પુષ્પ રૂપાળાં?
કાને પહેરી મનોહર કુંડલ, રમ્ય પીતાંબર ધારી,
અંદનચર્ચિત નીલ કલેવર, સંતાપ્યા વનમાળી.

કુંજ કુંજમાં રહી શોધતી વિરહાકુલ મજનારી,
તે દિન માધવને મળ્યા આલી વૃષભાનંદુલારી.
નિંદતી અંદન, અંદ્ર કિરણથી પામે એક અધીરી,
મલય સમીર તો ગરલ સમી દે એને પીડ અનેરી.

ધાવન એનું વિકલ જશે શું? લયથી હૈયું ભારે,
ગમનવિલાંબન નવ સહેતી રાધા આલી અભિસારે.
હુમે હુમે વિલપે, પ્રલપે, અંખે; ‘અચ્યુત! મુરારિ!
હે યાદવ! હે કૃષ્ણ!’ કહે વ્યાકુલ વૃષભાનંદુલારી.

અંખે કૃષ્ણ તણું અધરામૃત; ધ્રુવભુમનોહર વાણી,
વિરહે અંતર તલસે, પાંપણમાં મૂંઝાયાં પાણી.
કુન્દેન્દુ સમ સુંદર મુખનાં દર્શન રમણી માગે,
રાધા ફેરી વિરહવેદનાં જાણી, નૂતન રાગે
કૃષ્ણચંદ્રની મંજુલ બંસી તવ તટપ્રાન્તે વાગે;
થંભે બ્યોમે અંદ્ર; અનિલ વળી-ડાલે મસ્ત પરાગે.

卐 प्रस्थान 卐

। दृष्टिपूर्वम् न्यसेत् पादम् ।

पुस्तक ३३

वैय : १६६८

आ' ६ ६

कालिदा

नाथासाक्षि इवे

हे यमुना ! तुज निर्मल नलनी शोभा आन निहाणी,
सुंदर तव विस्तीर्ण पटे पथराखी रेत सुवाणी,
तटप्रान्ते रंही आसपटा हैं शीतल छाया छाणी.

कृष्णपद्मना अर्धचंद्र द्विभुवदरी डेरा बावे
मंदन मंथी, स्निग्ध प्रशमो तारुपरकुंज छिजो.
अंधा, पंथी, निद्रालीन नगर, जाती मधरात्रि,
गेडो रेतोपटमां हुं खेलेल नृ दा व न या श्री.
आन यमुना ! तारा मण्डल डोमल संगीतसूरे
रमरखो हैं जाणे; सुन अंतर आत्मा हर सुंदरे.

હે કાલિંદી! લહર લહરમાં શાં શાં ગાન જગાવે ?
તારાં પ્રાચીન ગૌરવ કેરાં હૃદયે સ્વપનાં આવે ?
કુવનપાવની! તવ તટ પર કૃષ્ણે ઉચ્ચારી ગીતા,
જંગા સાથે સંગમ તારો જોતાં રઘુપતિ-સીતા.

ત્રિપુરારિના ગૌર દેહ પર કુજંગ શાં સોહતાં,
ધવલ કમલના વનમાં જાંણે નીલ કમલ ગૂંથાતાં,
શરદ્ અબ્રમાં રંધ્ર મહર્ણીથી શ્યામ ગગન રહે શોભી—
તેમ જાન્યવીજલ સંગે તુજ વારિ રહે મનસોભી.

અને જ્યેષ્ઠા વૃંદાવનની કુંજ મહી તવ તીરે
લલિત લવંગલતાના સ્પર્શે કોમલ મલયસમીરે
નંદનંદને વેણ વળાડી; વ્રજ-સુંદરી-ગણ સંગે
રાસ રમ્યે; તે જોતી તું યમુના! શું સ્તબ્ધ તરંગે ?

તે દિન તવ કુંજે અલિકુલનાં શુન્ગન રમ્ય રક્ષાળાં,
નવમહતી ને કદમ્બ પર શાં ખીટ્યાં યુષ્મ કૃપાળાં ?
કાને પહેરી મનોહર કુંડલ, રમ્ય પીતાંબર ધારી,
અંદનઅર્ચિત નીલ કલેવર, સંતાયા વનમાળી.

કુંજ કુંજમાં રહી શોધતી વિરહાકૃદ્ધ વ્રજનારી,
તે દિન માધવને મળવા આહી વૃષભાનુદારી.
નિંદતી અંદન, અંદ્ર કિરણથી પામે જ્યેષ્ઠ અધીરી,
મલય સમીર તો ગરલ સમી દે એને પીઠ અનેરી.

ધોવન એનું વિક્ષલ જશે શું ? ભયથી હૈયું ભારે,
ગમતાવિલંબન નવ સહિતી રાધા આલિ આલિસારે.
કુમે કુમે વિલપે, પ્રલપે, અંખે; ‘અન્યુત્ત! સુનારિ!
હે યાદવ! હે કૃષ્ણ!’ ઠહે બ્યાકુલ વૃષભાનુદારી.

અંખે કૃષ્ણ તણું અંધરામૃત; અવણુમનોહર વાણી,
વિરહે અંતર તંતસે, પાંપણમાં ગૂંથાયાં પાણી.
કુન્દેન્દુ સમ સુંદર શુભનાં દર્શન રમણી માગે,
રાધા કેરી વિરહવેદના જાણી, નૂતન રાગે
કૃષ્ણઅંદ્રની મંજુલ ખંસી તવ તટપ્રાન્તે વાગે;
અલે બોમે અંદ્ર; અનિલ વગી - ડોલે મસ્ત પરાગે.

સુંદર સુંદર એ રસરાગિણી, મારે તે વ નકામી,
આજ અંતરે હાય! નિશા ધૂનવોર ગોવલી નામી.
સંભારી એ સૂર ણંસીના, અંતરમાં કંઈ ડાંગે,
આજ હૃદય યમુના! તવ તટ પર જૂઠું સંગીત અંગે.
એ રસરમણા દર, લાવ-હિ-માદ સકલ વીરરાયા,
આજ વારસે દૈન્ય તણાં ધુમ્મસવાદળ પથરાયાં.
કલિંદતનયા! તારા શ્યામલ આ ઉત્તુંગ પુલિને
કેં કેં આમ નગર નિહાળ્યાં ગેં રખડી રખડીને.
લોક સહુ નિસ્તેજ મંદ, રે! નિશ્ચેતન નરનારી,
સહે ગરીબી, રોગ, વિવશતા, જીલ્મ, ક્રુધા, મહામારી;
નયન નયનમાં પ્રતિદિન પાંચી કરુણ કથા હુઃખકારી.
દાસવે સંકુબ્ધ, નિરુધમી, નિષ્કિય જીવનધારા,
નાના સ્વાર્થો, નાની વાતો, હુલ્લક કલક અમારા.

હે કાલિંદી! કુરુશેતના તે મહાભારત બેધા,
આજ બતાવ રહશ્યો ને ને અમે જીવનનાં ખોયાં.
કેમ જગવનો સુખ રાષ્ટ્ર યેરા ગાંડીજીકારે
ગંભીર શંખનિનાદે, લેરીના ભીષણ ઝંકારે?
મારા આ લયગ્રસ્ત અતિ દારુણ વિમૂર્છિત દેશે
ગોલ સખી! નવચેતનનાં તું શા સંદેશ કહેશે?
પરાધીનને શાં રસશુબ્ધન? શા ણંસીના સૂરે!
પોંડે ન્યાં નિશદિન પ્રાણને લોકતણી અંઝીરો?
પાર્થ તણા પૌરુષની, બીજમ તણા નવની લઇ વાતો
યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ તણી જીવનસમૃદ્ધિ ગાતો
હે યમુના! આ સમીર લલે શતશત લહેરે લહેરાતો.
“હૈવ્યં ના ભગ્ન ગમઃ હે ભારત! જીવનજંગ હે માણી,”
મળો તવ પુલિને કાલિંદી! એ સંજીવનવાણી.*

અવતીનાથની વિદ્યાસભા

પ્રમદેવ

ભોજરાજ માધવપતિના ગૌરવથી આવી રહ્યો હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્તમ અંગે એનામાં મૂર્તિમાન થઈ હોય તેમ તેનાં સરીર, મન અને આત્મા ત્રણેની વચ્ચે એક પ્રકારનો સંબંધ દૃષ્ટિગોચર થતો હતો. ભોજરાજ આવી રહ્યા છે એ જોતાં જ પેલી વારાંખના સિંહાસન પાસેથી સરકીને પાછળના ભાગમાં બેસી ગઈ ગઈ.

ભોજરાજને આવતો જીમદેવ જોઈ રહ્યો હતો : એને જોતાં જ જીમદેવને લાગ્યું કે આંહી આવવાનું થયું એ જીવનનો એક અદ્યુભોલ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. ભોજરાજનો ચહેરા પ્રતાપી અને માથુસની નજરને જેમી રાખે એવો આકર્ષક હતો. અતિ, રસિક જણાતા એ નાના, પાતળા, મુંદર લાલ હોઠ ઉપર, સીધું, રૂપાણું, સપ્રમાણ મરડી નાક, જાણે કોઈએ વીજળીની રેખા ફેરી હોય તેવું, અલ્પિશુદ્ધ શેખી રહ્યું હતું. પાતળા છતાં લાંબો ન લાગે એવો જોનો દેહ એકદમ ચપળ ને અમિની સમર્થ રેખા જેમો તેજસ્વી લાગતો હતો. ને દિશામાં એ દૃષ્ટિ કરતો એ દિશાના જાણે અત્યંત જાણુમાં રહેલી કાવ્યમયતા એ શેખી રહ્યો છે એમ લાગતું હતું. શૈક્ષિકમાળા એના કંઠમાં જેટલી મુંદર લાગતી તેટલી જ કમરે લટકતી તલવાર પણ શેખતી; અને જેટલી જ મુંદર લાગતી રહેલી જૂનપત્ની પ્રસ્તિકા પણ લાગતી. એને જોતાં જ કોઈ મુંદર સ્વપ્નની યાદી તાજી થાય; વધારે પરિચય થતાં સ્વપ્નમાં રહેલી તેજસ્વિતા નજરે ચડે; અને છેવટે તો કોઈ સોદામણી - રસિક દેવ જેવા વીરપુરુષની છાપ દહ બની રહે. કેટલાક મનુષ્યો પૃથ્વી ઉપર છતાં પૃથ્વીનાં હોતાં નથી; એમની દૃષ્ટિ મનનાં ગણનાં ઉડુગણમાં રમતી હોય છે. અવતીનાથ વિશે પણ અનંત આકાશનો કોઈ નિહારી પૃથ્વી ઉપર આગ્યો હોય તેમ લાગતું હતું. જીમદેવ એને આવતો નિહાળી રહ્યો હતો ત્યાં દામોદરે ધીમેથી કહ્યું : ‘મહારાજ! જોયું નાં? અવતીનાથના સાનિધ્યમાં માથુસની કંપના તેજસ્વી બની રહે છે એ સાચું લાગે છે નાં? તમને એમાં શું વધારે લાગે છે: રૂપ કે રસ?’

‘રસિક તો છે જ, દામોદર! પણ કાંઈક ન કળી સકાય એવું આકર્ષણ પણ તને નથી લાગતું?’

‘મહારાજ! એમ તો ભારતવર્ષની રહીસકી ગૂઢતા એને લીધે છે. ખડીવાર જુદું જૂલો જઈને કેવળ એના સાનિધ્યમાં કાળગમ જીવન જીવવાનું મન ચાય એવી મોહિની એનામાં ભરી છે. આવો દુરમન હોય તો એની દુરમનાવટમાં પણ એક પ્રકારનું ગૌરવ તજરે પડે. એટલે એવું આકર્ષણ તો લાગે છે જ.’ કોઈનું ધ્યાન બેચાલ્યું છે એ જોતાં જ બંને તરત સાંત થઈ ગયા.

ભોજરાજે ધીમે સાંત પગલે નિતાસભામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે સિંહાસન ઉપર જઈને બીધી કે તરત વિદ્યન્મંદીતો અંબરજ્વર-મરૂ થયો. તેણે જુદું આવી આવીને પોતપોતાના સ્થાન ઉપર બેસવા માંડ્યા. પ્રથમ આવ્યા વરોહદ કવિ ધનપાંડવ : એક નાનુંક ‘મુંદરીને

ખજો હાથ મૂકી ટેકા લેતા અને પાશ્વર્યચીના શબ્દોનું ચિંતન કરતાં. એમને આખી કુનિયા સળદાણું જેવી લાગતી. પોતાના, શબ્દોમાં નિમગ્ન એ ત્યાં બેઠા. સહેજ માથું નમાવી મોઢું ઢિમટ કરતી અર્ચતીમુદરીએ ભાઈની પાસે જગ્યા લીધી. પછી આખા કવિરાજ પરિમલ, અને એમના આવતાંની સાથે જ કમળની મંદ સુગંધ ફેલાવતા માટીના અસરની લાક્ષણિક આખી મંદપ મહેરી બેઠાં. સુન્દર મહારાજની રમ્મતિથી હજી પણ એ ગિમર રહેતા; હજી પણ સ્વપ્નમાં વાહપતિરાજના સમવર્તુ અવંતી એતા હોય તેમ પોતાના રૂપમાં એ પોતે મગ્ન હતા. કવિરાજ પરિમલ બેઠા ન બેઠા ને પંડિતા સીતા આવી; લોજરાજની વિદ્યાસલામાં પ્રસાંત મધુર જીવનની જાણે એ રખા હોય એમ ચોખી રહી. પોતાની જ મનોરમ હરપતામાં મગ્ન એવો શિલ્પી મયલ આખો : સરસ્વતીના નૂપુરને ઝંકાર સાંભળતો હોય તેમ, કાણુ જાણે કઈ અદ્વૈત સૃષ્ટિમાં નવર રાખીને એ હાં બેઠો. સરસ્વતીની અભંગ પ્રતિમા સરજીને સૌને માટે દિવ્ય સંતોષનું—અને પોતાને માટે દિવ્ય અસંતોષનું—એવું વિચિત્ર દર્શન એણે મેળવ્યું હતું. વસંતાચાર્ય આવી. મહાકવિ કાલિદાસના નામધારી કાલિદાસ આચાર્ય : એમના માનસસરમાં નહ અને હમ્મતીની કલ્પના કરતા, રાજકુસને આકાશમાં ઉડાડતા, રામાવજુનાં પાત્રોને ચિત્તમાં સજીતા. વિદ્યાપતિ જાસ્તર કાઢી આવી : આર્ષવર્તને સંસ્કૃતજાપાની મનોરમ પદાવલિથી ઝાઈ દેવાની મહારા કાંક્ષા સેવતા, અનેક શિષ્યોને સુખપાઠ કરવાની એકીસાથે મુગમતા પડે માટે રથાગશિકાઓ પર શ્લોકો જોતરવાની લેખનશૈલી વિશે વિચાર કરતા. મંદપદ્મરૂપ વિદ્યાદાવતા અધ્યય જોર્જિંદ ભટ્ટ આચાર્ય. તાલુપી જેવી નર્તિકાઓ આવી; પરિમલથી વાતાવરણને સુગંધિત કરતી, ગતિની મોહકતાથી આકાશને કાવ્યમય કરી દેતી. વારાંગનાઓ આવી; હન્દ્રધનુના રંગથી સમવર્તુ રંગી દેતી, અને જીવનને આનેશમય, ઉલ્લાસમય, આનંદમય, રસમય બનાવી દેતી. સંગીતહો આચાર્ય; રમ્ય યરાવતિની છટાથી અતેજા રૂપને જમાડતા; નિદ્રાશીનને ચળવળ દેતા.

સ્વપ્નશિલ્પીઓની જાણે એક અનોખી સૃષ્ટિ ત્યાં ખડી વર્ધ ગઈ.

અન્ય સન્માનિત વિદ્યારસિકો આચાર્ય, આત્મજનો આચાર્ય; અત્યંત સુંદર ગાથાની પંક્તિઓ જેવી રાજરાણીઓ આવી; મદ્યથી થેલો અને મનોજના કુસુમરંગથી રસિક લાગતી. ઘમોદરે ચારે તરફ એક દૃષ્ટિ ફેરવી તો એણે ઉપરને ત્યાં જોયો; અને એની પાસે જ એને મદદ કરવા બોલેલા દાસના વેષમાં દેવરાજને પણ જોયો.

ઘમોદરે ધીમેથી બીમદેવને કહ્યું : 'પેલો ટક પુરુષ જોયો? તે આપણા શુન્દરાતનાં આનંદપુરને ?' છે—કર્મકાંડી છે. આદો મહારાજ અર્ચતીનાયનો આશ્રમે વસ્યો છે !'

'આપણે ત્યાં કાઈએ આશ્રમ ન આપ્યો ?'

ઘમોદર કાંઈ જવાબ વાળે તે પહેલાં ધીમે મધુરો એનેરી નૂપુરને ઝંકાર કાને પકડ્યો : હામગંધતો હોય તેવો નર્તક, શાંત કરજાંની મતિ જેવો. કુતલદેવતી પેલો બન્ને વારી-ગનાઓ નિર્વાપતાયા આવી આવતી નજરે પડી. ઘમોદરે ધીમેથી બીમદેવને હાથ ડગાવ્યો : 'આ બન્ને !'

મહારાજ અવતીનાયને પ્રણામ કરતી જન્ને વારાંગનાઓ ત્યાં બેઠી રહી. એમનાં રાગી એમણે અનેક સંગ્રામોને આકર્ષ્યાં; પણ એમની છતાં તે અવતીની અનેક તર્કિકાઓ ઘીટ માંડીને નિદાણી રહી હતી.

એક બડીલર પધે શાંતિ થઈ મધ્ય. એક વારાંગના માથું નમાવીને બોલ્યો : ‘મહારાજ અવતીનાય ! અમે કુંતલેશ્વરી આવીએ છીએ; અનેક વિદ્યાસલાઓ અને ભેઈ; મેદાણ, મેદી, સાંભર, અંગ, અંગ દેશ ભેતાં આંદી આવ્યાં છીએ. અમારું આહવાન રમણે રમણે માન સુકાવે છે.’

‘મેદી દેશની પંડિતસભા ભેઈ ?’ ભોજરાને પૂછ્યું.

‘હા, મહારાજ ! મેદીનાયને પણ ભેવા. અમારા આહવાનને એમણે પ્રગમ સ્વીકાર્યું; પછી સન્માન્યું; છેવટે વિજયલેખથી સત્કાર્યું.’

દામોદર ને ભીમદેવ સાંભળી રહ્યા.

‘મહારાજે પણ અમારા આહવાનને સ્વીકાર્યું છે; હવે વિજયલેખને સત્કાર લેવા અમે આવ્યાં છીએ. અમારું આહવાન હમરો દીપિકાઓ પ્રગટાવીને અમે હમણાં જ આપ્યું એ મહારાજે ભેઈ છે. મહારાજ એ દીપિકાઓને જાંત કરાવી શકે તો જામે અવતીની વિદ્યાસલાને પ્રણમીને આગળ જઈએ; માન મૂકીને મહારાજ અમને વિજયલેખથી સત્કારે તો કુંતલેશ્વરને ચરણે એ વિજયલેખ ધરવા પાછાં ફરીએ.’

‘શું કરે છે આહવમલ્લ ? પોતાના કવિઓની લખેલી પ્રશસ્તિઓમાં જ રાગી રહ્યા છે કે શું ?’ અવતીનાયના શબ્દે જન્ને વારાંગનાઓને કાંઈક નિચારમાં મૂકી દીધી.

‘મહારાજ !’ એક વારાંગનાએ જવાબ વાળ્યો : ‘કુંતલેશ્વર પોતાને વિષે કંઈ અપ્રમદીક્ષિતે જે પ્રશસ્તિ લખે છે તે જીવનમાં જીવી બતાવવા પલ્ન કરે છે !’

વારાંગનાના ચતુર જવાબથી ભોજરાજના ચહેરા ઉપર જરાક સિમત ફરક્યું : ‘શું કહ્યું છે એમણે ?’ વારાંગનાને ચહેરા કાંઈક તેજસ્વી બની ગયા : ‘મહારાજ !’ તેણે પ્રણમીને જવાબ વાળ્યો : ‘સમુદ્ર નર્મદાને પૂછે છે...’

નિદાનો ને કવિજનો સાંભળવા આતુર બની ગયા : ભીમદેવ ને દામોદર એકબીજા મધિ ગયા.

‘સમુદ્ર નર્મદાને પૂછે છે—મહારાજ ! કે “તારું જલ આનું સ્વામ કયાંથી ?”’

‘નર્મદાએ શો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો ?’ ભોજરાજને કાબળી પંકિત સાંભળતાં અનેરો આનંદ આવ્યો હોય તેમ તેમણે પૂછ્યું.

‘નર્મદાએ ઉત્તર વાળ્યો, મહારાજ !’ વારાંગનાએ અત્યંત મધુર પણ નિર્ભય શબ્દથી જવાબ આપ્યો : ‘“કે કુંતલેશ્વરે માલવમુખિને પદપ્રાત. કર્યો ત્યારે રણક્ષેત્રમાં અનેક માલવી થોહાઓને સુધાર્યાં : માલવનારીઓની કલ્પલમિશ્રિત અશુધારા એ પ્રસન્ન મારામાં ભળી; તેથી મારું જલ સ્વામ બની રહ્યું છે.”’

અનેક કવિજનોનાં શીર્ષ કાવ્યપંક્તિથી ડાહી બાકાં : પણ એમાં રહેલ સરસતાને અતેનાં હૃદય ભેળાં.

‘મહારાજ!’ વિદ્યાપતિ કારકર બોલ્યો. ‘નર્મદાનો ઉત્તર સાંભળીને જલધિજલે શો પ્રત્યુત્તર વાળ્યો એની કુતલેશની આ રમણીને ખબર નથી લાગતી!’

‘એ પ્રત્યુત્તર સાંભળવા માટે તો, પશ્ચિરાજ! અમે આ પ્રવાસ બેઠો છે, જલધિ-જલે શો ઉત્તર આપ્યો કવીશર!’

બોજરાજો વિદ્યાપતિ તરફ જોયું.

વિદ્યાપતિ બોલ્યો : ‘સમુદ્રનો નર્મદાને ઉત્તર એમ હતો, મહારાજ! કે “તારું જલ સ્વામ શય” એ તો કીક; તું મારામાં આવીને એને ઠાલવે છે. પણ જ્યારે, ધારાપતિની હસ્તિસેના રણે ચડશે અને એના મહોન્નત મળરાજો કુતલેશરના યોદ્ધાઓને આકાશમાં ફેંકશે, ત્યારે કુતલેશરની નારીઓનાં આંસુ મને પણ શ્યામ કરશે: તું તો મારામાં આવીને તારી શ્યામતા ઠાલવે છે; પણ હું સમુદ્ર—એટલું અગાધ કળનલગિશ્રિત જલ કયાં જઈને ઠાલવોશ !”’

સલાજનોમાં શરૂથી શરૂનો પ્રત્યુત્તર આપવાનો સતોષ છદ્મર્થ ગયો. વારાંગનાએ મહારાજ બોજરાજને પ્રણયીને સહેજ રિમત કરતાં કહ્યું : ‘મહારાજ! અવંતીની વિદ્યાસલા તો ભારતવિખ્યાત છે : શીર્ષ ડોઢાવે એવી કવિવાણી તો સાંભળી : હવે અમારા આહવા-નની પ્રત્યુત્તર પણ કોઈ સંગીતજ આપે—મહારાજ આજા કરો!’

‘આઠી સંગીત તો રાજરાણીને સ્થાને છે, મનોઢા!’ પોતાનું નામ સાંભળીને વારાંગના ચમકી ઊઠી : જુદા કવિ ધનપાલની રશિતને તેણે અંતરથી પ્રણામ કર્યા. ‘કવિરાજ! તમે તો રાખડતા અને અર્ધના સ્વામી છો, ને બધું સમજી શકો છો. સંગીત તો જ્ઞાની વિદ્યાસલામાં એ જ પ્રતિષ્ઠા પામે છે : દીપિકાએ તો ઘસી પણ પ્રમદાવી શકે એ તમારું કહેવું ખરું; પણ વિદ્યા પાસે ઘસીતું કામ કરાવવા માટે આ આહવાન નથી. દીપક રાગ તો સ્વરના સ્વામી થયા વિના આવતો નથી, એમ અમે સાંભળ્યું છે. જાહેરસ્વામી જેવો કોઈ સ્વરસ્વામી તમારે ત્યાં ન હોય તો કહે, એ અપૂર્ણતાને તમે “વિદ્યા કોઈની ઘસી નથી” એવા છવથી ઢોકા : પણ ભારતવર્ષમાં તો એ અપૂર્ણતા પ્રગટ થઈ જશે. માલવાની વિદ્યાસલા પાસે તો શીર્ષ નમાવવું એ પણ ગૌરવ ગણાય છે : અમારે શીર્ષ ઉત્તર રાખવું કે નમાવવું એ જ પ્રશ્ન છે, મહારાજ!’

મનોઢાના શબ્દે વિદ્યાસલા પહોંચર મૂકે જતી ગઈ. મહારાજ અવંતીનાથે નર્તિકાદંડ તરફ જોયું : કોઈના મોં ઉપર હલ્લાસ ન દોડે! દણિ વારાંગનાએ તરફ વળી : સૈને આ વાતની નવાઈ જાણવા માટે હિમુક એવી દીકી. આ વાતની જાણકાર કોઈ દણિ ન મળી.

સંગીતજોને અવનત મુખે બેઠેલા જોયા : રાગરાજીના જાણકારને રાજીય મગામાં મમ દોહા : અવંતીની ભારતવિખ્યાત નર્તિકા રાધા તરફ મહારાજો નમ્ર કરી, એ પણ પૃથ્વીમાં સમાઈ જવા માગતી હોય તેમ બેઠી હતી. એ જોઈને મહારાજને હવે પરાજયની આશંકા પડી. મનોઢા પોતાનો વિજય પામી ગઈ. તે વધારે ઉત્સાહથી બોલી : ‘મહારાજ! વિજયપત્રની ભાષા તો ગીનાથ જ શોભે : પાઈયજમ્બોનું એમાં અમારે મન અલ્પમૂલ્ય છે!’

‘કુતલેશરને કહેજો ત્યારે—’

‘મહારાજ!’ પ્રણામ કરીને મનોઢા સહેલા ઝીલવા નતમસ્તકે ઊભી રહી.

‘કહેજો કે, રજનીપતિમાં રહેલા એક દોષની પેઠે આ વસ્તુ અમારે ત્યાં છે;

એટલે આ એક કલા અમારે ત્યાંથી રચાતી, રખાતી તમારે ત્યાં આવી ચડી હશે : બાબુ તો પાટણનાં ભીમદેવને પૂછે.

‘શું મદારાજ ? પાટણપતિ ભીમદેવની શી વાત છે ?’

‘તમે ત્યાં પાટણ જશો નાં ? અખર કાદળે ને, આંદોથી એક માથા ખવડે—ને ત્યાં વિદ્વાનોની આખી સભા ઘૂંછી ઊઠે છે ! વિદ્યાપતિનો એક શબ્દ તો દિવસોની અર્ધાં જમાવે છે : ને રાત્રિઓના અખંડ ઉજ્જવરા.’

‘ગૂર્જરદેશમાં તો, મદારાજ ! વિદ્યા ન હોય : પણ અવંતીની નર્તિકાઓ તો મર્ષોથી વરતુઓ સાચવતી આવી છે : ઉત્તરવિતીની વારાંગનાઓ મદાકવિ કાલિદાસની પ્રેરણા પામી છે : પાટણમાં તો વિદ્યા—વારાંગના—કે વરતુ એ ન હોય—ગૂર્જરદેશમાં ન હોય, પરંતુ માસવામાં પણ નહિ ?’

ભીમદેવને દામોદરે ઉઝ મનો જોયો : તેણે ઈશારત કરી, એને કાંઈક સાંત કરીને દામોદરે વિદ્યાસભા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અને એ આજો બની ગયો : એના મોંમાંથી શબ્દ નીકળી ગયો : ‘અરે !’

ભીમદેવે કાંઈ અતુપમ સાવધનકરતી અને રાજરાણીઓ તરફના વ્યૂથમાંથી ભીમી ધઈને સભા તરફ આવતી દોરી.

‘દામોદર ! આ કોણ ?’

દામોદરે જવાબ ન વાળ્યો. મદારાજ ભીમદેવે ત્યાં ફરીને જોયું ને તે આશ્ચર્યચકિત ધઈ ગયા. ‘અરે ! દામોદર !—’ તે કાંઈક મોટથી બોલી ગયા : ‘આ કોણ ? જો તો ખરો !’

‘મદારાજ !’ દામોદરે ધીમેથી પણ મક્કમ અવાજે કહ્યું : ‘હું દામોદર નથી, તમે મદારાજ નથી : પાટણ દૂર છે, અંધાવતી આંધે છે, ખાસે તો આવતી છે. જરાક જેટલી બૂલ કરશો તો તમારે નસીબે કપરું રણસેન—ને મારે નસીબે વિષ્ણુવાસ આવશે. હવે જોવા કરો શું થાય છે તે. બોલતા નહિ—’

‘પણ આ જો તો—આ તો ચો લા છે !’

દામોદરે જવાબ ન વાળ્યો : ચોલા એટલામાં તો વિદ્યાસભામાં આવી ને ઊભી રહી. અનેક આંખો એના તરફ ધળી. વિદ્વાનો ને કવિઓ એને જોઈ રહ્યા. અવંતીનાથને આ અદ્ભુત નારી કોણુ હશે એ જાણવાની જિજ્ઞાસા ધઈ. મનોજા તો એની ઊંચા રહેવાની છટા જોઈને જ કળી ધઈ કે ચોક્કસ આની પાસે કાંઈક વરતુ છે. તે કાંઈક વ્યથ પણ ધઈ ધઈ. એટલામાં અચંત સુંદર, રસદ, મધુર પણ દદ અને નિર્વાંચ સ્વર સંભળાયો : ‘મદારાજ અવંતીનાથ ! અમારે ત્યાં, ગુજરાતમાં તો, આ કુંતલદેશની રમણીએ દર્શાવી એવી વસ્તુને કાંઈ અદ્ભુતવિદ્યા ગણતું નથી. એ તો સામાન્ય વસ્તુ મનાય છે. આંદો અવંતીમાં એ અદ્ભુત વસ્તુ ગણાય છે ?’ પછી તેણે કાંઈક આશ્ચર્યથી મનોજાને પૂછ્યું : ‘તમારે ત્યાં શું આ સિદ્ધિ અણાય છે ?’

જોગરાજની વિદ્વત્સભા ચોલાની વાણીની આકર્ષક તેજસ્વિતા અનુભવી રહી. વિદ્વાનોના કાનમાં એનો રસદ મધુર શબ્દોચ્ચાર સુંદર રહ્યો ; નર્તિકાઓને તો એની છટા આંખમાં ધૂંધી ધઈ હતી : સંખીતજોને એના સ્વરચુકાની મોહિની લાગી : રાજનીતિજોને એની

કામલ દહતા આકર્ષક થઈ પડી. મુજરાતી ઉવટ તો મુર્ખોર પોતાના રમ્મન ઉપર ઊંચો થઈ ગયો. આ રથને પણ મુજરાતના ગૌરવની વાત સાંભળી કોમરેવ આનંદમગ્ન બની ગયો. એને ચૌલાને આ વિગત નડૂલના કરતાં પણ મહાન લાગ્યો.

‘કવીશ્વર ધનપાસે પણ એ જ કહ્યું હતું; મુજરાતમાં તો વિદ્યા નથી એટલે અદ્યુત પરતુને અવિદ્યા ગણે.’ મનોદા કટાક્ષથી બોલી.

‘મુજરાતમાં એ નથી ખરું—જે તમારે ત્યાં ક્યારેય છે,’ ચૌલાએ ગૌરવથી કહ્યું: ‘વિદ્યાને રથને રથને દાસીની પેઠે દેખાડવાનું.’

‘આંદોથી અમે મુજરાતમાં જ આવીએ છીએ—તમારી ત્યાંની વિદ્યા—વિદ્યા તો નહિ હોય એટલે એ ભેવા નહિ: અવિદ્યાનું દર્શન કરવા.’ મનોદાના શબ્દમાં તીખાસ ને અભિમાન આવી ગયાં હતાં. એવી અભિમાની વાણી સાંભળતાં જ ચૌલાની દેદ સીધી, ઉત્તર, ગૌરવભરી બની ગઈ. તેણે વીજળીના જેવી તેજસ્વી વાણીથી ઉત્તર વાળ્યો: ‘મનોદા! ત્યાં મુજરાતમાં તો અતેજ નારીઓ છે જે આ તમારી દીવાલમાં પ્રગટ કરવાના બેસે—એક પ્રકારની વિદ્યાની હાંસી ગણે છે.’

‘અથવા તો એ પ્રકારની વિદ્યા ન હોવાથી, પોતાની હાંસી કરાવે છે—’

મહારાજ બોજરાજ સંવાદને આગળ વધતો અટકાવવા વચ્ચે પામ્યા. ‘ત્યારે તમે શું મુજરાતમાંથી આવો છો?’ તેણે ચૌલાને પૂછ્યું.

‘મુજરાતમાંથી આવતી નથી, મહારાજ! હું તો મુજરાતની છું. હું તો મહાકાલેશ્વર પાસે દત્ત કરવા જાઉં છું. વચ્ચે આ વિદ્યાસભાને ભેવા માટે આંદો આવી ગઈ: મુજરાતની વાત થતી સાંભળી એટલે મુજરાતનો સાચો પરિચય વિદ્યાસભાને કરાવવા આવીને ઊભી છું. પણ આંદો કાઈ એવું નથી જે આ દીપિકાઓને અંત કરે? પાટળની સજામાં તો આમને માટે આટલો સમય બસ છે—અવનત મુખે પાછા ફરવા માટે.’

બોજરાજને ચૌલાને ગૌરવરણકા ખૂંચ્યો: મનોદા તત્કાપમાં મઈમઈ: વિદ્યાનો મુજરાતની એક નારીની આવી મહત્તા રવીકારવા કરતાં બીજો માર્ગ શોધવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા: મોલવપતિને કામડા મૂંઝવી રહ્યો.

‘અમારે ત્યાં ઉત્તરવિનીમાં નતિંકાઓ...’ બોજરાજ બોલ્યા.

‘મહારાજ! તો તો અમે ઉત્તરવિની જઈને પણ આ વિદ્યાસભા પાસે આવીએ—’ મનોદા બોલી.

‘મહારાજ અવતીનાથ!’ ચૌલાએ દહતાથી ઉત્તર વાળ્યો. ‘ભગવાન મહાકાલેશ્વર પાસે મેં પણ દત્ત કર્યું છે: ને મને પણ ઉત્તરવિનીની નતિંકાઓનો પરિચય છે. ત્યાં કોઈની પાસે આ વિદ્યા તો નથી.’

‘ત્યારે તમારે ત્યાં મુજરાતમાં છે? તમારી પાસે છે?’ બોજરાજે કહ્યું.

‘હા કહેવી એ વિદ્યાનું અપમાન છે, મહારાજ! ના કહેવી એ સત્યનું અપમાન છે! પણ મુજરાતમાં આ વિદ્યાને કાઈ અદ્યુત માનતું નથી; અતે હું મુજરાતની છું.’

‘ત્યારે તમે આદવાન ઉપાદી લો—’ મનોદાએ કહ્યું.

‘શું આદવાન? તમારું? આદવાન તો ત્યાં મહારાજ પાટળપતિના સિંહાસન

પાસે—આંખવાની તમારામાં હવે હિમ્મત હોય તો—મેં ગુજરાતની એક સામાન્ય નારીએ—
ક્યારનું ઉપાડી લીધેલું છે એમ સમજી શ્યો. આ તો બ્યારે આ વિદ્યાસભામાં ગુજરાતની
વાત થઈ—ગાયબોથી ગુજરાતીઓને ધૂળવતા વિદ્વાનોને મહારાજે સંભાર્યા—ત્યારે મને
પણ સહજ વાત દેશે ચડી આવી : આંદોં તો કાઈ ખાલવી નારી તમારું આહવાન ઉપાડી
લેશે ! જુઓ, આ રાજરમણીઓમાંથી કાઈ ને કાઈ આ વિદ્યાનો પરિચય તમને આપશે.’

બોજરાજથી ચીલાનો આ વિજયગર્વ સહન થઈ શક્યો નહિ : તેણે રસિક પણ
આમ્ય વિનોદ કર્યો : ‘તમે આ આહવાન ઉપાડી લેશો—ને તમને એ વિદ્યાનું જ્ઞાન પણ
હશે—પણ એથી રજુકાંઠાનો કુમારવાસ ને કુલહીન સેવા—એ તમારી વિદ્યાનાં દૂપણ ક્યાં
જશે ? વિદ્યાનો પરિચય જેને નિત્ય કરાવો છો તે બીમદેવ—સંગીત, સાહિત્યમાં તો નહિ—
પણ નાપિતવિદ્યામાં કુશળ હોય તો કહે.’

બીમદેવ એ સાંભળીને ઊઠી ગયેા દામોદરે તેનો હાથ પકડ્યો : ‘મહારાજ !—
તો...તો.’

ચીલાએ લેણ પણ શાંતિ ગુમાવ્યા વિના સો દયના સોના જેવો શુદ્ધ રણકો કરતો
જવાબ વાળ્યો : આખી સભામાં એનો એ શાંત દદ અવાજ ફરી વળ્યો : ‘એ તો એવું છે,
મહારાજ ! મુને મુને તૃપતિઓના શુભ જાદલાતા રહે છે. અનેકને મુંડ્યા હોય ત્યારે કાઈ
મહાતૃપતિએ નાપિત પણ ખનવું પડે. પાટણપતિએ અર્ધુદનાથને મુંડ્યા : નડૂલને મુંડ્યું
સિંધને મુંડ્યું ; ને ચેદીને કે માલવને પણ બ્યારે મુંડ્યા હશે—ત્યારે નજર તો ત્યાં જ
કરવી પડશે નાં !’

મહારાજ બીમદેવના ધરની સચોટતા જાણે પોતાના વાક્યમાં મૂકી રહી હોય તેમ
ચીલાએ બોલીને ચાર તરફ એક દષ્ટિ ફેરવી.

વિદ્વદ્જનો, કવિરાજો, વારંગતાઓ, નર્તિકાઓ, રાજરમણીઓ સૌ ચીલાના વાક્યને
એના કરતાં વધારે અરસાવાની ચખ્દોથી વીધી નાખવા તૈયાર થઈ ગયાં. બોજરાજ પોતાના
વિનોદવાક્યનો આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળીને એક ધડીકાર ધૂર્ણાવમાન થઈ ગયા. પણ તે
રસિક ને વીર હતા. તેમણે ચીલાનું અરસવાન સહન કરતાં કરતાં કહ્યું : ‘એક આશ્ચર્ય થાય
છે—અમારે ત્યાં તમારો દામોદર મહેલો આવ્યો હતો—એવો કદરો સૌધિવિગ્રહિક જે
દેશમાંથી આવે છે ત્યાંથી જ તમે પણ આવો છો. એમ કેમ ?’

‘મહારાજ !’ ચીલાએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. એના ચખ્દને ઓલવા માટે વિદ્વાનો આગ્રે
બની ગયા :

જન્મસ્થાનં ન લલુ દિમલં વર્ણનીયો ન વર્ણો
દુરાતુર્ણાં વપુષિ રચના પદ્મજાલં કરોતિ ।
યયન્નેવં સકલસુખમિદ્રવ્યગર્વાપદ્ધરી
કો જાનીતે પરિનલગુણઃ કોપિ કસ્તુરિયગ્નાઃ ॥*

* સકલ સુખમિતા અર્થને દર્શી લેતો કસ્તુરીને દૂરથી જોતાં તો કાલવની રાંકા વાગે એના
શુભને કાઠક જ લાગે છે, એ ‘સાધાર્ણ’ છે.

ભીમદેવ ને દામોદર બન્ને સાંભળીને ડાહી બીડ્યા. ચૈત્રાના સુંદર ઉતરગા અને શરસાનાથી ફરી વિદ્વત્સભા ખળભળી બીડી.

મહારાજ ભોજરાજની સલામાં આવી શરસાવાની વિનય દેશરવ કરતી ગૌરવશાલી ચૈત્રાને જોઈને મહારાજ ભીમદેવ ઉત્સાહમાં આવી ગયા : ‘દામોદર! ચૈત્રાએ આંહી વિદ્વત્સભામાં પણ માન સુધાવ્યું : આપણે પાટણમાં વિદ્યાસલાની સ્થાપના : ...’

‘મહારાજ !’ દામોદર ભીમદેવના ઉત્સાહ ઉપર કંઈ પાણી રોક્યું : ‘હું અને તમે બન્ને આંહી ગ્રંથવેષમાં છીએ; આપણે જોવાનો આનંદ ગુમાવો મા. જુઓ, અવંતીનાથ કવિ ધનપાલને કાંઈક સંબોધે છે.’

‘અમારા કવીશ્વર ધનપાલની વાણી તમે સાંભળી છે ?’

‘એ સદ્બ્રાહ્મ મળ્યું નથી; આજે મળશે.’

અનેક શબ્દોના સાગરમાંથી બહાર નીકળતા હોય તેમ ધનપાલ બોલ્યા : ‘મહારાજ ! આવી વિદ્વત્સભા છે, ને દેશવિદેશની ચતુર રમણીઓ આંહી આવેલ છે ત્યારે મારા મનને મૂંઝવતો એક ફૂટ મન પણ મૂઝી લઉં ?’

‘હા મૂંઝેને, કવીશ્વર !’

‘એક વખત અવંતીની વિદ્યાસલામાં એક વારાંગના આવી. અવંતીનાથે તેને પ્રશ્ન કર્યો : “આંહી કેમ ?” વારાંગનાએ જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો તે અદ્ભુત હતો. અવરથાને હીમિ એ પ્રત્યુત્તરનું મને તો તમે વિસ્મરણ થયું છે : પણ અંતર્મુદ્ધમાં પ્રકાશ દેવાય ને પ્રકાશ આંખે ન જોવાય એની મારી આ રસિક મૂંઝવણને મટાડવાની આજે ઇચ્છા થઈ આવી. આ બન્ને નારીરત્નને હું વિદક્ષિ કરું છું : એ વારાંગનાની મધુર સ્મૃતિ કાઈ મને સંભારી આપશે ?’

સલા આખી સાંભળી રહી. અનેકનાં મોં ઉપર સતોષનું છાનું સિમત ફરકી ગયું. વિંધ્યાટપીના મહાઅરણ્યમાંથી યુદ્ધ કેસરી નીકળી આવે તેમ કવિ ધનપાલ પોતાનાં ગૂઢાર્ય કાવ્યચર લઈને વિદ્વત્સભાની સદાયમાં આવ્યો હતો. જોતે લાગ્યું કે હવે તો પ્રતિ-રખણને જગીન ઉપર આરોપેલાં નેણ જીઆં સેવાં કારે પડશે. મનોહારની સામે ને ચૈત્રાની સામે બધા જોઈ રહ્યા હતા.

‘મહારાજ !’ મનોહારે નતમસ્તકે બવાળ વાળ્યો : ‘ધર્મયુદ્ધમાં તો પદાતિ ચાશે પદાતિ ને રથી સાથે રથી લડે છે : મારું આહ્વાન તો હજી વિદ્યાસલાની સમક્ષ ખડું છે : મહારાજની ઇચ્છા હશે તો અમારે ત્યાંથી આવો પ્રત્યુત્તર પણ દેવાવાળા આવશે !’

‘મહારાજ ! આપણા કવીશ્વરની વાણી અનુસર રહે, તો તો પાટણની બહુદ્યુતતાની નિર્જનતા યાવ ના ?’ ચૈત્રા જોતી. એના શબ્દોત્સારની સુંદર મધુરતાએ અનેકને-અનુન-મોતનું બાન કરાવ્યું.

‘એ બહુદ્યુતતા તો પ્રસિદ્ધ છે જ; આજે તમે એને વધારે પ્રસિદ્ધ કરો,’ કવિ કાલિદાસેના કટાક્ષ આપ્યો.

‘એ તો એવું છે, કવિરાજ ! કમલવનલિદારી સારતી કાક નાહું !’

કાલિદાસને શબ્દ માટે ખાંખાંખોળાં કરતો મૂંઝોને ચૈત્રા ધનપાલના પ્રશ્ન પ્રત્યે વળી : ‘મહારાજ ! અવંતીની વિદ્વત્સભામાં એ વારાંગનાએ જે પ્રત્યુત્તર આપ્યો તે મારી પાસેના પ્રત્યુત્તર નેહલો રસિક છે કે નહિ તેની તુલના તો વિદ્વત્સભા કરશે.’

‘તમારી પાસે શો પ્રત્યુત્તર છે ?’

‘આખમાં અજોડ કનકમંતી રેખાને કણ્ઠવિલંબી ભેઈને રાજકવિએ વારાંગનાને પ્રશ્ન કર્યો: “આંહી કેમ? કનકમંતી રેખા છેક કણ્ઠ પર્યંત દોરી છે એમ કેમ?”’

પદ્મિતબનોમાં આશ્ચર્ય અને ઘોષ ફેલાયાં. બીમદેવ મહારાજ આનંદમય સાંભળી રહ્યા. કામોદર એકકાન યઈ ગયો. બોજરાજના મોં ઉપર મધુર વાણી સાંભળ્યાની પ્રસન્નતા આવી, કવિ પદ્મમુક્ત વિચાર કરી રહ્યા. ધનપાલ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. કાલિદાસ વિવરણ બની ગયો. ‘પછી વારાંગનાએ શો જવાબ વાળ્યો?’ બોજરાજે પૂછ્યું.

‘વારાંગનાએ જવાબ વાળ્યો: “કવિરાજ! પૂછે છે માટે.” મહારાજ પાટણપતિનાં રૂપ અને પરાક્રમ ભેઈને ચમુતે વિરમય થયું; એટલે કાનતી પાસેથી કયા જાણવા તે એની પાસે પહોંચી ગયું: અને એને પૂછ્યું: “આજ દિવસ સુધી તે ‘સાંભળું’ એ જ આજ દું ભેઈ હું નાં?”’

વિદ્વત્સભામાં દરેક દરેક મરતક રસિક કવિ:વનો આનંદ અનુભવી રહ્યું. ખજુ શુભરાતની એક નારી આ પ્રમાણે આવીને અવંતીસલામાં વિજય મેળવે એ પ્રસંગે વિદ્વાનોને આવેશ મળ્યો પશુ કરી મૂક્યા હતા. સૌની દષ્ટિ પદ્મમુક્ત તરફ ફરી. કવિરાજ પરિમલ સ્વપ્નમાંથી જાગતા હોય તેમ બોલ્યા: ‘મહારાજ! પાટણપતિનાં પરાક્રમ ને રૂપ ભેઈને જેવું આખને આશ્ચર્ય થયું તેવું જ આશ્ચર્ય એક ણીન પ્રસંગે પણ થયું છે! પાટણપતિની કુલપરંપરામાં ગાદી આવતા એ પ્રસંગની રમણિવતા એમને રમુતિમાં છે કે!’

‘કયો પ્રસંગ છે, કવિરાજ?’ ચૌલાએ પૂછ્યું.

પદ્મમુક્તના ચહેરા ઉપર આનંદની એક રેખા પ્રગટી નીકળી.

‘જેવું છે, મહારાજ! આંહી પાટણપતિના રૂપની વાત થઈ. પરાક્રમની કયા કહેવાઈ. વિદ્વામીતિની નાજી થઈ. પશુ એમની કુલપરંપરામાં આવતી ઉપગ્રામીની—તપમર્માની વાત નથી થઈ. એમનામાં તે તપસ્વી પણ થયા છે: એ વાત મેં યોડી કામમાં ગૂંથી છે: વિશેષ તે એમના જ કવિરાજને ગૂંથશે.

સર્વવિદ્યાબિંધ મહારાજ મુંજરાજનો પ્રસંગ છે:

આહારં ન કરોતિ નામ્પુ વિવતિ ભેળં ન રામેવતે

દંતે દસ્તિકતાતુ મુક્તવિવયધ્વજાતપ સેવતે ।

ત્વપાદાન્નરજઃપ્રઘાદક્ષણિભત્ત્વમોન્મુલસ્તન્મશે

મન્મે માલવસિંહ ગૂર્જરપતિસ્તીવં તપસ્તપ્યતે ॥ x

પદ્મમુક્તની વાણીછટાથી આખી સભા ડોલી ગઈ. મહારાજ બોજરાજ આનંદમય બની મુઠા: દૃઢ ધનપાલનું સીધું પ્રસન્નતાથી હાલી જઈયું: આમા સંઈ જવાબ વાળે તે પહેલાં જ પદ્મમુક્ત ઉત્સાહથી આગળ વધ્યા:

‘મહારાજ! ગૂર્જર જમિપાલની આ તપમર્મામાં એની સાધ્વી રાણીનો પણ કામ છે.

* પદ્મિતબનું બીજું નામ.

x જે આવશ્યિક! તારી અસ્મરુતનો પ્રહાર મેળવવા માટે ગૂર્જરરાજ આવડું તીવ્ર નજી કરતે હાલે છે. તે આહાર કરતો નથી, પાણી પીતો નથી, રંગીમા સુખે છે. સીમે તજે છે—અમે. આ ખજુ તારી કયા મેળવવા માટેનું એવું તપ છે એ આશ્ચર્ય. મહારાજને મુંજે દરમ્યાં એ વિષય.

મગ્નાતિ દિપ્તતાં કુલાનિ સમરે સ્વચ્છત્રચારુકુલે
નાયારિમલિતિ ચન્દ્રિજાન્વિતિ ચન્દ્રો દેવ ધ્રુતાશાં પુરા ।
સુમધા મૂર્તરમુલિવાલેમહિષી પ્રચારાસ્યા પાથસઃ
કાન્તારે નકિતા વિમુચ્ચતિ મુદુઃ પત્યુઃ, કૃષ્ણાણે દ્વૈતી ॥૪

પાટણપતિની કુલપરંપરાને શોભાવે એવી આ પદ્યવલિ મૂળરહેશના નિદાનોએ કરાવે
સાંભળી નહિ હોય—હાલે એ વિદ્વાનો પણ આમની દારા એ સાંભળતા !

શમોદર ને શીમરેવ જનો આ સાંભળીને અગ્ર જતી ગયા. પદ્યગુપ્તે મુંઝમહારાજની
કાર્તિકાયા દારા પાટણપતિના અપ્પચ્છને એવી મનોરમ પદ્યવલિમાં નિબદ્ધ કર્યો હતો કે
એમાંથી સૂસી નાખવાતી બાજુ દાર્શનામાં સક્રિત જ નહિ રહે એમ મરીહારે તેા જાહેરે સાચું
સાંભળતો પણ આ તીક્ષ્ણશરે જેવા માતી અસર નિદાળવા શાંત જતી ગયા.

શોભા દેવે સું બોલે છે એ સાંભળવાની સૌને હિતુકતા ગમી.

એક દાણમાં જ ચૌલાએ ગીરવથી જવાળા વાળ્યો : 'મહારાજ ! પાટણના નિદાનોને
તો આ પદ્યવલિ પરિચિત છે.'

'એમ ? ત્યારે તો એના કાવ્યાનંદમાં જ સૌ હીન હશે !' બોળરાજે કહ્યું.

'કાવ્યાનંદમાં હીન છે : ને જ્ઞાનિ પણ અતુલ્ય છે, મહારાજ !'

'જ્ઞાનિ ? કેમ જ્ઞાનિ ?'

શોભાનો પ્રત્યુત્તર સાંભળતા શો આતર યર્ષ ગયા.

'મહારાજ ! ક્ષિપ પદ્યગુપ્તની કાવ્યમય વાણીથી આનંદ મનોઃ કાળની વાણીથી આનંદ
પ્રાપ્ત ન થાય ? પણ એમાં કાવ્ય છે ને કાન્તદર્શન નથી એ ભેદને પાટણના નિદાનોને
જ્ઞાનિ પણ યર્ષ !'

'કાન્તદર્શન ?'

'વૈભવ ને વિનિપાત કેટલાં પાસે પાસે છે એનું દર્શન એમાં નથી. માંસવનો વૈભવ
ને વિનિપાત કાઈને હવે ક્યાં અન્નદામાં રહ્યાં છે ! કમણે જ માંસવદંકાધીશને નંદુલમાં
તેનો પરિચય ન થયો ? નાનકડા નડુલતી નાળ પણ એ પ્રસંગે મહાન જતી યર્ષ. ચૌદસો
મહારાજની પટ્ટાપત્ની વિમુક્તિ કયારેય યર્ષ : એટલે પાટણના કવિએ એ સાંભળીને આજે
તો ખિન્ન હશે ગાયું :

યઃ કેસરો સ્વરત્નલક્ષ્મીચોપપાણિ

નિર્દોસ્તેભગલ્લભ્યમસમુદયવન ।

નચ્ચન્ન શોભિત્રચયેન તિરસ્તનૃણો

નિલયં યમ્યુઃ કિમ્બોદ્ધ વૃણેત સોમી ॥૫

નડુલના પરાજયની કયા સૌને રૂપથી યર્ષ. એક મરીહારે આખી સભા નેભેવધ
અનુભવી રહો. એટલામાં કહિલદાસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો : 'અવતીનાથની વિજય-પરાજયની
કયામાં પાટણને આટલો રસ છે—'

'એનું કારણ છે, કવિરાજ !'

'સું ?'

+ શુભસાતની શાયર રાણી. પદોલાં જાણીએએ જે પ્રસન્નિત અધેલી કે 'હે નાથ ! તે
દાણમાં તારા દુરમનકુલને તથાવતના પાણીમાં ડુબાડી દીધાં—' એ પ્રસન્નિતો અસરર્થ મદમ કરીને
મઠ મુખિમાં પાણીથી તૃપાવર, ચોવાના પતિની તત્તવાલ પ્રત્યે અનુશ્ચ. નમસ્ક નાખે છે, એ આવાર્ષ.
આ પાત્ર મુલસાર વિષે છે.

* જે કેસરી શુભેન્દ્રના રાહીથી પણ અતુલ રહેતો તે આજે, તુલ્યકંઠથી સંતોષે માને કે
એ આવાર્ષ.

‘ નીચત્તે વિગ્ધિ: સમુલ્લસિષ્ઠં ગ્રામ: પદં મૌનિન: । મહારાજ મહારાજ નેવા અરિ તે જીવદેવ છે: એથી વધુ મહાન હોય તો વધુ સારું. પોતાના સામર્થ્ય પ્રમાણે પાટણનિ તો મિત્ર-અમિત્ર રાખે જ છે ! માસવરાજ પાટણના મિત્ર કે અમિત્ર રહે—પણ ને રીતે રહે તે રીતે એ મહાન રહે. એમાં અમારી શોભા. ગારિતિ યુક્તમિત્ર સત્ત્વં ચલિતે ગૌરવે ।’

‘ મહારાજ !’ મનોદા બોલી. ‘ અમારું આદ્યવાન સામાન્ય કોટિનું છે એમ એમણે કહ્યું, આ આટ્ટકિત દારા એ વાત ઉપર પહેલે પાટણની મહારાજની વિદ્યાવ્યાપ્તિ પ્રેરણા હોય તો બહે એમ પણ સર્વત્ર કુલટ એ હિ નાટકમયિકં વિલમ્બયતિ ।* એવું આ ગુર્જર-નારી માટે તો નથી ના ?’

‘ તમે ને દેશમાંથી આવ્યાં, મનોદા ! ત્યાં વિદ્યુત્ સલાનો પરિગદ કાઢીને લાગતો નથી. એટલે અહીં આવ્યાં ખરાં પણ.

નિરિશિલરગતાપિ કાલકાલ્ય

પુલિનયતેન સમેતિ ચત્તૃદશ: ॥x

શાલાના ચળદથી મનોદા જરાક ધ્રુજ ગઈ. મહારાજ મોજરાજે એ એવું. જાનેડની સાથે એક છતાં સરસાર્ધ સોગવતી આવી આ નારી કોણ દશે—એ જાણવાની મોજરાજની નિશાસા વધી ગઈ હતી. તેમજ એની વિદ્યાનો વધુ પરિચય લેવાની પણ ઈચ્છા મન્યતઃ યઈ હતી. એટલે એ બોલ્યા: ‘ તમે એમના આદ્યવાને ઉપડી લીધું છે, પણ પાણુ* નથી ।’

‘ એવું કારણ છે, મહારાજ ! હું તો પાટણની રાજસભામાં વિદ્યાનો ચક્રિય આવું. આ પાટણ નથી. ’

‘ મહારાજ !’ મનોદા બોલી: શલ્યશુતલ્ય એ ગ્રામ: પ્રકટયતિ વામિભગમુર્ગ: ।

‘ વિદ્યારવાગીઓ પણ વિદ્યાને દેશનું વંધન બાંધશે ? વિતાને દેશનું અપન ગદ્યનું છે? કો વિદેશ: સ્વિયન્નામ્ ક: વદ: પ્રિયવાદિનામ્ । તમે કહ્યું કે પાટણને અરિ નહિ પણ મહાન અરિ ભેદ એ છાએ: અમારી પણ એ જ ઈચ્છા છે. પણ પહેલાં તમે તમારી મદત સિદ્ધિ નો કરો—વિદ્યોક્તુ સચ્ચરયવાચિતિમુગ્ધા—એ સુત તો અમારે પણ માન્ય છે: પણ તમે વિદ્યુત્સલાને ચંકોની છાયામાં રાખ્યા છે. ’

‘ મહારાજની એવી ઈચ્છા છે તો બહે ગુજરાતનો પરિચય આ વિદ્યુત્સલાને પણ થાય, મહારાજ ! ત્યારે સરસવતી નદીનાં જળ આકાશમાં ભગતાં નારીની છાયા પારે છે ત્યારે મુક્ત અને સ્વતંત્ર વિચરતાં પાટણનાં નરનારીકંદ એમમહારાજી મોદિની અનુકરે છે, શાલા બોલી: ‘ પાટણના મહારાજ બીમદેવના ધનુષદંડારવ નેથી મેઘગદ્ગદારની એ વધા બહે આંહી જ કુંતલ રમણીઓ પણ અનુભવે. ’

એક પ્રકીર્ણર સાંતિ યઈ યઈ. આખી સભા ચિત્રવત્ સિંચર બની ગઈ. શાલાના કંઈની મોદિની અનુભવવા એ ઉત્સુક બની ગયા.

—અને જ્યારે એ કંઈમાંથી નીકળતી મેઘમહારાજી મુગ્ધાલિના પ્રભાવે સિંચર ઉપર નર્તન કરતા મધુરની કલગીતો દીપ સાંત યશે—અને ગિરિશિખરોની છત્રોના દીપ દ્યોટપ સાંત યવા માંડ્યા—ત્યારે પાટણના જીવદેવથી પ્રસન્ન યશેશા રાજ અને મંત્રીશરને નિદામયા, શાલાએ એક અત્યંત ભાવવાદી દષ્ટિ એમના સ્થાન પ્રત્યે કરી.

બીમદેવ ને દામોદર કૃતદૃષ્ટતા અનુભવતા પ્રસન્ન પ્રસન્ન બનીને શાલાની કંઈમોદિનીમાં નાહી રહ્યા હતા.†

* પોણું દોષ તે વાગે યણું, એ બાલ્યું.

x નિરિશિખર ઉપર બેસી કાળકાલિન સમદસોની તેણે ન બાંધે. પણ બંધને સમદસ દેવીમાં ભેદ દોષ ! એ બાલ્યું.

† ‘ રાજસભાથી ’ નામની વાંચેલામાં પ્રસિદ્ધ યમેષ નરસંકષાતું રોકે મેઘન.

આજનાં જાણીતાં જ કાર્થ શહેરી એવો હશે જેણે વાઈટેમીન (વુને ડુ નોડો હોય એવો ઉચ્ચાર કરવો) વિષે કંઈ સાંભળ્યું ન હોય, કે જેને કાર્થ હાકતરે કાર્થ ને કાર્થ વાઈટેમીનવાળી પેટ-ટ દવા ન લાખી આપી હોય. આ વાઈટેમીન એ શી ચીજ છે? લગભગ યોગ્યપ્રમાણ સેકાના અંત લગી આપણને એટલું જ જ્ઞાન હતું કે આપણા ખોરાકમાં ગ્રીટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ, ચરબી, અને બીજા ક્ષારો પૂરતા હોય તો ખસ છે. પરંતુ ધીરે ધીરે એમ માલુમ પડતું ગયું કે આ અમલનાં તરવો ઉપરાંત પણ કાર્થ એવું નવીન છતાં અગ્રાંત તરવ છે જેની મનુષ્ય શરીરના યોગ્ય પોષણ તથા વૃદ્ધિમાં આવશ્યકતા છે.

સર માલિવેન્ડ હોપરીન્સ ઊંદર પર પ્રયોગો કરતા હતા (૧૯૧૨ની આસપાસ) ત્યારે એમને માલુમ પડ્યું કે ઊંદરોને જે શુદ્ધ કરેલાં એકલાં ગ્રીટીન, ચરબી અને કમ્પોઝિટ આપવામાં આવે તો ઊંદરો જીવતા નથી પણ ટૂંક મુદતમાં મરી જાય છે. એક અખતર ખાતર એમણે આ ઊંદરોને વધારામાં થોડુંક દૂધ આપી જોયું. આ અમલો કે આવી અમલો દૂધનું પરિણામ ખરું અદ્ભુત આપ્યું. (આટલા દૂધમાં કંઈ ગ્રીટીન વગેરેનું પ્રમાણ તો એટલું હતું જ નહિ જેથી એમ કહી શકાય કે એનો કાપડો મથો!) ઊંદરો જીવ્યા એટલું જ નહિ પરંતુ હૃદયુદ્ધ બન્યા! આ પ્રયોગોએ આખો દુનિયાતું ખ્યાન બેસ્યું, ને વાઈટેમીનના ઇતિહાસનું એક અત્યંત રસિક પ્રકરણ આ રીતે લખાયું.

આ પ્રયોગોથી એટલું પુરવાર થયું કે દૂધમાં કંઈક એવું વિશિષ્ટ તરવ છે જેના વિના જીવન ટકી શકતું નથી. આ તરવ શું હતું તે કાર્થજન્યનું નહોતું એટલે એ તરવ (અગર તરવો) માટે “વધારાનાં આહારતરવો” એવો સંદિગ્ધ શબ્દપ્રયોગ વપરાવા લાગ્યો.

સન ૧૮૯૭માં એઈકમેન (આ પરદેશી નામોના ઉચ્ચારની યથાર્થતા માટે લેખક જવાબદાર નથી) નામનો એક વૃદ્ધ હાકતર જાવામાં કામ કરતો હતો. એક દિવસ એના ભેવામાં આપ્યું કે એના દરદીઓ જે રોગથી પીડાતા હતા તે જ રોગ એનો મરખીઓને લાગુ પડ્યો હતો! અદરમાત્ એવું જન્યું કે મરખીઓના ખોરાકમાં ફેરફાર ચતાં મરખીઓ સાજા થઈ ગઈ. મરખીઓને પહેલાં જે ખોરાક અપાતો—પાણીય કરેલા ચોખા—તે જ માલુમોને પણ મળતો, આ ઉપરાંત ચતુર એઈકમેનને એક અખતરો કરવાનું મૂક્યું. એણે ફરી મરખીઓને પાણીય કરેલા ચોખા પર રાખી; આમ કરવાથી મરખીઓને પસાખાત લાગુ પડ્યો, ને ડાંગરનાં ફોતરાં તથા કુચડી અવગણવાથી આ રોગ મટી ગયો. અર્થાત્ આ ખા ચોખામાં એવું કંઈક તરવ હતું જે પાણીય કરવાથી નાશ પામતું હતું અને જેના નાશ પામવાથી મનુષ્યો તેમ જ મરખીઓને રોગ લાગુ પડતો હતો, અને આ રોગ એ તરવ (ફોતરાં તથા કુચડી રૂપે) આપવાથી મટી જતો હતો. પણ યોગ્યપ્રમાણ સહીના વિજ્ઞાનીઓના મગજમાં જતુઓ પેસી ગયા હતા, એટલે દરેક રોગનું મૂળ કારણ કંઈ ને કંઈ જતુ હોતું જેઈએ એમ માની તેઓ બધું સંશોધન કરતા. પરિણામે એઈકમેનના આ પ્રયોગ પ્રત્યે કાર્થએ શરૂ લક્ષ આપ્યું નહિ. પરંતુ ૧૯૧૧ના આસપાસ કુન્ક નામના એક સંશોધકે ખુદ સંજમાં જ પેલા વૃદ્ધ હાકતરનો પ્રયોગ ફરી કર્યો, અને કુચડીનું સર્વ માટી

એનાથી એણે પક્ષાઘાત પામેલા કુચ્છતરને સાચું કૃત્ય ને લાંબતા દાકતરોને ચકિત્ કરો નાખ્યા. પોતે ને 'ચક્ર' કારખો હતો એનું નામ એણે "વાઈટેમાઈન" પાડ્યું.

આ બે પ્રયોગો પરથી આપણે 'વાઈટેમાઈન'ની વ્યાખ્યા આમ ખાંધી શકીએ : "વાઈટેમાઈન એ એવો પદાર્થ છે કે જે શરીરમાં બળતણ તરીકે નથી વપરાતો છતાં જેની શરીરના યોગ્ય રક્ષણ તથા સંવર્ધન માટે વરદર છે, એટલું જ નહિ પણ જેના વિના શરીરમાં રોગ પશુ થાય છે." કાળાકેમ કરી અનેક વાઈટેમાઈન શ્રામાયાં છે, અને આપણા શરીરમાં એ પ્રત્યેક શું કાંઈ કદે છે તે પણ કદે આપણે જાણીએ છીએ. એ વિષે આગળ વિચાર કરીશું.

'આ પ્રમાણે 'વાઈટેમાઈન'નું નામસરકરણ તો વીસમા સદ્કામાં થયું અને સંશોધનોનું પ્લાન પણ આ દિશામાં આ જ સદ્કામાં દોરાયું, છતાં વાઈટેમાઈનના અભાવથી થતા રોગ તો જગતમાં પણ વખતથી જાણીતા હતા. દાખલા તરીકે, સાગર ખેડતા ખેડાસોઓમાં 'સ્કર્વી' નામનો રોગ ખૂબ ફેલાતો ને પરિણામે અનેક ખારવાઓ મરી જતા. કહે છે વારકોન્કાન્ગામાં ત્યારે દિંદ આગ્યો ત્યારે એના ૧૬૦ માણસોમાંથી માત્ર ૬૦ જ છુપતા રહેલાં સત્ ૧૭૫૭માં ફ્રેન્ચ લીન્ક નામના માણસે લીધુના રસ વડે આવા સ્કર્વીના દરદીઓને સારા કર્યા હતા, અને ૧૮૦૪થી તો અંગ્રેજ સરકારે જ દરિયાઈ ઘરકરમાં લીધુને રસ દાખલ કરી દીધો; પરિણામ એ આવ્યું કે સ્કર્વી ધીરે ધીરે નાબુદ થઈ ગયો. લીધુના રસનો આ ગુણ્ય શોધનાર કે વાપરનાર કોઈ જાણતું નહોતું કે લીધુમાં વાઈટેમાઈન રીી દોષ છે તે એનાથી સ્કર્વી મટે છે. આજે આપણે જાણીએ છીએ કે વાઈટેમાઈન રીના અભાવે આ ખેડારીઓને સ્કર્વી લાગુ પડતો હતો.

આથી જ રીને જાપાની અભ્યાસીઓમાં 'બેરીબેરી' નામના રોગનું ખૂબ જોર રહેતું. આ લોકોના મુખ્ય ખોરાક પાલોશ કદેલા ઓખા રહેતો. ટકાકી નામના સેનાપતિએ ૧૮૮૨ માં આ લોકોને માંસ, મચ્છી તથા સાકજાણ પણ વપારામાં આપવા પ્રારંભ. પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૮૭૮માં બેરીબેરીના ૧૪૮૫ કેસ થયા હતા, ત્યારે ૧૮૮૮માં એક પણ ન થયો! આમ બેરીબેરી રોગ ખોરાક સુધારવાથી મટે છે એટલું અનુભવજ્ઞાન તો હતું જ, પરંતુ એઈકમેન અને કુન્કના પ્રયોગોથી એ સિદ્ધ થયું કે બેરીબેરી એ આદારની અપૂર્ણતાનું જ પરિણામ છે. તે 'વાઈટેમાઈન' આપવાથી બેરીબેરી મટી શકે છે. કુન્કે જોને 'વાઈટેમાઈન' કહેડું તેને પાછળથી 'વાઈટેમાઈન બી' તરીકે જાણખવા લાગ્યા.

સર ગાઉતેન્સ દોપટીન્સ જેવા પ્રયોગો અમેરિકામાં પણ થતા હતા. મેકડોલ્ફ નામની વૈજ્ઞાનિકે જોયું કે પોતાના કિંદરોને જમી જ જાતની ચરખી માફક નહોતી આવતી, દાખલા તરીકે માખણ અને ઊંઘાતી ચરખી પર કિંદરો છુપતા તથા ફાલતા, પરંતુ ઓલીવ ઓઈલ કે બીજા ચરખી આપવાથી એમનો વિશાસ અટકી જતો. આ ઉપરથી એણે તારણ કે અમુક પ્રકારની ચરખીઓમાં હૃદિવર્ધક 'કર્લક' છે, ત્યારે અન્ય પ્રકારની ચરખીઓમાં આ તત્વનો અભાવ છે. આ તત્વને એણે "ચરખીમાં ખોળે એવું 'એ' તત્વ" એવું નામ આપ્યું. આ જ તત્વને "વધારાનું આદારતત્વ એ" પણ કહેતા. સર દોપટીન્સના પ્રયોગવળું જ આ તત્વ આજે 'વાઈટેમાઈન એ' નામથી જાણખાય છે.

વાઈટેમાઈનની શોધખોળને યુરોપના ત્રણ મહાબુદ્ધી ખૂબ વેગ મળ્યો. બુદ્ધ ખતમ મકા બ્રાદ અનેક પ્રાન્યો અપૂર્ણ આદારને પરિણામે જાતજાતના રોગોથી પીગાળી હતી.

આરિદ્ધમાં આગકાને રિફ્રેસ લાગુ પાગો હતો. આ રોજ પર શોધખોળ માલતી હતી ત્યારે પ્રેરેશર મેલનખીએ કૃત્રિમ ઉપાયો ૧૩ કુરુરિયામાં રિફ્રેસ ઉત્પન્ન કર્યો ને પછી માખણ અથવા શોલીવર આઈલ વડે એ રોજ સારો કર્યો. પોતાના પ્રયોગ પદ્ધતી એમણે એવું અનુમાન કર્યું કે શોલીવર આઈલ તથા માખણમાં 'એ' ઉપરાંત બીજું તત્ત્વ પણ છે જેનાથી રિફ્રેસ મટે છે. સન ૧૯૨૨માં પ્રેરેશરને આ તત્ત્વને 'એ'થી જુદું પાલી જતાવું ને એવું નામ 'વાર્ષિકીન ટી' પાડ્યું.

એવન્સ અને ગિયપ નામના બે વૈજ્ઞાનિકોએ લગભગ આ જ અરસામાં બતાવ્યું કે પ્રોટીન, કાર્બોહાઈડ્રેટ, ચરબી, સારો ઉપરાંત વાર્ષિકીન એ બી. સી. ડી. આપવા છતાં પણ પ્રાણીઓની વૃદ્ધિ અરોગ્ય થતી નથી, ને પ્રભેત્પત્તિ અશક્ય બને છે. આવા પ્રાણીઓને જો મરંનાં બીજ કે ચકના બીજમાંથી કાઢેલું તેજ આપવામાં આવે તો મંત્રિત થઈ શકે છે. પોતાના પ્રયોગને દરેક રીતે કાળજીપૂર્વક તપાસી એમણે એવું વિધાન કર્યું કે પ્રભેત્પત્તિ માટે એક અગત્ય જ વાર્ષિકીનની જરૂર રહે છે; આ પત્રિકા વાર્ષિકીનને એમણે વાર્ષિકીન ઈ એવું નામ આપ્યું.

હવે આપણે પ્રત્યેક વાર્ષિકીન વિષે વીંચતવાર ચર્ચા કરીશું.

વાર્ષિકીન એ

લગભગ ૧૯૧૩ની સાલ સુધી એમ મનાતું કે જુદી જુદી જાતનાં તેજ અથવા જુદી જાતની ચરબીમાં પોષણની દૃષ્ટિએ કાંઈ તફાવત નથી કારણકે જે જર્મમાં શાસ્ત્ર-વૈજ્ઞિક સમાનતા હોઈ શરીરને લગભગ ચરબી અથવા બળી રહે છે. પરંતુ આ અરસામાં પ્રયોગ કરતાં કરતાં મેકડોન્લમ વગેરેને મિલુમ પાડ્યું કે કોંઈને જો શોલીવર આઈલ કે જલમનું તેજ કે અન્યની ચરબી આપવામાં આવે તો એમનાં શરીર અરોગ્ય ખીજતાં નથી ને આરોગ્ય વળતાતું નથી. પરંતુ જાને અદરે જો શોલીવર આઈલ કે માખણ કે ઈલાની જાડી આપવામાં આવે તો કોંઈ તંદુરસ્ત રહે છે. આ પ્રયોગોથી સ્પષ્ટ થયું કે અમુક પ્રકારનાં તેજમાં કઈક વિશિષ્ટ તત્ત્વ રહેલું છે જે શરીરની વૃદ્ધિ તથા તંદુરસ્તી અર્થે આવશ્યક છે. આ તત્ત્વને મેકડોન્લમે "ચરબીમાં ખીજતે એવું એ તત્ત્વ" એવું નામ આપ્યું. આ પત્રિકાને જ આપણે વાર્ષિકીન એ કહીએ છીએ.

ડૅ. સ્ટીનબ્રોક નામના વૈજ્ઞાનિકે એવું શોધી કાઢ્યું કે માનવમાં જે કેરોટીન (કેરટ= માચડ) નામનો પીગા પદાર્થ રહેલો છે તેને વાર્ષિકીન એ ને કોઈ સમપણ છે. આમાંથી જ વાર્ષિકીન એ બને છે; અર્થાત્ માનવ અને બીજાં કાદમાણ તથા ફળમાં જે કેરોટીન રહેલું છે તેમાંથી આપણા શરીરમાં વાર્ષિકીન એ બને છે. માછલીના તેલમાં વાર્ષિકીન એ જ હોય છે. દરિયામાં થતી વનસ્પતિ માછલીઓ ખાય છે ને એ વનસ્પતિમાંથી એમના શરીરમાં વાર્ષિકીન એ બને છે, તથા કલેબમાં (લીંબમાં) સંગ્રહાય છે. આ માછલીનું તેલ (જો નામની માછલી) તે શોલીવર આઈલ.

આ વાર્ષિકીનને કુદ સ્વરૂપમાં જુદું પાકવાનું કાચ કાણુ છે, જે કે હોન્સ અને કોરબેટ નામના રસાયણશાસ્ત્રીઓએ માછલીના તેલમાંથી વાર્ષિકીન એના કુદ કિરલસ (પોષકારક શક્તિ) બનાવ્યા હતા. આકારણ રીતે શોલીવર આઈલ કે એવી બીજી

ગતની માછલીના તેલમાંથી ચર્ક, કાઢીને આ ચર્ક વાઈટેમીન એ તરીકે વપરાય છે. બકારમાં ને ફવાઓ મળે છે. તેમાં આ ચર્ક ન વપરાય છે.

કોઈ પણ પ્રાણીના ખોરાકમાં જો આ વાઈટેમીન ન હોય તો એનું શરીર વધતું નથી ને આંખમાં ફૂલું પડે છે. આંખોને સ્પેફ બાગ ચૂંકા તથા લૂખો પડી જાય છે, અને આંખ ઝરતાં નથી. છેવટે આખો ડોળો નહાંઓ બની જાય છે. આ સાથે સાથે ન ચામડી પર પણ અસર માલમ પડે છે. ખરો પડ, હાથ પર અને પગ પર ફાદલીઓ થાય છે, વળી દાંતનું ઘસતર પણ બરોબર થતું નથી. ટૂંકામાં કહીએ તો, શરીર પર ને ત્વચાનું અસર છે (બહાર ચામડી, અને આંખ, નાક, મોં, મળું, ફેફસાં વગેરેની સ્થેષ્ઠ ત્વચા) તેની સાચવણી માટે વાઈટેમીન એની જરૂર છે. જો વાઈટેમીન એ ન મળે તો આ પદ્ધતિમાં કાર્બો થોમ્સ રીતે કરી શકતું નથી ને પરિણામે એ પદ્ધતિ રોગવિશોધક શક્તિ ધરાવે છે. આને લીધે આંખ ખચે છે, દાંતમાં ખામી આવે છે, ચામડી ખરખચડી અને છે ને આસનળી તથા ફેફસાં જંતુઓના દુશ્મનાનાં ભોગ બને છે.

પણ આપણે તો મનુષ્ય સાથે નિરખત છે. માણસને વાઈટેમીન એ પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો એને કંઈ લક્ષણ ખરું ? જરૂર. એનું કહેવાય છે કે આપણા દેશમાં ને બાળકો આંખમાં થાય છે તેગાંનાં લગભગ અર્ધાંથી વધારે ફેરોમેલેરીઆ નામના રોગના ભોગ બનેલા હોય છે. આ રોગમાં આપણા ડોળાનું ને પારદર્શક પદ હોમ છે (cornea=કોર્નીનિશ) તે ન ઝડપાય છે અને અપારદર્શક થઈ જાય છે, તથા લગભગ નાશ પામે છે. પરિણામે બહારનાં કિરણ અંદર જઈ શકતાં નથી. અથા મદાયુદ્ધ વખતે ડેન્માર્ક પોતાનું બહુ માખણ જર્મનીને વેચી દીધું હતું. આથી એ દેશમાં ન માખણ ખૂટી ગયું અને અનેક બાળકો આ રોગમાં ઝડપાયાં. સિલોનમાં તો લગભગ ૬૬ ટકા બાળકોમાં આ રોગ માલુમ પડે છે. મલ-બારમાં પણ એટું બહુ જોર છે. પરંતુ વાઈટેમીન એની અછતને લીધે આંખ પર આવી અસર જણાય. તે પહેલાં ચામડી પર જણાય છે. ચામડી લૂપી ને ખરખચડી થાય છે, એના પર હાથી ફેરવીએ તો કરકરી લાગે છે ને ઝીણી ફાદલીઓ જણાય છે (આ ફાદલીઓ પાકતી નથી). આથી ચામડીને અંગ્રેજમાં કોનોઈમાં (રોઝાની ચામડી) કહે છે. સિલોનની જેલોમાં, નિશાળોમાં અને ખીજ સંસ્થાઓમાં આ રોગનું બારે પ્રમાણ નોંધમાં આવે છે.

વાઈટેમીન એ ની લીણપનું ખીજું પરિણામ રતાંધળાપણું છે. આ રોગમાં શું થાય એ સમજાવવાની જરૂર ન જ હોય. જેણે દલપતરામનું કવચામ બાટનું નાટક વાંચ્યું હશે એને આ વસ્તુનો તાદરશ ખ્યાલ હશે જ. શ્રી. મેયાજીની એકાદ વાર્તામાં પ્રભુ આ વિષયને ઉલ્લેખ છે, જો કે એ વાર્તા બાબંતર હતી કે તેમની પોતાની હતી તે વાદ નથી. આ ચિદ્ર સાધારણ રીતે પુખ્ત હંમરનાં માખણોમાં માલુમ પડે છે. ઘણાં લેખા લોકો માન બાટો અને ફાળ ખાઈ ને ગુજરા કહે છે તેથી એ લોકોમાં આ રોગ કોઈ કોઈ વાર લેવામાં આવે છે. તે ઉપરાંત દુકાળના વખતમાં પણ ઘણાં લોકોને પીઠિંક ખોરાક ન મળવાથી રતાંધળાપણું લાગ્યું પડે છે. વળી એ વાદ રાખતું જેઈએ કે અંધારામાં નેવળી શક્તિને આધાર વાઈટેમીન એ ઉપર છે અને જો આ વાઈટેમીન ચોક્કસ ચોક્કસ મળતું હોય તો આ શક્તિ તદ્દન હુમ નથી થતી, છતાં એમાં ક્યાય તો આવે ન છે. આ ક્યારાની

આપણને આપણા રોજિંદા જીવનમાં કદાચ ખંજર ન પહોંચે. પરંતુ અસામાન્ય સંજોગોમાં આ ખાજી તરત દેખાય છે. દાખલા તરીકે, લંડનમાં અંધારપટના અમલ પછી, મોટરના અકસ્માત વધ્યા હતા, તે આ બાળતના મૂળમાં તપાસ કરતાં માણસ પકડે હવું કે મળ્યા હાઈવેરો રહે બંજર જોઈ શકતા ન હતા; અર્થાત્ એમને વાઈટેમીન એ પૂરતા પ્રમાણમાં મળતું નહોતું.

જે પ્રાણીઓને વાઈટેમીન એ આપ્યા વિના હિસ્ટરેમાં આવતાં તે મણખરું કાઢે તે કાઢ એપથી મરી જતાં. આથી એવી માન્યતા પ્રસરી કે વાઈટેમીન એથી એપી રોગ મેડી શકે અને કેટલાક એને એપિનવારકે વાઈટેમીન કહેવા લાગ્યા. વળી એપી અને સુપરોગ જેવા રોગોમાં એનો વપરાશ પણ થવા માંડ્યો. પરંતુ આ વાત સાચી નથી. રોગ થવા પછી મટાડવાની કે એ દુઃખાનો સામનો કરવાની શક્તિ વાઈટેમીન એમાં નથી. ખીચું એ યાદ રાખવાનું કે વાઈટેમીન એની ઊંચુપ દાનિકર્તા છે એ વાત સાચી છે, પરંતુ શરીરને જરૂરનું હોય એથી અત્યંત પ્રમાણમાં આ વાઈટેમીન લેવાથી કોઈ વિશેષ લાભ નથી. સાથે સાથે એ પણ કહેવું જોઈ એ કે અધિક પ્રમાણમાં વાઈટેમીન એ લેવાથી નુકસાન પણ કરે નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે કેટલું પ્રમાણ યોગ્ય ગણાય ?

જેમ પદાર્થનું વજન કરવા આપણે રોર ઇલ્ટ્રાવિટા સોપને ઉપયોગ કરીએ છીએ તેમજ જ્યાં વાઈટેમીન માટે એક ઇન્ટરનેશનલ યુનિટ (આંતરરાષ્ટ્રીય માપ) મંજૂી થયું છે. રાફ વાઈટેમીન એ તો એક ગ્રામ (લગભગ આઠ રૂત) લઈએ તો એના ૩,૦૦૦,૦૦૦ ઇન્ટરનેશનલ યુનિટ થાય. પુખ્ત ઉંમરના માણસે વાઈટેમીન એ તો ૩૦૦૦ ઇ. યુ. લેવાં જોઈએ એવું 'હેલ્થ જુદેડીન' નં. ૨૩ લખે છે (આ ગોપાનિયું સરકાર તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે, આપણા આદાર માટે એમાં અત્યંત ઉપયોગી માહિતી આપેલી છે). અમેરિકાના નિખાલોની કમિટી ૫૦૦૦ ઇ. યુ.ની ભલામણ કરે છે. જે મળુ દબરનો આંકડો છે તે એજમાં એછી જરૂર દર્શાવે છે, અર્થાત્ એથી એણું વાઈટેમીન એ ન જ હોવું જોઈએ. પાંચ દબરનો આંકડો ઇજટ પ્રમાણ દર્શાવે છે, એટલે કે એ માપમાં લેવાય તો શરીર સ્વંદર, સ્વદ્દ અને તીરાળી બને; એથી એણું લેવાય તો રોગ જ થાય એવું નથી પરંતુ શરીર સોજે કળાએ ન વિકસે. ઊગતાં બાળકો, સગર્ભા સ્ત્રીઓ તથા પાવતાં બાળકોની માતાઓને આ વાઈટેમીન સવિશેષ પ્રમાણમાં મળવું જોઈએ. પ્રજનનની આરોગ્ય સમિતિ સર્વેલો સ્ત્રીઓ તથા માતાઓ માટે ૮૫૦૦ ઇ. યુ.ની ભલામણ કરે છે. ફલથી બાર વરસનાં બાળકોને ૪૫૦૦ ઇ. યુ. મળવા જોઈએ.

આ પ્રમાણ કયા રીતે મળે ? દૂધ, માખણ, મીઠું, ઈંડાં, ક્રેમ, પ્રાણિન ચરબી તથા માછલીના તેલમાં આ વાઈટેમીન સારા પ્રમાણમાં છે. કોઠા અને લેબોરટોરીમાં માછલીનો તેલ એનાથા લારપૂર હોય છે. લડાઈ થયા પછી આપણા દેશમાં કોઠાલીવર એજિની બહુ તાજુ પાયા લાગી હતી અને એના બાવ ખૂબ કિંમતી થયા હતા કારણકે આપણો બધો આધાર તેવેથી આવતા માલ પર હતો. સુભાગ્યે આ બાળતમાં સરકારની અંબ કીધી છે અને મદ્રાસ તથા કલકત્તામાં આ દુબરની ખાલવણી શરૂ થઈ છે. આપણા દરિયાની માછલીના તેલમાં વાઈટેમીન એ હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ અધિક નતની માછલીઓ તો આ બાળતમાં કોઠા માછલીને કર્યા જે ટાપી જાય છે. કુંબી, લાંલગતે, મેધી, પાલખની બાંક

ઈત્યાદિ લીલાં સાકમાં તથા ફેરી, પપૈયું, ટમિયાં ઈત્યાદિ ફોલામાં કંઠેરીનીનું પ્રમાણ સારું હોય છે. આપણને એમાંથી પણ મળું એ વાઈટેમીન મળી રહે; લાખસા તરીકે, પાસેર તાંદળમની જાણમાંથી જ આપણી દૈનિક જરૂરિયાત પૂરી પડે ગળ્ય.

વાઈટેમીન બી,

આપણે જોયું કે ચોખ્ખાની કુકરો વડે એઈકમેને બેરીબેરીના ફરદીઓને પહેલાં સાબા કર્યા ને પછી ફુન્કે લીસ્ટર ઈન્સ્ટીટ્યુટમાં કુકરીનો અર્ક કાઢી એક કમ્પોઝિટ સાબુ કરી બતાવ્યું. આ વાઈટેમીનને 'એન્ટી બેરીબેરી' વાઈટેમીન કહેતા. ફુન્કે માનતો હતો કે પોતે તૈયાર કરેલા અર્ક એ આ વાઈટેમીનનું શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. પરંતુ લોકીકતમાં એમ નહોતું. સન ૧૯૨૬માં સ્વિમથ અને હેન્ડ્રીક નામના બે સંશોધકોએ બતાવ્યું કે આ મૂળ વસ્તુમાં બે અર્ક હતા : એક ઉબ્જતાક્ષમ અને બીજો ઉબ્જતાચક્ષ; અર્થાત્ જો અર્ક ગરમીથી નાશ પામતો હતો તેનાથી જ વસ્તુતઃ બેરીબેરીનો એમ મટતો હતો. આ અર્કને વિલાયતમાં વાઈટેમીન બી-૧ ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા ને અમેરિકામાં એને માત્ર બી કહેના. જુદા જુદા લેખકોએ આ એક જ પદાર્થને જુદે જુદે નામે ઓળખાવે છે : ફુન્કે એને વાઈટેમાઈન કહ્યો; મુટુકી નામના જાપાનીએ આરીએનીન કહ્યો; મેકકોલમે 'પાણીમાં ઓગળે એનું બી' કહ્યો; સમને વાઈટેમીન એફ કહ્યો; જેન્સને મેન્યુરીન કહ્યો, અને વિલિયમ્સે થાયેમીન કહ્યો. કાલ આ વાઈટેમીન મુરોપમાં 'મેન્યુરીન' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકામાં એને થાયેમાઈન વાઈટોકોલોરાઈક કહે છે. દલેથી આ જ નામ પ્રમાણિત થયું છે; કારણ આ વાઈટેમીનને એના શુદ્ધ રાસાયણિક સ્વરૂપમાં જુદું પાડી સકાયું છે એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રયોગશાળામાં એને નવેસરથી બનાવી પણ સકાય છે. "બી-૧" એનું સંગ્રાહક નામ વાપરવાને બદલે થાયેમાઈન વાઈટોકોલોરાઈક એનું રાસાયણિક નામ દલે વાપરી સકાય છે. વાઈટેમીન એ થી ઉત્પત્તરે આ વાઈટેમીન પાણીમાં ઓગળી શકે એનું છે.

આ વાઈટેમીન ન મળે તો માણસને બેરીબેરી નામનો રોગ લાગ્ય પડે છે એ આપણે જોયું. બેરીબેરીનાં લક્ષણ શાં? સરખાત અપચાથી ચાલ છે; પછી અચ્છિન લાગે છે, ખત્તોમાં ધડકાર ચાલ છે, હાંફ ચડે છે; સ્નાયુઓ શિથિલ થાય છે; પગે ચોળ આવે છે (આખે રીતે પણ આવે) ને ગ્રાનવંટુઓ ખરેખર કામ કરતાં નથી તથા અવરો અટકી ગળ્ય છે. જે દેશોમાં પ્રભતો મુખ્ય ઓગક ચોખા છે ત્યાં આ રોગ ખાસ જોવામાં આવે છે. ચીન, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, દક્ષિણ દિગ્ગુસ્તાન વગેરે સ્થળોએ ખાતું જોઈ જમ્યાય છે. જ્યાં જ્યાં સંચે ખાંડિયા ચોખાનો વપરાશ વધુ છે ત્યાં ત્યાં આ રોગ પણ વધુ છે. મદ્રાસ ઈલાકામાં-ખાસ કરીને ઉત્તર સદકારમાં લોકો આજા ચોખા ખાય છે ત્યાં બેરીબેરી ખૂબ છે. બીજા વિભાગના લોકો ડાંગર ઉકળીને પછી એને ખાંડિને ખાય છે ત્યાં આ રોગ નથી. હાલે ખાંડિયા ચોખા ખાય તો વાઈટેમીન બી-૧ વાળો જાત નાશ પામતો નથી ને પરિણમે બેરીબેરી લાગ્ય પડતો નથી. આપણે સંચે ખાંડિયા ચોખા વાપરીએ છીએ ને વળી પાખ એ ચોખાને ધોઈ મોઢને ગંધીએ છીએ (પણ! પરમાતો વળી ભાતને પાછો એસાને છે!) એટલે લગભગ ખરું જ વાઈટેમીન બી-૧ નાશ પાગે છે. મુશ્કેલી પડે તથા લગભગથી આપણને આ વાઈટેમીન મળી રહે છે એટલે આપણા પ્રાંતમાં બેરીબેરી નથી દેખાતો.

પરંતુ બેરીબેરીને અટકાવવા એ જ કાર્બ વાઈટેમીન બી૧ નું એક જ કાર્ય નથી. આ વાઈટેમીન યોગ્ય પ્રમાણમાં ન મળે તો આપણને ખંધકાશ થાય, જીરું સરી જાય, નળખાઈ લાગે, થાક લાગે; દાંધેપગે ખાલીઓ ચડે, જળતરા થાય. સંચે ફોલેસી લોટ અને સંચે ખાંડલા ચોખા ઘેરેઘેર વપરાય છે એ જમાનામાં શહેરના લોકોમાં આ વાઈટેમીનની અછત હોય એ અશક્ય નથી. અમેરિકન લોકોના આધારનું એક મોટું દૂધનું એ ગણાય છે કે જેમાં થાયેમાર્કનનું યોગ્ય પ્રમાણ નથી હોતું. પરંતુ એ દેશ કાર્બ આપણા જેવો પશ્ચાત નથી; ત્યાં તો ખાસ વાઈટેમીન બી૧વાળાં પાંદે તૈયાર મળી શકે છે. આપણે પણ સંચા પરથી લાવેલો લોટ ચાખ્યા પછી જે થૂંકું નીકળે છે તે હિપથોગમાં લઈએ તો આ વાઈટેમીન માટે ખૂબી જાય.

આ વાઈટેમીન અણુછક ચોખા કૃત્તાદિ ધાન્યમાં, કઠોળમાં, ઈંડામાં, ફળફળાદિ તથા લીલાં શાકમાં અને કમેજમાં ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં હોય છે. માંસમાં અને દૂધમાં બહુ જુગ છે; સોયાબીન, જવ, કુલેવર, વટાણા, દેણું તથા મગફળીમાં વિશેષ છે. પુખ્ત કોંગરના માણસને ૬૦૦ ઈ. યુ. મેઈએ; દસથી વાર વરસના બાળકને ૪૦૦ ને સગર્ભા સ્ત્રી તથા માતાને ચપ્પકે ૬૦૦ ને ૭૫૦ ઈ. યુ. મેઈએ. આપણે રોજ ભેંધી મજુ અધોળ દાળ (અથવા કોળ) લઈએ, પાંચેર થંડોના લોટ (૪ દાયજડના ચોખા) લઈએ તે આશરે રોડ પાંચેર લીલાં શાકલાળ ખાઈએ તો આ વાઈટેમીન પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે. આ વાઈટેમીન શરીરમાં વેગું નથી થતું એટલે રોજની જરૂરિયાત રોજ તે રોજ લેવી મેઈએ. વાઈટેમીન એ આપણા વફૂર (કાળજી) માં ભેગું થાય છે અને બહારથી ન મળે ત્યારે આ સંકેતો ખાખાં આવે છે; પરંતુ વાઈટેમીન બી૧ ની જાળતમાં આગ નથી.

રિબોફલેવીન અથવા લેક્ટોફલેવીન

આપણે ભેંધું કે મજા વાઈટેમીન બી એ અંશોનું બનેલું છે : (૧) ગરમીથી નાશ પામે એવું બી૧; (૨) અને બી૨, ગરમી સહી શકે એવું બી૨. પણ આ બી૨ એક પદાર્થ નથી; એ તો આખું કુટુંબ છે. એ કુટુંબના કેટલાક સભ્યોની જોળણ વિતાનને પડી છે; બીજા દળ તો અજાતવાસ્તમાં છે. આવા એક સભ્યનું નામ રિબોફલેવીન (અમેરિકામાં, ઇંગ્લંડમાં લેક્ટોફલેવીન) છે. ફલેવીન નામનો મૂળ પદાર્થ એક પ્રકારનો રંગ છે. દૂધમાં જે ફલેવીન હોય છે તેને લેક્ટોફલેવીન કહે છે, ઈંડામાં જે હોય છે તેને ઓરોફલેવીન કહે છે; કમેજમાં હોય છે તેને ફિરોફલેવીન કહે છે. આ ત્રણ પોષણની દ્રષ્ટિએ સરખાં જ ઉપયોગી હોઈ રિબોફલેવીન એવું એક નામ આ ત્રણને આપવામાં આવ્યું છે. પહેલાં જો વાઈટેમીન છ કહેતા.

રિબોફલેવીન પાણીમાં ઝોગલે એવું છે; ને ગરમીથી નાશ પામતું નથી. આપણા શરીરમાં (કે પ્રાણીના શરીરમાં) રિબોફલેવીન જાડી સમૃંધ નથી એટલે ખોરાકમાં એ મળતું જ મેઈએ. શરીરમાં આલસી અનેક દિવાઓમાં રિબોફલેવીન આપરચક જણાય છે.

કિંદરને આ વાઈટેમીનથી વચિત રાખવામાં આવે તો એમની વૃદ્ધિ અટકી જાય છે; આંખો આવે છે અને ટાક પડે છે. એક વૈજ્ઞાનિકે બતાવ્યું છે કે કિંદર, મરથી તથા પાંચરને આ વાઈટેમીન ન આપવામાં આવ્યું તો બધાંની આંખોમાં મોતીયા જળાયા.

મનુષ્યને આ વાઈટેમીન ન મળે તો એના શરીર પર શી અસર થાય તે હજી નિશ્ચિત

અને પૂર્ણપણે જાણી શકાયું નથી. પરંતુ અમેરિકામાં આ આગતમાં સોનખોળા ચાલ્યા જ કરે છે. ડૉ. સિલ્વેસ્ટ્રી અને જટલાકે કેટલાક દરદીઓને ડાયોગને ખાતર રિપોર્ટલેવેન વિનાને ખોરાક આપી જોયો. થોડા દિવસ પછી આ દરદીઓના મેના ખૂણા આગળ મોટા પાવા લાગ્યા તથા અંદરથી જોઈ અને માલ આળા થઈ ગયા તથા કેટલાકને ગાંઠ પશુ પડ્યાં. આ જાતનાં મિલ્કો બીજા નિરીક્ષકો પણ વર્ણવે છે. ડૉ. આર્થરકેરોઈના જણાવ્યા પ્રમાણે દક્ષિણ ભારતમાં ઘણા લોકોમાં આ મિલ્કો જોવામાં આવે છે. આ સિવાય શુભા પશુ આવી જાય છે, આંખે જરા ઝાંખું દેખાય છે ને તેજ ખમી ઝકાતું નથી.

દૂધમાં, છાંની સફેદીમાં, લીલાં શાકભાજીમાં તથા કસેજામાં આ વાઈટેમીન સાથે પ્રમાણમાં છે; માંસ, મરચી, જરદાણુ અને ટામેટામાં પણ ઠીક ઠીક છે.

નિકોટીનિક એસિડ

જે પૂર્વના દેશોમાં જેરીજેરીનું જોર છે તેમ યુરોપમાંના કેટલાક દેશોમાં ને ઓસ્ટ્રિયામાં 'પેલાગ્રા' નામનો રોગ બહુ પ્રચલિત છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના દક્ષિણ ભાગમાં દર વર્ષે ૨૦૦,૦૦૦ કેસ થાય છે એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે. શરૂઆતમાં આ રોગ શાથી થાય છે તે કંઈ જાણતું નહિ પણ ૧૯૧૫ના અરસામાં જોહનજોર નામના સ્પેશિલિસ્ટે શાથી કારણ કે માણસના ખોરાકને તથા આ રોગને કંઈ સંબંધ છે. એક અનાયાસમાં દર વર્ષે આ રોગ થતો. જોહનજોર આ સંસ્થાનાં જાણકારે દૂધ નથા ઈંડાં આપ્યાં, ને બીજા જ વર્ષે રોગ અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તો એણે અનેક અગતર કર્યાં. કેટલાક કેદીઓને અમુક ખોરાક (ગરખાં લોટ, બટાટા, ખાંડ, આથેલું ગાંસ) પર થોડા વખત રાખ્યા એટલે એમને પેલાગ્રા લાગ્યું પડ્યો. પછી એ જ માણસોને ઈંડાં તો રાખતું અઢી ફોર દૂધ કે એક ઓસ ખમીર (પીરટ) કે તાજું માંસ દોઢ પાંચર આપી જોયું તો રોગ મટી ગયો.

જે જમાનામાં લોકોને જંતુઓ તથા 'ચેપ'માં ખૂબ રસ હતો. પેલાગ્રા જેવી નથી એ જાણના જોહનજોરે પેલાગ્રાના દર્દીઓનાં ગિસાળ, ઝાડા, લોહી તથા ગળાદીથી પોતાને તથા પોતાના સાથીઓને ચેપ આપી જોયો પરંતુ કંઈ જ લીધેલું નહિ. પેલાગ્રા સાધારણ રીતે ગરખાં પર રહેનારી પ્રજામાં થાય છે. આથી ઘણા લોકો એવું માનતા કે મકાઈમાં રોઈ જતતું 'જેર' હોતું જોઈએ જોનાથી આ રોગ પેદા થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા ખૂબ જોડી પુરવાર થઈ છે.

સને ૧૯૨૬માં સ્મીથ અને હેન્ડ્રીકે ત્યારે જાહેર કર્યું કે મૂળ વાઈટેમીન છીં માં જે અંશ છે—ઉબ્જુતાયમ અને ઉબ્જુતાયલ—(અથવા બી_૧ અને બી_૨) ત્યારે જોહનજોરે માની લીધું કે આ ઉબ્જુતાયમ (બી_૨) અંશથી જ પેલાગ્રા મટે છે. એટલે એણે આ અંશને P. P. factor-પેલાગ્રા પ્રિવેન્ટીંગ ફેક્ટર એવું નામ આપ્યું. આ અંશ બીટ, દૂધ, તાજું ગાંસ વગેરે ખોરાકમાં હોય છે ને એનાથી પેલાગ્રા મટે છે એટલે આ અનુમાન સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ આ જ બી_૨ વાઈટેમીન છે તે એક વાઈટેમીન નથી. આપણે જોયું કે એનો એક અંશ રિપોર્ટલેવેન છે. આ સિવાય પણ બીજા અંશ (વાઈટેમીન બી_૬, પેટાગિનિક એસિડ ઇત્યાદિ) છે પણ તે આપણે જાણતા નથી. મુખ્ય વાત આટલી છે કે જે અંશથી પેલાગ્રા મટે છે તે તત્ત્વ કયું તે જોહનજોરે શોધી શક્યો નહોતો. એ તત્ત્વ તે એવું બી_૨ પણ નહિ અને રિપોર્ટલેવેન પણ નહિ.

આ તરફ તો નિકોટિનિક એસિડ, સન ૧૯૩૭માં એલ્નેગરહેમ નામના પર્વેષકે આ દવાથી ફેતરાયોતો પેલામાં જોવો રોગ મટાડ્યો. આ પછી બીજા દાકતરોએ મનુષ્ય પર એ શોધ અગત્યની જોઈ. પરિણામ આશ્ચર્યજનક આવ્યું; ડેરેટરથી અને ફેશફેસાંતરથી આ શોધને અનુમોદન મળ્યું અને હેવેટ નક્કી થયું કે ખમીરના જે અંશથી પેલામાં મટે છે, અને જેને ગોલ્ડમન્ડ પી. પી. ફેક્ટર કહેતો હતો તે આ નિકોટિનિક એસિડ.

પેલામાં જેને લાગુ પડ્યો હોય તેનું મોં આવી જાય છે, ઝાઝા થાય છે, કાચે અને પહે ખરજવા જેવું થાય છે (દષ્ટેણી તથા તંબાકુમાં નંદિ), અને રોગ લંબાય તો માંસપેશુ પશુ લાગુ પડે છે. આ રોગ સુખ્યત્વે મકાઈ ખાનાર લોકોને થાય છે; જો કે આ વાતને અપવાદ પશુ હોય છે. હિંદુસ્તાનમાં પશુ કેટલાક પ્રાંતોમાં (ખાસ કરીને પંજાબ અને મહારાષ્ટ્ર) આ રોગ કોઈ કોઈ ઠેકાણે માલુમ પડ્યો છે. કેટલાક દાખલામાં, જેને મકાઈના ખોરાક સાથે સંબંધ હતો; બીજા દાખલાઓમાં તેમ નહોતું. અમદાવાદમાં પશુ આ રોગના ફરદીઓ કેવમિત કેવમિત જોવામાં આવે છે.

નિકોટિનિક એસિડને નિકોટિન-(તમાકુના ઝેર) સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. આ પદાર્થને રસાયણશાસ્ત્રીઓ લગભગ ૭૫ વરસથી ઓળખે છે પરંતુ એટલે આ સુધુ તો તેઓ હમણાં જ જાણી શક્યા. કુદરતની કરામત તો જુઓ કે ડૉ. સિમ્લિસ નામના વૈજ્ઞાનિક પી. પી. ફેક્ટરની શોધ કરતા હતા ત્યારે એમના જ ટેબલ પર નિકોટિનિક એસિડની ખાટલી પડેલી હતી, ને એમને તો રસપે પશુ ખ્યાલ નહોતો કે પોતે જે શોધી રહ્યા છે તે તો સામે જ પડેલું છે!

વાઇટેમીન સી

હોરસ્ટ અને ફોલીક નામના જે નોર્વેજીઓને પ્રયોગ કરતાં કરતાં માલુમ પડ્યું કે બીબીપીસ (સસલાથી મહેજ નાનું પશુ જેના જેવું પ્રાણી) ને માત્ર એકલી ખમલ રોટી કે એકલું કોઈ માંસ આપવામાં આવે તો એમને રક્તી જેવો જ રોગ લાગુ પડે છે. વળી આ પ્રાણીઓને જે લીંબુનો રસ કે તાજાં શાક આપવામાં આવે તો આ રોગ મટી પેશુ કહે છે. આ પ્રસંગ પરથી આ જે વૈજ્ઞાનિકોએ સાબીત કર્યું કે લીંબુના રસમાં જેવું કંઈ તરવ છે જેવાથી રક્તી મટે છે. આ તરવને એમણે “પાણીમાં ઓગળે એવું સી” એ નામ આપ્યું; પાણીથી અને વાઇટેમીન સી કહેવામાં આવ્યું. આ સંશોધકોએ એ પશુ ખતાયું કે આ સી તરવ તે પેલા બેરીબેરી વિરોધક તરવથી જુદું છે; વળી એ ગરમીથી નાશ પામે એવું છે ને વાસી ખોરાકમાં નથી હોતું.

આ પછી વરસો ખાઈ ક્રીમ નામક અમેરિકન વૈજ્ઞાનિક નારંગીના રસમાંથી વાઇટેમીન સીનું દાણાદાર (crystals) સ્વરૂપ જુદું પ્રાપ્ત કર્યો. આ મૂળ વસ્તુ હાથમાં આવતાં માલુમ પડ્યું કે આ તો હેક્ટમોરેનિક એસિડ છે. આ એસિડ તો એન્ટ-સ્કોર્વી નામના ઓસ્ટ્રીઅને દેખીતીની પ્રયોગશાળામાં ૧૯૨૪માં શોધી મહેસો! આથી કરીને વાઇટેમીન સીનું રાસાયણિક સ્વરૂપ શોધી કહવાનું માન આ વિદ્વાનને ફાળે જાય છે. આ હેક્ટમોરેનિક એસિડને દબે એસ્કોર્બીક (રક્તી વિરોધી) એસિડ કહે છે. અમેરિકામાં સિવાઇટમોક (વાઇટેમીન સી પરથી) એસિડ કહે છે. આ વાઇટેમીન પાણીમાં ઓગળે છે, પ્રકાશથી ફીજ થાય છે, ગંભીરની કિવાયે એ નાશ પામે છે. ખાટી વસ્તુઓમાં તે સારી રીતે રહે

છે, આથી કરીને ટામેટાં, લીંણુ, નારંગી, મોસંબી વગેરે ખાતાં ફળોમાં વાઈટેમીન સી સારી રીતે જળવાય છે.

જીંદર, કખૂતર, ફૂતરા, મરઘી, ખતક વગેરે પ્રાણીઓના શરીરમાં જ આ વાઈટેમીનનું સંચેયન થાય છે, આથી કરીને એમના ખોરાકમાં વાઈટેમીન સી ન હોય તો પણ આવે. પરંતુ ઝીનીપીંગ, વાનર અને મનુષ્યની બાજતમાં આમ નથી. એમને આદારમાં વાઈટેમીન સી મળતું જ નોંધવું; એ જો ન મળે તો રક્ષી થાય.

રક્ષીનાં લક્ષણ શાં ? થાક લાગે, અશક્તિ આવે, લોહીનું પાણી ચર્મ ન્યથ, દાંતનાં પેદાં ફૂલી ન્યથ અને એમાંથી લોહી નીકળે; ચામડી પર ચકામાં પડે (લીંણી સ્ક્રાવલિનિ-ઓમાંથી લોહી ઝમે ને ચામડી નીચે તથા રનાયુઓ ને સાંધામાં જમા થાય તેથી), રનાયુઓ તથા સાંધા દુખે. પરંતુ રક્ષી તો ત્યારે થાય જ્યારે આપણને બિલકુલ વાઈટેમીન સી ન મળતું હોય. પરંતુ આપણને એ થોડું થોડું (પૂરતું નહિ) મળે તો કંઈ નુકસાન ખરું ? હા, કારણકે શરીરનાં અત્યેક કાશને આ વાઈટેમીનની જરૂર પડે છે. આ વાઈટેમીનનું પ્રમાણ પૂરતું ને હોય તો આપણા દાંત બરાબર બંધાય નહિ, લોહી વહન કરનારી શિરાઓ અને કેશપાદિનીઓ (ખાસ કરીને)ની દિવાલો નળળી પડે; શરીરની રોગવિરોધી શક્તિ પડે; લોહી પણ ખરાબ ન બને. આ ઉપરાંત ન્યુમેનિયા, ઘણ, ટિપ્થીરિયા વગેરે રોગોમાં ખીજા ઉપચાર સાથે આ વાઈટેમીન લેવામાં આવે તો વિશેષ ફાયદો કરે છે; બાગેલાં લાકડાં જલદી સંધાય છે, ને પાંડુપથી રુઝાય છે.

ત્યારે સવાસ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે આપણે રોજ કેટલું વાઈટેમીન સી લેવું જોઈએ ? 'હિથ યુલેટીન' પ્રમાણે એક પુખ્ત ઉંમરના માણસે ૬૦૦-૧૦૦૦ ઈ. યુ. (૧ ગ્રામ=૨,૦૦૦ ઈ. યુ.) લેવા જોઈએ. અમેરિકન નિષ્ણતાની સંમિતિના મત મુજબ પુખ્ત ઉંમરનાં સ્ત્રી પુરુષ તથા છોકરા છોકરીઓ માટે ૧૫૦૦ ઈ. યુ. જોઈએ; સગર્ભા સ્ત્રી માટે ૨૦૦૦ અને માતા માટે ૩૦૦૦. ધાવણા બાળકને ૬૦૦ ઈ. યુ. મળવા જોઈએ. આપણે વાદ રાખવું જોઈએ કે કોઈપણ વાઈટેમીનનું ઝાણમાં ઓછું પ્રમાણ લેવું એના કરતાં ઈષ્ટ પ્રમાણ લેવું વધારે લાભદાયક છે. કમા પદાર્થો આવ્યાથી આટલું વાઈટેમીન સી મળી રહે ? જો આપણે રોજ પાણેર તાંદળો કે ફળી કે ફુલેવર કે નોલકોલ કે ડારેલાં કે સરખવાની શીંગ ખાઈએ, અગર એટલે જ મોસંબીનો રસ પીએ તો આપણને પૂરતું વાઈટેમીન સી મળી રહે. જરીક માણસને ફળફળાદિ અગર કાક પણ મેંધાં પડે તો એ રાણુમારેલું કંકોળ ખાઈ શકે. કોદ પાણેર ઉગાડેલા મગ અને લીલાં ગરચાં તથા કાચમીરની થોડી ચટણી—એટલું રોજના ખોરાકમાં આવે તો વાઈટેમીન સી ની તાંણ ન પડે.

પર્પાં, કેરી, લીંણુ, જામફળ, અનનાસ વગેરે ફળોમાં પણ આ વાઈટેમીન પુષ્કળ હોય છે. દમણાં દમણાં એમ માલુમ પડ્યું છે કે આગળાંમાં પણ આ વાઈટેમીન ખૂબ પ્રમાણમાં છે. આટલું વાઈટેમીન સી કદાચ ખીજા કોઈ પદાર્થમાં નહિ હોય, મોસંબીના રસમાં એટલું વાઈટેમીન સી હોય છે એવા કરતાં વીસગણું આમળાંના તાજાં રસમાં હોય છે. મક્કાં આમળાંમાં આ પ્રમાણ ઘટે છે છતાં મૂળ બાગનું ઘણું પ્રમાણ જળવાય છે. આ વાંચી આયુર્વેદગ્રંથોને કહેવાતું મન થશે, "અને તો જળવૃત્તા જ હતી."

વાર્ષિકીન ડી

વાર્ષિકીન ડી સોધાયું તે પહેલાં પણ લોકો ગણ્યતા તો હતા કે રિક્ટસનો રામ દોહલીવર એકલથી મટે છે. પરંતુ ૧૯મા સદીમાં રસાયણસાહીબોલુ નેર હતું; એ લોકો માની ચકતા નહિ કે ખોળાં તેજ અગર ચરખી કરતાં આ તેજમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા હોય. છેક હમણાં સુધી દુનિયાના દાકતરો આ બાબતમાં સંશય રાખતા હતા, પરંતુ નિષ્ણતોના પ્રયોગોએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે દોહલીવર આઈર્સમાં રિક્ટસ વિરોધી વાર્ષિકીન— વાર્ષિકીન ડી—પ્રકાર છે; અને પરિણામે સર્વ સંકલ્પો નિર્મૂળ બની છે.

૧૯૧૮માં એલવાર્ડ મેલનબી નામના વૈજ્ઞાનિકે કુરકુરિયાં ઉપર અભ્યસ કરી ખોળી કાઢ્યું કે દોહલીવર આઈર્સ અગર માખણ જેવી પ્રાણિય ચરખીથી રિક્ટસ મઠી શકે છે પણ વનસ્પતિમાંથી કાઢેલા તેલથી નથી મળતો. આ ઉપરથી એણે અનુમાન બાંધ્યું કે આ ખોળેમાં એક નવું વાર્ષિકીન રહેલું છે. આ તત્ત્વ વાર્ષિકીન એ ને મળતું છે, અને તેની માફક ચરખીમાં જોગણે છે.

આ ઉપરાંત એક નવીન શીઘ્ર એ યદી હતી કે સૂર્યકિરણથી પણ રિક્ટસ મઠી શકે છે. આ બંને શોધોને અ-બો-અ સાંકળવાનું કામ બાકી હતું. ગત મહાસુદ પછી ગર્ભિનમાં રિક્ટસ ખૂબ ફેલાયો હતો. તે વખતે એક યાદી દાકતરને રિક્ટસ ઉપર અસદ્-વાયોસેટ કિરણ અભ્યાસવાનું સૂચ્યું. એ દેશમાં સૂર્યકિરણ મોંઘાં હોવાથી એને આ કૃત્રિમ કિરણો અભ્યાસવાનું મન થયું. એના પ્રયોગ સફળ નીવડ્યો. આ પછી જાણી અમેરિકામાં ડૉ. રીનબોલ અને હેસે અ-બો-અથી સ્વતંત્ર રીતે એવું શીધી કાઢ્યું કે દરદી (અગર પ્રયોગ મારેના પ્રાણિ) પોતાને અસદ્-વાયોસેટ કિરણ આપવાને બદલે એના ખોરાકને આ કિરણો આપવામાં આવે તો પણ રિક્ટસ મટે છે. આમ ધીરે ધીરે આ સમસ્યાનો ઉકેલ આવતો ગયો; સાંકળના અકોડા ધીમે ધીમે મળતા ગયા. આ બધી શોધખોળને પરિણામે એટલું સ્પષ્ટ થયું કે દોહલીવર આઈર્સ જેવા પદાર્થમાં વાર્ષિકીન ડી આપણને તોયાર મળે છે અને એનાથી રિક્ટસ મટે છે; અગર તો સૂર્યકિરણ વા અસદ્-વાયોસેટ કિરણની સાદાઅથી આપણા શરીરમાં એ વાર્ષિકીન પેદા થાય છે. આટલું સમજવા પછી પણ એક પ્રશ્ન બાકી હતું! આપણા ખોરાકમાં એવું કયું તત્ત્વ છે જેને આ કિરણોથી સંચારિત કરતાં વાર્ષિકીન ડી બને છે? વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢ્યું કે અર્ગોસ્ટેરોલ નામના પદાર્થમાં આ સુધ્ધ રહેલો છે, અને સન ૧૯૩૨માં તો વાર્ષિકીન ડી એના શુદ્ધ રસ્ટિકેપમાં સાંપડી ગયું. આ વાર્ષિકીનનું રાસાયણિક નામ કેલ્સ્ટેરોલ છે. એના એક મીલીગ્રામતા ૪૦,૦૦૦ ઈન્ડરનેસનલ યુનિટ્સ મળ્યા છે. આ વાર્ષિકીન ચરખીમાં જોગણે છે. બહુ થોડા ખાવ પદાર્થમાં એ રહેલું છે. સુખ્યત્વે કરીને તો માખણના તેલમાં તથા ઈંડાની જરદીમાં એવું સાદું પ્રમાણ હોય છે. હવે આ વાર્ષિકીન શું આપું હોય છે તે માખણમાં પણ દોહલીવર આઈર્સનો તો ચતાર જ હોય છે (એક ગ્રામે ૮૦ ઈ.યુ.). શાકભાજીમાં આ વાર્ષિકીન નથી હોતું.

આબુખના આખા શાળા દરમિયાન આપણને આ વાર્ષિકીનની જરૂર પડે છે. બાળકો, સજર્મો ઓછા અને માતાએને વિશેષે કરીને એવી જરૂર રહે છે. પુખ્ત હંમરના માંસુસને આ વાર્ષિકીન ટેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ તેનો ઘાઈ નિર્ણય થયો નથી; પરંતુ મર્જાવતી

ત્રી તથા માતાને માટે પ્રજાસંઘની આરોગ્ય સમિતિ એવી બાંધામણ કરે છે કે જો જામાં જોખમ ૩૪૦ ઈ. ધુ. તો લેવાવા જ નોંધવું. ખીજું, આગણ દેશમાં સૂર્યપ્રકાશની ખેટ નથી એટલે સંભવ છે કે આપણું બાળકોને ખુલ્લામાં દંરવા કરવા દઈએ તો એમને કદાચ દોડકીવર ચોઈસની જરૂર ન પડે. હંડા મુલકને માટે તો દાકતરે એવી બાંધામણ કરે છે કે બાળક જન્મે ત્યારથી જ લગભગ એને ચોડું ચોડું દોડકીવર ચોઈસ આપવું નોંધવું. આપણે દેશ ગરમ હોવા છતાં પણ અહીં બાળકોમાં રિક્ટસ નોવામાં આવે છે એ વાત યાદ રાખવી નોંધવું.

આ રિક્ટસનાં લક્ષણ ક્યાં જરૂરઆતમાં બાળક ચોડિયું બને છે, ઝીણાં તાવ આવે છે, રાતે પરસેવો થાય છે. દાંત મોઝા ફૂટે છે. માથું મોટું લાગે છે અને તાળવામાં જે છિદ્ર હોય છે તે પહોળું થાય છે. હાથ, પગ અને છાતીનાં હાડકાં પર પણ અસર થાય છે. છાતી કપાતર જેવી દેખાય છે, પેટ મોટું લાગે છે. 'હાથપગ દોરડી અને પેટ ગાગરડી' એ કહેવત રિક્ટસ (અસ્થિશોષ) વાળા બાળકને જરાજર લાગુ પડે છે. ખાંડનાં હાડકાંની વિકાસ બદલાવ ન થવાથી પગ રોંટા પડે છે અને વળેલા દેખાય છે. ચાલતી વખતે એ ઢીંચણ અથાથ છે.

આ તો બાળકની વાત થઈ. મોટી ઉંમરે પણ જે વાઈટેમીન ડી પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો ઓસ્ટીઓમેલોશિયા નામનો રોગ થાય છે. રિક્ટસનું આ ખીજું ને પાટ દરખાજ જ છે. ખાસ કરીને પડો પાળતી સ્ત્રીઓમાં આ રોગ જણાય છે. એમનાં હાડકાં પોચાં પડી જાય છે અને જરતીનો લામ સંકુચિત થઈ જાય છે. પરિણામે, આવી સ્ત્રીને મુલાવડ આવે તો એનું પેટ ચીરીને બાળકનો પ્રસવ કરાવવો પડે છે.

આમ આપણે જોયું કે મુખ્યત્વે ઝરીને હાડકાંના યોગ્ય વિકાસ માટે આ વાઈટેમીન ખાસ અગત્યનું છે. એવી જ રીતે દાંતની મજબૂતી માટે પણ એની આવશ્યકતા છે. આ ઉપરાંત ફ્લોરીની ઓચાઈ યોગ્ય રીતે વધે તે માટે થણ એની જરૂર પડે છે. આ એક વાઈટેમીન એકું છે કે જેને માટે કંઈક અંશે એમ કહી શકાય કે એની અતિચંપતા દાનિકારક છે. પરંતુ આ વિધાન પણ પૂર્ણતઃ સાચું નથી, કારણ જે જે દાકતરોને આવી વિપરીત પરિણામો જણાયાં છે તે બધાએ વિગેન્ટેલ નામની અમુક ચોક્કસ દવા વાપરી હતી. હવે માલુમ પડ્યું છે કે આ દવાની બનાવટમાં જ કંઈક ખામી હતી. એટલે વાઈટેમીન ડી નિર્દોષ છે. ખીજું એ યાદ રાખવાનું કે જે માત્રમાં આ વાઈટેમીન દાનિકારક જણાયું છે તેવી માત્રા બાળે જ લેવી પડે છે ને દાકતર પણ ક્લચિત જ આપે છે.

વાઈટેમીન 'ઈ'

સન ૧૯૨૨માં કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના એક પ્રોફેસર જાંદોની વંશવૃદ્ધિ પર બોરાકની કેવી અસર થાય છે એ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરતો હતો. એણે જોયું કે આ જાંદોને બધાં (તે વખત મુઘીમાં સોધાયેલાં) વાઈટેમીન આપતાં છતાં એમને બરાબર સંતતિ મતી નહોતી. આ ઉપરાંત એ ફલિત થયું કે પ્રત્યેકપતિ માટે એક જુદા જ વાઈટેમીનની જરૂર પડે છે. આ વાઈટેમીન સલકની બાજીમાં તથા ધઉંના બોજમાં માલુમ પડ્યું, કારણ જાંદોને શા વાનીએ આપવાથી યોગ્ય સંતતિ થઈ. આ નવા વાઈટેમીનનું પ્રાણને કહી

ઈ નામ પામ્યું. ૧૯૩૬માં આ પ્રોફેસર (પ્રોફેસર એવનસ) વાઈટેમીન ઈ ને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અલગ પાડી શક્યા ને આલ્ફા-ટોકોફિરોલ એવું રાસાયણિક નામ એને આપ્યું. આ પદાર્થ રાસાયણિક લેવામાં આલ્ફાટોલ-મધાઈ—છે; ચરબીમાં ધીમળી શકે છે; ખટ, ચોખ્ખા, કપાસ, મકાઈ વગેરેનું તેજ કાઢવામાં આવે તો એમાં એવું જૂઝ પ્રમાણ હોય છે. લીંઝાતરીમાં પણ એવું ટીક પ્રમાણ હોય છે. માખણમાં એવું પ્રમાણ જુદું છે અને કોમ્પોસ્ટ એકરમાં તો ગિલકુઝ નથી. ચરબીથી એ નાશ પામતું નથી પરંતુ તેલ કે ચરબી ખોરાં યાવ તો નાશ પામે છે.

પ્રાણીઓને આ વાઈટેમીન ન મળે તો વૃધ્તિ આવે છે; વળી એની છેક જ અછત હોય તો એક પ્રકારનો લકવા પણ થાય છે. મનુષ્યમાં આ વાઈટેમીનની જીલુપ હોય છે કે નહિ, અગર એની જીલુપથી વૃધ્તિ આવે છે કે નહિ એ વિવાદસ્પદ પ્રશ્ન છે. એક લેખક, લખે છે કે મનુષ્યના ખોરાકમાં આ વાઈટેમીનની અછત હોતી જ નથી. હોય તો શરીરને ત્યાં છોકરાંનાં લંગર ને લંગર ક્યાંથી હોય? પરંતુ એટલું તો ચોક્કસ છે કે જો સ્ત્રીઓને કમ્પારિસ થઈ ગય છે તેવી સ્ત્રીઓને શરૂઆતથી જ આ વાઈટેમીન આપવામાં આવે તો પૂરે દલાડે પ્રસવ થાય છે. ધણી દાકતરોએ આ રીતે અનુભવ કરી ભેઈ છે અને સાબીત કર્યું છે કે પ્રગના અમુક લાગમાં—ખાસ કરીને સ્ત્રીઓમાં—ઓછે વર્તે અંશે પણ આ વાઈટેમીનની અછત હોય છે. સંભવ છે કે સમર્થાવરમાં આ વાઈટેમીનની વધુ પ્રમાણની આવરકતા હોય તો એ વધારાનું પ્રમાણ રોજના આધારમાં ન મળવાથી અછત પેદા થાય. આને તો આપણે જાણતા નથી કે એક પુખ્ત ઉંમરના પુરુષને અગર સ્ત્રીને (સામાન્ય રીતે કે સગર્ભા હોય ત્યારે) કેટલું વાઈટેમીન ઈ ભેઈ એ.

દમણાં દમણાં જ્ઞાનતંત્રીઓના તથા રનાયુઓના કેટલાક રોજોમાં (એક પ્રકારના લકવામાં) આ વાઈટેમીન આપવાથી સુધારો સાલમ પડ્યો છે. આ નિષ્કર્ષમાં પણ બધા નિરીક્ષકો એકમત નથી, છતાં એટલું તારતી સકાય છે કે બાળકોમાં ત્યારે આવા રોગ હોય છે ત્યારે તો વાઈટેમીન ઈ થી ફાવડો થાય છે જ.

* * *

આ મુખ્ય વાઈટેમીન ઉપરાંત બીજાં વાઈટેમીન પણ ચોધાર છે પરંતુ પોપણની દૃષ્ટિએ એ જલ્દ અગત્યનાં નથી. વાઈટેમીન થી સાધારણ રીતે વાઈટેમીન રી એવું જ હોય છે એટલે સી મળતું હોય તેને સામાન્ય રીતે થી મળી રહે છે. વળી થી ની જાતલયાં ગિજાન દહી કંઈક અનિશ્ચિત દયામાં છે. વાઈટેમીન કે ના સંબંધમાં વસ્તુસ્થિતિ જુદી છે. કેવું રાસાયણિક સ્વરૂપ, એના ગુણ વગેરે વૈજ્ઞાનિકોએ શોધી કાઢ્યાં છે. પરંતુ નીરાગો માણસને જાણે જ એની ખોટ પડે છે કારણ માણસના આંતરકામાં વાઈટેમીન કે જની શકે છે. કેટલાક રોજોમાં વાઈટેમીન કે જોઈએ થઈ ગય છે (ખાસ કરીને કમળામાં). એવા દરેક પેર જે વાકાપ કરવામાં આવે તો એને પુખ્ત લોકો વધી ગય છે. આપરેયન કરતાં પહેલાં જે વાઈટેમીન કે આપવામાં આવે તો રક્તસાવ જોડા થાય છે. નવા જન્મેલા બાળકમાં પણ આ વાઈટેમીન જોઈું હોય છે, તેથી કરી કેટલાંક જન્મ્યાને જીવંતીમાં તથા ગામમાં લોકો પડે છે. પ્રસવ પહેલાં જે માતાને વાઈટેમીન કે આપવામાં આવે (અગર પ્રસવ પછી બાળકને) તો આ રોગ થતો નથી. અટલા પરથી સમજી શકાય કે આપણા લોકોમાં જાઓ જાનાં જે ગુણ છે તેનો આધાર વાઈટેમીન કે પર છે. આ વાઈટેમીન

ફેટ-સોલ્યુબલ (ચરબીમાં ઓળખે એવું) છે. પાલખની બાજુ, રજકો નામનું ઘાસ, ટામેટા, ઓટ તથા સોયાબીનમાં આ વાઈટેમીન સારા પ્રમાણમાં રહેલું છે.

આ તો બધી તાર્કિક ચર્ચા ચર્ચ. પરંતુ આ વાઈટેમીનના પાસપશુમાંથી આવહારિક માણસને કેટલું ઉપયોગી? આપણે કંઈ વાઈટેમીન લેખી ન લોકોએ કે એના હુનિટ્સ મળી ન શકીએ. આપણે કેવો ખોરાક ખાવો જેથી બધાં વાઈટેમીન આપણને મુલબતાથી ને મોજ્ય પ્રમાણસર મળી રહે? ડૉ. આર્થરરોઈક લખે છે કે જો આપણે રોજના અચ્છેર ને નવટાંક ચોખા, પાંચ અધેળ બાજરી (અમર ઘઉં), અધોશિર દૂધ, ત્રણ અધેળ ફાળ, પાંચેર લીલી બાજી, દોઢ પાંચેર બીજાં શાક ને નવટાંક ફળ લઈએ તો આધારનાં બધાં તરતો આપણને ઈષ્ટ પ્રમાણમાં મળી રહે. આ બધી વસ્તુઓ ભેગી કરીએ તો કદાચ મારા તમારાએ ન ખવાય. પરંતુ ખાસ ઉપયોગની જોટલી વાત છે કે દૂધ, ફળ અને લીલોતરીનું પ્રમાણ ન ઘટાડવું. એક જમાનો એવો હતો કે ફળ એ રોખની ચીજ ગણાતાં ને મોંઘાં પણ મળતાં હવે એવું નથી; ઝાડ અતુસાર કેળાં, કેરી, પપૈયાં, ટેટી, તામ્રચ, જામફળ વગેરે ફળ બારે માસ મળે છે, અને આહારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ થોડા વિચાર કરીએ તો એ પરિણામો મોંઘાં પણ નથી. વળી દૂધ પર પણ પુષ્કળ બાર મૂકવો જોઈએ. બાળકોના વિકાસ માટે તો દૂધ જેવો ઉત્તમ ખોરાક નથી. એને માટે એક જ દૃષ્ટાંત બસ ચશે. એક શાળામાં અશુક વિદ્યાર્થીઓને રોજનું એક શેર દૂધ આપવામાં આવ્યું; બીજાઓને આ દૂધના જેટલી જરમી (ક્ષીરરત) આપી શકે તેટલાં બિસ્કુટ આપવામાં આવ્યાં. આમ બંને ટુકડીઓને ખોરાક તો સરખો મળ્યો પરંતુ જે ટુકડીને દૂધ રૂપી ઉત્તમ પદાર્થ મળ્યો તેમનું પ્રત્યેકનું વજન ૩.૫૭ રતલ વધ્યું; ઉંચાઈ ૧.૪૫ ઇંચ વધી. બિસ્કુટવાળા પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીનું વજન માત્ર ૨.૪૬ રતલ વધ્યું ને ઉંચાઈ ૧.૧૮ ઇંચ વધી. અર કુદરતમાં તો પ્રયોગકર્તાઓએ સપરેટ દૂધ વાપર્યું હતું, છતાં માત્ર ૧૪ જ અઠવાડિયામાં દૂધ લેનાર બાળકોનું વજન સરેરાશ ૪.૦૭ રતલ વધ્યું, ઉંચાઈ ૦.૬૧ ઇંચ વધી; બ્યારે બીજા ટુકડીનું માત્ર ૨.૧૩ રતલ વજન વધ્યું ને ઉંચાઈ માત્ર ૦.૩૫ ઇંચ! દૂધની આવશ્યકતા ઉપર આથી સુંદર કંઈ લાખ્ય રચા શકાય! આપણી મ્યુનિસિપાલિટી આપણાં બાળકોને સ્વચ્છ અને શુદ્ધ દૂધ આપે તો બાળકો કેવાં સુંદર, સ્વસ્થ, હૃદયુષ્ટ ને ઉલ્લાસવાર્ધી બને! આ જ પ્રમાણે સગર્ભા સ્ત્રી તમા બાળકોની માતાને મૂળ દૂધ, તથા ફળફળાદિ અને લીલાં શાકભાજી આપવાં જોઈએ. આપણા સમાજમાં સ્ત્રીને કદાચ આ ચીજો સહેલાઈથી ન મળી શકે. આવાં સંજોગોમાં બહેતર છે કે એવી સ્ત્રીઓને વાઈટેમીન વાળી કોઈ પેન્ટ હવા આપવી. સાધારણ રીતે કલિયાણોર સાસુ પણ દવા પાછળ પૈસા ખર્ચવાનો બહુ વાંધો નહિ લે. કોઈ ને કદાચ પ્રશ્ન થશે કે વાઈટેમીનના કુદરતી સ્વરૂપને બદલે પ્રયોગશાળામાં બનેલું વાઈટેમીન લઈએ તો એટલો જ ફાયદો ચાપડે હા? જેમ દૂધમાં રહેલું માખણ ખાઈએ કે છાસ વલોરીને મહેલું માખણ ખાઈએ તેમાં માખણ ખાવાની દૃષ્ટિએ કંઈ જ ફેર નથી. તેમ મોસંબીના રસમાં રહેલું વાઈટેમીન સી લઈએ કે બજારમાં મળતી સા ની દીકરી લઈએ, બંનેની એ વાઈટેમીન પૂરતી તો સરખી જ અસર છે. બેમાંથી કોઈ ઝાડું લીતરવું નથી. માના ધાવણમાં વાઈટેમીન સી બહુ જૂજ પ્રમાણમાં હોય છે (ને ચાખના કે ભેસના દૂધમાં એથી પણ ઓછું) માટે દરેક બચ્ચાને થોડો થોડો મોસંબીનો રસ આપવો હિતાવહ છે. આ રસ 'ટાટો' પામે એમ લાગે તો ટામેટાનો રસ આપવો અમર બાજીની 'રુપ' આપવી.

નીરવ રોન્નિ મહીં ઘણી વાર આ
તન અજપે અનિદ્ર પડી રહે;
કુસુમ શું મન એકલતા તાળી
અગનથી કરમાઈ દળી પડે;
તાવ ફરી ફરી સંસ્મૃતિ તાહરી
અધબીડયાં ઉરદારને ઠોકતી.

સરલ હાન્યપ્રભા ભૂતકાળની
જીકતી અંતરના પટની પર;
જલ વધું મમ પાપજુપાળથી
ફરી ફરી સ્મરતું ઉર ઘાયલ;
નયનના અમકાર ફરી સ્ફુરે
અવ તિગિર શર્યા મમ અલુમાં.

ત્યમ ખરે ફલ પાનખરે ખીલ્યું
ત્યમ ખરી પ્રિય! મૂકી મને અહીં
ટટળતો મુઠ્ઠા ઊઠની કાળી શો.
મતમહેતની મહેરિલ જે મરી
હૃદયદીપ્તિ બ્હીલાર્થ રહી સહુ
મુરસિ રનેહની ઓગળી આલમાં.

નીરવ રાત્રિ મહીં ઘણી વાર આ
અધબીડયાં ઉરદારને હું સખિ!
કરતો બાંધ; પરંતુ ફરી ફરી
સ્મરણુ ભૂત તણાં ઉરમાં ધસી
અડી જતાં મુજ-ઠોમલ આત્મને;
વિવશ શે કરતાં મુજને? સખિ!

આખા લેખમાં એ બધી સનાઓ મુજબના સુધારા દાખલ કરવાનું કામ તો સર્વ-
શક્તિમાન ઈશ્વર માટે પણ અશક્ય છે, એમ મૂળ લેખ ને સૂચનાઓ જોતાં મને તરત જ
સમજાયું. પણ એક વાક્યમાં પણ એ સુધારાઓ દાખલ કરી શકાય એમ નથી એમ તથા
દિવસના અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમને એંતે અમતે સાલૂમ પાડ્યું.

દાખલા તરીકે, એ લેખનો ચાર-જનો ફક્તો અને તે ઉપર આવેલી સૂચનાઓ જોઈએ.
મારા મિત્રે નીચે મુજબ લખ્યું હતું:

“ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦-૩૫૦ સુધીના ગાળામાં સમુદ્રજિત નામનો ડોઈ સમર્થ રાજા
દક્ષિણ દિશ્માં યદ્ય જ્યો હોય એમ જૂના સિલાલેખો ને તે પ્રદેશના પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપરથી
અનુમાન કરી શકાય છે.”

આજ પર નીચે પ્રમાણે આઠ વિદ્વાનો તરફથી સૂચનાઓ આવી હતી.

૧. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦-૩૫૦ સુધીનો સમય બતાવ્યો છે તે ખોટો છે. વસ્તુતઃ
ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૩૦૦ સુધીનો જોઈએ.

૨. રાજાનું નામ સમુદ્રજિત નહિ, પણ લક્ષ્મણરાખા હતું, અને દક્ષિણ દિશ્માં આખાં
નામોનો દહ પણ પ્રચાર છે તે ઉપરથી એ વાતનું સમર્થન થાય છે.

૩. દક્ષિણ દિશ્માં નહિ, પશ્ચિમ દિશ્માં.

૪. તે વખતના ડોઈ સિલાલેખ પરથી તમે જે અનુમાન દોરો છો તેનું સમર્થન યદ્ય
શકે એમ નથી; માટે તમારા વાક્યમાંથી ‘સિલાલેખો’ એ શબ્દ કાઢી નાખશો.

૫. તમે લખો છો તે મુજબ તે કાળનું પ્રાચીન સાહિત્ય ઉપલબ્ધ જ નથી; એટલે
એના પરથી અનુમાન સી-રીતે દોરાય વાનું તમારા વાક્યમાં પ્રાચીન સાહિત્યનો ઉલ્લેખ
ન કરશો.

૬. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦-૩૫૦ સુધીના ગાળામાં દક્ષિણ દિશ્માં સમુદ્રજિત નામનો
રાજા યદ્ય જ્યો હતો એ વાત ખરી છે, પણ એ કોઈ સમર્થ રાજા ન હતો. એ તો ઘણો
નિર્બળ ને નિઃસત્ત્વ રાજા હતો.

૭. તમે લખો છો કે ‘એમ અનુમાન કરી શકાય છે,’ પણ ઐતિહાસિક વિષયમાં અનુ-
માનો કરવાં ઈષ્ટ નથી. વસ્તુતઃ દરેકની પ્રતિષ્ઠાનિષ્ઠ કરો.

૮. ઈ. સ. પૂર્વે ૪૫૦-૩૫૦ના ગાળામાં સમુદ્રજિત નામનો રાજા દક્ષિણ દિશ્માં યદ્ય
જ્યો હતો, એમ તમે લખ્યું છે તેમાં જરા ભૂલ છે. એ નામ રાજાનું નહિ, પણ
પ્રધાનનું હતું.

અમે આ સૂચનાઓ મુજબ ફરફાર કરી પહેલો ફક્તો નવેસરથી લખ્યો:

“ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૩૦૦ સુધીના ગાળામાં લક્ષ્મણરાખા નામનો ડોઈ નિર્બળ ને
નિઃસત્ત્વ રાજા પશ્ચિમ દિશ્માં યદ્ય જ્યો હતો.”

પણ આમાં કંઈ બધી સૂચનાઓનો સમાવેશ થએલો દેખાયો નહિ એટલે પાંખું ફરી
સુધારી વધારોને લખ્યું:

“ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૩૦૦ (અથવા ૪૫૦-૩૫૦) સુધીના ગાળામાં સમુદ્રજિત
(અથવા લક્ષ્મણરાખા) નામનો ડોઈ સમર્થ (અથવા નિર્બળ ને નિઃસત્ત્વ) રાજા (અથવા

પ્રધાન) દક્ષિણ (અથવા પશ્ચિમ) દિશામાં થઈ ગયો હતો એમ જૂના સિલાલેખો (અથવા એવા લેખોના અભાવમાં પણ) તે પ્રદેશના પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી (અથવા તેની મદદ વિના) અનુમાન કરી શકાય છે (અથવા દરતાથી પ્રતિપાદિત કરી શકાય છે.)”

અમે બંનેએ એક સાથે ને છૂટા છૂટા એ ફરાર વાંચી એવા પછી અમારી બંનેની ખાતરી થઈ કે એનો કશો જ અર્થ નથી. માટે એ ફરાર તદ્દન કાઢી નાખ્યો. એ ફરાર પછી બીજો લેખો, તેની પણ એ જ દશા થઈ ને એ પ્રમાણે આખો લેખ અમારે રદ કરવો પડ્યો. પોતાના અસલ લેખને જ એના મૂળ રૂપમાં છપાવવા મેં યશો આમદ કર્યો પણ એને ઐતિહાસિક ખાખતો માટે એટલો કંટાળો આવી ગયો, કે ‘દ્વેષો ઐતિહાસિક સંશોધનનું નામ ન લેવું’ એવી એણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી ને આજ દહાસુ સુધી તે પાળી છે.

આમ, ઐતિહાસિક ખાખતમાં મતભેદને અવગણ્યા છે, તેમ આત્મકથાના વિષયમાં નથી. મારા જીવનના બનાવો વિષે હું જ પ્રમાણભૂત હોઈ ચકું. છતાં એમાં એક મોટો ખોલ પણ છે. સિલાલેખો, દસ્તાવેજો, સમકાલીનો નોંધો ઇત્યાદિ પ્રમાણભૂત સાધનો ઇતિહાસ માટે મળી શકે છે તેનો આત્મકથાની-ખાસ કરીને આ મારી આત્મકથાની-ખાખતમાં કેવળ અભાવ છે. આમાં તો મારે મુખ્ય આધાર મારી રચિત પર, રાખવો પડશે.

સ્મરણશક્તિ સમી અદ્યુત વસ્તુ બીજી એકે નથી. ભૂતકાળ સાથે માનવજીવનનો સંબંધ એના વિના સચવાઈ શકે નહિ, એટલું જ નહિ પણ એ ન હોય તો સંસ્કારો વ્યવહાર પણ અશક્ય થઈ પડે. માણસ પોતાનાં સંસ્કારોને પણ વૃક્ષી જાય. હું તે હું જ છું—કાલ હતો તે જ, એનું જ્ઞાન પણ સ્મરણશક્તિના પ્રાપ્ત્ય વડે જ મને રહે છે, એ ન હોત તો હું દરરોજ જૂના મને ભૂલી જઈ નવા હું રૂપે ફરત. ..

ગુજરાતી શાળામાં દેહી દિસાખમાંથી અમને રામ કાઢીને મહેતાજી આંક ગોખાવતા ત્યારે મને સ્મરણશક્તિની અદ્યુતતાનો ખ્યાલ આવતો. “સાત તારી એકવીસ” એમ ચોપડોમાં એવા વગર બોલાવતા મારતરની સ્મરણશક્તિ પર હું ફીદા થઈ જતો ને આદેશ વર્ષની ઉંમરે શીખેલું આમ માલીસ વર્ષે શી રીતે વાદ રાખી શકાતું દરો તે સમજી શકતો નહિ અને એ પ્રાથમિક શાળાના કુદ મહેતાજી જેવો અદ્યુત વ્યક્તિ તે વખતે મને દુનિયામાં દેખાતી નહિ. અને એક દિવસ હું પણ નાના ઠાકરાઓ આગળ આમ રામ કાઢીને ‘સાત તારી એકવીસ’ બોલીશ એવી મદદવાઈશનાં સ્વપ્નાં સેવતો. ત્યાર પછી એથી પણ વધારે મોટા ગજુ ગજુ સંખ્યાનાં આંકડાઓ વાદ કરનારા મારતરના સમાગમમાં આવ્યો તે મને સ્મરણશક્તિની અદ્યુતતાનું વધારે જ્ઞાન મળ્યું. તે જોળા મને આ બધું વાદ રાખનારો સ્મરણશક્તિ નામની મગજની એક વિશિષ્ટ શક્તિ છે એનું જ્ઞાન તો નહોતું જ, છતાં એ શક્તિના ખ્યાલ વિના, તેના પ્રભાવની મારા પર ચોક્કસ અસર પડી. એ શક્તિમાં મારો વિશ્વાસ દિવસે દિવસે વધતો ગયો.

પણ જેમ જેમ મને અનુભવ મળતા ગયા છે તેમ તેમ સ્મરણશક્તિમાંથી મારી થકા ઝોળી ચવા માંડી છે. બીજાની, સમુદાય, લક્ષ્મી ને સારા મિત્રબંધી પોં સ્મરણશક્તિ પણ ધણી ચંચળ છે. અકિના મોટા મોટા પાસા વાદ રાખનાર જે મહેતાજીના મેં હિપર હિસેબ કર્યો છે, તેમને ત્યાં દમણી કંઈક શાગસર હું ગયો હતો. અમે વાતો કરતા બેસા હતા,

એટલામાં એમના ટેવજ પરથી જોડીને એક કાગળ બારી વાટે બહાર ગયો. થોડી વારમાં એક નાની છોકરીએ એ કાગળ નીચેથી લઈ આવ્યોને એ મહેતાજીને આપ્યો. કાગળ લેતા લેતા મહેતાજી છોકરીની પાંક ધાબડી બોલ્યા: “કાલી છોકરી છે! તું કાની છોકરી?”

છોકરી જરા વાર મુંઘવાઈ, ને પછી તેણે જવાબ દીધો: “કેમ બાપા, તમારી!”

છોકરીના જવા પછી મેં સાચું મહેતાજી સામું જોયું ને કહ્યું: “હવે તમારામાં પડપણની અસર જણાવા માંડી છે કે શું? આખે બરાબર દેખાતું નહિ હોય.”

“ના, ના; આખે તો બરાબર દેખાય છે.”

“ત્યારે તમારી જ છોકરીને તમે કેમ ન જોળખી શક્યા? કે અમથા મતલબ કરતા હતા!”

“ના, મમ્મક તો નહોતો કરતો.”

“ત્યારે?”

“છોકરી તો મારી જ છે. પણ હું બૂલી ગયો—”

“હે! તમારી છોકરીને તમે બૂલી ગયા! એ બને શી રીતે?”

“જુઓની! બન્યું જ ને. વાત એમ છે કે મારે જરા બહોળો વસ્તાર છે. મારા પોતાનાં અગિયાર છોકરાં; મારા મોટા છોકરાનાં ત્રણ છોકરાં ને મારી મોટી છોકરીની સાત છોકરીઓ ને એમાં પછાંખરાં નાની ઉંમરનાં. એટલે એ બધાં જોળખાય શી રીતે! કાંઈકાંઈ વાર બૂલ થઈ જાય.”

“મને તો તમારી સ્મરશુશ્રુક્તિ માટે બહુ માન હતું. તમે આંકના પાદા અમને શીખવતા ત્યારે એમ થતું કે આટલું બધું એ મોટે શી રીતે રાખતા હશે?”

“આંકના પાદા તો હજી એ માદ છે. પણ કેવું જલ્દે કેમ? આ છોકરાંઓ માદ નથી રહેતાં. ગરે! હમણાં અમે બહારગામ ગયાં હતાં, ત્યારે એવો કારસ થયો કે કંઈ પૂછવાની વાત જ નહિ. અમારી પાસે સામાન પુછળ હતો. મેં મારી મોટી છોકરીને ને એને ખૂબ શોષીશકીને કહ્યું હતું કે ‘આમાંથી આપો સામાન તમે બૂલી જવાનાં છો.’ તેથી એ લોકોએ ખૂબ મહેનત કરીને બધાં હાગીનાંની આદેશ વાર ગણતરી કરી, દરેક જણને અમુક અમુક હાગીનાંનો કુખનો સોંપી દીધો. બધાંએ પોતપોતાના સામાનની પાદી કરી ને તે બૂલી ન જવાય માટે મોટે કરી. સવારે સ્ટેશન પર જવા સારુ નીકળ્યા ત્યારે દરેક પાછું પોતપોતાની પાદી માદ કરી ગયું ને તે પ્રમાણે સામાન સંભાળી લઈ અમે સ્ટેશન પર આપ્યાં. થોડી આવવાને વાર હતી ને અમે બધાં ‘લેટકોમ’ પર નીચતે બેઠાં. એટલામાં કાંઈકે પૂછયું, ‘અરે બબલી ક્યાં?’ ‘બબલી, બબલી’ એમ બૂલો પાડી. પણ બબલી હોય તો જવાબ કે ને! બબલી એ મારી મોટી છોકરીની સૌથી નાની છોકરીનું નામ છે. પછી ખીલ કાઢ્યો રહ્યું, ‘બચું પણ નથી જણાતો!’ બચું એ મારા સૌથી નાના છોકરાનું નામ છે. સામાન સાચવીને લાવવાની કાળજીમાં અમે ઘેર એ છોકરાં બૂલીને આપ્યાં! એક વસ્ત્ર માદ રાખવા બધાંએ ત્યારે ખીલ બૂલી જવાય છે!”

સ્મરશુશ્રુક્તિને માટે મહેતાજીએ કહેલું વાક્ય ‘એક વસ્ત્ર માદ રાખવા બધાંએ તો ખીલ બૂલી જવાય છે’ એ મહાસત્ય છે. એક માણસનું નામ આપવાને માદ રહે છે તો

તેની અટક આપણે જુદી જાણી છીએ. કદાચ અટક યાદ રહે તો એના આપણું નામ જુદી જગ્યા ને સ્થળિત એનું નામ, એના આપણું નામ ને એની અટક ત્રણે યાદ રહે તો એના આપણું નામ તે એનું, ને એનું તે એના આપણું નામ, એ પ્રમાણે યાદ રહે છે. રમણચરિતના વિલાસ અરંભર વિચિત્ર છે.

કહે છે કે કેટલીક વસ્તુઓ રમણપદ પર કોતરાઈ રહે છે તે કદી જુલાતી નથી. આ કથન સાચું છે એવો અનુભવ લગભગ દરેકને યામ છે. પણ અમુક વસ્તુ જ આ માટે યાદ રહી જાય છે તે જરા પણ સમજી શકાતું નથી. મહત્વપૂર્ણ બનાવ હોય તો તે યાદ રહી જાય; કોઈએ સખત અપમાન કર્યું હોય કે કોઈએ સ્મૃતિ કરી હોય, જીવનમાં પરિવર્તન કરી નાંખે એવું કંઈ બન્યું હોય તો તે યાદ રહી જાય એ સમજી શકાય એવું છે. પણ મુખ્ય બનાવો જુલાઈ જાય છે ને તદ્દન અર્ધ વચરના બનાવો યાદ રહી જાય છે. હું બહુ જ નાનો હતો ત્યારે એક દિવસ બારીએ જાઓ રહીને એક છોકરાને રમવા માટે જામે પાડતો હતો તે મને હજી યાદ છે. ક્યાં છોકરાને જૂમ પાડતો હતો તે જરા પણ સ્મૃતિમાં રહ્યું નથી. પણ વખત પર હું છાપરે ચડ્યો હતો તે મને યાદ છે, પણ ત્યાંથી કોતર્યો તે યાદ નથી. અને કેટલાક કહે છે કે 'સ્મૃતિ એ જ જીવન છે' તે જો બારી ઘાત હોય તો હું હજી તે છાપરા પર જ જીવન વિતાવું છું એમ માનવું પ્રાપ્ત યામ.

જો વસ્તુ જો કાળે યાદ કરવાની હોય અથવા શોધવાની હોય ત્યારે તે વસ્તુ તે કાળે યાદ ન જ આવે અથવા જડે જ નહિ, અને પછી તેની જગર ન હોય ત્યારે મગજમાં તે જ રમ્યા કરે અથવા માર્ગમાં અધડાયા કરે, એવો એક વિશ્વનિયમનો મહાસિક્કાત છે. એક વખત અમારું તાળું બોવાઈ ગયું હતું. પરનાં અર્ધા માથુસોએ ક્યુ દિવસ સુધી શોધ્યું, પણ તે ન જ જડ્યું અને દરેક શોધનારના હાથમાં તેને બદલે સોનાની પીન આવતી. આખરે ઠંઠાળીને અમે નહું તાળું લીધું. નહું તાળું આવ્યું ત્યારે પેલી સોનાની પીન બોવાઈ ગઈ. અમે સૌ પાછા પીનની શોધમાં પડ્યા. અંધવાડિયા સુધી શોધ ચલાવી. પણ દરેક વખતે દરેકને પીનને બદલે પેટુ બોવાએકું ને હવે નકામું થએલું તાળું જ જડ્યું. આખરે ઠંઠાળીને મેં એ તાળું ફેંકી દીધું. પણ ફરીથી એ જ તાળું, કાણું જાણે રી રીતે, અમારી તીજોરીમાંથી પીનની તપાસ કરતાં નીકળી આવ્યું! એ પીન પારડી હતી એટલે તેને પેસા બારી આપ્યા ને શોધ કરવા માંડી વાળી. ત્યાર પછી થોડા દિવસ રહ્યાં મારાં. ઘાંટીની તપખાનીની ડબ્બી બોવાઈ ગઈ, તેની શોધ કરતાં એ પીન જડી આવી. તપખાનીની ડબ્બી હજી જડી નથી, પણ હું ધારું છું કે હવે દીવાસખાની પેડી બોવાઈ જશે તો તે શોધતાં એ ડબ્બી જડી આવશે.

આવો જ બીજો અનુભવ મને નામ જાળનમાં થયો હતો. રમણલાલ નામનાં મારા એક મિત્રનું નામ હું જુદી જગ્યા હતો અને તેને બદલે બીજા એક મિત્રનું નામ મગનલાલ જ યાદ આવ્યાં કરતું. મારે રમણલાલનું કંઈ પણ ખાસ કામ નહોતું. પણ એ નામ યાદ કેમ નહિ આવે, ને એને બદલે મગનલાલનું નામ કેમ યાદ આવ્યાં કરે છે, એવા વિચારે મારાથી રાતના જરાખર ઉંઘાયું પણ નહિ. રાતના સ્વપ્નમાં મને નામ યાદ આવ્યું પણ સવારે ઊઠીને સ્વપ્નમાં યાદ આવેલું નામ સંભારવા મને એટલો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે યાદ આવ્યું જ નહિ; ને એને બદલે મગનલાલનું નામ જ યાદ આવ્યાં કર્યું. ત્યાર પછી મારે

દિવસ રહીને મગનલાલે એમના એક સગાને મારી માનફત સદેશો પહેરાવ્યા અને આપ્યો. હું એમના સગાને મળ્યો ને તેમનો સદેશો કહ્યો. “ કાણે કહાણું છે ? ” “ રમણલાલે ” જરા પણ વિચાર વગર મારાથી બેલાઈ ગયું. “ રમણલાલ ? રમણલાલ કોણ ? ” એમણે સામર્થ્ય મગ્ર કર્યો. “ અરે ! રમણલાલ નહિ, પણ-પણ . . . હોઠ મુઠી નામ છે પણ બહાર આવતું નથી. ” મેં મગનલાલનું નામ જાહેરવા ગમે એટલે પ્રયત્ન કર્યો પણ કમળાખત રમણલાલનું નામ મગજમાં એટલું સારાઈ ગયું હતું, કે એ સિવાય બીજું કોઈ નામ મને યાદ આવી શકતું જ નહિ ! કંટાળીને મેં એમને કહ્યું, “ આજ આર દિવસથી હું રમણલાલ નામના મારા એક મિત્રનું નામ બૂલ્યો ગયો હતો તે યાદ કરવા પ્રયત્ન કરતો હતો ને તે યાદ આવતું જ નહોતું. અત્યારે અચાનક એ નામ યાદ આવ્યું છે તે કેમ કર્યું મગજમાંથી પસરતું નથી ને એને બદલે બીજું કોઈ નામ મને યાદ આવી શકતું નથી. તમે આ સદેશો યાદ રાખી લો. ” મને એ સદેશો મોકલાવનારનું નામ યાદ આવશે ત્યારે તમને કહી બહુશ અથવા લખી બહુશીશ. ”

રમણજીવિતની આવી કેટલીક સમાન્ય વિલક્ષણતાઓ ઉપરાંત એની બાકિગત નિશિષ્ટતાઓ પણ હોય છે. કેટલાકને બધું યાદ રહે છે પણ નામો કહી પણ યાદ રહેતાં નથી. મારા પરિચયના એક વૃદ્ધ પ્રવચને કોઈનાં પણ નામ યાદ રહેતાં નહિ. તે હમેશાં દરકમે મારે ‘ પેલો ડોળો ! ’ એમ જ કહેતા. “ પેલા ડોળાને ડોળો કહે, મને મળ્યો હતો. ” “ કડો ડોળો ? ” “ અરે, પેલો ડોળો છે કેની તેનો ચોથો છોકરો પેલો ડોળો, એ કહેતો હતો કે એનો દાસ્ત છે કેની-પેલો ડોળો-તેનો ભાઈ-પેલો ડોળો-તેના વિવાહ થયા. ” “ જાની. જોડે ? ” “ પેલાં ડોળાની છોકરી જોડે. ” “ ક્યા ડોળાની ? ” “ અરે પેલો ડોળો ! આ જાપણા પેલાં ડોળાને ત્યાં જાડે વધી રહેતો ? તેની ત્રીજી છોકરી જોડે. ” એમને કહી પણ કોઈનું નામ યાદ આવતું જ નહિ. પોતાની પાની ને પોતાના છોકરાનું નામ પણ એમની રમૂતિમાં રહી શકતું નહિ, એટલું જ નહિ, પણ વર્ષો વાર તો એ પોતાનું નામ પણ બૂલી જતા ! એમનું નામ તુલબજીર રવિજીર હતું. કેટલાક અટકગાળા છોકરા એમની સાથે વાત કરતા કહેતા કે “ તુલબજીર કહેતા હતા— ” “ એ કયો ડોળો ? ” એ તરત પૂછતા. “ કેમ ? રવિજીર પંડ્યાનો છોકરો ” કોઈ બીજો અટકચાળો બોલતો. “ રવિજીર ? એ વળી કયો ડોળો ? ” એમ જરા ત્રિમારમાં પડી આશ્ચર્યથી એ પૂછતા. એમની માતાનું નામ હર્ષ કોઈક ત્રીજો કહેતો, “ ગંજાબહેનના વર. ” “ એ વળી કયો ડોળો ? ” તેઓ પૂછ્યા કરતા. એમને મારે રહીને કોઈ બધું સમજાવતું ને કેટલીક વાર એ મિખાલસવાથી ઠસી પડતા, તો કોઈક વાર ખીજાઈને છોકરાઓને પ્રહાર કરતા જતા.

કેટલાકને નામ જ યાદ રહે છે ને અંદર યાદ નથી રહેતા. કેટલાકને આંકડાઓ યાદ રહે છે પણ તે આંકડાઓ શેના બેઠક કરે છે તે યાદ નથી રહેતું.

મને તો મોટે ભાગે કોઈ પણ પ્રપ્રચના આંકડો યાદ રહેતા જ નથી. અચાનક કોઈ મને મારી લેમર પૂછે છે તો હું ગજારાઈ બહાનું ને ધીસની ને પચાસની અંદર એ સિવાય, જાણવા કર્તા, ચોક્કસ ઉત્તર યાદ આવતી નથી. મારા ભદરનાં પતચિત્રાં હું દરરોજ મળું છું પણ દરરોજ સંખ્યા બૂલી જાઉં છું. ઇલિડાસના વિવચન ઈ. સ. ૧૨૦૦ ને ઈ. સ.

૧૫૦૦માં મને કહી પશુ ફેર લાગ્યો જ નથી. એક કવિ ૧૭મી સદીમાં યદ્ય યયો; અથવા ૧૭૫૭માં અમુક બતાબ બન્યો; આ કંઈ પંદરમી સદી નથી એવાં વચનોની છાપ મારા મગજ પર જરા પશુ પાતી નથી, એક ને અર્બક કાળના મનુષ્યોએ કરેલા કટકા તરફ કદાચ મારા મગજને પ્રખર વિરોધ હતો.

હું બહારગામ જઈ છું, અથવા ત્યાંથી પાછો ફરું છું ત્યારે પશુ હંમેસા મારી રમણુ-શક્તિ મને હોય કે હે. હું કંઈ ને કંઈ બૂલી ગયા વખત રહેતો નથી. આ ટેવ સુધારવા મેં બહુ ફાંફાં માર્યા છે તે હવે તો હજલગ મુધરી ગઈ એવી ખાતરી યથા પછી પાછા વિસ્મરણશક્તિના પ્રતાપના એવાં પરચ એવા મળ્યા કે હવે એ ટેવ કહી પશુ સુધરશે એમ હું માની શકું એમ નથી.

આ ટેવ હવે તો તદ્દન મુધરી ગઈ છે એમ મેં કેટલાક મિત્રો આગળ બહાઈ દાંડી મારી પરીક્ષા કરવા તેમણે હું બહાર જવાનો દતો તે વેળા દરેક એક એક નાની પેટી તે તેની નોડે તેની ફૂંચી આપી. આમ પહોંચી પેટી ઉઘાડી તેમાં કબજેલી સૂચનાઓ મુજબ મારે મારા મિત્રોનાં સળાવઠાલાઓને સંદેશ પહોંચાડવાના હતા. હું કંઈ ને કંઈ પશુ બૂલી વખત રહેવાનો નથી એમ મારા મિત્રો દલતાથી કહેતા હતા. અને હું કંઈ પશુ બૂલી જવાનો નથી એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહેતો. રાતે સૂતી વેળા આઠે પેટીઓ ઓછીકા આગળ રાખી, સવારે પશુ પેટીઓ પાસે બેસીને જ ચા પીધી, રસોડામાં પશુ પેટીઓ પાસે રાખીને જ જમવા બેઠો. બધી પેટીની ફૂંચીઓ સર્પ તેને એક રેશમી દોરીમાં પડેલી તે મારા ડાહ્યામાં મૂકી. આખરે આઠે પેટીઓ સાથે હું મારે જે ગામ જવું હતું ત્યાં જિતપોં ને 'હાથ બધાને દરાવ્યા' એમ સત્તર્ક સ્વગત બોલ્યો. ઉતારે ગયો તે પેટી ઉઘાડવા ફૂંચીઓ માટે મજવામાં હાથ નાંખ્યો ત્યારે ફૂંચી ગૂંચ ધર્ષ ગએલી જણાઈ! હું બૂલમાં લુહો જ કેટ પહેરી આવ્યો દતો એમ મને સમજાયું. હવે શું કરવું! કાઈને જણાવ્યા વખત તરતથી જ દેનમાં પાછો ફર્યો. ઘેરથી ફૂંચી લઈ ફરી ગામ આવ્યો. પેટીઓ ઉઘાડી, બધાને સૂચના મુજબ સંદેશ પહોંચાડ્યા ને મિત્રો કને દાર કચુલાવી. આમ, મેં મિત્રોને છેતર્યા, પણ આત્માને હું છેતરી શક્યો નહિ.

રમણુશક્તિની આવી અપ્રદેયતાના ઉતાર તરીકે લોકો મહત્ત્વની જાણતો સખીને તેને સંપૂર્ણ કાચે છે, એટલું જ નહિ પણ તેને લુહા લુહા વિચારી 'ફાઈલો' જણાવી તેમાં મૂકે છે. પણ ફાઈલ રાખવાથી પણ પૂરેપૂરો અર્થ સંધાતો નથી. ધણી વાર 'ફાઈલો' જ બોવાઈ જાય છે. કામનાં કાગળોને બદલે ધણી વાર ફાઈલમાં તદ્દન નકામાં કાગળો જ ભેવામાં આવે છે ને દટકીકે વાર આખી ફાઇલ જિજ્ઞાસી ગયા પછી એ ફાઈલ રાખવાનો અર્થ પશુ સમજાતો નથી.

એકવાર મારા હાથમાં એક એફિસલ્ફા ખાંતગી ફાઈલ આવી હતી. તેમાંથી મારે અમુક મહત્ત્વના ઉતારો શોધી કાઢવાના હતા. આખી ફાઈલનું મનન કરી ગયા પછી પણ તેમાંથી મહત્ત્વનું એકે વાક્ય મને જાણું નહિ. આખી ફાઈલ કેવા પ્રકારની હતી તે એમાંથી નીચે ઉતારેલા એક નમૂના પરથી સમજાયે.

નકલ

નં. ૩/૬ ૧૯૨૨

૧૧. દ્વારકા બાસ
મુખ્ય

તારીખ ૧૫ માઈ જુન રોને ૧૯૨૨

માનવ: દ્વારકાની રોષી

મહેરખાત, સાહેબ,

જાત નીચે સહી કરનાર, જગમોહન ગુલાબદાસનું ધ્યાન આપની [આપના માયા પરની] ટોપી તરફ પ્રતિષ્ઠિત શૂદ્ધચેતના તરફથી ખેંચવામાં આવ્યું છે. સફાઈ દોષી વાંકી છે. તે બાબત ધ્યાન કરતા મહેરખાતી યશે.

આપનો

જગમોહન ગુલાબદાસ.

આનો જવાબ શ્રી. દયારામે મોકલાવેલો તેની નકલ પણ જોડે હતી.

નં. ૭/૪ ૧૯૨૨

નકલ

વાલીખ ૨૫ માહે જુન સને ૧૯૨૨

શ્રી. જગમોહન ગુલાબદાસ.

સુધર્મ.

બાબત : દયારામની ટોપી

મહેરખાત સાહેબ,

તમારા પત્ર નં. અ/ક ૧૯૨૬ ના બદલ આભાર. તમારું ધ્યાન યોગ્ય રીતે જોગવામાં આવ્યું હતું. ટોપી બરાબર કરવામાં આવી છે, જેની નોંધ લેશે તે આ પત્ર ફક્ત કરશે.

આપનો

દયારામ બચાવ.

આ દયારામ તે જગમોહન બને એક ઓરિસમાં કલાઈ હતો અને તેમના વચ્ચે આના પ્રકારના યએલા પત્રગવહોર સિવાય કશુંકમાં બીજું કંઈ હતું નહિ.

આમ, સ્મરણશક્તિને સર્વોચ્ચ શ્રદ્ધા બનાવવાનો કોઈ ઉપાય નથી. અને મારી આ આત્મકથામાં સ્મરણશક્તિ સિવાય અને બીજા કશાનો આધાર નથી. એટલે એવો બૂલકણી સ્મરણશક્તિના અશ્રદ્ધા પાયા પર રચાયેલી આ કથામાં પ્રમાણ ને રખાલો અવરણ હોવાનાં જ ને એકે એક જણે જિંદગીમાં એક વાર તો કહેલું પાડ્યું હતું તો, બૂલકણામાં નથી હોતી ! માટે આમાં કદાચ વૃતાન્તની, વીરતની, રચતની, કાલની કે અન્ય કોઈ પ્રકારની બૂલ આવે, તો તેની બૂલ બીજો કોઈ લખનાર હોત તો તે પણ કરત, એમ મારી લઈ જેમ હું સતોષ માનું છું તેમ આ કથાને પ્રત્યેક વાચક પણ માને. આ કથાનો શરૂઆતનો ભાગ મારી પોતાની સ્મરણશક્તિને આધારે નથી લખાયો, પણ મારું બાળપણ જોનારા, તેના ઉપર દેખરેખ રાખી હું અત્યારે જોવા છું તેવો અને બનાવનારો સકારણ કે અધિકારજી ગર્વ ધારનારા જલ્દ કુલાંગનાઓ ને કુલપતિઓના પિગતમાં, પરસ્પર વિરોધી છતાં મુખ્ય વૃતાન્ત પૂરતા એક સરખા વર્ણનો ઉપરથી મેં લખ્યા છે. એમાં જે દોષ હોય તો તે સ્મરણશક્તિનો જ છે પણ તે મારી પોતાની નહિ, પણ એ જલ્દ કુલાંગનાઓ ને કુલપતિઓની સ્મરણશક્તિના છે એમ સમજવાનું છે. એમણે કહેલી વાતોમાંથી હું થોડી બૂલી ગયો હોઉં અથવા થોડી પછી જિંદગી માદ રહી ગઈ હોય, એવો પણ સંભવ છે. એટલે મારી સ્મરણશક્તિએ, અથવા ખરું કહું તો વિસ્મરણશક્તિએ, એમાં પણ પોતાનો અલ્પ ફાળો તો આપ્યો જ હશે; અને એટલા પૂરતો હું જવાબદારી મારે માથે લેના તૈયાર છું.

કમળા]

ઉચ્ચ પ્રજ્ઞાવના

જમરકા વચ્ચે ગાગના ધણી એવા હરજીવનની રોજબાનીનું ગામ હતું. ગામ નાતું હતું. વસ્તી આછી હતી તો ય ગામમાં કોઈ કોઈ વાર તો મોટા રાજનાં સહેરમાં જ પાડે તેવા હીરલાઓ પણ પાકતા.

વીરલા એવો એક હીરલો પાક્યો હતો.

વીરલાની મા રજપુતાણી હતી પણ હરજીવનનીમાં પતિ મુશ્કરી ગયો; દુનિયામાં આશ્વાસન લેવાનું એક માત્ર ઠામ નાનકડો વીરલા રહ્યો; એનામાં જ બધા કાંઈ આશાથી હાં જીવનનાં આટલાં કપરાં વર્ષો એણે પસંબાં હતાં. એ વર્ષો કેવાં કપરાં હતાં તે તો એ એક જ બજાવી હતી! રાજપુત કુળ ધરની બહાર કાઢેવાય નહિ, ત્યાં ખેતરવાડોનાં કે ક્યાં કામ કરીને પેટને શેર બાજરી પૂરે : જાણે સાદે ફરકું પણ કદાચ નહિ, ત્યાં કેને જઈને પોતાનું દુઃખ કહે? કોની પાસે ફાલે ને પગલે ખપ પડતી ધરની જોજ મંગાવે? એને યાદ આવતું, નાનકડો કુખરડો વીરલા કાંબમાં માટલો લઈ ને તળાવે પાણી ભરવા જતો! એ ગણું ક્યાંય રાખતી તો ય આંસુનું મોટું ટીપું જો પડે પડેને જોની ગારને પક્ષાળી મૂકતું. પોચો થયેલી એ માટીને નીચું જોઈને ખોતરતાં ખોતરતાં મનમાં એ રેવતી કે એ વીરલાના દુઃખના દહાડાએને એ ખોતરી રહી છે, અને સાથે સાથે એનાં પોતાનાં પણ દુઃખનાં પોશાં જીવલાતાં હતાં. વીરલા સદાય કાંઈ આમ નહિ રહેવાનો, એવા જોડે જોડે એ સુખના આજા રંગો જોઈ શકતો હતો. આમ એણે વીરલાને ખબરે ય ન પડે તેમ એને સોળ વરસનો ક્યો હતો. વીરલાએ એ વર્ષો બરાબર માવડ્યાં હતાં. એટલે જ ભારાઈને જોયાં આવેલાં એનાં ખર્માં જોઈ ને મા આજ રજપુત જોતી કુલાવી શકતી હતી. એની આંખો તેજથી મોટી થઈ જતી હતી. એક દિવસનો કુખરડો વીરલા આને દુઃખનની છાતીનાં પાટિયાં એક ઘાતે બાંધી નાખે તેવો ભેરાવર થયો હતો.

એક દિવસ માએ વખત જોઈ ને કહ્યું, "વીરલા, હવે તારા બાપની જમીનનો હક્ક તારે કરવો જોઈએ."

"મારા બાપની જમીન છે?"

"હા રૂપાળી છે, તળાવને કાંઠે છે, વીંધે વીસ મણ બાજરી જોતરે એવી છે."

"આજ સુધી જોવી કંઈ નહિ? હું તો એને જ સાટું ધમપણા કરતો આવ્યો છું. મને થાતું, ગામ આખાની પાસે જમીન અને મારી પાસે કંઈ નહિ? ઠીક થવું કે તે આટલું વહેલું પણ કીધું, નહિ તો હું તો હરજીવનની દારે બાળકોને પણ ક્યાંક કટકો લેવાનો વિચાર કરતો હતો."

"હાંકરા, તારો જમીન છે પણ તને મળતી રોજલી છે. તારા કાકાએ કાંઈક જૂનો વાત કહીને જમીન પોતાને ધરે કરી છે."

“મારો કાકા? ક્યો મારો કાકા? જમીન એણે પોતાને મર કરી છે? દીકરાને ખજર હોય એમ લાગતું નથી કે આ વીરલા એના બાપનો દીકરો છે.”

“આપણે બાંજરું નથી, તું દરબાર પાસે જઈશ તો દરબાર જ કંઈક ફેસલો કરી આપશે. જમીનને આપણે ખટકા તો કંઈ થોડાં ભરવાં છે? આ તો કળશી બાજરો વરને હાડે કોડીમાં આવે તો આપણે જીન દાણની બાધિ નહિ. તારો બાપ મરી ગયો, વરસ દિ’ તો મને રોની ચે શુધશુધ નહોતી, પછે જ મને ખજર પડી કે મગલસિંહે તો ગયે વરસે આપણી જમીનમાં બી નાખ્યું હતું અને એ વરસે પણ નાખ્યું. મેં આપણી પાખેનો જોરબાની વહુને કીધું, એણે જોરબાને કહ્યું, જોરબાએ મગલસિંહને કહેવાની રીતે કીધું; એ બિચારા વધુ તો છું કહી રાકે? પણ મગલસિંહે તો જવાબ ઈ દીધો કે જમીન તો મૂળથી જ અમારી હતી, અને જ બાઈનો નાતો અને ગરીબ જાણીને એકવા આપી હતી. હું બા બાઈ મઈ. મલાને તોડીને મારાથી આટલાં વરસ તો કંઈ થઈ શકે તેમ નહોતું. હવે તું મોરો થયો, તારી ચે હવે. તો શેહ પડે, એટલે આજ થયું કે તું કંઈક કર.”

માએ બાબો પ્રતિદાસ કયો.

“કંઈક છું, હું તો બહુ જ કરવાનો.” વીરલા બોલ્યો અને બોલીને તરત વસી ફ્યો, એની બાબો સાલ થઈ મઈ હતી પણ માને તો પાછળથી દેખાતી એના પગની પિંડીઓ સખત થઈ ગયેલી એમને જ દર લાગ્યો કે વીરલા કંઈક અવળું કરી નાખવાનો, એટલે એણે કહ્યું, “જો વીરલા, આપણે બાંજરું નથી, ન દિયે તો કંઈ નહિ, આપણો વળી રામ નેવડો ધણી છે.” પણ વીરલાએ તો બોલે એ સાંભળ્યું જ નહિ.

એ તો સીધો પહોંચ્યો મગલસિંહની ડેલીએ. બદારથી જ ખેંખારો બાબો તે બવાજ કયો, “કેમ, કાકા, છું કરો છે?”

મગલસિંહ હોઠો મગકાવતા હતા. “કાણ વીરલા? આવ બેટા, આજ તો પણ દિ’એ?”

“હા, કાકા.” વીરલા એસરી ઉપર ન ચડતાં નીચે જ ઊમો રહ્યો અને જરા મળું ઠીક કરીને આગળ બોલ્યો, “કાકા, એક દિસાળ પતાવવાનું કહેવા આવ્યો છું.”

“દિસાળ? આપણે વળા દિસાળ કયો, બેટા?”

“જુઓ કાકા, સીધી વાત. મારા બાપની જમીન આટલાં વરસ તમે ખેડી તે બાલે ખેડી, હવે આ વરસે એમાં હજ ન નાખજો. હજનો કીડો-હવે હું ૫ પકડતો મઈ મગો છું એટલે હું જ એ ખેડીશ.”

“પણ એ જમીન તો—”

“રામરામ કાકા, મારે જરા ઉતારવે સીમમાં જવું છે. આ આટલું કહેવા જ આવ્યો હતો. તમને ઠીતે જ કામ કરવું એ ઠીક ને, નાહક તમે મતમાં મણુતરી કરીને બેડા હો એમાં પાછળથી ફેર પડી જાય. તમને એ સારું ન લાગે એટલે આ કહી દીધું. જ્યો, રામરામ.” વીરલા વસી ફરી ગયો તે મગલસિંહ એ ડેલી બદાર નીકળી ગયો ત્યાં સુધી એની વાંસે ભેઈ રહ્યા. એ ગયા પછી પણ ક્યાંય સુધી હોડાની નળી એમના મોંમાં એમ ને એમ પડી રહી.

“આ છોકરા — કનિયાનું મોં કાળું; મર એ ખેડે, ખેડે તો ય આઈનો દીકરા છે ને.” એમ મચ્છુગણતા મગલસિંહે એક વ્ઝાળી-ફૂંક લોધી ને હેઠા હળવેથી, મુઝમુળો.

જે દિ’ ખાર વરસે પાછા પોતાના ખેતરના દાંણુ કાઠીમાં આવ્યા એ નોંધ ને હરખથી માની આખોમાં કેવાં પાણી બિભરાયાં હશે! દીકરાને એણે બીની ધારથી થી પીરમીને કંસાર ખવડાવ્યો. પછુ આ વાત તો અમરતી પ્રાસ્તાવિક ધર્મ વીરુલા કેવા મમજને હતો અને એનું નસીબ બલિષ્ઠ્યમાં એને ત્યાં ધસડી મરુ ત્યાં કેમ ધસડી મરુ તેની મોડી સમજ આવવા માટે ધર્મ માને ય ખબર નહોતી ને વીરુલાને ય ખબર નહોતી કે વીરુલાનું બિછળનું મોઢી ત્યાંથી બિછળી ક્યા ખડકા ઉપર પછાડી.

દિવસ જતા હતા ને વીરુલાનો કીર્તિમુરજ ઉપર આવતો જતો હતો. ગામના જુવાનિયાઓએ તો હવે એની વાહવાહ જ કરવાની હતી. દરખાર પોતે હવે તો વીરુલા કાઈક દિ’ મોર આવે એટલે પોતાની માદાનો ખૂણ પહોળા કરતા ને એને પરાણે પડખે બેસાડતા.

વીરુલાને જમરૂકાની સીમ હવે નાની પડતી હતી, એને હવે મોટા મેદાનની જરૂર હતી; ત્યાં જ એક વાત બની ગઈ.

કોઈક મોટા રાજનું કટક જમરૂકાના પાદરેથી નીકળવાનું થયું. આથે આથેથી ધૂળની ડમરી ઊઠતી આવતી એઈ ને અને દોહ-ત્રાંસા-ચરણાઈના અવાજ સાંજાળીને ગામનાં માથુસો સોમમાં ભેળા થયાં. પવનમાં લહેરાઈ લહેરાઈ ને મોડી સુમધ ઉઘાડતા બાલુમા મોલને માથે આથે આથેથી ધૂળનો વટાળિયો ચડી આવતો હતો અને તેની ઉપર સાંદણીની ઝાંખી ગરદનો ઝાંખી ઝાંખી ફળાતી હતી.

“આ તો ગામને ઉઘાડી નાખશે.” એક જણે દરખાર સાંચું નોંધને બોલ્યો. પણ દરખાર શો જવાણ દિયે? એમના કપાળ ઉપર પછુ કરચલીઓ પડી મરઘ હતી.

“આટલું લરકર આ ટાણે વગડાની નાની કેરીએ કેમ કરીને હાલશે? ગામ માથે બિતરે નહિ તો ય એની સાંદણીએ તો મોલને સાંચે રાખે નહિ.” કોઈક બીજો બોલ્યો.

“એલા, આને કોઈ અટકાવે ખરું?” એક જુદાં દાંત બોસીને બોલ્યો.

“ને એ આપણા ગામને માથેથી ન હાલે તો શીખ લેએ—” દરખાર બોલતા હતા.

“શીખ? શીખ શેની? આપણે ના કહેણું ને એ અઢીથી હાલશે? જમરૂકાની તરવારું બધી મરી ખૂટી હશે ખરું? બોલો, દરખાર, ચાઓ તમે મોઢા આમળ, નહિ તો માથે હું, ને હાલો જેને મારી વસે આવતું હોય એ.” ચુરસાથી એકદમ હાલચોળ થઈ જઈને વીરુલા બોલી બિચો.

“કાણુ? વીરુલા ને? ખાપ, તારી વાત તો સાચી છે પછુ હું નેશ ને, સામલા વાળાનું—” દરખાર બોલ્યા.

“કટ દરખાર, જુઓ ત્યારે હવે મારો રંગ.” કહીને વીરુલા તો દુરત મામ બધી જ વલ્યો અને ધડીકમાં તો-ઢાલ, તરવાર, નાનકડો બાલો અને જમીયો હમિયાર-પરિયાર ગાંધી ધોડે ચડીને સો-હજી વટાળિયો બેતા, બેલા હતા ત્યાં પાંજા આવી ગયો ને જતા ય વાર બેલા રથા સિવાય માત્ર ‘માનું’ દિષ હીપાવતું હોય. તે આવળે મારી વદારે એમ એક હાકલ મારીને વહેતો ધઈ ગયો!

દરબારને બે ઘરમ આવી મઠ પછી જુવાનિયાઓનું એક બાજુ ટોણું વળેલું નોંધ એમની ઘરમાં કાંઈક ઊઠી ને એ તરફ જઈને એમણે એમને કહ્યું: “વીરબાની વાંસે જેને જવું હોય તે ધરની ચિંતા છોડીને જામે નાચ. એના ધરની ચિંતા જામને માથે છે.” જુવાનિયાઓના નોંધને ટેકા મળ્યા ગયો ને શેરા જવું તૈયાર થઈ ગયા.

એને ખરેખર આવડું કટક રોકાઈ ગયું. એકલો વીરબા આખો ધીંચીને સાંઠથીએ વચ્ચે પડ્યો, “કોણ છે આ કટકનો હાંકનારો?” કહેતો એ મોવડી પાસે પહોંચ્યાં ને બોલ્યો, “આ મારને આ મોસમમાં નદિ દાલી કાઢાય તમારાથી.”

મોવડીમાં મહારાજા પોતે હતા. આ જુવાનની આવી દિંમત નોંધને એક વાર તો એ ખુશ થઈ ગયા ને પછી હસીને બોલ્યા, “કેમ?”

“કેમ?” વીરબાની આંખ લાલ થઈ મઠ.

મહારાજા ફરીથી હસ્યા. “જુવાન, હું નોંધું છું કે તું તારા જામને દરબાર નથી, આવી વાત કરવા માટે તો તારા દરબારે આવડું નોંધું એ.”

થોડી વાર વીરબાને સમજાયું નદિ કે શું કહેવું. પછી કંટાળાથી માથું ધૂણાવીને બોલ્યો, “તમારાથી નદિ હસાય.”

“અને તો હાલશું,” મહારાજા હસીને બોલ્યા.

પછી મહારાજાનાં વેણ પૂરાં નીકળે તે પહેલાં તો વીરબાની તરવાર બોટથી નીકળી પડી ને એ એક મહા પાછળ હડીને આગળ દૂરો.

પછી આવા મામડાંનો એ હજી અજાણ્ય હતા. એની તરવાર મહારાજાની મરહમ ઉપર પડે તે પહેલાં તો એની સાથે પાંચ તરવારો બાખડી પડી.

મહારાજા તો હસતાં હસતાં જ જવું નેવા કરત પછી એમણે તો નેયું કે એક જ વીરબાની તરવારે એના પાંચ બહાદુરને ઢાળી દીધા એટલે એમનું હસવું ઊઠી ગયું ને એને કંઠણે કોપનો લાલ રંગ આવી ગયો. એમનાથી મોટીથી કુકમ અપાઈ ગયો, “પકડો, મારો!”

ને માંમેલો પૂરેપૂરો અમડી ચૂખ્યો.

ત્યાં હો બીજી કાર બીજે દેકારે ઊઠ્યો. મહારાજાને યવું, “એકએક આ શું?” એમના ચિંતની અવસ્થતા વધી ગઈ. એમણે બીજી બાજુ આન ફેરવ્યું. ત્યાં પાંચસાત જુવાનિયાઓ પોતાના વીસું બહાદુરો સાથે તરવારો અથાણી રહ્યા હતા.

મહારાજાની છાતી ઘાટ ઘાટ ચવા લાગી. પણ ત્યાં તો એક મોટો દુલહારો ઊઠ્યો ને એમણે એ તરફ નજર ફેરવી, નેયું તો ધૂળ્ય અવાળો વીરબા જમીન ઉપર પડ્યો હતો. એમનાથી એકદમ ખૂસ પડાઈ ગઈ, “બસ કશે!”

ને ધિંચાણું કાંત પડી ગયું. મહારાજા હોડીને વીરબાની પાસે પહોંચ્યા. વીરબા આખો ધીંચીને પડ્યો હતો, મોહીના આંખમાં એ નદાતો હતો. “આના ધા ધૂંચો, પાટા બધા,” મહારાજાએ કહ્યું. એમની આંખમાં જુવાન પ્રત્યે શાળાથી જારી હતી.

રાજાના કંઈવરની આકરી યાદ તેમ વીરબાની આકરી કડ કઈ ગઈ.

ને પછી લશ્કરને ત્યાં જ રાકી વીરુવાને પાલખીમાં લેવડાવી મહારાજ પોતે જમ-
રૂકાને પાદર આળ્યા. જમરૂકા તો હજી એ પાદરમાં જ પડ્યું હતું. દરબાર સામે લેવા દોડ્યા.

મહારાજએ વીરુવાને સોંપી. “તમારા ગામનું આ મોજીક અમારાથી ખરાઈ મધું
છે; માત્રા એ દંડ ભરી દઈએ.”

દરબાર મહારાજની સામે ભેળ રહ્યા.

ત્યાં તો વીરુવાની મા પછાટી ખાલી આવી. “અભાગિયાએએ મને છુટકીને લૂંટી!
મારો કુળનો દીવો, મારો નોધારીનો આશરો!”

“માડી! તારા આ દીવાએ તારા કુળને નહિ પણ તારા આખા ગામને ડિગળ્યું છે. તું
પો મા, એને હજી કંઈ બહુ થયું નથી, પણ જે એને માથે આ એક ધા ન પડ્યો હોત
તો ગામ આખાને માથે મારા કટકનો બહુ બૂડો ધા પડત. એમાંથી આજે એને જવાબ્યું
એનો ચોરસ કર, આમાં રેવાતું ન હોય.” મહારાજ મીઠો કંપકો દેતાં બોલ્યા.

માતા ચૂપ થઈ ગઈ, એના અંતરને કંઈ આથી સમાધાન નહોતું મળ્યું, પણ આવા
કપકા પછી કંઈ બોલવું એમાં શોભા ન લાગવાથી જ એ ચૂપ રહી ગઈ.

“જે આટલી સમજણ પડી તો હવે સેનાસેની એક ખીજી પણ વાત કહું, માડી?”
મહારાજ બોલ્યા.

રજતુતાર્ણાએ ડાકું જરા બેસું કર્યું.

“તારો દીકરો તો કંઈ મોટા રાજમાં રોબે એવો છે. હાલથી તમે-મારા રાજમાં
તમારું છવતરૂં બેધરી જશે.”

“ના જા, આટલેથી હોંડે છે. મોટા રાજમાં જઈને મોટા ધા ઝીલવા એ કે બીજું
કંઈ? એ કરતાં અહીં અગને થું બોલું છે?” માતા બોલી.

“ધન, નામના, —” મહારાજ બોલતા હતા.

“લલઆવો મા હવે વધારે. અમારે આખો નથી એતો; અપો જા બહુ સારો છે.
શાંતિથી ખાઈએ તો છીએ.” મા બોલી.

મહારાજ દિલ્હીરીથી પાછું જોઈ ગયા. એણે દરબારને ને મામને રામરામ કરી લીધા.
અર્ધબાનમાં આવેલા વીરુવાનો ખબો હજવેથી યાજ્યોને તે સ્વગત બોલતા હોય તેમ હજ-
વેથી બોલ્યા, “આ દુષવર્તા પાણી આ ખાઓચિયામાં જ ઝલાઈને સોળા પંડી જશે.”

“હે?” વીરુવાને સમજાયું નહિ કે મહારાજ ધીમેથી પ્રગટ ને બોલ્યા તે સ્વગત
જ હતું, એટલે એણે પૂછ્યું.

“કંઈ નહિ.” મહારાજએ એકવાર કહ્યું, પછી જરા થૂંક મળે ઉતારીને બોલ્યા,
“કાંઈ વાર મરજી થાય તો વિજયપુર આવજે, તને હું ભૂલીશ નહિ. તું મહાસાગરું
પાણી છે.”

ગામે મહારાજની યથાશક્તિ આગતાસ્વાગતા કરી ને મહારાજ તો ગયા. તે પછી
મામને મન આ વાત કંઈ ખાસ નહોતી. પણ વીરુવાનું તો આજુ છવન એનાથી
ફેરવાઈ ગયું.

સાંજે ઘણા પછી માને એકવાર એણે કહ્યું. “આખો વિજયપુર તારું?” પણ માએ

કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. એક બીજી વાર એણે કહ્યું, “વિજયપુરના મહારાજાએ ખેંપ્યો મોકલ્યો છે. આ તરવાર રોટ મોકલી છે. જરા વિવેક ખાતર હું વિજયપુર જઈ આવું તો ?”

એ વખતે મા છળી પડી. “વિવેક ખાતર તારે જાણું છે ? પૂછ તારા રથવાને. મોટાં સપનાં ભેવાં છે એમ કેમ કહેતો નથી ? ના નથી જાણું. અને આજ પછી કાંઈ દિ’એ વાત મને કરતો નહિ.”

વીરભાની છાતી ઉપર જાણે કાંઈએ વજ્ર ફેંક્યું.

મા એ પણ સમજી ગઈ. તરત તો એ કાંઈ ન બોલી પણ થોડા દિવસ રહીને એ બોલી, “વીરભા, તને દુભાવેને હું સુખી કેમ થઈશ ? હું તને વિજયપુર જવાની ના કહું છું તે તને દુભાવવા સારુ કહું છું ? મને એમ છે કે આપણે આંહી જ બહુ સુખી છીએ. તારે ને કાંઈ ધમાધ કરવા હોય તે આંહી કર. આ તો આપણું મર, દિ’ બધો ભલે ને તું બહારે હો, રાતેય ઢાલે તું વાસુ (ખેતરમાં રાતવાસો) હો તો ૫ થડીક તો આપણે મા-દીકરો એકબીજાને નિરાંતે નીરખી તો લઈએ. અને મોટા, રાજામાં તો ક્યાં રહી મા ને ક્યાં રહી દીકરો, જીવ જ જીવ્યા થઈ ગયા હોય ત્યાં બીજે જગ્યા ક્યાંથી હોય ?”

વીરભા એ વાતથી કંટાળ્યો, એના મનમાં તો મથા જવાબો હતો પણ આવી ગ્રામી વાતોના જવાબો આપવાનું એને મન પણ ન થયું. એને એમ પણ હતું કે મને તેટલા જવાબો આપ્યેય આખર તો માની જ વાત રહેવાની છે, તો પછી જવાબો આપવા શું કામના ? ને એ જીગ્ગિને આલ્યો ગયો.

મા સમજી ગઈ હતી કે વીરભાને ચેતાની વાત મળે ઊતરી નથી એટલે એ તો ત્યાર પછી પણ અવારનવાર એ વાત કરતી. એકવાર તો વીરભા બોલી ગયો, “પણ તું મારે ને ત્યારે એની એ વાત શું કામ કરે છે ? મેં તને બીજીવાર કહ્યું કે મારે વિજયપુર જવું છે ?”

“મારે મોઢે નહિ પણ ગામને તો કીધા કરે છે કે મારો મા મારી ચાલીની બાઝે આવે છે. ધરની બહાર હું નથી નીકળતી, એટલે શું મને ખર બહારની કાંઈ વાતની ખબર નહિ પડતી હોય ? પણ મળા, તું આજે આટલું બોલી શકે છે તે કેને પરતાયે ? વિવેચના ગાંધા કોઈયાની વાટે બેસીને આ આંખ્યુનાં તેજ આંખાં કરીને પારકાનાં તોરણચાકળા ભાંચી ન હોત તો તમે આવ્યા મોટા. મથા શે ન હોત. આજુ ક્યાં મારે કહેવું ! આટલાયે જ સમજી જાયો.” મા-બોલી, બોલતાં બોલતાં એની છાતી ધકક ધકક પડતી હતી.

વીરભા રોટ ખાઈ ગયો. એ નીચું નેઈ ગયો. થોડી વાર બેસી રહીને એ બહાર જવા પાછો વળ્યો.

“રોટલો નથી ખાવો ?” માએ પૂછ્યું.

“ના.” એ બાએલી કમિટીને પરાણે ફર કરીને વીરભા બોલ્યો.

મા એ સાંભળીને થંભી ગઈ. વીરભા નાનો હતો તે દિવસે પણ એણે એને મોટથી ખાવો જવાબ નહોતો સાંભળ્યો. એ એની પાછળ જ બેઈ રહી.

વીરભા એકરીનાં પગથિયાં ઊતરી ગયો. ત્યારે એ ઊભો થઈ અને જૂમ મારી, “રોટલો ખાઈને ના.”

વીરજા ઊભો રહી ગયો. મઝીકે એમ ને એમ ઊભો રહ્યો ને પછી હજવેથી પાછો વળી પગથિયાં ચડ્યો. ઝોસરોની લીંતિ લટકતો ચાક્રો હજવેથી લંબને પાંચરો ને તેની ઉપર બેઠો. “ભાવો!” એ માંઝ માંઝ બોલ્યો.

માએ અગારા મારતો પાછીની કળસિયો પાળે મૂક્યો ને કાસાની ચાળામાં મોટા બે રોટલા મૂક્યા. એક મોટી તાસિળીમાં કઢી આવી, પણ મરચાણ વાટકા મુકાયો. રોટલા ઉપર ઘીની ધાર થઈ. ઘીની બાજતમાં રાજ કાંઈ એમતાણ નથી હોતી, કોઈક દિવસ યા વધુ નાખી દે તો વીરજા કમડો કરે પણ આજે તો માએ કેટલું ય ઘી રેડી દીધું છતાં એ કાંઈ બોલ્યો નહિ. માને એ જરા ય સારું ન લાગ્યું પણ એ કાંઈ બોલી નહિ. એટલું જ નહિ પણ રાજ બે રોટલા ખાનારા વીરજાએ ચૂક્યો જ ખાધો. છતાં એ કાંઈ બોલી નહિ, પણ રાજ કઢી પૂરી કરી પછી કઢીનો વાંટકો મોઢાં ને તેમાં વીરજા દૂધ લે તેને બદલે એણે કઢી પણ પૂરી ન કરી ને દૂધ પણ ન માચું એટલે માથી ન રહેવાયું. એણે કહ્યું, “આટલી બંધી ખોજ?”

“બૂખ નથી લાગી,” વીરજા બોલ્યો. ને એણે હાથ ધોઈ નાખ્યા. હાથ ધોઈ ને એ તરત બહાર ચાલ્યો ગયો. “આતું છું” એટલું કહેવા ઉપરાંત ખીજું કંઈ બોલ્યો પણ નહિ.

એના મથા પછી ચાલવાને રોકો હતો મા ક્યાંય મુખી બેસી રહી. એને ખબર નહોતી કે એ દરમિયાન એની આંખો આંસુથી મેલી ચર્ચાઈ હતી. એ આંખો દિવસ એણે ખાધું નહિ.

સાંજે તો પાછું રાજ ચાલતું તેમ ચાલવા લાગી જ ગયું પણ તેનું કારણ તો વીરજાએ મનમાં કાંઈક નિશુંચ બાંધી લીધો હતો તે હતું. ખાઈને એ વાડીએ ગયો હતો. વાડીમાં ખાટલી ઉપર સર્ઈ જ ગયો હતો. ચૂંતાં ચૂંતાં એને એનેક વિચારો આવ્યા હતા. એને ખાનું દુઃખ સમજાતું હતું. મા એમ માનતી કે મોટા રાજમાં દીકરો હાથથી ભૂખ માને એમ પણ હતું કે મોટા રાજમાં દીકરોની વાંસે તણાઈ ને એનો દીકરો કોઈ વાર ન કરવાનું એખમ કરી બેસશે ને કદાચ જીવનો બચે, ખરેખર જો એમ માને તો માને મોટે એ મહુ વધારે હતું; પણ એ દુઃખ કલ્પનિક હતું, અને દીકરાને મળતા મુખની વાંસે દુઃખ હતું અને માને પોતાને પણ એનો બદલો તો પૂરેપૂરો મળી જ રહેવાનો હતો—પણ મા આ કેમેય સમજે એ વાત અગ્રાક્ય હતી. તો હવે ઉપાય એક જ રહ્યો : એણે મને તેમ કરીને આ નાના વાડામાં જ પોતાને સમાવી લેવો.

એટલે જ સાંજે એ ઘેર આવ્યો ત્યારે ચાંત હતો. ને પછીના દિવસે ય એમ ને એમ પસાર કરવા લાગ્યો. મન ઉઘાડે તો જવાસ્તવર તરી નવું, એમ શું ત્યારે એને એ બહુ ઘારે થઈ પડતું, પણ થોડાંજણે સતોષ આપે તેનું કાંઈક કામ કાઢતો એટલે મન મારીને એ બેસી શકતો હતો. માના હવે શાંતિ લીધી. એને ચણું, થોડુંકાણું પણ દીકરાનું મન હેડું બેઠું છે અને જીવતર માઝા કપા વિના ચામે છે.

એક દિવસે ગામમાં બાળાની જગત આવી. ગામમાં જગતની સેવાનું પર્વ ચર મધ્ય સવાર-સાંજ પાંદરે જોડાયેલા તણુઓમાં બારે મરુતિઓ મચી રહેવા લાગી અને તેમાં ગાય મોઝો પણ ભાગ લેવા લાગ્યાં. એક એક ચેલાને એક એક ભક્તમંડળ મળી ગઈ.

અને રાત્રે એમની વચ્ચે ગોટીઓ આવ્યા હાથી. બપોરે પણ કાઠ કાઠ તંબુમાં ઠાઠા-વાતા-પૂનાં એવું ચાલતું હોય.

એક દિવસ એકા શ્રીતાજનો સમક્ષ બપોરને વખતે જમાતના યુર પોતાની પાસે કેવા કેવા ચેલાઓ કેવી કેવી રીતે બાળકોમાં આવ્યા હતા તેની વાતે ચર્ચા હતી. વીરભા પશુ એ સાંભળતો બેઠો હતો.

“લોકો! સંસારથી કંટાળે છે, સંસારમાં બહુ દુઃખ તુએ છે, સંસાર છોડવાની વાતો કરે છે, પણ સંસાર એમ છૂટતો નથી. કેટલાંય બંધનો વળખાં હોય છે તેને માણસ તોડી શકતો નથી. એ તોડવા જતાં એવું હલ્લ વટલું હોય એમ એને લાગે છે. માણસ પોતાનું હલ્લ હજીયે તોડી શકે પણ રનેહીનું હલ્લ એ તોડી શકતો નથી. અને એટલે જ એ સંસારમાં પિંચાંતો રહે છે, ને એમ જ જિંદગી પૂરી કરે છે.”

શુરમહારાજ બોલતો હતો :

“પણ જે નાચ છે તેને કાઠ જ બંધનો નાસતાં નથી. એને બંધન છે એક જ, પરમાત્માનું. એ બંધનમાં તો ફસાતું એટલે એ બંધનોથી મુક્તિ પામતો એવું એને લાગે છે. એને ખાતર દસતાં દસતાં એ ત્યાં બંધનો તોડી નાખે છે.”

વીરભાએ ખાનગી મોં જીંચું કર્યું. એણે એક પ્રશ્ન પૂછ્યો, “એક સવાલ થાય છે, શુરમહારાજ !”

“પુરથી પૂછો. સંકા રાખવી જ નહિ. સંકા કરે તે તો નરકે જાય કે નહિ એ તો કાણ જાણે, પણ સંકા રહી નાચ તો માણસ નરકે જાય એ દુનિયાના જાતુરાણી વાત છે.” શુરમહારાજે કહ્યું.

એક ક્ષણ વીરભાના મગજમાં સ્વપ્નારો ચાલ ગયા. એમાં એણે એક લીધું કે આજ સુધી મનમાં સંકા રાખી રાખીને એણે જે વાતના બોગવો તે નરકની જ વાતના હતી. એ મરતાં તો એ માને છોડીને જાયો. ત્યો હોત તો એ જાણે કુખી હોત. એણે પૂછ્યું,

“આપણા જવાથી પાછળથી કુટુંબીજનો દુઃખો થાય તો-?”

“એ બધી બર્મણ છે. સુખદુઃખનું કારણ માણસ પોતે જ છે. આપણે કાઠને સુખ થું કે દુઃખ થું, આપી જ શકતા નથી. એના પ્રત્યક્ષ દાખલા રોજ ને રોજ આપણી આંખ સામે આવ્યા કરે છે. આજ સુધીમાં કેટલી માતાઓએ પોતાના જીવાન દીકરાઓને ખેલનાં બોળામાં મુલકાયા છે ! એ બધી માતાઓને પોતાના દીકરાઓ! હિપર થું જાણે પ્રેમ હોય જિંદગી, આપણે જાણે જ જોઈએ, છોડે, કે એમાંથી ચાઈ ચાલાએ, મુઠ્ઠા, પાછળ, માણ ત્યાં છે. જીવોદાને દાખરો તો સીધી મોટો છે. કૃષ્ણ કાચંદીમાં પડ્યા તેથી જીવોદાના માણને થું થયું હતું ! અમારા એકા પ્રતાપગિરિની એ દમણું વાત ન કરી ! એની અધૂરી વાત પૂરી કરું. એની માએ એને કહ્યું હતું કે એ સાધુ થઈ જશે તો એની પાછળ એ છન ફેરો. એ વાતને તો પાંચ વરસ થઈ ગયાં. મહે મહિને જન્મને પ્રતાપગિરિને મામ પાછા ગયા હતા. મા તો પ્રતાપગિરિને એળખી ન શકી પણ પ્રતાપગિરિ એળખી ત્યો હતો. મા બરાબર ખાત છે, પીએ છે ને જાનંદ કરે છે. એ વિધવા હતી અને પ્રતાપગિરિ એકનો એક દીકરો હતો છતાં એને જુખ્યા નથી રહેતું પડ્યું. માણસના મનને કાઠ પારખી શકતું નથી. એટલે તમે જે સંકા કરી તેમાં તથ્ય રહે નથી.”

વીરલા વિચારમાં પડી ગયા. ગુરુમહારાજને લાગ્યું કે એનાં ચેલાઓમાં કોઈનો વધારો થામ તેમ છે. એને અત્યારે અહીં બીજી વાતો સાંભળવા જેસાડી રાખવા કરતાં અહીંથી વિદાય કરી દઈ આ જ વાત મનમાં ઘૂંટાવ્યા કરવી ઠીક, એમ ધારીને એમણે એને કહ્યું, “જુઓ, પ્રતાપગિરિ આ પાછલા તંબુમાં જ હશે, બેઠી દડીતો અને જરા સ્થામવણી છે. પૂછો એને એની વાત, એટલે મારી વાત વધારે સમજાશે. જાઓ, જાઓ, હરકત નહિ, જાઓ.”

વીરલાને અત્યારે બિઠવાની ઈચ્છા નહોતી પણ ગુરુમહારાજના આ આમહથી એ બિઠ્યો. એ પ્રતાપગિરિના તંબુમાં તો ન ગયો, પોતાની વાડીએ જ ગયો, થોડી વાર દર્વાનાં ઝોઝાં ખાતો ખાટલી ઉપર બેસી રહ્યો ને પછી લાંબો ચઢીને સતો. એ જ ક્ષણે બીંધી ગયો. સાંજ રૂંધ્યું રૂંધ્યું વળી તે ટાણે બિઠ્યો ને કુવામાંથી લંબડી ખેંચીને મોં ઘોઈ ધરે આપ્યો.

બેચાર દિવસ પછી સાધુએ તંબુ ઉપાડવાના દત્તા. એ જવાના હતા તેને આગલે દિવસે સવારથી વીરલા ધરમાં આવ્યો નહોતો. એણે માને બદાતું આમ્મું હતું કે સાકુ એને બિપજવાની તૈયારીમાં મદદ કરવા એ જામ છે. સાધુએ બીજા દિવસે, બહેલી સવારે જવાના હતા પણ સાંજે જ માને ડાઈક ચેતવી ગયું કે વીરલા બાવાએ બેઠો ચાલ્યો જવાનો છે. માને હવે રૂટકો પડ્યો. એ માથે જોહણું નાખીને દોડી. ઘૂમરો પણ બરાબર તાલુવાતું બૂધી મઈ ને પદાવમાં આવી. એક સાધુ બેઠો હતો તેને પૂછ્યું, “મારો મગો ક્યાં છે ?”

“કોણ તમારો મગો ?” સાધુએ પૂછ્યું.

“તું જોળખતો નથી ? વીરલા.” માએ કહ્યું.

ગુરુમહારાજને પૂછા. જુઓ, પછે બેઠા.”

મા ત્યાં આવી. “મારો વીરલા ક્યાં છે ?” એણે પૂછ્યું.

“વીરલા ? કેમ ? એ તો સેવામાં છે.” ગુરુ બોલ્યા.

“સેવા જામ ચૂલામાં. સવારનો ધર આવ્યો નથી, તમ લોકોને તો શું છે ? બોલો, ક્યાં છે ?”

“અત્યારે એ નહિ મળે.”

“કેમ નહિ મળે ? મારો છોકરો છે ને મને નહિ મળે ?”

“અરે બાઈ, એ હવે તારો છોકરો રહ્યો જ નથી. એ તો ભગવાનને સોંપાઈ ગયો. ઉપકાર ગા ભગવાનનો કે આપો લગ્ન તારી રૂએ જન્મ્યો.” ગુરુ બોલ્યા.

“હામત ! લગતિ રાખ્ય તારી પાસે. માળા હાળા જાતે બાવા પ્યા ને ધરનાંઓને રજાગળ્યાં એટલાથી સતોષ નથી પામ્યા તે હવે પારકાંને જાતિ કરવા નીકળ્યા છે ? બોલ, ક્યાં છે મારો છોકરો ?”

“પણ એ હવે તારે ઘેર આવી જ નહિ શકે, એણે દીક્ષા લઈ લીધી. આટલા દિ’ ક્યાં હતી તે આજ આવી છોકરાની લાજ ઠાવવા ? તારો છોકરો દીક્રા સારુ મારી વસિ

પાપો હતો, એવો તો એને વૈરાગ્ય લાગ્યો હતો, છ' તારા જ છોકરાને નાણુલી નહોતી?"
શુરુ કરાડીભરી અમિ બોલ્યા.

"જાહા!" માતા મોઢાંથી મધુ એક બારતો નિસાસો નીકળી ગયો. ને પછી પાસે ચંદન પત્રવાનો ઝોરસિધો પાપો હતો તેના ઉપર એકએક નમીને ભોરથી માથું પછાડ્યું. "આ લો, કર ત્યારે છોકરાને એની માતા લોરીતું તિલક. ભલે કર એ તારી સાથે રહેમાણુ." એ બોલી ને બેભાન ચર્ધને દળી પડી.

આલુગાલુ બિનેલો, કામ કરતા કે કામ કરવાનો દોંગ કરતા એસાઓ એકદમ દોડી આવ્યા. વીરુઆ પછુ આવી ગયો.

"ઓ મા! આ તે શું કર્યું?" વીરુઆ માની છાતી ઉપર માથું દાળી ગયો.

"કમઅકસ્ય ચોરત!" શુરુ દર બોલા બોલા જ રવગતની પેઠે બોલ્યા ને પછી આઘા કરતા હોય તેમ તેમણે વીરુઆને કહ્યું. "તું તારે કામે જા; એની ચાકરી કરવા મારે બીજાઓ છે."

"હું જમાત સાથે નથી આવવાનો," વીરુઆ બોલ્યો.

"કમ! તને હવે અમે છોડી શક્યું નહિ. છ' હવે બગવાનનો થયો છે." શુરુ જરા રોધમાં આવીને બોલ્યા.

"હવે જી જી બગવાનવાળા!" બોલતો વીરુઆ બિનો ચર્ધ ગયો. માને માથે પાણી છાંટ્યું. થોડીવારે મા ભાનમાં આવી.

"હાલ મા, ધરે જઈએ. મારે કંઈ આ સંજોરાઓ સાથે ફરવું નહોતું, પછુ એની બારીએથી મારે બહારની દુનિયામાં જવું હતું. પછુ હવે કોય નથી કરવું, હાલ ધરે."

શુરુમદારાજ તુચ્છકારતી તરફે એની પાછળ જોઈ રહ્યા.

એ પછી વીરુઆએ અનમાં પછુ દરી જમરુકાથી દર જવાની ઈચ્છા આણી નથી. એકવાર માએ કહ્યું કે "તારે વિશ્વપુર આટો રહ્યું આવેલા હોય તો હવે આવ" તો તેની પછુ એણે ના પાડી દીધી હતી. પ્રતાપગિરિની વાન સામી દરો પછુ એના મોત્તાના સંબંધમાં તો આ જન્મ એ વાતને લાયક નથી, એવું એ પાકું સમજી ગયો હતો.

ગુ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એન-ટસ-જહાંગીર અધર્સ

કોરાન સાથે : અમદાવાદ.

પુષ્પની ખ્યાલીઓમાંથી મધુ પીતાં પતંગિયાં,
હૃદયે પરાગરંગીલાં બીજે રંગ તરંગિયાં.

પ્રકૃતિએ ગતિ રંગ પતંગને
દઈ, મુગંધથી વંચિત રાખિયાં,
મુમનને ગતિ ના, પણ રંગ ને
સુરલિથી ભરપૂર નવાજિયાં.

પાંખ ને પાંખડીને શું તેથી યોગ થતો હશે ?
પ્રકૃતિ પરમેષ્ઠીને યોગ એ કુચતો હશે ?

કમલિની અલિના રસયોગને
કવિજને કવને અપનાવિયો,
ગજ કને પણ કેમ દિરકને
સનલિનો રસલીન હણાવિયો ?

બુલબુલે ઉર કાતળી ગાનમાં,
શુભકુલે ભરી આણ મુગંધમાં,
અસચસી દિલથી દિલ આંચિયાં,
ક્ષત બની ઉલયે લય પાગિયાં.

ઉત્કાન્તિના યરોમાં શું યોગ અન્યોન્ય શક્ય ના ?
પ્રકૃતિમાં પ્રવર્તે શું માનવી રૂઢ ભાવના ?

અતુ વિના તરુપૂર્ણ પ્રકુલ્લતાં
રસભિના તરુણી અભિયોગથી,-
અવતરી શું અલૌકિક માન્યતા
કવિહૃદે અતિમાનવલોકથી ?

પ્રકૃતિમાં પ્રવર્તે શું આવી કે કાવ્યકલ્પના ?
તેથી શું પ્રકૃતિ સ્ફુલ્લે પુષ્પયોગ પતંગના ?

ઝૂંકી પૂછત આશા

શ્રીવિન્દ સયામી

આજે હિંદ મેં જગત નિરખતું ઢાલની ધોર અંજા,
આજે હિંદ મેં જગત નિરખતું સંસ્કૃતિ કેરી સંધ્યા,
આજે હિંદ મેં જગત નિરખતું, હૃદય ધડકતે નારાના નતકોની
જંગી ધીંગી જમાતો મરણરણકથી તાંડવી ઠેક લેતી.

ઝેરીલી ઘેલછાઓ નિવનિવ નવલી સિદ્ધિઓ હામો દેતી,
અર્ધિલા હિંસનાદો, પદપદ અટતી પાથવી વિષજીવણ,
જાને લેંકાર ગાડે, ભરવી જગતને નાગચૂડે બરાઠે;
લોહીના ધોધવામાં અગણ્ય મનુષ્યનાં કૌતલ્યો ડુબાડે.

પૂરીને ગાનવીએ અચુત અચુત કેં વર્ષથી ખાતરોમાં
પોતાનાં છાડયામો, રુધિર ઝરણુ, ને સ્વેદના ધોધવાઓ
સિંચીસો સુષ્ટિઓએ સુલગાવિલવી કેં સંસ્કૃતિ વલ્લરીઓ
આજે ધૈ ભોંપલોગી અહીં તરફડતી કારમા કન્દનોથી ।

રોરો! આ આત્મહત્યા મનુજ મનુજની યોર, ઝેરી છાંસા
કપારે, કપારે વિરમી અચુત નયનથી ઝૂંકી પૂછત આશા ।

સામાન્ય રીતે આ યુદ્ધનોંધમાં હું ચાલુ યુદ્ધની વ્યૂહવિષયક દિલચાસોના કરતાં એની શક્ય દિશાની સીમીયા કરવા તરફ દષ્ટિ રાખતો આવ્યો છું. એનું કારણ એ છે કે આજના ઝડપી ધોનિક યુદ્ધમાં લાંબે ગાળે થતી સમીક્ષામાં રાજરાજની દિલચાસોની નોંધ લેવી અમર કાર્ક ખાસ જગ્યાએ આવેલા લશ્કરી દિલચાસના કેન્દ્રની તારકાલિક નેમની ચર્ચા કરવી શક્ય અમર વ્યવહારુ નથી લાગતી.

આ વિષયે હું પોતે આ યુદ્ધનાં જે પ્રત્યક્ષ પરિણામો નિહાળું છું અને વર્તમાન-પત્રોમાં પ્રગટ થતા સમાચારો કે યુદ્ધવિષયક સેઓ પરથી મને મળેલી માહિતીને જે પુલાસો હું કરું છું તેને જ નજર સમક્ષ રાખીને આ નોંધ લખું છું.

યુદ્ધ પહેલાંથી જ એંગ્લો-રોય-અમેરિકન નેતાઓને હું અનિવાર્ય ગણતો હતો. કારણકે ગયા યુધ્ધે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરી હતી કે જે યુદ્ધ પછીની સાંતિ, જુદા જુદા હેતુસર ઉપજાત નવો રાજ્યોને લાભદાયી હતી. આખું યુદ્ધપટ્ટાઈ રાજકારણ સિટિય, રશિયન, ફ્રેંચ અને અમેરિકન રાજપુરુષોના જે જતના ધમપછાડથી રંગાર્થ રહ્યું હતું કે મને તે ભોગે ફરીવાર લગાર્ક ન કરવી પડે. ઇંગ્લેન્ડને પહેલે એકું હતું કે ગયા યુદ્ધ પછી એને જે લાભલાભ વર્ગોદસની સાંધિ વખતે પ્રાપ્ત થયેલા તે લાભલાભમાં, ખીનું વિશ્વ-યુદ્ધ લડીને, જે યુદ્ધ લડવા પાછળ જાનમાલની જગજગનાક ખુવારી વેગીને, કાર્ક મદત્વનો કાપલાકારક ફેરફાર થઈ શકે એવી રિયલિટી રહી નહોતી. જિલટું, હારવાને કારણે અસંતુષ્ટ થયેલ જર્મની, જીતનાર પક્ષમાં હોવા છતાં એના મુદ્દમે કાયદો પોતાને ન મળવાથી દુઃખ-યેલું ઇંદુલી, અને જર્મની સામે મિત્રપક્ષે લડવા છતાં ચીનને ગળા જવાની પોતાની બદલાવતમાં એંગ્લો-અમેરિકન સરકારોએ નાખેલાં વિખોને કારણે ખૂંધવાઈ રહેલ નાંપાનઃ આ ત્રણે રાજ્યોનું નેતાણુ થતાં એમની સામેનું યુદ્ધ ગયા મહાયુદ્ધ કરતાં પણ વધારે હાનિકારક નીવડે એવો સંભવ હોવાને કારણે, યેન જેન પ્રકારે, યોગીશ્વરો છૂટછોટો મૂકીને પણ, ફરીવાર લગાર્કમાં ન જીતરવું પડે એ સિટિય સામ્રાજ્યવાદીઓની ફોફાં હતી. એન્ગરલેનના મતવાળાઓની આતિવાદની નીતિ એને જ અગ્રણી હતી. સાંતિની વધારિયતિ કાર્ક પણ ભોગે ટકાવી રાખવી એમાં જ સિટિય સામ્રાજ્યની સલામતી એના બધા જ રાજપુરુષો ભેટા હતા. માત્ર એ સાંતિ ટકાવી રાખવાના માર્ગો રાખ્યે જ એન્ગરલેન અને અર્થિક વચ્ચે મતફેર હતો.

સોવિયેટ રશિયાને પણ મોટોરિક રાજપદતિ ટકાવી રાખવામાં પોતાનું હિત હતું. એ જ રીતે અમેરિકાને યુરોપની માથાફાડમાંથી જાગેલું રહેવું હતું. કારણકે મર્ક લગાર્કમાં પડવાથી અમેરિકાને વારે આર્થિક હાનિ ભોગવવી પડી હતી.

પેણુ ત્યારે મુદ્ર એમના માયા ઉપર ઠોકાયું ત્યારે એ જ મુદ્રને જીવવામાં પચ્ચ ઉપદ્રાં ત્રણે રાત્રીએ રાત્રી દિતરાત્રી હતા એને કારણે એક પછી એક એ ત્રણે રાત્રીએ એમાં એકપણ તરીકે જોડાઈ ગયાં અને ફિસિસ્ટ બુધ સામે બિટન, રશિયા અને અમેરિકાનો મિત્રપણ રચાયો.

એ ત્રણે રાત્રીએ બુધ થતાં ફિસિસ્ટ રાત્રીએ પહેલું મુદ્ર જીવતું અચકચ ધર્મ પકડ્યું. સાધનો અને માણસોની દૃષ્ટિએ જગતની ઉત્પાદન અને માણસવિષયક તાકાતના ૮૦ થી ૯૦ ટકા ભાગ મિત્રપણનો હોવાથી ફિસિસ્ટ રાત્રીએ પ્રાથમિક ગમે તેટલી જીતો જીતી આખરે મુદ્રનો નિષ્ફળ તો મિત્રરાત્રીએ પહેલું જ આવવાનો છે એમાં કાંઈ જાનની શંકા નથી.

પુરોપમાં ફાંસ અને પીળાં નાનાં રાત્રીએ દરાત્રીએ જર્મની ને પ્રતિજ્ઞા ખાલી મળ્યું તે રશિયા સામેના મુદ્રમાં આજે એનાં વળતાં પાણી ચર્મ રવાં છે એને લીધે એણે મેળવેલી પ્રતિજ્ઞા ધોવાઈ રહી છે. અને લાગે છે કે દિલ્લસરું રશિયા સામેનું વસંત આક્રમણ ચોક્કસપણે પડતું મુદ્રાઈ રહ્યું છે. અને કદાચ એના સાચા અર્થમાં અને પોતાનું બધું જ હોડામાં મૂકીને દિલ્લસર વસંત આક્રમણ ચાર કરે તોપણ એમાં દિલ્લસર પોતાના પતન અને પરાજય સિવાય બીજું કશું મળે એમ નથી. રશિયન પ્રજાની નાગરિક તરીકેની તાલીમ, એનાં વિમદી દળોનો જુસ્સો અને એના જનરલોની બૂઝો ગોઠવવાની એકદિલી-પૂર્વકની વારે આવકાતે કારણે અમેદ જર્મન પાંડરે ડીકીકનોની અર્જેતા આજે બેઠાઈ રહી છે. જર્મનીનાં આજમાં આજ પંદર લાખનાં દળોની ખુવારી, બાર દળર વિમાનો અને આક્રમક દળર વિમાનોએની ખુવારી ઉપરાંત અનર્જ સાધનસામગ્રીના વિનાશને કારણે નાત્સી વિમદી કમકાણુ એની છેલ્લી હદ સુધી તણાઈ રહ્યું છે. ત્યારે સામે પછે રશિયાની કદાચ એટલી જ જારે ખુવારી. છતાં એનું માનવદળ, ઉત્પાદનશક્તિ, નાત્સી-બૂઝનો સાંમનો કરવાની સોવિયેટ લશ્કરી દળે કેળવી લીધેલી આવકાત અને અર્જેતા અને રિકન મદદનો વંધો રહેલો પ્રસાદ રશિયન પીડને સળ જાનાવો રવાં છે.

પેસિફિક બાજુએ જાપાન એકાએક ત્રાટકી પડવાને કારણે બિટન-અમેરિકાને વારે પસાંજોની ખરકાત કરી પડી છે. આજે તો સમસ્ત પેસિફિક અને રશિય-પૂર્વ દિલી મહાસાગર ઉપર જાપાનનું વર્ચસ્વ જામી પડ્યું છે. મુદ્રના પહેલા ત્યાર માસના જાપાની વિજયોને કાળે બાર લાખ ચોરસ માઈલનો પ્રદેશ અને દસ કરોડની વસ્તીવાળાં દીન, રજાર, તેલ, ચોખા વગેરેથી ભરપૂર એવાં રમણો એના હાથમાં જઈ પડ્યાં છે. દિલ્લસર રશિયામાં મેળવેલા પ્રાથમિક વિજયોનું પરિણામ પણ આવું જ આવેલું અને એણે જાહેર કરેલું કે ઈતિહાસમાં ત્રણચાર માસના ટૂંકા ગાળામાં આવા સ્તબ્ધ કરી નાખે એટલા જાપાન વિજયો કોઈ પણ વિજેતાને સાંપડ્યા નહોતા. જાપાનના ગોવડીએ પણ એ જ પ્રમાણે જાહેર કરી શકે એની સ્થિતિ પેસિફિકમાં જાપાનીઝ વિજયોની પણ થઈ.

આને પરિણામે આખી દુનિયા સ્તબ્ધ બનીને જાપાનીઝ તાકાત તરફ તાકી રહી. રંગૂન, સિંગાપોર, બેંગલોર, સુરાબાયા વગેરે મેળવર નોકમચકો એણે દોઢ મુદ્રીને હાથ કરી લીધો. ક્ય અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની પ્રવિજ પટ્ટાની મહેઠાની માફક જાપાનીઝ હુકે

છેતી રહી. મહાયા, સુમાત્રા, બેનિર્મલો, જાવા અને જર્મા : કયાંયે મિત્રરાજ્યો જાપાનીક પૂરને ખાળી શક્યા નહિ. અને છેવટે સીયોન અને હિંદને કિનારે પણ એના હવાઈ આક્રમણો શરૂ થયાં. ઓસ્ટ્રેલિયા ઉપરના એના હુમલાને ખાળવાના લગીરથ પ્રયત્નોમાં મિત્રપક્ષ કારણત થયો. એટલે એણે હિંદ અને સીયોન તરફ નજર દોઢાવી. હવાઈ હુમલાઓ એણે આક્રમણની શરૂઆત કરી. પરિણામે, આખા હિંદમારમાં જળરહસ્ત ખજાણાટ મચી રહી. મિત્રપક્ષની પીછેહઠ બેનમૂન હતી. જલણે-કયાંયે કેશી તૈયારી જ ન હોય ! જ્યારે જળરહસ્ત તૈયારીનાં બજારો મોઝેરથી વરસોથી આપણા કાન આગળ દૂંકવામાં આવ્યાં હતાં. આક્રમણકારને પોતાની ચોક્કસ નેમ અને સ્વપક્ષે પૂરતું મનન હતું. નવી લકાચક રીતોએ મિત્રપક્ષના પ્રમાદી બાદશાહોને મૂંઝવી નાખ્યા. ઓફિસ-ટાઈમની પ્રજ્વલિતોએ ઝગમગી લકાચકની રીતરસમમાં એમને રોકા અને કલ્પનાહીન પ્રમાદી કરી મૂક્યા હતા. કલ્પના, નેવક, સાધનનો જથ્થો વજોરમાં એમણે આવડતહીન મૂર્ખાઈનાં કમન કરાવ્યાં. અને આપણે પહેલે એક દુઃખદ કાન જમતું મથું કે કરોડોની શાસિત અને સંસ્કૃત શાસિત પ્રજાના જનમાલ આવા અકલમક અને આવડત વગરના સત્તાવાળાઓને ભરોસે હતા. આખી પ્રજામાં બિટિશ તાકાત વિશે ભલકર વહેમ પેદા થયો.

આ વહેમ પેદા થવાનું કારણ રાજદારી ક્ષેત્રમાં પણ આપણા શાસક વર્ગે ખતા-નેલી બેનમૂન અજીવતા અને સ્થાયી વૃત્તિ અને ખોટો દલ હતું. 'કાઠ પણ કટોરીને પહેંચી જાવાની તૈયારી હોવાની અમુલક માન્યતા એમણે પ્રજામાં ફેલાવી હતી. દુરમત પક્ષની તાકાતનું નાકામિયાબપણું જાહેર કરવામાં એમણે કીકરીક અમ લીધી હતો. ઉપરાંત સાગર ઉપર બિટિશ નોકાઈળની વજીપક્ષારી તાકાત એમણે ડેરોરે આગળ ધર્મા કરી હતી. સંજોગો અવગણી પલટો લે એ માટે પ્રજાનો વિશ્વાસ સંપાદન કરવાનો કે પ્રજાને મંજૂરિત ધોરણે તૈયાર કરવાનો એમણે ભાગ્યે જ પ્રયત્ન કર્યો. એ લોકો સાચા જોષને વિચારતા હતા. વર્તમાન અને જાવિ તરફ એમણે પૂંકે ફેરવી રાખી હતી. એમના મરાબાધી બુદ્ધિમાં નહોતો એકાગ્ર કે નહોતી એકદિલી. એમના જીદાણા પક્ષના મોરચાઓનો ત્રિકોટ થતો હોય ત્યાં સરસેનાપતિ કાણુ હોવો જોઈએ એની ચર્ચામાં જ એ લોકો ગ્રાહ્ય રજા હોય ત્યાં તો તે મોરચો જ જાપાનીઓના હાથમાં જઈ પડે એવી કમખખી એ લોકો ખતાવી ગયા છે. લકાઈમાં કારણત તો એમને તે પક્ષને માથે આવે જ છે. એમાં અફસોસ સિવાય બીજું કાંઈ કારણુ હોતું નથી. પણ કાર જરહસ્ત કરવાની આવે તે એવા કારણસર આવે કે ખૂબ તૈયારીનાં કીમકીમ પીટખાં હોય, પોતાની સાધન વજોરની જાકવજીની સામા પક્ષની સરખામણીમાં સરસાઈ હોવાનું હરખમેર જાહેર કરીને આપણને રાચવાનું જીજીવવામાં આબુ હોય, તે પછી પરાજયની ખરહસ્ત કરવાની આવે ત્યારે માત્ર અફસોસની લાગણી જ પેદા થતી નથી પણ પોતાના પક્ષના સરવારા પ્રતે 'ખુદા એમનાથી જમને બચાવે'નો કુભામજીયો મુરસો પણ આવે છે. આપણને નવાઈ એ વાતની લાગે છે કે આપણે જમને વિચરહની અટીધૂટીઓના ખખડખ મહારથીઓ માન્યા હતા તેમનામાં સામાપક્ષની ચતુરાઈ, આપણને ખાબી જવાની એનામાં અટપટી પ્રમત હોવાની સંભાવના, કેટલાય સકય બુદ્ધિ ઊભા કરવાની દુરમતની હાથ વજોરની કલ્પના સરખી પણ જોવા ન મળી ! સોગપોર કે રંગૂનનું રજીનું ન થઈ શકે/એવું મોંઘ

પણુ સલાયક જનરલને જેલથી બહારે તો ન જ માલમ પડે. યુદ્ધના સંચાલન વખતે કોઈ અમુક મથક રાખી રહાય એમ છે કે નહિ તેની ખાતરી એ મથક માટે દૂર લઘાતા યુદ્ધની સ્થિતિ ઉપરથી જ સત્તાવાજાઓને ચર્ચ જતી હોય છે. તો પછી એ મથકોની ગોઠીઓનો, હારેનોઓનો, રંગૂન પ્રદેશના ચોખાના અંકારોનો વગેરેનો એવી રીતે નાશ કેમ નહિ કરાયો કે હુમલાખોરોના હાથમાં એની રાખના દગલા સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ જઈ શકે ? પોતાની વસ્તુઓનો જરૂર જણાયે નાશ કરવામાં જે લોખંડી નિમ્બુરતા જોઈએ તે ચાલી જના મેવડીઓની નહોતી; લાવા માટે જે સિદ્ધાંતભક્તિ જોઈએ તેની ખામી પણ બ્રિટિશ પક્ષમાં દેખાઈ આવી છે; ત્યારે ખીછ જાનુ સોલિવેટ પક્ષે જર્મન આક્રમણનો સાચનો કરવામાં જે ખમીર બતાવ્યું છે તે અજોડ માલમ પડ્યું છે. ધીખતી ધરાની નીતિનો સો ટર્નો અમલ ત્યાં કરવામાં આવ્યો છે. કહે છે કે મોરેકો દુરમનના હાથમાં જઈ પડે એવી સ્થિતિ જોવા માલ તો આખા ચહેરાનાં લાખ જેટલાં મકાનોનો એમાં રહેલ માલ સરખામ સહિત સંપૂર્ણ વિનાશ કરી નાખવાની રહેલિને તૈયારી કરી રાખી હતી. સમગ્ર યુદ્ધ—Total War—માં જે પણ સમય સક્તિનું સહકારી આયોજન કરી શકે તે જ સામાને પાછો પાડી શકે.

પેસિફિક મોરચામાં ખીછ એક ભયંકર ખામી બિટને બતાવી છે તે એની રાજકીય ખાનગી, આધુનિક લઘાઈમાં આખા રાજ્યની સમગ્ર સક્તિનું અનુસંધાન એક જ હેતુ—લાઈ લડી લેવાનો—માટે અનિવાર્ય થઈ પડે છે. લશ્કરી અને બીનલશ્કરી પ્રજા આક્રમણકારનો સામનો કરવા માટે એકપણ અને પોતાની પીઠને દિવાલ સાથે રાખીને લડતી હોય એવા નિમ્મલથી કામ કરતી હોય તો જ આક્રમણ કરનારને ખાળી ચકવાના સંભોગો ઉપસ્થિત થાય. પણ જ્યાં આખું સામ્રાજ્ય શાસિતોના સહકાર વિના અને શાસિતોમાંથી થોડા સ્વાયત્ત સ્વદેશીયોની કીલા કરી એમની મદદથી ચલાવવામાં આવ્યું હોય તેના મૂલકારોને માથે આક્રમણના નગરા પીટાતા હોય ત્યારે બીનલશ્કરી શાસિત પ્રજા એમના ઉપર યોગ્યરૂપ થવાનું જ કામ કરતી હોય છે. નવા આક્રમણકારને નવા અગ્રીમદોની પાંચમી કતારની પૂરતી મદદ મળતી હોય છે અને સામાન્ય જનતા જગ્યા કરનારાથી સગલાજ અલગ અને હિંદોસીન રહેતી હોય છે. મહાબા અને બર્મામાં ત્યાંના વતનીઓએ જાપાનીઝ એડવાન્સ ગાર્હને યસ્તો બતાવેલા, જગ્યા પેદાની હરોળોની ખાતરી આપવી, જાપાનીઝ ગોરીલા દુકરીઓને છુપાવી રાખવી વગેરેમાં મદદરતની મદદ કરી છે. આમ થવાનું કારણ એક જ હતું. પોતાના સમગ્ર અમલ દરમિયાન અને આ યુદ્ધ શરૂ થયા પછી પણ, બ્રિટિશ રાજનીતિનું પ્રગતને માથે જેસીને શાસન કરવાનું સ્વ એકપણ વાલ્યું આવ્યું છે. થોડા પ્રોહી ગુલામોને પોતાના કરીને અને ગુલામોમાં લાગલા પાડી, નજીબાઈ એમને કાઢે પાડી છાંને રાજ કરવાનું એ થોડા શાખ્યા હોવાને કારણે આક્રમણ વખતે શાસિતો એમને આપકપ થઈ પડે છે. કારણકે શાસિતોની નેજાઈનો લાભ પોતે જે રીતે જીઠાવી શક્યા તે બાબ દુરમન જીઠાવી જવાને પણ એટલા જ ચાન્સ હોય છે. પોતાની બીનલશ્કરી અને સ્થાનિક પ્રદેશોની નાનકિક પ્રજાના સહકારના અગાવને બાંધે પેસિફિક મોરચામાં બ્રિટિશ પક્ષને જાનરા પરાજયો સહન કરવા પડ્યા છે.

આક્રમણ ત્યારે દિવને વિનારે આવ્યું ત્યારે બ્રિટિશ યુદ્ધપ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયો

અને ક્રીપ્સ જેવા નવા લોકોના હિંદુવાદ માધ્યસેની કારતી ચર્ચ ચર્ચિતના પ્રધાનમંત્રીને લાગ્યું કે મહાત્મા અને ખર્માતું પુનરાવર્તન હિંદમાં ન થવા દેવું હોય તો હિંદી મહાગાંધી ઉદ્ધેશ કરવો જોઈશે. આ ઉદ્ધેશ કરવા માટે એમણે ક્રીપ્સ છાપની યોજના બંધીને સર રટેન્ડ ક્રીપ્સને હિંદ મોકલ્યા. કોટકટીને સમયે ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેંડની સરકારને એક કરી નાખવાનું ક્રાંતિકારી પગલું લેનાર ચર્ચિતને માટે હિંદની કોટકટીનું હાઈ સમજવું મુશ્કેલ નહોતું એમ આવી અને ઈંગ્લેંડમાં જવાબદાર પહેલે લાગ્યું. ઉપરાંત હિંદમાં ક્રીપ્સની પ્રતિષ્ઠા અને એમની રાજકીય કારકીર્દિને લીધે એમના પોતાની સંમતિવાળી જે યોજના હાલે છે તે ખરેખર ક્રાંતિકારી હોવાની બધાની માન્યતા હતી.

ક્રીપ્સ યોજનાની વિગતો જવા દઈને એના બેત્રણ મુખ્ય મુદ્દા જોઈએ. એક મુદ્દો એ હતો કે દરેક પ્રાંતને સંપૂર્ણ સ્વશાસનતા અધિકાર મળે. પણ ગવર્નરની સત્તાને આગ ન આવે. બીજો મુદ્દો હિંદી યુનિયનમાંથી મુદ્દ પછી જે પ્રાંતોને છૂટા પાડવું હોય તે છૂટા પડી શકે. મુદ્દ. દરમિયાન મધ્યમ તંત્રની કારોબારીમાં પ્રજાના સુટાચેલા નેતાઓ આવે પણ એમના હાથમાં જવાબ અને પરદેશનીતિના ખાતા નહિ હોય. મુદ્દસંચાલનનો ઉપદની સત્તા તો સિટિસ સરકારની અને ગવર્નર-જનરલની હોય. હિંદના વડા સેનાપતિ હિંદી ધારાસભાના અંકુશ હેઠળ નહિ રહે. ઉપરાંત રાજસ્થાની પ્રદેશોની પ્રજાને પ્રતિનિધિત્વ નહિ, પણ એ પ્રદેશોના પ્રમાણ જેટલું પ્રતિનિધિત્વ દેશી રાજ્યોને મળે !

એટલે ક્રીપ્સ, દરખાસ્તોમાં ત્રણ વસ્તુઓ તો લખીત હતી જ. હિંદના સાર્વભૌમત્વનો અસ્વીકાર, હિંદના પ્રાંતિક લાગણ્યોનો સ્વીકાર અને રાજસ્થાની આંધ્રપ્રુદી ચાલુ રાખવા ઉપરાંત હિંદમાં એમનો ખ્વોઈ પણ સ્વતંત્ર તથા જેવા બની જાય, આ ત્રણે વસ્તુ એવી હતી કે કોઈ પણ શાનદાર લોકશાસનવાદી પોતાને મળે એ ન ઉતારી શકે. જવાબદાર સરકાર આપવાની માયાળુ રચના સિવાય બીજા કોઈ પણ હેતુથી ક્રીપ્સનું આગમન હિંદમાં થયું નહોતું એ વાત હીવા જેવી સ્પષ્ટ છે. અને ઉપલા ત્રણ મુદ્દાઓવાળી યોજના હિંદને મળે બાંધીને એમને હિંદીઓનો સહકાર મેળવવો હતો. કોઈ પણ સ્વતંત્ર દેશને પોતાની લશ્કરનો કાબૂ પોતાને જ હરતક હોય. કારણકે છેવટે તો લશ્કરી તાકાત એ જ રાષ્ટ્રના રક્ષણ અને પ્રતિષ્ઠાનું પ્રતીક છે. એ લશ્કરના કાબૂ અંગે ક્રીપ્સ યોજનાનો ખુલાસો કરતાં પં. જવાહરલાલે કહ્યું હતું કે આ મહાનિર્ણયને સામમે કરવા માટે મહુ તંત્ર માળિરકોને સંપૂર્ણ આધીને એમને પણ તૈયાર કરી શકે કે નહિ એવા પોતાના પ્રશ્નો ક્રીપ્સે જવાબ આપેલા હતા કે એ માટે હિંદના સેનાપતિ (જે હિંદને જવાબદાર ન હોય)ની મંજૂરી મેળવવી પડશે.

જવાહરલાલે સાચું જ કહ્યું છે કે સાચી સ્વતંત્રતા મળ્યાનું જ્ઞાન જનશ્રુત થવા વિના હિંદી પ્રજામાં ક્રીપ્સ કે બીજો કોઈ પણ મહામત્ક નુરસો પેદા કરી શકે જ નહિ. પણ બિંદનને એ સત્તા આપવી નહોતી.

બિંદનનો સત્તાધારી વર્ગ એ સત્તા ન આપે એ વાતની નવાઈ આપણને નથી કારણકે જવાહરલાલે કહ્યું છે તેમ, આપણને એમનો પૂરેપૂરો અનુભવ છે. ઈન્ડો-બ્રિટિશ સંબંધને નિરૂપત છે ત્યાં સુધી તો રૂઢાઈનહક નેણરના શબ્દો ધણા જ સાચા પુરવાર ચર્ચ રહ્યા છે : "The traditionalism which the social sciences face is based

upon the economic interest of the dominant social classes, who are trying to maintain their special privileges in society..... Complete rational objectivity in a social situation is impossible... Since reason is always, to some degree, the servant of interest in a social situation, social injustices cannot be resolved by moral and rational suasion alone, as the educator and social scientist usually believes. Conflict is inevitable.

એટલે દિંદના સાવંભાવના દક્ષનો સ્વીકાર અને પોતાની આર્થિક માગણી બિટિશ શાહીવાદ સ્વેચ્છાપૂર્વક દિંદમાં રીલી કરી કે એ સંજ્ઞા નથી. પણ દિંદને કિનારે બાંધીને આક્રમણના સામોપને લીધે ઉત્પન્ન થતી કટોકટીને પહેાંચી વળવા અને એમ કરીને મુદ્દમાં ચતો આત્મધાત અટકાવવાના હેતુથી બિટિશ સત્તાધારી વર્ગે વ્યુહામત દિંદને દિંદની માગણી કબુલે એ વાત સંભવિત લાગતી હતી. પણ દાલની કન્ટ્રી-બિટિશ મારામતિએ સમાજશાસ્ત્રીને એ બતાવી આપ્યું કે, જામે તેવો કટોકટી પશું રચાવિત દિંદો મારાવનાર સમુદાયે સ્વાર્થ પર મર્થ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરેલો કરી શકતો નથી. સમજૂતી, વાતાઘાટ, હાંસિયા એ શાસક-શાસિત વચ્ચેના સંજ્ઞા સુધારવાની કે મિટાવવાની પરિભાષા નથી એ કોષ્ટ્રે બતાવી આપ્યું છે.

કોષ્ટ્ર વાતાઘાટમાં બિટિશ રાજપુરુષ કોષ્ટ્રે લાજવેલ ભાગ ઈંગ્લેંડના બહુશાસિત સ્વેચ્છા મંજૂર વ્યાપ્રધાન રાસે મેકડોનલ્ડની પાદતાલ કરાવે છે. ઈંગ્લેંડની મર્યાદિત રાજધાનીનો પ્રબળપણે વિરોધ કરનાર અમાનવાદી કોષ્ટ્ર દિંદના આપખુદ રાજ્યોને અપ્રાપ્તિત રાખનાર અને દિંદના સાવંભાવને નામંજૂર કરનાર થોળના પોતાની મંજૂરીની ગદોર કેમ મારી શકે છે એ મારી સમજમાં નથી આવતું.

પાછાં કરતી વખતે કરાંચી ખાતે કોષ્ટ્રે પવધારને જણાવ્યું હતું કે કોમિસની માગણી મંજૂર કરવી એટલે લઘુમતિના લુધ્ધોલાળી અને ન ખસેડી શકાય એવી સરમુખત્યારી સત્તાવાળી કરિયાતારી બિટિશ સરકારે માન્ય રાખવી; ન્યારે બીજી બાજુ ગવર્નર-જનરલની અસિગત સરવાહીને અપ્રાપ્તિત રાખવાનો શ્રીમાન કોષ્ટ્રને વધો નહોતો!

બીજી ફેલીસ એમની લઘુમતિઓના વાઘી તરીકેની હતી. એમણે કહ્યું કે આદ કદાચ મુરલીમાં અને એટલા જ પછાત વર્ગોની લઘુમતિને સરકારે આપેલી બહિષ્કારી પાલન સરકારે કરવું જોઈએ. શું લઘુમતિઓ દિંદના સાવંભાવને નથી માગતી? સાચો રસ્તો તો એ હતો કે દિંદનો સ્વતંત્રતા જાહેર કરીને એમણે લઘુમતિને કદો દેવું જોઈતું હતું કે તમે લઘુમતિઓ સાથે સમાધાન કરી લો. તો, માહાના આગ્રહે કહ્યું હતું તેમ, જવાબદારી કોમિસને માથે આવી પાત. અને કદાચ કોમિસ લઘુમતિઓને રીઝવી ન શકત તો બિટિશ સરકાર એમ કરી શકત કે અમારે દિંદને સ્વતંત્ર કરવું હતું. પણ પોતાના આંતરિક મત-વેાએ દિંદોએ એક સવા દીક્ષા નહિ અને લઘુમતિઓએ બિટિશ અધુશની માગણી કરી.

સાચો વસ્તુ એ હતી કે કીપ્સની યોજના પણ જુદે સ્વરૂપે દિંદના ભાગલા પાડવાની જ એક તરફીય હતી. પ્રો. હોરોલ્ડ લાર્કિએ જુદા સંદર્ભમાં વાપરેલ એક ઉક્તિ મોકી કીપ્સની યોજના વિશે પણ ઠીક શકાય કે 'It is the same old trouser, with inside turned outside.' વાર્ષિકરોયની ઓગસ્ટ ઓક્ટોબર જુનો લેણા બવળા કરીને દિંદને પહેરાવવાનો પ્રયત્ન કરવા કીપ્સ દિંદ આખો હતા.

દિંદને માટે બ્રિટિશ નેકલાનતની એક જ કસોટી છે કે સત્તા હોવાનો એની કેટલી તૈયારી છે. તાર્ત્વિક સત્તા હોવા વિના બ્રિટિશ યુદ્ધ પ્રવાનમાંજો દિંદોએને પોતાની લગાઈના દલાલ અને ઘરઘરને માટે ખાણીપીણી અને રોયનરીના સપ્લાયર બંધાવવો કીપ્સને દિંદ મોકલ્યા હતા.

લગાઈને અંતે મિત્રપક્ષ છૂટ્યા સ્પષ્ટી સુલેહ પરિવહમાં પણ બ્રિટનનું સામ્રાજ્ય અખંડ રહેવાનું હશે તો કીપ્સ અને રૂઝવેલ્ટ જેવાએને હાથે જુની વર્સેલ્સની સંધિએને નવો અવતાર મળશે. કીપ્સે ને રૂઝવેલ્ટે તવારીખના તખ્તા ઉપર આવશે અને જશે પણ તવારીખના અનુભવો શીખવાની ના પાડનાર એ લોકો બવિખ્યતા કીપ્સો માટે લાવાના નવા મુકની રંગમૂમિ સંજી ગયા હશે.

બ્રિટિશ શાહીવાદનું ચોક્કસ એક અખરદરત ઈંગ્લેન્ડ સમુદ્ર છે. બ્રિટિશ શાહીવાદી સમરોનો ડાંખ કીપ્સ જેવી કેટલીયે ઉદામ ઈયોનોની સત્તામાં આવતા નેત સતોરાલ હાથ પલટ કરી નાખે છે. કીપ્સે દિંદોએને એ ખતાવી આપ્યું છે કે બ્રિટનના ડોઈ પણ પક્ષનો આદમી, પક્ષી તે ડોઈ હાડ ટોરી હોય કે લાલ વાવડવાળો સામ્યવાદી હોય, દિંદ સાથેના સંબંધોમાં તો શાહીવાદી જ હોય છે. માત્ર એમની વેશભૂષામાં ફેરફાર હોય છે. એલાદનો ફરક હોતો નથી. આવી બ્રિટિશ રાજપુરો યુદ્ધ પક્ષોની સુલેહ પરિવહ વખતે દુનિયાનો નવો નકશો ઘડવા બેસવાના છે. એમને હાથે સરખવાની દુનિયાનું ચિત્ર કેવું હશે તેની દિંદ તરફ કીપ્સે અંતોવેલી વશણ ઉપરથી દિંદોએને જાણી ગયા વિના રહેશે નહિ.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મહેસાં પુસ્તકો યુગ્મઈ ઉસાકાતા હેજવશીખતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી અન્યમાળા

સિંહ વલ્લભચાર્ય	૦-૨-૬
નિઝામી વાતો	૦-૩-૦
સરસિકાનું સ્વા. યુગ્મ	૦-૪-૦
નિઝામચાર્ય મંદ	૦-૩-૦
મનિ	૦-૬-૦
મનિમંત્રી વચ્ચે	૦-૩-૦
૮૫૭ વળવાની બીજી ખાતુ (નથી)	
સાલીનો સુકિયજી	૦-૬-૦
સેની હાલ લા. ૧	૦-૧-૦
સુનિવેશ અને સ્વચ્છ	૦-૪-૦
સિદ્ધાંતની દિવસ	૦-૨-૬
ધીમય આજ્ઞા	૦-૬-૦
સરસવતી વીરાંતનાઓ	૦-૫-૦
સિદ્ધાંત દિવસ	૦-૩-૦
સિદ્ધાંત કમળ (નથી)	૦-૩-૦
સિદ્ધાંત આજ	૦-૪-૦
મનિમંત્રી મર્જી	૦-૪-૦
કેને ખાતર	૦-૩-૦
સિદ્ધાંત કમળની હરોફાઈ	૦-૮-૦
સાદી રહાણી	૦-૮-૦
સુનિવેશ	૦-૧-૦
સાલવાની કડી પાણી	
અને સરીખોની ખીતો	૦-૮-૦
સરસિકાઈ	૦-૮-૦
સુનિવેશ	૦-૩-૦
સિદ્ધાંત વાર	૦-૮-૦
સરસવતી પ્રવેશની કસારો	
પત્રો (સુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૬-૦
અન્યમાળા	૦-૧-૦
સા. સિદ્ધાંતની યોજી	૦-૮-૦
સા. અન્યમાળાની વાતો	૦-૮-૦
સિદ્ધાંતનો મુનો	૦-૩-૦
સરસિકાઈ અને બીજી વાતો	૦-૧-૦
સરસિકાઈ	૦-૮-૦
સિદ્ધાંત (નથી)	૦-૮-૦
સિદ્ધાંત અને સુનિવેશ	૦-૬-૦
સિદ્ધાંત સરસ	૦-૬-૦
સિદ્ધાંત	૦-૬-૦
સિદ્ધાંત આજ્ઞા	૦-૬-૦
સિદ્ધાંત-સરસિકાઈ	૦-૬-૦
સિદ્ધાંત આજ્ઞા	૦-૮-૦
સિદ્ધાંત સરસિકાઈ	૦-૬-૦

ટોલરેન્સ અન્યમાળા

X પ્રવેશો દેશ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
X સો અને પુકવ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
X ક્યાવલિ લા. ૧	૧-૪-૦
X નવો અવતાર લા. ૧	૨-૪-૦
X નવો અવતાર લા. ૨	૨-૦-૦
X નવો અવતાર લા. ૩	૧-૦-૦
X દક્ષિણતિવર્તન	૧-૪-૦
X ક્યાવલિ લા. ૨	૧-૪-૦
લક્ષ્મણ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર અન્યમાળા

X ધરે-બાદિરે	૨-૦-૦
X સુનિવેશ અને બે પહેનો	૧-૪-૦
વીકાસી	૨-૮-૦

મુદુદ અન્યમાળા

એક કાનિકારની આત્મકથા લા. ૧	૧-૪-૦
એક કાનિકારની આત્મકથા લા. ૨	૧-૪-૦
X માતા આસિતપાલવ	૧-૮-૦
X દિરેક્ટરી વાતો લા. ૨	૧-૪-૦
X સોગમન્ય	૧-૪-૦
X સોગમન્ય હાલ	૦-૧૦-૦
સરસિકાઈ	૩-૮-૦
સોગમન્ય	૨-૦-૦
સરસિકાઈ બા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

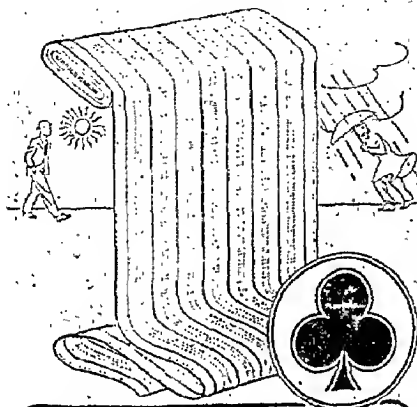
X દિરેક્ટરી વાતો લા. ૧	૧-૪-૦
સરસિકાઈ લા. ૧	૧-૮-૦
સુનિવેશ અને બીજી વાતો	૧-૪-૦
મારતપુત્રપ્રવાલ	૧-૦-૦
સોગમન્ય પ્રવેશવાળા	૧-૪-૦
સરસિકાઈ	૩-૮-૦
સરસિકાઈ અને બીજી વાતો	૦-૮-૦
સરસિકાઈ અને બીજી વાતો (૧)	૦-૮-૦
X સરસિકાઈ	૨-૦-૦
X સિનિયર	૧-૮-૦
X સરસિકાઈ	૧-૪-૦
X સરસિકાઈ	૨-૦-૦
સુનિવેશની કથા	૧-૦-૦
સોગમન્ય પ્રવેશ (પાલી)	૧-૦-૦
સોગમન્ય પ્રવેશ	૧-૮-૦
X સરસિકાઈ અને સુનિવેશ	૦-૬-૦
સરસિકાઈ	૨-૦-૦
સરસિકાઈ અને બીજી	૧-૮-૦
સરસિકાઈ	૧-૪-૦
મારતપુત્રની કથા	૦-૧૧-૦
અનંતા	૦-૮-૦

સરસિકાઈ	પ્રસ્થાન	પ્રકાશનો
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦	
દિરેક્ટરી માસિક	૪-૦-૦	
સરસવતી અન્યમાળા	૨-૦-૦	
ટોલરેન્સ અન્યમાળા	૧-૦-૦	
રવીન્દ્ર અન્યમાળા	૧-૦-૦	
મુદુદ અન્યમાળા	૧-૦-૦	
પ્રસ્થાન		
પ્રસ્થાન એકલો પ્રગતિ		

નવું પ્રકાશન :

ખાંડાની ધાર

પ્રકાશનો
ક્રિ. ૨-૮-૦

ખમે તે જાતુ દોષ તે પચુ...તમને માલુમ પડી કે, અરવિંદ મિલ્સ
કાપડ તમારા કપડાના પ્રથમ શ્રેય છે. તે કાચો વખત રો તે રીતે બનાવવામાં
આવે છે. તે કાટું કાચે છે અને સુંદર દેખાય છે. હવે તમે તમારા માટે
પ્રિતિયાં, શાફી, શર્ટિંગ, ટર્બીલ, પેપરબીન, સુલ, કેપ, નેનસુક, ઘાન, દેલીઆ
અને નોર્થ જરીસા ત્યારે "પુચેવરના એકા"ના મારકો એકાને કાપડ પરીક્ષણ.

તમકા માટે અરવિંદ વાપરો!

અરવિંદ મિલ્સ લીમીટેડ,

અમદાવાદ

દરેક સ્થળે વેપારીઓ અને સ્ટોકિસ્ટો છે.

No. 5

२५
१८८८

श्री १०८ गुरुदेव
श्री १०८ गुरुदेव

१८८८
श्री १०८ गुरुदेव
श्री १०८ गुरुदेव

૧ ૧૬ મા દિવસનું પ્રભાત [કાવ્ય]	ઉમાચંદ્ર ભેટી ૧
૨ દેશદેશનાં રાષ્ટ્રગીતો	નાથાલાલ વૈદ્ય ૭
૩ માતા ધીર [વાર્તા]	પન્નાલાલ મોદ ૨૦
૪ સ્વપ્નગદ્યદેવલાધાર [કાવ્ય]	લલિતા ગિરિ બેદ ૨૩
૫ આંતરરાષ્ટ્રીય વિજ્ઞાન	ન. મ. ચાહ ૨૪
૬ મધ્ય મુક્તકો	ગાનુ ૨૬
૭ નવન-વિશ્વરચનામાં મુખ્યવર્ણનો આદર્શ	જી. કે. લહે ૨૬
૮ ઉત્સાહી નાટકકાર	અનંતરાણુ મ. રાવળ ૨૬
૯ શાય અને દયા [વાર્તા]	ગોવિંદભાઈ રા. અમીન ૨૭
૧૦ સંપત્તિ	મલવંતરાવ પં. કોર ૨૭
૧૧ મુક્તનોષ	રામભાઈ પટેલ ૨૪

રેતીના કોંથળાઓ અને ઢુંટોની દિવાલો.

કેસરનામારો જિંદગી ખર્ચાવે.

જો સંત મન ખરે તો.

અમારે ત્યાં તમારો વીરો ઉત્તરાચો હશે તો અમે તમોરો આશિર્વાદ રસબ કરીશું.
ગિનલકાયક વર્ગની જિંદગીનો વીરો થુલનાં જોખમ માટે કંઈ પણ વધુ
દર લીધા સિવાય હાલમાં ઉત્તરવામાં આવે છે.

ચૂકવેલા દાવાઓ	૩૧. ૨૬ કરોડ કરતાં વધુ
ચાલુ પોલિસીઓ	૩૧. ૮૫ ૧/૨ ,, ઉપરાંત
૧૯૪૧ની વાર્ષિક આવક આશરે	૩૧. ૫ કરોડ
ભંડોળની કુલ રકમ આશરે	૩૧. ૩૦ ,,

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેંટ સિક્યોરિટી લાઈફ
એસ્યુરન્સ કું. લી.

સ્થાપના : ૧૮૭૪] [હેડ ઓફિસ : મુંબઈ
પ્રાંત્ય ઓફિસ : મુંબઈ સિટી ડાહિસ, લાલુ દરવાજા. અમદાવાદ.
પ્રાંત્ય એજેન્ટરી : ઈન્દ્રવદન ચુનીસોલ મહેતા બી. એ. એલ. એલ. બી.

લવાઈમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; બર્મા તથા પર્વતમાં રૂ. ૭-૮-૦; છુટક નકલ ૧-૦-૦

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણજીડાજી કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબિથ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ હામનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, લીકાંદા રોડ, અમદાવાદ તા. ૮-૨-૪૩

Advertise

in

The PRASTHAN

is to successfully develop your business in Gujarati-reading public.

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest : on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA

Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
દિવસ માસિક	૪-૦-૦
સાપ્તાહી પ્રચલન	૨-૦-૦
દોહરોય પ્રચલન	૧-૦-૦
સ્વીન્ડ પ્રચલન	૧-૦-૦
જુદા પ્રચલન	૫૦૦

પ્રસ્થાન એક પ્રગતિ

'પ્રસ્થાન' માં

જાહેર ખબરના ભાવ

જાહેર ખબર વિભાગમાં

૧ 'પ્રેસ' ને ૫૦૦ રૂ. પાડે

૧૨ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૨૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૦
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮

રીડિંગ મેટરમાં

સાપ્તાહિક-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આર્ટિકલ-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૂર્ણ ઉપર

પૂર્ણ પૂર્ણ નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦

" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦

" ૪ " ૫૦ " ૫૦૦

(જાહેર ખબર સ્ટીચીંગ માટે પુછાવજો)

પ્રસ્થાનમાં સારી નવતરી ન જામી.
સેવામાં આવે છે.

રીડિંગ મેટરમાં મર્યાદિત પ્રકારની ન જામી.
અને તે પછી બધું ન થયો
સંખ્યામાં સેવામાં આવશે.

લાંબા કોન્ટ્રાક્ટ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

સંખ્યા :

અવસ્યાયક : 'પ્રસ્થાન' જામી. વિભાગ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

ગ્રે શ મ લાઈફ એશ્યોરન્સ સોસાયટી લિમીટેડ

[સ્થપાઈ ઇંગ્લાંડમાં : ઇ. સ. ૧૮૪૮]

❶ તમારી થાયણ રોડવાનું સર્વોત્તમ ઠેકાણું ❷

- ★ હૃદયના રક્ષણ માટેની પોલિસી
- ★ ડ્રાઇવ બેનફીટ પોલિસી
- ★ ગ્રેશમ સુપરચાર્જ સ્કીમ
- ★ બાળકોના રક્ષણ માટેની પોલિસી
- ★ રક્ષક પોલિસી પેન્શન બોનસ
તથા સંતોગાને અતુલ્ય આવે તેવી બીજી
અતેક યોજનાઓ સ્વયંમાં આવી છે

દાવા ચૂકવ્યા રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળો અગર લખો:—

ડી. એસ. સુરતી

ડિસ્ટ્રીક્ટ મેનેજર

ભાદ્ર : અમદાવાદ.

બાનુશંકર બી. ઠાકર

ચીફ એક્ઝેક્યુટીવ ઓફિસર

ટાવર રોડ, અમદાવાદ.

શ્રી આપાલાલ વૈદ્ય કૃત એ મુંદર પુસ્તકો

દિનચર્યા

તંદુરસ્ત રહેવા માટે આપા દિવસની છુટી છુટી ક્રિયાઓ કેમ કરવી બોધાએ તે બતાવતું મુંદર પુસ્તક.

૧ વહેલા ઊઠા.

૨ ઉપવાસ

૩ મથોત્સર્ગ

૪ કંતમાવન

૫ લેણબંધન

૬ બાપામ

૭ સ્નાન

૮ ધ્યાન મારવા

૯ વસ્ત્રપરિધાન

૧૦ ઉચ્છ્રમસાધન

૧૧ ચા

૧૨ તાઝમુલ અશુભમું

૧૩ બાનન

૧૪ મુક્તપાન

૧૫ ફરવા જવું

૧૬ પૂજાર્ખા

૧૭ મણપાન

૧૮ અડીશુ

૧૯ જાંબની સંગ્રામ

૨૦ કપન

૨૧ સંપ્રેયોમ

૨૨ જાનનિર્વાદ

૨૩ સ્વપ્નચર્યા

૨૪ અભુજવાન, સવાના ઉપાયો

૨૫ સદરખમ

પૃથક્સંખ્યા ૩૯૮

કિંમત ૧-૮-૦

ધરગદ્યુ વૈદક

આ પુસ્તકમાં નીચેના રોગો વિશે પૂરતી માહિતી આપી છે. રોગોનાં લક્ષણ, કારણ અને ઉપચાર આપ્યાં છે.

કુલ ૭૫ રોગો :

અજીર્ણ	કમળિયાન
મરો	મારો
આફરો	સંગ્રહણી
ગોળો	ચૂક
ઊવરી	અશ્વિ
મિત્રોપ	તાવો
અચમ્બ	ઝોરી
ઝાવેરા	ખટક
ખાંસી	ઉધરસ
પથરી	સંધિવા
હરસ	બરોળ
પાંડુરોમ	કમળો
કમ	મુક્તાન
ચાંદી	મધુપ્રમેદ
પરમે	પરમિયો
દાંતના રોગો	વાળો
ઝીઝોના રોગો	ધનુર્વા
પત	અખિના રોગો
સર્પદંડ	કાનના રોગો
પરેરે ૭૫ રોગો વિશે ધરગદ્યુ માહિતી અને ઉપચાર આપ્યાં છે.	
પૃથક્સંખ્યા ૩૯૪	કિં. ૨-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

મુબદ્ધમાં : સી. જમનાદાસની દુકાં, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

“ કદાચ પરંતુ પડે તે પહેલાં ”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા વ્યવસ્થાની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગંપુર પાયોનિયર ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગંપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

ઇસ્ટા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં બહાર થએલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૨ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી લેઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો મા લખો:—

આફિસો:—

મુંબઈ મલાલના પાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેસાઈની કું.

હુવનપુરી ભાગેશ, મુસ્ત

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સમયે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવી વીમા પોલિસીની
વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરનાં દાવા-
ઓનો ત્વરિત નિકાલ, તબીબી તપાસ વિના
વીમા ઉત્તરવવાની અનુકૂળતા કે જે આમ
જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના યથા પડી
છે, — એ સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને આકર્ષવામાં
અગત્યનો ભાગ લેજો છે.

વધુ વિગત માટે ગ્રેસપેક્ટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ હાં. લીં.

હેડ ઓફિસ:-

કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-

રીડરોડ,

આમદાવાદ

દરેક સ્થળે લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો નોંધાયે છે.

સ્વદેશી.....સસ્તા.....રસરસ

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટન

પેનના

તથા

બ્લુ બ્લેક

બાઇડા

વાર્ષિક

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટોરોમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો:-

શ્રી નેરોલ એજન્સી

મથુ દિવાળ :: અમદાવાદ

ખાન્યા-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઈનમાં

જેમને હાસ્ય સર્જનો માટે ચાલુ સાથે રજુ કરી સુવર્ણચંદ્રકે મળ્યો તે સમર્થ હાસ્યકર્તા

શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દવે

ફૂલ

રંગ તરંગ

ભા. ૧-૨-૩-૪

દરેક ભાગનો સવા રૂપિયો.

લેખકની છબી તથા ટૂંકી જીવન કહાની સાથેના આ ભાગો તમને એકે તેની દિલગીરીમાં પણ અડખઠાટ દસાવશે.

: મળવાનાં કેકાણાં :

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર, સુરત
મજરિ અચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ
એન. એમ. ત્રિપાઠીની ફા. મુંબઈ
પુસ્તકાલય સ. કા. મંડળ સિંઘ, વડોદરા

સ્ત્રીવર્ગને ખાસ ઉપયોગી

મરુતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વાંચો

પ્રસૂતિવિજ્ઞાન

લેખક, સંપ્રદાયક અને પ્રકાશક : વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી.

જેમાં સ્ત્રીકારીર જીવનમાં વર્ષોનું, સગર્ભાવસ્થામાં પાળવાના નિયમો, સગર્ભાવસ્થામાં ચંતા રોગો અને તેના ઉપાયો, ગર્ભાષ્ટકની માવજત, દાષણ્યનું કર્તવ્ય, પ્રસવની અવસ્થાઓ, પ્રસૂતાને ચંતા રોગો અને તેના ઉપાયો, પ્રસવ વખતે આવતી અગ્યજ્ઞો વિવેની સૂચનાઓ, બાળકોદેર અને માવજત, બાળકની પીડાનાં પ્રથમનાં લક્ષણો, આજીવનનાં દરો અને તેના ઉપાયો વિ. વિષયો રૂઢ પ્રકરણોમાં આપવામાં આવેલ છે. આ એક જ પુસ્તકના ત્રણથી પ્રસૂતાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે છે અને સરીર નિરોગી રાખી શકે છે.

આ પુસ્તક "વૈદ્યરૂપતરુ" માસિકના ગ્રાહકોને હેટ આપવામાં આવે છે.

માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ લોટની ફિ. રૂ. ૧-૪-૦

લજો:-ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરાડ-અમદાવાદ.

કાલખાદેની-મુંબઈ.

ચૌદાપુલ-સુરત.

અત્યુત્તમ પૈષ્ટિક ચાટણ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [રહસ્ય]

અમીર પ્રવાર થયેલું છે. જાનવંતુની નબળાઈ, ક્ષાત્ક્રીણતા, ખંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપ્રકૃતિ બનાવે છે.

કિંમત લોહી ૧૦ની શીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રત્નના રૂ. ૪-૦-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, અતુરોષ, વંધ્યતા, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાચક, શુદ્ધિભવર, તથા સુવાચક પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૃત તુલ્ય છે. કિંમત ખાટલી ૧ નો રૂ. ૧) તથા ખાટલી ૩ નો રૂ. ૨-૧૦-૦

બિંબા ફાર્મસી

ગોંપીદાસ, અમદાવાદ

સંખ્યા નં. ૨, પુર્ના શીટી તથા બિંબા.

દરેક રથને એજન્ટો જોઈએ છે. એજન્ટોના નિયમો તથા આપુર્વેદિક
સ્વાચીનું સ્વીચન મફત

બળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

છવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાસ્થ્ય-પૌષ્ટિક

ખોરાક

ઝંડુ

રચવળ પ્રાશ

એ જ [છવન]

લીલાં આંખમાં, સાથે ખીન પાચક

અને લોહી વધારનાર ઔષધી

મેળવી બનાવેલ

આયુર્વેદનું

સાધારણ નબળાઈમાં અને મરડાળી

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સાત્તિક ઉપાય

અનુપમ ઔષધ

ઝંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ

અમદાવાદના એજન્ટ :

લો ગી લા સ બ્ર થર્સ-પ્રાપીસ

અમદાવાદ

આગવી જ

સૌ કોઈ અવમાવવા માટે

卐 ५२५।। 卐

। दृष्टिपूतं न्यसेत् पादम् ।

ਪ੍ਰਸ਼ਨ ੩੫

કારતક-માસ : ૧૯૯૯

24.5 9-2

૧૯મા દિવસનું પ્રભાત

269
212

ପିତାମହ ଶ୍ରୀ

(વિષય : ૧૮ દિવસે મહાબાસનું સુદ્ધ પૂરું થયું. વિજયી સેનાએ સુદ્ધસેત્ર ઉપરના દુર્ગો ધનના વિશાળ સિખરમાં પ્રવેશ કર્યો. આગની રાત ત્યાં ખરાબ રાખી કાઢે સૌ હિન્દ્રપ્રસ્થમાં વિજય પ્રવેશ કર્યો. પણ ૧૯ના દિવસનું પ્રજ્વાલ કેવુંક ભયંકર ?)

દુર્યોધને મત્તા પૂર્વે ઝરુપુત્ર અર્થત્યાગને સેનાપતિ તરીકે નીમ્યા હતા. અર્થત્યાગએ દ્રોણ આજ્ઞાનું અર્થ સ્વીકાર્યું. વર તથા દુષ્ટદુષ્ટ (જે પાંડવોના સેનાપતિ હતા) દ્રોણને માર્યા હતા. આજ્ઞાનું અર્થ સ્વીકાર્યું. સારી સેનાના સંદાર કરવાની પ્રવિજ્ઞા લીધી હતી. રાત્રે તે શિબિર આગ લાગ્યો, કૃતપર્મા અને દુપાત્માર્ચને આરણ્ય આમળ ઉપાડી તરવરે પહેરે બચવા મૂકી અંદર પેટે આ અશ્વ તો પાંડવસેનાપતિ દુષ્ટદુષ્ટના મૂક ગયાની છવ શીથો, પછી આખી સેનાનું નિકાલ કર્યું. દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો પણ મરાયા. દુષ્ટદુષ્ટને સારથિ એક બચી ગયા તે, મંગલાઈ દૂર રાત વાસો રહેવા માટે દુષ્ટ-પાંડવોને સહી અથવા ત્યાં જ તેમને બધી ખબર આપે છે. સૌ યુદ્ધરૂપે ઉપર આવ્યા અંદર દિવસની કમાણી નુકસાન છે! એટલામાં વનરામાંથી વૃદ્ધ રાજરાણી અને શ્રીમંત મૃગવંશિને વિદાય દેવા આવે છે. બધાં મળે છે તેમાં અંધારી અને દ્રૌપદીનું મળતું વિષય મહાપ્રતલકારે અંધારીના મુખમાં રાખી મૂક્યા છે: યૈવહં તથૈવ ત્વં કીં વાગમ્યાસવિન્નતિ ॥-એમું તેવી જ હું, આપણે જોને કાણ આશ્વાસન આપશે?—એ દૃષ્ટકોટક ઉદ્ઘારમાં આ પધનાટખન પ્રેર્યા છે.

દશમી ચોગાવ સુદ યુધિષ્ઠિરને યુદ્ધરૂપ તરફ રથમાં લઈ આવે છે ત્યારે મૈત્રી યુ. સુ.
 હેલિ—આલેખ મુદ્દા અને દ્વિત્રિય પિતાની પ્રજા—સાતમિ અને બાલિ(સાહ)નો ધર્મો કરતાં. આપણ
 સૂતને હવે કૃષ્ણદેવન મરાતાં સુદની કથા કરવડું જ રહું છે. કાશ્યપિની સંતાનથીલાતું તે વર્ણન ન
 છે, પણ હૈમે યુધિષ્ઠિરનું મન માનવું નથી. ત્યાં તો ક્રોધક્રમ રથ શિખરિદ્વાર આગળ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આગળ
 દ્રૌપદીના મુખ પુત્રો આવગળ આવે છે ને રાત્ર જલું નગરે જુએ છે. તરત તે નકલને મોકલી દ્રૌપદી
 બોલારે છે, દ્રૌપદી બધાને ખૂણ સંમળાવે છે. કૃષ્ણને તો એટલા સુધી કહે છે કે તેમની ધાર
 દેહીત પુત્રો પાળે, રાજગાદી ચોગાની જેન સુભદ્રાના પૌત્રને જય એવી છે। એટલામાં તનવમાં
 પુત્રસપ્તની સાથે સોમરંજન આવે છે. ધૃતરાષ્ટ્રના અમાપ બાહુવજની લીલિ હતી તે કૃષ્ણ જીમ
 દેહતે યોગની ચોદમુર્તિ સરકાવીને દુર કરે છે. ગાંધારીના સદીવની એથી મુ. મોટી દહેશત હતાં
 યુધિષ્ઠિના જ્યુમ્વરો સમાપનથી પણ તેમનો ક્રોધ રામતો નજાતો નથી। પણ તે દીર્ઘદિનિ
 સલીનો નગર દ્રૌપદીના કંકણ પર લતાં, એ સમાપત રાજવાની ઇષ્ટાથી તે ક્રોધ વાની લે છે. દ્રૌપદ
 અને ગાંધારીના કુખ આ બધા પ્રસંગમાં તરીને ટોચે આવે છે. આ દશા આવે તે કરતાં તો કુ
 ફાદી જ ન હોત તો સાદું એમ ગાંધારીથી એકવાર તો બોલાઈ જાય છે. એકેકનાં કુખમાં આદાસ
 ચોખ્ખો બને વીરમાલોજો નિર્ભય અને છે. મદાચારકારે સ્વે મૌત એચું છે પણ ગ્રીહ એક ગ્રી
 પણ આધિપત્યનો ભરો હતાં। દ્રૌપદી અને ગાંધારીને જેની ધન્યતા વિરે કલામ મનમાં ગાંધારીક દા
 ખડે પણ વિચાર આવ્યાં નથી કે એક આના જમા પુત્રો દેમરોમ તરી નીકળ્યા તે કુતાંબે પા
 ચેતો। નવેથી પુત્ર અને તે પછે સગા સહને હાથે-સુદમાં મરાયો છે. પેલાં જેની પેઠે જુદી રી
 ચોતાની વેળા પણ એ તો બવારો-સકે એમ નથી. એનાં કુખાં અફ્ર આવગળ નાટક અટકે છે.

આમથી અર્પણ પિતૃયુક્ત સ્વાપદ્યન મેળવવા મઠિ આપણી મારો માંડ ન સાધશે નહીં
તેનું મોઢા પારું સમજાવું મદામાદ-માય ભવાળી મદદથી બની આવે તો પણ બધું. ૩૦

સૂત

અધારનો અલકપુન સમારતી ને,
ઠીકી રહી ગદન તારકોદિયી ને;
સંહારધોર વિરમી નહ કાલરાત્રિ,
એકાકિની નિવતિપ્રેરિત દીન પાત્રી.

શુધિષ્ઠિર

ના, ના, કેઈ મત્વ છવેત છે ના !
આ સ્વપાત્રે એતના સંજવે ના.
સ્મશાન શો યોગમ શાન્ત દેશ,
હહો ન કોઈ શબ્દસંચાર લેશ.
નિઃશ્વાસ આ, સારથિ, ક્યાં સુધાયો ?
તારે મારે કે ધરાન્તરથી આવ્યો ? ૧૦
સમુદ્રથી મંદ્ર મહોર્મિયંચલ,
ખને કહી, સૈન્ધ રહે સુનિશ્ચલ ?
જો, જો, આજે મુદ પૂરા અદાર
દિનો સહી, કુર્મ પામી પાર
સંઘામનો, દીપ સુધિમિ તો નથી
વિશ્રંભથી સેવી રક્ષા મહારથી ?

સૂત

સુધિમિ સૌ આજ અનંત માણતા,
વિશ્રાન્તિવિશેષ ન આજ જાણતા.
વિશ્રંભ હૈયે સપને ભેલે ને,
તે મૃત્યુને વીર દેખા ગુહાચયે. ૨૦
નિશ્ચાતમિત્ર ન સકપો હું જાંબી,
સેશે પ્રમશ્ને કમ તેની જાંબી !

શુધિષ્ઠિર

દીલી મણી વામ ને પ્રેર લાજ;
સૈન્ધખલેની દજ દર રાજ.
એક પોદ્યા પાંડુપાંસાલવીર
સા કીરવો સાથ ખની અધીર !

સૂત

આ દાર આજુ શિવિયાગર્વ, નૃપ !
લિલા અહો તે કૃતમો અને નૃપ,
વિસારીને ઝીરવ મંદ નિષ્કૃપ,
દેવાન્તનિહવાથી કરે ધરી ભસિ. ૩૦

તે દૈન્ય જોઈ હતી રાત્રિયે કમો,
ઉલ્કા ઝરી આદ્ય જોઈ કુદ.
જાકો સફળો હું, નિદાણ - મુદ
પ્રવેશી ત્યાં તો શિબિરે ધુમી રંભો
આચાર્યપુત્ર, સહુર્થ પુત્રી મયો
સેનાપતિના સપને; ઉપ્રાદી
પદપ્રદાર, સિતિપૂર્ણ પારે,
“આચાર્યભાતી, કુળ સાખ !” મળતો,
મુદિપ્રપાતે મુદલોથી મદતો,
કરે નખામે કરી કંઠોષ ૪૦
અસાધ્યમા વૈરમૂર્તિ સરોષ.
ન મૃત્યુ વીરશિત સસ્ત્રપાતે
દે કુર્મના દે નૃપ, અંત રાતે
તારી તમેને દુષ્ટો ને સ્વયં મયા,
પાંચાલોના સ્વામી તે મુદલુખ આ.

શુધિષ્ઠિર

આચાર્ય ને દારુણ સસ્ત્રપાતે,
આસારશિમ પડિવો દુઃખમગ્નનો,
મુદે જેનું ચિત્ત દુર્દાન્ત-શાન્ત,
અમોષ ને કીરવનો ફલાન્ત,
વર્તણી સસ્ત્રાઅધાતોની ધારા ૫૦
જેણે, તેને પાસરી માર ? સારા
ને સાત અણીદણી સૈન્યનો પછી,
તેને ખતે ખાત તે સસ્ત્રપાતની !
દીધો, વિધિ, તે જળ એક દત્તથી;
દીધો જળાનંદ ન મોરી અન્યથી.
હે મુદલુખ, પ્રમળ મતાપી,
સેના અમારી જળાનંદ સ્વામી,
પોતે પોદ્યા સોડ તાણી તર્થે,
સેનાની તે કીરવોના પલેવ. ૬૦
સમાન પલ્લા વિધિની તુલાનં,
જળાનંદો તે મનનાં ન પડાનં.

સૂત

હવે ન ચાલે રમ, સસ્ત્રકોર્
સરીરપુને કરી પંથ દોર્.

સુધિગિર

ચલાવ આગે, બહુ ભેડું કે ભલી
શી ન્યાય શિક્ષા ગુરુપુત્રી મળી.

સુત

જે રાત્રિઅધારપે લપાઈ
ઝોલેં પ્રવેસ્યો શિગિરે છુપાઈ,
પ્રેમુષ્ણ તે સૌ સુમતે પડે હા
તુટી પાચો; નાહ લોકો: 'અરે!...હા!...
સુંદર!...કાણે?...ક્યાં?...શે ઉતપાત આ તે?'
—પ્રચંદ ઢાલાહલ ધીર રાતે,
તેમાં સુનિર્જાલ સચલ ધૂમી
વીણી વીણી વીર માર્યા જ, મૂમી
જેવાં વને ઢા કહિયારો કરાણ
છેદે મહાવ્રધની ડાળ ડાળ,
એ રીત, પાંચાલલક્ષ્મી વિનાશી,
ચલે તણા આ સહુ કાંધ રાસિ
જેણે, તેનાં કુલને ત્યાપ્ય, ધીર
કહે જાએ કાણે વિના સુધિગિર!

સુધિગિર

આચાર્યનું તેપણ ધીર દ્રૌણિએ
કાણું મહાધર્મ રૂપિર્જનલિએ!
સેનાનીની સાથે સેના વિનાશી!
સોહાવે સૌ વીરશ્યા વિલાસી.
રહ્યા અંમે પાંચ પાંચ અહત,
જે અંજલાયે રજની સુરક્ષિત
વસ્ત્રા નહીને તટ કૃષ્ણ સાય;
રહ્યા જ નેવા રિધયા અનાય
સહસ્ત્રનાં અયુઃ અજઅધાર.
ઓકૃષ્ણ શા તે અમ કચ્છાધાર,
નીકા તે યે ધીર અંજા વડાવી,
કૃષ્ણ અતે છીછરે નીર આવી.
કળ્યા જોવા દેવની આંખ રૂડી,
આયુષ્યમાં અમર ખાલી મૂડી.
કળ્યા ના. જો, સારથિ, જોય ચત્ર!
આ સુપ્ત ભીમાશૂન માદ્રિપુત્ર

સુત

(૨ રાજાના હરમ દૂર માનું!)

આલો, ઘણું છે હજી રૂપવાનું.

રાજન, જુઓ, પાછળ કૃષ્ણ સાથે
ચારેય બંધુ: સું જાણ મળી તે!

સુધિગિર

જો, જો, પલે સુપ્ત સ્વપ્ન સુધિગિર,
ચારે લઈને નિજ સાથ વીર.
ચલાવ અશ્વો દ્વણ, ધન્ય દરય
એ પી લઈ લોચનથી. અધૃષ્ય
અરે! અરે! મારયિ, પાંચ આ તે!
પાંચાલીના પુત્ર પાંચે, સુમતે.
એ કેમ જોઈ શકશે જ સાંધો,
યર્ષ વિવત્સા જ્યમ ગાય માધ્વી.
વિવત્સ ને બાંધવર્ગદોના,
જિભો રૂઢેશે દ્રૌપદી કેમ ધોના?
જા તો અરે! એ! નહુ, ત્વરાથી
હ આપ આદો સતી હોય ત્યાંથી.
દુઃખો મહી તે રહી માનમંડની,
ને પુત્ર એમા સુખવેળ પડના!
અસુપ્ત તે, સુત! કણ્યા જણાય,
જને નહિ દ્રૌણિ જીવંત જન.

સુત

સુધી તહી માદ્રિને દણ્યા,
પાંચેય તે દ્રૌપદીપુત્ર ધણ્યા.
વર્ષા ચરોની વરસાવો વીર
ધેરી લિયે દ્રૌણિ લણેક ધીર.
પાંચેય આ પાંચવ-પાંચવલ્ય
જોઈ નિશાસાહસનું સુલક્ષ્મ,
કૃંકાડતો દ્રૌણિ સખડજ શો ધસ્યો,
પાંચેય આલી કર મસ્તકો ઢસ્યો.
તેજે લણું ત્યાં અસિંહધોનાના:
“૨ દ્રૌપદેશો જા! પૃથાસુતો ના.”

સુધિગિર

આણું જ આચાર્યસુતે દણ્યા તે
કો-તેપ લેખી સુત અંધશતે;
રપરે નહી વીર કુમારને એ.

સુત

ધમા, મહારાજ! નૃસિંહને યે

ધરે પ્રસાદા ? હૃદયે અમેય
 વૈરાગિનથી જે, સમરે અમેય
 સૂતા હશે દ્રૌપદદ્રૌપદેય,
 સાંખી રહે જે કુપુલકુમે ના
 એક કુંભો અંકુર, ગાન તેનાં
 ભરે કરે પાંડવરાગ; જેના
 રલાસલા દસિતરંગ, સેના
 અમેય, દ્રૌપદિ હલુતો નિશીથે
 અધારમાં (પાંડુ સુતોની પીકે)
 ધૂમી રહ્યો તે સિંધિરે બહોળે,
 મોટી હોળે મત્તા માતમ રહોળે
 જિડો ધરે રવચ્છ મથા મથેચ્છ,
 જિડો ધૂમે ધોર કાન્તાર રવેચ્છ;
 અંજા અંજૂમે સંઘૂંઘમાં પથા,
 દ્રૌણપાનિ તે સિંધિરખે તથા.
 મથે કરે તે સતચંદ્ર ચર્મ,
 ને દક્ષિણે ખડ્ગ જ કૂરકર્મ.
 તે દસતની યુદ્ધિથી ચૂકે અદ્યતની
 સન્નિધિ એકાંગ સમી રહી બની.
 પ્રસન્ન એ બાહુ અહો કરાલ,
 સાક્ષાત બળે વિમરેત કાલ.
 આરંભ રહેતે અસિંધાર રથંતની
 ને ચેત વહ્નિસિખલી પ્રકંપતી.
 બાકર્ષણે ના લહી આતમપાત,
 ભયેતે કરે વીર પતંગપાત.
 વીતી ન વીતી મધરાત ત્યાં તે,
 નિઃશબ્દ હૂમો યિભિરે છતાતો.
 જોતો હતો જે વિમતેથી અરિમતા,
 કાલી કરાલી ચતપાચદસતા,
 રક્તાચલા ધુસરવ્યસતદારા.
 જે પાદરેણુદિશુષાંધારા,
 વીરક્ષેપે વિરકુરતી વિભાવરી,
 તે મૌનમારે હકી કાંધી બાવરી.
 નહુ એક છૂટ્યો કૃપમાર્ગ ત્રાગી
 સંહારવાર્તા ક્યવા અગ્રાગી.

ધુમિષ્ઠિર

જો, જો, રૂલેટી લાતી નહીતે;

૧૩૦ • સતી પધારે, અવ શું કહ્યું ધરે ?
 ને કાલ તો કૌરવકાલરાત્રિ,
 તે આજ શૂન્યે પથ રોકે વાની.

સુત

કરે કવી મદુલ કલ્હી સંચરે ત્યાં સમીર,
 મૂળ જિંદે બલ કમલિની દસતિને ભોલે તોર, ૧૦૦
 ઉદ્દાપાતે કમકર્મી રહે રાત્રિ નિરતઅધારા,
 કપે તેડી કુપલનપા, ને કરે અનુધારા.

દ્રૌપદી

૧૪૦ • આ પંચ પુત્રો : સુતસોય, નાકુલિ,
 સતાનીક, યુતકર્મા, મુદ્રોતિ ! !
 આ તે, જેના પિતૃ છત્યા જ પુલ ! !
 ને સેનાની બધુ - હા મૃટુબુખ !

ધુમિષ્ઠિર

૧૫૦ • સતી, સમાચાસન અંતરે ધરો !
 સમોદ પામી અદ્ય બેદ રીત કરો !
 રે લંદાઈ જેની આયુષ્યનૃણ્યા,
 મૂર્ખા પામી, કૃષ્ણ, આ દીન કૃષ્ણા. ૧૮૦
 અહો મહા ઉવમ ધુલતો આ !
 અંતે જોને જીવનું માત્ર રેવા !
 છત્યા જોઓ, તે જ અંતે જિત્યા,
 છત્યા તેઓ, યુદ્ધમાં જે નિત્યાપા;
 છત્યા જોઓ, તે જ કલેશે મરાયા,
 છત્યા તે, જે પર્થપુલે મરાયા.
 હોડા સતી ! દેવિ, કરો ન વાર,
 જે જે રહ્યો તે સદધર્મચાર
 પૂરો કરો !

દ્રૌપદી

૧૬૦ • રે નૃપ, સાય માતી
 સિંદાસને બેસી, જશે વિચારી ૧૮૦
 રહેજે તમે તે મૃત પુત્ર પંચ,
 ફૂળી જશે રાંચન તણે પ્રપંચ.
 હું માત્ર નારી, વળી તે મ માતા,
 મારા રુકાશે કયમ ધાવ તાતા !
 હું નારી ને બેન બની વગી જે,
 શોધીશ જાતા મુજ ક્યાં જ બીજે !
 સંભારે દેવો મમ બે મ પંચ,

મહાવીર હું કેમ અસલ ક'મ ?
 ચયા, મહારાજ, તમે વિજેતા,
 શો જોઈએ તો પછી સેન્યેતા ?
 પરી દીધો મૃત્યુમુખે અગાધ !
 ગાંધીવધના ! સરકયા અગાધ
 ને રણબાણોની ચુકાવી કહ્યા,
 તે પાંચાલોની ન થે તુચી રક્ષા ? !

હિંદુ થે તે દિન ત્યેમ્હરી તે
 ગાંધીવના નિંદની કરી તે
 વિમાનના જાતરી આજ સર્વને
 શિરે ! ભલે ધાર તું ચાહુંગજવને,
 ને વચિતા પૂછું હું, વામુદેવ,
 કે 'પામરી રાજ્ય અવરખમેવ
 તે કૌપદેયો - કયમ એહ સૌખ્યું ?
 'પામરી' સિંહાસન ધેર ગામ્યું !
 સૌભદ્રેય સ્થાપવો.' — એ જ હટ
 ગણ્યું તમે ? ને અંચ નગવચિટ
 કુમાર એકે મુજ ! બીમ, હે બહી,
 તારા બણી ફેરવું હું વળી વળી
 આપતિકાલે મુખ. હે સમાર્થ
 ભુગ્ગજમે તે અપમાન મારદ
 તે કુટ, કૌણાવનિને દણોને,
 હેલી લઈ મસ્તકના મણોને,
 શોભાવ રાજ તણું સીર્ષ જેમ
 સર્વદ શોભે ગિરિશૃંગ તેમ
 ન વૈરનિષીતનના વિના, તે
 પાંચાલોની યુત્તો હો. આજ રાતે !

લીમ :

આઠા સતીની.

કૃપ્યુ

નૃપ, લીમ વારો,
 સૌ અનુને સિદ્ધ કરું જ ધારો.
 ધમીધમાં; હા સતીને રિહાવે.
 જુઓ પલે, મંદળી કોઠ આવે.

સૂત

પૂર્વે જેને અનિલ આર્તા પૂર્ણ સંક્રામ ધારે,
 ને જે મોઘ અગ્નિનિકર્મ થે મુખાખન્ને વધારે,

આજે તે સૌ પુરમભિગ્નો આકુળો જોઈવઆ
 'શોઝોશો' ગગન ભરતી આવતી દૈવમસ્તા.
 અકો કુંતી; સ્પૃશતી કરધી સ્કંધ, ગાંધારી આવે;
 તેને સ્કંધે નૃપતિ કર દે અંધ દોરાય ભાવે.
 સંખારકંધે રગનિ કર દે જેમ પામે પ્રયાર,
 ને સ્કંધે દે કર રગનિને આવવો અંધકાર.

કૃપ્યુ

જોઈ રલા શું ? પ્રણમો પ્રણમ
 પિતા પધાર્થ મૃતરાખ્દ હલ.

સૂત

આલિંગે સૌ પ્રણતિ કરતા વીરને વૃદ્ધરાજ્ય
 બીમસ્થાને જગજુજમાં લોહની મૂર્તિ ત્યાં જ રજ
 મૂડી કૃષ્ણે, કયલી ક્ષુભમાં દે સુતરનેલી તાત,
 ફૂટી આવ્યું રુધિર વહેને, ફૂંક્યું શું પારિખત !
 કુંતી

હજી રલા બાલક છેક, તાત,
 પ્રુણાણુ પૂળે તમ અપેક્ષ માત.

ગાંધારી

કયાં તે રાગ, જેની છું પ્રિય હું બની ?
 મુશિધિર

રાજ નથી, હું રજ રાજપાદની.
 સ્ત્રીકારણો ક્ષુદ્રની, માત, વંદના ?
 રાખી નથી મેં અપરાધમાં મણા !
 શું સ્કંધું દે રાજપનો રાખી લોભ,
 મેં વણસાધું વદ માતાનું મોત.

સૂત

ગાંધારીના ચરણનખને રાજનેશો ચિંગલે,
 જોઈ ચારે સુખ નિજને કૃપ્યુ પૂડે છપાવે.
 કુંતી જુએ દુષ્કાનપાકકેલે; દીર્ઘ દષ્ટિ
 ગાંધારીની વગતી તરી ને વર્ષતી સ્નેહહટિ

ગાંધારી

ર આયુષ્માત ! કિંક, સંભાળ ભાર,
 રજું સજું ધર્મ વડે ઉગાર.

સૂત

પાંચે ભાઈ કુશળ જળતા કુંતીપાયે મુગત,
 આકુ રાખી વદન છુપવે હર્ષતાં અધુ માત.

દેશદેશનાં રાષ્ટ્રગીતો

નાથાલાલ દવે

નવુદયપ્રેમનાં દેશદેશનાં ગીત આપણે ગાયાં છે! સંભારવા બેસીએ ત્યાં કટલી જે નવી નવી પ્રક્રિયાઓ મન પર ધસી આવે છે. હિંદી, બંગાળી, ઉર્દુ, ગુજરાતી—પણ એ બધાં પાછળથી લઈએ. પોતાની વાત અતે જ શોભે. પહેલાં તો પરદેશનાં ગીતો બોલ્યો. વતનને સદુ માનવી આહે જ. ન આહે તેમ, પેલા સ્કોટે ગાયું છે તેમ, કાણ હોય? કાઈ કવિ પોતાની ધરતીની સુંદરતાનાં ગીતો ગાય, કાઈ લગાઈની દાકલ પાડે, કાઈ અન્યાય સામે ધૂલનો ઝડો ફરકાવે. દેશદેશના માનવે પોતાનો વતનપ્રેમ બોલ્યો છે. એ ગીતો વાંચતાં દરેક પ્રેમના આદર્શો, જીવનસ્વપ્નો, વાવનાઓ આપણી આગળ પ્રગટ પાડે છે. આસો ત્યારે ડુનિયાના પ્રવાસે! ઉતાવળ ખૂબ કરવી પાશે. કપાય વધારે વિકાસ પાલવશે નહિ. દેશદેશ કાબોનો જે પુષ્પચાળ આપણી સામે ધરશે તેમાંથી માત્ર એકમે ડૂકનો સ્વીકાર કરી વિદાય લેવી પાશે; સંઘમ કરવો પરવડે તેમ નથી.

ઈંગ્લંડની જ આરંભ કરીએ. એ તો સામાન્યવાદીઓનો દેશ. પરાધીનતાની વેદના ત્યાંની પ્રજાએ વેડી નથી. તેથી અંગ્રેજોના ગીતમાં અદ્વંકર છે, પોતાની શ્રેષ્ઠતાનું અભિમાન છે. *Rule, Britannia*ની પહેલી કડી:

When Britain first, at heaven's command,
Arose from out the azure main,
This was the charter of the land,
And guardian angels sung this strain;
"Rule, Britannia, rule the waves;
Britons never will be slaves."

સ્વતંત્રતા જેમને. આટલી બધી વહાલી છે એ જ સ્થિતિ લોકોને બીજા દેશની સ્વતંત્રતા કેમ અગમ્યભાષણી લાગતી દશે? નવાઈની વાત છે, નહિ! બીજી પ્રજાને દબાવીને માણસ સ્વતંત્રતાની વાત કરે અને સરખાય પણ નહિ! શેક્સપિયરે 'This precious stone set in the silver sea' અને 'whose rocky shore beats back the envious seize of watery Neptune' એમ કહીને ઈંગ્લંડનું કવિત્વબંધું વર્ણન ન કર્યું હોત, તો ઈંગ્લંડનાં બીજાં રાષ્ટ્રગીતો, એના ડુનિયન જેઠાની પ્રશંસાનાં ગીતો, વગેરે વાંચીને આપણને નિરાશા જ યાત. અંગ્રેજોને જે બહુ હોંશયી ગાય છે એ પેલા *God save the King*નાં ગીતમાં કવિતા તરીકે કાંઈ દમ નથી.

Scatter his enemies,

And make them fall!

Confound their politics..... (Henry Carey)

અરે કાઈ! પણ શા માટે? તમારા રાજા પર તમને વ્હાલ દેજે, પણ તેમાં બીજા બધા પર આટલો રાજા શો રાખો? ફ્રાન્સનોના 'પોલિટિક્સ' તો ત્યારે confound થાય ત્યારે ખરા; પણ તમારા રાષ્ટ્રગીતમાં કાવ્યતત્વને તો તમે જ confound કરી નાખ્યું!

ફ્રાન્સનું 'લા માર્સેસ' તો ભણીતું છે. ફ્રેન્ચવિશ્વવ પછી ફ્રાન્સનું એ પ્રિય ગીત

અન્યું. રાષ્ટ્રગીતોનું એમ જ બને છે. રાષ્ટ્રજીવનમાં કોઈ જીવાળ આવે અને કોઈ સામાન્ય કવિ પાસેથી પણ પ્રભને સુંદર ગીત મળી જાય. આ ગીતમાં Rouget de Lisle નામના કવિએ ફ્રાન્સના પુત્રોને મેદાને પાયા હાલક પાડી છે :

To arms, to arms! Ye brave!

The avenging sword unsheath!

કારણ કે,— The dogs of war, let loose are howling,
And, lo! our fields and cities blaze....

જર્મનીના હાથ નીચે 'દબાયેલા ફ્રેન્ચ લોકોને અત્યારે.

But freedom is our sword and shield

એવી પંડિત ગાતી વખતે તું ચતું હશે?

જર્મનીની લશ્કરક દત્તિ તેમના રાષ્ટ્રગીતમાં પણ છે. Max Schneckenburger ના રચેલા *The Watch on the Rhine* નો આરંભ તથા વચ્ચેની એક કેદી જુએ!

A Voice resounds like thunder peal,

'Mid dashing waves and clangs of steel :

"The Rhine, the Rhine, the German Rhine!"

While flows one drop of German blood,

Or sword remains to guard thy blood,

While rifle rests in patriot hand—

No foe shall tread thy sacred strand!

નોવેનો કવિ Bjerregaard એના દેશનું અદ્ભુત કુદરતી સૌંદર્ય એના 'રાષ્ટ્ર-ગીતમાં કીચે છે :

Dearest of lands with thy mountains of beauty,

Fertile thy valleys and teeming thy shore....

પોતાની આગ્રહ દેશ માટે એને કેવી ઉપમા જરૂ છે!—

Free as the tempest that roars on the hill;

સ્વીડનનાં રાષ્ટ્રગીતમાં પણ એવી જ નદીઓ, પહાડો અને જંગલોની વાતો છે.

The rushing rivers, The summer glow, the nights profound:

અને એવા જ પહાડોના બીજો દેશ—સ્વીડેન્—ર. તેના વતની આલ્ફસર્ન રૂપેરી શિખરો

નિહાળે છે અને તે ખરકમદયા ગિરિશૃંગોમાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરે છે. દ્રાક્ષના મંડપો માટે

સુવિખ્યાત ઇટાલી—યુગેસ્લાવિયાએ એ રહેવા દીધા હશે કે કેમ તે તો કોણ જાણે. પણ

જુએ એ મેંડિની અને ગેરિબાલ્ડીના દેશનું ગીત :

Where landscapes are laughing in mazes of flowers,

From mountains all lighted by sapphire and amber,

From cities of marble, from temples and marts,

Arise, All ye valiants! Your manhood proclaiming,

While thunders are meeting and sabres are flaming—

આમ ઇટાલી પોતાના નવસુવકોને લડવા સાદ કરે છે. કાન્ડે અને લેઓનાર્ડો, માર્કેસ

એન્જેલો અને સાર્દેનો. એ દેશ. વાતો તો બહુ સંભળી છે કે એ સુંદર, અતિસુંદર

પ્રેમ છે. એ વાતો સાચી હશે ? કશ્મીર જેટલો એ દેશ સુંદર હશે ? હોય તો સારું. કાંઈ દિવસ યુરોપ ખરું પડે તો એક જગ્યાએ તો ગાંજો કરે.

એક લોકોને પણ પોતાના દેશની નદીઓ અને જંગલો પ્રિય છે. લુઓ લેમનું ગીત :

Where is my home ? Where is my home ?
Where through meadows rush babbling fountains
And the forest murmurs stir through the mountains
Is the Czech land, is my home.

કેનેડાના સમૃગીતમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ સાથે લુફ્ જેવા કશ્મીરનાં શુભુગાન છે. *Maple Tree* વિશેનું એમનું ગીત ખૂબ સરસ છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સનાં લોકો પોતાનો તારા-જ્વલિત જ્વજ ફરકાવેને ગાય છે કે નાનાં નાનાં રાજ્યો સાથે રહ્યાં તેથી આવો સમય ખંડ થયો. દેશ એક અને અખંડ જ હોય. એના બાગ પાડપા તો એની કાંઈ કિંમત ન રહે. આફ્રિકાના એક વતનભક્તિના ગીતમાં અસીમ વિસ્તારની શોધા વર્ણવી છે :

The limitless width of life's morning.

આસ્ટ્રેલિયા—એમના સૈનિકોએ જે તોફાનો કર્યાં તે વાદ હશે—પણ તેટલા પરથી આખા દેશની કિંમત ન અકાય. લુઓ આ Dorothea Mackellarનું ગીત—દેશના પ્રકૃતિવૈભવ માટે કેવો પ્રેમ આ કાવ્યમાં નીતરતો દેખાય છે :

I love a sunburnt country,
A land of sweeping plains,
Of ragged mountain-ranges,
Of droughts and flooding rains.
I love her far horizons,
I love her jewel sea,
Her beauty and her terror—
The wide brown land for me.

પણ હવે આપણે રશિયા અને ચીન તરફ વળીએ. એ દેશનાં ગીતોમાં આપણને રસ પડે જ, કારણકે આપણે પણ ત્યાંના લોકો જેવી બેદનાનો કાંઈક અનુભવ કર્યો છે. ચીનનો કવિ ગાય છે કે :

"The wind is so sweet, the dew is so bright,
The flowers are so fragrant."

અમન આનું સુંદર યશ્ન શ્રેષ્ઠ છે. તેથી તો માણસ માણસને શુભાશ બનાવવા નીકળે તે તેને અમનું નથી. તે આત્મનાદ કરી ઊઠે છે : "Alas ! Freedom is dead." અને પછી નવી દુનિયા યજ્ઞવા કમર કરે છે :

"In this century we are working
To open a new age."

રશિયન કેવો દેશ છે તે આપણે કાંઈક બહુતા હતા. વધારે માન-આ લગાઈથી યશ્ન. લુઓ આ Ler Monloનું કાવ્ય :

Nay ! but I love (why I cannot say)
Her cold steppes in their silent majesty,

Her waving woodlands in their boundless play,
Her flooded rivers spreading like the sea.

સામર્થ્ય અને કુદરતી સમૃદ્ધિનો કેવો ખ્યાલ ત્યજ પકિતમાં પ્રગટ થાય છે । સ્થાપિત વૃત્તવાણી સત્તા સામે રણિયાની પ્રજા અજગ્ય રીતે લડી. આખા જગતને ચમકાવે તેશે ક્રાન્તિનો મહાપ્રયોગ તેણે કર્યો. તે વખતે તેણે કાંઈ એણું સહન નથી કર્યું. પણ ઝારનો જુલમ ચાલતો હતો ત્યારે સાઈબીરિયામાં દેશનિકાશ થયેલા સાથીઓને કવિ પુરિકને આજ્ઞાતો ને સદેશ આપ્યો છે તે જુઓ. જેલમાં જતા આપણા લોકપ્રિય નેતાઓને તે અફરે અફરે લાગુ પડે તેમ છે:

The heavy-hanging chains will fall,
The walls will crumble with a word;
And freedom greet you in the light,
And brothers give you back the sword.

દમનથી ને બંધત પ્રજાને દબાવી ચકાતી હોત તો તો કુનિયામાંથી એક સામ્રાજ્યની પડી અંચેત થાત જ નહિ. માણસના હૃદયમાં કાંઈ એનું તત્ત્વ છે ને હમેશાં જુલમની સામે થાય છે. આપણેનોતો અનુભવ આપણા જેલો જ છે. આપણાં જેલો જ જોઈને, આપણા જેલો જ અંદર અંદરતા કલેશ આપણેને સહ્યા છે. લીલો ખમીય પહેવાની પંક્તિઓ મનાઈ કરી તે વિશે એક સુંદર આપરિશ લોકગીત છે:

'O Paddy dear, and did you hear, the news that's going round?'
માખા દેશમાં વાત ફેલાઈ ગઈ છે:

"They are hanging men and women there
For wearing of the green."

૭ વેરેતુ બાંકને તોરે પ્રજા પર લાદવામાં આવે તેની અસર અવગી જ થાય:

Then since the colour we must wear
Is England's cruel red,
'Twill serve but to remind us
Of the blood that has been shed.

બને ઉવરે જુઓ એ કાવધ સામે આખી આપરિશ જનતાનો જવાબ:

When law can stop the blades of grass
From growing as they grow,
And when the leaves in summer-time
Their verdure dare not show,
Then I will change the colour that
I wear in my caubeen,
But till that day, please God, I will
Stick to wearing of the green.

અરજીઓ, ચર્ચાઓ, કાવળો, નિવેદનો, મુદ્દાઓ, પરિપક્વો એ બધાં જ કામનાં તો છે. પણ એમાં જો જેનું બધું રાજકારણ સમાઈ જાય હોય એવા લાલમીઠ વિનીયમિત્રાને આ Song of Erin માંની કડી વાંઘ રાખવા જેવી છે:

Away, away with idle words
And supplications to the throne !
Up, up and boldly seize your own
Forth from the scabbards flash your swords,
No people ever yet upsprung
From slavery's night to Freedom's day,
Who to the despot's mantle cling
And at his feet did whining pray.

એ સ્વાતંત્ર્ય ભેદવું હોય તો લડવું જ પડે. ભોગ પણ આપવો પડે. માત્ર સખ્તો
વાખરવાથી ચાલે નહિ:

Oh men ! If freedom you would know
Make up your mind to fight and die !
Give prayers and pleadings to the sky,
But blows and curses to the foe !

દેશે જે જે માતા સદન કરી છે તે સંભારીને જે જે શહીદો થયા છે તેના લોહીનાં
દીપેડીપાનો ચતુ પાસેથી દિસાજ લેવા આપરિશ કવિ દાસ પાડે છે:

Swear by the love you bear your land,	Swear by the calumnies and lies,
And by the hate you bear the foe,	The foe has heaped upon your name,
And by long centuries of woe,	By all the agonies and sighs,
And by your martyred patriot band,	The insults and the bitter shame
By widows' tears and orphans' means,	You have borne for ages and still bear,
And by each desecrated lane,	That you will rise in manly might
And by your brothers' countless bones,	Beneath your glorious banner bright,
In every clime across the main !	Begin with Freedom's battle brand
	To sweep the foeman from your land.

૨૨-મ એફ્રિકાનીનું એક કાવ્ય છે—*Teach us how to die*— તેમાંથી પહેલો
જે પંક્તિ:-

God, we enter our last fight;
Thou dost see our cause is right.
અને છેલ્લી કડીમાંથી આ જે પંક્તિ :
We know not what must befall
Marching at our country's call.

શ્રી મેવાણીને પેલું સદુત્તે સુપરિચિત કાવ્ય 'છેલ્લી પ્રાર્થના' — જે તેમણે અદાલતમાં
આવેલું તે — આ આપરિશ કાવ્ય પરથી લખેલું છે :

પ્રભુ ! જેમજે આ છે અમારું મુદ્દ ઉત્કૃષ્ટ,
જાતિના દોષ ને કાલજ અમારું હેતુ મેલું.

અને—

નથી અવધું અમારે પંથ શી અદાત ખરી છે,
જન્મ છે અદાતી કે માતની દાસ પડી છે.

વગેરેને ઉપરની અંગ્રેજી લીટીઓ સાથે સરખાવતાં સમજશે કે મૂળ કરતાં પણ યુગ્મસાતી રૂપાંતર કવિએ વધારે સરસ બનાવ્યું છે.

પરિભ્રમણ ખૂબ ખૂબ થયું. હવે આપણા દેશ તરફ પાછા વળવાનો સમય થયો ગણાય. વચ્ચે ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન—પણ ના, ત્યાં આપણે રોકાવું નથી. એ લોકો તો હજી એમના શાહના વૈભવની વાતો સંભળાવવા માગે છે. ત્યાં રોકાઈને શું કરીએ? શાહોમાં આપણને રસ નથી.

જોઈશું યાદ હશે કે ઉપર ભેલાં તે સહુ મીઠા જુદા જુદા લોકોનાં હતાં. આપણે તો તેનાં અંગ્રેજી ભાષાંતરો વાંચ્યાં. તેથી બહુ તો તેના વિચારો આપણે સમજી શકીએ. પણ પ્રજાના હૃદયને અસર કરતા તેના રાગો, તેની યુગાવૃત્ત — એની આપણને સમજ પડે તેમ નથી. આપણા દેશની વાત કરીએ ત્યાં ભૂમિકા બદલાઈ જાય છે. આપણાં મીઠામાં તો બાવના ઉપરાંત હજારો કંઈ તે સરસતાથી ઝીલી શકે એવો તેનો ભવ છે કે નહિ તે પણ આપણે જાણું રહ્યું. પ્રજાના હૃદયની આકાંક્ષાઓને વ્યક્ત કરતી સમજ બાવા અને પ્રતિપ્રાંતના જુદા જુદા ભેલી ભેલનારા માણસો પણ રસપૂર્વક ઝીલી શકે તેની વ્યાપક ઉદાર ભાવના તેમાં છે કે નહિ તે પણ આપણે તપાસવું પડે.

હિંદુસ્તાનનાં રાષ્ટ્રમીતો એમ જોતાં બીજા દેશોથી બહુ જુદાં પડી આવે છે. દુશ્મન સામે દ્વેષ, રાવતા ઉછળતા એમાં નહિ જડે. પ્રજાને કમર કસવા કવિઓએ હાકલ પાડી હશે તો તે પણ કોઈ ઉદાત્ત આદર્શથી પ્રેરાઈને. માત્ર યુદ્ધના ઉન્માદ ખાતર નહિ. સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ છે તે પણ માત્ર સુખી થવા માટે નહિ, પણ ગૌરવથી છતી થકાવ એટલા મારે, ‘બહુમત હિતાય બહુમત સુખાય’ એવી યોદ્ધાલાલુકારી મંમલ કાપના માટે. ભારતવર્ષનું અદ્વૈત ભૂમિતત્ત્વ; હિમાલય જેવા તેના ઉત્તમ પહાડો; ગંગા, સિંધુ, યાદાપુત્રા જેવી તેની વત્સલ સરિતાઓ; અયોધ્યા, કાશી, મથુરા જેવી તેની પ્રાચીન નગરીઓ; બીજમ, અર્જુન, ઇર્ષ જેવા મહારથીઓ; કૃષ્ણ અને જુદા જેવા પયગંબરો; વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ અને લલ્લુત્ત જેવા પ્રતિભાશાળી કવિઓ—એ સર્વને આપણા કવિઓ મીઠામાં બારે મમતાથી સંભારે છે. અને પ્રાચીન ગૌરવને યાદ કરતાં કરતાં વર્તમાન દુર્દશા જોઈ ઈતિને દર્દ થાય છે; એ દર્દના મુસ પછ મણાં મીઠામાં સંભળાય છે. દુઃખસાંજિવ બારતલદ્વિપને નિદાળી દિગ્દેશલાલ રોષ થાય છે:

હમિ તો ગા સેઈ, હમિ તો મા સેઈ,

વિરજીવલેઈ ધન્યા અધિ માં,

આમરા શુધુઈ હોયેઈ મા હોન,

હાસયેઈ સબ વિસવ મહિમા!

. હીનજાણુ એનૂંક, શ્રોમતી એની જેસંટ વગેરેએ હિંદુ વિશે અંગ્રેજીમાં કાળો લખ્યાં છે. સરોજિની નાયડુએ પણ અંગ્રેજીમાં કાળો લખ્યાં છે. પણ એ બધાંમાં જોયી જાતની કવિતા અને જણાઈ નથી. તેથી આટલો ઉત્સેખ કરી અટકવું જોઈશે.

યુગ્મસાતી, ઉર્દૂ, હિન્દી, બંગાળી—કયાં મીઠા પહેલાં લેવાં? મરાઠી કવિનાથી. હું અભયપો છું. કોલેજમાં અભ્યાસ કરતી વખતે એક મહારાષ્ટ્રી મિત્ર સાથે એક સુંદર

કાવ્ય વાંચનાનું યાદ છે. વીર સાવરકર ઓઠામાંનથી પાછા આવતા હતાં. દિન-દિને ડિનારો જોઈ તેમને જે લાગણી થઈ તે અજબ પ્રેમથી તેમણે કાવ્યમાં વેદાવી છે. પણ એ સિવાય મેં મરાઠી ભાષાનાં કાવ્યો વાંચ્યાં નથી. એવું જ દેશની અન્ય ભાષાઓ માટે. ઉપેક્ષાસ્થિત નહિ. પણ અભ્યાસ માટે સમય અને સાધનોનો અગાવ—એ જ અડી કારણભૂત છે. આટલો પુલાસો આવશ્યક હતો. હવે આગળ ચાલીએ.

ગુજરાતમાં ઘણાં કવિઓએ રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતો લખ્યાં છે. ‘જય જય ગરવી ગુજરાત’ કહીને નર્મદ ગાન લલકારે છે, ‘ધન્ય જ પુણ્ય પ્રદેશ’ના ગાનારા કવિ ન્હાનાશાલનું ગીત ‘મારા કેસરજીના કંથ હોડાં સોધાવો છ રણુવાટ’—યાદ આવે છે. શ્રી. ખમરદારે ઘણાં ગીતો લખ્યાં છે, તેમાં ઘણાં નકામાં પણ છે. છતાં ‘અમે ભરતમૂર્તિના પુત્રો’વાળું ‘અમે દિંદો દિંદો દિંદો, આ દિંદ અમારો દેશ’ એ જુરસાવાળું છે. સક્ષિતજની એક પંક્તિ ‘જય મંગલ પ્રિય જનમમૂર્તિનું મળવીએ’ સાંભરે છે. એ એક જ પંક્તિ સારી છે. દરિયાલ દુબે થોડાં વીરરસનાં ગીતો આપ્યાં છે. અને નવાં કવિઓમાં મદદવદન કે ઉમ્માશંકરે ગુજરાત વિશે ગીતો લખ્યાં છે: ‘મળતાં મળી મઈ મેધિરી ગુજરાત’ વગેરે. પણ આ બધાંમાં કોઈક ખૂટે છે. એ પ્રાંતપ્રેમનાં કાવ્યો છે. ઘણાંખરાં ગીતો ગુજરાત પૂરતાં ચર્ચાકિત છે. આખાં ભારતવર્ષ પર આર્માના ઘણાખરા કવિઓએ નગર નાખી નથી, અને જનસમુદના કંઠને અનુકૂળ થવા માટે જેવ ઢાળ, જે સરલ છતાં પ્રાણુવાન હોયો જોઈએ, તે આપણા ઉપરનાં ગુજરાતી ગીતોમાં નથી. જો શ્રી અંબેરસંદ મેધાણીએ સિંધુકાના રહેા ન વલકાપાં હોત તો આપણે દેશને શો જવાબ દેત? સદભાગ્યે એ સુલહં અવાજવાળો યોધારે રાષ્ટ્રપ્રેમનાં મનોહર ગીતો રચ્યાં છે. બારડોલીમાં આરંભાયેલી રાષ્ટ્રની નવી લડતનો ઉગમ, જુઓ તો, એ કેવી ખૂબીથી ઝોડે છે:

‘આઠેરી વનરાઈમાં ઘણ ન્યાં સંતાપ’

અને ‘ધત્તનો મૂંપે ધમધમ દિગ્ગતે ચડે’, ‘ગુજરી તારે ધરધરે ગદેકે મધૂરો મરણુનાં’ જેવી પંક્તિઓમાં કાફિલાવાડી ખમીર ઉમેરાતાં ભાષા કેવી પ્રેમળ અને તોજસ્વી અને છે! અહિંસાની ભાવના લગ્નનના ઢાળમાં કવિ કેવી છટાથી ઉતારે છે એ જોવા તેમનું ‘પણ રે જોતે ને એરણુ સાંભળે હો છ’ એ ગીત જુઓ. પણ સર્વને એ ગીતો પરિચિત છે. બધાના ઉદ્દેશની એ નડર નથી. ત્રિરંગીખજન વિશે મેધાણીએ જે ‘તારે ક્યારે કેંક ફુલારે દિલનાં શોષિત પાયાં’ કરીને કાવ્ય લખ્યું છે તે અદ્ભુત કૃતિ છે.

Oh! say, does that star-spangled banner yet wave,

Over the land of the free, and the home of the brave?

અમેરિકાના જ્વજન વિશે ત્યાંના Francis Scott Keyનાં રચેલાં એ ગીતમાં જે પ્રેમ નીતરતો દેખાય છે તેવો જ સત્તર સ્નેહ. મેધાણીએ પોતાના રાષ્ટ્રધ્વજ માટે આ કાવ્યમાં દેલાઓ છે. હિંદના રાષ્ટ્રધ્વજ પર રેડિયાનું ચિહ્ન—ખીજ દેશના ધરતેથી એ કેવો જુદો પડી આવે છે:

તારે મરતક નવ મંડાઈ ચરક વણી મુગડની,

તારે ભાક નથી અસોખ્યાં, સમધિર ખંજર પ્રતી;

હંડા, લીલ કળવર શો

હરે હજ રેડીડા રમતો.

એનાં જણે રંગોનો જુઓ આ અર્થ:

તીલ ઝગનની નીલમ પીલી ઉગત હુજ આંખવડી;
અરણ્ય તણે કેસરિયે આંજન ગીત ગીટ મહીલી;
જંડા ! શરદીદે સીધી
ત્રિલોચન ! ધવલ આંખ ત્રીલ.

કવિને પૂરપૂરી શ્રદ્ધા છે કે જાણે આજે નાનાં નાનાં દેશી રાત્તો પોતાની જાત-
જાતની જંડીઓ ફરકાવે, અંતે તો એક અને અવિભાજ્ય એવા આ ભારતવર્ષનો રાષ્ટ્રધ્વજ
ત્રિરંગી જંડો જ થવાનો છે.

જંડા ! આજ ન ને નમરો,
કાલ તુજ ધૂણી શિર ધરો.

રાષ્ટ્રધ્વજ વિશે એક આવું જ સુંદર દિંદી ગીત એકવાર ‘મુંબઈ સમાચાર’માં પ્રગટ
થયું હતું. કાકા કલેલકરે સહુને એ યાદ કરવાની જલામણ કરી હતી. ગીત અહીં ઉતારવા
જેવું હતું. પણ ઘણું શોધ્યા છતાં આજ તે જગતું નથી અને તેની પંક્તિઓ પૂરી, પાંદ-
નથી એટલે નિરુપાયે તેને જગતું કરવું પડે છે.

દિંદી ગીતો જોઈએ તો ધણી પંક્તિઓ લોકોમાં પ્રચલિત થઈ ગઈ છે. કવિ
ગિરિમણી પંક્તિ ‘સર ફરાશી કી તમજાં અજ હમારે દિલમેં હય,’ કે માધવની
‘જગમિય સ્વર’ હમારો દેશ’ અથવા ઇન્દુનાં રમેલું, ‘ઐ માતૃભૂમિ તેરે ચરણોમે’ શિર
નમાઈ’ વગેરે જાણીતાં છે. શ્રી દિવેદે, સિધારામ-સરણ શુભ, મૈથિલીસરણ શુભ વગેરેનાં
કાવ્યો ધણી ગવાય છે. પણ તે ગીતોથી તુમિ થતી નથી, રસાત્માની તરસ છીપતી નથી.
આખામ દિંદમાં ગવાતું ‘જંડા જિયા રહે હમારાં વાણું’ ગીત પણ એ કડી પછી ‘શિદ્દકું’
જાની જાય છે. ઉડું કાવ્યોમાં જોમ હોય છે, ઉત્સાહ હોય છે, પણ અટપટી ભાષાને લીધે,
તેનો બહુ પરિચય થતો નથી. ‘મેરા વતન વોહી હયે’ ના ગાનારા કવિ પ્રકાશભટ્ટ પેલું
સુવિખ્યાત કાવ્ય જોઈએ:

સારે જહાંસે અગ્નિ હિન્દુસ્તાં હમારા,
હમ સુસુક્ષ્મ હયે હરકી વોહ જીવિતાં હમારા.

અથ આમે રહે અંગા ! વોહ દિન હંમે યાદ તુજ હો,
હતય તેરે કિનારે જગ કારવાં હમારા.

હિન્દુ-મુસલમાન-ઐક્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિની સજીવતા પર આ કવિએ સારો
ભાર મૂક્યો છે :

મજહબ નહિ સિખાતઃ આપસમેં બેર રખના,
હિંદી હય હમ, વલ્લ હમ હિન્દુસ્તાં હમારા.
યુનાનેાં મિસ્લો રમા સબ મિટ ગયે જહાંસે
અજવલ મગર હય બહી નામોનિશાં હમારા.

આ ગીતનું મીનુ મસાણીએ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે. એમ તો ‘વંદે માતરમ’નું
શ્રી અરવિંદ ધોષે અંગ્રેજી કર્યું છે અને ‘જનમનમણ’નું રવીન્દ્રનાથે ‘O Dispenser
of India's Destiny’ કરીને ભાષાંતર કર્યું છે. છતાં એ અંગ્રેજી અનુવાદો જોઈ મૂળ
ગીતોની ધૂણીની કલ્પના કરવી પણ અસાધ્ય છે.

સુકલામ, સુન્દલામ, મલ્લખરીતલામ

શસ્તરયામલામ માતરમ-વંદે માતરમ

શુભ નયોત્સના પુલકિત ચામિનીમ્
 દુસ્વપ્નમિત દુઃખદલ ચામિનીમ્
 મુદાસિનીમ્ મુમુક્ષુર બાપિણીમ્
 મુખદામ્, વરદામ્, માતૃમન્વદે માતૃમ્.

Mother, I bow to, thee!

Rich with thy hurrying streams,
 Bright with thy orchard gleams,
 Cool with thy winds of delight....

પણ રહેવા લો. મૂળનો શાવ અગ્નિજ્વળાં ઝીલવો ઠંડો મુશ્કેલ છે! શ્રી અરવિંદ
 નેવા સમય કલમનવેશ હોય તો પણ શું? એ ન જ ઝીલાય. જાકિમગાથાએ લખેલું આ
 ગીત આપણું રાષ્ટ્રગીત થવાનું છે. એમાં મને બરાબ શંકા નથી. જે બાઈએ તેનો
 વિરોધ કરે છે તે વિચાર વંચર વિરોધ કરે છે. મૂળ તો ગીત સામે નહિ, અમુક પણ સામે
 તેમને વંધે હોય છે. આ ગીત ગાવા આપણો પ્રગ્નએ જે લાડીમાર ખાધા છે, જે
 ગોળાઓ ઝીંકી છે, જે પેદના સદન કરી છે તે જગતના ઇતિહાસમાં અપૂર્વ કદી સકાય
 કોઈ પણ દેશના લોકોએ એક ગીત મારે આટલું સદન ક્યું નથી. હવે એ ગીત જન-
 તાના હૃદય સુધી પહોંચી ગયું છે. જગત ભારતની આકાંક્ષાના પ્રતીક સમું એ બન્યું છે.
 એની સામેનો વિરોધ હવે જલદી બંધ થાવ એમાં જ હાથપગ છે.

જગાળીમાં દિલ્લેન્દ્રલાલ રોય, ગોવિંદચંદ્ર, સુભેન્દ્ર હનુ, અનુભપ્રસાદ સેન વગેરેનાં
 ગીતો લોકપ્રિય થયેલાં છે. પણ આપણે રવીન્દ્રનાથનાં બેગ્રણ ગીતોને બંધી જાણ આપવી
 પડશે. આ માનું ગીત પહેલું લઙ્કાએ:

અધિ ભુવનમનોગોદિનિ ।

અધિ નિર્મલ શર્મ-કરોન્નવલ પશ્ચિ ।

જનક - જનની - જનનિ ।

ગીત સિંધુજલ-ધૌત ચરણતલ,

અનિલ વિદ્યમિત રયાગત-અંગેલ,

અંબર-સુમિત બાલ દિમાચલ

શુભ-ગુણ-કિરીટિનિ ।

પ્રથમ પ્રજાત હૃદય તવ મનને

પ્રથમ સામશ્વ તવ લષાવને

પ્રથમ પ્રચારિત તવ વનસવને

સાનપર્મ હત પુરુષકાદિનિ ।

ચિત કલ્યાણમયો મુનિ પન્થ,

દેશવિદેરો ચિતરિતો અન્ત,

મન્દવી-જમુના-વિમલિત કલ્પા

પુરુષ-પીઠુવ-સ્તન્નવાદિનો । અધિ ભુવનમનોગ

હિંદાત દર્શન, ગંભીર લાખા, હૃદયમય સૂર અને કોડો સ્વદેશપ્રેમ એ સર્વનું દેવું
 અજબ રસામન રવીન્દ્રનાથના કાવ્યમાં બેગ્રણ થાવ છે! હરિપુરા મહાસત્તાનું એક દરજ
 વાદ આવે છે. જ લાખ જેટલા માણસોની વિરાટ સભા મળી હતી. પાછળ સૂર્યાસ્ત;

ચોમાન પાછળ ઝાડોની ધટા; કીતરતું કુમ્ભસઃ અને રવીન્દ્રનાથનું ‘જનગણ મન અધિનાયક જય હો! ભારતભાગ્ય વિધાતા’ એ પ્રલંબ રાગે ગવાતું ગીત સર થયું. મુરના આશાદઅવરોહ સાથે, જનમેદનીનાં હૃદય ધણુ હિલ્લોળે ગાયાં.

‘યોર તિમિર ધન નિખિલ નિસિયે પીરિત મૂર્છિત દેશે’

એક જ પંક્તિમાં દેશની લગાનક નિર્જાળતા પ્રત્યક્ષ થઈ. અને આવતી કાલિતોનાં કૌરવ સંખ ધીછ પંક્તિમાં ગાછ કીડ્યો:

‘હે ચિરસારથિ! તવ રથચક્રે સુખસિત ગય દિનરાત્રી
દાઢ્યુ વિલસ માટે, તવ સંખચ્વનિ ખાલે
સખ સંકટદુઃખનાતા.’

અને સ્વતંત્રતાનું પ્રભાત અહીં ઊગશે એ ધન્ય ભાવિ આવી સુંદર રીતે રૂનીન્દ્રનાથ સિનાય ડોહ્યુ ગાય? આપણું પાતાવરણ કેવું મદલાઈ ગયું છે!

‘ગતિ પ્રમાતિસ, કલિલ રવિચ્છવિ પૂર્વ હલ્યનિરિભાલે,
ગાહે ચિહ્નમ, પૂણ્ય સમીપ્ત નવજવનસ્સ ઢાલે.
તવ કલ્યાણસ્થ રાગે, નિદ્રિત ભારત ભાગે
તવ ચરણે નવમાયા;

જય નય નય હે નય રાજેન્દ્ર! ભારતભાગ્યવિધાતા!’

આ ગીતમાં શી પ્રચંડ શક્તિ ભરી છે તેવું, હાનરો કંઈમાંથી તે એક સાથે ગવાય ન્યારે, જ્ઞાન ગાય છે.

દર જન્યુઆરીની રફની તારીખે દેશમાં સ્વાતંત્ર્ય દિન ઉજવાય છે. ત્યારે જ્યાંદરસાલણએ મરેહો પ્રતિષ્ઠાપત્ર આપ્યા હિંદમાં વગાય છે. તેની સાથે રવીન્દ્રનાથનું આ એક ધીછું ગીત ગાવા નેવું છે:

નવ વત્સરેર કરિલામ ખલુ, લોખો સ્વદેશેર દીક્ષા;
તવ આશ્રમે, તેમાર ચરણે, હે ભારત લોખો શિક્ષા.
પરેર શૂણ્ય, પરેર વસન, ત્યામિજો આન પરેર ગાસન,
બદિ હોઈ દીન, ના હોઈયે દીન, છાદિયો પરેર શિક્ષા—નવ વત્સરેર

આપણું ગીત ઉતારવા નેટલી તો જગ્યા નથી. આ છેલ્લી કડી:

તેમાર ધર્મ, તેમાર કર્મ, તવ મંત્રેર ગલાર મર્મ,
લોઈયો દ્રવિષા, સક્ષ્મ બુલિષા, છાદિયા પરેર શિક્ષા—નવ વત્સરેર

સમસ્ત જગતને જેમાં રવીન્દ્રનાથે એમની ધીરમંજીર વાણીમાં ભારતવર્ષને ઉદાત્ત સંદેશ સંભળાવ્યો છે એ એક ગીત નેહને આપણે અંગાળી ગીતોની વિદાય લઈએ:

હે ગોર ચિત્ત, પૂણ્ય તીર્થે
નજો દે ધીરે—

ઘોઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાગર-પીરે.

હેયાય દાંડાયે ફળાહ બાંડાયે
નમિ નર દેવતાયે,

હદાર હદે પરમાનદે
વંદન કરિ તારે.

હેઠ નાહિ જને કાર આહવાને
કતો મનુષ્યેર ધાર,

ફળાર સ્તોતે એલો કાયા હોતે
સમુદ્રે હોલો હાર,

હેયાય આર્મ, હેયા આતર્મ
હેયાય દ્રાવિડ, યોન—

ધ્યાનચંદીર એઈ ને ભૂપર,
નહીનપમાણપૂત પ્રાન્તર,
દેવાય નિલ્ય હેરો પવિત્ર
પરિતીરે;
એઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાચસ્તીરે. (૧)

રાક-હૃદય પાકાન મેગલ
એક દેહે હોયો લીન;
પમિમે આનિ પ્રવિષાછે દાર
સેયા હોતે સુમે આને હપહાર,
દિશે આર નિમે, મિયામે મિલિમે
નમે ના ફિરે—એઈ ભારતેર. (૨)

દેશદેશના લોકો જાણે આવે. આ અતિથિવત્સલ દિન કોઈનો અવાદર ન કરે. સદુના સંસ્કાર એ તો ઝીલીને પોતાના કરવા તત્પર છે.

સ્વધારા વાદિ ન્યાગાન ગાદિ
ઉન્માદ કવરે
એદિ મરૂપથ ચિરિપર્વત
નરા એસેલિયા સબે,
વારા મારે માઝ સુધાર્થ ધિરાજે
કેહ નોદે નોદે દૂર,
આમાર શોભિતે રોયેલે પ્વનિતે
વારિ બિચિય સૂર.
દે રૂદ્રવીણ, બાલે, બાલે, બાલે,
ધૂણા કરિ દૂરે આંતે નરા આગે,
ખંધ નાશિયે, વાસાએ આશિયે
દાંડાએ બિરે—
એઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાચસ્તીરે. (૩)

દેયા એકદિન વિરામવિહીન
મહા એકાદશનિ,
હૃદયત્રિ એકેર મંત્રે
હોલિયા રતનિ,
તપસ્યાબદે એકેર અનલે
બહુરે આદૃતિ દિયા,
વિકેર પ્રલિપ્ત, નભાયે પ્રલિપ્ત
એકિ વિરાટ દિયા;
સેઈ સાધનાર સે આરધનાર
પરશાવાય મોડા આનિ દાર,
દેવાય સખારે દોષે મિલિયારે
આનલસિરે—
એઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાચસ્તીરે. (૪)

એ જ ભારતની વર્તમાન પરિસ્થિતિ જુઓ. સમસ્ત દેશની વેદના સાથે કવિતો પ્રાણ કેવો એકરૂપ બની જાય છે ! પશુ સજીર ! રવીન્દ્રનાથનું ગાન ચાલતું હોય ત્યાં વચ્ચે બોલાય નહિ. અતે 'જ બધું' વિવરણ કરાય, એ કરવું હોય તો. પહેલાં તો ગાન જ આવના હો:

સેઈ હેમાનયે દેરો આનિ નવલે
કુએર રાજ શિખા,
દોષે ના યદિતે મરે દહિતે
આંતે સે લાગે લિખા;
એ કુંજવદન કરો મોર મન
સોનરે એકેર રાકુ
જતો લાગુલપ કરો કરો નય
અપમાન દૂરે નહુક
કુસદ વધ્યા દોષે અવસાન
નન્મ લમિયે-કિ વિશાલ પ્રાણ,
પોદાલ રમ્મી, નમિતે નનની
વિપુલ નીરે,
એઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાચસ્તીરે. (૫)

એસો દે આર્થ, એસો અનાર્થ,
દિન મુસલમાન;
એસો એસો આજ પ્રમિ ઉમાજ
એસો એસો પ્રિસ્તાન;
એસો શાદાજ, સુચિ કરિ મન
ધરે હાલ સળોકાદ
એસો દે પતિત, કરો અપનીત
સબ અપમાનવાર,
માર અભિરે એસો એસો ત્વજ
મંત્રલયંદે હોયનિ ને બરા,
અગાર પસો પવિત્રમત,
તીર્થનીરે,
એઈ ભારતેર મહામાનવેર
સાચસ્તીરે. (૬)

કલકત્તા કેશિસની ઉત્તમ વ્યાસપીઠ પરથી કવિ જિભા જિભા ગાય છે. એમના જિંવા ભગ્ય દેહ પર બહામી રંભતો જુઓ શોભે છે. સાથે ફેર ટોપી પહેરી છે. ઉપરથી પ્રકાશનો ધોધ હથવાય છે અને કવિ કોઈ પપગમર જેવા શોભી રહે છે. નીચે જીંડે જીંડે ગીતમુગ્ધ જન-મેદની, પડછાયા જેવી અરપટ, હાથિગોચર થાય છે. ગીત ગાતી રવીન્દ્રનાથનું 'રવ.' અનન્દનાથ ટાગોરે આલેખેલું એ ચિત્ર ને એક વાર જુએ તે ભૂલી શકે તેમ નથી.

કવિવરનાં ગીતોએ મણી જગ્યા રોકી, ખરું? પણ જેણે હાથમાં આટઆટલી જગ્યા રોકી હોય તેને ના પણ કેમ કરીને કહેવાય?

સર સર્વપક્ષી રાધાફળે સાચું જ કહ્યું છે કે ભારતવર્ષનો નાશ નહિ થાય. આપણે દેશ અદ્ભુત છે. કેટકેટલા સંસ્કારોનું અહીં સંમિશ્રણ થયું છે! છતાંય ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્વનો સમન્વય કરીને કેમ સચવ ટકી રહી છે! આપણાં ગીતોમાં મુદ્દનો ઉન્માદ નથી. આપણા કવિઓ શત્રુઓને માથો દેવામાં દેશમંકિત માનતા નથી. એવા દેશ પર આપણે રાષ્ટ્રપ્રેમની ઈમારત નથી ચણી. તીખી સળગતી બાપા, કારમા કટાક્ષો કે ચન્દોના ઉછાળા દિન્દનાં રાષ્ટ્રપ્રેમનાં ગીતોમાં નથી. ભારતવર્ષના નિઃસીમ વિસ્તારસમુદ્ધિમાં વિશાળ ઉદાર દરોન, એનાં નીચ મુક્ત આકાશ જેવા ગંભીર પ્રેમ એનાં ગીતોમાં છલકે છે. વિચાર થાય છે કે જીભું તો કંઈ નહિ પણ આવી પ્રજા સ્વતંત્ર હોય! કેવડો મોટા આ દેશ છે! આખું જર્મની તો એક બંગાળમાં સમાઈ જાય. ફ્રાન્સ જેવડું તો નિઃકોમનું રાજ્ય છે. ઈંગ્લેન્ડ કરતાં તો રજપુતાનાનું રજુ વધારે વિશાળ છે! પ્રજાના માથાસો જ આ દેશની વ્યવસ્થા કરતા હોય! બહી કેટકેટલું ધનધાન્ય પાકે છે! 'મદ્રાસે માત્ર કેટલું સૌંદર્ય' હાલવે છે! હજી કેટલી પારાવાર ખનિજ સંપત્તિ ભૂગર્ભમાં દેદાથેલી પડી છે! દિન્દના ઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય, પરાધીનતાનો બોબો ખસી જાય, તો દિન્દ કેવું બને! આશીષ કરો! માથાસો શક્તિસમ્મત બને ત્યારે કેવાં સૈન્યો જિભા થાય! દિન્દનાં વહાણો દિન્દના સમુદ્રો પર વિદરતાં હોય; દિન્દનાં વિમાનો—અહો! કેટલી શક્તિ ફેંકાયેલી પડી છે!

જામત ભારતની પ્રથમ શક્તિનું બંધિમથાણુએ તો પહેલેથી બ્યાન આપ્યું છે:

ત્રિશત કોટિ-કંક-કલાલ-નિનાદ-કસોલે!

દ્વિત્રિશત કોટિ ભૂમિ ધૃતિ-ખર-કલાલે!

કે બોલે ભૂમિ આ અબલે?

બહુબલ્યારિહી, નમાનિ તારિહી

ત્રિપુલ્લવારિહી નાતરમ્—વદે માતરમ્.

આને જગત પવદાય છે. અમાર વેદના વચ્ચેથી નવમુખનું સૂચન થાય છે. દેવદેહના લોક જાગે છે. દુરથી સાર બ્યાવે છે:

Forward! the day is breaking,

Earth shall be dark no more,

Millions of men are waking

On every sea and shore.

રશિયામાંથી એક કવિ પેકાર કરે છે: 'Arise! ye wretched of all regions!' અને Connell વળી લાલ ચાપટા ફૂકાવતા ગાય છે:

"Then raise the scarlet standard high!

Within its shades we live or die."

મોણસના હૃદયમાં આઝાદીનો અવાજ - Scraph voice of Liberty ગૂંઝે છે અને જગતભરના પીડિતો એક અવાજ પોતાનો નિકળ જાહેર કરે છે :

"We come our country's right to save."

હાલ અહુ આકરી લાવી પડશે; તેથી શું ? E. Nesbit તો જવાબ આપે છે :

And the harder the way and the hotter the day,
The greater the glory in fighting, we say;
Though long be the night, the day will be bright,
When the sun of our Freedom rises in its might.

એવી હાલ હાલો મરણ પડે તો શું ? એવું મરણ એ તો જીવનનો મહોત્સવ છે :

Such cannot die; they vanquish time,
And fill the world with glowing light,
Making the Human life sublime
With memories of their sacred might. (Malcolm Qwin)

નવી દુનિયા સર્જવી છે. એકેએક સ્ત્રીપુરુષે એમાં સાથ આપવો પડશે. ભાડૂતી સૈનિકાથી ત્યાં કામ ન થાય. હેવલોક એલિસ કહી ગયા છે તેમ :—

Still brave deeds and kind are needed,
Noble thoughts and feelings fair;
Ye too must be strong and suffer,
Ye too have to do and dare.

અત્યારે હાલે એક ઘોર હાલો લાવી પડે. સ્વતંત્રતા અને શાંતિ અંતે આવવાનાં છે. બધી વેદનાને અંતે માનવીના સુખનો સર્વોચ્ચ યશો. જગલનો કાયદો નાશ પામશે, ફરી ન્યાય પ્રગટશે; વેરઝેર નાખૂદ યશે, માનવસ્વભાવ પર વિશ્વાસ રાખીને એટલી આશા આપણે રાખી શકીએ. J. A. Symondsના એક આશાના સંદેશ સાથે આજની નાત પૂરી કરીએ :

Nation with nation, land with land,
Unarmed shall live as comrades free;
In every heart and brain shall throb
The upsurge of one fraternity.
New arts shall bloom of loftier mould,
And mightier music thrill the skies,
And every life shall be a song,
When all earth is paradise.

રૂપાની માએ પૂછ્યું, સદિવરોએ પૂછ્યું, ગામના જુવાનોએ પૂછ્યું અને જુદોએ પણ પૂછ્યું : 'રૂપાં! કહે તો ખરી—શા માટે તને સાસરે નથી ગોઠતું? તારો ધણી જીવાન છે, રૂપાણા ય છે; ગામનો સુખી છે, કરતો કારવતો છે; ગામમાં તને માન પાન છે; નથી કોઈ ઘરમાં તાનુગોઠતું કે નથી આવાપીવાની અગવડતા; તો પ—'તે' તો ખરી!—વ્યાજકાલ કરતાં વ્યાજું કરાવ્યે બે વર્ષ થયાં તો ય તને સાસરીમાં કેમ નથી ગોઠતું—તું વળી વળીને પિયરમાં કેમ નાસી આવે છે?—આદમી તને મારતો નથી—જીવે માસે પણ બેસતો નથી. ત્યારે તને દુઃખ શું છે?'

પણ રૂપાં તો આ સવાયો સાંભળતાં ઢસતી હોય તો ય રૂપાં માંડતી—ફરેકે ફરેકે રાતી.

સરખાસરખી સદિવરોએ એને પેટમાં લેતાં પૂછ્યું : 'તારા આદમીમાં કંઈ ખોટાંપણ?'

આતો જવાબ પણ રૂપાં કોઈ દલાવીને નકારમાં આપતી. અને હંમેશનો સવાલ જોગો ને જોગો જ રહેતો : 'ત્યારે તને દુઃખ શું છે?'

રૂપાં માટે આખા ગામનો જીવ જળતો. જુદો એના કદાપણ ઉપર એની આલયલગત ઉપર મુગ્ધ હતા. એના સાસરે જતાં પહેલાં તો પોતાનાં બાળકોને રૂપાંનો દાખલો આપતાં કહેતા : 'છોકરી તો એતું નામ. ભેભે તો ખરાં! એક નહિ પણ બે મ કુળ તારો.' પણ આજે એમની માન્યતા ખોટી પડતી લાગતી હતી. એમને ખીકે હતી : 'રૂપાં એક દિવસ અમારા શબ્દો કાં તો પાછા ગળાવશે! ઘર નહિ બધે!'

ગામના જુવાનોને મન પણ રૂપાં એક આદશ હતો. સૌ કોઈ સાથે એ ઢસતી મરકરી કરતી પરંતુ એની આંખોમાં બહેનનો જ પ્રેમ નીતરતો. ગાણું ગાતાં એના સુરીલા કંઠની ગાફુલરી હલક, એના જીપડના પગ, નીચે નથી તાળી પાડતી વખત કમરની એ લયક, વગેરે ઘણાને મુગ્ધ કરતી. કોઈ કોઈની દિંસક શ્રુતિ ઉશ્કેરાતી પરંતુ રૂપાંને સામે વાત કરતી જોઈને જ લોહપતા ગળે જોગળી જતો : જીએ આવેલી કોઈ મંદી માનણી હોકમાં જ મુકાઈ જતો.

અને તે એટલી હદે કે એ જુવાનો અંદર અંદર પણ રૂપાં પ્રત્યેની રૂપલાલસા વ્યક્ત નહતા કરી શકતા. સૌ કોઈને—એકને બીજાનો કર લાગ્યા કરતો : 'કદ જુદા! તારી દાનત જમડી જમડી ને રૂપાં ઉપર જમડી! ગામમાં બીજું કોઈ નથી!'

ગામની જુવાન છોકરીઓ—સરખાસરખી સદિવરો પણ એમની કોઈ શ્રુત વાતો—કોઈનાથી લાગેલી માયા વિશે રૂપાં આજળ વાત કરવાની દિંમત નહતાં કરી શકતાં અને કોઈ કરતું તો રૂપાં એને કહેતી : 'મેર ધૂરખી! એ તો આ બે દન—સાસરે નથી ગઈ ત્યાં સુધીની માયા! પૂછી બોળે એને—કહીએ ધરતું પૈશ કરીને રાખવા રાજ છે! ને માયાપતો કર કે પરચેતરની પંચાત દેખાડે તો કહેને કહીએ માથ નાસી જઈએ'—અને

પેલાને, 'એવું તે કાણ કરતું હશે!' એમ જવાબ આપતી નેત્ર દર્શન રીસ કરીને કહેતી :
 'ત્યારે એના કરતાં આપણો આદમી શું ખેડો? મારેથી પીટીશો તોય અંતે તો એ જ પાછો
 હાથ ફેરવશે.'—એટલે હવે તો કાઈ એને આવી વાત જ નહતું કરતું.

પણ એ જ. રૂપાં સાસરે જતાં રેતી—અંધારામાં પાછી નાસી આવતી ત્યારે
 સૌ કાઈ વિચારમાં પડી જતાં. રૂપાં પાસેથી 'ન ગોઠવાનું કંઈ કારણ ન મળતાં અંદર
 અંદર પૂછવા લાગતાં : 'અમે ભાઈ! માંમમાં કાઈનાથી એનો છવ તો નથી મળ્યો મ્હો?'
 પરંતુ આ સવાલ તો પૂછવા ખાતર જ પૂછતો હતો. બાકી એ એવું હોય તો 'ખું' જ
 કંઈકું રહે પણ આવી વાત તે ગામથી—ગામનાં બુવાનિમાંથી કંઈ રહે ખરી?

કાઠિને કશું કારણ જ નહતું જાતું. રૂપાંને પૂછીને ઘણા ઘણા યાદચા પરંતુ એણે
 પણ કશું જ કારણ ન આપ્યું. એ તો ફક્ત એટલું જ કહેતી : 'મને ત્યાં નથી ગોઠતું!'

'પણ એવું કારણ કે ગામ નથી ગોઠતું કે તારો આદમી?'

'અધુ'ય' કહેતીને રૂપાં રીસ કરી બિડી જતો.

રૂપાંને સાસરીમાં ન ગોઠવાનું કારણ ખૂદ રૂપાંને જ બંદામરે નહતું સમજાતું. અને
 જે કંઈ સમજાતું હતું એ એવું તો હાસ્વારપદ હતું કે એ કાઠિને કહેવાની દિ'મત પણ
 નહોતી કરી શકતી. કંઈક વાર તહેવાર, લીલા વાજન કે ગરબા—આમ ગાવા નાચવાના
 તહેવાર આવવાના હોય એના જે દિવસ આમળથી એનો છવ ધરમાંથી બિડી જતો,
 પિપરમાં નાસી આવતો અને ગાતી નાચતી ત્યારે જ એના છવને કરાર વળતો.

પણ એને આમ કિલ્લોલ કરતી નેત્રને હવે તો લોકોએ છવ પણ બળવા આંધ્યા
 હતો : 'કાં તો કાલ એનો મધી આવશે ને બિચારીને તેડી લઈ જશે!'

ખું પૂછો તો આમાં બૂલ તો અજ્ઞાની જ હતો. વસંતની કાઠ સાંજે સુરાપાન કરીને
 ખેડેલા ઘણાએ રૂપાંને ધડવાનું કામ હાથમાં લીધું હતું. એક બાજુ મધેનેને ત્યાં થતાં
 નાચવાનનાં અગ્રજ આવતા હશે, બીજી બાજુ વંદાવનમાંથી વેળુંનાં સુર સંભળાતા હશે.
 ધનંદને ત્યાં નાચતી ઉર્વશીના ઝાંઝરેનો હમકાર પણ આછો આછો સંભળાતો હોવાને નેત્ર એ;
 અને સુરાના આછાધેરા નશા સાથે આ બધા વાતાવરણમાં મરત થએલા ઘણા રૂપાંને
 ઘાયે જતા હશે.—એમને શી ખગર કે કૂલમાં જેમ વાસ એકરૂપ યથ જન છે એમ
 રૂપાંનાં-હામાંસમાં આ આકાશનાં સાદક વાતાવરણનો પટ પણ ઊતરશે?

તેથી જ તો રૂપાંને એના ચાર ધરના ગામવાળા સાસરીમાં ન હતું કાવતું. ખેતરમાં
 જતી ભારે દરને સિમાડે સંભળાતા ધાવા કે પાંસળીના સુર એને મુગ્ધ કરી નાખતા.
 ધાસનો કલ્લો હાથમાં જ રહી જતો. ગામને ગાંદે સર્પને જતાં મેળાનાં શેખીનેને નેત્ર
 ભર્યે ખેડેય એ એમની પીડને તાકી રહેતી. અને ગરબાના દિવસોમાં તો એ પિપર મ્હા
 વગર રહી જ ન હતી શકતી. કારણ કે ગામમાં ન કાઈ ગીતનું ગાનાર મળે—પ્રાતાં તે પણ
 ધરમાં સાધ્યાં—કે ન એને ગાવાનો હિમમ યાંચ એવું વાતાવરણ સાંપડતું! તે સિવાય પોતાના
 ગામમાં અવારનવાર સંભળવા મળતી સુદંગ કે એકવારાનાં ભજનના લાગાંદાગ—કશું જ
 અહીં ન હતું સંભળાતું. જોકે કાઈ રેશવરે ઉતારી પાડી!—રૂપાં એવરમાં જ રહી પડતી—એને
 કંઈક એવું દદં થતું જે એનાથી વેકું વેકાતું નહિ.

રૂપાં દિવાળી ઉપર પિયર-આવી હતી. બેસતા વર્ષને બીજો જ દિવસ તે બાબુ દરેક વખતની પેઠે આજે પણ રૂપાં રહવા લાગી. માળાપ તો એને પૂછી પૂછીને યાદી ગયાં હતાં. એમણે ગામમાંથી પેલા—એ તેવાનાં પેટમાંથી વાત કઢાવે એ ગલાઝાઈને બોલાવ્યા, કહ્યું: 'જરા રૂપાંને સમજાવીને પૂછી તો જુઓ ગલાઝાઈ! એને એવું તે શું દુઃખ છે?'—

ગલાઝાઈ રૂપાંને બોલાવીને ઘરની ઘડમાં પેલા. રૂપાંની પીઠ પર હાથ ફરવતાં બોલ્યા: 'એ રૂપાં! તું મને બાપ ગણે તોય, ને બાઈ ગણે તોય હું તારાથી બહુ મોટો તો નથી જ—તે ગણે એ પણ મને તારા પેટની વાત કે: એ તારું દુઃખ બાંધેલાં જેવું હશે તો શે આ ગલાઝાઈ બચત છે એ ન બાંધે તો. પણ તું મને બાપ છૂટી વાત કર!—સાસરીમાં તને શું દુઃખ છે?' અને વળી પાછા રૂપાંની પીઠ પર હાથ ફરવવા લાગ્યા. 'કે' એવાં મારી દીકરી નહિં!'

રૂપાં પણ આ સદાસોથી હવે તો યાદી ગઈ હતી. વળી ગલાઝાઈ જેવા માણસ આગળ પાપછુટી વાત કરવામાં કંઈ વધિા પણ ન હતો. નીચું જોઈને બોલી: 'તમે પૂછો છો ગલાઝાઈ, પણ હું મારા દુઃખની વાત તમને શું કહું! જુઓ એને (પોતાના પતિને) નથી તો પાવા વગાડતાં આપડતા કે નથી કોઈ જ નાંસળી વગાડતો. ને ગાભી, ગાભી તો મેં એને કહી જોયો જ નથી! ગામમાં નથી કોઈ પખાજ વગાડતું—તો બબલ તો વળી બાપ જ કોણ!—મારું પીટયું: ગામમાં કોઈ દાડ પીએ એવું જ નથી—તમે જ કો! આવા સરાણુ જેવા ગામમાં કાવે તે શી રીતે! કહેતાં રૂપાં રડી પડી. અને તે એટલી હદ કે તેડવા આવેલાં એના ધણી અને બીજા બે જણ, રૂપાંનાં માળાપ અને આડોલી પાડોશી બધાય ટાળે વળી ગયાં.

સૌ કોઈ ગલાઝાઈને પૂછવા લાગ્યું: 'શું થયું ગલાઝાઈ?'

'શું તે એવું કયાજ!' કહેતા ગલાઝાઈ ઊઠ્યા અને ખૂબે પછેડી નાખી પર તરફ જવાની તૈયારી કરતાં, રૂપાંનાં માળાપ અને એના ધણીને પણ કહ્યું: 'માનો ન માનો પણ કોઈ કાકણે ગાતા વીર મેલ્યા છે, નહિ તો વળી ધણીને ગાતાં ન આવડે—ગામમાં કોઈ ન ગાય, એવું તે વળી દુઃખ ગણાતું હશે?' અને જતાં જતાં બે રૂપાં પાછાં ભરી ધીમેથી ઉમેર્યું: 'કોઈ જુવાને બોલાવીને દાણાખાણુ બાળી જુઓ! ને કમકુટ કરાવવા જેવી લાગે તો એક કરાવજો,' અને, 'આ તમને કેયું!' કહી ચાલતા થયા.

ટાળે વળેલાં લોક, જાણે ગલાઝાઈએ કોઈ મહાન ક્રોધકાન્તો કદ દેતાંને ઉઠવા ન દેખાડે એ હોય તેમ, એમની પીઠને ને પછીથી એકમેક તરફ તાકી રહ્યાં જાણે કહેતાં ન હોય: 'મને જ વહેમ તો હતો જ પણ આપણને શી બળર કે રડિા (કાકણ) આવા ગાતા વીર પણ મેલતી હશે!'

રૂપાંનાં નાં ડંહા છતાંય બેજણ વાર કમકુટ કરાવી. એવામાં જ એને ઊઠશે આવણે એનો. રૂપાંએ 'હવે તો હું છોડરાની મા ચડી!' એ ખ્યાલે ધર બાંધ્યું કે પછી જુવાના કહેવા પ્રમાણે પેલા ગાતા વીર ચડે બેસાડ્યા તેથી, એ તો એક બગવાન જાણે પરંતુ લોકોને તો આ નવાં દુઃખની ખાતી ચઢે: 'ફુનિયામાં લાગા ગાતા વીર પણ હોય છે ત્યારે તો!'

મૃત્યુ શું માર્ગે ભૂલ્યું કે મંદિરે આવીને ઊભું
મહાદેવ તણી સિક્કા માગવા અગળામણું ? !

તમે મહાદેવ !

કુટીર ઘોડીને

પ્રહ્લાંડના વિસ્તરતા ઉછળે
વિરાજવા, મંદિર ઉરનાં મૂકી
સૂતાં, ગયા ? હીન બની રહ્યો
સૃષ્ટિ તણાં ને ધન અંધકારે
ઉલ્લેખવા, તોડવનૃત્ય સર્જવા
ઠહો ગયા એ ! મહાદેવ મોંઘા !

દરાલ ને કોમલના સમન્વય
બની રહેલા નવલા સમુદ્રે
લહેલ ને અમૃત એકદું ઠરી
પ્યાલી ભરી ચેતનહીન હિંદ
ને છાંટતા તે ગમિયું નહોં શું ?

નૈવેદ્ય સૌ જીવનચક્રિતનું તમે
ધરી દીધું 'જુદ' તણા પદ્મજુએ,
મહાન તો રે બની અદ્ય રામ્યા
વિદ્યાળી આત્મા તણું તેજ તાલું.
ધાર્યે બની મગન અર્ધાંડ રીતે
પૂર્યો તમે જીવનચક્રિતસ્નેહ.

પુત્ર છે ગાંધીના જીવ્યા અંતે બાપ સમા જાન્યા,
મગના એ મહાદેવ ! તમું હું પાદપદ્મમાં.

યુદ્ધ પછી જગતભરમાં કાયમી શાંતિ સ્થાપવી હોય, આજના વિનાશક સંહારમાંથી નવા પ્રકારનું સહકારી જીવન ઉપજાવવું હોય, તો વિજ્ઞાન અને પ્રગતિશીલ જ્ઞાનની અન્ય શાખાઓ જે ફિસેસો જે કાર્યની સિદ્ધિ પરત્વે આપણે તેની ઉપેક્ષા ન કરી જોઈએ. યુદ્ધો અને આર્થિક હરીફાઈઓ લાંબા યાદ રૂંઠા સમય માટે જુદી જુદી પ્રગતિઓમાં વિચ્છેદ જોડો કરે અને તેના કિત્તબિત ઝોંઝોમાં લાગલા પાડે : પણ આ સ્થિતિ કણકણ રહેવાની—કોઈ દિવસ સંપૂર્ણતાએ પહોંચવાની નહિ. કારણ વિજ્ઞાન અને અન્ય વિદ્યાઓને લાગેવળે છે ત્યાં સુધી દુનિયાના યુદ્ધવાદીઓનું જીવન આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોથી સંકળાયેલું રહેવાનું જ. અમુક વ્યક્તિની ઇચ્છા હોય યા નહિ પણ માનવસમાજ ન હુંસાય એવી એકતાના તાણાવાણાથી વણાયેલ નહોતો છે.

મનુષ્ય પ્રવૃત્તિનું એક પણ એવું ક્ષેત્ર નથી જેમાંથી ઉપરનું પ્રતિપાદન પુરવાર કરવા દૃષ્ટિા ન મળી શકે. દૂર પૂર્વના સમરંગણમાં ધવાયેલો અમેરિકન સૈનિક પોતાની જિંદગીના બચાવ માટે ધનુર્વાના જંગુ શોધી કાઢનાર જાપાની વૈજ્ઞાનિક કોટોસાટોને આભારી છે. લોહી આપીને ઉગારેલો રશિયાનો જાજમી જર્માનક ઓરિદ્ધાના દાક્તર લેન્ડરટાઈનરની શોધોને ઋણપૂર્વક સંભારે છે. રશિયાના સંશોધક મેટ્રનીકોફના કાર્યની મદદથી જર્મન સૈનિકની જિંદગી ટાઈફોઈડમાંથી બચે છે. પૂર્વ દિશાના ટાણુઓમાં વલ્કલ નાવિકને મેલેરિયામાંથી મુક્તિ આપનાર મટાલીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી માસીના પ્રયોગો છે. ઉત્તર અફ્રિકામાં અંગ્રેજ વિમાનીને ઘસઘસાવાના એપમાંથી બચાવી મૃત્યુનાં મોંમાંથી ઉગારનાર સુપ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ વૈજ્ઞાનિક પાસ્ચર અને જર્મન કારણની શોધો છે.

શાંતિ પ્રવર્તતી હોય કે યુદ્ધ ચાલતું હોય, દુનિયાના કોઈ પણ રાષ્ટ્રના સંશોધકોએ પ્રખર પ્રેરણા હોયોતો કાલ સૌ પ્રકારે સજે એ એક જાણતી અને જર્મન વૈજ્ઞાનિકોના સંશોધનના પરિણામે જગતભરનાં બાળકો ટીફ્યેરીઆના ભોગ થતાં બચ્યાં છે. એક અંગ્રેજની શોધો તેઓને બગિયા સામે રક્ષણ આપે છે. હાડકામાંથી બચાવનાર એક ફ્રાન્સવાસીની શોધો છે; અને પેલ્સાગ્રા (pellagra) માંથી ઉગારનાર એક ઓરિદ્ધાન વૈજ્ઞાનિકનું કાર્ય છે. જર્મની મૃત્યુ પર્યંત આપણી આલખાસ અને અદરશ આત્માઓના કાર્યની છાપ પડેલી છે. આ મહાનુભાવોએ કદી માત્ર પોતાના દેશના નાતુટા યા સગદનો દ્રષ્ટા બચાવ મનમાં રાખ્યો નથી અને માનવજાતના કલ્યાણ સિવાય બીજા કોઈ ઉત્તરતી વફાદારી કર્યાવી નથી. વ્યક્તિગત કે સમૂહમાં જે કોઈ એક કાર્ય થયું છે તે બધું દેશ અને રંગના ભેદ વિના માનવજાતના સામાન્ય ઉપયોગમાં હંમેશાં લેવામાં આવ્યું છે.*

* * ફ્રેંચકેસર નાવિન્ડેસન વિન્યુ' (૧૯૪૧) માંથી.

નૂતન વિશ્વરચનામાં કેળવણીના આદર્શ

છ. કે. ભટ્ટ, બી. એ., બી. ડી., એલ.એલ. બી.

"The spiritual life of Europe belongs not to Caesar and Napoleon, but to Christ; the civilisation of the East has been more influenced by Buddha than by Chengis Khan or Akbar. It is that truth we have to learn, if we are to survive. We overcome hate by love, and evil by good; baseness begets only a progeny like to itself. We set our houses in order if we are to realise the vaster dream.....The glamour of the war is as unreal as the bought affection of the prostitute....."

હિંસાહિંસા મહાન વિચારક હેરેલ્ડ લાર્કીની રચેલ, સદ્ગત અને આંતરરાષ્ટ્રીય સાંતિની ભાવનાગ્રેષ્ઠ વાણી પુરોષતા રાષ્ટ્રસંચાલકોને કાને ન પડે અને પરિણામે મુનઃ રક્તપાત થયો. દુનિયાના આ અમૂલ્યપૂર્વ રક્તપાતે કાના હૃદયને ફોલ નથી ઉપજાવ્યો? વિશ્વશાંતિ, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વર્ગીય સુખનાં રાસ સ્વપ્નાં સેવતી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓ આજે મૃત્યુનાં મહામુખમાં હોમાઈ રહી છે. નવલંત ઐતિહ સંસ્કૃતિ અને વિજ્ઞાનની નયોતથો પ્રકાશિત તેવું સુંદર ભવન કામળતા ધરતી માફક તૂટી પડ્યાં છે. રાણસી ઇતિહાસનું પ્રથમ વાવળ-ઝાડુ માનવતાનાં શેષ તરવેને શોષી રહ્યું છે. આવા-ધીર અધિકાર અને આંધિના યુગમાં વિશ્વકિર્તિચિંતકો અને સુત પુરુષો નૂતન વિશ્વરચનાની મનોદર કલ્પનાઓ સેવી રહ્યા છે. કોણ પણ સમાજની પુનરચનાની શક્યતા તેના આદર્શો પર છે અને આદર્શોને મૂર્તિમંત કરવામાં કેળવણીના આદર્શો, કેળવણીકારો અને શિક્ષણસાધનો, મુખ્ય રથાન બોગમે છે. પ્રધાનતઃ કેળવણીના આદર્શો જેટલા ઉચ્ચ અને કેળવણીનું કાર્ય જેટલું સંજોન અને ઉચ્ચ હેટલો જ રાષ્ટ્રીય તથા સામાજિક સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ નૂતન વિશ્વરચનાના આદર્શો નવા ધાવા પડશે અથવા પુરાતાન સત્યોને નૂતન સ્વરૂપ આપતું પડશે. અને તે આદર્શો પ્રમાણે કેળવણી આપના જનતાએ કમર કસવો પડશે. નૂતન વિશ્વરચનાના વિધાયકોએ આધુનિક સંકેતો કેળવણીના અને સમાજવ્યવસ્થાનાં તરવેને તિલાંજલી આપી સંપ, પ્રાતુભાવ, પ્રેમ, સદ્ગત અને હરેક માનવહૃદયમાં વસેલી ચૈતન્યશક્તિ અથવા હૃદયબળના વિકાસને પ્રાધાન્ય આપતું પડશે. આવો ધીર રક્તસિંધુ ક્યાં સુધી વહેવા દેવાય? તેને જાતકાળની વાતસમ કરવા આપણે વિચાર કરવો પડશે કે માત્ર ઐતિહવાદ, શુદ્ધિવાદ, અર્થવાદ, બળવાદ અને ઉમ રાષ્ટ્રવાદને સમર્થન કરતો સમાજવ્યવસ્થા, સંસ્કૃતિ અને કેળવણીનું પરિણામ કેટલું દાનિ-ઝરક છે. આજની કેળવણી અને સમાજવ્યવસ્થામાં દરીદ્રાઈ, નેફ્રોસી, અર્થવાદ, હિંસ-નીચતા વિષાતક વિચારો અમત્યાને છે. કેળવણી એક આર્થિક બાપાર અને રાજદારી કોર્મિશ્ન જેની જની ગમ છે. મૂલીવાદ અને સાત્યાગ્રવાદ કેળવણીને દશિવાર રૂપ બનાવી છે. રાષ્ટ્રવાદનાં જે કેળવણીને મુખિન, દલો અને દિશક કરી મૂકે છે. માનવો માનવતા

મુદ્દ પછીની સ્થિતિ વિષે આગળ કહે છે : “There was a call for return to humanities—for a more assiduous cultivation of character, for a fuller recognition of the spiritual nature of man.” પણ મહાન વિદ્વાદના વિન્નતાઓ વિગતના ન્યાયમાં હતા. સત્યનો અવાજ સાંભળવા તેમને પુરસ્કૃત ન હતી. ૧૯૧૪ના રક્તપાતે હૃદયનો અધકાર દૂર નહોતો કર્યો. આ રક્તપાત કરશે કે ?

એટલે નૂતન વિશ્વરચનાનો આદર્શ માનવતાનો વિકાસ—આદર્શ મનુષ્યત્વ રહેશે. શરીર અને મનના રાજ્ય પર પ્રાણી માનમાં રહેલી હૃદયની દિવ્યશક્તિનો અધિકાર રહેશે. હૃદયમાં રહેલી ચૈતન્યશક્તિનો વિકાસ—દૈવી અંશનું પ્રાદર્ય એ જ નૂતન વિશ્વરચના માટે આવશ્યક ગુણો. નૂતન વિશ્વના સિદ્ધાન્તોમાં તેથી નહિ ભ્રમ્યે એર, વેર, હરીફાઈ, નફાખોરી, અને રંગભેદ આદિ અસમાનતાઓ. તેનો પ્રધાન આદર્શ પ્રેમભાવ જ હશે. વેરને બદલે સ્નેહ, અને પ્રેમ; હરીફાઈને બદલે સહકાર; રાષ્ટ્રવાદને બદલે ભાતૃભાવ, સમતાવ; અને રંગભેદ વગેરે અસમાનતાઓને બદલે એકમત્તાવ, માનવવાદ અને એક ઇશ્વરવાદના આદર્શો પર નૂતન સમાજ રચવો પડશે.

જોવો સમાજ રચવો હોય તેવી કેળવણી ભ્રમ્યે. કેળવણી દ્વારા જ નૂતન વિશ્વરચના સકય છે. એટલે આવતી કાલની નૂતન કેળવણીમાં પ્રેમ, સહકાર, ભાતૃભાવ અને એકચત્તા પુરાતન સંસ્કૃતિને આગળ મૂકવા પડશે. કેળવણીની આપણી દૃષ્ટિમાં ક્રાન્તિકારક ફેરફારો કરવા પડશે. પશુબળ, સ્વાર્થ, હરીફાઈ વગેરેને યોગ્યતા કાલની કેળવણીમાં ધરમૂળથી ફેરફારો કરવા પડશે. નૂતન શિક્ષણ નામે કેળવણીના સુપ્રસિદ્ધ સિદ્ધાન્તોને આવતી કાલની કેળવણીમાં સાંચું રચાવ મળશે. આપણું શિક્ષણ પ્રેમ, સહકાર અને પવિત્રતાની ભાવનાઓને મૂર્તિમંત કરતું, એ ત્રણેને જીવનમાં વલુતું બનાવતું પડશે. નૂતન સાહિત્ય, નવીન અભ્યાસક્રમ અને અન્યકવિધ નવીન પ્રવૃત્તિઓ આપણું જીવન બેંચશે.

આપણી નૂતન કેળવણીનો આદર્શ આત્માની ન્યોત પ્રકટાવવાનો રહેશે. શરીર અને છુદ્ધિના વિકાસને પણ પૂરતું જીવન આપવામાં આવશે. રાજનીતિય પુરુષો તેને “Creative intelligence”નો આદર્શ કહે છે. સુધારકો ‘Social Co-operative Order’ સામાજિક સહકાર યુગની આદા સેવે છે. સાધુ પુરુષો આધ્યાત્મિક મનુષ્યત્વની આદા સેવે છે. કેળવણીકારો ક્રિયાત્મક જીવંત શિક્ષણદ્વારા સર્વજનોમાં વિકાસના આદર્શને લક્ષમાં રાખે છે. વસ્તુતઃ સત્ય એક છે કે સારી સંસ્કૃતિ અને ચિરરચાથી શાંતિ અર્પતી. નૂતન વિશ્વરચનામાં આદર્શ મનુષ્યો—સર્વાંગી વિદ્યસિત પુરુષો ભ્રમ્યે છીએ. એટલે છુદ્ધિ અને શરીરના વિકાસના વિચારોથી આગળ વધીને હૃદયના અબુવિકસિત ભેગને ખેંચવામાં જ આત્મજળનો વિકાસ સાધવામાં જ કેળવણીને અગત્યનું કામ કરતું પડશે. ત્યારે જ એક કૌટુંબિક ભાવના—પ્રેમ, એકમ, ભાતૃભાવ અને વિશ્વમધુત્વની ભાવનાઓ જન્મીત થશે. ત્યારે જ વિશ્વમાં શાંતિ થશે, ત્યારે જ માનવોએ સુખના અમૃતનિંદુઓનું પાન કરશે, ઈશ્વરતાનો નાશ થશે, વેરઝેર દેશઝેરો ભેરો, આ ધીમતી ધરા નંદનવન સ્થળી બનશે.

જોએનું શિક્ષણ આર્થિક અને ભૌતિક દૃષ્ટિએ વિશ્વ એક કુટુંબ છે એ બોધપાઠ બારપૂર્વક સમજાવશે અને “what does not pay” શુદ્ધના અને વિગતના લાભો ક્ષણિક

છે તે પણ ઠસાવશે. અને પ્રેમ અને સહકારથી મુખ અને સમૃદ્ધિની સકલતા બતાવશે. ઇતિહાસનો અભ્યાસ માનવો બધા એક જ દેશના વતની છે, તેઓનું મૂળ વતવ એક છે, શરીર, મન અને હૃદય એક જ પ્રકૃતિનાં અને ઈશ્વરનાં બતાવેલાં છે એમ સમજાવશે. અને દેશ, જાતિ કે રંગના ફેરફારો કૃત્રિમ છે તે બતાવશે. મહાપુરુષોનો અને રાષ્ટ્રોનો ઇતિહાસ આંતરરાષ્ટ્રીયતામાં અગત્યનો ફાળો આપશે. ઈશુનું શિરિમ્બવચન આંતરરાષ્ટ્રીયતા અને વિશ્વશાંતિનો સોનેરી મંત્ર છે. વેરને બદલે પ્રેમ અને ક્ષમા, દ્વિંદમાં બદલામાં બદિંદમાં અને પ્રેમ; દ્વિંદમાં પણ પશ્ચિમના ઇંચુશ્ચિરત, સોક્રેટિસ, ટેલીએકસ, ક્રાન્સોસ જેવા મહાપુરુષો યદ્દ ગયા છે. ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ અજોડ છે. અને હાલમાં પણ જગત-પંથ પુરુષો દ્વિંદમાં વિદ્યમાન છે. નૂતન વિશ્વરચનામાં દ્વિંદનો ફાળો અનેાળો છે. સાહિત્ય, સંગીત અને કળા વગેરે પણ પોતાનો ફાળો આપશે.

આપણા સંજ્ઞાગ્રે આ મહાપ્રલયકાળમાં અને સંક્રાન્તિકાળમાં પણ સંસ્કૃતિઓના ઉગમસ્થાન સમગ્ર ભારતવર્ષમાં નૂતન વિશ્વરચનાના અને નૂતન કેળવણીના આદર્શો ખામઈ રહ્યા છે અને પાયા નખાઈ રહ્યા છે. ભારતની હવામાં અનેક કામો, ધર્મો અને સંસ્કૃતિનાં ધર્મજો યદ્દ ગયાં છે. હાલના ધોર અધિકારમાંથી ભારતવર્ષમાં નૂતન જીવનની ઝાંખી બેળા-રને નમરે પડે છે. ગાંધીજીના આશ્રમમાં, મહાત્મા અરવિંદ ધોવના પોંડચરીના આશ્રમ-વાસમાં, દક્ષિણમાં ટિરૂવનામલીના રમણ મહર્ષિના તપોવનમાં અને કવિવર ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં—બદિંદા અને સત્યાગ્રહની ભાવનામય કાલ્પજોમાં નૂતનવિશ્વની કેળવણીના પાયા નખાઈ ગયા છે. સર્વ સંસ્કૃતિઓનું એકીકરણ, સર્વ ધર્મોનું એકત્વ, સર્વ સાહિત્યનું ગંગાપાન એ જ નૂતન કેળવણીનું ધ્યેય. અસ્મિદ્, મર્દિર અને દેવજ એક જ પ્રભુનાં સ્થાન છે એવો ભોધપાઠ આપતા, કાળાધોળાઓના બેદને બૂધાવતા, રાષ્ટ્રોના ધર્મો, સંસ્કૃતિ, સાહિત્યો અને વીર ચરિત્રોને એક કરતાં વિદ્યામંદિરો દ્વારા જ નૂતન વિશ્વરચના સકલ છે. વિશ્વની પુનરચના માટે આટલાંદિક ચાટ્ટર જેવી યોજનાઓ બસ નથી. નરી વિચાર શ્રેણીની જરૂર છે. દ્વિંદ પોતાના રાષ્ટ્રજીવનની પુનરચનામાં અને નૂતન કેળવણીના આદર્શોમાં પાશ્ચાત્ય યોગ્યોમાં ન બસાય તે જરૂરો છે. શા વિદ્યા શા વિમુક્તયેઃ એ આદર્શ દ્વિંદના કેળવણીકારો અને રાષ્ટ્રવિધાયાકા ન બૂલે તો ભારતવર્ષ એક અનુકરણીય દેશ બનશે. કેળવણીકારો અને સાહિત્યકારોએ તો બાળકોમાં અને સંક્રાન્તિકાળમાંથી પસાર થતા કુમારોમાં રહેલી શક્તિઓનો વિચાર કરી તેમના સર્વોચ્ચ વિકાસને ખીલવતું વાતાવરણ જમાવવા પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. એ તેમનો નૂતન કેળવણીમાં ફાળો મણારો. એમ યતાં આવતી કાલની કેળવણીનું કામ અને દેશનું કામ સદૃઢ થશે અને આપણી આવતી કાલ ચિન્તનવળ થશે.

આ રો ગ્ય

એ જ

● રાષ્ટ્રની ખરી સંપત્તિ ●

આદ્ય અર્થાત્ શાસ્ત્રિક બળ આપે સ્મૃતિ, સેવા અને તેજ પ્રાપ્ત કરવાનો સુયોગ એટલે શિયાળાની ઋતુ; અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી યંત્રોની સહાય વિના તાલ વનસ્પતિ અને સાચા યાનિજ દ્રવ્યોમાંથી બનાવેલી દવાઓનો ઉપયોગ.

રાષ્ટ્રની જનતાએ આવો સોનેરી અવસર ન જોતાં તેનો અવગચ્છ ઉપયોગ કરી લેવો બેઠ્ઠાએ.

: અમારી :

(૧) સુવર્ણ માલિની વસંતની ટીકડીઓ અથવા બૃહદ્સુવર્ણ માલિની વસંતની ગોળીઓ.

(૨) અયવનપ્રાશાવલેહ (છત્રત) સાહે અથવા અણવર્ગ.

ફક્ત આ બે ચીજોના ઉપયોગથી જ આખા વર્ષ માટે આરોગ્ય સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી લેવાય છે.

આ સિવાય અમારી બીજી દવાઓ પણ બહુ ઉપયોગી છે.

શુભધર્મ-પ્રભાસુ-કિમ્બ જતાવર્તુ અમારું સચ્ચીપત્ર મંગાવો.

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ., અહમદનગર

૨૬ ગૂજરાત અને ઉત્તર યાજ્ઞા બિદવાના સોલ એજન્ટ ☆

૭૪ ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, બાસ્કર રોડ, સુરેશ્વર, હરગોવિંદ દેસાઈની ડુકાની : મુંબઈ નં. ૨.

એજન્ટ—શ્રી. ચંદુલાલ પ્રેમચંદ, ૪૫ દરવાજા, અમદાવાદ.

મિસ્ટર્સ પી. શિવદત્તની ૬૦ કાડીરામ, વડોદરા.

શ્રી. મોહનલાલ પ્રભુલાલ રાણ, વધવા.

મી. દિલી વસ્ત્ર બજાર, કચ્છી, સુરત.

ભવદંધ

ખીતાં હસે વિધુસુધા વસુધા પ્રચાલત,
જાલીર સાગર બને તરલોર્મિ ખાન્ત,
ખીડાયલાં કુસુદનાં દલ હુલ્લ કાન્ત
ખાલે, પરંતુ દિલ ના ભવદંધ કલાન્ત !

☆

આત્મઅર્પણા

પ્રકાશ અર્પે રવિચંદ્ર તારલા,
સુવાસ કૌરવે નવ રંગ ફૂલડાં,
અવર્ષતા વારિ દિલેર મેહુલા,
સહર્ષ પોષે સહુને વસુધાર;
હરં નહું કંપનુ ! આત્મઅર્પણા !

☆

પ્રેમ ભરલે સર્વોગ સમર્પણ

1. પ્રેમ ને ગ્રસ્ત કે બદલો ન યાચે,
‘લુ મહી’ અવિરામ રાચે;
શદસિયો ધસતો પતંગ,
ત અંગનર્મા પ્રજ્વળે સ્વઅંગ.

☆

એક નામ ગોવિંદભાઈ અમીન. અભ્યાસકાળમાં લેખક બનવાની 'લીમ' ઈચ્છા મેલી એમણે પ્રયત્નપૂર્વક જે સાહિત્યપ્રકાર પર દામ અજમાવ્યો તે નાટક પર જ, અને પોતાની ઉત્સાહને બળે, તેમ પ્રારંભની લખાણેલી કૃતિઓને 'કૌમુદી', 'માનસી' ને પ્રસ્થાનના તંત્રીઓએ સત્કારી તેના પ્રેતસાદનથી, પોતાની એ પ્રપત્તિ ચાલુ રાખી એમણે અત્યાર સુધીમાં નાટકનાં જણ પુસ્તકો પોતે જાણી પ્રગટ કર્યાં છે. કવિતા, વાર્તા અને નવલકથાને મુકાબે નાટક આપણે ત્યાં અત્યાર બહો જોઈએ એટલે સાહિત્યપ્રકાર છે. પ્રકાશકો, પુસ્તક ખરીદનાર વર્ગ અને રંગમંચ તરફથી મળતું લેખનું પ્રેતસાદન પણ એને એટલું જ મળે છે. આવી નાટ્યલેખન માટે પ્રતિકૂળ એવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે એમણે નાટક પર નગર ને પછી કક્ષમ દોહાવી તેમને ઉત્સાહનેર પ્રગટ પણ કર્યાં એટલી દુઃશક્તિ જ તેમને ધન્યવાદના લેખ અધિકારી તો બનાવી દે છે. પણ તેમણે પોતાનાં નાટકોમાં કેટલુંક એવું સત્ત્વ અને શક્તિશીલતા બતાવી આપ્યાં છે કે તેથી આ ધન્યવાદમાં પોણા ચિંતાચાર નહિ પણ ખરે જીમળકો પણ અવશ્ય લાગવાનો.

નાટકોમાં એમણે કિપાર્યો છે એકાંકી કે લઘુ નાટકોનાં જ પ્રકાર. એમની 'રશ્મિ' (૧૯૩૭)માંની પાંચ, 'કાળચક્ર' (૧૯૪૨), અને 'લેખનાદ'માંની પાંચ ગણીને કુલ ચુગિયાર નાટ્યરચનાઓમાં નવ તો આવાં દુદ્ધ એકાંકી નાટકો જ છે. 'પદ્માતી સુષિ' અને 'કાળચક્ર' ને બંધમાં વહેંચ્યાં છે, પણ એ બંને સળંગ પ્રવેશો જવાનું દુર્ભાગ્યે જી, બીજાં કરતાં સહેજે લાંબાં, નાટકોના સ્વરૂપને વસ્તુતઃતો એકાંકી કે લઘુ નાટકનું જ કહેવું છે. એમની દેખાડે લેખક પાસે સાચો જ માર્ગ લેવાનો છે એમ એમનાં નાટકોનાં વસ્તુ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. વસ્તુ તરીકે, લાંબા જીવનપદ કરતાં બહુરંગી જીવનની કેટલીક તાલી તાલી રસમયપ્રકારક્રમ બદલાઓ કે પરિસ્થિતિઓને જ એમણે પસંદગી આપી છે. એવી બદલાઓ જાને એટલી નાની હોય છે કે તેને એકાંકીનો ટાણો જ માફક આવે *

૨. અમીનની અગિયાર કૃતિઓના વાચનની પહેલી છાપ એ પડે છે કે એના નાટ્યોચિત્ર વિષયો ને પરિસ્થિતિઓ અત્યારથી જીવનમાંથી મળે ત્યાંથી નાટકોને માટે જોણ લાવવાની એમને સારી સહ ને કાવટ છે. કેટલીક વાર અન્ય લેખકોએ ન આકેસરી એવી

* આમાં અલગ એક જ, 'કાળચક્ર'નાં તેમાં ગ્રામ્ય દોષી શહેરમાં જન્મ વસવા એક સુચન-માન પ્રાંતી કુટુંબની વૃન્દોત્તર થતી એકી જન્મલાઈતું લાંબા સમય પર પથરાતું વસ્તુ છે. ગાદે જ તો આને એ નાટકને બીજાં કરતાં વિસ્તારમાં રચ્ય એટલે અને દેખાવે ચંદુરંગી (એક રસ પછી નોંધ) રસ આવે તે સમયનો લાંબો ગાળો નિરપી રહે નહિ; એક એક વચ્ચે સમયનું મને તેટલું અવગણ નિરપી સમયની લેખકને અને માત્રી સમયની રાજકને સ્વયં છે, એ સમયથી પ્રેરાઈને રાજ્ય, પણ આપણે પંચે છે.

પણી બતાવી, ઉપસંહારમાં રહેમાનને એ સલાહને સંજારતો બતાવી, નાટ્યકાર એક પ્રકારની મુદ્રેબતા સાધી છે.

એકંકોનો સાંકડો પટ પાત્રોને રમણ માટે ઓછું મેઘન નવલકથા કે ત્રિ-પાંચ-અંકી નાટ્યની માફક આપતો નથી. પાત્રોનું આખું અસ્તિત્વ નહિ, પણ નાટ્યનિર્દિષ્ટ પરિસ્થિતિના પ્રકારમાં, તેના અનુભાવો દ્વારા વ્યક્ત થઈ રહે તેટલું પાત્રના માનસનું—તેની મનોદશા, મંથન, પરિવર્તનાદિનું—દર્શન જ આપી તેમાં સ્પષ્ટ ને તે પણ મુખ્ય પાત્રનું. ગૌણ પાત્રોને તો એપખલકોએ ગોવર્દનની નીચે પોતાની લાકડીઓનો ટેકો આપ્યો હતો તેમ નાટ્યની મુખ્ય અક્ષર કે હેતુને શેરી મદદ કરી પરવારવાનું હેતુ છે. રા. અમીનનાં પાત્રો આવી મર્યાદાઓ વચ્ચે પણ એકંદર સારા ઉપસ્યાં છે. 'રેડિયમ'માં ડોક્ટર અને ગામ-મિલનું, 'પલ્લટાતી સુદિ'માં બાળાનું, 'ઉત્તમ કલાકારો'માં બાળકોનું, 'બડીતાલ'માં ડોહાનું, 'અણી રાત'માં વહેલી દેવેન્દ્રનું, 'વેલુનાદ'માં ડોશીનું ને તેના દીકરાનું, 'દયાકંઠર'માં પ્રજાવતીનું અને, 'દારેલો ગરેરો'માં ખેડૂતોનું માનસ તે તે પાત્રોનાં વાણી અને વર્તન દ્વારા સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થઈ રહ્યું છે. 'બડીતાલ'માંના ખેડૂત, કારકૂન, પંચજી, એજન્ટ જેવાં, 'રેડિયમ'માંના પોલિસ, દુકાનદાર, હોટલમાલિક જેવાં અને 'પલ્લટાતી સુદિ'માંના જર્મિસ ગા-દોકરો, મદારસાદાંદી નીલકંઠરાય ને ધમાલિયા ધમસા જેવાં ગૌણ પાત્રો પણ પોતપોતાની માસથિતિઓને યોગી પદ્ધતિઓમાં છતી કરી ગય છે. એકંદર દુર્લેખકની કરામત આમળ અસહાય જન્યુ જેવાં બની પકેલાતાં લાગે છે તે 'દાળચક'નાં ત્રણે મુખ્ય પાત્રોને જ એકમેકથી અપાર્તક સ્વભાવલક્ષણો સાવ નથી એમ તો નથી.

કેઈ પણ નાટ્યકારને અર્ધો સજ્જત તો પોતાના જ પ્રભાવથી છતાંડી આપેનાર સંવાદકૌશલની છત પણ રા. અમીને પોતાની કૃતિઓમાં બતાવી આપી છે. જેમ પ્રસંગ અને ભાવને તેમ પાત્રોની મનોદશા, સ્વભાવ, સંસ્કારોને અનુરૂપ બાધા શોભવાની સક્રિય તેમજ બતાવી છે. એમની ભાષા છે તો સીધી સાદી ચઘની ભાષા, પણ તેમાં છટાદાર વાક્યાપદ્ય ('પલ્લટાતી સુદિ', 'વાર્તા'), મધ્યમ વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષોની ભાષા ('નં. ૧૮૨૦', 'દયાકંઠર'), ગામડાના ખેડૂતોની તળપદી ભાષા ('દારેલો ગરેરો', 'વેલુનાદ'). એમ બધા ધરની ભાષાનો ઉપયોગ એકસરખી આસાનીથી એ કરી સફળ છે. 'વેલુનાદ'માં ડોશી અને તેની સાથે જીંચે સાટે બોલતા દીકરા ને વહુની ભાષામાં, 'દારેલો ગરેરો'માં લડી પડતા ખેડૂતોના સંવાદમાં, 'બડીતાલ'માં કમ્પાના ઉતાડીઓની હવન ભાષામાં, 'ઉત્તમ કલાકારો'માં મંદવાકની રમત રમતાં બાળકોની ભાષામાં અને 'નં. ૧૮૨૦'—ઓના સંવાદમાં કિશોરક અભિનયપ્રયોગતા પણ રહેલી છે.

૧ પાત્રો વચ્ચેનાં વર્તન ને બેલોચાલીમાં એ જુએ તેની જાણ પોતાના અંતરના કેમેરામાં બીજી છઠ, મોટેરાંની અનુકૃતિ કરી અસપ્રજ્ઞાવચ્ચે બાળકો તેમના પર કેરો કટાક્ષ કરી રાકે તે આ નાટક બતાવે છે. તેવા માટે એક જ નમૂનો બસ થયો, લીલીબાના પ્રેમ પરના રેલુનો : "હાથ મોવા વિના હાંધો ? બદાર બહરા ને ફાઈએકે દેખ્યો તેમ કહેરો 'સાકાલો મા ફેલી છે' ?" (રેડિયમ : પૃ. ૬૨)

૨. એ બાવી દોષ છે ચરોતરી, હેંબક ચરોતરના દોષાથી. 'જ' નો 'ચ' લખવાની કન્યાસ-સહારી મેલ્ડી (Phonetic spelling)—દા. વ. અનાવારી (રેડિયમ), અડીવતો ને ઉત્તવરા (અળચક પૃ. ૨૧, ૩૨), પિતાર (વેલુનાદ)—પણ લેખકના ચરોતરીપણી ચાલી આવે છે. આ અશ્વધિ એમજે દાળવી ભેઠી ન.

નાટકમાં રા. અભીનયો અભિગમ (approach) એકંદરે વાર્તાકારનો છે એમ, તેમના 'દયાચંદર', 'કાળી રાત' ને 'કંબળચક્ર' જેવાં નાટક-વાર્તાઓ પરથી બનાવેલાં છે અને કેટલાક નાટકો વાર્તા તરીકે જોબી થીંડે તેવાં હોય છે તે પરથી, માનવાતું મન માંથ તેમ છે. (ને આમેય ટૂંકી વાર્તા અને એકાંકી નાટક કે નાટિકા વચ્ચે ક્યેય, સ્વરૂપ, સામગ્રી ઇત્યાદિ દૃષ્ટિએ ક્યાં ઝાઝો ભેદ છે તે એથી જ લેખક નાટકમાંથી વાર્તા ને વાર્તામાંથી નાટકનો લેખન-પર સરળતાથી વળી ચકચા હશે ને ?) પણ તેના કરતાં મ વધુ તો રંગભૂમિ પર કાયમ તેમની નજર હોવાતું તેમનાં નાટકો કહી શકાય છે. વસ્તુની, પસંદગીમાં અને પદ્ધતિ એના નાટ્યવિધાનમાં, રંગભૂમિ પરના પ્રયોગ વેળાએ એવુંકે જોવો એનો ખ્યાલ એમને સતત રહ્યો જણાય છે. એની સાબિતી આપશે (૧) 'રેડિયમ' માંની આગળ ગામડિયો ને ખાછળ રોકકરે એવી દોડદોડાની, જેમાં પોલિસ, ડુકાનદાર, હોટલબોય, હોટલમાલિક, રમકડાંની 'રેકડીવાળો, ટેક્ષી ડ્રાઇવર, ધુવતીઓ આદિ વિધવિધ પોસાક, બાપા ને માનસ-વાળાં પાત્રો આવે છે એવી, સીનેમા જેવી ત્વરિત દર્યાવલિ; (૨) 'ધડીતાલ' માંની ખેડૂત, એજન્ટ, પંતુછ, કારકુને જેવાં પાત્રો ને તેમના ઉદ્ગારો; (૩) 'ઉત્તમ કલાકારો' માં બાળકોની રમતનો નાટકમાંના નાટક જેવો પ્રયોગ; (૪) 'કાળચક્ર' માં લાંબા જીવનપટ્ટો, તેમાંની જુગતી પંજુ મદરવતી પરિવિધતિઓનાં ચિત્રો ક્રમશઃ આપતા જઈને, 'સંગમસૂરી' ખ્યાલ આપેલાં અચતી દર્ય નાટક કે સીનેમાની રીત; (૫) 'પલટાતી સષ્ટિ' માંનું ધમલાતું પાત્ર અને અંતનું તંગ વાતાવરણ; (૬) 'વેલુનાદ' માં પ્રાચીનો પ્રત્યક્ષ દેખાતાં પાત્રો અને 'દોટલો મગરો' માં ખેડૂતમાં આવેલાં જૂતનો આવેશ; (૭) જ્યાં નાટકોમાં આવતું રંગભૂમિ પર જતાવી શકાય એવું કંઈક કાર્ય (action); અને (૮) જ્યાં નાટકોમાં આખરનો પડો પડે તે વખતનાં દર્યો.

પણ દર્ય અસિનયપ્રયોગની અનુકૂલતા પર લેખકની નજર રહેવાને લીધે નાટકોને દર્યતાનો કેટલોક લાભ થયો તેમ થોડી હાનિ પણ થઈ છે. દર્યતાને 'સદે' એવા રમૂજ કે કરુણ પ્રસંગો એવા પ્રસંગોને ખાતર જ આથી લેખકની 'વરણીમાં' આવ્યા છે અને નાટકદારો ધ્વનિત કરવાના જીવનરહસ્ય પર એવું લક્ષ રહ્યું છે. એમની વિતોદિકાઓની રમૂજ કે વિષાદિકાઓ (tragedies) માંની કરુણ રસ ચણીવાર પાત્રગત નહિ પણ પરિસ્થિતિગત હોય છે. કરુણાન્ત નાટકોમાં એક 'કળારૂઢ' સ્વિત્ત્વ સહે અને કાંતું સાણું જ નોંધ્યે એવું વલણ પણ કર્તાતું થઈ ગયું છે તે એનાથી થોડી દર્ય અસર લાવવાને લીધે જ. 'ધડીતાલ', 'પલટાતી સષ્ટિ', 'દયાચંદર', 'કાળી રાત', અને 'વેલુનાદ' જેવાં નાટકોમાં લવાયેલાં મૃત્યુ તાલમેલિયાં ને આવી અસર (effect) ઉપભવવાની સરતી સુખિતાં જ ફળરૂપ બની ગયાં છે; પરિણામે તજજન્ય કરુણ આપણને આધાત કરે છે પણ સતોષ આપતો નથી. માથુસ જેવાં માથુસને થોડી અસર તાકતો મારી નાખવું એ ચોખ્ખું નથી. એવી કરુણ ઘટનાઓ પ્રેક્ષક-વાચકને બધી રીતે દુઃખદ તો મ ઉચિત અને અનિવાર્ય લાગવી જોઈએ. ઉપરિનિર્દિષ્ટ કરુણાન્ત નાટકોમાંનાં મૃત્યુ સાવ અનિવાર્ય જ લાગે એમ લાગતું નથી. 'કાળી રાત' નો નાપક તો મગજમાં ધૂમાતી ઇંધાં ને વહેમથી પોતાની પત્ની અને નોકરને જોળીઆરથી મારી પછી પોતે આત્મહત્યા કરી જાયે એવો એની હરીફાઈ કરે છે. એ નાટકમાં તથા 'દયાચંદર' માં મૂળ વાર્તાઓમાંના અંત જુદીથી સાધી ચકન.

“મહીતાલ”માં ડાહ્યાના મુલ્યનો પ્રસંગ ડાહ્યામાંના હિતાશ્રમેને તેમ આપણને ૫ સમસમાવી દે તેવી કારણ છે. પણ એની કશું જાણનાવ પૂરતી જ ને અને ડાહ્યાનો દયાને દેવ એટલે કે પેલા બેદુતની આગ્રહભરી સલાહને અને અધ્યક્ષતા રહેલા બારણાથી થયેલા અકસ્માતને કિટ્ટે ધીમી પરી ગાડો પૂલ વટાવતી હોય ત્યાં લગી ડાહ્યાના દિલમાં પ્રાણહાનિને બંધે જીતવું કે નહિ તેનો મથામથ રહી, પણ પૂલ પૂરે થવી આવતાં ને ગાડોની ઝડપ વધતી ચડુ ચતાં, મહીતાલ (અમરજીવણી પદોચેલી) એવી પોતાની પુત્રીને અંતપક્ષે મળી તો લેવું જ એ પ્રમ્ણાએ - એના પુત્રપ્રેમે - એના મરણબાપ પર વિનય મેળવી લઈ તેની પાસે નિશ્ચય કરાવી નાખી તેનું પોતાનું મહીતાલ આપ્યું : આવું નિરૂપણ ને થયું હોત તો, આમરજીવણી ૫ અલવતરે બનેલા પુત્રીસ્નેહથી નીપજતા મૃત્યુમાં એક પ્રકારની સાર્થતા અને ગૌરવ આવી એ ગમખવાર ઘટના સાચી કરણુર્ગંજીર ‘ટ્રેજેડી’ બનત. નાટકકારે જો આમ જ ધાર્યું હોય તો એમનું ઇચિત રુદ્ધ અદ્યત્તપતાર પામી શક્યું નથી એમ કહેવું જોઈએ. આને લીધે એક છાપ એ પણ પડે છે કે નાટકકાર શૈક્ષાન્ત મ્યતાઓના કરતાં હળવી વિનોદિશાઓ - ‘રડિયમ’, ‘વાર્તા’, ‘નં. ૧૮૨૦’ જેવી - માં વધુ કાવ્યા છે, ત્યે કે તેમાં ૫ પણ દરચતા કે તખ્તાલાયકરી માટે રવાનાવિદ્યતાને કપાંકે કપાંકે ભોગ નથી અપાયો એમ નથી. બધું રવાનાવિક અને પ્રતીતિકર લાગે એવી પ્રસંગોબાજના, એવું તેનું નિરૂપણ અને નાટકના હળવા શા મંજીર અન્તવાણી એવી પરાગાજ્ઞાની વધુ સાધના શા અમીને કરવાની રહે છે ન.

ક્રમે એક છેલ્લી પણ મદરવનો મુદ્દો. રા. અમીનને એકાંતે ને, લઘુ નાટકનાં બાજુ સ્વરૂપ પર સારો હાથ મેસી ગયો છે, પણ તેમાં ઉપાદાનશ્રુત અંતરંગ સામગ્રી દ્વારા વ્યક્ત થતું જીવનનું દર્શન અને નિરૂપણ કેટલું, એનો વિચાર કરતાં એમ સામે છે. જે તેમની નજર અદ્વધા જીવનની બાબ સપાટી પરનાં કોત્રોએ જોવા પર જ હરી છે, તેનો અંતસ્તત્ત્વ સુધી પહોંચી તેને સ્પર્શી આવતી નથી. બારણાના કાણા કે તાકની અડોઅડ, આંખને રાખી તેમાંથી જોતાં તેની પાછળનો ધણે દિમકાયા અને તેમાં રહેલી વસ્તુઓનું દર્શન થઈ શકે છે, તેમ એકાંતે નાટક કે નાટિકાના લઘુ સ્વરૂપમાંથી જોતાં પણ જીવન-દર્શન થતું નેહાયે. ખરી રીતે નાટક તો કથા અને જીવનનું સંગમભૂમિ છે. ગૌરવ (magnum opus) વાળું કે સસાર (samsara) પરત નાટકના ઉપાદાન તરીકે વાપરીને તે દ્વારા કથાંક જીવનરહસ્ય કથાય નહિ તો નાટકના બાજુ કથાવિધાનનો એકલો હાથ જાંડી અસર કરી શકે નહિ. 'ઉત્તમ કલાકારો' અને 'કળાયક' જેવાં નાટકોને એક બાજુ રાખીએ તો આ લેખકનાં બીજાં ધણાં નાટકો, એક અમેરિકન લેખકની - દીકા - કે 'It often

[illegible]

seems to me, in reading or witnessing the one-act plays which get published or produced, that their chief fault is insignificance' — 'મોંથી બમી શકશે નહિ. આ અગૌરવ નાટકમાં જેમ આવે તે સમજવા પ્રસિદ્ધ અમેરિકન એકાંકી-નાટકકાર પર્સિવલ વાર્ફિસના શબ્દો કામ લાગે તેવા છે :

'Life is a great organism. Situation without the background of life, without regard to the multiple secondary situations which entangle themselves in any one that may be cited, results inevitably in cheap, one-dimensional writing. The majority of the newspaper comic strips illustrate the dramatic situation which lacks complication, hence can produce neither the semblance of life, nor a powerful, lasting effect.'

આ શબ્દોમાંથી મળતી શીખ રા. અમીન પોતાના મગજમાં સંધરી લઈ હવે પછીની નાટ્યસાધનામાં તેને કામ લગાડે તો આ એક બાબતમાં તેમનાં નાટકોમાં જે કહેવાપણું રહે છે તે દૂર થશે.

રા. અમીન હવે વાર્તા અને નવલકથા તરફ વળ્યા છે. હાલે વળ્યા. પણ તેને પરિણામે નાટક પરથી પોતાનો હાથ તેઓ હટાવી લે એ નહિ યાદે. અત્યારસુધીની નાટ્યપરંપરાઓમાં એમણે જે શક્તિપૂર્ણ બતાવેલ છે તેની પરિપૂર્ણ સિદ્ધિ તેમણે બતાવવી પાશે. સહેલાણીની રીતે થોડો વખત નાટક સાથે રમત રમી, પછી એને કાશ્યુ ઓળખે જ છે કરી ભૂલી જવાયો આપણા સાહિત્યનું એ મરીમકું બંધ માતખર નહિ થાય. એની તો એકનિષ્ઠ ઉપાસના જ જેટલાક ખંતીલા અને એને માટે વૃત્તિ અને શક્તિવાળા લેખકોએ કરવી જોઈશે. રા. ગોવિંદલાલ અમીને આવાર સુધીના કાર્યમાં પોતાની એવી થોડી સાધકાત બતાવી આપી છે, તેને ભરે એમની પાસે આટલી અપેક્ષા રાખવી વાજબી કહે છે.

1 Walter Pritchard Eaton in *One-act Play To-day*.

2 *One-act Play To-day* (edited by William Kozlenko).

શુ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર બ્રધર્સ

રોશન રામે : અમદાવાદ.

“હરતધૂનન!”

“હા, હરતધૂનન.”

“માફ કરશો.”

“કેમ, શું બન્યું છે!”

“જુઓ-મારો હાથ.”

“હે, શું થયું એને, આરો ચીથરા જેવો કેમ બની ગયો છે?”

“અકસ્માત આમ બની ગયું છે. જુઓને; કેવો નિઃપ્રાણ દેખાય છે. બહુ રૂબરૂ કાચળીમાં બેઠેલાં દાઢાં અને રંગો! ન થાય કંઈ કામ કે કાજ. ખાવાપીવાનું કાચા હાથે કરતું પડે છે. હમણાંનો બદ્દ દુઃખી થઈ ગયો છું!”

“ક્યારનું આમ થયું છે, શું કરતાં થયું?”

“તમને તે બધું વિગતવાર કહીશ. મારે કંઈ છુપાવવા જેવું નથી. તમને યાદ હતો, અહીં ચારેક માસ પર મહિશકરતી મંડળી નૃત્ય કરવા આવી હતી?”

“મને ખરાબર યાદ છે. મારી જોવાની ઇચ્છા હતી પણ ટિકિટ બારે પડેલી.”

“ખરેખર, તમે એક મહાન તક ગુમાવી છે! ફરી આવે ત્યારે જોવા ચૂકશો નહિ. શું સુંદર નૃત્યો દતાં! આહ, બહુ આખી જિંદગી જોવા ફરીએ!”

“તમે નૃત્યના ખાસ શોખીન હાજો છો?”

“હા. પહેલેથી જ મને તેના તરફ પક્ષપાત છે. નૃત્ય મારે મન જીવનના સારરૂપ છે. કોઈ જગાએ નૃત્ય છે એ વાત બહુ એટલે ત્યાં જવાનો બ; પછી નૃત્ય મહિશકર જેવા મહાન કલાકારનું હોય કે પાંચ વરસની શીખાઉ બાળાનું હોય! હવે, મહિશકર જેવા બમણીતા નૃત્યકારનું નૃત્ય જોવા બહુ એ વાસ્તવિક હતું.”

“તદ્ન.”

“તે દિવસે રાધા-કૃષ્ણનું નૃત્ય હતું. તે જોઈ મને અતિશય આનંદ થયો. તે ફરી ફરી જોવા મન થવા લાગ્યું. તે પછીનાં બીજાં નૃત્ય મેં જોયાં પણ ઠેક બહાર નીકળતા સુધી એ દુલો મારા ચિત્તને પકડી રાખ્યું. નૃત્યને મનમાં વાગેળતો હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે ત્યાં જોવા આવેલા એક મારા મિત્ર ગળ્યા. નૃત્યે મારામાં જન્મપેલ ઉત્સાહ બહુત કરવા મારે કોઈ જોઈતું હતું. ચિત્ર આગળ નૃત્ય બાજત મારા મનમાંથી નીકળે તે દુ બોલવા લાગ્યો. મિત્ર બહાર જવા અધીરા થઈ ગયેલા એટલે મને ખરાબર સાંભળ્યો નહિ. પણ તેમની સાથે એક સુવતી હતી—”

“સુવતી?”

“હા.”

“હ... હવે તમારી વાતમાં રસ આવ્યો! સુવતી. વિના વાત બને નહિ અને બને તો બાધે નહિ. હ... ચકારો આગળ.”

“તેમની સાથે કોઈ સુવતી હતી તેણે મારા બોલવામાં ખાસ રસ દર્શાવ્યો. તે મારા જોવા નૃત્યની શોખીન નીકળી. મેં મિત્ર પાસે તેનું આગબાજ માગ્યું. મિત્રે પેતાના

એક નવા રત્નેદી તરીકે તેનું જોળખાણ કરાવ્યું. તે જોળખાણ પછી અને પ્રધાનિદા પ્રમાણે હસ્તધૂનન કર્યું. એ હસ્તધૂનનમાંથી મારો હાથ છૂટો પડ્યો ત્યારે જુદો લાગતો હતો !”

“હું?”

“હા, તે જ વખતે મારો હાથ જુદો લાગતો હતો. મેં તે વખતે ખ્યાન આપ્યું નહિ. પણ ત્યારે ઘરે ગયો ત્યારે તો તે લોકો જ બતી ગયો હતો. હું સીધો ડોક્ટરને ત્યાં દોડ્યો.”

“સારું કર્યું.”

“ડોક્ટરે હાથ તપાસી કહ્યું, લોહી ફરતું બધું થઈ ગયું છે. જલદી સારું થઈ જશે. તેમણે અનેક દવાઓની માલીસ કરાવી, શેક કરાવ્યો અને છેવટે વિજળી પણ આપી તોયે કંઈ લાભ જણાયો નહિ !”

“પછી તમે સ્પેશિયાલિસ્ટ પાસે ગયા હશે ?”

“જેવું જ પડે ને! હાથ જેવું કિંમતી અંગ નકામું બનવા દેવાય? અમારા ડોક્ટરે મને પહેલો હાથના સ્પેશિયાલિસ્ટ પાસે મોકલ્યો. તેનાથી કંઈ બન્યું નહિ એટલે તેણે મને હાથના સ્પેશિયાલિસ્ટ પાસે મોકલ્યો. હાથનાં રોગવાળા પર અને રોગવાળાં આમડીના પર અને આમડીવાળાં લોહીના તરફ... આમ હું બધું કરી વલ્યો. કોઈપણ કંઈ થયું નહિ. ડોક્ટરો મારાથી યાકપા હતા. એકાદ એ વખતે તો આ રોગબધ દી લઈ લે છે પણ દરદીને સારું ન થાય એટલે સંકાચાય છે. દરદી પોતાની પાસેથી તો એવું બમ્બે છે. પણ મારે મારો હાથ સુધારવો હતો એટલે હું તેમની પાછળ ચાલુ રહ્યો. મારાથી કંઈનાં તેઓએ છેવટે ભેગા થઈ એક કોનક્રેટ બની. મારી હાજરીમાં જ મારા રોગ ઉપર ખૂબ ચર્ચા કરી. એમાંથી કંઈ ન વળ્યું એટલે તેમણે મેડિકલ કોન્ફરન્સને પૂછી નેહું. કરો ઉપાય ન જડ્યો ત્યારે એ સાહેબો મને કહેવા લાંબાં: ‘વહેમ’ છે !”

“હા--હા--હા !”

“શું સાહુકારના દીકરાઓ વાત કરતા હતા ! એ વહેમ હતો તો મારી પાસે આવ્યા રૂપિયા, પડાવ્યા પછી કેમ કહ્યું ! મને કંઈ હાનરોના ખાકામાં તેમણે ઉતારી દીધો હતો. પંદર વખત એકલ--રે અને પનીસ વખત ઝાડો, પેશાબ, લોહી તપાસાવેલું ! અને ખાનગી તપાસ કરતાં મળેલું કે આ બધી દીઓ પેટે મારા ડોક્ટરને એક હાનર રૂપિયા તો કમિયન મળેલું ! તમે નહિ ત્યાગ્યતા હો કે વકીલો માફક ડોક્ટરો એકબીજાની શીમાં કમિયન રાખે છે !”

“એ તો જગજહેર વાત છે. તમે મુવાન છો અને જોછા અનુભવી છો એટલે જામ પૂછો છો. એમ ન હોય તો અસીલો માફક દરદીઓને આવતાં કુંદાળાં ફરવાનાં થાય કંઈથી ! તમને જ્ઞાનતંત્રના સ્પેશિયાલિસ્ટ પાસે ન મોકલ્યા એ એમની મહેરબાની માને. જાણે, એ વાત જવા દો. પછી તમે કોઈ દેશી વૈદરાજ કે હોમોઓપેથ કે નેચરોપેથ પાસે ગયેલા કે નહિ ?”

“હું જવાનો વિચાર કરતો હતો એવામાં પેલી મુવતો પરથી ગઈ !”

“એમ, સારું કર્યું. હવે તમારા જેવા કોઈના હાથ દૂધ નહિ ચાય !”

“જરે, તમે સાંભળો તો ખરા. એ પરથી મઈ મારા મિત્રને જ !”

“મિત્ર માઠી રાખતો દશે : આજની છોકરીઓની એ ટેવ છે !”

“હા, હમણાં જ નવી લીધી છે. તે પદથી ગયો એટલે મને. જીવનમાં ‘રસ રસો

નહિ, માનવતામાં વિશ્વાસ રહ્યો નહિ, મેં હાથની દવા કરેલી બાંધ કરી, અને કાઈ રીતે જીવન દેડું કરવા વિચાર કરવા લાગ્યો।”

“હા... જીવન દેડું કરવા કાઈ વખત મિત્રની ગાડી નીચે પડતું નાખી કચરાઈ મરવા પ્રયત્ન કરેલો કે નહિ?”

“જેતણ વખત વિચાર કરેલો. એક વખત તો હેડ પડવા જ જતો હતો એવામાં મિત્રપત્નીની નજર મારી નજરમાં મળી અને મારાથી હિમ્મત યત્ન થઈ નહિ।”

“દલે તમારો રોગ મને સમજાવ છે.”

“એમ ની”

“તમારા જેવું જ મારા એક મિત્રને બનેલું.”

“હા, તે?”

“એ મિત્રનો હાથ રહી ગયો હતો. તે બધા હોસ્પિટલમાં ફરી વળ્યો હતો. તેને જીવન પર કંટાળો આવ્યો હતો. તમારી માફક તે પણ મિત્રની ગાડી નીચે કચરાઈ જવા મંજૂરો હતો.”

“હા, તેવું ચું પણ?”

“તમારે તો આંખ મળી એટલે હિમ્મત ન આવી પણ તેને આંખ નહિ મળી હોય. તેણે તો ખરેખર પડતું નાખ્યું. સદ્ભાગ્યે ગાડી ધીમી હતી તે તે બચી ગયો. મિત્રની ગાડી તેના આગળ આવી જામી રહી. મિત્રે તેને આમ પડવા કારણ પૂછ્યું પણ તે બોલે નહિ. છેવટે બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે કહે, બસ તમે મને હિંમતો નહિ. મને તમારી જ ગાડી નીચે કચરાઈ જવા દે.”

“હા, પછી?”

“એમ કંઈ કાંઈ કચરાઈ જવા દે. કચરે તો શિક્ષા થાય અને કેદમાં જવું પડે? પેલા મિત્રે પછો આગ્રહ કર્યો-પણ પેલો જોડે નહિ. છેવટે તે થાક્યો અને પોતાની પત્નીને કમ્બુ કે લાગણી બને તો સમજાવ એને. પત્ની પેલા પાસે જઈ જીકવા કહેવા લાગી. પેલે જીકવાને બદલે હાથ બતાવ્યો: જો, તારે લીધે કેવો મર્યો છે! પત્નીએ નીચા નમી પેલાનો હાથ હાથમાં લીધો અને જોવા લાગી. એવામાં પેલાનો હાથ જ સારો થઈ ગયો! એને જીવનમાં આશા દેખાઈ. માનવતામાં વિશ્વાસ આવ્યો. ફરીને તે પેલી ગાડીમાં જ ચડી બેઠો! હજી પણ તેણે સાથે ફરતો હું જોઈ છું.”

“તો હું એવું કરું આવી સારી દવા તમે બહુતાંતા અને મને કહી કેમ નહિ?”

“રોગનું બરાબર નિદાન કર્યા વિના કેમ કહોય?” પણ એક બાબત યાદ રાખજો. ગાડી બહુ નેરમાં હોય ત્યારે બહુને પડતું નાખશે નહિ. નહિ તો રોગની દવા બદલાવ પછી કમોતે મરશે તો ખૂબ લાગશે।”

“નહિ, હું બહુ સાચવીને કામ લઉં છું. આ તમારી દવા જાણી અભારથી જ મને આશો આરામ થઈ ગયો છે. દલે જીવન જીવવા જેવું લાગે છે. આ દવા બતાવવા મઠે હું તમારો ખૂબ આભાર માનું છું. ફરી કંઈ રોગ થશે તો નક્કીથી તમારો સલાહ લેવા આવો છું. કોઈને મરશે-હશે તો તમારી પાસે મોકલીશ.”

“પ્રાણીથી આવતો અને મોકલતો મેં તો જનકલાણનું કામ મારા માથા પર લીધું. હા એટલે આવા કામ કરતાં આનંદ આવશે. આશો તો, સાહેબજી. તમને કૃતેદ મંગલું છું.”

“આભાર, સાહેબજી.”

‘ચયનિકા’

‘ચયનિકા’ એટલે ‘કવિતા’ માસિકના એક વર્ષના અંકોમાંથી જ પરંદરી કરીને ફરવામાં આવેલો ન્યૂનો અલ્પતત્વ કવિતાઓનો સંગ્રહ મળતાં જ વળતી ટપાલે.

‘અરુથાન’ના તંત્રીશ્રીની સેવામાં સલામ સાથે વિ.વિ. કે—

‘ચયનિકા’ ચોપડી મળી તેવી ઉચ્ચલાવી ગઈ છે. “આપણી કવિતાસમૃદ્ધિ”-બીજાને નવું ફલ આવે ને હું જ ના ભેડું, એ તે બને ખરું ?

એક જ માસિક — જો કે મુખ્યત્વે કવિતા અને કવિતાચર્ચાને વૈજ્ઞાનિકતા માસિક—માંથી સંગ્રહ બહાર પાડવો હોય, તો વર્ષોવર્ષ ન પાડવો; તથા તથા વર્ષનો કે એવો માત્રો રાખવો અને તથાપિ સંગ્રહનું કદ એટલું નહાનું રાખવું કે સારી કવિતાનું પ્રમાણ પૂરતું હોઈ શકે.

‘ચયનિકા’ એવું બંગાળી દેખાતું નામ મળે તો ન ગમે; કોઈ કોઈ નવનુવાનો એ સમજે ચોપનિકા — એમ બંગાળી ઉચ્ચારણે સંભળાવે ત્યારે તો ખાસ ન ગમે. પણ આપણાં કુટુંબોમાં મ વિશેષનામો બંગાળી જેવાં વધતાં જાય છે, પોંગાદેવીઓ અને બેંગેનબાણુઓ ઉભારાય છે, વિચારક્ષેત્રમાં મુજરાતીપણા માટે આમલી જણાય એવા મુજરાતીઓ પણ આચારક્ષેત્રમાં બીજા બાઈઓ જેવા જ નીવડે છે, એટલે ચોપડીઓનાં નામોમાં મ પરપ્રાંતીયતા વધતી જાય એમાં નવાઈ નથી.

“ભલે હું” (કૃતિ ૧ લી) પંક્તિ ૭૭—શ્રી સુદર્શન પણ, મરે જેવો શબ્દ વાપરી મરે, પછી કહેવું કોને વારુ ? અને આ રથલે ‘મર’ની જગર જ કયાં હતો—ચદિ શબ્દ સારી રીતે આલી શકત. જરા વધારે નહેરૂસંધી ના સૂચાણ, તેમને કદોશ કે હું તો એ પંક્તિને

‘ઉપેક્ષાગ્રસ્તરે વિમુખ મુખ રાખે મ સમુખિ,’

એમ ચોપી પંક્તિ સાથે પ્રાસ પણ મેળવીને લખું.

“દેવાદીહ્યુ દેયુ” — એમાં મુખ્ય શબ્દ ‘દેવાદીહ્યુ’ પોતે વિચાર રીતે વપરાયો નથી. વળી ઉપાંત્ય પંક્તિમાં કર્તા એને વાપરતાં હીને દ્રશ્ય કરો નાખે છે, જે બેપરવાઈ નહાની ના ગણાય. વળી આ કૃતિ વિરે લખતાં સંપાદક શ્રી પ્રેમશંકર ભટ્ટ

‘ઓ મીઠી મુજ મૂળમુમિ’

સામે ટીકા કરે છે, તેય વધુપાતી નથી.

* ચયનિકા :- સંપાદ : પ્રેમશંકર દલિયાલ ભટ્ટ એમ. એ., આચાર્યપુસ્તકોષ, પ્રિન્સેસ રોડ : મુંબઈ ૨. કાર્તિક ૧૯૯૯ પૃ. (૨૬)† ૭૭ : મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦.

“પાનપર” — બીજી હોટીમાં ‘અભિનવ’ હપાયું છે તે હાપમૂલ દશે; ‘અભિનવ’ નોમ્મએ ને ?

“સ્મૃતિ એ પળ એકની” એ શ્રી એકરની કૃતિની છેલ્લી કહી હું તો આમ લખું :
‘અને બાળે ધણાં વર્ષો નાણાં એ પ્રેમવારિમાં,
તાજી હૈયે રમે તો એ તુષિતવત્ત્વ એ પળ.’

પણ આમ તો તકમારું કેટલાંય પાનાં અર્થાર્થ અથા !

વર્ણનકાવ્યોમાં ય શું લેવું કેમ લેવું શું છોડો દેવું ક્યાં વિસ્તાર ક્યાં લાઘવ ક્યાં સાત્ર સચન, વગેરે વગેરે સવાલો કલા કે સુરુચિની સદૃશ પ્રગટિ માગે છે.

“ગિરનાર : ટૂંક પ્લેલી” એ શ્રી ઈંદુલાલ માંધીની કૃતિ આખા સંગ્રહમાં ઉત્કૃષ્ટ ગણવાનો દાવો કરે એવી કૃતિ ગણાય છે. એમાં—

અંકે લઈ પતયરની પરંપરા !

ચોક્કસ મ્હારે ભાસું નથી મધૂ !

આવે છે; તેમાં કેવિ તા છે ખરી ?

મિથ્યજાતિરચનામાં ક્યાંકે શાલિની વૃંચની પકિત આવે છે. તે વિષે ચેતવણી કે એવી પકિત બરાબર ન વચાથ, તો ઉપરતલેની પકિતઓના લપ્તો ખુદો જ યર્થ ગ્નય. હમવદ્ભીતામાં મિથ્યજાતિમાં શાલિનીની પકિતઓ છૂટપી આવે છે, પરંતુ હવમારણમાં સંસ્કૃત અને સુબગાલી લાપાઓની વચ્ચે ઘણો ઘણો તફાવત છે.

શ્રી ઈંદુલાલ આ કૃતિમાં ‘સાબરી’ સન્દ વાપરે છે તે ઉપર ‘મર’ વિષે આથી જઈ તેની જ ડીકાને પાત્ર છે. એવી પ્રાંતીય બોલી શિષ્ટ ગદ્યમાં પણ વાપરવાની હોય નહીં, તો આ તો કવિતા છે.

‘અંતઃકોણ’ જેવો સન્દ બહુ વચ્ચેનો : છે જ નહીં એમ વાપર્યો છે તે જ ડીકાપાત્ર બધકે વચ્ચે છે. અને ‘પુરુષ’ ‘પુરુષ’ અને સન્દ — અને નોડણી સાચી છે. તો પછમાં ન્યાં ફની જરૂર હોય ત્યાં પુરુષ નોડણી જ સાચી ગણાય.

આ કૃતિમાં કવિએ જ્યેન તીર્થકરોની ગિરનાર પર આ પ્લેલી ટૂંકે પડેની મૃતિઓ વગેરે વિષે વળું ન કયું છે, તે વર્ણનમાં પણ ખાસ કવિત્વ ગણાતું નથી.

શ્રી. હદે શ્રી એકરની ‘મવરી’ એ કૃતિમાં વાપરેલ ‘સાંખ હંદ’ વિષે ચર્ચા કરી છે. જરા તરા નવતરતને નવાં નામ ના મદે એ હું અનોકવાર કહી ગયો છું. ‘વળી નવાં નામ ધડનારા ને ગોખનારા પણ હોદોની બાંધણીનાં લપાસપાસે પામે જ પામે એમ આશ્’ જ અને છે. ‘દિશ્ય’ કહો ‘સાંખ’ કહો, ‘અદ્ય’ કહો, ‘નવદ્ય’ કહો—આ કહી માત્રા-મેળ છે : ૧૪ માત્રા, ૧૪ માત્રા; ૧૪ માત્રા, ૧૪ માત્રા, ૧૪ માત્રા, ૧૩ માત્રા; ૧૪ માત્રા, ૧૪ માત્રા — એમ એની આડ પકિતની બાંધણી છે જે સાદી તો છે પરંતુ પ્રાસોની

અમુક રચના એમાં આવતી જ નોંધ એ નથી તો લૂંટી છે; અને એ પ્રાસરચના સાથે જ ઉમ્મશ્ક રહે છે. વળી અપવાગવતી નાલાયકી તેનું સ્વભાવ કે એ રચનામાં લખાણ વાક્યો કે વાક્યો પર લખી તથાઈ જાય છે; કવિતાને મદલે લખાણ હોય તો (વાક્યાવૃત્તી) ની કથાનું ધર્મ જાય છે, તેનું આ જાંદ કવિતાઓનું પણ કહી શકાય. ભગે જોને રુચે તે એ રચનાઓ વાપરે, પરંતુ એમાં તથાવેલા વિષય ગાંભીર્ય કે ગૌરવમાં એવા સરખા જ રહેશે એમ માનું છું.

સંગીત, પ્રસાદ, વગેરે ભાગતો કવિતાગોષ્ઠીઓ માત્ર શબ્દચતુરાઈ, ગોઠવણીની નવીનતા, ને બીજી ઉપરજીલી કરામતથી મોઢી પડે છે, તેમને મ્હારે કહેવાનું આટલું જ છે. એઓ પોતે આજે ને કરામતથી મોઢી પડે છે, તેને તેઓ આવતી કાલની જરા નવતર કરામતને જોતાં વીસરી જશે. હુદિપ્રવાવજન્ય નવીનતા વગરની કરામતોનું લાવણ્ય સ્થિતિ છે, દોષાધુ નથી. જુદા જોડી કલાઓમાં ભલે એવી આજે ઉગતી ભલે આવશ્યકતા નવીનતાઓ રાખે, એમાં દોષોય કે કાલજિત નીચડી શકે એવું તત્ત્વ જ નથી. એવી કલાઓમાં ફેવોનોનો ફેર પણ માલવાનો. પરંતુ કવિના તો તેને જન્માવતી પ્રજા મૃત્યુવશ ધર્મ જાય તે પછી પણ સૈકાઓ લગી છતી શકે છે. તો કવિતામાં એના લગભગ અમર તરંગને પ્રાધાન્ય યાને ન દેવું, ઉપરજીલી નવીનતા સાબિત મંજુલતા આદિ સ્થિતિ અને મુકાબલે અર્થવગરની લીલાઓથી યાને મોઢી પડવું વારુ — એ જ મ્હારી જિજ્ઞાસ છે.

અને મનેમ્હાર સંખ્યા તો કવિઓનો ચતુર્થ ગયેલ વિષય છે. દર એક ભાષામાં અનેક કવિઓએ યુગે યુગે સંખ્યા વર્ણવી છે. કાઉપર જુઓ, ટોમસન જુઓ, દોસતુરામ જુઓ, ક. દ. શ. જુઓ. ન. ગો. દો. કે શેલીનાં વર્ણનોમાં જેવું દર્શિનું ઉત્તરેશાનું આશ્ચર્યનું સ્વચ્છનું ખવનિનું નવીન લાવણ્ય ઝળકે છે તે જોડો જાય છે, જોડો જવું. પણ મનને દરવું જાય છે, તેવી એક સમીર પણ આ ‘ગવરો’માંથી મ્હને કાઢે ઉખાડે? સારા લલિયા થવાને જેમ રાજ બેલા ઉડીને પાટી બરવી પડે, શીયાળે તો ખાસ, પ્રજ્વળતી આંગગોઓને ઠેરવી ઠેરવીને; તેમ અર્વા વર્ણનરૂપ મનોમનને કવિશબ્દોજીએ પેટીએ પેટીએ ક્યાં કદે, આપણે તેમાંના કેટલાક પ્રવાસોને વખાણિયે પણ, એ બધી છેક જુડી કથાની બાબત છે. વળી આ વિશેષ બાજી જરૂર ખ્યાન દોઢાવશે, કે સહિ, સાંત્ર પાડ્યા આવે કે દૂરે ભરેલા ઉપસેલાં યાનવાળો ગામાતાઓ સીમમાંથી આવે છે, આવી તો, — આ આવે! — એવા ખલાલ માત્રે જોનાં મોંમાં રૂપ આવે, જાણે સૌન્દર્યનો જ ઘૂંટડો — તેવા લીમિંસ બિરાદરોને તો નથી લેવું ન કે જાંદ કે રાગ કે પ્રસાદ કથાની જરૂર: એમની લીમિં જ નરી કવિતા છે, જોતા જાહુરૂં રૂપો’ તે ને કાઢે લખાણ રામ કાઆદિને અડકે તે તમામ ઉત્તમોત્તમ કવિતા અને સંગીત અને ધૂનિ બની જ જાય છે: ભલે ને તેમાં સજ્જાલતા અર્ધિતચરણ લવણ્યો આદિ ગાંધીને ગાંધી ભલાં હોય.

આ ન્દાના સંપ્રદમાં મ્હને છેક તવા પણ કવિગણુઓ છે. તેમની કૃતિઓમાંથી

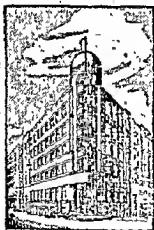
‘આધેરી જોએ’ પૂરતી રજા નથી; ‘તો મ દેવા માનવીના હૈયાં કાં આવાં અગળા’માં છોકકતા રાધ પૂંએ એવો છે; ‘માંડીને’ છીઠ્ઠી કૃતિ છે, તથાપિ એ અને એ કર્તાઓ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે આચારપદ લાગે છે. વ્યુત્પન્ન વિવેચકની વ્યુત્પત્તિ રાધ કસર નયજાઈ આદિની તલે પણ આદાંની ચિશ્નશરી હોય તો તે જોવામાં છે. એકઃ આવી મૂલવણીઓમાં ખૂબી પણ થઈ ગય.

સંગ્રહમાં આથી જોખરે સુધી સ્થગ્ય એવી કૃતિ કટ જરૂર એમ લાગતું નથી. માટે તે મહારે આ પેનના આરંભમાં જ લખવું પડ્યું છે આવી પસંદગી એક જ માસિકમાંથી કે એક જ વર્ષનાં પ્રકાશનોમાંથી કરતાં ન્દાના સંગ્રહ જેટલી પણ જોયી કવિતા વખતો-વખત હાથ ન લે આવે.

અસંવતરાય ક. હાકેડ

૨૪-૧૨-૪૨

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના
ગૌરવોજ્જવળ ભાવિનું સુચક હોય
તો એક મહાન કંપની સુરભઈ
રહી છે એ વાત નિઃશંક છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડિસેમ્બર ૧૯૪૦ના આંકડા :

આલુ કામકાજ	રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
નવું કામકાજ (૧૯૪૦)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતનો પૂરવઠો	૨૦,૦૦,૦૦૦ ”
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦ ”
પ્રિમિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦ ”

જોનસ

એન્ડકોમ્પેન્ડ અને હોલ લાઈફ ઉપર રૂ. ૧૨-૮-૦

આજે વોર્ડન યુવાન છે છતાં બીજી કેટલીયે નિંદાથી ના પામીને વીમાની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું એક-કેન્દ્ર રૂપિયાનું આલુ કામકાજ ધરાવવાનો ગૌરવ માટે તેણે એકાંક વર્ષો લીધાં છે એ જ એની નકર, સામ્રાટ અને એકધારી પ્રગતિ જતાવવા પૂરતું નથી !

એવી કંપની સાથે આપ શા માટે સંબંધ ન બાધો ?

ધી-વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હુડ એપરિસ-સુબક

શાખાઓ : અમદાવાદ અને હિંદલરમાં.

વિજયના ઘંટનાદ : આફ્રિકન મોરચે ફીલ્ડ-માર્શલ રેમૅલ અને જનરલ નેહરીંગ સામે એંગ્લો-અમેરિકન લશ્કરોએ સરઘાતમાં મહત્વના વિજયો મેળવ્યા. ખાસ કરીને ઇનિશ કે ન્વાં રેમૅલનાં ફોજી લગભગ એલેક્ઝાન્ડ્રીયાને સીમાડે જઈ પહોંચ્યાં હતાં ત્યાંથી એને હઠાવી સરેરાશી લગભગ સાતસો માર્શલ જેટલે આથે જર્મન-ઈટાલિયન લશ્કરોને હઠાવી દેવામાં જનરલ એલેક્ઝાન્ડર અને ગ્રેટબ્રામરીનાં મિનહોએ વ્યૂહાત્મક દૃષ્ટિએ ૧૯૪૨ની સાલના યાદગાર અને યુદ્ધના વહેણને પલટાવી નાખે એટલી કામગામી હાંસલ કરી. પણ એ કામગામી અને વિજય સળંગ સુદની દૃષ્ટિએ માત્ર સ્થાનિક, અને હંગામી પ્રકારના જ હતા. જર્મન લશ્કરી શક્તિને આફ્રિકામાં છિન્નવિચ્છિન્ન કરી નાખનાર કે જર્મન પ્રતિકારને અસરકારક રીતે દૂંધી નાખવા જેટલી સિદ્ધિ સાથીદોના આક્રમક લશ્કરના સરસેનાનીઓને થાળી નથી. આમ છતાં, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના વશએ એ સ્થાનિક વિજયો ઉપર વારી જર્મને સામ્રાજ્યમાં વિજયના ઘંટનાદો વગાડ્યા હતા. શાદી પ્રચારખાતા તરફથી એ વિખોળેને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી દેવામાં આવ્યું.

પણ હવે આપણે જોઈએ છીએ કે મિનહોને જર્મન લશ્કરી શક્તિને ઉભેડી નાખતાં આફ્રિકામાં કેટલી સાઘપાંચ થાય છે. સરઘાતની જર્મન લશ્કરની સર્વસ્પર્શી અને સર્વદેશી પીછેહઠને બદલે હવે આપણે જોઈએ છીએ કે કેટલેક સ્થળે સાથીદોને પીછેહઠ કરવી પડે છે, તો કેટલેક સ્થળે દિવસોથી જેવી ને તેવી પરિસ્થિતિ માલમ પડે છે. ન્વાં પીછેહઠ ઝાપી હતી ત્યાં પણ લગભગ યંબી અર્ધ છે.

વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે જર્મન લશ્કરી શક્તિ અને જર્મન જનરલોની વ્યૂહ વિષયક કાબેલિયતને આપણા શાહી સૂત્રધારોને ક્યાં તો સાચો કલાસ અર્પિતાં નથી. આપણો કે ક્યાં તો એમના પ્રચારખાતાની અક્કલમંદ કામગીરી એમને સાચા કલાસ વશરનાં બતાવે છે. એ ગમે તે હો, પણ જર્મન પીછેહઠો કે બ્રિટિશ વિજયો પ્રત્યે જે બહુમાંબાહુ ચલાવવામાં આવે છે તે અત્યંત અનિચ્છનીય છે.

આફ્રિકામાં મિનહોની પ્રવૃત્તિને મળેલી સફળતાના અમેરિકન પ્રત્યાવાતો ઘણા સંખ્યી અને અદ્યક્ષાથી હતા. ખુદ સરકારી નેતાઓનાં વક્તવ્યો પણ મળતાં સફળતાને કુમાર્યા વિના લાખાઈનાં ચક્રોતર થતાં વહેણને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવતાં હતાં.

ખરી રીતે વશો કે સામ્રાજ્યનાં યુદ્ધોને બદલે પ્રજા સમસ્તને માટેનાં યુદ્ધમાં વિઘ્નની વાસ્તવિકતાનો સ્પષ્ટદર્શી પ્રચાર જ લોકોને માટે વધારે યોગ્ય હોય છે. આમાં લશ્કરી રહસ્યો ક્વખતે ઉઘાડાં કરી દેવાની કે લશ્કરી જ્યુહોની કે સાધનસામગ્રીની હેરફેર પ્રમટ કરી દુશ્મનને ક્વેળાની માહિતી આપી દેવાની વાત નથી. પણ દુશ્મનની તૈયારી, આવકત, શોભના અને શક્તિનો શંકય હોય તેટલો સાચો ને હરીકતી ખલાસ પ્રખતે આપવો જોઈએ. સ્વપક્ષને સ્પર્શતી એવી જ વાતો વિશે પણ પ્રખતે સમજ અને સુમાહિતચાર રાખવી જોઈએ. કુમારેલા વિજયોની ઢોલપીટણીથી પ્રજા છતી જતી નથી કે દુશ્મન હારી જતો નથી.

આફ્રિકન મોરચો:—આજે આફ્રિકામાં હવામાનને કારણે લશ્કરી પ્રવૃત્તિ લગભગ ઠંડી પડી ગઈ છે. આફ્રિકન મોરચાનું હવામાન જે કે એટલું બધું વિશ્વાતક નથી કે બધી જાતની લશ્કરી પ્રવૃત્તિને ઠંડી પાડી નાંખે. સોમ્લી વસ્તુ એ લાગે છે કે બંને પક્ષ ખૂબ ખેંચાઈ ગયા છે. જર્મન પોટેલક અને મિત્રપક્ષની આગેદૂર એટલી ઝઘળી અને વ્યાપક થઈ ગઈ છે કે એનું ભેર નવાળી રાખી શકાય એવું નથી. હાંફ ઉતારવાનો સમય બંને પક્ષને માટે અનિવાર્ય હતો. એકે પક્ષ હાંફ ઉતારે છે, બંને નવા જંગ માટે, નવી પરિસ્થિતિ મુજબ લશ્કરી વ્યૂહ ગોઠવી રહ્યા છે. બંને પક્ષે હવે ખાકી રહેલું એકબીજાનું ભેર નાણી ભેવાની તરફીએ ચાલી રહી છે. થોડા જ વખતમાં વ્યાપક યુદ્ધ શરૂ થવાની શક્યતા છે.

પશુ શેમેલનાં ઢોળાની ઝઘળી પોટેલક અને લાંબા લશ્કરની દોડતી આગેદૂર વખતે જે મનાવવામાં આવતું હતું કે જર્મન લશ્કરના પગ ભાંગી નાખવામાં આવ્યા છે અને એની કરોડ તોડી નાખવામાં આવી છે એ વાત બરાબર નથી જણાતી. જર્મન પોટેલક અમુક વ્યૂહની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવી હતી. જે જગ્યાએ લશ્કરની હેરફેર, સમારકામ અને પૂરવઠો વગેરેની અનુકૂળતા પરિસ્થિતિ મુજબ વધારેમાં વધારે કાર્યક્ષમતાપૂર્વક થઈ શકે એમ હોય અને દીર્ઘભંગિત મોરચાના કરતાં કેન્દ્રિત મોરચો ઠીક દુરમનનો વધારેમાં વધારે પ્રતિકાર (પરિસ્થિતિ મુજબ) થઈ શકે તે હોય તો એ મુજબની પોટેલક વ્યવસ્થિત પોટેલક ગણાય. રશિયામાં રશિયનોએ કોન-વોલ્ગા વચ્ચે રટેલિનશાહ મોરચા ઉપર આ પ્રકારના કેન્દ્રિત મોરચાની તરફીબ અજમાવી હતી અને આજે એના ફળરૂપે એઓ જર્મનોને પાછા હટાવી રહ્યા હતા. એટલે લડાઈમાં પોટેલક એ પરાજયની નિશાની નથી; પ્રત્યાક્રમણની નિશાની જ ધણીવાર હોય છે. ટયુનિસીઆ—લીબિયામાં શેમેલ આ જાતની તરફીબ અજમાવી રહ્યો લાગે છે. આક્રમક લશ્કરના જનરલો એનાથી પૂરા સાવધ હશે એમ આપણે માની લઈએ; જો કે શાહી પ્રચાર મોરચાના જનરલો એ બાબત પરત્વે સાવધ હોય એવા ઓછા લાગે છે.

જર્મન લશ્કરી તંત્ર કે લશ્કરી તાકાત હજી એની પરાક્રાષ્ટાએ છે. એનાં વખતો પાણી થયાં નથી. અલબત્ત, હવે એ તાકાત પરાક્રાષ્ટાએ પહોંચીને સ્થિર થઈ ગઈ છે, વધતી નથી. પણ એ તાકાતનો પારો ઊતરવા પણ માંડ્યો નથી. લીબિયા-રશિયાના પરાજયોએ એ તાકાતના જરૂર અને ક્ષેત્ર ઉપર હજી હીચ્છી મૂકી નથી. એમ માનનારા નિરોક્ષક આવી 'મોંઘ' ખાય છે. ખ્યાનમાં રાખવા જેવી વાત એ છે કે હિટલર સત્તામાં આવ્યા ત્યારથી એટલે ૧૯૩૩ના વર્ષથી જર્મની સંયોજિત દેશે લાવેલ યુદ્ધની તૈયારી કરી રહ્યું હતું. ખીલું, જર્મન લશ્કરી ખાતા પાસે ૧૯૧૮ના પરાજયનો બોધપાઠ પણ હતો. એનાં કારણોની પૂરે-પૂરી જાણતપાસ હિટલરી તંત્રના વડાએએ કરી લીધી હતી. એવાં કારણો ન ઉપસ્થિત થવા પામે એને માટેનાં બધાં જ જરૂરી અટકાવતી પગલાં લેવાનો હિટલરી તંત્રને પૂરેનો વખત મળી ગયો હતો. ચીલકડપે સાત વરસ તૈયારી કર્યા પછી જર્મન લશ્કરી તંત્રને રીતસરની લડાઈનો સામનો કરવાનો આવ્યો. ખીલું, જર્મની ચીલકડપે બ્યારે એ તૈયારી કરી રહ્યું હતું ત્યારે ખીલ દેશે માનસિક અને વ્યવહારિક નિઃસંભીકરણ કરી રહ્યા હતા. આથી આધુનિક યાંત્રિક યુદ્ધ લડવા માટેની સપ્તગી જરૂરિયાતો અને એનાં પૂરક કારણોની વિગતોવિગતનો શાસ્ત્રીય ને યોજનાપુરઃસરનો અભ્યાસ કરી એને અમલમાં મૂકવાનો સમય

જર્મનીને પૂરતો મળી ગયો હતો અને એનો લાભ લેવાની આવડત અને કદપના જર્મન શાળામાં હોવા વિશે કોઈને શંકા નહિ હોય. આમ હોવાથી જર્મન લશ્કરી બળ થયું જ સાગિયાંનું યર્ષ શક્યું છે; એટલે વરસો સુધી ટકી શકાય એટલી સર્વશ્રાદ્ધી અનામત લશ્કરી તાકાત જર્મની બેગી કરી શક્યું છે. એમાં વધારામાં આજે લગભગ સમસ્ત યુરોપ એની ઝીટી નીચે છે. યુરોપમાં પોલાંડા છતાં નંખરતું લશ્કરી રાષ્ટ્ર ગણાતું હતું અને ફ્રાંસ બીજું નંખરતું. આજે એ બંને દેશોની માનવ અને યંત્રશક્તિ જર્મન લશ્કરીતંત્ર માટે કામ કરે છે. આ ઉપરાંત ફિન્લેન્ડથી માંડીને યુગોસ્લોવિયા સુધીના યુગ્મગ્રામી દેશો જર્મનીની સુદમાં ધસઘસાઈ જતી તાકાત સમી કરવાનું કાર્ય કરે છે. યુરોપની ૫૦ કરોડની વસ્તીમાંથી બ્રિટિશનની પાંચ કરોડ અને યુરોપી રશિયાની દસ કરોડની વસ્તી સિવાયની લગભગ ૩૫ કરોડની યુરોપી પ્રજા જર્મન લશ્કરી પંખના તહેદાર તીક્ષ્ણ કરવા પાછળ લાગેલી છે. તટરથ દેશો સ્વીડન, આયર્લેન્ડ અને રશિયાની વસ્તી ગણી લેવાઈ છે. રથેન પોલુંગલની તટરથતા જર્મનીને કેટલી લાભદાયક છે તેનાથી કાણ અજણ છે ?

એટલે, મિત્રરાજ્યોની લશ્કરી તાકાત (અમેરિકા સમેત) ૧૯૪૨માં ધરીરાજ્યોની સરસાઈ કરી શકે એટલી યર્ષ હોવાનું મને નથી લાગતું. ૧૯૪૩માં એ તાકાત સરખાઈના ધોરણને પણ ટપી જશે એમાં પણ લંકા નથી. પણ ધરીરાજ્યોની વરસોથી બેગી યર્ષ રહેલ અનામત તાકાત અને ૧૯૪૦-૪૧માં જર્મનીને અને ૧૯૪૧-૪૨માં જાપાનને જે પ્રાદેશિક લાભો નજીવા મૂકે મળી ગયા છે એનો જે લાભ એને મળી શકે એમ છે. તેને ખ્યાલમાં રાખીએ તો ધરીપક્ષને ભાંગી નાખવા માટેની દિલ્હી હજી થઈ દૂર છે. એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. જાપાન અને જર્મનીએ અત્યાર સુધીના વિદ્યુતચેત્રી વિશ્વોમાં જે ચોળાં, કદપના, લશ્કરી કૌશલ અને હિંમતભર્યું સમૃદ્ધ ઘખખ્યાં છે એ જો એમની લાવડાત અને આવડતનાં પ્રતિબિંબ હોય—અને છે—તો એમ જરૂર દહી શકાય કે એ આવડત અને લાવડાત નકામા કરી દે એવી કાઈ ઘડ મિત્રપક્ષે હજી નથી મારી કે જેના ઉપરથી આપણે અસપક્ષે કહી શકીએ કે ૧૯૪૩માં હવે વિજય દર દર દેખાવા માંડ્યો છે.

આજે તો ધરીપક્ષ અને મિત્રપક્ષ વચ્ચે પોતાની તાકાતની આવડતની દરીદ્રાઈ જામી પડી છે. શંક્યાતના દાવમાં મિત્રપક્ષ જે છક્કા ખાઈ ગયો છે અને એનો પોતાને જે પ્રાથમિક લાભ મળી ગયો છે તેનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી બાજી પોતાના હાથમાંથી સરકી ન જાય એને માટે અસાધારણ વ્યય અને કુનેહથી ધરીપક્ષ પોતાની હિંમતવાળી મોકેડે છે. જ્યારે મહેલા દાવમાં છક્કા ખાઈ જવાની જે વધુ વાગી છે એનું પુનરાવર્તન ન થાય એ માટે પોતાને પહે રહેલી સંખ્યા અને સાધનસામગ્રીની કુદરતી સરસાઈનો સારામાં સારો અને ઝડપી કાર્યસાધક ઉપયોગ કરી ગુમાવેલી બાજી હાથ કરવામાં મિત્રપક્ષ લાગી ગયો છે. ખત્તા ખાવા છતાં એમાં એને કામલાળી મળવા વિશે શંકા નથી કારણકે જગતની ૭૦% જનશક્તિ અને ૮૦% ઉત્પાદનશક્તિ એને પડે છે.

હવે મૂળ મુદ્દા ઉપર. ઉપરાંત ચર્ચા ઉપરથી એટલું ફક્ત થાય છે કે આફ્રિકામાંથી રોએલને હાંકી કાઢવાનું આ તંબકે મિત્રરાજ્યોને માટે શક્ય નથી. કારણકે હજી બૃમધ્યમાં થયેલી આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારે જર્મન-ઈટલી રોએલને મદદ પહોંચાડી શકે છે. એટલે કે બૃમધ્ય ઉપરનો જહાજ કાળુ હજી અસરકારકપણે મિત્રપક્ષના હાથમાં આવી શક્યો નથી.

તાજેતરમાં જ મોરોઝી રેશિયોએ જે ચ આફ્રિકાના હાઈ કમિશનર (હાલના અનુયાયી) જનરલ બ્રેડનું કમન ટાંકતાં જણાવ્યું હતું કે થોડા દિવસો દરમિયાન રોમેકને હવાઈ અને તરી માર્ગે સીતેર હજાર સુસન્ન સૈનિકોની નવી કુમક જર્મનીથી મોકલવામાં આવી છે. એટલે આજે હજી આફ્રિકા ખાતે રોમેક દોઢથી બે લાખ સૈનિકો મેદાનમાં ઉતારી શકે એટલી શક્તિ એની છે. સામે પક્ષે મિત્રરાત્ર્યો એટલા સૈન્યને સાફ કરી શકે એટલા સૈનિકો, હાથોળો અને હથોઈ સંરક્ષાઈ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં નથી. ચાલુ વરસ દરમિયાન, બહુ થાય તો એટલું શક્ય છે કે મિત્રસૈન્યે આફ્રિકામાં ચોમેરથી રોમેકનાં હથોતે અસરકારકપણે ધેરી લેવામાં સફળ થાય. ૧૯૪૨ના વરસ દરમિયાન આફ્રિકાને ધરી સૈન્યથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત કરી શકાય એવું ઘાણત્વ નથી.

રશિયન આક્રમણ-ધાર્યા પ્રમાણે ફરીવાર રશિયામાં શિયાળાનો તાલ રશિયન સૈન્ય હાઈ રહ્યું છે. સ્ટેલિનઆદને ગમે તે બોલે ટકાવી રાખી રશિયનોએ ક્રાંતિસયને દિટકરના હાથમાં જતું પચાવી લીધું છે. સ્ટેલિનઆદના સંરક્ષણ માટે રશિયન સેનાએ બતાવેલી અદ્ભુત બહાદુરી વિગ્રહો તવારીખમાં સોનેરી અક્ષરોએ લખાશે એમાં શંકા નથી.

દિટકરના વિગ્રહોને પરાજયમાં પમટાવી નાખવાની અસાધારણ શક્તિ રશિયનોએ પોતાની બુદ્ધિ ઉપર ફાળેલી છે. આખા ઉનાળા દરમિયાન ચોમેર વ્યવસ્થિતપણે પાકે-હકે કરતાં જર્મ અધિકારક મહત્વનાં સ્થાનોને ગમે તે બોલે ટકાવી રાખી વખત આવ્યે તવાંચી પ્રતિઆક્રમણ કરવું એ રશિયને બહુ હતો. જર્મન આક્રમક એટલી લાંબી યાદ ગણ હતી કે હવે વખત આવતાં કોહાપૂર, પેટે ધસી આવતાં વ્યવસ્થિત રશિયન આક્રમણો સામે જર્મન સેનાથી ટકાવું નથી, વર્તમાન વિગ્રહમાં રશિયન બૂહો સર્વશ્રેષ્ઠ પુરવાર યાદ રહ્યા છે. સુદની, લીમોશોકો અને બુકોવને વર્તમાન વિગ્રહના સર્વશ્રેષ્ઠ જનરલો તરીકે લાવિ ઇતિહાસકાર આવેખશે.

આજે તવારે ક્રાંતિસયમાંથી જર્મનોને સો માઈલ પાછા દઢાવી દેવામાં આવ્યા છે, રશિયન સેના રોસ્ટોવની નજીક જઈ રહી છે અને થોડા દિવસોમાં રોસ્ટોવને પણ મુક્ત કરવાની એની તાલ જણાય છે અને લગભગ બે હજાર માઈલના મોરચા ઉપરથી રોજના સરેરાશ લગભગ આઠેક માઈલની ઝડપે જર્મનોને પાછા મક્કલી કાઢવામાં આવે છે, તવારે એક સવાલ એ લીજો થાય છે કે આ વરસે રશિયામાંથી જર્મનોને કાંકા કાઢવામાં આવશે ? જર્મનો ઉનાળામાં સામું આક્રમણ નહિ કરે ? અગર તો એ આક્રમણ કરવા નેટલી એમની હાથ નહિ રહી હોય તો શું રશિયનો જર્મની તરફ કૂચ કરશે ?

મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે મિત્રસૈન્યે યુરોપ ઉપર બીજો મોરચો જીતે કરી શકે તે પહેલાં જ રશિયન નિશ્ચિતપણે રૂસો-જર્મન વિગ્રહનો દોર પોતાના હાથમાં લઈ શકશે. એનો અર્થ એ નહિ થાય કે રશિયનો અર્ધિન તરફ કૂચ કરવા શક્તિમાન થશે. એ કૂચ તો તો જ શક્ય અને કે એક બાજુ મિત્રસેના આફ્રિકા કિનારેથી ઇટાલિયન સહેરા ઉપર હવાઈ બોમ્બિંગ કરીને મુસોલિનીના તંત્રને તોડી નાખે. ઇટાલિયન પુક ઉત્પાદનની કારખાનાઓ ત્યાં સુધી તારાજ ન થાય ત્યાં સુધી આફ્રિકન મોરચાની સફળતા પૂરી થાય એમ નથી. બીજું, બિટનમાંથી જર્મની અને ફ્રાંસમાં આવેલાં, મંજવર કારખાનાઓ, મોલોઓ અને રેલવે યાડોને હવાઈ બોમ્બિંગ કરી મંજીર જણા પડેલાંવામાં ન

આવે. તો નાત્સી વિચારો તંત્ર પામી શકે એમ નથી. લગભગ સાધનો અને યાનવાહનો આધુનિક મુદ્દની કસોટીનું છે. એ કસોટીનું તોફાની એટલે એ કારખાનાંઓને બોમ્બર કરી રચના કરી દેવાં. તો જ રશિયન મોરચે લડતા જર્મન સૈનિકોને દેહ પામી શકે એમ છે. એંગ્લો-બ્રિટિશ બોમ્બરો આ કામ માણુ સાલે કેટલા પ્રમાણમાં કરી શકે એના ઉપર રશિયનોની જર્મની ઉપરની ક્રૂરતા આધાર છે.

હમણાં જ રૂઝવેટ્ટે અમેરિકન દાક્ટરોનાનું જે. ઉત્પાદન મિત્રસૈન્યોને પહોંચાડવામાં આવે છે તેમાં પહેલી પસંદગી રશિયન મોરચાને આપવાની જનહેસત કરી છે તે ખૂબ પ્રશંસનીય છે. એટલે જર્મની તરફ ક્રૂર કરવા માટે રશિયન સૈનિકો ને સેનાના પક્ષમાં, જે આવડત, ટેક, હિંમત અને સંયત્ન છે તેને પૂરવડોને ટેકા મળશે. અમેદ મણુતા નાત્સી બુદ્ધિ અને અન્ય મણુતા જર્મન સૈન્યોમાં આધાર પાડવાની જર્મનીના કાઈ પ્રજાની તાકાત નહોતી મણુતી. રશિયનોએ એ બાબતમાં જર્મનોની સરસાઈ તોડી પાડી આખા વિશ્વમાં કંઈક પૂરી આવી છે. યુરોપને નાત્સી એડીમાંથી મુક્ત કરવાનું પ્રયત્ન માન રશિયાને મળશે એમાં કંઈ શંકા નથી.

માણુ સાલે રશિયામાંથી જર્મનોને સંપૂર્ણપણે ખસેડી શકાય એટલા નિષ્ફળ જર્મનો નથી કે એટલા સખળ રશિયનો હજી થયા નથી. પણ ઉનાળાના વળતા આક્રમણના સમયમાં કંઈ સાલે જર્મનોને ને સફળતા મળી હતી તે આ સાલ મળે એમ નથી. જર્મની ચોક્કસપણે આક્રમણમાંથી સંરક્ષણ પદ્ધતિમાં ફેરવાઈ જશે. અને પોતાની સંરક્ષક દરોજી રશિયાની જૂની સરહદ ઉપર મોડવશે એમ લાગે છે. એમાં એને સીધો લાભ એ થશે કે પોતાના પૂરવડોની લંબાઈ ઘટી જશે. રશિયાને પોતાને જર્મનીએ તારાજ કરેલા પાંચસો માઈલના વિસ્તારમાં થઈને યાનવાહનની અત્યંત મુશ્કેલીઓના સામનો કરી જર્મનો સામે લાડું પાડશે. આવતા ઉનાળાની રસો-જર્મન લડાઈ મોટે ભાગે રશિયન સરહદ ઉપર લાડવા કરશે.

પેસિફિક બાજુ:—ધરીપણની બીજમણી પાંખ જ્યાં જાપાન સામે મિત્રસેનાને લડવાનાં થાય એમ છે ત્યાં માણુ વરસે મહત્વના ફેરફારો થાય એમ લાગતું નથી. જાપાન પોતાના સખળા મોરચા ઉપર હાથ તો સંરક્ષક લગાઈ લાડે છે. અમેરિકનો પેસિફિકમાં એને બંને તરફથી ચંદર લોકલતા મથી રહ્યા છે. પણ જાપાનીઓ જર્મનોને પણ આંખો મળવ એવા કંદર લાડવૈયા હોવાથી એમને દૂર કરવા એ મહાબારત કાવું છે. એ મુશ્કેલીમાં પેસિફિક સાગરની જળરસ્ત લંબાઈ મિત્રપક્ષને માટે ભારે વિનંત્ર છે.

હિંદ અને ઓસ્ટ્રેલિયા ઉપરનું જાપાનનું શક્ય આક્રમણ હાલ તો માણુ પડતું નથી. પણ એને આક્રમણ એ કરવું જ હશે તો હિંદી બાજુને એ પહેલી પસંદગી આપશે. કારણકે બહોળું ઈન્ડો-જર્મન સરહદો મુઠકી મારે બેગી મળે છે. વચ્ચે દરિયા નથી. બીજું તરવ એ પણ છે કે અહીંની મિનલાકાયક પ્રજાની નિષ્ક્રિયતા એ પણ આક્રમણ કરને માટે મોટું પ્રલોભન છે. એ નિષ્ક્રિયતા દૂર કરવામાં બ્રિટિશ-સરકાર નિષ્ફળ નિવડી છે એ આ લગાઈતી—કે જેને રવાતંત્ર માટેની લડાઈ કહેવામાં આવે છે—મોટી કમનસીબી ને ખતરનાકી છે.

અસ્થાન કાયાલયનાં પ્રકાશનો

[* મુદ્રતાં પુસ્તકો મુખ્ય ઉત્પાદના દેખરહીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સસ્તવતી અન્યમાળા

મીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
સામલની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા. યુદ્ધ	૦-૪-૦
ભાતકમાસ મંદ	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૬-૦
કાનિઠારી વસ	૦-૩-૦

૧૮૫૭ બગવાની બોલવાનું (નવી)	
છંદાવીનો મુજિતગ	૦-૬-૦
શ્રીમતી હાલ બા. ૧	૦-૧-૨-૦
સિદ્ધિપેશ અને સ્વચાલ	૦-૪-૦
બલદાવીની દિવસ	૦-૨-૧
મોખીકમ આગમ	૦-૮-૦
વિવેકદાયી વીરોચનાચા	૦-૩-૦
વંદાવ દિવ	૦-૩-૦
વિદ્યાનું કમળ	૦-૩-૦
વિધિવાનું કાલ	૦-૪-૦
કાન્તિને માર્ગ	૦-૪-૦
દેશને આતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની-દરેક	૦-૬-૦
મારી કાલો	૦-૮-૦
ચાપલો	૦-૧-૦-૦

ધિપા ભગતની કાલો વાળી	
અને મરાઠાનાં બીરો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્માઈ	૦-૮-૦
કાળનું	૦-૩-૦
વટિકા તાર	૦-૮-૦
વાગ્દેવમા પ્રવેશની કાળો	
અનો (મુધારેલી આગતિ)	૦-૬-૦
જીવનચર્ચા	૦-૧૦-૦
નવન રિયામાં ટાકિયું	૦-૮-૦
મીન ભાગલની યાત્રા	૦-૮-૦
મરીબાઈનો કાળો	૦-૮-૦
ભોલોવિકા અને બોલ વાતો	૦-૬-૦

દસ કે પ્રપંચ	૦-૬-૦
દેવદાસ (નવી)	૦-૮-૦
સામલવાદ અને સર્વોદય	૦-૬-૦
મહીકનો સંદેશ	૦-૧૨-૦
કાચાવા	૦-૩-૦
આપણો આદાર	૦-૬-૦
મો-પુરુષ-મર્યાદા	૦-૪-૦
નિર્મિતિ આપ	૦-૮-૦
મોદદ સામયિક અપલક	૧-૪-૦

ટાઈપોગ્રાફી અન્યમાલિ

X પ્રેમનો દંભ (ગીલ આગતિ)	૧-૪-૦
X કી અને મુકેશ (ગીલ આગતિ)	૧-૦-૦
X ક્યાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
X નવો સંવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
X નવો સંવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
X નવો સંવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
X દક્ષિણવિવર્તન	૧-૪-૦
X ક્યાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
લગતુષ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર અન્યમાલિ

X ધરે-બાહિરે	૨-૦-૦
X ચતુરંગ અને બે બદેનો	૧-૪-૦
નોકાટ્ટી	૨-૮-૦

બહદુર અન્યમાલિ

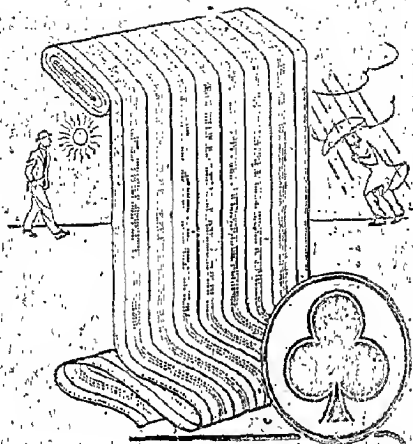
એક કાનિઠારની આગમકા. ૧	૧-૪-૦
એક કાનિઠારની આગમકા. ૨	૧-૪-૦
X માતા આસિયાતર	૧-૮-૦
X દિવેકની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
X મીતામયુતન	૧-૪-૦
X સત્યમય કવન	૦-૧૦-૦
લગતુષ	૩-૮-૦
ચેતનચિત્તો	૨-૦-૦
સ્વેતવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

X દિવેકની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
સ્વેતવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
ચુંબક અને બીલ વાતો	૧-૪-૦
મારતમુખ્યપ્રવાસ	૧-૦-૦
ગાંધી મહિમોદોલનવાંક	૧-૮-૦
કયે રુતે ?	૧-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (ગીલ આગતિ)	૦-૮-૦
શુદ્ધ અને સહાવીર (નો)	૦-૬-૦
X ધરમયુદ્ધ	૨-૦-૦
X દિવેકની વાતો	૧-૮-૦
X રાજામરમતી	૧-૪-૦
X રાજાનાં ધરતર	૨-૩-૦
સુખમરનો ઉપાય	૨-૦-૦
મહીકનો સંદેશ (પાણી)	૧-૦-૦
મોદદ સામયિક અપલક	૧-૮-૦
X તમને બે નહિ સમભય	૦-૬-૦
અસદકાર	૨-૮-૦
સંપાદકમો ગાંધીજી	૧-૮-૦
મહિમોદોલન	૧-૪-૦
ગાંધીજીની કાલો	૦-૧૨-૦
ચૂંબક	૦-૮-૦

સંવાગમ	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
દિવેક માસિક	૪-૦-૦
સસ્તવતી અન્યમાળા	૨-૦-૦
ટાઈપોગ્રાફી અન્યમાલિ	૬-૦-૦
રવીન્દ્ર અન્યમાલિ	૬-૦-૦
બહદુર અન્યમાલિ	૬-૮-૦
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન અગતિ-પ્રગતિ	

નવું પ્રકાશન :
ખાંડાની ધાર
પાકું પાકું
કિં. ૨-૮-૦

મને તે સંતુ હોય તો પણ...તમને માલુમ પડશે કે, અરવિંદ મિલ્સ
કાપડ તમારા કપડાના પ્રથમ ગરે છે. તે લાંબા વખત રહે તેવી બનાવવામાં
આવે છે. તે સારું લાગે છે અને સુંદર દેખાય છે. હવે તમે તમારા માટે
પેશિયા, સાદો, શર્ટિંગ, ટવીલ, પોર્ટલીન, સુવ, કેપ, નેનસુપ, શાલ, દોરાબા
અને વાઈબ ખરીદો ત્યારે "કુલેવાના એકા"નો માર્ક જોઈને કાપડ ખરીદો.

તમારા માટે અરવિંદ મિલ્સ

અરવિંદ મિલ્સ લીમીટેડ,

અમદાવાદ

૧ કાચીને [કાવ્ય]	રામપ્રસાદ શુક્લ ૪૬
૨ મિથ્યા અને સત્ય [વાર્તા]	નાથાલાલ દવે ૫૦
૩ મંથા વચ્ચે તરરો [કાવ્ય]	અગાશમ રાવળ ૫૩
૪ પ્રિતમરનેલસંહનની [કાવ્ય]	રણનમ ૫૭
૫ પાનગોશ્વિ	અ-કવિ ૫૮
૬ મંથા સભા	ધૂમકેતુ ૬૧
૭ પરિવર્તન	અમિત વ. મહેતા ૬૮
૮ મિલનની આશ [કાવ્ય]	નાથાલાલ દવે ૭૪
૯ ઓરતા [કાવ્ય]	મૂળધોયા ૭૪
૧૦ બે પિન્ડુ [વાર્તા]	જોડુકાર્ક સુધાર ૭૫
૧૧ અમારે નેવનીત [કાવ્ય]	બાબુ ૭૬
૧૨ હીલામતા કોડ [કાવ્ય]	નંદવરલાલ મ. પટેલ ૭૮
૧૩ અપારમાનુ આત્મપુરાણ [લેખમાળા]	મોતીનંદ દવે ૮૦
૧૪ પુસ્તા-પરિચય	નાથાલાલ દવે ૮૧

મે વાંચ્યું?

તમે વાંચ્યું?

ખાંડાની ધાર

લેખક

રામનારાયણ ના. પાટ

આજના પ્રગતી જીવનના અનેક પ્રશ્નો રજૂ કરતી, તેજસ્વી અને પ્રાસાદયુક્ત કલ્પમયી લખાણોથી સામાજિક નવલકથા. આજના જીવનનું પ્રશ્નો આમાં અમિત, અને મનોવિશ્લેષણયુક્ત વિચારભર્યા રજૂ કર્યા છે.

દરેક જીવંતાતીએ આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ.

પાક ૫૬

ડિ. રૂપિયા અઢી.

સવાનમ : સિદ્ધમાં રૂ. ૫-૦-૦; ખર્ચ તથા પસંદમાં રૂ. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૧-૦-૦

લજો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રંગજીવલ કેસરકાર્ક મિત્રો : ૧૨, જામતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસાબેથ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, શ્રીકૃષ્ણ રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૭-૨-૭૪

Advertise

The PRASTHAN

is to successfully develope your business in Gujarati-reading public.

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest : on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA

Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

દાવાનમ :

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સાવરવતી અધ્યાપના	૨-૦-૦
ટોન્સ્ટોય અધ્યાપના	૬-૦-૦
સ્વીન્ડ અધ્યાપના	૬-૦-૦
જૂઠું અધ્યાપના	૫૦૦

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન કાર્ય પ્રગતિ

પ્રસ્થાન માં

જાહેર ખપરના આવ

જાહેર ખપર વિભાગમાં			
૧ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૮
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮

રીડિંગ મેટરમાં

માસિક કાગળ-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આટલેપર-૧ વખત રૂ. ૪૦; " ૪૦૦

પૂઠા ઉપર

પૂઠા પૂઠા નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦

" ૩ " ૪૦ " ૪૦૦

" ૪ " ૫૦ " ૫૦૦

(જાહેર ખપર સ્ટીડીંગ માટે પુલાવલું)

પ્રસ્થાનમાં સારી જાતની જ જાનખ.
લેવામાં આવે છે.

રીડિંગ મેટરમાં સર્વોદિત પ્રકારની જ જા. ખ.
અને તે પણ જાહેર જ ચોરી
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે.

જોવા કોન્ડ્રાક્ટ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

:- લખો :-

વ્યવસ્થાપક : 'પ્રસ્થાન' જાનખ. વિભાગ
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

ત્રે શ મ લાઈફ એશ્યોરન્સ સોસાયટી લીમીટેડ

[સ્થપાયું ઈંગ્લેન્ડમાં : ઇ. સ. ૧૮૪૮]

● તમારી થાપણ રોચાતું સર્વોત્તમ ઠેકાણું ●

☆ કુટુંબના સંપૂર્ણ માટેની પોલિસી
☆ ડબલ બેન્ફીટ પોલિસી
☆ શ્રેષ્ઠ રેપરપલ ફંડીમ
☆ બાળકોના સંપૂર્ણ માટેની પોલિસી
☆ પક્ષ પોલિસી પેન્શન બોનસ
તથા સંજોગોને અનુકૂળ આવે તેવી બીજી
અનેક યોજનાઓ સ્વચ્છામાં આવી છે.

દાવા ચૂકવ્યા રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળો અગર લખો:—

ડી. એસ. સુરતી

ડિરેક્ટર ધેનેજર

ભદ્ર : અમદાવાદ.

ભાનુશંકર ખી. ઠાકર

ચીફ એક્ઝીક્યુટીવ
એજન્ટ

ટાવર રોડ, અમરેલી.

શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય કૃત એ સુંદર પુસ્તકો

દિનચર્યા

તંદુરસ્ત રહેવા માટે આખા દિવસની જુદી જુદી ક્રિયાઓ કેમ કરવી જોઈએ તે બતાવતું સુંદર પુસ્તક.

- ૧ વહેલા ઊઠા.
- ૨ ઉપાંખન
- ૩ મસોત્સર્ગ
- ૪ દંતધાવન
- ૫ તૈલાભ્યંગ
- ૬ વ્યાયામ
- ૭ સ્નાન
- ૮ આત્મ ધારણા
- ૯ વસ્ત્રપરિધાન
- ૧૦ કેશપ્રસાધન
- ૧૧ આ
- ૧૨ તામ્બુલ બદાણમ્
- ૧૩ ભોજન
- ૧૪ ક્ષુન્નપાન
- ૧૫ ફેરવા બહુ
- ૧૬ પગરખાં
- ૧૭ મેઘપાન
- ૧૮ અદ્વીલ
- ૧૯ આંખની સંભાળ
- ૨૦ શયન
- ૨૧ સંપ્રેક્ષણ
- ૨૨ અપતનિર્વાહ
- ૨૩ ક્ષાન્તચર્ચા
- ૨૪ અભ્યાસવાન ચવરના ઉપાયો
- ૨૫ સદૃશમ્

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૨૮ કિંમત ૧-૮-૦

ધરગદ્યુ વૈદક

આ પુસ્તકમાં નીચેના રોગો વિશે પૂરતી માહિતી આપી છે. રોગનાં લક્ષણ, કારણ અને ઉપચાર આપ્યાં છે.

“ કુલ ૭૫ રોગો ”

અજીર્ણ	કબજિયાત
મરડો	ઝાડો
આક્રોશ	સંપ્રદહણી
ઝોળો	ચૂંક
જિલ્દી	અરચિ
વિદોષ	તાવો
અચળા	ઝોરી
દાલેસ	ખેટક
ખાંસી	ઉધરસ
પધરી	સંધિવા
હરસ	પરોળ
પાંડુરોગ	કમળો
શ્વપ	સુકેતાન
ચાંદી	મધુપ્રમેહ
પરમે	પરમિયો
દાંતના રોગો	વાળો
ઝીઝોના રોગો	ધતુર્વા
પત	આંખના રોગો
સર્પદંક	કાનના રોગો
વગેરે ૭૫ રોગો	વિશે પ્રમથ્યુ માહિતી

અને ઉપચાર આપ્યાં છે.
પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૮૪ દિ. ૨-૬-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

સુબંધમાં : સી. જમનાદાસની હાં., પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

“ કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં ”

૪

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર

તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમા

ધી નાગપુર પાયોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ-ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ આદા કરો.

હેલ્થ વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં જાહેર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક ચોતસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂા. ૩૬

રૂા. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૬ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી આગર કમિશનથી લોઈએ છીએ.

વધુ પુલાસાં માટે મળેલાં વાં સભા—

આફિસો:—

મુંબઈ મલાકાના બાન્ધ મેનેજર્

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈથરલાલ આર. દેશમુની કું.

જુરાનપુરી બાગેજ, મુસ્ત

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ શ્રામે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

૪

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવી બીમા પોલિસીની
વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરોના દાવા-
ઓનો ત્વરિત નિર્ણય, તબીબી તપાસ વિના
બીમા હિસ્સાવવાની અનુકૂળતા કે જે શ્રામ
જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના ધર્મ પડી
છે,—એ સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને આકર્ષવામાં
અગત્યનો ભાગ લેજાઓ છે.

✽

વધુ વિગત માટે પ્રેસ્ક્રિપ્ટસ મંગાવો.

શ્રી

સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ લિમિટેડ

હેડ ઓફિસ:-

કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-

રીડરોડ,

અમદાવાદ

ફરે સ્થળે લાગવગવાળા હિસ્સાદારો એજન્ટો જોઈએ છે.

સ્વદેશી.....સસ્તા.....સરસ

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટેન

પેનના

તથા

બધુ બ્લેક

ખાટલા

વાપરો

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટોરોમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો:-

ધી નેરોલ એજન્સી

તથા દરવાજા :: અમદાવાદ

બાન્ય:-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની હાઈવેમાં

જેમને દારૂ સર્જનો માટે ચાલુ સાલે રખાઈ

સુવર્ણચંદ્ર મળ્યો તે સમર્થ દારૂમૂર્તિ

શ્રી જયોતીન્દ્ર દવે

ફા

રંગતરંગ

કા. ૧-૨-૩-૪

દરેક ભાગનો સવા રૂપિયો.

લેખકની બધી તથા દૂકી છવન હપ્તોત સાથેના આ ભાગો તમને ગમે તેવી દિલગીરીમાં પણ ખાખખાટ હસાવશે.

: મળવાના રેકાર્ડ :

ગાંધીવ સાહિત્ય મંદિર, મુરત ગર્જી અચરતન કાર્યાલય, અમદાવાદ. એન. એમ. ત્રિપાઠીની ફં., મુંબઈ પુસ્તકાલય સ. સ. મંગળ દિ.૦, વડોદરા

સ્ત્રીવર્ગને ખાસ ઉપયોગી

પ્રસૂતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વાંચો

પ્રસૂતિવિજ્ઞાન

લેખક, સંચાલક અને પ્રકાશક : વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી.

જેમાં ઓછાસરિ અવગણેનું વર્ણન, સર્જર્ગીવરધામાં પાળવાના નિયમો, સર્જર્ગીવરધામાં સ્ત્રી રોગો અને તેના ઉપાયો. અર્લિફોની સાવચૂક. કાલુપુર કૃતિઓ. પ્રસવની અવરધાઓ. પ્રસૂતાને યતા રોગો અને તેના ઉપાયો. પ્રસવ વખતે આવતી આચરો વિધેની મુશ્કાલી, બાળકોને અને માવજત, બાળકની પીડાનાં પ્રથમનાં લક્ષણો, બાળકોનાં દરો અને તેના ઉપાયો વિ વિધો રદ પ્રકરણોમાં આપવામાં આવેલ છે. આ એક જ પુસ્તકના જ્ઞાનથી પ્રસૂતાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે છે અને સરીર નિરોગી રાખી શકે છે.

આ પુસ્તક “વૈદ્યકપતરુ” માસિકના આલોકને હેટ આપવામાં આવે છે.

માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ બેટની હિં. રૂ. ૧-૪-૦

લખો:-ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરામ-અમદાવાદ.

કાલુપુર-મુંબઈ.

ચૌદાપુલ-મુરત.

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [૨૭૨૮૬]

અક્ષીર પુરવાર થયેલું છે. જાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુક્ષીલતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપ્રકૃતિ બનાવે છે.

કિંમત તોલ: ૧૦ની શીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રતનના રૂ. ૪-૦-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, ઝટુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, છર્ણુજ્વર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૂલ્ય તુલ્ય છે. કિંમત બાટલી ૧ નો રૂ. ૧) તથા બાટલી ૩ નો રૂ. ૨-૧૦-૦

ઉંઝા ફાર્મસી

ગાંધીરાડ, અમદાવાદ

સંખ્ય નં. ૨, પુના સીટી તથા ઉંઝા.

દરેક સ્ત્રી એમનો નોંધે છે. એમનીના નિયતો તથા આકર્ષક દવાઓ સુચીપત્ર મફત

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

છવતમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખેરાક

અંડુ

રથવન પ્રાશ

એજ [છવત]

લીલાં આંખમાં આવે નીમ પાત્રક

અને મોઢી વધારનાર ઔષધી

મેળવી, બનાવેલ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સાસ્તિક ઉપાય

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ

અમદાવાદના એજન્ટ :

બી. બી. લાલ અથવા સુ—સાધીરા

અમદાવાદ

આજથી જ

સૌ કોઈ અનુભવવા માટે

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દષ્ટિપૂર્ત ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૫

ચોપ-મહા : ૧૯૯૬

અંક ૩-૪

કલાથીને

રામપ્રસાદ શુક્લ

[અનુક્રમ]

કલાથી, જીવો ને ને, જરા જીવનની કલા
જોવું ને રોવું એ તો છે, નિર્માયું રોજ, બાપતા ?
રહેલા આ તો નથી સોદા, આકરાં મૂલ આલવાં,
પાત્ર ને આપણું બોદાં, દોહલા દિન ચાલવાં.

હજી તો નાટકો લેવાં આજ આંખે ઘણુંઘણું,
હુંગરે, દય લેવાં છે દર્શનો નિન્દગી તણું.
હેયને હારવાં, પાશં જેજેજેયે ય વારવાં,
કળા તણુખાઓમાં ઈશ્વરું રોજ બારવાં.

પોલીકાં કાળનાં કોરે જોવાં આ ચિદપટકણું,
દૂજવાં, દાઝવાં તો ચે સોહવી આંખનાં કણું.
આપવાની અહીં ચેકી, લેવાનું તો બકાત છે,
દિલની દુનિયામાં આ દિલેરીની બકાત છે.

મળ છે મનની મૂડી, એહ ને સાંપડી ખરી,
નવાણે નેહતાં મીઠાં વહે વિશ્વ ભરી ભરી.
એકાદી સાચની એવી કૂટ પાતાળથી મળી,
જીવેવું નેગબંધ બાણે, બાકી તો જિન્દગી બળી.

મિથ્યા અને સત્ય

નાથાલાલ દવે

ઈશ્વરલાલ દુકાને ચાલ્યો ત્યાં દોહુભાઈ શેઠ તેમની હાથેથી ટેવ મુજબ મોઢું ખગાડીને બોલ્યા, 'ક્યાં દલ્યા દતા અત્યાર લગી !'

'હિરણ્ણીમાં.' ધીમે જવાબ મળ્યો.

'કેટલા પૈસા પત્યા ?'

'પત્યું કાંઈ નથી.'

'ત્યારે અત્યાર લગી શું મુંઝાવવા રખાતા દતા ?'

અને એ વાક્ય પછી જે કાંઈ ઉદ્ગાર શેઠના મુખમાંથી બહાર આવે, તે ઈશ્વરલાલ મૂંઝો મૂંઝો સાંભળી રહેતો. પણ આજે તેણે જવાબ વાળ્યો, 'તે તમારા ધરાક એવા એમાં હું શું કરું ?'

'અહીં ક્યાંક ચલા આંટા મારવા મર્યાદા ને પાછો ધરાકનો વાંક કાઢ ? કેમ કે દલીઅદ ! તે આને ક્યાં જાયો ?'

'મંદિરમાં' દલીઅદ ધીમેથી કહ્યું. ઈશ્વરલાલને સમજાયું કે આ દલીઅદ પહેલેથી ખાતરી પહોંચાડી દીધી છે. તે કતરાઈને દલીઅદ સામે જોઈ રહ્યો.

'નોકરી ન કરવી હોય તો જાને એ સાધુકાની જખાતમાં ! દરામનો પગાર ખાતાં ચરમ નથી આવતી !' શેઠે કહ્યું.

'સુઓ શેઠ ! હું દરામનો પગાર ખાતો નથી. ચરીફ તોડીને કામ કરું છું. નવરાશે જરા કપાવાતી ...'

'ક્યાવાતી ! એ લંગોટિયાએ તારા દિ' હાડી મૂક્યો છે !'

'મને જે કહેવું હોય તે દેહો, પણ એ સાધુને શું કામ ગાળો દો હો !'

'ઈશ્વરલાલ આજ સામે જોલે છે એ બારે નવાઈની વાત છે. દોહુભાઈ શેઠ સામે પેદીમાં કાંઈ સામે જવાબ આપે જ નહિ. નાના નોકરની આ દિમત જોઈ શેઠના મનમાં રહેશે નાનકડો સરમુખત્યાર જાહેરાઈ બેઠ્યો. કાષ્ઠી તેમનું મુખ વિવશ બની મર્યું. 'માણું મિલજનું થાયું ! ખજાર છે નોકરી નહિ હોય તો બેરોજકાર રેતીમાં મૂખ્યાં સુકાઈ જશે ! તારો સાધુ નહિ આવે શેઠલા પૂરવા.'

'સૌને દગ્ગર હાથવાળો આપનાર બેઠો છે, શેઠ ! કોઈને વધુ, કોઈને ઓછું, એમાં આટલું અજિમાન કરવું સારું નહિ.'

'જા ત્યારે, મંદિરમાં જઈને બેસ. બીતર દેહો આ દુકાન પરથી. મારે તારું કામ નથી.'

શેઠ ધાર્યું હતું કે, 'ઈશ્વરલાલ ક્યાં જવાનો છે ! ક્યાંથી આવેશે માણસ છે. બેરોજકાર પડેલ છે. અહીંની નોકરી પર પાંચ વરસ યથા એવું મુજરાન ચાલે છે. કાઠી મૂકવાતી વાત સંભળી સીધો ચર્ચ જશે. પેદીના નોકરો દેખતાં અપમાન કર્યું ત્યારે આટલું તો કરવું જ પડે ને ! મંદિરમાં કાંઈ પરમુતાનંદ નામના સાધુ આવ્યા છે. સાથે કિષ્કિંદ્ર

મોટું મંડળ છે. રાજ સાંજે કથાવાતાં ચાલે છે. લોકોનાં ટોળાં ભેગાં થાય છે. ઈશ્વરલાલ ઊંચરાણીમાં જન્મને બદલે ત્યાં જઈને બેસે છે. એ તો ફલીયદે વાત કરી ત્યારે ખબર પડી. આટલા ઠપકાની એને જરૂર હતી. હવે એ જરા નરમ ચાપ અને માફી માગે એટલે એને જતો કરું.

પણ ઈશ્વરલાલે તો કોટનાં બટન બંધ કર્યાં, માથે ટોપી મૂકી; ઊભા થઈને તેણે સફુંતે હાથ નેડ્યા. અને સહુના આશ્ચર્ય વચ્ચે સાંતિથી દુકાન પરથી ઊતરી આવતો થયો. ખબરતો ખૂણે વળીને અદક્ષ થતી એની દ્રુવળી દેહાકૃતિને શેડ નેઈ રહ્યા.

*

*

*

અપ્પલો દિવસ બતાવીને ઈશ્વરલાલ આવતો થયો તેની પાછળ સખળ કારણ હતું. પાંચ વર્ષ થયાં પોતાની પત્ની સવિતા અને બાળકપુત્રને કમળના નેસર ગામમાં મૂકી પોતે રાટલો રજવા અહીં સુધી આવ્યો હતો. પણ પાંચ વર્ષમાં તે માત્ર રાટલો જ કમાયો હતો. પૈસા કેમેય બચ્યા નહિ. દર મહિને થોડુંક વધુ પત્નીને મોકલતો. દિવસભર આંટાફેરામાં રહેવું પડતું. રોહિની કાતર જેવી છબ ચાલ્યા જ કરતી. કામ કરી કરીને સાંજ પડ્યે ઈશ્વરલાલ લોથ નેવો થઈ જતો. બધી વાતથી તે પૂરેપૂરા કંટાળી ગયો હતો.

ઈશ્વરલાલ અદાણુ માણસ હતો. રાજ મંદિરે તે દયાને જતો. તેમાં વળી ગામમાં પરજુતાનંદ નામના સ્વામી આવ્યા. બારે પવિત્ર માણસ; સાથે બ્રાહ્મણ શિષ્યો; સ્ત્રીનું મુખ પણ હદી ભોતા નથી. હ માસની હોકરી પણ બંને નજરે ચડી જાય તો તે દિવસે તેમને હિપ્પાસ થાય છે. રાજ સંજે કથા થાય છે. ઈશ્વરલાલ પણ તેમાં જઈ આવ્યો હતો. સંતોની વાણી કંપને મીતાના. શ્લોકો ટાંકીને સ્વામીજી સમજાવતા હતા કે, "જે જીવ સંસારની માયા-જાળમાં બંધાયે જાય છે એને હદી કયાંય બારો નથી. એવા પાપર જીવને વિષયો બાંધી લે છે. રાતદિવસ પેતરું કરીને પેટ ભરવા સિવાય બીજું કંઈ તેને સૂઝતું નથી. જે સંસારના પાપમાં બંધાયો છે તેના બંધાં કમ' મિથ્યા છે. જેનાં કમ' મિથ્યા છે એનો જન્મ મિથ્યા છે, જીવન મિથ્યા છે. જે પુરુષ વિષયનું ખ્યાન કરે છે તેનો વિષયો સાથે સંગ થાય છે, સંગમાંથી મોહ કહેતાં આસક્તિ તે પ્રગટે છે. મોહથી કલેશ થાય છે, કલેશથી હુદ્દિનાશ થાય છે; અને જેની હુદ્દિ નષ્ટ થઈ તે પોતાને હાથે જ પોતાનો નાશ કરે છે."

ઈશ્વરલાલ આ બધું મુઝસાવે-સાંભળી રહ્યો. તેના મનમાં ચર્ચા, 'કેટલી સાચી વાત છે! અહારે અહાર પોતાને જ લાગ પડે છે. બેરાંછોકરાં આખરે કંટા કામના નથી. સ્વામીજી વગર આવું જ્ઞાન અને ક્રોધ આપત ?' સગા વિખેરાઈ ગઈ ત્યારે તે ધીમેથી સ્વામી પાસે ગયો. તેમના ચરણોને સ્પર્શ કરીને નમસ્કારે તે બોલ્યો, 'બીજું કંઈ માગતો નથી, ગુરુજી! મને તમારા ચરણોમાં રંધાન દો.'

સ્વામીજી પણ દિવસ થયાં જાં લાવિયેને ખ્યાનથી ભોતા હતા. તેમને લાગ્યું હતું કે આ કામ અધિકારી જીવ છે. તેમણે ધીરજથી બધી વાત સાંભળી. ઉઘટે કહ્યું, 'મારી સાથે રહેવું એ સહેલી વાત નથી. તને ખબર છે ને કે અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થયા પછી કમવાન મળે છે.' ઈશ્વરલાલે જવાબ આપ્યો, 'જે મુશ્કેલી દરી તે બ્યાનંદથી સદન કરીશ,

પણ મને રસ્તો ખતાવો. હવે સંસારમાં મારું મન ટકી શકે તેમ નથી.' 'તો ખુદીયો બેટા ! રસ્તો સહા ખુદશે જ છે. ત્યારે અંદરથી ભગવાનો અવાજ આવે ત્યારે ચાલ્યો આવજો.' સ્વામીએ કહ્યું.

અને પછી તેમની ચરજુરજ ઘર્ષ ઈશ્વરલાલ દુકાને આવ્યો ત્યાં જ શેઠની સાથે ટપાટપી બેઠો. રાતે તે ફરીથી સ્વામી પાસે ગયો અને બેઠ્યો, 'એ નિશ્ચય કરી લીધો છે. આ ગામમાંથી ત્યારે આપ રજા લેશો ત્યારે હું સાથે ચર્ષ જઈશ.'

સ્વામીએ પ્રસન્ન મુખે સંમતિ આપી.

છ દિવસ પછી સ્વામી પરજૂતાનંદનો મુકામ બિપડ્યો. તે ઈશ્વરલાલના જીવનનો અદ્ભુત દિવસ હતો. પણખરી ગીજવસ્તુ પાંડોશીઓને ગેટ આપી. રાચરચીલું વેચીને પૈસા દેશમાં મોકલી દીધા. ગેર લાવતે કપડાં રંગ્યાં. માથે મુંડન કરાવ્યું. બે મોટી માળા તથા એક કમંડળની ખરીદી કરી. અને ઘેર જઈ નહિ તેમ રાતે તે સ્વામીની સાથે બિપડી ગયો.

દોકુમાઈ શેઠના માણસ યોગા દિવસ પછી તપાસ કરવા આવ્યો ત્યારે બારણે તાણું લટકતું હતું. પાંડોશીઓને પૂછતાં બળર મળ્યા કે, 'એ તો એના દેશમાં જતો રહ્યો છે. પર ખાલી પાંચું છે.'

*

*

*

ઈશ્વરલાલે ભારે ઉત્સાહથી સ્વામીની સેવા શરૂ કરી. સ્વામીએ તેનું નામ હવે ઈશ્વરનાંદ પાડ્યું. 'તારું નામ બદલાયું એટલે સંસાર સાથેનો સંબંધ હવે પૂરો થયો,' એમ સ્વામીએ તેને સમજાવ્યો. પદ્મિષ્ઠ નિરાનંદને બોલાવીને સ્વામીએ કહ્યું, 'જો આ ઈશ્વરનાંદને બધો રસ્તો સૂઝાવવાનો છે. એને પૂરક, રચક, કુંજક વગેરેની કિંમત ખતાવી પ્રાણાયામ શીખવી દે. અને ઈશ્વરનાંદ ! તું બેચાર દિવસમાં કૃમાંસન, પલાસન વગેરે શીખી લે, એટલે પછી કામ આગળ ચાલે.'

ઈશ્વરનાંદે નિરાનંદના હાથ નીચે તાલીમ લેવા માંડી. મનમાં ખૂબ ઉત્સાહ છે. સ્વામી જો આજા કરે તે તે હસતો હસતો માથે ચાપે છે. સ્વામી જો કસોટી કરવાના છે તેમાં પસાર થઈ તેને સાચું જ્ઞાન પામતું છે. એટલે તો આત્મકલ્યાણની અશીષ્ઠાવાળો ઈશ્વરનાંદ આઠસ દિવસમાં છાતી કુલાણી કુલાણીને પ્રાણાયામ કરતાં શીખી ગયો. આંતરતી શુદ્ધિ માટે તે નિરાનંદ પાસેથી બસતી, પૈતી વગેરેની કિંમત શીખ્યો. એમ કરતાં તેના પેટમાં આંટી પડી, અને દિવસો સુધી પેટમાં ફૂપ્યું, પણ 'પીંગિઠ સાધનાના માર્ગમાં એવા આવરણો તો આવ્યા જ કરે' એમ નિરાનંદે ખુલાસો રહ્યો અને તે ઈશ્વરનાંદને ગળે બિતરી ગયો. નાક વાટે પાણી પીવા જતાં તેને સખત ચરદી ચર્ષ. સ્વામીજીની સલાહથી એ પ્રયોગ યોગા દિવસ સુધતલી રહ્યો. મલપાસન, કૃમાંસન વગેરે શીખતાં આખું શરીર આઠાઈ મયું. એમ આસન વાળવા કરતાં પથારીમાં સાદી રીતે સૂઈ રહેવાની રિયતિ તેને વધારે રુચિકર લાગવા માંડી.

પણ ઇદિયોને જીતવાનો તેણે બગીરમ નિશ્ચય કરી લીધો હતો. વેપારીની કુખનમાં તોફારી કરતાં કરતાં જો અપમાનો અને દુઃખો તેણે સહન કર્યા હતાં તેના પ્રમાણમાં આ

સંન્યસત જીવન તો મુક્તિ જેવું લાગતું હતું. હજી સ્વામીના ખીજ શિષ્યો જેટલું આગળ વધતાં તેને વાર લાગશે એમ તે બંધુતો હતો. ઠાઈ આખો દિવસ આસનપદ્મ બેસી રહે છે, ઠાઈ ધ્યાનમાં તાપે છે. એટલું કદ ઈશ્વરાનંદથી સહન થતું ન હતું. પણ આગળ ઉપર પોતાનું શરીર એટલું કાણમાં આવી જશે એવી તેને આશા હતી. વળી તેને સંસ્કૃત શીખીને વ્યાખ્યાન કરવાની પણ ઇચ્છા થઈ હતી. સ્વામી બોલે છે ત્યારે હમણે માણસો સાંભળવા બેઠા થાય છે. એવો અદ્ભુતિત વાણીપ્રવાહ વહાવી ઓતાજનોને મંત્રમુગ્ધ કરી દેવાની શિલ્પજ્ઞતા તેને આપવી હતી. વૃક્ષસોટ્ટ રામાયણનો પાઠ તેણે શરૂ કર્યો અને ધીરે ધીરે તેની આંખ તેમાં જડવા લાગી.

એક દિવસ તે બિડ્યા લેવા નીકળ્યો તેમાં એક ઘરનાં આંગણમાં તેણે એક તરુણ સ્ત્રીને પોતાના પુત્રને તેડીને બેઠેલી જોઈ. તેને જોતાં ઈશ્વરાનંદને સવિતા યાદ આવી. નાનાં આગળને તેડીને સમાધાની તેને ઇચ્છા થઈ, ‘પણ એ પૂર્વાવગમની વાતો હવે મારે ન સંભારવી જોઈએ. મન તો વાનર જેવું છે. જરા છૂદું મૂક્યું કે તોફાને ચડે. હવે ક્યાં સવિતા ને ક્યાં હું? હા, એટલું ખતું કે રોકરોને માટે થોડા પૈસા આપીને પછી હું અહીં આવ્યો હોત, એના બધાવાગણવાની સગવડ થઈ હોત! ત્યાં મોસાગમાં એની કેણ કાળજી રાખશે?’ એવા એવા તેના મનમાં વિચાર આવ્યા. પણ, હશે, ભગવાન જેવો ધણી છે, હું હું કામ ચિંતા કરું?’ કરી ઈશ્વરાનંદે મન વાળી લીધું.

સ્વામીનો કાઠિયાવાડનો પ્રવાસ પૂરો થયો તે દરમ્યાન ઈશ્વરાનંદે થોડાસાધનામાં ઠીક ઠીક પ્રગતિ કરી. હવે સ્વામી પરબ્રહ્માનંદે કંઈ જવાનું નહીં કર્યું. ભુજમાં ભાવિક લક્ષ્મી છે. શાળાં પણ સ્વામીને જોગબે છે. શિષ્યો તૈયાર થઈ ગયા. સામાન બંધાયો. સ્વામીનો નિયમ છે કે પગે ચાહીને જ જવાય. રેલીના રણમાં લાંબી મજલ કરવા સદુચ્છે કમર કસી.

* * *

સ્વામી પરબ્રહ્માનંદે એક દિવસ સવારે સાદ પાડ્યો, ‘અરે ઠાઈ ઈશ્વરાનંદ! અહીં આવ.’ ઈશ્વરાનંદ આવીને હાથ જોડીને બેઠો રહ્યો, ‘આજા, મુરુહ!’

‘જો આજથી તારી કસોટી શરૂ થાય છે. જે જીવ અધિકારી હોય તે જ અધ્યાત્મના બિંદા રહસ્યને પામે છે. બ્રહ્મવિદ્યા એ કુર્લ્લ સ્ત્રીજ છે. જો એ અનધિકારીને હાથ જઈ ચડે તો મહા અનર્થ થાય. માટે ભગવાન પતંજલિ કહી ગયા છે કે શિષ્યની બરાબર કસોટી કર્યા પછી જ મુરુચ્છે તેને આત્મવિદ્યામાં પ્રવેશ કરાવે.’

ઈશ્વરાનંદ નમ્ર બાવથી સાંભળી રહ્યો.

સ્વામી બોલ્યા, ‘કુર્લ્લ છે કે કઠીર તેની અગ્નિ આગળ તરત ખતર પડી જાય છે. જે આ અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થાય છે તેની આગળ અપાર આનંદ છે, શાશ્વત સતિ છે; નિર્વિદ્વંષ સમાધિનો અવર્ણનીય ઉલ્લાસ છે; અને જન્મમૃત્યુના ફેરામાંથી મુક્ત બની તે જીવ પરમ પ્રતિભે પામે છે. પણ જે નિર્ગળ મનુષ્ય ઉદ્વિગ્ધમનને ઝંખે છે અને કદ સહન કરી શકતો નથી તેનો કદી ઉદાર નથી. સંસારના દર્દીમાં તે પામર સદાને માટે ખૂંચી રહે છે. માયાનંદી તેને નચાવ્યા કરે છે અને માયાનાં બંધનોમાં સપડાઈ પથ્થુતુલ્ય જીવન ગાળતા એવા તેનાં મનઃશુદ્ધિને કદી પણ ભગવાનની ઝાંખી થતી નથી. શ્રોણ, હું ક્યો માર્ગ પસંદ કરે છે?’

ઈશ્વરાનંદે દબાવે કહ્યું, ‘આપે બતાવેલા માર્ગે જ હું જઈશ. સદગુરુ મારી જે કસોટી કરશે તેમાં પ્રભુની કૃપાથી હું પાર જીતીશ.’

નિરબ્ધ આશામાં ઉનાળાનો સૂર્ય જીએ ચડવા લાગ્યો હતો. વાત કરતાં કરતાં સ્વામીનાં ગૌર-લલાટ પર પ્રસ્વેદનાં બિંદુ-બાઝી ગયાં હતાં. સામે રેતીના અફાટ વિસ્તાર તરફમાં તપીને ગુલાબી રંગ ધારણ કરતો હતો. તે સામે નજર કરીને સ્વામીએ કહ્યું, ‘આથ ત્યારે, આ માર્ગે આપણે જવાનું છે. તારા ઉપાન કાઢી નાખ.’

ઈશ્વરાનંદે હેબતાઈ ગયો. ઉપાનમાં તેણે થોડા રૂપિયા સંતાડી રાખ્યા હતા. સ્વામીજી ચોગલિયાના બજે તે જાણી ગયા કે શું? લક્ષ્મી પર મમતા રાખવા જટલી નિર્બળતા તે હજી જીતી શક્યો ન હતો. સારું થયું આજે એ બંધન પણ ગયું. એમ વિચારી નીચી નજર રાખી તેણે જોડા કાઢી નાખ્યા. અને હાથમાં દંડ લઈ, ખભે ઝોળાં ભેરવી, એ જંગલી કંઠા પહેરેલા સંન્યાસી રેતીવાળાં રસ્તા પર ઉધાડે પગે ચાલવા લાગ્યો.

બપોરે એક ગામ આગ્યું. માત્ર દસગાર ઘર છે. વસ્તી નહિ જોવા છે. સિંચો ગામમાં જઈ શિક્ષા માગી લાગ્યા. સ્વામીજી બોલન કરવા બેઠા. ઈશ્વરાનંદે બોલનની તૈયારી કરતો હતો ત્યાં સ્વામીએ આદેશ કર્યો, ‘તું કેમ હાથપગ ધૂએ છે, ઈશ્વરાનંદે! તારે તો ઉપવાસ કરવાનો છે. આજથી ચાર દિવસ તારે અનંત ત્યાગ કરવાનો છે. અને બે દિવસ બંસ વગર રહેવાનું છે. દેહશુદ્ધિ માટે આટલું આવશ્યક છે, સમજ્યો કે?’

ઈશ્વરાનંદે સ્વામીની આજ્ઞા માથે ચડાવી. બીજાને જામતાં નેમ્મં મનમાં તે વિચાર કરવા લાગ્યો, ‘ખરેખર, વાસના એ કેવી દુર્દૃશ વસ્તુ છે! હું જાણું છું કે આ બધા જાને છે તે સામાન્ય જોરાક છે. છતાં તેનું અચન કરવાની ઈચ્છાને રોકતાં અને કેટલું કष्ट થાય છે! “ઈદ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ, દરતિ પ્રસભં મનઃ” બીજું તો કંઈ નહિ, પણ ચાર દિવસના ઉપવાસ પછી આ દેહ નહિ હોય તો પછી શુદ્ધિ યાત્રી કરવાની રહેશે?’ અને એવા એવા વિચારો કરતો ઈશ્વરાનંદે મુક બેસી રહ્યો.

બીજા દિવસે તેને ખૂબ થાક લાગ્યો. પગનાં તળિયાં સાંત્ર શેકાઈ ગયા. ગરમીથી આંખો લાલલાલ જની ગઈ. નિર્બળતાની સામે લડવા તેણે મનને ‘ધણું’ દબાવ્યું. પણ રસ્તામાં રેતીના ગરમ સુસવાટ ચાલવા લાગ્યા. ધૂળના મોટા વંટેાળ ચડ્યા. આખું આકાશ ભટ્ટીની પેઠે સળગવા લાગ્યું. ક્યાંયે લીલું જાડ પણ જોવા ન મળ્યું કે જેથી દષ્ટિને જરા ચાતા વળે. નાખી નજર પહોંચે ત્યાં મુઠ્ઠી માત્ર મૃગજલ્લ ઝલકતું રહ્યું. ઈશ્વરાનંદેનું મુખ સુકાઈ ગયું. કંઠમાં પીડા થવા લાગી. તેને મન થયું કે ચાલ, શરૂને કહી દઉં કે મારાથી શૂન્યપાતરસ્યા જીવાશે નહિ, પણ મહામહેનતે તેણે મનને ચાંત કર્યું.

ત્રીજે દિવસે તેથી પણ વધારે તાપ લાગ્યો. કમ્પની શી બપોર નીરસ ધરતી છે! રેતીના નિર્જીવ ઢગલા અને રાખોડી રંગનાં પહોળાં મેઘાની પાયા છે. ઉપર મંદોન્મત પવન દોહાદોહ કરે છે. રેતીમાં મોળાની લક્ષણો જોડે છે. ધરતીના નિષ્વાસ જેવા વંટેાળ ચકર ચકર કરતા આકાશમાં જીએ ચડે છે. આ રંગદોન, વનસ્પતિદોન, વિરૂપ પ્રદેસમાં વંસતારા માનવીને જીવન ટકાવવા કેટલી મહેનત કરવી પડે છે! કેટલો પારાવાર પરિશ્રમ કરીને માંડમાં એ પેટપૂરવું કમાય છે. સૂઈ કેટલો નિદ્રામય મગ્ન રહે છે તેની બધી ખબર

પડે છે. સદુને જીવન આપનાર તડકો બહોલો જીવે કે શોકો, બૂંછ, બરમ બનાવવામાં જ રાગે છે. એમાં દિવસની સાંજ પડી ત્યારે ઇશ્વરાનંદ સાવ મરવા જાયો ચર્ચ ગયો. આજ લેવાની પછી તેનામાં તાકાત ન રહી. રાત્રે સ્વામીએ તેને ઘોડું દઈ પાડ્યું. તેથી તેને જરા શાંતિ વળી. તે પછી યાત્રી અને બુદ્ધથી તે નિરાવશ થયો કે બેબાન થઈ ગયો તેની તેને ખબર ન રહી.

સવારે ઊઠીને સદુ ચાલી નીકળ્યા. તડકો ચાપ તે પહેલાં બે ગાંઠની મળતી કાપીને સંભાળી મંગળાળીએ ગાય પહેંચી ગયું. સવારના ઠંડા પવનથી ઇશ્વરાનંદને જરા આરામ મળ્યો હતો અને તેનું મગજ જરા કામ કરવા લાગ્યું હતું. ગાયનાં મકાનો તથા છાપરાની બહાર ડોકા કરતી ખલ્લુરીઓ, પાદરમાં નાનું તળાવ તથા તેને કાંઠે લીમડાનાં ઝાડો એ સદુ તેને પરિચિત હોય એવો તેને ભાસ થયો.

સ્વામી પરજીતાનંદે તેને ખબર હાથ મૂકીને વદાલથી કહ્યું, 'ભાઈ ! આજે તારી તપશ્ચર્યા પૂરી ચાલે છે. ગાયમાં જઈ તું બિડ્યા માગી લાવ અને પારણું કર.'

અત્યંત હોશથી, ડરતાં ડરતાં ઇશ્વરાનંદે પૂછ્યું, 'મુરજી ! બીજો ગાય જઈ પારણું કરે તો ?'

સ્વામીએ પૂછ્યું, 'કેમ રે ! આ ગાયમાં શી દરકત છે ?'

ઇશ્વરાનંદે કહ્યું, 'આ જોસરગામમાં ખારું સાસુ છે. મારી પત્ની તથા પુત્ર બહોલ રહે છે.'

કિમિત્ હસીને શુક જોડ્યા, 'વાહ ! એનાથી રૂઝું શું ? આપણે બહોલ આખા એમાં કાંઈ ઇશ્વરી સંકેત જણાય છે. પત્ની પાસેથી બિડ્યા લાવવી એ તો રાજ્ય ભર્તૃહરિથી ચાલી આવતી આપણી પરંપરા છે. બધો ભય તજી દે અને તારી પત્ની પાસેથી જ બિડ્યા લઈ પાછો આવ. ન બેસ ! પ્રભુ તને બળ આપે અને તારે શુભસંકલ્પ અચલ રાખે.'

શુરને પ્રશ્નિપાત કરી હાથમાં બિડ્યાપાત લઈ, કાપાયવજ્રધારી ઇશ્વરાનંદે મનને પ્રપન્નપૂર્વક દરબરી આ આખરી કસોટી માટે ચાલી નીકળ્યો.

* * *

બીતા બીતા, હજિ નીચી રાખી, રોરો વટાવી તે સાસરાને બંદે આજ્યો. ખડકો ઉપાડી ફળીમાં પગ મૂકતાં તેને સરીરે પરસેવો વર્ષી ગયો. હૃદય અસહ્ય વેગથી ધનકવા લાગ્યું. ઇશ્વરાનંદને ખૂંટવણુ ચર્ચ કે હૃદયના ધનકાર તો જણાવો. સકાળે પછી કંપતા પગેને સિમર રાખવાનો શો ઉપાય દશે ? ચક્ષુ દોષો નિવૃત્તરવો બગેરે શ્લોકો સંભારીને તેણે સ્થિતપ્રજ્ઞતાં લક્ષણોને નવ ક્યો પજુ તેથી કાંઈ વણુ નહિ.

તેના સાસા નસીએ તેના સાળા બહાર ગયાં હતા. અધ સસરા ઓસરીમાં એક-એક પૂગ કરતા હતા. ફળીમાં ઇશ્વરાનંદે નજર કરો તો લીમડાને જાણે ગાય બધેથી હતી એક બાજુ એક લાગિયામાં ગાય માટેની કામ્ય ખડકલી હતી. કૂવા પર કોઈ સ્ત્રી પાછી બારતી હતી. સાંધુને જોઈ લાગ કાઠી તે ધરમાં ચાલી ગઈ. એક બાજુ તુલસીનાં ઊંડાં હતા. પાશ્વિકારા પર સ્વચ્છ માંજેલા લોહાખાલા પડ્યા હતા. એક સાત-આઠ વરસનો છોકરો માંજેલી પાસે ઊભો હતો. આ જાત સ્વચ્છ ધરની સુખડતા ઇશ્વરાનંદના વૈરાગ્યપ્રિય મનને પજુ મડીમર આકર્ષક લાગી.

મનનો સોભ દઢાવી, હવે જે વીતે તે માટે તૈયાર થઈ તેણે જાણે અવાજે કિયાનો સખ્દ ઉચ્ચાર્યો, 'નારાયણુ દરે!'

સવિતા ધરમાં કાંઈ કામ કરતી હતી. પતિનો પરિચિત અવાજ સાંભળી તે ચમકી. અંદરથી જ તે બોલી, 'જો તો અપુ! બહાર કોણ આવ્યું છે?'

ચાંબલી પાસે બેઠેલા અપુએ જવાબ આપ્યો, 'આ! કાકે ખાખીઆવો છે.' અને એટલું કહી અપુ ધરમાં જતો રહ્યો.

જે પળમાં સવિતા બહાર આવી. સુંદર સ્નેહભરી આંખો; પ્રસન્ન સરસ મુખ; વાળ છુટા છે. સફેદ સાડી ચરીર પર વીંટળી છે. જાણે વાતસલ્યની મૂર્તિ. ઉંબરમાંથી સંન્યાસી પર તેની દૃષ્ટિ પડી અને આશ્ચર્યથી વિસ્મયિત નથને તે જોઈ રહી. પતિને ઓળખતાં તેને કંઈ વાર ન લાગી. 'અરે! અરે! આ તે કેવા વેશે!' કહેતી તે આગળ આવી.

'બિહાર' એટલું બોલી ઇશ્વરનાંદ નીચું જોઈ ગયો. મૈયા કે એવું કાંઈ સંશોધન તે કરવા જતો હતો પણ તેની છબ લિપટી નહિ.

'આ તે શી માડી છે તમે? હવે કપડાં બદલી અંદર આવો. કાંઈ જોશે તો હું લાજ મરીશ, આટલા વરસે આવ્યા, અને આવ્યા ત્યારે આ વેશે! અપુ? એ અપુ! બહાર આવ તો બાઈ! તારા બાપુ આવ્યા છે.' અને તેણે જોયું કે પતિ હજી બેઠા છે, ઓસરીની કોર ચડતા નથી, એટલે પાસે આવી પતિના હાથમાંથી તેણે કમરબદ અને બિહારના લઈ લીધાં. પતિનો હાથ પકડી તેની આંખોમાં દૃષ્ટિ પડેલી સવિતા ઓંકામ બાવથી જોઈ રહી. પળવારમાં ઇશ્વરનાંદના મનમાં ઘણી ગમગમ મચી મઈ. પણ તે સાથે એમ પણ થયું કે આટલો સ્નેહ, આટલી માયામમતા-એમાં પણ કાંઈક સત્ય રહેલ છે. સ્વામી કહે છે તેવું સાવ મિથ્યા આ હોઈ શકે નહિ. અને આનાકાની પાતી મૂકી તે અંદર ગયો. બજરી દંધા કાઢીને તેણે કોરે મૂકી. પુત્ર અપુને જાતી સરસો દબાવતાં તેની આંખો આનંદનાં આંસુથી છલકાઈ ઊઠી.

૪૬ એમ સસરાએ દસતાં હસતાં કહ્યું, 'કોણુ ઇશ્વરલાલ આવ્યા? સારું થયું, બદ સાડું થયું. ઘણો વચ્ચત થયાં કાગળપત્ર, કાંઈ સમાચાર નહિ. અચરત, ક્યાં બહાર ગયો છે! અપુ! જા બાઈ, એને ઘેર બોલાવી લાવ.' અને એ પાછા માળા ફેરવવા લાગ્યા.

પતિને બીજા કપડાં આપતી આપતી સવિતા બોલી, 'આ બધું શા માટે કરવું પડ્યું! અહીંન જેમ સાકુવેશે સુખદ્રાનું દરજ કરવા ગયા હતા તેમ અને ઉઠાવી જવા આવ્યા છો કે શું?' પોતાની લાગણીને બોક્કાથી તેણે કહ્યું, 'તમારે લાજ કાઢવાની ન હોય, બાળી! અંદર આવો. કહે તો, સંસાર-ભેડી દેવાનો વિચાર ક્યાંથી ચૂક્યોતો?' ઇશ્વરલાલે કહ્યું, 'એ બહુ લાંબો પતિદાસ છે. હું નીચેતે બધી વાત કરીશ. આજે તો ચાર દિવસના ઉપવાસ છે. માટે જે હોય તે જમવાનું આપો.'

સવિતાના ભાઈ અચરતલાલ બજારમાંથી ઘેર આવ્યા ત્યારે તેની રસોએ બનેલી કેવી રીતે આવ્યા તેની સવિરતર વાત કરી. આવ્યા ધરમાં પૂમ દસાદસ થઈ રહી.

તે દિવસે સાંજે સ્વામી પરમૃતાનંદનો અંધ માથાનાં બધેનામાં અપાણેલા એક કંઈક એમને એમ મૂકી આગળ ચાલતો થયો.

[હાલિ]

જગ સકળની સંપત્તિનો મહા ક્ષીરસાગર
મુજ સદનને દુઝાવતો વહે હશે દિશમાં.
રતનમણિની છોળે છોળો બધી દિશથી વહે.
મુજ ઉંબરમાં હેયું હેતે ભયું હિજળી રહે.

સ્મિતભર હિયું મારે દારે સદા મધુભાગ્ય આ.
સ્મિતની કણીયે ઝેની કિન્તુ લઈ હું થકું જ ના!
સજડં કરી છે બારી બારી બધી મુજ બંધ મેં!
ક્યહિંથી ય જીલું ટીપું જૂલે પ્રવેશી નહીં શકે!

કુમતિ ક્યહિંથી સૂઝી આવી? પૂગાઈ ગયો હવે!
બર ખુલવવા ઠેરી વિદ્યા જરી નહીં આવડે!
અન્નવચનહીં ગંગા ઠેરી આરે! તરસે મરું!
અરથ જ લીધાં દારો સાંઘે ફરી ફરી આપડું!

મખલખ દહ્યા લાંઠાશોમાં અકિંચન સાવ હું!
જરી ન થસતી બારી બારી લણી નિરખી રહું!

૦

૧. પ્રિતમરનેહસંછવની

કલાનીતરતી લટો કયમ વિખાઈ છે તે કહો.
ન લાભ જરી વચનું — તમ ઉરેથી પાલવ સર્વો-
સુમનધ બરપુર વેણી ચીમળાઈ શાધી? કહો,
બહું કરથી શીર્ષ કું? દુઃખદ શોક શો છાવર્યો?
સુલોચનથી કેમ અધુનય ધોધ આજે ઝર્યો?
વહો! દુઃખદ આંસુડાં, હૃદયસાર નથે વહો!

વહતાં જનની તપ્ત યે? જનક શું વધા રોપથી?
કટાક્ષ સખીના સર્વો? લગિની શું લટી કાસવા
તપ્યા હૃદયને? ઘવા છ અણુગોલ શું ભાઈ? — વા
કહો! મુખદ સાંભરી પ્રિતમરનેહસંછવની?

કેટલાકનાં મનમાં હજી એવી યાંત્રા રહે છે કે મુદ્દા પૂરું થયા પછી પણ મુદ્દા પૂરું નહિ થાયઃ કોઈ ખીજા મહાન મુદ્દા માટેનાં એ ખીજા વાલો જશે. હવે જેને ના બચવાનો રોગ લાગ્યું પાપો દોષ તેને માટે તો કાંઈ ઉપાય નથી, બાકી સરકારે તો પોકારી પોકારીને જાહેર કર્યું છે કે આ મુદ્દા દુનિયાના ઉદ્ધાર માટે છે. તે ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે 'નદિ કલ્યાણકર' કષિત્ત દુર્ગતિં તત્ત રક્ષતિ' । ભગવાનનું એ અફર નચન ફળે, ને દુનિયાનું કલ્યાણ કરવા જતાં આપણે પણ કલ્યાણ ચર્ચા જાય તો એમાં રાગદ્વેષ રોતો ? એમાંના જે તત્ત્વ-ચિંતક છે તે તો અભ્યારમોજ લક્ષ્ય પૂરી થયે શું કરવું ને કેવી રીતે વધુમાં વધુ કલ્યાણ થાય તેની યોજના પણ મરી રહ્યા છે. આ યોજનાની વાત સંભળીને આપણા પાકોશીને મહાનભારથી મને પૂછવા આવ્યો તો 'જોશ્યાજી ! લક્ષ્ય પૂરી થયા પછી જાહેરે કાંઈ નો આપે. એના બદલામાં હમણાં થોડુંક પરચૂરણ ને થોડાક ધર્મ ન આપે ?' અથવા લક્ષ્ય મકનભારથી ! તું પણ ખરો છે. સરકાર કાંઈ ધર્મનો વેપારી છે તે તને ધર્મ આપે ? એણે તો મુંબઈમાં ધર્મનો વેપાર કરી બેઠો. પોતાની જ યુનિવર્સિટીના આટલા બધા બહાદુર સાયન્સના નિષ્ણાતોમાંથી કોઈએ એને કહ્યું નહિ હોય કે સાબી ! ધર્મ પણ સાબી એવી રોજના જાત સધારે છે ! ધર્મમાં પડ્યાં ધનેડાં ને સાણું ધનેડા જેવું કાન જાતુ ધર્મ આઈ ગયું ને મોખુસ જેવું માલુસ. એ ધર્મ દિનાનું રહી ગયું ! એ તો સારું થયું કે જમનાદાસ મહેતાએ કહી દીધું કે ધર્મ 'દરિયામાં પધરાવ્યા છે, નદિતર વળી કોઈ જાતુ વિચારદને-ટેકે મુદોપમાથી બોલાવી એ બિચારા કુદ ધનેડાના ટાંટિયા ને પાંખ નોખનોખા કરવામાં પચીસપચાસ દબરનો કુમારો થાત એ નફામાં પણ મને તો એમાંથી એક ખીજો રસ પ્રાપ્ત થયો છે. આ ધનેડું શું છે ? ધનેડો જે ઈશમાં ફેરવી નાખે—એટલી શબ્દ કરી મૂકે—તે ધનેડું = ધનેડું એમ બહુપત્તિ દરો ? કે ધન એટલે આવકાની આવકનું ને મોડું જાણી કે તે ધનેડું દરો ? મને આ ધર્મ ગયા એનો અફસોસ નથી, કિંતુ પરતી ધર્મ તો ખીજા લાવો દરો, પણ આ આપણા ગામની વેવલી વાણિયણું પણ એવું સાકાનો કૂચો દહને દરો છે ને પૂછે છે, 'દરો, તમે આટલા બધા સાયન્સ બેગા ધરને ધર્મને સાયન્સ કલ્યા નદિ ? આ તે તમે સાયન્સ કેવા ?' અરે અમને કહ્યું હોત તો અમે ધર્મ સાયન્સ હતા !

હું ધણી લખણાંક કરું છું કે 'માવડી ! તું આ બધા મ કાલુજણે કેટલા કેટલા દબરના પગારદાર નોકરાની આવકનું લીલામ કરવા બેઠી હો તે જરાક મોંએ તાણું કમાય તો સારું.' પણ એ તો ગૈરીની જાત, એમાં પણ જાણી વેવલી ધરણુ ને દાણરણુ મુજરાતણુ : એ કાંઈ માને ? મને ધર્મ ગયાનો અફસોસ નથી. આપણા બેગાને પણ આ બજાર મરી મઈ એવી ચિંતા છે ! આ મંજાઈના ડાપાવાળા માણા દરરોજ જાય છે :

“આટલો બધો ઉંઘ તોય દેશમાં ફેલાયો છે ને કોઈ સાહિત્યકાર કેમ કોઈ લખતો નથી? આવી પાવકંઠવળા છતાં કેમ કોઈ કોઈ તપતો નથી?” એવું એવું, માળા, કામળની છત ને કામળની છતે આવી ગયેલી છત, એટલે લખ્યા કરે છે. એ એમને કહું છું બાપલા! આ ધઉનાં રૂદનગીત ને લાખો ધનેશ દરિયામાં સતાં, એનાં કરુણગીત લખોને. મરૂતનાં શું કરવા ને ‘કેએક’ ને તમે જોયા નથી એનાં ગુણગાન કરવામાં બધું ય બળ વાપરી નાખો છો? ભૂત-કવિષ્વમાં શું કરવા હોરાન થાઓ છો? આ વર્તમાનનું જ ગાણું કરોને! મને ધણું લખવાનું મન થાય છે. પણ લખું શીમાં! કામળ! કામળ કયાંથી કાઢવા! ‘પ્રચ્ચાન’ વાળાને કહું કે-લોકાક કામળ મોકલો તો પાનગોષ્ઠિ યાવ. તો જવાબ આપ્યો કે કામળ નથી, પણ પરચુરણને બદલે પાનવાળાની ને હોલેલવાળાની, શાકવાળાની ને બસવાળાની ચિઠ્ઠીઓ ભેગી થાય છે એમાં લખોને! અથવા બાઈ! આ લખાઈ, તે કરશે શું? હવે છે મહિના દીનું અનાજ રાખો! પણ મહિના દોમાં આ બચારા શેઠિયા હમેશાં દોઢ ફુલકું ખાઈને જોડે, એટલે ત્રીસ અધોળ લોટની વાત થઈ. એટલામાં એનો મહિનો પૂરો થયો ને ભરવાડ મોકાને સાંઘાવણુ રેટલા-ઉર્દે, સાંઘાવણુ શેર લોટ-ઉર્દે સાંઘાવણુ મહિનાની અનાજખમી એક મહિનામાં ઉઠાવવી પડે એનું શું! એક ઉપાય છે: આ વધારે પીવાય તો ભૂખ થશે એમ કેટલાક માને છે. પણ આ તો વિશ્વાસની વસ્તુ છે એમ એક સાંઘે હમણાં જ કહ્યું. એટલે એ ગળવામાં ય વાંધા! હવે શું ખાણું એવો તો સવાલ રહ્યો નથી: શું ખાઈને જીવણું એવો સવાલ આગ્યો છે. છેક વિક્ટોરિયા છાપતી સાતમી આઠમીમાં પાઠ છાપતા-ને આજભોષ અહરે ભાસ્તર, લખાવતા કે ‘ખાનખાનને ખાતર જિંદગી નથી પણ જિંદગીને ખાતર ખાનખાન છે’ એ સફૂરેશ, વિક્ટોરિયા રાણીના છોકરાના છોકરાના છોકરાના વખતમાં ફૂલો! અનુ નામ કેળવણીમાં દીર્ઘદષ્ટિ ને છતાં આ કેળવણીને વખોડનારા નથી પડ્યા! એનું નામ છે તે અવળગ્યાઈ. અહારે અનાજ કઢાવતાના એટલા ઉપાય થઈ રહ્યા છે તેમાં આ નુરખો અજમાવવા નેરો છે. શી રીતે માત્ર અદીરપિયાબાર લોટ વાપરવાથી આખું તરેણું છત્રકાનું હોય એવી કંઈક નવી નરસી વાનગી તૈયાર થાય? આ મોઠા મોઠા અહરે જાણેલી સરકારી બહેરખળેરોમાં ‘વધારે અનાજ ઉપાડો’ એમ આવે છે, એ ‘અનાજ ઉપાડવું’ કે ઉપાડવું’ તે આ હશે? મળ્યુંએ નેમ કહુરી દઈએ છાએ, ને એમાં માણસ નથી દેખાતો, પણ છામાંનો કંકરો દેખાય છે, તેમ અનાજને પણ એવી રીતે તૈયાર કરણું કે અનાજ હોય નહિ છતાં અનાજનો ભાસ ભરપૂર દેખાય, એવી કોઈ નવીન ક્રિયા તે ‘અનાજ ઉપાડો’ ની ક્રિયા હશે? માણુ બજે સાણું પાંચદૂદા દરવાજે છ છ વખત આ બહેરખળર વાંચી પણ હજી ‘અનાજ ઉપાડો’ એ વાક્ય તો પેલા અનાજીનના બહુદઈ-ફાંનસ જેવું જ રહ્યું મથું છે! એ પોતે જીવણું નથી ને મને જીવવા દેવું નથી. બીજું કોઈ નહિ, મારું જ્ઞાન એ જ અજ્ઞાન નહિ હોય એવી મને તો ચિતા થઈ પડી છે.

જેમ અનાજના વેપારીઓના સમૂહો અદાત લાવવાના પ્રયત્નો થાય છે તેમાં બોજી ખાણુથી ચૂલા પાસે બેઠા બેઠાં તવરા માણુસો એવી ‘અહીં’ સાથે વાતો કરતા કરતા વધુ ને વધુ કુલ્લા ને કારેલાનું શાક ચાલ્યે ન રાખે એ પણ એવાનું આવશે, છાપનિયામાં જીવનારાં કેટલાંક માણુસો કહે છે કે કોણુ મણે શું થયું પણ છાપનિયામાં જૂન પંજ બહુ લાગતી. કદાચ કોઈ માનસશાસ્ત્રી આનું કારણ પણ આપી શકે. હવે મને, અનાજની વ્યવ-

સ્થાનાં લેશ પણ માથડું પાડવાનું શન નથી. સરખી રીતે અનાજ વહેંચાય તો સૌ સુખી થાય એમ તો હું પણ માનું છું. પણ કાણુ જ્યે શું થયું છે તે મારે દોઢ રોટલીમાં બધાં આખો દહાડો નીરાંતે નીકળતો ને સાંજે ખાતું ન ખાતું મારી ઇન્જાની વાત હતી, ત્યાં હવે સવારે જ ત્રણ રોટલી તો સફાચટ ચાપ છે ને કાંઈ દિવસ નહોતી લાગતી એટલી તો પાછી સાંજે ભૂખ લાગે છે ! એ 'પ્રધાન'વાળા ભાઈ ! હમણાં હવે પાનગોળિતો અંખતરો જ્યાં દો. કાંઈ દસરો તો નહિ, પણ દસરો ને એને ભૂખ વધારે લાગશે ને રોટલીદરરોટલી ત્રણ ખાશે તો ભાઈ સાજ, આ પેલો ધારો છે નાં, એમાં મક્કતો કાચદાની ખારીકોના પ્રશ્ન આવે. પેલા વચ્ચે નહોતું કહ્યું તું નહિ તો તારો બાપ ! અનાજ સંધરવું એ તો શુનો છે જ. 'પણ સંધરેલું અનાજ બહાર નીકળતાં સફાચટ ચર્ષી જાય એવી ભૂખ લાગવી; ભૂખ લાગે તેમ કરવું, ભૂખ લગાડતાનો પ્રયત્ન કરવો, ભૂખ વિશે કાંઈની પાસે વાત કરવી, ભૂખની વાત કરીને ખીમતે ભૂખો અનાવવો, અનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, પ્રયત્નમાં મદદ કરવી, સહાનુભૂતિ દેખાડવી, એ પણ શુનો કે નહિ ? અને આ અનાજ સંધરનારો તો વહેલે મોઢે, મુખકુનિ પગલે પગલે, જેમ જેમ અનાજ સગશે તેમ તેમ બહાર કાઢશે, ને કદાચ કાળેદમળે ખપ પણ લાગશે, પણ અનાજ બહાર નીકળતાં વેંત સફાચટ કરી જવાની રાહ જોઈને એકલા એ શુનેગાર જ નહિ ?

પણ આ કહેવાય છે કે જર્મન સૈનિકો પાસે એવી કાંઈક દવાની જોળી રહે છે કે આઠ દિવસ સુધી ભૂખ ન લાગે. વરમક શાગવાળાને આશુર્વેદમાં અધેશાના મીઠાની ખીર આપવાનું કહ્યું છે. તો હમણાં દોઢરો વૈદો નવરા હોય તો લોકોને ભૂખ કેમ ન લાગે એવું કાંઈક અધેશાના મીઠામાંથી રોધી ન કાઢે ? અધેશાના મીઠા, દિઠ સરસુણમાં ભાજ બાજવરી તો ચરક સુશુતને તો આનંદ યશે પણ મને પોતાને વધુ આનંદ યશે. કારણકે મારા ફળીમાં અધેડો બદ્ધ જ ચાપ છે. આવું અમેષ શબ્દ રોધી કાઢવાનું દુર્કાંએ જોળાએ પડે તો પછી શાંકરવેદાંત આમાં જોલું ઉપજોગી નથી નીવડવાનું. કારણકે જેવો તો માણસ માને કે મને ભૂખ લાગી છે ત્યારે જ એને ભૂખ લાગે છે. ખરી રીતે માણસને ભૂખ લાગતી પણ નથી. ભૂખ તો લાગે છે એના મનને. એટલે માણસનું મન જો માનવું થઈ જાય કે એને ભૂખ લાગતી નથી તો ભૂખ નહિ લાગે. ને પછી તો ધઉં કેમ કદાવવા એવા સવાલને બદલે ધઉં શી રીતે સંધરાવવા એવો ઊધો જ સવાલ ઊગો થશે. આ લગાઈમાં વિજ્ઞાન મદદ કરે, રાજકારણ મદદ કરે, કવિતા મદદ કરે, સાહિત્ય મદદ કરે, માનવજાતનું કલ્યાણ મદદ કરે, મોટા મોટા સિદ્ધાંતો મદદ કરે, ને એક આ વિચારું તત્ત્વજ્ઞાન જ મદદ ન કરે ? એટલે એની પણ મદદ લેવી હોય તો ભૂખની વૃત્તિને ઉંધારી દેવી ધટે. અને હાથ ! 'અનાજ ઉંધાડો' 'અનાજ ઉધાડો' એ વાક્યનો અર્થ પણ મળી ગયો. 'અનાજ ઉંધાડો' એટલે ભૂખની ખોટી વૃત્તિને ઉંધાડો ! એ હો હો ! કેટલું બધું તત્ત્વજ્ઞાન આ એક નાનકડા વાક્યમાં પડ્યું હતું. પણ કહે છે ને આંધળા ને અજ્ઞાની બરાબર. અર્થ હતો પણ મારે હાથ આવતો ન હતો.

ખરેખર ! આ લગાઈનું પરિણામ ગમે તે આવે, વિજ્ય પરાજય તો હીક, પણ એનું એક પરિણામ તો એકસ દેખાય છે : એનાથી માણસજાતનું જ્ઞાન વધશે !

કુલચંદ્ર આવે છે એ સમાચાર નેચ લોકોને હરકોઈ દતા તેમ એ સમાચારે રાજમંત્રીઓને પણ હરકોઈ દતા. પાટણના રાજમંત્રીઓ આ વાતનો ઉકેલ લાવવા રાજદર-બારમાં ભેગા થયા હતા. મહારાજ સીમદેવ કચ્છમાં હતા. મહારાણી હિંદ્યામતિ જૂનાગઢ ગયાં હતાં. રાજનો બધો કારભાર ભોગાદિય, ચંદ્રશર્મા, ગદિલ, બાલુકરાય—એ મંત્રીઓ ઉપર હતો. કુલચંદ્રના આગમન વિષે એ સૌ મંત્રણા કરી રહ્યા હતા. કિશાની રમણવ્યવસ્થા કરી બલુકરાય આવી પહોંચ્યો—અને તરત કુલચંદ્ર આવી પહોંચ્યાના સમાચાર પણ મળ્યા.

‘લ્યો એ તો આવી ગયા, હા! હવે આપણે જે માંગી હોય છ’ મંડિ! ’ એક સોરડી સેનાનાયક બન્યો હતો તેણે કહ્યું. એને સૌ સોરડી સેનાપતિ જ કહેતા.

‘એમાં આપણે બીજી શી માંગવાની છે? આપણે ત્યાં ક્યાં તીરંદાજને નથી? તીરે ચઢવીને પૂછાવી લ્યો કે હા! માપવા આવ્યા છો કે મળવા આવ્યા છો? કેમ ચંદ્રશર્મા! એવી જ રાજરીત છે નાં? ’ બાલુકરાય બોલ્યો.

‘પણ હું એમ કહું છું કે નથી કાર્જના સમાચાર—નથી હંડનાયક કહેવરાવ્યું, નથી મહેતાનો સંદેશો, હજી આપણને મહેતાએ ચંદ્રાવતી તેડાવ્યો છે તે પણ આવ્યો નથી—અને આ ચંચાનક ફૂરી ક્યાંથી નીકળ્યો! આપણે શી રીતે એની સાથે વર્તવું? ’

‘નકર તમારે તો, હા! આંદી આવવા મારે જાણે ચંદ્રાવતીને પૂછાવવું જ પડ્યું હશે? છ’ તો હારથો આવે ઇલિદુર્ગ માથે ઘઈને, મહીસાગરનાં કાતુરો વીંધતો દાલ્યો આવે, નાં જેને આવવું એને આવવાના ક્યાં મારમ નથી? પણ આપણે કરવું છે શું? એ તો કહેશે કે માપવા આવ્યો છું તો? તો શું કરશે? ’ સોરડી સેનાપતિએ કહ્યું.

‘તો જરી માપવું! ’ બાલુકરાયે કહ્યું.

‘તમારી પાસે સેન કેટલું? ’ ભોગાદિય બોલ્યો.

‘સેન એણું હોય કે વધુ—નહિ હોય તો આવશે. પણ કાર્જ કાર્જ નચાકું વગારી બરી ને આપણે જોતા રહેવું! એ તો પછી હરબોળા! મારો શરો બગવાન સોમનાથ બીજું સંભાળી લેજો! ’

‘ત્યારે આપણી પાસે માલુસ નથી, એ એક વાત. સારસ્વત મંડલમાંથી કાર્જ આવે એમ નથી. હાલમાંથી તો અમું ફરકે કે તરત ત્રિલોચનપાલ* બેઠો જ છે. ચંદ્રાવતીમાંથી કાર્જને બોલાવાય તેમ નથી. મહારાજ બહાર છે.’

‘પણ આ બધું છે—એટલે શું? કુલચંદ્રને આંદીથી જેવા દેશે? માપવા આવ્યો હોય આપણે બળ—તોય સાબેતાએ જવા દેશે એમ? ’

‘પણ એને પૂછો તો ખરા—કે તું શું કરવા આવ્યો છે? ’

* મુંદસર સામે બારપ. પણ ગોવર્ધિજી [અગિરાજ] કીર્તિચંદ્ર, વરસાજ, ત્રિલોચનપાલ, એમ કેમ છે.

‘પણ આંદો ક્યાં દ્રમ્મ હારી મૂક્યા છે?’ બાલુકરાયે કહ્યું.

‘હું; હું પણ એ જ કહું છું, સોલંકીરાજ! આંદો ક્યાં દ્રમ્મ હારી મૂક્યા છે તે એ લઈ જશે? ને લઈ લઈને કેટલેક જશે?’ દામોદરે કહ્યું. એ ધીમે ધીમે સૌને પોતાની વાત તરફ લાવી રહ્યો હતો.

‘હા રતો; લઈને ઉપડે તો રસ્તે ક્યાં આપણા સંનિહા નથી?’ ચંદ્રમાએ દામોદરની વાતનો ધોર હવે પકડ્યો. દામોદરને સંધિવિમલિકાની ભુદ્ધિ માટે માન થયું. તેનું એ સહેજ મલક્યું.

‘એક બીજી વાત છે અવંતીની, સમજવા જેવી,’ દામોદરે કહ્યું. ‘ક્યુટિ અવંતીને ઘેરતું આવે છે. એટી અવંતીને દુઆવતું આવે છે. ને અવંતી બેમાંથી એકની સાથે આપડે, તો પછી આપણે પહોંચી જઈએ!’

‘પણ આ તો તમારી જૂની વાત છે—મહેતા! આવ એનું શું છે?’ ભોગાદિત્યે સવાલ કર્યો.

‘આ કુલચંદ્ર નીકળ્યો’તો લડવા,’ દામોદરે કહ્યું. ‘એ બેમાંથી એક આવે તો પહેલાં તમારા ઉપર મરણુધા કરી લેવા. અત્યારે તમારે આંખણે વાગડનાં ને ચંદ્રાવતીનાં નમ્રારાં વાગતાં હોત સમજ્યા! કુલચંદ્ર એ જાણું કરી—કારવીને ત્યાંથી નીકળ્યો’તો. એની એ મોજના અફળ ગઈ. એને તો પાટણ સાથે ગમે તેમ કરીને પહેલું લડી લેવું છે—એટલે હવે આવ્યો છે, સંધિનું દ્વણ શોધવા. આપણે કોઈ જવાનું આપવું નથી.’

‘એટલે દ્રમ્મ આપવા એમ?’ ભોગાદિત્યે કહ્યું. ‘દ્રમ્મ આપીને તો એને સમજાઈ જ અનાવશે છે નાં?’

‘એ તો બઈ, નાક કાપવાની વાત મર્ધ!’ બાલુકરાય બોલ્યો. ‘દ્રમ્મ દખાવીને લઈ જાય!’

‘એ શહે આપણને દગાવીને લઈ જાય, બાલુકરાય! આપણે એને સપાવાને એ પાછા લેવા હાં!’

‘શી રીતે?’ ભોગાદિત્યને દામોદરની વાણીમાં વિશ્વાસ એકો નહિ.

‘શી રીતે તે આ રીતે: એને ખેટકમંડલમાંથી પાછો કાઢવો!’

‘ત્યાંથી ન જાય તો? આપણે શું એનો શંકિયો વાટવો? એ સિદ્ધપુરને મારે પાછો ફરે તો? ને ખેટકમંડલને મારે શું આપણા દાસી જાણ્યા છે?’

‘જુઓ, ભોગાદિત્ય! તમે મદામંત્રીપર હોં. આંદો હું અત્યારે આવ્યો. એ કુલચંદ્ર જીથી અગવણું નહિ દેવા, એને હવે માર્ગની શંકા પડવાની. એ ચંદ્રાવતીને મારે નહિ દેવે. ત્યાં દંડનાનક રહ્યા. ફંદિદુર્ગ તરફ નહિ ફરે. ત્યાંની શંકા મર્ધ મર્ધ છે. એટલે ખેટકમંડલને મારે લઈને એને ગોદાક તરફ જવાનું કાવશે. આપણે એને એ માર્ગ લેતા કરી દેવાનો છે. કાલે પ્રજાને—એને પાટણમાં નિમંત્રીને આતિથ્યસત્કાર કરે. આપણી સંધિ જાળવવાની આતુરતા જતાવે. એને એ આપણી નજાઈ ગણે તો અજવા દો. ગ્રેમગી બેચાર દિવસ રોકો. શેકાવ તો એને પિતાળો નાખો. એટલે એને શંકા નહિ મની દેવા તોપણ મો—પરિણામે જે રસ્તે એ આવ્યો છે એ રસ્તે તો પાછો નહિ જ ફરે!’

‘પણ દ્રમ્યું શું કરવા આપવા ?’

‘એટલા માટે જ! દ્રમ્ય ન આપીએ તો અવંતી સંધિનું દ્વણ શોધી શકે. આપીએ તો શું શોધે ?’

‘આપીએ તો પણ શોધે. કહેશે અમારા સેનાપતિને એટકમંડલમાંથી પાછા ફરતાં હેરાન ક્યો.’

‘માન હેરાન કરવાની વાત નથી, બોચાદિત્થજી! હવે કુલચંદ્ર પાછો અવંતી ફરે, તો હાં પાટણ ને હાં અવંતી બેમાંથી એક જ, રહી શકે. એટલે એને એટકમંડલમાં તળ રાખવાનો છે !’

‘તો તો સંધિનું દ્વણ સિદ્ધ થયું. એના સેનાપતિને હવેશો.’

‘કોણે હવેશો ?’

‘પાટણે !’

‘શી રીતે ? કોણ કહે છે ? પાટણ આ માટે દણે ? પાટણે તો એનો સત્કાર કર્યો; એટલા માટે તો આપણે એને સત્કારીએ છીએ. એટકમંડલમાંથી પાછા ફરતાં કોઈકે હવેશો—કોણે હવેશો શી ખબર ? લાટનો પરાક્રમી યુવરાજ ત્રિલોચનપાદ પણ હોય ! એટકમંડલને અડીને લાટ આયુ—લાટના ચૌહાંડો તો કર્ણાટના સામંત હતા. એટલે ચૌહાંડોનો જૂનો સંબંધ સાચવવા માટે એ કયું હોય. આપણને સી ખબર કોણે કયું ? વખતે ભયંકર બીસો હોય; મહીનાં કોતરોમાં રહેનારા જંગલીઓ પણ હોય; નમે તે હોય. પાટણ તો બાંધીથી એટકમંડલમાં કુલચંદ્રજીના મૃત્યુની શોધ કરવા ને અપરાધીને દંડ દેવા—આહુતિ રાખને પોતાને, દિવસો સુધી અયાતવશે, આકાશ પાતાળ એક કરશે. અવંતીનો સેનાપતિ એમ સોંપેલાં ન મળે ! અને તમે કરી કરીને—એટું શું મૂલ્ય કયું ? હે ? થોડાંક રત્નો થોડેક સુધી સાચવવા આપ્યાં—એ નાં ? આ કાંઈ મૂલ્ય છે ? કમ, ચંદ્રમાં ?’

મંત્રીમંડલમાં એક સત્સનારી દેવાઈ ગઈ. દામોદરની તીવ્ર જીહ્વા પ્રકાશ તીવ્રે સૌને પોતાની જીહ્વે જાગે કામ જ ન કરતી હોય તેમ લાગ્યું. દામોદરે એટકમંડલમાં કાંઈ ચોજના કરી છે—શી કરી છે એ પૂછવાની તો કોઈની દિશ્મત ન ચાલી. કદાચ એ એવી ભયંકર નીકળે કે લોદી થીજી જાય—પણ એ જ દશે તે સમજ જ હશે, એવી શ્રદ્ધા સૌને આવી ગઈ. દામોદરના અવંતીનિવાસની છાપે એક ધડીભર સૌને મુગ્ધ કર્યા.

‘પણ ! તમે—! તમે તો—’ ચંદ્રમાં બોલ્યો.

‘હું એક ઘડીમાં પાછો ફરું છું. સવાર તો મારે ચંદ્રાવતીમાં કરવાની છે !’

દામોદરને તરાથી જ જવું નોઈએ એમ હતું. પણ એના મનમાં એક અસ્વસ્થતા રહી જતી હતી. પોતે પાટણના મંત્રીમંડળને અનુકૂળ તો કર્યું—પણ પ્રભાતે કુલચંદ્રનો જે આભારી સત્કાર કરવો હતો તે એમનાથી યઈ શકશે ખરો ? દ્રમ્યની વાત મળે ઉતારતાં ઉતારતાં કોઈકે કાંઈક કરી એસશે તો ? કુલચંદ્ર રાજવંશી પણ લઈ જાય—પાટણની કીર્તિ પણ લઈ જાય—અને પાછો સહીસાધામત ચાલ્યો પણ જાય—એવી ભયંકર કંલિમાં તો

પોતાને આમાંથી નહિ મળે? એના મનમાં આટલી કુશંકા જન્મતાં બચાનો પાર ન રહ્યો. એક ક્ષણે તો એ પોતે રાકાઈ બચાનો વિચાર પણ કરતો હતો—પણ એનું પરિણામ તો વિપરીત આવવાની પણ ચકચતા હતી.—વિમલે એને આ જ જગ્યાએ જ કહ્યું હતું તે એને અત્યારે સંભરી આવ્યું: ‘તું પાટણને મદાન ન બનાવે તો કાઈ નહિ, છે એનાથી નાહું ન બનાવતો!’ તેના હૃદયમાં વેદનાનો પાર ન હતો. એના મહેરા હિપર મધુર સ્મિતોનો પાર ન હતો. જગવાન સોમનાથનું નામ લેતો એ બેઠો થયો.

‘મહેતા!’

અચાનક પાસેના ખંડનું દાર કીધક્યું ને એક મુદ્દુ અવાજ આવ્યો. અવાજની મધુરતાથી જાણે વાતાવરણ એક ક્ષણમાં કાવ્યપ્રકિત જેવું રમણીય બની ગયું. અને તરત સોનેરી લુધરીના ઝંકારવડે જાણે ખંડ છવાઈ ગયો. ખંડના ખૂણેખૂણામાંથી મધુર પરિમલની તહરી જાગી ઊઠી. દારમાંથી ચોલાદેવી પોતે આવી રહી હતી. મંત્રીમંડળ બેઠું થઈ ગયું. દામોદર હાથ જોડીને આગળ આવ્યો: સૌને દેવીના અચાનક અભ્યારે થયેલા આગમને સંસારી આપ્યું કે એમણે જે વાતચીત કરી એમાં કાઈક સમર્થ દેખા રહી જતો હતો. એટલામાં ચોલા આગળ આવી. ‘દેવી! હું આંદોશી તમારી પાસે જ આવતો હતો!’ દામોદર બોલ્યો.

‘આ પણ એ જ મધુ નાંદ કાર્તિકે મને વાત તો કરી. તમારે તો, મહેતા! સવારમાં પાછું ચંદ્રાવતી પહોંચવાનું હશે. ઉદ્યાદિત્ય પરમાર ત્યાં છે ખરું કે મેં તમારી બધી વાત સંભળી!’

‘સંભળા, મદારાણીયા!’ લોગાદિયે હાથ જોડ્યા.

‘હા, મંત્રીશ્વર! સંભળી. પાટણને માથે આજે મહાત્રાગનો પ્રસંગ આવ્યો છે. સ્વદમી તો પણ તજ ચકે છે; પાટણે તે પહેલાં તજ પણ છે; પરંતુ કીર્તિ—કાઈક જ. આ કીર્તિ તજવાનો—કર્તિદાસમાં પણ ક્યારેક જ મળતો એવો મદામોલો પ્રસંગ આવ્યો છે. જાદિલ્લ!’

‘દેવી!’ જાદિલ્લ નમી રહ્યો.

‘રાજકાંદાર કુલચંદ્ર જોવા માગે—અને એને આપણે ખતાવીએ એમાં આપણું ગૌરવ શું? કાલે જો જોતો, લેતો, માગતો અને સાચવતો. એનો આ છેલ્લો પ્રસંગ છે. આપણે માટે પણ છેલ્લો પ્રસંગ છે. પછી એ કાઈ દિવસ માગવાનો નથી—આપણે કાઈ દિવસ આપવાનો નથી. પાટણના રાજલક્ષ્મીના ખરા કાંધરી બનીને એને કાલે એક વખત છલકાવી દેએ—જોએ, એ વખતે પાછું વાળી જોતા. બાલુકરાય! તમે પેલા કુલકરાજ મદારાજનો પ્રસંગ કહો છો નાં? અવંતી સાથે લકષ્મી વિના—પોતે પાછા ફર્યા હતા તે. અને મૂલસજ મદારાજ તો એકને માર્યો—અને બીજાને દ્રમથી માપ્યો—એ વાત ક્યાં નવી છે? આ કુલચંદ્રને પણ દ્રમથી માપવાના પ્રસંગમાં શું નહું છે?’

દામોદરનું અંતર આનંદથી ટાલી ઊઠ્યું. એના મનમાં જે એક વ્યથા રહી જતી હતી—ખરાખર એનું જ નિરસન દેવીએ કહ્યું હતું.

બાલુકરાયે પ્રણામ કર્યા: ‘દેવી! જગવાન સોમનાથ સૌ સારાં વાતાં કરશે. પ્રસંગને જાળવી લેશું!’

‘મહારાજ વિદેશ રહ્યા: દંડનાથક ચંદ્રાવતી રહ્યા: કુમારો નાના પાયા: મહેતા ઓઢી નહિ હોય; તમે જળવશો એટલું જળવાશે. જોજો—તારકાલિક થોડાં રત્નના મોહમાં—મહેતાની વર્ષોની મહેનત ધૂળ મળે નહિ! તપ કર્યાં તારકાલિક ફળતાં સાંભળ્યાં છે? મહેતા! તમારે તો ચંદ્રાવતી...સમજ.’

‘હા, દેવી!’ દામોદરે હાથ જોડી પ્રણામ કર્યાં. મંત્રીમંડળ નમો રહ્યું. ચૈલા એક ધણુમાં જેમ આવી તેમ અદશ્ય થઈ ગઈ. એ એક ધણે સૌના મનને નવા ઉત્સાહથી ભરી દીધું. જે થાય છે તે નામોશી નથી—પણ રાજનીતિનું એક આવશ્યક પગલું છે—એ જાણે સૌ સમજી ગયા.

અદશ્ય થયેલી ચૈલાની પાછળ એના પરિમલની મહેક, છત્રનસુમધી જેવી, મહેકો રહી હતી.*

卐

* ચૈલાદેવી ની સચિત્ર ખીટ આરુણિ સામે પ્રગટ થનાર મી ધૂમકેશ્વરી નવી નવલકથા ‘કર્ણાવતી’નું એક પ્રકરણ.

રેતીના કોથળાઓ અને ઈંટોની દિવાલો
કદાચ તમારી જિંદગી ખચાવે
: જો તેમ ન બને તો :

અમારે ત્યાં તમારો વીમો ઉતારાઓ હશે તો અમે તમારાં આશ્રિતોનું રક્ષણ કરીશું.
‘ગિનલકોચક વર્ગ’ની જિંદગીના વીમો યુદ્ધનાં જોખમ મટિ કંઈ પણ વધુ
હર લીધા સિવાય હાલમાં ઉતારવામાં આવે છે.

ચૂકેલો દાવાઓ	રૂા. ૨૬ કરોડ કરતાં વધુ
ચાલુ પોલિસીઓ	રૂા. ૮૫ ૧/૨ „ ઉપરાંત
૧૯૪૧ની વાર્ષિક આવક આશરે	રૂા. ૫ કરોડ
ભરોજની કુલ રકમ આશરે	રૂા. ૩૦ „

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેંટ સિક્યોરિટી લાઈફ
એરથુરન્સ કું. લી.

સ્થાપના : ૧૮૭૪] [હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.
અન્ય ઓફિસ : મુંબઈ, સિદ્ધી હાઉસ, લાલ હરવાળ. અમદાવાદ.
અન્ય સેક્ટર : ઈન્દ્રવદન સુનીલાલ મહેતા ખી. એ.એલ.એલ. બી.

જગત અગમ્ય ગતિએ આગળ ધપતું જાય છે! એની ગતિનું મોપ લેતાં મનુષ્યને જરૂર ચકરી ચકી જાય. એ ચકરી ચઢવાનું કારણ દુનિયાની અધોભૂતિ કે મનુષ્યની નિર્જલતા એ હું હજી નક્કી નથી કરી શક્યો. પરંતુ, ઇતિહાસનાં પાનાં હિપલાવતાં આવું એક ચકરી ચઢાવતું પરિવર્તન એ નિહાળ્યું.

ત્રણસો વર્ષના જૂતકાળમાં એ રૂબડી મારી. ત્રણસો વર્ષના પદ્ધતિઓ ચીરીને ડોકિયું કર્યું : હાં જોયું એ એક દરબ-તદ્વન આગ, સાવ નજીક, એક નાનકડો ખેટ હતો-દિંદના એ પશ્ચિમ કિનારે. ત્યાં વસતા અર્ધનગ્રા, અઘણ શ્રમજીવીઓ : સાદા અને સોષા, છતાં પોતાના ધંધામાં પારંગત. એક હોડકી લઈને નીકળી પડે. લલચાલા નૌકાનાયકોને લલચાવે એવો સુંદર એ ખેટનો બૂદ હતો, લલચાલા કપ્તાનોને શરમાવે એ અઘણો એ માછીમારો પોતાની નાનીશી હોડકીને દરિયાના ચાંત કે તોફાની સર્વ જળાશયોમાં ઘસીને જલે રમતા હોય તેમ દંધારતા. કદિક નાની માછલીઓને, કદાપિ વળી નક્કીનમાં આવે તો મોટા મચ્છને પણ પોતાની સફાઈદાર ભાગમાં પકડી તેના ઉપર જ પોતાનો નિર્જલ ચલાવતા. જીવો જીવત્ જીવનમૂર્તિ ફિલસૂફીને સમજતા વગર જ પોતાની અનુભૂતિ આપતા હતા.

જગત આગળ ધપતું ગયું. પરંતુ આપણા વિચ્છિન્નતાએ આ ગરીબ શ્રમજીવીઓની શારીરિક, માનસિક, કે વૈજ્ઞાનિક વિકાસ માટે સગવા નોતી કરી રાખી : કે નોતી કરી આપણા સમાજે. એટલે એ લોશ પાછળ રહી ગયા ...

લાયકને જ દુનિયામાં રહેવાનો અધિકાર છે! એક મનુષ્ય કરતાં ખીજે મનુષ્ય વધુ લાયક હોય તેમ એક રાષ્ટ્ર દેશ, લોક, કે ખંડ કરતાં ખીજે દેશ, રાષ્ટ્ર કે ખંડ સુદાં, વધુ લાયક હોય છે એવું હજી ઘણા માને છે : જૂના વખતમાં તો આ અજાણતાં સ્વાર્થ સાધતું તત્ત્વજ્ઞાન જીત મેળવતી પ્રજા અથવા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનાં ફેરફારોમાં બધું હજી દિંદ-સ્તાનમાં આરોગ્યે આવી દ્રવિક પ્રજાને હરાવી અને પાછી હડાવી ત્યારે તેઓ એવું જ માનતા હતા-જે કે ત્યારે મુસ્લીમમુગ શરૂ થયો અને મુસલમાનોનું આધિપત્ય દિંદી-તખત પર સ્થપાઈ ચૂક્યું ત્યારે જૈનીરાજ અને તેના વંશજોનો મત ફરી ગયો! પરંતુ પછી એ ફિલસૂફી મુસ્લીમોને ખૂબ ગમી ગઈ. આખરે એમને પણ એ ફિલસૂફી તરફ અજીમો. ઘર થવા લાગ્યો; ન્યારે પશ્ચિમની ગોરી લગામ-દિંદુ અને મુસ્લીમ બનના મોમાં જરાએ ભેદભાવ વગર જઠકાવા લાગી-ખૂંચવા લાગી. અને ગોરી પ્રજાનો પણ એ જ પરિવર્તનનો સમય આવશે-ત્યારે ગોરા-કળાનો ભેદભાવ કદિ ન જાણતા શ્રમજીવીઓનું એકત્રિત જળ મૂડીવાદના રશ્મિને પોતાની જ આંધ વડે ફરતું રાખવાને બદલે તે રમને જ ઉપલાવી નાખશે.

પણ આપણે ટૂંકેમાં દોર પકડીએ : સમાજનું બધારણુ છેલા નાનકડા ખેટમાં વસતા માછીમારોને વિકાસની તક ન આપી શક્યું. ત્યાં તો પશ્ચિમ તરફથી વાવરા વાયા. એક ગોરી પ્રજા શૂલશૂલમાં દિંદ તરફ ઘસડાઈ આવી. અને દિંદની કાળી, અઘણ, પહાત પ્રજાના હથાણુઓ પોતાની પ્રજાઓ આદરી લીધી. તે પ્રજા આપણા નાનામાં નાના પ્રાંતથી પણ નાના મુરાબતી પશ્ચિમ-દક્ષિણ તરફ આવેલા પોર્ટુગલ દેશથી હાલરી આવેલી. અને

આ આપણા માછીમારના નાના ટાપુની સુંદર રચના તેમજ લશ્કરી અને ઔદ્યોગિક દૃષ્ટિએ ખૂબ જ કાયદાકારક ભૌગોલિક સ્થિતિ જોઈએ ટાપુને સર કર્યો. સુસજ્જિત નૌકાયજ્ઞ વાગળ ગરીબ બીચારા માછીમારોની કારોરિક બઢાફરી ન થઈ શકી. આ એ ટાપુનું પહેલું પરિવર્તન...સાવકાતનો પહેલો વિગત.

પશ્ચિમના વાયરા વધુ જોરથી ફૂંકાતા ગયા. અને કંઈક બીજી મોટી પ્રજાઓ એમનાં ગોરાં, સૈન્ય સાથે આપણા કિનારાઓ સાથે અથડાઈ પડી. અને હિંદીઓનું જ દિલ સાધવાનો નિશ્ચય કરી હિંદની છત માટે પગપડી કરતા લાગી. પરંતુ આ આપણા નાનકડાં એટલા હિંદાર ગાંઠે પરમ કૃપાળુ પરમેશ્વરે નિર્મીત કાઢ્યો પશ્ચિમની એ પશ્ચિમમાં આવેલો આપણા મુંબઈ હિંદાકા જ્યેષ્ઠ મોટા એક એટ. એ એટને આપણે જોળખીએ છીએ 'સિટન'ના નામે. સિટનનો રાજ્ય જોડાયો પોર્ટુગીઝ શહેનશાહની રાજકુમારી સાથે પાંચ લગ્નમંથિએ. અને એ ઐતિહાસિક શુભપ્રસંગની યાદગીરી સ્મરે આ આપણો નાનો એટ સિટીશ સમ્રાટ ચાર્લ્સ બીજાને ચરણે ધરાયો. સસરાએ જમાઈને એ પહેરામણીમાં આપ્યો. તે સમયે એ સિટીશ સામ્રાજ્યનું નાનું શું અંગ થઈ રહ્યો. એ આ ટાપુનું પરિવર્તન ખીચું—ઈ. સ. ૧૬૬૨માં.

થોડાં વર્ષ વીત્યાં—અને વેપાર અર્થે આવેલી કહેવાતી સિટીશ ઇસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીને, રાજકીય સત્તા જમાવવાના કોઠા જગ્યા. એનું કારણ પણ ચોખ્ખું છે. રાજકીય સત્તા વિના આર્થિક લૂંટ સારી પેઠે ન જ ચાલી શકે. બીજી રીતે જોઈએ તો આર્થિક લૂંટને રાજકીય સત્તાની પ્રશસ્તી પાંખોનો આશ્રય મળે તો તે લૂંટને પણ કાયદાની કલમે અને ન્યાયનાં મંદિરે પોતાનો નૈતિક રોકા આપે છે. આમ ન્યાય અને નીતિની કહેવાતી દિવાલોમાં જ રૂઢીને ધોળી લૂંટ ચલાવવા માટે કંપનીએ પહેલી રાજ બરી છે. સ. ૧૬૬૮માં તે જ વર્ષમાં એ કંપની આપણા એ માંછીમારોના નાના ટાપુ પર પોતાનું રાજકીય તેમજ આર્થિક આધિપત્ય જમાવવામાં સફળ થઈ. તેમના રાજ્ય આલેસે તેમને આ ટાપુ બ્રહ્માચર્યે ભૂચુકચ્છ અને સુવર્ણતટ—ભારત અને સરતના માન ધીમે ધીમે ઊતરવા માંડ્યા. અને ૧૬૮૩માં ઇસ્ટ ઈન્ડીયા કંપનીએ પોતાની કાઠી સરતમાંથી ઉપાડી આપણા નાનકડાં એટમાં સ્થાપી. તે ટાપુ તે બીજો કોઈ નહિ : હિંદુસ્તાનનું આજનું ઉલ્લાસનું મુખ્ય-ધામ—મુંબઈ.

કાને ખબર હતી કે ત્યારે મહાન મુમ્લોનું સામ્રાજ્ય ધમકેન્દ્રની રૂઝીર બાદશાહ ઔરંગઝેબની અસહ્ય નીતિ નીચે આંતરિક ઈર્ષ્યાઓને લીધે અંદરથી ખવાઈ જતું હતું—અને તેનું આખરી પતન માત્ર સમયનું જ કામ હતું. ત્યારે એક તરી, એક ગોરી પરદેશી સરત-નતનાં બીજ એક નાનાશ્વ માછીમારના ટાપુ પર રેપાર્ટી હતો ? હિંદુસ્તાનની રાજકીય અસહાયતા અને આર્થિક લૂંટનાં બીજ તો ૧૬૮૩માં રેપાર્ટી. આધુનિક મુંબઈની સમૃદ્ધિનો કોઠા તો આજથી અડીસો વર્ષ પૂર્વે એક પરદેશી સત્તાના પાઠાયામાં પોપાયો હતો—એ આપણા નાનકડાં ટાપુનું જોણું ચમકાવનારું પરિવર્તન હતું ?

કદમે કદમે એ માછીમારોનો ઉત્કર્ષ અજુકા ટાપુ એક મહાભવ્ય મુંબાપુરીમાં ફેરવાઈ ગયો. સમસ્ત જગતની મોટી મોટી આયબોરો પોતાના કિંમતી ખજાના મુંબઈમાં

કિનારે ઉતારવા લાગી. અને બલ્લાયાં આપણું સૌનું દિલના કિનારા હોડી જવા લાગ્યું. નાના નાના ખાકોને બદલે મોટાં મોટાં મિલબૂંજળાંઓ. ડોકીઓં કરવા લાગ્યાં. ખરેખર, પરીઓની વાર્તામાં વાંચેલા પૈસાના ઝાડ લીમવા લાગ્યાં. પ્રશ્ન એ થયો કે હમ્મર તોડી, કાસ એચી એ ઝાડને પાણી કાણુ પાવ અને ફળ કાણુ ખાવ? ભાગ્યનુદયે જૂંપાને બદલે આલીશાન મનવ્યૂંળી બગલાઓ પોતાનું મહત્તર અસ્તિત્વ સૂચવવા લાગ્યા. મુંબર્જનું નામ દિનકુસ્તાનમાં નહિ-બલકે દુનિયાભરના મહાન ઔદ્યોગિક અને સમૃદ્ધ મહેરાની નાતમાં મૂકાવા લાગ્યું. પ્રશ્ન ફરી એ થયો: એ સમૃદ્ધિ કેના ભોગે-અને એનો કાણુ ભોગી? અંતે, ૧૯૮૭માં વાવેલું સાંત્રાન્યનું બીજ આજ વીસમી સદીની મધ્યાવસ્થા આવે તે પહેલાં તેા સાંત્રાન્યવાદના કુંજમાં આખલા સરખું દીખી રહ્યું. ફરી પ્રશ્ન થયો: એ કુંજમાંથી માત્ર કોકિલાના મીઠા ફેકારવ જ સંભળાવ છે કે એમાં છુપાઈ રહેલું એક કલ્પદ્રાવક, આદ્ય રૂઢ પણ કાનમાં અચાતું મુંઝે છે?

આ આપણા અનુકૂળ દાખરું છેલ્લું જાણીતું પરિવર્તન. સૂતના પાદ પાછા-ખોલતો ખોલતો વર્તમાન મુંધી હું આવી ચકચો. ભવિષ્યના આઠ અષ્ટકારમય પથમાં આખો તાણી ડોકિયું કરવાનું બહુ જ મન થાય છે: પરંતુ, મનુષ્ય-ભુદિ હજી ભવિષ્યની ગૂઢ છાયા વાંચવા જોટલી, શક્તિ સંપાદન કરી નથી શકી...અને મારી ભુદિ 'જ્યોતિષી'માં માનવાની સાફ સાફ "ના" સંજ્ઞાવી દે છે! એટલે ભવિષ્યના પંથ એકવાના બધા મોર્મ મારે મારે દો બોધ થઈ ગયા!

અને ભવિષ્યમાં જેવા પ્રયત્ન માત્ર કરું તે પહેલાં તો મારી આંખોમાં ચકરી ચકવા લાગી છે. મુંબર્જના ત્રણસો વર્ષનાં પરિવર્તનો મારી ચારે બાજુ નાનાંમોટાં વર્તુળોમાં લમવા લાગ્યાં છે. આજના-સૌથી છેલ્લા-પરિવર્તનવર્તુળનો ઝગઝગાટ મારાં નિરતેજ ચક્રોએ માટે અસહ્ય થઈ પડ્યો છે. ત્યાં તો જોઈ દારવનો પ્રયોગ મારા કાનના પાદ પર અચ્ચાવ છે-અરે! અરે! એને ચીરી જ નાંચે છે.

"અર્ધનકા મચ્છામારોના ઉભળડ ટાણુ કરતાં આજની મહાનનવસ્થામાં મુંબાનગરી વધુ ખરાબ લાગી?"

હું વિચારમાં પડ્યો-મારી આંખ પર જે દાય દાંડીને--ક્રૂં ક્રૂં ખરેખર એવો નિર્બળ છું કે મારાથી આ સમૃદ્ધિપૂર્ણ મોહનમરીનો ઝળઝળાટ નહો સદન થતો! કે પછી સૌંદર્યભૂતિને સમજવા જોટલાં કલા-ભાન કે સક્તિ નથી? પણ આ શું! મને કદંબ સૌંદર્ય-ભાણું, સમૃદ્ધિની જાંખી આપતું એ લાસતું નથી? હું તો કંઈક ભુલું જ લાગું છું:

થોડી નાની ગંદી ફાટકીઓ: અરે! આ માછીમારોની જૂંપડીઓ તો નથી! મને ભૂતકાળની આંખો તો નથી આવી ગઈ ને! તો પછી કેમ નથી દેખાતા પેલા બલિષ્ઠ-રેડો એ જૂના માછીમારોના? નથી અહીં સરખું પ્રાણુ-સણું તેજ! નથી અહીં સહુર-તરની ખુલ્લી મુંદર, સ્વચ્છ વાણુ-લકરીઓ! અહીં તો આવે છે કંઈ મંદી દુર્ગંધ...

એ માછલાંની દુર્ગંધ તો ન હોય!

પરંતુ રહેવાશીઓના પેટમાં તો ખાદા દેખાય છે! અત્યંત ૧૯૫૨ ચાર દિશાઓનાં

જા આમુષ્ય મ્હાવેલાં આ સડી રહેલાં બાળકોનાં તે પાંચમાં ગણી યકાય એવાં કોપસી આપ્યાં છે...ના, ના, આ મુદેક માછીમારોનો પ્રદેશ ન હોય.

આ તે દિવસ છે કે રાત ?

કાંઈ કહે છે : અહીં દિવસ અને રાત સરખો જ ઉગરા હોય છે ! તે અહીં હોય રહે છે ?

જેના અંતરમાં ઉભસ અને અધકાર વચ્ચે ફેર ન મુકતો હોય એવા અભાગી જ અહીં રહી શકે !

અરે-આ તો ઇલેક્ટ્રીક દીવા થયા ! ત્યારે તો વીસમી જ સડી હોવી જોઈએ. હવે આ પાટિયું વચાલ છે :

“Mill-Labourer's Chawls—”

ચાલ ! મિલ-મજૂરોનું આ રહેઠાણ ! આને ‘ચાલ’ કહેવાય ! આને રહેઠાણ પણ કહી શકાય ! અહીં મનુષ્યોને રહેવાનું હોય છે ! અહીં મચ્છીમારના માછલાઓ રાખીએ તો તે ન બંધાઈ રહે !

આ માલિકો આપ્યા-આ ઠાટડીઓના...અરે ! આટલા બધા ! ! ક્યાં રાખશે ! એમને રાખવા-આવાનું હોય ખરું ! દુનિયાના મહાન સૌંદર્ય-પૂજારીઓ જેમ આ લોક પણ મુજબ ઇન્દ્ર મહાસૌંદર્યને જ પીને તૃપ્તિ માનતા હશે શું ?

અને એઓ મુશ્કે ક્યાં ?-શું કુટપાથ બાળના રાજ્યકર્તાઓએ આમને માટે જ નહિ બાંધ્યા હોય ?...તો શું અહીં જ બધાં ગોધાશે ?-પિતા-પુત્રી, બાઈ-ભાગિની, સ્ત્રી-સ્વામી ...આમ જ અરિય-ત્રેમી આપણો સમાજ આપણી પ્રજાનું આરિય યજ્ઞાનો અવકાશ આપે છે ?

કંઈક, કંઈક દૂર એક-સૌંદર્ય-મર્તિ સમા મુશોભિત બંગલાની બારીએ લટકાવેલા પાદાઓ હાલી જીકવા...મજૂરોના-નિષ્વાસથી શું ? હું આંખો ફાટી અને દસ તરફ કંઈક સમય મુખી તાકી રહ્યો.

મારી આંખો આઘ લીના પડ્યા ક્યાંકથી આવી ઊભા. બન્ને હાથ વડે આંખો યોગી ફરી મેં મારી એ બાંજુએ જોયું : આ મારો એ બાંજુનું દસ્ય કે દુનિયાની એ બાંજુનું ?

ત્યાં તો રેશમના પાદા પાછળ સંતાપને ઝગઝગતી બત્તી બંધ થઈ ગઈ...આંખ ઉઘારીએ તો આનું બધું જોવા પ્રસંગ આરે ને ! ધનિકોનાં મકાનના હોવા પણ તેમના માલિકોનાં મન-પારખી બધા છે--અને તેમને જ જનુસરે છે !

અને આ જ મંથુસો વર્ષનું પરિવર્તન ! ! જ્યાં ઝૂંપડાં હતી ત્યાં મકાન ઇમારતો ચણાઈ ગઈ છે. પરંતુ જેમને પરસેવે એ ઇમારતો ચણાતી આવી છે અને ચણાતી રહેશે તેમને તો એ જૂના જમાનાનાં ઝૂંપડાં કરતાં વધુ ખરાબ રહેઠાણોમાં ગોંધાઈ રહેતું રહ્યું ! ધણીએ દિવિવિખ્યાત મિશે જનનરે ચૂમી રહી છે : પરંતુ એ મિશેના અંત સમા મજૂરોને તો પેટની જૂબ જ ચૂમી રહી છે...આ મિલનાં જૂનગામાંથી નીકળતા ઠાગા ઠાગા ચોદા એ મજૂરોના નિષ્વાસ તો નંધી ને ! ! મુંબઈની સમૃદ્ધિ-મુંબઈના મહાનુભાવોની મહેજ્જલાલી-મુંબઈનું બાલ સૌંદર્ય અને અગ્રકાંઠ એ સર્વ મુંબઈના મિલ-ઉત્પાદક પર જ દડો રહ્યું છે. મુંબઈની મિશે વચર મુંબઈના મહાસમૃદ્ધ મિલ-માલિકો

કર્પા ! અને તેમના વગર મુંબઈ સતું જ ને ? જાણે કૃષ્ણ વિનાનું હારિકા ! !-પરંતુ, મિલ-મગૂરો વગર મિલો કર્યા ? એમના વગર મિલો ચાલી શકવાની હતી ? રોબર્ટ મેન - જીવ અને હૃદય વગરનું વેદપૂતણું-તો. હજી જનતાં બનશે, અને તેને બનાવતાં એ વૈતાનિકોનાં ભેળાં અને શ્રીમતોની કંઠક સામગ્રીનો બ્યબ થશે. ત્યાં સુધી તો આ જીવંત-જીવંત જીવ અને હૃદય છીનવી લીધેલાં - માનુષી વેદ-પૂતણાંની જરૂર પડવાની જ. એ મિલ-મગૂરો વગર મિલોનું અસ્તિત્વ કર્યા ? મિલ-માલિકોની સમૃદ્ધિ કર્યા ? મુઠોવાદના સોને મહેલા રચ-બવજો વિવિધ ચળકાટ કર્યા ? અને આપણું આજનું મુંબઈ એ વિવિધ-બવજનું એક પ્રતીક અને મુંબઈના મિલ-મગૂરો તે રચ-ચક્રને અર્ધનિચ ફરતું રાખતા મગૂર વર્ગનો એક જીવંત દુકડો. અને એ વિવિધ-એ જ્વહોજલાલીના સ્વલ્પ સમા મગૂરને નથી પૂરતું ખાવાનું મળતું કે નથી પૂરતું ઓઢવા પહેરવાનું મળતું !-આ તે મનુષ્યનો વિવિધ કે પરાજય-આ તો પાછલે પગે પ્રગતિ કે બીજું કંઈ ?

મથુસો વર્ષ પહેલાંના આ જ ખેટમાં રહેતા શ્રમજીવીઓને આપણે આઠીખાઉ તરીકે ઓળખતા હતા-તો શું આજના સમૃદ્ધ મુંબઈના પ્રતીક-સમા સમૃદ્ધ વર્ગને માણસખાઉ તરીકે ઓળખીએ એ એટલું જ સાચું નહિ ? માત્ર ખાવાની રીત રમૂલમાંથી સૂક્ષ્મ રૂપે ફેરવાઈ ગઈ છે એટલું જ ને ? વધુ સફાઈદાર, વધુ ખારીક અને વધુ હેતરનારી બજા હવે પથરાય છે એમ જ ને ? અને મોટા ગમજને બદલે મનુષ્યને જ એમાં કચડી શકાય છે, ખતું ને ? એ જ મુંબઈનું-દુનિયાનું-પરિવર્તન ? બસ-ઓ પરિવર્તન ! હવે તારી પ્રગતિ સકળ નથી થઈ શકતી...ઓ સમૃદ્ધિ ! તારાં લેજ મારાં નિરતેજ ચર્ચચક્રથી નથી છરવાઈ-જગત ! તારી ગતિ આગળ નથી ઊંચા રહેવાનું.....બસ...ઓ !...બસ.

卐

ગુ જ રા ત નાં
અનેક દુહાઓમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી યથેલી

ઓ. કે. ની
ચાહ વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર ખુદર્સ
રોશન સામે : અમદાવાદ.

આ રો ગ્ય

એ જ

● રાષ્ટ્રની ખરી સંપત્તિ ●

આરોગ્ય અર્થાત્ શારીરિક બળ સાથે સ્મૃતિ, મેધા અને તેજ પ્રાપ્ત કરવાનો મુયોગ એટલે શિયાળાની ઋતુ; અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી યત્રિની સહાય વિના તાજી વનસ્પતિ અને સાચા ખનિજ દ્રવ્યોમાંથી બનાવેલી દવાઓના ઉપયોગ.

રાષ્ટ્રની જનતાએ આવો સોનેરી અવસર ન મિળે
તેનો અવશ્ય ઉપયોગ કરી લેવો બેઠએ.

: અમારી :

(૧) સુવર્ણ માલિની વસંતની ટીકડીઓ અથવા જુહારસુવર્ણ માલિની વસંતની ગોળીઓ.

(૨) રચવનપ્રાશાવલેહ (હંવત) સાદો અથવા આદર્શ.

ફક્ત આ બે ચીજોના ઉપયોગથી જ આખા વર્ષ માટે આરોગ્ય સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી લેવાય છે.

આ સિવાય અમારી બીજી દવાઓ પણ જાડું ઉપયોગી છે.

શુભધર્મ-પ્રમાણ-કિંમત બતાવતું અમારું સૂચીપત્ર મંગાવો.

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ., અહમદનગર

☆ ગુજરાત અને ઉત્તર યાજ્ઞા બિસ્વાના સોલ એજન્ટ: ☆

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભારત લેન, મુબૈયર, હરિશ્ચંદ્ર દસાઈની વાડી : મુંબઈ નં. ૩.

એજન્ટ—શ્રી. અંકુલાલ પ્રેમચંદ, તથા દરવાજા, અમદાવાદ.

મસર્સ પી. શિવદત્તની કંપે કોડી રોડ, વડોદરા.

શ્રી. મોહનલાલ પ્રભુદાસ રાહુ, ધંધુડા.

શ્રી. હિંદી ઇસ્ટ લેડર, કલકત્તા, મુરત.

ચાલી રે ચાલી મારી છંદગી,
 જોતાં તારી રે વાદ;
 સારા રે સંસારે લાગે એકલું,
 હૈયે જાગે ઉચાદ;
 મોંઘાં રે મિલન તારાં ક્યાં લગી ? ૧

મારી રે સંજાથે લાગ્યો માનવી,
 કોટિ તારાનાં તેજ;
 તો મે રે અંધારાં મારે અંતરે,
 મારી સૂની રે સેજ—મોંઘાં ૨

નકામી દોલત મારી તું વિના,
 માનું મન રે કંગાલ;
 શાનું રે ગૌરવ મારે તું વિના,
 ભવે ભટકું એકાલ—મોંઘાં ૩

અંધારે મૂંઝાતું તાનું કલકું,
 જંખે, 'ક્યાં રે પ્રકાશ ?'
 એવાં રે મૂંઝાતાં મારાં ઉરને,
 તારાં મિલનની આશ—મોંઘાં ૪

ક્રી

ઓરતા

‘ધળધોધો’

ગોરબે આભ દોર મેલુલે રે જુને અવનિ અંધારો
 પેરાં તિમિર ક્ષણ ટાળવા, જનું વિજળી જખારો
 એવા રે અંતર ઉઠે ઓરતા ! ૧

સુકા વિંઝાય બ્યોમ વાયરા રે સુકાં સરવર તળાવ !
 સુકા જગકંઠને બિંબવવા, જનું સાગર વરાળ !
 એવા રે અંતર ઉઠે ઓરતા ! ૨

વિધિ દિષેલ વિષ યોગતાં રે રહે માનવી નોધાર !
 જલતાં હૈયાંની આગ કારવા જનું આંસુડાંની ધાર !
 એવા રે અંતર ઉઠે ઓરતા ! ૩

કણ કણને કાજ નિત્ર અંજતાં રે વહી સુષિનો ભાર !
 તેને વિસામો ધડિકું આપવા, જનું ધરણી પગધાર !
 એવા રે અંતર ઉઠે ઓરતા ! ૪

બિડાયે યાક બરી આંખડી રે દિસે નહિં કોઈ તાગ !
 પંથિને વાટડી સુઝાડવા, ધરું આતમ ચિરાગ !
 એવા રે અંતર ઉઠે ઓરતા ! ૫

સિખારણની પીડાનો આખરે અન્ત આવ્યો. પોતાને અપનાવી ન શકનાર સંસારને તણ હવતની પેલી બાજુએ એ ચાલી ગઈ. જે સંસાર એને બે મુઠ્ઠી અન્ન આપતાં અચકાતો હતો એ સમાજને તે એક અમૂલ્ય વસ્તુની--સુન્દર, બોળા, સદૃશભાવે પોતા તરફ બધાનું ધ્યાન આકર્ષિત કરતા એક નાના બાળક-પુત્રની--બેટ આપતી ગઈ. બાળક પરાણે વધેકનું હતું.

શરીરમાં મઠકું કોણ પાચું રહેવા દે ? હવતને બૂબે મારવામાં સંસારને નાનમ નથી લાગતી : પણ મરેલાનો આદર સૌ કોઈ કરે છે. લોક ભેગા થયા. ઉવરાણું કપડું લાગને મંજાકિનારે દાગ દીધો. થોડા બૂદેવાને જમણ મળ્યું અને સમાજનું કર્તવ્ય આમ પૂરું થયું.

પણ પેલા બાળકને સ્વીકારે કોણ ? એની માને એનાથી અલગ પાડવામાં આવી ત્યારે-લોકોએ વચ્ચેના સિખારણને સદેહ કપડાંમાં લપેટવા માંડી ત્યારે-એ અભાગી બાળક ચીસો નાખવા લાગ્યો. રડી રડીને બણે કે કશું કહેવાની એટા કરતો હોય ! મોતીને (બાળકનું નામ હતું) ત્યાંજ પાચો રહેવા હર્ષ લોક માઝ્યા ગયા. કશું એ સમજ્યા વગરનું મોતીનું રાતું ચાલુ હતું.

નાત-નત વગરની સિખારણના હોકરને પોતાનો કરી સમાજ કાચે કોણ બાકરી ખાંધે ? દયાળુ લોક કૂતરાને શેટલો નાખતી વખતે એકાદ ટુકડો એના તરફ પથ ફેંકતા. મળમૂલમાં ખરડાએલો મોતી પંડિત રામમણિ ત્રિપાઠીના પુત્રની પેઠે દૃષ્ટિ પામતો ગયો.

પંડિત રામમણિ ત્રિપાઠી પુષ્કળ મિલકત મૂશીને મરી ગયા. એમની સ્ત્રી એમની મોદમાં એક પુત્રને મૂકી એમના પહેલાં જ ચાલી ગઈ હતી. મરડે ધપણ પારણું બધાનું હતું એટલે પુત્રને લાડથી ઉછેરવામાં આવ્યો હતો. સગાંસંબંધી હતાં પણ પોતાના બાળક સિવાય ત્રિપાઠીનું બીજું કોઈ આત્મીય ન હતું. પુત્રની માયામાં ત્રિપાઠી સંસારને બૂલી ગયા હતા. પણ સંસારને શનુ કાળ એમને બૂલ્યો ન હતો. એકાદ વર્ષના અગ્રોધ બાળકને મૂકી ત્રિપાઠી પથું લગવાનના ચરણમાં જઈ પહોંચ્યા. અચૂટ સમૃદ્ધિમાંથી એક ટુકડો પણ સાથે ન લઈ જઈ ચક્રવા.

ત્રિપાઠીની દહન-ક્રિયાની ધામધૂમથી તૈયારીઓ થયા હાગી. કાળ મરમાં પડ્યું હતું એને ઉપાધવાની વાર હતી. એટલામાં બહાર ભોંચિતો ઠાલાદણ ચડે યોગે. નગરના બધા સાલિણ ત્રિપાઠીના સમા ધતા આવ્યા હતા અને પેલા અગ્રોધ બાળકના રક્ત બનવાનો દાવો કરતા હતા.

મનુસ્મૃતિમાંથી આધાર ટાંચી અગ્નિ-સંસ્કાર કરવાનો પોતાનો અધિકાર બધા સાબીત કરવા લાગ્યા. તકરાર વધી પડી પોલિસ આવી. ફેટલાકની ધરપકડ કરી પોલિસ ચાલી ગઈ. નાના બાળક બૂબે-તરસે અધમુઠિં હર્ષ રણું હતું : ત્રિપાઠીની લાલ મધે મારવા લાગી હતી. મદોસલાના અને નગરના આવેલા લોક પોલિસની ખીંકે નાસી ગયા હતા.

આખરે જોયેલમ કરી, નોકરીએ લાઇને મંગાઈ વહેતી કરી. અને પછી મરના પૂજે-
ખાંચરેથી જ કે મળી આવ્યું તે સમેટી, ખાલી મકાન છોડી ચાલતી પકડી. બાળક એક
બાલું પાશુ પાશુ રહ્યું હતું. એની તરફ કાંઈએ રોકવાનો એક કુકડો સરખાવ ન દેકો.

અમળ સંસાર છે. જે બાળકને સ્વીકારવા કાઈ રાજ નહોતું એ મરત હતો પણ
જેના સંસ્કૃત બનવા સવળા મધામધુ કરતા હતા એને આંગળું પાણી પીવાના થે સાંસા હતા!

૨

અખુલ ગતી સહજ મુસલમાન વકીલ હતા. ધાર્મિક પદ્ધતિઓ એ દૂર હતા. ‘બમાંની
સેવા કરવી અને કાંઈના ખોટામાં ન માનવું’ એ એમનો સિદ્ધાન્ત હતો. એમને ખબર મળી
કે સીરીમાં એક સુદર છોકરું પાશુ છે. કાંઈ એની સંભાળ લેતું નથી. ગતી સાહેબને રૂબ-
આવી. દોઢતા દોઢતા બાળક પાસે જઈ પહેંચ્યા.

બાળકની આંખો કૈંક કઠી રહી હતી. ચહેરા ઉપર તેજ ચમકતું હતું. ચક્રિયો પાંડો
એ બિચારો મૌનભાષામાં પેતાનો ઉદ્ધાર કરવાનું વિનવી રહ્યો હતો. વકીલ સાહેબને રૂબ
આવી. બાળકના ચહેરાની સજીવ લાપાએ એમને મુગ્ધ કર્યા. બાળકને ગાદમાં ઉપાડી
ધેર લઈ આવ્યા.

વિજળીવેગે આખા મહોલ્લામાં ખબર પહોંચી ગઈ. એક દિન્દુ વિધવાના બાળકને
એક મુસલમાન ઉપાડી જતર અને ધર્મબીરુ દિન્દુ સુખચાપ બેઠા રહે! બાળક ધૂળમાં પડી
રહ્યો હતો, શૂષ્કે થરી રહ્યો હતો પણ હતો તો દિન્દુ ને!! એનું ધર્મપરિવર્તન કેમ સંભવ
થાય!! દિન્દુ સલામ, સેવા-મિતિએ, અનાથાલય-ટૂંકામાં બધી દિન્દુ સંસ્થાઓએ
પ્રધાનમંત્રીને, કલેક્ટરને અને ફરેક મોટા નેતાને તાર કરી બાળકને પાછો સોંપવા પ્રાર્થના
કરી. સંજે એક મોટું સરખસ ‘વકીલ સાહેબ બુદ્ધિવાદ’ની ખરો પાશુ’ ગતી સાહેબ
મકાનના દરવાજે જઈ ઊભું.

*

*

*

ગતી સાહેબની પત્ની નેકોના કામમાં ખતિ કરતાં ચડે એવી હતી. એણે ખતિયા
કામમાંથી હીરા જેવા બાળકને ઉપાડી લીધો. એને ખાચરી સંભાળે, દેતપી ઉઠાવે,
ચુંબન કર્યાં અને એના માટે આંસુ સાંધ્યાં. ‘આને મા નથી, અદલા તારી મરજ!’ દમીયા-
બાનુની ગાદમાં જતાં જ બાળક પીણી ઊઠ્યું. ગતી સાહેબ બેઠ્યા, ‘આટલી મહેનતે કે
એને લઈ આવ્યો; મને જરાક તો ખ્યાર કરવા દો.’

દસતાં દસતાં હમીદાએ કહ્યું, ‘બચ્ચાને ખ્યાર કરવાનું કામ ઓરતોનું છે. મરતને એમાં
મમ ન પડે.’

સમય થતાં ગતી સાહેબે દીવાનખાનામાં જઈ કપડાં બદલ્યાં અને કોઈ તરફ રવાના થયા.
રસ્તામાં એમને બેઈને લોક ગુસપુસ વાતો કરતા હતા. સરળ સ્વભાવના ગતી સાહેબ
એનો કશો મર્મ નહોતા સમજ્યા. અદાલતનું કામ પૂરું થયે ધેર બાંધીને જુએ છે તો
દરવાજે એક મોટું ટાળું ઊભું છે. બીકને મોઢિ એમની જ વાતો છે. વખર ખીકે બીકમાં
પ્રવેશ કરી ચેલાના દરવાજે જઈ કામા. ટાળું જુઓ પાશુ હતું કે અમાનું બાળક એમને
સોંપી દે.

‘હું તમને ખાતરી આપું છું કે આમાં મારો હિન્દુ-મુસલમાન જેવો કોઈ ધરોહો જ નથી. ઉરડા આગળથી એક કમલાગીને હું મારે ત્યાં લઈ આવ્યો છું. એના ચહેરા પર હિન્દુ-મુસલમાન કયું જ લખેલું નહોતું. ખુદાના બંદાની જ છાપ હતી. એને એકાદ કોળીયા ખવાડનાર કે પાણી પાનાર કોઈ નહોતું. મને વિશ્વાસ છે કે અનાયાસની સેવા કરવી ફરેક મનુષ્યની ફરજ છે. મને ધર્મબેદલાનો વિચાર સરખો પલ્લુ નહોતો આવ્યો.’ ગની સાહેબ ગંભીરતાપૂર્વક બોલ્યા.

ભીમમાંથી એક સામટો અવાજ આવ્યો: ‘જૂડી વાત છે જૂડી વાત. બાળક પાછું સોંપી દો.’

ગની સાહેબના ચહેરા ઉપર જરા પણ ઉદાસીનતા નહોતી. ગંભીરતાપૂર્વક એ ફરીથી બોલ્યા, “સુખાન અસ્લાહ! હું ક્યાં કહું છું કે હું આ બાળકને રાખવા માગું છું. બેઠક હું એને વતીમખાનાં અથવા અનાયાસખમાં નહીં જવા દઉં. ત્યારે હમણે ધર નિર્વંશ પડ્યાં છે ત્યારે દેશના એકેએક આવા બાળકને હું આમાંના કોઈ ને કોઈ નિઃશ્રતાન ઘરમાં મોકલવા પ્રવૃત્ત છું. તમારામાંથી કોઈ પણ સખસ, સરકારી અમલદાર સમક્ષ હસમ ખાઈ, આ બાળકને પોતાનો પુત્ર બનાવી પોતાને ઘેર લઈ જઈ શકે છે.”

ટોળામાં શાન્તિ આપી ગઈ. કોઈએ ચોટલી સંભાળી તો કોઈએ જતારી. કોઈકે ખૂંધ પર હાથ ફેરવ્યો તો કોઈએ પેટની ફાંદ પર. નાત-જાત વિનાના છોકરાને કોણું ધૂન બનાવે અને સાત પેઢીએને નફમાં નાખે! સેવાસમિતિના મંત્રી દક્ષ માણસ હતા. એમણે કહ્યું, “અંમે ગમે ત્યાં રાખીશું - અનાયાસખમાં યા જહાન્નમમાં-અમને અમારું બાળક-સોંપી દો.” ઘરમાં બેઠી બેઠી હમીદા બાળકને ચૂમતી હતી અને આંસુ સારતી હતી. બાળકને પણ દુઃખની ખબર પડી ગઈ હતી. મોટી મોટી આંખો ફાટી એ હમીદા તરફ જોઈ રહ્યું હતું.

બહાર બીઝ વધવા માંડી. નિદલાધીકને ધારે વાત ગઈ. દુદલાકનો ડર લાગ્યો. ન્યાય અને કાયદાનો થેલો લઈ એ દોડ્યા. દુકમ ફરમાવ્યો કે બાળકને હિન્દુ અનાયાસખમાં મોકલાવી આપવું. ગની સાહેબના મોં ઉપર તેમને સદૈવ શોભિત કરતાં ગંભીરતા અને શાન્ત રસ હતાં. એ ધરમાં મથા. હમીદાની ગોઠમાંથી બાળકને ઉપાડ્યું. હમીદાથી રાઝ પડાઈ ગઈ. બાળકે અત્યંત મમતા અને કાતરતાની દૃષ્ટિએ પોતાના રક્ષક તરફ જોયું. શિશુ-બકરું વધિકને હાથ પાડું હતું. લોકોના ટોળાએ જયધીપ કયો—‘ધર્મની જય.’ અને બધા, બાળકને જેવા ધક્કામુઠ્ઠી કરવા લાગ્યા. એકના હાથમાંથી બીજાના હાથમાં બાળક જવા લાગ્યું. ખાતમતી એવાએથી આવી હતી. કોઈ બાળકને લેઈ ખુશ થતું હતું તો કોઈ એને સ્પર્શ કરી નકાવું પડ્યો એમ ધારી પસ્તાવું હતું. પં. ત્રિકાળદર્શી, પં. ધર્મદૂતાર, પં. વેદમણિ વગેરે બધામ ધોરે ધોરે વિખેરાવા લાગ્યા. ધર્મકાય તો સમાર. થઈ ગયું હતું, નકામી ખુઆલુથી શો લાકડા!

અપાર બીઝ અને નાનું ફૂલ. જ્યારે અનાયાસખને દરવાજે બાળક પહોંચ્યું ત્યારે લોકોએ જણ્યું કે ફૂલ કરમઘઈ ગયું છે. એની આંખો બંધ થઈ છે. હાથની ગ્રીક ખુલ્લી પડી છે. હમનસીબ પાસે જે કંઈ સચિત સ્નેહ હતો તે બધામ એ હમીદા પાસે મૂકતો આવ્યો હતો અને હવે એ આ કુનિવામાંથી આવનાર થઈ ગયો હતો!

પં. ધર્મનન્દ બોલી ઊઠ્યા: ‘લસે મરે એ કર્મદરિદ્રો.’

દીવામાં વાટ પડવાની તૈયારી હતી. બિલ્લા મેજરેટને એક જરૂરી કામ પતાવવાનું હતું. પં. રામભણિ ત્રિપાડીના સગીર બાળકના સરેશ્વક અને અભિલાષક, મારિયન અને કુલ મિલકતના મેનેજર, અને સાથે સાથે ૨૬૦ પકિતની મિલકતના સૌથી નજરિયાના હકદાર પં. ધર્મદેવ ત્રિપાડી નક્કી થયા હતા. એમને ૨૬૦ ત્રિપાડીને ઘેર પહોંચાડી બાળકની સંભાળ અને મિલકતની અવસ્થાનો આર સોંપવાનાં હતાં. દુશ્મનો ખૂબ હતા. ત્રિપાડીના જનનું જોખમ યતું. મકાનની ચારે બાજુએ ચોલિસ પહેરો ગોઠવવામાં આવ્યો હતો.

ત્રિપાડીને કલેક્ટરની સાથે જવાનું હતું. ૨૬૦ ત્રિપાડીનું મકાન ખૂબ મોટું હતું - મોટી દનેલી હતી. કલેક્ટર અને ધર્મદેવ ત્રિપાડીએ સૌથી પહેલાં પ્રવેશ કર્યો. એક કાપડાની રચ્ચા કરવા આવ્યો હતો અને બીજો નાદાન બાળકની સંપત્તિ હાંટવા. ખૂબ પાકવા છતાંય કોઈ નોકર દેખાયા નહીં. દરવાજા ઉઘાડા પડ્યા હતા. બીજો માણે, એક મોટા ઓરડામાં, મખમલના બિછાના પર ૨૬૦ ત્રિપાડીની આંખનો તારો એક આલી ખાણ મેંએ વળગાડી મહેસો પાડ્યો હતો. એક એક પાણીના દીપા માટે તલસવલસ થતો એ સુકુમાર બાળક સમાજ અને કાપડાને સાપ આપતો આખરે સંસારમાંથી વિદાય થઈ ગયો હતો. અદાલત એનો સંરક્ષક નીચી રહી હતી ત્યારે દૂર દૂર જમીરદારના નોકર મહેસુલ એકતું કરી રહ્યા હતા અને અહીં એ મૃત્યુમુખે પડ્યો હતો—એ પાણીના દીપા માટે, અતના બે કણ માટે. નવા ત્રિપાડીએ રહવાની ખૂબ મેટા કરી. એમના માર્ગમાંથી એક મોટી આફત દૂર થઈ ગઈ હતી.

હિન્દુ અનાયાસવાળા માણે જોતજી માણસ એક નાના બાળકને જૂતાં કપડાંમાં લપેટીને ચાલતા હતા. એ પેલા ધનવાન ત્રિપાડીનો પુત્ર હતો. અનાયાસવાળા બે નોકર પણ એક એવા રમકડાને સાધારણ કપડાંમાં પિટાવી નીકળ્યા હતા. આ પેલી 'ભિખારણુનો ડોકરો' હતો.

નહીંતો જાનેને વહાવી દેવાની ક્રિયા ચાલી રહી હતી. એટલામાં અનાયાસવાળા નોકરો પાસે હમીદ અને મનીસાહેબ દોડતા જઈ પહોંચ્યાં. હમીદએ મખમલનો સાફ દુકડો ધરી રહતી આંખે કહ્યું, “આને આ સહેલ કદનમાં પિટાળીને વહેતો મૂકો.” અને એમ જ થયું. આ અપાર સંસારસાગરમાં પરમાત્માએ જે બે બિન્દુ ટપકાયાં હતાં તે બંને એકી સાથે પાછાં નદીનાં તરંગોમાં લુપ્ત થઈ ગયાં. સંપત્તિશાળી ત્રિપાડીનો પુત્ર વગર કદનનો હતો ત્યારે ભિખારણુના બાળકની દેહ ઉપર નહું કપડું હતું. ત્રિપાડીના બાળકને નદીમાં ફેંકી દઈ નોકરો હસતા હસતા ચાલ્યા ગયા!

પણ ભિખારણુના બાળક માટે બે આત્માઓએ કલાકો સુધી કટપત્તિ કર્યું. આંસુનાં બે બે બિન્દુ ન જાણે કેટલી થે વાર પૃથ્વી ઉપર પડ્યાં અને આંસુઓની ભૂખી ધારતી એમને પી ગઈ.*

કહી કમલ ? પંકે કયાં ? કવ શુચિતા ? કહી શ્યામતા ?
 કહી કિરણ તેજનાં ? ઘનતમિસનો પુંજ કયાં ?
 લહી કમલ પંકને, નવલ પ્રજા જોડે ઉદે,
 ઉદેદ દિલમાં સ્ફુરે વિરચવા મધુ અણરે :
 ભરી સભર અંતરે મધુર ગંધ ઉર્વીતણા,
 અને મૃદલ આદિતા રસહૃદે ભરી વારિના;
 બને સલિલ લોભના મુલગયોગથી કદંબ
 મુનીલ નવનીત શો, રસ મુવાસ સારોદ્ભ.
 શું શ્યામ નવનીતનું અશન ના મનેન્દ્રે ક્યું ?
 શું દર્શન વિરાટનું નવ યશોમતીને થયું ?
 સવે તિમિર ગર્ભથી ન સિત ભર્ગ શું સૂર્યનાં ?
 ઉગે કમલ કદંબે, ઉગમ શું યથાયોગ્ય ના ?
 મુગધ રસ માર્દવે કમલ ઈન્દ્ર ને પુષ્પમાં ?
 મુવાસ વ કુમાયનું અસલ કેન્દ્ર શું પંકે ના ?

✽

લીલામના ઠોડ

નટવરલાલ મ. પટેલ

મને વેચાવાના ઠોડ રે આવો સોદાગર કોઈ !
 માથું ન લાખ કરોડ રે આવો સોદાગર કોઈ !
 લાખ નહીં રે કોડીય માથું
 માથું ન ચોડું ઠામ :
 મૂઢ્ય વિના મારે આજ જાનરે
 થઈ જાવું લીલામ;
 મારે જોયે હુકાળી સોડ રે આવો સોદાગર કોઈ !
 મને વેચાવાના ઠોડ રે આવો સોદાગર કોઈ !
 લાખ કરોડનું ઠામ શું મારે !
 વેચાયાથી કામ :
 આવો કોઈ ચાહ સોદાગર !
 પૃથું ન નામ કે ઠામ;
 મેં તો માથે ધર્યો શિર ઝોડ રે આવો સોદાગર કોઈ !
 સરખાસરખી આપણુ જોડ રે મને વેચાવાના ઠોડ રે !
 આવો સોદાગર કોઈ !

❦

અલંપાત્માનું આત્મપુરાણ

ખંડ ૧ : અર્ધદશાબ્દીનાં અનુભવો

અધ્યાય ૧લો

૨

જન્માદ્યસ્ય યતઃ - જેને હીથે એનાં જન્મ વગેરે છે.

"પૃથુ અંદર ભરાયું છે કાણુ તે જરા જુઓ તો ખરા।"

"મારી જોડે કાઈ આવતું હોય તો હું અંદર જઈ," એક આદેશ વચ્ચે શુદ્ધે આસપાસ જાહેલા ટોળા તરફ આતુરતાથી જોતાં હજી, પથુ ટોળામાંથી કાઈ એ પંથુ એમની જોડે જવાની વૃત્તિ દર્શાવી નહિ.

"ના, હું તમને તો નહિ જ જવા દઉં," એમનાં રચુલકાય પત્નીએ, આસપાસ ટોળામાં હિમેશ્વર મનુષ્યોની શરમ રાખ્યાં વિના, એમને લગભગ વળગી પડીને રકતે રાગે કહ્યું.

વાત એમ બની હતી કે અમારી પાડોસમાં રહેતાં ધુવાન દંપતી જમી પરવારીને ગયાં હાંકતાં આગલા ખંડમાં બેઠાં હતાં. એટલામાં ધરના પાછલા ભાગમાં આવેલા એમના કચનખંડ અથવા તિજોરીના અંધકારમયસ્ત ઝોરડામાંથી કંઈ અવાજ સંભળાયો. પહેલાં તો ધોડિયામાં સ્તેથી નાની ડોકરીનો અવાજ દરી એમ ધારી, 'મોઈ, પાંચ મિનિટ પથુ ઠરવા દેતી નથી' એમ બબ્બડીને ગૃહિણીએ એ ઝોરડાં તરફ જવા મોકલ્યું. પથુ અવાજ નાનાં બાળકનો નહિ, પણ જુદો જ જાતનો છે એવી પ્રતીતિ યતાં એ થોભી ગયાં ને શુદ્ધપતિને ઉદ્દેશીને બોલ્યાં, "જરા જુઓની, એ કાણુ છે." શુદ્ધનાયે બેઠાંબેઠાં જ જૂમ પાડીને કહ્યું, 'અરે! કાણુ છે એ?' પણ જવાબ ન મળ્યો એટલે જરા મોટે અવાજે, પણ સ્થાનજટ થયા વિના જ કહ્યું, "કાણુ ભરાયું છે અંદર?" તેનો પથુ જવાબ ન મળ્યો. થોડી વાર પછી તિજોરીનાં ખારણાં ઉઘાડવાનો કાઈ પ્રયત્ન કરવું હોય એવો અવાજ આવવા લાગ્યો. એટલે ધીમે પગલે તિજોરીના ઝોરડા આમળ જાળને એમણે બહારથી નજર નાંખી તો કાઈનો ચોળો દાઢતો હોય એમ દેખાયું. એ દેખાવ જોઈને, આવ્યા હતા તે કરતાં પણ બમણી ઝડપથી એ પાછાં. ક્યાં અને ગૃહિણીને પોતે જોએલી હાંકતનું બામિશ્રિત અવાજ નિવેદન કર્યું. નાની ડોકરી, તિજોરી ને બેઠી વ્યક્તિને, અંધારા ઝોરડામાં રહેવા કર્મ તરત જ દંપતી અને એમનાં બે બાળકો ધરની બહાર નીકળી આવ્યાં ને મોટેથી 'ચોર! ચોર!' એમ જૂમ પાડવા મોક્યાં. 'હરામખોર! બહાર નીકળ! તારાં હાડકાં ના રચી નાંખું' તો મારું' નામ નહિ।' શુદ્ધપતિએ ધરથી અને તેટલા દૂર જોતા રહી ઝોરડામાં ભરા-એલી વ્યક્તિને બહાર નીકળવાનું આવાહન આપ્યું પણ એ આવાહનનો સ્વીકાર કરવાની એ વ્યક્તિને ઈચ્છા હોય એમ દેખાયું નહિ એટલે ગૃહિણીએ મહોંસ્થાના શુદ્ધરથને સંબોધીને 'અરે! કાઈ આવેની! મારી તો ડોકરી ઝોરડામાં પુરાઈ ગઈ છે તે અંદર ચોર બરાથોઈ' એવી મતલબની કાકજુહીમરી વિનંતી કરવા માંડી. અને એમનાં બંને બાળકો ત્રીસ પાડી પાડીને અર્થને બોલે જનિતો સખજ ને સુદર વિકાસ સાધી રહ્યાં.

ચોરી વારમાં 'શું છે ? શું છે ?' પૂછતું લોકાનું ટાળું ઘર આગળ જમી મધું. કાઈએ કહ્યું, 'અંદર ચોર ભરાયો છે.' બીજાએ જણાવ્યું, 'ના, ચોરખોર કંઈ નથી, એ તો કાઈનું ખૂન કરી એક પાંધેલો લોટી નીતરતો છરી સાથે અંદર ભરાઈ ગયો છે.' ત્રીજાએ કહ્યું, 'ધાડપાડુ હશે, લોલો દહાડે તે ચોર આવે ?' લોકાની કલ્પનાશક્તિ આમ સતેજ યતી મઈ, પણ અંદર જવાની હિંમત એ સાથે જ મંદ પાતી મઈ. ધીરે ધીરે ટાળું ને કાસાદલ બંને વધતાં ગયાં. છતાં એ અવાજને બેઠીને પણ તિન્નેરીના ચોરખામાં યતો ખખડાટ બહાર સંભળાતો, ને સાંભળનારા, 'તિન્નેરી તો છ-સાળો !' 'અરે ! કાઈ મારી સાથે આવે તો અંદર જઈને સસરાને ત્યાં જ પૂરો કરી નાંખુ' ! 'એઈ ! અંદર સું બરછ ખેંડો છ ?' બહાર નીકલ, બચ્ચા ! તારી ખાલ જામેડી નાઈખા પાખી છોડુ' તો કહેને કે સુરતની કમાનમાં પણ 'કાઈ મધુલો' તો !' કલ્યાદિ વચનો વડે અંદર ભરાયેલી વ્યક્તિને પોતાના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન કરાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. પણ તેની કંઈ પણ અસર એ વ્યક્તિ પર થતી નહિ. એ તો નિશ્ચિંત રીતે પોતાનું કામ કર્યાં કરતી હોય એમ લાગતું હતું.

આમ ને આમ બીજા અર્ધો કલાક વીતી ગયો; પણ ટાળાની સખ્યા સિવાય બીજી કાઈ ખાતરમાં પ્રગતિ થઈ ટકી નહિ. એટલામાં સખ્યાદની વામકુસી કરતાં મારાં હાથી કાસાદલથી જામત થઈને કંઈક લાગે કુતૂહલ ને મોટેલાગે રાખથી પ્રેરાઈને ત્યાં આવી પહોંચ્યાં.

"આ માથડું છ સું ? યાત્રકપાયકા કામને એ મડી સુવા દેશો કે નહિ ?"

"ઓ મોટી મા ! મારી તો છોડરી ઘરમાં રહી મઈ છ ને અંદર ચોર ભરાયો છ !"

મુઠિયોએ મારાં હાથોને જોઈને મોટે અવાજે રાતાં રાતાં કહ્યું.

"તે એમાં પોતું સું મૂકે છ ? આટલા બધાં ભેગાં થયાં છ તે પકડીને કાઢોતી બહાર."

"પણ કાઈ અંદર જતું નથી ને મારો છોડયો તો બોકથી છળી મરશે."

"આટલા બધાંમાંથી કાઈ અંદર જતું નથી ?" મારાં હાથોએ કહ્યું ને લોકો સામું જોઈને હસેમું, "ચોળી પહેરા ચોળી સૌ."

પણ આ મૈજાની અસર લોકો પર થઈ નહિ એટલે એ બોલ્યાં, "લાવ, કાઈ નહિ આવે તો હું જઈશ, પણ મારી આંખે જરાબર સૂઝતું નથી. કાઈ મારી નીડે આવે તો હમણાં ચોરને વિચોટિયું પકડીને બહાર લાવું."

પણ મારાં હાથોના આ નિમંત્રણનો સ્વીકાર કરવા કાઈ હિત્તુક જણાયું નહિ. આખરે એક સાતઘાંક વર્ષની બાલિકા તૈયાર થઈ. "આલો માછ, હું તમ્મરી સાથે આવું."

"અલ દોડરી, મારો હાથ ઝાલ" કહી મારાં હાથો એ બાલિકાનો હાથ ઝાલી ઘરમાં દાખલ થયાં.

'હવે કાણ જાણે શું થશે' એવી આશંકા સેવતું ટાળું આસ પંજાવીને ઉઠાડે મેંએ ને અનિમેષ નેત્રે ધરના સામું જોતું એકદમ ચાંત થઈ જાયું રહ્યું. ચોરી વાર માઢ ચાંતિ આપી રહી પછો ધરના છેક અંદરના ભગમંથથી આરખાંચ વ્યક્તિઓ રોડાદોડ કરી રહી હોય એવો અજાણ સંભળાવા લાગ્યો. "મોટીમાને કંઈ થશે તો હું ફરિયામાં મોડું સું જતાયીશ ?" પ્રમાદ યાંત્રિને વીધના મુદપતિનો અવાજ અંજળાયો, અને અસાર મુખી મંડા રહેલાં મેં એકદમ વચાળ જતી જાનબરની કલ્પના કરવા મંડી પડ્યાં. આમ ને આમ

પાંચસાત મિનિટ:વીતી ગઈ ને “આ રહ્યો ચોર તમારો !” કહેતાં મારાં દાદી એક બકરીને કાન પકડી બહાર એન્ની લાખ્યાં. રોજામાં બપોળે રચાને ઉપહાસની વૃત્તિ ઊભરાઈ ગઈ ને જ્યારે પોતે બધા બહાર હોય તેમ ધરના માલિકને દરેક જણ, “અરે ! મારા લાઈ, એક બકરીયો આટલા બી મર્ચો ને અમને નકામો તકલીફ આપી” કહી કપડો, દેવા, લાગ્યું. “તે તમે બધા મરદ મુચાતા તો અંદર જતાં સુધાક ખાતીંતી. દરે એને અચારાને કહેવા બેઠા છ તે જાતનો તો વિચાર કરો ! જાઓ તમે ધણીધણિયાણી ધરમાં ને દરેથી પાંચ પાંચે તપાસ કરવા વમર નકામી ધોવણ મચાવશે નહિ.” મારાં દાદીમાએ કહ્યું, ને એમની સાથેની બાલિકાને બતાવી ઉમેર્યું, “તમારા સૌ કરતાં તો આપડી ઊકરી પણ બહાર ક્રે મારી નેડે તરત આવી.”

મારાં દાદી જેને કાન પકડીને લાખ્યાં હતાં તે નિર્જીવ ને નાનકડો બકરી હતી કે હૃદયુષ્ય ને પ્રયત્નશય બકરી એ વિષે અમારા મહોત્સામાં થોડા દિવસ વાદવિવાદ ચાલ્યો ને પછી એ બનાવ લોકસ્મૃતિમાંથી વિસરાઈ ગયો. પરંતુ મારાં દાદીના મનમાં એની અસર જીદી જ રીતની થઈ. જે બાલિકા એમનો હાથ ઝાલી એમની સાથે ધરમાં ગઈ હતી તેની બહાર પરી પર એ વારી ગયાં ને કંઈ કંઈ નિમિત્તે એને પોતાને લાંબોલાવવા લાખ્યાં. મારા પિતાનો વિવાદ એક સ્થળે કરવાનું નક્કી થઈ ગયું હતું, અતે તે મારાં દાદીએ જ નક્કી કર્યું હતું પરંતુ દરે એમનો વિચાર બદલાઈ ગયો.

‘આ આપણી ન્યાતની જ છે. મરુ’ જે સાંભળો છ કે ?’ મારાં દાદીએ અધનિર્દિત અવસ્થામાં દિવ્યકા પર બેઠેલા મારા દાદાને ઉદેશીને કહ્યું.

‘હું ? ઊંચી જવું કે જગતા રહેવું તેનો નિર્ણય કરવામાં મૂંઝાઈ ગયેલા મારા દાદા મમકડીને બોલી ઊઠ્યા ને એમના પગ પાસે જ દિવ્યકા પર બેઠેલી બિલાડી, દાદાના મમકાનાનો એને પણ ચેપ લાગ્યો હોય તેમ, એક કૂડો મારીને ઊતરીને ડાકતા લાખી તેને બેવા લાખ્યા.

‘મેં કહ્યું કે એ આપણી જ ન્યાતની જ છે,’ દાદીએ કહ્યું.

‘કાણુ ! આ બિલાડી ?’ કંઈક કુતૂહલપૂર્વક મારા દાદાએ પૂછ્યું.

‘તમને કાણુ જાણે આ સી કોવ પડેછ તે વારવારે મસકરી જ સહે છે.’

‘પણ મસકરી હું કરું છ કે તું કરે છ ?’

‘મેં સી મસકરી કરી વારુ ?’

‘કેમ મને નકામો આ બિલાડી આપણી ન્યાતનો છે એટલું કહેવા માટે જ જમણી માપશે તે મસકરી નહિ તો બીજું સું ?’

‘પણ હું બિલાડીની કાં વાત કરું છ ?’

‘તારે ? અહીં બીજું તો કાઈ નથી.’

‘હું કહું છ તે પૂરું સાંભળો તો ખરા.’

‘હા, બોલ,’ કહી મારા દાદાએ જરા દર પડેલો પાનનો કાંઈક લાઈ પાન બનાવવા માંડ્યું.

‘હું એમ કહેતી’તી કે આ સિવગવરીની ત્રીજી છોકરી નમુ તી’દાડે અહીં આવી’તી તે આપણી ન્યાતની જ છે.’ મારાં દાદીએ વાતનો ઉપદેશ કરતાં કહ્યું.

‘એમાં તે નવું શું કહ્યું ! સિવગવરી ને એનો વર આપણી ન્યાતનાં છે એટલે એનાં છોકરાં-પણ આપણી ન્યાતનાં જ હોય ને ?’

‘વળી પાછી મસકરી કરવા માંડો !’

‘એમાં મસકરી કાં આવી ? સિવગવરીની ત્રીજી છોકરી આપણી ન્યાતની છે એમાં કહેવાનું શું હતું કે તેં મને જગાડી માયરો ? એમ તો એની ખીજ બે છોકરી પણ આપણી ન્યાતની જ છે.’ પાનનો ફુલો એમાં મૂકી દિવસના પર બેઠાં બેઠાં બારી બહાર પિચકારો મારતાં મારા દાદાએ કહ્યું.

‘તમને તો આ પાન આવવાં ને જોની તેની મજાક કયરા કરવી તે સિવાય બીજો કંઈ થયો જ નથી.’

‘ના, પણ તું બરાબર કહે તારે સમજ પડે કેની ?’

‘પણ મને બોલવા જ કાં દો છ ?’ કદી દાદીએ રિસાડને જતા રહેવા માંડ્યું.

‘ના, ના; હવે હું વચ્ચે નહિ બોલું. તું વાત પૂરી કર.’

‘હું એમ કહેતી’તી કે આ સિવગવરીની છોકરી બહુ અજરાક ને બહાદુર છે. મારી તો એ આંખમાં વસી ગઈ છે.’

‘હં.’

‘હં શું ? તમે તો કાંઈ વાતમાં રસ જ નથી લેતા.’

‘અરે વાહ રે ! લઈ’ છ ને-એ છોકરી સારી છ. બહુ સારી છ-પણ તેવું છે શું ?’

‘તે મને એમ થાય છ કે આપણા કોકાને માટે એને લીધી હોય તો ?’ (કોકા એ મારા પિતાનું લાકડું નામ હતું.)

‘અરે ! પણ તું તો ગંગાગવરીની છોકરી માટે નકી પણ કરી આવી છ ને ! તેને શું જવાબ દેસે ! ગંગા તો તને ને મને બંનેને ખાઈ ભખ એવી છે.’

‘એ તો હું એને સમજાવી દઈશ. એનું ઠેકાણું પણ મેં સોધી રાખ્યું છ.’

‘પણ તારું સોધેલું ઠેકાણું મંગા કળૂલ કરવાની’તી.’

‘કેમ નહિ કરે ? જામ મારીને કરસો.’

‘પણ એની છોકરીમાં કંઈ વાંધો છે ?’

‘વાંધો તો શું હોય, પણ મને આ વધારે ગમી ગઈ છ. અને એમ જુઓ તો વાંધો છે પણ ખરો. છોકરીનું કાફું બહુ મોટું છે ને દાડે દાડે ફેટલી વધે છે ! આપણા કોકા એના કરતાં નાનો દેખાય છ તે હીલુવડું નહિ પડે !’

‘પણ મને લાગતું નથી કે ગંગા એમ માની જાય.’

‘એ મારા દાઘમાં. પણ તમને કેમ લાગે છ ?’

‘મને તો લાગે છ તે કશું કેની કે ગંગા માનસે નહિ.’

‘હું એ નથી પૂછતી. હું તો પૂછું છું કે સિવગવરીની છોકરી હવે એ તો કેમ ?’

‘છોકરી છે તો સારી પણ—’

‘એમાં પણ સું ? સારી છોકરી હોય તો જ્યાં સું કામ દેવી !’

‘એમાં બે વાંધા છે.’

‘તમને જેમાં તેમાં વાંધા જ કાઢતાં આવડે છે.’

‘તે પૂછું તારે કહું છું.’

‘હા. પણ વાંધા હશે તો તેના ઉપાય પણ હશે જ કેની ? કેની સું વાંધા છે !’

‘એક તો જાણે એ કે આપણે જાંજાને વચન આપી ચૂક્યા છું.’

‘અરે ! વચન સેનું ! ને આપણું હોય તો એ સું ? આપણે કંઈ દરિસવંદ થોડા છું !’

‘ને ખીલું’, સિવગવરી એની છોકરી આપણા છોકરાને આપસે એની ખાતરી સું !’

‘એ તો ખાતરી મેં કરી લીધી છે. આપણે ખાલુમાં જન્મનાને તાં કામ કરવા મંજા આવે છે ને તેની જાત્રીજી સિવગવરીને તાં કામ કરવા રહી છે તેની જોડે મેં એણે અપાવી જોડો છે. આપણી મરજી હશે તો સિવગવરી ના નહિ કહે. ને એને પોતાની છોકરી માટે આવે. પર ઠાં મળવાનો છે ?’

‘તારે થાય એમ હોય તો કર.’

‘પણ તમે રાજી થસો કેની ?’

‘હારતો. કેમ નહિ !’

મારાં દાદી પુણ્ય યયાં હોત તો કોઈ પણ રાજ્યના દીવાન તરોફે દીપી નીચ્યાં હોત એમ એના સમાગમમાં આવેલા સર્વ કોઈના અભિપ્રાય છે. એમનામાં સામ દામ દો બેઃ આદિ સર્વ ઉપાયો યોજવાની, વડાંજો ગોઠવવાની ને ધાધું કામ દલાવી દેવાની અપેક્ષા કુનેદ હતી. એ કુનેદનો આ પ્રસંગે એમણે જરાજર ઉપયોગ કર્યો. પ્રથમ તો મારા પિતાના જન્માશ્વર ગંગાગૌરીને ત્યાં હતા ત્યાંથી તે તેમજ એની પુત્રોના જન્માશ્વર પણ, ‘કાસીથી મોટા જોસી આવવા છ તેને જતાવવા છ’ કહીને ગંગાગૌરી લીધા. પછી એવા જોસી-એને સાધી ‘છોકરા ને છોકરીના મદ મળતા નથી, રાતિ કરાવે તો પણ કંઈ વળે એમ નથી’ એવો અભિપ્રાય એમના તરફથી પ્રગટ કરાવ્યો. પહેલાં તો ગંગાગૌરીએ મમક ન આપી. પણ પછી એમણે પોતે જ આવીને એક દિવસ દાદીને કહ્યું, ‘મણિ, તને એકું ના લાગે તો કહું.’

‘કહેની, તું કહે તેથી મને કાઈ કાંડો પણ એકું લાગે ?’

‘મેં તારા કોઠાના ને મારી ચિમુના મદ અમરતો જ એક સાસા જોસી અમારે ત્યાં આવી મટેસો તેની પાસે જોડાવવા. તે કહે કે મદ વિતકુસ મળતા નથી. મેં તો કંઈ માથું નહિ. પણ છોકરીના કાકા એ જીભ ત્રણે જોસીને જતાવી આવવા, તે તપણે મેં પણ એવું જ કહ્યું. એટલે હવે મને જરા મનમાં વસતસો પેઠો છે કે કરીએ ને કંઈ માડું થાય તો પછી જાણી જોઈને આશામાં પાયા જેવું કપડું તે કરતાં ન કપડું હોત તો કાંડું એમ લાગે. એટલે મેં “કું” કે લાવ જરી મણિને કાને તો વાત નાંખું. પછી એનો જેવો વિચાર.’

‘‘નાથ સાહેબ ક્યું? આપણે તો હોશિયારો બહુ યાત્રા તે જોવાનું. એમ તો તારી મિમ્મને કંઈ વરતી જોઈ પાવાની છે? ને મારો કોઈ જે કુવારો નહિ મરી જાય. પણ જાણી જોઈને કુવારો કાણ પડે?—પણ હું? જ્યાં જ જોસીએ એમ કમ કયું. આપણે પહેલાં જતાવતા તારે તો સારા મળે છે એમ કહ્યું હતું.’’

‘‘કાણે જાણે! એની કંઈ જૂઠું થઈ દસે. પણ હવે નવા જોસી કહે છે એટલે સુધાય! હસે! મારો હોશિયારો નસીબમાં જોવા દસે તેવો વર મળશે.’’

‘‘અરે! એમ ગલવાર છે સુધાય? હું સોધી આપીશ. આ મારો જીવોજીનો હોશિયારો જ રાંધડો છે ને એની ઉંમર પણ કંઈ જાડું મોટી નથી. આધિપતિ મુખી છે. તું કહેતી હોય તો વંજી મમરે મંજી જોઈ.’’

‘‘તો તો તારો પાંડ કાઈ ઘાંડો નહિ થાય.’’

આમ, મારો હાલીએ એક કાંકરે જે પછી પાડ્યા. મંગળવરીની હોશિયારો મારે સાહેબ કહેવા સોધી આપ્યું. ચોતે આપેલા વચનમાંથી માનસેર મુક્તિ મેળવી ને મારા પિતાને મારે પિતાને મમતી કન્યા આપી.

૪

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના ગૌરવોજીવણ કાવિનું સૂચક હોય તો એક મહાન કંપની સુરભાઈ રહી છે એ વાત નિઃસંકે છે.

ચોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડિસેમ્બર ૧૯૪૦ના આંકડા :

આણું કામકાજ રૂા.	૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ
નવું કામકાજ (૧૯૪૦)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતના પૂરવઠા	૧૦,૦૦,૦૦૦ ”
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦ ”
પ્રિમિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦ ”

::: બોનસ :::

એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ્ડ લાઈફ ઉપર રૂા. ૧૨-૮-૦

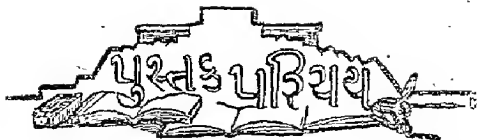
આજે વોર્ડન યુવાન છે જ્યાં બીજી ટટલીએ જિંદગીના વીમાની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું એક ક્ષેત્ર કંપિયાનું આણું કામકાજ ધરાવવાના ગૌરવ મારે તેજે જોઈ, વર્ષો લીધા છે એ જ એની નક્કર, સાબુત અને એકધારી પ્રગતિ બતાવવા પૂરતું નથી!

એની કંપની સાથે આપ યા મારે સંબંધ ન જાણો!

ધી વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.

હેડ ઓફિસ:-મુંબઈ

શાખાઓ:-અમદાવાદ અને હિંદુસ્તાનમાં.

હિંદુ જીવનદર્શન:—અનુ: શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લ, પ્રકાશક: શ્રી નવજીવન કાર્યાલય,
અમદાવાદ. મૂલ્ય : દસ આના.

સર સર્વપદ્મી રાધાકૃષ્ણનના 'ધ હિન્દુ બ્યુ એવ લાઇફ' ના આ મુબારકી અનુ-
વાદમાં આર વ્યાખ્યાનો છે. તેમાં લેખકે હિન્દુ જીવનદર્શનના મુખ્ય સિદ્ધાંતો નિરૂપણ
કર્તું છે. હિંદુધર્મનાં મૂળતત્ત્વો એ વિષય એવો વિશાળ છે કે તેની સર્વાંગી ચર્ચા આટલાં
નાનાં પુસ્તકમાં થઈ ન શકે. અહીં તો હિંદુધર્મની અંતર્ગત ભાવનાનો કાંઈક ખ્યાલ
આપવો એટલો ઉદ્દેશ કર્તાએ રાખ્યો છે. પ્રથમ પ્રકરણમાં આધ્યાત્મિક અનુભવ વિશે હિંદુ
ધર્મશાસ્ત્રોનું દર્શિષિન્દુ રણ કરવામાં આવ્યું છે. બીજાં વ્યાખ્યાનમાં હિંદુધર્મની કેવા ઉદાર
અને પરમતસદ્વિષ્ણુ પાયા પર રચના થઈ છે તે કર્તાએ બતાવ્યું છે. ત્રીજાં અને ચોથાં
વ્યાખ્યાનોમાં આર આશ્રમે, મૃદસ્થાશ્રમનું ગૌરવ, હિન્દુ સમાજરચનામાં સ્ત્રીનું દેશાં અને
સંન્યાસના આદર્શનું સ્વરૂપ, ચાતુર્વર્ણ્યનું મૂલ્ય વગેરે વિષયો અર્થાં હિંદુની સમાજવ્યવસ્થા
પાછળ રહેલી શોકકલ્પાણુકારી દષ્ટિ લેખકે સમજાવી છે. હિંદુધર્મની કેન્દ્રવર્તી ભાવના
એનાં એ રીતે નિરૂપણ કરીને લેખક કહે છે કે 'હિન્દુ તત્ત્વજ્ઞાન સૌક પરમાત્માને માને છે,
જે કે તેને જુદાં જુદાં નામો અપાય છે. હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થામાં વર્ગો ધણા છે પણ સમાજ
એક જ છે. હિન્દુ વસ્તીમાં અનેક જાતિઓ અને ઉપજાતિઓ સમાયેલી છે, પણ એક
સર્વવ્યાપી ભાવના વડે સૌ એક યજ્ઞ સંકળાયેલી છે. સમાજનાં સંખ્યાબંધ રૂપોમાં આદર્શની
અંતર્ગત એકતા રહેલી છે."

હિન્દુ સમાજવ્યવસ્થાનું જે ચિત્ર અહીં રણ થયું છે તે એકપક્ષી નથી. તેમાં જેસી
મહેલા દોષો અને ખામીઓનો પણ સર રાધાકૃષ્ણને પૂરા વિચાર કર્યો છે. કેવા વિષય
સાથે એ વાત લેખકે કહે છે: "હિન્દુધર્મ'ને આજે જીવતો હોય તો તે, આ . સિદ્ધાંતોને
લીધે. પણ એ ખટ્ટ જ જોણું જીવે છે. જ્યાં એક કાળે ચેતન ખળખળ વહેતા કરાના
જેવું હતું ત્યાં આજે યાક અને નિષિધતા પ્રવર્તે છે. અમે આજે જ્ઞાનપૂર્વક આગળ વધતા
નથી, પણ જડ પદાર્થની જેમ પ્રવાહમાં ધસાઈએ છીએ, અને જાવિની રાહ જોતાં જેસી
રણા છીએ. અમારો પ્રાણ હીણ થઈ ગયો છે, આત્મા યાકી ગયો છે. અમારાં રાજકીય
પરિવર્તનોને લીધે અમે વિદ્યાસના નિયમ પ્રત્યે કુલંઠ થઈએ. હિન્દુ સંસ્કૃતિ તેની જડો-
જસાલીના દિવસોમાં ચેતનથી મસ્ત હતી, સમુદ્રો યોગગતી, વસાહતો સ્થાપતી, અને જગતને
શીખવતી તેમ જ તેની પાછેથી શીખતી હતી. વિદ્વાનોમાં અને કલાઓમાં તેમ જ વેપાર-
વજુજમાં, પંદરમા સૈકા સુધી, તે જગતની સૌથી આગળ વધેલી પ્રજાઓથી પાછળ નહોતી.
આજે અમે પોતાની જાતથી રચના લાગીએ છીએ, અને તેથી આત્મરક્ષા માટે અમારાં

ધર્મના કોયલાને વળગી રહીએ છીએ. જે કવચ વડે અમે જીવનની રક્ષા કરવા માગીએ છીએ તે કવચ જીવનનો વિકાસ રોકી રહ્યું છે. ”

પણ દિંદુષ્યમાં પર લેખકને અપૂરત અંશ છે. આ દેશના સરકારી યુગે યુગે મહાન સંસ્કારકર્તાઓ અહીં ઉત્પન્ન થયા છે અને સમાજનો સંસ્કારપ્રવાહ તેમણે જીવંત અને ગતિમાન રાખ્યો છે. “ભારતવર્ષમાં અગણિત સૈક્યાથી કાળ નિષ્ક્રિય ઊભો રહ્યો છે, અને જગતના આદિકાળમાં સમુદ્ર શિપાર્થ ગયો તે પછી કશું પરિવર્તન થયું જ નથી, એ કંપના સાવ ખોટી છે. ભૂતકાળની ભેડે અનુસંધાન તો રહ્યું છે, પણ સાથે સાથે પ્રગતિ પણ થઈ છે. વેદોના કર્મકાંડવાળા, પ્રમાણમાં અણુધર્મ, ધર્મને દબાવીને તેનું રચન લેવા માટે શુદ્ધ અધ્યાત્મજ્ઞાનની જે દિલ્લચાલ ચાલી તેમાંથી જ ઉપનિષદોનો જન્મ થયો હતો. ઉપનિષદોની દિલ્લચાલ ન્યારે તાત્ત્વિક વાદવિવાદમાં અટવાઈ ગઈ, ન્યારે ખંડનમંડનના જ્વરને કીધે ધર્મની અનિરુદ્ધ ભાવના મંદ પડી ગઈ, ત્યારે સત્યની સાદાઈ અને નીતિનિયમની લગભગ વળગવાને બૌદ્ધધર્મે લોકોને દાકલ કરી. લગભગ એ જ અવસરમાં, ન્યારે વેદવાદ અને શાસ્ત્રચર્ચાની સંસ્કૃતિએ અને શુદ્ધ પાંડિત્યે ધર્મને અમાનુષી મતમતોતરંગ અને વિવાદાસ્ત બનાવી દીધો, અને આ અધરી બર્ષ ધ્યાનકૂટમાં પાંડિત્ય ધરાવતા લોકોમાં દારયજનક અભિમાન ઉત્પન્ન થયું. ત્યારે ભગવદ્ગીતાએ શુદ્ધ હૃદયવાળા સર્વને માટે રવર્ગનાં દાર પુત્રો કર્યાં. કર્મકાંડીઓ ન્યારે જીવતા ધર્મને કડક વાદ અને મતની દીવાલો પાછળ ફેદ કરી શક્યા ત્યારે આત્માનાં. સાચા સદેશવાદક એવા શવ અને વૈશ્ણવ સાધુસંતાએ, અને શંકર તથા રામાનુજ જેવા સ્વભાવોનીએ લોકોને જીવતા ધર્મની ઉપાસના કરવાનો બોલ આપ્યો. મધ્વ અને ચૈતન્ય, જસવ અને રામાનંદ, કબીર અને નાનકને પ્રભાવ નાનોસૂતો ન હતો. વિચાર લોકે આચાર, એકેની આખતમાં એકરૂપ, સ્થિરસ્થાવર, અચલચલન દિંદુષ્ય નેવી કાઈ બીજા કદી દરતીમાં હતી જ નહીં. દિંદુષ્ય એ નહીં છે, સરોવર નથી; વિકસતું વૃક્ષ છે, પરિપક્વ ફળ નથી; વર્ધમાન પદ્મપેશ છે, સ્થગિત મતસંચય નથી. તેના ગત ઇતિહાસ પરથી આપણને એમ માતવાને પ્રેરણા મળે છે કે વિચારના ક્ષેત્રમાં કે ઇતિહાસના-ક્ષેત્રમાં, ભવિષ્યમાં કંઈ પણ બીડનો પ્રસંગ ઊભો થશે તો દિંદુષ્ય તેને પહેંચી વળવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.”

દિન્દી સંસ્કૃતિનું અત્યારે પુનર્વિધાન થઈ રહ્યું છે. તેથી સર રાધાકૃષ્ણનની દૃષ્ટિ દિંદુનું ઉત્તરેવલ ભાવિ નિહાળે છે. “કેટલાંક સૈદાના લાંબા શિયાળા પછી અમે દિન્દુષ્યની નવસર્જનભરી અનેક વસંત ઋતુઓમાંની એક આજે અમારી નજર આગળ ખીલતી નોઈ રહ્યા છીએ. અમારા પ્રાચીન ધર્મને અમે નવી આંખે ભેલા લાગ્યા છીએ. અમને લાગે છે કે અમારો સમાજ પ્રમાણે સ્થિતિમાં પડ્યો છે. લણી ધીવ ઝાડી જમી ગઈ છે જે સુધાર્થ કે સડી ગઈ છે તે તેથી તેની સફાઈ થવાની જરૂર છે. દિંદુ આચાર-વિચારના નેતાઓનાં મનની પાકી ખાતરી થઈ છે કે આજના જમાનામાં દિંદુષ્યના મુળભૂત સિદ્ધાંતો જતા કરવાની જરૂર નથી, પણ વધારે જટિલ અને ગતિમાન એવી સમાજઅવસ્થાની આસ જરૂરિયાત નોઈને તે પ્રમાણે તે સિદ્ધાંતોનું નવેસર પ્રતિષ્ઠાન કરવાની જરૂર છે. આવો પ્રવાસ એ દિંદુષ્યના ઇતિહાસમાં પૂર્વે અનેક વેળા થઈ ચૂકેલી એવી કિમિત જ પુનરાવર્તન થયો. એવી પુનર્વિધાનનું કામ આજે આકરી રહ્યું છે. શાસ્ત્રો મુજ

ન્યારે જોઈ હોય ત્યારે તેનો વિકાસ થીમો હોય છે. પણ જેઓ અધિકારમાં એક ઝીણી ન્યોત પ્રથુ પ્રયત્નથી તેઓ આપ્યા આકાશને ઝગઝગાટ કરવામાં મદદ કરશે."

સર રાધાકૃષ્ણનની જોડી વિદ્વાત, સર્વમાર્ગી જીવનદર્શન અને જિનત ગૌરવનિવૃત્ત વિચારસરણીના આ તાતુ પુસ્તક ઠીક ઠીક ખ્યાલ આપે છે. તેમની વિચારવૃત્ત સંચાલક શૈલીને લીધે અનુવાદકનું કામ બહુ મુશ્કેલ થઈ પડે છે પણ છતાં શ્રી ચંદ્રશેખર શુક્લ કથામે બાષામાં કિલ્લતા કે કૃત્રિમતા લાખ્યા વગર સચોટતા-સાચવી રાક્ષ્યા છે. અનુવાદની એ મોટી સફળતા મણી શકાય. હિંદની સંસ્કૃત પર જેને પ્રેમ છે તેવી દરેક વ્યક્તિએ આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ.

પાસિફિક:—લેખક: શ્રી લારકરરાવ વિદ્વાસ. પ્રકાશક: મહામુન્દરાત. પબ્લિશિંગ કં. લિ. મુંબઈ. ડિ. ૦-૧૨-૦૦.

જપા ક્ષિતિંગર માસમાં જપાન લક્ષ્યમાં જીત્યું અને તેથી અત્યારની લક્ષ્ય પૃથ્વી બપોળી બની ગઈ. રશિયા, બ્રિટન, અમેરિકા અને જપાન એ પાસિફિકમાંની ચાર મોટી સત્તાઓ. તેમાં જપાન મુરોપનું જ અનુકરણ કરીને આગળ વધ્યું. તેણે ઉદ્યોગ વિકાસાળ્યો, લશ્કરી સત્તા મેળવી, નૌકાસૈન્ય વધાર્યું અને દવાઈદળ તૈયાર કર્યું. તે સાથે તેની મંદરવાઈમાં પણ વધતી ગઈ. ૧૯૨૭માં બેરન ટનાકાએ જપાનના સર્વેનલાદ આગળ વિશ્વવિજયની યોજના મૂકી. તે પછી કોરિયા, મંચુરિયા, ચીનનો સમૃદ્ધ ભાગ વગેરે દેશો જપાનના હાથમાં ગયા. અત્યારે જપાન પાસે એવું નૌકાજળ, વિમાની દળ અને સ્ત્રવસામગ્રીથી સજ્જ લશ્કર છે કે જેથી અમેરિકા અને બ્રિટન જેવી એ બળવાન સત્તાઓ સામે એકી સાથે તે લડી શકે છે. અને હિંદી ચીન, જપા, સુમાત્રા, મલાયા વગેરે પ્રદેશો એકસપાટે તેના હાથમાં આવવાથી તેની ક્રિપાદન શક્તિ અને મુદ્દમતા ખૂબ વધી ગઈ છે. આ નાની પુસ્તિકામાં શ્રી વિદ્વાસે જપાનના ઔદ્યોગિક વિકાસનો, તેના લશ્કરી સામર્થ્યનો, રશિયા સાથેના તેના સંબંધોનો, તેમ જ જતાયેલા દેશોમાં જપાન કેવા પાયા પર નવી બવરથા કરશે તેના સરસ ખ્યાલ આપ્યો છે.

ઉદ્યોગના વિકાસ સાથે નવાં બળશોની જરૂર પડે અને બળર મેળવવા જતાં મુદ્દ જોમાં માય. મંત્રવાદના એ દુષ્પરિણામી વર્તુલનો આજના મુદ્દે સહને વિકટ અનુભવ કરાવ્યો છે. જગત આજે નવી બવરથા માંગે છે. ગ્રેસિન્ટ રજર્વેન્ટ અને ક્રિટનના વડાપ્રધાનો મૂળીને આટલાંટિક ચાર્ટરની જાહેરાત કરી તેવી રીતે જપાને પણ નવી બવરથાની કલ્પના કરી છે અને સમસ્ત એશિયા ખંડ પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપી જપાન એક સહાયક રચવા ધારે છે. એ યોજના હિંદીમત્સુ કામીકયા નામના લેખકે ૧૯૨૦માં જાહેર કરી છે અને ૧૬-૨-૪૨ને દિવસે વડાપ્રધાન ટાન્કેએ જપાનની પાર્લામેન્ટ સમક્ષ તે જ પ્રકારની રૂપરેખા દોરી બતાવી છે. પુસ્તકને અંતે શ્રી વિદ્વાસે એ યોજનાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ રીતે આ પુસ્તકમાંથી પાસિફિક વિસ્તાર, વિશેષ જાપાન માહિતી મળે છે. દેશદેશના મુત્સદ્દીઓના ઉદ્ગારોમાંથી મહત્તરનાં બવરથો લેખકે ટાંક્યા છે અને લેખકની શૈલી રાજકારણનો જોડો અભ્યાસ મુલ્યવતી સરસ અને આકર્ષકરહિત છે.

નાથાલાલ દવે

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[X મુદ્દેનાં પુસ્તકો મુખ્ય, ઈલાકાના દેવાવધીખતા તરફથી મેળવે થયેલાં છે.]

સરસ્વતી અન્ધશાળા

પ્રીત વલ્લભાચાર્ય	૦-૨-૬
રાખલની વાતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા. મુદ્દ	૦-૪-૦
અલ્પકથાસંગ્રહ	૦-૩-૦
રત્નિ	૦-૬-૦
અનિહારી સમ	૦-૩-૦

ટપાડ બળવાની બીજી માલુ (નથી)

કાલીને મુશ્મિયાત

રત્ની દાક્ષિણી

નિરોધ અને સ્વરાજ

પરોક્ષીની ધિક્તિ

ધીરોદ્ધ. આલમ

પરચકની વીરચંદ્રાચાર્ય

દિવાલું દિવ

શિવું કમળ

વિચારું આલ

રત્નિને અગ્નિ

કેમ ખાતર

અરેશી આપની હારીશર્ધ

નરી સદાચાર્ય

પ્રતિજ્ઞા

બાનવની કવિ વાણી

અને સદીઓનાં ઓતો

રત્નિ પ્રિયભાઈ

ખાલુમ

દેવા તાર

રુદ્રમા પ્રવેશતી કન્થાને

રત્નો (સુપ્રાદેવી આરતિ)

વનચર્ચા

ન રસિયાનાં રોકિયું

ન ભવનની ચાત્રા

વિદ્યાર્થીની સુના

લેખિકા અને બીજી વાતો

કે પ્રથમ

કમલ (નથી)

ચવાઈ અને સ્વેચ્છા

કાને સંદેશ

વા

પ્રો. આલમ

પુરુષ-અર્ધાદિ

રત્ન આપ

રત્ન અને દેવનાં

ટોલરેન્સ અન્ધાવલિ

X પ્રેમનો દંબ (વીજ આરતિ) 1-૪-૦

X સૌ અને પુરુષ (બીજી આરતિ) 1-૦-૦

X કથાવલિ ભા. 1 1-૪-૦

X નવો અવતાર ભા. 1 ૨-૪-૦

X નવો અવતાર ભા. ૨ ૨-૦-૦

X નવો અવતાર ભા. ૩ 1-૦-૦

X દિવ્યપરિવર્તન 1-૪-૦

X કથાવલિ ભા. ૨ 1-૪-૦

સમસ્તુમા 1-૪-૦

રવીન્દ્ર અન્ધાવલિ

X ધરે-પાદિરે ૨-૦-૦

X મુલુક અને એ ગદ્યને 1-૪-૦

નોકલુધી ૨-૮-૦

ખુલ્લું અન્ધાવલિ

એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. 1 1-૪-૦

એક કાન્તિકારની આત્મકથા ભા. ૨ 1-૪-૦

X ગાતા આરોપાલય 1-૮-૦

X દિવેન્દ્રની વાતો ભા. ૨ 1-૪-૦

X ઓડામન્યન 1-૪-૦

X સત્યમય છવન ૦-૧-૦

નમ્રપ્રથમ ૩-૮-૦

રોપનાં કાવ્યો ૨-૦-૦

રોશનિદાર ભા. ૨ 1-૪-૦

મકીણું પ્રકાશનો

X દિવેન્દ્રની વાતો ભા. 1 1-૪-૦

રોશનિદાર ભા. 1 1-૮-૦

કુળન અને બીજી વાતો 1-૪-૦

ભારતપુણ્યમંચાસ 1-૦-૦

ગાંધી મહિમદોસનાં 1-૪-૦

કવે રક્તો 1-૮-૦

રામ અને કૃષ્ણ (વીજ આરતિ) ૦-૮-૦

કુલ અને મહાવીર (૧) ૦-૬-૦

X પારશુરુ વેદક ૨-૦-૦

X દિવ્યમા 1-૮-૦

X સામરાતી 1-૪-૦

X રસિયાનું-પ્રવર ૨-૦-૦

શ્રમભરણો કથા ૨-૪-૦

લાલીદેશ સંદેશ (પાઠી) 1-૦-૦

શ્રીમદ્ રામચંદ્ર છવનકથા 1-૮-૦

X તમને એ નહિ સમજાય ૦-૬-૦

અસદકાર ૨-૮-૦

વંપારપ્રથમ આંધી 1-૮-૦

મહિરાસના 1-૪-૦

કાસાવાસની કદાચી ૦-૧-૦

અનંતા ૦-૮-૦

લગ્નજન

પ્રસ્થાન આસિક ૫-૦-૦

વિશેષ આસિક ૪-૦-૦

સરસ્વતી અન્ધશાળા ૨-૦-૦

ટોલરેન્સ અન્ધાવલિ ૬-૦-૦

રવીન્દ્ર અન્ધાવલિ ૬-૦-૦

ખુલ્લું અન્ધાવલિ ૪-૮-૦

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

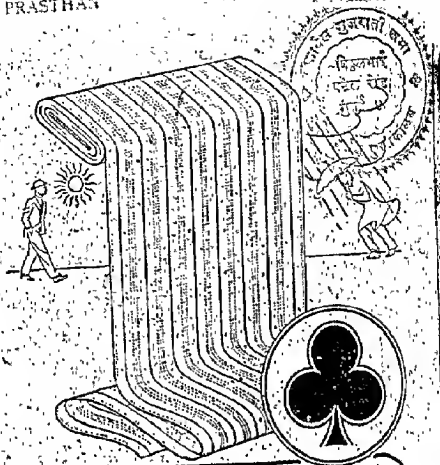
નવું પ્રકાશન :

ખાંડાની ધાર

પાક પૂકું

કિં. ૨-૮-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

मम ते अमुं शेषः सा भवति तस्मिन् मातृम पदसु ३, अस्मिन् पितृ
 मातृ तस्मात् अस्मिन् पदसु ३, ते तस्मात् पदसु ३ ते तस्मात् पदसु ३
 तस्मात् पदसु ३ ते तस्मात् पदसु ३ अस्मिन् पदसु ३ तस्मात् पदसु ३
 तस्मात् पदसु ३ ते तस्मात् पदसु ३ अस्मिन् पदसु ३ तस्मात् पदसु ३
 तस्मात् पदसु ३ ते तस्मात् पदसु ३ अस्मिन् पदसु ३ तस्मात् पदसु ३

तस्मात् मातृ अस्मिन् वायरो।

अस्मिन् सिद्धि ली सी ३

अस्मिन् वायरो

दृष्टं दृष्टं वेपाशयो अस्मिन् दृष्टिदृष्टो दृष्टो दृष्टो दृष्टो

श्री १३५ निरुपम प्रान्ति
 रामनारायण विद्यानाथ पाठक

१९६६
 मंगल-मेर

रत्नाश्रम, डुमुरबाघ, भिलाई

१५

અનુક્રમણિકા

પુસ્તક ક્રમ

શામલ-વેગ : ૧૯૮૯

પાન ૧-૧

૧ રંગના દિવસનું સ્વાર [કાવ્ય]	દશાંશ ૨ નોંધી	૬૬
૨ મધિવાદી રાત્રીમીમાંના અને નાવો ૧૨	નાવો ૧૨ નોંધી	૬૧
૩ નવોટ્ટી [નાટક]	મનનાવાલ પરીખ	૬૮
૪ દાદાપ્રાપ્તિ [કાવ્ય]	નાયાલાલ દવે	૧૦૫
૫ દિવસ ગરીબ કેમ થયું ?	સ્વ. રમેશભાઈ દસ	૧૦૧
૬ મુખ્યસારાઈ [કાવ્ય]	રામપ્રસાદ યુક્ત	૧૧૨
૭ ક્રિતીક જન્મવિગ્રહ. કાવ્યમાળા	મલ્લિકાર્જુન ક. દેસાઈ	૧૧૮
૮ પુસ્તક પરિચય	નાયાલાલ દવે	૧૧૪

હુનિયાભરમાં આજે ચાલી રહેલી લડાઈમાં સંડોવાયેલી જુદી જુદી મનુષ્યો વિશે, તેમણે કરેલી કાનિઓ વિશે, તેમજ જુદા જુદા વાદો વિશે જાણવા માટે નીચેનાં પુસ્તકો અવશ્ય મંગાવો :

સેટ ૧ નો

સેટ ૨ નો

જોડિયાનું સ્વાતંત્ર્ય પુસ્તક	૦-૪-૦	કાનિ	૦-૨-૦
ઈટલીનો મુક્તિયુદ્ધ	૦-૨-૦	કાનિનારી લખ.	૦-૨-૦
પ્રિન્સ ગિરમાઈ	૦-૮-૦	કાનિને માટે	૦-૫-૦
સીદ્ધનો સંદેશ	૦-૧૨-૦	બોલોવિગ્રહ અને બીજી નાટો	૦-૫-૦
કેરિયાની લડત	૦-૩-૦	સામવાદ અને સત્યોદય	૦-૫-૦
પાન રક્ષિયામાં ડોકિયું	૦-૮-૦	ગરીબાઈનો મુતો	૦-૫-૦
મીન-જાનનાની માત્રા	૦-૮-૦	જીવનમર્મ	૦-૫-૦
	૧-૧-૦		૨-૮-૦

: આ બન્ને સેટ સાથે ખેરીદનારને ટપાલખર્ચ માફ :
મર્યાદાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

સવાજમ : પિટમાં રૂ. ૫-૦-૦; ખર્ચ તથા પવિત્રમાં રૂ. ૦-૮-૦; પુસ્તક નકલ ૧-૦

લખો : મર્યાદાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

પ્રકાશક : રણદેવજી કેમ્બરજી મિત્રી : ૧૨ મ, બારેલીનું પાંચ મોસામટી, એલિસબિંગ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મહિપાલ જનવાલ શાહ, નવમજાત પ્રિ. પ્રેસ, વીરોડા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૬-૨

Advertise

in

The PRASTHAN

is to successfully develop your business in Gujarati-reading public.

*
An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest : on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA

Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

સંવાદનમ :

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અંધમાળા	૨-૦-૦
ટોલસ્ટોય અંધાવસિ	૬-૦-૦
સ્વીન્ડર અંધાવસિ	૬-૦-૦
પ્રજ્ઞા અંધાવસિ	૬૦૬

પ્રસ્થાન :

પ્રસ્થાન ગ્રાહક પ્રગતિ

‘પ્રસ્થાન’ માં

જાહેર અખબરના ભાવ

	જાહેર અખબર વિભાગમાં			
	૧ પાત્ર	૨ પાત્ર	૩ પાત્ર	
૧૨ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦	
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦	
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૮	
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮	

રીડીંગ મેટરમાં

માહુ કાગળ-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આર્ટિસ્ટ-૧ વખત રૂ. ૪૦; ” ૪૦૦

પૂઠા ઉપર

પૂઠા પૂઠા નં. ૨ ૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦

” ૩ ” ૪૦ ” ૪૦૦

” ૪ ” ૪૦ ” ૪૦૦

(જાહેર અખબર સ્ટીડીંગ આર્ટિસ્ટ પૂઠાવડું)

પ્રસ્થાનમાં સારી જાતની જ જાનખ.
લેવામાં આવે છે.

રીડીંગ મેટરમાં અર્થાંશિત પ્રકારની જ જા. ખ.
અને તે પછી બધું જ થોડી
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે.

જાંબા કાન્દાકદ માટે પગખાવકાર કરવો.

: સળા :

અવસ્થાપક : ‘પ્રસ્થાન’ જાનખ. વિભાગ

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

ગ્રે શ મ લાઇફ એશ્યોરન્સ સોસાયટી લીમીટેડ

[સ્થપાયું દિવસોમાં : મ. સ. ૧૮૪૮]

● તમારી ધાપણ રોકવાનું સર્વોત્તમ ડેકાણું ●

- ★ કેકેપના રક્ષણ માટેની પોલિસી
- ★ ડબલ બેનેફીટ પોલિસી
- ★ ગ્રેશમ સ્પેશ્યલ સ્કીમ
- ★ બાળકોના રક્ષણ માટેની પોલિસી
- ★ પ્લમ પોલિસી-પેન્શન બોનસ
તથા સંતોગને અનુકૂળ આવે તેવી બીજી
અન્યક ધાવનાઓ સ્વચ્છતામાં આવી છે.

હાવા ચૂકવ્યા રૂ. ૭૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

વિગત માટે મળે અગર લખો:-

ડી. એસ. સુરતી

ડિસ્ટ્રીક્ટ મેનેજર

ભદ્ર : અમદાવાદ.

લાલુશંકર જી. ઠાકર

ચીફ એક્ઝિક્યુટીવ
એજન્ટ.

દાવર રોડ, અમદાવાદ.

શ્રી બાપાલાલ વૈદ્ય કૃત બે સુંદર પુસ્તકો

દિનચર્યા

તંદુરસ્ત રહેવા માટે આખા દિવસની જુદી જુદી ક્રિયાઓ કેમ કરવી જોઈએ તે બતાવતું સુંદર પુસ્તક.

૧ વહેલા ઊઠો.

૨ ઉપવાસ

૩ મધોત્સર્ગ

૪ કંતધાવન

૫ તૈલાભ્યંગ

૬ વ્યાયામ

૭ સ્નાન

૮ ધ્યાન ધારણા

૯ વસ્ત્રપરિધાન

૧૦ કેશપ્રસાધન

૧૧ આ

૧૨ તામ્બુલ લક્ષણમ

૧૩ બીજન

૧૪ ધુમપાન

૧૫ ફરવા જવું

૧૬ પગરખા

૧૭ મલપાન

૧૮ અક્ષીણ

૧૯ આંખની સંભાળ

૨૦ શાવન

૨૧ સંપ્રેષાગ

૨૨ છવનનિર્વાહ

૨૩ અનુચર્યા

૨૪ આયુષ્યવાન યવાના ઉપાયો

૨૫ સદ્વ્રતામ્

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૨૮

કિંમત ૧-૮-૦

ધરગચ્છુ વૈદક

આ પુસ્તકમાં નીચેના રોગો વિશે પૂરતી માહિતી આપી છે. રોગનાં લક્ષણ, કારણ અને ઉપચાર આપ્યાં છે.

: કુલ ૭૫ રોગો :

અજીર્ણ કબજિયાત

મરડો ઝાડો

આફરો સંગ્રહણી

ગોગો ચૂક

ઊલટી અગ્નિ

ત્રિદોષ તાવો

અચળકા જોરી

કાલેરા ખટક

પાંસી ઉપરસ

પથરી સંધિવા

દરસ બરોળ

પાંડુરોગ કમળો

ક્ષય સ્વપ્તાન

ચાંદી મધુપ્રમેહ

પરમે પરમિયો

દાંતનો રોગ વાળો

ઔચોના રોગો ધતુર્વા

પત આંખના રોગો

સર્પદંડા કાનના રોગો

નજેરે ૭૫ રોગો વિશે ધરગચ્છુ માહિતી અને ઉપચાર આપ્યાં છે.

પૃષ્ઠસંખ્યા ૩૮૪

કિં. ૨-૦-૦

પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

સુબંધમાં : સી. જમનાદાસની ડું., મિન્સેસ સ્ટ્રીટ.

“કદાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

૪

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાંચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હુડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં બહાર થયેલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિર્દોશીના વીમા ઉપર

રૂા. ૩૬

રૂા. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૩ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર હમિશાનથી લેઈએ છીએ.

જો ખુલાસા માટે મળેા યા લખો:—

ઓફિસો:—

મુ'બઈ છલામના બાન્ધ મેનેજર્સ

મુ'બઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઇશ્વરલાલ આર. દેશાઈની કુાં.

સુરાતપુરી બાગેળ, સુરાત

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સમયે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

જનતાને અતુરૂણ પડે તેવી વીમા પોલિસીની
વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરોના દાવા-
ઓનો ત્વરિત નિકાલ, ‘તળીબી તપાસ’ વિના
વીમા હિતરાવવાની અતુરૂણતા કે જે ગ્રામ
જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના ચર્ચ પડી
છે,—એ સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને આકર્ષવામાં
અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

વધુ વિગત માટે ઓફિસેટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ કં. લીં

હેડ ઓફિસ:-
કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-
રીડરોડ,
અમદાવાદ

ફરક સ્થળે લાગવગવાળા ઉત્સાહી એજન્ટો જોઈએ છે.

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

અંડુ

રચવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા માટે

હવે ને માં

અતિ આવશ્યક

સ્વાસ્થ્ય-પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [હવે ને]

હીલ્ડ આખળાં સાથે પ્રીતિ પામક

અને શોદો વધારનાર બોધપો

મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નળગામિમાં અને મરજીની

નળગામિમાં સંગીન કામ આપનાર

સાસ્ત્રિક ઉપાય

અંડુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ બાઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

સો ગી લા લ બ્રુ સે-પ્રાંસીય

અમદાવાદ

ક્ર પ્રસ્થાન ક્ર

। દક્ષિણતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ક્રમ

શાંગલુ-ચૈત્ર : ૧૯૯૯

અંક ૫-૬

૨૨મા દિવસનું સવાર

ઉમાશંકર બોષી

[મહાભાઈનાં એકવીસ દિવસનાં અનુક્રમે એનું મહત્વ વધાર્યું છે તે ૨૨મા દિવસના સવારે ઉઠેલા ઉદ્યારો.]

૧. આજ આનંદ ! આનંદ ! આનંદની આજ સર્વત્ર ગાળે વધાઈ !
આજ ઉત્સવ પ્રભુ ઠેરી પ્રભુતા તણે સંતની આજ સૌ ગાય સાંઈ !
ખવન શો છુથનુમા વાય ઉડ્ડાસથી આજ આકાશ આશીષ વર્ષે !
પાંકડે પાંકડું આજ વૃક્ષો તણું નાચી ઊઠ્યું અગમ ઠાઈ હર્ષે !
૨. ધન દિન ! ધન ધરી ! આજ સોનાનો સૂરજ ઊઠ્યો !
પ્રભુજી, રહી ગઈ લાજ અમારી—ને વળી આપની !
૩. દુનિયાં આરે ઠોર, રૂવે રૂવે પ્રજાની ઉઠી.
કળિને તપે જાણે, કાળ તણી નમ્મરે રૂઠી.
૪. ખળખળતા અંગાર વચમાં લીલી વીરકી,
અનહદના સંઘાર વચમાં સત-સંજીવની !
૫. ત્યાં સત માથે કારમા ટોળાવા અપવાદ,
સંતન નામે સાદ : પ્રભુજી, રહેશે નેઈ શું ?
૬. સતને નામે ગાળ સંત કદી સાંજે નહિ,
આતમ માથે આજ હરિના લક્ષ્મી ન સાંજે.
૭. હરિના જે જન હોય તે હરિદીપ્ત્ય ખમે નહિ,
પ્રભુના જાંઠા હોય સોઈ નર એમ નમે નહિ.
૮. દુનિયા તેં લીધ દેહ, લઈ લે તું, હું છું છું.
પણ મહી વસિયો જેહ દેહી દમવો દોઢલો.
૯. હુંયે રાખી હામ અગનપરીક્ષા આદરી
તું રાખે છે રામ !—કેળો આંતરકી કહે.
૧૦. એ જ ધૂત, એ ધ્યાન : રાખણહાર રામ હે !
પ્રભુજી, માન ન માન તારે એણે હું પાથો.

- ૧૧ તપસી દિનદિન તપ તપે બિનતપસી રહે દેખ,
ભાલે કર દર્શ દાખવે—લલાટ લખિયા લેખ ।
- ૧૨ આલીસ દોટિ દેશ એકછલે રટણા કરે,
રામ ઉશીકે એથ, તું વિણ કો કરુણા કરે ?
- ૧૩ યયાં એકરસ આજ, કાલે જે નૃગવાં હતાં,
બૂલી સરવે કાજ, રામરખોપું માગતાં.
- ૧૪ ટીંપે ટીંપે પ્રાણ પલપલ દેખાણા;
પલ્લ્યા પાકા ખાણ, કોક જ હરખાણા.
- ૧૫ હરિહીણા હરખ્યા, રડયા હરિજન દુખિયા કોકઃ
તેની જડે ન લેક તે અમથેર, સંતન મરે !
- ૧૬ જાણેરા જગમાંય સતનું ધાનક એક આ
દુખળી તારી કાય, અઢકી ઠાં દુખળી કરે ?
- ૧૭ ધણા ભૂપ, ધનવંત, ધણા ચર, પંડિત ધણા,
પણ પગપૂલ્યા સંત દેખ્યા કે વળી દેખશું.
- ૧૮ ધકી બારસો સાઠ એકતાર હેમું રહું,
કાલો જગનો કાક વિસરી રામામૃત લહું.
- ૧૯ કાલકૂટની ઘૂંટ લોખા ચંભુ પી ગયાં,
એ રસની તે લૂંટ આજ આદરી દેખાઉં !
- ૨૦ કયાં દવલી દુનિયા ? પ્રભુ કયાં ? તેં આશ્યાં વીર,
પ્રભુગંગાનાં નીર, કાયાની કાવડ કરી.
- ૨૧ રામ રખોપું કરે, સંતો રે ભાઈ, રામ રખોપું કરે.
પાપ ને પુણ્યના દરિયા લહેરિયા ત્યાં સતની નાવડી તરે. સંતો રે
જેને હરિ તારે તે રે હોડહીમાં આલ્યોપેલો.
- ફાગટ ભાર શીઠ ભરે ? સંતો રે
- સંતો સૌ સતના ગરણ, સત પણ સંસારમાં તે
સંતન ગિણ કયાં કરે ? સંતો રે
- એને રાખ્યાની જો ગરજ રે હોય છે તો
આવોને આપણું પૂરે. સંતો રે

ગાંધીવાદી રાજ્યમીમાંસા અને આચાર્ય જાવડેકર

શ્રી. નારાયણ જોષી

[દૃઢ પરિચય:—આચાર્ય જાવડેકર અને આચાર્ય ભાગવત એ પૂનાના ટિંકા મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠમાં આચાર્ય હતા. આધુનિક મહારાષ્ટ્રમાં જે યોદ્ધા વિચારતા છે તેમાં, આચાર્ય વિનોબા સાવે અને શ્રી. સાને ગુરુત્વ સાથે તેમનું સ્થાન આગળ પડતું છે. આચાર્ય જાવડેકર 'નવશક્તિ' અને 'લોકશક્તિ' નામના દૈનિકાના તંત્રી હતા. હાલ તેઓ 'લોકશક્તિ'ના તંત્રી તરીકે ફરી કામ કરે છે. 'લોકશક્તિ' પૂનામાં પ્રસિદ્ધ થતું એકમાત્ર મરાઠી દૈનિકપત્રીય દૈનિક છે. આચાર્ય ભાગવત અંતરે મહાસાહસી કાર્યસમિતિના સભ્ય શ્રી. શંકરરાવ દેવના સંચાલન નીચે આજતા પૂના નજીકના એક ગાંધીવાદી આશ્રમના પ્રધાનાચાર્ય છે. તેમના ફેલ્ડનાક લેખ 'રાજસૂત્ર અને સાહિત્ય'માં ગુજરાતીમાં અનુવાદાયા છે. આચાર્ય જાવડેકરના લેખોનો દિલ્હી અનુવાદ ઘણીવાર 'સર્વોદય'માં આપવામાં આવે છે.]

લોકમાન્ય. ટિંકાનું અવસાન ૧૯૨૦માં થયું અને પૂ. ગાંધીજી ભારતના એકમાત્ર લાઝવિધાતા બન્યા. લોકમાન્યે શુદ્ધિપૂર્ણ મધ્યમવર્ગના લોકોમાં રાષ્ટ્રવાદનો પ્રચાર ફેલાવે ક્યો અને તેમનું જ્ઞાન જનતા તરફ ફેર્યું. તેમના મૃત્યું પછી ગાંધીજીએ સામાન્ય પ્રગળે જાગૃત કરીને પોતાનો સંપર્ક અને અદિસાના પાયા ઉપર રચાયેલો સત્યાગ્રહવાદ પ્રત્યક્ષ અમલમાં મૂકવાનો જંગ શરૂ કર્યો. આ એક તફાવત નથી જાતની જ લક્ષ્ય હતી, તેથી તેની અસર ભારતના જુદા જુદા વિચારોની વિચારપ્રણાલી ઉપર જેમ થઈ તેમ જ યુરોપના ક્રાન્તદર્શો ચિન્તકને પણ તેણે મૂંઝવણમાં નાખ્યા. યુરોપના ચિન્તકોમાંના મો. શામ્લે શોધાવું જ્ઞાન સૌથી વધારે ખોટાનું. તેમને લાગ્યું કે રશિયાની અંદર ચાલી રહેલા સામ્યવાદના પ્રયોગની માફક હિંદુસ્થાનમાં ચાલતો એ ગાંધીવાદનો પ્રયોગ પણ માનવજાતિના ભારીની દૃષ્ટિએ ખૂબ જ અર્થપૂર્ણ છે. "મારી બાદા હતી કે રશિયાનો લશ્કરક સામ્યવાદ અને હિંદુસ્થાનનો અસહકારવાદ એ બે તરફ, એક જ મહાન ક્રાન્તિની બે પાંખોની દૃષ્ટિએ હું એક ચક્ર: બનેનું મિલન થઈ તેમનો અરસપરસ બંધબેસતો સુમેળ ચાલે તો સારું એવી મારી ઈચ્છા મેં પ્રકટ કરી." (*I Will Not Rest* પા. ૪૬) સામ્યવાદમાં સાધન તરીકે [વપરાતી ભૌતિક શક્તિ અને ગાંધીવાદની ભૌતિક આધ્યાત્મિક શક્તિ એ બે બે બોધાય તો જ જનતામાં ચાલત-ચાલતો હલ્લ થયે એવી એમની આન્યતા હતી.

લગભગ એવા જ દૃષ્ટિબિન્દુથી આચાર્ય જાવડેકરે ગાંધીવાદની ચર્ચા પોતાના નવ્યુ ગ્રંથોમાં કરી છે. આચાર્યશ્રીનું સ્થાન મહારાષ્ટ્રના રાજનીય અને સાહિત્યિક ક્ષેત્રોમાં સૌથી આગળનું છે. એક શ્રી. ન. ચિં. કળકરને બાદ કરતાં આચાર્ય જાવડેકર જેવા રાજનીતિના કોઈ અભ્યાસક મહારાષ્ટ્રમાં બીજા નથી. તેમનો 'રાજનીતિશાસ્ત્રરેશ્મ' શ્રી. કળકરના 'રાજસાહ્ય'ને પણ બાબુ મૂકે છે. તેમનો બીજો ગ્રંથ 'સામાજિક માત' ખંધી દૃષ્ટિએ એટલો બધો મૌલિક થયો છે કે મુરબી શ્રી. કિશોરલાલભાઈ મરહવાળા જોવા મહાન વિચારકને તેનો દિલ્હી બધો ભાષાઓમાં અનુવાદ કરે અંગતપણે લાગે છે અને મુંબઈ

* દિલ્હી 'સર્વોદય'માં મુ. શ્રી. વિશેલવાદસાહેબે એનું વિસ્તારથી સમીક્ષાવન થયું છે.

વિદ્યાપીઠને સર્વશ્રેષ્ઠ મરાઠી ગ્રંથ તરીકે તેને માટે 'તર્જન' પારિતોષિક' આપવું થોડાં દાગે છે. તાજેતરમાં પ્રકાશિત થયેલા 'જાણુનિક રાજ્યમોર્ચા' અને 'લોકચાહો' આ બે ગ્રંથો એટલા જ મહત્વના છે. આ હેતુના ત્રણ ગ્રંથોમાં આચાર્ય ભવડેકરે ગાંધીવાદનું વિવિધ દૃષ્ટિબિન્દુથી વિવેચન કર્યું છે. પોતે એક જવાબદાર ગાંધીવાદી હોવાથી એ વિવેચન બહુ જ ઉદ્બોધક નીવારું છે.

'જાણુનિક માર્ગ'માં અગ્રેજોના આગમનથી માંડી હોદ્દાસ્વીકારના પરિવર્તન સુધી ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદનો જે વિકાસ થયો તેનો ઇતિહાસ છે. તેમાં જ્યોતવામાં આવ્યું છે, કે રાષ્ટ્રીય મહાસભાના ઉદ્ભવથી શિંદેની રાજનૈતિક પ્રજ્ઞાસિદ્ધાંતમાં જે ફેરફાર થયા તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અપરિહાર્ય હતા, અને તે જ રાષ્ટ્રવાદી રાજનીતિનું છેલ્લામાં છેલ્લું સ્વરૂપ ગાંધીવાદમાં દેખાય છે. પ્રાગતિકાનો સર્વદી સાતિવાદ અને ક્રાંતિકારકોનો સજ્જત ક્રાંતિવાદ બન્ને અદ્ભુત નીવડ્યા પછી નિઃશસ્ત્ર રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિવાદ જનતાના અન્તઃકરણમાં ઊડેા જઈને એકે; તે જ નિઃશસ્ત્ર ક્રાંતિવાદનો, રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ જોતાં, સત્યાગ્રહવાદ એ અદ્ભુત ઘનાતો વિકાસ છે; અને સામાજિક ક્રાંતિવાદ તરીકે તે રસિયાના સામ્યવાદને મળતો જ છે. આ ગ્રંથનું છેલ્લું પ્રકરણ 'ભારતીય સંસ્કૃતિનું અમૃતતત્ત્વ', એમાં આચાર્યશ્રીએ પોતાની ચર્ચાના મુદ્દવાન નિર્ણયો રજૂ કર્યા છે. ગાંધીવાદના પ્રત્યક્ષ પ્રયોગની મૌલિક, ઐતિહાસિક તેમ જ તાર્કિક ચર્ચા તેમાં કરવામાં આવી છે.

'જાણુનિક રાજ્યમોર્ચા'માં ગાંધીવાદી રાજનીતિનો ખીજી રાજનૈતિક પ્રજ્ઞાસીમા સાથે તુલનાત્મક વિચાર છે. અત્યાર સુધી 'તુલનાત્મક રાજનીતિ' (Comparative Politics) ની ચર્ચા કરતા ગ્રંથોમાં યુરોપની દૃષ્ટિને જ ખાબાકે મળવામાં આવેલી છે. મિ. સી. ઇ. એમ. જોડ જેવા પ્રખ્યાત વિચારકના ગ્રંથમાં પણ આ આમ દેખાય છે. પણ 'જાણુનિક રાજ્યમોર્ચા'માં પાશ્ચાત્ય અને પૌરસ્ત્ય રાજનીતિનો વિકાસ વજુદેલો છે, અને તેમાં સામ્યવાદી અને ગાંધીવાદી રાજનીતિએ હાજવેલા જાગની સ્પષ્ટ રીતે ચર્ચા છે. તેમાંનું આચાર્યશ્રીનું વિવેચન ધણેભાગે મોં, રોમં રાજાના વિચારો સાથે મળતું આવે છે. પણ એમાં એક મૌલિક તફાવત છે. તેનો વિચાર આજળ જતાં કરવામાં આવશે.

'લોકચાહો'માં સ્વતંત્ર રીતે પ્રબલ રાજ્યતંત્રનો વિચાર કરતાં લેખકે જણાવ્યું છે કે બ્યક્તિવાદી અને જુદિજીવી અભ્યસતા તો હવે ફરી પ્રવલ્લમાં આવવાની નથી. જુદિજીવી મન્યમ વર્ગના હાથમાં જે સત્તા જાય તો તેનું પરિણામ રાષ્ટ્રીય લશ્કરચાલીમાં જ થવાનું, અને જે અમજીવી જનતા રાજ્યતંત્ર પોતાના કાળમાં લે તો તેમાંથી સમાજવાદી સામ્યવાદ જ પેદા થવાતો. પણ લશ્કરી રાષ્ટ્રવાદ એ એક અરતા મૂઢીવાદની હેઠલી ચીસ છે; તે વિકૃતિ છે, વિકાસ નથી. પણ સામ્યવાદ એ તો લોકસતતાના વિકાસનું તર્કસિદ્ધ 'પરિણામ' છે. એ યમું યુરોપીય રાજનીતિનું છેલ્લું રૂપ પૂર્વમાં જાત જપાની લશ્કરી સત્તા અને ચીનનો રાષ્ટ્રવાદ આ એથી જુદો પાતો એક નથી જ રાજકીય નીતિ ઉત્પન્ન થઈ; અને તેનો ઉદય અનેક ધર્મોની ઉત્પતિમૂર્તિ જે ભારતવર્ષ તેમાં થયો એ સ્વાભાવિક જ છે. આચાર્યની દૃષ્ટિએ ગાંધીવાદમાં જ બધી દુનિયાનો ઉદ્ધાર કરવાની ચક્તિ રહેલી છે. કારણકે એમાં સામ્યવાદનાં, ગંધા રચનાત્મક સામાજિક તારનો તો છે જ; ઉપરાંત તેનાં વિશાલ

તરવેને કાંઈમાં રાખી શકે તેવા પ્રગતિ આર્થિકશક્તિનાં તરવે પશુ છે. એ દષ્ટિબિન્દુમાં જ આચાર્યશ્રી રેલાંધો જુદા પડે છે.

હવે ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિદ્યાસ પામેલાં ક્યાં તરવેનો અન્તર્ભાવ ગાંધીવાદમાં થયો છે અને ગાંધીજીએ પોતાની પ્રગતિ આર્થિક શક્તિથી એમાં કયો જાતનો ઉમેરો કર્યો છે તે વિષેના આચાર્ય જાવડેકરના પોતાના જ શબ્દો રજૂ કરવા તે રોગ્ય રહે:

“ગરમ રાષ્ટ્રીય રાજનીતિમાંથી ૧૯૦૫ની આસપાસ અદિષ્ટાચોગી નિઃશસ્ત્ર ક્રાંતિના તરવેનાનો જન્મ થયો...અદિષ્ટાચોગથી સાધવાની નિઃશસ્ત્ર ક્રાંતિનો એ પ્રયોગ થયેલી થયે અને દિંદી જનતાની સાહસથી આવતું બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર તૂટી જયે, એ હુમ-વેરખર્ચ જેવાને દેખાતું હોવાથી જ તેઓ પોતાના દેશવન્ધુઓને રાષ્ટ્રીય મહાસભાની શરૂઆત માન્ય કરવાનો ઉપદેશ આજ્ઞા કરતા હતા. પણ એ ઉપદેશ સત્તાધીશ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ માન્યો નહિ; તેથી રાષ્ટ્રીય મહાસભામાંની એ નિઃશસ્ત્ર ક્રાંતિની કાવના વધતી ગઈ; અને મહાયુદ્ધ પછી દિંદી રાષ્ટ્રને બ્રિટિશોએ ખતની દાંડમાંથી એ ક્રાંતિની કાવના અસરકારક થાય તે રીતે સંપ્રદિત કરવાનું કાર્ય મ. ગાંધીજીએ આરંભ્યું...”

“ધાર્મિક અને સામાજિક મુદ્દાઓમાં દેખાતી આધ્યાત્મિક શક્તિ અને પ્રખર સત્યનિષ્ઠાનો રાજકારણમાં પ્રવેશ કરાવવો અને સમાજના સમગ્ર વ્યવહારોને આધ્યાત્મિક દૈવરૂપ આપવું એ જ પોતાનું હવનશાય છે એમ ગાંધીજી માને છે... આત્મશક્તિ અને આત્મશુદ્ધિ એ જ સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનો સાચો માર્ગ છે એમ તે ઉપદેશ છે...આધુનિક યુરોપની આસુરી સંસ્કૃતિ આંતરરાષ્ટ્રીય મહાયુદ્ધ અને રાષ્ટ્રીય યાદવાચણાકૃપ વર્ગવિવ્રદોમાં યોગ વખતમાં જ નાશ પામવાની છે અને જગતને શાંતિ, ન્યાય અને સત્યનો માર્ગ જાતવનારી એક નવી યાવવસંસ્કૃતિ સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી નિર્માણ થાય છે, એવો એમનો વિશ્વાસ છે... મ. ગાંધીજીનું તત્ત્વજ્ઞાન, એવી રીતે, જેમ એક રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિકારી તત્ત્વજ્ઞાન છે તેમ જ તે એક સર્વોચ્ચ ક્રાંતિકારી તત્ત્વજ્ઞાન છે, અને ગાંધીજી જેમ રાજકીય નેતા અને મુત્સદ્દી છે તેમ જ તેઓ એક ધાર્મિક અને સામાજિક મુદ્દાક પશુ છે.”

આમજ જતાં, આચાર્ય જાવડેકર પોતાની વિચારપ્રણાલી ઉપર કરનારો આવતા એક આક્ષેપનો જવાબ વાળતા વાળતા સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાન અને ક્રાંતિશાસ્ત્ર સમાજવાદને કેવી રીતે અપનાવે છે તે સ્પષ્ટ કરે છે :

“આંતરે જાવડે એક રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપની ક્રાંતિમાં નિમગ્ન થયેલું છે અને તેમાં જ સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાનને વિદ્યાસ થાય છે; તેથી આજે સત્યાગ્રહી ગાંધીવાદી પણ સરન્નમચાહી અને સૂડીવાદનો સામનો કરવા હોતો થઈ ન શકે...આજે પણ

૧. Feudalism માટે આ શબ્દ મરાઠીમાં વપરાય છે. -આપણે તેને અહીં શુભશાંતિમાં ‘સામન્તશાહી’ વાપરી રહ્યાં છે. ઉદાહરણ Feudatory officials માટે ‘પદાવત’ શબ્દ વપરાય છે પણ એ શુભશાંતિમાં એકલો જાણીતો નથી.

સત્યાગ્રહી પણ મૂડીવાદ અને સરળમત્વનો સામનો કરાવે કરતાં નથી એમ કહેવું સાચું નથી... જેટલા પ્રમાણમાં પરદીવ સત્તા સાથે મૂકવાનું કાર્ય પૂરું થશે તેટલા પ્રમાણમાં સત્યાગ્રહી તત્વજ્ઞાન અને તેમાંથી પેદા થતાર જનતાનું સંપ્રદિત આત્મિક બળ એ સરળમત્વથી ને મૂડીવાદની સામે, સામાન્ય જનતાની બાજુ લડીને, લક્ષ્ય અને શોધ પ્રમાણમાં લહે છે.

“ હિંદુસ્થાનમાં સ્થાપવવાનું સ્વરાજ્ય પ્રગતસત્તાક જ રહેશે અને એમાં રજવાડાઓ અને મૂડીવાદોના બાકી રહે તે પછી તે ફક્ત જનતાના સેવક અને નિર્વિધારક તરીકે જ રહેવાનાં. માલિક તરીકે જનતાને મળેલા જનતાથી તેમના ઉપર સ્વેચ્છા યથાવનાર કાંકરો અને મૂડીવાદોના રક્ષકમાં તેઓ રહી જ ન શકે... જેમ ગાંધીજીના રાજકીય તત્વજ્ઞાનમાં રાજ અને દંડપાત્રો રાજકીય સંસ્થાને અંતિમ સ્થાન નથી તેમજ તેમના સત્યાગ્રહી તત્વજ્ઞાનમાં ખાનગી માલમિલકતને પણ અંતિમ સ્થાન નથી. સત્યાગ્રહી નીતિશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખાનગી મિલકત એ એક ચોરી જ છે; અને પૈસાદાર વર્ગ, સરળભી વર્ગ અને રજવાડાઓને સમાજના કેવળ નિર્વિધારક અને સેવક બનાવવાની કલ્પનામાં પણ એવું કમાનવાદી તત્વ અંતર્ભૂત છે કે સામાજિક સંપત્તિના ઉપયોગ સમાજની સેવા કર્યા વગર ફક્ત માલિકીના દંધથી તેઓ કરી ન શકે. ”

એવી રીતે, ગાંધીવાદની પરંપરા અતિદાસિક વિકાસની તો છે જ, છતાં ગાંધીજીએ તેમાં મોલિક ઉમેરા કર્યા છે અને એવી જનતા એ “ સત્યાગ્રહી રાષ્ટ્રીય ક્રાંતિશાસ્ત્ર ” સમાજવાદને સંપૂર્ણ રીતે વિરોધી યર્ષ જ ન શકે, એવો પોતાનો સિદ્ધાન્ત આચાર્ય જાહેર કરે ૨૦૮ થયો છે.

“ ભારતીય સંસ્કૃતિ બક્ષાવત્ ” શું છે તે ૨૦૮ કરનાર અંતિમ પ્રદીપ પ્રકરણમાં યુરોપમાં જે સમાજવાદી રાજ્યતંત્રનો વિકાસ થયો તેના દુષ્કર્તાત્વકે પિયાર કરતાં શ્રી. જાવડેકરે લખ્યું છે :

“ બ્યવસાય અને કરારોની બાજતમાં સ્વાતંત્ર્ય મેળવી તેથી સૌ કાર્મ પોતાના શ્રમના પ્રમાણમાં સંપત્તિ કમાઈ શકે અને પછી આપોઆપ એકબીજા સમાજ સ્વપાત્ર એવી તે વખતે અપેક્ષા હતી. ઔદ્યોગિક ક્રાંતિમાંથી પેદા થયેલી કારખાનદારીનું સ્વરૂપ, તેમજ તેની અસર, ખ્યાનમાં ન લેવાઈ એવી અપેક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. પછી આ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનું સ્વરૂપ જેમ જેમ સ્પષ્ટ થઈને સમાજના અદુર્લભ વર્ગ ઉપર થતો તેની અસર નજરે ચડી, તેમ તેમ ફક્ત નાગરિક-સ્વાતંત્ર્ય, બ્યવસાય-સ્વાતંત્ર્ય અને કરાર-સ્વાતંત્ર્યના પાયા ઉપર પ્રગતસત્તાની અંદર એકવર્ગીય સમાજરચના થઈ શકે નહિ એમ જણાઈ આવ્યું. કારખાનાંથી ધરમશ્યુ બ્યવસાય નાશ પામ્યા અને ખેડૂતોને મેળેલા જમીનના વિકસસ્વાતંત્ર્યમાંથી જ શાહુકાર, દુકાનદાર અને મૂડીવાદોના દંધાથી નીચે કરી મોટી જમીનદારી પેદા થવા લાગી... એ કારખાનાં, જમીનો અને બાણો ઉપર

સાર્વજનિકે માલિકી સ્થપાયા વગર એકવર્ગીય સમાજ, સ્વતંત્રતા, સમતા અને બહુતા જેવા આદર્શો અમલમાં લાવવા અશક્ય છે એમ સમાજવાદી તત્ત્વજ્ઞોને ચોક્કસ લાગ્યું. આ સમાજવાદી તત્ત્વ એટલે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં લાગુ કરેલું સોકલસતાનું જ તત્ત્વ છે... હિંદુસ્થાનને પ્રગતિશીલ અને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્યતા આદર્શો સાથે જ સમાજસત્તાનો આદર્શ સ્વીકારવો પડશે અને જમીન તથા કારખાનાં ઉપરની ખાતગી માલિકી નષ્ટ કરી સાર્વજનિકે માલિકી પ્રસ્થાપિત કરવાનું ક્રાન્તિકાર્ય નિઃશંક માર્ગે વધતી કરી જતાવનું પડશે. આ ક્રાન્તિ સંપત્તિ અસહકાર અને સત્યાગ્રહના તત્ત્વને અનુસરીને કરવી એ ખેડૂત-મજૂરોને માટે અશક્ય નથી...

"વ્યક્તિને મળનારી સંપત્તિ જથ્થા સત્તાનો ઉપયોગ તે વ્યક્તિએ સમાજના નિષ્કારક રહીને દેવો એવી ફક્ત માન્યતાથી એ ક્રાન્તિનું કાર્ય ચર્ચાએ તેમ નથી... પણ સમાજસત્તાકે ક્રાન્તિ થયા પછી પણ ચોક્કસ વ્યક્તિઓના હાથમાં વધારે સત્તા રહેશે જ અને કેટલાકને વધારે પ્રમાણમાં સંપત્તિનો લાભ દેવો એ અગત્યનું થશે. પણ આ સત્તાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તેને માટે કાયદાનાં બંધનો હોવા છતાં ફક્ત તેથી તે સારી રીતે વ્યવસ્થા પામશે નહિ. તેને માટે નૈતિક તત્ત્વોનો ઉપયોગ જ આવશ્યક છે; પણ આ ઉદ્દેશના કાર્ય માટે પણ તે ઉપદેશ પ્રમાણે આચરણ કરી કાયદેસર રીતે મેળવવાને શક્ય એવી સંપત્તિ અને સત્તાનો પણ લોભ ન કરીને ફક્ત આજ્ઞામાં આજ્ઞા જરૂરિયાતો પૂરી થશે તેટલી જ સંપત્તિ પોતાની મહેનતથી મેળવી વધારે પૈસા કે સત્તાનો અભિલાષ ન રાખનારા, અમલદારો જનતા ઉપર જુલમ કરતાં હોય તો તેનો સામનો કેવી રીતે કરવો તે જતાવનારા અને જુલમ અસહ્ય થાય સારે સમાજસત્તાકે પ્રજાતંત્ર-વિરુદ્ધ અન્યાયવાદી અસહકારનો પ્રયોગ કરી રાજ્યતંત્ર અટકાવી દેનારા સમર્થ સત્યાગ્રહી જરૂરના છે. સમાજસત્તાકે લોકતંત્ર સ્થપાયા પછી પણ શાસક અને શાસિત એવો ભેદ રહેશે જ અને એવો ભેદ કાયમી છે ત્યાં સુધી સાચી એકવર્ગીય સમાજરચના શક્ય જ ન શકે. સમાજસત્તાકે લોકતંત્ર એટલે માનવસમાજની પૂર્ણવસ્થા નથી. સમાજવાદી પ્રગતિશીલતામાં પણ અધિકારી કે અદુલ્લભસમાજને ખગર ન પડે એવા અમવા તેમને આવશ્યક લાગતા અન્યાયો બંધી તે કેમ અનિવાર્ય નથી તે સમજનાર ક્રાન્તદર્શી લોકસેવકો અગત્યના છે. સત્યશીલ અને સત્યાગ્રહીયતા એ જ જોએ એ પોતાનો વ્યવસાય માન્યો છે અને તે માટે જ પોતાની કારીગરિક, બૌદ્ધિક કે આર્થિક શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં જોએ. આનંદ અને હાવનની સફલતા માને છે, એવા સત્યાગ્રહીઓ સમાજવાદી લોકસત્તાના ક્ષાવી વિશાસને માટે આવશ્યક છે...

"માનવેના અતઃકરણમાં જે બહુમારના વસે છે તેને જ પ્રેમ નામ અપાય છે, અને એ પ્રેમરૂપી મંદમેશ્વર દરકના અંતરમાં વસે છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર સત્યાગ્રહી સંસ્કૃતિ આધારિત છે. એકે રાષ્ટ્ર કે એકે વર્ગથી બીજા રાષ્ટ્ર કે વર્ગ ઉપર સત્તા અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા સંખત જીવડા આજ્ઞાતો હોય ત્યારે પણ એ બહુમારનાના તત્ત્વ ઉપર જ સત્યાગ્રહીનો દૃઢ અઢા હોય છે. માનવી અતઃકરણની ન્યાય અને

પ્રેમની ભાવના, તેમજ સત્ય કે અદિસા, એથી બીજું પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ નથી... બાહ્ય સંપત્તિ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવું અને સમાજના લૌકિક સુખનો પ્રથમ ઉકેલવો, એ જીવનનાં વ્યવહાર સારુ જોમ લૌકિકવિદ્યા અગત્યની છે તેમ અંતઃસૃષ્ટિ ઉપર કાબૂ મેળવવાનાં વ્યવહાર માટે આત્મવિદ્યા આવશ્યક છે. સત્યાગ્રહી આત્મવિદ્યા વિતંકા માટે નથી, વ્યવહાર માટે છે. અંથપ્રામાણ્ય નહિ, પણ અનુભવપ્રામાણ્ય તેની અંતિમ ક્ષેત્રી છે. “કેવળ લૌકિકવિદ્યાની પુખ્ત કરનારા અધારામાં ફૂળે છે અને કેવળ આત્મિકવિદ્યાની ઉપાસના કરનારા તેથી વધારે અધારામાં પડે છે,” એમ ફોલોવિન્ગ્સ કહેલું છે. એનો અનુભવ આધુનિક યુરોપના અને આધુનિક ભારતના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાતો થયો છે. આધુનિક ભારતે એનાં કષ્ટનાં ફળ પૂરેપૂર્ણ આપ્યાં છે. તેથી હવે પછી તે લૌકિકવિદ્યા અને આત્મિકવિદ્યા એ બેમાંથી એકેય તરફ બેઠકારી જતાં એમ લાગતું નથી...”

ઉપરનાં અવતરણે ઉપરથી જણાશે કે સત્યાગ્રહી ગ્રંથીવાદ એ એક વિકાસ પામતું તત્ત્વજ્ઞાન છે. ફક્ત નફી કરેલાં સામાજિક કે આધ્યાત્મિક તરવારનું વિકાસહીન પ્રતિપાદન નથી. અને તે આત્મિક બળ સાથે જ લૌકિક બળને પણ અપનાવવા માગે છે. તે અખિલ જીવનપસારા જેટલું વિશાળ છે અને તે આચારપ્રધાન હોવાથી ગ્રંથીક તત્ત્વજ્ઞાન માફક છુદ્ધિને માત્ર આનંદ પમાડનાર નથી, તે સમગ્ર જીવનની એક પ્રજ્ઞાવિકા છે. (Gandhism is a Mode of Life.) જો. શેલાએ સમાજવાદની લૌકિકતા અને સત્યાગ્રહવાદની આત્મિકતા બિન્ન છે એમ માન્યું અને તેથી જ તેજે સંકલનાના પ્રયત્ન કર્યા. પણ ગ્રંથીવાદ એ કોઈ કેવળ-તત્ત્વજ્ઞાન નથી, કે કોઈ કેવળ-રાજનીતિ નથી. સૌથી ઉદ્દત્ત રાજનૈતિક વિચારસત્ત્વ સમાજવાદો સ્વરૂપ અપનાવીને પણ સત્યાગ્રહો તત્ત્વજ્ઞાન જરૂરનું રહેશે. તે કેવી રીતે જાગતો આવશ્યક થશે તેના માટે ‘જાગુનિષ્ઠ આત્મ’ના જ “પરિચય”માં પ્રકાશપૂર્વક બીજા તાર્કિક વિચારક, આચાર્ય આગવતે, જે ઉચ્ચારો કાઢ્યા છે તે જ આપવા એ સારું. તેથી આચાર્ય જાગરકેશની રાજનૈતિક મીમાંસા અને આચાર્ય ભાગવતની તુલનાત્મક તાર્કિક મીમાંસા એ બન્નેનો ખ્યાલ આવશે. પણ તે પહેલાં આચાર્ય જાગવતની વિચારપ્રણાલીનો ખ્યાલ આપવો અગત્યનો છે.

મહાત્માજીની શુદ્ધ ચિંતિત્વક જણાય છે. પોતાની લીધાગ્ર ક્ષેત્રીમાંથી પસાર થયા વગર કોઈ પણ જીવનના નવાન વિચારનો એ સ્વીકાર કરે નહિ. પણ એ ક્ષેત્રી દમેટાં છુદ્ધિની મર્યાદાઓ જણાવે કરેલી હોય જ એમ નથી. તેથી જ પ્રકાશીન તર્કમાંથી તત્ત્વજ્ઞાનનાં એટલે જ સુકાન વગરની અવરથા—રેદા થાય છે. સદમારે એવી તર્કકર્ષણતા સાર્વત્રિક નથી. આચાર્ય ભાગવતે પોતાના સ્વજ્ઞાનનું વલણ દેખાવે જ ધર્મતત્ત્વનો તુલનાત્મક અભાસ કરવામાં ગિંદગી ગણી અને ઊંચે તેમને એમ જણાવ્યું કે સૌથી વિકાસ પામેલું અને તેથી જ જીવન જેટલું વિશાળ એ કોઈ તત્ત્વજ્ઞાન હોય તો ગ્રંથીવાદી સત્યાગ્રહી તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. તેમાં છુદ્ધિ અદિમા છે, પણ સંન્યાસગ્રસ્તિ નથી; તેમાં ચિંતનની સત્ય અને પ્રેમની ભાવના છે જ્યાં પ્રતિપ્રકરણીયતા નથી; તેમાં નિઃશય કર્મચિંતન છે, જ્યાં તાત્કલિક આચારી માટે દિગ્ધા સ્વીકારીને સાધન શક્તિનાં તરતોને સંકોચ કરવાની વૃત્તિ નથી; અને જ્યાં એ

ગાંધીવાદ પણ હજુ પરિપૂર્ણ નથી. કારણકે ગાંધીવાદની પૂર્ણતા તેની શુદ્ધ તાર્કિક ચર્ચા કે વિવાદ ઉપર આધારેલી નથી પણ તેની અનુશ્રુતિ ઉપર તે પૂર્ણતયા અવલંબે છે. ગાંધીવાદ એ માટે જ પ્રયોગો કર્યા જ કરશે; અને એ પ્રયોગ એક કે બે દાયકાઓમાં સફલ થશે એમ નથી. તેની સફળતા એ પ્રયોગની જ સફળતા હોવાથી અપયશ મળે તો પણ તે જ વિચારપ્રણાલીને વળગીને રહેવા જોઈએ. અમંગ થકા સત્યાગ્રહીના અંતઃકરણમાં હોવા જોઈએ. એ સત્યના પ્રયોગોમાંથી જ વિશ્વશાંતિનો ઉદય થવાનો છે. એવી શ્રદ્ધાથી આચાર્ય બાવડેકરે નીચેના સંબોધ લખ્યા છે:

“આજે આપું જનતા આપત્તિઓ અને સહારસાધનોની જવાબાની જપાટમાં ઘેરાયું છે. તેમાંથી તેને તારવાનોગ માર્ગ યુરોપ પાસે રહ્યો છે એમ દેખાતું નથી. યુરોપે ફેલાવેલી સંસ્કૃતિમાં લોભા અને હિંસા એટલાં બધાં સ્વેર થયાં છે કે સંસ્કૃતિના સારા શુભોને પણ હાથમસાત કરવાને તે તૈયાર થયા છે. સામાજિક જીવનમાંની આર્થિક વિષમતા અને હાસ એનો અટકાવ કરનાર દાર્દ્ર અહિંસામય ઉપાય સમાજને જોઈએ છે. આધુનિક ભારતને પોતાના આચરણથી સત્યાગ્રહી ક્રાંતિશાસ્ત્રને સાધન તરીકે વાપરીને આર્થિક વિષમતા દૂર કરીને રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સાથે જ આર્થિક સમતા અને સામાજિક બંધુતાની સ્થાપના કરશે તો જનતાને પણ પોતાના મશ્વનો ઉદ્ધેશ લાવવા સારુ એ જ સત્યાગ્રહી ક્રાંતિશાસ્ત્રનો સ્વીકાર કરવો પડશે...

“અહિંસા એ કેવળ હિંસાનો અભાવ નથી; તે એક નિષ્ઠા છે. અહિંસાની દિવ્ય નિષ્ઠાથી પ્રેરાઈને સમાજની સામાન્ય જનતાના દૈનિક પ્રશ્નોને ઉદ્ધેશ લાવવામાં એ જ સાધનોનો ઉપયોગ સંતત થવો જોઈએ. જેટલા પ્રમાણમાં આપણે જનતાને, સ્વાવલંબી, સંયમી અને સત્યાગ્રહી બનાવીશું તેટલા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્રનું અહિંસામય વધતું જશે. જનતા એકવાર નિર્ભય થઈ પોતાનાં હુન્મે પોતાની સકાર શક્તિથી આપણે દૂર કરી શકીએ છીએ એવી તેની ખાતરી થાય તો તેના ઉપર દાર્દ્ર જતને અન્યાય લાંબા વખત સુધી ચાલી શકે નહિ. અહિંસાનાં સાધનોથી સિદ્ધ થયેલો સમાજ પોતાને ઉચિત અને ન્યાય લાગે તેવી સમાજવ્યવસ્થા કરી શકશે. કારણકે જીવનમાં એવી એક શક્તિ પૂરેપૂરી ભરી રહેલી છે. તે રચનાત્મક શક્તિ (Creative Power) જે જનતા કરવાનું કાર્ય સત્યાગ્રહીઓએ અખંડ ચાલુ રાખવું જોઈએ...”

એવી જનતાની ગાંધીવાદી રાજ્યસીમાંસાની ચર્ચા ‘આધુનિક ભારત’માં આવેલી છે. ‘આધુનિક રાજ્યસીમાંસા’ અને ‘લોકસત્તા’માં ઉપરના જ વિચારોનું સ્વતંત્ર વિસ્તારથી વિવેચન છે. એનું ઐતિહાસિક, પ્રાયોગિક અને તાર્કિક પાયા ઉપર રચાયેલું ગાંધીવાદનું અનેકવિધ વિવેચન લાગે જ લેવા મળે છે. માનસદાગ્ર અને ધર્મશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ વિવેચન કરતો ‘ગાંધીવાદ’ નામનો ગ્રંથ આચાર્ય બાવડેકરે સમયમાં બહાર પાડવાના છે. તે પણ કેટલો મોલિક હશે એનો ખ્યાલ વાચકને આશો જ હશે. તેના પરિચય પણ એવા જ ખીન્ન પ્રસંગે કરાવીશું.

નર્તકી

[એકાદી નાટક]

મગનલાલ સો. પરીખ

સ્થળ:—પિયારી કાનન (જંગલ)

પાત્રો:—નર્તકી વારામુખી, તેની દાસી મીરાં,
રામસેઠ, જોખાનાથ તખલસચી.

[પલંગ ઉ. પલંગની પાછળની બાજુમાં એક દવાદી નાની બારી છે. પલંગ પર એક નવચીવના ખેત્રી છે. તે છે નગરની જાહોતી નર્તકી વારામુખી. પડદો ઊપડે છે ત્યારે તેનાં નયન મોંઝાગેલાં દેખાય છે. પણ જેમ જેમ પડદો ઊપડતો જાય છે તેમ તેમ તે નયન લેખાડતી જાય છે.]

જોખિતી તે જોડી યાય છે, ચારે બાજુ પેલાની દૃષ્ટિ ફેરવે છે અને પછી બારી તરફ જાય છે.
[ચાર તારી રહે છે. ત્યાં પાસે આવેલા એક મંદિરમાંથી સંધ્યાઆરાતીના ઘંટનાદ સંભળાય છે.]

વારામુખી : (પલંગ પરથી એકદમ ઊભી થઈ) મીરાં ! મીરાં !

મીરાં : (પ્રવેશ કરતાં) કેમ ? મા ! અને બોધાવી ?

વારામુખી : (ગુરસાપી) ત્યારે ખીન્ન કેને ?...આને રાજસેઠને ત્યાં તપાસ કરી'લી !

મીરાં : હા, કદાચ રાતે આવશે.

વારામુખી : (વધુ ગુરસે થઈ) કદાચ ! કદાચ, કદાચ—આને કેટલા દિન વીતી ગયા !
અને તો મ હજુ કદાચ ! (વિચારમાં પડે છે.)

મીરાં : મા ! આ મહેરો ! (વધુ પાસે જઈ) શેઠે મોકલી છે. (આવે છે. તે સહ વારામુખી પલંગ તરફે મૂકે છે.)

વારામુખી : પણ એ શું કરે છે ? અને જૂસી ગયા છે ?

મીરાં : એ શું બોલ્યાં ? મા ! એમ તે કંઈ સૂઝાય ? એ તો પેલા યોગી આવ્યા છે ને !

વારામુખી : યોગી ! ક્યા યોગી !

મીરાં : (ચારે બાજુ સંક્રિત હસે જોતાં) પેલા કહે છે ને 'ચેતન્યપ્રભુ.' એ,
હા, એ...એ...જોખા નેનાયી—

વારામુખી : ચેતન્ય. (વિચારમાં પડે છે.) હા, પેલા—આખો દિન ગામ કરે છે,
રમ્યા કરે છે—એ જ ને !...પણ એમાં એમને શું ?

મીરાં : (આશ્ચર્યથી) કેમ નહિ ! વાદ ! નગરસેઠ છે. -

વારામુખી : શું એમને સહેજે સમય નહિ મળતો હોય ? દિવસે તો ઠીક, પણ રાતે
શું ? ને દરરોજ રાતે જ આવતા'તાને ?

મીરાં : પણ ચેતન્યપ્રભુ પિયારી કાનનમાં જ રહે છે.

વારામુખી : તે !

મીરાં : એટલું સમજતાં નથી ! રાજસેઠે આમરૂઆર મુદરથ છે.

[યોગી વાજ ચાલિ]

મીરાં : હું જઈ છું.

વારામુખી : (વિચારમાંથી જાગી હોય તેમ) હેં, મીરાં ! એ શું સાચી વાત !

મીરાં : ઠઈ !

વારાસુખી : તે બચ્ચાં કૂસો નોઈ નિશાસ નાખે છે, કોઈવાર હાથ પર મસ્તક ટેકવી બેસી જ રહે છે, તે કૂસો તરફ એકચિત્તે નોઈ રહે છે. પછી આંખમાંથી આંસુની ધારા વહે છે. વળી કોઈક વાર તો ખૂબ જ દરવા કરે છે તે પછી મંબીર યઈ પાછા રચ્યા કરે છે. ગણે પાગલ—

મીરાં : આ શું ? કોની વાત કરો છો ?

વારાસુખી : કોની કેમ ! આ પેલા ચેતનની. તું જ કહેતી'તીને !

મીરાં : હા...હા...(હસે છે.) એ તો ઢોંગ તમે પિપારી કાનનમાંથી કાઢી મૂકવાનો ભોળાને દુકમ કયો હતો. યાદ છે ને ? ત્યારે સાચે જ આતું પાગલપણ એ બતાવતો હતો. (ખુબકાટ હસે-છે.)

વારાસુખી : 'ઉઠ, હસે છે કેમ ? રાત્ર, સરમાતી નથી ! એને નોઈને તો પેલા ભોળા સાત ભવનાં પાપ ભરખ ચર્ચા માનવા લાગ્યો, ને રાત્રશેક—સિંહસમા રાત્રશેક પજુ શિયાળ બની ગયા.

મીરાં : (કોધથી) ગાળ ? મને ગાળ ? બૂતકાળને બૂલી ગઈ ? રાત્રશેક મૂકવા આવ્યા ત્યારે તો ગરીબ ગાયસમી હતી.

વારાસુખી : એટલે ?

મીરાં : આજે કાના પ્રતાપે રાત્રરાણી યઈ બેઠી-છું ? આવી ત્યારે તો ગમાર હતી. સંગીત, નૃત્ય, પરિધાન—સૌ મેં શીખવ્યું. (વારાસુખી સુખ આડો હાથ ઈર્ષ ખડખડાટ હસી પડે છે.) હસે છે ! એકવાર તું જ મને મા મા કરતી હતી. આજે મારો દિન આમથી ગયો છે, હું વૃદ્ધ બની છું...

[ગદાર કોલાહલ સંભળાય છે. વારાસુખી દોડને બારે પાસે નર્તી લસી રહે છે. આંત્ર વારાસુખીના ચાળા પાડી ચાલી નવ્ય છે. લેડીવાર એમ ને એમ પસાર થાય છે. એટલેમાં કોલાહલ બંધ થાય છે ને ત્યાં મીરાં અને રાત્રશેક પ્રવેશ કરે છે.]

મીરાં : મા ! એા મા ! રોક આવ્યા. (વારાસુખી ચમકે છે અને પછી પાસે આવે છે.)

રાત્રશેક : (મોઝું-હસતા) કેમ છો ? દેવી !

વારાસુખી : (કટાક્ષથી) આજે દેવી યાદ આવી ? (સહેજ હસે છે.) ઠીક, (પલંગ પ્રતિ આંખી કરી) બેસો.

રાત્રશેક : (પલંગ પર બેસીને) મહોરો મળી ગઈ ને ?

વારાસુખી : હા...એ તોતણે તો આપણો સંબંધ સધાયો છે !

રાત્રશેક : કેટલીય મુસીબતે એટલી કરી. મેં કહ્યું કે દેવી પાછી ખીજરો.

[નેપથ્યમાં ગીત સંભળાય છે.]

કુસુમિત કાનને.

ચુંદર નાચ નીરખી, હરે વિદુવદ નાપિશા. કુસુમિત કાનને.

જખના એક જખનસર, પ્રભુ પાસ પાસ;

યાવ તલસાદ, મનમનસરો વિનાય, કુસુમિત કાનને.

રામશેઠ : (બિલા થતા) હીકે ત્યારે, હું જઈશ.

વારામુખી : કાણુ ? ચેતન્યપ્રભુ સર છેડે છે ને ? જાણે ગાંધવં. (પસંગ પર બેસી જાય છે.)

રામશેઠ : સરસ. (હાવભાવ બતાવતાં) ખૂબ સરસ. તારા કંઠમાંથી એ દલક સાંભળવા મળતી હોય—(આંખો મીંચી દે છે.)

મીરાં : હા, ગીત કેયું સુંદર છે ! ' કુસમિત ધાનને ' નહિ ? એમ જ ને ! ... તમારા કંઠમાંથી વહેતું હોય તો—(આંખો મીંચી કાઠું દલાવતાં) માનવહૃદયની સિતારી અથુડી જો.
[બોળો પ્રવેશ કરે છે]

બોળો : (રામશેઠને નમન કરી) શેઠજી, તમે ગીત ન સાંભળ્યું ? પ્રભુ તો તમારી વાટ જોઈ બેઠા છે.

રામશેઠ : (ચુસ્તે થઈ) તે તને કાણે કહ્યું કે હું અહીં છું ? ત્યારે તો તે બધાને જણાવી દીધું. કમળત !

બોળો : એ તો હું જાણું જ ને ? શેઠજી ! મારા ને તમારા કયાં આજનો સંબંધ છે ?

મીરાં : પણ, શેઠ ! તમે ૫ એમને પિયારી ડાનનમાં જ ઉતારો આપ્યો છે !

રામશેઠ : કંઈ છૂટકા છે ? આમ કહેશે અને યોગી... ને આમ ત્યારે આમ, કહે કે નર્પા કૂલો વાસ ત્યાં મારા વાસ. નગરમાં ખીજે કયાં કૂલો છે ?

મીરાં : પણ શેઠજી ! તમારી દેવીનું નૃત્ય જોવા કાઠ આવતું નથી. કાઠ ગીત સાંભળી દિલ ખહેલાવવા આવતું નથી.

રામશેઠ : તે મેં મહેરોરો મોકલી જ છે તો ? સૌને કાઠ, એ તો નાતજાતમાં રહેવાનું. (દસે છે) કેમ, હું ને ? એ તો આ બોળો—(ચુસાયા) કમળત ! આ હું નહિ ચાલવા દઉં. (જતાં જતાં) આ તને રહી દઉં. કાઠને કહ્યું તો તારો વાત તું જાણે. (જરા પાછા ફરીને) મારા જોવા જૂડા કાઠ નથી. હા...

મીરાં : જાવ હો ! દેવી તો તમારા માટે તલસે છે.

રામશેઠ : (જરા શાન્ત થઈ) ને ને, આ બોળો બેલાવવા આવ્યો છે. (પરીમાં બોળા સામે આંખો મારે છે તો પરીમાં મીરાં તરફ આંખો ફેરવે છે.)

મીરાં : (શેઠનો ભાવ સમજી જઈ) ઠીક, બોળા ! હવે તું અહીંથી જઈશ ?

બોળો : જરૂર. (જરા દસોને આંખો જામ છે.)

રામશેઠ : (પાસે આવી) મીરાં ! દેવીને કહે કે મધરાતે હું આવીશ. હમણાં ચેતન્ય પ્રભુ તો નગર છોડવાના છે.

મીરાં : સાચે જ ? (વારામુખી જોયું સુખ કરી પ્યારથી સાંભળે છે.)

રામશેઠ : એટલે તો અત્યારે અહીં સૌને બેલાવ્યા છે... પલ્કે દસડો આજે જરા દિલ ખહેલાવવા મળશે. (દસે છે. વારામુખી પૂછાયા શેઠ સામે લુએ છે એટલે શેઠ ચાલ્યા જાય છે.)

મીરાં : જઈ છું.

વારામુખી : સારું. બોળાને મોકલજો.

મીરાં : (આશ્ચર્યથી) બોળાને ? કેમ !

વારામુખી : એ પણ તારે પડ્યાત ! (મીરાં ચાલી જાય છે.)

[વારામુખી બહી યાય છે ને બાતી પાસે બહી રહે છે.
ચોવીસ પચાસ યાય છે અને બોળો પ્રવેશ કરે છે.]

બોળા : (બે હાથ જોડીને) મા ! મને બોલાવ્યો ?

વારામુખી : (પાસે આવી) હા, આવ બોળા. (તે પલંગ પર બેસે છે ને બોળા પાસે જમીન પર બેસી જાય છે.)

વારામુખી : (ચોતરફ દષ્ટિ ફેરવી) નીચે કેમ બેઠો, બોળા ?

બોળા : (દુઃખપૂર્વક હસીને) મારી લાગકાત. (થોડીવાર શાન્તિ)

વારામુખી : મારી પાસે ન ફાળ્યું બોળા, તે ત્યાં મંડળામાં તબક્કા વધાવવા ગયો ?

બોળા : શું કહ્યું ? ત્યાં તો આનંદની હેલી છે. અહીં તો સૌનાં તમે રમકડું અને હું તો વળા એમાં તમારો વ તોડકર ! મારી શી વિસાત ? જુઓને, હમણાં રાત્રીએ જ કેટલું સુષ્ણાવી ગયા... પહેલાં તો મને વ એમાં આનંદ આવતો. (ગંજીર ખની) આઠ આઠ વર્ષ આંખમાં આંસુ સાથે ગાળ્યાં. રાઠ જોઈ જોઈને ચાકપો, પણ તને એ આંસુ સુકાવવાની કાવના ન જાગી, અંદા !

વારામુખી : બોળાનાથ ! બોળાનાથ ! જીતકાળને છૂલી જ.

બોળા : (નિઃશ્વાસ મૂકી) જીતકાળ જીવવા જેવો જ હોય છે, પણ ક્યાં જીવાય છે ? પણ આજે એ હૃદયમાં આંધી ઉત્પન્ન નથી કરતો. ચૈતન્યપ્રભુએ મને દિવ્યચક્ષુ આપ્યાં. એનાથી રમૂજ અને સૂક્ષ્મ ગ્રેમનો ભેદ સમજ્યો. ગ્રેમની ખન્ને બાલુ જોઈ—પાર્થિવ અને અપાર્થિવ.

વારામુખી : બરમને દૂર ન કરતો, બોળા ! નીચેથી ધીકતો જવાળામુખી નીકળશે, તે આપણને ખન્નેને બરમ કરી નાખશે. (આંસુ સહ) આજે તો મારી સમીપે રહે, તારી કસાને સાર્થક કર.

બોળા : સાર્થક ? (ડોકું ધુણાવતાં) ના, એ તો છે કસાનો વિક્ષય.

વારામુખી : કસાનો વિક્ષય ? એ શું વિક્ષય ? આ હું નાચું છું, આઈ છું—અધું વ શું વિક્ષય ?

બોળા : નહિ તો વળા ફાળ્યું તમને મહેરો આપે ?

વારામુખી : પણ રાત્રીએ જ નૃત્યવદન તો આજે શીખી, એ તો પહેલેથી જ મારા પ્રત્યે કાવ બતાવતા આવ્યા છે, પહેલેથી જ મદદ કરતા આવ્યા છે.

બોળા : એ મને શું ખબર ? (નિઃશ્વાસ મૂકે છે) મારાથી ન બોલાય. (દુઃખથી દસી) ગમે તેમ તો વ હું તો તમારો તજવળી.

[થોડીવાર શાન્તિ]

વારામુખી : હે, બોળા ! એ સાચી વાત છે ?

બોળા : કઈ ?

વારામુખી : (ધીરે ધીરે) એ ફૂલો પ્રતિ તારી રહે છે. એનાં મુખ પર કંઈ કારણ વિના રાતદિવસ દાસ્ય છવાઈ રહે છે. એનો કંઈ ઉચ્ચ સ્વરે ગીતો ગાવા કરે છે અને તે વખતે તેનું સમગ્ર અંગ કંપી ઊઠે છે ને કાઈ અદરશ વસ્તુની પાછળ તે દોડ્યા કરે છે. શાને ? આ બધું તારા ચૈતન્યપ્રભુ યાને કરે છે ?

બોળા : અંદા ! આ બોળા તારી પાછળ શાને જમતો હતો ? તખ્તપીસમાં એક નાચીક નોકરી શાને કરતો હતો ?

વારામુખી : (આવેશથી) ભોળા !... (ધીરથી) ચંદ્રા તો મરી ગઈ છે. એને તો સૌંદર્ય હતું એવનું—દેહનું અને હૃદયનું. આજે મારું હૃદય તો વેરાન પત્ની ગયું છે. માત્ર દેહ છે. પણ દેહ તો દેહને જ આકર્ષી શકે—હૃદયને નહિ, આત્માને નહિ. ભોળા ! જાણપણમાં તને પ્રેરણા પાતી ચંદ્રા આજે નથી, કદાચ આવશે પણ નહિ. (આંસુ આવે છે) આજે તો હું માત્ર વારામુખી—નગરની નર્તકી.

ભોળો : (પરાણે હસીને) એટલે તો હું મારા અદશ્ય પ્રભુની પાછળ લામું છું ને ! દશ્ય વસ્તુ બદલો માગે છે ને એની પાસેથી બદલો લેવાની વાસના જન્મે છે. પ્રેમમાં બદલાતી અપેક્ષા ન હોય. એમાં તો હોય છે સમર્પણની મહાભાવના, માંની.

વારામુખી : (સહેજ હસીને) હજી મેં તું કવિ જ છું. નહિ ભોળા ? (એકદમ બદલે કાલાહલ થાય છે એટલે બારી પાસે દોડી જઈને બિભી રહે છે.)

ભોળો : મા ! જાણે છું. (કાલાહલ ધીમા પડે છે.)

વારામુખી : (પાછી દૃષ્ટિ ફેરવી) ક્યાં ? ... (પાસે આવી) હા, સમજી. પણ ભોળા, એક કામ ન કરે ? (ભોળો તાકી રહે છે) એમને અડી બોલાવી ન લાવે ? (આશ્ચર્યથી ભોળો બહાવરો બની જાય છે.) નહિ આવે ?

ભોળો : આવશે. પણ, મા ! તને આતું કપારનું સૂઝયું ?

વારામુખી : ભોળા ! તારે જ હૃદય છે ? સ્ત્રીહૃદય મુશ્કેલીથી કરતાં વધુ આતું હોય છે. (કાલાહલ તદ્દન ચાંત થઈ જાય છે.)

ભોળો : (મબરાટથી) હું જાણું છું. કદાચ તે મોંઘરમાં જતા રહેશે. (જમ છે. વારામુખી બારી પાસે ફરીને જાય છે. થોડીવાર બિભી રહે છે, પાછી ફરે છે ને વિચારમાં પડે છે.)

વારામુખી : (પલંગ પર ફસાઈ પડી) ભોળા ! ભોળા ! તારી આ દયા ! એક દિન હતો, ત્યારે હું જાંસી ખાનગરો ને મારાં નવન ઓંચાઈ જતાં. હું તખ્તના પર તાલ આપતો ને મારાં હૃદયમાં ઝણઝણાટી પેદા થતી. હું કાબો કરતો ને ગાતો અને હું મંત્રમુગ્ધ બની જતો. તે વખતે હું કહેતો : 'ચંદ્રા ! તું મારી ત્રિમૂર્તિ છે—તું મારી માતા છે, તું મારી બહેન છે ને તું જ મારી પત્ની છે. ઓછવનનાં દરેક રૂપે પ્રેરણા આપતી દેવી છે.' ને પછી ? જગત પરથી હું અદશ્ય થયો. નરોત્તમચાસા અને એના રાગ્નરોડે મને કહ્યું કે નહીંમાં પડી તો આપઘાત કર્યો છે. હાથ ! મેં સાચું માન્યું. (રડી પડીને) હું સ્ત્રીહૃદયને શું સમજે ? સ્ત્રી કપટ કરી શકે છે, પણ તે કપટમાં ફસાઈ પણ જલદી જાય છે. તે ખૂબ રહે છે, સદન પણ ખૂબ કરી શકે છે. (અંધિા પર હાથ દાખી, 'ઝાકું' હલાવતાં) બધું સ્વપ્ન માફક સરી ગયું... પણ આજે તે અને ચેતન્યપ્રભુએ પ્રેમની પરાકાષ્ઠા બતાવી. ને રાગ્નરોડે ! હાથ ! આજે પંદર પંદર દિન વીત્યા. 'ઝાકું' બતાવ્યું ! સોનામહોરો મોકલી ! મારા પ્રેમની કિંમત અકોઈ કે મારાં દેહસૌંદર્યની ? (નિઃશ્વાસ મૂકી) વિક્રમ ? (વચ્ચરથળ પર હાથ દખાવે છે, ત્યાં ભોળો પ્રવેશ કરે છે.)

વારામુખી : (એકદમ બિભી થઈ) કેમ ? ભોળા ! આખ્યા !

બોળો : (ડોકું ધુણાવતાં) ના. કહે છે ને તારી માને પધાતાપથી વધુ પાવન થવા દે. મારે આવવાની જરૂર નથી. એ જ અહીં આવશે. (વારામુખી નિશ્વાસ મૂકી પલંગ પર બેસી જાય છે) મા! નિરાશ થું થાવ છે? એ તો પ્રકૃતિ સાદ પાડશે. મધરાતની સુમધામ શાન્તિમાં એવું મહાગાન સંભળાશે ને ચંદ્રા! તારા હૃદયના તાર હલી જાશે.

વારામુખી : (ફિક્કું હસીને) એ તો તારી કવિતા છે, બોળા! આ પિયારી કાનનમાં તો મધરાતે તમરાતું ગાન સંભળાય છે!

બોળો : (ધીરે ધીરે) ત્યારે તો એ જ તને ઝેરણા આપશે. (બન્ને નીચી દૃષ્ટિ કરી બિલા રહે છે. થોડીવાર એમ ને એમ પસાર થાય છે.)

બોળો : મા! આવશે? (વારામુખી હિતર નથી દેતી એટલે) એકવાર મારા જીવનને સફળ કરવા દે. ચંદ્રા! મારા જીવનનું ધ્યેય તું જ હતી. તું મળી તો ન થકી, પણ આ અધારી ગતોમાથી તને બુઝાવવા દે. સાલ, પ્રભુની તેજઃપુજ સંમીપ. એટલો લઢાવો મને લેવા દે. ચૈતન્યપ્રભુ પાસે બન્ને રહીશું ને કક્ષિતગાન ગાઈશું. આવશે ને?

વારામુખી : હા. (આંખમાં આંસુ આવે છે.)

બોળો : જલ્દી વપતે બોલાવવા આવીશ, મા! લગભગ મધરાતે અહીંથી ઊપધવાના છે ચૈતન્યપ્રભુ. આકીની રાત. મદિરમાં કાલે, ને સવારમાં આકાશમાંથી છેલ્લો તારા ખરતાં તો નખરં છોડી જશે. (ક્ષણેકવાર બોળો રહે છે ને પછી જાય છે.)

મીરાં : (પ્રવેશ કરી ગજગળા સ્વરે) મા! મા! મને મૂકીને ક્યાં જાય છે? આજે હું વદ બની ગઈ છું. તારા વિના મારું કાણુ?

[વારામુખી ધીરે ધીરે ખાતો પાસે જાય છે ને બેંગો હાથ પકડી પલંગ પાસે દોતી લાવે છે. એકાદે છે, ને પાતે પાસે બેસે છે.]

વારામુખી : મા! આજે મારી આંખો ખુલી ગઈ છે. મને સુમા કર. એકવાર તને મા કહેતી હતી. આજે ફરી, કહું છું... તું સ્ત્રી છું. ઓહહયને સમગ્ર રાકીશ. તે દગાતો બોમ જલ્દી બને છે, મા!

મીરાં : હોં!

વારામુખી : હા, બોળાનામ ગૂંપ ચલો. મારા માસાએ જાહેર ક્યું કે એણે આપધાત કયો છે. અમારા પ્રભુવતી વાત જાહેર ચર્ચા ચર્ચાને મને પરજુલા નોકાઈ પુરુષ તૈયાર ન થયો. અમે યાત્રા કરવા ગયા, રસ્તામાં મને રાગરીકને સોંપી દીધી. લોકોને જાહેર ક્યું કે હું ફળી ગઈ છું! (મીરાંના બોળામાં પાતું મૂકે છે.) પણ મા! એ બોળાનાં જીવંત છે, ને એની ચંદ્રા જીવંતી છે.

મીરાં : (વારામુખીનાં મસ્તક પર હાથ ફેરવતાં) હું જાણું છું, વારામુખી! પણ એ જુલ્મી વસ્તુ થાક કયો? ચો કાપડો? મેં તારી અને બોળાની વાતચીત સંભળી છે... અને એ ક્યા આવે છે. પણ જલ્દીકે તને નહિ સ્ત્રીકારે જોને, ચૈતન્યપ્રભુ જ આવ્યા! (ડોકું ધુણાવતાં) નહિ તો મારે ઘરડે ધાપણુ આ જઈ શું? (થોડીવાર શાન્તિ. વારામુખી બેઠી થાય છે અને સાડીનાં પાલક વડે આંસુ ધુવે છે.)

વારામુખી : (વિચારમાં હોય તેમ) હા, અરોગ્ય છે, નહિ ભઈ.

[પલંગ પર સૂઈ નય છે. મોંમાં એના હેઠ પર ધીરેધીરે દાય ફેરવે છે. એકાંક વાર પસાર થાય છે. પછી વારામુખીનાં નયન મોંચાચિત્તાં ભઈ મોંમાં ચાલી નય છે. ધીરે ધીરે પ્રાણ એણે યતો નય છે ને ગાઠ સાન્નિ પથરાઈ રહે છે. કસોડાક સમય એમ પસાર થાય છે. ત્યાં એવિંતું તમરનું માત સંભળાય છે. ધીમે ધીમે તે વધતું નય છે. વાતાવરણ કઈક ભયંકર લાગે છે. વારામુખી સફાળી બેઠી થઈ નય છે.]

વારામુખી : (કાને ઢાંચ હઈ) આહ ! આ શું ? (શ્વાસ ચડી નય છે.) હલ્લ ! તું આટલું અધું ભગંઠરે હોય ? (ઊભી થાય છે. ત્યાં દૂરથી આવતું હોય તેમ નેપથ્યગીત સંભળાય છે :)

હુમુમિત કાનને.....

[વારામુખી વિહુવલ બની ભારી તરફ દોડે છે, પણ પાછી ફરે છે ને પછી વચ્ચે ઢીક કરી ગાતના બાવને અતુરપ નૃત્ય આરંભે છે.]

હુમુમિત કાનને.

સુંદર નાયક નીરખી, હરે વિહુવલ નાચિકા, હુમુમિત કાનને.

જીખતા એક જીવનભર, પ્રભુ પાસ પાસ;

થાય તલસાટ, મનરાતમસનો વિનાશ. હુમુમિત કાનને.

[ગીત જાંબ થાય છે, પણ વારામુખીનું નૃત્ય ચાંલુ જ રહે છે. એકો ફરોલ એમ પસાર થાય છે ને એળો દોડતો પ્રવેશ કરે છે.]

એળો : મા ! (વારામુખી તરફ છે અને નૃત્ય કરતી અટકી પડે છે.)

વારામુખી : (ગજરાટથી) એળો ! તે ગયા ! તું તો મને સંધરીશને !

એળો : ચંદો, મા ! ચેત-અપ્રજુ મોલાવે છે.

વારામુખી : (હૃયથી) સાચે !

[મોંમાં પ્રવેશ કરે છે. વારામુખી વરત જ દોડીને એના પગમાં પડે છે. મોંમાં ને એળો આશ્ચર્યથી ભઈ રહે છે.]

વારામુખી : (ઊભી ધઈ આંસુ સાચે) રત્ન આપ, મા ! (મોંમાં કંઈ મોલી ઠાલી નથી) તમારે બૂએ મરવાની જરૂર નથી. આ જાણું મન તમને સોંપું છું (આંખથી પડતી અંધૂરી ખતાવી) માત આ વીરો રાખું છું. કાઈ જગતમાં નહિ સંધરે તમારે એનો ઉપયોગ કરીશ ... ચંદો, એળો.

[એળો આજળ વધે છે. પાછળ વારામુખી પગલાં ભરે છે. જ્યાં જ્યાં એકવાર તે પાછળ ફરે ફરે છે ને છેવટે અદરપ થઈ નય છે. મોંમાં સ્વપ્ન બની લાગે રહે છે. એટલામાં રાતરોડ પ્રવેશ કરે છે.]

રાતરોડ : (ગજરાટથી) મોંમાં ! ગજગ કયો. પિપાદી કાનન સૂતો બન્યો.

મોંમાં : હં...

રાતરોડ : (સાથું ખંજવાળતાં) પણ રેવીને ત્યાં કેમ મોકલી ?

મોંમાં : (ધીરેથી) રોક, હું જો છું !

[રાતરોડ વિહુવલવાધો મોંમાં સમી લાગે રહે છે. ત્યાં બદલ મારાલ સંભળાય છે. ધીમે ધીમે તે વધતો નય છે ને પારો પડે છે.]

દીક્ષાપ્રાપ્તિ

નાથાસાલ દવે

નિદ્રાલીન નગર છે કાશી,
પોદ્યાં પૌરુષનો ગૃહવાસી,
મારગ જે એકલ સંન્યાસી
બાય નદી-ધાટે;

રામાનંદ ગુરુ નતનયને,
હૃદય હૃદય છે રઘુપતિચરણે,
'હું હિ રામ! હે દયારથનન્દન!'
ગાય વિજય વાટે.

તરુથેણી નિરતબ્ધ અચંચલ,
પહે ચરદની ગંગાનાં જલ,
સહાર નદીનાં વારિ નિર્મલ
પહે કુર્ગલીર સૂર;
મસન ચિત્તે ગાય લક્ષ્મણવર:
'તુમય રામ! સકલ સચરાચર,
આસન લહો સ્વામી! મુજ અંતર,
રહો નહિ રે દૂર.'

યંબ્યા ચમકી સંન્યાસીવર;
સૂતું કોણ અહીં મારગ પર?
ચરણ પડ્યો કોને વસસ્થલ
અજાણતાં આને?
'રામ રામ!' બોલ્યા ગુરુ વાણી,
અનુકંપા અંતર ઉમરાણી,
'ધન્ય! ધન્ય!' કહી કોણ પથિક આ
ગુરુચરણે પાળે?

સકલેણુ સ્તિબ્ધ સ્વરેત્યાં સાધુ
પૂછે: 'વત્સ! કહે કયાં વાગ્યું?
જેક તાત! સૂતો અહીં શાને
બાંહેવીને તોરે?'

પથિક-વદન આનંદે ઉજ્જવલ,
કર્ણધ્રુવી નયનો છલછલ,
લીંબ્યાં ગુરુનાં ચરણદય
પથિકનયનની રે.

'નામ કંઠીર, સ્વામી! હું વણકર,
પામ્યો જન્મ યવન ઠેર ઘર,
કેતી કામતા એક જ અંતર,
ધન્ય આજ, સ્વામી!
રામનામનો મંત્ર જ આપ્યો,
આજ મને ચરણે લઈ સ્થાપ્યો,
છળ્યું મારું સકલ આપતાં
ચરણકમલ પામી.'

સુકી રનેહલર્યો કોમલ ઠર
ચિથ્થ તણા અવનત મસ્તક પર,
હસી જરા, કહે સંન્યાસીવર:
'બાલો, વત્સ કંઠીર!
આજ્યા ઘાટ તણા પગથારે,
ગંગા ન્યાં કલકાસ્ય ઉછાળે,
પૂર્વાકાશે ઉપા પધારે
શીતલ વાય સમીર.'

હિંદ ગરીબ કેમ થયું ?

મૂળ લેખક : ૨૧૦ રમેશચંદ્ર દત્ત

અનુવાદક : વિક્રમદાસ કેશરી

[પુરાતન કાળમાં અને છેક અંગ્રેજો હિંદમાં આવ્યા ત્યાં સુધી હિંદ ખાંચોપી સુખી હતું એવી સાક્ષી ઇતિહાસ પૂરે છે. તે હાલ ગરીબ છે એની સાક્ષી પણ ધણા પૂરે છે. આંકડા અને દાખલાદલીલોથી તે પુરવાર કરી શકાય તેમ છે, પણ તે ગરીબ કેમ થયું તે પ્રશ્ન છે. ૨૧૦ શ્રી. રમેશચંદ્ર દત્તે વીસમી સદીની શરૂઆતમાં આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો હતો. તેમનો ગ્રંથ ખૂબ આધારણ્ય છે અને સરકારી રિપોર્ટો અને જીજ્ઞાસીઓને આધારે પ્રકાશિત છે. તેમાંની કેટલીક વાતો આજના જમાનાને પણ મળે એટલે લાગુ પડે છે. (વિદિત સરકારની વેપારી ચૂસણનીતિ કંપની સરકારના રાજ્યથી કેવી એકધારી માલી આવે છે તેની તે સાક્ષી પૂરે છે, લગભગ ૨૦૦ વરસ થયા આખ્યા છતાં તે નીતિમાં ખાસ કંઈ ફરક પડ્યો નથી, એની એ વાતો અને એના એ પ્રશ્નોની ચર્ચામાં હિંદોએ અટવાયા કરે છે, એવી દુઃખદ ખીના તેમણે જોવા મળે છે. આ રીતે તે ગ્રંથ આજના જમાનામાં પણ મળેા ખોખક છે. સામાન્ય શિક્ષણની દૃષ્ટિએ પણ તે ઉપયોગી છે. તે ગ્રંથ ખૂબમાં વાંચી ન શકે તેમને માટે અહીં તેનો સાર ક્રમસઃ આપવાનો ઇરાદો છે. તેના પહેલા પુસ્તકની ૮૦ પાનાં સુધીનો સાર 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' માસિક (પુસ્તક ૨ અંક ૧૧, પુસ્તક ૩ અંક ૨ અને ૫)માં આપવામાં આવ્યો હતો. તે માસિક હાલ ખર્ચ હોવાથી તે સાર અધૂરો રહ્યો છે. તે આ માસિકના વાચકોને મળે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે, એટલે અહીં તે શરૂ કર્યો છે. 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં આવી મળેલા સારનું અહીં પુનરાવર્તન કર્યું નથી, પણ તેમાં અધૂરો રહેલો સાર આગળ મલાવવામાં આવ્યો છે. ફક્ત આ માસિકોના વાચકોના ખ્યાલ માટે નીચે થોડા સંખ્યામાં અગાઉ આવી મળેલા સારનો સાર આપવામાં આવ્યો છે.]

અગાઉનો સાર

વિતેરે હબર પૌંટની મૂળીમાં હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માટે ઇ. સ. ૧૬૦૦માં ઉદ્ભવેલ કંપનીની સ્થાપના ઉચ્ચતમાં યદી તેણે ૧૬૩૯માં મદ્રાસમાં સેન્ટ જ્યોર્જના કિલ્લે આંધ્રો, ૧૬૯૭ માં મુંબઈ ખેટ ખતીયો અને ૧૭૦૦માં કલકત્તામાં પાણું નાખ્યું. ૧૭૧૬માં તેને 'હિંદીના બાદ-શાહના ફરમાનથી અમુક પ્રકારની વેપારમાં છૂટ મળી લાગી તેનો ખરો ખચપેચારો થયો. તેમાંથી અંદર અંદરનો ખટપટોનો લાભ લઈ મુલ્ય હસ્તગત કર્યો. જાગણના નવાજ સિરાજુદ્દૌલા અને ઓરંગઝેબના કબજામાં વસ્તે પડી મીરજાને નાદી અપાવી. તેની પાછેથી થયું પૈસા ખરાબી સાથે તેમ નથી એમ લાગ્યું એટલે તેને વાલે મીરજાસમુદ્દે જાદીએ બેસાડયો. તે પોતાની પ્રત્ન પત્ની મુલમી સહન ન કરી શકી અને સામે થયા એટલે તેને કાઢી મૂકીને ફરી મીરજાને નાદી અપાવી. ફરી નવા નવાજને જાદીએ બેસાડી વખતે સોનાનું કાંડ ખંખેરાવાની મળવી હતીને લાભ લેવામાં લાગ્યો હતો. આમ ૮ વર્ષમાં ૩૨ કરોડ ઉપરાંત રકમ નજરાણાં વરીફ અને આપેને ૩૨ કરોડ દુકાનની વરીફ પ્રાપ્તવામાં આવ્યા હતા. કંપનીના નેાદેની વેપારમાં કમવમીરી વળી હતી. માત્ર ખરોદવાનો દોષ કે વેચવાનો દોષ કે તૈયાર કાચવાનો દોષ તે કંપનીના નોકરો સોનાનું ધાતું કાચવા આમાંથી કેટલાક દાખલામાં તે પરાણે રેકમ કહેવું ન પડે તેથી વળકરેલો અંગૂઠા માધી નાખવાના દાખલા

બન્યા હતા. ખેતીમાં દૂધા સમય માટે મહેસૂલની હરાજ કરવાની પદ્ધતિ હાખલ કરી હતી. તેથી કંપનીને આવક વધારે થતી પણ ખેડૂતોને ખૂબ વાસ થતો અને તેથી ખેતીની પાયામાલી થઈ. જમીનો ખાનદાન વસંતેના હાથમાંથી નીકળીને કલકત્તા તરફથી આવતા શાહુકારો કે સ્ટોરિયાના હાથમાં જતી હતી. જમીન કોઈ સગીર કે વિધવાના હાથમાં હોય તો કંપની તરફથી નોંધાઈ આવતા ખાસકર વહીવટદારોનો અસહ્ય વાસ થતો. તે વાસની સામે બ્રહ્મ યાજ તો તેમની સામે વરકર છાંડવામાં આવતું. આવી સ્થિતિ તે વખતે વરસેદહરે દસ લાખથી વધારે મહેસૂલ ભરતી પણ મોટી નગરો-દિનાજપુર, બર્ડવાન અને રાજસાહીની થઈ હતી.

બનારસ પ્રાંત ઈ. સ. ૧૭૭૫માં કંપનીની હકૂમત હેઠળ આબ્યા. તેના રાજ ચેતસિંગ ખાસે હપરાજપરી વધારે રકમની માગણી કરવાથી તે નગર છાકીને નહોતો. તેની નગ્યાએ તેના ભાણ્યને મહેસૂલની રકમ વધારીને ખેસાડવામાં આબ્યા. આથી બનારસની ખેતીની અવદશા બેઠી.

અયોધ્યાની ગાદીએ સુભ-હદ-કૌતાના મરણ પછી તેનો પુત્ર ગાદીએ આબ્યા. તેની પાસેથી તરફનો ખર્ચ વગેરેની વધુ ને વધુ રકમ માગવામાં આવી. તે રકમ ૧૧૦ હજાર રૂ. હતી તે વધીને દોઢ કરોડ રૂપિયા થઈ. તે વસૂલ કરવા માટે કડકારી થઈ. નવાબે કુરિયાદ કરી પણ અવર્નર જનરલ હેસ્ટિંગ્સે કહ્યું સાંભળ્યું નહિ. તેની કાઉન્સિલના સભ્ય ફિલિપ સ્પેન્સરે વિરોધ કર્યો પણ તેનું પણ કંઈ આશુ નહિ. કંપનીની તમામ મામ પૂરી કરવા માટે નવાબને તેની મા અને દાદીને લૂંટનાં પડ્યાં. હેસ્ટિંગ્સે તે બધું કરાવ્યું. તે બધી બીજા પાછળથી તેના પર કામ આશુ તેમાં ખુશી થઈ. કંગાલ ખેડૂતો પાસેથી કેવી રીતે, છુલ્લાં પાંજરામાં તડકામાં બિના રાખીને, કે બાપ પાસે છાકો વેચાવીને મહેસૂલ હપરાવવામાં આવતું તે પણ ખુલ્લું થયું.

આ રીતે ખેડૂતો હપર અસહ્ય બુલચી કરીને મેળવવામાં આવેલી મહેસૂલની મોટા ભાગની રકમ કાયમને માટે બંગાળમાંથી પરદેશ ચાલી જતી. દર વરસે બોહમાં બોહા બેઠા કરોડોનો માલ પરદેશ જતો જેના ખર્ચામાં દેશને કશું પાછું મળતું નહોતું.

સરકારી રાજતંત્રમાં હિંદીઓને નોકરો અને આડધિયા તરીકે રાખવામાં આવતા. ન્યાં તેમની મદદ વિના કામ ચાલી શકે નહિ. ત્યાં જ તેમને રોજવામાં આવતા. એટલે રાજતંત્ર ચલાવવા માટે ખરયાતી રકમમાંથી પણ દેશીઓને બહુ જ બોલું મળતું હતું. કંપનીના મોટા નોકરોના ખાતેથી વેપારી લપ અને ગમે તેમ પૈસા પડાવવાની નીવિધી પણ કંપનીની હકૂમતવાળા પ્રદેશને પાછું વાપરવાનું હતું.

કંપનીએ વચ્ચે નજરણાં લેવા વિરુદ્ધ દુશ્મી કરીને તે બંધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તેથી બહુ દૂર પડ્યો નહોતો.

આ રીતે કંપનીના રાજ્યની સરખાવ જમીન મહેસૂલની કડકાઈ, ચેપારજોશમાં કમલગીરી, મોટા નોકરોની જલદી પૈસાદાર થઈ જવાની ચેલજ અને તેથી થતો બુલમ અને દર વરસે હિંદમાંથી થતો પરદેશ પસંદી જવાની નીવિધી થઈ હતી. તે હેસ્ટિંગ્સ પાછાના રાજ્યઅમલમાં કેવી ચાલી અવર તેમાં શા ફેરફાર થયા તે હવે ખબર આપણે જાણીએ. ૧૭૮૬માં પીટર 'ઈન્ડિયા બીલ' પસાર થયું અને પછીને વરસે હેસ્ટિંગ્સે રાજનામું આપ્યું. તેની નગ્યાએ લોર્ડ કોર્નવોલીસ નામના એક સ્વચ્છ આરિવવાળા અને ઉદાર સ્વભાવના કમસવને અવર્નર-જનરલ તરીકે મોકલવામાં આબ્યા. તેણે હિંદમાં આવેને શું કયું તે હવે જાણીએ.

કોર્નવોલીસનું કાર્ય

કોર્નવોલીસની નિમણૂક કરતી વખતે કંપનીના વ્યવસ્થાપકોએ લખેલા પત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે વ્યવસ્થાપકો મહેસૂલની પદ્ધતિમાં વારંવાર ફેરફાર થાય તેમ ધ્વનિત નથી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે કસ્ટોમરો અને હેરાન કરીને વધારા પાડતું મહેસૂલ ઉધરાવવા કરતાં માફકસરતું મહેસૂલ નિયમિત રીતે ઉધરાવવામાં આવે તો તેમાં રાજ્ય પ્રગતિને લાભ થાય છે. આમ મહેસૂલ કાવમને માટે નક્કી કરવાનું હતું, પરંતુ સરકારમાં દસ વર્ષ માટે નક્કી કરવાનું હતું. કોર્નવોલીસે આને માટે તપાસ ચર કરાવી અને ૧૭૮૬માં મિ. શેર વીગતવાર અહેવાલ રજૂ કર્યો. તે અહેવાલમાં તેણે અકબરના વખતથી મહેસૂલમાં કેવો ફેરફાર થયો હતો તેના અંકકા આપ્યા છે, તે જણાવેલા છે:—

ટાકરમલ	૧૫૮૨	રૂ. ૧૦,૬૬૪ ૬૫૨
સુલતાન સુખ	૧૬૫૮	૧૩,૧૧૬ "
જફરખાન	૧૭૨૨	૧૪,૨૮૮ "
સુલખાન	૧૭૨૮	૧૪,૨૪૫ "
કંપની	૧૭૬૩	૬,૪૫૬ "
"	૧૭૬૬	૧૪,૭૦૫ "

મિ. શેરના જણાવ્યા પ્રમાણે પહેલાંના રાજ્ય અને કંપનીના રાજ્યમાં ફરક એ છે કે "કંપનીના માણસો રાજ્ય અને વેપારી બને છે. રાજ્ય તરીકે મહેસૂલ ઉધરાવીને માલના રૂપમાં ઇમ્પ્રન્ટ મોકલાવી આપે છે અને વેપારી તરીકે વેપાર પચાવી પાડે છે." આથી પરિરિપતિની સમાવેશના કરીને તેણે જણાવ્યું હતું કે "એકંદરે મને એવા નિર્ણય પર આવતાં શકાય નથી થતો કે કંપનીએ મહેસૂલી કારવાર કાયમી સીધા પછી બંગાળમાં સોનારૂપાની અછત ચર્ચ છે. અને અંગ્રેજો તે ઇમ્પ્રન્ટ મોકલે છે તેથી અછત હજુ પણ વધશે." મિ. શેર સોનારૂપાની અછતની વાત કરે છે પણ તેના જ કહેવા પ્રમાણે વધારે અછત તો દેશનાં ધનધાન્યની ચર્ચ હતી.

મહેસૂલને માટે રૂબરૂ અથવા ઇન્ડિયન સાથે મહેસૂલ નક્કી કરવાને બદલે તે જમીનદાર સાથે નક્કી કરવાનું મિ. શેરે સૂચવ્યું. આમ મહેસૂલ નક્કી કરવામાં બે હેતુ રાખવાના હતા:

(૧) સરકારને નક્કી મહેસૂલ મળે.

(૨) પ્રગતિ મહેસૂલમાં વધારો પડાકો ન થાય.

આ બંને હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે મિ. શેરની સૂચના એવી હતી કે કંપનીએ જમીનદાર પાસેથી એટીનું ખર્ચ જતાં બંને તેમાંથી ૬/૧૦ ભાગ મહેસૂલ તરીકે લેવો. જમીનદારને જમીનના વળતર તરીકે ૧/૧૦ મળે. પોતે જમીન સુધારીને વધારે પડે તો તેમાંથી સરકાર ભાગ ન પડાવે.

આમ મહેસૂલ સરકારમાં ૧૦ વરસ માટે નક્કી કરીને પછીથી તે કાવમ કરવાનું હતું. મિ. શેર પણ એ જ મતના હતા. પણ પછીથી તેમણે કાવમ કરવાની સૂચના કાઢી નાખી તે વખતે કોર્નવોલીસે સખત વાંધો લીધો અને ઉપર કંપનીના વ્યવસ્થાપકોની સંમતિથી ૧૭૮૬માં બંગાળમાં કાયમી જમીનધીની પદ્ધતિ કાયમ કરી.

આ મહેસૂલ કરાવ્યું ત્યારે થયું હારે હતું—રૂ. ૨૬૮ લાખ. જરૂરખાન અને સુખ-ખાનના સમય કરતાં આ ભાંકડો ખમણો હતો. મહારાજા નંદકુમાર (૧૭૬૪)ના સમય કરતાં ત્રણ ગણો હતો. અને કંપનીના રાજ્યના પહેલા વરસના ઉપરાજા કરતાં પણ ખમણો હતો. છતાં જમીનમાં ઉત્તરોત્તર સુધારો થવાથી જમીનદારોને ખચત રહી અને જે મહેસૂલ ૧૭૮૩માં સાંધાના ૯૦ ટકા હતું તે ૧૯૦૦માં ૨૮ ટકા રહ્યું. તે ઉપરાંત ૬૧ ટકા લોકલ રીયન આપવાના હતા.

આને લીધે ખંગાળાના જમીનદારોની સ્થિતિ સુધરી અને હિંદના ખીખ ભાગોમાં જ્યારે દુકાળ પડતા અને હજારો માણસો મરી જતાં, ત્યારે ખંગાળામાં લોકો પ્રમાણમાં સુખી હતા. જે પ્રખર્તા સમૃદ્ધિ અને સુખ, એ રાજકર્તાનાં ક્ષાપણ અને સફળતાની કસોટી તથા એ તો-લોડ કોર્નવોલીસની કામગીરી જમાળાધીની પદ્ધતિ એ અંગ્રેજ પ્રખરે હિંદમાં કરેલાં કાર્યોમાં સૌથી ક્ષાપણુભર્યું અને સફળ કામ છે.

મદ્રાસની દશા [૧૭૧૩-૮૫]

ખંગાળાની પેઠે કંપનીના રાજ્યની સરખાતમાં મદ્રાસની કેવી સ્થિતિ થઈ તે હવે જોઈએ. અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો વચ્ચેની લડાઈએનો અંત ૧૭૬૩માં આવ્યો. પોર્ટુગેઝી અને બીજી થોડી જગ્યાઓ ફ્રેન્ચોના હાથમાં રહી. બાકી બધું અંગ્રેજોના હાથમાં રહ્યું. આરોહાટના નવાબ મહમદ અલીને રાજ તરીકે કબૂલ રાખવામાં આવ્યો. ખંગાળાના મીર કાસીમ કરતાં મહમદ અલી જુદી જાતનો માણસ હતો. પહેલો એ નિઃશયવાળો અને મક્કમ રાજા હતો, ત્યારે બીજો એ એકાચમારમી અને નબળો હતો. બ્રિટિશ રાજ્યમાં મજબૂત રાજકર્તાને માટે સ્થાન ન હતું. પણ નબળો રાજા આવી શકતો અને તે પોતાના રાજ્યની મહેસૂલ ગીરો મુશીને રેવું પણ કરી શકતો.

કંપનીએ નવાજના રાજ્યના રસૂયોને અધિકાર પોતાના હાથમાં રાખ્યા અને લશ્કરનું ખર્ચ નવાબ પાસેથી લેવાનું રાખ્યું. જેમ વધારે જરૂર પડી તેમ કંપનીએ વધારે પૈસા માગ્યા અને નવાબે તે રેવું કરીને આપ્યા.

નવાબે કંપનીના નોકરો પાસેથી જ પૈસા કરને લીધા અને તે કરજ પેટે રાજ્યની મહેસૂલ ગીરો મુશી. આનું પરિણામ બપરંકર આવ્યું. એકલો નવાજના હાથમાંથી તેના લેણ-દારોના હાથમાં એટલે કંપનીના નોકરોના હાથમાં પડ્યા. અને નોકરોએ સખતાઈથી મહેસૂલ ઉપરાણીને પોતાના દેશ મોકલાવી આપ્યું. નવાબ પૈસા લે તે દેશમાં જ વપરાતા તેને ખરે મહેસૂલની આખી ને આખી રકમ પરદેશ સીધાવવા લાગી. કહ્યુંટક જે એક વખત ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધ પ્રદેશ હતો તે ગરીબ થઈ ગયો અને તેના ઉત્તોગો અને વેપાર પડી ગયા. મિ. જોન્સન રિપોર્ટ જે ૧૭૬૭ થી ૧૭૬૯ સુધી મદ્રાસમાં રહી ગયો હતો તેણે ૧૭૮૨માં આમસમાની એક કમિટી સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે “તે ત્યારે મદ્રાસ આવ્યો ત્યારે મદ્રાસનો વેપાર સમૃદ્ધ હતો. હિંદમાં મદ્રાસના જાળરનો પહેલો નંબર હતો. પણ તેણે ત્યારે મદ્રાસ મેદાન ત્યારે મદ્રાસનું ફક્ત એક વડાનું હતું અને વેપાર નબળો હતો. તે આંખો ત્યારે કહ્યુંટક વિભાજની ખેતી સારી હતી, વસ્તી જરમક હતી અને વેપાર સમૃદ્ધ હતો. તે ગયો ત્યારે બધું હીણ દશામાં હતું.”

કંપનીના નોકરોએ ઉપર પ્રમાણે નવાજને પૈસા ધીરીને ખૂબ થન એગમ્યું. તેમણે

કંપનીના વ્યવસ્થાપક મંડળને પણ તેની પૂરી જાણ ન કરી. મંડળને જ્યારે તેની ખબર પડી ત્યારે તેના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. તેમણે લખ્યું કે “તમે આ જાખવ અમારાથી છુપાવી છે તેથી તમે તમારી ફરજમાંથી ગંભીર રીતે ચૂક્યા છો...ગવર્નર અને તેની કાઉન્સિલના સભ્યોએ પણ ખાનગી વ્યક્તિઓના હિતને અત્યુદ્ધત ધર્ષને કંપનીને હેઠુ દીધો છે.”

ગોરને હેરિટસ આ અરજીમાં મદાસની કાઉન્સિલમાં નીમાયો. તેણે ઉપરની પ્રધાનો, અંત લાવવાનો પ્રામાણિક પ્રવલ્ન કર્યો અને કંપનીના વ્યવસ્થાપકોની સંમતિથી એમ જાહેર કર્યું કે “નવાજની પહેલી ફરજ કંપનીનું દેવું ચૂકવવાની છે. તે પત્યા પછી વ્યક્તિઓનું ફરજ ચૂકવવાનો અધિકાર મળી શકે.”

હેરિટસે વ્યવસ્થાપક મંડળનું એમ પણ ખ્યાન દોર્યું કે “નવાજ વ્યવસ્થાપક મંડળને સર્વસત્તાધીશ માનતો નથી અને એમ માને છે કે તેના લેણદારો મારફત ઇંગ્લેન્ડની આમ-સક્ષા પર અસર પાડીને કંપનીની વિરુદ્ધ તે પોતાનું ધાણું કરાવી શકશે.” થયું પણ તેમજ. તેના લેણદારો આમસજ્જાના મતના જોરે પોતાનું લેણું મંજૂર કરાવી શક્યા.

ફરમિયાન મદમદ અહીંનું દેવું વધતું જતું હતું. તેની નજર તાંજોરના રાજ્ય પર પડી. કંપનીના વ્યવસ્થાપકોની દાનત પણ એટલી જ હતી. ૧૭૭૧માં તાંજોર પર ચઢાઈ કરીને ૪ લાખ પૌંડ પડાવ્યા. પણ તેટલેથી અંત આવ્યો નહિ. ૧૭૭૩માં બીજી વખત ચઢાઈ કરીને રાખ અને તેના કુટુંબને કેદ કર્યું અને તેના રાજ્યને આરકોટના નવાજને સોંપી દીધું.

તાંજોરની અવદશા

ત્યારથી તાંજોરની અવદશા બેઠી. નવાજે લોકો પર દરવેરા વધાર્યા અને તેના વેપાર હોઠોને પાયમાલ કર્યો. થોડા જ વરસોમાં દક્ષિણ હિંદના બગીચા જેવો પ્રદેશ શિશુલ વેરાન જેવો થઈ ગયો. ૧૭૮૨માં એક કમિટી આમળ મિ. પેટ્ટીએ જણાવ્યું હતું કે “આ પ્રદેશ સુંદર વિવિધતાવાળો છે. અને એ” જોયેલા હિંદના બીજા ભાગો કરતાં ઇંગ્લેન્ડને વધારે મળતો છે. થોડા વરસો પર જ તાંજોર આવું હતું. તેની અવદશા એટલી જલદીથી થઈ છે કે કેટલાક જિંદગીઓમાં તો પહેલાં તે સમૃદ્ધ હતા તેનો ખ્યાલ પણ મુશ્કેલીથી આવે.”

૧૭૭૫માં પીગોટ મદાસનો ગવર્નર નીમાયો. તેણે નવાજની વિરુદ્ધ જમને ૧૭૬૬માં તાંજોરના રાજાને ફરી ગાદીએ બેસાડ્યો. પણ ત્યારપછી તેની મુશ્કેલીઓ શરૂ થઈ. પોલ બેનશીઠ નામના માણસે તાંજોરના રાજાને ખૂબ પેસા ધીર્માં દતા. તે કંપનીના સાધારણ તોકર હતો પણ મદાસમાં તે સારામાં સારી ગાદીએ અને થોડા રાખતો. તેણે લાગવજથી પોતાનું લેણું મંજૂર કરાવ્યું. એ જે આખે-અમાં છેવટે પીગોટ કેદ પકડાયો. વ્યવસ્થાપક મંડળ આ સમાચાર સંભળીને ચોંકી ઊઠ્યું. પણ તેમનામાં મતભેદ હતો. તેમણે પીગોટને છોડ કરીને પાછો બોલાવવાનો હુકમ કર્યો. પણ તે હુકમ દિવં પહેલેથી તે પહેલાં પીગોટ કેદી તરીકે જ મરણ પામ્યો. કંપનીના તોકરોની જોડકમી અને લાગવજ કેટલી હદ સુધી પહોંચી હતી તેનો આ નમૂનો છે.

થોડાં પીગોટ પછી સર ધોમસ રમજાદઃ ગવર્નર થયો. તેના વખતમાં પણ નવાજે ભારે ફરજ કર્યું અને પોતાના રાજ્યની ખામમાલો કરી. આ સમયમાં ઉત્તર તરફના દરિયાઈ પ્રદેશની પણ ખુબારી થઈ હતી. તેની રિપોર્ટ જોઈને રમજાદે પોતે કહ્યું હતું, “કંપનીના

પરીવટ ઉપર આ એક હંમેશાની નામોથી રહેવાની કે તેમની રાજનીતિનો એ એક સિદ્ધાંત થઈ ગયો. છે કે દરેક દેશીને પોતાના પ્રદેશમાંથી હાંકી કાઢવો. કાર્પ પણ માણસ જેણે અંગાળાના અને આ પ્રદેશના સારાનરસા દિવસોની તપાસ કરી હોય તેને આગળ આવીને કહેવા દો કે આને માટે કોણ જવાબદાર છે ? આ પ્રદેશના રાજ્યો અને સુખી જમીન-દારોનું શું થયું ? ”

કંપનીના રાજ્યની શરૂઆતથી લુહા લુહા વખતે આ પ્રદેશનું મહેસૂલ વધીને દોહું થયું હતું. તેથી પણ વધારે વધારે રમખોલ્હે ન કર્યો. માટે તેને ૧૭૮૧માં રજૂઆતમાં આવી અને તેની જગ્યાએ લોર્ડ મેકાર્ટની નામના ઉમરાવને નીમવામાં આવ્યો. તે નીમણી ત્યારે તે પ્રદેશ અતિથય દુઃખમાં ડૂબેલો હતો. દેશર અલી સાયેની લશ્કરોથી તે દુઃખમાં ઉમેરા થયો. દેશરનું લશ્કર તે પ્રદેશ પર ફરી વળ્યું એટલે લોકો ખેતી છોડીને જંગલોમાં ભાગી ગયા. કંપનીની અને કંપનીના નોકરોની લૂંટ તો ચાલુ જ હતી. કંપની કરતાં તોફાનોનું ઉમરાણું તો હસમણું વધારે હતું અને તે બધું ખરું ખોટું લેણું આમસજામાં લાગવગથી મંજૂર થઈ ગયું. લેણા પેટે ઇંગ્લેન્ડ મોકલવાનું બરણું વધતું ચાલ્યું. ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૬ સુધીના બાર વરસના આગામાં ૨૦ લાખ પૌંડનો માલ ઇંગ્લેન્ડ સીધાગયો. આ બધી દાક-મારીમાં વચ્ચે ૧૭૮૩માં બચકર દુકાળ પડ્યો તેની કારખી અસરમાંથી લોકો બચી ન શક્યા તેનું કારણ લોકોની વધતી જતી ગરીબી જ હતું.

મદ્રાસની જમાખંધી [૧૭૮૫-૧૮૦૭]

અંગાળાના ધોરણે મદ્રાસના કેટલાક ભાગોમાં કાયમી જમાખંધી દાખલ થઈ. પણ આવકનો મોદ જેમ વધ્યો તેમ ખેડૂત સાથે રૂપતવાંરી જમાખંધી કરવા તરફ વલણ વધ્યું. તેથી આ સમય દરમિયાન બે પ્રકારની જમાખંધી આ વિભાગમાં દાખલ થઈ. તે નીચે પ્રમાણે:—

કાયમી જમાખંધી

મદ્રાસની આસપાસ, ઉત્તર સરકાર, સલેમ, ચિત્તૂરના અને પશ્ચિમના તમા દક્ષિણના પાળેમારની જગીરો, રાંમનાડ, કૃષ્ણાગીરી, ડીડીગલ, ગ્રેવેન્દુરમ, વૈળીર.

રૂપતવાંરી

મદ્રાસ, કનારા, કાર્કમ્બુર, બાળાવાટ, પાલનાડ, નેલોર અને ઝોનગોલ, ચારકાટ, સતીવાડ, દ્રોણીનોપલી, મદુરા, દીનીવેલી, કૃષ્ણા-તુંગભદ્રા વચ્ચેનો પ્રદેશ.

ઉત્તર સરકારનો દરિયાઇ પ્રદેશ અને મદ્રાસ શહેરની આજુબાજુના ભાગ માટે, પ્લાસીના પુલના વિજેતા કલાધરના દીકરા લોર્ડ કલાધરે કાયમી જમાખંધી દાખલ કરી, અને સામાન્ય રીતે સાંધના ૬૬ ટકા મહેસૂલ લેવાનું કરાવ્યું. પણ બીજા ભાગો ધોમે ધોમે કંપનીના હસ્તક આવ્યા તેને માટે લુહું ધોરણ અમલમાં આવ્યું. ૧૭૬૨માં બરામદાલ કંપનીને હસ્તક આવ્યા પછી કોર્નવોલ્ડેસે કોષ્ટન રીઝ અને બીજા ત્રણ લશ્કરી અમલદારોને તેનો પરીવટ સોંપ્યો. તેમણે દરેક ખેડૂત સાથે જમાખંધી નક્કી કરી. તેને વિકાસ પાછળથી સર યોમલ મનરોએ કર્યો. તે પદ્ધતિ રૂપતવાંરી તરીકે ઓળખાવ છે. કોર્નવોલ્ડેસ જેમ

કામથી જમાવણી લાખલ કરવા માટે મહાદૂર છે તેમ મનરો એ રેવનુવારીને વિગત કરવા માટે જાણીતો છે.

મનરોએ પહેલાં બરામદાલ દાયમાં લીધો ત્યાર પછી કતોરા. આ લાખ વિશે તેણે લખ્યું છે કે “અહીં બધી જમાવણી જમીનદારો સાથે કરવામાં આવી હતી. અને જ્યાં જમીનદાર ન હોય ત્યાં એટલે સાથે. અને જમીનદારો પોતાના હિસાબ લાવતા તે પરથી પેદાશ બરાબર નક્કી થઈ શકતી. સરકારનો હિસો હાથમાં ૧/૩ કરતાં વધારે હતો નહિ. કાઈ કાઈ વખત તો ૧/૫ કે ૧/૬ હોય. કુલ પેદાશનો ૧/૧૦ પણ હોય.

મનરોએ પોતે મહેસૂલની ચકાણી ઉપર બતાવ્યા કરતાં મણી જાગી કરો. તેના ઉપર કંપનીનું કબજો હતું. કારણ કંપનીને વધારે આવક કરવી હતી. મનરોએ પોતાની અચ્છા દર્શાવતાં લખ્યું છે કે “દરેક મહેસૂલી મંજૂર મહેસૂલ ધીમે ધીમે વધારવાની મંજૂરી આપશે એવી અને ખાતરી હોત તો હું પહેલાંની માફક એટલું મહેસૂલ આપત. પણ મને તેવી મંજૂરી મળે એવો સંભવ નથી. ઉપરી અધિકારીઓની કમ્પ્લા મહેસૂલની આવક તેમની કારકિર્દીમાં ફૂલે ફૂલે એવી છે. એટલે તેઓ અને મહેસૂલ ખૂબ જલદીથી વધારવાની ફરજ પાડશે.”

કંપનીના ઇરાદા વિશે આના કરતાં બીજે સ્પષ્ટ પુરાવો શો હોય ? કંપનીના વડાદાર નોકર તરીકે મનરોએ કૃષ્ણ અને તુમલદા વચ્ચેના નિગમના સોંપાયેલા પ્રદેશોની મહેસૂલ નક્કી કરી. તેણે સાત વરસ તે પ્રદેશનો વહીવટ કર્યો. તેટલા સમયમાં મહેસૂલ વધારીને ૪ લાખ પાંડના ૬ લાખ પૌંડ કર્યા. એટલે કે મહેસૂલ દોડું ડમું. કંપનીના વ્યવસ્થાપકો તેથી ખૂબ ખુશ થયા.

મનરોના મધ્ય પછી મલખાર, તાંબેર વગેરે વિભાગોની પણ એ જ સ્થિતિ થઈ. રેવનુવારી પદ્ધતિનો એક જ હેતુ હતો. કંપનીના એક હોંશિયાર વ્યવસ્થાપકના શબ્દોમાં કહીએ તો, “એ વાત ધુપારી થાય તેમ નથી કે તેની ના પાડી શકાય તેમ નથી કે રેવનુવારી પદ્ધતિનો હેતુ સરકાર માટે જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે આવક મેળવવાનો છે.”

કંપનીએ પોતાના તાજાના પ્રદેશમાં આ પ્રમાણે મહેસૂલ વધાવું એટલું જ નહિ પણ આમમાં શ્યાનિક સ્વરાજ પદ્ધતિ પરપૂર્વથી આપતી હતી તે પણ નખળો પાડી દીધી. કેટલીકવાર લગાઈ, દુકાળ કે મરડીથી ગામગામે તુકચાન થયું હતો. પણ ગામનાં નામ તેનાં તે, હદ તેની તે અને કુટુંબો પણ તેનાં તે. મુગો સુધી બદલાય નહિ. રાત્રી બદલાય કે યજ્ઞન શાદત બદલાય પણ આ નાનાં સ્વાવલંબી ગામગામોનું કામ આપ્યાં કરે. કંપનીના રાત્રી આ બધારણને ટકાવું નહિ. તેનાં બે મુખ્ય કારણો:—

(૧) મહેસૂલ વધારેમાં વધારે લેવાની ધગચ.

(૨) બધી સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવાની ધૂન.

બ્રિટિશ રાત્રી આ પ્રાચીન સરચાએને સાચી હોત અને સુધારીને ખીલવી હોત, અને લોકોની જ બચાવિત સ્વરાજ સંસ્થાઓ મારફત રાત્રી કબ્જે હોત તો કેતું સારું થત !

આ રો ગ્ય

જે જ

રાષ્ટ્રની ખરી સંપત્તિ

આરોગ્ય અર્થાત્ શારીરિક બળ સાથે સ્મૃતિ, મેધા અને તેજ પ્રાપ્ત કરવાનો સુયોગ એટલે શિયાળાની ઋતુ; અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી યંત્રાની સહાય વિના તાલુ વનસ્પતિ અને સાચા ખનિજ દ્રવ્યોમાંથી બનાવેલી દવાઓનો ઉપયોગ.

રાષ્ટ્રની જનતાએ આવો સોનેરી અવસર ન ખોતાં તેનો અવશ્ય ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ.

: અમારી :

- (૧) સુવર્ણ માલિની વસંતની ટીકડીઓ. અથવા બૃહત્સુવર્ણ માલિની વસંતની ગોળીઓ.
- (૨) અયવનપ્રાશાવલેહ (જીવન) સાદો અથવા અષ્ટવર્ગ.

ફક્ત આ બે ચીજોનો ઉપયોગથી જ આખા વર્ષ માટે આરોગ્ય સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી લેવાય છે.

આ સિવાય અમારી બીજી દવાઓ પણ બહુ ઉપયોગી છે
શુભધર્મ-પ્રમાણ-કિંમત બતાવતું અમારું સૂચીપત્ર મંગાવો.

આયુર્વેદાશ્રમ ફામંસી લિં, અહમદનગર

☆ ગુજરાત અને ઉત્તર પાછા બિસ્વાના સોલ એજન્ટ: ☆

✪ ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય ✪

૧૪, બાસ્કર હોલ, શુભેશ્વર, હરગોવિંદ દસાઈની વાડી : મુંબઈ નં. ૨.

એજન્ટ—શ્રી. ચંદુલાલ શ્રેયંદ, તથા દરવાજા, અમદાવાદ.

મિસર્સ પી. શિવદત્તની કંપ બોડી રોડ, વડોદરા.

શ્રી. મોહનલાલ પ્રભુદાસ શાહ, વધુકા.

શ્રી. હિંદી પ્રેસ સંસ્થા, અમીર, સુરત.

મુગલ્સરાઈ !

વાહ ! સરાઈ મોગલો તણી !

સાંભળ્યો જ શબ્દ સ્થૂલ,

હું ન બાણ વર્ગમૂલ,

જન્મ દે વિકાસકેરું કુલ,

કેટલાંય ચિત્ર મોગલોતણાં સરી જતાં અમૂલ.

જહાંગીરે વસાવી શું હશે સરાઈ

નૂરજહાનકાજ બંગદેશમાં જતાં સવાઈ ?

ના જરૂર ચાહજાં તણી હશે સુરમ્ય આ કૃતિ
અર્જુનનંદબાનુ સાથ કોક દી કરી હશે અહીં સ્થિતિ.

ટ્રેન ઉભી તો રહી.

ઉતારુઓતણી કતાર કેટલી પહીવહી ?

કંઈ ગયાં, વળી નવોન આવિયાં

કેઈ બેસી તો ગયાં, ન કેઈ સ્થાન ફાવિયાં

અહીંતહીં ફેરે, ઉઘાડવાસ બારણાંતણી થણી થતી

ટ્રેન ચાલવાતણી સીસોરીઓ હવે થતી થતી.

ઉતાવળાં જરા રંગે

ચંપલોભર્યા પગે

ભેડ કાનમાં ગૂંથે લગી લટાક લોળિયાં

સાડીકેરી કારમાં સુરમ્ય રંગ ટોળિયાં;

લગાર ફરફરત એહને કહે બ્રહ્મી સમારતી,

જંદીક વેણીને ગતિધણી ઝુલાવવી,

સ્મિતોની સેરથી મુખંદ ઝોણને હલાવવી,

સ્વપ્નનાં વિલુપ્ત ચિત્ર જોવી સુંદરી પધારતી.

યુવાન લાઈ સાથ આવી ખોલી દીધ બંધ દ્વાર
સ્ફુર્તિથી અહ્યાં જ બેઠ ઊઘડ્યું તદા સવાર
હું હતો ત્યહો લગાર
હાલે ફેંટી ભેંકવાર
પાટિયાંપરે જમાવી આસનો દીધાં અંવાર
થઈ ઠલાસના ડબા । થયો તું ઉચ્ચ સાતવાર
આજનાં પ્રભાતની ગધે ખીલી રહી અહો રી પૂરખ્કાર.

૩

દ્રેન ચાલતી થઈ હું દેખતો ઘડી પછી
વર્તમાનપત્રમાંથી આખડી લઈ ઊંચી
બેઠ ગાણુ ખેતરોતણી મહાકતાર,
માંદી છોક સરસવોતણા કરી રહ્યા વિહાર.
ખીતરંગી પુષ્પકેરી લાખ લાખ છે બિછાત,
એ પરે વહે અખંડ સૂર્યરશ્મિનો પ્રપાત,
તેજનો બુવાળ ચોગમે ચડત લબ્ધ ભાત,
સોનલો મહેલી સ્ત્રીમહેરી આખી ચે જમાત.
મધ્યમાં અમારી ગાડી ચાલતી જ ગડગડાટ
ઠાપતી જતી અનેક ચોજનોની કીર્તિવાટ
બંગદેશ હું જતો હતો, અખોલચુન્દરી
કચહી જતી હશે, વિચારમાં પડ્યો ફરી.

૪

એટલામહી

લાઈબેન બેઠ કેરી વાત ચાલતી ત્યહો
ઘડીકે હિન્દી ને ઘડી વિલાયતી યતી જતી.
વર્તમાનપત્રથી પટેલ આજમુખીની
હકીકતો વિષે ઘણા મતો કથ્યે જતી.
મા'સલા, કિસાનની સલા, સમાજવાદની
જર્મની, અમેરિકા, યુરોપ, રૂસદેશની
ઘોડીઘોડી ભડી રાજકારણની દ્હેર,
સ્પર્ધા વાતને વહી જતી હતી સમાન સેર.

માર્કસ લેનિનેય,
સામ્યવાદી સ્ટેલિનેય,
વાતથી બકાવ રહેજ એવડી હતી શી ખેર ?

૫

હુંય વાતમાં વહો,
બધાંય રાહનો અંહીં ઘરોજ લાડવો થયો.
વાત તો વહેજ જાય,
વખત કેટલો ગયો ન ખ્યાલ કોઈને કળાય,
“સમાજવાદી હો ?” હસી મુમંદ પૂછ્યા.
“ના છ. હાલ તો સુધારવાદી છું,
ફર્જના હિસાબથી હું રાજવાદી છું;
નસીજ સાથ યારી છે ઘણીજ આકરો,
આજકાલ દેશીરાજ્યમાં ઠડું છું નોકરી”
વદી જરા હસ્યો; હસી પડીય તે,
સાચી સાનને ન ગૂંચ અદપતા નડીય તે.
“પેટ ને કુટુંબકાજ
હોડવો પટે છ લાજ”

લોલીને જરાક નેત્ર-એક બાજુ લાગિયાં,
કીકીસાય કીકીનાં લગાર તેજ લાગિયાં,
મુસ્વલાવનાં અનેક ચિહ્ન મેં ત્યહીંજ લાગિયાં.

મિત્રતાની હૂંફનો સમીર ખેડમાં સર્થો,
ઓતપ્રોત થૈં પડીક વિશ્વમાં વહી ગયો,
યર્ડ કલાસનો ડોઝો સુધન્ય આજ થૈં ગયો,
ટૂંકની સુસાફરીનું પુન્યપર્વ દૈં ગયો.

અમદાવાદને

આંગણે.....

વાડિયાનું પ્રથમ
સામાજિક સંગીત ચિત્ર

શિક્ષણ, સંસ્કાર અને આનંદોર્મિથી ભરપૂર

શોભા

શોભના સમર્થ, શાહુ ગોડક,
મુખારક, કુસુમ દેસાણી.

ચિત્રકર્તા : કુમારસેન સમર્થ

C.R.C., A.T.C. (Berlin)

સંગીત : વસંત દેસાઈ

:: નોવેલ્ટી ::

વાડિયાનાં આવતાં સામાજિક આકર્ષણો-

આંખ-કી-રામ [શુદ્ધવનનો તાડો-ઢાંચો]

પૃથ્વીરાજ, કૌશલ્યા, ત્રીલોક

ચિત્રકર્તા : બલવંત ભટ્ટ

મહાગુજરાતનો

ભાડીલો સંત-

ભક્ત-ખોડાણા

ચિત્રકર્તા : બલવંત ભટ્ટ

વિશ્વાસ [પ્રણયગીત વદન]

મુરંદ્ર, મહેતાબ,

બેળી મધુરી.

ચિત્રકર્તા : હોમી વાડિયા

દ્વિતીય જગદ્વિથહ કાવ્યમાલા

યુ. એસ. એસ. આર.થી વિદ્યાર્થીને ફાવેલટને પત્ર *

બલવંતરાય ક. કાકર

[પંચાંગ પદ]

પ્રમુખથી, આ મહાવિથહે એક અવલોક્યું અદ્-
ભુત જગે : માછિમાછણુ પ્રિટિથ આડથી એશિનાં
સેંકડો રાતદિન આઠ ઉલટેલ, હંકઈથી
અસમ યુદ્ધઅમિત લાખ એઅદિ યુવક યતુના
ગગનથી પીઠથી ખાનુ ઉસયે થકી ઉમ ને
સતત સંહારમાંથી ઉગારી, પ્રિટિથ ખાડિને
પાર, ખેંચાડવાને વતન. ખીજું અદ્ભુત અહીં
એઈ દુઃ દુઃ ન, જગતે જુવે નહાણિ છે અચરજે.

આ સ્ટલિંથાઠ છે હેવિ તો નોક પર, દ્યાં યકી
નાઝિદલ ગરુડતીણી તજર એકગમ મોસકો,
મગ અવર ખચિતગિરિ પ્રાંત કોટેસસે ફેંકતું,
ભેયને ખેચરી જાળ પર જાળના રાક્ષસી
ઈદમને સાટકે સાટકે જેર કરવા તણો
ઠારસો રોદ્ર ઉત્સાહભર અનવરત ચોગિને
વીંજિને, સ્વસ્તિકો-નિજ વિજયવાપટા, રોપિ ત્યાં
યે શકે. આ દિનદની જુવો ભેઈ નકશે રહો
લંબજોળી વિવિધ ખીણુલળો, અને આપને
યે તિહાં યે જયે કપટ, આ ચો અજળ ધાતકી
ભય શિરે રૂસને છે અમૂમ્યો અહા નાઝિનો ।

સ્ટલિંથાઠોપરી નાઝિવૃશ્ચિકતણા દારુણા
આંકડા આ ધસે, ભવ્ય લોંકાય ને ખેચરી-
હુંડંખોતણી અગનશૂળો શિરે, -ગાજિ છે
આણુ ત્યાં પ્રોઠ હઠ સ્ટલિનની અંતરિયો;

કેસરીસિંહુકાર ચો ઘોષ એ વીધતો
સાત પાતાલ, પૃથ્વી પૃથા સિંધુ પહોળાતણા
પડ પડે ધૂમતો, બહુલ ણિબપ્રતીણિબ પસ-
રાવતો, ધીર ચડિયો કમે, અનિલધુમટે ય ના
યંત્રિ ભયે ગયો ગગનચિર, ને તિહાંથી પડી
ચોદિયે સરર વ્યાપી છપાઈ ગયો જગતમાં
સર્વતઃ ખંડખંડે મનુજ હેયહેયે ।

૩૦

ચો હતો જોલ એ ? ચી હતી રટલિનની વાણ એ ?

“સોવિયટ નાગરિક, સામ્ય કોએડ, હે રૂસના
વીરવીરગના । લોક કહે આપણે રૂસનર
રૂસચી મનુકુલે રીછડાં । ફેક નવ વચન ને
લોકનું. ભલું મળ્યું પર્વ આ જગવચન એ કુડ
રૂડું સાચું કરેવાતણું. રૂસનર, રૂસચી,
રીછની ત્રાસતા વીરતા કરતા અડગતા
સઘ સોળે કળા પ્રકટયો । ને ઉભા ત્યાં જ છો
શ્યાલુ સમ અવિસલત, શક્તા નાભિદટારુને.
દુદ એ એક કગ આગળે ના વધે છવતો !
સોવિયટ માતની આણ પ્રત્યેકને । માત છે
આપણી અતુલબળ, આતતાયી તણો કાળ છે,
દર્શયેલામુજે કાળ ઝંઝાજવી દેતિ એ

૪૦

જાળ છે ! છો જડયા સ્તંભ ચા છો જિહાં મુલત સી.
કટક મર કટક તમ સ્હાય માટે દુઠવ આવયે
સંજ્ઞ સંપૂર્ણ સહ ટંક ને જોયરી સેંકડો,
અવર સેના દિગ્ધ અવનવા મોરચા માંડયે,
સોવિયટ યુવકયુવતી સવે બ્રૂજયે મરણિયાં.
નાહિને તગડતા, લોંચ લેટાવતા, સોવિયટ-
ની ધરા તમુતમુ ય છતી લે'શું ફરી, બંધુઓ !
જો બુલાવી દિયો એ બહો-ગત પાડોશિની.
કાલ લગિ રૂસ હતો તસાર ઉમરાવ છુંદાયલોઃ
આજ આઝાદ નરનાર ઉલસાતિ આ સોવિયટ !

૫૦

નાહિ શું, જગત આખાધિ ચે અજિત છે સોવિયટી ”

પ્રમુખશ્રી, શું કહું ? જંગ હાવા પ્રચંડાતિસં-
હારકા, હો ન જોયા શુભયા દેશકળે પુરા.
રૂસ જિતશે જ, તો ચે વિજય એ હશે કારમી
હાર સો પ્રલયકર. રૂસ છે દોસ્ત બક, દોસ્તની
ભીક હાવી વિષે શું ન આપણુ થકી કે' બને ?

દિવસ પર દિવસ ડુંગર વધે ખ્વારિ પર ખ્વારિના.

૬૦

આપણા મિત્ર જે અન્ય ક્રાંત્યપ્રમુખ, નાહિને
સિતમ ત્યાં ચે વિઝે દોષડો. એ શુભામી હયા
પત કરે, સખત ને બહેતરાં કારખાને કરે,

નાહિ શસ્ત્રાસના ગંજ ઉપજવતા, તો ચ પશુ
પામતા એ નથી અત્ર પુરતું થયમે. લાંબણે
દુદ્ધદુખળા યુવક લેક્ર લેક્રી વિના બહેમ ને
કામ કથળ્યાતણા, માલ ગગહચાતણા, લેદિ કે
ચે તણા બોલયાલે પડે, તુર્ત ત્યાં એક છે
સો અરે સે'કડો ચે હણાયે જતા અપટિમાં.

૬૧

કોણુ છવે છ ? ક્યારે ચ'શું કાર ? કે' ચે મુઝે
ના, -રચ્યા નાહિ નાપાક દુર્જય બયો અવનિ વિજિતે !
રુપાર્તેનો ચે ન હત્યારકા આવડા ! નાહિને

૭૦

સજનીતીશુરુ' બેનમુન મુંડગિરિવિજય ટી-

બા રચે રીઝતો પાનખાનાન જંધીસખાં ।
કેરે વર્તી રહ્યો આમ વિજિતો વિષે, ને રહે.

મોતના બક્ષ, શૂરા રહે ચત્ર સંહારતા.
મોતના બક્ષ નિરુપામ બોબે યતા બેચરી,
મોતના બક્ષ વિજિતો, નરે નુપણું લવ રહે.
મોતના બક્ષ સર્વ રથબે અગણુ દીનદિને.

વર્ષ બેત્રણ જ બેલે મચ્યું આમ ઘમસાણુ આ,
જંગ છર્યે, યુરોપે ન વા અર્ધ વસતી હશે,
નામિયાં રહેર બોબે વિધાં બલિ હશે, ન'ચક્રી
ગે રસાતલ હશે, વ્યાધિ દુઃખલ ક્રાધ્યા હશે.

૮૦

પ્રલય-વિકરાલ આ લઘુ ન હિપાઠ રોધી શકે.
 હિતરી ખાડિ વા ચીરિ દરિયા મહા, પ્રમુખશ્રી,
 સૈન્ય સંખ્યાં ઉતારો જિ-ચરિત્ર સહિ નાજિની
 પીઠ પર સુરપમાં. શત્રુ આ અતિભળી. બળહરણ.
 એહના માટ એકે ગતી ઘાવ કે ઘાવ કે.
 અવર પ્રદક્ષિણ કે હુદિ નિરખે ન, હે પ્રમુખશ્રી.

ટિપ્પણ

અ. પ્રથમ છંદ વિષે.

ન. બો. હીએ એકમે દાખલા ઉપરથી, અને બીજા દાખલા નિવાતપાસવાની
 ધીરજ ન રાખતાં, 'મુક્તપૃથી' ને 'નારાય' કહો નાખેલ. તેવા જૂની હેડીના વિદ્વાન અને
 'કલાવ' નામ આપી એસે તો નવાઈ નહીં. પણ આ "હંડ" તો નથી જ. વળી અક્ષરમેળ
 વૃત્તોને જ વધારે મળતો છે એ કે છે માત્રમેળ. અને આમાં પાંચ પાંચ માત્રાના એકમે,
 તથા પંક્તિ એવા પાંચ પાંચ એકમની, એમ વ્યવસ્થા આણીને એને ચક્રર આકાર વા રેહ
 અર્થો, તો એને "પંચાંગુ હંડ" એવું નવું નામે આપું છું. આ નવા હંડના લાક્ષણિક
 મહારો મુખ્ય દારો આ, કે આ નવો હંડ 'મુક્ત પૃથી' કે બીજા કોઈ પણ નવાજૂના
 હંડ કરતાં ધર્મિજી "બ્યેક વસ" ("અનુદાર્શ-ક દિશાઈકે ચેન્દામિટર")ને વધારે નિઠ
 જઈ શકે એવો નજીવ છે. પણ એ વપરાતો યાવ અને નવા નવા કારીગરો એના પોત-
 પોતાને ફાવતો નેમૂનાઓ સારી સંખ્યામાં સંગ્રહ, ત્યારે જ ખાતરીથી તો કહી શકાય ધર્મિજી
 બ્યેક વસ'નો સૌથી મોટો અને વિશિષ્ટ મુજબ અનેકાનેક વિવિધ લયમાં દીપવાની એની શક્તિ
 વા હુમતા છે. આ મુજરાતી વાદનમાં કેટકેટલું લયવૈવિધ્ય આવી શકે, તે તો જુદા જુદા
 કારીગરોને દામે નમૂના ધરાવ, તેમ તેમ જ પ્રત્યક્ષ યતું આવે.

જૂની પરિભાષાના ચોક્કસ સુપરિચિત અંશો વડે આનું ખંધારણ પૂરેપૂરું દર્શાવી
 શકાય છે. લ=૬૫ (૧), મ=૫૨ (૨); અને વર્ણભેગ વૃત્તોની આખવાએમાં યગજ=૧૬૬,
 તમજ=૬૬, રજજ=૬૬, જમજ=૬૬, લમજ=૬૬, સમજ=૧૦૬, અને નમજ=૧૧૧.
 આટલી જ સંખ્યાઓ આપણા કાંઈ માટે પૂરતી છે.

પાંચ માત્રાના એકમે (પિંગળચાત્રમાં શકિ મુજબ વર્ણોએમાંથી લ અને મ એ બે
 વચોને જ વગરતા) માત્ર આઠ રૂપનાં શક્ય. જુનો-એ શુરુ એકે લઘુનાં ત્રણ જ શક્ય
 છે, એક શુરુ ત્રણ લઘુ લેતાં ચાર જ શક્ય છે. પાંચે લઘુનું એક જ શક્ય છે. આ આઠે
 અક્ષરમે, દરેકનાં રૂઠાં પારિભાષિક નામ સાથે આપું છું:—

(૧) ૧૬૬ (ય), (૨) ૬૬ (ર), (૩) ૬૬ (ત); (૪) ૬૬ (મ), (૫) ૬૬
 (બ), (૬) ૧૧૧ (સ), (૭) ૧૧૧ (હ); અને (૮) ૧૧૧ (નહો).

એકમો (પાંચ પાંચ માત્રાના)નાં આ આઠ રૂપમાંથી ગમે તે પાંચ ગમે તે અનુક્રમમાં, એમ આ પંચાંશુ છંદની એક પંક્તિ બંધાય. અને આઠલી પંક્તિએ “કડી” એવો કશો જ નિયમ નહીં. પિત્રળચાઓ હોય તે તો આઠલા સાદા વર્ણન ઉપરથી તુલ્ય પામી નજરે આમ તો એક બીજાથી બંધારણમાં ભિન્ન ભિન્ન સેંકડો પંક્તિઓ બંધાય; પંચાંશુ પંક્તિનો બંધારણમાં સેંકડો વિવિધતાઓ સંભવે, અને પ્રત્યેક વિવિધતા એ પંક્તિનું સાચું પણ નહું બીજું ગણાય. ત્રણસો ચારસો પંક્તિના સર્ગમાં ય દરેક પંક્તિ કવિને બીજી સર્વેથી ભિન્ન રાખતી હોય, —કાર્ષ્ણ્ય એ પંક્તિ એક જ બંધારણની નહીં એમ રાખવું હોય, તો તેમ બની શકે એવો આ છંદ છે. અને જો કે બંધારણભિન્નતા તે જ લખવિવિધતા છે એમ તો ના કહી શકાય, તથાપિ આ છંદમાં લખવિવિધતા માટે ધણો અવકાશ છે એવા

આ છંદમાં પંક્તિઓના બંધારણવૈવિધ્યના થોડા નમૂના

પંક્તિ	એકમ					ટીકા
	૧શુ	૨શુ	૩શુ	૪શુ	૫મુ	
૨૧, ૨૪, ૨૫ ૪૦, ૫૧, ૫૬, ૬૮, ૭૦, ૭૨, ૭૪, ૭૬, ૮૮	રગણ	રગણ	રગણ	રગણ	રગણ	પંક્તિ ૮૯ની કૃતિમાં પાંચે રગણવાળી પંક્તિઓ બાર. આ છંદમાં ત્રણ રગણવાળી એટલે રગણપ્રધાન પંક્તિઓ પાંચ સંખ્યામાં આવે.
૭૧	"	"	"	સસ	નલો	અને છેલ્લો વર્ણો. આ પ્લુત મણાઈ આખા એકમનો પ્રતિનિધિ ગણાય, એટલે આ પાંક્તિ પાંચ નહીં છ એકમની છે.
૨૩	"	બલ	સસ	રગણ	એકજ વર્ણો	પ્લુત અને આખા એકમનો પ્રતિનિધિ ગણાય. પંક્તિ છેડે કરતાં પંક્તિની અંદર વાગ્ય છેડે કાર્ષ્ણ્ય જ લખણમાં આવે.
૩૦	"	રગણ	બલ	"	"	
૨	સસ	"	નલો	"	રગણ	એક નલોવાળી પંક્તિઓ સારી સંખ્યામાં આવે ત્રણ નલોવાળી અતિ વિરલ.
૧૧	નલો	નલો	રગણ	"	"	
૪૫	"	"	"	બલ	"	
૨૦	રગણ	રગણ	"	સસ	"	રગણ પ્રધાન રચનામાં યનજન, દ્વયિત અને અનુક્ર રચાને જ.
૮૭	બલ	સસ	"	"	સગો	એકજ રગણવાળી પંક્તિઓ બહુ થોડી આવે. એક રગણ વિનાની પંક્તિ આપત વિરલ; આ કૃતિમાં તો એકે નહીં.

દાવાની પાછળ જે નિર્વિવાદ દર્શાવતું આ હિંદુ એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે, તે એની પંક્તિઓમાં આ બંધારણવિવિધતાની શક્યતા છે. સામાન્ય સાહિત્યરોપી કવિતાઓમાંથી આ બંધારણવિવિધતા તે શી વસ્તુ છે અને કેવી રીતે પ્રત્યક્ષ થાય છે, એના મૂલ દાખલા લેએ હવે હું આ ચર્ચાની સમાપ્તિમાં કાઢો આપું છું તેમાં આ કૃતિની ૮૯ પંક્તિઓમાંથી ૧૬૭ બંધારણ, ઉપલી પરિકાષાની મદદ લઈને, ચોક્કસ દર્શાવું છું. સામાન્ય વાચક પંજુ એ કાઢો સમજવા અને ઘટાવવા તરફ લેશે તો તે ચીસે વધીને બીજી શ્રમે તે પંક્તિનું બંધારણ પોતાની મેળે તે જેસાડી શકશે. મુશ્કેલ પિંગળશાસ્ત્રના અભ્યાસમાં જેને 'સ્કેન્ડ' કહે છે, તે આપણી કવિતામાં આ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

સમગ્રેર થવા ન પામે માટે હિમેશું પ્રાપ્ત થાય છે કે આ હિંદુ બંધારણ લખેલ વિવિધ માટે સારો અવકાશ આપતું હોય, તથાપિ મનીર ગૌરવવાળા ઉચ્ચ ઉદાત્ત અને શોભ અથવા બીજી બાબુ સુકુમારતા નાનુકતા આદિ આવશ્યક એવા વિષયો માટે તે મુકત પૃથ્વી અથવા આપણા દરિયુ માલિની જેવા ગ્રેષ્ઠ જેટલી ચોખ્ખતાવાળો ના પશું ભીંચડે. આ કૃતિનો વિષય છે વર્ણનપ્રધાન; અને માત્ર ૮૯ લીટીની કૃતિ છે. હિંદુની શક્તિ તેમ મર્યાદાઓ આવા પદેશ જ પ્રયોગ ઉપરથી થોડા જ ભણી શકાય. આ-ટિપ્પણુ વિભાગ રહે.

૪ અસમ મુદ્દ : અિદિય લશ્કરો પાસે પૂરતો શઆઅદકએયરી આદિ સર્વભ્રમ વિગ્રહારભે હતો જ નહીં.

૧૨ જેયરી : એયરોએન. ૨૨ કંખ : વીંછીની કુંદડી જામી થઈને હેઠા

ઉપરનો રંખ નીચે આવતી મલિવાળા ધામે મારે છે. જેયરીનાં બોંજ ઉપરથી નીચે પડે છે. એક આગ લગાડે છે. બીજાથી "લાલ" બળે છે, લશ્કર આપું તે વીંછી, જે બાબુથી પેરી વળતી હુકડીઓ તે 'પિન્ડસ' વીંછીના આગલા આક્રમ; માથે જેયરીથી બોમ્બમાર તે વીંછીના કંખને માર. ૨૫ પૃથા : વિશાળ (જૂનું વિશેષણ) ૩૦ હેંચે હેંચે. ૩૨ કમ્પુનિરોં સામ્પવાદી (સમાનતા વધારે એકબા ૩૫માં સ્થપારી ભોંજો, સમાનતાવાળા સમાજબંધારણનાં દિખાવતી) અને એકબીજાને "કોમરો" (નિત્ય કોમકાળમો સાથી) કહેનારા, માટે "સામ્પના હે કોમરો." ૩૬ કરવા : કરવાનું જૂનું વધારે ભારશ્વક ૩૫ ૪૩ કંજાગ્ની : અત્યંત કાંપી. ૪૮ સવેન્સર્ ૫૦ લેંચું : લેંચું. ૫૬ પરા : પરાણુ (વિશેષણ) અથવા 'પેલા' (અભ્યય). ૫૮ દાવી (અને ઉપર આવી મથેલ) દાવા (૫૫) દેવિ (૬) ન. ભો. દેવી ભોણી, અહીં વધારે ભાર દેવાને. ૭૭ જેયરી : અહીં બોંજનું વિશેષણ.

• હાલવિતી:—લેખક : ધૂમકેતુ. પ્રાપ્તિસ્થાન : ગૂજરાત મંચરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ.
પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૪૦૦. કિંમત રૂપિયા સામાન્ય.

‘ઐતિહાસિક’ અને ‘રાજસંસ્કારી’ના અનુસંધાનમાં થી ધૂમકેતુએ આ ત્રીજી નવલકથા લખી છે. હામોદર મહેતા અવતીર્ણ સાચું સામર્થ્ય સમગ્રતા ભોજરાજ પાસે પાટણના સંધિવિગ્રહક તરીકે જાય છે. અને ત્યાં રહી ચેદી, હર્ણાટ, વાગડ, નહુલ વગેરે રાજ્યો સાથેના માળવાના સંબંધોના તામ મેળવી પાટણના વિજય માટે માર્ગ લેવાર કરે છે. માળવાના સેનાપતિ કૃષ્ણચંદ્રની સાથેનું મંત્રી હામોદરનું સંઘર્ષણ, કૃષ્ણચંદ્રે કરેલી પાટણની લૂંટ અને પાછા વળતાં મહીનાં ક્રાંતરોમાં માલવી સેનાપતિનું મૃત્યુ—વગેરે બનાવો આ નવલકથામાં વિશેષ દ્રશ્ય છે. હામોદરની કાર્યકૃષ્ણતાથી અવતીર્ણ પરાજય યાપ છે અને ચેદિરાજ હર્ણાદેવને મહેતાની સરેતો કબ્જા કરવી પડે છે, તેમાં કહેવું જોઈએ કે સેખર હામોદરની કુસામશ્રદ્ધિનું નિરૂપણ સારી રીતે કર્યું છે, પણ ભોજરાજે હર્ણાદેવને આટલા ભોજા આલેખ્યા ન હોત તો વાર્તા પર વિશેષ ચઢા બેસત. કાર્તિક સ્વામી, સાન્ન અને કૃષ્ણચંદ્રના પાત્રો વિકાસ સારસ રીતે યાપ છે. એ તર્વા પાત્રો આ કથામાં યાદ રહી જાય તેવાં છે, એક તો મહાવાળોના ધ્રુવ દરપાળ અને બીજો બેટકમ્પથી પહાંઈ અર્જુનદેવ. પંડિતધુત્તી સરસ્વતી તેના વિદ્યા અને સંસ્કારના પ્રેમથી મંજરીની યાદ આપી જાય છે. જુદાં જુદાં રાજ્યોનાં રાજકારણની અર્થા, મુખ્યચરોની રહસ્યમળ, છપા વેરી ફરતા મુત્તાફો, અટપટી રાજ્યમતો વગેરે જે ઐતિહાસિક નવલકથામાં રસ જમાવવા માટે સુલભ સામગ્રી છે તેનો લેખકે છુદે દાંધે ઉપયોગ કર્યો છે. તેથી રસ જામે છે પણ મુરોલીએ રોકે એ રસ પડેલીવારનાં વાચન પછી છપા રહેતો નથી. અને હામોદર મહેતાનું પાત્ર—આ ત્રીજી નવલકથામાં પણ સેખર તેની મદત્તા વર્ણવે છે, એને સર્વ યોજનામાં સંપૂર્ણ રીતે સફળ થતા દર્શાવે છે, છતાં તેની મદત્તાની કાંચવારને બહુ પ્રતીતિ થતી નથી. નગરી હર્ણાવતી, જે પરથી આ નવલકથાનું નામ નક્કી થયું છે, તેનો તો ઉક્ત પ્રદરણમાં માત્ર ઉલ્લેખ આવે છે. વાચકોને તેથી જરા નવાઈ લાગે, પણ શું યાપ ? વાર્તા લખ્યા પહેલાં નામની જાહેરાત કરી દીધેલી એટલે કાલ સેખર તે ફરતી ચક્રા નહિ દોષ નહિતર આખી વાર્તા લખી શકે તે નહું નામ યોગ્ય ન શકે એવું યોક્તું જ છે ?

• અનુબંધની સર્વોચ્ચ દેખવળી :—પ્રકાશક : નવચંદન .કાર્યાલય, અમદાવાદ. મૂલ્ય આઠ આના.

આચાર્ય શ્રી એલ. પી. જોક્સના ‘ધિ એન્ટીકોયન એન્ડ ધિ ટોલ મેન’ નામના પુસ્તકને આ અનુવાદ થી ગોપાલદાસ છવામાઈ પોતે તૈયાર કર્યો છે અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી તેનું પ્રકાશન થયું છે. સેખર દેગરજીને સંસ્કૃતિના પાપાનો ઉલ્લેખ કરે છે. માત્ર સ્તરીર કે જુદોનો વિકાસ અધિક વરસ સુધી કરીને અટકી જાય તેથી દેગરજીની પ્રજ્વલિતાથી તેમને સંતોષ નથી. દેગરજી એ તો જીવનભર સતત ચાતુ રહેતી વાતુ દોરી

જોઈએ. માત્ર પુસ્તકપ્રિયા ધંધાદારી કેળવણી માણસનો એકમાર્ગો વિકાસ કરે. સર્જન કે ઉપાદનના કોઈ કામ દ્વારા જે આનંદ મળે અને તેને અંગે, માનવનો જે સર્વોચ્ચ વિકાસ થાય તે કેળવણીનો આદર્શ હોવો જોઈએ. આવી માણસને ઉત્તમતા તરફ લઈ જનારી કેળવણી આખી જનતાના સહકારથી જ થોડી શકાય. ચારિત્ર, શ્રુતિ અને શરીરના વિકાસ માટે જુદી જુદી પદ્ધતિથી નહિ પણ પરસ્પર સંકળાયેલી એવી કોઈ સમગ્ર રીતે જ સંપૂર્ણ મનુષ્ય કેળવી શકાય. મન અને શરીરના સહશિક્ષણ પર આચાર્ય જેકસ ભાર મૂકે છે. આ પુસ્તકમાં 'કેળવણી અને કાર્યાવસ્થાન', 'પ્રોફેશિયલ', 'કેળવણી અને લોકશાહી' વગેરે જે વિષયો તેમણે ચર્ચ્યા છે. તે પરથી પણ તેમની કેળવણી પ્રત્યેની અભિનવ દૃષ્ટિનો પરિચય મળે છે. કેળવણી માટે શ્રી જેકસ પાસે એક સ્વતંત્ર દર્શન છે અને છવનરપદ્ધતિ કેળવણીમાં રસ લેતા દરેકે લાઈગહેનને તેનો પરિચય વિચારગ્રેસ્ક નીવડે તેમ છે. 'સર્વોદયની છવનકલા' પછી આચાર્ય જેકસનું આ ખીલું પુસ્તક ગુજરાતીમાં ઉતારીને મોપાલદાસભાઈએ ઉપયોગી કામ કર્યું છે. શ્રી મયરવાળાએ એની પ્રસ્તાવના લખી છે.

રાવણપુરથી:—લેખક : શ્રી સ્વપ્નરથ પ્રાસિરચાન : એન. એમ. ત્રિપાઠીની કું., સુનર્મ. મૂલ્ય રોડ રૂપિયો.

'ખચલા', 'માયા', 'અજપાની માધુરી' વગેરે કૃતિઓથી જાણીતા યગેશ્વ શ્રી સ્વપ્નરથનો આ નવો કાવ્યસંગ્રહ છે. તેમાંનાં ધણીખરાં કાવ્યો ગેય લાગેમાં લખાયેલાં છે: કવિતા જનતાની નિકટ જઈ શકે તેવી સરલ પણ પ્રાણવાન તેવી ભાષા છે. કવિની વિચાર-સરણી પર સામ્યવાદની અસર છે. પીડિત માનવતા માટે માત્ર અનુકંપા જ નહિ, પણ તેમાં હોં પોતે અનુભવી શકે એવું તાત્કાલિક આ કવિએ સાધ્યું છે.

રેતીના કાથળાઓ અને ઈંટોની દિવાલો

કદાચ તમારી જિંદગી બચાવે

: જો તેમ ન બને તો :

અમારે, ત્યાં તમારો વીમો ઉતરાવ્યો હશે તો અમે તમારાં આગ્રિતોતું રક્ષણ કરીશું.

ખિનલકાયક વર્ગની જિંદગીનો વીમો યુદ્ધનાં ભ્રેજમ માટે કંઈ પણ વધુ

દર લીધા સિવાય હાલમાં ઉતારવામાં આવે છે

ચુકવેલા દાવાઓ

રૂ. ૨૬ કરોડ કરતાં વધુ

ચાલુ પોલિસીઓ

રૂ. ૮૫ ૧/૨ ,, ઉપરાંત

૧૯૪૧ની વાર્ષિક આવક આશરે

રૂ. ૫ કરોડ

લઠોળની કુલ રકમ આશરે

રૂ. ૩૦ ,,

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેન્ટ સિક્યોરિટી લાઈફ

એસ્યુરન્સ કું. લી.

સ્થાપના : ૧૮૭૪]

[હેડ ઓફિસ : સુનર્મ.

પ્રાન્ય ઓફિસ : પ્રેસિડેન્સી હાઉસ, લાલ દરવાજા.

અમદાવાદ.

પ્રાન્ય રેકૅન્ડરી : હન્ડ્રવટન સુનીલાલ મહેતા બી. એં. એસ. એલ. બી.

અને સંસારપેશાં રે !

અમારાં મુખદુઃખોને મનદામાયા આંહિ સમાયા રે—અમર

એમં જાનારા આ કવિને “આંહિની મહોત્પત્તિ, આંહિની સોત્પત્તિ” ખૂબ વહાલી છે, ‘મારગણ’ એ ગીતમાં કવિ માથે છે કે “સૌ સંગ્રામે મેં જીતીમણી વિખરે અમરત પીધું.” જીવનનાં મુખદુઃખ અનુભવતાં માનવી માટે જીવીર પ્રેમ હૃદયમાં જગ્યા—

“દોસ્ત મઝવા, દુરમન મઝવા કે” અજબ બધા એક લાગે;

...કાઈને કાને કોપ મને ને મનતા આ રી જાગે ? હે મારગણાં ખાસ !”

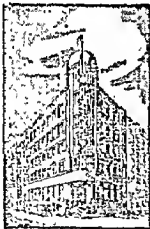
હૃદયમાં આટલી મનતા ભરી છે તેથી તો કવિ જગતમાં અન્યાય જોઈ અકબાઈ બિટો છે, ‘ગાઈ બિટો જગ-માયકો !’માં એ સાદ પાડે છે કે ‘હે કવિઓ ! અત્યારે મૂંઝા કેમ રહેવાય !

“રે હુંલ ચ તમે હૃદયના ધર્મોઓ !

આ પ્રેમ—આનવતા તલો

સા વિધિ પરાજય રે મરે !”

ઈન્સાનની મહેનતને ઝિરદાવનાર આ કવિ જુએ છે કે જગતમાં તો વિષમતાનો પાર નથી. માક્સનો ચર્ગવિગ્રહનો સિદ્ધાંત એ કવી સહેલાઈથી રજૂ કરે છે—જગતની આર્થિક વ્યવસ્થા એવી છે કે—“એથી મોટા મોટા માથ, નાના નાના રેતા જાય.” એથી ચેલાયકર વાત એ છે કે સારાની સારપ નિષ્ફળ જાય છે, ચાવનની બધી મહેનત નકામી જાય છે (કાચરપદ). ‘રાત’માં કવિનું મન પૂછે છે, “જીવન કયાં ? શાંતિ કયાં ?” અને જવાબ મળે છે: “ધીર અન્યાય આ, ધીર અન્યાય આ.” વસમો મક્ક મનમાં જાગે છે:

વોર્ડનનો ભૂતકાળ એ એના
ગૌરવોજવળ લાવિનું સૂચક હોય
તો એક મહાન કંપની સરભાઈ
રહી છે એ વાત નિઃશંક છે.

થોડાં વર્ષોની સિદ્ધિનું ફળ

: ૩૦ ડીસેમ્બર ૧૯૪૦ના આંકડા :

ચાલુ કામકાજ રૂ. ૧૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ	
નવું કામકાજ (૧૯૪૦)	૩૦,૦૦,૦૦૦ લગભગ
મિલકતનો પૂરવઠો	૧૦,૦૦,૦૦૦ "
લાઈફ ફંડ	૭,૦૦,૦૦૦ "
પ્રિમિયમ આવક	૫,૫૦,૦૦૦ "

::: બોનસ :::

એન્ડાઉમેન્ટ અને હોલ લાઈફ ઉપર રૂ. ૧૨-૮-૦

આજે વોર્ડન યુવાન છે છતાં બીજી દેહલીએ જિંદગીના વીમાની કંપનીઓ કરતાં પોતાનું એક કરોડ રૂપિયાનું ચાલુ કામકાજ ધરાવવાના ગૌરવ માટે તેણે જોઈ વર્ષો લીધા છે એ જ એની નકર, સાજી અને એકધારી પ્રગતિ બતાવવા પૂરતું નથી !

એવી કંપની સાથે આપ શા માટે સંબંધ ન માધો ?

‘ધી. વોર્ડન ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લિ.’

હું એડિસ-મુંબઈ

શાખાઓ : અમદાવાદ અને દિલ્હીમાં.

“ હો ગોઢિયા માણ,

ભાખ આપમે નરકને પણ સ્વર્ગ ન કેમ કરાય ?

સ્વર્ગ જેવી આ ધરતી હપર તરફ બધો દાં બાઈ ? ”

મનુષ્ય હારે, દાનવ જીતે, એ કેમ સહેવાય ? ‘મનકું વિચારે’ એ વેધક કાવ્યમાં કવિ પૂછે છે:

“ મનકું વિચારે, કાણું મનકું વિચારે :

ક્યાં ક્યાંના ખાતર ખેતરને એથે ભારે,

ફેલાં ખાતર દાં તોથે મૂલવ રહેરે ? ”

વિષમતાના દર્શનથી કવિને નિરાશા નથી થતી. એનામાં ગમ્ય તાકાત ભરી છે. આવી દારુણ વેદના વચ્ચેથી પણ નવા જન્મતેના જન્મ યજ્ઞ સફળ થશે તેવો તેને વિશ્વાસ છે. તેથી ‘આ પરાધીનતા, દેન્ય, કંગાલિયત’ અનુભવતા ફેલાને રાજ કરવા, અન્યાયનો પ્રતિકાર કરવા, આ મોતમીટી છતાસીનતા છોડવા સાદ પાડે છે. આને માનવી પ્રલયની આંધીને એ પિછળે છે પણ તેની નજર તો દૂરની હિમા પર મંડાઈ છે:

“ આ એક એક રથએ પાસે મુકામ આવે,

એ એક જાન દેવો, યજ્ઞ અંતરે જલાવે !

એ માનવીની આશા ! એ મુક્તિની પિપાસા !

પ્રત્યેની પાર નેતાં તપનો, ઉપાઓ પાવે ! ”

વાસ્તવિક સૃષ્ટિને હિમતથી નિહાળતા આ કવિએ ધરતીનો પ્રેમ ગાયો છે. નવા જ સંવેદનો આશિષતાં શ્રી સ્વપ્નસ્થનાં આ કાવ્યોમાં જીવનની ધબક અનુભવાય છે. સમયનું મંથન એમની કવિતામાં સ્પષ્ટરેક પામ્યું છે. કલેશ અને વિસ્વાદભર્યા આ જન્મતમાં સૌદમ્ય અને આનંદ નથી એમ નથી. એના અનુભવથી કવિને પ્રાણ કેવી પ્રકૃષ્ટતા અનુભવે છે તેની ‘જોટલી શર’, ‘ઘરદ રાત’, ‘તારી વિના’, ‘બહેનને’ વગેરે ગીતો સાક્ષી પૂરે છે. શ્રી સ્વપ્નસ્થે નવા જ વિષયો તથા નવા ભાવોને લોકપ્રિય થાય તેવા સરલ શબ્દોમાં ગાયા છે. હૃદયની સ્વચ્છતા—એની સાચી કવિતામાં પ્રથમ પહેલી જરૂર—એ આ કાવ્યોમાં લાગેભાર ભરી છે. વક્તવ્યની અર્દ નિખાલસતા આ કાવ્યોને તાગળી આપે છે. ‘રાવણ-હથ્થા’ને આવકારતા આનંદ ગાય છે.

નાથાસાલ દવે

ગુજરાતનાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચાહ વાપરો.

અંગ્રેજી: જહાંગીર પ્રધર્સ

રોશન સામે : અમદાવાદ.

[૨૬ : નવલકથાઓ. ૧૨. નવલિકાઓ]

૭ જાતીય વિજ્ઞાન : બાકી પરચુરણ]

કોરી કિતાબ ગુણવંતગ્રામ આચાર્ય	૧-૮
લક્ષ્મીંગના	૨-૦
નિવેદિતા	૩-૮
કોણ ગુનદુગાર	૧-૦
વિરાટનો ઝખ્ખો	૧-૦
વિકાસ	સુનીલાલ વ. શાહ ૩-૦
નયનાં	રસિકલાલ જોશી ૩-૦
કાંતિની ઝાલરી	'બાજીર' ૩-૦
સંહાર	ઐયુબખાન ખવાશ ૨-૦
લક્ષ્મીનંદ્રકરાર	ભોળીન્દરાવ દિવેદીયા ૧-૮
વિલાંગ ક્ષેત્ર	દુર્ગેશ ચુકલ ૧-૮
તાત્યારાનનું તાવીજ સ. વિષુ	૧-૮
મારા વિના તારા વાલે ધનવંત ઝોઝાર	૨-૦
પ્રથમ આપદ	નિરૂ દેસાઈ. ૨-૮
નંદિતા	સુરેશ ગાંધી ૧-૮
ગામવણી	મીમનલાલ કુહાર ૨-૦
હાથવિલાસ	'મરનકુહાર' ૩-૦
સીમંતિની	મહારાજેર ઈ. દવે ૧-૦
ધૂપદીપ	સીરાલાલ લ. શાહ ૦-૧૨

૭ જાતીય વિજ્ઞાન :-

પરજ્યા પછી ભાગ ૧-૨-૩ બાનુ પ્રકાશ	૬-૦
પ્રેમાપચાર અને આસનો	૨-૦
સંતતિના સર્જન પછી મહારાજેર દવે	૨-૮
અક્ષયચંદ્રીમાંસા જરાજેર નાંદિ.	૩-૮
પરજ્યા પહેલા	મોહનલાલ ધામી ૨-૦

નારી	સોરિન્દ્રમોહન મુખોપાધ્યાય ૨-૦
નિરૂપમા	" " ૨-૦
શુદ્ધયાગ	" " ૨-૦
લાલ માટીનો રસ્તો	" " ૨-૮
મુક્ત પંખી	" " ૨-૮
વિમાતા	ચરદયંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય ૨-૮
મમતાં	" " ૨-૦
રૂપરાણી	ઈસાહાર કાંમન ૩-૦
અદર્ય માનવી એચ. ઇ. વેલ્સ	૩-૦
રાજરાણી	બંદીપ બાણુ ૨-૦
ઉરદાદ	બાજુરાવ જોશી ૨-૮
વિજેતા	મોહનલાલ ધામી ૧-૮
પ્રિયતમા	" " ૦-૧૨
ત્રિલોકી	'પૂમકેતુ' ૧-૮
ધિન્દુ	મદલાલ અક્ષય ૧-૪
શુદ્ધલક્ષ્મી	" " ૧-૦
સોરડી વિભૂતિઓ મનુભાઈ જોષી	૧-૪
પત્રિની	કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી ૧-૮
મધુરમની	મદુલ ૧-૮
નિમંધ-	કલિદાસ- રાસ-
એન્ડ્રીસીનીયા પર ઓથાર ચંદ્ર ભટ્ટ	૨-૦
શુદ્ધનીતિ	મહારાજેર ઈ. દવે ૧-૪
જીવનચક્ર	'ધૂમકેતુ' ૧-૪
સાંકિર્ય ઉદ્યોગ	મો. સુ. ધામી ૧-૮
રસિયજીનાં રાસ	રાસસંગ્રહ ૧-૦

તૈયાર થાય છે સ્વ તં ત્ર લા ૨ ત હુંગરશી ધરમશી સંપદ કૃત

જુક સેલ સં નવયુગ પુસ્તક સંકાર રામકેતુ
ચ પછી શ સં [કાલિયાનાં]

સી. શાંતિલાલની કું. નેશનલ જુક ડીપો પુસ્તકાલય સ.સ. મંડળ
પ્રિન્સેસ રોડ : મુંબઈ ૨. ફરનાન્ડિઝ બોજ પાસે, અમદાવાદ. રાવપુરા : વડોદરા

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* જુદાં જુદાં મુદ્દા ધિકાતા રેલવેથી પાતો વાંચી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી મન્થાભાગ

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૫
રામચંદ્રની વાંતો	૦-૩-૦
અમેરિકાનું સ્વા. કુશ	૦-૪-૦
ભદ્રાકાથાસંગ	૦-૩-૦
કાન્તિ	૦-૧-૦
કાન્તિકારી હજ	૦-૩-૦
દેવકીબેનનાની બીજી જાણ (નથી)	
ઉદાવીનો મુકિયામ	૦-૧-૦
વીરની કાઠણ સા. ૧	૦-૧-૦
દાનિવેશ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
આરોહીની શિક્ષણ	૦-૨-૧
મોધીકાથા આલેખ	૦-૨-૧
મહાસતી સીરામિલેશ	૦-૨-૦
મંથનું દિવ	૦-૨-૦
કેશવ કમળ	૦-૨-૦
પિપાસુ લગ	૦-૫-૦
કાન્તિને માટે	૦-૫-૦
X રત્ન આવા	૦-૩-૦
X પરેશી કારની કારકાઈ	૦-૨-૦
X માતી કદાવી	૦-૨-૦
X મધુવેશ	૦-૧-૦
ગીતા મનતાની મધી વાળી	
અને મરીમોલ્ય ચીતો	૦-૨-૦
પ્રિન્સ બિરમાઈ	૦-૨-૦
X કમળ	૦-૩-૦
X હોલો વાર	૦-૨-૦
વારુણમા પ્રવેશી મન્થા	
પતો (મુધારેલી આવૃત્તિ)	૦-૧-૦
લવનચર્ચ	૦-૧-૦
લવન સંધ્યામ. દોકિયું	૦-૨-૦
X મોલ અવનની પાના	૦-૨-૦
મરીઆઈનો અને	૦-૨-૦
બોલોચિત્રમ અને બીજી વાંતો	૦-૨-૦
તત્ત્વ કે પ્રવચન	૦-૨-૦
દેવકાસ (નથી)	૦-૨-૦
ભાગવાદ અને સર્વોદય	૦-૧-૦
સહીદોના સંદેશ	૦-૨-૦
કોમાના	૦-૩-૦
આવણી આવા	૦-૫-૦
મો-પુરુષ-મધાઈ	૦-૫-૦
ચિત્રાના આખ	૦-૨-૦
મોમદ રામચંદ્ર વરનાથ	૦-૪-૦

દોસ્તોય મન્થાવલિ

X પ્રેમનો દાસ (વીજ આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
X સી અને પુરુષ (વીજ આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
X કાવલિ સા. ૧	૧-૪-૦
X નેલો અવતાર સા. ૧	૧-૪-૦
X નેલો અવતાર સા. ૨	૧-૦-૦
X નેલો અવતાર સા. ૩	૧-૦-૦
X કથિપરિવર્તન	૧-૪-૦
X કથાવલિ સા. ૨	૧-૪-૦
કમળુખ	૧-૪-૦

સ્વીડ મન્થાવલિ

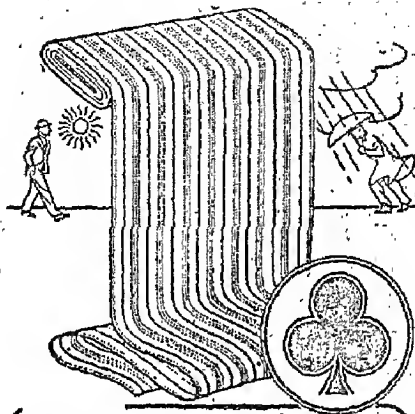
X ધર-આદિર	૧-૦-૦
X ચુરમ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
તોફાની	૧-૨-૦
અલુદ મન્થાવલિ	
એ કાન્તિકારીની આલકાથા સા. ૧	૧-૪-૦
એ કાન્તિકારીની આલકાથા સા. ૨	૧-૪-૦
X માતા આસપચલ	૧-૨-૦
X દિરેશી વાંતો સા. ૨	૧-૪-૦
X ચીતામન્યન	૧-૪-૦
X સત્કમળ છવન	૦-૧-૦
કમળુખ	૧-૨-૦
સોનાં કાષ્ઠી	૧-૦-૦
સ્વેદિહોર સા. ૨	૧-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

X દિરેશી વાંતો સા. ૧	૧-૪-૦
સ્વેદિહોર સા. ૧	૧-૨-૦
ચુલન અને બીજી વાંતો	૧-૪-૦
મારતપુણ્યપ્રવાસ	૧-૪-૦
મોધી મમિમહોલસાં	૧-૪-૦
કથે રત્નો	૧-૦-૦
રામ અને પુષ્પ (વીજ આવૃત્તિ)	૧-૨-૦
અલ અને મહાવીર (ન)	૦-૧-૦
X પરમશુદ્ધ	૧-૦-૦
X વિનયકા	૧-૨-૦
X સાવરમલી	૧-૪-૦
X સંધ્યાનું પક્ષ	૧-૦-૦
બેનમાનો ઉપાસ	૧-૦-૦
સહીદોના સંદેશ (પાછો)	૧-૦-૦
મોમદ રામચંદ્ર વરનાથ	૧-૦-૦
X વમને એ જાદુ સમજ	૦-૧-૦
અલકાદાર	૧-૨-૦
અપારવચના મોધી	૧-૨-૦
મહિરામનાથ	૧-૪-૦
કાવલિની કદાવી	૦-૨-૦
અવતા	૦-૨-૦

સિવાજી	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી મન્થાભાગ	૨-૦-૦
દોસ્તોય મન્થાવલિ	૧-૦-૦
સ્વીડ મન્થાવલિ	૧-૦-૦
અલકા મન્થાવલિ	૧-૦-૦
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન એલે મગતિ	

નવું પ્રકાશન :
ખાંડની ધાર
પા. ૪૪
કિ. ૨-૨-૦

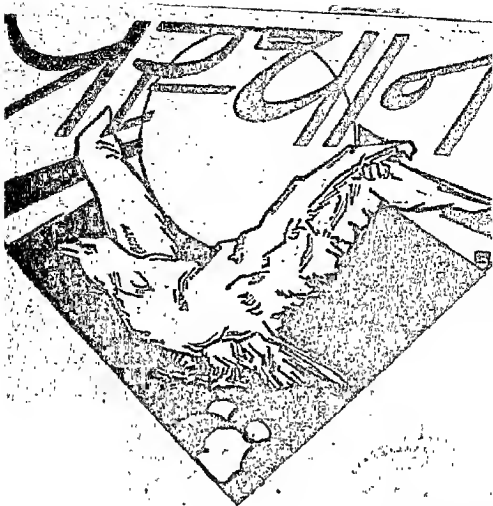

જ્યે તે સારું હોય તો થયું...તમને માટેમ પાસી છે, અરવિંદ મિલ્ડ
અથવા તમારા કપડાંનો પ્રથમ કહે છે. તે જણે નખત ટકે તે રીતે જતાવવામાં
આવે છે. તે સારું લાગે છે અને મુંઝવે દેખાય છે. હવે તમે તમારા માટે,
પોલિશ, સાફ, ઘડિયાળ, રંગીન, પોપુલીન, મુઠા, કેપ, નેનસુક, ઘોળ, શેરીયા
અને વાઈલ ખરીદો ત્યારે "ફૂલેપરના જોશ"નો માટે જોઈને કાપદ ખરીદો.

તમારા માટે અરવિંદ સારી

અરવિંદ મિલ્ડ લીમીટેડ,

અમદાવાદ

२८
२००.०

आव [६५ निहा] तजी
शमनारायण विमनाथ पांडे

१०००
शरदा-भाषा

रजुभांडा केशुभाई मिश्री

पृष्ठ १६
का १-२

આજીવનના
સુંદર અને રસાળ
વિયોગ, કોશલીન
અને પ્રીયલીન
હંમેશાં લેઓ પસંદ
કરે છે.

આજીવન મીલ્સ
અમદાવાદ

૧ કવિ ધર્મ (કાવ્ય)	હિમાચંદ્ર નેપી	૧
૨ આશ્રમ-પ્રાર્થના	સ્વામી આનંદ	૨
૩ દિન્દો ખોરાકોનો પ્રશ્ન		૭
૪ વતનના ચહીદોને (કાવ્ય)	રામપ્રસાદ શુક્લ	૧૧
૫ પુષ્પા (વાર્તા)	"ભદ્ર"	૧૭
૬ એક અનામી સૂદરોને (કાવ્ય)	ભારદ્વાજ	૩૦
૭ પ્રાગતિક નાટક	હિમાચંદ્ર નેપી	૩૧
૮ ચીની નવલકથા	અનુ: નગીનલક્ષ પારેખ	૩૭
૯ જૂનાં કપડાં	નટવરલાલ પ્ર. ખૂચ	૪૪
૧૦ લીલાં શાક કેમ રાધવાં		૪૭

તમે વાંચ્યું?

તમે વાંચ્યું?

ખાંડાની ધાર

લેખક: રામનારાયણ નાં પાઠેક

આજના યુગની, સ્ત્રીજીવનના અનેક પ્રશ્નો રજૂ કરતી, તેજસ્વી અને પ્રસાદયુક્ત કલ્પમયી સામાયિક સામાજિક નવલકથા. આજના જીવનજીવનના પ્રશ્નો આમાં માર્મિક અને મનોવિશ્લેષણયુક્ત વિચારણાથી રજૂ કર્યા છે.

દરેક શુભરાત્રીએ આ પુસ્તક વાંચવું જ જોઈએ.

પાકું પૃકું

કિં. રૂપિયા અઢી

લવાજમ : હિંદમાં રૂ. ૫-૦-૦; બર્મા તથા પરદેશમાં રૂ. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૧-૦-૦

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રજુચોડા કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ જ, ભારતીનિવાસ સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, ધીર્મદા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૪-૧૦-૪૩

સ્વદેશી.....સસ્તા.....સરસ

નેરોલની

લગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટેન

પેનના

તથા

બ્લુ બ્લેક

બાટલા

વાપરો

અનેક મ્યુ. ઓફિસો, મીલો, શાળાઓ તથા સ્ટોમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક રાષ્ટ્રીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટેશનરને નેરોલની શાહી માટે પૂછો:-

ધી નેરોલ એજન્સી

મધ્ય દરવાજા :: અમદાવાદ

બા.આ.-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની દાર્ઝનમાં

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
દિવસ માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલરેન્સ ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
રસીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૬-૦-૦
ગૃહદ ગ્રન્થાવલિ	૬૪૬

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન બેટલે પ્રગતિ

સ્ત્રીવર્ગને ખાસ ઉપયોગી

પ્રસૂતિશાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વાંચો

પ્રસૂતિવિજ્ઞાન

લેખક, સંચાલક અને પ્રકાશક : વૈદ્ય રવિશંકર જટાશંકર ત્રિવેદી.

જેમાં ઔષધીય અવયવોનું વર્ણન, સગર્ભાવસ્થામાં પાળવાના નિયમો, સગર્ભાવસ્થામાં થતા રોગો અને તેના ઉપાયો, ગર્ભિણીની માનવતા, દામણનું કર્તવ્ય, પ્રસવની અવસ્થાઓ, પ્રસૂતાને થતા રોગો અને તેના ઉપાયો, પ્રસવ વખતે આવતી અસરો વિશેની સૂચનાઓ, બાળકો અને માવજત, બાળકની પીડનાં પ્રયત્નોનાં ધમણો, બાળકોનાં દરદો અને તેના ઉપાયો વિ. વિષયો રહ પ્રકરણોમાં આપવામાં આવેલ છે. આ એક જ પુસ્તકના જાનથી પ્રસૂતાને સંપૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકે છે અને સારી નિરાળી રાખી શકે છે.

આ પુસ્તક “વૈદ્યવપ્ત” માસિકના આઠકોને ભેટ આપવામાં આવે છે.

માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૩ ભેટની દિ. રૂ. ૧-૪-૦

લખો:- ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી

ગાંધીરોડ-અમદાવાદ.

કાલમહેવી-મુંબઈ.

મોટાપૂલ-સુરત.

Advertise

in
The PRASTHAN

is to successfully develope your business in Gujarati-reading public.

An Advertising medium should be judged by the quality and quantity of its circulation; by its editorial contents; by its advertisers; by the evidence it offers of reader interest : on all these counts *Prasthan* meet the most exacting test.

Ask for a specimen copy

PRASTHAN KARYALAYA
Ahmedabad.

પ્રસ્થાન પ્રવૃત્તિઓ

: લવાળ્યમ :

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી અંથમાળા	૨-૦-૦
ટોલરેટોય અંથાવલિ	૬-૦-૦
સ્વીન્ડર અંથાવલિ	૬-૦-૦
બુલ્ડ અંથાવલિ	૫૦૦

: પ્રસ્થાન :

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

‘પ્રસ્થાન’ માં

જાહેર અખબરના ભાવ

જાહેર અખબર વિભાગમાં

૧ પાનું ૩ પાનું ૬ પાનું

૧૨ માસ	૨૦૦	૧૦૦	૬૦
૬ માસ	૧૦૦	૬૦	૩૦
૩ માસ	૬૦	૩૦	૧૮
૧ માસ	૨૪	૧૨	૮

રીડીંગ મેટરમાં

ચાલુ કાળ-૧ વખત રૂ. ૩૦; ૧૨ માસ ૩૦૦
આર્થિક-૧ વખત રૂ. ૪૦; „ ૪૦૦

પૂંઠા ઉપર

પૂંઠા પૂંઠા નં. ૨	૧ વખત ૪૦; ૧૨ માસ ૪૦૦
„ ૩	„ ૪૦ „ ૪૦૦
„ ૪	„ ૫૦ „ ૫૦૦

(જાહેર અખબર સ્ટીચીંગ માટે પુછાવડું)

પ્રસ્થાનમાં સારી જાતની જ જાનખ.
લેવામાં આવે છે.

રીડીંગ મેટરમાં મર્યાદિત પ્રકારની જ જા. ખ.
અને તે પછી બહુ જ થોડી
સંખ્યામાં લેવામાં આવશે.

લાંબા કોન્ટ્રાક્ટ માટે પત્રવ્યવહાર કરવો.

: લખો :

વ્યવસ્થાપક : ‘પ્રસ્થાન’ જાનખ. વિભાગ
પ્રસ્થાન કાર્યાલય : અમદાવાદ

“કંઠાય પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમા

ધો નાગપુર પાચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

છેલ્લા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં બહાર થયેલું

નિવાર્ધિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિર્દગીના વીમા ઉપર

રૂા. ૩૬

રૂા. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૬ ટકા વળતર.

મહેનતુ તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી વગર કમિશનથી નોંધાયેલી હોય.

વધુ જુલાઈ માટે મળેલા માહિતીઓ:—

ઓફિસો:—

મુંબઈ મલાકાના આન્ધ્ર મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઇન્દિરલાલ આર. દેશાઈની કુંા.

સુરતનપુરી ભાગેળ, સુરત

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [૨૭૨૮૬]

અકસીર પ્રસ્વાર થયેલું છે. ચાનતંત્રની નબળાઈ, ધાતુક્ષીણતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહો વધારે છે. ક્ષીણ થયેલા શરીરને નવપ્રકૃતિ બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ની રીશીના રૂ. ૧-૪-૦; સ્ત્રીના રૂ. ૪-૮-૦

— સ્ત્રીઓના —

પ્રદર, અતુરોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, છત્તુર્જન્યર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૃત દ્રવ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂ. ૧-૨-૦

બિંબા ફાર્મસી

ગાંધીરોડ, અમદાવાદ

ગુંબઝ નં. ૨, પુના સીટી, તથા બિંબા.

દરેક રથને એકાન્તો જોઈએ છે. એકાન્તીના નિરોધો તથા આધુનિક દવાઓ સ્વીકૃત મંદિત

મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને

‘ક્રિશ્ચિયર’ના આવતા અંકમાં, ડૉ. અનન્તરાય મ. રાવળે, અમદાવાદના મોડર્ન મેટ્રિક કલેસના સંચાલકની વિનંતિથી, તેમના મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ આપેલા એક વ્યાખ્યાનનો સાર—

ભાષાજ્ઞાનની ભૂમિકા અને મેટ્રિકનું ગુજરાતી

એ લેખદ્વારા આપવામાં આવશે.

‘ક્રિશ્ચિયર’ના એ અંક (આવતો) તા. ૧૦-૧૦-૪૩ ના રોજ પ્રસિદ્ધ થશે. એ અંકની છૂટક કિં. ૦-૧૨-૦ રહેશે તો નક્કલ મંગાવનારે તેટલી ટપાલની રિકિટ ખોડવી. હાર્દયસ્પર્શી વિનંતિ છે કે તેઓ વાર્ષિક શ્રાદ્ધક બની જાય.

: વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ચાર :

ક્રિશ્ચિયર કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ

● મેટ્રિકના વિદ્યાર્થીઓને ●

મેટ્રિકમાં પાસ થવામાં સહેજ પણ ચંદા હોય તો શિશુઓમાં કેમિયન રૂલ સર્ટિફિકેટ પરીક્ષા આપવાનું વ્યૂહો નહિ. મેટ્રિક મુદ્દી નહિ પહેંચેયો પણ આ પરીક્ષા આપી રહે છે.

અનેક વિષયોમાંથી તમને કામે તે વિષયો લઈ શકો છો.

તમારા નિશ્ચિતના સમયમાં, ઘેરોમાં, ટપાલ મારફતે જાણી શકો છો.

ઓએ, ઘેરોમાં અભ્યાસ કરીને, બનારસ, નાગપુર અને પંતામ યુનિવર્સિટીની બી. એ. કિમી મુખી અભ્યાસ કરી શકે છે.

—: આ બધી પરીક્ષાઓની વીગતવાર માહિતી માટે લખો :—

સતીશચંદ્ર પ્ર. દેસાઈ એમ. એસસી. (લંડન); બાર-બો-સો.

પ્રિન્સીપાલ, બોમ્બે ટ્યુટોરિયલ કોલેજ

કાલાસગા બિઝીંગ, પોલીતલાવ, મુંબઈ-૨

‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ

અનિશ્ચિત ભાવિ સામે આર્થિક રીતે રક્ષણ
આપતી ‘સેન્ટીનલ’નું સાચું આકર્ષણ શું છે ?

૪

જનતાને અનુકૂળ પડે તેવી વીમા પોલિસીની
વિવિધ યોજનાઓ, પોલિસી હોલ્ડરોના ઘાવા-
ઓનો ત્વરિત નિકાલ, તળીઓ તપાસ વિના
વીમા ઉતરાવવાની અનુકૂળતા કે જે આમ
જનતાને એક આશીર્વાદ રૂપ યોજના થઈ પડી
છે,—એ સર્વેએ જનતાનાં હૃદયને આકર્ષવામાં
અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે.

✽

વધુ વિગત માટે ગ્રાસપેક્ટસ મંગાવો.

ધી

સેન્ટીનલ એશ્યોરન્સ કં. લી.

હેડ ઓફિસ:-

કોટ, મુંબઈ

બ્રાન્ચ:-

રીડમેડ,

અમદાવાદ

દરેક સ્થળે ભાગવગવાળા હિસાબી એજન્ટો ભણ્યા છે.

બળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

જીવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાસ્થ્ય-ૐશિક

ધોરાક

મંદુ

રચવન પ્રાશ

એ જ [જીવન]

હીલાં આખાં સાથે બીજાં પાત્રક

અને થોડો વધારનાર બોધ

મેળવી બનાવેલ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગીત કામ આપનાર

સાત્વિક ઉપાય

મંદુ ફાર્માસ્યુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ

અમદાવાદના એજન્ટ :

સો બી લા સ પ્રિન્ટિંગ નોંધ

અમદાવાદ

આજથી જ

સૌ કોઈ અજમાવવા મોકલો

卐 પ્રસ્થાન 卐

૨૫
૨૦૦૦

। દષ્ટિપૂતં ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તકે ૩૭

કારતકે-માગશર : ૨૦૦૦

અંક ૧-૨

કવિધર્મ

ઉમાશંકર જોષી

કરી પ્રલય ભૂમિકંપ મયદાનવી ખેલતો
સ્થલે જલ જલે સ્થલી સ્થત તે પ્રદેશે ધ્રુમ્યો,
તહીં શું સ્ફુરશે વસંત તહીં વેલીશું ગેહતો
થશે સમય દક્ષિણ પ્રગટ કિંવધૂધી ચુમ્યો ?

કુદુમ્ભ અથવા 'વડું' સગર ભાઈભાંડુ ભર્યું
વિંખાય સહસા પડ્યે અથનિ, થાય ઉદ્ધસ્તશું;
કુંવારિ કુલવેલ,—યૌવન રંગેરંગે પાંગર્યું
દ્વયાર્ધ પશુ યંભશે ? ઉજળશે 'ન' એ મસ્ત શું ?

કલીક જનલોક તે ય કવિ ! ખૂબ માઝા તણ
ચગે કલહ તાંડવે, વિવચ આત્મધાતે મચે;
દબાવ' ઉર લીભરા જરી યતું ન, લીણા સણ
પદો મનુ હિરોમિર્તિનાં અમૃત સારબ્યાં છો રચે.

વસંતર સ યૌવન પ્રેસર જેમ, રહેશે બની
મહા જનવિમર્દમાં ય કવિ શબ્દ સંલુપની

સારત્રિભા ૧૯૯૬

જે જાણુ વહેલા જાગ્યા હોય કે અથવા જાગ્યા હોય, પ્રાર્થના થઈ રહે ત્યાં સુધી કાંઈ પણ આશ્રમવાસીએ જોડખીનની સાથે વાત ન કરવી જોઈએ, દાતણ બેવાં દેવાં, સંકાસ કે સ્નાનગૃહ કાઢીને બતાવવું, કે બીજા જે કંઈ જરૂરી વહેવાર કરવા પડે તે મૂંઝે મોઢે કરવા જોઈએ. મતલબ એ કે પ્રાતઃકાળમાં બીડીને આત્મચિંતન અને પ્રાર્થના એ આશ્રમવાસીનો પ્રથમ વહેવાર હોય, અને એ પૂરો થાય તે દરમ્યાન કુદરતી કે જરૂરી જે કંઈ વહેવાર કરવા પડે તે અથવા આત્મચિંતન કરી રહેલ વ્યક્તિ મૂંઝે મોઢે માત્ર શરીરથી કંઈ જમ અને મન આત્મચિંતનમાં લીન હોય, એ રીતે થવા જોઈએ.

આ વિચારસરણી અનુસાર પ્રાર્થના થઈ રહેતાં સુધી બીજા કાંઈ પણ દુન્યવી વહેવારને સારુ અવકાશ નથી રહેતો.

આશ્રમવાસીઓમાં વહેલા બીડીને (પ્રાર્થના પહેલાં) વાંચવું લખવું ઇં વહેવાર જેને કરવાં હોય તે સંચાલક કે મંત્રીની પરવાનગીથી લેમ કરી શકે, પણ બનતા લખી નેણે તે બધું આશ્રમના મુખ્ય મકાનથી દૂર બીજા મકાનમાં અગર તો મકાનના એવા જ કાંઈ ભાગમાં કરવું જોઈએ. સામાન્ય નિયમ તરીકે ખાસ પ્રયોજન સિવાય સવારે ૪-૪૦* વાગ્યાથી વહેલા બીડીને કાંઈ આશ્રમવાસીએ વાંચવા લખવાના વ્યવસાયમાં રોકાવું એ હિતેજનને પાત્ર ન ગણાવું જોઈએ.

સવારની પ્રાર્થના

૪-૪૦ વાગે પ્રાર્થનાનો પ્રથમ ઘંટ વાગે ત્યારથી ૪-૫૫ વાગે એ ટકારા વાગે ત્યાં સુધીમાં દરેક આશ્રમવાસીએ બિજાનાતો ત્યાગ કરી બિજાનું વ્યવસ્થિતપણે બાંધી સંકેલી, ખાટલો (હોય તો) હાપાડી મૂકી, નીમેલે ઠેકણે મૂકી દેવાં જોઈએ, પછી મુખમાળન અને બને તો શ્રોત્ર આદિપી લઈ પ્રાર્થનાને સારુ તૈયાર થઈ જવું જોઈએ.

પ્રાર્થનાની જગાએ, સામાન્ય રીતે પાંચના ટકારા ધડિયાળમાં પડે તે અગાઉ એ મિનિટથી વધુ વહેલા ન આવવું જોઈએ. જેણે પોતાના પ્રાતર્વિધિ વહેલા આદરેલી લીધા હોય, તેમણે પ્રાર્થનાને સ્થાને પોતાના આસન પર વહેલા આવી ટાટર બેસી આંખો મોંથી ઇંધર-ચિંતન—આત્મચિંતન—કરવું અને ટકારા પડે ને પ્રાર્થના શરૂ થાય ત્યાં સુધી મૌનપણે સાવ શાંત બેસી રહેવું જોઈએ.

પ્રાર્થનાની જગાએ પ્રાર્થના શરૂ થાય તે અગાઉ અગર તો પ્રાર્થના ચાલુ હોય તે દરમ્યાન બગાસા ખાવાં, બાળસ મરચવી, છોકો કે હિંદરસ ખાવી, ઝોલાં ખાવાં, ઇં ન કરવું જોઈએ. એ બગાસાં છીંક વગેરે આવે જ તો તે મોંઆડે હાથ કે લૂગડું રાખીને એટલી બધી ચૂપકીટીપૂર્વક કરવાં જોઈએ કે જોડે જોડેલા સાથીને પણ તેની દબલ કે ભણ થવા પામે નહિ. ઝોલાં આવે તેણે બેભાન વિના પોતાને સ્થાને જ બિલા થઈ જવું ને બિસા રહેવું.

* અહીં હાલ લગાઈ અને લાંદેલા અગર ન્હોતો યથેચ્છા સ્ટાન્ડર્ડ કે એવો કાંઈ શક્ય નહિ પણ દરેક પ્રાંતનો સ્થાનિક શાક્ય અભિપ્રેય છે. એવો સ્થાનિક જ પાન્યાનો સમય દરેક જગ્યાએ ન્હોતો ધર્મમંચોમાં કહેવો * આશ્રમસુદર્શ * નો સમય ગણાય.

પ્રાર્થના દરમ્યાન દરેક જણે પોતાના આસન પર પહાંડી વાળાંને અને ડાક પોંક સીધી સીટીએ રાખીને ટટાર બેસવું જોઈએ. વચમાં આસન બદલવું કે ઊંચાનીચા થવું ન જોઈએ.

પ્રાર્થના બરાબર પાંચના ટકારા પડે તે સાથે જ શરૂ કરવી જોઈએ. પ્રાર્થના શરૂ થતા પહેલાં પ્રાર્થનામાં લાગ લેનાર એકેએક આશ્રમવાસીએ પોતાને સ્થાને બેસી જવું જોઈએ. મોડા પડનાર અંદર આવીને ન બેસતાં પ્રાર્થનાસ્થાનની બહાર એક ઢાણે બિભા રહેવું જોઈએ, અને જ્યાં જ્યાં જ પ્રાર્થના પૂરી થાય ત્યાં સુધી તેમાં લાગ લેવો જોઈએ.

પ્રાર્થના સલાવનાર વ્યક્તિએ વચલા આસન પર બેસવું અને બાકીના સૌએ તેની યાજ્ઞીજમણી બાજુએ સીધો હાથમાં અથવા સામે મોંએ આડી કતારોમાં, બેસવું. દરેક જણે જઈ, જીન, ખાદી કે એવા જ કશા આસન પર બેસવું. હોલા ધાસથી ઉગેલી જમીન સિવાય બીજો કોઈ જમીન ઉપર ઢાઈએ બેસવું ન જોઈએ.

પ્રાર્થનામાં બેસવામાં મોટાનાના, ઊંચનીચ, આગળપાછળ, એવો ઢાઈ પણ ભત્રીસો ભેદ ઢાઈએ માનવો નહિ. નાનાં પાળેડાં પ્રાર્થનામાં નિમ્નિતપણે બેસે, ધાંધલ ગમખ કરે નહિ, પણ ધોમેધોમે ધૂન, લજન, પ્રાર્થનાના શબ્દો વગેરે સાં જોડે બોલતાં થીજે એવી ટેવ પાડવી. જ્યાં હોય તે જો પ્રાર્થના દરમ્યાન રૂકવા લાગે તો તેની માતાએ તલ્લેજે લીધી જઈ એમને હાઈને અવાજ ન આવે એટલે છેડે આશ્રમના બીજા લાજમાં આસા જવું જોઈએ.

સવારની પ્રાર્થનામાં બોલવામાં આવતાં જનન, ધૂન, ગીતાપાઠનો અભ્યાસ, તથા એમાંનું દરેક અસાવનાર વ્યક્તિ, જે બધું આગળો સાંજની પ્રાર્થના પૂરી થયા બાદ શુદ્ધિએ બહાર કરવાનો નિયમ રાખવો, અને જો જનન, ધૂન, ગીતાભ્યાસ વગેરે બોલવાનું હોય તે અસાવનાર વ્યક્તિઓ ઉપરાંત પ્રાર્થનામાં લાગ લેનાર દરેક વ્યક્તિએ અને તો તે જોઈ વાંચી કે મોઢે કરી રાખવું જોઈએ. અને સવારમાં જાગે ત્યારથી પ્રાર્થના શરૂ થાય ત્યાં સુધી બીજું આત્મચિંતન કે ધ્યાનસ્મરણ કરવામાં ચિત્ત એકાગ્ર ન થઈ શકતું હોય તેમણે જો જનન, ધૂન કે ગીતાભ્યાસના શ્લોક કે તેમાં આવતા વિષયનું ચિંતન અગર તો રૂઠણ કરવામાં મનને રોકવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રાર્થના શરૂ થતાં પ્રાર્થના અસાવનાર વ્યક્તિ બોલે તેની પાછળ અગર સાથે જોવો કેમ નહીં થયેલો હોય તે સુજળ શ્લોક, જનન, ધૂન વગેરે સાથે બોલવાનું જોઈએ. બોલાવનાર વ્યક્તિના અવાજ કરતાં પાછળ કે સાથે બોલનાર ઢાઈ વ્યક્તિનો અવાજ વધારે જોવો જોવો ન જોઈએ. એટલે કે સમૂહના ઘેર ગંભીર થોડ વચ્ચે બોલાવનાર એક જ વ્યક્તિનો અવાજ જોડો જોળખી શકાય એમ સંભળાય, બીજા ઢાઈનો અવાજ જોડો પડીને જોળખાય કે સંભળાય નહિ પણ સૌનો સામરો જ એક ધીરગંભીર થોડ પ્રાર્થનાસ્થાનમાંથી જો, એ પ્રમાણે પ્રાર્થના આસવી જોઈએ.

જનન બોલાય તે નહીં યોગ્ય વ્યક્તિ બોલે અને બીજા સૌ સાંભળે, એવું નહિ- એવો નિયમ સામાન્યણે રાખવો જોઈએ.

જનન બોલાય ત્યાં બોલનાર શુદ્ધ ઉચ્ચારપૂર્વક અને બને ત્યાં સુધી સંગીતપુરક અને પજુ ઉત્સાહી રીત અપનાવનાર ન કરતાં ફાંત જનમવાદની જેમ ગાય, બીજા સૌ ફાંત

મંબીર વાતાવરણ વચ્ચે તે સાંભળે, અને તેમાં રહેલું ઉદ્દેશ્યોધન કે આત્મચિંતન અંતરમાં ઊંડું ઊતરી જાય, એ પ્રમાણે થવું જોઈએ. જ્યાં ઝીલવાનું કે પાછળ બોલવાનું હોય ત્યાં પણ બોલાવનારના કરતાં વધુ ઝડપે કાઢી ન ઝીલે, અગર તો ઝીલતાં કે બોલતાં ગતિ વધારી ન મૂકે, એની દરેકે સંભાળ રાખવી જોઈએ. ગીતા શ્લોકો ૪૦ સૌ સાથે બોલવામાં પણ બોલાવનારના કરતાં પાછળ બોલનાર. કાઢીએ વધુ ઝડપે બોલવું ન જોઈએ, તેમ બોલવા દરમ્યાન પણ પાછની ગતિ વધારી ન ચૂકવી જોઈએ.

પ્રાર્થનાનો છેલ્લો શ્લોક બોલાઈ રહે અને પ્રાર્થના પૂરી થાય તે પછી એકાદ મિનિટ શાંતિ અગવી ધૃતિરચિતનમાં લીન થવું અને પ્રાર્થના ચલાવનાર વ્યક્તિ ઊઠે તે પછી પોતપોતાનું આસન વીંટી લઈ દરેકે ઊડી જવું અને અવાજ કર્યા વિના વિખરાવું.

આ પ્રમાણે પ્રાર્થના સંગોપાંગ પૂરી થયા બાદ આશ્રમનો રોજનો નિયત કાર્યક્રમ શરૂ થાય.

પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થના આશ્રમની કલ્પના અનુસાર શુદ્ધ આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે, એમાં સામાજિક રતરૂપનો અંશ નથી. તેથી આ સવારની પ્રાર્થનામાં એકબીજાએ કળવુંબળવું, અનુકરણ કરવું, વિવેકને ખાતર પોતે કે એકબીજાએ કહ્યું કરવું, એક બીજાને કાંઈ પણ જાતનો આશ્રદ કરવો, છૂંને સારુ અવકાશ નથી.

વિશેષતા-સર્વધર્મસમભાવ

આશ્રમની પ્રાર્થનામાં ધર્મોના બેઠ કે કોમી તત્ત્વ શુદ્ધ કલ્પના નથી. ગાંધીજીનો સર્વધર્મસમભાવ એ મુખ્ય માન્યો છે. તેથી પ્રાર્થનાનું વસ્તુ મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મગ્રંથોનું હોય છતાં હિંદુ ધર્મવિચાર કે દેવદેવીઓની ઉપાસના પ્રાર્થનામાં અગ્રિયેત નથી; પણ કેવળ અધ્યાત્મજ્ઞાને આત્મતત્ત્વને જોડે જીવનું અનુસંધાન જ અગ્રિયેત છે. એટલે હિંદુ ગ્રંથવચન કે હિંદુ વિચારધ્યાની ધૂન કે ભજન ઉચ્ચારતો છતાં પ્રાર્થનામાં જોડેલ આશ્રમવાસી એ અધ્યાત્મતત્ત્વને જ ચિંતે છે, જે આદિકાળથી માનવમાનવી અંતરબોજનો વિષય રહ્યું છે અને જે સંસારના તમામ મહાધર્મોના મૂળમાં પડેલું છે. આથી હિંદુ, ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, જૈન, શીખ, આર્યસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ કાંઈ પણ પ્રાર્થના, ભજન, ધૂન કે પ્રાર્થનાસરણી આશ્રમવાસીને અમાન્ય નથી. બદકે ચોક્કસ ધંડીએ ગમે તે સરણીને અનુસરતો છતાં આશ્રમવાસી પોતાના જ છટ આરાધ્ય તત્ત્વનું ચિંતન, રટણ કે આત્મનિવેદન દ્વારા અનુસંધાન કરી રહ્યો છે, કે કરવા મધી રહ્યો છે, એવી એની ભાવના છે. તેથી જેમ એક જ કુટુંબનાં સગાં ભાઈબહેનો જુદાજુદા ધર્મ કે સંપ્રદાયની પદ્ધતિને અનુસરતાં હોય છતાં સાથે વસે, બેસે અને પ્રાર્થના કરે અને છતાં પોતપોતાના આરાધ્ય તત્ત્વને નિહાવત રહે, તેમ ખ્રિસ્તી, મુસલમાન, હિંદુ, શીખ, જૈન કે જુદાજુદા સંપ્રદાયના એક જ રમાનમાં કે જુદાજુદા વસતા આશ્રમવાસીઓ એકસાથે બેસી એક જ વખતે સામાન્ય પ્રાર્થના કરે, તેમાં બળે કે પોતપોતાને રચતાં ભજન, કીર્તન, પ્રાર્થના, ધૂન વગેરે બોલે કે ઝીલે-ઝીલાવે તેમાં કશો બાધ કે વિરોધ કદ્યો નથી. બદકે આશ્રમવાસીને મન એજ આશ્રમપ્રાર્થનાની વિશેષતા છે એમ મનાયું છે.

સાધકાળની પ્રાર્થના

સાધકાળની પ્રાર્થનાની કલ્પના સવારની પ્રાર્થનાના કરતાં સહેજ નિરાળી માનવામાં આવી છે; બધે એનું ધાર્મિક સ્વરૂપ તેનું તે જ કલ્પવામાં આવ્યા છતાં સાધકપ્રાર્થના નવાં આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ કરતાં સામાજિક સ્વરૂપ વિશેષ રૂપે છે એમ કહી શકાય. આશ્રમવાસીઓ તેમને નાતે કે સંસ્થાને નાતે આવેલા મહેમાનો અગર તો કેવળ પ્રાર્થના વખતે જિજ્ઞાસાથી કે પૂછી રીતે આવેલાં અને પ્રાર્થનામાં લગવા માગનારાં આશ્રમિકો, તમામ એક કુટુંબ છે અને એક જગ્યાએ બેસી પ્રભુતામ લઈને દિનક્રમના આધિ-બાધિ ત્રિવિધ તાપનો બોલો મન ઉપરથી મરીબર દળવો કરી રહ્યાં છે; આત્મનિરીક્ષણ કરીને અંતર્યુદ્ધિની વાટ સાફ અને સરળ કરવા માગતા અને એકબીજાની હૃદ મેળવીને એક કલ્યાણપાત્રને ધમે આગળ વધવા માગતા યાત્રાળુઓનો સૌ મળીને એક સંઘ છીએ, અને એક બીજાને દાઢ આપીને સન્માર્ગે વધવાના ઇચ્છુક અને હેતુક છીએ, એવી ભાવના આ સાંજની પ્રાર્થનાની સંસ્થા પાછળ રહેલી છે. અથવા કદો કે એના વિકાસમાં આવી તરવો અને ભાવનાઓ અનાયાસે મૂંઝાતાં જઈ આવે એનું આત્મ સ્વરૂપ બન્યું છે. વળી પ્રાર્થનાની મૂળ કલ્પના કે ભાવનાનાં તે મોખક હોવાથી સ્વાભાવિક રૂપે તે તેમાં સમાતાં ગયાં છે. આ રીતે આશ્રમોની સાધકપ્રાર્થના એ કલ્યાણવર્ધિઓનો, સેવાભાવીઓનો અને માનવસુધારકોનો એક સ્વદેશીય અને આકર્ષક સામાજિક મેળો બની ગઈ છે.

આથી સાધકપ્રાર્થનામાં પ્રાર્થનાના આરંભ પહેલાં અથવા તે સમાપ્તિ પછી એકબીજા મેડે, મહેમાનો જોડે કે બહારથી આવેલાંઓ જોડે લગવાલગવા, વાતોચીતો કરવા, યોગ-બાંધુપિછાન કરવા કરાવવાના ઇન્ સામાજિક બર્વહારોને સારું અંતરામ નથી.

તે જ પ્રમાણે આશ્રમસંસ્થાઓમાં પ્રાર્થના પૂરી થયા બાદ દિવસ દરમ્યાન દરેક ક્રિતિક સુતરના તારની તોંધ કરાવવી, આશ્રમના દિવસના કાર્યક્રમોને લગતી કે વળતા દિવસના કાર્યક્રમોને લગતી જહેરાતો કરવી, નેધિ કે મુચનાઓ આપવી, નિવેદનો કરવી, ઇન્ બવહારોની આશ્રમવાસીઓને અગર આશ્રમના અધિકારીઓને જૂટ હોય છે. બધે આશ્રમવાસીઓ, અતિથિઓ ઇન્ સૌ કોઈને સાડુ રજ કલાકમાં સાધકપ્રાર્થનાનો આ કાર્યક્રમ એ એક જ અરસપરસ સમૂહપણે લગવાલગવાનો સમય અને પ્રસંગ હોવાથી આવા તમામ વહેવારો અદા કરવા કે આટોપવાને સારું સાધકપ્રાર્થના પૂરી થયા પછીનો આ સમય સૌથી વધુ અતુલ્ય મનાયો છે.

દિવસનાં કામોની તોંધ, વળતા દિવસનાં કામોની વહેંચણી, થઈ અને બીજાં ક્રિતિક, હાજરી, ગેરહાજરી, માંછળી, ઇન્ની તોંધ કરવાનો, તેમજ સંવાસક, મૃદપતિ કે પ્રાર્થના અલાવનારની પરવાનગીથી મુચનાઓ અને જહેરાતો કરવાનો, અને આશ્રમમાં રાત્રિનિવાસ કરનારાં નાનાંમોટાં તમામને સવારને સાડુ ઘાવજી વહેંચી આપવાનો શિરસનો સાધકપ્રાર્થના પછી આ જ સમયે પ્રણામિરં આશ્રમોમાં હોય છે.

“ કાં જૂન ને ભોજન રહે વિખટાં ?

કાં એ ય રહેતું જ મળી શકે ના ? ”

(ઉમાશંકર)

૧

આપણી પ્રજા અત્યંત ગરીબ છે, આપણી માથાદીક આવક બીજા દેશોની સરખામણીમાં બધી ઓછી છે, આપણા જૂના દુનરહિયોગો નષ્ટ થયા છે, જે થોડા છે તે પણ ઘસાતા ચાલ્યા છે, નવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં થયો નથી, આપણી ખેતીમાંથી પૂરું વળતર મળતું નથી, વગેરે આપણા અર્થશાસ્ત્રની સામાન્ય વાતો તો બધા જાણે છે. આ વીસમી સદીમાં બીજા દેશોમાં વિજ્ઞાન અને ઉદ્યોગની મદદથી ગમે તેટલો વૈભવ સાધી શકાયો હોય, પણ આપણે ત્યાં આ ઉપરની વસ્તુસ્થિતિથી આપણે એટલા દેવાઈ ગયા છીએ કે આપણને તેમાં કશું અસામાન્ય લાગતું નથી. ગરીબો તો જાણે આપણો જન્મશિક્ષ હક છે ! છતાં આજથી ત્રણચાર વર્ષ પહેલાં કોઈએ એમ કહ્યું હોત કે આપણા આ ખેતીપ્રધાન અને ખાસ કરીને અનાજ પકવનારા દેશમાં અન્નને અભાવે માણસોએ ટળવળવું પડશે અને મરવું પણ પડશે તો આપણે તે કદી ન માનતા. આધુનિક વિજ્ઞાનની મદદથી ભલે આપણે આપણું ઉત્પન્ન જમણું કે ચોગણું ન કરી શકીએ, પણ છેક જૂખમસની હદે પહોંચીએ એવું તો કોઈએ કહ્યું નહિ હોય. ત્યારે, ખજાણમાં આજે જે ઠરણી સ્થિતિ ઊભી થઈ છે તે કેમ થવા પામી ? બિંજાપુરમાં વર્ષોવર્ષ દુકાળ થા સટે ? મલબાર તરફ અનાજની આટલી તંગી કેમ ? આપણને શીખવવામાં આવ્યું નથી કે રહેલે આખા પછી હિંદમાં દુકાળ રહ્યો નથી, જે છે તે માત્ર પૈસાની તંગી છે !

૨

આ વિમલ પહેલાંના આંકડા તપાસીયું તો જાણ્યો કે છેલ્લા ત્રણેક દાયકાથી આ ખાજતમાં આપણી પરિસ્થિતિ સ્વર્ણ સતોષકરક તો નહોતી જ. ૧૯૩૧થી ૧૯૪૧ દરમ્યાન, એટલે છેલ્લા દસ વર્ષમાં, આપણી વસ્તીમાં ૧૫ ટકાનો વધારો થયો છે, જ્યારે ૧૯૨૯-૩૦થી ૧૯૩૯-૪૦ દરમ્યાન અનાજના વાવેતર નીચેની જગીનમાં ૧૫ ટકા વધારો થયો છે અને અનાજના ઉત્પન્નમાં ૪ ટકાનો ઘટાડો થયો છે.

છેલ્લા થોડાં વર્ષોમાં અનાજની અત્યાતનિકાસના આંકડા નીચે પ્રમાણે છે :

વર્ષ	નિકાસ (હજાર ટનમાં)	આયાત
૧૯૩૧-૩૭	૬૨૧	૧,૬૮૩
૧૯૩૭-૩૮	૮૭૮	૧,૩૩૬
૧૯૩૮-૩૯	૭૪૨	૧,૬૦૩

વળી જણાવું છે કે હેલ્થ વર્ધો દરમ્યાન દહકા પ્રકારનાં એટલે જોઈ સત્વવાળાં અનાજનું ઉત્પન્ન વિશેષ વધ્યું છે, અને તેટલા પ્રમાણમાં પોષક ધોરણની અછત વધી છે. એટલે એકંદરે આ વિગતની શરૂઆત પહેલાં પણ આપણી વસ્તીની આવશ્યક જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં અનાજનું ઉત્પન્ન વધ્યું ન હતું એ પુરવાર થાય છે. બીજો અર્થ એમ નથી કે જો વસ્તીના વધારાની સાથે અનાજનું ઉત્પન્ન વધ્યું હોત તો ધોરણીના પ્રશ્ન જેવું કંઈ જ ન હોત. આપણે ત્યાં જે ધોરણ સામાન્ય જનતાને મળે છે, જેને સામાન્ય જનતા ટેવાયેલી છે, તે આવશ્યક પોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ જોઈ જ છે, અને તેને પરિણામે આપણે ત્યાં અનેક વ્યવિધતાનું જોર રહે છે, મરજી-પ્રમાણ ઓળ દેસો કરતાં ધણું વધારે છે, અને પ્રજાનો સારો મોટો ભાગ સિયલ, કમળેર અને નિરત્સાહી જીવન જીવે છે. આપણા ધોરણમાં પ્રોટીન અને વિટામિન જોઈ છે, અને પ્રજા પ્રમાણમાં સસ્તા મળતા કાર્બોહાઇડ્રેટ પર શરીર નિભાવે છે વગેરે જાણીતું છે. પરિણામે, ઉપર કહ્યું તેમ, આપણું મરજીપ્રમાણ વધારે, આયુષ્યમર્યાદા ટૂંકી, 'જાળમરજી' પ્રમાણ ટોચે પણ સુધરેલા કહેવાતા દેશ માટે સરમમરેલું, અને પ્રજાનો મોટો ભાગ નર્મ જૂખમરના દોષોથી પીડાતો, એ સ્થિતિ થર કરી ગયેલી છે. આ બધું જોતાં કહી શકાય કે અત્યારનો આ જૂખમરો કેવળ વિગતને અંગે ઉપરચલ થયેલી આકસ્મિક મુશ્કેલીઓને જ આશાની નથી, પણ હેલ્થ એટલે દહકાઓથી જે વસ્તુસ્થિતિ એક કે બીજી રીતે કંઈ રહી હતી, તે માત્ર ઉત્કટ રૂપે દમચાં દમચાં બહાર આવી છે. જે પ્રજાનો મોટો ભાગ મુશ્કેલીથી પેટપૂરવું મેળવી શકતો હોય, તેના પર સહેજ પણ વિશેષ તંગી આવી પડે તો આવું થકા પામે એમાં નવાઈ નથી.

૩

વિગત પહેલાં આપણી ધોરણવિષયક પરિસ્થિતિમાં જે ન્યૂનતા હતી તેમાં વિગતે ઉમેરો કર્યો. હિંદુસ્તાનનું પોતાનું લશ્કર આજે ૨૦ લાખનું છે. લશ્કરમાં માથાદાઢ ધોરણ પ્રમાણ દમચાં વધારે હોય જ, એટલે આ લોકો વિગત પહેલાં જે ખાતા હતા તેના કરતાં હવે તેમની જરૂરિયાત વિશેષ થઈ. લશ્કરને માટે સમગ્ર પણ ભેળવે. વળી, આજે આપણી જમીન પર અંગ્રેજ અને અમેરિકન લશ્કરો પણ સારી સંખ્યામાં છે, તેમને પણ ધોરણ પૂરો પાડવાનો. એમ, થોડે થોડે પણ એકંદરે ઠીક પ્રમાણમાં દેશની જરૂરિયાતમાં વધારો થયો છે. બીજી બાબતથી, ઇલ્લેય જાપાનના હાથમાં ગયું એટલે ત્યાંથી ચોખાની આવક બધ થઈ. રૈલવે દેશના એક લાગમથી બીજા લાગમમાં માલ ભરૂં જવામાં અસમર્થ નીવડી, એટલે અનાજની તંગીમાં વધારો થયો. આ રીતે, જે બીજી કંઈ મુશ્કેલીઓ ન હોત, તો-પણ મુશ્કેલી રહે થકા પછી આપણા અનાજના ઉત્પન્નમાં વધારો કરવાની જરૂર તો હતી જ. છતાં, આ મુશ્કેલીઓમાંથી અત્યારની કટોકટી ઊભી થવા પામે એમ ન જ કહી શકાય. કટોકટી ઊભી થવા પામે એમ ન જ કહી શકાય. પ્રહારોમાંથી ચોખાની આવક બધ થવાથી આપણી ચોખાની એકંદર અપતમાં ૫ ટકા નેટલો અને બધાં અનાજની અપતમાં ૨૨ ટકા નેટલો ખાડો પાડ્યો. લશ્કર માટે કેટલી જરૂરિયાત વધી, અને ઉપર આફ્રિકા તરફનાં રજુકેરો માટે આપણે ત્યાંથી કેટલાં અનાજની નિકાસ થઈ તેના આંદાજ

મળતા નથી, પણ આ બધી જ પરિસ્થિતિ આત્મમાં લેતાં દેશમાં એકંદર ૫ ટકાથી વધારેની તંબો નથી એમ સામાન્ય મજતૂરી છે. હિંદમાં બેઝલ વર્ષોમાં ધરૂં અને ચોખાની પેદાશમાં ફેરફાર થયા છે તે સમગ્ર ઉત્પન્નની નજરે મહત્વના નથી, એમ નીચેના આંકડા પરથી જણાશે:

૫૭૫૦ ઉત્પન્ન (ટન) ચોખાનું ઉત્પન્ન (ટન)

૧૯૩૮-૩૯	૯,૯૬૩,૦૦૦	૨૩,૯૬૨,૦૦૦
૧૯૩૯-૪૦.	૧૦,૭૬૭,૦૦૦	૨૫,૭૩૪,૦૦૦
૧૯૪૦-૪૧	૧૦,૦૦૫,૦૦૦	૨૨,૧૯૧,૦૦૦
૧૯૪૧-૪૨	૧૦,૦૩૭,૦૦૦	૨૫,૩૫૧,૦૦૦
૧૯૪૨-૪૩	૧૦,૯૭૧,૦૦૦	૨૪,૫૩૩,૦૦૦

આ આંકડામાં યોગદાણ ફેરફારો છે તે વિષે બહુ ઊણવટમાં જીનરવાની જરૂર નથી. હિંદમાં ખેતીને લગતા, અને ખાસ કરીને ખોરાકના ઉત્પન્નને લગતા જે આંકડા સરકાર બહાર પાડે છે તેમાં અનેક ત્રુટિઓ છે, અને તે બહુ વિશ્વસનીય નથી એમ સરકારી નિષ્ણાઓએ જાતે જ વારંવાર કહેલું છે. ખરું જોતાં, હિંદની વસ્તીના વધારાની ક્ષયે ખોરાકના ઉત્પન્નમાં એકસરખો વધારો થતો રહ્યો છે કે નહિ, તે તક્કી કરવા માટે સમગ્રાણ આંકડા આપણે લઈ નથી; કારણ કે કેટલી જમીન અનાજના ખેડાણ નીચે છે, અને દરેક ખેતરની પેદાશ કેટલી એની દર વર્ષે જે ગણતરી થાય છે, તે આસપાસ પરથી કરવામાં આવે છે. આ આંકડા મામાના નાના અમલદારો દરે છે અને ઉપરી અમલદારોને મોકલે છે. સ્વાભાવિક છે કે આવા આસપાસમાં ચોક્કસાઈનું માપ લીધું જ હોય. કેટલાક દેશી રાજ્યો વિશે માહિતી મળતી જ નથી, તેમને એવી 'ઝીલો' આપતોની ચિંતા કરવાની કુરસેડ જ કર્યા છે કે જે દેશમાં નાના નાના લાખો જમીનના ટુકડા પર અનાજની ઉત્પત્તિ થતી હોય, ત્યાં પ્રમાણરૂપ આંકડા મેળવવા મુશ્કેલ તો છે જ. વળી, આપણા ખેડૂતો વેચાણ માટે નહિ પણ સુખ્યત્વે નિભાવ મરે ખેતી કરે છે, એટલે ઉત્પન્નતા યોડો જ જામ બજારમાં આવે છે. આ મુશ્કેલીમાં વધારો થાય છે અત્યારના આંકડા મેળવવાની સરકારની રીતથી. સરકારી તંત્ર બ્યવસ્થા જળવવા માટે યોગ્યેલું છે, મહેસૂલ ઉધરાવવા માટે યોગ્યેલું છે. સામ્રીય હકીકતો એકી કરવા મરે નહિ. આ બધું બહો કહેવાનો ઉદ્દેશ એટલો જ કે આજે જ્યારે 'કોલકીના સંલેખો ઊભા થયા છે, ત્યારે ચોક્કસ માહિતીને અભાવે સરકાર પોતે જ ભારે વિમાસણમાં પડી છે, અને જુદાજુદા પ્રાંતોની જીવજ અને તેમની જરૂરિયાત વિષે નિષ્ક્રિય કરવાનું કાર્ય ભારે નિકટ ધર્મ પાડ્યું છે.

૪

જે આંકડા મળે છે તે પ્રમાણે જો અનાજની તંબો ૫ ટકા જેટલી જ હોય, તો આજે આવી વિષમ સ્થિતિ કેમ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહેવામાં આવે છે કે વાંક શેડોનો જ છે. તેઓ પુષ્કળ સંધારો કરે છે, પોતાની જરૂરિયાત કરતાં વિશેષ અનાજ ભરી મૂકે છે, એટલે અધાને અનાજ પૂરું પડતું નથી. આ દલીલ તપાસવા જેવી છે, જ્યારે ૧૯૩૯ના સપ્ટેમ્બર પછી બજારના ભાવોમાં ઉછાળો આવ્યો ત્યારે સરકાર સમક્ષ પ્રશ્ન એ હતો કે ભાવનિયમનની યોજના કરવી કે કેમ? હા, ના, કરતાં હીક સંભવ, નીકળી ગયો, અને

છેવટે ખોરાકના ભાવો પર અંકુશ મૂકવો એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. હિંદી સરકારે બધું
 અને આંકડું નિયમન હાથમાં લીધું અને ખીજી ખોરાકોની વસ્તુઓના ભાવો નક્કી કરવાનું
 કામ પ્રાંતિક સરકારોને સોંપાઈ, આ ભાવનિયમનની નીતિમાં આજ સુધી જે અનેક ફેર-
 ફારો થયા છે તેની અર્થા અહીં નહિ કરીએ. દરેક પ્રાંતિક સરકારે પોતાની સમજ-અને અનુ-
 કૂળતા પ્રમાણે ભાવનિયમનનું કામ હાથમાં લીધું. અને પરિણામે જે માલ સેધોમેધો
 પણ મળતો હતો તે એકાએક ખુસ્કા બજારોમાંથી અદસ્ય થઈ ગયો, છૂપી લેવડવેડ
 (Black markets)નો દાર શરૂ થયો, અને તવંચર વર્ગ સિવાયનાને પોતાની આવશ્યક
 વસ્તુઓ મેળવવાની પણ મુશ્કેલી ઊભી થઈ. લોકોને સરકારી દુકાનો પાસે હારખેડ તપખર્ચ
 કરવાનું પ્રાપ્ત થયું. માલનું વહેણ ફરી શરૂ કરવા સરકારે ભાવો વધાર્યા. લોકોને "વિશેષ
 ખોરાક ઉત્પન્ન કરો" એવો બોધ આપ્યો, અનાજ ન સંધરવા સલાહ આપી, અને યોગે
 વખત તો એમ પણ વિચાર કર્યો કે ભાવનિયમન પડતું મુકવું. દેખીતું છે કે આવા
 અયોગ્ય સંજોગોમાં જેમનાથી શક્ય હોય તેમણે સંધરવાનો રસ્તો લીધો. સંધરવાની
 વૃત્તિ (hoarding) અને ભાવનિયમનના અખતરાઓને સીધો સંબંધ છે એ જુલાવું
 જોઈએ નહિ. ભાવનિયમનને નિષ્ફળ બનાવવા સોદા સંધરતા નથી, પણ ભાવનિયમનની
 સફળતા વિશે સાચુંક હોવાથી તે સંધરવા દેવાય છે. વળી, કાણ સંધરે છે અને સંધરી શકે
 છે, તે પણ વિચારવું જોઈએ. સંધરનારામાં પહેલો વર્ગ વેપારીઓનો. પણ એમનો શો
 દેખ ? "ખજાર તેજ હોય ત્યારે વેચવાની ઉતાવળ ન કરવી, અને મંદી હોય ત્યારે ખરીદ-
 વાની ઉતાવળ ન કરવી" એ મૂઠીવાદી અર્થબંધનના આરંભ આપણે જ એમને શીખવ્યો
 છે. નૈતિક દૃષ્ટિએ એમની શી ફરજ છે તેની વાત અહીં નથી, પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ
 એમનું વર્તન નિન્દ્ય નહિ કહી શકાય. વળી, વેપારીઓને તો પહેલેથી પણ શકાય, તેમની
 પાસે કેટલો માલ છે તેનાં ભરતિયાં સરકાર તેમની પાસે માગી શકે અને માગે છે, અને
 કાપડ વિશે જેમ કયું છે તેમ એ માલ અમુક મુદત સુધીમાં વેચી નાખવાની ફરજ પણ
 તેમના પર પાડી શકાય. ખીજા સંધરનારો વર્ગ માલ ખરીદનારાઓનો (consumers)
 પણ આવા વપરાશ માટે ખરીદનારાઓ પાસે સંધરો કેટલો હોઈ શકે? તવંચર વર્ગ
 સારી પેઠે સંધરો કરી શકે, ઉપરના મધ્યમ વર્ગમાં પણ સંધરાનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક હોઈ
 શકે, પણ સામાન્ય જનતા પુરક સંધરો કરી શકે એ તરત નહિ માની શકાય. આખા
 વર્ગ માટે એકસામટું અનાજ ભરવાની પ્રથા આપણે ત્યાં પ્રચલિતથી આવી આવેલી છે.
 તેથી એવો સંધરો અપવાદરૂપે ન ગણાય. ત્યારે એકંદરે દેખીતું છે કે ખરો સંધરો
 ઉત્પત્તિકેન્દ્રોમાં જ થઈ શકે. ખેડૂત અનાજ ઉત્પન્ન કરે ને બજારમાં વેચવાને તૈયાર ન થાય
 એમ બને, અને એ વસ્તુસ્થિતિને પહેલેથી વળતું અર્થતંત્ર મુશ્કેલ છે. આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન
 નાનાં નાનાં ખેતરોમાં, લાખો નાના નાના ખેડૂતો મારફતે થાય છે. જે દરેક ખેડૂત પોતાના
 પાકમાંથી પાંચદસ ટકા પણ પોતા માટે વિશેષ રાખી મૂકે, તો એકંદરે કારે તંગી જણાય.
 આમ ખરેખર બન્યું છે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગામડે ગામડે તપાસ કર્યા પછી જ
 વસ્તુસ્થિતિ જાણી શકાય અને યોગ્ય અનુમાન બાંધી શકાય. અત્યારે આવી યોગ્ય
 માહિતી આપણી પાસે નથી. પણ આનું હોય તોપણ એ પરિસ્થિતિનાં મૂળ શોધવાં
 જોઈએ. ખેડૂતને મહેસૂલ માટે અને ખીજા જરૂરિયાતો માટે શેકડા નાણાની જરૂર હોય છે.

તે અનાજ વેચે નહિ તો તેમાં ખામી વ્યવસ્થાની જ હોવી જોઈએ. ૧૯૨૯ પછી જે વિશ્વવ્યાપી મંદી આવી તેને પરિણામે ખેતીપ્રધાન દેશોને પ્રુક્કળ સહન કરવું પડ્યું. ઔદ્યોગિક વસ્તુઓના ભાવ કરતાં ખેતીના ઉત્પન્નના ભાવો વિશેષ ઊંચા, ખેડૂતની ખરીદશક્તિમાં ભારે ઘટાડો થયો, અને તેના પર કરજનો બોલો વધ્યા. મંદી જતાં ઔદ્યોગિક વસ્તુઓના ભાવો કરતાં ખેતીની પેદાશના ભાવો ઓછા વધ્યા, એટલે પ્રમાણમાં ખેડૂતને તો તેજમાં પણ સહન કરવાનું જ રહ્યું. અભ્યારતી ભાવનિયમિત અર્થવ્યવસ્થામાં જ કંઈ એવું છે કે ખેડૂતને ઉપર જતાં ચ નુકસાન અને નીચે ઊતરતાં પણ નુકસાન. સારે ખર્ચ નિશાન એ છે કે જો ખેડૂત પાસેથી માલ કઢાવેલો હોય. ખેતરમાંથી બહાર તરફ માલનું વહેણ સતત ચાલ્યા કરે એવી યોજના કરવી હોય, તો ખેતીની ઉત્પન્નના ભાવો એવી રીતે નક્કી થવા જોઈએ કે જેથી ખેડૂતને પૂરતું મહેનતાણું મળી રહેવા વિષે જરાય શંકા ન રહે. ભાવની વધવટને પરિણામે હિંદના ખેડૂતે છેલ્લાં પંદરેક વર્ષમાં પ્રુક્કળ સહન કર્યું છે, તેને સરકાર તરફથી સ્પષ્ટ બાંહેધરી મળવી જોઈએ કે જો તે વિશેષ ઉત્પન્ન કરશે અને વેચશે તો તે બદલ તેની આવશ્યક જરૂરિયાતો જેટલી ખરીદશક્તિ વાળખી ભાવો દ્વારા તેને મળી રહેશે. આજે સરકાર તરફથી કહેવામાં આવે છે કે “વિશેષ ખોરાક ઉત્પન્ન કરો.” એ એમના પ્રચારનું કંઈ કૃણ આણું નથી. ઇંગ્લેંડ જેવા દેશમાં અનાજના ઉત્પન્નમાં ૫૦ ટકા જેટલો વધારો થઈ દરમ્યાન થયો છે, આપણે ત્યાં ૫ કે ૧૦ ટકા ન થઈ શકે! પણ ઇંગ્લેંડની સરકાર ખેતી પર subsideલે આપે છે અને લક્ષ્મી પૂરી થયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી અનાજના ભાવો અમુક હદથી નીચે નહિ જવા દેવામાં આવે એવી બાંહેધરી તેણે ત્યાંના ખેડૂતને આપી છે, જો એવી જ નીતિ અહીં અખત્યાર કરવામાં આવે તો ઉત્પન્ન વધી શકે અને ખેડૂતનો સહકાર પણ મળી શકે. સંધેરા બહુ યાચ છે, ખેડૂતનો દોષ છે, વેપારીનો દોષ છે, પ્રજામાં સામાજિક દિલની ભાવના નથી વગેરે કહેવાયાં કરી કાઢેલાં નથી.

૫

આટલા પરથી બહારે કે અભ્યારતી પરિસ્થિતિનો પાછળ જે મુખ્ય કારણો છે: (૧) વિમલ પહેલાં બીજા દેશોની સરકારોએ જે પૂર્વતૈયારીઓ કરી રાખી હતી તેવી અહીં કરવામાં ન આવી, તેકે વિમલ સિવાય પણ અનાજના અશ્ર પર વિચારણાની આવશ્યકતા હતી તોપણ (૨) વિમલ સર યથા પછી પણ ભાવનિયમનની સંજોગો યોજના કરવાને બદલે અખતરાઓ કરવામાં આવ્યા, અને ઉત્પત્તિ તેમજ વહેંચણી પરત્વે દુર્લભ ચાલુ રાખવામાં આવ્યું. પહેલાં મુદ્દાની ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી. એટલું જ કહીશું કે ૧૯૧૪-૧૯ના વિમલ દરમ્યાન ભાવનિયમનનો અનુભવ પશ્ચિમના દેશોની સરકારોને હતો, અને સારપણી આર્થિક મંદીના સમયમાં પણ ભાવનિયમનના આવશ્યક લક્ષણો સાં છે તે વિષે અજાન ન હતું. તથા મુલ દરમ્યાન ભાવો ઓછા રાખવાનો પ્રયત્ન હતો, મંદી દરમ્યાન ભાવો વધારવાનો હેતુ હતો. તાર્કિક દષ્ટિએ જો બન્ને પ્રકારનું નિયમન એકસરખું જ ગણાય, અને એ અનુભવ પરથી આ વિમલ સર ચર્ચામાં જ

ઇર્ષ્યાની સરકારે દરેક વસ્તુસિધ્ધિને પહેંચી વળવા તૈયારી રાખી હતી. આવનિયમનની સાથે જ ત્યાં માનવીની પણ સત્વર બતરથા કરવામાં આવી અને ઉત્પન્ન વધારવા માટે તેમ માલનું યોગ્ય વિતરણ થાય તે માટે વેપારીઓ સાથે સમબલ્યપૂર્વક વ્યવસ્થા કરવાનાં આવશ્યક પગલાં લેવાયાં. ઇર્ષ્યાના સામાન્ય રીતે ૬૫ ટકા નેટલો, જોરાગી માલ બહારથી મંગાવે છે, તેને આજે દુકાણ કે બુખમરાનો લાય નથી. 'જીલ્લું', વિગ્રહ દરમ્યાન ત્યાંના રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજાનાં પોષણ પર ખાસ ધ્યાન ધ્યાન આપ્યું છે. દૂધ જેવો પોષક જોરાક વિશેષ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પ્રખરે, ખાસ કરીને બાળકોને, ખરોખર પહેંચે છે. પરિણામે પ્રજાની તાંદુરસ્તી બગડી નથી, એટલું જ નહિ પણ સુધરી છે એમ જણાય છે. મુઠ્ઠા પછી પણ freedom from want એટલે જીવનની આવશ્યક જરૂરિયાતો પરત્વે તંગીમાંથી મુક્તિ એ અર્થવ્યવસ્થાનું એક પ્રગ સમજ મૂકવામાં આવ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ માંદગીમાં, ધનપણમાં, એકારીમાં—દરેક શક્તિઓમાં—દરેક પ્રજામંત્રને યોજામાં યોજી અમુક આવક તો હોવી જ લેણાં એ ઉદ્દેશથી યોજનાઓ પણ ધમા છે અને ચર્ચાય છે. મુદ્દવિરામ પછી મુરોખના અત્યારે જર્મનીના હાથમાં આવી પડેલા દેશોની પ્રજામાં બુખમરા ન થાય તેને માટે વ્યવસ્થા કરવાની વાતો પણ ચાલે છે. કાચા માલના કાલોમાં અતિશય ફેરફાર ન થયા કરે તેને માટે એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા દ્વારા એ માલ જરૂર પ્રમાણે વેચવા-ખરીદવાનો અને કાલોને રિધર કરવાની યોજના પણ ચર્ચાય છે. દૂધમાં કહીએ તો, અત્યારના જમાનામાં સરકાર આવનિયમન કે બીજાં આર્થિક બળોનું નિયમન સફળતાપૂર્વક પાર પાડી શકે નહિ એમ નથી જ, ખરેખર આ પ્રકારની ફરજ સરકારો પર વધારે ને વધારે આવો પડશે અને તેને પહેંચી વળવા વિના ચાલશે જ નહિ.

૬

પણ હિંદની વાત જુદી ! આપણી પ્રાંતિક સરકારો 'સ્વતંત્ર' નથી કે દરેક પ્રાંતિક સરકાર પોતાને કાલે તેવું નિયમન અમલમાં મૂકી શકે છે. પંચાલ અને સિંધ પાસે અનાજ ફાળવલ હોય તો તે બીજા પ્રાંતોને આપવું કે કેમ અથવા શા કાલે આપવું એ તેમની મુનસૂરીની વાત છે. અર્થશાસ્ત્રીઓ લાગે કહે કે જ્યાં સુધી હિંદી સરકાર બધું જ અનાજ પોતે ખરીદી લઈ તે બધા પ્રાંતોને તેમની જરૂરિયાત પ્રમાણે પહેંચી આપે નહિ, ત્યાં સુધી આ અનાજની પરિસિધ્ધિનું કાંઈકું ઉકેલો સકાય નહિ. ૧૯૩૫ના ધારા હેઠળ પ્રાંતિક સરકારો અમુક ક્ષેત્રમાં સ્વાયત્ત છે ! પણ આ પ્રાંતિક સ્વાયત્તતાની ભાવના આપણા દેશ કરતાં અમેરિકામાં ધણી જૂની અને ધણી પ્રચલ છે, છતાં અમેરિકામાં મધ્યસ્થ સરકાર પોતાનું ધાર્યું કરી શકે છે અને અગમ્ય રાજ્યોના સરકાર મેળવી શકે છે. આજે હિંદના કમી (deficit) પ્રતિ ફાળવ (surplus) પ્રતિની નેધા પર જીવે છે, એક પ્રાંતિક સરકારને બીજા પ્રાંતિક સરકાર સાથે આરામનો થાલ મેળવવા માટે સ્પર્ધામાં જિતવું પડે છે, છતાં આજ સુધી કોઈ એવી મધ્યસ્થ સત્તાની યોજના કઈ નથી કે જે વાજગી ભાવે દરેક પ્રાંતનું ઉત્પન્ન એકઠું કરી એટલે વાજગી દર આપી, દરેક પ્રાંતને નોંધતો દિરસો આપી,

તે હિન્દી પ્રમાણે દરેક પ્રાંતની અંદર સમસ્ત જનતાને યોગ્ય વહેંચણી કરી આપવાની બ્યવસ્થા કરે, આ આપણો અભ્યારનો મૌલિક પ્રશ્ન છે. ૧૯૩૫ના ધારા હેઠળ પણ હિન્દી સુલેહ, શાંતિ અને સુબ્યવસ્થા માટે અતિમ જવાબદારી હિન્દી સરકારની છે. એ હિન્દી સરકાર સમસ્ત દેશ માટે ઉત્પન્ન થી માંડીને છેક પરધર અનાજ પહોંચાતું કરવા સુધીની બ્યવસ્થા વિષે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારે નહિ તો પ્રતિ વચ્ચે આ રૂપો આણું રહેશે, અને એક અંતુ બીજા પ્રતિને ભોજે નફાખોરી કરશે. જેમ એક બાજુથી લેપલ વિષે બ્યવસ્થા થાય, તેમ બીજી બાજુથી વહેંચણી મરતે પણ થવું જોઈએ. મુખ્ય શહેરમાં માપખંધી જાગલ ચલા પછો, નાની મુશ્કેલીઓ છતાં એકંદરે જે સુધારો દેખાય છે તે બતાવે છે કે હિન્દમાં બધે તો નહિ પણ મોટાં શહેરોમાં માપખંધીની બ્યવસ્થા કમારની મવી જોઈતી હતી, અથવા હવે સત્તર થયા જોઈએ. બીજી રીતે કહીએ તો, દેશના દરેક દરેક ભાગમાં જોઈતું અનાજ યોગ્ય ભાવે પ્રજાને મળતું રહેશે અને તેને માટે જોઈતાં પગલાં સરકાર લેશે એવી સચોટ ખાતરી સરકારે જાહેર રીતે હવે પ્રજાને આપવી જોઈએ, અને એ યોજનામાં પ્રજાનો સાચા ભાગલો જોઈએ. ખુદ વિગ્રહની દૃષ્ટિએ પણ પ્રજામાં સંતોષ રહે એ આવશ્યક છે, એટલે બોરાકીના પ્રશ્ન પરત્વે સંબંધિત યોજના કરી તે અમલમાં મૂકવી એ માત્ર નૈતિક ફરજ છે, એટલું જ નહિ પણ સરકારનો ધુક્કનોતિતું પણ એ ગ્રામિક અંગ છે, હોવું જોઈએ. ખરું જોતાં વિગ્રહ સીધી રીતે તો હજુ આપણને બહુ સ્પર્શ્યો પણ નથી. પણ હવે તરતમાં હિન્દના પૂર્વ પ્રદેશો રણસેન અને એનો સંકલ્પ છે. બહારેય, મલાયા અને સિંધાપોર ફરી મેળવવા માટે આક્રમણનો તૈયારીઓ થઈ રહી છે. તેની સાથે ચતુર્તા અત્યાક્રમણની તૈયારી પણ રાખવી જોઈએ. એટલે બોરાકીના પ્રશ્ન પરત્વે હવે તો વિશેષ ચેતક રાખવાની જરૂર છે.

૭

આ વિષયમાં સરકારની યી નીતિ હોવી જોઈએ અને એ નીતિનું વલણ કઈ તરફ છે તે તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલા ડૉ. મેગરીના રિપોર્ટ પરથી જણાય છે. એ રિપોર્ટના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) અત્યાર સુધી મને તેમ હોય પણ હવેના સંજોગોમાં લક્ષ્મી માલે ત્યાં સુધી હિન્દને જરૂરે લગભગ ૧૦ લાખ ટન અનાજ આપાત કરવાની જરૂર રહેશે:

(૨) હિન્દુસ્તાનમાં અનાજનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે ખાતરની જરૂર છે, એ પૂરી પાડવા ઍગ્રોનિયમ સર્વેટ અનાવવા જે વન્જો જોઈએ તે આપાત કરવાની સમ્મત સરકારે આપવી જોઈએ;

(૩) મધ્યસ્થ સરકાર ૫ લાખ ટન અનાજનો સંભરણ કરી કોઈ જગાએ તંગી પડે ત્યારે તેને પહોંચી વળવા એ અનાજનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ;

(૪) એ કે હિન્દી સરકાર અનાજ ખરીદવાની બાબતમાં બધી જવાબદારી પોતા પર લાવે શકે તેમ નથી અને પ્રતિ અને દેશી રાજ્યો દ્વારા એ કામ કર્યા વિના છૂટકો જ નથી, તોપણ અનાજ ખરીદની નીતિ હિન્દી સરકારે નક્કી કરવા જોઈએ, અને બધા પ્રતિ અને દેશી રાજ્યોની ખરીદીઓ પર હિન્દી સરકારનો પૂરો અંકુશ હોવો જોઈએ, કે

જેથી અત્યારે મર્યાદિત જગ્યા પરત્વે પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે જે હરીફાઈ થાય છે, અને જાણવું કંઈ ઠેકાણું રહેતું નથી, તેમ થવા ન પામે;

(૫) ખેડૂત પોતા પાસે ફાળવેલ રહેતું અનાજ વેચે, અને સંધરે નહિ, તે માટે તેના પર કોઈ જાતનું દવાણુ ન કરતાં એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ કે જેથી ખેડૂતને એ અનાજના બદલામાં જરૂરિયાતની ખીણ વસ્તુઓ સહેલાઈથી મળી શકે. અથવા એ તેને ખચત કરવી હોય તો પોતાના માલના બદલે અત્યારે મોટા માત્ર મળે છે તેને બદલે સોતું કે રૂપું મળી શકે;

(૬) બધાં સહૈરામાં માપખંધીની યોજના થવી જોઈએ, અને એ યોજના પ્રમાણે જાણીદાર દરેકને એક ચેતલ અનાજ મળવું જ જોઈએ. આ માપખંધીમાં દૂધનો સમાવેશ થઈ શકે કે કેમ તેની તપાસ કરવી જોઈએ;

(૭) તપંગર લોકોએ તેમજ સરકારી અમલદારોએ સાદાઈનો દાખલો ખેસાડવો જોઈએ, અને મોટાં બાણાં અને મિજબાનીઓ ગંધ કરવાં જોઈએ;

(૮) બધા જ પ્રાંતોમાં જાણવું નિયમન એકસરખું થવું જોઈએ, અને દિન્દી સરકારે એક મંચરચ જાવનિયમન સમિતિ નીમવી જોઈએ કે જે એતીતે અંગે અર્થમાં વધારો થયો હોય, અથવા ખેડૂતનું રહેણીખર્ચ (Cost of living) વધું હોય તો એ બધું ખ્યાનમાં લઈ જાણેમાં ફેરફાર કરે, ક્યો પ્રાંત કેટલું અનાજ ફાળવે પાડી શકે, અને ક્યા પ્રાંતને કેટલું બહારથી મળી શકે, વગેરેનો નિર્ણય કરે;

(૯) આ બધા ફેરફારો માટે અત્યારના Food departmentમાં ચોક્કસ સુધારા વધારો થવા જોઈએ.

(૧૦) દિન્દી સરકારે હવે તદ્દરચતાનો નીતિ જાણવી જોઈએ, કારણ કે હવે પ્રજામત તે લખ્યા વખત ચલાવી લેશે નહિ.

ગ્રેમરી રિપોર્ટના આ મુખ્ય મુદ્દાઓની રૂપરેખા પરથી જણાશે કે એ કમિટીએ દિન્દી સરકાર સમક્ષ એક સંગીન યોજના મૂકી છે, અને એ યોજનામાં આપણે ઉપર મળ્યાંયા તે મુદ્દાઓ લગભગ આવી જાય છે. હવે સરકારની જોરાકનીતિ તરત બાંધાય નહિ, તે અઘાન કે ગેરસમજની લીધે છે એમ નહિ કહી શકાય. બંગાળની પરિસ્થિતિ વિશે જે ખબરો રોજ રોજ મળે છે તે મુજબ છે કે હવે જરૂર કોર્મની છે, ચર્ચાની નહિ. ચોક્કસ જ સમયમાં દિલ્હીમાં આ વિષયની ચર્ચા કરવા માટે કોન્ફરન્સ બરાવાની છે, એ કોન્ફરન્સના પરિણામની પ્રજા આગ્રહતાથી રાંદ લુએ છે એમ કહીએ તો એ માત્ર અખબારી પ્રયોગ છે એમ કોઈ નહિ માને. ખરી વાત તો એ છે કે જ્યારે થી. નહિનીરંજન સરકાર કોમર્સ મેન્ચર હતા (તે વખતે જોરાકીરો પ્રથમ કોમર્સ મેન્ચરના હાથમાં હતા, Food department ત્યારે પછી અસ્તિત્વમાં આગ્યા), ત્યારે તેમણે મુખ્યચ નિયમનની નીતિ અને વ્યવસ્થાની રૂપરેખા રપટ દોરી હતી, પણ તેને અનુસરીને સમયસર પરદાં લેવાયાં ન હતાં. એ દીર્ઘચતતાનો હવે અંત આવવો જોઈએ.

૮

આ બધી ચર્ચામાં આપણે સમસ્ત દેશની વાત કરી છે, કારણ કે બંગાળમાં જે આજે જાણું છે, અને છે તેવું બીજે ન બને એમ નથી. ઉપર કહ્યું તેમ આખા દેશમાં

અનાભવિષયક પરિસ્થિતિ યુદ્ધ પહેલાં પણ સતોષકારક નહોતી, અને ત્યાર પછી બગડી ગઈ છે. બંગાળમાં બીજાં કેટલાંક કારણોને લઈને પ્રજાને વિશેષ સહન કરવું પડે છે. પશ્ચિમના કોર્મ્સ પણ દેશમાં જો આવી કટોકટીભરી સ્થિતિ જોવી થાય, તો સરકાર એટલે પ્રધાનમંડળો એ દિવસ પણ ટકો શકે નહિ, ત્યારે આજે બંગાળમાં નવું પ્રધાનમંડળ જૂના પ્રધાનોને હોય દે છે, અને જૂના વડાપ્રધાન શ્રી કમલકાંત હક્ક જાહેર કમિશનની માગણી કરે છે કે જે આ બાબતમાં કેણું હોયપાત્ર છે તેનો નિર્ણય કરે. આ રાજકારણી ક્ષેત્રમાં અહીં નહિ કોતરીએ. આમ જનતા તો એક સીધી અને સરળ વાત સમજે કે અંતિમ જવાબદારી હિન્દી સરકારની અને બ્રિટિશ સરકારની ગણાવી જોઈએ, કારણ કે હિન્દો લગતા દરેક વિષયમાં જેવું તો બ્રિટિશ સરકાર અને બ્રિટિશ સરકારના પ્રતિનિધિ તરફે હિન્દની અધ્યક્ષ સરકાર સર્વોપરિ છે. અધ્યક્ષીય આંદોલનીની દલીલો પ્રજા નહિ સમજે.

૯

અંતમાં, એક મુદ્દો રપષ્ટ કરવો જોઈએ, કે હિન્દી સરકારની મુશ્કેલી સમજવી જોઈએ. પશ્ચિમના દેશમાં સરકાર અનેક વસ્તુ કરી શકે છે તેનું કારણ પ્રજાનો સક્રિય ટેકો છે. ઇંગ્લંડમાં પ્રજા સામેથી માંજે છે કે અમારા પર કર-વધારો, અમે વિશેષ ભોગ બાપવાને તૈયાર છીએ, પ્રધાનોમાં નરમાશ ન હોવી જોઈએ, અમે કોઈ પણ કામ કરવાને તૈયાર છીએ, કોર્મ્સ પણ મુશ્કેલીઓ સહન કરવાને તૈયાર છીએ. શરૂઆતમાં બન્ટે ઇંગ્લંડમાં પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યાં ત્યારે પ્રજામાં પ્રધાનમંડળ સામે અસંતોષ જાગેલો કે પ્રધાનો બરાબર કર વધારતા નથી ! ઇંગ્લંડની પ્રજાને લાગું છે અને મને તે ભોગે જીતવું છે, માટે પ્રધાનમંડળ પાસે આવી માગણી કરે છે. ઇંગ્લંડમાં ખોરાકનું ઉત્પન્ન વધારવા માટે જામડે જામડે લોકોએ પોતાની સમિતિઓ નીખી છે અને તે દ્વારા બધું કામ થાય છે. હિન્દી સરકાર આનું કરી શકે એમ છે ? પ્રજા જોઈએ તેટલો બોલો સહન કરશે અને સરકારને પૂરો સહકાર આપશે એવી તેને ખાતરી છે ? જે જાતનો પ્રજાનો સહકાર યુદ્ધ પરત્વેની આર્થિક નીતિમાં જોઈએ તેને માટે રાજકારણી ક્ષેત્રમાં સુલેહ થવી જોઈએ, સમાધાન થવું જોઈએ. એ સમાધાન કેવી રીતે કરવું એ કામ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળનું છે. જે સમાધાન નથી ચર્ચ સ્કચું તેથી હિન્દી સરકારે તો ‘ચેન કેન પ્રકારેણુ’ ગાડું અગ્રાંબ્યા વિના છૂટકો નથી. પરિણામે હિન્દી સરકાર આજ, વાતે, નહિ ર્પ, અહીં, પૂર્વ, ખોરાકની વ્યવસ્થા ન, અહીં, એ, મત્ર. પર. ધમ. ચલાવે છે, અને તેથી જ આજ લગોમાં કેટલીય લાવનિયમન અંગે તેમજ ખોરાકીના પ્રશ્ને અંગે કોન્ફ્રન્સો લરાઈ કરાવો જસાર થવા, નિમણૂકો યર્થ, પણ ધાર્ણ પરિણામ આવી શક્યું નથી, અને ખોરાકવિષયક તેમજ બીજી આર્થિક બાબતોમાં હિન્દી સરકારની નીતિ બીજા દેશોની નીતિની સરખામણીમાં અધૂરી અને શિથિલ જણાય છે. શાન્તિના સમયમાં મૂકોવાદી તંત્ર નિયમન વિના ચાલી શકે છે, યુદ્ધ દરમ્યાન નિયમન વિના ન ચાલે. પરંતુ એક ક્ષેત્રમાં નિયમન કરવા જાએ એટલે બીજાં અનેક ક્ષેત્રમાં તેની પ્રતિક્રિયાઓ થાય, નવી મુશ્કેલીઓ જોવી થાય, અને વળી નવા અંકુશો લેવા પડે. એ અંકુશો સોએ સો ટકા તો કયાંય સફળ થતા નથી, પણ જ્યાં પ્રજા અને સરકાર એકમત હોય, ત્યાં જાને વચ્ચે પૂરી સમજણ હોય ત્યાં અંકુશોની ત્રુટિ પ્રજા આપોઆપ પૂરી કરી લે છે, અને આર્થિક વ્યવસ્થા જળવાઈ રહે છે. આમ, જેવું અર્થતંત્રની મૂળ રાજકારણમાં છે એ સિદ્ધાંત પર જ આવવું પડે.

વતનના શહીદાને

રામપ્રસાદ શુક્લ

[ચિખરિણી-અનંત]

તમે ભારે લીધા શપથ વસમા મા-વતનની
ત્વરાથી આઘાતી વરસદિનમાં હાંસલ થવા,
ફના કીધી શક્તિ મનહૃદયકેરી જહનની
હમ્યા હોમાતાં ચે લગીર મરજીવા નવ ડગ્યા.

તમારા ભોગોના ધગધગિત એ ઉજી રુધિરે
પ્રભા ચેતી રાષ્ટ્રે, પ્રકટી પલ સમ્યા સુવરણી;
હજી જાંખી જાંખી, અવધ અધુરી ગોરવતણી
પળેલી પથે એ પ્રગતિમય પાણી નવ ફરે.

હવે બીજાં હબો, નવલ જલિદાનો ભરખવા,
હુતાશે હોંસીલા ઘરઘર ઘશે ને મળ નવા;
તમારી તેમાં ચે પ્રકટી જાહે લબ્ય કરણી
પ્રજોત્યાને પૂર્ણ સુકુલિત ઘશે ધન્ય ધરણી.

બેતી રહેશે ત્રિખંડે તમ પદ રજથો રેલતી મુક્તિ ગંગા
સીંચી સારી ધરાને નવલ રસક્રમે સોહશે ચાર ચંગા.

જ્ઞાન, ગમ્મત અને અર્થ લાભનો

ત્રિવેણી સંગમ

★
રસ-કસતું સૌને પથ્ય એવું

રસાયણ

બુદ્ધિનું, સમયનું, આનંદનું ને અર્થલાભનું

★

ત્રિવેણી સંગમ ને ચતુર્વિધ રસાયણ

'કાઉન' ની પોલીસીમાં છે.

તમારો વીમો ઉતરાવી નિશ્ચિંત બનો

ચાલુ વીમો

રૂ. ૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

હિંદના વાણીજી

એજન્સી

દી. ડબલ્યુ. પ્રમી

કાઉન લાઇફ

ઇન્સ્યુરન્સ કું.

હિંદના વાણીજી

એજન્સી

સી. ડી. શાહ

હિંદની વહીવટીશ : મહાત્મા ગાંધી રોડ, કોટ, મુંબઈ ૧

“તમે મારા વડીલ છો, એટલે તમને ફક્ત મોઢામોઢ ન કહેતાં કાળજી લખું છું. બીજું કંઈ હોત તો હું મોઢામોઢ વાત કરત, અને મારો હાથ પણ ખતાવત, પણ તમને મારાથી તેમ કરાય નહિ. એ હું જાણું છું. પુષ્પા અને હું પરણીએ એમાં ખોટું શું છે? આપણે એક જ ન્યાતના છીએ. અમે બન્ને એકબીજાને માહોએ છીએ. અત્યારે હું કમરો નથી પણ હંમેશ કાંઈ નવરો તો નહિ જ બેસી રહું? જરૂર પડશે તો તમારી પાસે પણ મદદ માગીશ. ન્યાતીવાને મદદ કરવી એ તમારી ફરજ છે.”

તમે પુષ્પાને ધમકાવી છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. એ જો સાચું હોય તો તે સમયે મારો સખત વિરોધ છે. તમે શા માટે ધમકાવો? અમે શું ખોટું કયું છે? અમે તો જીવંતું એમ ઈચ્છાએ છીએ કે તમે આ સંબંધ આવશરો, મને આશા છે, તમે આ બાબતમાં કંઠા મગજે વિચાર કરશો. પણ જો આ બાબતમાં તમે વિરોધ કરશો તો એ વિરોધનો સામનો કેમ કરવો તે મને આવડે છે, અને તે વખતે તમારો વિચાર નહિ કરું એટલું જ નહિ પણ હું પુષ્પાનો પણ વિચાર નહિ કરું, હું જોઈશ કે તેને કંઈ ન સ્વીકારે તેને હસકો પાડનારા મારો પાસે ધક્કા પુરાવા છે. મારે ફરીથી મારી વિનંતિ છે કે તમે આ મારી માગણી સ્વીકારો.”

પુષ્પાના પિતા પત્ર વાંચી વિચારમાં પડ્યા. પુષ્પા ઉમરલાયક થઈ હતી, પણ પરણાવવાની હિતાવજી કરવી પડે એવડી મોટી એની હિમર થઈ નહોતી. તેના વિવાહ વિષે તેણે વિચાર તો કરતા જ હતા. ત્યાં તેમના જાણવામાં આવ્યું કે તેમની ન્યાતના એક છોકરાએ પુષ્પાને ફક્ત છે. તેણે નિશાળ છોડી દીધી હતી. પોતે વામાનું કામકાજ કરે છે એમ બધાને કહેતો. પણ કઈ વીમા કંપનીનું કામ કરતો હતો એ કંઈ જાણતું નહોતું. પુષ્પા નિશાળે જાય ત્યારે એ રાજ તેની પાછળ જાય. ધીમેધીમે મોળા પુષ્પા તેના ફોર્મમાં ફક્તો મળે, તે તેને ઘેર એકએ વખત જઈ આવી. છોકરાની ગરીબ માને લાગ્યું, મોટા ઘરની છોકરી પોતાના ઘેર આવે તો તેનાથી રહું શું? છોકરાને રોકવાને બદલે માએ ઉત્તમન આપવા માંડ્યું. પણ કંઈ જાને તે પહેલાં આ વાત, પુષ્પાના પિતાના જાણવામાં આવી.

તેમણે પુષ્પાને ધમકાવી. મોળાએ બહુ કડી દીધું. પોતે પોતાની જાતે તેને આપી હતી, અને તેણે તેનો જાતે સાચે આ જાતે રાખી, અનેની મેળી—એક નવો—જાતે લેવાની હતી અને પુષ્પાને ખતાવી હતી એ પણ એણે કહ્યું. પોતે એને પરણવાનું ‘વચન’ આપ્યું હતું એ કેમ ફેરવાય? એણે તો પાળતું જ જોઈએ ને? વચરે દલીલો પુષ્પાએ કરી.

બાપે અને માએ પ્રથમ તો પુષ્પાને સમજાવવા માંડી, પણ તેં એકની બે ન થઈ ત્યારે બાપે ધોલપાટ કરી, અને નિશાળમાંથી છોકરી લેવાની ધમકી આપી. થોડો વખત

નિશાળે મોકલવાનું બંધ પડ્યું હતું. પણ એમાં તો છેવટે પુષ્પાને જ નુકસાન હતું. એટલે પછી બાપે નિશાળે જવાની પરવાનગી તો આપી, પણ તેની ખૂબ દેખરેખ રાખવા માંડી.

તે મદ્રિક પાસ ચર્ચ, કોલેજમાં ગઈ. પેલા કાર્થ તો જે ચાર અંગ્રેજી ચોપડીઓ બંધવા હતા ત્યાં જ રહ્યા, અને વીમાના ધંધામાં પણ હતા ત્યાં ને ત્યાં જ રહ્યા.

કોલેજના વાતાવરણે પુષ્પામાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ આપી. તે કંઈક કંઈક થવા લાગી. અનેક પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓના સંસર્ગમાં આવી. નાન-પણમાં અનેલો પ્રસંગ તે બહુ યાદો નહિ, પણ તે માનતો કે એ એક ભૂલ હતી. તેમાં એ કેમ ફસાઈ તે હજી તેને સમજાતું નહિ. પોતાના બોળપણને કાર્થ ફરીથી લાભ ન લે તે માટે તે ખૂબ સાવધાન રહેતી. ધીમેધીમે તેનામાં પોતાની શક્તિનું પણ જ્ઞાન આવતું ગયું. પતિ કેવો હોવો એટલે તે વિષે તેના મનમાં એકસ ખ્યાલો બસાતા ગયા.

પુષ્પાના પિતા પુષ્પા માટે વરની તપાસમાં હતા જ. તેનામાં તેમની ન્હાતના ધીરુભાઈ વિધુર થયા. તેમની પ્રથમ પત્ની શાથી મરી ગઈ તે કાર્થ એકસપણે જાણતું નહોતું. પણ એટલા જ કારણે તેમના વિષે કાર્થ એકાદ ખ્યાલો બાંધવા એ પુષ્પાના પિતાને વાજબી ન લાગ્યું. ધીરુભાઈ કણેલા તો હતા જ. એમ. બી. બી. એસ. ની પદવી તેમણે મેળવી હતી અને પ્રેક્ટીસ ઠીકઠીક ચાલતી હતી. તબિબતે પણ ઠીક હતા.

પુષ્પાને ધીરુભાઈ વિષે કાર્થ પાસ ખબર નહોતી. તે પણ વરની શોધમાં તો હતો જ, પણ પરણેલાઓ વિષે વિચાર કરવાનો કયાંથી હોમ? તેમના પત્ની મરી ગયા ત્યારે નાતમાં બહુ જોડાપોઠ ચડેલા, પણ તે વિષે તેણે બહુ વિચાર કરેલો નહિ. જ્યારે તેના પિતાએ તેની આગળ એમનું નામ મૂક્યું, ત્યારે ના પાડવા જેવું તેને કંઈ લાગ્યું નહિ.

હવે ચર્ચ અને પુષ્પાનું જાણવાનું બંધ ચર્ચ.

૨

પુષ્પાને સાસુ અને એક નણુંક હતા.

ધીરુભાઈનાં પ્રથમ પત્નીને સતાવવામાં આ લોકોએ બાકી રાખ્યું નહોતું. માળાપ-વિનાનો એ છોકરીને હૈયું જોલવાની કાર્થ જાણી નહોતી; જ્યારે ન ખમાય ત્યારે ધીરુભાઈ આગળ એ પોતાનો વીતો કહેતી. પણ તે તો હંમેશા પોતાની માતા અને બહેનનો જ પક્ષ લે. તેમને કાર્થ દિવસ લે લોકોના વાંક દેખાત નહિ. પત્નીને તે મારતૂક તો નહોતા કરતા પણ શિખામણ હંમેશા આપતા, અને જે માથે પડે તે સહી લેવા કહેતા. ધીમેધીમે પત્નીનું શરીર બસાતું ગયું. તે માંડી પડી. પતિ દવા કરતા. પણ જે માનસિક શાન્તિ અને હૃદયનો પ્રેમ માણસને બેઠુંએ તે તેને મળતાં નહિ. પરિણામે બરબુવાનીમાં તેનું મૃત્યુ થયું.

એ મૃત્યુએ સાસુનણુંક ઉપર કંઈ અસર કરી નહિ. એ સાચી વાત છે કે જે સચોગામાં વહુ મુન્દરી ગઈ તે જ્યેતાં ધીરુભાઈને કન્યા આપવા પદાપડી થઈ નહોતી. સાસુનણુંકે પહેલાં તો, કેને હા પાડવી અને કેને ના પાડવી તેના કિસ્સાઓ પોતાના મનમાં ચમેલા. પણ

વહુનો મૃત્યુ બાદ દસ દિવસ સુધી. પણ ન્યારે કોઈ કન્યા આપવા ન આવ્યું ત્યારે તેમનું અભિમાન જરા ધવાયું. જોકે બહારથી તો ‘મણી માટે કહેણ આવે છે, પણ હમણાં અમારો વિચાર નથી’ એમ જ એ કહેતાં. પુષ્પાના પિતાનો વિચાર હતો, પણ દસ દિવસ પહેલાં કહેવા જતું એ તેમને થોડાં લાગ્યું નહિ; એટલે તેમણે ત્યાર પછી વાત કરી હતી.

સાસુનણ્ણને કાને પુષ્પાના નાનપણના પ્રસંગની વાત આવી તો હતી. વાત એક મોઢેથી બીજા મોઢે એમ ફરતો ફરતો આવેલી. મૂળ વાતમાં સુધારાવધારા ખૂબ થયેલા. એટલે, લણેલી છે છતાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપવામાં વાંધો નહિ આવે એમ બન્નેએ માન્યું. પણ જેમજેમ વખત જતો ગયો, તેમતેમ આ માન્યતા બૂલઝરેલી હતી એમ એમને લાગવા માંડ્યું. આધારવિનાની પહેલી વહુને, રંગકનારને આ વખતે સફળતા મળી નહિ.

પરણીને આવીને પુષ્પાએ લાજ કાઢવી બંધ કરી. પરણતી વખતે જ કાઢી નહોતી. ‘ઘેર આવે પછી વાત,’ એવો ગાંઠ સાસુનણ્ણે પોતાના મનમાં વાગેલી. પણ ઘેર આવીને પણ પુષ્પાએ લાજ કાઢવાની ના પાડી, એટલે ચડાજ ચવા માંડી.

તે ધરકામ કરતી. લણતરનું તેને અભિમાન નહોતું. પણ ખોટા રીતરિવાજોનો સામનો કરવો જોઈએ એમ તેણે પ્રથમથી જ મનમાં નક્કી કર્યું હતું. ધીરુભાઈ સાથે બધાનાં દેખતાં એ ખાસ બોલતી નહિ; પણ કામકાજ અંગે બોલતું પડે તો ખમચાતી નહિ. સાસુ-નણ્ણને આમન્યાની હદ વધતી લાગી. પણ તે બહુ કહી શકતાં નહિ.

ખૂબ નમતું આપનારી પ્રથમ પત્નીની નિર્ગળતા પુષ્પામાં નહોતી. એ ધીરુભાઈને અધ્યક્ષતા વાત નહોતી. પોતે પોતાની મા-બહેન આગળ માથું ઝીંચકો શકે એવી એમનામાં શકિત નહોતી, તેથી જ પ્રથમ પત્નીને તે કોઈ જાતનું રક્ષણ આપી શકેલા નહિ. પણ પુષ્પાએ તેમનું રક્ષણ શોધ્યું જ નહિ; એટલે પોતાના માયા પરથી એક મોટો બોલો જીતરી ગયો એમ એમને લાગતું. પુષ્પા પોતાનું ફેડો લે એટલી શક્તિવાળી છે, એ જાણી —અનુભવી—એ રાજી ચતા. ધરમાં પોતાને કોઈ કરાવતું હોય તો તે પુષ્પાને જ કહે, અને પુષ્પા સાસુનણ્ણની પૂછપાછ કર્યા વિના કામ કરી આપે.

એક વખત ધીરુભાઈને પોતાના એકણું મિત્રોને જમવા બોલાવવા હતા. માને પૂછતું જોઈએ એમ તેમને લાગ્યું. પણ “પૂછવા જશો તો બધી પંચાત કરશે. પૂછવાની કોઈ જરૂર નથી. પછી, ફક્ત ખંજર આપીશું,” એમ પુષ્પાએ નક્કી કર્યું.

સવારે દુધવાળો આવ્યો ત્યારે તેને તેણે કહી દીધું કે બપોરે વધુ દૂધ જોઈએ છે તે તે આપી જાય.

“કેમ વધુ જોઈએ છે, લાલ્લી!” નણ્ણે પૂછ્યું.

“સાંજે એકણું મહેમાનો જમવા આવવાના છે.”

“કોણ છે?”

“તમારા બોઈના મિત્રો છે.”

“ખાતે ખબર છે?”

“એમાં ખબર આપવાની શી જરૂર છે? તમારા બાઈએ જ કહ્યું છે.”

નજીંદગી સહન થયું નહિ. તે બોલી:—

“હજી તો અમે બેઠાં છીએ, મરી નથી ગયાં. બાઈ ખાતે પૂછે પણ નહિ અને વહુને પહેલી ખબર આપે. અને વહુ પણ બારોબાર...”

“બારોબાર એટલે શું? એાજાં મારાં પિયરિયાં આવવાનાં છે?” પુષ્પા ગુસ્સે થઈ બોલી.

“પિયરિયાં ક્યાંથી આવે? શું મોં લઈને આવે?”

“કાઈ નવરું નથી આવરા માટે. ત્યાં ક્યાં આવવાનું ખૂટયું છે? ખૂટયું હોય તે મારકે યેર જાય.”

નજીંદગી હાડોહાડ વ્યાપી ગઈ. પણ શું કરે? સાસરે તેનો કાઈ ધડા કરતું નહિ. ધીરુભાઈએ બે વર્ષે નાની પણ પુષ્પાથી માર વધે મોટી નજીંદગી પરણે પાંચ વર્ષે થયાં હતાં, પણ છેલ્લાં વધુ વર્ષથી તે પિયર જ રહેતી હતી. સાસરે આગળ પછી પુષ્પાના કાંતે નજીંદગી વિરુદ્ધ કાઈ કાઈ વાતો આવેલી. તે જાણતી કે તેને સાસરે તેનું કાઈ નહોતું. નજીંદગીએ બીજું લગ્ન કર્યું હતું. જૂનીતો પત્ર નવી ઘરમાં પેસવા દે એવી નહોતી. ઠરીને બેસવા માટે નજીંદગી આ ઘર મિલકત બીજું કાઈ રચાન નહોતું. બાઈ ડોક્ટર ન હોતી, તો બહેનની આખરે ધૂળધાણી ગઈ હોત.

આ બધું પુષ્પા જાણતી. છતાં તેણે કાઈ દિવસ એ વિષે કાંઈ કહેતું નહિ. પણ આજે જ્યારે નજીંદગી તેના માથા પર માટે આપા ચઢે સહનગળવા ત્યારે તેનાથી રહેવાયું નહિ. તે સમજી ગઈ કે પોતાના માનવજીવના પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નજીંદગી કર્યો હતો. પણ પોતે માંજી જાન એવી નહોતી. પહેલે જ ધડાકે એવો ટેણો માર્યો કે નજીંદગી બોલતી જાય અર્થ ગઈ.

નજીંદગી બઈ માને કહ્યું. બન્ને જણીએ વહુ સાથે લડવા તૈયાર થઈ. ‘પણ પુષ્પા બન્નેને પહેલે એવી નીકળી. છેવટે સાસુએ જૂની વહુને સંભારી મોં લાગ્યું અને નજીંદગી સાસરે જવા બચકી બાંધી. ત્યાં ડોક્ટર આવી પહેાંચ્યા. તેમણે ખાંધને ચાન્ત પાડ્યા, પણ પુષ્પાને ધમકાવવાની તેમની કિંમત આંધી નહિ. તેનો વાંકે શો હતો તે તે સમજી શક્યા નહિ.

“તમારા બાઈબોને જઈને કહી આવો કે એ લોહા આજે જમવા આવે નહિ. તમારો બહેનને એ ગમતું નથી,” પુષ્પા બોલી.

“મેં ક્યારે ના પાડી છે? મેં તો ફક્ત પૂછ્યું જ હતું,” નજીંદગી રડતાં રડતાં જવાબ આપ્યો.

“હજી તો હું બાર વરસનો બેઠો છું, મને કાઈ પૂછતું જ નથી,” માએ ટાપશી પૂરી.

ધીરુભાઈ મનમાં ખુશ થતા હતા. ઘર બાબતનો તેમની સઘળો ફિકર મટી ગઈ હતી, પત્ની બધું સંભાળી લે એવી હતી.

પણ પત્નીનો જુરસો તેમનામાં કદો આગ્યો નહિ.

સાત વર્ષ વહી ગયાં.

નજીકે સ્વર્ગે સિધાર્યાં હત્યાં. સાથ હજી ખખડાવજ હત્યાં. પ્રુષ્પાને એક પાંચ વર્ષની છોકરી હતી, બીજી સુવાવડને હજી પાંચ મહિનાની વાર હતી.

એવામાં રાજકીય વાતાવરણ ઊંચઘૂંચું. કોણ જાણે કેમ, પણ વહુ અને સાથ એક થઈ ગયાં અને ડોક્ટર જીવ્યા પડ્યા. વહુએ ખાદી પહેરવી સર કરી અને કાંતવા માંડ્યું. સામુએ પણ કાંતવાનું શરૂ કર્યું. છોકરી માટે પણ ખાદીનાં જ કપડાં વસાવ્યાં.

પ્રુષ્પાએ ડોક્ટરને વાળવા ધણે પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમને તો જ્યારે ત્યાં રાજ-દ્રોહની મધ આપતી અને રાજદ્રોહ કરવા તે તૈયાર નહોતા. પૈસા આપી છૂટીએ પણ કંઈ એવું ન કર્યું કે જેથી સરકારની આંખમાં આવીએ. એક વર્ષથી સિવિલ હોસ્પિટલમાં તેમની કન્સલ્ટન્ટ તરીકે નિમણૂક થઈ હતી, અને દુરત જ રાવસાહેબનો ઇસ્કાબ પણ મળ્યો હતો. ખાદી પહેરવાની પણ તેમણે ના ખાંડી હતી.

પહેલાં પ્રુષ્પાને અને છોકરીને તે સાથે જહાર લઈ જતા, પણ હવે તેમ કરતાં તે અશકતા, અથર તો ખાદી સિવાયનાં કપડાં પહેરવા સૂચવતા. કોઈ ખાદીનાં કપડાં જોઈ જશે તો ? રજાદરી ચળવળ સાથે પોતાને સંબંધ છે એવું પોલીસ માની બેસશે તો ? જો જ મીતિ એમના મનમાં રહેતી.

ચળવળ અણધારી ઝડપ પકડી. સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે એટલા માણસો દીવામાં પર્તિયામાં પડે એટલી નીકરતાથી ચળવળમાં પડ્યા. જેલનો કાચ તો પહેલેથી જ લાગી જ મેલો હતો, અને જેલ જવા ખાતર જેલ જવાનો કાર્યક્રમ પણ નહોતો. પ્રજાત ફેરીઓ અને સરપસો ઠેરઠેર નીકળે. પોલીસ લાડીમાર ચલાવે, ગોળીચાર કરે અને ટિયરગેસ છોડે, છતાં ચળવળ તો ન્યહતા પૂરે માંડક વધતી જ ચાલે. પત્રિકાઓ નીકળતી; સત્રો પોકારતાં અને લખાતાં; કોઈને જેલ જવાની હતાવળ નહોતી—તેમ જેલ જતાં કોઈ ગઝરાતાં પણ નહિ. જેલો લોકોએ નહિ પણ પોલીસે ભરી.

ધીરજાઈતું થઈ વધુ. તેમને જેલની હોસ્પિટલના વડા ડોક્ટર બનાવવામાં આગ્યા, અઠ-વાડિયામાં એકમે દિવસ તે જેલની મુલાકાત લે. તેમના જેવા ચારને પચાસ આપી નોકરીએ રાખી શકે, તેવા માણસો ત્યાં બેઠા હતા. તેમના દવાખાનાના ચાલુ માલકો પણ ત્યાં હતા. પણ સરકારના આ ખેરખાં જેલમાં પણ ચૂકે કે બદલાઈ જાય. કોઈની સાથે વાત કરતાં પણ મજરાય, જરૂરની દવા લાંબી આપતાં પણ મજરાય; અને લખી આપે ત્યારે સરતામાં સરતી જવા લખી આપે.

આ સાલ શહેરની મેડિકલ એસોસિયેશનના ને પ્રમુખ ચૂંટાયા હતા. તે માન તેમને મધ્ય તે માટે તે મગફર થયા હતા. ચળવળ શરૂ થઈ એટલે જે હોસ્પિટલો શહેરમાં હતી તે બોમ્બી પડી. એટલું જ નહિ પણ ત્યાં જે જાતની સારવાર થતી હતી, તેથી લોકોમાં ખૂબ અસંતોષ ફેલાયો. કેટલેક ઠેકાણે તો માનહાનિ થતી હતી, એમ પણ બહુને લાગ્યું.

એસોસિયેશનમાં ઠરાવ આવ્યો કે એસોસિયેશને એક કામચલાઉ હોસ્પિટલ કાઢવી, અને ત્યાં બધા સભ્યોએ વિનવેતને કામ કરવું; ધીરુભાઈને વિનવેતને કામ કરવામાં વધી નહોતો. પણ આવી હોસ્પિટલ હાથાથ સામે તેમને વધી હતો. તેઓ માનતા કે પોલીસનો સામનો કરે, તો વાજે, લોકો બધાને માર આવા બધ, તો પછી તેમાં કાઈની દયા ખાવા જેવું થું છે? અને સિવિલ હોસ્પિટલ છે જ. પછી બીજી હોસ્પિટલની શી જરૂર છે? તેમને લય લાગ્યો કે આમ કરવાથી સરકાર સાથે અધકામલુમાં આવવું પડશે. એસોસિયેશનને સરકાર તરફથી મળતી ગ્રાન્ટ પણ બંધ થઈ જશે.

પોતાના વિચારો તેમણે સભા સમક્ષ મૂક્યા, અને છેવટે બહુબોધ કે આમ કરવાથી એસોસિયેશન નાકક સરકારની ઓખમાં આવશે, જે મોભો મંડળે મેળવ્યો છે તેને થોડા પહોંચશે, મંડળને આર્થિક નુકસાન થશે કારણ કે સરકારી ગ્રાન્ટ મળતી બંધ થશે, બધી દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં મંડળના હિતમાં આ દરખાસ્ત નથી, વગેરે વગેરે.

તેમનું આલત તો આ મુદ્દા ઉપર દરખાસ્તને તે કાનૂનબંધાર ઠરાવત. પણ દરખાસ્તની તરફેણ કરનાર વર્ગ એટલો બધો જુરસાદાર હતો કે તેમની તેમ કરવા હિમત ચાલી નહિ. દરખાસ્ત બહુ મોટી પ્રભુમતીથી પસાર થઈ.

ઠરાવનો અમલ કરવાનું તેમને સાથે આવ્યું. તેમને ગામાં રસ હતો નહિ, એટલું જ નહિ પણ તે અંતરથી બહુ બીરુ હતા. તેઓ રાજીનામું આપવા તૈયાર નહોતા, માનના તો તેઓ બૂખ્યા હતા. ડોક્ટરનો ધધો એવો કે જેમાં તે હમેશાં એમ બતાવી શકે કે પોતે સરકારી તોફાર હતા છતાં સોજોતા બલાનું કામ કરી ચક્રતા હતા!

તેમની સિધ્ધિતાથી મંડળમાં ખૂબ ચડલ થઈ. પુખ્તાને ખબર પડી એક વખત ડોચી બહાર ગયાં હતાં ત્યારે તેણે એમને બીધકા લીધા:

“તમારથી ચળવળમાં ન પડાય તો કાંઈ નહિ, પણ એક માનવદયાના કામમાં થયું તમે પાછા પડ્યા તો તમારી ડિગ્રી અને આવડત અને ગિતાત્મ અને મોભો બધાં છા કામનાં? કેસ સિવિલ હોસ્પિટલમાં આવે તો તમે ટ્રીટ કરો, અને આ હોસ્પિટલમાં આવે તો તમે ના પાડો—એ કંઈ જાતની તમારી જ્ઞાનબુદ્ધિ?”

ધીરુભાઈ પાસે આનો જવાબ નહોતો. પુખ્તાનો તેમને ડર હતો, પણ પોલીસનો ડર તેથી વધુ હતો.

“નવી હોસ્પિટલની જરૂર જ રી હતી? સિવિલમાં કું જોઈએ તેટલી સગવડ કરી આપત!” એ બોલ્યા.

“પોલીસ બધાં ઘાયલ થયેલાને ત્યાં લાવત?”

“એ ન લાવે તો લોકો લાવે. અમે થોડા ના પાડવાના હતા?”

“અને અમે તેમ પાટાપટી કરીને વિદાય કરી દેતા! અને કેસ પેપરમાં અમે તેમ લખત! તમે સાર્યા કારણે લખત ખરા?”

“બનાવટી તો ન જ લખત. સરકારી હોસ્પિટલ છે, એટલે બધું જોઈ વિચારીને આવ.”

“દવાઓ બધી પૂરતા પ્રમાણમાં છે?”

“ન હોત તો મંગાવત. લોકો વોટ આપે તોપણ કામમાં આવત. વોટ લેવાનું કાઈ ના પાડે છે?”

“તમે લોકોની સેવા કરવાની એકે-બીરી તક મુસાંવી છે. બધા જાણે છે કે સિવિલમાં કોઈની સંજાળ સર્પ સરતું નથી. ત્યાં જગ્યા નથી; માથુસો નથી; ફાંચો નથી; ઈન્જેક્શનો નથી. તમે શું કરવાના હતા ?”

“આ તો બધી વધુપડતી વાતો છે. એવું બધું કંઈ નથી.”

“તમે જ એ દિવસે કહેતા હતા, અમુક ઈન્જેક્શન હોત તો અમુક માથુસાનો છવ ખચી શકત; તે નહોતું એટલે કેસ બગડ્યો.”

“હોય, કોઈ કેસમાં કંઈ બધામાં એવું બને છે ?”

કોથી બહારથી આવ્યા.

પુષ્પાએ થોડી વાર પછી ફરીથી વાત ઉપાડી.

“તમારા મંડળનો ઠરાવ છે, તમે પ્રમુખ છો. મંડળના ઠરાવનો અમલ કરવો, એ તમારી ફરજ નથી ?”

“કાણ ના પાડે છે ?”

“તો પછી હોસ્પિટલ સફ કરવા માટે તબીબ કેમ કરતા નથી ? મશીન, પૈસા, બધું મળે છે, પછી હીક કેમ થાય છે ?”

“તું જાણે છે, આતું શું પરિણામ આવશે ?” થોડી વાર વિચાર કરી ડોક્ટર બોલ્યા.

“શું આવશે ? તમે જ કહોને ?”

“સરકારને નહિ મને. પોલીસ હેરાન કરશે. મંડળને મળતી મંડિ બધ થશે. માયલની સારવાર કરવા જતાં મંડળનાં સભ્યો—ખાસ કરીને હોદ્દાસારો—ધુસેલીમાં મુકાશે.”

“ડોક્ટરો ધાયલની સારવાર માટે છે. જે ડોક્ટર એ કામમાં પાંછો પડે એ ડોક્ટર ‘ડોક્ટર’ કહેવારાવવાને સાબક નથી. ફરજ બગાડવાને જે પરિણામ આવે તે, વેઠવાં જોઈએ.”

“એટલે શું મારે જોલ જવું ?” ડોક્ટર ગરમ થઈ ગયા.

“હવે તમારાથી ફરી જંવાળ નહિ,” પુષ્પાએ બચાવ આપ્યો.

“ભાઈ, આ એવું કામ નથી જોયું. જોલ જવાનો વારો આવે,” કોણી પહેલો વાર બોલ્યા.

“અને કહાવ જવું પડે તો ય શું ? આટલા પલાય છે અને આટલા મરે છે, તેમને મર નથી, અને તમને જોલ જવાનો હર છે ?” પુષ્પાને જોર આવ્યું.

“જેલછવનનો તમને લોકોને શો અનુભવ છે ? હું ત્યાં જઈશું, તો બધું જાણું છું ને ! નહિ કોઈને મળવાતું, નહિ ધર જેવું આવવાતું...”

“આરામ મળશે. અહીં કામ બહુ પહેલે છે, તો ત્યાં શાન્તિ મળશે.”

“અને તબિયત બગડે તો ત્યાં આપણું કાણ ?”

“આ બીજા બધા છે એમનું કાણ ! એમની કાણ સારવાર કરતું હશે ?”

“શ્રીએને સારવાર માટે પુરો પાસે રહેવા દે ?” કોણી બોલ્યા.

“કેમ ?”

“એવી ખબર આવે કે તારી તબિયત હીક નથી; અને શ્રીએ સારવાર કરવા આવી શકતો હોય, તો હું શુનો કરી જેલમાં આવીશ,” કોણી બોલ્યા.

પતિ-પત્ની સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

“તમે બધાં મારી પાછળ પડ્યાં છો,” ડોક્ટર બોલ્યા.

“તો મંડળના પ્રમુખપદેથી ખસી જાય. બીજા જેને કામ કરવું હશે તેને કામ કરવાનો અવસર મળશે,” પુષ્પાએ ઉલ્લેખ કરી માર્યો.

૪

ધીરુભાઈએ મંડળના પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું. મંડળે બીજાને પ્રમુખ ચૂંટ્યો. હોરિપટલ દર કરવા માટે જરૂરી તૈયારીઓ થવા લાગી.

પુષ્પાના મનમાં ગમમથલ ચાલુ હતી. પતિને સમજાવવામાં તે નિષ્ફળ નીવડી હતી. તેમણે રાજીનામું આપ્યું હતું, એટલે બહાર ચર્ચાઓ પણ અનેક પ્રકારની થતી હતી. એ તલમાંથી તેણે કાઢવાની આશા તેણે મૂકી દીધી. તે જાણતી હતી, તેના પતિને તેના ઉપર બહુ વફાલ હતું, અને તેથી જ એ તેમને દબાવી શકતી હતી. પણ આજે એ હારી હતી.

પણ એમ હારી બેસી રહેવાનું તેના લેહીમાં નહોતું. તેણે બહુ વિચાર કર્યો. ઉચ્ચે તેણે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાની જાત ઉપર કાંઈ કામ લઈ લેવું. એમ કરતાં કદાચ પતિ તેની પાછળ ધસાણ—તોંકે તેમાં પણ તેને બહુ આશા નહોતી.

મે દિવસ પછી એક રાત્રે એણે કહી દીધું:

“હું હોરિપટલમાં નસું તરીકે જોડાવાની છું.”

“ના, ના. એવું કાંઈ કરીશ નહિ. મારી આમર ધૂળધાણી થઈ જશે, પોલીસ જાણશે તો?... અને તારી તબિયત ક્યાં સારી છે?”

પણ પુષ્પાએ કાંઈ ગણકાર્યું નહિ. બીજા દિવસે જઈ તેણે નામ, નેધાબું, ધણી વર્ષો પહેલાં કોલેજમાં ફર્સ્ટ એક્રાફ્ટનું જે જ્ઞાન લીધું હતું, તે લાભુ ક્યું. ડોક્ટરની પત્ની તરીકે થોડુંક જ્ઞાન તો તેણે મેળવે લીધું હતું. તેના સ્વભાવે અને અપખ્યાતિઓ સીનેા પ્રેમ સંપાદન કર્યો. છોકરીને પણ તે સાથે લઈ જતો. માને નાની નાની બાબતમાં મદદ કરવાનું તેને બહુ ગમતું, અને દરદીઓને એક રમકડું ગણતું.

ડોક્ટરને આમાંનું કાંઈ ગમતું નહિ.

હોરિપટલ દર્દીઓને આશીર્વાદ સમાન થઈ પડે. તેનું ‘અર્થ’ પણ પ્રમાણમાં બહુ જ ઓછું હતું. મંદાન મક્કત મળ્યું હતું. દવાઓ પણ ઘણીખરી મક્કત મળતી હતી, અને બાઈની પાતરભાવે મળતી હતી. ડોક્ટરે તો હવા જ. નર્સેની જગા તાણ પડી હતી. પણ પુષ્પાની આગેવાની નીચે દસપંદર છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ લેવાર થઈ હતી. ધોમેધીમે વ્યવસ્થાનો સંઘર્ષો બોલે પુષ્પા ઉપર આવી પડ્યો. તેની નાણુક તબિયતમાં એને આ કામ જરા અઘરું પડતું, છતાં દસ્તે ગોળે તેણે કામ ઉપાડી લીધું. સાથે સાથે બીજા એકમે બાઈઓને પણ એ કામ ઉપાડી લેવા તૈયાર કરી.

પુષ્પાનું નામ ગામમાં ગવાવા લાગ્યું. હવે પુષ્પા ડો. ધીરુભાઈના પત્ની તરીકે ઓળખાવાના બદલે ડો. ધીરુભાઈ પુષ્પાના પતિ તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા. પતિપત્ની વચ્ચે અંતર

વધતું મરું. પુષ્પા બધું સમજતી પણ તેનો હિસાબ નહોતો. મનને મારી તે પોતાનું કામ કરે જતી હતી.

૫

તેઓ રહેતા હતા એ લતાવાળાઓએ એક કાર્યક્રમ ચોળ્યો. તેમાં ઠાના હાથે જવળ મહાવલો તેની ચર્ચા ચાલો. છેવટે બધા પુષ્પા પાસે આવ્યા, અને પુષ્પા તે કાર્ય કરાવે એમ બધાએ વિનંતિ કરી.

પુષ્પા વિચારમાં પડી ગઈ. હોસ્પિટલમાં નર્સ તરીકે કામ કરવું એ એક વાત હતી અને આ ક્રિકેટમાં કરાવવું એ બીજી વાત હતી. આમાં જેલવાના નકકી આવવાની એમ એને લાગ્યું. તેણે વિચાર કરી બીજો દિવસે જવાબ આપવા કહ્યું.

ડોક્ટર ધીર આવ્યા એટલે નાની બેબીએ વાવટો દર્શાવી કહ્યું:—

“કાલે આ વાવટો ફરકાવવાની છે?”

“ક્યા?” ડોક્ટરે મહારાણીની આંખે પૂછ્યું.

“સામે.....મેદાનમાં.”

ડોક્ટરે પુષ્પા સામે બોલ્યું.

“બધા આવે આવ્યા હતા. મને કહે મારા હાથે જ કરાવવું છે,” તે બોલી.

“તે શી જવાબ આપ્યો?”

પુષ્પાએ પ્રશ્નનો જવાબ ન આપતાં સામે પ્રશ્ન કર્યો: “એમાં શી વાંધો છે?”

“શી વાંધો છે? મણો વાંધો છે. છૂપી પોલીસના માથાસો અધે ફરે છે. મારી પાછળ પણ ફરે છે. ચડી પણ ફરતા હશે. તેઓને ખજર પડી જ જશે. તેઓ પોલીસને ખજર આપશે. પોલીસ આવશે. મુખ્ય માથાસને પકડશે અને બીજાને મારશે.....આ હોસ્પિટલમાં નર્સના કામ જેવું છે?”

“ના, એવું સાદું તો નથી. તમે કહ્યું તે બધું બને પણ ખરું. પણ શું વાંધો? જ્યારે જધાની છત્તા છે ત્યારે ના પાડવી એ મને વાળખી લાગતું નથી.”

“એ બધાની છત્તા ખરી અને મારી છત્તા ખોટી!” ડોક્ટરથી ન રહેવાયું.

પુષ્પાએ ડોક્ટર સામે બોલ્યું. તેની આંખમાં પ્રેમ અને દયા હતાં. તે બોલી:—
“એમ કેમ બોલો છો? તમારી છત્તાને હું હંમેશ માન આપતી આવું છું. ના છત્તે જ તમને મેં દિલગીર કર્યો છે. પણ આ જાગત કાઢી નાખવા જેવી નથી મારા ના પાડવાથી એમનું કામ અટકી પડતું હોય, તો મારે ના પાડવી જોઈએ નહિ, એમ મને લાગે છે...એમાં જોખમ છે એ હું જાણું છું. મારી પોતાની જાતનો હું વિચાર કરતી નથી. મથુ મદિના જાદ આવનારનો મને જહુ વિચાર આવે છે...અને છતાં, મને લાગે છે એ જોખમ એવું જોઈએ. હું આવનારને મારા જીવ કરતાં પણ વધુ ગણી તેની જાળવણી કરીશ. તમે હા પાડો. તમે આશીર્વાદ આપી રહો તો હું મારી જાતને ધન્ય માનીશ.”

“જેલના વિચારથી મને કમકમી છે છે. હું જાણું છું, જેલજીવન કેવું હોય છે. અને તું ચડી હોઈશ ત્યાં મુધી તો કદાચ તારી સગરક સચવાશે. પણ બહાર બીજી જેલમાં બહી થાય તો ત્યાં તારું કાણુ?”

“ પ્રભુ.....તે.”

“ તું જાણે. તું ક્યારે મારું માને છે ? ”

“ તમે બીજી વખત આવું બોલ્યા. આઠ વર્ષના આપણા સંબંધવનનો વિચાર કરો. મેં તમને કોઈ દિવસ દૂરબા છે ? આ ચળવળ આવી ત્યારથી જ કોણ જાણે કેમ આપણા બંનેના રસ્તા બુઢા પડ્યા છે. તમે અટલા નખળા કેમ બન્યા છો ? મને આશ્ચર્ય હતી, મારા ભેરે અત્યાર સુધી કુદા તો આ વખતે પણ કુદશે...પણ તમારી પાસેથી એવી આશા રાખવી એ વધુપડતું છે. તમે પટેલી પત્નીને ક્યારે બચાવી શકેલા ? તે રિખાતી રિખાતી મરી ત્યાં સુધી પતિ તરીકે પણ કાંઈ કરવાનું તમારાથી બન્યું નહિ... તમારાથી નથી બનતું. તમારાથી નોકરી હોયતી નથી. માનવ્યાદ હોયતા નથી...ન હોયો. પણ મને શા માટે રોકો છો ? આમાં શું મોટી ધાતુ મારવાની છે ?...એકને મરવા દીધી, તો બીજાને પણ મરવા દો...હું તમારી પાસેથી રક્ષણ માગતી નથી; ક્યા માગતી નથી...” બોલતાં બોલતાં તે રડી પડી.

ડોક્ટર સાંભળી રહ્યા.

બીજો દિવસે પુષ્પાએ ખૂબ દુઃખવ્યા. સેક્રેટ માર્શસે આવી હતાં. બાળાઓએ અને છોકરાંઓએ અંકશીત ગાયું. સૌ વીખરાયાં, પણ પોલીસે કેમ દીધી નહિ.

ડોક્ટરે છુટકારાનો દમ એચ્યો.

૬

એક દિવસ એક યુવાન દિવસગેઢનો ભોગ થયો હતો, તેને હોરિપટલમાં લાવવામાં આવ્યો. તેની આંખોને ખૂબ નુકસાન થયું હતું. તે બહુ જ બોધું દેખી શકતો. પુષ્પાએ પ્રથમ તો તેને ન જોળખ્યો, પણ પછી મોઢું યાદ આવ્યું. પણ તેણે કાંઈ બચાવવા હોયું નહિ.

તે રોજ તેની સારવાર કરતી, પણ દરદીની તબિયત બગડતી ચાલી. આંખોની સારવાર ચાલતી હતી ત્યાં તાવે ધર લાલ્યું. તે ખૂબ નખળો પડી ગયો. સૌએ તેના જીવવાની આશા છોડી. તેને અલગ જોરડીમાં બસેડ્યો. પુષ્પાએ તેની સારવાર પોતાને માથે લીધી.

એક દિવસ તે તેની પધારી કરતી હતી, ત્યારે જોરડીમાં નીચે તેણે પેલી જખી દેખી. તે થંભી ગઈ. દરદી જખી શોધવા મંડ્યો. રોજ પધારી કરવા કોઈ આવે, ત્યારે તે જખી સર્જી લેતો અને પોતાના કપડામાં સંતાડતો. આજે જખી દેખાઈ ગઈ.

“ શું ભેદિએ છે ? ” પુષ્પાએ પૂછ્યું.

“ કાંઈ નહિ. એક કાગળ હતો. ”

પુષ્પાએ તેને જખી આપી, તેણે લીધી. થોડી વાર પછી તે બોલ્યો:—

“ બહેન! હું બહુ દિવસ હવે નહિ જીવું. મારી એક ધ્રમજા છે. તે પૂરી કરશો ? ”

“ શું છે ? કહો, ” પુષ્પાની આંખ કારાઈ આવી.

“ નાનપણમાં મેં એક પાપ કર્યું હતું. એક ભોળી છોકરીને ફાવવા મેં પેંતરો રચેલા. તેની જખી મેળવી, મારી જખી તેની સાથે રાખી એક બેગી જખી લેવરાવી હતી. મારી સાથે તેને પરણાવવા, અને નહિ તો તેને ફાંસી કરવા મેં તેના આપને ધમકી આપેલી.”

“તે આ છબી છે ખરું ?” પુષ્પાથી બોલાઈ ગયું.

“તમે ખરું કહ્યું. છોકરી તો પછી મોટી ગઈ, બહુ અને પરણી ગઈ. મેં ત્યાર પછી તેને ઠાંઈ દિવસ જોઈ નથી. અત્યારે તે મને તો હું ઓળખું પણ નહિ. અને અહીં સામે આવી હોય, તોયે હવે તો હું કેવી રીતે જોઈ શકું ? બંધવાને મને બરાબર સમજી રહી છે.”

તે બોલતાં અટક્યો. તેની આંખમાંથી આંસુ પડતાં હતાં.

“તમારી રી ઇચ્છા છે ?” પુષ્પાના અવાજમાં પડકાર હતો.

“હા. એ કહેવાનું તો હું જૂની ગયો. મારી એ ઇચ્છા છે કે તમે આ છબી એ બહેનને પહોંચાડો.”

“તે ક્યાં છે એ તમે જાણો છો ?”

“હું તો હમણાં જ આ શહેરમાં આવ્યો છું, એટલે મને એમનું ચોક્કસ સંરનાં ખબર નથી. પણ અહીં ધીરુભાઈ નામના એક ડોક્ટર છે, તેમનાં એ પત્ની છે. તેમનું નામ પુષ્પા છે. તેમને આ છબી જો તમે પહોંચાડશો તો હું તમારો ખૂબી ગઈશ.”

“તેમને બીજું કંઈ કહેવું છે ? મને પછે કે કોણ આપો તો શું કહું ?”

“કહેજો કે હું મારા પાપની માફી માગું છું. બીજું કંઈ કહેવું નથી.”

પુષ્પાને નાનપણના દિવસો યાદ આવ્યા. આ કુવાને તેના બાપને જે કામળ લખ્યો હતો તેનાથી પુષ્પાનું મન તે વખતે ખૂબ દુભાયું હતું અને તે તેના મનથી જીતરી ગયો હતો. અત્યારે પુષ્પા બહુ જૂની ગઈ. કુવાનમાં થયેલું પરિવર્તન અને દેશના કામ માટે જાત અર્પવાની તત્પરતા જોઈ, એ જોડા વિચારમાં જીતરી ગઈ. તે ઓછું બળ્યો હતો, છતાં કુરમાતી અને ત્યાગ માટે એ તૈયાર હતો. સદસા પોતાના મનમાં તેના પતિની સાથે આની સરખામણી તે કરવા લાગી. તેના પતિ તદ્દન જીવટા જ હતા. પતિને ધેર તે સુખી હતી, તે જાણી રીતે સારા હતા; પણ વખત આવ્યો ત્યારે તે પાછા પાયા. અને, આ રખડેલ કુવાને, જાત હોમવામાં પાછું વાળી જોઈ નહિ.

થોડી પહેલાં તેની સામે જેમ જોતી હતી તેમ એ જોઈ રહી. એક ધૂસકું ભરાઈ આવ્યું. પણ તે તેણે શેક્યું.

“બહેન ?” દરદી બોલ્યો.

“કેમ ?”

“કેમ કંઈ બોલ્યાં નહિ ? તમને એમ લાગે છે કે મને એ માફ નહિ કરે ?”

“હું તેમને અહીં બોલાવી લાવું ?” પુષ્પાએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ના, ના. એવું કંઈ ન કરશો. એમને હું મારું મોઢું કેવી રીતે બતાવું ? અને...”

તે બોલતાં અટક્યો.

“કેમ અટકી ગયા ?”

“એ તો મને જૂની પણ ગયાં હશે.”

“કહાવ તમને કેમ ઓળખે પણ ખરાં.”

“તો ચે, મને જોઈ એમને ગુસ્સો જ આવે” અને, એ મને આ દયામાં બુદ્ધિ એ

મને મને પણ નહિ. પણ એ બધા વિચાર કરવાની શી જરૂર છે ! તમે મારું આટલું કામ કરશો, તો મારા જીવને શાન્તિ થશે—હું સુખેથી મરીશ.”

“તમે સ્વર્ગ જાઓ. તમારે બહુ ઘડા ન જનવું જોઈએ. તમારું દરદર એવું છે કે તમારે ખૂબ શાન્તિ રાખવી જોઈએ.”

તેણે ધીરે રહીને તેને સુવાચ્યો.

દરદરે જીવી આવી. પુષ્પાએ તે લીધી. તેના હાથ ધૂળતો હતો. દરદરે જરા નવાઈ લાગી.

“તમને વધી હોય તો ન લઈ જશો,” એ બોલ્યો.

પુષ્પાએ જવાબ ન આપ્યો. તેણે દરદરના કપાળે પોતાનો હાથ મૂક્યો.

“તમારું નામ શું ?” સહસા દરદરથી પુછાઈ ગયું.

“મારું નામ જણાવે શું કરશો ? જ્યેને તમારે આ જીવી આપવી છે, તેને તે પહેલી ગઈ છે.”

દરદરના શરીરમાંથી એક ધુમ્મરી પસાર થઈ ગઈ. કપાળ પર ફરતા હાથ પર તેણે પોતાનો હાથ હળવે રહીને મૂક્યો.

તેના માથે પર પુષ્પાની આંખમાંથી નીકળતું એક આંસુ પડ્યું.

“તમે રડો છો ?”

“ના,” બોલ્યો અવાજે પુષ્પાએ જવાબ લીધો.

બીજાં આંસુ પડ્યાં.

“તમે રડો જ છો. તો શા માટે કહેો છો ? તમે શા માટે રડો છો ? મારી દયા ખાઓ છો ? શા માટે તમારે મારી દયા ખાવી જોઈએ ? હું તો એક પાણી છું મને મારી મળે એટલી જ હવે તો ધન્ય છે.”

“મારી માંગવાની કંઈ જરૂર નથી.”

“જતાં તે વિના મારા જીવને શાન્તિ નહિ થાય.”

પુષ્પાનો હાથ સહેજ દબાવી તેણે પૂછ્યું : “મારી મળશે ?”

“મળી જ ચૂકી છે.”

દરદરે પોતાનો હાથ લઈ લીધો. તેના મોઢા પર આનંદ પથરાયો.

“બા.” બહારથી બેબીનો અવાજ આવ્યો.

પુષ્પાએ હાથ ઊઠાવી લીધો અને રસ્તે ચર્ચ. બેબી અંદર આવી.

“હું જઈ છું. કાલે આવશી,” જતાં જતાં પુષ્પા બોલી.

કોઈ ન રહે તેમ, દરદરની મેલી ચાદરમાં જીવી વીંટાળી બીજાં કપડાં સાથે તે બધું બહાર લઈ ગઈ, અને જીવોના ટુકડા કરી મરમ પાણીના બેબામાં નાખ્યા. લાકડાં તરફ તે મીઠીકર જોઈ રહી.

બીજે દિવસે તે આવી-તો, બહાર પડી—રાત્રે તે પુવાન બુઝરી મળ્યાં હતો.

સારંગપુર કાંટન મે.કં.લી.

અમદાવાદ.

એક અનામી સુંદરીને !

ભારદ્વાજ

શિખરિણી

તને ન્હાણું ત્યારે -

થતું કે ન્હાણી છે-લવલવથી કિન્તુ, ન સગણું :

કહું ક્યારે ન્હાણી ?

અને ક્યાં ન્હાણી છે ? કહી નવ શબ્દ કંઈ સખી એ :

નથી ઝાઝાં વર્ષો જનમ થકી આ જિન્દગી તણાં
વહ્યાં; ને એ વર્ષો મહીં અનુભવો ના બહુ થયાં :

-છતાં થોડાં વર્ષો સ્મરણપટ પે' થાય પ્રકટ
શું ને સર્વે તાજાં સપન-અત-રાત્રિ-પ્રહર શાં :

ધણાં શ્લેસાં ખોયાં પરિચિત : ધણાં નિત્ય નવલાં
અરે ! હું પામ્યો છું જીવનમહો' થાયે સહુ છતાં :

પરન્તુ ના ક્યાંયે લગુકે મુજ આ જિન્દગી-લવે
ઇશ્વરોયે તારો લવ સર્પ શકે સામ્રત મહો' ! :

ખરે ! ત્યારે - ક્યારે કઈ ભૂમિ પર આપણુ હેશું-
ધણાં વર્ષો સાથે નિજ નિજની હૂંફે જ વસવા ?

“અનામિ એ કોણ ?-હશે ન આત્મનો

પ્રેમી ધણા ઝગથી ને દૂંઢી રહ્યો ? ”

પ્રાગતિક નાટક

ઉમાશંકર જોષી

‘હંસ’ના પ્રગતિ ચંકમાં પ્રાગતિક નાટ્ય વિશે લખવાનું મને કહેવામાં આવ્યું છે. કદાચ તંત્રીઓને ખબર હશે કે આ માણસ આનર્ત (ઉત્તર-મધ્ય-ગુજરાત)નો છે. અને આનર્ત તે તો દેટલાક પુરાણકારો ‘મૃત્’માંથી બહુપન્ન કરે છે તેમ ‘નટનર્તક-માવકા’નો પ્રદેશ, હજી આજે પણ ભૂમિની એક તળપટ્ટી, વિચિત્ર અને ભાવિવિદ્યાસની અનેક શક્યતાઓવાળી ‘મલાદ’ નામની નાટ્યસંસ્થાને જીવંતી રાખનારો પ્રદેશ. એનો અર્થ એમ નથી કે આ તરફ રંગભૂમિ પૂર્ણપણે વિકસી છે. સ્ફળ મરાઠી નાટ્યકાર મામા વરેરકર કહે છે કે ગુજરાતી રંગભૂમિ તે મરાઠી રંગભૂમિની જનની છે. ‘એ તો શર્પ ગુજરી. પહેલા મહાસુદમાં સમૃદ્ધિની ઊભા લીજળો હતી. ‘સુ’દરી’નું ઉપનામ પામેલા વિરલ ક્લાસિકલિસંપન્ન અભિનેતા જ્યથાકરને ‘સૌભાગ્યસુ’દરી’માં કે ‘નરજા’ની ભૂમિકામાં જોવા ઠેક કરાચીથી આખી ને આખી રસેસ્યલ બાદીઓ મુંબઈ આવતી. બાજ એ જ જ્યથાકર ‘સુ’દરી’ આવીને આનર્તપુર પાસેના મામમાં ઘીનો વેપાર કરે છે! જૂને ચાંદે હજી નાટક કંપનીઓ ચાલે છે. નવી ઢબે કોલેજનિશાળામાં વાર્ષિક સ્નેહ-સંમેલન પ્રસંગે અનેક યુવકયુવતીઓ પ્રયોગો પાછળ અઢળક શક્તિ ખરચે છે—કદાચ આપણા દેશમાં સિદ્ધિત ઓળો આટલા મોટા પ્રમાણમાં ભાગ્યે જ બીજે ક્યાંઈ રંગભૂમિ પર દર્શન કેતી હોય. હંતા જને વર્ષ વચ્ચે અમાપ અંતર છે. કંપનીઓ સાહિત્યિક નાટ-કાથી સુગમ છે, અને બિનધંધાદારી (amateur) નવીનેને પણ શ્રીયુત ‘સુ’દરી’ જોવા નિબળાતની દોરવણીનું મહાભાગ્ય ઝાપી લેવાનું સહનું સરખું નથી. પરિણામે એનું જોવા મળે છે કે—

જે બજવાય છે તે નાટકો નથી અને નાટકો છે તે બજવાતાં નથી.

આ સ્થિતિ આપણી ધણી ક્ષયોના સાહિત્ય માટે સાચી હોવાનો કાર છે. અલગત, ઊર્દ્ધ રંગભૂમિએ મુંબઈમાં ખાગસીઓને કાચે સાધેલો વિકાસ જુલામ એવો નથી. આધુનિક મરાઠી રંગભૂમિની આશાજનક સ્થિતિ ગુજરાતીઓને તો અજણી ન જ હોય. અને બંગાળી રંગભૂમિની સજીવતાની વાતો વ વાવરા સાથે આ તરફ આવ્યાં કરે છે ખરી. પણ એકંદરે પશ્ચિમના દેશમાં સિનેમાના પ્રચંદ આક્રમણ સામે પણ અનેક ઉપાયો અજમાવીને રંગભૂમિ ટકી રહી છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની વિચિત્રતાને સમૃદ્ધ બનાવતી રહી છે, ત્યારે આપણે ત્યાં તો પ્રગ્નજીવનની પ્રતિમાં રંગભૂમિએ ઉદાવવાની જવાબદારી શી છે એ વાતની ઉપેક્ષા જ શર્પ છે એ નિઃસંશય.

શું પ્રાગતિક, શું કાર્થ પણ પ્રકારના, નાટક માનનું સ્થાન રંગભૂમિ ઉપર છે. નાટક એ બોલાતો સ્વદ છે. એટલે એક સાહિત્યકાર તરીકે તે ભાષાની શક્તિઓનો પૂરો કસ ઠાકો વારતવતા, વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ ધારણ કરે છે, અને તેના પ્રયોગમાં બોલાતા સ્વદ ઉપરાંત અભિનયાર્થિ અશોધી એની અસરકારકતા બાદે ચોટ સાધી શકે છે. બીજું એનું નોંધપાત્ર લક્ષણ એ છે કે તે સમૃદ્ધભાગ્ય કળા છે. આ લક્ષણોથી નાટક એકીસાથે

* આકાટખર ૧૯૪૨ ના ચંક નાટ. તે ચંકપ્રકાશનને વિશંભ ચમાધી જુલાઈ ૧૯૪૩ના દિવસમાં આ લખાણ દ્વિતીમાં પ્રગટ થયેલ.

માનવજીવનની સૌન્દર્યમંદિત અભિવ્યક્તિ તેમજ લોકચેતન્યને રઝૂમવતી પ્રેરણા બની રહે છે. તે પછી આશ્ચર્ય શું કે નાટક વિષે ગેરેને લેવાર આમ નીકળી પડે: 'મેં અનેકવાર કહ્યું છે અને ફરી ફરી કહેવા રાજી છું કે મનુષ્યની સર્વ સંસિદ્ધિઓમાં દશ્ય, કાંવ્ય-નાટક તે મૂર્ધાભિષિલ છે અને તે સૌના પરિપાકરૂપ છે' !

જો આપણા પ્રગજીવનને તખ્તે આ મહાન સંસિદ્ધિનો ઠીક રીતે લાગા ઉઠાવવાનું બની આવે તો આજની વિષમ પળે પ્રજાના કાવિનિર્માણ માટેનું એક અમેાધ શસ્ત્ર આપણા હાથમાં આવી જાય; સર્વ પ્રજાઓ આગળ અને સર્વ સમય માટે સુંદર કલાદેહે બેભા રહેવાની એને તક મળે તે નક્કી.

*

નાટકનું આટલું મહત્ત્વ છે તો મનુષ્યસંસ્કૃતિના - કૃતિદાસમાં તેનું વારંવાર પ્રાગટ્ય પણ દેખાતું નથી. ઊઠતી નજરે નાખતાં, સંસ્કૃત નાટક, ગ્રીક નાટક, શેકસ્પિયરની કૃતિઓ, ઇંગ્લેન્ડની કૃતિઓ—આમ નાટકના મુખ્ય મુખ્ય ત્રણ ચાર યુગ જ દેખાય છે. તેના અનુ-સંધાનમાં પ્રાગતિક નાટકનું સ્થાન તત્ત્વદષ્ટિએ ક્યાં અને કેવું એ ટૂંકમાં વિચારીએ.

(૧) સંસ્કૃત નાટક મનુષ્યજીવન જેનું આદિ અવ્યક્ત છે અને અંત અવ્યક્ત છે તેના વ્યક્ત મધ્ય ભાગને પોતાની સામગ્રી બનાવતી વખતે બને અવ્યક્તો—આદિ અને અંત—ને મંત્રમગ્ન તરીકે સ્વીકારી લે છે, અર્થાત્ 'નાન્દી' થી શરૂ થઈ 'ભરતવાક્ય'માં પરિણતિ પામે છે. વચલી લીલામાં પણ તેની બ્રહ્મા નિર્વાતિની કેવલ કથાણાભિમુખતામાં જ છે. તે નિર્વાતિની છાયા નીચે મનુષ્યની સંકલ્પદાકિત પ્રયાગમચાર માટે મથે છે તે બંનેના વિશ્વવાદમાંથી નાટક જન્મે છે, કેમકે નિર્વાતિને સર્વથા અનુકૂલ એવું આશરણ મનુષ્યને શક્ય નથી. તેના એકાંશને અનુકૂલ થવા જતી વખતે પણ મનુષ્ય તેના બીજા દોષકે અંશને દુભાવી બેસે છે, પ્રગતુરંજન કરવા જતાં 'પત્નીધર્મ' રાગ ચૂકી બેસે છે. પ્રજાધને વશ વર્તાતાં ગાઈસ્થમંડન અતિથિધર્મમાં શકુંતલાનું રખલન ધાય છે. શરિયતના સમુદ્રમાં ફૂગડી મારી ચારુદત્ત વસંતસેનાની વિરહ પ્રીતિકૃપી મોલી પામે છે; પણ કારુણ્યમૂર્તિ ધૂતાના પુત્રને પાડોશીનાં હેમંશોકશં સેનાની ગાદીએ રમે ત્યારે માટીની ગાદીએ રમવું પડે છે એ દશ્ય વસંતસેનાની આંખે ચઢ્યું ને ખટક્યું, એને નહિ. નિર્વાતિને સર્વથા અનુકૂલ રહી ન શકવાને પરિણામે મનુષ્યની સ્વૈરાચારી સંકલ્પદાકિત એકાંશને એક વેતરી બેસે છે. સત્તા-મત રથબેથી બેનાર આપણને—ગ્રેસુકર્ણને સર્વથા મિથ્યા જીવનદાસ, જીવનનાશ જ દેખાય છે. આર કિવસના સહવાસ પછી અપમાન ઉચ્ચારતા પતિદેવનું મુખદર્શન થયું તે જ સાત વરસ સુધી શકુંતલા જગતને દાઈ ખૂણે પડી રહે છે. વનવાસ ને લંકાનિવાસ પછી સુખની બે ધડી મળી ન મળી ત્યાં જ સીતા વિશેષ પૌંભીને આર વરસ પછી રામનું મુખ પણ બેઈ શકે છે. ચારુદત્ત તો બિચારા વધરતંબની પણ ભાષ્યધી કરી આવે છે ! પણ સંસ્કૃત નાટકની બ્રહ્મા છે કે આ જધી લીલા નિર્વાતિની* છાયા નીચે જ જો હોય તો, નિર્વાતિ સ્વયં કથાણાભિમુખ દોષ, અલે સૈા સારા વાનાં થવાં બેઈ એ.

* સુખાન્ત માટે બીજી વ્યવહાર કારણ પણ દેખાય છે. ભરત નાટકને 'કૂટનક' રમકડું અને કાલિદાસ 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'માં 'સમાવસક' (entertainment આપનાર) કહે છે તે ઉપરાંત નાટકનો હેતુ પ્રેક્ષકને કેબીટી રીતે છુટામિલન કરવાનો છે એમ સમજાય છે. (આગળ 'સમાધાન' વિષયક દેખવોને મત પણ જુઓ.)

(૨) ઓક નાટકની આલેખનાં એરિસ્ટોટલને દાદે થયેલી છે. નિયતિ—અહર અટળ નિયતિ—સામે આત્મગૌરવથી મનુષ્ય પોતાની નિર્બોધ સંકલ્પશક્તિને સંચાલિત કરે છે. પણ તે દસ્ય કેવું છે? તમને પ્રવળમેધ સામે વતરાત્તની ગજાનાં. એમાંથી પરાભ્ય અને પરાસ્ત દસા જ પરિણમવાનાં. નિયતિ અથવા વિશ્વનો આક્રમક મહાનિયમ, ઝડત (Superhuman Order) તે પોતાની હિપનું વર્તીક પણ આક્રમણ સાંખી લેવા રાજી નથી. એવા આક્રમણ—દુર્ભાગ રખલન (Tragic Flaw) માટે તે સદા જગતુક ઝડત મનુષ્યની સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિ (Free Will) ને કચડી ધૂળ મેળવી પોતાને સુપ્રતિષ્ઠિત કરે છે. આથી પ્રેક્ષકના ચિત્તમાં હીતિ અને અનુકંપાની વૃત્તિઓ સંચાર અનુભવે છે અને એ પ્રક્રિયામાં મનુષ્યની એ બે વૃત્તિઓનું વિગેચન થાય છે.

(૩) શેક્સ્પિયરની કૃતિઓમાં જે સર્વશ્રેષ્ઠ એવી દુષ્પર્યાવસાથી નાટ્યપરચનાઓ (Tragedies) તેના એરિસ્ટોટલને ચીલે ચાલીને કરેલા દક્ષીનમાં બેઠેલી એ વસ્તુ હિપર આર થકે છે કે મનુષ્યની સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિ નિયતિક્રમનો ભેટલા પ્રમાણમાં ભંગ કરે છે તેટલા પ્રમાણમાં જ બરોબર માપીને એને શિલ્પા ચતી નથી, પણ ધણીબધી થાય છે. આથી પ્રેક્ષકના મન હિપર પહેલી અને હેટલી ભાગ પડે છે તે બેચુઆર જીવનદાસ (waste) ની હોય છે. એરિસ્ટોટલા પછી ટ્રેજેડીના તત્વના સમર્થ પર્વાલોચક હેમલે પ્રથમ પ્યાન એન્થ્યુ હલ્ડે' કે પ્રાચીન નાટકમાં જે સંઘર્ષ હોય છે તે સર્વસામાન્ય ધિનંબત પ્રકારનો હોય છે, જ્યારે શેક્સ્પિયરમાં અને તે પછી અન્ય પ્રકારનો દેખવા મળે છે. ઐતિહાસિક મનોવાતનાના પ્રકારને જુદાસની મનોવાતના સાથે સરખાવે અથવા અંધ રાજા ઈડીપસની અને ગાંધા રાજા લીઅરની દસાઓ સરખાવે. એટલી ચાતના પાછળ રપજ દાર્ષ વિશાળ વિશ્વહેતુ રહેલો જલ્મુશી, જ્યારે બીજાની બાબતમાં અંગત લેતુ પાછળ એ લાત કાંઈક ઝાંખી ધર્મ ગમેલી દેખાશે.

(૪) હિપસનનાં નાટકોમાં એક રીતે આ અંગત પ્રકારનો સંઘર્ષ હિપરજો દેખાય છે. લોકસાચનથી વ્યક્તિને મતાધિકાર મળ્યો, પણ એની સંકલ્પશક્તિ તો અનેક પાસથી બંધનયુક્ત જાણીએ. 'સ્વતંત્ર' સંકલ્પશક્તિ જેવું કાંઈ દેખાઈ જ ન પડે. માણસ આંખ હાધાડીને જુએ તો તેની સંકલ્પશક્તિનો લાંતજો લાંતજો અદ્રુચતીની તેવી સંકલ્પશક્તિઓના સંકુલ લાંતજો સાથે ગૂંધાઈ ગૂંધાઈ મરે છે. બીજા બાજુ, જીવન હિપર, પૂરવો હિપર આકાશ, એ રીતે કાંઈ રહેલા કાંઈ નિયતિ કે ઝડત જેવા એક અને અદિતીય પરમ તત્વનું દર્શન પણ, ધર્મશ્રદ્ધા વિદ્યાનના આત્મનયી શિથિલ થતાં, મુશકેલ બન્યું. આમ, નિયતિની સામે રચ્યરકૃત સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિના દુઝારમાંથી નાટક પ્રસ્તાવનાપણું ન રહ્યું. પણ દસારાજાને, એને બદલે, હજી સમાજરચના અને નિર્ણય જક ધર્મરૂઢિ જેવો જીવનમાસી ધંત્રણાઓથી વ્યક્તિની સંકલ્પશક્તિને લાંતજો લાંતજો જકમાયેલો હોય ત્યારે તેની આત્મવેદનાની માત્રા જેટલી હદે વધી જાય છે તેમાં નવા નાટ્યપ્રકારની પ્રેરણા દેખાઈ. નિયતિ અને રખલનશીલ સ્વતંત્ર સંકલ્પશક્તિના સંઘર્ષને ઠેકાણે સમાજ અને વ્યક્તિનો 'સંઘર્ષ' નિરૂપવો મુશકેલ દેવો. કેમકે સમાજને નિયતિ જેવું બહાર તત્વ લેખી સમાય એમ ન હતું અને વ્યક્તિની 'સ્વતંત્ર' આચરણની શક્તિ ધણી જ કુદિન જાણીએ.

આમ કાતરનાં બંને પાનાં છુટાં થઈ ગયેલાં દેખાયાં. એટલે સમજાતાં બંધનથી નિર્મ-
જિત વ્યક્તિના કોઈ વિચિત્ર આચરણ માત્રમાંથી નહિ પણ સમગ્રપણે વ્યક્તિને જે સહન
કરવું પડે છે તેની ગહનતામાંથી નહું નાટક પ્રસર્યું. વર્ડ્ઝવર્થના 'લાલા મોળા' ઉદ્દગાર
'what man has made of man?' મનુષ્યે મનુષ્યનું શું બનાવ્યું મૂક્યું છે ?—
તેમાં આ નવીન નાટકનો પ્રધાન સૂર પકડી આપનારું સૂત્ર મળશે.

પ્રાગતિક નાટકનું ઉપાદાન ઉપરની વિચારણામાં એક પગથિયું, આમળ વધતાં મળશે,
જુઓ' શ્રદ્ધે અને નિહાંત જીવનરચના નીચે વિખાતી કોઈ રડારખડો એકાદ વ્યક્તિ જ
નહિ પણ અસંખ્ય વ્યક્તિઓ છે. જે ધીમેધીમે સ્પષ્ટ થતું ગયું, અને વ્યક્તિનું સહન કરવું
અંગત પ્રકારનું ન રહ્યું. કેમકે ધીમેધીમે તેને એ પણ દેખાયું જ કે 'પોતા અને, પોતાના
જેવાં ઉપર લક્ષ્યેથી જીવનધરના પાછળ સમાજનો એક વ્યંચ છે જેનો એવી ધટના ઢકાવી
રાખવામાં પૂરા સ્વાર્થ' છે, અને પોતે જો એની સામે પોતાના જેવાં સૌ માટે માથું ડોલ્યું
ને તેમ કરતાં કોઈ સહન કરવું પડે તો તે અંગત નહિ પણ સર્વસામાન્ય દિતારે' જ
સહન કરવાનું થાય. આમ એક મંજૂર કિલ્લેબંધીવાળા અને વિચક્ષણ તેમજ નિત્યનમત
બળની સામે સામાન્ય દિતારે' વ્યક્તિ કે વ્યક્તિજૂથ ટકરાય અને જે સંઘર્ષ' જામે તેમાંથી
નિષ્પન્ન થતા અનિવાર્ય જીવનહાસનું યથાર્થ પ્રતિબિંબ કીધે તે 'પ્રાગતિક નાટક' !

આ જાતના નાટકનું બધારણ એક નાટકના બંધારણને મળતું આવે, તો એમાં
જોણકોને નવાઈ નહિ લાગે. નવીન અંગ્રેજ કવિઓનાં નાટકોમાં ઇન્ડિયન (chorus)
આદિથી એ જ સૂચિત થાય છે, શેક્ષ્પિયરની અને તે પછીની નોટપ્રકૃતિઓમાં જે અંગત
રાગાવેજોની સંકુલ સંધરના સંકષ્પ હતી તે અત્યારે જાદુ સંકષ્પ દેખાતી નથી. તે પણ
નવકવિઓની કૃતિઓથી સમજાય છે. વ્યક્તિ કરતાં બધો નાટકકારનું વધારે ધ્યાન ખેંચતાં
લાગે છે. તેમ છતાં નાટક તો જાગે જ છે, કેમકે ઉપરની ચર્ચાથી એક ધાર તો હીવા
જેવી સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ દર્શી જ કે નાટક જમવા માટે મનુષ્યજીવનના નિષ્કારણ વિપુલ હાસ
(waste) જેવું માગ્યે જ પીજું' કોઈ ઉપાદાન હોય. એવા હાસનું જ્ઞાન મનુષ્યને જેવું
આજના સમયમાં કિલ્લપણે યજું છે, તેવું હાસ્યે જ અગાઉ કદી યજું હોય. બીજા શબ્દોમાં,
આજે 'પ્રાગતિક નાટક'ની સામગ્રી ભ્યાં નગર નાખે ત્યાં ઊભરાય છે; એને ઉપાડી
લેનાર ચીતરકાશી—અનુક્રાંતરી આખની જ યોટી છે, જગતમાં જે કંઈ બની રહ્યું છે તેનું
સહમાતિસક્ષ્ય સંવેદન (seismographic record) ગ્રહી શકે તેમ છતાં વિવેકપુટ
કલાદૃષ્ટિના નિષ્ક્રમનથી જે વ્યંજનાઈ ન જોડે એવા હૃસ્વતન્ત્રીજ આમી છે.

નાટ્યોત્તર્ગત સંઘર્ષ તે અનિષ્ટ અને ઇષ્ટ તત્ત્વો વચ્ચે જ હોવો આવશ્યક નથી, બે ઇષ્ટ
તત્ત્વો વચ્ચે હોય તોપણ નાટક તો જામે. એવો આપણે મને, દાખલા તરીકે, જે અનિષ્ટ
તત્ત્વ હોય તેના નિષ્પણમાં સતત ધેરા રંગે મૂરવામાં મંડ્યા રહેવું નકામું છે. રડીકન
સ્પેન્ડરના 'Trial of a Juror'માં જે કંઈ અનિષ્ટને લાગતુંબળતું છે તેની ઉપર જો રહે
હાર મૂકવામાં આવ્યો છે તેમાં પ્રાગતિક નાટકના એક અદરવના ભરધાનનું સૂચન છે.

બીજું પણ અપર્યાપ્ત છે: અને બધે માનવી પાત્ર દ્વારા મૂર્ત થાય તે જ રંગભૂમિ ઉપર મૂકવા યોગ્ય નાટક યથા પામે. તેમ ન ચર્ચાએ ને માત્ર તે તે બધે જ જોળ જોળ રૂપે નિરૂપાય તો તે રંગભૂમિ ઉપર ધુમ્મસ જ ફેલાવ્યા જેવું થાય. અદ્યતન અંગ્રેજી રમનારો બોવાથી આ વાતનું પણ કોઈક સ્વચ્છ જરૂર મળશે.

પ્રાગતિક નાટક તત્ત્વતઃ સુખાન્ત જ રહેવાનું. નાટક માત્ર અતિ કાંઈ ને કાંઈ પ્રકારે સમાધાનની લાગણી પ્રેક્ષકમાં જગાડવા વગર રહેતું નથી, એ હેતુલને અભિપ્રાય વધાર્યો છે. પણ ઓક નાટકને અતિ પરમ વિશ્વનિયમ, મનુષ્યે કરેલા તેના અતિક્રમણ માટે એને દહીને થોડે સ્વસ્થ બની તેમાં શ્રદ્ધા રાખનારા, તત્કાલીન ઓક પ્રેક્ષકના મનમાં સમાધાન પ્રેરતો હશે તેમાં, અને આપણા નાટકના સમાધાનમાં ફેર છે. જે સહન કરે છે તેને જીવનભ્રમના નિમિત્ત અને સાક્ષી બાદે બનવું પડે, અતિ તે એમાંથી પરમ સંવાદશીલ બુદ્ધિ જીવન પરિણમવાનું, એ શ્રદ્ધા આપણા પ્રેક્ષકના ચિત્તસમાધાનનું કારણ અને છે. આપણું નાટક નાન્દીથી સરૂ થતું નથી પણ કોઈ મૂક ભરતવાક્યથી જરૂર અંત પામે છે. પણ આ ભરતવાક્યની પ્રેરણા સંસ્કૃત નાટકની બાબતમાં જોયું તેમ રંગભૂમિ ઉપરની અપ્રતિબોધ કે તેમની કૃતિઓ વા બાવનાઓથી અતિરિક્ત એવા કોઈ તત્ત્વમાંથી નહિ, પણ તે સર્વમાંથી જ હોવાની. કોષિત માનવ માથું ઊંચકે છે, પડે છે-આપડે છે, મધે છે, વેંટે છે, તે સર્વને પરિણામે જ આ પૃથ્વી ઉપર વિસંવાદ એકો થશે અને મનુષ્યને રહેવા જેવી એ યશો એ આજની—ઉત્કાન્તને જે બિંદુએ આપણે જીલા છીએ તેને વહાદાર એવી—આપણી શ્રદ્ધા છે. ઉત્કાન્તના હવે પછીના સોપાને આર્થિક શોષણનાં પૃથ્વીના નાજુક થયાં હશે તે વખતે નાટકનું ઉપાધાન આં જ નહિ રહે—કદાચ માનસશાસ્ત્રગત ગૂઢ પ્રકોમાંથી મળી રહેશે—એવું આપણને સમગ્ર વય તોપણ પેલા ભરતવાક્યની શ્રદ્ધાને મોળી પાડવાની જરૂર નથી. ‘પ્રાગતિક’ અને ‘નાટક’ એ એકબેકનો હેઠ ઉગાડી દેનારા શબ્દો છે એમ કહી, ક્લાદિષ્ટિને નામે આજની આ શ્રદ્ધાને જ કોઈ કાપરચાન મણાવે, તો તેના કરકમલમાં ઓક નાટકને શોક ધરી દેવો હીક છે. ઓક નાટકકારોની શ્રદ્ધા તે આજે કાની શ્રદ્ધા છે! તેમ છતાં તેની અપીલ આજે પણ આપણને છે તેમ આજની શ્રદ્ધા ભવિષ્યના ભાવને બાધારૂપ થશે જ એમ માની લઈ ચિંતામાં ને ચિંતામાં રાતજીગર કરવા સારા નહિ.

*

આ તો ચર્ચા દ્વાર વાતો સૂત્ર (Formula) ઉપરથી બોધું જ નાટક રચાય છે! આપણાં નાટકો રચાતાં જશે; તેમતેમ પ્રાગતિક નાટકનું યથાતથ સ્વરૂપ આપોઆપ સમજવા માર્ગશે, ત્યારે જ સમજવા પામશે. ઉપર તો કામચલાઉ વિચારણા જ રજૂ કરી, અને તે નિઃશય નિરૂપણ માગી લે તેવી હોવા છતાં સંક્ષેપના જોખમભર્યા. કેપમાં મૂકવા પાછળ આશય માત્ર એ જ કે આ અત્યંત મહત્ત્વના પ્રસંગે જોવાનો એકાદ દિશિકાનું મૂકી શકાય તોપણ બસ.

તો, રંગભૂમિ તરફ જ ફરી ફરીને નજર કરવાની રહે છે. ત્યાં અને નહિ કે મર્યા-મર્યામાં પ્રાગતિક નાટક શોધવાનું છે. પ્રેક્ષકવર્ગની ધોરજ અને સહાનુભૂતિ પ્રસંસાપાત્ર

એવામાં આવે છે. કદાચ એનાં ખોટાં લાલનપાલનથી નવીન રંગભૂમિ ખીસી શકતી નહિ હોય એવો અહીંની સ્થિતિથી તો કદ રહે છે. People's theatre કે એવી પ્રવૃત્તિઓએ સહેરી ભદ્ર પ્રેક્ષકવર્ગના એવા લાલનથી જમીને આવવામાં સદામતી છે. ખીજું ઉપર મુલ્યવ્યું છે તેમ નાટક તે સમૂહભોજ્ય—લોકલભોજ્ય કલા છે. કવિતા તમે એડેન કે મેકનીસની ટમેલખશો તો હજી નહોતો, પણ જેમ પરદેશના મિલસાંચા લાવીને છેવટે આપણા લોકની રુચિની સાડીધોતી જ કાઢવાની રહે છે, તેમ રંગભૂમિ, ખાસ કરીને 'લોક-રંગભૂમિ,' આપણી ભૂમિગત 'જવાઈ' આદિ સંસ્કારોના પોતની હશે તો જ લોકરુચિને સફરો અને સ્વર કરશે. નાટકની સામગ્રીમાં પણ તેની લોકભોજ્યતાને કારણે સમજી કળાકાર સંસ્કૃતિના અથા તાર ઝંચઝંચાવી પોતાનું મનમાન્યું સંગીત ઉપ્પનવરી. આ જમાનાના એક સર્વોત્તમ, અને કંઈ નહિ તો તેના વૃંદગાનને કારણે પણ પ્રાગતિક નાટક 'Murder in the Cathedral' માં ઈલિયટ્ટે જે હજાર વરસ જુની શુદ્ધ સામે મારે ધરેલાં પ્રલોભનોની કથા (જુએને આજ સુધી કાઈ અહીંના લેખકને એ અપ ન આવી.) ના પ્રતિધ્વનિની જોડાજોડ મધ્યકાલીન રાજ્ય અને ધર્મ વચ્ચેની અંટસ, ધર્મની આત્મનિર્ભરતા બપોરે રાજ્યની બાવિ સમક્ષ સાચા દેખાવાની લેણપતા, અખૂટ જોખાં જનવૃંદોના છવનસરોવરમાં આસપાસના આ આખોતોયો ઊઠતો લદરીલીલા—એ બધું જ એટીસાથે આધમાં લેવા કેવો અપ્રત્ય ક્યો છે!

અરે જ પ્રાગતિક નાટક આપણી બાષાઓની પ્રતિભાને આજ્ઞાન દેનાર વસ્તુ છે.

ખીજું ફત્તેહમંદ વર્ષ

૦ ૧૯૪૨ ૦

ના વર્ષનું નવું કામકાજ

રૂ. ૯,૫૦,૦૦,૦૦૦ થી વધુ.

હિંદની સૌથી વધુ મોટી અને સૌથી વધુ સદ્ગર જિંદગીની સંસ્થાની
સેવા અને સલામતીમાં

પ્રજાતાં વિશ્વાસ અને વધતી જતી શક્તાનું એ પ્રતીક....

ઓરિએન્ટલ

ગવર્નમેંટ સિક્યોરિટી લાઈફ ઓરિયન્ટલ કું. લી૦

સ્થાપના : ૧૮૭૪]

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

બ્રાંચ ઓફિસ : પ્રિન્સિપાલિટી ટાઉસ.

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

બ્રાંચ સેક્રેટરી : શ્રી. હર્ષદ્રવન ચુનીલાલ મહેતા, શ્રી. એ., એલ.એલ. બી.

ચીની નવલકથા

લેખિકા : પર્લે બક્

અનુવાદક : શ્રી. નગીનદાસ પારેખ

[અમેરિકન લેખિકા પર્લે બક્ને ૧૯૩૮ના રિસેમ્બરની દસમી તારીખે સ્ટોકહોલમમાં સાહિત્ય માટેનું નોબેલ ઇનામ આપવામાં આવ્યું હતું. એ સંદેશ ઉપર આ પ્રમાણે લખ્યું હતું :—“ચીની એટલ-જીવનનાં સાચા અને સમૃદ્ધ મહાકાવ્યો અને હૃદય જીવનની કથાઓ માટે.” એ સમારંભપ્રસંગે એમને સાહિત્યને સમતા કાઢી વિશ્વ ઉપર બોલવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, એટલે જેમાંથી એમને નવલકથા લખવાની પ્રેરણા અને કળા મળી તે ચીની તળપદી નવલકથા વિશે જ એમણે બોલવાનું પસંદ કર્યું. અહીં એ આપ્યાનનો સાર આપવામાં આવે છે.]

બોલે છે અમેરિકામાં જન્મેલી છું, અને હવે અમેરિકામાં જ રહું છું, છતાં નવલકથા લખવાના મારા પ્રયત્નોને ધનનાર અમેરિકન નાંદ પશુ ચીની નવલકથા છે. ચીનમાં આવ્યા પછી જ મને વાર્તા એટલે શું, અને વાર્તા કેવી રીતે કહેવી અથવા લખવી તે સમજાયું. પશુ એટલા એ જ એક અંગત કારણસર તમારી આગળ ચીની નવલકથા વિશે બોલવા ખેસવું એ બરાબર નહિ. પશુ ખીલું પશુ એક કારણ છે, મને લાગે છે કે પશ્ચિમની નવલકથા અને પશ્ચિમના નવલકથાકારોને ચીની નવલકથામાંથી કંઈ મળવાનું મને એમ છે.

ચીની નવલકથા એટલે તળપદી ચીની નવલકથા. આજના ચીની લેખકોએ પોતાના દેશની સમૃદ્ધિના જ્ઞાન વિનાં વિદેશી અસર નીચે લખેલી વર્ણસંકર નવલકથા નહિ.

ચીનમાં નવલકથા કદી કલાસર્જન મળ્યાનું નથી. નવલકથા અને કળા વચ્ચે ત્યાં હમેશાં કારિ અંતર રહ્યું છે. ચીનમાં સાહિત્ય એટલે કેટલાક પદિતોએ એકબીજાને માટે લખેલું સાહિત્ય. એમાં નવલકથાને સ્થાન નહોતું. પ્રાચીન કાળમાં ચીનમાં આ પદિતોનું પ્રજ્ઞ પૂજ્ય હતું, એમને જ લખતાંવાંચતાં આવડતું હતું અને તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે તેમના જ હાથમાં હતાં. એ લોકો આખું જીવન પ્રાચીન કાળમાં પોતાં વાંચવામાં અને હિતારવામાં ગાળતા અને તેના ઉપરથી કળાના નિયમો તારવતા. એ જૂનાં લખાણમાં કંઈ નવલકથા આવતી નહોતી અને એમના સમકાલીન સામાન્ય લોકો જે નવલકથા રચતા હતા તેના તરફ એમની નજર નહોતી, એટલે એમને મન નવલકથાનું સાહિત્યક્ષેત્રમાં કયાં અસ્તિત્વ જ નહોતું.

આમ પદિતો લોકોની અવગણ કરતા હતા, તે લોકો પશુ પદિતોની મરકરી હિમ્મત હતા. પદિતોની મરકરીના કેટલાય દુઃખકાવ્યો ચીનમાં પ્રચલિત છે. અહીં એક આખું છું : એક દિવસે જંગલી પ્રાણીઓ શિકાર માટે બેમાં થયાં. તેમણે એવું નક્કી કર્યું કે સૌએ જુદાજુદી દિશામાં શિકાર કરવા જવું અને દિવસને છેડે જે કંઈ માણું હોય તે બેળું કરી સૌએ વહેંચીને ખાવું. સાંજે બધાં તે કંઈ ને કંઈ શિકાર લખીને આવ્યાં પશુ વાધ ખાલી હાથે આવ્યાં. ‘આમ કેમ ?’ એવું જ્યારે તેને પૂછવામાં આવ્યું, ત્યારે તેણે જવાબ દીધો :—“પરાક્રિયામાં મને એક નિશાનિયો મળ્યો હતો, પશુ મને લાગ્યું કે તમને એ

બહુ કુમળો પાશે, પછી બપોર સુધી કાંઈ મળ્યું નહિ. બપોરે એક ધર્મગુરુ મળ્યો. પણ મેં તેને જવા દીધો, કારણ એ તો નર્મ પવનથી બરેલો હોય. પછી તો છેક સાંજ પાંચ વાગી ત્યારે અને એક પંડિત મળ્યો. પણ હું બાંધતો હતો કે તેને ઉપાડી લાવવામાં કંઈ લાભ નથી, કારણ તે એવો સુકો હતો કે જો આપણે તેને ખાવા જઈએ તો આપણા હાત જ લાંબી ગય. ”

આ પંડિતો કંઈ પણ નવું કે મૌલિક હોય તેને ધિક્કારતા, કારણ એમણે જોયેલી કાંઈ શૈલીમાં તેને નાખી શકાય એમ હોતું નથી. અને જેને જૂના વર્ગીકરણમાં ન નાખી શકાય તે સારું હોય જ નહિ, મહાન હોય જ નહિ એ વિશે તેમને પૂરી ખાતરી હતી. આમ એમના વર્ગીકરણ બદલની નવલકથાનું એમને મન અસ્તિત્વ જ નહોતું.

ચીનના મોટામાં મોટા વિવેચકોમાંના એક માએ નાર્મએ ૧૭૭૬માં સમસ્ત સાહિત્યના પ્રકારો આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છે : નિબંધો, રાજકીય ટિપ્પણો, હવનચરિત્રો, મૃત્યુલેખો, સૂત્રો, કવિતા, અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનો, અને કૃતિદારા. આ સમયે તો ચીની નવલકથા સામાન્ય લોકોમાં સેકાઓનો વિકાસ પામી પામીને ખૂબ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી ચૂકી હતી, છતાં અહીં તેની ગણતરી નથી. ૧૭૭૨ માં બાદશાહ ચિયેન લુંગના આદેશથી સુ કુ ચુપેનથુએ ચીની સાહિત્યનો વિશાળ વિશ્લેષ તૈયાર કર્યો હતો. તેમાં પણ નવલકથા શોધી જાયતી નથી.

પણ આમ નવલકથાને પંડિતોએ સાહિત્યમાં ન ગણી એ બહુ સારું ધ્યુ. નહિ તો તેમણે પોતાના જડ નિયમો વડે એ હવત વસ્તુને ગૂંચળાવીને મારી નાખી હોત. એ લોકોને ક્યાં ખબર હતી કે કળા એ કાંઈ સ્થિર અને અપરિવર્તનશીલ વસ્તુ નથી પણ એ તો નિયમ નવાં સ્વરૂપો ધારણ કરનાર, અને સ્વસ્થ નેટલા દૂંઠા માળામાં પંથુ પરિવર્તન પામનાર વસ્તુ છે !

પણ કેટલીક વાર ત્યારે કાંઈ નવલકથાએમી જુવાન બાદશાહ સહીએ આવતો, ત્યારે આ પંડિતોની દશા કંઈક યતી અને લાંબી લાંબી ગોળગોળ દહોલો કરીને તેઓ આખરે કહેતા એમાં સામાજિક રહસ્ય છે એટલે એને સાહિત્યમાં ગણી શકાય. પણ સામાન્ય રીતે તેઓ નવલકથા વિષે આ પ્રમાણે વિચાર કરતા.

સાહિત્ય ક્ષા છે.

બધી ક્ષામાં સામાજિક રહસ્ય હોય છે.

આમાં કંઈ સામાજિક રહસ્ય નથી.

માટે એ સાહિત્ય નથી.

આમ ચીનમાં નવલકથા સાહિત્યમાં જ ગણાતી નહોતી.

આવા વિચારોના વાતાવરણમાં હું ઉછરેલી. અને પંડિતોએ એવું જ શીખવેલું અને હું એવું જ માનતી કે શુદ્ધ સાહિત્યને અને નવલકથાને કંઈ લેવાહેવા નથી. સાહિત્ય તો વિદ્વાનોની નિર્મિત છે અને અને હવનના ગર્ભસ્થ પ્રદેશમાંથી જન્મતા પ્રતિભાના સુક્ત ઋણના પસારાને કાળમાં રાખનાર નિયમો તો વિદ્વાનોના મગજમાંથી નીકળેલા છે. પ્રતિભા નાની હોય કે મોટી હોય, પણ તે ઋણ સમાન છે. કળા છે એ એક સુંદર ઘાટ છે. જો વિદ્વાનો અને વિવેચકોને ખુશ રાખવા હોય તો પ્રતિભાના એ ઋણને ક્ષિપ્તમાન્ય

પ્રાચીન કે અર્વાચીન એવા કોઈ બીજામાં બળબરીથી કામલ કરવું. નેઈ એ. પણ ચીનના લોકોએ એમ ન ક્યું. ત્યાં તો નવલકથાની પ્રતિભાના બળ વધેલું રીતે બળબળ કરતાં બહાર ધસી આવ્યાં અને કુદરતી પદાર્થો અને વસ્તુઓ દોષો એમ વહેવા લાગ્યાં, કેવળ સામાન્ય જનતા જ તેને કંઈ ગ્રાવી તૃપ્તિ હિપાવી આપ્યાં અને આનંદનો ઉપભોગ કરવા લાગી.

સામાન્ય લોકો જ ચીની નવલકથાના સર્જક હતા, અને એની ભાષા પણ વિદ્વાનોની નહિ પણ લોકભાષા જ હતી. એ ભાષા એવી તો પ્રવાહી અને સ્વાસ્થ હતી કે વિદ્વાનોને લાગતું કે એમાં તો કોઈ શૈલી કેળવી જ ન શકાય.

પણ આ બાબતમાં કેટલાક વિદ્વાનો અપવાદરૂપ હતા. હિંદુસ્તાનથી જે ખ્રીસ્તી વિદ્વાનો આવ્યા, તેમણે બેથુ' કે અહીં તો સાહિત્ય લોકોથી દૂર ચાલ્યું ગયું છે, લોકોનો સંપર્ક બેઈ બેથુ' છે, અને નિયમોના બંધનમાં રૂંધાઈને મરવા બેથુ' છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ ખ્રીસ્તીઓ કણુ' કે અમારો હેતુ સાહિત્યના નિયમો અને શૈલીઓને અનુસરવાનો નથી, પણ અમારે જે કહેવું છે તે લોકોને સમજાવવાનો છે. આમ આ લોકોએ નવલકથામાં વધારતી સહેલી ભાષામાં પોતાનો ઉપદેશ મૂકવા માંડ્યો, એટલું જ નહિ તેમણે વાર્તાને જ ઉપદેશનું સાધન બનાવ્યું, કારણ લોકોને વાર્તા ગમતી હતી. 'ફા શુ ચિંગ' નામના પ્રખ્યાત ખ્રીસ્તી પુરતકની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે "દેવોની વાણી આપવી હોય તો તે ખૂબ સહેલી રીતે આપવી બેઈએ." ચીની નવલકથાકારનો આ જ બળે શુદ્ધસેખ છે.

ચીની નવલકથાઓ લોકોને આનંદ આપવાને લખાતી હતી. આનંદ એટલે માન રમૂજ નહિ પણ સંપ્રગ મનને ફાકી લે એવો રસ—ચિત્તને હવનનાં ચિત્રો અને હવનનાં રહસ્યથી પરિચિત કરવું તે. કલાના નિયમો દ્વારા નહિ પણ બુદ્ધાનુદા જમાનાના લોકો વિશે વાર્તા કહીને બેઈએ કે લોકો આગળ મોકાને જ રંજુ કરીને આત્માને હિતેનિત કરવો તે.

પણ ચીની નવલકથા સામાન્ય લોકભાષામાં લખાઈ તેનું ખરું કારણ તો એ હતું કે તે લોકોને સખતાર્થવાચતાં આવડતું નહોતું. આથી નવલકથા એવો ભાષામાં જ લખવી નેઈ એ કે જે કોઈને મોટે સાંજળીને પણ લોકો સમજી શકે. બસે માણસની વસ્તીવાળા ગામમાં લાગે એકાદએ જળને વાંચતાં આવડતું હોય—એટલે રચના દિવસોમાં કે કામ પાસા પછી સંજો તેઓ મગલોકોને વાર્તા વાંચી સંજળાવે. આમ ચીની નવલકથાની સરખામટી. આવા કાવરમાં વાર્તા વાંચનારનું ગણું સુકાતું હોય તો તેને આ પાસા ઉપરાઈ થતું, અને જો વધારે પેસા બેસા થતા તો પછી પેસા માણસ વાર્તા કહેવાનો જ ધધેા લક્ષ બેસતો. અને ત્યારે તેને રાજ રાજ કહેવા માટે વાર્તાઓ ખૂટતી. એટલે પછી તે પ્રાચીન પ્રતિભાસ, દંતકથા, ચાલુ હવન વગેરેમાંથી પ્રસંગો શોધી કાઢી કલ્પનાના રંગો પૂરી તેમાંથી વાર્તા ઉપજાવતો પણ શૈલી કમેઈ સરલ જ રાખતો. વર્ણનો પણ ટૂંકાં અને પ્રસંગને કે બ્યક્તિને તાદરશ કરવા પૂરતા જ વાપરતો. વાર્તામાં ફાકણ નામે એવાં નહિ. વાર્તા તો ચાલતી જ રહેતાં બેઈએ. કારણ લોકોને વાર્તા બેઈતી હતી.

પણ વાર્તા એટલે કેવળ અર્થહીન બનાવોની ધમાધમી નહિ. ચીનના લોકો એની પાસે આસ્થા ગયા હતા. તેઓ તે નવલકથામાં સૌથી પહેલાં પાત્રોને જાણ માગે છે, જેથી દરેક પાત્ર સ્વતંત્ર જોગણી સકાય. 'શિ હુ મ્વાન' ચીનની મોટામાં મોટી નવલકથા લેખાય છે. એને વિષે હિન્દુસ્તાનમાં લોકો કહે છે કે એનાં એકસો ને આઠ પાત્રોમાંથી કોઈ એક પણ જોલવા માટે એટલે તે કાલુ છે તે કહેવાની જરૂર રહેતી નથી. આપોઆપ જ તેના ચપ્પો હુપરથી જ પરખાઈ જાય છે. આ પાત્રોને જ લેખકના વર્ણનમાંથી નહિ પણ પાત્રનાં વચન અને કાર્યોમાંથી જાણવું જોઈએ. એ એ લોકોની બીજી માગણી છે.

એક બાજુ જેમ ચા-પરામાં અને કાચરાઓમાં નવલકથા જીજરની જતી હતી. તેમ રાજમહેલોમાં પણ એ જ અલ્પપ્રકાર રીતે એ ધમાતી જતી હતી. દરેક રાજાને નગરચર્ચો જાણનાર માણસો હતા. તેઓ વેશપદ્ધતિ કરી લોકોમાં ભળતા અને લોકોની વાત જાણી લાવતા, અને રાજાને કહેતા. પણ રાજાપદપદ કરતાં વાર્તારસ રાજાઓને પણ વધારે રુચિર થઈ પડતો અને એ સમજી જઈને ચાર લોકો પણ લોકજીવનની પોતે સાંભળેલી અનેક વાતો રાજાને કહેતા અને લખી પણ રાખતા. વળી એ લોકો રાજાને જ વાત કહેતા એમ નહિ, રાજાની વાત રાજાને પણ કહેતા. રાજાશ્રીના સંતતિ ન રવાને કારણે કંધમા, રાજમહેલના કાવાદવા વગેરે તે લોકોને કહેતા. આમ લોકોને રસ પડે એવા દરેક વિષયની દંતકથા અને પૌરાણિક કથા, પ્રેમ અને કાવાદવા, લુંટારા અને લપ્કાઓ, દૂકમાં જીંદગી નીચા લોકોનાં જીવનનાં સર્વ પાસાંઓ વિષેની વાર્તાઓ રચાવા લાગી.

આ ચીની નવલકથા કંઈ થોડા મહાન લેખકોને હાથે ધમાઈ નથી. ચીનમાં કોઈ ફિક્શન્સ કે ચેકર, મેરિડિય કે હાડી' હતા જ નહિ. છતાં ત્યાં જગતની મહાનમાં મહાન નવલકથાઓ જોડે બેસે એવી નવલકથાઓ લખાઈ છે. તે એ લખી કોણ ?

ચીનમાં નવલકથાકાર કરતાં નવલકથાનું જ મહત્ત્વ વધારે હતું. આથી એમની મોટામાં મોટી નવલકથા 'શિ હુ મ્વાન' કોઈ એક માણસે લખી છે કે સૈકાઓ હરમિયાન ધણે હાથે લખાઈ, ગોઠવાઈ, સંપાદિત થઈ આવતું રૂપ ધારી છે, એ નક્કી થઈ શકતું નથી. દરેક લેખક પોતપોતાના જમાનાની વાતો લખતો અને પોતે અત્યંત રહેતો. તેને વિવેચન, સમાલોચના કે સમાવેશરચનાના શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંતોની કંઈ ખબર જ નહોતી. તે. તે પોતાને જાણે અને ગમે તેમ લખે જતો હતો. કોઈ વાર તેનાથી ખૂબ સાચું લખાઈ જતું, તે કોઈ વાર વળી એટલું સાચું ન પણ લખાતું. આમ પોતાની પાછળ પોતાની કૃતિ મૂકીને તે પાછો અલોપ થઈ જતો. અલગથી લોકોની જીજ્ઞેસે તેની નવલકથા જીવતી.

'શિ હુ મ્વાન'ની પાછલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં એ નવલકથાના પાંચતરમાં જેનો સારો સરખો હાથ હતો તે સિદ્ધ નાઈવાન કહે છે: "મારે જે કહેવું છે તે લોકો સહેલાઈથી સમજે એમ હું ઇચ્છું છું. વાચક ભણે હોય કે બૂડો, ભણેલો કે અભણ, કોઈ પણ આ ચોપડી વાંચી શકે છે. ચોપડી સારી રીતે લખાયેલી છે કે નહિ એની કોઈએ ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. અરે, હું જ મરવા સરળતયલો છુંને! મારા પછી આવનારો એ ચોપડી વિશે શું કહેશે તે હું શી રીતે જાણી શકું! બીજા જન્મમાં હું પોતે જ એને વિશે છું

ધારીય તે જ હતું. હી શકતો નથી તે જ ત્યારે હું વાંચી શકીય કે કેમ તે પણ કાશુ જાણે છે! તો પછી મારે શું કામ ચિંતા કરવી જોઈએ ?”

કેટલીક વાગ કાછ કાછ વિદ્વાનોને પણ અચાતનામાં નવલકથાકારોની ઈર્ષ્યા આવતી અને તેઓ પણ વિદ્વાનોને અંગ્રજો કિતારી સરલ અને સ્વાભાવિક શૈલીનો આશરો લઈને ઉંખનામાં ધારણ કરી નવલકથાઓ લખતા. નવલકથાકારની કાછ-ચોક્કસ શૈલી ન દોવી જ જોઈએ, પણ જેવું વસ્તુ તેની શૈલીમાં તેણે લખવું જોઈએ, એમ ચીનાઓ માને છે, આથી જો કોઈના લખાણ ઉપરથી પારખી શકાય કે આ તો ક્ષાણું છે, તો તે તેની જિજ્ઞાસુ ગણાય, તે તેની શૈલીમાં જકાઈ ગયો ગણાય. આથી ચીની નવલકથાકારો વસ્તુ પ્રમાણે શૈલી બદલતા જ રહે છે.

આપણે પશ્ચિમના મને સંપીએ તો એ ચીની નવલકથાઓ આપણને સંપૂર્ણ ન લાગે. એ કથાઓમાં આદિથી અંત સુધી કોઈ એક યોજના (Plan) નથી હોતી, તેમ તેની ગૂંચણી પણ દટળમ (compact) નથી હોતી. ઘણી વાર તો તે અતિશય લાંબી હોય-છે, તેમાં ખનખો પણ ૬૬ ઉપરાંતના જાણે હોય છે, પાત્રોનો પણ ખાર નથી હોતો, વસ્તુ પણ કડકત અને કસપનાના ખીચકા જેવું, અને રીતિ પણ વાસ્તવવાદ અને રોમાન્સિસમના સંકર જેવી હોય છે. જૂનામાં જૂની ચીની નવલકથાઓમાં દંતકથાઓ—લોકકથાઓ (folklore) પુષ્કળ આવે છે, કારણ તે કાળમાં એ લોકો લોકકથાઓની રીતે જ વિચારતા અને સ્વપ્નો સેવતા હતા. આજે જેણે આ જૂની નવલકથાઓ વાંચી ન હોય, તે ચીનાઓના મનને સમજી નહિ શકે. કારણ એ નવલકથાઓએ જ એમનાં મન ધડેલાં છે.

હમરો વર્ષના હવનથી તરવરતા અને વાર્તારૂપે બ્યક્ત થતા આ લોકમાનસમાંથી જ ચીની નવલકથા કોગેલી અને વહેલી છે. અને એથી જ એ મહાન કથાઓનો કોઈ એક લેખક જણાયામાં નથી. એક વાર્તાતરીકે સરૂ થઈ નવે નવે હાથે નવા નવા હિમેશઓ થતાં થતાં તેમાંથી એક મોટી નવલકથા બની જતી. એક દાખલો લઈએ. “સૈદ સાપ” અથવા “પી-એન્-ચાન” ટાંગ રાજાઓના કાળમાં કોઈ અગાતે લેખકે લખી હતી. તે વખતે તો એક સૈદ સાપની જ એ અતિપ્રાકૃત વાર્તા હતી. ત્યાર પછીના સૈકામાં એ સાપને બદલે દુષ્ટ સ્ત્રી એનું મુખ્ય પાત્ર બની ગઈ. પણ ત્રીજું સંસ્કરણ વળી વધારે માનવભાવ-ભર્યું અને કામળ છે. એ દુષ્ટ સ્ત્રી પણ પતિપરાયણ પત્ની બની જાય છે, પતિને મદદ કરે છે, અને મુત્તને-જે-સ આપે છે. આમ વાર્તા નવાં પાત્રો હિમેરે છે, એટલું જ નહિ, નવાં શુભો પણ હિમેરે છે, અને અતિપ્રાકૃત વાર્તા સટીને માનવોની કથા બની જાય છે.

આમ ચીનના જૂના કાળનાં પુસ્તકોને નવલકથા નહિ પણ નવલકથાની સામંત્રીના બંધાર કહેવા જોઈએ. જેમાંથી સંક્ષિપ્તશાળી લેખક નવાં નવાં રત્નો જગતને ધરી શકે, આમાંનાં ઘણાં પુસ્તકો તો લોપ પામ્યાં છે, પણ કેટલાંક ટકી રહ્યાં છે. મિંગ વંશના કાળમાં ઘણી વાર્તા એક વા બીજો રૂપે “તાઈ પિંગ ક્વાન રી” નામના વિશાળ વાર્તા-સંગ્રહમાં જળવાઈ રહી છે. એમાં વહેંચોની વાર્તા છે અને ધર્મની યે છે, દયાની યે છે, સલામતી યે છે, અને સારામાઈ કરોના બદલાની યે છે, સ્વપ્નની અને અમરકોરોની યે છે, અને રાક્ષસો અને દેવદેવીઓની યે છે, ધર્મશુરોઓની યે છે અને વાઘવરુની પણ છે, દેહા-

તરની થે છે અને મૃતસજીવનની થે છે. પણ આ બધી વાર્તાઓ તે તે કાળનું પ્રતિબિંબ પાડે જ છે. જેમકે હાન વંશના સમયની વાર્તાઓ ખૂબ પૌરુષભરી, અને આખી પ્રજાના પ્રજોતે અર્થનારી હોય છે, અને કાંઈ મહાન વ્યક્તિ કે વીરપુરુષની વ્યાસપાસ ગૂંથેલી હોય છે. એ સુવર્ણયુગમાં હાસ્યરસ પણ બળવાન, પાર્શ્વિક અને મસ્તીભર્યો હતો. પછી જેમ જેમ ક્ષીણતા અને સડો પેસતા ગયા, તેમ શૈલીમાં પણ નબળાઈ અને મિઠાશ વધતા ગયા અને વિષયો પણ કુદલક બનતા ગયા. ચીનાઓ કહે છે કે, “એ જમાનામાં લોકો કુદ વસ્તુઓ વિષે લખતા, કાંઈ સ્ત્રી વિષે, કાંઈ ઝરણા વિષે કે કાંઈ પંખી વિષે.”

ચીનના ઇતિહાસના શૈખ્યુય સમા દાંચકાળમાં ફેરી પ્રેમકથાઓ લખાઈ. એ જમાનો જ પ્રેમનો હતો. સૌદર્શવતી યાંગ કુઇ ફી અને તેના જેટલી જ સુંદર રાજની માનીતી મી ફીની વ્યાસપાસ હબરો પ્રેમકથાઓ રચાઈ. આમાંની કેટલીક કથાઓ તો સચચતા અને જટિલતાની ખાતરમાં પશ્ચિમની નવલકથાના આદર્શને પણ રૂપશી બન્ય છે. તેમાં આપણે કાર્પનો ઉપાસ, વળાંક અને મુક્તિ બધું જ સ્પષ્ટ નહિ તો સૂચિત જોઈ શકીએ છીએ. ચીનાઓ કહે છે કે આપણે-ટાંગ કાળની વાર્તાઓ વાંચવી જોઈએ, કારણ જોકે તેના વિષય કુદ હોય છે તોપણ તે એવી દલમલાવી નાએ એવી શૈલીમાં લખેલી હોય છે કે આપણી આંખમાં આંસુ આવી જાય છે. આ પ્રેમકથાઓમાંની ઘણીમરી તો લગ્નજાતના પ્રેમની જ હોય છે. અને જો કાંઈમાં લગ્ન આવે છે તો તેનો અંત હમેશાં દુઃખમય જ હોય છે. ‘પી હી શી’ અને ‘શિયાઓ ફંગ ચી’ નામની બે પ્રખ્યાત વાર્તાઓ તો મહિ-કાઓની શ્રેષ્ઠતા બતાવવા જ લખાયેલી છે.

આ વૃત્તિ હાડે દિવસે એટલી પ્રચલિત થતી ચાલી કે આખરે રાજકુળોએ એવી વાતોને ઇતિહાસી અને જોખમકારક ગણીને ધિક્કારી કાઢવા માંડી. કારણ એ વાતો ચીની સંસ્કૃતિના પાશ સમી કુટુંબવ્યવસ્થા ઉપર જ ધા ઠરતારી હતી. વળી જીનવાણી આદર્શની વાર્તાઓની પણ ઘોટ નહોતી. ‘હુઇ ચેન ચી’માં એક યુવાન પંડિત યોંગ ચીંગ નામની એક સુંદરીના પ્રેમમાં પડે છે અને પછી તેનો ત્યાગ કરતી વખતે કહે છે: “અસાધારણ સ્ત્રીઓ બધી જ બધકર હોય છે. તેઓ પોતાનો તેમ બીજાનો પણ નાશ કરે છે. રાજાઓને પણ તેમણે પામમાલ કર્યા છે. હું કંઈ રાજા નથી, એટલે હું એનો ત્યાગ કરું એ જ બરાબર છે.” યોંગ ચીંગ પણ કહે છે: “તું મારો સ્વામી છે, તું મારો ત્યાગ કરે તો એ તારા અધિકારની વાત છે, હું તારો દોષ નથી કાઢતી.” પણ પાંચસો વરસ પછી ચીનના લોકોએ આ વાતને ફેરવી નાખી; તેમાં યોંગ અને ચીંગ ચીંગ બંને પતિપત્ની બને છે, અને પત્ની આખરે કહે છે: “આખી દુનિયાના પ્રેમીઓ સુખી લગ્નમાં જોડાય એવી આશાથી જ્યો પરણીએ છીએ.” ચીનના લોકો એવા ખીરજવાળા છે કે એક વાતનો સુખી અંત જોવા માટે પાંચસો વરસ રાહ જોવી એ તેમને મન કંઈ જ નથી. ચીનની આ એક અતિ પ્રસિદ્ધ વાત છે અને તેણે જમાને જમાને નવાં નવાં રૂપો-આકૃતિનાટ્ય, છાંયજીવ વાર્તા ધારણ કર્યાં છે. ચીનનાં જાણકો પણ આ ચાંક સેનને ઝીળે છે. [અપૂર્ણ]

સહકારી સિદ્ધાન્તથી
અને

અમદાવાદ શહેરના
નાગરિકોની
દેખરેખ નીચે આલતી

આપ આપની ખચત
ક્યાં રોકશે ?

શહેરના વેપાર ધંધા તથા નાના
હોટીંગો ખીલવવા માટે, તેમજ ગરીબ
વર્ગને દેવામાંથી છોડાવવા તથા મધ્યમ
વર્ગને ધરવાળા કરવા શું કરવું બેઠએ?

ધી

અમદા-

વાદ

પીપલ્સ

ફો-

ઓપરે-

ટિવ

જેંક

લિં

ઇનિશિય

નંબર

૩૨૪૪

આ બહુ કરવા આપ આપની ખચત આપની
પોતાની જ બેંકમાં, સહકારી સિદ્ધાન્તથી અને
શહેરોચ્ચાની દેખરેખ નીચે આલતી આપની પોતાની
બેંકમાં જ રોકો.

આ બેંક અમદાવાદ શહેરના લોકોને જ તેમના
વેપાર માટે તથા નાનાં ગૃહહોટીંગો ખીલવવા
માટે નાણાં ધીરી મઠક કરે છે.

આ બેંકમાં રૂ. ૫૦ થી ચાલુ ખાતું ખોલી
શકાય છે તેમજ રૂ. ૧૦૦ થી ખાંધી સુધતની
દિપોઝીટ મૂકી શકાય છે.

આ બેંક પાંચ વર્ષના કોશ-સર્ટિફિકેટ્સ
રૂ. ૧૦, રૂ. ૫૦, રૂ. ૧૦૦, અને રૂ. ૫૦૦ ના
કટકામાં કાઢેલા છે, જે ઉપર બ્યાજ ૪ ચાર
ટકાથી વધુ મળે છે.

સેવીંગ્સ ખાતાઓ ખોલવામાં આવે છે અને
તેના ઉપર બે ટકા બ્યાજ આપવામાં આવે છે.

બ્યાજના દર તથા વધુ વીગત માટે ફાઇલ મળે.

બારકર સેતલવડ

મેનેજર

પીપલ્સ જેંક બિલ્ડીંગ : કારંજ :: અમદાવાદ

જૂનાં કપડાં

નટવરલાલ પ્ર. બુચ

ગીતામાં દેહત્યાગને જૂનાં કપડાંના ત્યાગની સાથે સરખાવ્યો છે. પણ ખરી રીતે જૂનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ દેહત્યાગ જેટલો સહેલો નથી—વધારે વસમો છે. દેહત્યાગ કરવાની ધરીએ માણસને જ્ઞાન નથી હોતું કે પોતે હવે દેહત્યાગ કરે છે; જ્યારે જૂનાં કપડાં ત્યાગતી વેળા આપણે જાણીએ છીએ કે આપણે ત્યાગ કરીએ છીએ. એવો સજ્ઞાન ત્યાગ કલોરો-ફોર્સ વિના કરેલાં આપરેશન જેવો અત્યંત દુઃખકર હોય છે. કારણ એ છે કે જૂનાં કપડાં સાથે આપણું તાદાત્મ્ય સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયું હોય છે, નવાં અને જૂનાં કપડાં વચ્ચે એ ફેર છે. નવાં કપડાં જાણે કે આપણાથી અજાણાં, અત્યાં રહેવા માગતાં હોય તેમ હોય છે, નવાં કપડાં શરીર ઉપર હોય ત્યારે કપડાં પહેવાનું જ્ઞાન આપણને રહ્યા કરે છે, જે આપણી સ્વચેતા દરી લે છે. જૂનાં કપડાંમાં આપણે ખૂબ સ્વચેતા રહી શકીએ છીએ અને સ્વાભાવિક રીતે વર્તી શકીએ છીએ. એ આપણાં અને આપણે તેમના સર્પ ગયા હોઈએ છીએ. આ કારણથી જૂનાં વસ્ત્રોનો લાગ લાંબા સદવાસ પછીના સ્વચ્છતાનો ત્યાગ જેટલો દુઃખદ નીવડે છે.

વળી આપણા બ્યક્તિત્વને જૂનાં કપડાં સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. જૂનાં વસ્ત્રો સાચીએ ત્યારે આપણું તે વખતનું બ્યક્તિત્વ જાણે કે તેમાં સંધારણ રૂઢી જતું હોય તેમ હોય છે. તેથી જ મહાન મુત્સદ્દીઓ નિવૃત્તિ સેતા ત્યારે પણ પોતાના જૂનાં કપડાં સાચવી રાખતા. અને તેમાં જાણે કે પોતાની મુત્સદ્દીગીરી સંધરી રાખતા. જરૂર પડ્યે તેવા મુત્સદ્દીઓ પોતાની નિવૃત્તિ ત્યાગવા તૈયાર થઈ જતા અને તેની નિશાનીરૂપે સૌથી પહેલું કામ પોતાના જૂનાં કપડાં પહેરી લેવાનું કરી પછી જ પોતાનું જૂનું કાગ કરતાં. જૂનાં કપડાં વિના તેઓ આમ ન જ કરી શકે. જૂનાં કપડાંનું એ જાદુ છે. હું પોતે પણ મહામહેનતે ત્યાગેલ મારા જૂનાં વસ્ત્રોમાંથી એકાદ ભેડી ખાસ સાચવી રાખું છું અને જૂતકાળમાં વિચરતું હોય ત્યારે તે પહેરી લઉં છું. ખસ, તે જ ધરીથી હું વર્તમાન જૂલી જૂતમાં જમવા લાગું છું અને એ સંસ્મરણોથી રાચી રહું છું.

જૂનાં કપડાં, વૃદ્ધ માથાપની જેમ લગભગ નિરુપયોગી અને ત્યારે પણ પ્રિય તો ખૂબ હોય છે. જાણી જેવું ચર્ષ ગયેલું અને ઠેકઠેકાણે કાણ્યાવાણું જૂનું કપડું જાણે કે આપણા પિંકની બ્રહ્માંડ સાથે એકતા કરવા મથે છે. કેટલાક માણસોના સદ્ગુણો જેમ રહી રહીને વૃદ્ધાવસ્થામાં પડે છે, તેમ જૂનાં કપડાંની સફેદી [ખાસ કરીને ખાદીની] ફાટવા દાણે ખરીલી જાય છે. તેની સાથે જામ આપણો પ્રેમ જામે છે.

અજાત, કેટલાંક વધુ જૂનાં વસ્ત્રો, જૂના તોકરની જેમ ફાટી જાય છે અને સમાજમાં આપણને ઉપાડા પાડે છે તે વખતે આપણી પ્રતિજ્ઞા બારે ક્યારાં આવી પડે છે. એક વખતે મુસાફરીમાં સાથે લીધેલું માટું જૂદું ધોતિયું એકાએક ગાંઠાયેલી ફાટતું હતું. શ્યામ-

મેંદની વચ્ચે ડોકાતા શ્વેત ચંદ્રની માફક શ્વેત વસ્ત્રની વચ્ચે મારા સ્થામ ઝોડવણને ઝેઈ મારે ચરમાનું પાથુ' હતું. ઘણી વેળા તો જૂનાં વસ્ત્રોની નફટાઈ [કે ફટાઈ?] એથી ચે આમળ નમ છે. આપણું જ જૂનું વસ્ત્રોથી આમ ઉપાડા પડીએ ત્યારે આપણને તેનું મેં શીવી લેવું પડે છે.

પણ જીવન એવી વિચિત્રતાઓથી—દુઃખદ વિચિત્રતાઓથી—ઘરેલું હોય છે કે આપણો મુદ્ધ પ્રેમ આપણી પ્રતિજ્ઞાની સાથે મેળ ખાતો નથી. જૂનાં વસ્ત્રો પ્રતિજ્ઞાને ધાતક મણાવ છે, એ પણ આવી એક દુઃખદ હકીકત છે. તોપણ આપણા પ્રેમ અને પ્રતિજ્ઞા બન્નેને નિભાવવા માટે આપણે જૂનાં વસ્ત્રને થીંગડાં મારીએ છીએ. પણ પ્રેમ અને પ્રતિજ્ઞાનું આ દૈન્યુદ્ધ લાંબું ચાલી ચકતું નથી. આખર માણસ બિચારો નમળા મનનું પ્રાણી છે. તે પોતાની પ્રતિજ્ઞાને ખોવાં તૈયાર થતો નથી. અને પરિણામે એક દુઃખદ દિવસે પોતાના જૂના વસ્ત્ર તરફનો પ્રેમ જરા ચે ઓછો થયો ન હોય તોપણ, દુખાતે દિવે તે તેનો ત્યાગ કરે છે. આપણે સૌ તેમ જ કરીએ છીએ, દુઃખ પણ તેમ જ કરું છું. અને મારાં જૂનાં કપડાં જ ત્યાગતી વેળા મારા મનને મનાવવા કર્નલ લવલેસની પેઢી લીટીએ યાદ કરું છું.

'I could not love the, Dear so much,
Loved I not honour more.'

નેપથ્યુન

રાય અને રંકની

સરખી માનીતી કંપની

પ્રથમ

૧૯૩૨

પ્રિમિયમની આવક ... રૂ.	૭,૦૦૦
બાજની આવક ... રૂ.	૧,૩૨૫
લાઇફ ફંડ ... રૂ.	૧૨,૨૬૮
કુલ અરકયામત ... રૂ.	૭૬,૦૦૦
અચૂન પ્રમાણ ... રૂ.	૮૧ ૮૩

વાર્ષિક રિપોર્ટ અને એજન્સીની
માહિતી માટે લખો :—

પ્રથમ દશકાની સંકળતાનો ઇતિહાસ

અંત્યારે

૧૯૪૨

પ્રિમિયમની આવક ... રૂ.	૬,૫૫,૦૦૦
બાજની આવક ... રૂ.	૬૪,૭૬૫
લાઇફ ફંડ ... રૂ.	૧૬,૮૧,૩૬૭
કુલ અરકયામત ... રૂ.	૨૨,૭૨,૦૦૦
અચૂન પ્રમાણ ... રૂ.	૨૮ ૮૩

નેપથ્યુન એસ્યુરન્સ કંપની લિ. : હેડ ઓફિસ :
નપથ્યુન બિલ્ડીંગ, કોટ, મુંબઈ

મુળરાત—કાઠિયાવાડ બાંધ્ય એજિસ : પાંચકુવા, અમદાવાદ.

મહેરિયા માટે :-

ડૉક્ટર, વૈદ્ય અને જનતાને અત્યંત ઉપયોગી

કિવનાઈનને બદલે સુપાર્ણા

સુપાર્ણા સાત્વિક વનસ્પતિમાંથી બનાવવામાં આવી છે, કે જે ટાલિયા તાવ પર અકસીર છે. આ ટીકડીઓ તાવ હોય કે ન હોય તો યે કિવસમાં ચાર વખત લેવાની હોય છે. ટીકડીઓ લીધા બાદ કદાચ ફરી તાવ આવે તો યે તેનું જોર ઓછું જ રહે છે, પરંતુ બીજી વખતે તો તાવ આવતો જ અટકે છે. ટીકડીઓ કડબી હોવાથી પાચન હુધરવું, ભૂખ લાગવી, દસ્તા સાફ આવવો વગેરે સુધારો પણ થાય છે.

ખાંસી માટે કારકે

કારકેની સ્વાદિષ્ટ ટીકડીઓ દર બેત્રણ કલાકે મોઢામાં રાખવાથી ખાંસીનું મૂળ કારણ દૂર થઈ ખાંસી અંતર નાશુદ થાય છે.

દવાઓ શુદ્ધ અને તાજી વનસ્પતિમાંથી બનેલી હોય સરતી અને શરીરને ફાયદાકારક હોય છે. વિગતપત્રો મંગાવો:-

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિ., અહમદનગર

☆ ગુજરાત અને ઉત્તર યાજ્ઞા બિસ્વાના સેલ એજન્ટ : ☆

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભાસ્કર લેન, ભુલેખર, હરમોવિંદ દેસાઈની ધાડી : મુંબઈ નં. ૨.

એજન્ટ—શ્રી. ચંદુલાલ ત્રિભયંક, ત્રણ દરવાજા, અમદાવાદ.

મેસર્સ પી. શિવદત્તની કં., કોઠી રોડ, વડોદરા.

શ્રી. મોહનલાલ પ્રભુદાસ શાહ, ધંધુડા.

શ્રી. હિંદી વસ્તુ લેડર, કજીપી, સુરત.

લીલાં શાક કેમ રાંધવાં ?

[ઇંગ્લેન્ડની મેડિકલ રિસર્ચ ડાહિનિસલની એકસેસરી ફૂડ ફેક્ટસ કમિટીએ લીલાં શાક ગંધતાં તેમાંનાં વિટામિન અને સારા શી રીતે જળવવા એ ઉપર એક નોંધ તૈયાર કરી છે, તે ઉપયોગી બધાવાથી નીચે ઉતારી છે.]

વિટામિનની જળવણી

અમારે લીલાં શાક રાંધવામાં પ્રચલિત ઘણીખરી રીતોથી વિટામિનો નકામાં જાય છે અથવા તો નાશ પામે છે. આ લઘાઈના સમયે ખોરાકમાંથી જાતે એટલાં વધુમાં વધુ પોષક તત્ત્વો મેળવવાની જરૂર છે, એટલે ખોરાક પકાવવામાં એવી રીતો વાપરવી જોઈએ કે જ્યાં વધારેમાં વધારે પોષક તત્ત્વો સચવાઈ રહે.

લીલાં શાક રાંધતાં તેના વિટામિનો ઉપર કેવી અસર થાય છે, એ બાબત અમને જ્ઞાન છે તે ઉપરથી આ સામાન્ય નિયમો તારવ્યા છે. આ સિદ્ધાંતો ઉપરથી ટ્રેડલાક સામાન્ય નિયમો આપ્યા છે, અને લીલાં શાકો રાંધવાની રીતો પણ જતાવવાં આવી છે.

ચરમીમાં જોગળી જતું વિટામિન 'એ' ને કરી હાનિ થવાનો સંભવ નથી. પાણીમાં જોગળનાર વિટામિન 'બી' અને 'સી' જ મોટે ભાગે રાંધવાની ક્રિયા દરમિયાન વેગાઈ જવાનો વધારે ભય છે, આનાં કારણં નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) આ વિટામિનો પાણીમાં એકઠો જાય છે, તેથી પલાળવાના કે રાંધવાના પાણીમાં જોગળી જાય છે. વળી શાકના રસમાં પણ તે ચાલ્યાં જાય છે.

(૨) કાચાં શાકોમાં Enzymes હોય છે. તે વિટામિનોને નાશ કરે છે—ખાસ કરીને કાચું શાક રગરાગુ હોય કે કાપીને રાખી મૂક્યું હોય સારે રાંધવાની ક્રિયા દરમિયાન અરમી એટલો હરે પહેલેથી કે ત્યારે આ પદાર્થો પોતે જ નાશ પામે, તે પહેલાં તેઓ પોતાનું વિનાશ કાર્ય વધારેમાં વધારે જોરથી ચલાવે છે. આ હદ ઊકળાવવાથી થોડા જ અંશ ઓછી હોય છે.

(૩) પાણીમાં જોગળી જનારાં વિટામિનો ચરમીથી આપોઆપ જ નાશ પામે છે. એનું પ્રમાણ ગરમી કેટલો અને કેટલો સમય અપાય છે એના ઉપર આધાર રાખે છે.

(૪) સંખ્યા પછી રાખી મૂકેલાં શાકમાંનાં પાણીમાં જોગળનાર વિટામિનો નાશ પામે છે.

(૫) રાંધવા પહેલાં સીકું કે આંક નાખવાથી ૩ અને ૪ કારણોથી ઘટો નાશ ઓછો થાય છે.

(૬) ખટાશ (acid) હોય તો વિટામિન 'એ' અને 'બી' જળવાઈ રહે છે. આથી ખણી વાર સરકો નાખવામાં આવે છે. આટલો (એસિડ કે બાઈકાર્બોનેટ ઓફ સોડા) ઉમેરવાથી વિટામિનો વહેલાં નાશ પામે છે.

લીલાં શાકો રાંધવા સમયે વ્યવહાર સૂચનાઓ

(૧) જેમ બને તેમ તાજાં શાક લેવાં.

(૨) કરમાઈ ન જાય (wilting) માટે ઠંડી અને મેળવાળી જગ્યામાં રાખવાં.

(૩) કાપવા લઈ જવામાં ઈલા ન પહેલેથી-કચકાઈ ન જાય, ઓલાઈ ન જાય તેવી રીતે રાખવી.

(૪) જો શાક પલાળવું હોય તો પાણીમાં મીઠું નાખવું (એક રોટમાં બે ચમચી).

(૫) જો શાકને કચુંબર માટે ઝીણું ઢીણવાનું હોય અથવા નાના કટકા કરવાના હોય તો પીરસવા પહેલાં જ કરવા.

- (૬) રાંધવામાં ઝોઝામાં ઝોઝું પાણી વાપરવું.
 (૭) શાક ઝોરવા પહેલાં અંધણુ આવવા દેવું.
 (૮) શાક ઝોરવા પહેલાં મીઠું નાખવું.
 (૯) પાણીનું અંધણુ આટ્યું જાય એટલા માટે શાક ધોમે ધોમે અથવા રફતે રફતે ઝોરવું.
 (૧૦) સાકરને નરમ બન્યા પછી જરા પણ વધારે ઝોરવાં નહિ.
 (૧૧) રાંધવાની ઝોરણુ એવી કરવી કે શાક રંધાઈ રહે કે તરત પીરસી દેવાય.
 (૧૨) રંધાઈ રહ્યા પછી પાણી રહું હોય તો તે કાઢી લેવું અને થાપ વગેરે બનાવવામાં વાપરી નાખવું; અથવા જો એક પછી એક માણુ રંધાતા હોય તો તેનું તે પાણી વાપર્યાં કરવું.

વિરામિન ' સી ' ઝોઝામાં ઝોઝું નાશ પામે તેવી રીતો

- (૧) મીઠાવાળાં અંધણુ આવેલાં થોડાં પાણીમાં ઝોઝામાં ઝોઝો વખત આટ્યું વધેલું પાણી ખીજું શાક રાંધવામાં અથવા થાપ વગેરે કરવામાં વાપરી લેવું.
 (૨) શાકની ૨ થી ૪ ઈંચ લાંબી અને ૬ થી ૮ ઈંચ પહોળી કાતરી નાખવી, અને મીઠું નાખેલાં થોડાં તેલમાં અરધોથી એક મિનિટ મુકી ગટપટ એવી નાખવું. (સાધારણ કઢી કાતરી માટે જો ચમચી તેલ અને અરધી ચમચી મીઠું જસ થાય.) પછી થોડું અંધણુ આવેલું પાણી ઉમેરવું (અરધાથી એક ખાલા જેટલું), અને ઠંડીને હલેક મિનિટ ચાડવા દેવું. જરા પણ વરાળ ચાલી ન જાય એમ ટાંકવું. શાક બ્યારે રંધાઈ રહે ત્યારે બહુ જ થોડું પાણી રહેવું જોઈએ. આ રીતે ચીન બપાન અને હિંદુસ્તાનમાં સર્વત્ર વપરાય છે.
 સાકરને ઉત્તમમાં ઉત્તમ સાધરો દ્વારા વરાળ આપવાથી પણ ઉપલી રીતના જેવું સંતોષકારક પરિણામ આવવું નથી.
 ઉપરની સાવચેતીઓ બરાબર લેવામાં આવે તો સાકરમાં રહેલા દ્વારા પણ બરાબર જંગવાઈ રહેશે.

ચિટિસ મેડિકલ જર્નલ; ૫ જુલાઈ, ૧૯૪૧.

શુ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં
વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની
ચા વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર અધર્સ

રેડેશન સામે : અમદાવાદ.

જિંદગીનો વીમો

ધી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એન્ડ પ્રોડેન્શ્યલ

વીમા કંપની લિમિટેડ

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ]

કુલ ચાલુ વીમા રૂ. ૭,૫૦,૦૦,૦૦૦

લાઈફ તથા રીઝર્વ ફંડ રૂ. ૨,૦૦,૦૦,૦૦૦

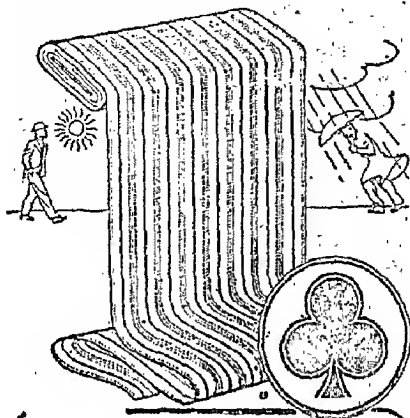

એજન્સી માટે લખો : ચીફ એજન્ટસ

== ધી ગુજરાત એજન્સી ==

મદ્ર : અમદાવાદ

ફોન નંબર
૨૫૨૭

જામે તે જાતુ હોય તે પલ્લુ...તમને માવુમ પડી ૧, આરવિંદ મિલનું
 કાપા તમારા કપડાઓ પ્રક વરત છે. તે હાથો બમલ રો તે શીવે બનાવવામાં
 આવે છે. તે 'સુદ' હાથે છે અને મુકા રેવાય છે. હવે તમે તમારા માટે
 પાતિમાં, દાઢી, કાઠી, ગળી, પાપાળી, છુટ, રેપ, નેનમુક, રોન, દેરીયા
 અને વાઈદ અરીસા તારે પુરેવાના મિત્રોનો ખાસો ભરને રાખા પડીને.

ભાગદા માટે અરવિંદ વાપરી

અરવિંદ મિલ્સ લીમીટેડ,

અમદાવાદ

श्री [दास निवास] तपो
श्रीमन्नारायण विद्यानाथ पाठक

०००
-५६।

रघुनाथ डेसुनाथ मिश्र

वर्ग १६
अंक ३-४

For

Honesty, Service & Integrity

- 1) The Commercial Mills Co., Ltd. Ahmedabad
Fabrics combine Durability
Attraction & Fashion.
 - 2) The New Commercial Mills Co., Ltd. Ahmedabad
Gopi Fabrics
Bears the Stamp of
Integrity, Quality, Strength & Colours.
 - 3) The New National Mills Co., Ltd. Ahmedabad.
Nuna Fabrics
is
A Happy Blend
of
All that is
Superior, Durable & Fashionable.
 - 4) The Sentinel Assurance Co., Ltd. Bombay.
Shields you from risks Personal
AND
Those of Business
- LIFE & FIRE**
PURELY INDIAN CONCERNS
INSIST ON OUR SERVICE

૧ 'ઉત્તરરામચરિત' વિષે દેવલુક	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૪૯
૨ સ્વભાવ (વાર્તા)	ગોવિંદભાઈ રા. અમીન	૫૫
૩ શિક્ષા અને જીર્ણિ. (કાવ્ય)	સુન્દરમ	૬૦
૪ જોક પૂર્વ	પ્રો. બલવન્તરાય ક. ઠાકર	૬૧
૫ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન —પ્રમુખશ્રીના કાવ્યભૂમાર્થી	વિદ્યાબહેન નીલકંઠ	૬૨
૬ "સાહિત્ય વિભાગની પ્રમુખશ્રીના કાવ્યભૂમાર્થી	ધુમકેતુ	૬૬
૭ ગ્રાણ્ય લંગર (કાવ્ય)	રમણમ	૭૨
૮ શોભાનો વર (વાર્તા)	હરીશ ઉપાધ્યાય	૭૪
૯ આકાશનાં રહસ્યો	નાથલાલ દવે	૭૭
૧૦ વસંત-ગીત. (કાવ્ય)	પૂર્ણલાલ	૮૧
૧૧ આધ્યાત્મ-પત્ર	શ્રીશક્તિમોહન સેન	૮૨
૧૨ 'વહુએ વગોળ્યાં મોઢાં જોર્યાં' વિશે કંઈક	અયુભાઈ દવે	૮૪
૧૩ દ્વંદ્વ વાર્તા	પ્રોફ. હસમુખલાલ કાજી	૮૮
૧૪ હિંદ ગરીબ રેમ. બન્યું ?	વિક્રમદાસ કોઠારી	૯૩

*

‘પ્રસ્થાન’ દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સ્વદેશી. સસ્તા. સરસ

નેરોલની

લંગર છાપ

શાહી

ફાઉન્ટેન પેનના

તથા

બહુ પ્લેક બાટલા

વાપરો.

અનેક ગ્રંથ, ઓફિસો, મીટો, શાળાઓ તથા સ્ટોરમાં તેમજ આપણી દરેક દરેક સાર્વજીય સંસ્થામાં વપરાય છે. તમારા સ્ટોરનારને નેરોલની શાહી માટે પૂછો :—

ધી નેરોલ એજન્સી

વજુ, દરવાજા-અમદાવાદ.

ધ્યાન્ય-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં,

લવાલમ : હિંદમાં રૂા. ૫-૦-૦; બહાર તથા પરદેશમાં રૂા. ૭-૮-૦; પૂટક નકલ ૧-૦-૦

લખો : પ્રસ્થાન - કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રણજીભાઈ કેસરભાઈ મિસ્ત્રી : ૧૨ મ, વારંતીનિવાસ સોચામટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ હયનલાલ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, વીંગેટ રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૦-૧૨-૪૩

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક ચાટણુ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી ઉચ્ચન [૨૭૨૮૬]

અમીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનતાંત્રી નબળાઈ, પાતુક્ષીયતા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લોહી વધારે છે. ફોજી થયેલા ચરીરને નવપ્રસવિત બનાવે છે.

કિંમત તોલ્લા ૧૦ની શીશીના રૂ. ૧-૪-૦; રતલના રૂ. ૪-૮-૦

— સ્ત્રીઓના —

મદર, મનુદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાનઠ, છર્દીનવર, તથા સુવાનઠ પછીતા દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૂલ દુધ્ય છે. કિંમત બાટલીના રૂ. ૧-૨-૦

લિંઝા કાર્મસી

ગાંધીરાડ, અમદાવાદ

સુંબઈ નં. ૨, પુના સીટી; તથા લિંઝા.

દરેક રથે એમનું બોલે છે. એમનીના નિવેશ તથા આયુર્વેદિક
સ્વામીશ્વર મહેતા

“કહાચ પસ્તાવું પડે તે પહેલાં”

તમારો કુટુંબની સલામતી ખાતર

તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમો

ધી નાગપુર પાચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અહા કરો.

હેલા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં બહેર શ્રેયેલું

ત્રિવર્ષિક બોનસ

દર હંજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

નિઃફગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૩ ટકા વળતર.

મહેનત તેમજ લાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર કમિશનથી બોઈએ છીએ.

વધુ જુલાસા માટે મળેલા યા લખો:—

ઓફિસો:—

સુબર્ષ પલામના પાન્ય મેનેજર્સ

સુબર્ષ પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશાઈની દુકા.

સુરતપુરી બાગેજ, સુરત

બળ-બુદ્ધિ-તેજ

વંધારનાર

ઝંડુ

ચયવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

ને

આજથી જ

સૌ કોઈ એજમાવવા માટે

છવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખોરાક

એ જ [છવન]

હોદ્દા અખિયા સાથે બીજા પાચક

અને હોદ્દો વંધારનાર ઔષધો

મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નબળાઈમાં અને મગજની

નબળાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સારિક ઉપાય

ઝંડુ હામોસ્યુરિકલ વર્કસ લીમિટેડ

અમદાવાદના એજન્ટ :

સો ગી લા લ ઇ ધ ર્સ—મધી રોડ

અમદાવાદ

તમારા પહેલી વખતનાં

વધારાનાં વીમાનો

“સૌથી ઓછાં પ્રીમિયમે”

“વધુમાં વધુ રક્ષણ”

“૧૦૦ ટકા સલામતી”

“કાઉન લાઈફ”ની

રૂ. ૬૦,૦૦,૦૦,૦૦૦

હિંદના વડા એજન્ટ :

ટી. હબલ્યુ બ્રે

હિંદના ૩. વડા એજન્ટ :

સી. ટી. શાહ

હિંદની વડી ઓફિસ : મહાત્મા ગાંધી રોડ : કોટ, મુંબઈ

પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે મેળવવાની નવી યોજનાઓ

મયાં પહેલું સદ્ગત સ્વર્ગીજીની પુણ્યતિથિ નિમિત્તે આ સંસ્થા તરફથી લાયકેરીની બે યોજનાઓ બહાર ઘડી હતી. એ બંને રીતે આ વર્ષે સખત મેળવવાની છતાં બે સેટ પણ બચી ગઈ છે. મૂલ્યે આપવાનું બહાર કરવામાં આવે છે. એ પૈકીના સેટ નં. ૧ નાં રૂ. ૧૩૬-૦-૦ નાં નીચેનાં ૬૮ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૧૦૦)માં મળશે. પુસ્તકો રેલવે પાસગ્રથી મોકલાશે. પેકિંગ તથા મુકાદમી માફ મહુબીને અમદાવાદ સ્ટેશન મુંબીની ડિલિવરી ફ્રી અપાશે.

આ યોજના ૨૮-૧૨-૪૩ થી તા. ૧૫-૧-૧૯૪૪ સુધી ખુલ્લી રહેશે. બેઠાના સેટનો નંબર તથા તેનાં નાણાં મોકલી ઉપવી મુદત સુધીમાં પોતાનું નામ નોંધાવી લેવા પિન નિ. છે. રેલવે મુદત વિભાગ પછી આ સેટો મળશે નહિ.

સેટ નંબર ૧

યોગવાદિષ્ટ મહાવાગાયણ	૧૨-૦
અંક અષ્ટમા	૫-૪
માનસ રાસાયણ-બે અંકમાં	૫-૪
ભાગવતી ભાગવત-૨ અંક આદિ	૧-૦
દાન-પરશુરામ-વેદાંતનો અંક	૨-૦
પાતળવ યોગશુભ	૧-૦
તુકારામ ગાથા-૨ અંક	૪-૧૨
સ્વામી રામતીથ-૩ અંક	૮-૦
સ્વામી વિવેકાનંદ-૪ અંક	૮-૧૨
આખ્યાનમાળા-૭ અંકમાં	૪-૪
વૈદિક વિનય-૩૬૦ વૈદિક અર્ચના	૪-૧૨
મહાભારત મંજરી	૩-૦
પદ્ધિયારકૃત સ્વામીનું વિમાન	૧-૦
કૃત્તી, ખંજનો, ગ્રંથો, સ્તીરી	૧-૦
સંસ્કૃત વર્ણોદ્ધાર પુસ્તકોનો સેટ	૧-૦
મામલિયા નસેરો	૧-૧
હૃદયતરંગ ને-આદ્યજીની ગી	૧-૦
મીતમહાસની વાણી	૨-૦
બુદ્ધચરિત-અન્ય સંતપુરુષો	૨-૦
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-ચરિત	૨-૦
સંત તુકારામ-વિસ્તૃત ચરિત	૨-૦
સંત-ચમડામહા-ત્રણ અંક	૧-૦
જાનેશ્વર મહારાજ-તથા	૨-૦
સંત એકનાથ-ચરિત્રો	૨-૦
અખાનંદ અને શિવાનંદ-ચરિત્રો	૧-૧

રામચંદ્ર દત્ત ને નાગમહાદાય	૧-૦
મહાત્મા સુધીરોત્તમ-ચરિત્રો	૦-૧૦
ભાગવત-૨૬ ભાગોનાં ચરિત્રો	૧-૦
આદર્શ ચરિત્રો-૨૬ ભાગોનાં	૨-૦
આખળ ધરો	૨-૦
આદર્શ દર્શનમાળા-૭ અંક	૪-૦
કેતકમાળુ	૨-૪
મુલસ-અહ-ભાગ ૨ તથા ૪	૫-૦
બાળકોની વાર્તા-ભાગ ૨ ને	૦-૦
ભારતનાં વીરપુરુષો	૧-૪
વિભુષી વાટે અને	૦-૪
રામાયણની રત્નપ્રકાશ	૦-૪
સુબોધપુણવાટિકા	૦-૪
ઉપદેશમારગ-અહ	૧-૦
દુર્ગા વાંતાઓ-ભાગ ૧, ૨, ૩	૧-૦
મૂળ ૧-અરુણ ગીતા-મેઘી	૧-૨
મૂળ મૂળ ગીતા-મેઘી	૦-૧૦
ગીતા માત્ર મૂળ લાખાંતર	૦-૪
સંસ્કારમાં સુખ ક્યાં છે?	૧-૦
દાસબોધ	૨-૦
સુફિઝમ મહામાઓ	૨-૪
કેરળી લોકવાર્તા	૨-૦
જ્ઞાનપદ, સાધનપદ	૦-૧

કુલ મત ૧૮ : કુલ રૂ. ૧૩૬-૦

આમ રૂ. ૧૩૬-૦-૦નાં ૬૮ પુસ્તકોનો સેટ માત્ર રૂ. ૧૦૦)માં મળશે.

આ ૬૮ પુસ્તકોનાં પાન કુલ ૩૪૨૨૨ થાય છે. અને તેનું વચ્ચન લગભગ

૮૪ રતન છે. આને આ મૂલ્યમાં બેટલા ઘેરા કાગળો પણ નહિ મળે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય કે. બક્ષ પાસે, અમદાવાદ
મલગાદેવારોડ, મુંબઈ-૨

યોજના નં. ૨ માટે પાછળ જુઓ →

સ્વ૦ સિદ્ધ અર્ણવોનંદજીના સ્મરણાર્થે સસ્તું સાહિત્ય ૧૦ ટા૦ નાં

પુસ્તકો સસ્તા મૂલ્યે મેળવવાની નવી યોજનાઓ

ગયા વર્ષે સફળતા સાધી હતી. પુણતિથિ નિમિત્તે આ યોજના તરફથી લાખબેરીની જે યોજનાઓ બહાર થઈ હતી. જે ૧૪ રીતે આ વર્ષે સખત મોંઘવારી છતાં જે સેટ માથા ૧૪ રૂપતા મૂલ્યે આપવાનું બહાર દરવાખાં આવે છે. તે પૈકીના સેટ નં. ૨ નાં રૂ. ૧૬૨-૧-૦ નાં ૫૮ નીચનાં પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૧૦૦)નાં મળશે. પુસ્તકો રેલવે પાસપાસથી મોકલશે. પેકિંગ તથા મુકાદમી માફ ગણીને અમદાવાદ રેલ્વે સ્ટેશનની ટિકિટથી કો આપશે.

આ યોજના ૨૮-૧૨-૪૩ થી તા. ૧૫-૧-૧૯૪૪ સુધી ચાલુ રહેશે. જોઈતા સેટનો નંબર તથા તેના નામનું મોકલી ઉપરથી મુદત સુધીનાં યોજનાનું નામ મોકલાવી લેવા વિનંતિ છે. કોઈ મુદત વિત્યા પછી આ સેટો મળશે નહિ.

સેટ નંબર ૨

સંપૂર્ણ ગદ્યાભારત-૩ ભાગો ૪૫-૦	અષ્ટાવક્રગીતા ૬-૦
ઉપનિષદો (૧૧૨)-જે ભાગ ૪-૦	અખાની પાણી ૨-૪
ગુદામીકૃત રામાયણ-જે ગ્રંથ ૭-૪	કલ્યાણગમી-દ્વ. કુંવરચી રાંપડ ૧-૦
વાલ્મીકિ રામાયણ-જે ગ્રંથ ૫-૮	વીર હર્મોદાર ને મારુ સરદારો ૦-૮
શ્રીમદ્ ભાગવત-જે ગ્રંથ ... ૮-૦	સુખોધ કથાસાગર ૨-૦
ગણસંપત્તિ ૩-૦	ભાગ્યના કાષ્ટાઓ ૨-૮
શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર ભગવદ્ગીતા ૪-૦	સુખી જીવનનાં ગ્રાધન ... ૧-૮
દુઃકાલુ? સ૦ રવાળી ગાથવતી ૨-૦	સુખસંપદ-ભાગ ૧ લો ... ૦-૪
આર્યોના સંસ્કાર ૨-૦	આર્યવિપક્ (દિ'નો વેતર્ક) ૪-૦
સુખોધસંપદકે ૦-૧૨	વેદક સં'ળ'ની વિચારો-નો ભાગ ૩-૧૨
આર્યધર્મનીતિ ને } ... ૦-૮	આયુર્વેદ નિર્ણયમાળા-જે ભાગ ૪-૪
આયુર્ધર્મનીતિસાર } ... ૦-૮	આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન ૦-૪
વિષ્ણુમંદિર નામાવલિ દરજી ૦-૪	આરોગ્ય ને યોગસક ... ૧-૦
ગ્રંથ કળીર-પદો વિવેચન સાથે ૧-૪	દુઃકી વાતોઓ (ભાગ ૫ મો) ૧-૪
ભજનસાગર ૨-૮	ભારતીય નીતિકથાઓ ... ૦-૮
સુખવતની ગજલો ૧-૦	સુખોધક નીતિકથાઓ ... ૦-૫
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા(નોવકંઠી) ૧-૧૦	સહસ્રણી જાળકો ૦-૪
શ્રીપંચરત્નગીતા (શ્રીધરી) ૧-૧૦	જાળસહજોધ ૦-૪
મૂળમૂળગીતા-ગદ્યભાસર ... ૦-૮	જાળકોની વાતો-ભાગ ૧ લો ૦-૩
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભા. ૧લો ૧-૧૨	રામકૃષ્ણ (ચિત્ર) ૦-૨
ભારતની દેવીઓ-પ્રણ મંથો ૬-૪	સૈતન્ય ગદ્યામણ (ચિત્ર) ... ૦-૨
દયાળુ માતા ને સહસ્રણી સુખી ૦-૪	સંવત ૨૦૦૦ નું પંચાંગ ... ૦-૬
ગિરજલ અને ધીલ ... ૧-૮	સુખા મહાન-મરાઠી અક્ષરો ૦-૫
જીવનસુધિવિવેક ૧-૪	

કુલ મત ૫૮: કુલ રૂ. ૧૩૨-૧

આ રૂ. ૧૩૨-૧-૦નાં ૫૮ પુસ્તકોનો સેટ માત્ર રૂ. ૧૦૦)નાં મળશે.

આ ૫૮ પુસ્તકોનો પાન કુંવર-૨૬૫૪૮ માથ છે. અને તેનું વજન લગભગ

૭૮ રતલ છે. આપે આ મુદ્દામાં એટલા ડોલ કાગળો પણ નહિ મળે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } કે. બહુ પાસે, અમદાવાદ
સાહ્યાદેવીસેટ, સુખાર્થ-૨

卐 પ્રસ્થાન 卐

। દષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૭

ચોપ-મહા. : ૨૦૦૦

અંક ૩-૪

‘ઉત્તરરામચરિત’ વિષે થોડુંક

રતિલાલ ગાહનલાલ ત્રિવેદી

અમુકપણા વિદ્યચિહ્નોપરથી સ્વ. ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંધારકરને એક પત્રના તાલીએ એક વાર પૂછ્યું, “આપનું સહુથી પ્રિય એક પુસ્તક કયું?” ડૉ. ભાંધારકરે તુરત જ ઉત્તર આપ્યો, “ઉત્તરરામચરિત”. ‘ઉત્તરરામચરિત’ વિષે ભારતવર્ષના ધક્કિતહૃદયની પૂરપરાગત ઊતરેલી માન્યતા ‘ઉત્તરે રામચરિતે મવમૂર્તિવિક્ષિપ્યતે’ એ એમ સમજે છે કે કરુણરસના આલેખનમાં ભવમૂર્તિનો ભોટો જડે તેમ નથી. મહાકવિ કલિદાસનું ‘સાકુન્તલ’ નાટક જે જગતનું “એક પરમ અદ્ભુત” છે તેના કરતાં પણ કરુણના નિરૂપણમાં ‘ઉત્તરરામચરિત’ શ્રદ્ધાસ્થાને છે એમ એ ઊક્તિનું તાત્પર્ય છે.

મંદોદરેએ શોકસપિયરના “ઓથેલો”ને મનુષ્યની હૃદયપ્રાવક કૃતિઓમાં સર્વોત્તમ કહેલ છે. પાર્લેવરે ઓથેલો, સોફોક્લિસના મ્યુની પ્લેડોએ સીધેસી નોંધ અને સર્વ આધર્મિક વોદનનું જ્યોર્જ હર્બર્ટનું જીવનચરિત એ પ્રદેને જગતની સહુથી વિશેષ કરુણજનક કૃતિઓ ગણાવી છે. પરંતુ સહૃદય પાચકને ‘સીતાવનવાસ’નો પ્રસંગ જગતના સર્વ કરુણ પ્રસંગોમાં અગ્રસ્થાને જણાય તો તેમાં લેશ પણ આશ્ચર્ય નથી. રામવનવાસનું દુઃખ પણ સીતાવનવાસ પાસે ‘હીકુ’ લાગે છે. મેં એક સ્થળે કહ્યું છે તેની પુનરુક્તિ કરું તો “રામ અને સીતાનાં પ્રેમ અને વિશેષનાં ગીતો માનાર આદિકવિએ પરમાત્મા અને જીવાત્માના વિરહની વ્યથાનાં ગીતો ગાયાં છે અને તેથી જ ભવમૂર્તિ જનકીને “કરુણસ્ય મૂર્તિઃ અથવા શરીરિણી વિરહવ્યથા, કહીને એ મૌલિક વિશેષનું સ્વરૂપનિરૂપણ કરે છે. આ સનાતન કરુણ અનુભવતા પ્રત્યેક આત્માને ‘ઉત્તરરામચરિત’માં વિશેષ રસ પડે એ સ્વાભાવિક છે.” પરંતુ આને એ જ પ્રશ્ન જવા લુંદો દષ્ટિએ નોંધવું. રામનો કરુણરસ ભવ્ય છે; કામળ નથી. હૃદયગત કરતાં એ નૈતિક વિશેષ છે. એટલે એક રીતે સમજાય તો એ સીતાના કામગતાકર્ણ કરુણરસથી પણ વિશેષ કરુણ બને છે. સીતાને હૃદયથી બીકું દુઃખ વારંવાર અનુભવવું પડે છે; રામને શુદ્ધિ અને કલ્પનાના પ્રદેશમાં સતત વેદના રજા કરે છે. તેથી જ રામ કહે છે, “દુઃખસંવેદનાયૈવ રામે ચૈતન્યમાર્પિતમ્”-

અર્થાત્ દુઃખના નિરંતર સંવેદન અર્થે જ રામમાં ચેતન્ય મૂકાયેલું છે. ભવભૂતિ નાટકમાં આગળ જણાવે છે તેમ રામનો કરુણરસ અનન્યસાધારણ છે. એનું સમન દુઃખ અનંતરમાં ઊંડું આપેલું છે. તેથી જ એ કહે છે:

અનિર્મિતો ધર્મીરક્ષા ભન્તગૃહ્યનવ્યયઃ ।

નુદયમ્પ્રતીપાસો રમસ્ય વરુણો રસઃ ॥

રામના આ ભવ્ય કરુણરસમાં એક મહાન સત્ય એ મળી આવે છે કે આ સંસારમાં દુઃખમાં પણ પરમાત્માએ સુખનું તત્ત્વ મૂક્યું છે. શેલી કહે છે તેમ, "Our sweetest songs are those that tell of saddest thought" અર્થાત્ જે મધુરતા દુઃખમાં દેખાય છે તે સુખમાં જોવામાં આવતી નથી. રામચન્દ્રજીને આપણે 'વ્રજ' નો અથવા પરમાત્માનો-અવતાર માનીએ છીએ એનો અર્થ એ જ કે વિષયની વિશાળતા પોતાના જીવનમાં એમણે એટલી બધી ભરી હતી કે સીતાના આત્મનિતક વિયોગદુઃખમાં પણ જીવનથી ન હટાળતા જીવનનાં વિવિધ કર્તવ્યો પૂર્ણ હિત્સાહથી એ કરે છે. કાષ્ઠવાર પંચવટી જેવા પ્રદેશમાં એકાન્તમાં રહી જ્યાં એ તો 'પ્રહોદત ક્ષતામ્' એમ કહી લોકાની એ સમા યાચે છે. જેના જીવનમાં દુઃખનો મદ્રાસાગર ઉલટ્યો છે તેને 'સીતાવનવાસ' ના દુઃખ પાસે 'રામવનવાસ' તો સુખથી ભરેલો લાગે છે અને પંચવટીના સીતાના સહવાસનાં સ્મરણો બહુ સુખક લાગે છે. મનુષ્યના અનંતરના ઊંડા બાવો બાંધનાર અંગ્રેજ હવિ દેનિસન યોગ્ય જ કહે છે, "A sorrow's crown of sorrow is remembering happier things of sorrow."

*

*

*

પ્રસ્તાવના પૂરી થવા પછી 'તુરંત જ' કેતવ્યના અનુષ્ઠાનના ઉદ્દેશ્યથી 'ઉત્તરરામ-ચરિત' નો આરંભ થાય છે:—

કિં ત્વગ્રાનનિલાત્નં સ્વાતન્ત્ર્યમપ્યર્પતિ ।

સંકટાઘાટિતામ્નીનાં પ્રત્યયૈર્દૃશ્યતા ॥

સામાજિક કર્તવ્ય અને સ્વાભાવિક સ્વાતન્ત્ર્યનો સમન્વય કરવો-કેવો દુષ્કર છે એ સદ્ગુણાત્મક જ ભવ્યભૂતિ દર્શાવે છે. ચારે આશ્રમોમાં ગૃહસ્થાશ્રમ 'સહધી ચરિયતો છે—' 'ચતુર્માસાશ્રમણં ચ યદ્દસ્યસ્તુ વિશિષ્ટતે'—એ વાત સાંભળી પરંતુ એની ઉત્તર્મતા એનાં અનેક કર્તવ્યોને લીધે જ છે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે. 'આંદાની ધાર' ઉપર ચાલતું અને ગૃહસ્થાશ્રમની ફરજો બજાવતી એ બંને સમાન છે. નાટકનું પ્રથમ દૃશ્ય રાજમહેશમાં સીતાજીના આવાસમાં રામચન્દ્ર ધર્માસન ઉપરથી ઊઠી જતાં રાજના જ્યાંથી શોકઅસ્ત બનેલી પ્રિયસમાને આત્માસન આપવા પધારે છે. પ્રિયજનોના વિયોગો એ સંસારીજનોનું કાળજી કાપી નાંખે એવા પ્રસંગો છે અને તેથી તો જાનીઓ સંસાર છોડી વનવાસ સેવે છે એમ રામચન્દ્ર સીતાજીને કહે છે એટલામાં તો 'અપ્રણવઃ પધાર્યા છે' એમ સેવક આવીને નિવેદન કરે છે. રામે પોતાના સર્વ સમય સીતાને સમર્પણ કર્યો છે તે વારે અપ્રણવકે આવ્યા છે એટલે શું કરવું એ મનમાં રહેજ એ વિચાર કરે છે ત્યાં તો સીતા સત્વર બોલી ઊઠે છે, "આર્ય, તત્તઃ કિં વિલખ્યતે"—આર્થ, ત્યારે વિલખ કેમ કરે છે ?

સીતાનું આત્મવિલોપન અને પતિના કર્તવ્યપાલનમાં પત્નીનો પરમ સમભાવ કેવા સાચા અને જીડા આવથી પ્રકટ થાય છે ! વત્સલ રામ કહે છે, “સ્વરિતે પ્રવેશ્ય”-દુરત જ પ્રવેશ કરાવે,

અથાવક કુશચુર પસિષ્ટે સીતાને આપેયો સદેશ સંભળાવે છે:

વિશ્વમર ભગવતી ભયતીવક્ત્ર

તાતઃ પ્રજાપતિ સમો જનકઃ પિતા તે ।

તેષાં કુલે ત્વમસિ નન્દિનિ પાર્થિવનાં

યેષાં કુલે ન રાવિતા ન મુર્છય ચ ॥

‘રમુવશ’માં મુનિ વાલ્મીકિએ ‘પણુ’ સીતાને પોતાની કુટિરમાં સ્વાગત કરતાં ઉચ્ચારેલા શબ્દો વસિષ્ઠના સદેશને મંગતા જ છે:

તત્ત્વોદ્ઘોષિતઃ શ્વશુરઃ સહ્ય મે

સતાં ભવચ્છેદકરઃ પિતા તે ।

ધુરિધિતા ત્વે પતિદેવતાનાં

કિં તત્રપેનાસિ મમોતુષ્કમ્પ્યા ॥

બાવાઈ કે સપુત્રપોતા જન્મજન્મ-આન્તરના ફેરા ટાળવા સમર્થ છે એવા ઉત્તમતાની જનકરાજની તું પ્રતી છે, અને જન્મતંત્રે પ્રકાશ અને શક્તિ આપનાર સુપદ્મ જે કુલના આદિપૂર્વજ છે અને મારા જેવો જેનો ધર્મગુરુ (spiritual guide) છે તે કુલની તું કુસંવધૂ છે. વળી બીજી સૌ આશિષ આપીએ. કેવળ વીર યુવતી માતા યજ્ઞે.”

આ જન્મમાં જે પાપનો-દુષ્ટતાનો-વિનાશ કરી સાધુતાનો વિકાસ કરે તે જ વીર-હૃદયનો પરમ હેતુ અને લેતું ઉદ્દૃષ્ટ ફલ વીર સંતાનનો જન્મ છે. વસિષ્ઠ મુનિનો અનુમંદ સ્વીકારતા રામ કહે છે:

લૌકિકાનાં હિ સાધુર્ણ અર્ચવાગ્મુવર્તતે ।

જગીર્ણ પુનરાયાનાં માત્રમયોઽનુવર્તતે ॥

અર્થાત્ લૌકિક સાધુઓની વાણી અર્ધની પાછળે જાય છે, પરંતુ આલ્મિકા પિઓની વાણીને અર્થ અનુસરે છે. આ શ્લોકનો વાચ્યાર્થ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ સંવધૂતિની કલા પરત્વે એમાં જીડા ધ્વનિ-પણુ સંજુગાય છે. લવણ્યતા કલોની બાવામાં વિચાર પ્રકટ કરે છે. શબ્દ અને અર્થ પ્રત્યેકનું તેમજ ઉમંગના પરસ્પર સંસ્પેષદ્વારા-કોઈ અપૂર્વ સંધાશુદ્ધારા-એ સૌન્દર્ય-કલા-પ્રકટ કરે છે એ પણ આ શ્લોકનો શક્યાર્થ છે.

રામચન્દ્રજીને વસિષ્ઠ કુશચુરને નીચે પ્રમાણે સદેશ કહેવરાવ્યો છે:

જાનાતુચ્છેન મર્ચ નિવહ્તાઃ ત્વં ચાલ દ્વાપિ નર્ચ ન રમ્યમ્ ।

યુક્તઃ પ્રજનામનુરજ્જતે સ્યાત્ તસ્માદયસો ચતુરર્થઃ પનંવઃ ॥

આ શ્લોક તે સમયના રાજધર્મની બાબત ઉપર સારો પ્રકાશ નાખે છે. એક મનુ-ષ્યની હકુમત જ્યાં હોય ત્યાં એના ઉપર અપાર અકુશ મૂકવામાં આવેલો. રાજધર્મ એ અર્થની ધગધગતી જ્વાળા સમાન હતો કારણકે રાજાના વર્તન ઉપર પ્રજાના સુખનો

આધાર હતો. રામાયણમાં વનવાસના આરંભમાં જ ચિત્રકૂટ ઉપર વસિષ્ઠ જ્યારે અયોધ્યા પાછા ફરી રાજ્ય સ્વોકારવા રામને આમંત્ર કરે છે ત્યારે રામ કહે છે “યદ્ વ્રતાઃ સન્તિ રાજનસ્તદ્વ્રતાઃ સન્તિ હિ પ્રજાઃ”-જેવું રાજનું વર્તન તેવું જ પ્રજાનું વર્તન અર્થાત્ જો હું સત્યથી હીન થયો તો પ્રજા મારું અનુકરણ કરશે અને અધીગતિએ પહોંચશે. રાજ સ્વધર્મનો લેશ પણ ભંગ કરે અથવા પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ગૈરવર્તનને હિતેશન આપે તો એ નિન્દાને પાત્ર બને છે. ‘યતોષ્ઠન’ અને ‘રાજા’ એ બંને પર્વાય શબ્દો છે. અર્થ મનસમાજમાં રાજ-ધર્મની આવી ઉમ કાવના પ્રવર્તતી હતી એટલે લોકમત સંબંધી નાનામાં નાની હકીકતોનો ખ્યાલ રામ કરે છે તેથી આપણને બિલકુલ આશ્ચર્ય થતું નથી. તેથી જ વસિષ્ઠના સંદેશના ઉત્તરમાં થોડે કહે છે:

સ્નેહં દયાં ચ સૌહૃદ્યં ચ ચદિ યા જાનમીમિહ ।

આરાધનાય લોકસ્ય સુખ્યતો નાપિ મે વ્યથા ॥

અર્થાત્ સ્નેહ, દયા, સુખ, અને જો જરૂર પડે તો લાનડી પણ લોડના આરાધન અર્થે ત્યજતાં મને દુઃખ નથી. હવે ‘ઉત્તરરામચરિત’ના બીજામૂલ આ સ્લોક ઉપર થોડુંક મનન કરીએ. આખા નાટકની કુંઝી આ સ્લોકમાં મળી આવે છે. પ્રથમ તો, સ્નેહનો અર્થ સ્વાભાવિક પ્રેમ થાય છે. અને તે સુખનું આન્તર કારણ છે. પરંતુ આ સ્નેહ આત્મલક્ષી (subjective) છે. આવા સ્નેહનું સ્વરૂપ ભવભૂતિએ આ નાટકમાં અન્યત્ર જણાવ્યું છે—અહૈતુઃ પક્ષપાતો યત્તસ્ય નાસ્તિ પ્રતિભિચ્ચા—એટલે કે ત્યાં કોઈ ઉપર સ્વાભાવિક પક્ષપાત હોય ત્યાં શો ઉપાય! પરંતુ આ સ્નેહજન્ય પક્ષપાત સ્વાભાવિક હોઈને જ અનુચિત દિશામાં પણ જઈ શકે એવો સંભવ છે. એટલે કોઈ પરલક્ષી (objective) કાવનાથી એનું નિયંત્રણ થવું જોઈએ. આ કાવના તે “દયા”—“માનવતાની કાવના” (sense of Humanity). પરંતુ સ્નેહ જેમ સ્વાધીન છે તેમ ‘દયા’—પરાધીન છે. અર્થાત્ પરદુઃખને અધીન છે. અકાલ અવસાન પામેલા પુત્રનું શબ રાજદ્વારમાં મૂકીને વિશાપ કરતા આઠાણીની વધારે ચઢી ‘કળ્યાણમય રામમદ્ર’ શબ્ર મૂનિનો પક્ષ કરતાં કેવા ‘નિષ્કલ્પ’ બને છે તે વિચારવા જેવું છે. અલગત, શબ્ર મૂનિનો સંહાર કરતા રામચન્દ્રની મૂંઝવણ અને તીવ્ર આન્તરઘાતા ભવભૂતિ અસરકારક રીતે પ્રકટ કરે છે:

રે હસ્ત દક્ષિણ સ્તસ્યા કિત્તોદ્દિગ્ધસ્ય

* * *
સીતાનિયતિપટો કલ્પા વ્રતસ્તે ॥

રે હસ્ત દક્ષિણ! મુખા દિગ્ગના ચિમ્બુને
જવાહના, કર તું શબ્ર મુનિ શિરે ધા;
મર્જાશ્રમે ક્ષીણુ સીતા વન કાઢી જેણે
તે રામ ગાત્ર છું તને જરીએ દયા શી!

[સ્વ. ગણિલાલનું બાલાન્તર]

રામના હૃદયનું દર્દ ભવભૂતિએ પૂર્વોક્ત પંક્તિઓમાં અપૂર્વ કલાથી દર્શાવ્યું છે. પરંતુ એકને (પ્રજાજનને) દયા દર્શાવતા બીજા (શબ્રજાની) પ્રત્યે એમને કૂર થવું પડે છે. આ દયાની કાવનાની મર્યાદા છે.

રામ ‘સુખ’ને, નીલું ‘ગણા’ને છે. હવે ‘સુખ’નો આધાર ઉપર જણાવેલા સ્નેહ અને દયા ઉપર અવલોકે છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને, સુખનો વિશિષ્ટ અધિકાર છે. પરંતુ ‘સુખ’ એ અમરત બાબત છે. એમાં પરીવાર સ્નેહનું મનુષ્યને મન ચાપ છે પરંતુ તેથી કતવ્યપાલનમાં ભંગ પડે છે. એટલે રામ સુખને ત્યજવા તત્પર બને છે. પરંતુ એ તો પોતાનું સર્વસ્વ-જનકીને પણ-જે ‘પ્રણેઓપરિ પ્રિયામલેત’ પ્રાણ કરતાં-પણ અધિક પ્રિય છે, અને જેની સાથે જીવનનું-આત્માનું-પરમ ‘સદૈત’ છે અને તે એટલે સુધી કે વાલ્મીકિને અતુલસૌને લાવ્યુંતે કહે છે તેમ ‘હૃદયં ત્વિવ જાગતિ પ્રતિજ્ઞાં પરસ્પરમ્’-જેને વચ્ચે બે નહિ પણ એક જ હૃદય છે-તેને પણ પ્રસંગ આવ્યે એ ત્યજવા પોતે તત્પર છે, અને તેમ કરતાં પોતાને દુઃખ નહિ થાય એમ જણાવે છે. સીતાનો ભાગ એટલે રામના જીવનના પ્રયોજનનો અંત-અથવા પર્યાવરણ બીજા પ્રયોજનનું અપસર—એ આ સ્થળે સ્મરણમાં રાખવાનું છે. વળી, સીતા નહિ પણ ‘જાનકી’ એમ કહેવામાં કેટલું ઔમિત્ય છે એ પણ વિચારવા જેવું છે. સીતા જનક જેવા મહામાની વાલ્મીકીની પુત્રી છે અને જેની સાથે ભાવનાનું સમપણું છે અને જેની પાસેથી અખિલ ભારતવર્ષને એક મહાસંસ્કૃતિમાં ગૂંથવાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થયો છે એવા જીવનગુરુ જનકની એ પુત્રી કે એ પણ અને કવિનું તાત્પર્ય છે.

સીતાજી પણ રામચન્દ્રની કિલ્લે રાજભારનાના ઉદ્ગાર પછી પુરત જ બોલી જાડે છે: જહાનં એવં કાર્મ સપ્તધુરંધર:—તેથી જ આજ રાધેલામાં ધુરંધર છે. આમ કહીને પ્રજાદુરંજનની રામની ભાવનાને સીતા સર્વભાવથી સંકારે છે. આમ એક તરફ લોકોનું આરાધન અને બીજી તરફ સીતા પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ અને આદર—એ બે વિશિષ્ટ વચ્ચે રામચન્દ્ર બેસા છે. કતવ્ય અને પ્રેમનો આવો ઉત્તર વિરોધ સાથે જ કોઈ પણ અન્યમાં જોવામાં આવે છે.

રામનો, સીતા પ્રત્યે કેવો પરમ પ્રેમ અને કેટલો પૂત્યભાવ હતો એ ‘ચિત્રદર્શન’માં આદરે “કયાં સુધી ચિત્ર આચ્યુ” એ રામના હિતમાં હાકમણ કહે છે કે સીતાની અંશિયુદ્ધિ સુધી-એના હિતમાં સ્પષ્ટ સમજાય છે. રામ એકાએક બોલી જાડે છે: “સીતામાંથી પવિત્રતા પોતે જાની છે; સીતાને પવિત્ર કરનાર બીજું કશું છે?” ત્યારે આની પ્રિય ભાર્યા જે મહાન સેતી છે અને જેના આદરને લક્ષમાં રાખીને પાર્વતી, માતૃન્દલા, વસન્તસેના વ્યાદિ પાત્રો મહાકવિઓએ સર્જ્યા છે અને અત્યાપિ પવિત્ર જેની ભાવના અનંત કોઈ માનવ સમુદાયને પવિત્ર કરી રહી છે અને જે વિમાસથી ‘રામના’ ઉદ્દેશ્ય ઉપર જાડે છે અને સ્વપ્નમાં પણ ‘આર્ષપૂત્ર કયાં છો?’ એમ જાગે છે તેની અત્યાતી લોકાતી નિન્દાથી ત્યજી એ ચોખ્ખું છે? વળી રામ અને સીતા બંને વચ્ચે રહેલી જોડી પ્રીતિનું શું? એ ‘આપતસત્તા’-સર્જીથી-છે એ પણ ખાનમાં નહિ સેવાનું? સુધુકવના બાવી બીજનું શું? એમાંથી તો દુષ્ટોનું વિદારણ અને લોકોનું કલ્યાણ ચલાવું નિર્માણ થયું છે તેનું શું? આ બધા પ્રશ્નોનું શું? પરંતુ રામ એ સામાન્ય રાજા નથી. એ ખાનગી અને જાહેર વર્તન વચ્ચે તફાવત કરવા નથી. એના રાજ્યનો સિદ્ધાન્ત (Principle of Government) નીચે પ્રમાણે છે:-

સ્વર્ગાં કલ્યાણિ કર્મેણ લોકસ્યારાધનં વ્રતમ્ ।

મત્પૂર્ણિતં હિ તત્તેન કીં ચ કલ્યાણં સુવ્રતા ॥

“ગમે તે કાર્યનાથીએ પ્રભતે રાખવી પુરી” એવો રાજધર્મનો એમનો અતિ ઉત્તમ ખ્યાલ હતો. અંતિમ નિષ્ક્રિય કરવામાં સીતાના પ્રેમને વચ્ચે લાવવો એ સ્વાર્થ ગણાય. તેથી જ્યારે દુર્ભુષ કહે છે “કયં દુર્જનવચનાત્ દ્વદમતાર્યમધ્યવશિતં દેવેન” દુર્જનના વચનથી આ અનાર્થ કર્મ કરવાને આપ કેમ તૈયાર થયા છો? તે વખતે રામ દુરત જ કહે છે: “ચૂપ, લોકો દુર્જન કેમ હોય?” આમ આખો પ્રશ્ન લોકોના દષ્ટિબિન્દુથી રામ જુએ છે. લોકોનો દોષ એ કાદવો નથી પરંતુ કહે છે કે:

इत्युक्तं श्रोतुमिमतः प्रजातां

जातं च देवाद वचनीय बीजम् ।

यथादुक्तं कर्म विमुक्ति-मार्गं

प्रत्येतु कृतव્ અતિવરતમ્ ॥

આવાર્થ કે ઈલાકુનો વંશ પ્રભતે ધૃષ્ટ છે; દૈવને લીધે નિન્દાનું બીજ ઉત્પન્ન થયું છે; સીતાની વિમુક્તિ વખતે જે અદ્ભુત કર્મ થયું તે દૂર દૂર અતિદૂર-લક્ષ્યાનુસર થયું; તેનો અયોજનાના જનોને વિશ્વાસ શી રીતે પડે?” આમ રામ પોતાના દુઃખમાં દૈવી-અદૃશી-લીલા જુએ છે. જો કાદિને રામ ઠપકો આપતા હોય તો એ પોતાની જાતને જ આપે છે:

“मत्सम्बन्धात् कर्मला फितवन्ती

स्वायेदस्मिन् हन्त भिक्षु मामधन्यम् ।”

ઉવરે, કાઈ પણ બોગે લોકોનું આરાધન કરવું જોઈએ એ નિશ્ચય જામને થાય છે. સીતાત્યાગ સિવાય બીજો કાઈ પણ ઉપાય એમને સૂઝતો નથી. પોતાના એ કાર્યને ‘સૌનિયો જલ્લાહન્ટિયં-’ કસાર્થ પાળી ચોપી કષોભી ઉર નિહંવ દે છરી’ એ ફીતે એ વર્ણવે છે.

આમ દયાના પ્રજાને પણ એ બાજુએ મૂકે છે. સીતાને ધરમાં રાખું તો હું પોતે પાપને ઉત્તેજા આપું છું એમ લોકો માનશે તેથી દયા છોડી સુકુમાર સીતાને એની નાજુક અવસ્થામાં પણ ત્યજી એ એક જ માર્ગ રામ રચીકારે છે. એ પોતાના સુખનો ત્યાગ કરે છે અને મહાસાગર જેવા ‘અચલપ્રતિષ્ઠ’ રહે છે. અપાર આત્મનિન્દા કરીને પણ રામ આખરે લોકમતને “સસ્ય કરતાં અધિક” ગણે છે. આથી પોતે “મર્ષોદા પુરુષોત્તમ” બને છે; તથાપિ એ મુક્તમય પ્રેમની આકૃતિ આપીને ઉગ્ર રાજધર્મ પાળે છે. બીજું સર્વ ગૌણ કરીને રામ આદ્ય રાજ્ય જ રહે છે. ૨

રવિવારનો દિવસ હતો એટલે તોફારી ઉપર જવાનું હતું નહિ. રામપ્રસાદ શાસ્ત્રી પાઠશાળાને આજ્ઞાસન આપતા બેઠા હતા.

“શાક નથી, પછી જન્મતી વખતે જુઓ પાકો!” અંદરથી શાસ્ત્રીશાસ્ત્રીને અવાજ આવ્યો.

“હા, લઈ આવું” રહી શાસ્ત્રીએ પાઠશાળા સાથેની વાત ચાલુ રાખી, “ભાઈ, જીવન એવું છે : સંસારમાં થઈ સુખી નથી.”

“હા, પણ મારા જેટલું કંઈ દુઃખી નથી! આટલી નાની ઉંમરમાં આટલાં છોકરાં અને તે આવી તોફાની!”

“તોફાની છોકરાં હોશિયાર નીકળે.”

“હોશિયાર શું, બાપનું નામ બોલે નહિ તો સારું. એ વાત જવા દે. બેરીની બામત જુઓ. તે આટલી મિલજી સાચી?”

“છોકરાંથી કંઈએ એટલે ચીકણ. મિજાજ જેવું એમનામાં ક્યાં છે? બાપને ઘેર સુખ ભોજનું એટલું જરા લાગે. બાકી ખીલું કંઈ નથી.”

“મારા પગારનો વિચાર કરો. બધુતર અને આવક મળતાં શું મને આટલો પગાર મળે એમ છે? અને તોફારી કેટલી જૂની ચર્ચ? મારી સાથે લાંબુતા જાહેરો થઈ ગયા અને મારી સાથે રખડતાં ઓછાં અક્ષરવાળા શિક્ષકો બની ગયા. મને નથી લાગતું કે જીવનમાં કું કદી આગળ આવી શકું. કમભાગ્ય નહિ તો આને ખીલું શું કહેવાય?”

“પૂર્વજન્મનું કંઈ હશે. આ જન્મમાં દુઃખી થઈ આવતા જન્મમાં ભોગવવાનું થશે. બહુ વિચાર કરીએ તે બોટું. જીવનમાં આવું બન્યા કરે છે સમજી જીવન ચલાવવાનું.”

“એવું સમજતું હોય તો સુખી થઈ જઈએ ને?”

“સતસત, અભ્યાસ, અતુલવ—”

“અરે, પછી વાતો કરતો ને?” શાસ્ત્રીશાસ્ત્રીનો ફરી અવાજ આવ્યો. “બપોર નયો પછી શાક ક્યારે કરીશ?”

“આ બેઠો!”

“આ નહિ, હમણાં જ બેઠો!” શાસ્ત્રીશાસ્ત્રીનો વાક્યધારા ચાલુ રહી. “તમને વાતો કરવાની એવી ટેવ પડી છે કે કદી તે ખૂટે નહિ! રાત પડી ચર્ચ હોય, રસોઈ કંઈ થઈ જતી હોય કે કંઈ લાવવાનું હોય, તમારી વાતો પહેલી, હું તમને કપડાં લાવી આપીશ ત્યારે જ તમે બેઠાં!”

“બેઠો બાપ!—તું કદી પડી શકીથી વાતો કરવા દેવાની નહિ!” શાસ્ત્રીજી બોલ્યા. “આજે એટલું શાક લાવી ધર ભરી દઈ કે કદી તું શાક માગે નહિ!” તે પાઠશાળા તરફ ફર્યો. “આપણે પછી વાતો કરીશું. તમે આવજો બપોર પછી અથવા રાતે. હું જરા શાક લઈ આવું.”

"હા, હાઈ આવો. હું ફરી આવીશ." પાંડેચી ગયા.

શાસ્ત્રી કપાં પહેરી બહાર નીકળ્યા. ક્યું શાક લેવું તેનો તે વિચાર કરતા હતા. રોજ ખટાકા ખાઈ કરાઈ ગયા. રસ વિના કાંદામાં મળતું ન આવે. ફૂલો લીધા મળે તેા સારું. એના સંભારમાં સ્વાદ આવે એવો બીજા કશોય નહિ. એક એક મોંઘા મૂકતા નર્મજી અને આપુ ગળે લીટરું જ બધા મોંઘા પાણી લાવતા. તે લીટાવળે શાકચખર તરફ જવા લાગ્યા.

રસ્તામાં એકાનાનું ટાળું હોલું હતું. રોજા વચ્ચે બે લિખારીનાં છોકરાં લકતાં હતાં. લકાર્ક એવી સખત ચાલતી કે બંને છોકરાંની આંખોમાં આંસુ હતાં તથા તેમની ચરીર પર લોહી છંટાએલું હતું. શાસ્ત્રીજીને છોકરાં પર દયા આવી. કાંઈ નજીવી બાબત માટે લકતાં હશે. તમાશા માફક તેમની લકાઈ જોતા રોજા પર તેમને રાજ ચડ્યો.

"અરે, તમે લોકો જીભા જીભા શું. જોઈ રહ્યા છો ?—આ બિચારાં છોકરાં લકી મરે છે તે જોતા નથી ?" તે બોલ્યા.

ટાળું આ પરકુખર્જન તરફ હાસ્યભરી નજરે જોઈ રહ્યું. શાસ્ત્રીજીને લાગ્યું લકાર્ક અટકાવવામાં કાર્ક મદદ કરશે નહિ. તે સીધા છોકરાં પાસે ગયા અને બોલ્યા, "અત્યા, શું છે તે આંકું લકો છો ?"

છોકરાંએ શાસ્ત્રીજીને ન સાંભળ્યા હોય તેમ જોરથી લડવાનું ચાલુ રાખ્યું.

તેઓને કેમ છાપાવવા તે શાસ્ત્રીજીને સમજાયું નહિ. તે છોકરાંની વધુ નજીક ગયા. "અરે, તમે કહો તો ખરા, શા માટે લકો છો ?"

હજી છોકરાંએ અટક્યાં નહિ. શાસ્ત્રીજીના યાનો પ્રાયે ટાળું હસવાં લાગ્યું. શાસ્ત્રીજીને આ દૃષ્ટિ મળી નહિ. રોજા પર ચીમવાના વખત હતો નહિ, નહિ તો તે ચીમત. તેમને થયું છોકરાંએ આમ લકતાં અટકશે નહિ. પોલીસ બેલાવવાની દારી ઠીક પડશે. "તમે લકતા અટકો છો કે નહિ, નહિ તો પોલીસને બોલાવું ?"

પોલીસના નામની અસર યીજળી નેવી થઈ. પોલીસ નજીકમાં તો મચી ને એમ લકતાં છોકરાં જોવા લાગ્યાં. ટાળું પણ સાવચેત બની ગયું. સાથે આ બાલક ક્યાંથી આવ્યો તે પોલીસની વાત કરે છે ! લકાર્ક જોવાની કેવી મજા હતી ! ચાલો પેરાઈ ઇંધળી, નહિ તો લકાઈના સાથી તરીકે જવું પડશે ! શાસ્ત્રીજીને સમજાયું આ ઠીક તુરંકો જાયો છે.

"હં બોલો, લકવાક ચાની છે ?" હવે તે છોકરાંને પૂછવા લાગ્યા.

"મારા પેસો એણે લઈ લીધો !" એક બીજાને બતાવતાં કહ્યું.

"મારો દતો ને મેં લીધો !" બીજો બોલ્યો.

"બન્ધું શું હતું ?"

"એક શેક ગાડીમાં એસી જતાંતા. મેં પેસો આપ્યો. તેમણે નાખ્યો. આણે-લઈ લીધો !" પહેલાએ કહ્યું.

"નહિ, મેં માગ્યો દતો, પછી તેમણે નાખ્યો ! હું જ લઈ ને ?" બીજો બોલ્યો.

"હા-હા-હા !" શાસ્ત્રીજી લકાઈ સમજી ગયા. "ચાલ, હું તને એક પેસો આપું પુ." તેમણે પહેલાને એક પેસો આપ્યો. "બોલો, હવે બન્ધું પતી ગયું ?"

કનિયાનું સમાધાન થઈ ગયું. છોકરાંએ પ્રશ્ન ચતા આપ્યા ગયા. ટાળું જરા

જાળવાયું પડી વેરાવા લાગ્યું. બધામાં શાસ્ત્રીજી માટે આદર દેખાયો. એણે પૈસો ઊઠાવો ખરો. સંતકર્મથી સંતોષાતા શાસ્ત્રીજી આગળ આવ્યા.

ઉનાળાનો દિવસ હતો. તાપ વધતો હતો. હજી દૂર જવાનું હતું. રવિવારનો દિવસ હોવાથી શાસ્ત્રીજીએ સવારમાં નાસ્તો કર્યો હતો. તેમને તરસ લાગી હતી. ક્યાં તરસ છીપાવવી તેના તે વિચાર કરતા હતા, ત્યાં બાલુના એક વિશ્રાંતિગૃહમાંથી તેમણે ડાઈની ખૂસ સાંભળી. એક રનેહી તેમને બોલાવતા હતા. શાસ્ત્રી અંદર ગયા.

“આવા, શાસ્ત્રીજી! ધણા દિવસે મળ્યા!” રનેહીએ તેમને આવકાર આપ્યો.

“હા, ધણા દિવસે મળ્યા!” શાસ્ત્રીજીની ઈચ્છા એમ હતી કે ચોકું પાણી પીવા મળે તો નીરાંત થઈ જાય. તે રનેહીની બાલુની ખુરશી પર બેઠો.

“બોલો, શું લેશો?”

“કંઈ નહિ, સાહેબ! હું આ પીતા નથી. ચોકું પાણી મંગાવો તો પાઉં.”

“પાણી શું, કંઈ પીવું હશે. શું લેશો? સોડા, લેમન, ઓરેન્જ, સરખત કે છાશ?”

“પાણી જ બસ છે.”

“નહિ, કંઈ લેવું પડશે! કહો તો તાબે લીંછનો સરખત મંગાવું. તાપમાં ઝિના જેવું સાડું કંઈ નહિ. મારે એ જ પીવાની ઇચ્છા છે. મંગાવું છું.”

છમે સ્વાદ શાસ્ત્રીજીને વારસામાં મળેલો. દેશભળે બહાલાતો તેમના માટે યજમાનો તરફથી મીઠાઈઓ બંધ થઈ ગઈ હતી. શહેરમાં નોકરી કરવાનો વખત આવતાં તે થયું તેમણે સ્વીકારી હતી. અત્યારે ડાઈ રનેહીની મહેરબાની થતી તો છમને મતોષવાનું તે શૂંઘતા નહિ. શહેરમાં રહ્યાં એટલે બધું અઘરાઈ લેવું પડે વિચારી તેમણે વિશ્રાંતિગૃહમાં મળતા સરખત તરફ ઊંઘ દર્શાવી નહિ.

સરખત આવ્યો. રનેહી અને શાસ્ત્રી સરખત પીવા લાગ્યા. બરફથી હડો બનેલો સ્વાદિષ્ટ સરખત તરસ્યા શાસ્ત્રીજીને અસત જેવો લાગ્યો. તાપથી તપેલાં તેમના શરીર અને મગજ હડો પ્રકી ગયાં. એક બલતની નૃમિ તે અનુભવતા લાગ્યા. આવો સારો સરખત પાવા માટે રનેહી તરફ આભારવચન થઈ તેમને કંઈ વાત કરવા ઇચ્છા થઈ.

“શરીર સાડું છે ને?” તેમણે પૂછ્યું.

“સરસ.”

“બાળ-અચ્ચાં વચેરે?”

“બધાં આનંદમાં.”

“ધણે-પાણી?”

“ધણે સારો! -આ કોન્ટ્રાક્ટ છે તેમાં બે લાખ મળી ગયા અને બીજા બે લાખ મળશે!”

“હા!” રનેહીને લાક્ષણિકિત થયા બધી શાસ્ત્રીનું તેમના તરફનું માન વધ્યું. આવો માણસ કોઈ વખત ખપમાં આવે. તેની સાથે સંબંધ પાડે રાખવો. “ધણું સાડું થયું” તે બહો મને પુછળ આનંદ થાય છે! ભાગ્યની આંડેનું પ્રાંદુ ખસતાં કંઈ વાર લાગે છે! મારે જોગ કંઈ કામકાજ હોય તો કહેશો!”

“કામકાજ બીજું શું હોય? એક ઇન્જા રહે છે. કોન્ડાક્ટ પૂરો થાય ત્યારે સત્વનારાયણની ક્યા કહેવકાવવી છે. બધું મોટા પાયા પર એકવતું છે. તમારી તૈયારી હોવી જોઈએ.”

“કહો ત્યારે તૈયાર તોફારીમાંથી બે દિવસની રજા લઈ લઈશ. ક્યાનો કાર્યક્રમ ફોલોઅપ બનાવવો એ મારું કામ. મને કહેવાનું ચૂકીશ નહિ, શું?” એક સાડુ જમણુ, ઉપર મોટી દક્ષણા એ વિચારે શાસ્ત્રીજીનું હૃદય નાચતું હતું. ક્યાનું કામ બીજા કાર્યની હાથમાં ન જાય તે તેમને સાચવવાનું હતું.

“ચોક્કસ, એ કામ તમને જ સોંપવાનું છે. કોન્ડાક્ટ બેએક માસમાં પૂરો થશે. તમે મને મળતા રહેજો. હું પણ તમને ખબર આપીશ. ચાલો, હવે બેઠોશું!”

શાસ્ત્રી રનેહી સાથે બેઠ્યા. આવા પૈસાપાત્ર, રનેહી, શરખત પાનાર, અવિશ્વરૂં દક્ષણા તથા જમણુ આપનારથી શાસ્ત્રીજીને એકદમ છૂટા પડતું હીક ન લાગ્યું. તે સમજતા હતા કે માણસ પૈસાદાર થાય છે ત્યારે તેને પુરામત કરનાર સોળતની વધુ જરૂર રહે છે. રનેહીને તેના ધર સુધી વળાવવામાં કહાપણ હતું. એમ સંબંધ પાકે. ધાય અને ટકે. રનેહી સાથે વાત કરતા શાસ્ત્રીજી રનેહીના ધર તરફ ચાલ્યા. રનેહીનું ધર દૂર હતું એટલે વખત બગડતો હતો. દરો, રસ્તામાંથી શાક લઈ લેવારો! તે ટકે રનેહીના ધર સુધી આવ્યા.

“અહીં સુધી આવ્યા છો તો પછી અંદર બેસીને જ જાવો.” રનેહીના ધરમાં વૈશવ નવો હતો એટલે તે શાસ્ત્રીને ખતાવવાની રનેહીની ઇન્જા હતી. શાસ્ત્રીજી ના નહિ કહી ચકા. તે અંદર ગયા.

રનેહીએ ખડેખડે ફરી ધર ખતાવ્યું. નવી વસાવેલી મીને ખતાવો, ખર્ખમાં ફેટલા પૈસા ખરચ થયું તે ગણાવ્યું. વારાફરતી છોકરાં બેલાવી તેમનું શાસ્ત્રીજીને ઝાગખાણ કરાવ્યું. છોકરાં ક્યા ધોરણમાં બેઠે છે, તેઓ ક્યા વિષયમાં હોમિયાર છે અને તેમના માટે કેવા કેવા શિક્ષક રાખ્યા છે તે કહ્યું. સીમતી નવીન ટર્નમાં કપડાં અને જાણસો કેવાં અને ફેટલાં પહેરે છે તે સીમતીને બેલાવી દર્શાવ્યું. શાસ્ત્રીજીને મીકાહીના થોડો નાસ્તો કરાવ્યો. શાસ્ત્રીજીએ બધું જોઈ વાદ વાદ પોકારી. છેવટે આવા સદર સંબંધો પોતાને હોવા માટે કૃતકૃત્ય થતા તે ધેર જવા નીકળ્યા.

શાક લેવાનું તે ભૂલી ગયા હતા. પેટમાં થોડું પાચું હતું અને ઉનાચાના મધ્યાનનો તાપ હતો એટલે અત્યારે તેમની એકમાત્ર ઇન્જા ધર પહોંચી, સાસ્ત્રિયાણીને ક્યાની વાત કહી થોડું જમી વામડૂએ થવાની હતી. તે કિતાવળે ધર તરફ ચાલવા લાગ્યા.

રસ્તામાં એક પટેનારું મળ્યો. બિચારો સવારનો કાઈનું મકાન શોધતો હતો. તાપ અને રખપટ્ટીથી તે થાકેલો હતો. શાસ્ત્રીનો કાનો ચહેરો જોઈ તેને થયું કે આ માણસ હીક છે, તે મકાન ખતાવશે. તેણે શાસ્ત્રીને રોકી ગજગણા અવાજે પોતાની શોધની જાણો રસ્તો પૂછ્યો. “હે દનુમાન મહી અને ફેચવલાલ વકીલ? અરે આ તો મારી બાબુમાં જ, ચાલો મારી સાથે!” શાસ્ત્રીએ કહ્યું.

વરેમારુંએ તેમને ઇશરના દત્ત કલા. બને કિતાવળા ચાલતા દનુમાનની પેળામાં આવી ગયા. વરેમારું ફેચવલાલ વકીલને ત્યાં ગયો; શાસ્ત્રી પોતાને ત્યાં પહોંચ્યા.

તાપથી તે આકર્ષવિશ્વ ધર્મ ગયા હતા. કિતાવળામાં તેમણે કપડાં કાઢ્યાં.

શાસ્ત્રિવાણીને તેમણે ક્યાના શુભ સમાચાર આપ્યા. તે શૂપચાપ તેમને સંભળી રવાં પછી કહ્યું કે યાળી પીરસી છે. શાસ્ત્રી જમવા બેઠા.

વાળીમાં નગરે જતાં ચાલ્યોતો મિનનજ ગયો. પોતે આજે આટલા સારા સમાચાર લાવ્યા છે, અને શાક નહિ? અને તે રવિવારને દિવસે? તેમણે ગીસ પાત્રી, “શાક કેમ નથી?”

શાસ્ત્રિવાણી ખડખડ હસવા લાગ્યાં.

“તું હસું છું શું?—શાક કેમ કયું નથી?”

“તમે શાક લેવા ગયા હતા તેનું શું થયું?”

“હે!—હા!” તેમને શાક આપ્યું: પોતે ફેટલા વહેલા શાક લેવા ગયા હતા અને શાક વિના કેવા પાછા આવ્યા! “જલથે મારો સ્વભાવ!” આટલું બોલી નીચું નોર્ખ ખારા હોલે તે રસોઈ જમવા લાગ્યા.

ચોટી વારમાં તેમણે કઠાઈમાં તબેલો-છગડતો-સાંભળ્યો. પત્ની તેમને શાક પીરસતાં હતાં!—શાક લીડાના સંવારનું જ હતું!

“હે, ક્યાથી?” શાસ્ત્રી અચર્ય પામ્યા.

“હું તમારો સ્વભાવ સમજું તે! તરત પાછા ન આવ્યા એટલે જાણ્યું કંઈ લપ વળગી હશે. પાછળની દુકાનેથી મંગાવી લીધું. કંઈ નહિ, જમો હવે હોલ આળ્યા વિના.”

પણ શાસ્ત્રી આનંદથી જનીં શક્યાં નહિ. ફેટલા વખતથી તેમના મારે આવું બનતું આવ્યું છે! પોતે ફેટલો વખત પરિતાપ કરે છે! એ સ્વભાવ કેમ બદલાતો નહિ હોય! માથું અને મકૂતિ સાથે જાય. શું તેમના મારે અંત સુધી આવું રહેવાતું હશે!

૪

ગુ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વખણાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

ચા વાપરો.

એજન્ટસ: જહાંગીર બ્રધર્સ

સ્થાન સોને : અમદાવાદ.

(૧)

મને આકરે તું,
છતાં ના તપે તું : અહ વરિષ્ઠ કેવી જ સમસ્યા ?
શિલા જેવી લાલે જલનિધિતટેના ખડકની
રહી કીસી ભૂમિ સુજ અરવ ને નિશ્ચલ બની,
રહું મારે માત્ર સુખર બનવાનું થત વસા.

અરે આ તે કેવું અફર વિધિનિર્માણ ગણવું ?
રહેવાનું તારે અઠગ જડ ને મૂક ખડક—
અને મારે ઝીંકયે જવી સતત ભૂમિની ધડક :
ખરે આ વૈષમ્યે કશું પ્રભુપ્રસાદ્ય બનવું ?

નહીં, એથી તો છે ઉચિત વધુ આ ધર્ષણ તણ,
જ્યું મારે મારી અસલ તલપાતાલશુકમાં
પુરાઈ બંધાઈ વહન તણ નિરપેક્ષ કુહમાં
સમાવું સૌ મારી તલસન, મહા મૌનજ સણ,

તને આત્મોપમ્યે સુજ હૃદય શું એક કરવા
હવે મારે ના ના ધળપળ ઉછાળા ઉઠારવા.

(૨)

અરે, લોળા લોળા પિયુ, હૃદય માડું ન સમજ્યો,
સુગોળી હું તારા ભુજશયનમાં પોલી તહપિ ?
ઝિકી એકે એકે તવ છલક મેં લક્ષ અવધિ,
છતાં તારે હૈયે ગહન ધન. આટોપે ન તજ્યો.

શિલા હું, તું ભૂમિ; સ્થિર હું, છલતો તું : ઉભયના
રચાયા આ ધર્મે વિયમ અમ કેં હેતુજ હશે.
હવે પાછા જાવું ? પ્રકૃતિજનનો રુદ્ધ બાનશે—
શિલા સુકી લુપ્તી, હિમયર થશે ભૂમિલયના.

હતાં એકી રૂપે અણબમળ પૂર્વા સ્થિતિ મહા,
શિલા ન્હોતી, ભૂમિ પણ નવ હતો ગૃહ તમસે.

ત્યહી આનંદાવી ધસતી પ્રકૃતિ પૂર્ણ રવાસે
ળની તુંમાં-હુંમાં શત વિષમતાપૂરિત મહી.

હવે જાહેર જાહેર જલુ નયહી આ લેદહલકે
નવા કોઈ એકથે પરમ રસ કે ભવ્ય છલકે.

૬

એક પત્ર

[સાવનગર સત્ય અને ઠાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થી પરિષદ '૮૧ ઉદ્ધૃત અધિવેશન તા. ૨૦-૨૨, નવેમ્બર ૧૯૪૩ ના દેન જો. હનુલાલ યાજ્ઞિકના પ્રમુખપણા દેહળ સાવનગરને આંગણે બસણું તે વખતે તે અધિવેશનમાં હાજરી આપવા અંગેના આમન્રાણને સાક્ષરમી. બલવન્તરાય કાકરે, આગેલા જવાબ નીચે છાપ્યે છેએ. —સંચાલક]

૧૪-૧૧-૪૩ રવિ ૨૪ ચોપાડી રોડઃ સુભાઈ ક

શ્રી. સંસકલ્પાલ શુકલ; પ્રમુખ-સ્વાગત કમિટીઃ ઠાઠિયાવાડ વિદ્યાર્થીપરિષદ, સાવનગર વાઘશ્રી,

આ પરિવનત પ્રમુખ લેણે ત્હમે મ્હારા આમન્ર એવોડી શ્રી છદુલાલ યાજ્ઞિકની વરણી કરી તે જોઈને આનંદ થાય છે. એમને માથે ખૂબ વીતી છે. વિપત્તિ પર વિપત્તિ સામે કષ્ટતા ખૂબ પ્રદાપા છે. એમના ત્હમને એકથે મુખ્ય સાચી સજાહ આપે અને વિદ્યાર્થી શુજરાતીઓમાંથી એ સજાહ પાળનારાની સંખ્યા વધે—એમ હંમચું હું.

હું પેતે ત્યાં એ તારીખો પર આવી ચડું. એમ નથી તે દરમુજર કરશે. આવત તો ત્હમને સાને કહેતા—

૧. હું સાઠેક વર્ષ મોટા ત્હમે સાઠેક વર્ષ છેડા, તેથી ત્હમે મૂર્ખ હું માની એમ હું તો નથી માનવો, જોતો પ નથી. મ્હારામાં જ કેટલીક મૂર્ખાઈ અતિ કંઈયુ લગભગ પ્હાણા જેવી મૂર્ખાઈ ગયેલ હું તો જોઈ રીકારું હું. માટે જે કંઈ કંઈ (કોઈ પણ ત્હમને જે કંઈ કહે) તે ત્હમે સ્વતંત્રપણે વિચારી જોશો, જાત અનુભવે કરી જોવાની ટેવ કેળવશો તો જ તો જ ત્હમે સત્ય મેળવવાની શક્તિને ધીરધીર છૂટી ચકશે.

૨. નવજુવાન અને જુવાન શુજરાત પોતાની જવાબદારી વિષે જોલે છે વધારે; વધારે સમજતો થયો છે અથા?

૩. દહણી અને ઉત્તરદિના વિદ્યાર્થીઓને મુકાબલે શુજરાતી વિદ્યાર્થીવર્ગ ત્હમને ચારીરે નજાળો, સદનશક્તિએ જોડો, સ્વામ્યમાં પગાલ, આવના સ્વપ્નામાં વધારે મથામથ, રસધૂમમાં વિદ્યાસી અને પતંગિયા જેવો, કરણીમાં અંચોર નથી લાગતો વારુ? આ એના દોષો એ પોતે જોતો થાય તો જ તે ધટાકપા અને જાતને સુધારવાના મંથન બહી એ દહતાથી વળે, અને સાથે એનો અને દેશનો પણ દો વળે.

બલવન્ત ક. કાકરના જવજવ.

તા. ૬. શુજરાતના વિદ્યાર્થીવર્ગમાં કેટલાક ગુણો પણ છે, એકઠક; પણ તે જોને સંભળાવનારા અને તેની અતિશયોક્ત પ્રસ્થરિતઓ લલકારનારા તો એને પણ મળે છે, વારંવાર મળે છે; એટલે તે વિષે ત્હમને મ્હારો સમવ નહીં, ગુમાવું. —મ. ક. ઠા.

૬

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન (વડોદરા)

પ્રમુખશ્રીના ભાષણમાંથી

વિદ્યાબહેન ર. નીલકંઠ

સ્વભાષાને જોએ મૂકી દેવી એ દલીલ કાઢી દેશમાં, કાઢી યુનિવર્સિટીમાં—આપણા દેશ સિવાય સીકારી ભેગાય એ માની શકાય તેમ નથી. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં અમુક ગણિત-સાસ્ત્ર વિના ન ચાલે, અમુક વિજ્ઞાનસાસ્ત્ર વિના તે અપૂર્ણ મળાય, સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણની અમુક પ્રાચીન ભાષા વગર તેમાં ખામી રહે, માત્ર સ્વભાષાના વ્યાવસ્થિકતાનો કારણે સાહિત્યથી અજ્ઞાન હોવામાં કાંઈજ અવચલ નહીં એમ માની ઉચ્ચ શિક્ષણનો ક્રમ ગ્રાહવાય અને તેમાં આપણા જ સુશિક્ષિત પુરુષો એમ કહે કે આપણી ભાષામાં સાહિત્ય જ ક્યાં છે કે તે સોખવાની જરૂર હોય. આથી વિશેષ શોચનીય શું હોય ? બીજી ભાષાને મુખ્યભાષે આપું સાહિત્ય હોય માટે તેટલું પણ અભ્યાસ-ક્રમમાં ન મૂકું અને તેને સ્વમળણું એ વસ્તુ સાહિત્યની ખીલવણીને અટકાવનાર યંત્ર પડે એ સ્વાભાવિક છે. જ્યતના કાંઈ દેશના શિક્ષણક્રમમાં પોતાની ભાષાની અવગણના કરવામાં આવે એવું જોવામાં નથી આવતું. ઇંગ્લાંડમાં ગયા જમાનામાં ગ્રીક લેટિનને જ મહત્ત્વ આપતું તે હાલ અપાતું નથી અને અંગ્રેજીને જ પ્રાધાન્ય અપાય છે. અને ત્યારે ગ્રીક લેટિન સિદ્ધ શિક્ષણનું એક અંતિઆવસ્થક અંગ મળાતું ત્યારે પણ અંગ્રેજી ઉપરાંત તેના અભ્યાસ થતો, અંગ્રેજીને છોડીને નહીં, એ તો આપણે સહુ જાણીએ છીએ.

આપણા દેશની ખાસ પરિસ્થિતિને લીધે અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આવસ્થક છે, એટલે વધારે જોતો ઉઠાવીને પણ સ્વભાષાનો અભ્યાસ ક્યાં સિવાય આપણા છૂટકો નથી. જો બે ભાષાથી ન ચાલે એમ મનાતું હોય તો ભણે પણ ભાષા શિખાય, પણ સ્વભાષા છોડી દેવી એના જેવું આત્મઘાતક કાંઈજ નથી.

આટલા પ્રસ્તાવ પછી જે મુખ્ય મુદ્દા સંબંધી આપ સર્વની સમક્ષ યથાચકિત અને યથામતિ રજૂ કરવા માગું છું તે ખામત તે આપણો પોતાની યુનિવર્સિટી છે. યુનિવર્સિટી એ અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ છે અને મધ્યકુમળાં યુરોપમાં હાલ જે આપણી પોતાની અર્થમાં આપણે વાપરીએ છીએ તે કરતાં કાંઈક વધુ અર્થમાં વપરાતો—તેનો અર્થ કાંઈપણ સંયુક્ત મંડળ એવો થતો. ત્યારપછી રાજ્ય તેમજ ધર્મસંસ્થાએ માન્ય કરેલું અભ્યાસક મંડળ એ અર્થમાં શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. વખત જતાં યુનિવર્સિટીનું શ્રેષ્ઠ વિદ્યાગ્રંથ તરત તેના અર્થમાં નિશિષ્ટતા આવી અને હાલના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો. આપણી યુનિવર્સિટીને ખ્યાલ મેળવવા થોડાવધુ વર્ણનામાં જે પ્રથમ શોધું કે શિક્ષણનું માધ્યમ—અથવા હરેથી વાહન શબ્દ વાપરવાનું થોડા માની વાહન—શું હોય તે માટે પાતાં ઉપલાગ્યાં. અલગત, આ શ્રમ નફાનો જ હતો. કાંઈ દેશ કાંઈ પ્રજા કે કાંઈ કાળમાં સ્વભાષા સિવાય શિક્ષણનું વાહન, બીલું-કોઈ શકે એવી કથના પણ કથાય નહરે પડી નહીં ! એવી અસંગતતા આપણા દેશમાં જ પ્રવર્તે છે અને તેનો જવાબ કરવા આપણામાંના બધા નીકળી પડે છે. ઉત્કર્ષ યથાસ વર્ષ દરમિયાન દિલ્લી કેળવણીને લગતાં કમિશનો, કેળવણીકારના અધિકારીઓ અને દેશકિર્તિચિંતકોનાં મંતવ્યો એકે અગાળે એમ જ દર્શાવે છે કે તમામ શિક્ષણ

વળાણદારા જ આપણું નેપ્રત્યે. એટલે કે આજ જે સ્થિતિ છે તેનો બનતો તરણે એત શબ્દવાર્તા અત્યંત જરૂર છે. ન્યાસુધી આ સત્ય આપણા મનમાં ફસાતો નહીં લાસુધી માપણે શિક્ષણમાં આગળ વધી રહવાનાં નથી. આપણાં બાળકો અને યુવકોનાં અભ્યાસ તો, તેમની શુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિએ એટલે જ્યાં નાહક વ્યવ થાય છે કે તેની કલ્પના તરીકે અશક્ય છે. યુરોપ અમેરિકાની શાળામાંથી શિક્ષણ પૂરું કરી નીકળેલા યુવકો એટલા પણ ઉપયોગી વિષયોમાં પારંગત થાય છે કે કાર્ષણ કદા માટે તેમની હાથકાત નિશ્ચિત થઈ ગઈ હોય છે. આપણી શાળાન્ત-મેટ્રિક પાસ થયેલો યુવક કાનું અને અશુદ્ધ અંગ્રેજી અને થોડાથંણા બીજા વિષયોનું જ્ઞાન લઈ દસ કે અગિયાર વર્ષ શાળાઓના અભ્યાસક્રમમાં પેલાજ બહાર નીકળે છે. તેને પરલાણાદારા વિષયો શીખવા પડે છે અને એ કામ uphill work એટલે કે ડુંગર ચઢવા જેવું મુશ્કેલ છે. અંગ્રેજી બાષાનું જ્ઞાન આપણે માટે અનિવાર્ય છે એ સ્વીકારવા છતાં એ બાષાદારા વિષયોનું શિક્ષણ કેવળ નિરર્થક છે, એટલું જ નહીં પણ એ વિદ્યાર્થીની વિચાર કરવાની શક્તિ તેમ જ કલ્પનાશક્તિને કચડી મચડી નાંખે છે. આ પરિતિની વિપરીતતાનું બોલું માપ થોડાથંણા આગળ પડતા વિદ્યાર્થી પાસે આપણને કાઢવાની રેવ પડી છે. પરંતુ સાથે સાથે સંકેતોને હજારો વિદ્યાર્થીઓનો જે કચ્ચરમાંથી નીકળી નીકળે છે તે તરફ આપણે દુલ્લેહ કરતાં આવડ્યાં છીએ.

સ્વભાષાના વાહન માટે આટલું કહેવા સાથે એ કહેવાની જરૂર છે કે અંગ્રેજી બાષાનો અભ્યાસ આપણી શાળા-પદશાળાઓમાં અનિવાર્ય છે. એ બાષાનાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ હિતાવહ છે, એટલું જ નહીં પણ જગતજર સાથે સંપર્ક સાધવા અંગ્રેજીની આવરણકતા માટે એ અનિવાર્ય છે. એટલે અંગ્રેજીની બિલકુલ જરૂર નથી એવા કેટલી? બીજા હેઠાના મત ધરાવનાર સાથે હું સંમત નથી એ નમ્રતાથી કહેવું પોણ ધારું છું.

યુરોપ અમેરિકાના જુદા જુદા દેશોની યુનિવર્સિટીનું જેમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે તેઓ જણાવે છે કે સામાન્ય લક્ષણો ઉપરાંત દરેક દેશનાં પોતાનાં એવાં લક્ષણો તે તે યુનિવર્સિટીમાં હોય છે જ. પ્રગતીય સંસ્કૃતિ, પ્રગતીય જીવન, અને પ્રગતીય સુવિશ્વસિદ્ધિનાં સ્પર્શક સિદ્ધિલક્ષણો તેમાં જણાવે છે. આજનાં દેશોમાં જે સુવિશ્વસિદ્ધિનો સ્પર્શક છે તે યુનિવર્સિટીમાં હોય છે. પરંતુ તેમના બેદ આવા મૂલ્યવત નથી. એ યુનિવર્સિટી તે બહારથી આજોને નવી ભૂમિમાં રોપેલાં એક જ ખતના છોક જેવી છે. એટલે તેમાં પ્રગતું પોતાનું તત્ત્વ રાઈ પણ પ્રકારે પ્રદર્શિત થાય એવી શક્યતા નથી. માટે જે આપણે પ્રતિ માટે નવી યુનિવર્સિટીનો વિચાર કરેલા હોય તે સ્વભાષાના પ્રથમ સિદ્ધાંત પછી આપણા પ્રગતીય જીવનનું પ્રતિબિંબ જેમાં સુરેખ હોય તેથી તે યુનિવર્સિટીની યોજના હોવી જોઈએ. આગલા મુદ્દ ઉપર દર્શાવેલી બાબતોને બીજી રીતે કહીએ તો યુનિવર્સિટીનાં સામાન્ય લક્ષણોમાં ચાર મુખ્ય વસ્તુઓ હોવી જ જોઈએ: (૧) જ્ઞાનનું અને વિચારોનું સંગ્રહણ; (૨) તેમનાં અર્થનું નિરૂપણ; (૩) સત્યનું અન્વેષણ; અને (૪) એ સર્વની સિલ્લિ સાર-તે માટે વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષણ.

આ સામાન્ય તત્ત્વો તો પ્રત્યેક યુનિવર્સિટી માટે અનિવાર્ય છે. નવાં જમાનાની

યુનિવર્સિટીની ખોજ જરૂરિયાત તે સમાજજીવનને તેના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરવાની આવશ્યકતા એ છે. જૂના વખતમાં શુદ્ધ જ્ઞાન, તરવજ્ઞાન, કુદરતનું જ્ઞાન એ ઉચ્ચ અભ્યાસમાં વધારે ભાગે યોગ્ય ગણાતાં. પરંતુ જીવન સાથે તેનો અણે સંબંધ ન હોય, અભ્યાસ એ અલગ વસ્તુ હોય એવો એક ક્રમ ચર્ચા ગયો હતો. પરંતુ જે જ્ઞાન જીવનને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જનાર છે, જે અભ્યાસ સમાજને ઉન્નત દશાએ પહોંચાડનારું ખોય ગણે છે તેને સમાજ-જીવનથી છૂટે પાડી નાંખવામાં આવે એ આત્મઘાતક છે; એટલે નવી યુનિવર્સિટીમાં સમાજજીવન, (હાલના Arts ને વિસ્તૃત કરીને) કુદરત અને Aesthetics-સંવેદનશાસ્ત્રનો કોડો અભ્યાસ કરવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

ગુજરાતને પોતાની યુનિવર્સિટી હોવી જોઈએ એ મતનું પ્રતિપાદન યર્ષ ચૂક્યું છે. મહાત્મા ગાંધીજીની આર્ષ દૃષ્ટિએ આ સત્ય જોઈ લીધું હતું અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના તેમણે દેશની પુનર્ઘટનાના એક અંગ તરીકે કરી હતી. ગુજરાત યુનિવર્સિટી રાજદીપ કારણેને લીધે એ સંસ્થા બરોજર પોષાઈ નહીં, પરંતુ એ જોઈએ સંસ્થાએ થોડાં વર્ષોમાં પણ જે મહત્વની સેવા બજાવી છે તેમ જ જે એક આદર્શ રજૂ કર્યો છે તે ક્ષતિ આપણી સમક્ષ રાખવા જેવાં છે. તેમાં પુરાતત્વ-સંશોધન તેમ જ નવીન શિક્ષણની વ્યવસ્થા હતી. એ યોજનામાં જે કંઈ જીજ્ઞાસા લાગતી હોય તે પૂરી કરી આપણે આપણી યુનિવર્સિટી માટે વિચારણા કરવાની જરૂર છે.

વડોદરાના મહાગત મદારાજએ વડોદરા યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો વિચાર કરેલો અને તેની પૂર્વતૈયારીઓ તરીકે કમિશન પણ નીમેણું. પ્રાંતના અમગણ્ય વિદ્વાનો અને કુશલજી-કારોની નુયાનીઓ લેવારાવેલી. પ્રશ્નપત્રો કાઢેલાં અને પોતાના મહાગત સંધાજીરાય રાજ્યની સંપત્તિ વડે એક આદર્શ યુનિવર્સિટીનો આરંભ બાયકવાડના મનોરંધ કરવા માટેણું. આ વિચાર કોઈ અઘાત કારણેથી પડી ભાંગ્યો. ગુજરાત યુનિવર્સિટીથી પરંતુ વડોદરાને બદલે ગુજરાત યુનિવર્સિટી સ્થપાય એ સંસ્થા વધારે ઈષ્ટ છે. ગુજરાતમાં વડોદરાનો સમાસ તો થવાનો જ છે. તમામ દેશી રાજ્યો પણ તેમાં આવો જવાનાં એટલે બ્રિટિશ હકુમત નીચેની પ્રજા, તેમ જ નાનાંમોટાં દેશી રાજ્યોએ મળીને ઉપાડી લેવાતું આ સત્ય છે.

*

*

*

આ સ્થળે એટલું કહેવાનું ઉચિત છે કે આપણા અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજીનું મોટું સ્થાન રહેશે. અંગ્રેજીને ખિસકુલ તજ દેવાની યોજના મારા મનમાં નથી. અંગ્રેજી ભાષા એક બીજી ભાષા (Second language) તરીકે જરૂર અંગ્રેજીની જરૂર રહેશે, રહેવી જોઈએ. યુરોપની યુનિવર્સિટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓને એ પણ બીજી ભાષા તથા ભાષાઓ શીખવાની આવશ્યકતા હોય છે. તે મુજબ અંગ્રેજી તરીકે શીખવાનું અર્થ કરજિયાત દેવું જ જોઈએ. એ ભાષાના અભ્યાસ વિના જગત સાથેના સમાગમમાં આવવું અસંભવ છે, તેમ જ યુનિયાના આગળ વધતા સાહિત્યનો અભ્યાસ આપણા પોતાના ઉત્કર્ષ અર્થે અતિ અગત્યનો છે.

સ્વભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપતી આપણી યુનિવર્સિટી હોય તો તેને અંધમેસતો અભ્યાસક્રમ આપણી માધ્યમિક શાળાઓમાં રચાવો જોઈશે. અનેક કેળવણીકારોની આમાં સહાયતાની જરૂર રહેશે. એ આવી મળશે એ નિઃસંશય છે. ઉચ્ચ આપણી યુનિવર્સિટી, શિક્ષણનો લાભ લેવાની તૈયારી તરોફ સમરત પ્રયત્નને શિક્ષિત કરવી અનુરૂપ શરૂઆતનો જોઈશે. સેક્ટર દ્વારા માણસ લેણેલાં હોય એ કંગાલ સ્થિતિ જેમ શિક્ષણક્રમ જોઈશે અને તેમ વહેલી દૂર થાય એ માટે લગભગ પ્રયત્ન કરવાના છે.

તાજેતરમાં કેએસ સરકારે અક્ષરજ્ઞતાની યોજના કરી, પરંતુ એ સરભરના કરભરના અંત સાથે એ યોજના ખોરબો પડી છે એ ઉપાડી લેવી જોઈશે,— આમવાસોચોતે માટે—જેમની સંખ્યા કરોડોની છે—તેમને સમગ્ર તેજાં પુસ્તકો, વર્તમાન પત્રો, પુસ્તકાલયો વગેરેનો પ્રવેશ કરવાનો રહેશે. એકંદરે તમામ પ્રજામાં જાગૃતિ આવે એવા શિક્ષણનો પ્રચાર થવો જોઈશે. માત્ર સારી સ્થિતિમાં મુકાવેલા અદ્ય સંખ્યામાં—વસ્તીના પ્રમાણમાં—ઉચ્ચ શિક્ષણ લઈ એસી રહે તેથી સતોષ પામવાનો નથી. સાક્ષી કેમ હિંદનાં મનુષ્યો અને ગુજરાતને બાંધે આવતાં એક કરોડ કરતાં પણ વધારે દેશી બાઈ-બહેનોનાં જીવન ઉત્તમ કરવા માટે સર્વ સુસિદ્ધિ બાઈઓ તથા બહેનોને પોતાના કર્તવ્યનું જ્ઞાન થવાની જરૂર છે.

ગુજરાતી હાલની વિવિધ પરિસ્થિતિમાં જ્યારે રાજ્યકર્તાના હાથ હંમેશાં કરતાં પણ વધારે ભીંકમાં હોય ત્યારે યુનિવર્સિટી જેવી અતિ ખર્ચાળુ યોજના અમલમાં મૂકવાનો સંભવ સ્વપ્નવત્ છે. પરંતુ લગાઈને જ પરિણામે અલગક કમાણી યુનિવર્સિટી માટે કરનાર વેપારીઓ ધારે તો એક રાતમાં આ નાણાં જીત્યાં કરી હિલચાલનો આરંભ શકે. એ ન અને તોપણ શુદ્ધ પછીની યુનિવર્સિટી માટે પણ કંઈ અભ્યારથી જ વિચાર કરી મૂકવાની જરૂર છે. મહારાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી માટે પણ સરકારે લગાઈ પૂરી થયે મહા માટે વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું છે. મહારાષ્ટ્રની વિચારણા પહેલાં જેનો વિચાર થયેલો તે ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે હવે નરમ પ્રવૃત્તિ નહીં ચાલે. એ હિલચાલને વેગવંત બનાવી એથી સ્થિતિએ પહોંચાડવી કે વહેલામાં વહેલી તકે એ બ્યાબારિક સ્વરૂપ ધારણ કરે. નવીન યુનિવર્સિટી માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન જ્ઞાનસમુદાયમાંથી એવી સુવિષ્ટ રચના કરવાની જરૂર છે કે જે માટે પ્રતિભાશાળી બંધિતમાની મનઃશક્તિઓનો ફટલો થે સમય રોકાશે. આપણી સંસ્કૃતિને પોષણ મળે અને નૂન ઉત્કૃષ્ટિ (civilisation) માંથી અનુકરણ કરવાયોગ્ય સર્વ કાંઈ સાથે ધટાવી શકાય એ આપણું લક્ષ્ય હોવું જોઈએ.

આ પરિષદ એવી બજવાન યોષણા કરે, એવાં જખ્ખર આન્દોલનો જગાવે, એવો ઉત્સાહ પ્રેરે કે આપણા પ્રાંતમાં આપણને સર્વથા અનુકૂળ એવી ઉપસાહાર યુનિવર્સિટીનો આરંભ કરવા આપણે શક્તિમાન થઈએ એ શુભેચ્છા સાથે આ બાખ્યાન સંમેલન કરું છું.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના સાહિત્ય વિભાગના

પ્રમુખશ્રીના ભાષણમાંથી

ધૂમકેતુ

આજનો ગુજરાતી સાહિત્યકાર જુદી જ પરિસ્થિતિમાં છે. સમાજ સાથેના એના સંબંધો પણ જુદી જ રીતે રચાયેલા છે. જૂના જમાનાના કવિમુનિની એની પાસે દષ્ટિ નથી. અને એવી એની શક્તિ પણ નથી. એ કવિ મુનિ કે કાન્તદર્શી કવિ રહી નથી. એ ગમે તેટલું ગૌરવ રાખે પણ છેવટે તો એ શિક્ષક નામનું જાતું છે કે પાઠુ ખટુ તો તંત્રીની એક હુકે કીડી બધે એવું વર્તમાનપત્રનું પંખીડું છે. પણ વ્યક્તિની આર્થિક કે સામાજિક સ્થિતિ ગમે તે હોય, છતાં એનામાં અંદરથી બીકતો એક મહાસમર્થ જીવનપ્રવાહ દોઈ શકે છે, ને ગુજરાતી સાહિત્યકાર પણ જીવરો કે મરણો કે સમાજને કાંઈક માર્ગદર્શન આપશે એનો આધાર એની પાસે કેટલી અર્થની સમૃદ્ધિ છે એના ઉપર નથી, પણ ભામક હશે છે તેમ, શબ્દાર્થની સમૃદ્ધિ ઉપર છે. એનામાં સામાજિક જીવનમાં એતાપ્રેત યદને પોતાના સામર્થ્યની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવાનું બળ હશે તો જનતા—એ તો છેવટે ધેલીમંડળી છે! હા, એ ધેલીમંડળીના અભિપ્રાયો ઉપર પોતાના મસ્તકને ગર્વાન્વિત રાખનારો પોતાની ખીણને દેખશે ત્યારે મૂંઝરો. પણ હું મારું કામ કરું છું—મારામાં જે હતું, હું જે આપી શકવા સમર્થ હતો, જે સમાજમાં હું જાણ્યો, જાણ્યો, જાણ લીધો ને રહ્યો એ સમાજનું જે સામાજિક કષ્ટ હતું તે મેં ચૂકવી દીધું—એમ માનનારો, તરીને પાર ઉતરશે. મહાન સાહિત્યકાર વિના પ્રજાને મદદનારો સંદેશો કાઢી આપી શકતું નથી. જાતપ્રિયોપન વિના કાંઈ મહાન યદ શકતું નથી. ગુજરાતને સામા અર્થમાં સાહિત્યકાર—એવા સાહિત્યકારોનો આજે ખંપ છે. એક જમાનો એવો ગયો કે જ્યારે પંડિત-અપંડિત વચ્ચે, સાહિત્યકાર—સમાજ વચ્ચે, એક ખંભાતી અખાત સરખયો, જ્યારે સાહિત્યનાં દાર ઉપર ખંભાતી તાળાં હતાં. આજે એતાથી જીંધો જ વાત ચાલી છે. આજે ઘેરે જણુ કહેતો આવે છે કે હું સાહિત્યકાર છું. એને કોણુ કહે કે ભાઈ! હું હજી સાહિત્યકાર નથી. પણ આ અવ્યવસ્થા એ ખટુ આચારપદ લગિથનું ચિહ્ન છે. જનતામાં સાહિત્યનો શોખ જાણ્યો છે. લોકો સાહિત્ય માગે છે. ખરી રીતે તો સાહિત્યકારો હજી સાહિત્ય આપી શકતા નથી. જેમ સીનેમાંની પાસે અકિનયકારો ન હતા. માટે એમણે કહેતા વ્યાપારી માર્ગ લીધો, ને વાર્તા ન હતી માટે જૂના જમાનાના નાટકની પેઠે મોહક દર્શ્યો બિર્તા દર્શા—તેમ સાહિત્યકારો પાસે આજે વિપુલ સમૃદ્ધિ નથી—ને જનતાની ભૂખ જાગી છે—એટલે સારું નરસ, સાચું ખોટું સાહિત્ય આપવા માંડ્યું છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કંઈ એક અભિમતી જેમ ઉપેક્ષાકૃતિથી જેઈ રહેનામાં હો એકદર શિષ્ટસાહિત્યના પ્રચારને મોટું નુકસાન છે. આ પરિસ્થિતિ સૌ સાહિત્યરસવાંચુઓની મંજીર વિચારણા માગે છે. હજી સુધી ઉત્તમ સાહિત્ય આપવાનો કોઈ પ્રયોગ આર્થિક દષ્ટિએ સફળ થયો નથી. પણ હિતમ સાહિત્ય વિષેની માન્યતાને થોડીક વિસ્તૃત ને રાચક જનાવવામાં આવે—ને હરખના ધણા વિદ્વાનો પરિભ્રાવની આવશ્યકતા હોય એવા વિષયને પણ રાચક શેરીએ મૂકવાની લલચ શીખવામાં કોઈપણ પ્રકારની લઘુતા માનતા નથી, એ ઉદારરણુથી પ્રેરાર્થને, થોડાધણો આવશ્યક ફેરફાર, વિષય શેરી ને વિદ્યાને પ્રત્યે કરવાનું ઉદારપણું, વિદ્વાનો સ્વીકારે તો આ પ્રયોગ સફળ ન જ થાય એવું કાંઈ નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યને સી-રીતે વેગ આપવો—એને સી રીતે વધારે વિસ્તૃત કરવું અને સી રીતે લોકની સમક્ષ એને લઈ જવું એ પ્રજા અત્યારે સૌથી વધારે અગત્યનો છે. એને તપાસી લેવાની જરૂરિયાત છે. એ પ્રશ્નના બે ઉદ્ભવ દેખાયા છે: એક એનો એવો ઉકેલ છે કે લોકોને સારું સાહિત્ય તો ધીમે ધીમે જ સમજાવ; લોકોની રસરુચિ ન કેળવાય ત્યાંસુધી નિરાશ ન થતાં વિદ્વાનોએ તો એમની સેવો, પ્રમાંણે કામ કર્યું રાખવું; બીજો માર્ગ લોકને ધીમેધીમે ઉપર લાવવા માટે પોતે થોડાંથોડાં નીચે ઊતરવું એ છે. કુરતી રીતે જ વિદ્વાનો પહેલો માર્ગ સ્વીકારે છે. અને-માને છે કે લોકોમાં સાહિત્ય સમજવાની શક્તિ નથી. ખરી રીતે આ ખત્તે માર્ગ સ્વીકાર્યો જ છુટકો છે. આજે નહિ તો વહેલે મોડે. એ સિવાય અન્ય કામ રસ્તો જ નથી. આજે એક દિશામાંથી લોકસાહિત્ય ઉપર, નવલિકાઓ ઉપર, નવલકથાઓ ઉપર, ને વધતી જતી અનેક ગ્રંથાવલિઓ ઉપર, તેમજ સાહિત્યની લોકપ્રિયતા ઉપર એક પ્રકારની ધૂણારંભ તીખાશ જોવામાં આવે છે. આવી તીખાશ વૈયક્તિક સંબંધો કરતાં સામાજિક કલ્યાણની ભાવનાને પણ વધુ આહારી હોઈ શકે. એમાં સાહિત્યના દ્વારા પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પણ હોય. દરેક જાપાણેનું જાપાણી સાહિત્ય બની ગયું એ સત્ય પણ નથી. તેમ જ આરા અથવા પ્રવૃત્તિમાં જંબીરતા પણ ઘણી ઓછી હોય છે એ સમજાવતેલું છે—પણ દુનિયાભરનાં સાહિત્યમાં નવલકથાઓએ થોડાં વર્ષોમાં જે અવનવાં સ્વરૂપો યતાર્યાં છે, ને ક્રીડામાં ક્રીડા માનસિક પ્રવૃત્તિઓના માર્ગથી માંડીને મોટામાં મોટા સામાજિક ને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોની હજારો, અત્યંત મનોરમ શૈલીથી માંડી છે, એ સ્વરૂપો ને મનસોહિયઓ બગાડી નાખે છે એમ લાગતું હોય તો વિદ્વાનો જ શા માટે એ અંપનાવી લેતાં નથી? એક સામાજિક બળ તરીકે તો એનો સ્વીકાર ત્યારે જ સંધો. ને સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ એની ગુણવત્તા ત્યારે જ વધશે.

કહેવાનો આનામાં એ છે કે સાહિત્ય અધિકારની લેણ પાંચ ગૌરવદાન ક્યાં વિના સાહિત્યકારોએ સમાજ અને સાહિત્ય વચ્ચે સેતુ જેવો સંબંધ સ્થાપવાનો સમય આવી ગયો છે. ગુણના સામર્થ્યનો, વિચાર કરીને, વિદ્વાનોએ પોતાની સેવોને નજરરથી ધકકાં સિવાય બીજો ઉપાય જ નથી. સંકુલ માનસંવ્યાપાર દર્શાવવા માટે સંકુલ જ વાક્યરચના જોઈએ—એ જમાનો આમથી ગયો. આજે ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ જે લેણી જગતવી રાખવા માગતા હોય તેમની સમક્ષ એક નિષ્કટ-પ્રશ્ન એવો થયો છે. ભાષા અત્યંત સાદી બની છે—ને જનતા જાય છે. શબ્દ એને અર્થનો વિવેક ભુલાતો જાય છે, એકતરી એક વાત વારંવાર કારપૂર્વક કહેવાની લાજુલો આવતી જાય છે. એ વખતે કોઈ સિદ્ધાંત લેખક, પોતાના નૈસર્ગિક ગૌરવથી રજીને, સાદી ભાષાને, ને વાપરી બતાવશે, તો ભાષાને જે અધિક પ્રકારનો અર્થવિહીન શાદાઈનો એક મળે છે, તેમાં ફેરફાર થઈ જશે. કવિતાની પણ એક બાબત છે કે કહેવાયેલી વસ્તુ કરતાં વધારે ઉપયોગી તો કહેવાની * રીત છે.

આવી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યનો, આધુનિક સામાજિક હદના અંગે વિચાર કરીએ, નો કેટલીક વાતો આપણી મંભોર સ્થિતિમાં વિચારણા તથા લાવવા જેવી લાગે છે. સર્જનાત્મક સાહિત્ય આજે સમાજના અંગ તરીકે જ રહી શકે તેમ છે. કોઈપણ સાહિત્યકાર પોતાની કૃતિને સર્વોત્તમ માને, તો પણ, એની નકલો ઉતારી ઉતારીને પોતાને ત્યાં પટારામાં સંભરી

રાખે એટલો બધો અન્યવહારુ હજી સુધી તો જોવામાં આવ્યો નથી. એનો અર્થ એ થયો કે આજના આપણા જીવનઅન્યવહારમાં સર્જનાત્મક, સાહિત્ય વિશે વિચાર કરતાં, એને અનુષંગી બીજા અનેક આજનોને પણ સ્પર્શવો પડે. એમાં અસાહિત્ય જેવું કંઈ નથી.

(૧) ગુજરાતી ભાષાને યુનિવર્સિટીએ રચાન આપ્યું છે એ ખરું; પણ એ રચાનને હજી જોરવ કે પ્રતિષ્ઠા મળ્યાં નથી; એ પ્રતિષ્ઠા-ઓમ કરવા માટે વિદ્વાનો ને સર્જકો—આ બે ભેદ ખાસ એટલા માટે પાડ્યા છે કે ધણી વિદ્વાનોને લખતાં આવડતું નથી ને ધણી સર્જકોને વિદ્વાન ચતાં આવડતું નથી—માટે વિદ્વાનો ને સર્જકો—વારંવાર એ દિશામાં પ્રયત્ન કરે, અને ભાષાને અવનવા જોરવથીયે પ્રયોગોથી શણગારીને એની શક્તિ વિશેની, દેશીસાધના બખંદરમાં બખંદર દીકાઓરોને પણ, ખાત્રી કરાવી આવે. સાહિત્યનાં અવનવાં સ્વરૂપો, નવા પ્રયોગો, નવી રચનાઓ, વિવેચનનાં નવી દૃષ્ટિઓ, લોકજીવનની ઉત્તુજ ચિખરાવણિ ને જોડી ખીજો, જૂના સાહિત્યનાં ને લોકસાહિત્યની વધુ શક્યતાઓ, એ સઘળાં માટે મંથન, મંત્રી ને સંઘમળ જમાવે. હું મોટો, એ ભાવના છોડી દરેકદરેક ગુજરાતી સર્જક પોતાની શક્તિનો સારામાં સારો ફાવ ઉતારવા યત્ન કરે—તો ભવિષ્યમાં ગુજરાતીને સારું રચાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આપણો પાસે ખરેખર સારાં પુસ્તકો હોય. અત્યારની-મારા મિત્રનું તે સારું—એ ભાવનામાં તો જ ફેરફાર થાય.

(૨) ગુજરાતી સાહિત્યને અત્યારે મોટામાં મોટું ઉત્તેજન પઠોદારની પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનું મળે છે. એ પ્રવૃત્તિ ધન્યવાદને પાત્ર છે. એનો વધુ વિકાસ થાય એમ સૌ કોઈ સ્વાભાવિક રીતે ઇચ્છે છે. એ ઉપરાંત સાધનસંપન્ન ઘરમાં ત્યાંસુધી, ફર્નીચરની માફક પુસ્તકોને આવશ્યક સચરગીલા તરીકે સ્વીકારવાની મનોવૃત્તિ નહિ આવે, ત્યાંસુધી પુસ્તકોની અપત્ર વિશે દરેક વિદ્વાને વસપસો રહેવાનો છે. ગ્રંથપ્રકાશક, ગ્રંથપ્રકેતા ને ગ્રંથસર્જક—એ ત્રણેના કાષ્ઠપિચ્છ પ્રકારના જોરવ-ભર્યા સંબંધો આપણે ત્યાં હજી સ્થાપિત થઈ શક્યા નથી. એમાં ગુજરાતીઓની આ મનોવૃત્તિ મોટા કારણરૂપે છે. અત્યારે તો સારાં પુસ્તકો—કે અમુક પ્રકારની મનોવૃત્તિથી પસંદ કરીને રચેલું, નાના ઘરનું નાનું પુસ્તકાલય—એ શિક્ષકના ઘરની એક આવશ્યકતા ગણાતી હોય તો લલે! બાકી બીજું ફાઈ પુસ્તકો પસંદ કરતું નથી. લલિતસાહિત્યને ઉત્તેજન આપનારાંએમાં સૌથી પહેલો નંબર બીએનો છે! પછી થોડા દાદ્યનિક જુવાન વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. કોઇ શ્રીમંત તો જુએચુકે એમાં પડતો જ નથી! હા, મનુષ્યો, ખેડૂતો, રજારીઓ ને ચોંદશે સારી નવકક્ષા હોય તો બાંચે છે ખરા. વર્તમાનપત્રના તંત્રીઓ તો મફત મળે તો સ્વીકારે, ને ઉપકાર કરતા હોય તેમ—પુસ્તક સારું હોય કે નરસું—એ નહોલો મોકલો, તો 'રીચુ' લે! સિદ્ધ સાહિત્ય તો જુદું જ થોડા જણા લે છે—ને ભાગ્યે જ પાંચ-પચોત્ત નંકચી વધારે અપત્ર જાએ છે! આ દિશાને પણ અવનવા પ્રયોગોથી વિકાસ પમાડવા યોગ્ય છે.

(૩) શેત્રીના, વર્તમાનપત્રો, રંગમુખિ ને સર્જકો—એ ચારેનો એકબીજામાં બખંધુ ક્યાં

વિના મેળ મેળવવા એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે—પણ એમાંનાં પહેલાં ત્રણ તો આવશ્યક રીતે ને એથી શરૂ થાય પણ ધણી રીતે, પ્રમુખજીવનમાં એક પ્રકારનું અમલનું સ્થાન મેળવી ચૂકે છે. એમને એમની બારી પણ સંભાળવાની હોય છે. એ બચકાર બાબતની ઉપેક્ષા કરી શકાય તેમ નથી.—સાહિત્યકારને અને સીનેમાને પાસે પાસે લાવવાની વાતો થાય છે—પણ એ બંની શક્ય છે તો કેવળ એવા ‘કાયરેક્ટર’ થી જ નહીં, જેનામાં સાહિત્યની થોડીધણી પણ સાચો સંમજ દશે, અબ્દને ‘દર્શન’માં ફેરવવાની સાચી કુનેહ દશે, દર્શનમાં રૂપાંતર પામેલો અબ્દ અર્થગીરવ ધારે એવી માવજત કરવાની જેનામાં આવડત દશે. સીનેમાની ઘણી વ્યાપક એસર વિષે તો એમત નથી. પણ સીનેમા કે સાહિત્યે એકબીજાની ‘ટેકનીક’ સમજવાનો ખૂબ પ્રયત્ન હજી મુઠી કર્યો નથી. એમાં સાહિત્યકૃતિઓ પસંદ ઉપર વિફળ જાય છે એટલે પણ આ સંબંધ વિષે શંકા લીધી છે. ખરી સંચારીથી એ સંબંધ સ્થાપિત કરવામાં આવે તો બન્ને બાબતે લાંબા છે—ને પ્રમુખજીવનને કાંઈક વધારે સુંદર ને સારું અપાવાનો સંતોષ સંચાલકોને પણ મળશે.

(૪) આવના આપણા સીનેમાના સંચાલકો વધારે સંસ્કારી હોય—ને સાહિત્યકારો જરા એમાં અચ્છકાર હોય, તો આ બને ખરું. ‘સ્ટેટ’ તો મદિમા—એટલે સીનેમામાં ‘સ્ટેટ’ આવે છે તો નહિ, પણ સીનેમાવાળાઓ સ્વભાવથી જ પોતા વિષે ‘સ્ટેટ’ તો મદિમા સ્થાપે છે એ, એમાં થાય ને વર્તમાનપત્રો એમને આધાર, શાસ્ત્ર લે છે. છતાં થોડીધણી જાણી જાણી કરે, તો વરતુની પરિશુદ્ધિ થાય. ને એક બીજાની નિકટતા માટેનું વાતાવરણ તૈયાર થાય. ગુજરાતે પોતાની રંગભૂમિના ઉદ્ધારની કલ્પનાં ઘણા વખતથી સ્થાપી છે. પણ હજી એ સિદ્ધ થઈ શકી નથી. પરંતુ આ વિષય ઉપર વિદ્વાનો, અતિ-વિક્ષણશીલ પ્રેમાર્થ ને, કાર્મિક એવું કરવા તત્પર થાય કે, જેથી સામાજિક જીવન, સંસ્કારજીવન ને સાહિત્યજીવન વિવેચીસંગમ થાય. ભગતી શકાય તેવાં કેવળ વિચારનાટકો નહિ —પણ પ્રસંગનાટકો—આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો સામાજિક જીવનનું અતિ અગત્યનું—ને વિદ્યાન અવિદ્યાન રકં રાય રસિક અરસિક સૌને સાથે લાવનારું આ અંગ વિકાસ પામે. શરીની કે પોતાની નાની નાની રંગભૂમિઓ સ્થપાય તો એ ધણી જ લોકપ્રિયતા મેળવે. ને સામાજિક ધણા પ્રશ્નોમાં માર્ગદર્શન પણ આપે. પરંતુ કેવળ અસ્પૃશ્યતામાં, કે પોતાની વૃત્તિના પ્રદર્શનમાં સંચાલકો પડી જાય—ને કથાના ચિરંજીવ અંશેને બહાર લાવી ન શકે તો એમાં સંકળતા ન મળે.

(૫) ઈશ્વરશામાં જેવી ‘પેન્-જીન સીરીઝ’ પ્રગટ થઈ છે તેવી—જૂનાનવા, તમામ સંસ્કારિક, સામાજિક, ઐતિહાસિક ને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને આવરી લેતો, ને અનેક યુગોને પ્રગટ કરતો, એવી એક અંચભાષા, લોકરચિતે લશ્કમાં રાખીને પ્રગટ કરવામાં આવે, ને વિદ્વાનોની મદદની એમાં રસ ધરાવતી થાય તો—એકની અભિરુચિ ને વિદ્વાનોનું માર્ગદર્શન, એ બન્ને વચ્ચે એક સેતુ બંધાઈ જાય. આવો કોઈ સેતુ બંધવામાં નહિ આવે—ને કેવળ એ વર્ગના અસ્તિત્વની અનિવાર્યતા પર જ ભાર મૂકવામાં આવશે તો સાહિત્યને એનાથી ઘણું જ નુકસાન થશે. ને ગુજરાતી સાહિત્યને ‘ઈર્ષ’ કાઈ પણ દિવસ સ્કંધ જ નહિ બને.

(૬) ગુજરાતના વિકાસો, લેખકો, સર્જકો, પુસ્તકાલયના સંચાલકો, પ્રકાશકો, અંચલિકો, તાલો, વર્તમાનપત્રના સંચાલકો, સીનેમાસ્ટ્રિમાં પડેલાઓ, રેડિયો સંચાલકો, નવીનૂતી રંગભૂમિના સંચાલકો—એને એવા અનુષંગી ક્ષેત્રમાં કામે કરતા તમામ માણસો—કેવળ વિચારની આપ-લે કરવાની હેતુથી, બધારે બધારે તક મળે ત્યારે ત્યારે મળવાનું રાખે, તો એમાંથી કાઢી કિંમત એક એવું સંગઠન જન્મે—કે જેનું સામાજિક મૂલ્ય ઘણું જ હોય. અત્યારે આ ક્ષેત્રો વિગત જ્યાં બની રહ્યાં છે. એક ક્ષેત્રનો માણસ બીજા ક્ષેત્રના માણસને સમજતો નથી કે, સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. દરેકને પોતાના વાતાવરણમાં પોતાનું પ્રભુત્વ લાગે છે. ‘પણ સંપૂર્ણ સમાજજીવનને, જે સમજીને નવેસરથી ધડતું હોય તે એવા સામાજિક પ્રયોગોમાં સાહિત્યે સુખ્ય સ્થાન લેવું હોય, તો છેક નીચેથી ઉપર સુધીના તમામેતમામ યરના માણસોનો સંબંધમેળ મેળવી લેવાનો મદાપરન કરવો પડશે. અત્યારે જીવનની સંકુચિતતાને લીધે—સાહિત્યનું ક્ષેત્ર પણ એકમાત્ર ને એકસુરીકું બની ગયું છે, એમાં ફેરફાર કરવાથી બંને વધારે વ્યાપક સ્વરૂપ લેશે.

(૭) આપણે ત્યાં દરેકદરેક ગામમાં ચોડાધણા સાહિત્યરસિકો હોય છે જ. ઉત્તેજન ને માર્ગદર્શન મળે તો દરેક ગામ પોતાની નાનીસરખી સાહિત્યસંગઠ રચી એક જોઈ તથા પણ ગનદીપ પ્રગટાવી રાખે. મોટાં શહેરોમાં જોને, માટે Book club—જેવી મંડળી કાઢીને, અસુક વિષયના અભ્યાસની તૈયારી કે રૂપરેખા પણ વિચારાય, એવા એવા નાનાનાના પ્રયાસો પણ લોકની અંકિરમિ ઘડવામાં ઘણો મોટો ફાળો આપે. એટલું જ નહિ, એમાંથી અંકિરમિની પણ વધારે ને વધારે પરિચુકિ માય.

(૮) ‘રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ જેવા એક જ ચંદ્રકનું અસ્તિત્વ આપણે ત્યાં છે, એમાં વધારો થવાની જરૂર છે. સાહિત્યને ઉત્તેજન આપવું એમ જે સંસ્થાઓ પોતાના મૂળમૂલ સિદ્ધિમાં સ્વીકાર કરતી હોય તેમણે દિલ્હીના દાખલા ઉપરથી પારિતોષિકો ને ચંદ્રકની રચના કરવી ધરે. એનાથી જગતા લેખકોને પ્રતિષ્ઠિ મળશે. ને એવા ઉત્તેજનથી પ્રેરાઈને ઘણા સાહિત્યકારો કૃતિઓને ઉત્તમ કરવા પ્રયત્ન કરશે.

(૯) આપણે ત્યાં સાહિત્યકૃતિઓને વાંચવાની લાલસાનો તંદન અભાવ છે. મુસાવરો ને સોહમોતોના જલસાનો જેમ—પ્રસંગે પ્રસંગે સાહિત્યકૃતિઓનાં વાચનની—તેમ જ દૂરસ કહેવાની નાની મંડળીઓ ઉદ્ભવે, ને રામકથા, પુરાણકથા, વગેરેને તેમ જ સાહિત્યના નવા પ્રકારોને છેક જૂના માણસદેની દબથો નહિ, તેમજ હરિકથા કરનારની દબથો પણ નહિ—પણ કોઈ અનોખી દબથો રચુ કરવાની નવી સૈલી દાખલ કરવામાં આવે, તો એવા પ્રયોગો પણ સફળતા પામે. સાહિત્યપરિષદ તો એમણુ વર્ષે એક વખત મળે—પણ દરેક નાતુમોહું ગામ, સાહિત્યની અનેક અનુષંગી પ્રવૃત્તિઓને સજીવન રાખવાનો બારે માસનો વ્યવસ્થિત કાર્યક્રમ રચી, પોતપોતાના, ગામની સાહિત્યસંગઠ દ્વારા એ પ્રમદ કરે, તો એથી એ કહેછને માટે એકસરખું આકર્ષણ જગાવી શકે. ને રહેતે રહેતે એમાંથી જ પોતાની નાની રંગભૂમિની પણ કૃમિકા તૈયાર કરી શકે.

(૧૦) વર્તમાનપત્રો અત્યારે સાહિત્યમાં જે રસ લે છે એ નિર્વેધાત્મક સ્વરૂપ જેવો છે.

પ્રસંગ આખે એ સાહિત્યવિષે અઠવાડિયે કાંઈક લખે, છે, એમ ન કરતાં દરેક વર્તમાનપત્ર દર અઠવાડિયે સાહિત્યના કાંઈ ને કાંઈ પ્રકાર ઉપર એક એક લેખ આપવાની પ્રથા ચાલુ કરે, તો સાહિત્યને લોકપ્રિય બનાવવામાં તેમજ જનજીવનમાં જે સ્થિતિ હોય તેમાં જવા પછી મોટા ફાળો આપી શકે. પોતાને ત્યાં પચાદશી પામતું લખાણ ઉચ્ચકક્ષાની હોય—ને વાંચકોમાં વાગાડવડને વાગ્દારિય તથા વિમુક્ત હોય—એવો અગ્રદંત વર્તમાનપત્રના મુખ્ય સંચાલકનો હોય તો વર્તમાનપત્રો જ સાહિત્યના વિસ્તાર તેમજ વિકાસ બન્ને માટે સુદર પૂર્વભૂમિકા રચી શકે. વર્તમાનપત્રોના નોકરિયાત તંત્રીઓ નહિ—પણ મુખ્ય સંચાલકો—સાહિત્યમાં મોડાધણે પણ સાચો રસ ધરાવતા હોય તો તંત્રમાં ધણો ફેર પડે તેમ છે, એમની પાસે ધધાદારી દૃષ્ટિ હોય એ જરૂર નું છે; પણ ધધાદારી દૃષ્ટિને સાહિત્યદૃષ્ટિ સાથે બાંધે માર્યા વેર આપવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. ‘રૂઢ’ની જલદેરખપરમાંથી ‘ઉ’ કાઢી નાખવા જેટલો રસ ધરાવવો એ બહુ મોટો ત્યાગ નથી.

આપણું કામ ધણું વિકટ છે. જનજીવનમાં આજખંડી, એને કળવંદી, એના દાસ તથા, ને સર્જનાત્મક લખાણોની શ્રેષ્ઠતા જળવી રાખવી—એ ચારે વસ્તુઓનો સુયોગ મેળવવો—એ કલા-સિદ્ધ કરવી લગભગ અશક્ય, એમાં જ્યાંમાં જ્યાં પ્રકારની કલાતો અવિચારી રહી છે, પણ જે હેતુ માટે આપણે સાહિત્યકૃતિઓ રચીએ છીએ—જનતા માટે—એનો મોટો ભાગ-દાજ તો અક્ષર પણ આજખંડી રહેતો નથી. અને છતાં દરેક માનવ-હૃદયમાં હોય છે તેમ એનામાં પણ જાનહીનક માટે લોક લાગેલી છે. એની એ અભિરુચિને યી રીતે જગાડવી, પરિણામ કરવી, જાણે લેવી, ને ઉડાવન કરતી કરવી એ કામ ધણું વિકટ છે. એ વિકટ કામ સિદ્ધ ત્યારે જ થશે ત્યારે પહેલાં પૂર્વભૂમિકા રચાયા માંડશે. ને સાહિત્ય-કારો સંઘનજ રમીપણે અને પોતપોતાનામાં પોતે ધારી લીધેલી નિહતાથી પોતાની જાતને બચાવશે!

કલામાત્રનો નિયમ છે કે એનો ઉપયોગ ન થાય તો એ વિનાશ પામે. માનવના હૃદયમાં રહેલ અથોડ સામર્થ્યને, એના શારીરિક બંધનમાંથી મુક્ત કરીને, એના ખરા સ્થાનનો પરિચય આપવાનું કામ કલા કે સાહિત્યનું છે. એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે જે જે વસ્તુની જે જે વખતે જરૂર પડે તે તે વખતે સ્વીકાર કરી લેવો એમાં કોઈ જાતની કીનતા નથી. પ્રેમનું, સત્યનું અને શાંતિનું જીવન યાન દારા જ શક્ય છે. એ યાન દરેકનું હોવું જોઈએ ને દરેક માટે હોવું જોઈએ.

ગુજરાતી પરિપક્વ કાવ્ય ગુજરાતી ભાષાના જનરંગની એ ભાવના સિદ્ધ થાઓ—ને શ્રી તથા સરસ્વતીના કાવિદાસે કનકેસો વિરલ સયોગ ગુજરાતમાં શક્ય બને.

સરકારી ઘાન્યાચી દુકાન આગળ
લંગર લાગી દીન હિન્દીઓની,
અર્ધા ભૂખ્યા એ નિજ પેટ પોષવા
આવી બિમા હાં ઠરતાં પ્રજાતમાં.

ને સાંજના સારી રીતે જમીને
ત્રિગાર લાંબી મુખમાં હલાવતાં.
કેં મૂડીવાદી મીઠું પાન ચાવતા
બિલા દીકા 'કિસ્મત'ને નિકળાવતા.
આકેન્દ સૂર્યાં મધરાત રે, મણો !
દળાઈ ચક્ષીમહી મોંઘવારીની;
રહી રહ્યાં બાળક બાપ-મા જતાં,
રમયાનમાંહી મડદાં ભૂખ્યાંનાં
બળી રહ્યાં રે !

	પણ	વળત	આવશે,
ચુલામીની	સાંકળ		તોડવાને
રમયાનમાંથી	મડદાંય		બીજો;
બળી જશે	સો	જળનાં	દુધાત
અન્યાય ને	વેરની	ઘોર	ખોદવા,
સ્વતંત્રતાની	જળગે		મથાલ,
પંખી પંથુ	માનવી	સુકત	સો યંગે;
અને બધે	રાજ્ય	હશે	પ્રભુનું !

ઉત્તમ તાજ વનરૂપિ અને કાચાં દ્રવ્યોમાંથી
યંત્રની સહાય વિના આયુર્વેદિક દવાઓ ખનાવનાર

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિં., અહમદનગર
ની દવાઓ આરોગ્ય સંપાદન માટે હંમેશ વાપરો.

શિયાળાની ઋતુમાં—

સુવર્ણમાસિની વસંત નં. ૧

અથવા

ખૂલ્લસુવર્ણ માસિની વસંત

અવનપ્રાશ (સાદો) કે (અષ્ટવર્ગ)

સાથે લેવાથી સાલભરની શક્તિ મેળવી શકાય છે. આ
સિવાયની બીજી પણ અભ્રક, મકરધ્વજ જેવી ઊંચી દવાઓ છે.
મંગાવી ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે. ગૂજરાતમાં લગભગ બધે
ઠેકાણે એજન્ટો છે.

★ ગૂજરાત અને ઉત્તર. ઘણા જિલ્લાના સોલ એજન્ટ ★

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભાસ્કરવૈન, ભુલેધર, મુંબઈ-૨

" Good morning, sir ! "

" Good morning ! " એ પણ હમેશ માફક મારા વિદ્યાર્થીને સારી સવાર હતી.

" તમે મને ન ઓળખ્યો, સાહેબ ! " નવા આવનારે પુરસ્કૃતિ પાસે ખેંચતાં કહ્યું. અને ખરેખર એનું અનુમાન સાચું હતું. Margaret Mitchellની *Gone with the Wind* વાંચનામાં હું એટલો બધો તલલીન થઈ ગયો હતો કે નવા આવનારને એકદમ ઓળખી શક્યો નહિ. મેં બાબો જીણી કરી બારીકાઈથી એની આખી શ્રે મુખમુદાતું અવલોકન કર્યું પણ બૂનઝાળની આછી યાદ સિવાય કંઈ જ વધારે હું કળી શક્યો નહિ. કંઈ વિવેક કરું એ પહેલાં તો એની ધીરજ ખૂટી.

" એ તો હું મધુ, મામાજી, "—અત્યાર સુધી રમી રહેલું રિમત અદસ્ત યશુ, સ્વરમાં જરા તીખાઈ આવી, " મને ન ઓળખ્યો, મને ! "

અને સાત વર્ષ પછી એકાએક પાદો ઊંચકાઈ ગયો. એને ન ઓળખું એ બને જ કેમ ! મારા મિત્ર ડા. બ. કીર્તિરાયનો પુત્ર,—મારી પ્રિય સખી મનોરમાનો સૌથી લાડકા મધુ, અને મારી શોભાનો વર. મારાથી રહેજવાનું વિચારાઈ ગયું.

સને ૧૯૪૪ની એ વાત છે. તે વખતે મુજરાત કોલેજમાં પ્રતિદાસ અને અર્થશાસ્ત્રનો વિષય હું શીખવાડતો. મધુ તે વખતે 'ઈન્ટર આર્ટ્સ'માં ભણતો હતો. બહુવામાં એના જ્યેષ્ઠ બેદરકાર ભાણે જ કાંઈ દરો. મારા પીરિયડ દરમિયાન ફક્ત ત્રીસ મિનિટ માટે પણ એનાથી ઇતિ રહી શકાતું નહિ !

" Mamaji, may I know the terms behind the Montague-Chelmsford Report ! "—એ એવી ઘટાછી પૂછતો કે જાણે એ વિષયનો ખાસ અભ્યાસી જ ન હોય !

સો કાંઈ જાણતું કે મધુને એ જાણનામાં કંઈ અમ પડતી નહિ. આખી શ્રે ટક્રા પૂરી થવા આવી. છતાં શ્રે એને કંઈ ને કંઈ તોફાન કરવાનું સૂઝતું, ખીલું કંઈ નહિ તો, એના " મામાજી " ચબ્દ પર મને એટલી ચીક ચડતી કે એને કંઈ હતું—પણ શોભાને ખરાબ લાગે એ ખીકે હું મૌન સેવતો.

વળી એક વખત એમ જન્યું કે રીસેસ પછીના પીરિયડ વખતે હું કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં છટાર મારવા નીકળેલો તે વખતે એક જાડ નીચે મધુ ને શોભા બેઠે નિરાંતે વાતો કરતાં બેઠાં હતાં. મધુના દાઢમાં એક સ્પીયરેટ હતી, ને શોભાને ચીકવવા વારંવાર તે કુમાડો શોભાના મોઢા ઉપર ઉઠાડતો. મને યશુ કે પાસે જઈ જાવને એવા મમકાવી નાંખું કે... પણ બીજો જ વિચાર કરી હું મારી રૂમમાં ગયો.

ઉપર શોભા રહી મારી બાણી ! રા. જ. કીર્તિરાવનું કુટુંબ બધું ઉચ્ચ ગણાતું અને પૈસેદારે મુખી પણ હતું. છતાંયે ઉચ્ચ કુટુંબના લોકમાં અને પૈસાના મોહમાં કસાર્મ, વગર વિચારે શોભા મધુ સાથે નોંધાય એમ હતું જાણે છતાં નહિ—તેને કે એ વિષય ઉપર મેં ખાસ વિચાર કર્યો નહોતો. મધુની લજ્જવાની બેદરકારી અને એટલી સાલતી કે હું આવેશમાં આવી બર્ષ સિદ્ધી કીર્તિરાવને બંગલે પહોંચ્યો.

રા. જ. સાહેબ તે વખતે કાંઈ અગત્યનો કેસ વાંચવામાં મુકાએલા હતા. અવાજ સાંભળી 'કાણ ?' એમ કંટાળાભરેલી રીતે કહ્યું પણ અને એઈને આવકારદાયક શિખતથી મારા હાથ ટાળ્યો. "આવો, માસ્તર, આવો ! શી છે આપના ત્યાંની નવાનૂતી ?" પણ હું તો 'એમને ત્યાંની ?' નવાનૂતી કહેવા આવ્યો હતો ! પળવાર તો મને થયું કે મધુનો યુનો માફ કરી દઉં, કારણકે કીર્તિરાવનો કાકા રવભાવ હતું સારી પેઠે જાણતો હતો. શોભા સાથેના પ્રસંગે સંભારી સધળી વાત મારાથી કહેવાઈ ગઈ એટલું જ નહિ પણ, આ તો હા થઈ એટલે હું છું એમ પારકા હોઈ એવો દેખાવ કરી કહ્યું.

એમ વાનગરા નાગર બહેનમાં કદી સીગરેટ પીતા નહિ. એટલે માણસની freedom of personal habitsમાં માનનારો હોવા છતાં, મારાથી એ અવશ્યાવ મધુને ચર્ચ ગયો !

મારી બહાદરીનું પરિણામ એ આવ્યું કે બીજી ઈર્ષમાં મધુને મુ'બઈ લખવા મોકલવામાં આવ્યો. આમ મધુ ને શોભાના સંબંધમાં અગત્યે હું વિરોધી ચર્ચ પાડ્યો.

ત્યારપછી મધુ વિષે મેં જાણે સાંભળેલું નહિ પણ શોભાની વર્તણૂક દિન પ્રતિદિન મારી તરફ વધારે ને વધારે વિચિત્ર થવા લાગ્યો, તે એટલે સુધી કે કામ વગર હવે તે ભાગ્યે જ મારી સાથે વાત કરતી ! પહેલાં તો હું તેને ત્યાં જતો, ત્યારે ઘણા મેં પ્રકારના વાતાવરણમાં મારી સાથે તે ઊતરી પડતી. ખુદ શોભાના પિતા રામરાવ મને કહેતા કે "તમેજ માસ્તર, થેર આ ગાંડી સાથે ક્યાં માયાત્રીક કરવા માર્ગી. બધા માણસ બેઠકી બેસો તો ખરા !"

એક વખત વર્ગમાં શોભા ધણી ઉઘાસ લાગી. વર્ગ પૂરો થતાં મેં એને મારી રમમાં બોલાવી. મારી પાસે બેસાડતો એના અવશ્યાસનાં વખાણ કર્યો, એની તત્વિવત વિષે કાળજી દેખાડી, ધીમે રહીને મધુની વાત ઉપાડી: "શોભા ! કંઈ મધુના સમાચાર હવે નથી આપતી તું ! હમણાં કાંઈ મધુનો કાગળો નથી ?" "હમણાં અને પછી એમના વિષે મને શી ખબર પડે ?" શોભાએ ડરતે ડરતે જવાબ આપ્યો. પણ મને એમાં સ્વલ્પ શંકા નહતી. મધુના નિર્મમિત પત્રો શોભા ઉપર આવે છે એમ હું જરૂર માનતો અને શોભા પણ એને લખતી હશે એવો મારો યોગ્યસ ખ્યાલ હતો.

"તું લખે તો એને જણાવજે કે, હું જાણું છું" મેં જતે જતો શોભાને કહ્યું. પણ મારી વાત જાણે સાંભળી જ ન હોય, તેમ તે આલી ગઈ ત્યારે એની આંખનાં આંસુ મેં કેમ-હીમાં નહિ હોય એની મને આજે નવાઈ લાગે છે.

ત્યારપછી એક વખતે એમ જાણું કે હું અને રામરાવ કંઈ કામ વિત્તનાં મુખ્ય મારવા બેઠા હતા એવામાં ઉત્સાહથી તોમા રામરાવ પાસે આવી. મને એમ પ્રથમ તો તે અચકાઈ પણ દસીને તરત જ રામરાવ પાસે ગોઠવાઈ ગઈ.

"ક્યાં ગઈતી કપારની, આ તારા મામા તારી રાહ ભેઈ રહ્યા છે ને ?" રામરાવે શોભાના કાંઈ પરના ધડિયાળની સાથે ફરવતો કહ્યું.

"કેમ ! મધુ મામમાં આવ્યા છે કે શું ?" મારાથી સ્વેચ્છ રમૂજ ચર્ચ ગઈ.

અને રામરાયે કંઈ નવું સાંભળ્યું હોય એમ, બે કમલાં આગળ વંચ્યા : “ અહીં આ તારા મામા કહે છે કે તું મધુ સાથે નાસી જવાની છે? જોને આ માડું પ્રતિપાળ ન લઈ જતી હો? ” રામરાયે શોભાને ગાથે કીમી ટપલી મારતાં કહ્યું :

શરમથી શોભાનું સુંદર મોં લાલચોળ થઈ ગયું. મને પણ રામરાયની વાતથી હસતું આવ્યું. શોભા એમારી સાની લાડી છે એને લીધે તો રામરાયનો અને મારો સંબંધ કાયમ રહ્યો છે. એની મનુષ્ય વિરુદ્ધ કાર્યપણ કરવાની અમને દક્ષિણ પણ આવતી નહિ. છતાં યે આ વખતે શોભાને ખાતો ધર્મ ધર્મ કે હું મધુ સાથે એનું લગ્ન નહિ જ થવા દઉં! અને એ ગેરસમજ એની કમે કરી દૂર થઈ નહિ.

ને હવે તો શોભા ક્યારની યે પરણી ગઈ છે. એના લગ્નનો કામળ મારા ઉપર આવ્યો. સારે હું તબિયતને અંગે કુમસ હતો.

લગ્નના ક્રૂતા બેઠણુ દિવસ જ બાકી રહ્યા હશે ત્યારે મને ખબર પડી કે શોભાનો વિવાહ તો મિ.... સાથે થયેલા છે.

ફસરી પાંચડી લગ્નની રમૂજ કરતા રામરાયને માડું મણું મન હોવા છતાં પૂછી શકાયું નહિ. એક ગુનેગારની માફક હું શોભાથી દૂર રહેવા લાગ્યો. મને એમાં રસ જ રહ્યો નહોતો. તે એટલે મુઠ્ઠી કે પરણીને શોભા ને મિ....મને પંજે લાગવા આવ્યા તે વખતે મારાગી શોભાને આશીર્વાદ પણ આપી શકાયા નહિ!

અને એ પછી આજ કેટલે વર્ષે મધુના મોંધે ‘મામાજી’ શબ્દ સાંભળી મને આખા થે ફરીરે ઝચ્ચકાટી ધર્મ ધર્મ તેમ છતાં બનાવટી સ્વાસ્થ્ય મેળવી મેં કહ્યું :

“ કેમ કાંઈ બહુ દહાડે જણાવે. હાલ સું કરે છે? ” ત્યારપછી મધુએ મારી સાથે થઈ પછી વાતો કરી. બી.એ. પાસ થઈ ઈંગ્લેન્ડ બેરિસ્ટર થઈ આવ્યો હતો. અને હાલ મુરતમાં સમજાત તરીકે નીમાયો હતો. એની જવસનત કારકીર્દિનાં મેં પણ થઈ વખાણ કરી.

“ તમે તો તે દિવસે મને એટલો જીવરાબો કે ત્યારપછી મારે સીગરેટ પીવાની આજ્ઞા છે! ” મધુએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

મને થયું યે થઈ કે હું એને પૂછું કે તું પરણ્યો કે નહિ? પણ કદાચ શોભાના લગ્નના સમાચાર એનાથી છૂપા રખાયા હોય અને મારે જ એ કહેવા પડે એ વિચાર આવતાં હું ઊભો થયો. અને ત્યાંથી દૂર થવાનું કંઈ બદાનું શોધતો હતો. એવામાં રહેજ ખ્યાલ આવતાં મેં થજો કાળજીપૂર્વક મધુને કહ્યું :

“ તારે શોભાને મળતું છે? બેથ, હું એને બોલાવડાવું. ” અને એના જવાબની શક. જોયા સિવાય, મેં મારા માથુસને શોભાના સામરે મોકલ્યો. મધુ મારે આ બનાવવાની કહી. ચોપડી મૂકવાના જ્ઞાને હું મારી લાલચેરીમાં વ્યાઘ્ર મારતો હતો એવામાં મારી પત્નીના બવાને મને યસકાઓ :

“ એટલામાં ક્યાં ગયા તમે! આ ‘શોભાનો વર’ આવ્યો છે ને કહે છે કે શોભાની તબિયત સારો નથી. તે તમને જ ત્યાં બોલાવે છે. ”

હું એ ‘શોભાના વર’ તરફ નજર નાંખતા, મધુ આ ન સાંભળે એ હમ્મીઝાએ, હીવાનખાનામાં ગયો તો ચાનો પ્યાલો એમને એમ રહેવા કર્મ મધુ તો ક્યારનો પ આશ્વેષ ગયો હતો!

અને તે પછી લગભગ બે મહીને પરીસાના પેપર તપાસવા હું સુખાઈ ગયો. ત્યારે ચોપડી પર મધુનેની સાથે ફત્તી જોઈ અને રહેજ ખ્યાલ આવ્યો કે તે દિવસના પ્રસંગને મેં જતો કર્યો હોત, અથવા તો શોભાએ મને વધારે સમજવાની કેલિષ કરી હોત, તો આજની જગ્યાએ શોભા હોત!

સાંજ પડે છે. પ્રકાશનો પરો સહેલાઈ નાથ છે. રાત્રિ આવીને આકાશના ભ્રમીયાનાં

દરવાંજા ખોલે છે. એક પછી એક નવા તારાઓ દેખાવા લાગે છે, જ્યારે કે રંગીન કૂત્રો ખોલ્યાં. જારે ૫ માસ જુદાં જુદાં નયત્રો દર્શન દે છે. ઉત્તર તરફ સપ્તર્ષિ કે દંસ, ચમિદા કે લાલહૃદયને ધ્રુવની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરતાં આપણે જોઈએ છીએ. પૂર્વ તરફથી વળી મૃગશીર્ષનું ભવ્ય તારામંડળ જોવું ચાહું હોય, વ્યાધની સવારી આવડી હોય કે વૃશ્ચિકનો હૃદયગમ વળાંક ખીલી જોડયો હોય. શનિ કે ગુરુ કે શુક્ર આવે અથવા તેા લાલ અંબારા જેવો મંગળ ઝળઝળો રહે. દક્ષિણે ખૂણામાં અચરત્ય સમાધિમાં લીન બન્યા હોય કે સંવસિતક નીચે તિરાકુ લટકતો હોય અથવા જ્યવિજ્ય સામસામે ગોઠી જોણિ કરતા હોય. કેવા રંગો ! કેવા ઠંઠા આદલાદક તેજકિરણો ! અને આપણે જાણીએ છીએ કે આ તારાનાં કિરણો તેા અખતો ગાઉથી આવે છે. એક એક તારો આપણા સૂર્ય કરતાં અનેકગણો પ્રચંડ સૂર્ય છે ત્યારે કેવા અમેવ વિસ્તારનું આપણને લાન થાય છે ! ખરેખર, ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ માણસને ઉત્તત બનાવે છે. જોવી વિરાટ લગ્યતા આગળ માણસ ઝિમેો રહે છે કે તે દર્શનનો ઉદ્ઘાસ તેના હૃદયને સ્પર્શ્યા વગર રહે નહિ, અને તે સાથે માણસ નર પશુ બને, શરણુકે તેની અલ્પતાનું પશુ તેને સજોડ લાન યાય છે.

પશુ આજે કલ્પનાવિહારે જવું નથી. ખગોળશાસ્ત્રે આપણને શું શું શીખવ્યું છે તેનો જ માત્ર વિચાર કરવો છે. પહેલો તેા આપણને એ ખબર પડી કે ચોમા વરસ પહેલાં આપણે માનતા હતા તેના કરતાં આ વિશ્વ ક્યાંયે વધારે વિશાળ છે. ખીજું, આ બધાં તારામંડળો અવકાશમાં અજબ ગતિથી છુટે છુટે રસ્તે ધસ્યાં નાથ છે. ત્રીજું, એ આમ ધસે જતાં તારામંડળોમાં આપણો પૃથ્વી, સૂર્ય, ગ્રહો એ પશુ સદુની સાથે જ છે. ખીજાને દિશાએ આપણું સૂર્યમંડળ કાઢે સાવ નાનું મણાય, પશુ સદુનું ગૌન એક જ છે. જે નિયમો ખીજાને માટે છે તે આપણા મંડળને પણ લાગુ પડે છે.

નરી આંખે જાદુ તેા ૪૦૨૦ તારા જોઈ શકાય. આપણે આખું આકાશ જોઈ શકતા નથી. છતાં આપણે જોઈએ છીએ તેટલા આકાશમાં લગભગ એકસો અનજ તારા છે એમ ખગોળશાસ્ત્રીઓએ નક્કી કર્યું છે. કોઈ સૂર્યથી નાના છે, કોઈ દબારો મલા મોટા છે. અસંખ્ય તારાઓ સાથે વસીને ઝૂમખાની જેમ રહેલા દેખાય છે. તારાઓની મોટી નગરી જ જોઈ શકો. તેને નિહારિકા કહે છે. તમે જાણો છો કે પ્રકાશ દર સેકન્ડે એક લાખ છવાશી હજાર માઈલ દોડી શકે છે. દવે મણી નિહારિકાઓ એટલો તેા વિશાળ છે કે પ્રકાશના કિરણને તેની અંદરથી આરપાર કુસાફરી કરતાં એક લાખ વરસ લાગે. આવી નિહારિકાઓની આકાશગંગા બનેલી છે. તેમનાં પારદર્શક મવાદ જેવી આકાશગંગાને તમે અંધારી રાતે સહેલાઈથી જોઈ શકો. આપણી પૃથ્વી અને આપણું સૂર્યમંડળ એ આકાશગંગામાં જ રહેલાં છે. નજીકના ઓળ કોઈ નક્ષત્ર પરથી કોઈ માણસ તારા જોવા બેસે તેા, આપણે

જેમ હંસને આકાશમંચમાં પાંખો ફેલાવી બેસતો જોઈએ છીએ તેમ આપણી પૃથ્વીને પણ તે તેજસ્વિતામાં સ્નાન કરતી જોઈ શકે. પણ તે જાદુ પાસેના નક્ષત્ર પરથી આધેથી જોવા થયે તે કાંઈ સૂર્ય દેખાય, પણ એ તારા જોનારને આપણી પૃથ્વી ન દેખાય. એ બીજારી કંટકી નાની છે! આકાશની નક્ષત્રસભામાં એના તરફ કોનું ધ્યાન જાય?

લોકો એમ માને છે કે અવકાશ એટલે ખાલી જગ્યા. પણ ના, એ સાવ ખાલી નથી. નક્ષત્રો વચ્ચે જે ખાલી અંતર છે તેમાં ધણીવાર ગેસ, ધૂળ, ધાતુનાં રજકણો વગેરે હોય છે. એવાં વાદળો ધણીવાર તો એટલાં મોટાં હોય છે કે તેને વીંધતાં પ્રકાશને બે હજાર વરસ લાગે. નિહારિકામાં એવાં વાદળો દેખાય છે. ધણીવાર તે વાદળો ઓછા તેજસ્વી એવા કંપોડો ઝાંખા તારાઓનાં બનેલાં હોય છે.

ધણા તારા જાદુ બારે હોય છે. કોઈ વળી સાંવ હળવા પણ હોય. જે તારા હળવા વાણુના બનેલા હોય છે તેમાં યુરેનિયમ, પ્લુટો, તેથી ત્યાં માથુસ બંદો' જોર કરે તો સેંકડો ફીટ જીએ ઉછળી શકે, કે હલન મારીને હનુમાનની પેઠે સો જોજન ઝોળખી શકે. કોઈ તારા એટલા ભારે હોય છે કે ત્યાંના લોકોના એક ઇચના કકડાનું વજન કરવા બેસીએ તો એક સો ટન નેટલું માથે બાંધીને બાણુમાં એવો એક બારે તારો છે. ત્યાંની ધાણુનો એક પેસો બનાવીને કોઈ તમાચ પર ફેંકે તો તમાચ પર મોટો હાથી પડ્યો હોય એટલો તમને બાર લાગે.

આપણે જોઈએ છીએ તે નિહારિકાઓ પાછળ, આપણને કલ્પના પણ ન આવે એવા અગ્રેષ્ઠ વિસ્તારમાં ખોટા નિહારિકાઓ છે. એકબીજીથી ચુપજો મારીને અંતરે તે વહેલી છે. નિષ્ક્રિયતા એવી એક લાખ નિહારિકાઓને તો ઝોળખી શક્યા છે, અને કહે છે કે પાંચ લાખ હજી હાથ આવવાની છે! એટલે કે, જરા મોટાં દૂરબીનો બનાવીશું ત્યારે આપણે એ જોઈ શકીશું. અમેરિકામાં માઉન્ટ પેર્સિમારની વેપરાણામાં બસો ઇચના બાસનો કાચવાળો રેલિસ્કોપ ગોઠવાય છે, તે સેવાર થઇ જાય એટલો વાર છે. આકાશનાં કંટકાં નવાં રહસ્યો આપણને હાથ લાગશે. હજી નહિ દેખાતાં તારામંડળો અને નિહારિકાઓ ત્યારે નજરે ચડશે.

તારોનાં તેજમાં વધપટ માથે છે. ધણા તારા ઝાંખા હોય તેમથી ધીમે ધીમે તેજસ્વી થવા માટે, પાછા વળી ઝાંખા પડી જાય. અંધકાર તારો એ રીતે તેજની વધપટ માટે ભણીતો છે. ધણીવાર કોઈ તારો એકાએક તેજસ્વી બની જાય છે, તેનું કારણ એ હોય છે કે તે તારા પર કોઈ ત્વાણાણુઓ ફીટ કે એવો કોઈ ઉલ્કાપાત થયો હોય છે અને સજગતા ગેસનાં વાદળાં તેને વીંટી વળે છે. આવા ઓચિંતા તેજસ્વી બનેલા તારાને 'નોવા' કહે છે. આવો નવોન તારો મોટે ભાગે આપણા સૂર્ય કરતાં એ લાખ ગણો વધારે તેજસ્વી હોય છે. કોઈ મોટા કદનો નોવા સૂર્ય કરતાં કંપોડો ગણો વધારે તેજસ્વી બને. ૧૬૮૪માં અને ૧૭૫૨માં એવા રાહસી નોવા દેખાયા હતા. આકાશદર્શનનાં નવાં સાધનોની મદદથી નિહારિકામાં આવી રીતે પ્રકાશી બેસતા તારાઓ અવારનવાર દેખાય છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં આવા વીસ નોવા કૂટી નીકળતા દેખાયા છે.

પ્રીતમ-ત્રિકાશ્વાકારનો કાચ-એનો ખગોળશાસ્ત્રે બારે સરસ ઉપયોગ કર્યો છે. તકકામાં તે એ કાચને બાસીમાં મૂકે તો સોમેની દિવાલ પર મંજાના મેલધનુષ જેવા રંગો પ્રતિબિંબિત થશે. એ રંગો હંમેશાં એક પછી એક નિર્ધારિત રીતે ગોઠવાઈ ગયા હોય. જેટલે દરથી પ્રકાશનું કિરણ આગળ હોય તેના પ્રમાણમાં રંગની વધવટ થાય. રમેક્ટોરેકાપ નામના રંગમાં આ કાચ ગોઠવીને પ્રકાશનાં કિરણોની પરીક્ષા કરી શકાય છે. અને જ્યાંથી તે કિરણ આગળ હોય ત્યાં ક્યાં ક્યાં રસાયન તત્ત્વો રહેલાં છે તે જાણી શકાય છે. તે પરથી ખગોળશાસ્ત્રીઓને ખબર પડી કે આપણી પૃથ્વી પર જે દર જેટલા સુખ્ય રાસાયનિક દ્રવ્યો છે તે જ દ્રવ્યો વધતે જાય છે અને બધાં જ નક્ષત્રોમાં પણ છે. કાંઈ દ્રવ્ય તો પૃથ્વી પર છે એવી ખબર પડે તે પહેલાં આકાશી પદાર્થોમાં જડી આગળ હતું. હેલિયમ, પૃથ્વી પર છે એમ સમજાવ્યું તે પહેલાં તે, સૂર્યમાં છે એવી શોધ મળી હતી.

આ કિરણના રંગોની પરીક્ષા પરથી ક્યા તારામાં કેટલી ગરમી છે તે જાણી શકાય, કારણકે ઉષ્ણતા કે ઠંડી રંગ પ્રમાણે રંગમાં વધવટ થાય. ઉષ્ણતા વધે એટલે લાલ રંગ બદલાઈને પીળો થવા માટે, તેમાંથી સફેદ અને અંતે બૂરા આકારમાંની રંગ થાય. સૂર્યની ઉષ્ણતાનું માપ કાઢનાં ખબર પડી કે ઉપરના ભાગમાં છ હજાર ડિગ્રી (સેન્ટિગ્રેડ) ગરમી અને અંદરના ભાગમાં ચાલીસ લાખ ડિગ્રી (સેન્ટિગ્રેડ) ગરમી છે. કાંઈ દૂરનો તારો ફાટ કે તોવા પ્રગટે ત્યારે તેમાં આપણને કાંઈ નુકસાન થતું નથી. પણ સૂર્યમાં એવો કાંઈ પદાર્થ થયો હોય તો સૂર્ય તો માત્ર નવ કરોડ, ત્રીસ લાખ માઈલ દૂર છે. લાંબી ગરમીનાં મોત્તને પૃથ્વી સુધી પહોંચતો માત્ર આઠ મિનિટ ને ત્રીસ સેકન્ડ લાગે. અને એક સાથે તમામ હવસહિતો તરત નાશ થઈ જાય. આખી પૃથ્વી શેષાંતે આઠ મઈ જાય, આથી એ બધું થતું તેની પણ આપણને ખબર ન પડે.

કાંઈ કિલક આમ બનવા સંભવ ખરો? વૈજ્ઞાનિકો જવાબ દે છે કે સૂર્ય એવો રીતે મણી વાર ફાટ્યો છે ને હજી એક વાર તો જરૂર ફાટશે. ખગોળમાં એવા પદાર્થો મહત્ત્વ ધારી જ નહિ. નાનકડો તોવા કાંઈને દરથી દેખાય એટલી જ તેની કિંમત. પૃથ્વી પરથી હવસહિતો નાશ થવા માટે સૂર્યને ફાટવાની જાણ થી જરૂર? સૂર્યના તાપમાં જરા ફેરફાર થાય તો ખસ, સૂર્ય જરાક ઠંડો પડે તો ય આપણું આવી બન્યું. એ કડો તો પાંચાનો જ છે, પણ પૃથ્વી પર તે વખતે તેને જોવાર કઠાય કાંઈ નહિ હોય? પણ અત્યારે ગભરાવાની જરૂર નથી, એને હજી વાર છે. સૂર્ય હજી તો યુવાન છે. આપણા મહેા અને સૂર્ય લગભગ ત્રણ અબજ વરસની જિંમરે પહોંચ્યા છે. એ કાંઈ જ ન કહેવાય. સામાન્ય રીતે એક મહત્ત્વ આધુન્ય બાર અબજ વરસનું જવાય એટલે હજી નવ અબજ વરસ સુધી આપણે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. યાજ્ઞસની આવરણ સાથે સરખાવાએ તો સૂર્ય હજી બાર વરસનો કિશોર છે.

સૂર્યમાંથી ચારે બાજુ જે ગરમીના કુવારા જાય છે, જે ચક્રિતના ધોધ વહે છે, તે તમામ પૃથ્વી જીવી શકતી નથી. પૃથ્વીને એ ચક્રિતો જલુ નાનો ફિસ્સો મળે છે. જ્યાં તેનું માંધ કાઢીએ તો દર ચોરસ માઈલે રેનરેશન આપણને પાંચ લાખ હોર્સપાવર જેટલી ચક્તિ સૂર્ય આપે છે. દર મિનિટે સૂર્ય જે ચક્તિ આપણને બકીસ આપે છે એનો આખા વરસમાં પણ આપણે પૂરો ઉપયોગ કરી શકતા નથી. સૂર્ય લીલાં ઝાડોને સૂકવી તેનો

કાલસો બનાવી આપે, આપણે ધીરે ધીરે તેના ઉપયોગ કરીએ, સર્વ સમુદોમાંથી વંશજ બનાવી વરસાદ લાવી આપે. એટલે આપણે એ ધર્મમાંથી વીજળી બનાવીએ કે અનાજ પકવીએ. સર્વ હંડો દવાને ગરમ કરે એટલે આપણે દુનિયા પર પવનો ફોટાફોટ કરી મૂકે. કોઈ દિવસ આપણે એવાં યંત્રો શોધીશું જે સર્વનાં કિરણથી ચાલે. ડૉ. સી. જી. એન્ટ નામના માણસે એવું એક યંત્ર બનાવ્યું છે. આરે બાજુ કામ ગોઠવી સર્વનાં કિરણો તે એક જગ્યા પર કેન્દ્રિત કરે અને ત્યાં તરત પાણીની વરસાદ થવા મડિ એટલે ડૉ. એન્ટે બનાવેલું એનજીન સરસ રીતે ચાલવા મડિ છે !

ખગોળશાસ્ત્રે સૌથી જગજગ કામ કર્યું હોય. તો તે તારાની ગતિ માપવાનું કિરણોના રંગોનું પૃથક્કરણ કરીને વૈજ્ઞાનિકો તારાની ગતિ અને વજનનો અંદાજ કાઢી શકે છે. એ નાનીસૂતી વાત નથી. દૂરની નિહારિકાઓ જોતાં એક અદ્ભુત વાત આપણને સમજાય છે - કે આ નિહારિકાઓ કોઈ જગમ જગમથી કોઈ કોઈ વાર તો - હર સેકન્ડે ચોંક હનાર માર્મલ જેટલી કડપથી આકાશમાં ચાલી જાય છે. નિહારિકા જેમ વધારે દૂર, તેમ તેની ગતિ વધારે હોય છે. આ પરથી ખગોળશાસ્ત્રે પળે પળે વધારે વિશાળ બનતા જતા વિશ્વની કદપના કરી છે. જેમ દવાઈ દૂર ને તજુખા જોડે તેમ તારાઓ, ધરો, નિહારિકાઓ અવકાશમાં જુદા જુદા માર્ગે અજબ વેગથી ધપવા જાય છે. આસ થઈ જાય તેવું એ દરમ છે, પણ તેનો જ અદ્ભુત છે માનવોની જ્ઞાનવૃદ્ધિ. આવા વિરાટ વિશ્વના એક નાના ખૂણામાં હંડો કરેલો પૃથ્વી પર ખેસીને નાનકડો મનુષ્ય ધર્માત્મા એક સમજવા મથી રહ્યો છે એ પણ એક અજબ દ્રશ્ય નથી ?

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકણીનો અહેવાલ

૪ મુલ્ય-અંદાજના આવુગવમાં સુધારો અને

૪ ખર્ચ-પ્રમાણમાં ચચેલ ઘટાડાની રજૂઆત કરે છે.

૩ દેશના વ્યાજના ધોરણે દંપતીની જવાબદારી આંકવા પછી

ત્રિવાર્ષિક ચોક્કસ નકો

રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૮૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

૧૯૨૨ થયેલ	જિન્દગીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૧-૮-૦
બોનસો	હયાતીના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૦-૧-૦

ઓ રિ એન્ટ લ

અવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યુરન્સ કું. લીમ

સ્થાપના : ૧૮૭૪]

[હેડ એક્સિઝ : મુંબઈ

બ્રાંચ એક્સિઝ : ઇલેક્ટ્રોસિટી લાઈફ

લાઈ ફરવાળ, અમદાવાદ.

બ્રાંચ એક્સિઝ : શ્રી. હંન્દ્રવત સુનીસાલ મહેતા, બી. એ., એલએચ. બી.

વસંતે આણી વરદ મધાઈઃ
 શિશિરશાયથી અનેહ નિલ વ
 ધર્મ સજીવ વનરાઈ. -વસંતે૦
 પ્રાણો મૂર્છિત સજાવળી લીંધ્યા,
 તરુએ તરુએ અંકુર ફર્યા,
 નવપદ્મવ મહયાનિલ લહુરે
 રહ્યા લલિત લહરાઈ. -વસંતે૦
 વન-ઉપવનના કુંજ નિકુળે,
 ણની ગયા પુષ્પોના પુળે,
 સ્મિતસેહન સુમન્યને શ્વાસે
 પવન રહ્યો પમરાઈ. -વસંતે૦
 બાઈ જૂઠાં લેખન ફાલે,
 માધવીઓ મધમધતી મ્હાલે,
 કામલુ કરતાં ફેસૂંડાંએ,
 'કાનત ગયું રંગાઈ. -વસંતે૦
 મંજુલ મુદ્ગ મનોહર રંગે,
 નૃત્ય વિલસતુ' નવ નવ લાગે,
 કુસુમલ કાયા વનલક્ષ્મીની
 લોલ રહી લયકાઈ. -વસંતે૦
 રંગરસિક મધુમત્ત જમરદલ,
 કુસુમ હૃદયને કરતું વિહવલ,
 રસશુંબનની મંજુ ચુકેના
 વનલાવને જલલાઈ. -વસંતે૦
 કેલિઆન કેલિલિતું બાળે,
 વિષ વિષ વિહગસિતારી. બાળે,
 તાલ પૂરતી તરુ વલ્લરીઓ
 હિલોલે હરખાઈ. -વસંતે૦
 લેખનજુલાળ જગમગ આગ્યો,
 અંખન-જાળ અનેરી લાગ્યો,
 જલદ રંગ રસ ગાન વિલાસે
 આત્મ રહ્યો કલવાઈ. -વસંતે૦

સ્નેહાસ્પદ ભાઈ જયંત,

કાલે માસ્ટરજીના પત્રથી તમારા ત્યાંના દુઃખદ સમાચાર જાણ્યાં. હજી એ મનમાં ખાતરી થતી નથી કે તમારા બધાંના પિતા બધાને છોડીને આશ્વાસન ગયા છે. હજી એ માદ આવે છે કે તેમનું તે હાસ્ય, તેમની સેવા, તેમનું માધુર્ય આપણી બહે પ્રતીક્ષા કરે છે.

માસ્ટરજી લખે છે કે તમને આશ્વાસન આપવો પત્ર હું લખું. આશ્વાસન તમને હું શું આપું ? તમને જેવો આમાત લાગ્યો છે તેવો જ મને પણ લાગ્યો છે. હું કંઈ બહારનો કોઈ માણસ થોડો જ છું કે આશ્વાસન આપી શકું ? છતાં તમારી વેદના તે જ મારી વેદના છે, એ જાનકારો જ એ કંઈ આશ્વાસન મળતું હોય તો મળી શકે.

મનુષ્યની એ બાજુ છે: એક સંસારની દૃષ્ટિએ વૈધિક ક્ષતિ અને બીજી અંતરની દૃષ્ટિએ વિચ્છેદની વેદના. વૈધિક ક્ષતિ એ મર્ધ છે તે ગિરેકાળની છે, તે સદાય રહેશે, અને તેને માટે કોઈ જાતની સંતવના નથી. એ બાજુ ત્યારે તમે તમારા પિતાનું સાંસારિક કાર્ય સમજી લઈ ચલાવવા સક્ષિતશાળી થશો ત્યારે જીજ્ઞાસુ કે તમારા પિતાના બપાથી પડેલી સાંસારિક ખોટ પૂરતી મર્ધ છે. પણ તે જનતું સહેલું નથી. કારણ, વૈધિક બાજુએ પણ તેમનું મન કેટલું વિશાળ અને વિદાર હતું તે તો તમે જાણો છો. તે એ શ્રમ કરીને ઉપાજન કરતા તેને સંસારની સીમામાં જ બંધ નહોતા કરી રાખતા. તેમનો શ્વાર્થ હતો મહાત્મિ પોતા સાથે સુક્ત કરવામાં, તેથી તે કમેશ્વર પોતાનું અને પારકાનું કલ્યાણ ધૃષ્ટિતા હતાં. અને એની સાધના કરવામાં જ નિરંતર શ્રમ અને વ્યય કરતાં. ક્યાં તેમનું મગન યુજ્યતમાં અને ક્યાં મારું મગન આ દૂર બંગાળમાં ? તેમના આ યુક્તિ લીધે જ હું આ દૂર રહી રહ્યો, મારા ધરના કોઈ માણસના અવસાનના જોટલો શોક અનુભવી રહ્યો છું.

અંતરનો એ શોક તેનું સંતવન છે. તે સંતવન મનુષ્ય ન બાધી શકે. તે આજે એક માત્ર ભગવાન. તે પણ દીર્ઘકાળદારા જ સંતવન આજે છે. માતા જેમ સંતાનને તેની વસ્ત્ર તોડકરદારા મોઢાલાવે તે વસ્ત્ર તોડકરની નહિ પણ માતાની ગણાય. કારણ તોડકર તો તેના વાહક માત્ર છે, તેમ ભગવાન શાંતિદાતા જનનીની માથે તેમના જુલ કાળનોદારા શાંતિ મોકલે છે, તે કાળનું દાન નહિ પણ તેમનું જ દાન ગણાય. અષ્ટોષ બાળક જેમ બૃત્ય પાસેથી વસ્ત્ર મળતાં સમજે છે કે જુલો જ વસ્ત્ર આપી તેમ આપણે પણ માનીએ છીએ કે કોણે જ શાંતિ આપી. આશા છે કે તમે આ જુલ નહિ કરો. પવિત્ર, સંયત, તપઃપરા-પણ મર્ધ તમે બધાં પ્રતીક્ષા કરો કે ભગવાન ત્યારે કાળદારા તેમનું શાંતિનું દાન મોકલે ત્યારે વચાવેગ્ય રીતે તેને મહણ કરી શકો. આ તપરવાને જ આદે કહે છે.

જમને હૃદય છે તે હૃદય પ્રકાશ કરવા ઈચ્છે છે. તેથી જ મનુષ્યની બાધાનો ઉદ્ધાવ મયો છે. વનસ્પતિ કે પશુપંખી તેમના અંતરની બાધા બંધત ન કરે તોય તેથી દુઃખી મતાં નથી, પણ મનુષ્ય તેના અંતરની વાત પ્રિયજનને કહ્યા વગર નથી રહી શકતો. તેથી જ બાધાની સૃષ્ટિ મર્ધ. પ્રિયજન ત્યારે દૂર જાય ત્યારે પણ કંઈક બેલવાની ઈચ્છા થાય છે, પણ આપણા કંઈની વાણી જાણ દૂર જઈ શકતી. નથી જોટલો દરતા બધું માટે લિપિની સૃષ્ટિ મર્ધ. પણ લિપિ પણ આ પૃથ્વીપાર જઈ શકતી નથી. આપણું પ્રિયજન ત્યારે આ લોકમાંથી વિદાય લઈને જાય છે ત્યારે પણ તેને કંઈક કહેવાની ઈચ્છા થતી નથી શું ? પણ ત્યારે તેને આપણા અંતરની વેદના કો રીતે બહારથી શ્રીએ ? કારણ ત્યાં બાધા પડેલિતી નથી, કે નથી પહોંચતી લિપિ અને છતાં મન તો અંધાર વાતો કરવા ઈચ્છે છે.

જીવતા જેમને સારી રીતે નથી જોયા હોતા, તેમને ઘણીવાર મૃત્યુમાં સંપૂર્ણ રીતે જોઈ શકાય છે. ચંદ્ર સૂર્ય ગ્રાણ છે એ ચંદ્રસૂર્યના લોકો નથી જોઈ શકતા, પણ આપણે દૂર છીએ તે જ ચંદ્રસૂર્યની ગોળમૂર્તિ જોઈ શકીએ છીએ. આપણે જે આ પૃથ્વી ઉપર વસીએ છીએ તે પણ ગ્રાણ છે, પણ આપણે તેની ઉપર છીએ માટે જ તેનું ગોળાત્વ અનુભવી શકતાં નથી. આપણે તો ફક્ત તેના ખામડેકરા, શુદ્ધાગવેર, સુંગળાપ, ખરબચડાપ વગેરે જાતોએ છીએ. દૂરના લોકો પૃથ્વીને મૂગાળ જ જોઈ શકે છે, તેવી જ રીતે આ પૃથ્વી ઉપર જ્યારે મનુષ્ય હોય છે ત્યારે નાના નાના કુદ દોષ, કુટિ વગેરે આપણી નજરે ચડે છે. મૃત્યુને પેલે પાર ગયા પછી આવા કુદ દોષો વિહીન થઈ જાય છે ત્યારે તેનું પૂર્ણરૂપ પૃથ્વીના ગોળાત્વની માફક આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. એથી જ જીવતા જેને આપણે અગ્રાજ કહીએ છીએ અને જેનો નિઘ પશુ કરીએ છીએ, મૃત્યુમાં તેને પૂર્ણરૂપે જાણીને આપણે તેને યાદે કેટલું દુઃખ વ્યક્ત કરીએ છીએ, તેની કેટલી પ્રશંસા કરીએ છીએ? તેની અંદર યોગ્યજીવિ દિવેકની હોય જરો, પણ પૂર્ણરૂપે જ હોય. એટલું જાણી રાખો કે મૃત્યુ સિવાય મનુષ્યને તેના સંપૂર્ણરૂપે કદાપિ જાણી નહિ શકાય. આથી જીવતાં જે મનુષ્ય આપણને દુઃખ અને અગ્રિય લાગેલા હોય છે તે મૃત્યુમાં મહાન અને પ્રિય થઈ પડે છે.

તમારા પિતા અત્યાર સુધી અવિત હતા. તેમની પાસેથી મને તેટલો ઉપકાર મળેલો હોય છતાં જ તેમને સંપૂર્ણપણે જાણવાની તક આપણને મળી નહોતી. આજ તેઓ આપણાથી દૂર ગયા છે. અને તેથી જ આપણે જાણે તેમને પૂર્ણપણે જોઈ શકતા છીએ. તેઓ આપણા અંતરમાં કેટલું વિશાળ સ્થાન પામ્યા હતા તે જાણે તેમના જવાથી જે અન્યતો થઈ છે તે ઉપરથી સપાટ શકાય છે.

તમારા પિતા જ્યારે આ પૃથ્વી ઉપર હતા ત્યારનું તેમનું મત્તેક આચરણ કદાચ ખરાબર ન પણ લાગતું હોય, કેઈ કોઈ વાતનો તમારા મતે વિરોધ પણ કર્યો હશે, પણ જાણે તો તમે તેમને પૂર્ણરૂપે સમજ્યા હશે, અને આથી સમજી શકશો કે કેટલી યે વાર તમે કેટલી ભૂલ કરી છે અને તેમના પ્રતિ કેટલો અવિચાર કર્યો છે. તે બધી મૃતિની ક્ષમા જાણે તમારે માગવી રહી. પણ તે પ્રાર્થના કંઈ ભાષાદ્વારા કહી શકાતી નથી. લિપિ પણ ત્યાં પહોંચતી નથી. જાણે તો તમે તમારે મનોવેદના, ક્ષમા, પ્રાર્થના ચો રીતે જાણવી શકશો કે પરંતુ એક આશ્વાસન છે કે તેઓ જ્યાં ગયા છે ત્યાં ભાષા કે લિપિ નથી પહોંચી શકતી, પણ યાત્ર એક વસ્તુ પહોંચી શકે છે. અને તે શ્રદ્ધા. આપણે કુદ છીએ, આપણી ભાષા અને લિપિ પરિમિત છે, પણ શ્રદ્ધા આપણી વિરાટ છે. શ્રદ્ધાદ્વારા આપણે પરલોક સુધી પહોંચી શકીએ છીએ. તેથી જ ગીતા કહે છે કે શ્રદ્ધાસયોર્જિત્વે પુરુષઃ (અન્ધ્યાય ૧૮) । આ શ્રદ્ધાદ્વારા નિવેદન કરવાની જે તપસ્યા તેનું જ નામ શ્રદ્ધા. તમે યથાર્થભાવે શ્રદ્ધાથીલ થઈ શાદ કરો, ક્લાંતાલ કરો એવી પ્રાર્થના ભગવાત પાસે કરું છું. તમે ભાઈબહેન બધાં અને ખાસ કરીને તમારી જનની જાણે શોકાત છે. તમે બધાં મને પણ તમારામાંનો એક જાણો. તમે બધાં શ્રદ્ધાથીલ થાઓ, શાદવતમાં સફળ થાઓ અને તમારા પિતાની સાથે આશ્વાસનિક ભાવે યથાર્થભાવે સુખ માઓ એવી પ્રાર્થના વિધાતાને કરું છું.

સમશોકસંતપ્ત

કિતિભાઈ ન સેન

'વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં' વિષે થોડુંક

બચુભાઈ દવે

સુખના વાહુવા જતાં પણ, સ્ત્રી એટલે ફવતન વ્યક્તિત્વ વગરનું પુરુષને રીઝવનાર રમકડું,—આપણી એ પૂર્વઐકિત વિચારસરણીમાં હજી જરા પણ ફેરફાર થયે નથી. મુંબઈમાં પુનિવર્સિટીની માધ્યમશાળાકારની બાળ્યનાતમાળામાં શ્રી. મેઘાણીનાં બાળ્યના સંબંધવા મળેલા ઓતાવર્ગમાં ઉપરુક્ત માનસનું દર્શન થતાં, 'પ્રસ્થાન'ના ૧૯૯૯ના અંક ૫-૬માં 'સીનું મૂલ્ય' એ શીર્ષક તળે પ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી. સરોજિની મહેતાના લેખમાં પ્રગટ થતાં પુણ્યપ્રકાશ તથા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની નેકલીલ દિશાયત કાર્કષણ સહજથી વાચકને આકર્ષે તેવાં છે. પરંતુ તેમણે 'વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં' એ કાવ્યને મૂખમાં રાખી ચર્ચા કરી છે તે મને લાગે છે કે, જરાબર નથી. કેવા આશ્ચર્યની રજૂઆતથી સમાજ, કુટુંબ અને મૃદુલજનના અવિભાજ્ય અંગસભી સ્ત્રીને યોગ્ય રચાને પ્રસ્થાપિત કરી શકાય, એ નક્કી કરવાનું કાર્ય તે આપણે સમાજશાસ્ત્રીઓ ઉપર છોડીશું. આ લેખ તો સ્ત્રીના 'વિપ્રગામી મૂલ્યાંકનના પ્રતીકસમાં' કહેવાતા 'વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં' એ કાવ્યને યથાશક્તિ સમજવાનો પ્રયત્નમાત્ર છે.

કમાવસ્તુ એવું છે કે સાસરાનાં અસંખ્ય દુઃખો ધરાઈને સહીને, સંસારનાં બધાં ઓરોની મોળવેલ સમી' માતા પાસે પુત્રી દેકે સમજના વિશ્રામ માટે આવે છે. આવી સામરવસિની નર્મને 'દીકરી કરને મુખદુઃખની વાત જો' એ સિવામ જનેતાનો ખીન્ને કવો પ્રશ્ન હોઈ શકે ? દીકરી જવાબ ? છે કે

સુખના વાતા તો માલી વહી જવા રે હોલ,

દુઃખનાં જિયાં છે ઝીણાં ઝાઝાં એ,

કવના સાસરિયામાં જીવણે રે હોલ.

હિંદુ કુટુંબજીવનના નાટકમાં શાન્તવકત્રે પાકે જન્મવા સંભવેલી-કે 'પછી સમગ્રથી મોરને શોધવા માટે ખ્યાલિ પામેલા કલિલાવાડી પગીની માફક લાગીનાં દેકે હસનચલનમાં કુચકા કરવા ટેવાયેલી અને તાલીમ પામેલી-નણુંદને કાને માલીકરીની ઉપલી વાતચીત પેડે છે. પછી તો એમાં કેવાપણું થું હોય ? સાસુ, સસરા, જેક, જેકાણી એમ નોખે નોખે કાને મુસાફરી કરી છેવટે રજતું ગજ બની એ દહીકત 'પરણવા' પાસે પહોંચે છે.

અહીં મુશ્કેલી તો કમાવસ્તુ તદ્દન રપટ છે. પરંતુ 'સોનલા વાટકડી'માં આઠ' વ્યાનાનાં અમલિયાં યોગી 'પીવે મોરદિ નીકર હું પી જઈ' જો' એવા વિકલ્પ સાથે ન્યારે પતિ ખડો થાય છે, ત્યારે પહેલો અર્થોક્ત અનુમવાય છે. પ્રથમ ઉદ્ભવે છે કે આ વિકલ્પ એ કોઈ લરકરી ન્યાયાધીશનો માનવતાશૂન્ય ફેસલો છે કે પછી બેપર ઉપર શરા કાયાકાનના 'માવણિયા' પતિની અપૌરુષ આજ્ઞા છે ? આ પ્રશ્નો ઉકેલ આ પતિ-પત્નીનાં અંતઃ જીવનનો ચોડાપણો જે ખ્યાલ બાંધી શકોએ તેના ઉપર અવલંબે છે, તે એમાં મુશ્કેલી આછી નથી. જેમીતી રીતે માનવી પડેલી અને છેલ્લી પકિતઓ બાદ કરતાં આપણા વ્યતમી કવિએ એ સંજોગે જરા જેટલો જણુ ઈસારો થયો નથી. ત્યારે કવિ કાવ્યને એક કોપકા રચકે રજૂ કરી વાચકની મંજરણુ ઉપર હસવા માગતો હશે કે તેણે પણ, લવચૂતિની માફક, કાવ્યમાં વણી લીધેલા રહસ્યની મદનજ્ઞાને પારખી શકે એવા સમાનધર્મીની અપેક્ષા

રાખી હશે કે પછી કાબળા દોડતા પ્રવાહમાં આ દંપતીનાં જીવનનો પરિચય આપવાનું તે બૂલી ગયો હશે ? લોકસાહિત્યના અભ્યાસોને આને ઉત્તર થોડાંજ અથવા નહિ પડે સાદા લોકજીવનને તેવી જ માદી ભાષામાં માત્ર લોકકવિ કાષ્ઠાઓમાં નહોતો રચતો, તે ક્ષેત્રનો સુવાંગ અધિકાર તેણે ઉભાણાને સોંપ્યો હતો. કંપનીની કે સ્વપ્નની કે ભવિષ્યની અદૃષ્ટ સૃષ્ટિ કરતાં વર્તમાનની ધીંગી ધરા ઉપર વિહરવાનું પસંદ કરતા એ અનામી લોકકવિનાં સર્જનો જનસામાન્યના ઉપલોભ માટે રચાયેલાં હોવાથી, તેનાં અર્થદર્શન માટે તેણે ખીજા કાઈ સમાનધર્મીની અપેક્ષા રાખી હોય એમ માનવું એ પણ ખરાબ નથી. એટલે તેમાં લોકજીવન ને લોકમાનસ એ અર્થ સામાન્ય રીતે નિહાળી શકે, તે અર્થ તારવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો જ લોકગીત અને લોકકવિ જન્મેને યોગ્ય ન્યાય મળે, અને તો જ લોકકવિએ સ્વપ્નમાં પણ નહિ કરેલાં સ્થળોએ અને વ્યુદા જ લાવેલાં પ્રતીકો તરીકે યોગ્યપેલાં શબ્દો અને રૂઢિપ્રયોગોમાં કટાક્ષનું આરોપણ કરવાની અર્વાચીન અધીરી દલિમાંથી જાગે શકાય. પ્રસ્તુત દંપતીની આંદોલી-જીવનરેખા કે જેના ઉપર અર્થદર્શન અને રસનિબંધિત અવલોકે છે તે કાબળામાં ન પ્રગટે તો તો આશુ કાબળા કથળી જાય. વહી જતા સોરઠી જીવનથી-અને સાહિત્યથી-અત્યપરિચિત અર્વાચીન વાચકને અશુભસિત જણાતો પરબધે તે સગવળી જનતાની દૃષ્ટિએ તો અકાંક્ષાજનક હતો. કાબળામાં યોગ્યપેલાં ભાષા અને ભાવો-જે તેનાં પોતાનાં જ હતાં તે-દ્વારા કવિને જેવું દામ્પત્ય વિવક્ષિત છે, તે, તે વેળાનો લોકસમૂહ સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકતો હતો. એ રીતે સમગ્ર કાબળાને તેની પ્રત્યેક પંક્તિને અને વિશિષ્ટ ભાવોના વ્યંજક શબ્દો અને રૂઢિપ્રયોગોને આપણે તત્કાલીન જનસમૂહની દૃષ્ટિએ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો કવિને અહીં સુખી દામ્પત્ય અભિપ્રેત છે, એમ લાગ્યા વિના નહિ રહે. ‘સોનલા વાટકડી’ ‘સોનલાવરણી મહે’ ‘રૂપલાવરણી ધૂસ’ વગેરે શબ્દો કટાક્ષનાં નહિ, પણ છિન્નભિન્ન યથા સંરજ્યપેલાં દંપતીની જીવનસૌરભાં પ્રતીકો છે. ‘મરચોળાની તાણુરી એણે સેડય જે’ એ પંક્તિ ચૂંદડી એાદીને સ્વર્ગે સિધાવનારી સોનું જીવન કૃતકૃત્ય અને છે એ લોકાકિતની જ માત્ર વ્યંજક નથી, પણ મુલો યથા જે જન્માન્તરેવા ત્વમેવ મર્તા ન ચ વિપ્રલોભઃ આવતે ભવે પણ એ જ પતિની ચૂંદડી એાદવાના કાંટાની સાક્ષીભૂત છે. પત્નીનો આટઆટલો પ્રેમ કાઈ ‘માવડિયો’ કે ‘નિખુર’ પતિ મેળવી શકે ખરો ? અને એવો પતિ ‘ખૂતી’ બની શકે ખરો ?

તત્કાલીન સમાજમાં પ્રચલિત માન્યતાઓની દૃષ્ટિએ પતિને માટે પણ ઉપર કહેલા વિકૃત સિદ્ધાંત ખીલે કશો માર્ગ નહોતો એ વસ્તુને હકીકત તરીકે કવિ સ્વીકારે છે. પત્નીનો પક્ષ કરવાનું કાર્ય એ સમાજમાં શક્ય નહોતું અને સમાજ સામે બંધુ ગાંઠે કરવાની મનોવૃત્તિ તે વખતે જન્મી નહોતી. ઉપસ્થિત ચપેલી પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિએ પતિ માટે આ માતૃક વિકૃત સિદ્ધાંત ખીલે ઉપાય નહોતો, એ વસ્તુ ગૌરવિ ખરાબર સમજે છે. અને તેથી પતિને ઉમારી લેવા, પત્ની, માતાનું ધાવણ ધાવવા બાળકના ઉલ્લાસથી વિષને ‘ધટક’ દહને પી જાય છે, ગૌરવને કવિએ જો પુરુષનો કરતાના ચટકામાં હોમાઈ જતું વધુ પણ કંપી હોત તો તેણે ‘ધટક’ શબ્દનો પ્રયોગ કદી પણ કર્યો નહોત; અને તેથી આ ‘ધટક’ શબ્દ પણ કાબળાં હીરાકણી પેઠે ચમકતા ખીજા શબ્દોની જેમ પતિ-પત્નીના જીવનમાં વિલસતી સંવાદિતાનો ઘોલક છે.

ત્યારે આ કાવ્યમાં લેખકનું લક્ષ્ય શું છે? સમાજમાં પ્રસરી રહેલા રોગોની સામે
જી ઓઢી 'મેરો' સહુ રૂઢિચઢાં આપી ખોલો ર. અ'ધ'ના હુકાર કરતા કાઈ બનડી
કે મુશ્કેલીનું મુદ્દામંત્રણ તેને ધૃષ્ટ છે? બિચારા લોકકવિમાં આવાં છુદ્ધિમત્તા કે ઉદ્ધામ
રસવાતંત્રનું આરોપણ કરવા તો કાઈ નહિ લલચાવ. ત્યારે શું કવિ 'સ્થિતસ્થ
ર્થનમ્'. કરવા માગે છે? એમ કહીએ તો તો કાવ્ય-પોતે જ અર્થશૂન્ય બને; કારણ
રોડા રીતે કવિ આહુ પરિસ્થિતિ સામે પોતાનો ઉગ્રાટ તો બ્રહ્મા કરે જ છે. ત્યારે ?
જરૂરતાના અભેદ ખાક વિપર પછાડાને છિન્નભિન્ન થતા દામ્પત્યનું કરુણ ચિત્ર આલેખ.
કલાધર્મ બળવો અને તે દ્વારા કાવ્યનાં ભોક્તાઓતાઓમાં એવી સમાજરિશ્તિ
કમવાટ પેદા કરવો એ જ તેનું ધ્યેય છે. ગોરદિનું સ્વાર્પણ કાવ્યનું હિતુગ શિખર છે.
આખાં થે કાવ્ય વિપર વ્યાપક પ્રકાશ ફેંકતા છેલ્લા ચરણ—

ખાળી ડાળીને જીવડો ઘેર આવ્યો રે લોલ,

હવે મારી મંદિરિયે મોકળાણુ એ

અરનો આશિવાળો હવે હું રહી રે લોલ

અંતિમ પંક્તિ ઉચ્ચારતા પતિનું દસ્ય કરુણ નથી એમ કોણ કહેશે? લોક-
દેવની લાલચિત્ત ધરમથુ મિતાલરી રીઠીમાં લોકકવિએ કેટકેટલું કહી દીધું છે? વહાલા
જનને વળાવીને આવેલો 'જીવડો' માતાને કહે છે કે માંડી રે, ધઈ રાજી હવે! તારો
ગ આંતરનારી હમેઘને માટે આલી ગઈ છે. તું તારે હવે પેટભરી બરીને મોંઘું માવણ-
વા અણિયાણા મમંગામી કટાક્ષો બહુ એછા બેવા મળશે. ગોરદિનનાં 'મામતરાં'થી
હના જીવનમાં બીમી થયેલી ન પૂરાય એવી જોડને—અને સાથે જીવનભરના વૈધવ્યના
કારારને પણ—બ્રહ્મા કરતી 'અવને' આશિવાળો હવે હું રહી રે લોલ' એ પંક્તિમાં
એ કેટકેટલી કરુણા ધરખી છે?

તો પછી બળીબળીને એરની વાટકી તેણે પોતાની 'ગોરદિ'ને કેમ ધરી? આધુનિક
ધરને તેનું એ કાવ્ય અશુદ્ધિગમ્ય લાગવાનું. વહુએ તેની માતા ખસે કરેલી દુઃખકલાણી.
તી સામાન્ય વસ્તુ માટે આવી કક્કડતી સિદ્ધા? તો એવી સિદ્ધા આપનાર પતિને શા
ટે ગુનેગાર ન ગણવે? આપણા કાવ્યમાં નિરૂપિત થયેલ સમાજમાં અઘાન અને રૂઢિ-
ચ સહિયારી સફર ખેડે છે. પતિની સ્થિતિ કોઈ સ્પષ્ટશીલ નથી. પત્ની સંબંધે એક
દુ અચ્ચર બોલવાનો અધિકાર એ સમાજમાં પતિને નહોતો, તો 'મેટાં' ગોરદિ'ને
જીવનારી વદ્ધ માટે તો એ કશું બોલી જ શી રીતે શકે? આ કમકેર કુટુંબકલેષ પતિ
નીને સાથે જીવવા છે એમ નહોતો, એ તો આ બેડીનાં ખંડનથી જ રામે તેમ હતો.
જ્યો સામે બહારવટાં ખેડનાર પતિમાં સમાજ સામે બહારવટું ખેડવાની દૃષ્ટિ કે દિગ્ભ્રમ
પ પામી નહોતી. એટલે બીમી થયેલી સમસ્યાના એકમાત્ર ઈલાજ તરીકે, પતિ પોતાની
પત્નીની વચ્ચે અધીજીની જલકતી વાટકી ધરીને કહે છે કે "પીએ ગોરદિ નીકર
પીં બલે બે." પરંતુ તેથી આ 'અપરિત માગણી'માં પત્નીને બોલે જીવે જવાનો કે
કકતરી રીતે પત્નીનું કાસળ કાઢી નાખવાનો આચ્ચ રહેલો છે એમ માની લેવું યોગ્ય
તે પત્નીનું 'ખૂન' જ કરવું. ધાર્ણ હોત તો, તે જ કોનોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો હતો
દૃષ્ટિએ પત્નીનું માથું ઉતારી લેતાં તેને કાઈ અટકાવત નહિ. પોતે જેર પી ચકતો
પરંતુ એમ કરવાથી ગોરદિનું જીવન મરણ કરતાં પણ વધુ વસમી થાતનાઓવાણું

ચોતાની માથેન આંદોને હાથે બનવાનું એ હકીકત એ ગોરદિના આધુનિક પક્ષકારો કરતાં પણ વધારે સારી રીતે સમજતો હતો. એટલે આ ‘ગોઝારી માગણી’ ખતિયું પત્ની ઉપરનું સીધું કે આકતરું હજાણ નથી પણ વધુસેવી પરિસ્થિતિની આપસઆપસમાં ચોખવટનો એકમાત્ર હિસાબ છે. ગોરદિ વસ્તુસ્થિતિને પામી જાય છે, અને ચોતાની જાતનું સ્થેષિત અભિદાન આપે છે.

આ કાવ્ય તે સમયના સમાજજીવનનું ચિત્ર છે તેની ના નહિ, પરંતુ એનો ઉગમ છે કાઠિયાવાડની સાતતાંસળિયા-સાપક-કોમો, અને એ આંદો રચનાની રેખાઓ એમાં મીઠા કીક ઉપસી આવી છે. એ કોમોમાં યતા રૂઢિ અને મર્યાદાના કાક પાલનની દૃષ્ટિએ પણ પતિનો વિકલ્પ અનિવાર્ય હતો.

શ્રી સરોજિની મહેતાને મતે આ કાવ્ય સમાજમાં પ્રસારી રહેલી સ્ત્રીવિરાધી આવનારું પ્રતીક છે. અને લાગે છે કે તેઓ કાવ્યને પૂરું સમજ્યાં નથી. વસ્તુતઃ તો જે તેમને કહેવું છે તે જ વાત આ કાવ્ય પણ કહે છે. કાવ્યના સર્જનાર કે સરજનારાંઓને પણ “ત્યોનું મૂલ્ય તે આટલું જ?” એ જ, બતાવવું છે. પણ તે અધીરાઈએ ઉછળતા અર્વાચીન સુધારકની રીતે નહિ, પણ કલાત્મક રીતે, સાંભળનાર સમૂહના અંતરને હલાવી નાખે એવી મર્માગમિતાથી સુચવવાની રીતે. શ્રી મેઘાણી પણ લખે છે કે “વહુએ વગોળ્યાં મોટાં ખોરાં ર લોલ,” એ પંક્તિને ટેક તરીકે પસંદ કરવામાં લોકાવિષે તીવ્ર વેદનાશરપૂર કટાક્ષની અવધિ આણી છે. કહેવાતી કુલિનતાના જીવનની દારણ્યતા પૂરા સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરી છે.” અને પતિના સુખમાં “માડી હવે મંદિરિયે મોટાણા જો, બવતો આશિયાળો હવે હું રહો ર લોલ” એ પંક્તિ મૂકી કવિ ચોતે પણ એ સામાજિક દુર્ધટનાની ગુનેગાર સાસુ ઉપર પ્રુવ્યપ્રકાશ કાઢવી ક્યાં ચોતાનું વહણ કદી નથી આપતો? શ્રોતાવર્ગે તાળીઓના ગડગડાટથી આ કાવ્યને વધાવ્યું હશે તો તે એના અત્યંત કર્તાની કલાસિદ્ધિથી, જાણવા તો આ પંક્તિઓની અસરથી, નાહ કે નારીની આવી વિદ્યમના કરનારી દુર્ધટનાના રસથી કે તેમાં ચોતાની સંમતિ સુચવવા. એમ હોય તો તો એ શ્રોતાવર્ગ હૃદયદીન ને અપ્રાગતિક તો કરે, પણ સાથે કાવ્યરસના આસ્વાદને માટે ‘દ’ જેવો પણ મળ્યાય.

સમગ્ર લોકસાહિત્ય માટે બોલતાં શ્રી સરોજિની મહેતા કહે છે કે ‘જૂનું એટલું સોનું નથી’ ત્યારે પણ તેમણે માની લીધેલી કાવ્યનિરૂપિત અલ્પ જાવનાને તેઓ જૂની સંક્યાં નથી, એટલા પૂરું તેમનું ઉપકૃંત મંતવ્ય દર્શિત અને છે. લોકસાહિત્યનો કે બીજા કોઈ યુગના સાહિત્યનો અભ્યાસી એમ ન કહી શકે કે તે યુગનું સાહિત્ય સર્વાંગ સંપૂર્ણ છે. આવી પૂર્વજ લોકકાવ્યસંપત્તિનો ઉદ્ધાર કરવાનું બગીચ કામ કરનાર શ્રી મેઘાણીએ આ કાવ્યને ‘સાડું મરવું હોય તો તે એ કાવ્યની કાવ્ય તરીકેની ‘અંતર્મત’ પ્રેરણાને લખતે જ કરે— જે આગળ જતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

લોકસાહિત્યનો અભ્યાસ, કોઈ આયમેથી દુનિયાનાં અવરોધોનું નહીં સંશોધન નથી. તેનો વિષય અનેકાં મનુષ્યો પણ આપણી જેવાં માનવોએ કરતાં એમના હૃદયદેરી પણ આચા-નિરાશા, સુખ-દુઃખ, રાગદ્વેષ અને દુઃખોનું કુલોત્તર મંથન હશે. એમના જીવનમાં દૃષ્ટિગોચર થતી મર્યાદાઓ તરફ લાલજતી થરી, તેમના જીવનપ્રવાસની સુમધ માણવી એ જ આપણું કાર્ય. વાક્યમયના બીજા કોઈપણ પ્રકાર કરતાં લોકસાહિત્યની સાચી મૂલવણીમાં સમજાવશીલ ઐતિહાસિક કે સાપેક્ષ દૃષ્ટિની ખાસ વધુ જરૂર મળ્યાય.

દૂંકી વાર્તા આખ્યાનાત્મક સ્વરૂપમાં નાટક છે. વિશિષ્ટ અર્થમાં 'નાટક' શબ્દનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેનું વસ્તુ ગાંઠ રીતે સુસ્થિત છે એ નાટક. વસ્તુ વિશેનો આપણો સાધારણ ખ્યાલ નીચે પ્રમાણેનો છે: નાટક અથવા કથાના પ્રવાહમાં બનતાં કૃત્યો, બનાવો અથવા પ્રસંગોની હારમાળા એટલે વસ્તુ. આ વસ્તુ. નાટક અથવા કથાને જાદુ આપે છે અને એને એના અંતિમ પરિણામ પર લઈ જાય છે. વસ્તુ શિથિલ હોય કે ગાઢ રીતે સુસ્થિત હોય, અને ગાઢ રીતે સુસ્થિત વસ્તુ વિશેષમાં નાટ્યાત્મક હોય.

શિથિલ વસ્તુ એટલે પ્રસંગોની લાગણીન પરપરા સિવાય વિશેષ કંઈ નહિ. આ પ્રકારના વસ્તુમાં એક પ્રસંગને બીજા પ્રસંગ સાથે આવશ્યક સંબંધ પ્રશ્ન નહિ. આ પ્રસંગોને કથાના રૂપ સાથે પથુ કરી આવશ્યક સંબંધ નહિ. ખીછ રીતે કહીએ તો; દૂંકી વાર્તાના શિથિલ વસ્તુમાં કયું અંતિમ પરાકાષ્ટા રૂપ કાળું હોતું નથી. એમાં બધા અગ્રિમ પ્રસંગોમાંથી ઉદ્ભવતું એકે અંતિમ અથવા પરાકાષ્ટા રૂપનું કાળું અથવા પરિસ્થિતિ નથી—જેને પરિણામે સ્વાભાવિક અથવા અનિવાર્ય રૂપ આપે એવું કયું આ પ્રસંગોમાં હોતું નથી.

કાળું અને કારણનો સંબંધ હાખત કરીને શિથિલ વસ્તુને સુસ્થિત વસ્તુમાં ફેરવી શકાય. આ પ્રકારના વસ્તુમાં પ્રસંગ-પરપરાના દરેક પ્રસંગમાંથી તે પછીનો પ્રસંગ ઉદ્ભવે એટલું બસ નથી. પ્રસંગો એક બીજા સાથે બરાબર ગૂંચાઈ ને વણાઈ જતાં જોઈએ; એમાં એકાંકિ કાળો અને કારણો તરીકે એકબીજાને માત્ર અનુસરવા ન જોઈએ; એમાં કાળું અને કારણના એક બીજા પર આંતરિક અસર કરતાં સમૂહ બનવા જોઈએ. કથામાં પરાકાષ્ટા આવવી જોઈએ, એમાં માત્ર અનુક્રમ (succession) ન જોઈએ; એમાં પરિણામજનક રૂપ સાથે તેની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ કે આરોહણ જોઈએ. જે વસ્તુને સંપૂર્ણપણે ગાંઠ અને સુસ્થિત બનાવતું હોય, તો, અત્યાર અધીર્મ એ પૂર્ણ બનતું જે તેના ક્ષેત્રો, નક્કરતા, અસરકારક અને અસરકારક (અથવા એટલું જ મહત્વનું અને અસરકારક) કંઈક અંતે બનતું જોઈએ. આ કંઈક અત્યાર સુધીમાં જે સર્વ બનાવો ગયા છે, તેમાંથી નિષ્પન્ન થતાં પ્રત્યક્ષ અને સંયુક્ત રૂપ રૂપે હોતું જોઈએ; માત્ર પ્રસંગોની હારમાળાનો ઉદ્ધેશ પ્રસંગ જ ન હોવો જોઈએ—પ્રસંગ કે જેમાંના દરેક તે પછીના પ્રસંગ સાથે માત્ર કાળું અને કારણના સંબંધથી જ જોડાયેલો છે.

હવે આપણે નાટ્યાત્મક વસ્તુનો વિચાર કરીએ, નાટ્યાત્મક વસ્તુ કહેવામાં ગાંઠ રીતે સુસ્થિત હોય છે. ખીછ રીતે કહીએ તો, નાટ્યાત્મક વસ્તુ શિથિલ ન હોતું જોઈએ. નાટ્યાત્મક વસ્તુ માત્ર ગાંઠ રીતે સુસ્થિત જ નથી, આ પ્રકારનું વસ્તુ એમાં સંડોવાયેલાં પાત્રનાં ચારિત્ર્યનાં લક્ષણો પર અવલંબન કરે છે અને તેમાંથી વૃદ્ધિ પામે છે અને એના

ખરેખરે આ પાત્રો પર પાછી રીતે અસર કરે છે. દૂંદીમાં, મારા ચારિત્ર્યના કાઈ લક્ષણોમાંથી અથવા કથાનાં પાત્રોના ચારિત્ર્યના કાઈ લક્ષણોમાંથી કાઈ રીતે ઉદ્ભવતા પ્રસંગો મને અસર કરે અથવા આપણા કાવિ જીવનને અસર કરે અથવા આપણા ચારિત્ર્યને અસર કરે તો એથી વસ્તુ અને છે જે નાટ્યાત્મક વસ્તુ છે. નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પાત્ર બનાવ અથવા પ્રસંગને ધો છે અને બનાવ અથવા પ્રસંગ પાત્ર, ચારિત્ર્ય અથવા જીવન પર અસર કરે છે.

આપણે જેનો વિચાર કરી રહ્યા છીએ તેને કલાની ભાષામાં પ્રયોજન (motivation) તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ પ્રયોજનમાં દરેક કાળ અથવા પરિણામ પાત્ર અને પરિસ્થિતિમાં મૂળગત રીતે રહેલાં અને સ્પષ્ટ રીતે દેખી શકાતાં કારણોમાંથી ઉદ્ભવે છે. એમાં દરેક કારણને ન્યાય પરિણામ ઉદ્ભવવાનું નિશ્ચયમાં આવે છે. આ ન્યાય પરિણામ પાત્ર, ચારિત્ર્ય અને પરિસ્થિતિ પર અસર કરે છે. એટલે નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પ્રયોજન પૂરતી રીતે આનિર્ધાર પામેલું હોય છે. એમાં પાત્ર હમેશાં પ્રયોજનશીલ જ વર્તન કરે છે. નાટ્યાત્મક વસ્તુનાં પ્રસંગો અથવા ફલ હમેશાં ગંભીર જ હોય છે એમ માનવાની જરૂર નથી. નાટ્યાત્મક વસ્તુના ફલ અથવા પ્રસંગો હજી કોઈના પછી હોય. વસ્તુ કારણ જેવું અથવા પરિણામ (but as a result) હોય અને તે છતાં એમાં નાટ્યાત્મક પ્રયોજનનો સિદ્ધાંત હાજર હોય.

૩

દૂંદી વાર્તામાં પરાકાષ્ટા વાણી વગર, વિશિષ્ટ સ્વભાવાનુસાર, પરિણામજનક વિચારણાં પાત્રો હોવાં જોઈએ. વિશિષ્ટ સ્વભાવાનુસારનાં પાત્રોએ યોજનમાં સદાપ આપી હોય તેવા પ્રસંગોમાંથી પરાકાષ્ટા ઉદ્ભવે છે. આ પરાકાષ્ટાને પરિણામે એક અથવા વધારે પાત્રોનાં વર્તમાન અથવા કાવિજીવન પર અનિવાર્ય અસર થાય છે.

પરાકાષ્ટા અમુક જ મહત્ત્વની છે. પરિણામે વસ્તુરચના અતિશય સંભાળપૂર્વકનું વિધાન માગી લે છે. વાર્તાનું વસ્તુ ગાદ રીતે સુસ્થિત હોવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એ પ્રયોજનની અનુદલ્લેખ નાટ્યાત્મક જરૂરિયાત પ્રમાણે ગાદ રીતે સુસ્થિત હોવું જોઈએ. આ નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં પરાકાષ્ટાના પ્રસંગ અથવા પરિસ્થિતિમાં અંત પામતાં લાંબા પ્રસંગોની કારણભાષા જ ન હોવી જોઈએ. આ નાટ્યાત્મક વસ્તુમાં આ પરાકાષ્ટાને જ પ્રસંગ, દશ અથવા પરિસ્થિતિ હોવાં જોઈએ. આ પરાકાષ્ટા સજ્જાતના પ્રાથમિક પ્રસંગો અને સંકીર્ણતાનું પરિણામ હોય છે. આ પ્રાથમિક પ્રસંગો અને સંકીર્ણતાઓ ગૌણ અથવા હોય છે. વાર્તાની સમગ્ર અસર એકાદી કયાં વગર અથવા પરાકાષ્ટાની પરિસ્થિતિ અસ્પષ્ટ કયાં વગર ને ચર્ચ થશે તેમ હોય તો આ પ્રાથમિક પ્રસંગોને અથવા સંકીર્ણતાને કમળી દેવામાં આવે છે કારણકે અમુક સમયે અથવા પરાકાષ્ટાના અમુક કાળે પરિણામજનક વિચારણા પાત્રને દર્શાવવા માટે દૂંદી વાર્તા લખવામાં આવે છે.

તેથી દૂંદી વાર્તાના વસ્તુમાં નીચેની આવશ્યકતાઓનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે:—

(૧) દૂંદી વાર્તામાં પરાકાષ્ટાના આવશ્યક સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવામાં જરૂરી હોય તેટલો જ પ્રાથમિક પ્રસંગ રજૂ કરવામાં આવે—એથી વિશેષ નહિ અને

(૨) પરાકાષ્ટા સર્જે એવા સ્થિતિ, પ્રસંગ, સ્વભાવલક્ષણ અથવા ક્રિયા રજુ કરવામાં આવે. આ પરિસ્થિતિ, પ્રસંગ, સ્વભાવલક્ષણ અથવા ક્રિયાને ખાસ રીતે વિશેષ કરવામાં આવે છે—એમને પરાકાષ્ટામાંથી પસાર કરી ન્યાય પરિણામે લઈ જવામાં આવે છે. પરિણામ અથવા અંત ન્યાય હોવો જોઈએ; પહેલેથી જ પરિણામ અથવા અંત અનિવાર્ય હોવો જોઈએ એવી આવશ્યકતા નથી.

નાટ્યાલોક રીતે વર્તતા પાત્રો પરાકાષ્ટામાં ન્યાય અંતને પામે એ દ્રૂકી વાર્તાની મુખ્ય હેતુ છે. વહેવારમાં આ સિદ્ધાંત ઘણી છૂટ આપે છે. અમુક લેખકો આ સિદ્ધાંતની સમૂળી અવગણના કરે છે; અને તેમ છતાં વાર્તાની સફળતામાં કશોય અવરોધ આવતો નથી એમ જણાય છે. પણ એ દલીલત મૂળભૂત છે અને યોગ્ય તપાસને પરિણામે આપણને જણાશે કે એવી એક સફળ વાર્તા નથી જેમાં ઉપર કલા તે સિદ્ધાંતની અવગણના કરવામાં આવી હોય. દ્રૂકી વાર્તાને હેતુ એક અસર જોઈ કરવાની છે; આ અસર પરાકાષ્ટાની સમયમાં આવતી પરિણામજનક ક્રિયાની સહાય વગર થઈ શકે એમ નથી; જે કાર્ત્ત આ ભાવની ક્રિયા જોઈ કરે નહિ અથવા ગંભીર પરિસ્થિતિ સર્જે નહિ અથવા એમાંથી અસપષ્ટતા દૂર કરે નહિ તેને વસ્તુવિકાસમાં રચાત નથી; અને જે કાર્ત્ત પરિસ્થિતિમાંથી અસપષ્ટતા દૂર કરવામાં સહાય આપે અથવા એવી ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવામાં સહાય આપે તેને વસ્તુમાં રચાત છે, પણ પરાકાષ્ટા આણવામાં સહાયભૂત યાચ એટલા પૂરતું જ રચાત છે.

દ્રૂકી વાર્તા જવામાં જોઈ ક્રિયાએ પહેલેથી પરાકાષ્ટાનું જ પ્રસંગો અને તત્ત્વો રજુ કરવાનું વંશજી ધરાવે છે. દ્રૂકી વાર્તા અન્ય સર્વ અનાવશ્યક પ્રાથમિક વાર્તાને ગૌણ રચાત આપે છે અથવા દબાવી દે છે. આ વાર્તા પર આપણે બાર મૂકેલો નેઈએ. દ્રૂકી વાર્તાની—દ્રૂકા નાટકની પણ—આ રીત કેટલી લાગુજીત છે એ કેટલાક સારા વિવેચકોના મત પરથી જણાય છે. એકલી પરાકાષ્ટાને જ રજુ કરવામાં આવે ત્યારે સાચી દ્રૂકી વાર્તા લખાય છે એવો મત આ સારા વિવેચકોએ આપ્યો છે. ઉપરોક્ત મત સાચી રીતે સમજવામાં આવે તો અરે, છે; પણ ખુલાસો કરવામાં ન આવે તો એવી ગેરસમજૂત થવાનો સંભવ છે; કેમકે પરાકાષ્ટા એ શબ્દ અસપષ્ટ છે. અમુક સમયે જનાઓમાં ગંભીર પરિસ્થિતિ જોઈ યાચ તેને આપણે પરાકાષ્ટા લેખી છે, અને આ સમયે જોનામાં—એકો વખત લે કે ગાંધીમાં એકો વખત લે. પ્રાથમિક ખુલાસાના પ્રસંગને સદંતર લખી દેવાનું વસ્તુમાં કેટલીક વાર ચક્ર્ય હોય છે એ ખરું છે. ગંભીર પરિસ્થિતિને જ લખતી ક્રિયા કે વાર્તાલાપ દ્વારા પ્રાથમિક ખુલાસાના પ્રશ્નનું માત્ર ચચન કરવામાં આવે છે. વળી સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ આદર્શ વસ્તુમાં પ્રાથમિક ખુલાસાના પ્રસંગને દબાવી દેવો એ સાક્ષ્યજીક અણુકામાં આવે છે. પણ સૈદ્ધાન્તિક દૃષ્ટિએ ધણી આદર્શ વાર્તા વહેવારિક દૃષ્ટિએ આદર્શ નથી હોતી અને પ્રાથમિક પ્રસંગ પરાકાષ્ટા સાથે એટલો જોડો સ્થિતિષ્ટ હોય છે કે એનું પૂરેપૂરું આખ્યાન કરવું આવશ્યક અને છે. ગાયક એવાસાની 'નેકલેસ' નામની દ્રૂકી વાર્તામાં પ્રાથમિક વસ્તુ આપણને દશ વંદના ગાળામાંથી પસાર કરાવે છે, અને આ ગાળા સમય દરમિયાનમાં જગત પરાકાષ્ટાની તૈયારી થઈ રહી હોય છે. વળી પરાકાષ્ટાની પરી, પરાકાષ્ટાની ઉચ્ચતમ ક્રાંતિ માત્ર એકાદ મિનિટ જેટલો જ સમય લે છે. આ પરાકાષ્ટા એક જ દ્રૂકા વાક્યમાં આપણું.

સમય રજુ કરવામાં આવે છે. પ્રાથમિક તૈયારી વગરની આ પરાકાષ્ટા અસર વગરની અને કલાત્મક દૃષ્ટિએ ન સમગ્રપણે તેવી બનત. સમસ્ત વાર્તાપ્રવાહ દરમિયાનમાં પાત્રો પરાકાષ્ટા બંધી પ્રવાહુ કરી રહ્યાં છે; ખરી રીતે મંજીર સમવાયે દશ વરસના વિસ્તારમાં પથરાયેલ છે. અને તેમ છતાં પ્રાથમિક સર્વ વસ્તુને દયાવવામાં આવ્યું છે અને પરાકાષ્ટાની પડી માન જ રજુ કરવામાં આવી છે એવી ભતતી ટૂંકી વાર્તાની જેવી ગાયક મોપાસાની આ ટૂંકી વાર્તા સંપૂર્ણપણે છે. 'નેકલેસ'ની ટૂંકી વાર્તાનો અભ્યાસ કરવાથી આ વાત સ્પષ્ટ થઈ જશે.

૪

એકાંકી નાટકની જેમ ટૂંકી વાર્તાની કલાત્મક સફળતાનો આધાર એનાથી ઉત્પન્ન થતી એક અસર અથવા એક છાપ પર છે. નાટક સિવાયના વાર્તાના બીજા કોઈ પ્રકાર પાસેથી આવી એક અસર અથવા એક છાપ માનવામાં આવતી નથી. અસરની આવી કેન્દ્રિત અદિતીયતામાં ટૂંકી વાર્તાની તોલે બહુ ઓછી નવલકથાઓ અથવા રોમાન્સો અથવા હેતુપ્રાધાન્ય નવલકથાઓ પણ આવી શકે. અમુક બાબતમાં આવી અસરકારકતા વાર્તાના દીર્ઘ સ્વરૂપો કોઈ દિવસ માત્ર કરી શકે એમ નથી. કેન્દ્રિત અસર કે છાપની બાબતમાં કવિતામાં માત્ર વિરિંક ટૂંકી વાર્તા સાથે સરખાવી શકાય કારણકે વિરિંકનો હેતુ પણ ઓતના મનમાં એક મર્મસ્પર્શો જોઈ વહન કરવાનો છે. ક્યાં જુદી જુદી અસરો ઉત્પન્ન કરે અને તેમ છતાં એના હેતુમાં નિષ્ફળ ન જાય. 'રીપ વાન વીન્ડલ'ની વાર્તામાં એક પળે આપણે રીપની સુસ્તતાવવાળી રખડપટ્ટીથી અસર પામીએ છીએ, બીજી પળે એના સાદસના રહસ્યથી અસર પામીએ છીએ, ત્રીજી પળે એના આગમનની દરમ્યાણી અસર પામીએ છીએ. જે વિશે વાચકો એકદમ એકમત થઈ જાય એવી એકે અદિતીય અસર એમાં નથી. પણ ટૂંકી વાર્તામાં આવી એક અદિતીય અસર અથવા છાપ ઉદ્ભૂત થતી જ નોંધીએ. ટૂંકી વાર્તામાં એક અસર કે એક છાપ હોય તેનો સંસ્પર્શ. અતુલપણ નેટલી સહેલી 'એક અસર' કે 'એક છાપ'ની બાબત નથી.

એક અસર અથવા એક છાપની સારી વહેવારિક કસેટી નીચે પ્રમાણે રજુ કરી શકાય. એક અસર અથવા એક છાપ એક વાકેચમાં નિવેદિત કરી શકાય તેવી હોવી જોઈએ; આ વાકેચ ખૂબ લાંબું ન હોવું જોઈએ. આ વાકેચમાં આલેખારિક એકતાની અંદરિયાતો પૂરેપૂરી પૂર્ણ થવી જોઈએ. આ વાતને કહ્યું વધારે સરળતાથી રજુ કરીએ: એક પૂરા વિચારનું નિવેદન એટલે વાકેચ. જે વાર્તાની અસરનો સાર આવા એક વાકેચમાં આવી શકાય તો વાર્તા એકતાવાળી છે એમ માનવામાં આવ્યું નથી. વસ્તુને પણ આવી જ રીતે એક વાકેચમાં ધનત્વ આપીને અસરની બીજી કસેટી કરી શકાય. વસ્તુ જે એક એકતાવાળા વાકેચમાં રજુ કરી શકાય તો વાર્તા (જે સારી રીતે સંયોજિત હોય) સારી એકતાવાળી થાય અને એક અસરમાં પરિણમે.

૫

એક અસર અથવા એક છાપનો વિચાર કરતી વખતે "ટૂંકી વાર્તા" ચબ્દમાંના "ટૂંકી" ચબ્દનો વિચાર કરવો જોઈએ. ટૂંકી આ મારે! ઘણી ટૂંકી વાર્તાઓ માત્ર હળવ,

પંદરસો કે બે હજાર શબ્દોની બનેલી હોય છે (વધારે ટૂંકી વાર્તાઓ સાદિત્વિક મુશ્કેલીમાં મોળી હોય છે). બીજી બાજુ જોવા જઈએ તો આઠ હજાર કે દસ હજાર શબ્દોની કે એથી વે વધારે શબ્દોની વાર્તાઓ તંત્રી મહાશયો તરફથી સ્વીકારવામાં આવે છે. ચાલીસ હજાર કે એથી વધારે શબ્દોમાં મૂર્ત થતી વાર્તાને ચોખ્ખી રીતે ટૂંકી વાર્તા કહેવામાં આવે— સિવાય કે બીજી રીતે એ આ ટૂંકી વાર્તાને આવશ્યક સ્વરૂપમાંથી ધરાવતી હોય.

બીજી વાત એમ છે કે ટૂંકી વાર્તાએ ખાસ કરીને ટૂંકી જ થવું જોઈએ એવું કશું નથી. સામાન્ય રીતે ટૂંકી વાર્તા ટૂંકી હોય છે કેમકે ઉપર આપણે જણાવી ગયા છીએ તે એક અસર અથવા એક છાપ પાડવાને એ મથે છે. નાટક સાથે એની સરખામણી કરી એક વાર ઉપયોગી માલુમ પડશે. ટૂંકી વાર્તા અને એકાંકી નાટક બંન્ને નજીક છે. ગાદ રીતે સુશ્લિષ્ટ નાટક પણ ત્રણ કલાક જોઈ સકવું મુશ્કેલ બને છે. આજે વધુ સમયને એ કલાક અથવા તેની આસપાસમાં રાખવાનું છે કેમકે લાંબા સમયને પરિણામે પ્રેક્ષકો પાતી અસર અથવા છાપ મંદ બની જવાનો સંભવ છે. જેટલા સમય સુધીમાં પ્રેક્ષકનું ધ્યાન એથી રાખી શકાય તેટલા સમયમાં એની અસર અથવા છાપ પડી જાય એવી રીતે નાટકને સંયોજવામાં આવે છે. બે અંકી કે ત્રણ અંકી નાટક લે તેના કરતાં ઘણો એકાંકી સમય એકાંકી નાટક સાધારણ રીતે લે છે. અને એકાંકી નાટક સરખામણીએ વધારે એકત્વવાળી અસર પાડે છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. (આ વધારે એકત્વવાળી અસર પાડે છે એનો અર્થ જોવો તો નથી જ કરવાનો કે એ વધારે જોડી અસર અનિવાર્ય રીતે પાડે છે.)

ટૂંકી વાર્તાના ટૂંકાણુ ખાતેનું કારણ આપણને આ હકીકતમાં મળી આવે છે. એ એક જ એક વાંચી લેવા માટે યોગ્ય છે. એ અંતરાય અવરોધ વગર વાંચી લેવાની છે; સમગ્ર રીતે ધ્યાનમાં ઉતારવાની છે, સમજવાની છે અને અનુભવવાની છે. ટૂંકી વાર્તાના વાચનમાં અંતરાય ગાથે તો ક્યતની અસર દિલીન થઈ જાય છે. ક્યતનો જાદુ જતો રહે છે. ટૂંકી વાર્તા એક એકાંક વાચનમાં પૂરી થઈ જાય તેના કરતાં વિશેષ લાંબી નથી હોતી.

લાંબામાં લાંબો અને ટૂંકામાં ટૂંકી વાર્તા (આસો શબ્દો તે આઠ હજાર કે દસ હજાર અને કેક કેક વાર તો પંદર હજાર શબ્દોની વાર્તા તંત્રીઓ તરફથી સ્વીકારવામાં આવે છે) વચ્ચે રહેલી વિશાળ મર્યાદાનાં બે કારણ આપી શકાય. અમુક શબ્દો વધારે શબ્દ સુધી ધ્યાન કેન્દ્રિય રાખવાની સક્તિ ઘણાં વાચકોમાં હોતી નથી. પાંચ હજાર કે આઠ હજાર શબ્દોની વાર્તા એમની સક્તિની બહાર હોય છે. અમુક જ દાખલાઓમાં પંદરસો, બે હજાર અથવા પચ્ચીસ સો શબ્દોમાં વધુનો પૂરતો વિશાળ અથવા કથા વિષયની પૂરતી રજુઆત થઈ શકે છે. ઘણા દાખલાઓમાં વસ્તુના પૂરતા વિશાળ કે કથા વિષયની પૂરતી રજુઆત માટે એથી આઠ ગણા કે દસ ગણા શબ્દ જોઈએ છે. ટૂંકી વાર્તામાં સંકોચન (compression) પર ભાર મૂકવામાં આવે છે તેથી અબનાસીએ આપરતે જિતરી જવાની જરૂર નથી. ટૂંકી વાર્તામાં સંકોચનની જરૂર છે જ. ટૂંકી વાર્તામાં કાવ્ય સંશ્લિષ્ટતા હોવી જોઈએ એવો એનો અર્થ નથી. પૂરતી રજુઆત આવશ્યક છે. બે એક અસર અથવા એક છાપ જનવાતી હોય તો સંશ્લિષ્ટતા આવશ્યક નથી. સુશ્લિષ્ટ વાચક ચાલીસ હજાર કે પચાસ હજાર શબ્દોની ગાદ રીતે સુશ્લિષ્ટ વાર્તા એકો એક વાંચી જાય અને તે સાથે એમાંથી એક પ્રધાન અસર કે છાપ અનુભવે એવાં દૃષ્ટાન્તો પણ મળી આવે એમ છે.*

* અંગ્રેજ વિવેચનકર્તાઓ કથાવાચક શ્રવામાં આપ્યો છે. ખાસ કરીને ડૉ. ટોનીની *Short Stories in the Making* નો.

હિંદ ગરીબ કેમ થયું ?

ગુણ સેખક : ૨૫૦ રમેશચંદ્ર દત્ત
સંશોધકાર : ત્રિલોકાસ કોઠારી

ઉત્તર હિંદની જમાખંધી [૧૭૯૫ થી ૧૮૫૩]

૧૭૯૫માં દાક્ષીના રાજ્યો પોતાની કુદૃશ માટે થોડી જમીન રાખીને રાજ્યની બાકીની જમીન પરના તમામ હક અંગ્રેજોને સોંપી દીધા. ત્યાર પછી તે વખતના ગવર્નર જનરલ સર જોન શૌરે લગભગ જમાખાના પોરણે ત્યાં કાયમી જમાખંધી દાખલ કરી. ૭ વરસ પછી ઔધના નવાબે અસ્તાદાવાદ અને શ્રીમ પ્રાંતો, 'સોંપાયેલા પ્રાંતો' તરીકે જાણખાય છે તે, કંપનીને સોંપ્યા. લોર્ડ રેલેસ્ટી તે વખતે ગવર્નર જનરલ હતો. તેણે પોતાના બાઈ હેનરી બેલેસ્લીને તે પ્રાંતનો પરીવટ સોંપ્યો, અને જમાખંધીનું કામ પણ સોંપ્યું. તેણે ત્રણ વરસ માટે મહેસૂલ નક્કી કર્યું. તે ત્રણ વરસમાં મહેસૂલ કેટલું વધ્યું તે નીચેના આંકમાં ખતાવે છે:—

નવાખના વખતમાં મહેસૂલ રૂ. ૧૩,૫૨૩,૪૭૪	
કંપનીનું રાજ્ય ૧ હું વર્ષ ૧૫,૬૧૯,૬૨૭	
" " ૨ હું " ૧૬,૧૬૨,૭૮૬	
" " ૩ હું " ૧૬,૮૨૩,૦૬૩	

એટલે કે નવાખના રાજ્ય કરતાં ત્રણ વરસમાં લગભગ ૩૩ લાખ રૂપિયા મહેસૂલ વધ્યું. મહેસૂલનું વિશેષ લક્ષણ એ હતું કે તે કઠાઈથી વસૂલ કરવામાં આવતું હતું. બ્યારે નવાખના વખતમાં પાક તરફ નજર રાખીને વસૂલાત થતી હતી. આથી એક કહેકટરે કંપનીના મહેસૂલને 'વધારા પડતી દાઝમારી ઉપખવતું અને વસૂલાતની કઠાઈવાળું' ગણાવ્યું હતું.

આવી કઠાઈ છતાં દસ વરસમાં જમાખંધી કાયમ કરવાનું વચન આપેલું હતું એ તેમાં સારું તરવ હતું.

૧૮૦૩માં જમીન અને ગંગા વચ્ચેનો પ્રદેશ ને 'જતાયેલા પ્રાંતો' તરીકે જાણખાય છે તે કંપનીના કાયમમાં આવ્યો. ત્યાં પણ ઉપર પ્રમાણે દસ વરસ પછી કાયમી જમાખંધી દાખલ કરવાનું વચન આપવામાં આવ્યું. પણ એટલી ઘટત ઉમેરી કે વ્યવસ્થાપક મંડળની સમતિ હશે તો તેમ થશે.

૧૮૦૪માં ઉત્તર હિંદમાં સખત દુકાળ પડ્યો અને તેથી સરકારને 'મહેસૂલમાં ભારે રાહત આપવી પડી. કોરણે લોહો મરાઈ' સાથેની લગઈ આપી અને આડરી જમીન મહેસૂલથી વસાઈ ગયા હતા. આ સિમિતિ બેઠકને જમાખંધીનાં તપાસણી કરવા ૧૮૦૭માં એક કમીશન નીમવામાં આવ્યું. તેણે સામાન્ય રીતે કાયમી જમાખંધીના લાભો સામાન્ય રાખ્યા, પરંતુ 'સરકારને આવકનો મોટો ભાગ આપવો પડે,' તે કાયમી તેણે ઉપરના પ્રાંતોમાં ઘટત કાયમી જમાખંધી દાખલ કરવાની લાલામજૂ ન કરી. અત્યાર સુધી આ વિભાગમાં કાયમી

જમાનથી દાખલ કરવા માટે વખતોવખત વચન આપાયેલાં હતાં અને અમુક વખત પછી તેનાં નક્કી અમલ કરવાનું સરકારે સ્વીકાર્યું હતું પણ મહેસૂલના લેખે ઉપર પ્રમાણે પહેલી વખત કાયમી જમાનથી વિરુદ્ધ સૂર તીકલ્યો. અર્વાચીન જનરલ લોર્ડ મિન્ટો અને તેની સમિતિના સભ્યોએ મૂળ વચનોને વળગી રહેવા કંપનીના વ્યવસ્થાપકોને લખ્યું. એક સભ્ય કાલકુલે મહેસૂલની કમીચનને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે '૧૮૦૨ અને ૧૮૦૫ની જાહેરાતો પ્રમાણે અમુક મુદત સુધી આદ કાયમી જમાનથી દાખલ કરવા સરકાર બંધાયેલી છે...આવી રીતે ગંભીરતાપૂર્વક આપેલું વચન સરકાર તોડી શકે નહિ. તેમ યાપ તો તે લોકોનો વિશ્વાસ ગુમાવી ખેરે...કાયમી જમાનથીનું સાચું પરિણામ બંગાળમાં જોઈ શકાય છે. ત્યાં લોકોની વધતી જતી આગાહી એ બેશક કાયમી જમાનથીનું પરિણામ છે. -તેથી હું કોઈ તરંગી રહીશ કરવાને બદલે બંગાળનો અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા વિનંતિ કરું છું.'

લોર્ડ મિન્ટોએ પણ આ નોંધની સાથે ઉમેર્યું : 'આને લગતા બધા કાગળો પર પૂછું વિચાર કર્યા પછી અને પૂરેપૂરો સતોષ થયો છે કે કાયમી જમાનથીની નીતિ યોગ્ય છે અને તે તરત જ દાખલ કરવાની જરૂર છે.'

પણ કંપનીના વ્યવસ્થાપકોએ પોતાનો નિર્ણય કડી લીધો હતો. પૈસાની વાત આવે ત્યાં તે નમતું આપવા તેવાર નહોતા. તેમની નીતિ 'વધારેમાં વધારે આવક કરવા માટે ખેડૂતો પાસેથી વધારેમાં વધારે મહેસૂલ નીચેલી લેવાની હતી.'

વ્યવસ્થાપકોએ કાયમી જમાનથીની વાત છોડી દેવા હુકમ કર્યો. આથી મિન્ટોને આપાત થયો. પણ તેનું શું વળે? કંપનીના જવાબદાર અમલદારોએ લોકોને વખતોવખત આપેલાં વચનોની કંઈ કિંમત ન રહી.

૧૮૧૪માં મિન્ટોએ દિંદ ઉડાતાં પહેલાં કંપનીના વ્યવસ્થાપકોને ફરીથી લખ્યું કે 'કાયમી જમાનથી કરવાથી સરકારની આવકનો કંઈ ભોગ આપવો પડે તેમ નથી. એકમ સમીધે પણ જમીનની સુધારણાની દૃષ્ટિએ, મહેસૂલ વખતો વખત બદલાવા ક્ષે તે નીતિને વખોડી કાઢી છે...જો સરખવતો હેતુ લોકોની રિયાત સુધારવાનો હોય તો અમારી એ દૃઢ પ્રતિતિ યથા છે કે કાયમી જમાનથીથી એ જેટલું જલદીથી અને અસરકારક થશે તેટલું બીજા કશાથી નહિ થાય.'

દિંદના સર્વોપરી અધિકારીએ આમ લખવા છતાં વ્યવસ્થાપકો મક્કમ રહ્યા. મિન્ટોના મજા પછી આ નક્કી કરવાનું કામ લોર્ડ હેરટિંગ્સના કાયમી આગ્રહ. સરકારે નીચેના બોર્ડનો અભિપ્રાય આપ્યો કે અમારે અમારો ચોક્કસ નિર્ણય જણાવવો જ જોઈએ કે ઉત્તર દિંદના આ પ્રાંતોમાં જો કાયમી જમાનથી દાખલ કરવામાં લીધ કરવામાં આવશે તો સિટિસ સરકારના દિલને ભારેમાં ભારે દુઃખાન થશે...અમારે એ પણ જણાવવું જોઈએ કે સરકારે આપેલાં ગંભીર વચનો પ્રમાણે કાયમી જમાનથી દાખલ કર્યા સિવાય બીજા કશાથી જમીનદારોને સતોષ નહિ થાય.'

૧૮૧૬માં કંપની સરકારની નોકરીમાં લખ્યા સમય સેવા કર્યા પછી નિવૃત્ત થતાં મિ. રેડરવેલે આ વિષય ઉપર પોતાનું મન કાલકુલું હતું અને ઉપરના જેવા જ વિચારો રજાવ્યા હતા. સર એડવર્ડ કોલકુલ નામના બીજા એક નામદાર અમલદાર, જેણે ૪૨ વરસ સુધી

કંપનીની નોકરી કરી હતી, તેણે પણ નિવૃત્ત થતાં પોતાના વિચારો દર્શાવવાની તક લીધી હતી. તેના જણાવ્યા પ્રમાણે અલ્લાહાબાદની આલુઆલુના પ્રતિમાં નીચે પ્રમાણે મહેસૂલ વધુ હતું :

૧૮૦૭. પૌંડ ૨,૬૫,૩૯૧

૧૮૧૧. " ૨,૭૪૧,૭૨૮

૧૮૧૮. " ૩,૨૬૨,૩૬૬

એટલે કે ૧૧ વરસમાં લગભગ ૧૨ લાખ પૌંડ વધ્યા. તે વખતના બાવે ૧૨૦ લાખ રૂપિયા થયા. દર વરસે ૧૧ લાખ રૂપિયા વધ્યા.

આમ વધતી જતી મહેસૂલને નહલે મર્યાદિત મહેસૂલ નક્કી કરવાની કોલકુલે ખાસ ધ્યાન દર્શાવી હતી અને એમને શાખ તો અમલદાર તરીકે જતાં જતાં એક સાચું કામ કરાવે. પોતાને સંતોષ થશે એમ તેણે જણાવ્યું હતું. આવા મોટા અમલદારોના અભિપ્રાયોથી સંતોષ થઈને લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સે અવરથાપકને છેવટની વિનંતી કરીને જણાવ્યું કે 'અમારા એ સર્વાનુમતે અભિપ્રાય છે કે કાયમી જમાવણીનો પદ્ધતિ એ ઉત્તર હિંદના પ્રાંતોમાં હાથમ કરી ફરી નોંધાય. મહેસૂલની રકમ દરેક ખેતર માટે કાયમી કરાવેલી હોય અથવા તો અમુક નક્કી કર પ્રમાણે મહેસૂલ નક્કી થવું હોય. એમ તે પદ્ધતિ હોય, પણ કાયમની જમાવણી હાથમ કરવી જોઈએ.'

આના જવાબમાં વેપારી કંપનીના વ્યવસ્થાપકોએ કુલ્મ હોલ્સો કે 'અમારે તમને ફરીથી ખાસ એતવણી આપવી જોઈએ કે તમે જે સર્વાનુમતે અભિપ્રાય આપ્યો છે તેને અમે સ્વીકારવા તૈયાર નથી...અમે એમ ઇચ્છીએ છીએ કે તમે એવું કંઈ નહિ કરી બેસો જેથી અવિશ્વમાં જમાવણી કાયમની થશે એવી લોકોનાં મનમાં આશા બંધાય.'

આ પત્રોબવહાર અને વાટાપાટો દરમિયાન ૧૮૧૬માં મહેસૂલી મંજૂના મંત્રી હોલ્ડિંગે એન્ડ્રીએ એક નવી યોજના સૂચવી. તે મહાસવારી તરીકે યોગપાય છે. તે અનુસાર ગામના મુખ્ય માણસ હાજરદાર મોરદાર, મહેસૂલ નક્કી કરવાનું હતું અને તેની મારત્ત ઉપરાવવાનું હતું. કનેક્ટરના રજિસ્ટરમાં હાજરદારનું નામ તે ગામનું મહેસૂલ ચારનાર તરીકે નોંધવાનું હતું. આ પદ્ધતિમાં સાંધના ૮૩ ટકા મહેસૂલ તરીકે લઈ ચકાવ એમ હતું. ૧૨૦૦ રૂપિયાની સાંધ આવતી હોય તો સરકાર રૂ. ૧૦૦૦ સુધી લઈ લેકે, અને રૂ. ૨૦૦ જમીનદારને રહે. જમીનદારને રૂ. ૨૦૦ કરતાં વધારે મળતા હોય તે સિવાય મહેસૂલ વધારવું નહિ એવી સામાન્ય સમજણ હતી.

આમાં ઉદારતા કે દયા નહોતાં. મહેસૂલમાં જમીનની બધી સાંધ મસાઈ જવા લાગી. જમીનદારો અને ખેડૂતો બંને ગરીબ થયા. પત્ર વધારવાનું અને લોકોની સ્થિતિ સુધારવાનું કામ અચકા થઈ પાડ્યું. અવિશ્વમાં રાજ્યના માગણીની કંઈ મર્યાદા આંકવામાં આવી નહિ. આવી કાકાઈના પરિણામે તે મેળેના યોગ વખતમાં પડી લાગી.

'ઉપર, ૧૮૦૩માં લોર્ડ વિલિયમ બેન્ડીકે લોકોને કંઈક ચાલત આપી. તે ૧૮૨૮માં મળનાર જનરલ થઈને આગેર ત્યાર પછી તેણે ઉત્તર હિંદમાં મુસાફરી કરીને ત્યાંની જમાવણીને અંગે નવું મુદ્દાનો નિર્દેશ કર્યો.'

- ૧ જેહોતે જમીન સુધારવા હિતેજન મળે તે માટે લાંબી મુદતના પટ્ટા કરી આપવા;
- ૨ તેમને ખેતીમાંથી કંઈક જમત રહે તે માટે મહેસૂલ માફકસરતું કરાવવું; અને
- ૩ આમ સંસ્થાઓને ટકાવી રાખવી.

ત્રીજા મુદ્દાને અંગે તેની કાઉન્સિલના એક સભ્ય સર આર્થર્સ મેટકાફે બેરબૂર્નકે વક્તામણ્ય કરી હતી. તેણે જણવું હતું કે 'આમ સંસ્થાઓ તો નાનકડી સ્વરાજ સંસ્થાઓ છે. તેમાં લોકો અદારના બંધનોથી લગભગ સ્વતંત્ર છે. જ્યાં જાણુ અટકી પડે ત્યાં એમનું કામ આવે છે. એક રાજા જન્ય અને ખીલું આવે; કાન્તિ માંગ અને પૂરી થાય; ક્રિડા કે પહેલુ, મોગસ કે મરાઠા, શીખ કે અંગ્રેજ દાઉદખાન રાજા તરીકે આવે તે જાણ; પણ આમ સંસ્થાઓ તેની તે રહે છે. તોફાનના વખતમાં લોકો હથિયાર સજો છે અને પોતાનું રક્ષણ કરે છે. કાંઈ દુસ્મનનું હાથે ગામ પાસેથી પસાર થતું હોય તો લોકો પોતાના દોરને વાઘમાં પૂરી રાખે છે અને દુસ્મનને હાંડેલા વગર પસાર થવા દે છે. પોતાને લૂંટી લેવામાં આવશે અને સામા યવાથી ટકો રક્ષાય તેવું નથી એમ લાગે તો પોતાના સંબંધવાળા કાંઈ દૂરના ગામમાં લાગી જાય અને તોફાન પૂરું થાય ત્યારે પાછા આવે. પહેલાંની માફક પોતાના ધંધા સર કરે.....આવી સંમિલિત સંસ્થાઓને લોધે દિંદના લોકો કાન્તિઓ અને ફેરફારમાં ટકો રહ્યા છે. હું ધ્રુવજી હું કે આ સંસ્થાઓને કદી વીખેરી નાખવી નહિ, અને તેવું કંઈ પણ કરવું નહિ. રૂંધતવારી પદ્ધતિમાં ગામડાને બદલે વ્યક્તિગત. ખેડૂત સાથે મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવે છે તેમાં આમ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ જોખમમાં મૂકવામાં આવે છે. માટે હું તે બધે દાખલ કરવાના અતનો નથી.'

પછી સરકારે પોતાનું જમાખાધીનું ધોરણ બદલ્યું નહિ. વ્યક્તિગત મહેસૂલ નક્કી કરવામાં આવ્યું અને ન્યાયનું, વહીવટી જાણ કામ ગામના આગેવાનોના હાથમાંથી લઈને સરકારી અમલદારોને સોંપવામાં આવ્યું. આ રીતે આમ સંસ્થાનું મૂળ જોડી લેવામાં આવ્યું એટલે તે અદૃશ્ય થઈ. આવી સંસ્થા ને દિંદમાં કુનિમાના બધા દેશો કરતાં સૌથી પહેલાં શરૂ થઈ અને સૌથી વધારે ચાલી તેનો અંત લાવવામાં આવ્યો. તે આ દેશમાં સિટિશ-અમલનું વધારેમાં વધારે કુઝાદ પરિણામ છે.

બેરબૂર્નકે કે મેટકાફે કાંઈ આમ સંસ્થાઓને જમાવી રાકવું નહિ. પણ તેમના પ્રયત્નોથી મહેસૂલની આકારણી કંઈક ઓછી થઈ. મહેસૂલ સંચયો કે લેવાનું હતું. આ જાણુ નક્કી કરવાનું કામ રોયલ્ટી માર્ટીન બર્ નામના અમલદારના હાથે આવ્યું. તે હિતર દિંદની જમાખાધિની જનક ગણાય છે. તે પહેલાં ન્યાયખાતામાં હતો. તેને પોતાના વિચારોનો અમલ કરવાની તક મળી તેથી તેણે મુશ્કેલી એ કામ લીધું. તેની પદ્ધતિ પ્રમાણે આખા પ્રદેશ માટે મહેસૂલનો આંકડો નક્કી કરીને પછી તે પ્રદેશના ફરક ગામ માટે આંકડો નક્કી કરવામાં આવતો. ગામ લોકોને તે આજ્ઞાત પોતાના વાંધા રખા કરવાની તક આપવામાં આવતી. તેઓ આવતા, કામ તો બેગા યતા અને અંદર અંદર મહાત્મન કરીને પોતાનો વિચાર દર્શાવતા. છેવટે કલેક્ટર પોતાને ફીક લાગે તેમ નક્કી કરી લેતા. ગામ લોકોને કંઈ પણ પૂછ્યા વગર નક્કી કરવું એના કરતાં આ પદ્ધતિ સારી હતી. (આણ)

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[* મૂલ્યો પુસ્તકો મુખર્ષી ઇલાકાનાં રેઝવણીખાતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા

વીર વલ્લભભાઈ	૦-૨-૬
X સમજીની વાતો	૦-૩-૦
અભિજિત સ્વા. પુષ્પ	૦-૪-૦
X કાલકકાસ મેઢ	૦-૭-૦
કાન્તિ	૦-૬-૦
કાન્તિમંદી સમ	૦-૭-૦
૧૮૫૭ બળવાની બીજી બાજુ (નવો)	
ઈટાલીનો મુકિયત	૦-૬-૦
વીરની કલકલ ભા. ૧	૦-૧૨-૦
કાન્તિનેષ અને સ્વરાજ	૦-૪-૦
આરોલીની કિન્નર	૦-૨-૬
માંધીકમ આદ્ય	૦-૮-૦
ભારતની વસંતવાળી	૦-૩-૦
ભૂગર્ભ દિશ	૦-૭-૦
પ્રેરણા કમળ	૦-૭-૦
રચિયાતુ આદ.	૦-૫-૦
કાન્તિને માંગે	૦-૫-૦
X ટેકો ખાતર	૦-૭-૦
પરોશી કાપડની દરોશી	૦-૮-૦
X મારી કલાણી	૦-૮-૦
X ચતુરો	૦-૧૦-૦
કોષા બચતની કાવો વાળી	
અને સરીખોનાં ચીતો	૦-૮-૦
કિન્નર બિરખાઈ	૦-૭-૦
X કામન	૦-૭-૦
X વેલો તાર	૦-૮-૦
વાલકમળા પ્રવેશી કાન્તિ	૦-૮-૦
૧૪૦ (સુધારેલી આકૃતિ)	૦-૬-૦
છબચત્ર	૦-૬-૦
૧૪૦ સંસ્થામાં ડાકિયું	૦-૮-૦
X ૧૪૦ અંધાળની યાત્રા	૦-૮-૦
૧૪૦ વીરવર્ધના કુનો	૦-૭-૦
એકચેતિચમ અને બીજી વાતો	૦-૬-૦
૧૪૦ કે પ્રાંત	૦-૮-૦
X ૧૪૦ વેલો (નવો)	૦-૮-૦
આશ્વવાઈ અને સરોવર	૦-૮-૦
સલીલનો સરોવર	૦-૧૨-૦
કામળા	૦-૩-૦
નાવલે આદાર	૦-૬-૦
કો-પુરુષ-મયાઈ	૦-૫-૦
કિન્નર આજુ	૦-૮-૦
કોમલ સ્વામી કાવળ	૦-૪-૦

ટોલ્કટોય ગ્રન્થાવલિ

X પ્રેમનો દંભ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૪-૦
X સ્ત્રી અને પુરુષ (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
X ગ્રન્થાવલિ ભા. ૧	૧-૪-૦
X નવો અવતાર ભા. ૧	૨-૪-૦
X નવો અવતાર ભા. ૨	૨-૦-૦
X નવો અવતાર ભા. ૩	૧-૦-૦
X દક્ષિણનિવર્તન	૧-૪-૦
X ગ્રન્થાવલિ ભા. ૨	૧-૪-૦
સમસ્તુ	૧-૪-૦

રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ

X વરે-ગાહિરે	૨-૦-૦
X ચતુરમ અને બે બહેનો	૧-૪-૦
નોંધપાત્ર	૧-૮-૦

બહુદ ગ્રન્થાવલિ

કો-કાન્તિકારની આત્મકથાભા. ૧	૧-૪-૦
કો-કાન્તિકારની આત્મકથાભા. ૨	૧-૪-૦
X માતા આસિપાતિય	૧-૮-૦
X દિરેશની વાતો ભા. ૨	૧-૪-૦
X સીતામન્થન	૧-૪-૦
X સ્વપ્ન કમળ	૦-૧૦-૦
સમસ્તુ	૩-૮-૦
ચેરનાં કાવ્યો	૨-૦-૦
ચૈત્રવિહાર ભા. ૨	૧-૪-૦

મદીશુ પ્રકાશનો

X દિરેશની વાતો ભા. ૧	૧-૪-૦
ચૈત્રવિહાર ભા. ૧	૧-૮-૦
સુભા અને બીજી વાતો	૧-૪-૦

મારતપુણ્યપ્રવાસ

X માંધી-મલિતદેહસવાઈ	૧-૮-૦
સમ અને પુણ્ય (બીજી આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
પુણ્ય અને મહાવીર (૧)	૦-૬-૦

X ૧૪૦ ગુણ વેદક	૨-૦-૦
X કિન્નર	૧-૮-૦
X સામરમતી	૧-૪-૦
X રોશિયાનું યજ્ઞવલક	૨-૦-૦
સુભા અને પુણ્ય (બીજી આવૃત્તિ)	૧-૦-૦
સલીલનો સરોવર (નવો)	૧-૮-૦
X ૧૪૦ મે નહિ રામનય	૦-૬-૦
અસલકાર	૨-૮-૦
મયાનુષ્યમાં માંધીક	૧-૮-૦
મહિરા-પ્રનાય	૧-૪-૦
કાલાવાસની કલાણી	૦-૧૨-૦
મનતા	૦-૮-૦

સિવાજીમ

પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી ગ્રન્થમાળા	૨-૦-૦
ટોલ્કટોય ગ્રન્થાવલિ	૧-૦-૦
રવીન્દ્ર ગ્રન્થાવલિ	૧-૦-૦

પ્રદ ગ્રન્થાવલિ

પ્રદ ગ્રન્થાવલિ	૫-૦-૦
-----------------	-------

પ્રસ્થાન

પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ

નવું પ્રકાશન

આંકાની ધોર

પાક ૫૬

કિં: ૨૨૮-૬

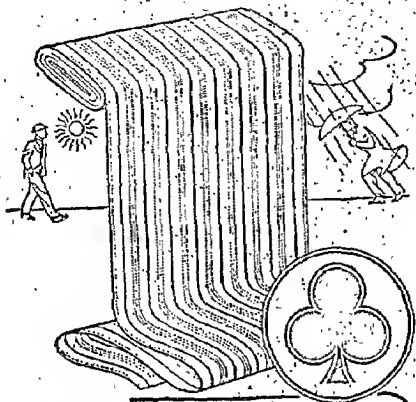
પ્રસ્થાન કાર્યાલય

સરસ્વતી

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

સરસ્વતી

પ્રસ્થાન કાર્યાલય

અમે તે જાણુ રોય તો જણાવ્યને માફમ પડશે કે, અરવિંદ મિલ્સ
 કાપડ તમારા કપડાંનો પ્રમ વસ્ત્ર છે. તે કાંઈ નવત ઠક તે રીતે બનાવવામાં
 આવે છે. તે સાદું લાગે છે અને સુંદર દેખાય છે. હવે તમે તમારા મિત્ર
 મિત્રીનાં સાદા, ચર્મી, રંગી, પાપટી, મુલ, કેપ, નેનસુ, લોન, ફેરીયા
 અને વાઈ અરીસા તમારે "પુરવડાં કાપડ"નાં માલો નિબંધે કાપડ અરીસાને.

તમારો માટે અરવિંદ મિલ્સ

અરવિંદ મિલ્સ લીમીટેડ,

અમદાવાદ

आव [दाव निवृत्त] वंश

शमनारायण विश्वनाथ पाठक

५०००

शमनारायण

समाप्त

रघुछाउठ इन्दुरभाष मित्रा

वर्ष १९८०

अंक ५-६

FOR

Honesty, Service & Integrity

- (1) The Commercial Mills Co, Ltd. Ahmedabad.

Fabrics combine Durability
Attraction & Fashion.

- (2) The New Commercial Mills Co, Ltd. Ahmedabad.

Gopi Fabrics
Bears the Stamp of
Integrity, Quality, Strength & Colours.

- (3) The New National Mills Ltd. Ahmedabad.

Nuna Fabrics
is
A Happy Blend
of
All that is
Superior, Durable & Fashionable.

- (4) The Sentinel Assurance Co, Ltd. Bombay.

Shields you from risks Personal
AND
Those of Business

LIFE & FIRE

PURELY INDIAN CONCERNS

● INSIST ON OUR SERVICE ●

૧ વિરોધ : સમન્વય	રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી	૯૭
૨ અગ્રેયવાન્તી સમીક્ષા	અંબાલાલ પુરાણી	૧૦૨
૩ તરલાનો ફોટોગ્રાફ [કાવ્ય]	ઈશ્વરપ્રસાદ જોષીપુરા	૧૦૬
૪ પેલીયો લખાયેલું [વાર્તા]	વૈકુંઠ શાહ	૧૧૧
૫ વસન્તી વધાર્મી [કાવ્ય]	રામપ્રસાદ શુક્લ	૧૨૨
૬ મતી બીઅટ્રીસ વેળ	રંગીલદાસ કાપડિયા	૧૨૩
૭ અનિ-અગ્રદાય	પ્રો. રતિલાલ જગન્નાથ જાની	૧૩૨
૮ પા દે દીધા [કાવ્ય]	ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા	૧૩૪
૯ હિંદુ સરીખ કેમ મળે ?	સ્વ. રમેશચંદ દત્ત	
	વિહંગદાસ મોહાંતી	૧૩૫

પ્રસ્થાન' દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે નિયમિત પ્રસિદ્ધ થાય છે.

સ્વદેશી. સસ્તા. સસ્ત

નેરોલની

લગર છાય

શાહી

ફાઉન્ટન પેનના

તથા

બ્લુ બ્લેક બાઇટલા

વાપરો.

અનેક મુ. ઓફિસો, મીસો, શાળાઓ તથા સ્ટોરોમાં તેમજ આપણી દરેકે દરેક સંસ્થામાં વપરાય છે. તેમાંના સ્ટેશનને નેરોલની શાહી ખાતે પૂછો :—

ધી નેરોલ એજન્સી

મધ્ય દરવાજા-અમદાવાદ.

લાન્ચ-કાલુપુર દરવાજા બહાર, ગાંધીની લાઇનમાં.

સવાળમ : મિદમાં ફા. ૫-૮-૦; અર્માં તથા પરદેશમાં ફા. ૭-૮-૦; છૂટક નકલ ૧-૦-૦

લખો : પ્રસ્થાન કાર્યાલય : રાયખડ : અમદાવાદ.

પ્રકાશક : રાજકોશી કેસરભાઈ મિત્રી : ૧૨ અ, ભારતીનિવાસ, સોસાયટી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ
મુદ્રક : મણિલાલ જનશાહ શાહ, નવપ્રભાત પ્રિ. પ્રેસ, લીમ્કોટા રોડ, અમદાવાદ તા. ૨૬-૨-૪૪

“કદાચ પરતાણું પડે તે પહેલાં”

તમારા કુટુંબની સલામતી ખાતર તમારા ઘડપણની સલામતી ખાતર

તમારો વીમા

શ્રી નાગપુર પાચોનિયર ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના : ૧૯૨૧

હેડ ઓફિસ : નાગપુર

માં જ ઉતરાવી

તમારા કુટુંબ પ્રત્યેની ફરજ અદા કરો.

હેલા વેલ્યુએશન રિપોર્ટમાં નહિયર થએલું

ત્રિવાર્ષિક બોનસ

દર હજારે

હયાતીના વીમા ઉપર

જિંદગીના વીમા ઉપર

રૂ. ૩૬

રૂ. ૪૫

વાર્ષિક પ્રિમિયમ ઉપર ૧૩ ટકો વળતર.

મહેનતુ તેમજ હાગવગવાળા પ્રામાણિક એજન્ટો

પગારથી અગર દરમિયાનથી જોઈએ છીએ.

વધુ ખુલાસા માટે મળો ના લખો:—

ઓફિસ:—

મુંબઈ હવાદાના પાન્ય મેનેજર્સ

મુંબઈ, પુના, કલકત્તા.

મેસર્સ ઈશ્વરલાલ આર. દેશમુની કું.

અમદાવાદ બાગેળ, મુરત

બાળ-બુદ્ધિ-તેજ

વધારનાર

ઝંડુ

ચયવન પ્રાશ

આયુર્વેદનું

અનુપમ ઔષધ

છવનમાં

અતિ આવશ્યક

સ્વાદિષ્ટ—પૌષ્ટિક

ખીરાક

એ જ [છવન]

હોશમાં આંખમાં સાથે બીજાં પાગક

અને ભેદી વધારનાર ઔષધો

મેળવી બનાવેલ

સાધારણ નળખાઈમાં અને મગજની

નળખાઈમાં સંગીન કામ આપનાર

સાત્વિક ઉપાય

ઝંડુ હાર્માયુટિકલ વર્કસ લીમિટેડ મુંબઈ

અમદાવાદના એજન્ટ :

આજીવી જ

સો ગી હા લ ડા ધ સ—મી રોડ

અમદાવાદ

સો. કોર્ટ, અંતમાવવા માટે

વિદ્વાન લેખકોનાં પુસ્તકો મિત્રની ગરજ સારે છે.

ઉત્તમ પ્રકાશનો	
સૌરિન્દ્રબાણા—	
સાઘમાદીનો રસો	૨-૮
નિરૂપમા	૨-૮
નારી	૨-૮
મૃદ્ધલાગ	૨-૮
મુક્તાપંખા	૨-૮
રાજરાણી : બંદીમઆશુ	૨-૦
ગુણવંતરાય આચાર્ય—	
નિવેદિતા	૩-૮
કોથુ ચું-હેગાર	૧-૦
ભરમોચના	૨-૦
વિરાટનો ક્રબ્જો	૧-૪
ટ્રારી કિતાબ	૧-૮
નિબેટા : 'પૂમકેતુ'	૧-૮
હવનગઠ :	૧-૪
વિભાસ : સુ. વ. ગાઠ	૩-૦
શરદ્બાણુ—	
વિમાતા	૨-૮
મખતા	૨-૦
પરવણ પછી બા. ૧-૨-૩	૧-૦
ત્રેમોપશ્ચાર ને આસનો	૨-૦
પરવણ પહેલાં	૨-૦
સંતતિના સર્જન પછી	૨-૮
હાસ્યવિલાસ : 'મરતકીરી'	૨-૧
અદશ્ય માનવી : એચ. જી. વેલ્સ	૩-૦
ક્રાંતિની ઝાઘરી	૨-૦
નવના : રસિકલાલ જોશી	૩-૦
રૂપરાણી : ઇસા ડોરા ઇસ્કન	૩-૦
પ્રથમ આપાદ : નિરૂપણ	૨-૦
પહિની : શ્રીધરાણી	૧-૮

સ્વતંત્ર ભારત : સાદરથી. ગુરુશી ધરમશી સંપદ (જન્મભૂમિ 'દંદીઓ' 'બેઠી મોજ' આવકાર છે.) આવા ગ્રંથો અનેક રીતે ઉપયોગી બની રહે છે. આશા રાખીએ કે લેખક પાસેથી આનાં માહિતીપૂર્ણ પુસ્તકો મળતાં જ રહેશે. 'જન્મભૂમિ' ગ્રંથો પાનાંના આ પુસ્તકમાંથી વાંચને ઘણું સારી માહિતીઓ મળી શકે છે. 'બેઠી મોજ' 'દંદીઓ' સાને ખરીદવા ભલામણ કરે છે. કીમત : ૧-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૦-૭-૦

હસહસાર : હાસ્યરસના પૂર્ણરહસ્ય 'ઝોલીઓ જોશી' વિશ્વપ્રદાના આ વિષમ કાળમાં, તમારા મન પરની ઘોર આતી દૂર કરી, ઉદ્ધાસ અને અસ્હાદ્ય વાતાવરણ પસરાવવા, અને તમારા કુટુંબીજનોનાં હસતાં મોઢાં જોવા હાસ્ય પ્રસંગોથી ભરપૂર આ પુસ્તક વસાવો. તેનો એકએક પ્રસંગ તમારા ધરમાં હાસ્યની ઊંઘા ઉડાડશે. આજે જ મંગાવો. કીમત રૂ. ૩-૦-૦ વી. પી. ખર્ચ ૦-૬-૦

બ્રહ્મચર્ય મીમાંસા : કુદરતી પ્રયોગવાણી ડૉ. જયરાજકર નાંદિ એક આસિપ્રાય : પ્રાજન્યપૂર્વે સાચી અને ઐતિહાસિક વિચાર સ્વરૂપતાથી અને વિગતવાર રજુ કરતું શ્રી જયરાજકર નાંદિ આ પૂઠક પુસ્તક ઘણી મનન કરવા યોગ્ય બાણુ રજુ કરે છે. એનો વાંચનથી લાભ જ થશે. —રમણલાલ વ દેસાઈ કીમત ૩-૮-૦ વી. પી. ખર્ચ ૦-૭-૦

સૃષ્ટિવાદ અને હંશ્વર : ભારતભૂલુ ગ્નાનધાની પં. મુનિશ્રી રતનચંદ્રભટ્ટ મહારાજ રચિત આધ્યાત્મિક ગ્રંથ જુદાજુદા ધર્મોનાં વાંચક આધારભૂત મર્યાદા નવ-નીતનો નિયોગ આપી લેખકે આ પુસ્તકને ખૂબ ઉપયોગી બનાવ્યું છે. નક્કી થોડી છે, ગરે તુરત ગરાવી લો. કીમત રૂ. ૩-૦-૦ ખર્ચ ૦-૭-૦

નવયુગ પુસ્તક હંડાર : રાજકોટ

મહાદેવ રામચંદ્ર વાગુજી - સી. શાંતિલાલની કા. ગણુ દરવાજા : અમદાવાદ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ
 બીજા અંગ્રેજીના બુકસેલરને ત્યાં મળશે.

ક પ્રસ્થાન ક

। દષ્ટિપૂર્ણ ન્યસેત્ પાદમ્ ।

પુસ્તક ૩૭

કાગણી-ચેન્ન : ૨૦૦૭

અંક ૫-૬

વિરોધોનો સમન્વય

રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી

મનુષ્યના મોતમાં અનેક વિરોધી તરનો રહેલા છે તથાપિ એ સંપૂર્ણ સત્ય પ્રકટ કરવા અપત્ત કરે છે. એને જે કહેવાનું છે તે એક વાક્યમાં એ દર્શાવી શકતો નથી, તેથી એ બીજું વાક્ય વાપરી કહેવાનું હોય તે કહે છે. એની હુદ્દિમાં પણ સમય નોવાની શક્તિ નથી. આ વિષય પરમાત્મદષ્ટિથી જોતાં જેવું દેખાય તે આપણે કહી શકીએ તેમ નથી. આપણું દષ્ટિબિન્દુ રાખીને આપણે કહી શકીએ. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ છે તેવી વાણી આપણા મુખમાંથી નીકળી શકતી નથી. ત્યારે ઉપાય શો! એક જ-ઉપાય છે અને તે એ કે જીવતાં વચનો મૂકી મૂળ સત્ય દર્શાવવાં અપત્ત કરવો. આ મારે જ સત્યને પૂર્ણપણે પ્રકટ કરવા પરસ્પર વિરોધી વચનો હુઆરાય છે અને પછી એક એકથી જીવતાં વચનોને એક 'ખીખ' સાથે મેળવીને એનો અવિરોધ અથવા સમન્વય સધાય છે. સત્યદર્શનની આ આપણી પ્રાચીન આર્થપદ્ધતિ છે.

સત્યદર્શનના આ સિદ્ધાન્તને આપણે હેમ પ્રાચીનકાળથી અનુસરતો આવ્યો છે. આ આર્થસિદ્ધાન્ત ઉપનિષદથી માંડીને શ્રોત્રીયના કાગવદગીતાના ઉષ્નેષદકારે, ગીતમંજુકના મધ્યમ પ્રતિપદાના માર્ગદારા અને જૈનધર્મના સ્વાદ્વાદ વા અનેકાન્તવાદ્વારા આપણા ધર્મમાં જોતરી આવેલ છે. પશ્ચિમના ઇતિહાસમાં પણ એરિસ્ટોટલના 'સુવર્ણ મધ્યમ' વાને 'Golden Mean'ના સિદ્ધાન્તમાં, જર્મન તત્ત્વજ્ઞ કેન્ટના Antinomies વાને વિરોધો અને તેના સમન્વયના સિદ્ધાન્તમાં, અને હેગલની તત્ત્વદર્શનની ત્રણ બુધ્ધિકાની પદ્ધતિ: વાદ (Thesis), પ્રતિવાદ (Antithesis) અને સપન્વય (Synthesis) માં એ જ સિદ્ધાન્ત પ્રકટ થાય છે. આમ જુદા જુદા તત્ત્વવિચારોનો સમન્વય આપણા ઇતિહાસમાં થી રીતે થયો છે અર્થાત્ અનેકતામાં એકતા થી રીતે નોવામાં આવી છે કે મૂલ્યો જીવતાવી મૂલ્ય-પરિવર્તન કેમ સિદ્ધ થયું છે તે વચાસકિન સમજવા ચોરસ વળ કરીએ.

એક મહાન્ત વિરોધ જે ઉપનિષદો અને પુરાણોમાં પ્રવર્તે છે તે દેવાનુસંગ્રામ. બ્રહ્મારણ્યક ઉપનિષદની એક પ્રસિદ્ધ છંદિત છે: "દેવાહ પ્રાણાપ્ત્યા દેવાશાહુરથ તત: કનીચસા એવ દેવા વ્યાસાઃ અહુરા: ।" અર્થાત્ દેવો અને અનુરો અને અમરપતિના સંતાનો છે; એમાં અનુરો મોટા અને દેવો નાના છે. આ અનુરો તે પ્રકૃતિ અને દેવો તે નીતિ છે. પ્રકૃતિ અને નીતિ વચ્ચે મનુષ્યના અન્તરમાં અને ઇતિહાસમાં સતત યુદ્ધ ચાલ્યા કરે છે. પ્રકૃતિ

અર્થાત્ અસુરોનું વક્ષણ સ્વાર્થ, મુખ અને વિલાસ પ્રત્યે છે અને નીતિ અર્થાત્ દેવોનું વક્ષણ પરમાર્થ, કર્તવ્ય અને સંયમ પ્રત્યે છે. આ બંને મહાન સ્થિતિઓનો સમન્વય કોણ કરે? ને એ બંને કરતાં અધિક હોય અને બંનેને, પોતામાં સંઘર્ષ શકે અને જેમાં બંને અવિરોધથી રહી શકે તેવી જોઈ મહાન સ્થિતિ. આ મહાન સ્થિતિ તે પ્રત્યક્ષિત રૂપ પરમાત્મા ને નીતિ અને પ્રકૃતિ કે સારા ખોટા ઉભયમાં પરાવાઓનું પરમ તત્ત્વ છે અને ને ઉભય કરતાં અધિક છે, અને ઉભય સંઘર્ષ છે અર્થાત્ જેમાં બંને એક સાથે મળીને રહી શકે છે.

એક બીજા મહાન વિરોધ ને અતિપ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવે છે તે પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અર્થાત્ Work અને Leisureનો વિરોધ. પ્રવૃત્તિમાર્ગ અને નિવૃત્તિમાર્ગ બંને જૂના માર્ગો છે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અથવા કર્મ અને યાન એ બંને આત્મનિત્ય સિદ્ધાન્તો હોઈને બંને વચ્ચે વિરોધ દેખાય છે. બંનેને છૂટા પાડવાથી મનુષ્યજીવનની કેવી દૃષ્ટાતા ઉત્પન્ન થાય છે તે મનુષ્યજીવનના અનુભવી મહાન હવિ, શેઠરૂપીએ દેખેલ છે અને આશિરો નામના એનાં બે નાટ્યોમાં બહુ દૃષ્ટાતાથી દર્શાવ્યું છે. રક્ષસઆમમાં બે લશ્કરની જેમ બે જુદી જુદી ડાવણીઓ હોય તેમ યાન અને કર્મની જુદી ડાવણીઓ રાખવાથી ઘર્ષને ક્ષાલ થયો જવડો નથી. કર્મનો નિષેધ કરીને અર્થાત્ કર્મમાત્રને બંધ કરીને કેવળ યાન ન રાખવું એનો અર્થ તો એ થયો કે માત્ર 'અદર્શ' અને 'દ્રષ્ટા' પુરુષ જ રહ્યો અને પ્રકૃતિને નિષેધ થયો. આનું પશ્ચિમ દેશોની જે નિર્વેદમાં આવે કે આપણા જાવા-એની જે આગસમાં આવે. દેવ બીજા હડો ને યાન તેનો નિષેધ કરીને માત્ર કર્મને જ રાખીએ તો 'પુરુષ'નો નિષેધ થયો દેવગત અને આત્મા અથવા સંન્યતા નિષેધથી કેવળ જ પ્રકૃતિની ક્રિયા જ ચાલુ રહે. પરિણામે આશિરોની જે જીવન અગાવડી અન્ધ-શરથી હવાઈ જાય અને જીવનમાં જડવાદ અને નારિતકતા ચોતરફ વિસ્તાર પામે. યાન અને કર્મનો સમન્વય પ્રકૃતિ કે પુરુષ બંનેમાંથી એકનો નિષેધ કરીને સાંધી સકાય નહિ પરંતુ બંન્નેનીના હો છે તેમ બંનેનો સમન્વય પરમાત્માની વિશાળતામાં બંધીને જ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. અર્થાત્ પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ જોવી, એ જ ખરી જાનતી દૃષ્ટિ છે. કર્મ અને યાનનો આ સમન્વય આપણાં હોને પરમાત્મા સાથે જોડવાથી અર્થાત્ યાનની દૃષ્ટિએ બાંધ ન આવે એવી રીતે કર્મ કરવાથી થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, દિ'સાપત્તાં બહુ સ્વર્ગે જરી જેમ ધાર્મિક ક્રિયા માની એ યજ્ઞ કરવામાં આવતો, પરંતુ ગેટલાને દિ'સા એ પાપ છે એમ લાગ્યું અને બહુને બદલે લોહિ-ગ્રામર-ની 'યજ્ઞમાં રૂપાળા કરી. નારદ દેવે છે કે દિ'સા એ કાચો યજ્ઞ ન હોઈ શકે અને જુદા બળવાને તો એટલે સુધી હતું કે દિ'સાની કંપના દરવી એ પણ ચોર થાય છે. આમ જાનવું કિરણ-Small Small Voice-દે તે પ્રમાણે કરવું એમાં જ યાનકર્મનો સમન્વય છે. હવેથી જુદા માને તો જ અમુક કાચે બની શકે છે. અને આવા શુભ વિચારોથી દેશમાં સારા કાર્યોનું એક સ્થિતિ બંધાય છે ને સંસ્કૃતિને શુભ વલણ આપે છે અને જેથી મનુષ્યમાનને ક્ષાલ થાય છે.

એક ત્રીજો મહાન વિરોધ તે પુરુષાર્થ અને ભાવિનો છે. પુરુષાર્થ અને ભાવિ બંને વિરોધી આપણાં એક જ થાય છે. આપણાં ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ બંનેકે સારીરિક ક્રિયાઓ કર્યું જાય છે. કેવળ પ્રકૃતિને વશ થઈને અમુક ક્રિયાઓ થાય છે અને એમાં નીતિ

અનીતિનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતો જ નથી. ઘાબઘા તરીકે, મનુષ્ય નહીંતા પૂરમાં ખેંચાય છે અથવા માંચે માંસતાં એને પામાં આવળોને કાઢી વાગે છે અથવા ઠેસ વાગે છે અને પડી જાય છે. આવાં કર્મોમાં પુરુષાર્થ કે પાપપુણ્યના બેઠને માટે અવકાશ રહેતો નથી. માત્ર એ કર્મોમાં આપણી ધ્રુવજાનો પ્રશ્ન ધાય છે ત્યાં જ નૈતિક તત્ત્વ આવે છે અને પાપપુણ્યની નવાંબહારી આપણા માંચે રહે છે.

અવનત, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થએલા તથા ગુણો સરવ, રજસ્ અને તમસુને આપણે સર્વે અધીન છીએ પણ એમાં ન્યૂનાધિકતા પણ આપણે કરી શકીએ છીએ. અનેક કર્મો કરવાથી આપણી એક પ્રકારની ટેવ બનેાય છે. ટેવ કરવામાં પહેલું દૃષ્ટાન્ત સ્વચ્છ છે—પુરુષાર્થને અધીન છે પણ પરવશ છે—અર્થાત્ બાંધે અને છે. * *Habit is second nature*. તથાપિ એક હિન્દુ પ્રેમી પુરુષ રહે છે. સુધારાને માટે કુમેરા અવકાશ છે. કાઈ અદ્યક્ષ મળે તો ખરાબ અથવા શાસ્ત્રી ટેવો પણ સુધરી શકે છે. દોષોથી વાચના થઈ છે એટલે મનુષ્ય અવશ-પરવશ-ટેવોને વશ થાય છે. તો પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાની શક્તિ જતી નથી. અભ્યાસથી-નિત્યની ટેવથી-પ્રકૃતિની મુદ્દા ફરી જાય છે અને અદ્યક્ષ સામર્થ્યથી અનરમાં રહેલા જોનારનો પરાક્રમ ધાય છે. પ્રકૃતિના ગુણો પણ આપણા કવચારથી આપણે ઉત્પન્ન કરેલા છે. એમને વધારવાની વાત પણ આપણા હાથની છે. ભગવદ્ગીતા કહે છે તેમ, આપણે સ્વાતંત્ર્ય *freedom of will*-રાખવું જોઈએ. આપણી ટેવ ફેરવવાને માટે આપણે ક્વતંત્ર છીએ.

વરુણ આપણા સર્વના અન્તરમાં દીપ્તિ વસીતો છે: 'દેવતા સંપૂર્ણતા હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ'. અને જ્ઞાનનાં કિરણો આપણા અન્તરમાં ફેંક્યાં કરે છે. 'મનુષ્યમાત્રને સરવતું કિરણ જરૂર આવે છે. પાપીને-કુદને પણ એ આવે છે-રાખવું. મેકમેથ અને જોતાનને પણ એ આવે છે. ત્યારે સરવતું કિરણ પડે તે વખતે એ કિરણને આપણે પકડી લેવું જોઈએ અને એનો હંદતાથી, ત્વરથી અને નિમિત્ત રૂપમાં ઉપયોગ કરવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ એ સરવતું-જ્ઞાનતું-કિરણ ફરી ફરીને લાવવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણા અભ્યાસથી-ઉપનિષદો કે રામાયણ કે ભાગવત કે તુલસીદાસ રામાયણ અથવા વર્ણકર્મ-દેનિકાનનાં કાળોના અભ્યાસ દ્વારા જોયી આવતાઓનો આપણે સત્કાર કરીએ તો આપણે અવશ્ય ધોમે ધોમે જીએ મહીએ.

આમ પ્રભુમાં વિશ્વાસથી અને જોયી આવતાઓના ધારવાર સ્વીકારથી ભાવિરૂપ અનેશી આપણી ટેવોને આપણે ફેરવી શકીએ. પુરુષાર્થ અને ભાવિતું હન્દ આમ મરમાત્માના ન્યાયના સાક્ષાત્ અનુભવમાં સમન્વિત થાય છે. "

હવે તત્ત્વ અને શ્રેયનાં એ અર્થોએ ઉપર આવરીએ. સરવત્કારને એ અર્થે સરવતું અર્થુ અંગ છે તે અંગદ અને હંદતાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરી સુદ અને કલદ ઉત્પન્ન કરે છે. મરતું બીજું અર્થુ અંગ નો ગ્રેમ છે તેમથી દયા વગેરે ભાવો પેદા થાય છે. ગ્રેમ અને સત્વનો સમન્વય હરતાર પુરુષવિશેષ એમ કહે છે કે મારો પેતાનો સિદ્ધાન્ત તો આવે છે પરંતુ સામી અક્ષિત ઉપરના પ્રીતને લીધે હું મારા સિદ્ધાન્તની ખૂબ આદરિતિ આપું છું. અમ સત્વનિષ્ઠા કરતાં ગ્રેમ જીતરતો છે પણ એમ કહે કહે ? "મનુષ્યસવભાવના મહાન

* હેરેટ્ટાએની માતાને આપણે ઉપદેશ જ્ઞાનમાં રાખવા નેવો છે.

અબ્યાસી કવિ શેકસ્પીઅરે તેથી જ કહ્યું છે કે Mercy 'seasons' justice અર્થાત્ ન્યાયને-સત્યને-દયા કામળ કરે છે."

ઈતિહાસમાં પણ સત્યને માટે આગ્રહ તલવાર દાખલ કરાવે છે. ત્યાર પછી પ્રેમનું બળ આવે છે અને સમાધાન થાય છે. આમ સત્ય અને પ્રેમ બંને મળીને એક અખંડ સત્ય બને છે એ રમરશુભાં સાબવાનું છે.

સત્ય અને પ્રેમના આ સમન્વયમાં એક ભયરમાન રહેલું જે જે મહાભારતકારે અદ્ભુત દૈરાગ્રથી દર્શાવ્યું છે. યુધિષ્ઠિર દ્રોણ સામે લડવામાં હુદિના નિશ્ચય કરતાં પ્રેમ અને ક્ષમાની સાગણીથી દૈરાગ્રને કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને તેમાં અન્યથે વિજયની સાલસા-જ્યેષ્ઠવત્તો યુધિષ્ઠિર-ભાળી બળ છે. અને પોતે 'જરો વા કુજરો વા' એમ અર્થસત્ય વડે છે. મહાભારતકારે આ અસંયોગો લેશ પણ બચાવ કર્યો નથી બદલે એવું પરિણામ પણ યુધિષ્ઠિરને એનો રમ પૃથ્વીને અગાડીને અને મૃત્યુને અંતે નરકદર્શન કરાવીને ભોગવાવ્યું છે.

હવે એક વ્યક્તિ અને સમર્થિતું દંદ તપાસીએ. હું ધનિક યાહિં, હું સન્દર યાહિં, હું વિદ્વાન યાહિં, અરે! હું પવિત્ર યાહિં એવી વ્યક્તિની વાત એ અભિમાનને પોષનારી છે. મૌતમ શુદ્ધ પાસે આવે મોક્ષ ધરવામાં આવ્યો ત્યારે એણે જમતનું કલ્યાણ માગ્યું, પોતાનો નિર્વાણ ન માગ્યો. બ્રહ્મવર્ણીતા કહે છે તેમ, "લોક-સંત્રક માટે તું કર્યો કર. જનક વગેરે એવા પુરુષોએ કર્યાં છે તેમ તું કર." ભગવાન અર્જુનને કહે છે: 'મારો જ દાખલો લો. જેમ હું આજ્ઞા છાંડીને મારી સૃષ્ટિ ચલાવું છું તેમ તું પણ તારી સૃષ્ટિ ચલાવ. મારી સૃષ્ટિ હું ન ચલાવું તો આ સૃષ્ટિ નાશ પામે.' પ્રભુની દૃષ્ટિ જમતની સંસ્કૃતિ ઉપર ચોટલી છે અને એના જ નિયમો છે તે પ્રમાણે ચાલવાનું એ વ્યક્તિને કહે છે. દુઃખમાં વ્યક્તિનું દૃષ્ટિબિન્દુ જ બોલું છે. સર્વની એકતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ એ જ સાચું છે. આમ વ્યક્તિ અને સમર્થિનો અવિરોધ એકના હિતમાંથી અનેકના હિતમાં જવામાં અને અનેકના હિતને પોતાનું હિત કરવામાં રહેલો છે.

એક વિશેષ દંદ લઈએ. વ્યવહાર અને પરમાર્થ. આપણને વ્યવહાર નેટલો સાચો લાગે છે તેટલો પરમાર્થ અર્થાત્ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રેમ સાચો લાગતો નથી. નેટલો વ્યવહાર આપણા ચિત્તમાં આવે છે એટલા ભગવાન આપણા ચિત્તમાં આવતા નથી. વ્યવહારની વસ્તુઓ સંલુપગુર છે એ બળવાન છતાં અમૃત્ય, અપ્રમાણિકતા, દંભ, દેષ એવા અનેક અવ-શુણ્યામાં આપણે રચ્યાપચ્યા રહીએ છીએ. ધર્મ અર્થ અને કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોમાં અર્થ અને કામમાં ધર્મનું અનુયાયિત્વ રહે તો જ અર્થ અને કામ બંને પવિત્ર થાય છે. આપણા નિત્યના વ્યવહારમાં પણ આપણે પરમાત્માની પીછાન કરી શકીએ તેમ છીએ. આમ યાય તો પરમાર્થ એ જ આપણો વ્યવહાર અને અને આપણા વ્યવહારમાં પરમાર્થ પડેવાએલો રહે. ધર્મ એ જ બનેને ભેદનાનું ધરમ અને મહાન સાધન છે.

આવાં અનેક દંદો-અનેક વિરોધો-આપણા શાસ્ત્રકારોએ સદ્ગતતાથી વર્ણવ્યાં છે. પણ આ સર્વ વિરોધોની પાર જતું હોય તો શું કરવું? સર્વ શાસ્ત્રોનાં મૂળ તપાસવાં જોઈએ. એમ કરતાં એવું કોઈ પરમ જીવન અગ્રણ્ય છે આપણાં વેદાન્ત મહાવાક્યો.

‘તત્ત્વમસિ’ ‘સદ્વૈજ્ઞાસિ’ ‘સર્વલભિદંત્રણ’ વગેરેમાં એવું જીવન વર્ણવેલું છે. આવા જીવનનો સાક્ષાત્કાર સી રીતે થાય ? આપણા ચિત્તમાં ભગવાન આવે તો—આપણી સંવિત (Consciousness)ના અણુઅણુમાં અર્થોત્ આપણા અર્થ આત્મામાં પ્રભુનું સ્વરૂપ જોતરે તો.

આ સંબંધમાં સ્વ. આચાર્યશ્રી આનન્દશંકરભાઈએ ભગવદ્ગીતા વિષે એક પ્રવચનમાં હૈંચારેલી ભવમૃતિના “માલતીમાધવ”ની પંક્તિ અને તે ઉપરનું એમનું વિવેચન સ્મરણમાં આવે છે. પોતાની પ્રિયતમા માલતીની મનોહરમૃતિ—અનંતરમાં કોતરાએલી છે એમ વર્ણન કરતાં માધવ કહે છે :—

“હીનેવ પ્રતિવિમ્બિતેવ લિલિતે ચોત્તીર્ણરૂપેવ ”

આ પંક્તિનો રહસ્યાર્થ એ છે કે આત્માસાક્ષાત્કારમાં પ્રથમ તો આપણી બહિર્મુખ વૃત્તિઓને પરમાત્મામાં ‘હીન’ કરવાની છે. પરંતુ ક્ષપમાં અદર્શન છે એમાં આનંદ ક્યાં ? ત્યારે આપણી વૃત્તિઓમાં પરમાત્માનું ‘પ્રતિબિમ્બ’ યાદવાનું છે. પરંતુ મૂળનું પ્રતિબિમ્બ એ હાથા હોઈને ખાસ આનંદ કે સંતોષ આપી શકે નહિ. ત્યારે આપણી વૃત્તિઓમાં પરમાત્માનું રૂપ ‘લક્ષવાનું’ છે. લેખનમાં એક પ્રકારની એકતા છે પણ તે યાત્નિક એકતા છે. ત્યારે આપણા હૃદયમાં પ્રભુની મૂર્તિ ‘કોતરવાની’ છે. આપણા આત્મામાં પ્રભુનું રૂપ કોતરાવું જોઈએ. સત્ય, સુંદર, મહાલ વગેરે ને પ્રભુના અનંત ગુણો છે. તે આપણા અનંતરાત્મામાં કોતરાઈ જવા જોઈએ. આપણા શાસ્ત્રકારોએ પ્રભુનું ને રૂપ વર્ણવ્યું છે. અને આપણા અધિમુનિઓએ ને જોયું છે, તે હૃદયમાં કોતરી લઈએ તો જ તે “સદૈવ” યદ શકે. અલગત, આત્માને અધિકૃતિ નથી એટલે પ્રભુના ગુણો જ આપણા હૃદયમાં કોતરાશે. પરમ જીવનની આ બે આમાં જોયી ભાવના છે. આવું જીવન પ્રાપ્ત થતાં જગતના સર્વ વિરોધો આપોઆપ યામી જાય છે. આ જીવન એ જ ‘શુભાતીત’ અથવા ‘નિર્ભયુષ્કાવચ્યા.’ આ અવસ્થામાં વિરોધો રહે છે ખરા પરંતુ એ કંઈ વચરના હોઈ પરસ્પર ઉપકારક બની રહે છે. આ સ્થિતિમાં જગતના વિરોધો કાયમ રહે છે અર્થાત્ ઇન્ધ્રસદૃષ્ટિ કાયમ રહે છે પરંતુ જીવને એનો વિરોધ કહેતો નથી.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કાવેરી નદીના કિંદિ સર્વાગિનિના શિખર ઉપર પ્રહલાદને બાહારે આપેલા ઉત્તરમાં આવા પરમ જીવનની ઇચ્છાનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે પ્રકટ થાય છે :—

નહં મિન્દે ન સ રતીમિ સ્વમ્ભવિવનં જનમ્ ।

एतेषां श्रेयसात्मनो उतैकात्म्यं ब्रह्मवति ॥

એટલે, મનુષ્ય સ્વભાવથી જ વિષમ હોવાથી હું તેની નિન્દા કે સ્તુતિ એકે કરતો નથી; હું તો સર્વનું એક અને સર્વની પરમાત્મામાં એકતા ઇચ્છું છું.

હું કોણ! અજ્ઞાત શું છે! ખારી અને અન્ય માનવો, ખારી અને અજ્ઞાત વચ્ચે સંબંધ શો? સત્ય શું? વાસ્તવિકતા કોને કહેવાય? અંતિમ સત્ય કે ખરું? હોય તો તેનું સ્વરૂપ, શ્રુતો, પર્વો શા?—આ અને આવા બીજા પ્રશ્નોના અનેક ઉત્તરો આપાયા છે અને આપાશે. પરંતુ ઉત્તરની વિવિધતાથી મહારાઈ જઈને અંતિમ સત્ય છે જ નહિ, હોય તો તે અજ્ઞેય જ હોવું જોઈએ તથા નિર્ણય કરી દેવાની પણ જરૂર દેખાતી નથી. એક પાર “અજ્ઞેય” કહી નિર્ભય મરવામાં શુદ્ધિની તટસ્થતા પણ રહેતી નથી.

અંતિમ વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ એક વસ્તુ છે અને એ અનુભૂતિની શુદ્ધિ આમળ રજૂઆત બીજી વસ્તુ છે. માટે જ “મૂલે સાકર ખાલી રે” તથા ત્રેતિ નેતિ એવા ઉદ્યારો વડે વાણીનો અક્ષરભાવો નિર્દેશ એ અંતિમ વાસ્તવિકતાના નિરૂપણમાં કરનારો આવે છે. એનો અર્થ એ છે કે વાણી એ સત્યનું પૂરેપૂરું, વ્યવસ્થિત, નિષ્પ્રસિદ્ધ વર્ણન આપવાને અસમર્થ છે. એનું વર્ણન વાણી મને ન આપી શકે, પરંતુ સંતપ્તા માર્ગનો નિર્દેશ દો તે જરૂર કરી શકે છે. એવા અત્યાર સુધી દેખેલા અનુભવમિત્તિ વાણીનિર્દેશમાં સત્યના જે પ્રાણ્યો આપણે જાણીએ છીએ. તે અર્થમાં એ પરમ સત્યની પ્રતિષ્ઠા માનવતાથી હાર્દમાં છે એટલું તો સર્વસંમત છે જ.

આધ્યાત્મિક વ્યક્તિ પેતાની અનુભૂતિને વાસ્તવિક ગણે,—વાસ્તવિક જ નહિ પરંતુ તેને અંતિમ અને સૈકમાત્ર વાસ્તવિકતા માને,—ત્યારે અજ્ઞેયવાદી એવા અનુભૂતિની ઘટ્યતાનો તથા એવી વાસ્તવિકતા હોય તો તેની હેતુતાનો અસ્વીકાર કરે. રાનારૂં નિક્ષેપ દેઈ જો કૃષ્ણગેમ જેવા, શુદ્ધિની જિજ્ઞાસા. સંપૂર્ણપણે સંતોષીત કૃષ્ણમક્ષ અનેલા એમ દલીલ કરે કે “યોગ દ્વારા જે અનુભૂતિજન્ય જ્ઞાન મળે છે તે જ સાચું જ્ઞાન છે, કારણ કે, એ જ્ઞાન જ સૌપ્રેમીયું પ્રત્યક્ષ મળે છે. બીજી જાતનું જ્ઞાન અપ્રેક્ષ્ય જ હોય છે.” તો અજ્ઞેયવાદીનો મુખ્ય શબ્દો આ કે માનવશુદ્ધિ જ સર્વ મુદ્દેનો ઉચ્ચતમ અને આખરી મજ છે, અને આજે નહિ તો કાલે પણ આખરી નીતિવાનો છે.

પુસ્તકો ભરાય તો પણ જેનો ખાર ન ખામી સમાવ, છુરછુર પડેલો અને મહાન વિચારકો પણ જેમાં મૂંઝવણ એવા આકાશ એટલા અજ્ઞાત પ્રશ્નો નગદ ઉઠેલા આપવાની ધૃષ્ટતા હું અહીં આચરવા માગતો નથી. માત્ર આધ્યાત્મિક દર્શનિષ્ઠતા અમર્યનમાં કેટલાક હંમેશા વિચાર કરવા માટે રજુ કરું છું.

૧. “ધર્મ અને વર્તન બન્ને તત્વતઃ એક જ છે” એ યોગિશ્વરનારુ મત પૂર્ણ જવાબદારીપૂર્વક કેટલાક અજ્ઞેયવાદીઓ ઉચ્ચારે છે. એટલે કે શુદ્ધિને સર્વોપરિ સ્થાને રચાપન કરવાથી જે સહ જણાય તે જ અંતિમ સત્ય, તે જ અંતિમ વાસ્તવિકતાએ સિવાયની ધર્મ જેને પહેંચવાનો દાવો કરે છે તેવી વાસ્તવિકતા છે જ નહિ એવું એ

રોતે તેા ફલિત થાય. પરંતુ ઐતિહાસિક અને સામાજિક સ્વરૂપ કાપરાંત પ્રત્યેક ધર્મનું અનુભવપ્રાપ્તિ, સાહ્યકારિત્વ સત્ય પણ હોય છે જ, જે કેવળ શુદ્ધિ વરે અમ્ય નથી માટે નથી જ એ ફલીત અરંધર નથી.

૨. વેદ અને ઉપનિષદથી આરંભીને છેક અવોન્મીન, આચાર્યો સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, શમાનંદ, કબીર, નાનક, શાફુ, જાનેશ્વર, તુકારામ, ચૈતન્ય, નરસિંહ, ખીરાં, વૃદ્ધસીદાસ, સદગુનંદ જેવા સેંકડો સાધુઓ અને ધાર્મિક નેતાઓને લઈને ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં, અને શમસૂર, વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, રમણ મંદરિં વગેરેના આધુનિક સાહિત્યમાં જળચર્યેલે પદપરોત્તરી પાછળ પ્રભાવભૂત, પ્રયોગપ્રતિષ્ઠ સાધના-(ધંધ) પ્રજ્ઞાવિ પણ અખંડ આવી આવે છે. ઇર્ષ્યે ધર્મોના મૂળમાં સાહ્યકાર એક છે એ શ્રીરામકૃષ્ણનો આ કમ્પેક્ષિતમાં અમૂલ્ય ફાળો. કુ. દેહાના જેવાની અનુભૂતિથી સત્યજ્ઞ અને જી. અને સંપ્રદાયોત્તરી પાછળ રહેલ સામાન્ય અનુભૂતિની શક્યતો સ્થાપના થાય છે.

આમાં દિલ સિંચાવના અન્ય દેશીયાં જેમને ધાર્મિક અનુભૂતિ થયેલ એવી અનેક વ્યક્તિઓને ઉમેરીશું તેા જ્યાંથી કે માનચેતનામાં એ ધાર્મિકતાનું વલણ ફેરફાર જળવાવ, આપક અને મીસિક છે.

૩. માનવશુદ્ધિનું ખનારંજ જ એનું છે કે અંતિમ સત્યનો નિર્માત નિર્ણય તે કરી શકે તેમ નથી. જેને તે સ્થાપે તેને તે લાયકે પણ, જેમાં તે માને તેમાં પણ શંકા કરે. એ અશક્તિને વાંચે આપણે “શુદ્ધિની સ્વતંત્રતા”નું નામ આપીને એનું ગૌરવ પરીએ પણ એથી અલગનો અમાત-નિર્ણય કરવાની એની અશક્તિ ટળતી નથી. હારી ખર્ચો જેવા શુદ્ધિને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું નહિ પરંતુ ધર્મ પરવાનું કરણ હશે, જે તે આ અશક્તિને લઈને નિર્ણય કરનાર શક્તિ શુદ્ધિથી સ્વતંત્ર છે.

શુદ્ધિ આખો વખત પોતાની ધામ્નીમાં ઝાઝાઝા ફર્વા જ કરે તેા તેનાથી કાંઈમાં કે જાડે. રહેલ વાસ્તવિકતાની અનુભૂતિ એને થાય કઈ રીતે. ક્યારે ? શુદ્ધિપટે જ તેને પ્રાપ્ત કરવાનો આશ્રય તેા કોઈક વધારે આપક જ નીવડે.

૪. શુદ્ધિવિરુદ્ધ ધર્મ અને આધ્યાત્મિકતા, શુદ્ધિથી વિરુદ્ધ, શુદ્ધિથી પર સત્યની પ્રાપ્તિ-એ પ્રશ્નમાં અત્યેવાદીઓએ કોઈ અનીન્દ્રિય તારવના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે, પરંતુ એનું તરવું સમ નથી એમ તેઓ માનતા લાગે છે.

પરંતુ અંતીન્દ્રિય દિવ્ય વાસ્તવિકતા કે સત્ય જો હોય તેા તે શુદ્ધિથી પર હવાનું છે કે શુદ્ધિથી નિમ્ન એ પ્રશ્ન પ્રથમ વિચારવો જોઈએ જો એ શુદ્ધિથી નિમ્ન કોઈનું ગુણ્ય એ તેા પ્રશ્ન, ધર્મ, મોક્ષ, આધ્યાત્મિકતા અધુરું ફાડ છે. જો તે શુદ્ધિથી પર હોય, તેા શુદ્ધિ એના સ્વરૂપ, ધર્મ અને અંતિમ વાસ્તવિકતા વિષે છેવટનો ન્યાયાધીશ બની જ ફેવી રીતે શકે વારુ ? જેના વડે શુદ્ધિ પોતે છે, પ્રવર્તે છે અને સાર્થક અને છે તેના અસ્તિત્વનો આખરી નિર્ણય શુદ્ધિ સો રીતે કરી શકે ?

આધ્યાત્મિકતા ફલીશે આપોને પોતાની આજુ શુદ્ધિને સમજાવે છે એમાં જ તે શુદ્ધિની ક્રેષ્ટતાનો સ્વીકાર કરે છે એ ફલીત આપણે ફાઈ બાચકને તેની પોતાની રીતે તેના ગમત ગાદારની આજ્ઞા સમજાવી અનુકૂળ બનાવીએ તેથી જ્ઞાતાની ક્રેષ્ટતા સ્વીકારીએ છીએ તેના જેવી છે.

૫. સામાન્ય જીવનમાં અને સર્વિશેષે વ્યવહારુ આધ્યાત્મિકતામાં એવી અનુભૂતિઓ થાય છે, થતી રહે છે, જેના પ્રકાર અને જાતિ શુદ્ધિની પ્રગતિ અને અનુભૂતિથી તદ્દન ભુલા જ હોય છે. ભુલાભુલા દેશકાળમાં ભુલીભુલી વ્યક્તિઓને થતી એ 'પ્રસન્ન અનુભૂતિઓ એક રીતે માનવતાનું એક સામાન્ય લક્ષણ અથવા તેવી હોય છે તેનું શું? સર્વવ્યાપી, પ્રસાદ, અનિર્વાચનીય શાંતિની, પોતાના અંતરમાં કાંઈ દિવ્ય તત્ત્વના કે વ્યક્તિના સાંનિધ્યની, ચેતનામાં કાંઈ અપૂર્વ અસૌકીક શક્તિના સંચારની, યાનની ન્યોત્તિના અવતરણની, હૃદયમાં પ્રેમના અખૂટ નિર્ઝરના સદસા ઉદયની અને વહેણની, પ્રાર્થનાની સફળતાની, શ્રદ્ધાના ભવંસત અગ્નિની એવી અનેકાનેક અનુભૂતિઓ માનવને થાય છે તેનું શું?

સામાન્ય રીતે જીવનમાં એ અનુભૂતિઓ ઘણી સમય ટકતી નથી તેથી તે અવાસ્તવિક છે એ દલીલ પણ તુટી છે. આખો વખત પવત નેશનરે વાતો નથી માટે દવા છે જ નહિ એના જેવી એ દલીલ છે. રાત્રિનો અંધકાર વચમાં આવે છે તેથી દિવસની સૂર્યન્યોતિ વિશે આપણે શંકા કરતા નથી. એટલે, માનવચેતનામાં શુદ્ધિથી સ્વતંત્ર શક્તિ રહેલી છે એ ખોટામય ચેતનાથી જીર્ણ જામકાતો સાક્ષાત્કાર કરવાને સમર્થ છે એમ જ સ્વીકારવું તર્કસંમત લાગે છે.

૬. માનવ અત્યારે છે, અત્યાર મુખી એણે જે વિકાસ સાધ્યો છે ત્યાં જ રિચર રહેવાનો છે કે વ્યાગળ વધવાનો છે? એ આપણે સ્વીકારીએ કે તે વ્યાગળ વધવાનો છે તો શુદ્ધિના વિકાસની દિશામાં એ વધશે એમ માનવું બરાબર લાગતું નથી. કારણ કે, માનવ જાતિએ, અથવા ખરી રીતે માનવજાતિમાં પ્રકૃતિએ પોતાના શુદ્ધિવિકાસના, શુદ્ધિવૃદ્ધિના ઉત્તમેષતમ નમૂના અત્યાર મુખીમાં દેખાડી આપ્યા છે. પ્લેટો, સોક્રેટિસ, શંકર કે શુદ્ધથી વધારે અદ્ભુતપ્રાણી, તર્ક-સમર્થ શુદ્ધિના નમૂના માનવજાતિ ઉત્પન્ન કરશે એમ માનવાને કારણ નથી. હવે, બહુ બહુ તો, માનવજાતિના સામાન્ય અને નીચલા ધરામાં શુદ્ધિનું તરવ ખોલે, વ્યાપક અને અને એ રીતે જે સામાજિક પરિણામો સધાવાનાં હોય તે સધાય પરંતુ અત્યાર મુખી શુદ્ધિએ ગેળવેલા છે તેનાથી ભુંદા જ પ્રકારના વિચ્છેદ, ભદ્યો કે પરિણામો તે સાધી જતાવશે એમ માનવાને કાંઈ જ કારણ નથી. એટલે માનવનો બાવિ વિકાસ શુદ્ધિથી પર એવી કાંઈ ચેતનાવસ્થા પ્રત્યે જ સંબંધે છે.

માનવ સ્વયં દેહધારી છે, એને એટલા પૂરતો એની શક્તિ વગેરેને દિસાએ 'જંતુ' પણ કહીએ એવો છે, પરંતુ માનવ કેવળ ધરાજીવી, ધરાપરિજન છે અથા? સ્વયં દેહધી સ્વતંત્ર વૃત્તિઓ, શક્તિઓ, અભીષ્ણાઓ, અનુભૂતિઓ એને થાય છે, થતી રહે છે તો એ વૃત્તિ, શક્તિ, અભીષ્ણા વગેરેની કાંઈ તે કાંઈ સાર્થકતા પણ હોવી જ જોઈએ. "સાચે જીવનનો શું આમ હિરે શન્યાકમાં હિરે?"—એ કવિ સુન્દરમ્નો પ્રશ્ન સ્વાર્થ છે.

૭. વળી એમ કહેવામાં આવે કે એ જીર્ણ વાસ્તવિકતા છે પરંતુ અપ્રાપ્ય છે, કારણ કે માનવમાં તેને પ્રાપ્ત કરવાનું વિકસિત કરણ છે જ કયાં? તો તેના જવાબમાં અત્યેક પ્રાણીના જીવનવ્યવહાર તથા વિકાસ વગેરેને માટે આવશ્યક અવયવની જરૂર હોય છે ત્યારે પ્રકૃતિ તે પ્રાણીની અંદર અચેતન કે સચેતન સંકેતપદ્ધતિ એ અવયવની પ્રાપ્તિને માટે જનમત કરે છે. એવી પ્રાણી એ અવયવના બાવિ ઉદ્વેગવતું ચિન્હ છે. માનવજાતિમાં

પણ મનોમય ભૂમિકાથી પર ચેતનામાંથી કવિતા, કળા, સર્જન, ધર્મ, મોમાંસા, દર્શન વગેરે પ્રવૃત્તિઓ માનવમાં પ્રગટ થવા મક્કલી ચેતનાની પર ભૂમિકાઓની ઝાંખી સરખાતે માત્ર છે, એનું ઇન્તિ છે. અને પ્રાણીઓમાં બ્યારે પ્રકૃતિને અચેતન તથા શકિતનો આગ્રહ લેવો પડે છે ત્યારે માનવની આંતરમાં મોટા તકુલત એ પડે છે કે માનવ અચેતન રીતે પ્રકૃતિના હેતુની સાધકતા સાધવાનો પ્રયત્ન કરીને પ્રકૃતિના ઉત્પત્તિકરણમાં ભાગ લઈ શકે છે.

એટલે સામાન્ય મનિર્વેની સાધારણતાને સનાંતન માનીને આપણે ઊર્ધ્વશક્યતાએ અને શક્તિઓનો નિર્લેખ કરી શકતા નથી. એક અગ્રેયવાદી પૂછે છે—“માનવનું ચેતન-દેવત છે જ એવું, અતલ ગદનોના તલને સ્પર્શવાની અશક્ય અંખનાને છતવાને જ અસમર્થ” (ન. ક. ભુ. ૧૭.) એમ જાણાઈ નહિ કે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં છે. કેમ કે માનવ પ્રકૃતિમાં જે વિશાળ પાયા ઉપર આ ઊર્ધ્વ વાસ્તવિકતા પ્રત્યેની અભીપ્સા છે તે જ પુરાવો છે કે એની અંતિમ સાધકતા કોઈને કોઈ રૂપે હોવી જ નોઈએ. એ અશક્ય લાગતી અભીપ્સા એના બાવિ વિકાસની દિશાનું સૂચન છે, નહિ કે માનવજીવનની કુટુંબ નિષ્ફળતાનું. અનેક માનવોએ ગદનનાં તળોનો સ્પર્શ કર્યો પણ છે.

અહીં ઉમેરવું જોઈએ કે આ મુદ્દાઓથી એ દર્શિત નથી જ થતું કે ધર્મ કે આધ્યાત્મિકતા કે આસ્તિકતામાં હુદિનો ઉપયોગ નિષિદ્ધ છે, વા તો હુદિની કથી ઉપયોગિતા જીવનનાં એ ક્ષેત્રોમાં નથી. હુદિની મર્વાઈએ સમજવી અને એને સમજાવવી એમાં એના પર જીવમ કરવાની જરૂર મુદ્દને નથી. પ્રયોગાત્મકતાને પોતાના સ્થાન તરીકે લઈને વિવેકશક્તિની સહાયથી હુદિને ‘અગ્રેય’ લાગતા પ્રદેશોની અનુભૂતિનાં દાર દિર્ઘતમેર ખુલ્લાં કરી તેમાં સફર બેઠી એ જ આ પ્રશ્નનો અવધારુ ઉકેલ લાવવાનો માર્ગ છે. કાંતો, “અધુ જ માનો, હુદિને તેવે મૂકીને વેરલા થઈ જાએ.” વા તો “અધાને જ વિરે સંકા કરો.” એવાં સત્વાઃ લાસી સૂત્રોને આ પ્રશ્નના અવધારુ ઉકેલમાં સ્થાન છે જ નહિ. માનવચેતના અતિસંકુલ, અતિગટિય તંત્રગત છે - તેમાં નંરી સરલ રચનાને કે ઉજાને સ્થાન નથી. જે આવે તે માની લેવું એમાં હુદિનું અપમાન છે એ તો ખરું. પરંતુ સાચી આધ્યાત્મિકતાનો પણ એમાં સો દકા અલાવ છે એ જળણું જોઈએ.

હુદિની, સમય મનોમય ચેતનાની સાધકતા તો એ લાગે છે કે તેનાથી ઊર્ધ્વમાં જે સદજ માનવી, પ્રેરણાની, કૃત દર્શનની-ઊર્વેર્ધ્વ વાસ્તવિકતાઓની ઉદ્ધ અધિ-માનસ અને અતિ-માનસના વિચારસૂક્ષ્મ પર્વતની પરંપરાએ આવી રહેલી છે તેમનો વિવેકશક્તિની દારવણી તળે સ્વીકાર કરવો અને અનુભૂતિ યામ ત્યારે પોતે શાંત રહીને એ ઊર્ધ્વ લોકામાંથી આપણા જ્ઞાન, શક્તિ, સર્જન, આનંદ વગેરેના પ્રવાહોને શીલવા અને તેમને મનોમય કલારૂપોમાં-અને મનથી વે પર સ્વરૂપમાં-પ્રગટ કરવા. એ રીતે જ ઊર્ધ્વમાં રહેલ સલ્લો સૂર આપણી અવચેતના અને અવિચાના તમથી અસ્ત ધરા ઉપર ધીમેધીમે જતરી શકશે. - આ પાર્શ્વ લોકમાં પણ એ દિવ્ય સલ્લ પ્રગટ થશે અને એ કાય માનવ નેવો મુદ્દ “જન્મ” કરશે. એ કરી શકે, કરે એમાં જ એની અરિતાઈતા રહેલી છે એવું આધ્યાત્મિકતાનું માનવ માટે સિધર ધ્યેય છે.

અમે બે - તરલા ને હું - ગયા ફોટો પકાવવા
કરાવી વ્યાજખી ભાવ સ્ટુડિયોમાં પછી ચક્રામાં
ભળ્યે શા સ્ટુડિયોમાં ત્યાં મુખ્ય 'શો' રૂમને વિષે
સુવ્યવસ્થિત ટાંગેલા ફોટોગ્રાફ ઘણાં દીસે.
કોઈમાં 'બસ્ટ'માં બેઠાં મિત્રો બે ટેકવી ખભા
કોઈ ફેકેટ કે ગન્યો છટાથી પકડી ઉભા.
પહવી-પત્ર બી. એ તું લઈ કો' મસ્ત સ્નાતક
ઉભેલો 'રોજ' ખેરીને ખુમારી ધરી મસ્તક.
કંપતી કોઈમાં ગાલે મુખ્યને ચોરતાં શીનાં
કોઈ પોર્ષકચને આરે ખેંચ્યાનાં નેત્ર છાંયીલાં.
કોઈમાં નેણ નર્તનતી નવોડા રૂપચુન્દરી
ધોવનારેભની ભણે નેડી પોકારતી જીભી.
કોઈમાં મુખ કો' માતા ખેલા સંતાનને લઈ
અમી વર્ષાવતા ચહેરે સોન્દર્યો ફાસ્વી રહી.
કોઈમાં કીર્તિને મૂલે સુકન્તા રાજવી ઉભા
નમ્રાવી કાલ જે મૂલો પંખાળી આજ એ રક્ષા.
લહેરી કોઈ લાલાએ લીધેલો વેશ સ્ત્રી તલ્લો
નાટકે, તે પગલેલો ફોટો આંહી ન'તો ઉભો.

વૈવિધ્યે સભરા સહિ મિત્રોની નિરખી પછી
પૂછ્યું મેં તરલાને: "ફોટો પોત્ર કયો કરવો નહીં?
ખપ્પો ખપ્પા મિલાવીને પટા'વે કે જુદાં જુદાં
બેસી પકાવવો ફોટો?" - જોનાથી નહીં નાં થતાં
હજું મેં: "તરલા, ખેડનાં બેસી ને એકલી; અને
આવશે પોણ અચ્છો તો હું ચે બેસીય તું કને."

જોગ્યો એ દેવયાની શી, અપહા ચે દોપડી સમી
બેડી પકાવવા ફોટો આનાકાની કરી જરી.
અને ત્યાં સાંજના ખેડે કલાકો
કરીને સલજ દેમરા ફોટો લેવા

નિશાના ક્યામ ચાણુ આ પડદા ગોઠવી બધે
બત્તીના 'એંગલો' લેતાં ફોટોગ્રાફર સૂચવે:
“ચાણુની કોરના છુટા બેન, રાખો જેરા સંભા
અંગોડે બેઠે ખોસો આ હુમ રંગિત પુષ્પના.
ચૂંચેલાં ચિત્ર ચણીયાનાં જીણેરા પાલવે થકી
ફેખાયે એમ રાખો તો ચોલશે બહુ એ નંકી.
સરે છે કેમ આ સાહી પદ્મકાંતની બાંધ દાંકતી ?
ખોસો ત્યાં પીન કે જેથી પડે નોંધતી કથંલી.
ચક્રમાંને બદલે સાદી ચઢાવો ફેમ આ, અને
બેસો સહેજ ત્રાંસેરા સકારી ઉત્તમાંગને.
એસવો બંગડી પેલી પામ હસ્તેથી, કે જરી
પાયે સુસ્પષ્ટ આ કાળી 'રીસ્ટ વોચ' તણી પટ્ટી
વાળીની કદ એકાદી લલે ચોરીગ પે સરે
જમાનો—અવ્યવસ્થામાં સૌન્દર્યો વિલસે—કદે.
નંત્રના રમ્ય ભાવોમાં લાવો સુસ્નેહની સુધા
બેસજો જેમનાં તેમ.....

જો જો.....હો.....

(પરીક્ષા આવતા પાસે કીર્તિધેલા પ્રોફેસરો
—જેણે આજેલ બે ટર્મો સેનેટે કાઢવા સખો
ને ક્યાંનો, કોણુ, ને કેવો આવેલો છે પરીક્ષક
શ્રેમાં ? ને આ થકી મારો થયો યત્ન નિરર્થક
રહેલું ધ્યેય એ જેનું વર્ષ આખું ચીત્યા લગી—
ફેકતા શૈક્ષણિક વર્ગે ‘પ્રીફ નોટ’ તણી જડી.
ને એમાં ચૂંચવાયેલા સ્પોર્ટ્સમેનો, ક્રિકેટરો,
—જેણે હંમેશ અર્થલેા દેવ શો સઘળે કડો
નિહવાયે જેહને નામો સિનેમાનાં, સિગારનાં,
ફીસ્ટનાં, લંચનાં જેને ધોળે હિં સ્વપ્ન આવતાં—
મૂંઝાયે રંક મેંઠા આ નેઠોનીં જડીઓ થકી
તરલા તેમ મૂંઝાતીં અહીં આ સૂચનો થકી.)

“જો જો હો કહું હું ‘દેડી’ રહેજો સ્થિર બે થકી
કટાકા થાય તે ખેલાં સુખડું મહકે નહિ.”

તરલા સ્થિર તે કેવી બેઠી ? જોવા જહીં ફર્યો
મધુરા વર્તમાનેથી જૂવના ગર્તમાં સર્યો—

કોલેને લલ્લુતાં સાથે અને જે વર્ગ એકમાં
અન્નપ્રયાં એક શાખાનાં પડોશી પંખીઓ સમાં
મળીએ એક બીજાને ડોક દિ' કયાંક જે ધકો.
'સહાધ્યાયી છીએ' એવી પ્રતીતિ પામતાં હંસી.

આઝી પિછાણ ને માત્ર આછેરી નામ સંસ્મૃતિ
એથી સંબંધ શાઢેરા થયો ના વર્ષ જે લગી.

પરંતુ વર્ષ ત્રીજના નવલા ધન્ય કો' દિને
'જૂની' પિછાણના જોરે તરલા કે' માગણી કરે
આવી સુમીયં સૌજન્યે વચનો દે'ક ઉચરે.

પૂછ્યું એણે, કહ્યું મેં શું, આજે એ યાદ કે' નથી
માત્ર એ મુગ્ધ વાણીની હૃદયે મોહિની વસી.

ત્યારથી તરલાને એ મૈત્રીની સાંકળી કડી
અને અન્યોન્ય સૂણાવે લરી હંદારી નાવડી
હલેસાં મારતાં સાથે જિંડા અભ્યાસસાગરે.

ઉપાના રક્ત સાણથી, રક્તિમા પાંમતો રવિ
ને આપે નિજની ઉખા ઉપાને, અંક સંચરો.
અનેયે આપ-લે તેમ કરતાં અન્યોન્ય સંનિધો.

પ્રેમની ? ના, ન'તી આ કે' કંઠંગી પ્રેમની કયા
કોલેને વળગે તેવી ન'તો સામાન્ય આ ખલા.

માલિની મંગળા માયા ચાલિની કે યથોધરા
મુલાગા ચારદા ચોલા—હતી કે' કે' મનોહરા.

એ સૌમાં તરલા માત્ર યથેલી એક સૌહૃદા
ન જાણું કેમ તે આને કહેવી પ્રેમની, કયા ?

એમ તો તરલાને યે કોહિલો કન્ય કહાન ચો
હતો, ને હુય સૌભાગ્યે કાન્ત દેા રમણી તણુ.

ખનેલો વર્ષ બળેથી—જોતી આ પ્રેમની કયા—
અમારે 'પ્રેમ'નાં સ્થાન રક્ષાં એકેકનાં જુદાં.

આમ આ જ્ઞાનયાત્રાએ વિકસી જાતુલાવના.
સંધ્યાના સૌમ્ય સોપાને ઢોળાવો સૂર્યતેજ શી
અમારા રનેહની ગાથા કોલેને પ્રસર્યો જતી.

કોઈ કહે: “ પ્રેમીઓ! ઘેલાં દીર્ઘાં ના હોય દુન્યવી
જુઓ. આ છે તમારો? રમે છે આલમાં ઉડી,
એકને ઘેર રંભા શી રહે છે રાંકડી રંભા
અન્યના કંથને દહાડા વિદેશે નાચ કારમા
તોય આ લાખની ખાખ.....”

એણે તો કંઈ બોલાયું ‘ના બોલાયું’ ગણ્યું અરે.
પૂછતી પ્રેયસી નિત્યે શતે સોહાગ આરડે
“ નાથ! શું ‘તરલા, તરલા’ રટે છે સ્વપ્નને વિશે?
શું છે એ સ્વર્ગની રાણી? અંસરા? ઉર્વશી? શયી?
કે છે ગાન્ધર્વની કન્યા શાપથી પૃથ્વીએ પડી?
કે બહાલા, પાત્ર વાર્તાનું આવી ને હૃદયે વસ્યું?
કલ્પનાની કુમારી એ આણું તે ઝેર શું દીધું? ”
“ ના રે ના ભિર્મિલા! એ તો લોખી કોલેજ કન્યકા.”

“ ત્યારે શું આમ સ્વપ્નામાં ગાંડાં ઘેલાં કરો સખા!
શું એને શાક સંભારા અથાણું આવડે વધુ?
પૂડલા એક સાથે બે ઉતારી ચકતી ગહું?
કે સંધી જાણતી ઘેતો બીણા ચા ગખિયા થકી?
નાથ! શું વ્યર્થ મોહ્યા છે? એવો તો કે ભમરી
કોલેજ, કંઈક બૂંડી, માયાવી મોહિની સુખી
લાગે દેખાવડી, કિન્તુ દંશે ત્યાં નાગળી સમી,
કુંકાડા મારતી આવે, લગ્નને પરિકારતી
હોય ના દોકડાનું જ્યાં જાન ત્યાં, ‘કે’ ‘હું છું લાણી’
અર્થમાં સિદ્ધ શી ગાજે વહેવારે શૂન્ય ચે ભલે
છાડી કુદુંબ કર્તાવ્યો. અવધા રાપ્ટ્રને પૂજે!
કહી દો એ બિચારીને જા જા તું બાઈ સાસરે
અરે રે! વળગી શાને મારા સોલાઅ નાથને?
જા.....રે.....જા.....”

“ ભિર્મિલા! ચૂપ રહે! તારા ટાકા ઉત્પાંત આમને
નથી કંઈ સ્પર્શતા; માત્ર ધરતું જ્ઞાન છે તને.”
કહેતા હું “ બહાર તો તું બે જાનના શું બને પડયા
એમાં સંસ્કારતી નિત્યે કોલેજે સર્વ સ્વચકા.
એ આજે પ્રેરણાભૂતિ એ છે સંસ્કાર જાહનવી
એ અલૌકિક મેધાવી સાક્ષાત જો જ્ઞાનગોચરી.

ક્યાં એના કીટ્સ ને ગેલી ક્યાં તારા પૂઠલા પૂરી ?
ક્યાં એના બ્યોમ સંસ્પર્શો ? ક્યાં તારાં ચાક ને છરી ?
ક્યાં એનાં બાવના સીનાં.....”

“ ના રે બા ! સહકું હું તો તમારાં ટાયલાં બાણી
પટાવો તરલાને સૌ હું તો આ ઘરને વરી.
બૂખ્યાં આ બૂલકાંને શું ગેલી એ ધવરાવશે ?
નહાં બાળેતીયાં ધોવા કીટ્સ એના શું આવશે ? ”
કહીને, જિર્મિલા પાછી હતી તેવી બની જતી.

આણું તો બનતું નિત્યે રાતે સોહાગ મંદિરે
જિર્મિલા-તરલા-વચ્ચે હુંયુ. માતું બુલે ચઢે.

આમ વર્ષેકનાં બહાણાં સ્વપ્ન થાં સૌ વહી ગયાં
અને દોલેજનાં આણાં પરીક્ષા રૂપ આવિયાં,

અમારી સૌમ્ય મેત્રીના મીઠા સ્મારક થો અમે
આજ અમ્મ્યાર વર્ષાન્તે આવ્યાં ફોટો પકાવવા.

અને ત્યાં નમતા પ્હોરે તરલાને ધન્ય એ પ્રણે
સ્થિર ને સ્વસ્થ રહેવાને ફોટોમાફર સૂચવે.

કેમેરાનો કટાકો જ્યાં ધાય ત્યાં હુંય સૂચવું
સુવ્યવસ્થિત રહેવાને—ધારી આગળ હું વધું.

“ તરલા સ્થિર રહેજે હો ” કહું મેં ટહુકો કરી
“ એમ શું કહો છ બામુલ્ક ”—કહી એ ત્યાં હસી પડી.

ચિઠાથો ચિત્ર લેનારો “ બગડી પ્લેટ માહરી ”
પ્લેટ શું ? જિન્દગીઓ કે હસવામાં લોતી ગઈ.

“નીલા !”

ઘાટર ચરતા જ સુનીસે જમ પાડી.

ખારણું જોશોને ખૂલ્યું અને નીલાએ ડાકું બહાર કાઢ્યું.

“આવ્યા, આને પહેલી જ વાર વખતસર આવ્યા.”

“વાત બહે જોમ છે કે મારે બે સાહેબ છે: એક આફ્રિકામાં અને બીજા...”

નીલાએ સુનીલના મોં પર હાથ દાબી દીધો.

“કોણ બહે પુરુષો મસ્કરીની ટેવ ક્યારે છોડશે.”

“તમે અપીલ કેમ નથી કરતાં ?”

“કરશું ત્યારે તમારે ભેખિત માફીપત્ર તૈયાર રાખવું પડશે.”

“છે! એ મસ્કરી, બોલ, હવે શું કરવું છે !” સુનીસે પ્રછપ્પ. “કરવા બંધશું ?”

“ક્યાંય જવું નથી.”

“કેમ ?”

“રાજ રખાણું અને એક દિવસ મનાવવાને કરવા લખજીની છે ખરું ને.” નીલાએ રાખી કહ્યું. “આને ‘અપનાતો’ કુશળ પદ્ધતિ કે શું ?”

“હું મોડો બાલું છું એ વાતને સ્વીકાર કરું છું. પણ તે સ્વાર્થ માટે છે.”

“હું તો કદું છું સ્વાર્થ માટે જ છે.”

“બિલકુલ નહિ, હું તો સાહિત્ય.....”

“પણ સાહિત્ય શા માટે ઉપગમવો હો ?”

“સેવા માટે.”

“બોરું, ખ્યાતિ માટે” નીલાએ બાર રમ્મ કહ્યું.

“નીલા, હું મને કેટલો અન્યાય કરે છે.”

“એમાં અન્યાય શેનો ? એ તો સ્વાધી-વાતનું કથન છે.”

“નીલા, તારા તરફથી હું બીજા દષ્ટિકાણની આશ્રા રાખતો હતો.”

“મને પણ એમ હતું કે તમે શોષ કરતાં રમેદને અધિક ગણીશો.”

“હજી તો મને કેવા કેવા કોઈ છે તે તું બહે છે ?”

“મારે બંધોને શું કામ છે ! ને સાહિત્ય મારી અને તમારી વચ્ચે અંતરાય નીચે તેના પર મને તો ચિહ્નાર છો છે.”

“આને જ એક જગ્ય વિચાર આવ્યો.”

“હા...” નીલાએ મસ્કરીમાં કહ્યું. “એવો તે શો વિચાર આવ્યો ?”

“વિચાર એવો સુંદર અને તવીન છે કે તેમાંથી એક મદદાશનું રચાય.”

“પરણા ન હોત તો માફ કરીને મદદાશનો રચાતો.” નીલાએ અપીજવાપોને કહ્યું.

“બોરો, ખામમાં કરવા આવવું છે કે નહિ ?”

“ચાલ ને” સુનીલ મોં ધોઈ લેવાર ચલે.

“હા” નીલા દાદરમાં જ બેઠી રહી ગઈ. “પણ ફરવા નહીં એ તે પહેલાં એક ખાતી આપશો?”

“એક શું, ચાર.”

“કે ત્યાં સાહિત્ય કે કવિતા એ શબ્દ પણ નહિ બોલો.”

“કપૂલ” સુનીલે હસીને કહ્યું, “કાણુ જાણે તારે અને સાહિત્યને શું વેર છે તે સમજાતું નથી.”

“મારે વેર નથી પણ તમે મને છોડીને સાહિત્યને મળવા જાઓ છો તેની છર્ષા થાય છે.”

“તારી રજા હાઈ મળવા જાઉં, તો?”

“તો મને વંધા નથી.”

“બોલ ત્યારે, આજે એક વાર હંમેશને માટે નક્કી કરી નાંખ.”

“કેમ વાત?”

“મારે સાહિત્યને મળવા ક્યારે જવું.”

“તે હું ન જાણું” નીલાએ ખભા ઊંચકી કહ્યું. “તમારે સાંજે સાતથી સવારે છ મુઠ્ઠી મને કંપની આપવી. તે સિવાયના વખતમાં સાહિત્યને મળવાની તમને છૂટ છે.”

“ખાતી શું રહ્યું પણ.”

“જે રહ્યું તે” નીલાએ રોકું ફેરવી કહ્યું, “સાંજે ઘેર આવો. અને હું જાણીને ત્યાં મળું હોઈ તો જેવા રાતાપીળા થઈ આવ છો.....”

*

*

*

“આ થઈ ગઈ, હવે બેઠવું છે કે નહિ.”

“આ બેઠવો” આજસ મરડતાં સુનીલે કહ્યું.

“મેં બધું નક્કી કરી દીધું હું...” ચાનો પાસે દાવમાં લેતાં સુનીલે કહ્યું.

“શું નક્કી કર્યું?”

“પેલા મહાકાવ્યની આખી ગૂંથણી એવી બંધબેસતી આવી ગઈ...”

“આ... સો. મારો દિવસ શરૂ થઈ ગયો.”

“એમ નહિ, નીલા, તું મારો સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં રસ લે તો કેવું સારું! પરિશ્રમમાં તો લેખકની ઓછો પતિને ખૂબ સાથ આપે છે.”

“હસી, પણ મને એ ન ગમે.”

“ત્યારે તને શું ગમે?”

“મને તો તમારી સાથે હસવું, રમવું, ફરવું ગમે.”

“એ બધું તો મને મ ગમે, પણ કીક સમયે જ.”

“તો પછી એ પ્રશ્ન થાય કે કીક સમય કયો.”

“રાજ સાંજે જમીને એક કલાક.”

“હા, એ તો ચંચળેવું થઈ જાય.” નીલાએ અજુગનો પ્રદર્શિત કર્યો. “એલામ વાગે અને હસવા માટે તો ગમે?”

“એમ નહિ, એ એક કલાક આરામથી વિતાવવાનો.”

“એ ન જાને. મારે તો આખો દિવસ તમારી સાથે હસવા રમવાનું જોઈએ.” નીલા સુનીલ પાસે એક પાટલા પર બેઠી. “એ તો શું કરું કે ભગવાને તમારા બાપને કે મારા બાપને લખ્યોપતિ ન બતાવ્યા, નહિ તો શું તમે એમ ધારો છો કે હું તમને આફ્રિકામાં જવા દેતો...”

“જોહો, તો પછી તારી ઈચ્છા પાર પડતે. સવારે અપરો રોજ આમમાં જતે બને ત્યાંનાં રંગબેરંગી પુષ્પોથી, અદ્ભુત પ્રેરણાઓ...”

“બંધ કરો, કવિત્રી, બંધ કરો.” નીલા ચિદાર્થ ગઈ. “તમારી કલ્પનાના પુષ્પની વાસથી તો મારું મનુષ્ય દુખી આવે છે.”

* * *

સુનીલ કામ પરથી પાછો ફર્યો ત્યારે નીલા સોફા ઉપર પડી હતી.

“કેમ આમ સૂતી છે ?” પ્રવેશ કરતાં પહેલાં સુનીલે પ્રશ્ન કર્યો.

“મને ઊંઘ નથી.”

“શું થયું છે ?”

“કંઈ ખાસ નથી. જરા ચરીર લસાયું છે.”

“હવા લીધી !” સુનીલે નીલાને માથે હાથ મૂક્યો.

“એમાં હવા શું લેતી ?” નીલાએ કહ્યું. “નાની હતી ત્યારે બા કહેતી કે જરા થયું કે કાકાતરને ત્યાં દોડી ન જતું.”

“તારી બાની વાત સાચી, પણ તું તનિયત તરફ બેઠરકારી...”

“નીલા એટલી વદાલી છે તો સાંજે એને મળ્યા વિના કવિતાઓ બનાવવા કેમ બેસી જાયો છો ?”

“શું કરું, નીલા, મારી કલ્પના મને ગ્રહિત બનાવી મૂકે છે. પણ તેથી શું તું એમ માને છે કે મને તારે માટે પ્રેમ નથી ?”

“એમ તો ન માનું, પણ એટલું તો જરૂર માનું કે તમારે બીજાં એક સ્ત્રીને પણ સહ કરવાની છે.”

“નીલા, તું મને અન્યાય કરે છે.” હેવટની વાત કરી સુનીલ અંદર આવ્યો ગયો. નીલાની ચોંટર આંખોએ જોઈ લીધું કે સુનીલનું દિલ ધવાયું છે એટલે તે સુનીલ પાછળ ગઈ. “જોહું ન લગાડશી,” નીલાએ સુનીલના ખભા પર માથું મૂકી લીધું. “ભગવાને મારી છાત્ર એવી જ પડો છે.”

“નીલા, હું જાણું છું કે હું કશીવાર તને છૂટી જઈ જીવું છું. પછી વાર યોદ્ધિસયો ઘેર આવવા નીકળું છું પણ રસ્તામાં કોઈ નવીન પ્રેરણા, કોઈ નવન કલ્પના મારા પગ ખેંચીને મને ખામતના કુવારા સામેતી બેઠક પર લઈ જાય છે અને મારા હાથ, મારા પગ, મારા ચરીરને એવું જરૂરી રાખે છે કે હું નિરાધાર બની જાઉં છું.” સુનીલના હાથ નીલાના

માથા પર અવિરત કૂર્મા જતા હતા “ અને જ્યાં મુઘી મનમાં પ્રચંદ અશિલન કરતી એ પ્રેરણાને કાગળ પર ન ઉતારું ત્યાંમુઘી કોણ ‘જાણે મને શું’ થઈ જાય છે કે કુંદડી રાકતો નથી.” સુનીલે નીલાની છાતી પર ડોક નાંખી કીધું. “ તું મારો દોષ કાઢો, મારો દોષ જરૂર છે જ, પણ તે વખતે હું મારા દેહ પરનું પ્રમુલ્ય ગુમાવી બેસું છું.”

“ હશે, મને તમારા શબ્દમાં વિશ્વાસ છે.”

“ તું એમ ન સમજતી કે હું તને વિસરી જાઉં છું. તને—મારી રાણીને કેમ ભૂલી શકું ? ”

“ રાજાઓ અનેક રાણી કરતા હતા, નહિ ? ”

“ એ તારા આક્ષેપ દુઃખ સાથે સ્વીકારી લઉં છું.” સુનીલે આંસુનું એક બિન્દુ પાડતાં કહ્યું. “ તું હંમેશા કહેતી આવી છે કે ‘ તમારી એક ઓ કવિતા, બીજી હું.’ ” કદાચ તારી એ પુલના સાચી હોય.”

“ હોય નહિ, છે.”

“ એમ માનઃ મારી એક પત્ની સંદેહ છે, બીજી નિર્દેહ છે.” સુનીલે કહ્યું. “ એક ખન છે, બીજી વાપુરે છે.”

“ એટલે તો વાસુ પાછળ વધારે દોડવું પડે છે. સંદેહ પત્ની ક્યાં અંતોષ થવાની છે! અને વાપુપત્નીના નિત્યનરા રૂપ પાછળ દોડવામાં જ આનંદ છે ને! ”

“ નીલા, તારું ક્ષરોર ધીકે છે, હવે તું ચૂપ જા.”

“ અહીં જ રહે છે” એકે કહ્યું.

“ પહેલે માણે પહેલી એટલી ” બોમએ કહ્યું.

“ ઉપર જઈ આરતું ઉપાસો, જલદી.”

માણસ દોડ્યો અને ઉપરાઉપરી ચાર પંદડી મારી નીલા ‘અદાર’ આવી. “ શું છે ? ”

“ રોડને લાગ્યા છાએ.”

ધાંધલ જેઈ નીલા વિચાર કરતી હતી એટલામાં ચાર માંજુસો સુનીલને જાંઘડીને લાગ્યા.

“ શું થયું, શું થયું ? ” નીલાએ ત્રમસાઈને પૂછ્યું.

“ અંદર સુવાડો.”

નીલાએ દોડી જઈ બિજાનું સરખું કપડું.

“ મેંદ બાનના પુતરાડા સામે બાંકડા પર બેઠાં હતા એટલામાં કોણ જાણે શું થઈ ગયું તે એકદમ બેગાન થઈ ગયા ” એક નિરીક્ષકે વર્ણન કયું.

રાકેતર આવ્યા. જરૂર મૂક્યું ચોડીવારે સુનીલે આંખ ઝાંઘી.

“ નીલા, જલદી કર, કાગળ લાવ મારી પેનમાં ચાલી પૂર.”

સુનીલની જવાબરી આંખો પર નીલાએ હથેલી ઢાંકી.

સુનીલ ફરી બેઠકનો: “ જો કાગળ શું લાવો, તો બસો પાંચસો કાગળ લાવ, આ કાંઈ નાનું કાવ્ય નથી—મહાકાવ્ય છે, મહાકાવ્ય. ”

નીલા અશ્રુપૂર્ણ નયને જોઈ રહી.

બાર કલાક પછી સુનીલને શુદ્ધિ આવી.

“ તમે જાગો છો ? ”

“ નીલા, મને શું થયું હતું ? ” સુનીલે બાંધે કાઢી જોયું. “ હું મારી સામે બાવી રીતે કેમ જુએ છે ? ”

“ તમને કેમ છે ? ” નીલાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ મને શું થયું છે ? ”

“ જરા તબિયત બગડી હતી. હવે સારું છે ને ! ”

“ તદ્દન ” સુનીલે હસીને કહ્યું. “ જમવાનું થયું કે નહિ, મારો વખત થયો. ”

“ આજે રજા છે એટલે આરામ લો. ”

“ મને કહે ” નીલાની નજર જોઈ સુનીલે કહ્યું, “ હું મારી સામે બાવી રીતે કેમ જુએ છે ? ”

“ તમને કંઈ જ ખબર નથી ? ”

“ ના, મને કંઈ જ ખબર નથી. મને એમ લાગે છે કે હું એકાદ ઘાટ સ્વપ્નમાંથી બગી ઊઠ્યો હોઉં. ”

“ કેવું લખાવે. સ્વપ્ન ? ”

“ કેમ એમ કહે છે ? ”

“ તમે તો મારો જીવ ઊઠાડી ચૂક્યો. ”

“ એવું તે શું થયું ” સુનીલે નીલાના બે હાથ પકડી લીધા. “ મને કહે. ”

“ પછી કહીશ ” સુનીલને મારો હાથ ફેરવતાં નીલાએ કહ્યું, “ તમારી તબિયત સારી નથી અને હાથે બોલવાની ના કહી છે. ”

“ મને શું થયું છે તે તો કહે. ”

“ શૂંપ ! ” નીલાએ તાકિ આંગળી કરી અને સુનીલે આંખ બંધ કરી પડખું બદલ્યું.

*

*

*

ચોથા દિવસ પછી એક રવિવારે જ્યોતે નીલા અને સુનીલ સાથે બેસી નિરાંતે ચા. પીતાં હતાં. સુનીલની રજાં જો નીલાને મન અત્યંત આનંદનું કારણ હતું. પણ સુનીલ બહુ જ એણું બોલતો હતો—એના હૃદયમાં આશ્વત્થું યુદ્ધ તેનું. મોં બંધ કરી દેતું હતું. ઉંચે સુનીલે મનનો ઉભરો કાઢવા વિચાર કર્યો.

“ નીલા ” સુનીલે ધીમે અવાજે પૂછ્યું “ એક વાત પૂછું ? ”

“ એવી તે કંઈ અશ્વત્થની વાત છે કે રજા લેવી પડી ? ”

“ હશે તારે જ ને ? ”

“અમલ્યની હોય તો જલદી કહી દો.”

“વિચાર ઉપજાવે એવી વાત છે.”

“મારે તો વિચાર કરવો પડે તો હસવું આવે, તોમાં યે આજે રવિવારને કિવસે ?” નીલાએ માલે હાથ લગાડ્યા, “રવિવાર એટલે રજા અને રજા એટલે તમારી સાથે હસવું, રમવું, ફરવું અને આનંદ કરવો.”

“તારી વાત સાચી છે. મારી વાત તો તારા રસીલા કાર્યક્રમમાં ભાગ પાડે એવી જ છે. બીજા કોઈવાર કદીય. આજ આજે દૂર દૂર ટેકરી પર ફરવા જઈએ.”

“પછી જઈશું, પહેલાં તમારી વાત કહો. કોની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેવી અમળા હોય છે તે ખબર નથી ?”

“હા.”

“કહી નાખો ત્યારે જેથી એ વાતનો છેડો આવે.”

સુનીલ જરા અટક્યો.

“નીલા, તું મારી સાથે સુખી છે ?”

“ઝોપ મા” નીલા ખડખડાટ હસી પડી. “કાષ્ટસાહેબે સવાસ પૂછ્યો ! સુખી નહિ તો શું કુઝી છું ? તમારા મનને પૂછી જુઓ. મનનો કશોસો ન હોય તો આપણી માથુસને પૂછો.”

“તું પણી વાર મારી રેવથી કંટાળતી નથી ?”

“કંટાણું છું, જેવી રીતે મારી કહી જમણી તમે કંટાળો છો તેમ.”

“આપણે આપણું જીવન વધુ સુખી ન બનાવી શકીએ ?” સુનીલે વાતવું વહેણ બદલ્યું.

“મારી સાદી સમજવ્યક્તિને તો એમ લાગે છે કે સૌથી જીવો પાપરીતું સુખ પ્રાપ્ત કરવાને આપણે હવે એક જ પગથિયું બાકી છે—હેલ્થ પગથિયે પહોંચવાને એક જ અંતરાય છે.”

“કયો ?”

“તમારું કવિજીવન ! એને ફરી દો એટલે આપણું સ્વર્ગ મળી શકું. મને દ્રવ્યની, મોજશોખની કસાની આકર્ષણ નથી. મારે તો તમારી- સાથે સાદું મસ્તીભર્યું જીવન જોઈએ છે.”

“મારી સાહિત્યપ્રેરણા તને આટલી અંતરાયરૂપ લાગે છે ?”

“એમાં લાગવા જેવું કંઈ નથી. એ તો અનુભવસિદ્ધ વાત છે,” નીલાએ કહ્યું. “ચેતનો બાકો પૂરવાને તમારે જે બખત ઓદિસમાં વિતાવવો પડે છે તે બાદ કરતાં જે સમય રહે તોમાં જો તમે દલમ અને ડાગળ લઈ એસો તો મારે તો તમારા સહવાસની આશા જ ન રાખવાની. તમે સાહિત્યજીવન છોડી દો અને જુઓ કે આપણું જીવનમાં સુખ અને સંતોષની કેવી રેલમહેલ થાય છે.”

“નીલા, એ કેમ જોડાય ? જે જીવનની સિદ્ધિ માટે બાળપણથી અભિલાષા સેવી હોય તે હાથવેત આવતાં કેમ જોડી દેવાય ?”

“પરચા ન હોત તો એ સિદ્ધિ ક્યારની થે આવી મર્ત હોત.”

“નીલા, મારી અભિલાષા પ્રત્યે હેક જ નિષ્કુર કાં થાય છે ?”

સુનીલનું દર્પદ્રું વાક્ય સાંભળી નીલા શાંત ચર્ષ.

“સાહિત્યજીવન પ્રત્યેની મારી મુશ્કા મેં નિષ્કુર રીતે ગતાવી છે, તમારા હૃદયને કુઝ કહું છે એ વાત સાચી, પણ લગ્નગચ્છીથી જોડાયા પછી પતિ તેમ જ પત્નીએ વ્યક્તિગત શોધ અને આનંદને પડતાં મૂકી સહજીવનને મુખી કરવાનો આદર્શ ઉત્તમ નથી લાગતો ?”

“નીલા, જીવનમાં સેવાને ઉચ્ચ સ્થાન છે એમ તું નથી માનતી ?”

“માનું છું પણ સાહિત્ય ઉપજવનું એ સેવા છે એમ નથી માનતી.” નીલાએ જવાબ આપ્યો. “સાહિત્ય એ તો હૃદયનાના રમ દોડાવી શક્તિ અને સામગ્રીનો વ્યય કરવાનું સુંદર સાધન છે. નથી એ સર્જકને ઉપયોગી કે નથી જનતાને.”

“એ તારી ભૂલ છે, નીલા” સુનીલે કહ્યું. “જગતભરમાં બધે જ સાહિત્યસેવાને મજાસેવા જેટલી અગત્યની મણી છે.”

“મારે મન તો સાહિત્યસર્જન એ સર્જકની અકાંતા સંતોષવાનું સાધન છે. તે સિવાય તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. દાકતરની સેવાથી દરેકને ફાયદો થાય છે. શિક્ષકના શિક્ષણથી શિષ્યને ફાયદો થાય છે, એવો કંઈ લાભ સાહિત્યસર્જનથી હું જોતી નથી.”

“આપણા દૃષ્ટિબિંદુમાં એટલો ફેર છે કે એ વાતની વધુ મર્યામાં અર્થ નથી પણ મારી પોતાની લાગણી તો રક્ષા અને તીવ્ર છે. તારા સહવાસમાં અને જેટલો આનંદ થાય છે તેટલો જ સાહિત્યના સહવાસમાં થાય છે.”

“એથી મેં વધારે” નીલાએ કટાક્ષમાં કહ્યું.

સુનીલે અંતિમાં જ સાણુપણ માન્યું.

આપણાં મધ્ય, પછ, પુનીલ ન. આપણે.

બારીમાંથી ડોકિયાં કરતાં પણ નીલા ચાકો.

“આટલું મોડું તો ડોકિયાં દિવસ મચું નથી.”

કામમાં ચિત્ત પરોવના નીલા સીવવા બેઠી પણ તેની નજર તો અખંડ એટલા ખાતા હિમાળના લોહકે પર હતી.

“લાવ, ઓફિસ પર ટેલિફોન કરી જોઈ.” નીલા મનમાં જમડી, “કંઠાય કામસર રોકાઈ ગયા હોય.”

બાબુની પેટી પરથી ટેલિફોન કોઈ પણ ઓફિસમાં કાર્ડ એ ટેલિફોન ઉપાયો નહિ. કંઠાય મર્ધ નીલાએ ઘર તરફ પગલાં જમ્યાં.

ધીએ અરથી કલાક નીકળી મરે પછી સુનીલ ન દેખાયો.

“કદાચ પેલા કુવારા પાસે જોકા હશે” નીલાને વિચાર રહ્યો. “લાવ ત્યાં જોઈ આવું.”

લૂખું અને વાળ દીક્રી નીલા જાગ તરફ જ્યાં નીકળી. રસ્તામાં સુનીલના જેવા દરેક પુરુષનું ખારીકાર્ધથી નિરીક્ષણ કર્યું. આગરે નજરે તે કુવારા પાસેના બાકિડા તરફ ગઈ પછી... પછી... સુનીલ ત્યાં ન હતો. બાકિડો ખારી પડ્યો હતો.

દશ વાગ્યા પછી સુનીલનો પતો ન હતો. નીલાની ધીરજની અવધિ આવી ગઈ. એ ચિંતાનો કાર એના નાવુક હૃદયને ઉકાવેલો અસલ મઈ પેંગ્યો. લાચાર અને પાટોશીને વાત કરી. રામજીભાઈએ સહાનુભૂતિ અક્ત કરી પછી તેથી નીલાનું ચિંતામગ્ન હૃદય કેમ સાંત થાય! જેવે રામજીભાઈનો ઝાકરો નીલાના બાઈ કરતને જોવાની સાચો.

આંખના પલકારા વિના નીલાએ આખી રાત કાઢી. અરેને બધે રાક્ય ઠેકાણે તપાસ કરી, ઇસ્પતામોમાં અરમાતના કેસો તપાસ્યા, પોલીસ ચોકીઓમાં તપાસ કરી, પણ કશોય સુનીલનો પતો ન મળ્યો.

નીલાની આંખમાંથી અચુનો અરખલિત પ્રવાહ વહી જતો હતો. તેનો બાઈ પ્રેમથી, માયાથી, કુદાળતાથી તેને સાંત રહેવા કહેતો પછી બળતો બવાલામુખી એમ કેમ સાંત થાય!

નવ વાગે મટરફોટ મચી. ટપાલી આવ્યો અને નીલાના હાથમાં સુનીલનો પત્ર મૂક્યો.

મારી બાલા,

જેતી દહેશત હતી તે આખરે જની મળું. મારું સાહિત્ય મને તારાથી દૂર જેમી જાય છે. તારા અને કવિતાના હૃદમાં એક વખત તે કવિતાએ વિવેચ જોળ્યો છે અને મને તારાથી દૂર પસડી જાય છે. મેં મારી સમતોલતા ગુમાવી છે અને નિર્જળ માણુસ જેમ બહુમરથી દોરવાય તેમ હું મારી કવિતાથી એવાતો જઈ છું.

તું મને દોષિત અને નિર્જળ માનશે અને કેટલીક વાર તો મને પોતાને પણ એમ જ લાગે છે પણ મારી લગનીયો તું કયા અનલુ છે? જે મહાકાવ્યની કલ્પના, છેલ્લા બે મહિનાથી મારા મનમાં અકર્નિશ ધૂંસતી હતી તેને ગયે અકવાડિયે આખરી સ્વરૂપ આપી દીધું. આખીય કવિતા એવી દેવી પ્રેરણારૂપે મને પ્રાપ્ત થઈ છે કે એના આદિલન દળાવવા અશક્ય હતાં અથવા તો એમ કહું કે એ કલ્પનાના પુરને બંધ કરવા હું છેક જ નિર્જળ હતો.

મારા પ્રત્યે તારા નિર્જળ પ્રેમ હું બાણું છું. કવિતા અને સાહિત્ય પ્રત્યેની તારી પૂણા પુષાવવાનો તે કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી. તે સાથે સાહિત્યસર્જન તરફનો મારો પક્ષપાત તને સુવિદિત છે. એક માનમાં બે તલવાર રહી એક એમ ન હતું. સાહિત્યજીવનને આખરી તિલાંજલી આપવા મેં કેટલા પ્રયાસ કર્યા તે તું કયાં નથી બાણુતી?

એક જ રસ્તા મને મુજબો. આ કામ પૂરું કરવા આદિસથી, જીવન-વ્યવસાયથી અને તારાથી દૂર જાઉં અને બની શકે એટલો બધોય વખત આ પ્રેરણા કાગળ પર ઉતારવામાં કાઢું તો એથી એક વખત તો તને જરૂર દુઃખ થશે પણ આખરમાં એથી આપણા સંબંધમાં ઘણું એણું થશે અને મારી અભિમાના, વખત થશે.

મારી નીલા, એટલી ખાતરી રાખજે કે મારા દેહને ગમે એટલું કષ્ટ આપીને પણ, મેં ધોરેલું કાર્ય જનતી કામથી સંપાત્ત કરી હું તારી પાસે હાજર થઈશ.

આ કાગળ તારા હાથમાં આવશે સારે તો હું કેટલાય ગાઉ દૂર પહોંચી જઈશ. ફરી વિતામાં હું આજની રાત વિતાવશે તે હું જાણું છું પણ હું નિરુપાય છું. એટલી ખાતરી રાખજે કે જરૂર દશે તેથી વધુ એકં ધરી પણ હું રોકાઈશ નહિ.

ઉપરે, તારા કામજી હૃદય સાથે ખેલવા માટે તારી હુમ્મ માથું છું. મારા આ પગલાનું દોષદોષપણ-કવિતા પ્રત્યેના તારા રાજથી ન કરતી પણ મારા પ્રત્યેના પ્રેમથી કરજે એ પ્રાર્થના છે.

સિં
તારો સુનીલ

નીલાએ કાગળ ભરતના હાથમાં મૂક્યો. બાહ્યે બહેનને પોતાને ઘેર આવવા કહ્યું પણ નીલાએ એકલા રહેવાનું જ પસંદ કર્યું.

અચાત રથે આવીસે દિવસ રહી સુનીલે પ્રેરણાને દેહ આપ્યો અને આકે હજાર પકિતનું અનુપમે કાવ્ય રચ્યું. તેણે રાતદિવસ કલમને હાથમાંથી ન છોડી અને શરીરને તદ્દન જરૂરી એટલી જ નિદ્રા લીધી. જે દિવસે કાવ્ય પૂરું થયું તે દિવસે સુનીલના વિવાહ-પૂર્ણ ચંદ્રેરા પર આનંદની હાવા દેખાઈ. યુનવાંચનની વિધિ પૂરી થઈ....

...અને નીલાનું નામ પોઝારતો સુનીલ આગગાડીમાં બેઠો. તેનું હૈયું હળતું થયું. નીલાના સાન્નિધ્યના વિચારે રક્તિ આવી.

રેશને જીતરી સુનીલે કહી યે ન વાપરેલી ટેકરીમાં ફરકા માર્યો પણ તેમાં યે રેશનેથી ઘેર પહોંચતાં જાણે સુખ વીતી ગયો હોય એમ લાગ્યું.

ધર આગ્યું અને સુનીલ એરડી તરફ ધસી ગયો.

ખારણું દોકડું. ભરતને નેઈ વિરમ્ય થયો.

"શું થયું?" બોલતો સુનીલ નીલાના ખાટલા તરફ દોકડ્યો. ખાટલા પર નીલા ન હતી પણ નીલાનું હાથિજર હતું. નીલાનું કપાળ ધીમું હતું.

"તમે આવ્યા?" અરપટ અવાજે નીલાએ પૂછ્યું.

"હા, તને કમ છે?"

"તમને નેઈ રાજ થઈ. હવે સુંખેથી મરીશ."

“ એવું ન બોલાવ, નીલા. ”

“ મારા અંત નજીક છે. એ કોઈ ટાળી શકે એમ નથી. ”

સુનીલની આંખમાંથી આંસુ ડાંડ વહી જતાં હતાં. નીલાનો એક એક સ્પર્શ સુનીલના હૃદયની દીવાલોને વીધી નાંખતો હતો.

રાત પડી અને નીલાની આંખ મીસાઈ.

“ તમે ગયા પછી આજે પહેલી જ વાર અદેન જોધી ” બારતે હજી.

“ ઈશ્વર સૌ સારું કરશે. ”

નીલાના ખાટલા પાસે પુરણી નાંખી સુનીલ પણ બેઠો અને મુસાફરીની દાકમારીથી તેણે પણ નીલાને માથે હાથ રાખી ખાટલા પર માથું મૂક્યું અને જોધી મચાવી. મળતો સુનીલ અંજલિને જાગ્યો ત્યારે નીલાનું કપાળ ઠંડું હતું. હૃદય પર હાથ મૂક્યો ત્યારે ધમ-ધમા ન સંભળાયા. તે એકાંત જોડ્યો. જરૂર દાકતરને બોલાવી લાવ્યો.

દાકતર આવ્યા અને તેમની મુખરેખાએ જ બહું કહી દીધું.

ધેર બાવી સુનીસે મહાકાવ્યની અર્ધઅપરિણામ લખી :

‘ જેના લોહીથી આ લખાયું છે તે નીલાને ’

卐

ગુ જ રા ત નાં

અનેક કુટુંબોમાં

વપરાયેલી અને જાણીતી થયેલી

ઓ. કે. ની

આ વાપરો

એજન્ટસ: જહાંગીર અધર્સ

રોશન સામે : અમદાવાદ.

ઉરામ તાજી વનસ્પતિ અને કાચાં દ્રવ્યોમાંથી

ચંત્રની મહાય વિના આયુર્વેદિક દવાઓ ખનાવનાર -

આયુર્વેદાશ્રમ ફાર્મસી લિમિટેડ, ગાંધીનગર

ની દવાઓ આરોગ્ય સંપાદન માટે હંમેશ વાપરો.

શિયાળાની ઋતુમાં—

સુવર્ણમાલિની વસંત નં. ૧

અથવા

બૃહત્સુવર્ણ માલિની વસંત

ચ્યવનપ્રાશ (સાદો) કે (અષ્ટવર્ગ)

સાથે લેવાથી સાલભરની શક્તિ મેળવી શકાય છે. આ શિયાળાની ખીજ પણ અભંગ, મધુરધ્વજ જેવી ઊંચી દવાઓ છે. મંગાની ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે. ગૂજરાતમાં લગભગ બધે દેકાણે એજન્ટો છે.

★ ગૂજરાત અને ઉત્તર ઘાણા બિલ્લાનાર સોલ એજન્ટ ★

ભારતીય ઉદ્યોગ પ્રચાર કાર્યાલય

૧૪, ભારતચેતન, ભુવેશ્વર, મુંબઈ-૨

[શુભજી]

પ્રસૂત માત્ર એક
ભગ્ય અહીં લગાર છેક.

ફેણુઆરી માસનાં
ઠરી ગયેલ આશનાં

જણાય ચિહ્ન, છણું પાંદડાં ખરી પડ્યાં ધણી.

અનેક પછું

પી ત વણું

આમ તેમ બિડતાં,

વાયરાયદી વખૂટતાં,

ફેરેછ ફેરફારી ધડીક અંતરિક્ષમાં,

રથે ઢગો કમહી. ઢળી પડેછ વા. બિહાતમાં,

હોડકાં જાની કંઈક સેલતાં તળાવમાં.

મૃત્યુનોય આખરી વિલાસ

કેટલો ભરે નિર્ગર્ભમાં જામે હુલાસ ?

મહીં પ્રસૂત આ નવોત

મૃત્યુસાથ જંગમાં પ્રવીણ

બિન્દગીતાણું સ્ફુરત હાસ્ય પેર

પાનખર તણો લગાર છાવરી રહે જ કેર,

શુષ્ક અંતરે નવાણીની કુટી ઉઠી નવીન સેર.

છાલકે છવાઈ વિન્ધ આપું ચે જશે

સીમ, ખેતરે, જાંબેય જંમલો વિષે

સુષ્ક જાડનાં હસી પડે જરા મિષે મિષે

કુંજ કુંજ ફોરી બિડશે નવા રસે કસે.

પાનખર તણી નવાઈ

આવતા વસન્તની વધી વધાઈ.

શ્રીમતી બીએટ્રીસ વેબના અવસાનથી ઇગ્ઝિસ્ટિંગ એક મહાન નારી યુગ્માવી છે એમ નહિ પરંતુ એ ખોટ સારા વિચારી છે, એ વિદુષીના અવસાને વિચારું એક અપ્રતિમ દમ્પતી યુગલ ખણિત કર્યું છે; કદાચ અત્યેક અને અદ્વિતીય તો નહિ પરંતુ વિરલ તો ખરું જ. બીએટ્રીસ અને સીડનીનું જીવન ગંગાજમનાની યુગ્મ ધારા જેવું ગણી શકાય. એ બેજોને કહેવું મુશ્કેલ હોય છે કે કયું અને કેટલું પાણી ગંગાનું અને કેટલું યમુનાનું. શ્રીમતી બીએટ્રીસે એકબેળા પોતે જ પોતાના એક ચરિત્રકારને લેખ્યું હતું કે: “અમારામાંથી કોઈના પશુ જીવન ઉપર તેને એક કે બીજાના વિના કંઈ પણ શી રીતે લખી શકે?” એ યુગલમાંથી એક બીજા સિવાય ખરે તે એકનો વિચાર સરખો ન મળે શકે. એવું બીજું યુગલ વિશ્વમાં કંઈક અંશે કપુરી દમ્પતીનું મળ્યા. એક સામાજિક અનુસંધાન દ્વારા બિટ્રીસ રાજનીતિને સમાજવાદ અને વૈશ્વનિકતાથી સંપન્ન કરી; બીજાએ રાજ્યમંત્રી શોધ વડે ભૌતિક વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરી, પ્રખ્યાત આંગલ નાટ્યકાર બર્નાર્ડ શોએ સીડની અને બીએટ્રીસને “આશ્ચર્યજનકરૂપે એક-બીજાનાં પૂરક” અને “અસાધારણ એક યુગલ” તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

એ ઉભય કેવળ કરવા કરવામાં, વાંતચીત કરવામાં, લખવા વાંચવામાં જ એકબેકનો સાથ કરતાં એમ નહિ, પરંતુ શરીરમાં અસમાન હોવા છતાં એકબેકના ભ્રેષ્ઠા, ટોપી, કપડાં પણ અદ્વયબદ્ધ કરી લેતાં; એટલું જ નહિ પણ લગવા-બોલવામાં ઉભય એવી રીતે વાગ લેતાં કે આપણને એમ જ લાગે કે બંને એક જ આત્મા બોલે છે. ક્યારેક બીએટ્રીસ તોટ તૈયાર કરતી અને સીડની લખતો; ક્યારેક તોટ કરવાનું કામ સીડની કરે તો લખવાનું બીએટ્રીસ. જાહેરભાષણમાં પણ એમ જ. એક ભાષણ આપે તો અન્ય ચોતાઓના પ્રશ્નોના ઉત્તર. શાંત મનના આવનારને એક કહે કે “અમારા ખ્યાલમાં તો” એટલે અન્ય એ વાક્યના સૂત્રને આગળ વધારીને કહે, “ઇંગ્લાંડની સામાજિક સ્થિતિને જોડેલ” એટલે ખાઈ પહેલો કહેવાં લાગતો, “સમાજવાદ વિના ન હોઈ શકે.”

આંતું એ અપ્રતિમ યુગલ. એવું મનજ એક સંયુક્ત કાર્યમાંની માફક કામ કરે, એમની વિચારધારા એક જ માર્ગે એક જ દિશામાં દોડે, એક બીજાના સ્વભાવની સમાન પરિચિતતાએ એમની અભિવ્યક્તિને એકરૂપતા કેટલે અંશે અર્પી હતી, એનો ખ્યાલ એક સાધારણ હૃદયના ઉદ્દેશ્ય વડે આપી શકાય. એક વેળા એક નવવિવાહિત દમ્પતી વિવાહના પ્રારંભિક રજત દિવસ ગાળવા વેળા દમ્પતીનાં મહેમાન બન્યાં. પ્રાતાઃકાળે ત્યારે એ કરવા તીકળ્યાં ત્યારે સીડની અને પુરુષ અતિથિ આગળ ચાલતા હતા, અને બીએટ્રીસ અને નવવધૂ થોડાં-ડગલાં પાછળ. વાતમાં સીડનીએ મહેમાનને પૂછ્યું:

“ શું તમે કહો શકો છો કે તમારી પત્ની અને બીએટ્રીસ વચ્ચે શી વાતચીત થઈ રહી છે ? ” બિયારો મહેમાને પાછળ જોયું અને હસીને કહ્યું, “ ભલા એ તો હું શી રીતે કહી શકું ? ” સીડનીએ સાવ સ્વાભાવિક હોય એ રીતે કહ્યું, “ પણ હું કયો સકું છું. ને સંભળો, બીએટ્રીસ તમારી પત્નીને કહી રહી છે કે વિવાહ બાબુકાની કચરાપેટી છે. ” થોડે દૂર જઈ બેઠ થોભ્યા. સાથે થઈ જતાં જ મહેમાને પોતાની પત્નીને પૂછ્યું, “ તમારો વચ્ચે શી વાતચીત થઈ રહી હતી ? ” નવવધૂ કંઈ કહે એ પહેલાં જ બીએટ્રીસે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો, “ જુઓ, હું તમારી પત્નીને કહી રહી હતી કે વિવાહ એ બાબુકાની કચરાપેટી છે. ” બિયારો મુઠક તો આશ્ચર્યથી આંખો ફાટી ફાટીને એકેએક તરફ જોવા જ માંડ્યો. વેબ દમ્પતીએ ‘ અમારી ભાગીદારી ’ (*Our Partnership*) નામના ગ્રંથમાં આ આશ્ચર્યજનક સંયુક્ત વ્યક્તિત્વ પર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે.

વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો ઉદય.

બીએટ્રીસ વેબના જીવનની ચર્ચા કરવા પહેલાં ઈંગ્લેન્ડની તત્કાલીન સામાજિક અને રાજનૈતિક સ્થિતિનું અવલોકન અસંગત ન ગણાય. ઐતહાસિકનો સરનો ઉત્તરાર્ધ વિકટોરિયા-યુગનો પરાભવ-કાળ કહી શકાય. પુરાણા વિચારો, મદદા, નૈતિક ગાંધક ઝડપે બદલાતા હતા. હાર્લર્મલ, રસ્કિન, અને ડીકન્સના વિચારોને વેદવાક્ય સમજીને ટાઈ મદલ કરવા તૈયાર નહોતા. “ *Man is the creation of circumstances* ” (મનુષ્ય પરિસ્થિતિઓની ઉપજ છે) એ “ બાબાવાક્ય ” પ્રમાણ્યુમ ” ની સાથે, હવે એ પણ કહેવામાં આવતું કે “ પરંતુ એનામાં એને બદલવાની ક્ષમતા પણ છે. ” નવી નવી વૈજ્ઞાનિક શોધોએ લોકોના તર્ક અને વિવેકમાં ભારે પડાટો આપ્યો હતો અને ન્યાં ત્યાં શિક્ષિત સમાજમાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણનો ઉદય થઈ રહ્યો હતો. કાર્વિન, ટિડેલ, લકસને, આર્ટિન્યુ, બિયપ આલકોટ, કાર્લિસ મૈનિંગ નગરોએ લોક, વિચારમાં ઉચ્ચસપાચલ મચાવી હતી. વિચાર-ક્રાન્તિનું એ પહેલું મગજમાંથી મંડળોએ અને ત્યાંથી રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં ઝડપે વહેવા લાગ્યું. લોક જનતાંત્રની ચર્ચા કરવા લાગ્યા. મંત્રી કેવળ કેન્ડ્રીન કુટુંબોની મૂળી-ભર લામીગભી વ્યક્તિઓ જ હોય, એવો સિદ્ધાંત અને સંતાધિકારથી વચિત રહે, દેશનો આપાર સારો એ મંત્રીઓના મૂકીતર કૃપાપાત પૂજપતિઓના હાથોમાં કેન્દ્રિત રહે, લોક-સભા કેવળ તિક્કમપન્ટી નરમહાવાળાઓના વાફ-યુદ્ધનો અખાડો બની રહે અને અધિકાંશ અમલદારો બેકારીથી ભૂખે મરે અગર શોષણ, અધધિક પરિશ્રમ અને વધેટ મોજનના અભાવમાં કાળ વ્યક્તિ કરે-આ સર્વ વાતો પ્રશ્નચક ચિદ્ધ બનીને થોડીક વ્યક્તિઓના મજબૂત યોગવા લાગી. લોક-ખેલે નવીન સાહસ અને વિશ્વાસ સાથે નવું દધિવાર પારણ ક્યું અને જોતજોતામાં ઇંગ્લેન્ડે નવો વાંગો પહેર્યો. પાર્લામેન્ટનો સતાધિકાર વિસ્તૃત-વ્યાપક બન્યો, રથે રથે સહયોગ-સમિતિઓ અને ટ્રેડ યુનિયનો રથપાવા લાગ્યાં. ૧૮૭૦માં કાયદાથી પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત બની. બેન્ચમ અને સ્ટુઅર્ટ મીલના વિચારો પ્રચાર પામવા લાગ્યા. હર્બર્ટ સ્પેન્સરના “ પ્રાથમિક સિદ્ધાંતો ” (*First Principles*) અને “ આદમી વિં રાજ્ય ” (*Man vs State*) કચરાની ટોપલીને થોભાવવા લાગ્યા. હેન્રી જોર્જ * અને ચાર્લ્સ ખેચે સર્વદાયા-વર્જની નારહીય ચરીંગી અને મુકેલીઓની તપાસનો આરંભ કર્યો.

* હેન્રી જોર્જ લેનીનની માર્ક્સ જ ચૂપચાપ લંડનમાં પોતાનું અનુસંધાન કાર્ય કર્યું અને ત્યાં જ ઇ. સ. ૧૮૮૩માં એનું મૃત્યુ થયું.

બેન્ચમ, મીલ અને રેન્સરનું સ્થાન એકમ રિમ્મ, રિકાર્ડો અને કેમ્બ્રિજના પ્રસિદ્ધ અર્થશાસ્ત્રી આર્થર માર્શલની કૃતિઓએ લીધું. કારણ માર્શલના વિચારોમાં શ્રેષ્ઠ પ્રભાવે છેવનનો એક નવો નવ પ્રકાશ એવો-નવસદિસ મુખ્યો. ૧૮૮૬ની લંડનની ઘોડીની હડતાળ (Dock workers' strike) એ પ્રકાશની પહેલી ચિત્રગતી હતી, એની બેસન્ટનો ઉત્તેજક ભાષણોએ દિવાલખોનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતી કમળેર મુકૂરણોને નવું બળ આપ્યું અને એમણે પોતાની માગણીઓ પૂરી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી કામ કરવાનો ઇન્કાર કર્યો. સુંબ-અસંતુષ્ટ લોક-અળની પહેલી ઠાકરે જ એસ્ટન સરકારને ઉચકાવી દીધી. (૧૮૭૬ માં), અને આર્થર બેસન્ટ દ્વારા પાર્લામેન્ટમાં રાજભક્ષિતાના ભોગદ લેવા એણે કરેલા ઇન્કાર વડે દેશમાં એક રૂઢિતા પ્રમતતા, ઉત્સાહ અને એની સાથે કાઈ નવી જ આશંકાની લહેર ફેલાઈ ગઈ. આપલોડના ઉમળતા જતા સ્વાધીનતા-યુગને એ આશંકાએ વેગ દીધો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે જમૂત જનતા અને આધિકારી સમાજરૂપે "માર્ક્સવાદ" અથવા તત્કાલીન સમાજવાદના અધિકારી સમજ-સાધક-બન્યા.

સમ્પત્તિમાંથી વિપત્તિના નફામાં

બીએટ્રીસ પોટર (એ શ્રીમતી વેબનું જન્મનામ)નો જન્મ ૨ જાન્યુઆરી, ૧૮૫૮ના દિવસે કોલ્ડસ વોલ્ડસ (મૈમ્લસ્ટાપર પરગણા)માં એક મધ્ય-વિત્ત પરિવારમાં થયો હતો. એના દાદાએ એની ળોડીને પહેલું જ વ્યાપાર-વ્યવસાયમાં પગલું માર્યું હતું. એ પાર્લામેન્ટનો સભ્ય બન્યો હતો અને આગળ ચાલતાં એના વિચારો એટલા ઉદ્વેગ બન્યા કે એ અનાજકાનૂન (Corn-Law) વિરોધી સંઘનો સભ્ય પણ થયો. કોબ્ડન અને બાઈટને એ કારે પ્રસંચક અને ધર્માન્વિતાનો વિરોધી હતો. પરંતુ એનો પુત્ર (બીએટ્રીસનો પિતા) રીચાર્ડ પોટર પ્રથમ પોતાના પિતાના વિચારો સાથે સહમત હોવા છતાં પાછળથી વિનિવ-બન્ધી બની ગયો. એ પાર્લામેન્ટના મતાધિકાર વિસ્તાર તથા સુધારાબીજોને આશંકા અને વિરોધની દૃષ્ટિથી જોતો. ઉગ્ર વિચારોને દાંબવા આવેલ 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન'ના સંસ્થાપકોમાં એ પણ હતો ૧૮૪૭ની આર્થિક દુર્વચરમાં પોતાની પૈતૃક સમ્પત્તિના મોટા ભાગથી એને હાથ ધોવા પડેલા ત્યારબાદ રિચાર્ડને પોતાના જહોબા પરિવારના પોષણ અર્થે વ્યાપારમાં કમાણી કરવામાં પોતાનો સમય માગવો પડતો.

પોટરને ત્રણ સંતાનો થયાં. એ બધી છોકરીઓ જ હતી. બીએટ્રીસ એમાં આઠમી. એના જન્મ પહેલાં પોટરની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ એટલી સુધરતી જતી હતી. પોતે સંપત્તિવાન હોઈ લંડનના ઉચ્ચ-વર્ણ, રાજનીતિજ્ઞ, સમાજશાસ્ત્રી અને યુદ્ધકળીઓનું પોટર કુટુંબમાં આવવું જતું થતું. પોટરની કન્યાઓનો વિવાહ લોઓનોડ કટની, હેન્રી હોબસબેચ, સી. એ. ક્રિસ (પાછળથી લોર્ડ પારમર) સાથે, અને એની બન્ધીઓનો વિવાહ આર્થર બેન્ચ સાથે થયો.

આ સુશોભના પરિણામે પોટર-કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ વધી. સાથે સાથે એ સામાજિક અને રાજનૈતિક ચર્ચાનું સ્પૃશ્વરસ્પર્શ કેન્દ્ર પણ બની ગયું. સ્વાભાવિક રીતે

બીએટ્રીસ એ મંડળની વાતચીતમાં ભગતી, પરંતુ એ પોતાની બીજી બહેનો માફક કાંઈ વાત વાંચીને કે સાંભળીને સહેલાઈથી મદદ કરે એવી નહોતી. એ આવનારાને પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો પૂછતી, પોતાની શક્યો રજુ કરતી અને એનું સમાધાન માંગતી. બીએટ્રીસની આ મહેમાનોની આ પગવલ્લુથી દેરાન ચર્ચ બચાવ કરવા ક્યારેક કહેતી કે "મારી પુત્રીઓમાં આ એક જ એવી કમચકલ છે." પરંતુ પોટરના મિત્ર પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ દાર્શનિક હર્બર્ટ સ્પેન્સરનું લક્ષ બીએટ્રીસની જિજ્ઞાસાશક્તિ અને અસાધારણ પ્રતિભા પ્રતિ ખેંચાયું. એ એના લખવા-શીખવાના કામમાં સદાયક બન્યો. એ નિઃશંક છે કે સ્પેન્સરના વ્યક્તિવાદી વિચારોની બીએટ્રીસ પર આદ છાપ પડી, એનાથી એની જિજ્ઞાસાશક્તિને બારે છત્તેજન મળ્યું. આગળ જતાં તે એ એના ગુરુને પણ ટપી ગઈ સમાજવાદ પ્રતિ એનું ઢગણું સ્પેન્સર અને પોટર બેઠેને ન રચ્યું.

બીએટ્રીસને કંઈક ગરીબ બીએટ્રીસને કુટુંબ અને સમાજની સમગ્ર ગરમાદ કરવાની રીતિનીતિથી દૂર દટાવોને એકાન્તશ્રિય, અને કંઈક અંશે વ્યક્તિવાદી પણ, બનાવી પોતાના જાદ અને પિતાના પુસ્તકાલયના તમામ પ્રશ્નો ચાવી નાંખીને એણે નવાં નવાં પુસ્તકો, પત્ર-પત્રિકાઓ મંગાવી વાંચવાં શરૂ કર્યાં. માતાને આ જાણ પસંદ ન હતું પરંતુ આર્થિક સ્થિતિ સારી હોવાને કારણે પિતા કદિ એના એ વર્તન સામે વધી ન લેતા બંહેનો પણ "વિદ્યાન બનવાની એની આ એટા"થી રાજી તો નહોતી જ, પરિણામ એ આખું કે વાંચીને પરવારી વાંચનની નોંધ લીધા બાદ એ પોતાનો સમય ધરના નોકરચાકરો સાથે માળવા લાગી. નોકરો 'આ કૃપા અને સદ્બાવ'થી જાણ જ રાખતા અને પોતાનો ગરીબોના પ્રતિદાસનાં પાનાં નિખાલસપણે એની આગળ ઉઠેલતા. ગરીબો પ્રતિ સહાનુભૂતિ દેખાડવી અગર એમના પ્રતિ બીજાનો દુકડો નાંખવો એ એ વેગા અમીરોની મામૂલી રસમ હતી. લંડનની અનેક ધર્માંદ સંસ્થાઓના સદાચતા કાર્યમાં અધિકારી અમીર કુટુંબોની મદદિયાઓ પોતાના આગસ અને છવનની એકરસતા ટાળવા માટે જાગ લેતી. પોતાની બહેનો સખીઓ સાથે બીએટ્રીસ પણ એ પ્રતિ આકર્ષાઈ. પરંતુ એનું કામ અને રંગરંગ નિરાળા જ દેતા.

બીએટ્રીસની પ્રતિભા અને ગરીબોના કારણે અને ગરીબોની સ્થિતિની તપાસ કરવા તરફ એના વલણથી આકર્ષાઈને ઈ. સ. ૧૮૮૬માં ૨૫. ચાલ્ર્સ બૂચે લંડનના 'શ્રમજીવી' એની સ્થિતિના તપાસકાર્યમાં એની સહાય માગી. જાણે કે બીએટ્રીસને કંઈ મોંઝામું વરદાન ન મળ્યું હોય ! એણે સદર્જ એ આમંત્રણ સ્વોકાર્યું અને ઉજારે મહોનાઓ મુખી ગરીબોની આવક, ખર્ચ અને સ્થિતિ સંબંધમાં વિવરણ અને જાણપ્રદ આંકડા એકઠા કર્યાં. એ તપાસનું પરિણામ એ આખું કે લંડનની વસ્તીના ૩૦ ટકાને રક્ષક, સખળ, સદામ અને કામ કરવા લાયક બનાવવા યોગ્ય ખોરાક મળતો નહોતો ! દિંદમાં આજે કાંઈ એવો સમર્થ સમાજસેવક આ પ્રકારની તપાસ હાથ ધરે તો પરિણામ શું આવે ? આ તપાસે પ્રથમવાર બીએટ્રીસના નેત્રો સમગ્ર પૂંછવાદી ચાલનના અભિધાપ રૂપ નક્કું નગન ચિત્ર ખડું થયું, જે ચિત્ર જનતાની નજર પર ન ચડે એટલા માટે બીનજવાણદાર અધિકારીઓએ પ્રચારનો અને ધર્માંદ સંસ્થાઓએ દાનનો પદો નાંખી રાખ્યો હતો !

આ નરી વારતવિક્તામાં નિહાળતાં, એના સંપર્કમાં આવતાં, બીએટ્રીસની જિંદગીના જ વધી-એમ નહિ, બસકે હિતસાહે પણ વધે! અને સમાજવાદની સગની લાગી. એણે લંડન પરત એન્ડર્મો જઈને જાતે મજૂર-જીવનનો અનુભવ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. અન્ય નામે એણે થોડો વખત લેન્ડેશાયરના કારખાનામાં મજૂરજી તરીકે પણ કામ કર્યું, જ્યાંથી નાલાયક હરાવી થોડા વખતમાં જ એને રૂકસદ આપવામાં આવી. કંઈ મજૂર પરિવારમાં ધૂમીધૂમીને, એમની સાથે વસીને, એમનાં બોજન-વસ્ત્રો અપનાવીને એણે એમની રિયલિતીની ટીકડીક ખાણ મેળવ્યો. એણે પોતાના એ અનુભવોનું દોહન એ તારવ્યું કે સરકારી-અરુણિ સહ-શાય-સમિતિ આદિલન—જરાબર રીતે સંબંધિત કરવામાં આવે તો એ વડે મજૂરોનો આર્થિક રિયલિતી સારા પ્રમાણમાં સુધારી શકાય. એણે એક પ્રસ્તક-લખવા વિચાર કર્યો. કેમ્બ્રીજના પ્રસિદ્ધ આર્થિકશાસ્ત્રી આલ્ફ્રેડ માર્શલની એ માટે એણે સલાહ માગી. એણે એને હસી કહી. પણ એણે નિરુત્સાહો ન થતાં પ્રો. લેકી સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલુ કર્યો. જેની પાસેથી પણ કંઈ સતોષકારક વિતર ન મળ્યો. આખરે એણે પોતે જ એ બીકું ઝડપ્યું. ૧૮૮૬માં "ઈંગ્લાન્ડમાં સહયોગ આદિલન" ઉપર એને અંચ ગ્રંથ થયો. આજે પણ એ ગ્રંથ એ દેશની સામાજિક સમસ્યાઓ ઉપર અતિમહત્વનો-અધિકારપૂર્ણ દ્રષ્ટિવૃત્ત મનાય છે.

નારી હક્કપત્ર આનંદનંદ

બીએટ્રીસની હવે એ ખાતી યર્ધ કે ગરીબો-દારિદ્ર્યનો અંત મૂકીને લેકિના દાનથી-ચોક્કસના દેખાણ અથવા સુદરિચારશીલ જનવાચી-ન આવે. એના સમૂળ વિનાશ સરકાર જ કરી શકે-ખેસક જતતાની અને જતતાને માટે હોય એવી સરકાર-આ વિચારબેણીથી એના સમાજવાદ પ્રતિ મૂકાય. એણે મધ્યમ અને ઉચ્ચ વર્ગને એ દેખાડવાને નિશ્ચય કર્યો કે મરીઓ સાથે લડવા મજૂરોએ આજસુધી કેવા પ્રકારનું સંગઠન કર્યું હતું, અને લાવી કાર્ય માટે કેવા પ્રકારનું સંગઠન કર્યું નોઈએ. ૧૮મી અને ૧૯મી સદીઓના મજૂર સંગઠનોના ઇતિહાસ એને નામીયા સમાજશાસ્ત્રીઓ પાસે પણ ન મળ્યો. એટલે એણે પોતે દૂર સુનિયનોના કાર્યકરોને મળવા માંડ્યું, એમના અનુભવ જાણ્યા અને અધિકારીઓ સાથે થયેલા એમના પત્રવ્યવહારનો અભ્યાસ કર્યો. એ કાર્ય એકલા એને માટે અમ-સાધ્ય હતું; એને જીવનમાં પહેલી જ વાર આ સર્વ-પ્રિય કાર્યમાં કોઈ સાથી-સહયોગીની આવશ્યકતા દેખાઈ.

માખહેનની રહેણીકરણી અને રોજ-સરના વિચારોએ બીએટ્રીસના જીવનમાં વ્યક્તિ-વાદ દર્શાવતા સુખ-વિલાસી જીવન પ્રતિ હિંદાસીનતા આપ્યા. આ મરોએના સંગઠન કાર્યે એના મગજને ઘેરું હતું. પરિણામે એણે પોતાનું જીવન પૂર્ણપણે એના નકમાં વસતા માનવ-કીડાઓના જીર્ણોદ્ધારને માટે સમર્પવાનો સંકલ્પ કર્યો. વિવોહેરનું મુખકાને આશ્રમ-વાના અને પાર્ટીઓ, મિત્રજાનીઓ અને વૃત્તોથી એને મોહિત કરવાના માખહેનોના પ્રવાસો એને હળકે વાસવા લાગ્યા. એ આવા પ્રસંગોમાં ક્યાં તો જાગ ન લેતી અગર લેતી તો એક ખૂણામાં આરામ પુરસીમાં પડે. પડે કંઈ પુસ્તક

ઉચ્ચાવતી. એની આ 'ધુણ્ણ' અગર અનિધિઓ-સામે માગૂશી પોષાકમાં આવવાની એની 'અસંખ્યતા' માટે એને ઠપકા મળતો. એ ગૂંપચૂંપ એના જોરડામાં ચાલી જતી. આ વર્તન બહુ જ જોજા યુવાનોને એના પ્રતિ આકૃષ્ટ થવાની તંક આપી હોય! એકબે વાર એના પિતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું, "બીએટ્રીસ, મારો એક વધુ જમાઈ હોય એવી મારી ઈચ્છા છે." એણે તે મ્હોં મચકીતે કહી નાખ્યું, "ઠીક! મને તો એની ખાસ કાંઈ ઉજ્જવ નથી દેખાતી."

૧૮૮૨માં બીએટ્રીસની માનું અવસાન થયું. ન કેવળ ઘરવ્યવસ્થાનો ખર્ચે રિચાર્ડ પોટરના કારોબારની દેખરેખનો તમામ ભાર બીએટ્રીસ પર જ પડ્યો. પોતાની માંની ફક્તક્રિયા કરી પાછા કર્યા આદ એને ઉદ્વેગના શોક, એકલપણા અને માનસિક સોજાનું જે ચિત્ત એણે દોડ્યું છે એ નારીહૃદયની આકાંક્ષાની સ્પષ્ટ સ્વાભાવિકિત છે. એનું શરીર કુર્બ, શિથિલ અને મન પણ કામઠોળ થવા માંડ્યાં હતાં. એક બાજુ એનું હૃદય સફળ વિવાદના રૂપમાં થનાર પ્રેમના આદાન-પ્રદાન અને નારીના સહજ સુખ માટે તલપી રહ્યું હતું ત્યારે બીજી બાજુ 'સ્પષ્ટ અને વિરલેખણાત્મક મરતક' પોતાના સ્વતંત્ર કાર્યના અધિકારના અભાવ પ્રયોગ પર ચોંટ્યું હતું * એમાં એના પિતાના અગત્યના સ્વારથ્યે એની ચિંતામાં વધારો કર્યો. ૧૮૮૫માં એને પક્ષાઘાત થયો, જેમાંથી એ સાજો ન થયો. ૧૮૮૨માં એનો દેહાન્ત થયો.

બીએટ્રીસ પોતાના પિતાની રાજશાખા પાસે જેસી પોતાનું કામ પથ કરતી અને એની સુચૂષા પણ કરતી. એ સમયે લંડનમાં ફ્રેન્ચિયન સોસાયટીનું પ્રાગલ્ભ્ય હતું. ન્યોર્મ બર્નાર્ડ શે, સીડની વેગ, સીડની આલીવર (પાછળથી લોર્ડ આલીવર), એની બેર્નટ વગેરે એના અગ્રણતા નક્કરો! બીએટ્રીસ એની પ્રતિ તરફ આકર્ષાઈ, એની સમાજોમાં અભ્યવન દેત્રોમાં જવા લાગી. અહીં કુમારી આકર્ષકિયા દિલે બીએટ્રીસનો સીડની વેગ સાથે પરિચય કરાવ્યો. સીડની એ વેગા લિલેનનાં મંદૂરોની સ્થિતિ સંબંધી માહિતી માટે આધારરૂપ ગણાતો. સીડની લંડનના મધ્યમ વર્ણના એક એકાઉન્ટન્ટનો પુત્ર હતો; લંડન-વિશ્વવિદ્યાલયના સંખ્યા-શિક્ષણ વડે ગ્રેન્ટ્યુએટ અને લોકીય થઈ ઉપનિવેશ-વિશાગમાં સીનિયર ક્લાર્ક બન્યો હતો. ૧૮૮૫ માં એફ્રેમોઅન સોસાયટીમાં નોંડાયો અને એના તરફથી પ્રકાશિત કંઈ પત્રિકાઓ, વિવરણપત્રો, પુસ્તકો એણે લખ્યાં. પોતાનો આખો વખત રાજકીય કાર્યમાં ગાળવા એણે ૧૮૬૧માં પોતાની નોકરી પણ છોડી દીધી. એ દરમ્યાન બીએટ્રીસનો એની સાથેનો પરિચય અતિ ગાઢ થયો—એ ગાઢ પરિચય રક્તે રક્તે પ્રેમમાં પરિવર્તિત થયો; બેટ્રીસ એકબેકમાં પોતાના ઇચ્છના પૂરક સાધીની હમતા બેઈ અને ઈ. સ. ૧૮૬૨માં એમનાં લગ્નની જાહેરાતે લંડનનાં રાજનૈતિક મંડળોમાં આશ્ચર્યપ્રસન્નતાની લહેર પ્રસરાવી.

પીસ્તાલીસ વર્ષની રાજનૈતિક મધુ-રાત્રી (Honeymoon)

કુદૈષનાં ભાવુક પ્રેમીઓના "લનીમ્સ" નું રથાન ઇટલોના પ્રાકૃતિક સીન્દર્શનપ રથણો અગર ગ્રીસના ખડેરા બીએટ્રીસ અને સીડની પોતાના રમત દિવસો ગાળવા એ

ખંડેલી રાખ ફુંકવા ન ગયા. એમણે પોતાની “મધુ-રાત્રી” ગાળવા પસંદ કરી આપણે: અને અમેરિકા-હોટેલી સફર. એ દેશોના મજૂરજતાઓને એમણે પોતાનું પરબનાયું મજૂર સંગઠનનો અભ્યાસ એ બન્ધુ એમનું સંયુક્ત કાર્ય. આ સહકાર્ય અગળ આલતાં મજૂર સંગઠનના પ્રતિકાસના રૂપે History of Trade-Unionism રાજનીતિના અભ્યાસો સારે આયુ. મજૂર સંગઠનનો આ પ્રથમ પ્રામાણિક પ્રતિકાસ છે જેનો જગતની વીસ ભાષાઓમાં અનુવાદ મયો છે.

આ એમના પીરતાલીસ વર્ષના સાંખ્ય રાજનૈતિક ‘હનીમન’ના શ્રીમણેસ કદી શકાય. ત્યારબાદ ઉભયે મળીને સામાજિક, રાજનૈતિક અનુસંધાનનું જે કાર્ય કર્યું, જે ગ્રંથો લખ્યા; અને જે વ્યાવહારિક કાર્ય કર્યું એ સર્વનું મહત્ત્વ જોણું નથી. હંમેશાં પુરતકાલેઓમાં જઈ કિતાબોમાંથી નોંધ લેવી, લોકોને ઘેર જઈ અગર એમને પોતાને ઘેર બોલાવી, મજૂર જતાઓમાં આંદોં ભરી, ભાષણ કરીને, મજૂરોની દાદમારીઓના હેવાલ એમના મહેલો સાંજળીને, સાક્ષિઓના દૃષ્ટિકાણ સમજીને, રચનિક-ચાસનની વ્યવસ્થા જોઈને, કૌંસિયોના સંગઠન અને કાર્યની તપાસ કરીને, એની ખામીઓ તથા દોષ અને એ દૂર રહેવાના ઉપાય ખતાવોને એમણે સમાજજાતનને કેટલો સળગ-સચદ બનાવ્યો છે એ કહેવું સહેલ નથી. એમના એ ‘સંયુક્ત મધન’ પરિજ્ઞામ નીચેના મહત્ત્વપૂર્ણ, પ્રામાણિક મયો છે:—

(1) History of Trade Unionism, (2) Co-operative Movement, (3) Consumers' Co-operative Move, (4) Constitution of Socialist Commonwealth, (5) Decay of Capitalist Civilization, (6) Fabian Essays, (7) Facts for Londoners, (8) Facts for Socialists, (9) How to pay for the War, (10) Labour and the New Social Order, (11) Labour and the Nation, (12) Liquor Licensers, (13) History of Local Government in England 10 Vols. (14) London Education, (15) Methods of Social Study, (16) Towards Social Democracy, (17) Industrial Democracy, (18) Wages of Men & Women: Should they be equal? (19) The Works' Manager, (20) Our Partnership, (21) History of Durham Miners, (22) Soviet Communism: A New Civilization 2 Vols.

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાં બીએટ્રીસની “મારી હિમેદારી” (My Apprenticeship) નો સમાવેશ નથી થયો; કારણકે એ વેબ-દમ્પવીના સંયુક્ત પરિજ્ઞામનું પરિજ્ઞામ નથી. શ્રીમતી વેબના એ ગ્રંથને સ્વ. લાલા લખપતરાયે ‘પુસ્તકાન્ધ’ (Books of the Century) તરીકે વર્ણવ્યો હતો એટલે એ ગ્રંથજાણી છે. આત્મકથા સાહિત્યમાં આજે એ એક આત્મકથા કૃતિ છે. તદિલા આત્મકથાઓમાંની વિશ્વસાહિત્યમાં બીજી જે અનન્ય કૃતિઓ તે માગરેટ એક્સવિયની ‘આત્મકથા’ અને મેઝમ હેલીટ એડીવના ‘જીવન સંભા-રચના’ના ત્રણ ભાગ. ઈ. સ. ૧૯૨૧માં એ પ્રગટ થઈ. એણે લોકોને એની પ્રતિકા અને અભ્યવનશીલતાનો પરિચય કરાવ્યો. એક વ્યક્તિ પોતાના પ્રતિ કેટલો દૃઢ સુધો ધર્માનદોર, નિષ્કપટ, સ્પષ્ટવાદી અને જિવાસુ થઈ શકે છે એનું બીએટ્રીસનો આ ગ્રંથ જલજન્ટ દર્શાવે છે.

૧૯૦૫માં બાકુર સરકારે વેળ-યુગલની મજૂર કાયદાઓની આલોચનાથી તંગ થઈને એ કાયદાઓની તપાસ માટે એક કમીશન નીમ્યું. એની બીએટ્રીસને સભ્ય ચૂંટવામાં આવી. ચાર વર્ષ એણે એ કમીશન અંગે સતત કાર્ય કર્યું. કમીશનનો રિપોર્ટ તૈયાર થયો ત્યારે એણે જોયું કે બહુમત એની લાગમણીની તરફેણમાં નહોતો; એટલે એણે પોતાની બકામણી લખુમેનિ-રિપોર્ટ રૂપે પ્રગટ કરી. ૨૫૦૦૦ અંકો હાથોહાથ ખર્ચી ગઈ. પરિણામે ચૂંટણીનાં કેટલાંક મહત્વનાં સ્થળોનો ફેબલે મજૂરોએ કરી લીધો. ૧૯૦૮માં મજૂરોની સુદ્ધાલીન સ્થિતિની તપાસ માટે એટલી કમિટીની પણ એ સભ્ય હતી. એમાં પણ એને અદ્વપગતિ રિપોર્ટ ઇલાયે રાખયો પડ્યો. એમાં મજૂર-મજૂરોના સમાન દરબમની જોરદાર વડીલાત હતી.

એ દમ્પતીની સર્વ કૃતિઓની આલોચના આ નાના લેખમાં શક્ય નથી, પરંતુ એમને વિશ્વવિખ્યાત બનાવનાર મહાગ્રંથ, 'સોવિયેટ સામ્યવાદ : એક નૂતન સભ્યતા' (Soviet Communism : A New Civilisation) થોડી ચર્ચા માંગી લે છે. આઠ-આઠ વર્ષના સતત પરિશ્રમના ફળરૂપ ૮૫ વર્ષની ઉંમરે એ દમ્પતીએ લખેલો એ ગ્રંથ એ વિષય પર એટલો તો પ્રમાણભૂત અને વિહતાપૂર્ણ છે કે એ એક જ કૃતિ કાંઈ પણ ગ્રંથકારને અમર બનાવવા પૂરતી મળ્યા. ફક્ત સામ્યવાદ એક નૂતન સભ્યતા હોવાની એમની માન્યતા આરંભ છે. મહિનાઓ સુધી રૂસિયાનાં ગામોમાં ધૂમીને, મજૂરો અને નાગરિકોના ઝારના સમયના અનુભવો અને એની તુકનામાં નવરચના હેઠળ નવીન પરિસ્થિતિનું અધ્યયન કરીને, પુરાણો અને નવીન શાસન-તંત્રનો બેઠ પોતાની આંખોએ જોઈને, એમણે એ મત રિધર કર્યો અને તે પ્રમાણે એની બીજી આશુતિમાં એમણે સંશોધન પણ કર્યું છે. એ દમ્પતીની બીજાંક પ્રમાણહારી, સ્પષ્ટપાલિતા અને અનુસંધાન-અધ્યયન બાદ એના સારો સફળ કરવાની વિશ્લેષણાત્મક પ્રવૃત્તિના વિગતોનું એ પ્રતીક છે. આપણે એટલું માત્ર સાચું જોઈએ કે એ ગ્રંથના લેખકો ન તો સામ્યવાદી છે કે ન માર્ક્સવાદના અનુયાયી.

ફક્ત પ્રતિ વેળ-દમ્પતીનો દૃષ્ટિકોણ અને એમાં થયેલું પરિવર્તન સમજવા માટે એની રાજનૈતિક પૃષ્ઠભૂમિકા પર ઊંડતી નજર નાંખવી અપ્રાસંગિક ન મણાય. એંગલોસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં પૂંજવાદી શાસનના દુષ્પરિણામની પ્રતિક્રિયાએ ઇંગ્લેન્ડનાં રાજનૈતિક ક્ષેત્રોમાં એટલું ઉગ્ર ચિન્ત ગરીબો અને અમરજીવોની દુર્દશાનું ઉપરિચિત કર્યું એટલી પ્રખળ એના ઉપચારની કોઈ રૂપરેખા રજુ ન કરી. ફેબીઅન, સમાજવાદીઓ ધીરે ધીરે શાસન-સુધાર કરી મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવાની વાતો કરતા હતા.

સન ૧૮૪૪-૧૮૬૦ મહાપ્રુદ, રૂસિયાની સફળ ક્રાન્તિ અને સુદ પછીનું ધુનર્નિર્મોલ આદિ માર્ક્સવાદ તથા ફેબીઅન સમાજવાદ જોઈને માટે ભારે ક્રોધ પરીક્ષા અને કમોટી નીચડાઈ. માર્ક્સવાદ સામે જ્યારે ત્યારે ઉકાયવામાં આવતો સમજુ-અસમજુ આશુકાઓ રૂસિયાની ક્રાન્તિ અને એના પછી ત્યાં સ્થાપિત થયેલો નવો વ્યવસ્થાના કાર્યો દ્વારાં જોડો ગઈ. ધણા ફેબીઅનો પણ એ સ્વોધારતા યથા. ફેબીઅન નૂતન સામ્યવાદી રચના વિરુદ્ધ

મોક્ષવામાં આવેલી બિટ્રીસ સેના મારે ત્યારે દ્વાન્સપોર્ટ અને ડોકમજૂરીએ માલ ભરવાને ઈન્કાર કર્યો ત્યારે સારા મજૂર વર્ગમાં સહનુભૂતિની એક નિર્બરૂર લહેર ફેલાઈ, અને ઘણાખરા પંડિતોએ, સામ્રાજ્યવાદીઓ અને ફેબીયન સમાજવાદીઓ સુધીં ચોંકી ઊઠ્યા.

ત્યારે સોડનીએ પાલમિન્ડના સમ્ય બની અને બે વખત મજૂર પ્રધાનમંડળમાં સામેલ થઈ, પોતાના કેટલાક સાંપ્રતિક મુધાસના કરીને 'લાલુ કરવા-કરાવવા' જારે મહેનત ઉઠાવી ત્યારે બીએટ્રીસે એ તરફ કદિ ધ્યાન પણ ન આપ્યું. ઈ. સ. ૧૯૨૬માં ત્યારે બીજી મજૂર સરકારે સોડનીને લેઈ પેરિસે જવાનો અમીર-સલામાં પોતાનો નેતા બની દાર્ષ કરવા મનાયો ત્યારે બીએટ્રીસે લેડી પેસીસ તરીકે યોગબાવાને સાફ ઈન્કાર કરી પોતાનું મૂળ નામ ધારણ કરી રાખ્યું. એ આવી અસાધારણ મહિલા હતી. ઇંગ્લાંડની અનેક સંસ્થાઓ-પ્રશ્નિઓ સાથે એ મહિલાનું નામ જોડાયેલું હતું—એ સંસ્થાના દાર્ષ પર એની પ્રતિભા અને વિદ્વાની અચૂક મદદર પડી છે. એવા જીવનસાથીના મૃત્યુથી સોડનીનું જીવન રેલું એકલવાયું મન્યું હતું? એ મૃત્યુએ ઈંગ્લાંડનું પ્રજાજીવન અન્ય બનાવ્યું છે. એ અન્યતા દાયકાઓ સુધીં તો નહિ પૂરાય.

વિશ્વાસ વધારતી વિગતો અને આંકડાઓ

તેવીસમો ત્રિવાર્ષિક આંકણીનો અહેવાલ

જી. મૃત્યુ-અંકાજના અનુભવમાં સુધારો અને

જી. ખર્ચ-પ્રમાણમાં થયેલ ઘટાડાની રમખાણ કરે છે.

૩ ટકાનો વ્યાજના ધોરણે કંપનીની જવાબદારી ઓઢ્યા પછી

ત્રિવાર્ષિક એકઠો નફો

રૂ. ૧,૫૦,૮૮,૦૬૨

આથી પોલિસી હોલ્ડર્સની અનામતમાં રૂ. ૫૪ લાખનો વધારો થયો છે.

બહાર થયેલ	ઈંગ્લીશ વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૧૨-૮-૦
ખાનસો	હવાતોના વિમાની રૂ. ૧૦૦૦ની પોલિસી દીઠ વાર્ષિક રૂ. ૨૦-૬-૦

ઓ. રિ. એ. ન્ડ. લ.

ગવર્નમેન્ટ સીક્યુરિટી લાઈફ એસ્યોરન્સ કું. લીં.

સ્થાપના : ૧૮૭૪]

[હેડ ઓફિસ : મુંબઈ.

આંચ ઓફિસ : ઇલેક્ટ્રીસિટી હાઉસ,

લાલ દરવાજા, અમદાવાદ.

આંચ સેક્રેટરી : શ્રી. ઈન્દ્રવદન સુનીલાલ મહેતા, ખી. એ., એલ.એલ. ખી.

હવે અલંકારોની સંખ્યા અને પ્રકારનું નિરૂપણ કરતાં પહેલાં અલંકારનું કાવ્યમાં શું સ્થાન છે તે આપણે વિચારવું જોઈએ, કાવ્યનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવામાં અલંકારનો કેટલો ફાળો છે તે જાણી લેવું જોઈએ.

રસ-નિષ્પત્તિ એ કવિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાનો અનુભવ એટલે કે અનુભવે ઉત્પન્ન કરેલ લાગણી એવી તો તીવ્ર બને છે, એવું મનોમનન કવિનાં હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરે છે કે વાચકોએ તે લાગણી બહાર સ્વયં-સ્ફુરણથી આવે છે. તમમાં નદીના તીર ઉપર રતિ-ક્રીડાનું સુખ અનુભવતાં પછી દંપતીમાંથી એકને ખારીએ બાણથી નીચે પામ્યું એ દશ્ય એવું તો ઠગણ આંકિવિના હૃદયમાં વાર્યું કે આપોઆપ હૃદયમાંથી અનુકંટુષ સ્થોકના આકરમાં શ્રાપરૂપે વાણી બહાર આવી ઈર્ષ્ય કે—

“મા નિપદ પ્રતિષ્ઠાં સ્વમાનઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

મત્રૈર્ન્ય મિથુનરિકમવધીઃ કમમોદિતમ્ ॥”

અનિહાર પથ્ય કહે છે કે “કૌન્વ દન્દ્ર વિયોગમયઃ શોકઃ સ્થેયસ્વમાનઃ ।” કવિ કાલિદાસ ‘શુવંશ’ના ૧૪મા સર્ગના ૭૦મા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં આનું પ્રતિપાદન કરે છે કે

“કવિ, નિપારે વિન્ધુ, પક્ષી લાગી,

દયાં, બન્યા સ્થોકરૂપીજ શોક.”

કવિના ભાવનું દર્શન કાવ્યમાં થાય છે અને સહૃદય વાચક, તેની જ લાગણીનો અનુભવ કરે છે. અનુબ્રહ્મમાં રસાદિ આઠ સ્થાની બાવો-વાસના રૂપે રહેલ છે. આ સ્થાનો ભાવો, કાવ્યમાં વ્યક્ત કરવામાં આવેલ વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યવિચારી ભાવોની સહાયથી જન્ય થતા કે આસ્વાદ કરતાં, અઘીકિતે આનન્દ આપે છે અને ત્યારે તેને શ્રેયારાદિ રસ તરીકે લેખવામાં આવે છે. રસ હંમેશા ચર્ચેને સરખે પ્રકારે આનન્દપ્રદ છે કેમકે કાવ્યમાં મુખ્ય કે દુઃખપ્રદ વ્યક્તિગત અંશો ઊંડી જાય છે અને ભાવો સામાન્યરૂપે જ લાસે છે. આમ-કવિની ઉત્કટ લાગણીનું રાખ્દસ્વરૂપે મૂર્ત દર્શન થતાં એનું પ્રતિચિત્ત વાચકના હૃદયમાં પડે છે. “The poet can call up a reflection of his feeling which is similar in some respects and the condition, of the reader's soul in the enjoyment of such feeling is in poetry and drama, the relish of the Rasa-which can be brought into consciousness only by the power of suggestion inherent in words and ideas.”—Prof. S. K. De, અને આપણે રસ-નિષ્પત્તિ કહીએ છીએ, આ અનિહારના સિદ્ધાન્તનું જ જણે કે સમર્થન કરવાને લખાયેલાં હોય તેવાં વાક્યો શ્રી. એબરહેમખાના *Principles of Literary Criticism* નામના પુસ્તકમાંથી ઉતારવાનું ઉચિત ગણાશે જ—

"Whatever also literature may be, communication it must be—communication. no literature, What does he communicate? Experience—pure experience—experience enjoyable by virtue of being expressed. Thus literature communicates experience: that is to say, the experience which lived in author's mind must live again in the reader's mind, must be transplanted from one mind into another."

રસનિપ્પત્તિ માટે, કવિના જાવનું સંગમ્ય રાક્ય અને તે માટે, કાવ્યમાં રીતિ અને અલંકારોની સહાય અતિઉપયોગી થઈ પડે છે. અલંકારનું અલંકારપણું પણ આમાં જ સમાયેલું છે. દ્વનિકાર કહે છે કે:

"રસમાંગાદિ તત્ત્વર્થમાથિત્ય વિભિવેશનમ્ ।

અલંકારીનાં સર્વાત્માસત્ત્વસ્ય સામન્મ્ ॥"

રસમય પ્રબન્ધ રચતાં કવિને અલંકારો આયોગ્યાપ રહી આવે છે અને માટે પૃથક્ વર્ણ કરવો પડતો નથી. જે વાસનાથી પ્રેરાઈ કવિ રસમય કૃતિ બનાવે છે તે વખતે જ કવિની પ્રતિકાં અલંકારો સોપી લે છે કે કાવ્યમાં વણી લે છે. અલંકારો તો જાણે હરી-કાઈ કરતાં હોય તેમ કવિનાં સન્મુખ આવી જાણ રહે છે, આના ઉદાહરણ તરીકે આલુની 'કાદમ્બરી'માં જે વખતે ચન્દ્રપોદને કાદમ્બરીનું પ્રથમ દર્શન થયું તે વખતનું વર્ણન આપી શકાય. બીજા ઉદાહરણ માટે પ્રેમાનન્દના 'નગાખ્યાન'માંથી દર્શન-તીનું વર્ણન મૂકી શકાય:-

"દમયન્તીને ચાલશે અતિ સોહાગ,

અભિમાન મૂકી, સન્ન આંહી પાતાલ પેડો નાગ.

લોભક સુતાનું વદન સુધાકર, દેખીને સોધાય,

અંદાસ તો સીલ પામી આસમાં સંતાપ.

સુષિ કરતાં જહાજીએ વાયું તેજનું ખાત,

તે તેજનું પ્રજ્વલિયે પડ્યું, દમયન્તીનું ગાત;

તેમાંથી કાંઈ શય વાળ્યું, ધડલું ખેંચે પડિયો,

જહાજીએ જોઈકું કરીને, તેને ચન્દ્રમા-પડિયો.

કવિનાં લક્ષ્યને. સો-સૌન્દર્યની કાઈકે અઘોષિક વાસના પ્રેરી 'રહી' છે; તે સૌન્દર્યનું વર્ણન થઈ શકે તેનું નથી તેથી વર્ણનમાં અસિદ્ધ ઉપમાનનો તિરસ્કાર કરેલ છે કે અસાધારણ સામગ્રીમાંથી દમયન્તીને પ્રજ્વલિતીએ ઘડી છે એમ કવિ કહે છે.

આમ જો અલંકારનું અલંકારપણું કવિનાં જાવને દ્વિગત કરવામાં સહાય આપના માટે છે તો પછી કાવ્યમાં તેનું સ્થાન સ્પષ્ટ જ છે. કાવ્ય જો રસનિપ્પત્તિ માટે હોય, રસ-નિપ્પત્તિ કવિનો સુખ્ય ઉદ્દેશ હોય તો અલંકારનો સંબંધ રસની સાથે હોવાથી અલંકાર કેવળ અદિશ્ય ગંધી શકાય નહિ તેમજ માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના અલંકારનાં ઉદાહરણો રચાય છે એમ પણ પ્રતિપાદન કરી શકાય નહિ. એટલું ખરું કે એનું વર્ણનરણ માનસશાસ્ત્રનાં જ્ઞાનમાં રાખી થઈ હોય તેનું નથી. પ્રો. જાનેન્દ્ર મહાર કહે છે કે, "It is to this neglect of psychology as a separate science that we must attribute the fact that no attempt has been made by any writer on rhetoric to divide the figure in their relation to mental processes."

કાવ્યમાં રસ-નિબ્ધિતિ શબ્દ કે અર્થદ્વારા જ થાય છે; અર્થદ્વારે રસનિબ્ધિતિમાં સહાય કરનારા છે તેથી અર્થદ્વારેનો સીધો સંબંધ શબ્દને અર્થ સાથે છે. આથી અર્થદ્વારના ત્રણ વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે : (૧) શબ્દાલંકાર, (૨) અર્થાલંકાર અને (૩) ઉભયાલંકાર. આ વર્ગીકરણમાં અન્યથા અને વ્યતિરેકનો શિક્ષાન્ત લાગુ પડે છે કે આત્રય-આત્રયી લાવેના ? આ ચર્ચામાં ભિત્તિ વિના જ આ ત્રણ પ્રકારના વિભાગને આપણે માન્ય રાખીશું.

અર્થાલંકાર અગત્યના છે તેથી આપણે તેનું નિરૂપણ કરીશું. અર્થની સાંધે જ અન્યથા-વ્યતિરેકથી રહે તે અર્થાલંકાર. મુખ્યચન્દ્ર કહ્યોએ કે શબ્દો ફેરવીને આવેન્દુ કહીએ તો પણ રૂપક તો રહે છે જ તેથી રૂપક અર્થાલંકાર ગણાય. આ અર્થાલંકાર સાધર્મ્યમૂલક, વૈધર્મ્યમૂલક, લોક-પ્રાપ્યમૂલક કે ગૃંપલાબદ એમ અનેક પ્રકારના છે. નોરમન હરટ્ટ કહે છે કે "The attitude of mind can be considered first as being concerned with the relation of two things or two ideas. This mode works by comparison or contrast. Contrast is that which brings out the difference between two things; comparison is that which brings out the similarity. Contrast emphasises the points of difference and comparison the points of similarity."

ત્યારે હવે આપણે સાધર્મ્યમૂલક અલંકારો વિગતથી જોઈએ.

: ધા દૈ દીધા :

[૧૫૫]

નથી મરણ એ નથી, મરણ કેમ એને કહું ?
 છવન્ત તુજ છંદગી, હૃદય-કંપ થાને ધરું ?
 -ઉલ્લેલ તરુ જેવું દે અચલ શાંત મૂંચું બની:
 અપર્ણ, સુકી ડાળીઓ, ફળ ફુલે ન ઝુલે ક્યહી,
 વિહંગ-કલ-ગીત ના, ફરફરાટ ના વાયુના,
 વિશીર્ણ અર્ધ અંગ-અંગ ખસ હું જીભ રહું—
 ન એક ચહું છંદગી, સુસવતા લલે વાયરા
 ઘપાટ પર દે ઘપાટ, ફળાલ લોધે ખરે,
 જુવાનનુર લેાય; પર્ણ ફરી ડાળ ડાળે રમે,
 વસંત-અનિલે ફરી ફુદડી મારી સંગે ભમે.
 ચહું છવન એવું તે: છવન તો તું છવી ગયો.
 છવું છવન એવું તે: મરણ તો તું છતી ગયો.
 હતી બાર વસંત એ, સુસવતા હતા વાયરા,
 હું જીભ ના ગચ્ચું, ઠહઠહૂસ ધા દૈ દીધા.

ઉપેન્દ્ર છં પંડયા

અત્યુત્તમ પૌષ્ટિક આટણુ—

દરેક જાતની અશક્તિ તથા નબળાઈ માટે

અમીરી જીવન [૨૭૨૬૬]

અક્ષીર પુરવાર થયેલું છે. જ્ઞાનવંતી નબળાઈ, ધાતુકીજ્વરા, ખાંસી વગેરે નાબૂદ કરી લેાહી વધારે છે. ક્ષીણ ચમેલા સરીરને નવપ્રકૃતિ બનાવે છે.

કિંમત તોલા ૧૦ની ચીશીના - રૂ. ૧-૬-૦; રત્નના રૂ. ૧૪-૮-૦

મ

— સીઓના —

પ્રદર, પ્રકૃતદોષ, વંધ્યત્વ, ગર્ભાશયના રોગો, સુવાવડ, હૃદયવર, તથા સુવાવડ પછીના દરેક જાતના રોગો માટે

સુંદરી સંજીવની

અમૂલ તુલ્ય છે. કિંમત ગાટલીના રૂ. ૧-૪-૦

ડોઝ આયુર્વેદિક ફાર્મસી : ડોઝ (ઉત્તર ગુજરાત)

સોલ એજન્ટ : મેસર્સ એસ. રમણ એન્ડ કું. ગાંધીરાઈ, અમદાવાદ

દરેક રથને એજન્ટો ભેગા છે. એજન્ટોના નિર્ણય તથા આપૂર્વેદિક

સ્વાસ્થ્ય સંચીપન મંદિર

હિંદુ ગરીબ કેમ થયું ?

મૂળ લેખક : સદૃશ ચૌધરી
સંપાદક : વિક્રમદાસ કોઠારી

દક્ષિણ હિંદની આર્થિક દશા (૧૮૦૦)

હવે આપણે ૧૬મી સદીની શરૂઆતમાં દક્ષિણ હિંદમાં લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી તે જોવા થોડો વખત ચોખીયું. લોર્ડ વેલેસ્લીએ ૧૮૦૦ની સાલમાં ડૉ. ક્રાન્સીસ મુકાનન નામના એક દાકતરી અમલદારને લોકોની આર્થિક સ્થિતિ અને તેમનાં ખેતી અને ઉદ્યોગોની તપાસ કરવા માટે દક્ષિણ હિંદના પ્રવાસે મોકલ્યો. તેણે પછીથી ઉત્તર હિંદની તપાસ પણ કરી હતી. તેની તપાસનું પરિણામ ત્રણ મોટાં પુસ્તકોમાં લંડનમાં ૧૮૦૭માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું. તેની નોંધો પરથી તે વખતની સ્થિતિનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે. તીચેનું વર્ણન તેની નોંધોને આધારે કરેલું છે.

મદ્રાસ

મદ્રાસ શહેરની તદ્દન નજીક આવે જ પડતર જમીન હતી. વરસાદ પૂરતો હોય તો ડાંગરનો સારો પાક થતો. થોડું કાર્ત્ત લોકો જૂનાં તંબાકુ અને જળાશયોમાંથી પાણી લઈને ડાંગર પકવતા હતા.

મદ્રાસથી પશ્ચિમ આવતું જતાં તાડનું વાવેતર જણાતું હતું. ખાસી જમીન ખુદશી હતી. પણ દોડાતુરુ આગળ ખુદખુમા વાતાવરણ જણાયું. ત્યાં જૂના વખતની પાણીની નહેર દ્વારા કર ગમોને પાણી મળતું હતું. દોડાતુરુ અને થીપરમતુરુ વચ્ચેનો પ્રદેશ ગરીબ હતો અને ખેતરોમાં ઝાંખળાં ઉગેલાં હતાં. પણ થીપરમતુરુમાં જૂનું જળાશય હોવાથી એ હાલ એક જમીનમાં ડાંગર યતી હતી. તે જ પ્રમાણે હિંદુ યાત્રાના સ્થળ કાંચી (હાલું કાંજીવરમ)માં એક મોટું જળાશય હતું. તેના પાણીથી ધણાં 'ખેતરોમાં મળતક ડાંગર યતી. પંચાર નદીની નહેરમાંથી પણ દમેરણ અને ઉલુર વચ્ચે સારો પાક યતો હતો. આ પ્રમાણે ત્યાં ત્યાં પાણીની સગવડ હતી ત્યાં ત્યાં ખેતી સારી હતી અને પાણીની સગવડ ન હતી ત્યાં ખેતી અસાધ્ય હતી. પાણીની સગવડ જૂનો વખતથી જ આવતું હતી તે જ હતી. કંપની સરકારે તો મહેસુલ વધારીને આવક બહાર ઘસડી જવાનું કામ કર્યું હતું. એટલે તેના રાજ્યમાં ૫૦ વરસમાં તે લોકો ગરીબ થયા હતા. જમીનનો ધણો ભાગ પડતર, પીતની સગવડ વિનાનો અને આછી વસ્તીવાળો હતો. ડૉ. મુકાનનના કહેવા પ્રમાણે 'રેણું' જેવો હતો.

કર્ણાટક

આરકોટને રસ્તે એક પુરાણું મંદિર જળાશય હતું. તે ૮ માઈલ લાંબું અને ૩ માઈલ પહોળું હતું અને કાંચેરી પાકને નામે જોળખાતું હતું. તેને વિશે ડૉ. મુકાનન લખે છે : 'આવું કોઈ જાહેર જાંધકામ કે વધારે સતોષથી નેચું નથી. તેનાથી ધણાં લોકોને પોતાનું જીવન સુખથી પસાર કરવાની સગવડો મળતી હતી.'

આરકોટથી વેસોર અને ત્યાંથી પાલીગોડાને રસ્તો પંચાર નદીની ખાણમાં આવેલો હતો અને તે ફળદ્રુપ અને હરિયાળો હતો. પાલીગોડાના લોકો 'પંચાર નદીમાં ૬ થી ૭ ફૂટ જણા વીરંધા ખોદીને તે પાણી ખેતરોમાં વાળતા અને ઉત્તમ પાક પકવતા.

બરમહાલ

આ વિભાગમાં થોડાં વરસો પહેલાં ચોમસ મેરે રૈયતવારી જમાવંધી કામ્પલ કરી હતી. તેની અડધી જમીન ખેડાતી હતી. બાકીની ઝાડીઝાંખેરાવાળી હતી અને તેથી ચરા તરીકે વપરાતી હતી.

મૈસોર

વલુરુ મોટું સહેર હતું. ત્યાં અધ્યાધિક બજાર ભરાતું. અહીં જમ્મુ કાપડ થતું, જે બહાર મોકલવામાં આવતું. કુલ જમીનનો ૭/૧૦ ભાગ ખેડાતો હતો અને તેમાંથી ફક્ત ૨૦% ભાગમાં પીતની ખેતી કરવાની સમ્મત હતી.

સોરગાપદમમાં પહેલાં હોલ લાખતી વસ્તી હતી. તે લઘાઈઓને લીધે નાશ પામી હતી અને હવે ફક્ત ૩૨,૦૦૦ની વસ્તી રહી હતી. ખેડૂતો પાસે હલકી જમીનના બજાર હતા. ૪ કે ૫ બજાર બેડથી ૨૫ એકર જોરાકુ અને ૧૨૫ એકર કચારી જમીનમાં ખેતી થઈ શકતી અને તેટલી ખેતી કરનાર મોટો ખેડૂત ગણાતો. જમીનનો નક્કી કરેલો દર આપે ત્યાં સુધી ખેડૂતને કાઈ કામો શક્ય નહિ. તળાવો અને નહેરો સુધારીને બરાબર રાખવાનું કામ સરકારનું ગણાતું.

મદુરમાં એક મોટું જળાશય હતું તે ૭૦૦ વરસ પર વિશ્વવર્ધન રામે બંધાવ્યું હતું. ચીનાપદમમાં કાચની વીંટીઓ અને સંગીતનાં વોલિયોના તાર થતા. ખાંડ અને બીજી બધી વસ્તુઓ થતી. મચલીની આલુઆલુ લોખંડ, સુખડ અને લાખનું કામ થતું. બેંગલોર હૈદરઅલીએ બંધવું હતું અને તેના દીકરા દીપુ સુલતાનના વખતમાં તેની પડતી થઈ હતી. ત્યાં વિશાળ બગીચા હતા અને ફાલ, સફરજન વગેરે સાગ્ર થતાં હતાં. ખેડાણ જમીન જે ધી વધારે ન હતી અને લઘાઈઓને લીધે જળાશયો બગડી જવાથી પીતની ખેતી કમળી ગઈ હતી. દીપુએ કર્ણાટક અને નિઝામના રાજ્ય સાથે વેપાર કરવાની મનાઈ કરવાથી વેપાર પણ ઘટી ગયો હતો. પણ નવા રાજ્યના રાજ્યમાં તે ફરી સજીવન થતો હતો. પૂનાના વેપારીઓ કાશ્મીરની શાલો, કસ્તુરી અને કેસર વેચવા લાવતા; સુરતથી મોતી લાવતા; સુરાનપુરના વેપારીઓ સોનેરી કોરા લાવતા; નિઝામ રાજ્યના વેપારીઓ સોનેરી રૂપેરી ભરતવાળું ચુલાળી કાપડ લાવતા; કર્ણાટકમાંથી મીઠું, કસાર, સોમું, તાંબુ અને પહેરણી વસ્તુઓ આવતી. આને બદલે બેંગલોરમાંથી પાન, સુખડ, પીપર, આંબલી, ધાનના બહાર જતા.

વણકેરા વેપારીઓ પાસેથી પૈસા લઈને વણતા. તેઓ ખાલ વેપારીને વેચતા કે ખાનગી ધરાકને આપતા. કદી બજારમાં વેચવા જતા નહિ. બધી જાતનું સહેલ મરહૂમ કાપડ વણતા અને તે ખૂબ વેચાતું. બાલણ સિવાયની બધી સ્ત્રીઓ અધ્યાધિક બજારમાંથી કે કે બન ખરીદતી અને તે ઘેર કાંતીને વણકેરાને વેચી દેતી. કાંતવા વણવામાંથી બધી જાતનાં સ્ત્રીપુરુષોને કમાણી થતી હતી.

આમદામાં ખેતરની પેદાશનો પા ટકા ભાગ વસવાસને આપવામાં આવતો, ૧૦ ટકા જમીનદારને આપતો અને બધે તેમાંથી અડધું સરકારને અને અડધું ખેડૂતને મળતું.

કોમરની આલુઆલુ જળાશયોના પાણીથી ખેતી થતી. આ જળાશયોમાંથી નાનાં ખેડૂતોએ ખેડેલાં હતાં અને મોટાં સરકારે અધિકાર હતાં. હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે સરકારે ૧, ૨ કે ૩ ભાગ ખેતીની પેદાશમાંથી લેવો જોઈએ. તેને બદલે સરકાર ૬ લેતી. એટલે તે એટલે જળાશયો માટે પૈસા ખરચતી. કોમર અને સોલશુરને લઘાઈઓથી અને દીપુની તરંગી રાજનીતિથી ભારે નુકસાન થતું હતું. પણ ત્યાર બાદ તેમાં સુધારો થતો હતો. ત્યાં જુદી જુદી જાતનું ખૂબ કાપડ થતું હતું.

નદી દુર્ગની ખાલુમાં રેકરીઓની પાછળનો પ્રદેશ ઉજ્જવલ હતો. અગાઉ જેટલી જમીન ખેડાતી-તેની કે પાંતર હતી. કોર્નવેલીસના આક્રમણ પછી ગામડાં ખાલી થઈ ગયાં હતાં. લોકો કહેતા કે-અમે ત્રણ દુઃખથી પીઠાઈએ છીએ : (૧) વરસાદની અછત; (૨) મઠી આવતાં લશ્કરો; અને (૩) મૈસોરનું રક્ષણ માટે લડતું લશ્કર.

અધુનીરીસા કિલ્લો હૈદરે સુધાર્યો હતો. પણ ત્યારે પછી તેની પાંતરી થઈ હતી. ડો. જુઝાનનની મુલાકાત વખતે ત્યાં ચૌખા, શેરડી, ધઉં, કપાસ, કઠોળ, તેલ અને ધણી જાતનાં શાકભાજી થતાં હતાં. ખેડૂત પોતાની જમીન પર હક કરાવતો. થોડો વખત ન ખેડે તો પણ તે હક કરી શકતો. દરમિયાન તે જમીનમાં ખીજાએ સુધારો કર્યો હોય તો તેનું ખર્ચ મૂળ માલિકે આપવું પડે. આ વિભાગમાં વરસાદ ન હોય ત્યારે અનાજની તંગી પડતી. પણ તેથી ઘાઈ મરી જતું નહિ. ત્યારે લકાઈ જામે અને અનાજની અવર-જવર ખંધ થાય ત્યારે જ દુકાળ નડતો. તે સિવાય નહિ.

ટોનુરુમાં રામાનુજયારે ૧૧મી સદીમાં અધિકૃત કાવ્ય જળાશય હતું. જે પર્વતો-માંથી આવતા પ્રવાહો એકઠા થઈને જે ખડકમાંથી પડતા હતા. તે પાણી રાકીને ૩-૪ માઈલના વિસ્તારમાં પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. જળાશય કારણ ત્યારે તેમાં જે વરસ સુધી ખેતરોને પૂરું પડે એટલું પાણી રહેતું હતું.

દક્ષિણ મૈસોરમાં પાલકુલી પાસે કાવેરીમાંથી ખોદેલી જે નહેરો હતી. તે વડે ઉના-ળામાં ખજી સોશ ગંગા પડતી ચકતા. કાવેરીનો ખીજો ફોટો લક્ષ્મણવીર નાખ્યો હતો. તેમાંથી ૭ નહેરો ખોદેલી હતી અને અગાઉના વખતમાં ૧૮,૦૦૦ એકર જમીનને તેમાંથી પાણી મળતું હતું.

મિયપટ્ટણ દીપુની અંગેને સાથેની લકાઈએને લીધે સુંદર નાશ પામ્યું હતું. તે પહેલાં મદરવનું ચહેર હતું. પણ હવે તે વાકવરુનું ધર થયું હતું. તેનાં ખડેરામાં એક-દેકલ આદમીને ધોળે દલાડે પણ દાખલ થવામાં નિમમ હતું.

આ ચહેરની ખાલુમાં જળાશયોમાંથી અને લક્ષ્મણવીરની નહેરોમાંથી ખેતો થતો હતો. જેટલી મૈસોરની લકાઈ પહેલાં તે ભાગ સમૃદ્ધ હતો. ગરીબમાં ગરીબ ખેડૂત પાસે જે હળ હતો. સૂખી ખેડૂત પાસે ૧૫ હળ હોય. જે હળવાળા પાસે ધણી વખત ૪૦ ખળદ હોય. તે ઉપરાંત ૫૦ ગાયો, ૬-૭ બેસો અને ૧૦૦ ઘેટાં કે બકરાં હોય. ઉદ્ધાં મૈસોર મુદ્દ પછી આ સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ.

હજુરેટુ આજળ લક્ષ્મણવીરનો ખીજો ખંધ હતો તેમાંથી ૨૬૭૮ એકર જમીનને પાણી મળતું. આ ખાલુ કમ્પીણી નદી પરનાં કેટલાંક ગામડાંમાં ગૌડા અથવા મુખીની મારફત મહેસૂલ ઉધરાવવામાં આવતું હતું અને તેઓ તે કામ વંચપરપરા કરતા હતા. તેઓ ખેડૂતો સાથે વધારે પરિચિત હોવાથી સરકાર અને લોકો બન્ને ઈજારદાર કરતાં તેમની મારફત કામ કરવાનું પસંદ કરતા.

કોઈમ્બટુર

કોલગલા જિલ્લામાં ખેતી સારી હતી. આશરે ચાલીસથી પચાસ મોટા જળાશયો હતાં. સમરાબા સિવાયનાં પંદિવાણ જળાશયોની આબુઆબુની જમીન મિલકુલ પાંતર હતી. આ વિભાગમાં એક ક્ષેત્રે ગૌડ મુખીઓનો અધિકાર-રદ કરીને તેમને પશ્ચાદ્દાર ઉધરાવવા તરીકે રાખ્યા હતા. તેથી સરકારને મહેસૂલની આવક વધી પણ ગામડાંની જૂની પ્રજાસિકાનો નાશ થયો.

ગંગા ચોખ્ખો લગ્ય ધોધ અને શિવસમુદ્રનો દાણુ ભેગને ડો. બુકાનને અર્ચનો થયો હતો. બિરા ચોખ્ખો દક્ષિણ ધોધ તો તેને તેથી વધુ વિશેષ રમણીય લાગ્યો હતો.

કાવેરીપુરા નજીક એક જૂનું જળાશય હતું. તેમાંથી ૫૦૦ એકર જમીનને પાણી મળતું હતું. કાવેરીનો એક બીજો ફાંટો તુમ્બુલ નામનો હતો. તેને કંઈ પણ પાંચ જળાશયોં હતાં. આ બધાં ૫૦ વરસ પહેલાં વૃદ્ધી ગયાં હતાં અને કાંઈએ તેમને સંભાળ્યાં નહોતાં.

ભવાની નદીની બન્ને બાજુએ નહેરુ હતી તેનું પાણી બધાં પહેાંચતું ત્યાં વરસમાં એક પાક અચૂક થતો. આ બધાં ૧૨૦ વરસ પર નુન્ય મંજાએ બાંધ્યાં હતાં. ખેડૂતોને ગમે તેટલું ચોખ્ખું પાક તોપણ કંપનીના રાજ્યમાં પૂરું મહેસૂલ ભરતું પડતું હતું.

કોલ્મ્બટુર કહેર અગત્યનું હતું. મેસોરની લડાઈગિાથી તેને ખૂબ નુકસાન થયું હતું પણ હવે તે સજ્જન થતું હતું, અને ૨૦૦૦ ધરતી વરતીવાળું હતું. આલુઆલુ નોખા નદીનાં પાણીથી ડાંગરની ખેતી સારી થતી હતી. આ મિલ્કતમાં ૪૫૬ ટાપચાણોં ચાલતી હતી. હલકો મેસોલી બધી સ્ત્રીઓ સાદુ કાંતતી ચતરને લાક કે ગૂરુ દેખવામાં આવતું. વણકરો પહેલાં સાબ દીક ખે રૂપિયા વરસે ભરતા. તેને બદલે કંપનીએ 'રતાપ'વેશ કાખસ રૂપી. તેથી વણકરોમાં અસંતોષ થયો હતો પણ કંઈ વળ્યું નહિ.

પૂર્વમાં ત્રિપુરાની આસપાસ તોપચની નહેરુ અને જળાશયોના પાણીથી ફક્ત ડાંગરનો પાક થતો હતો. નહેરુનું સમારકામ ન થવાથી હવે ત્રીજા ભાગ કરતાં વધુ જમીન ખેડાતી નહોતી.

છાશક પાસેની નહેરુથી ૪૪૫૬ એકરને પાણી મળતું હતું. આ લગ્ય બાંધકામ હતું અને તે કલોંગરાયે ૪૦૦ વરસ પર બાંધ્યું હતું.

ધર્મપૂર એ કાલ્કીગુરના દક્ષિણ વિભાગના કલેક્ટરનું મથક હતું. તેનો કલેક્ટર મિ. હર્મોઈ એ છુલિયાળી, અપળ અને રહસ્યુતિવાળો યુવાન અમલકાર હતો. તે લોકો સાથે ભળતો અને રેમના કનિયા પતાવતો. તેણે શકાનને જણાવેલું કે 'અત્યારની સાંધ એ પૂર્ણ આકરી છે અને ખરેખર દિલના બધાં જાગોમાં ખેડૂતો ખૂબ ગરીબ છે. આનું એક મોટું કારણ એ છે કે ખેડૂત જમીન ખેડી જકે તેમ હોય કે ન હોય, તો પણ બધી ખેડવા લાખ જમીનનું મહેસૂલ લેવા માટે, ખેડૂતને જમીન માથે મારવામાં આવે છે.'

પક્ષાચીમાં રામન રાજ્યના સિક્કા ખોલી કલવામાં આવ્યાં હતા. તે ઉપરથી એમ જણાતું હતું કે આગરતસ અને ટીબેરસના વખતમાં, આ પ્રાચીન સુલ્કનો રામ સાથે વેપાર ચાલતો હતો.

ગલખાર

પાલીધાટનો પ્રદેશ ખૂબ સુંદર હતો પણ બિયાણની જમીનમાં ખેતી થતી નહોતી. પહેલાંના રાજ્ય જમીન પર કંઈ કરે લેતા નહોતા. પંચ દેવરખીએ નીચાણની ફળદ્રુપ જમીન પર ૪૨ નાખ્યો હતો. ટીપુના વખતમાં ધણા લોકો નાસીને દક્ષિણમાં ત્રાવણકોર રાજ્યમાં જતા રહ્યા હતા. કંપનીના વખતમાં સાંધના ૮૪ ટકા મહેસૂલ લેવાનું નક્કી થયું હતું... ખેડૂતો જમીનવેરા વિષે ફરિયાદ કરતા હતા અને કહેતા હતાં કે 'મલખારની બધી આપણનું ખૂબ મહેસૂલ છે.'

કેમ્પીનના રાજા કંપનીને વાર્ષિક ખંડણી ભરતા. પણ રાજ્યમાં બધો અધિકાર તેની પાસે હતો. તેની રાજ્યવરધા એટલી સરસ હતી કે મોપસ કે નાધર લોકો પણ

તોફાન કરતા નહિ. ૧૮મી સદીમાં મોપદ્યા મુખી વેપારીઓ હતા. તેમનાં વહાણો ઘરત અને મહાસ સુધી જતાં.

કુદીકટમાં ૩૪૪ વણકરો ૨૩૭ હાથશાળો ચલાવતા. તે કકડાં વણતા હતા તેને ખદેસે લાંબું કાપક વણવાનો પ્રયત્ન થતો હતો.

નાયર અને મોપદ્યામાં વારસો સીને મળતો. એક મોપદ્યા ખાઈ ૧૪૦૦૦ રૂ. કંપનીને મહેસુલના કરતી હતી. તેના વડાઓએ ૬૫ લોકો - પાસેથી કનાનેર ખરીદ્યું હતું. તે ખાઈએ શુકાનનને લખ્યું આણું આણું હતું. પણ નાયર લોકો ગોરાઓને કુસ્મન તરીકે ગણતા. તેમની સ્ત્રીઓને તેમણે સમજાવેલું કે ગોરાઓ તો એક જાતના લાંબી પૂંછડીવાળા હાઉ છે. આથી ગોરાઓને નોંધને સ્ત્રીઓ લાગી જતી.

દાનડા

ચોમસ મનરાએ આ વિભાગનું ૨૪૦૦૦ રૂ. મહેસુલ કરાવ્યું. આમાં પશ્ચીમ સાંધ હોઈયાં યર્ધ જતી હતી. એક તહેસીલદારે જ કહ્યું હતું કે આરોગ્ય કરતાં પણ આ મહેસુલ ચૂક વારે હતું.

મોંગલોરનું બંદર આ વખતે બહુ વપરાય તેવી રીતિમાં નહોતું. કારણ દરિયાને બાગળનો લાગ છીછરો યર્ધ ગયો હતો.

કુતુરમાં આક નેનમંદિરો હતાં અને સર્વજન પધરની - એકે, બબ નેન મુર્તિન ખુસ્લામાં સ્થાપેલી હતી.

કરકુખમાં બુદની નક્કર પધરની મુર્તિ હતી. તે ૩૮ ફુટ ઊંચી હતી અને ૧૪૩૪માં બનાવવામાં આવી હતી.

ઉદીપુ આગળ ખરખી સપુદ હતો. તે ૧૪ મી સદીમાં યર્ધ ગયેલા માધવાચાર્યનું પ્રખ્યાત સ્થળ હતું. ત્યાં ૩ મંદિરો અને ૧૪ સંવાસીઓના મંક હતા.

એનાર પહેલાં મોડું શહેર હતું. હૈદરે ત્યાં લકાઈમાં વહાણો બાંધવા માટે ગોદી બાંધી હતી પણ ડીપુએ તેનો નાશ કર્યો હતો. ત્યાં ગોળાથી વેપાર માટે હોદીઓ આવતી, અને ત્યાંથી વેપારીઓ ચોખ્ખા, પીપર, નાજિયેર, પાન અને માછલી લઈ જતા. ખેડાઈ જમીન લોકોની પોતાની ગણતી પણ જમણ અને ટેકરીઓ સરકારની ગણતી. જમીન એ તેમ ખેડે પણ બધી જમીન પર ખેડેલાને વેરા આપવો પડતો. સાધારણ ખેડૂત પાસે ૪ થી ૬ હજા હોય, ગરીબ પાસે ૧ હોય. ખેડૂતો ૪ થી ૧૦ વરસને પર જમીન રાખતા અને જમીનદારને સાંધ કરતા. બાપના મરણ પછી દીકરાઓ સરખે ભાગે જમીન વહેંચી લેતા. પણ મોટો દીકરો તેનો વહીવટ કરતો. જમીન વહેંચાય તો પણ તે સામગ્રી સાથે બાપનામાં આવતી અને આવક આવે તે બધા વહેંચી લેતા.

ગોક્ષુ મહાજાગેશ્વર ચાત્રાનું સ્થળ હતું. ત્યાં ૫૦૦ ઘરોની વસતી હતી. તેમાં આખાં ઘર સાહજોનાં હતાં.

અહીં દક્ષિણ દિશનું વજન પૂરું થાય છે. આ વિભાગમાં કંપનીના રાજ્યથી લોકોને એટલો લાભ થયો હતો કે લકાઈઓ અને તોફાનો બંધ થયાં હતાં અને શાંતિ સ્થપાઈ હતી. પણ મોટો ગેરલાલ એ થયો હતો કે કંપનીએ મહેસુલની આવક વધારી દીધી હતી. કોઈ ટેકાણે પહેલાંના કરતાં મહેસુલનો દર ઘટાડવામાં આવ્યો હોય તો પણ સામાન્ય રીતે કંપનીના નોકરો એટલો કડકાઈથી તે વસૂલ કરતા કે એકંદરે પહેલાંના કરતાં મહેસુલ વધો જતું. આથી લોકો બેદર ગરીબાઈમાં સપડાયા હતા. ગૈસોરનાં દેશી રાજ્યમાં પ્રધાન પુછીઆના વખતમાં લોકોની જેવી રીતિ હતી તે કરતાં પણ ખરાબ હતી.

પ્રસ્થાન કાર્યાલયનાં પ્રકાશનો

[X મૂકેલાં પુસ્તકો મુખર્ષી ઈસાકાના દેખવણીઆતા તરફથી મંજૂર થયેલાં છે.]

સરસ્વતી મન્યામાળા

કોર વસ્ત્રભાઈ	૦-૨-૧
શાલજીની વાતો	૦-૩-૦
અધિકારી સ્વા. યુદ્ધ	૦-૪-૦
નાતકકારકેશ મેઘ	૦-૩-૧
કાન્તિ	૦-૧-૦
કાન્તિકરી વત	૦-૩-૦
1૮૫૭ બગવાળી બીજી બાજુ (નથી)	
કોશીનો સુખાચાર	૦-૧-૧
વીરની દુહાલ વા. 1	૦-1-૨-૦
દાનિયેશ અને સ્વેરામ	૦-૪-૦
પાંચોડીની દિવસ	૦-૨-૧
સીંધુ આલમ	૦-૮-૧
ગંગાદેવી વીરગનાચો	૦-૨-૦
પાંડુ દિવ	૦-૩-૪
પાંડુ કમળ	૦-૩-૦
ગંગાધારી શ્રાવ	૦-૫-૦
કાન્તિને માટે	૦-૫-૦
૪૮૦ને ખાતર	૦-૩-૦
પરદેશી કાપડની દુરોક્કાઈ	૦-૮-૦
X મારી કદાજી	૦-૮-૦
X ચમત્કો	૦-૧-૦-૦
સામા ભવતીની કાપડી વાળી અને અરીઓનાં ખોરો	૦-૮-૦
પ્રિન્સ બિસ્મલ	૦-૮-૦
કમળાચુ	૦-૩-૦
પરદેશી વાર	૦-૮-૦
તરિક્કામાં પ્રવેશતી કન્યાને	
પત્રો (સુધારેલો આવૃત્તિ)	૦-૧-૦
લખનચર્ચા	૦-1-૦-૦
લુના શિયામાં ડોકિયું	૦-૮-૦
ચીન ભણાવની માવા	૦-૮-૦
અરીબાઈનો ઝુને	૦-૩-૦
બેલ્ગેરિયમ અને બીજાં વાતો	૦-૧-૦
સમ્રાટ કે પ્રેમમાં ?	૦-૮-૦
દેવશાસ (નથી)	૦-૮-૦
સામ્યસા અને સુરોદ્ધ	૦-૬-૦
ચહીદનો સરેશ	૦-1-૨-૦
કાગાચા	૦-૩-૦
આપણો આદાર	૦-૧-૦
કો-પુરુષ-મર્ધાંકા	૦-૫-૦
બિરિયાન આપુ	૦-૮-૦
મીમદ શાસ્ત્રીનું છવતકળા	1-૪-૦

ટોલ્સ્ટોય મન્યાવલિ

X પ્રેમનો દંડ (વીજ આવૃત્તિ)	1-૪-૦
X શ્રી અને પુરુષ (વીજ આવૃત્તિ)	1-૦-૦
X ક્યાવલિ આ. 1	1-૪-૦
X નવો અવતાર આ. 1	૨-૪-૦
X નવો અવતાર આ. ૨	૨-૦-૦
X નવો અવતાર આ. ૩	1-૦-૦
X દષ્ટિપરિવર્તન	1-૪-૦
X ક્યાવલિ આ. ૨	1-૪-૦
સમસુખ	1-૪-૦

સ્વીન્ડ્ર મન્યાવલિ

X પદે-આકરે	૨-૦-૦
X ચુલરખ અને બે બહેનો	1-૪-૦
નોકાટુળી	૨-૮-૦

બુદ્ધ મન્યાવલિ

એક કાન્તિકારીની આશમક્યાઆ. 1	1-૪-૦
એક કાન્તિકારીની આશમક્યાઆ. ૨	1-૪-૦
X માતા આશોધાનવ	1-૮-૦
X દિવેકની વાતો આ. ૨	1-૪-૦
X મીતામિતન	1-૪-૦
X સમયમ છવત	૦-10-૦
સમપ્રપંચ	૩-૮-૦
રોષનાં કાંચો	૨-૦-૦
સ્વેરવિદાર આ. ૨	1-૪-૦

પ્રકીર્ણ પ્રકાશનો

X દિવેકની વાતો આ. 1	1-૪-૦
સ્વેરવિદાર આ. 1	1-૮-૦
સુબન અને બીજી વાતો	1-૪-૦
મારતપુણ્યપ્રવાસ	1-૦-૦

માંધી મલિમદોલસવાંક	1-૪-૦
કમે રતે ?	1-૮-૦
રામ અને કૃષ્ણ (વીજ આવૃત્તિ)	૦-૮-૦
યુદ્ધ અને મહાવીર (૧)	૦-૬-૦

X પરમચુ વેદક	૨-૦-૦
X દિવચર્ચા	1-૮-૦
X સાવરમતી	1-૪-૦
X શિયાતું યકતાર	૨-૦-૦

મુખમરોના છપાવ	૧-૦-૦
સહીદનો સરેશ (પાકી)	1-૦-૦
મીમદ શાસ્ત્રીનું છવતકળા	1-૮-૦
X તમને એ નહિ સમજાય	૦-૬-૦

અસહકાર	૨-૮-૦
ચંપાલવચમાં આંધીજી	1-૮-૦
મહિતાપ્રનાય	1-૪-૦
મરાવાઠની કદાજી	૦-1૨-૦
અનંતા	૦-૮-૦

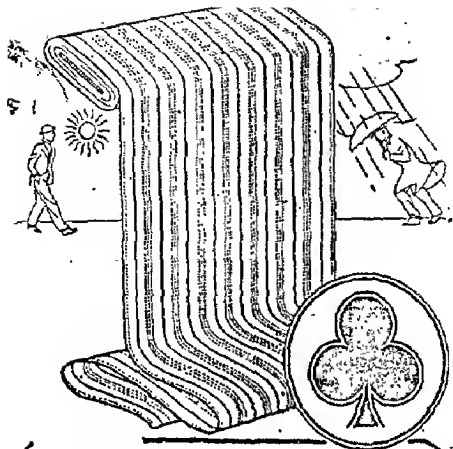
સામાન્ય	
પ્રસ્થાન માસિક	૫-૦-૦
કિશોર માસિક	૪-૦-૦
સરસ્વતી મન્યામાળા	૨-૦-૦
ટોલ્સ્ટોય મન્યાવલિ	૧-૦-૦
સ્વીન્ડ્ર મન્યાવલિ	૧-૦-૦
બુદ્ધ મન્યાવલિ	૬૪૬
પ્રસ્થાન	
પ્રસ્થાન એટલે પ્રગતિ	

: નવું પ્રકાશન :

ખાંડાની ધારે

પાકું પૂકું

ક્રિ. ૨-૮-૦

અમે તે જાતુ દોય તે પછી...તમને માલુમ પડશે કે, અરવિંદ મિલ્કદ
 કાપડ તમારા કપડાંનો પ્રકાર બદલે છે. તે લાંબો વખત છે તે રીતે બનાવવામાં
 આવે છે. તે કાપડ લાંબો છે અને મુંદર દેખાય છે. હવે તમે તમારા મોટા
 પિતિયાં, સાદા, રાઈ'ંગ, ક્લીન, પાપલીન, મુલા, કેપ, નેનસુક, લોન, ફેરીઆ
 અને મોર્લિસ ખરીદો ત્યારે "કુલેવરના એકા"નો મારકા જોઈને કાપડ ખરીદજો.

મિયાડા માટે અરવિંદ વાપરો.

અરવિંદ મિલ્ક લીમીટેડ,

અમદાવાદ

દરેક સ્થળે વેપારીઓ અને સ્ટોક્સિસ્ટો છે.

No. 5